

**Böyük Azərbaycan şairi
Molla Pənah Vaqifin 300 illik yubileyinə həsr olunmuş
«M.P.VAQİF VƏ MÜASİRLİK»
mövzusunda Respublika elmi-praktik konfransının**

MATERİALLARI

7 dekabr 2017-ci il

KONFRANSIN TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Akad. A.M.Məhərrəmov	sədr, rektor
AMEA-nın müxbir üzvü, prof. A.H.Kazımsadə	sədr müavini, Elm və innovasiyalar üzrə prorektor
Dos. E.H.Məmmədov	sədr müavini, Filologiya fakültəsinin dekanı
Prof. İ.N.Əliyeva	üzv, Tədrisin təşkili və təlim texnologiyaları üzrə prorektor
Prof. S.T.Hacıyev	üzv, Sosial məsələlər, tələbələrlə iş və ictimaiyyətlə əlaqələr üzrə prorektor
Akad. N.A.Paşayeva	üzv, kafedra müdiri
Prof. A.O.Məmmədova	üzv, Magistratura və doktorantura şöbəsinin müdiri
Prof. N.Q.Xəlilov	məsul katib, Filologiya fakültəsi elmi işlər üzrə dekan müavini

KONFRANSIN PROQRAM KOMİTƏSİ

Prof. C.Q.Nağıyev	üzv, kafedra müdiri
Prof. H.A.Əsgərov	üzv, kafedra müdiri
Prof. A.C.Hacıyev	üzv, kafedra müdiri
Prof. Ə.Ə.Rəcəbli	üzv, kafedra müdiri
Prof. S.Ə.Abdullayeva	üzv, kafedra müdiri
Prof. L.H.Quliyeva	üzv, kafedra müdiri
Prof. M.M.Cəfərov	üzv, kafedra müdiri
Prof. R.B.Əskər	üzv, kafedra müdiri
Prof. S.H.Orucova	üzv, kafedra müdiri
Prof.T.H.Hüseynov	üzv, kafedra müdirinin müavini
Dos. Ə.M.Paşayeva	üzv, kafedra müdiri
Dos. S.V.Abbasova	üzv, kafedra müdiri
Dos. A.Q.Abbasov	üzv, kafedra müdiri
Dos. B.İ.Hacıyev	üzv, kafedra müdiri
Dos. E.N.Fərəcullayeva	üzv, kafedra müdiri

TƏŞKİLATI İŞLƏR ÜZRƏ KOORDİNATORLAR

Fil.ü.f.d.Ü.H.Hüseynova	“Türkoloji araşdırmalar” ETL-in böyük elmi işçisi, baş koordinator
P.E.Eyvazov	“Türkoloji araşdırmalar” ETL-in kiçik elmi işçisi
R.Ə.Bayramov	“Türkoloji araşdırmalar” ETL-in kiçik elmi işçisi
A.T.Fərəcov	“Türkoloji araşdırmalar” ETL-in böyük laborantı
A.Ə.Sadıqlı	Doktorant

ELÇİN MƏMMƏDOV

*Filologiya fakültəsinin dekani, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Dövlət Universiteti*

MOLLA PƏNAH VAQIF

Molla Pənah Vaqif Şərq şeirinin bütün vəznlərini yaxşı bilən, doğma dilində, xalqının ruhunu və zövqünü oxşaya biləcək səpkidə yazıb-yaratmağı üstün tutan görkəmli söz ustalarından biridir. Ədəbiyyatşünas alim Firidun bəy Köçərli Vaqifin xalq ədəbiyyatı ruhunda yazdığı əsərlərinin "...həqiqi həyatdan nəşət etdiyini" söyləyir, Vaqifi həyatı doğru təsvir edən bir realist kimi müasirlərinə nümunə göstərirdi: *"Yüz sənə bundan irəli ata-babalarımızın dolanacağına, ədəb və əxlaqını, libas və təamlarını, arzu və təmənnalarını, fikir və xəyalatını və bilcümlə o əsrin övza (vəziyyət) və dəstgahını Vaqif... gözəl əşar (şeir) və kəlami-abidar (xoşagələ) ilə yazıb gələcək nəsil üçün unudulmayan bir əlamət və yadigar qoymuşdur"*. Vaqifin sadə, anlaşıqlı dilindən Səməd Vurğun da *"Öz xalqının böyük oğlu"* adlı məqaləsində bəhs edərək yazır ki, *"Vaqifdəki gözəl, dərin lirizm, sadəlik və xəlqilik, həm də şairlərimiz üçün ən böyük poetik məktəbdir"*.

Molla Pənah Mehdi ağa oğlu Vaqif 1717-ci ildə Qazax mahalının Qıraq Salahlı kəndində dünyaya göz açmışdır. O, mədrəsədə dövrünün görkəmli ziyalısı Şəfi Əfəndinin yanında təhsil almış, ərəb və fars dillərini öyrənməklə yanaşı, həm də astronomiya, riyaziyyat, musiqi və poetika üzrə biliklərə də yiyələnmişdi.

XVIII əsrin 50-ci illərinin sonlarında Qazax mahalında və qonşu Gürcüstan sərhədlərində feodal özbaşınalığı və hərəc-mərəliyi nəticəsində bir çox ailələr öz doğma yurdlarını tərk etməli olmuşdur. Bu səbəbdən həmin dövrdə - 1759-cu ildə Vaqifin ailəsi də Qarabağa köçmüş, Cavanşir mahalının Tərtərbasar kəndində yerləşmişdir. Maddi və mənəvi sıxıntılar keçirən Vaqif burada məktəbdarlıqla məşğul olmuş, məşhur *"Bayram oldu"* şeirini də məhz həmin illərdə yazmışdır. Bir müddət sonra şair Qarabağ xanlığının mərkəzi Şuşa şəhərinə köçmüş, şəhərin Saatlı məhəlləsində məktəb açmışdır.

Vaqifin alimlik və şairlik şöhrəti yüksək dairələrə də çatmış və o saraya dəvət olunmuşdur. Qarabağ hökmdarı İbrahim xan onu əvvəlcə eşik ağası, sonra isə baş vəzir təyin etmişdir. O, təxminən 27 il Qarabağ sarayının ən mötəbər və uzaqgörən xadimi olmuş, öz müdriyyəti və intellekti ilə xalq arasında geniş şöhrət qazanmışdır.

Vaqifin saraya gəlməsi barədə bir neçə rəvayət mövcuddur. Bunlardan biri ondan ibarətdir ki, Vaqif ayın tutulması və zəlzələ olacağı barədə əvvəlcədən dəqiq xəbər verir və bu xəbəri xana çatdırırlar. Şairin dərin ağıl və zəkəsindən heyrətə gələn xan onunla tanış olmaq istəyir və fəaliyyətini sarayda davam etdirməyi təklif edir. İkinci rəvayət isə hələ Gəncədə ikən M.P.Vaqif Cavad xana bir şikayətinin dilindən ərizə yazır. Ərizənin yazılış tərz, üslubu xanı o qədər valeh edir ki, o, Vaqifi saraya dəvət edir. Lakin sonradan İbrahimxəlil xanın təkidi və xahişi ilə onun Qarabağa qayıtmasına icazə verir.

Məlum olduğu kimi, 1795-ci ildə Ağsa Məhəmməd şah Qacar Şuşaya hücum etmiş, lakin Şuşa qalasını ala bilməmişdir. 1797-ci ildə ikinci dəfə Şuşaya hücum edən Şah Qacar Vaqifi həbs etdirərək zindana saldırmışdır. Sui-qəsd nəticəsində Ağsa Məhəmməd şah Qacar öldürüldükdən sonra Vaqif azadlığa çıxmışdır. Lakin şairin bu sevinci də uzun sürməmişdir. Şahın ölümündən sonra ordu şəhəri tərk edərək qaçmış, bundan istifadə edən İbrahim xanın qardaşı oğlu Məhəmməd bəy Cavanşir hakimiyyəti ələ keçirmişdir. Bir qədər sonra, 1797-ci ildə o, Vaqifi oğlu Əliaga ilə birlikdə edam etdirmişdir.

Vaqifin əsərlərində Azərbaycan xalqının adət və ənənələri, yerli xüsusiyyətləri özünün parlaq əksini tapmışdır. Böyük şairin yaradıcılığında ruh yüksəkliyi və həyata bağlılıq əsas motivlərdən biridir. O, xalqdan qüvvət almış, xalq ədəbiyyatının nikbin əhvali-ruhiyyəsindən qidalanmışdır. Şairin həyatda nikbin baxışını ifadə edən əsərləri içərisində onun Vidadi ilə deyişməsi daha səciyyəvidir. Həyata bağlı olan şair hətta

qarşılaşdığı çətinlikləri belə toy-bayram hesab edir, “Toy-bayramdır bu dünyanın əzabı, əqli olan ona gətirər tabı” deyir, həyatın hər anından istifadə edib, xoşbəxt ömür sürməyi məsləhət görür.

Molla Pənah Vaqifin şeir dili - Azərbaycan dilinin sadəliyini, xəlqiliyini, incəliyini, gözəlliyini və zənginliyini dolğun şəkildə əks etdirir. M.P.Vaqifin dilində 3506 söz işlənib. Onlardan 1686-sı isim, 656-sı sifət, 438-i feildir. 1686 isim 8244 dəfə təkrar olunduğu halda, 656 sifət 1904 dəfə təkrar olunub. Həmçinin Vaqifin dilində ən çox işlənən isimlər göz (211 dəfə), can (167 dəfə), zülf (160 dəfə), üz (120 dəfə), ən çox işlənən sifətlər isə gözəl (176 dəfə), ağ (64 dəfə), xoş (52 dəfə) sözləridir.

Xalq öz diriliyi olan dilinin təmizliyini, saflığını, munisliyini Molla Pənah Vaqifin şeirində tapdı. Xalqın folklor dilini, danışiq- ünsiyyət dilini Molla Pənah yazılı ədəbi dil hüququna qaldırdı. O, milli ədəbi dilin xəlqilik inkişafına adilik tonu əlavə etdi. Bununla da Vaqif bədii üslubun dil üfqlərini xeyli genişləndirdi, üslubun xəlqi dil qolunu klassik dilin müqabilinə çatdırdı – bu müqabillik nüfuz, hörmət, sənətkarlıq əlamətlərini əhatə edirdi. XVIII əsrdə xəlqi dil inkişaf meylini, dil dəbini (uzus) əks etdirmək baxımından klassik dildən qabağa çıxır. Leksik-frazeoloji adiliyin poetizm səviyyəsinə qaldırılması ilə Vaqif klassik poeziya dilinin kultunu qırdı. Vaqifin şeirlərində Azərbaycan dilinin geniş poetik imkanları canlı şəkildə yaşayır. Bu, geniş mənada ədəbiyyatın dilində islahatlar aparmaq demək idi. Çünki klassik Azərbaycan ədəbiyyatında möhkəm yer tutan əruz vəzninin qəlibləri xalqın canlı danışiq dilindən istifadənin genişləndirilməsinə imkan vermirdi. Molla Pənah Vaqifin islahatları sayəsində əruz vəznində yaradılmış qəzəl-qəsidə ədəbiyyatının yerində sadə, canlı və aydın dildə, heca vəznində yazılmış qoşma-gəraylı poeziyası aparıcı istiqamətə çevrilmişdir. Yeni tipli bu ədəbiyyatda, ümumiyyətlə, dövrən və məhəbbət deyil, konkret olaraq zaman, məkan, insan və sevgi öz əksini tapmışdır. Molla Pənah Vaqif şeirlərində geniş mənada xalq həyatından böyük ilhamla və xalqın özünün danışdığı dildə söz açır. Bu mənada: Molla Pənah Vaqif - Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında heca vəznli şeirin yaradıcısıdır; Vaqif - xalq həyatının böyük nəğməkarıdır; Vaqif - Azərbaycan mövzusunu şeirin əsas mövzusa çevirmişdir; Vaqif - Azərbaycan ədəbi dilinin banisidir; Vaqif - erkən yeni dövr Azərbaycan realist ədəbiyyatının əsasını qoymuşdur.

Böyük mütəfəkkir Mirzə Fətəli Axundzadə “Nəzm və nəsr” adlı məqaləsində Molla Pənah Vaqifi “nadir vücuda gələn”, “xəyalatında təsir olan”, şeirdə yeni yol açan (rəhnüma) şair kimi yüksək qiymətləndirmişdir. O, ədəbiyyatda realist şeirin meydana gətirilməsində Molla Pənah Vaqifin “müqəddəm” şair olduğunu da xüsusi olaraq nəzərə çarpdırmışdır

Vaqifin yaradıcılığında məhəbbət lirikası əsas yer tutur. Gözəllərin vəsfi Vaqif lirikasının əsas motividir. “Zeynəb”, “Bəri bax” qoşmalarında şair onların bədii portretini böyük məharətlə yaradıb, etnoqrafik detalları, milli koloriti qabarıq şəkildə əks etdirib. Onun qələmə aldığı gözəllər bütün xarici məlahəti və daxili zənginliyi ilə təsvir edilir. Molla Pənah Vaqifin əsərlərində Azərbaycan xalqının adət və ənənələri, yerli və məhəlli xüsusiyyətləri özünün parlaq əksini tapır. O, insanı fiziki və mənəvi cəhətdən kamil, harmonik inkişafda görmək istəyirdi. Dünya və dünyəvi ideallar şairi kimi, nikbinlik, həyatsevərlik onun poeziyasının ümdə xüsusiyyəti idi. Şeirlərində ictimai ədalətsizlik və bərabərsizliyə qarşı nifrət ifadə olunurdu. Vaqif yaradıcılığında “Badi-səba, bir xəbər ver könlümə”, “Namə, gedər olsan yarın kuyinə”, “Bayram oldu”, “Görmədim”, “Gözlərin cəlladdır, baxışın yağı”, “Durnalar”, “Heyran olmuşam” və s. şeirləri xüsusi yer tutur.

Vaqif edam edildikdən sonra onun evi talan olunur, əlyazmaları yandırılır. Talan zamanı şairin əsərlərinin çox hissəsi itib-batmış, divanı və əlyazmaları məhv edilmişdir. Lakin xalq sevimli şairinin şeirlərini hafizələrində yaşatmış, müxtəlif vasitələrlə Vaqifin əsərlərinin müəyyən qismini mühafizə etməyə müvəffəq ola bilmişdir. Şairin əsərlərinin toplanması ilə ilk dəfə Mirzə Yusif Nersesov məşğul olmuşdur. Daha sonra M.F.Axundzadə zəngin material toplayaraq, məşhur şərqşünas Adolf Berjeyə verir və o da 1867-ci ildə Leypsiq şəhərində nəşr etdirir. Vaqifin şeirini ilk dəfə rus dilinə XIX əsrin 40-cı illərində polyak şairi və tərcüməçisi Tadeuş Zabloski tərcümə etmişdir. Vaqifin əsərləri ayrıca kitab şəklində ilk dəfə Həşim bəy Vəzirov tərəfindən 1908-ci ildə Bakı çap etdirilmişdir. İnqilabdan sonrakı dövrdə Vaqifin əsərlərinin toplanması və nəşri sahəsində Salman Mümtazın böyük xidmətləri olmuşdur.

1968-ci ildə Molla Pənah Vaqifin 250 illik yubileyi geniş miqyasda keçirilmişdir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Sovetinin 1970-ci il 30 yanvar tarixli 29 nömrəli qərarına əsasən Qazax rayonunda M.P.Vaqifin xatirə muzeyi yaradılmış, 2002-ci ildə isə həmin muzey “M.P.Vaqif və M.V.Vidadinin xatirə muzeyi” adlandırılmışdır.

Ulu Öndər Heydər Əliyev klassik ədəbiyyatı dərinlən bilən və qiymətləndirən böyük şəxsiyyət idi. O, ədəbi irsin qorunmasına qayğı göstərərək Azərbaycanın klassik şair və ədiblərinin ev muzeylərinin yaradılması, xatirələrinin əbədiləşdirilməsi üçün böyük işlər görmüşdür. Ümummilli Liderin göstərişi ilə Azərbaycanda üç məşhur şairin - Nizami Gəncəvi, Molla Pənah Vaqif və Hüseyn Cavidin məzarları üstündə məqbərə tikilmişdir.

Hələ 1967-ci ildə Şuşada olarkən Heydər Əliyev Vaqifin məzarını ziyarət etmək istəmiş, lakin məzarı tapa bilməmişdir. Onun göstərişi ilə məzar tapılmış və Ulu Öndər bərhad halda olan dağılmış məzarı ziyarət etmişdir. O, hətta nitqlərinin birində gördüyü bu məzarın Vaqifə layiq olmadığını səsləndirmişdir. Sonralar Ulu Öndər Heydər Əliyevin göstərişi ilə Vaqifin məzarı üstündə 1980-1981-ci illərdə abidə, türbə tikilmişdir. 1982-ci ilin yanvar ayında Ulu Öndərin iştirakı ilə Molla Pənah Vaqifin məqbərəsinin təntənəli açılışı olmuşdur. Ümummilli liderin Vaqifə bu münasibəti bir tərəfdən, milli ədəbiyyata sevgisindən irəli gəlirdisə, digər tərəfdən, diyarın tarixini, əhalisinin etnik mənsubiyyətini bir daha göstərməklə bağlı idi. Təəssüf ki, 1992-ci il may ayının 8-də bu məqbərə erməni qəsbkarları tərəfindən dağıdılmışdır.

1982-ci ildə Ümummilli Lider Heydər Əliyev Şuşada şairin məqbərəsi ilə yanaşı, Poeziya Evinin də açılışında və orada keçirilən “Vaqif poeziya günləri”ndə iştirak etmişdir. Məhz həmin tarixdən etibarən hər il avqust ayında “Vaqif poeziya günləri keçirilir. Vaxtilə bu bayram tədbiri Qazaxdan başlayıb Şuşada yekunlaşardı. Lakin bu gün mənfur düşmənlərin torpaqlarımızı işğal etməsi nəticəsində uzun illərdir ki, bu tədbiri Şuşada keçirə bilmirik.

Görkəmli şairin adını xalqımız həmişə uca tutmuş, xatirəsini əbədiləşdirmişdir. Balakən rayonunda 1 sayılı Tülü tam orta məktəbi və Gəncə şəhərində 8 sayılı tam orta məktəb şairin adını daşıyır. 2014-cü ildə şairin adına poçt markası buraxılmış, Bakı şəhərində Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyat Muzeyinin fasadının lojasında M.P.Vaqifin heykəli (1940, müəllif C.Qaryağdı) yerləşdirilmişdir. Görkəmli bəstəkarlardan Cahangir Cahangirov “Durnalar”, Əşrəf Abbasov “Heyran olmuşam”, Vüqar Şirinov “Toy adamları”, Qəmbər Hüseynli “Tel nazik” şairin şeirlərinə musiqi bəstələmiş, Ramiz Mustafayev “Vaqif” operasını, Səməd Vurğun “Vaqif” mənzum dramını, Y.V.Çəmənəminli “Qan içində” romanını yazmış, haqqında sənədli filmlər (“Vaqif” 1968, “Molla Pənah Vaqif” 1990, “Qətl günü” 1990, “Molla Pənah Vaqif 2011) çəkilmişdir. Səməd Vurğunun 1937-ci ildə şairə həsr etdiyi “Vaqif” dramı ilk dəfə 1938-ci ildə M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Dövlət Dram Teatrında (indiki Azərbaycan Dövlət Akademik Milli Dram Teatrı), 1947-ci ildə isə Almaniyada Berlin teatrında tamaşaya qoyulmuşdur. 2016-cı ilin dekabr ayında Şəkidə TÜRKSOY Mədəniyyət Nazirləri Daimi Şurasının 34-cü toplantısında 2017-ci ilin “Molla Pənah Vaqif ili” elan olunması barədə qərar qəbul olunub. 2016-2017-ci illərdə YUNESKO-nun yubileylər proqramı çərçivəsində Molla Pənah Vaqifin 300 illik yubileyi beynəlxalq səviyyədə qeyd edilir.

12 yanvar 2017-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev M.P.Vaqifin anadan olmasının 300 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında sərəncam imzalamışdır.

Vaqif öz yaradıcılığı ilə ədəbi-pedaqoji fikrin inkişafında yeni bir dövr açmış, öz sələflərindən öyrənmiş olsa da, onların görə bilmədiyi son dərəcə mühüm bir işi görmüşdür. O da bundan ibarətdir ki, Vaqif ədəbiyyatı milli həyata, milli məişətə, milli xarakterə doğru yönəlmiş, realist bədii təfəkkürə getdikcə genişlənən və dərinləşən daimi bir cığır açmışdır. Onun şeirlərinin mövzusu da, forması da, üslubu da yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, xalqın həyatından, məişətindən, milli keyfiyyətlərindən doğmuşdur. Vaqif tam mənası ilə milli bir şairdir. Vaqifə qədər heç bir Azərbaycan şairinin əsərlərində milli həyatımız bu qədər dolğun, səmimi və təbii bir şəkildə təsvir edilməmişdir.

Molla Pənah Vaqif klassik şeirimizin ölməz nümunələrini yaradan sənətkar kimi xatirələrdə daim yaşayır.

MOLLA PƏNAH VAQIF VƏ MÜASİRLİK

ƏLİYEVƏ İFRAT

*filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Bakı Dövlət Universiteti*

MOLLA PƏNAH VAQIF – HƏYATI VƏ MÜHİTİ

Açar sözlər: *Vaqif, həyat, yaradıcılıq, mühit, Azərbaycan ədəbiyyatı*

Molla Panah Vaqif - life and environment

Molla Panah Vaqif, who helped promote the development of Azerbaijani literature in the 18th century, was one of the most powerful artists of his nation with his literary and political activity. Vaqif's creation opens a new page of our history of poetry. He comes into literature as a great representative of the original and real poem of national poetry. Vaqif breaks obsolete traditions of classical poetry, poetry leads to new realist development, creates an optimistic mood in our poetry.

Keywords: *Vaqif, life, creativity, environment, Azerbaijani literature*

*Şeirimizin ana şairi!
Məhəbbət şairi, sona şairi!
S.Vurğun*

XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının yeni istiqamətdə inkişafına kömək etmiş Molla Pənah Vaqif öz ədəbi və siyasi fəaliyyəti ilə xalqlabağlı olan qüdrətli sənətkarların biri olmuşdur. “Vaqif yaradıcılığı ilə şeir tariximizin yeni səhifəsi açılır. O, ədəbiyyata xəlqi və milli şeirin, ilkin realizmin böyük nümayəndəsi kimi daxil olur. Vaqif klassik şeirin köhnəlmiş ənənələrini qırır, şeiri yeni realist inkişaf yoluna salır, poeziyamızda nikbin əhval-ruhiyyə yaradır” (1, 7).

M.P.Vaqifin uşaqlıq və ilk gənclik illəri Qazax mahalında keçmişdir. Vaqif kiçik yaşlarında yaxşı mədrəsə təhsili gördüm, savadlı alim və müəllim Şəfi Əfəndinin yanında dərslər almışdı. XVIII əsrin əllinci illərinin sonlarında Qazax mahalında və qonşu Gürcüstan sərhədində baş verən qarışıqlıq nəticəsində bir neçə kənd Qazaxdan çıxaraq Gəncə və Qarabağ xanlıqlarına köçməyə məcbur olur. Köçən ailələr içərisində Molla Pənah Vaqif də var idi. M.P.Vaqif əvvəlcə Tərtəbasarda sakin olub orada bir məktəb açır, məktəbdarlıqla məşğul olur. “Həmin illərdə o, həm mənəvi, həm də maddi cəhətdən müəyyən sıxıntı keçirir. “Bayram oldu” şeiri də şübhəsiz, Vaqif poeziyasının məhz bu dövrünün məhsuludur” (3).

Bayram oldu, heç bilmirəm neyləyim,
Bizim evdə dolu çuval da yoxdur.
Dügiylə yağ hamı çoxdan tükənmiş,
Ət heç ələ düşməz, motal da yoxdur.
Allaha bizmişik naşükür bəndə,

Bir söz desəm dəxi qoymazlar kəndə.
Xalq batıbdır noğla, şəkərə, qəndə,
Bizim evdə axta zoğal da yoxdur.

Bizim bu dünyada nə malımız var,
Nə də evdə sahibcamalımız var.
Vaqif, öyünmə ki, kamalımız var,
Allaha şükür ki, kamal da yoxdur. (6)

Müəyyən müddətdən sonra Vaqif Qarabağ xanlığının mərkəzi Şuşa şəhərinə köçür. Bu zaman Şuşa Azərbaycanın əsas mədəni mərkəzlərindən biri idi. Vaqif şəhərin Saatlı məhəlləsində məktəb açır, dərs deməklə məşğul olur. Eyni zamanda bir sıra qoşmalar, qəzəl və müxəmməslər də yazır. Bu illərdə şair hələ özünün əsil qiymətini almadığına baxmayaraq, ətrafındakılardan savad və uzaqgörənliyi cəhətdən yüksəkdə durduğunu anlamış və bunu qəzəlində belə ifadə etmişdi:

Məkan tutdisə Vaqif, yox əcəb, bu Şişə dağında,
Məqami ləli-gülrəngin miyani-səngi-xaradır. (6, 163)

Həmin qəzəldə şair qara günlərin tezliklə sona yetəcəyinə ümid bəsləyirdi və haqlı çıxır. Vaqifin alimlik və şairlik şöhrəti ətrafa yayılaraq xan sarayına İbrahim xana da çatır. Vaqif saraya dəvət edilərək “eşik ağası”, yəni xarici işlər üzrə vəzir təyin edilir. Lakin Vaqif az bir vaxtda öz ağıl və istedadı nəticəsində sarayda böyük nüfuz qazanır. Təxminən 27 il müddətində ta ömrünün sonunadək Vaqif Qarabağ sarayının ən mötəbər və uzaq görün xadimi olmuş və geniş şöhrət qazanmışdı. “Hər oxuyan Molla Pənah olmaz” məsələsinin xalq arasında yayılması da buna sübutdur.

Sarayda Vaqif əsasən xanlığın xarici siyasəti ilə məşğul olurdu. XVIII əsr Azərbaycan tarixinin ən mürəkkəb və ziddiyyətli dövrləri idi. Görkəmli rus şərqşünası V. Bartold yazırdı: “XVIII əsr bütün müsəlman aləmi üçün ən böhranlı əsr idi” (2, 150).

Həmin böhranlı hal Azərbaycanın təmsalında özünü daha bariz şəkildə göstərmişdi. Hələ XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycan xanlıqları Şirvan tabeliyində idilər.

1747-ci ildə Nadir şah öldürüldükdən sonra onun yaratdığı dövlət parçalandı. Nadir şahı əvəz edəcək dövlət siması olmadığını görən Şimali Azərbaycan xanlıqları özlərini müstəqil elan etdilər. Lakin siyasi müstəqillik qazanmaqlarına baxmayaraq bu xanlıqlar bir-birilərinə düşmən münasibət bəsləyirdilər. Bu xanlıqlar özlərini yadelli işğalçıların hücumundan müdafiə etmək iqtidarında deyildilər. “Bu dövrdə Azərbaycanda güclü, nisbətən daha çox müstəqil möhkəm xanlıqlar da var idi. Onlardan biri Fətəli xanın hakim olduğu quba xanlığı, o birisi isə İbrahim xanın hökmranlıq etdiyi Qarabağ xanlığı idi” (3, 58).

Məlum olduğu kimi bu iki xanlıq bir-birinə düşmən münasibət bəsləyirdilər. Belə bir ictimai-siyasi şəraitdə Vaqif Qarabağ xanlığının vəziri təyin olunur. Vaqif Qarabağın xarici siyasətinə, sarayın qonşu ölkələr və Azərbaycan xanlıqları ilə yazışmasına rəhbərlik edir. Vaqif Qarabağ sarayında ikən xanlıq mürəkkəb siyasi problemlərlə rastlaşır, çevik və uzaqgörən bir siyasi xətt yürütməyə çalışırdı. Bu baxımdan Vaqifin az xidmətləri olmamışdır. Onun müxtəlif qonşu xanlıqların və dövlətlərin nümayəndələri ilə görüşdüyü məlumdur.

Vaqif az bir vaxtda öz ağıl və istedadı nəticəsində sarayda böyük nüfuz qazanır və xanlığın bütün daxili və xarici işlərini əlinə alır.

Vaqif barədə ilk dəfə diqqətəlayiq məlumat verən müəllimlərdən Mirzə Camal, Mirzə Adıgözbəy Qarabağ olmuş, onlar Vaqifin İbrahim xanın yanında böyük nüfuza malik olduğunu, xanın ona “ixtiyari küll” verdiyini qeyd etmişlər.

Qarabağ sarayının görkəmli xadimlərindən olan Mirzə Adıgözbəy Vaqifin İbrahim xanın “hüzuruna yaxın, qulluğunun nədimi, baş katib və dövlətinin möhkəm bir sütunu kimi nişan verir” (8, 80).

XIX əsrin tarixçilərindən Mir Mehdi Xəzani özünün “Tarixi Qarabağ” adlı əsərində Vaqifin saraydakı mövqeyini belə təsvir edir: “Molla Pənah bir sahibi-kamal və müdəbbir və təcrübəkar və şair və xoşgöftər adam idi və özü dəxi İbrahim xanın vəziri və çox motəmid idi ki, hər ümuri-hökumətdə Molla Pənah Axundun tədbiri və müşavirəsi ilə rəftar elərdi və ona yaxşı inanıb etinad etmişdi ki, övladından artıq onun xatirin mənzur edərdi və ona çox-çox hörmətlər edib ixtiyari-küll vermişdi” (9, 37).

Vaqif hər sahədə kamil və qabil şəxsiyyət olmuşdur. Şair Qarabağ xanlığının bütün fəaliyyətinə istiqamət vermiş, hətta Şuşa şəhərinin abadlığı və təmiratı işlərinə də şəxsən rəhbərlik etmişdir. Vaqif Şuşaya köçərkən bu şəhər hələ çox cavan idi. Ona görə də burada tikililərə böyük ehtiyac var idi. Tarixçilərin yazdıqlarına görə İbrahim xan Şuşada abadlıq işləri aparmış, yeni binaların salınmasına, şəhərə arxların çəkilməsində xeyli işlər görmüşdür. Lakin Vaqif saraya gəldikdən sonra bu proses xeyli sürətlənmişdir.

Şəhərin və onun ətraflarının xarici hücumlara qarşı müdafiəsinin əhəmiyyətini yaxşı anlayan Vaqif bu nöqtəyi-nəzərdən İbrahim xana faydalı məsləhətlər verərmiş.

XIX əsrin şairlərindən H.Qaradaği öz təzkirəsində yazır: “Yazılanlara görə Vaqifin bir para elmlərdə səriştəsi var imiş. Ələlxülüs hücum və elmi-mühəndislikdə İbrahim xanın hərəmxanasının və onun özünün və övladının hər cürə təmiratının və şəhərin ətrafına çəkilməmiş hasar və barının ümdə naziri və mübaşiri mərhum Molla Pənah imiş. Bu günə iyirmi il müddəti, hər bir ümuratda müdəbbiranə hörmət ilə İbrahim xan xanədanında dolaşib. Mərhum İbrahim xan Molla Pənahı hər bir ümuratda qabil və kamil görməyi cəhətə, həmişə onu möhtərəm və artıq dost tutub onun məsləhət və tadbiri ilə iş görərmiş. Bu səbəbdən Qarabağda zərbülməsəl olub bir söz söylənilir: “Hər oxuyan Molla Pənah və hər qatırçı Murad olmaz” (5, 3).

A.Berje yazır ki, “Vaqif xüsusilə, təcrübəli mühəndis kimi tanınmışdı. Şuşadakı Xan sarayı, yaşayış yerləri və qala hasarları onun tərəfindən tikilmişdi”.

Vidadinin bir şeirində Vaqifin mühəndisliyinə işarə edərək yazır:

Məhşərə tən qayim olsun binası,

O məscid ki, doğru imarət eylərsən (7, 35)

Vaqif dövründə Azərbaycan bir sıra xanlıqlara ayrılmışdı. Bu, ölkənin mədəni-iqtisadi inkişafına mane olur və vətənin istiqlaliyyətini müdafiə etmək işini çətinləşdirirdi. Ölkənin gələcəyini düşünən fədakar dövlət xadimləri bütün xanlıqları bir mərkəzdə birləşdirib, müstəqil dövlət yaratmaq uğrunda mübarizə edirdilər. Lakin onlar birləşə bilmirdilər: Şəkidi Çələbi xan, Qarabağda Pənah xan, Qubada Fətəli xan ayrı-ayrılıqda mübarizə aparırdı. Bu zaman ölkənin azadlığını qorumaq və müstəqil Azərbaycan yaratmaq uğrunda siyasətə Vaqif rəhbərlik edirdi. Onun təşəbbüsü ilə İbrahim xan Yerevan hakimi Məhəmməd xanı, Talış hakimi Mir Mustafanı və Gürcüstan hökmdarı ikinci İraklini birləşməyə çağırır. Bu məqsədlə Vaqif Tiflisə gedir, onlarla uzun müddət məktublaşır. Dörd hökmdar mübarizədə bir-birilərinə yardım edəcəklərinə söz verirlər.

XVIII əsrin 90-cı illərində Qarabağ xanlığı İran və Çar Rusiyası arasında kimi seçmək, kimə arxalanmaq məsələsini həll etməli idi. İbrahim xan və Vaqif İranda bərqərar olmuş Ağə Məhəmməd şahə tabe olmaq fikrində deyildi. 1795-ci ildə İran qoşunu Qarabağ torpağına daxil olur, Şuşə qalası mühasirə edilir. Qala mətənətlə müdafiə olunaraq hücumu dəf edə bildi. Vaqif bu müdafiəyə şəxsən rəhbərlik edirdi. Mühasirə zamanı maraqlı bir hadisə baş vermişdi. “Ağə Məhəmməd şah İbrahim xanı qorxutmaq niyyəti ilə bir beyt yazıb qalaya göndərmişdi.

Fələyin mancanağından fitnə daşları yağır,

Sən əbləhcəsinə şüşə içərisində dayanmışan.

Xan məktubu Vaqifə vermiş və o, şair Dərgidən götürdüyü beyt ilə dərhal cavab vermişdi:

Məni qoruyan mənim tanıdığım dırsa,

Şüşəni daş qoltuğunda salamat saxlayar. (8, 80-81)

Cavab şahı bərk qəzəbləndirmişdi.

Vaqifin əsərlərindən və Vaqifə yazılan şeirlərdən onun mərd və cəsur bir şəxsiyyət olduğu aydın olur. O, silah gəzdirən igid, hərbi işlərə rəhbərlik edən tədbirli bir vəzir idi. Bu cəhəti F.Közərli də qeyd edir:

“Vaqif özü şair isə də, vaxtın təqazisinə görə onun meyli-könülü silah və əsləhəyə dəxi olub, igidlik iddiasına həm düşərmiş və məqami-zərurətdə özü yaraq götürüb davaya çıxarmış” (4, 113).

Qalabəyi Məhəmməd xanın Vaqifə yazdığı cavabından gətirdiyiniz misralar bu cəhətdən maraqlıdır:

Az qalıbdır yaşın yetirə yüzə,

İndən belə bəsdir, dəm vermə sözə,

Qılıncı, tufəngi bağışla bizə,

Kağız, qələm, dəvam, çuxanı saxla. (6, 9)

Ağə Məhəmməd şah Qacar Şuşə qalasını 33 gün mühasirə edirsə də xalqın əzmini qıra bilmir. Qarabağ xanlığı yalnız öz qalasını mühafizə etmir. O, özünün Yerevan və Gürcüstan müttəfiqlərinə də kömək göndərir.

Qacar ordusu Şuşə şəhərini təslim edə bilmir. Bu vuruşmaların şahidi olan Mirzə Camal Şuşanın müdafiəsində xalqın göstərdiyi qəhrəmanlığı təsvir edərək yazır ki:

“Ol vaxtdə mən dəvanı və əhvalatı görürdüm. Qarabağ əhli-müsəlman öz qoşunu ilə xalqın hüzuruna cəngə amadə durmuşdu.

Neçə dəfə Ağə Məhəmməd şah öz külli qoşunu ilə hücum etdi ki, qələni təsxir eləsin, amma İbrahim xanın rəşid və qoçaq süvari və piyadə əsakiri dilir olan sərkərdələri onun müqabilinə çıxıb mərdanə dəva edib, onu məyus və məğrub geri qaytardılar. Axırda Ağə Məhəmməd şahın əli boşa çıxıb Gürcüstan səmtinə üz qoydu” (10, 26-28).

Ağa Məhəmməd şah Qacar Şuşa məğlubiyyətini yaddan çıxara bilmirdi. O, Qafqaza sahib olmaq, İbrahim xandan və onun hazırcavab vəziri Vaqifdən intiqam almaq üçün fürsət gözləyirdi.

Bu zaman Rusiya orduları Qafqazdan geri çəkildi. Eyni zamanda təbii fəlakət nəticəsində Qarabağa dəhşətli bir aclıq düşdü. Belə bir fürsəti Ağa Məhəmməd xan əldən qaçırmayaraq, 1797-ci ildə böyük bir qüvvə ilə Araz çayını keçərək Şuşa üzərinə hərəkət edir. Bu gözlənilməz hücum Qarabağ xanlığını çıxılmaz bir vəziyyət qarşısında qoydu. Aclıq və xəstəlikdən əhalinin böyük bir qismi baş götürüb o biri xanlıqlara köçdüyündən nə ordu toplamaq və onu təmin etmək imkanı oldu. Odur ki, xan öz saray ərkanı ilə Şuşadan çıxıb şəhəri müharibəsiz təslim etməyə məcbur olur.

İbrahim xanın öz adamları ilə Beyləqana qaçını Əmma xanın yanına gedir, lakin Vaqif şəhərdə qalır. Rəvayətə görə Vaqifin xan ilə birlikdə şəhərdən çıxmasının mühüm bir dövlət sirri ilə əlaqədar olduğunu təxmin etməyə imkan verir. Şuşa qalası alındıqdan sonra Vaqif həbs olunur.

“Tarixi məxəzlərin verdiyi məlumatlara görə Vaqif cürətli, öz izzət-nəfsini qoruyan, mərd və mübariz bir şəxsiyyət olmuş, ölüm qarşısında belə düşməyə əyilməmişdir”

Qacar qoşunları Şuşa şəhərini işğal edir, Vaqif də həbsə alınıb, səhər öldürülmək üçün saxlanılır. Lakin Ağa Məhəmməd şah həmin gecə yatağında öldürülür. Vaqif həbsdən azad olur və dostu Molla Vəli Vidadiyə məşhur şeirini yazır:

Ey Vidadi, gərdişi-dövrani kəcəftərə bax!
Ruzigarə qıl tamaşa, karə bax, kirdarə bax!
Əhli-zülmü necə bərbad eylədi bir ləhzədə,
Hökmi-adil padşahi-qadirü qəhharə bax!
İbrət et Ağa Məhəmməd xandan, ey kəmtər gəda,
Ta həyatın var ikən nə şahə, nə xunxarə bax!
Vaqifa, göz yum cahanin baxma xubi züştinə
Üz çevir ali-əbayə, Əhmədi-Muxtarə bax! (6, 167)

Qacarın ölümündən sonra Şuşada müvəqqəti olaraq İbrahim xanın qardaşı oğlu Məhəmməd bəy Cavanşir xanlığı ələ keçirir. Məhəmməd bəy Cavanşir hər şeydən əvvəl əmisinin yaxın adamlarını aradan götürməyi qət edir. Ona görə də hamıdan əvvəl Vaqifi öldürmək üçün bəhanələr axtarır.

Bunu hiss edən Vaqif, ağır dəqiqələr keçirir. “Görmədim” rədifli məşhur müxəmməsini yazır:

Mən cahan mülkündə, mütləq, doğru halət görmədim,
Hər nə gördüm, əyri gördüm, özgə babət görmədim.
Aşınalar ixtilatında sədaqət görmədim,
Bietü iqrarü imanü dəyanət görmədim,
Bivəfadan lacərəm təhsili-hacət görmədim.
Baş ağardı, ruzigarım oldu gün-gündən siyah,
Etmədim, səd heyf kim, bir mahi rüxsarə nigah,
Qədr bilməz həmdəm ilə eylədim ömrü təbah,
Vaqifə, ya rəbbəna, öz lütfünü eylə pənah,
Səndən özgə kimsədə lütfü inayət görmədim. (6, 199-201)

Məhəmməd bəyə də könülsüz yazılmış bir şeir həsr edirsə də, bu şeir təsirsiz qalır. Vaqif İbrahim xana gizli məktub yazıb, necə qayıtmasını xahiş edir. Məktubu çarığında aparən kəndli tutulur. Məhəmməd bəy Vaqifi oğlu ilə birlikdə 1797-ci ildə Şuşa şəhərində öldürtdürür.

Ədəbiyyat

1. Araslı H. Bakı, Azərnəşr, 1952, s.7
2. Бартолд В. История культурой жизни Туркистана. Л., 1927.
3. Dadaşzadə A. Vaqif həyatı və yaradıcılığı. Azərbaycan EA nəşr., 1966, 189 s.
4. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları, I cild, I hissə, 1925.
5. Qaradaği H. Təzkirə əlyazması. Azərb. SSR. EA. №7602.
6. Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Azərb.Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1968, 280 s.
7. Molla Vəli Vidadi. Əsərləri. Bakı, 1957.
8. Mirzə Adıgözəlbəy. Qarabağnamə. Bakı, 1950.
9. Mir Mehdi Xəzani. Tarixi-Qarabağ. Bakı, 1950.

ƏZİZOV ELBRUS

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Bakı Dövlət Universiteti

M.P.VAQİFİN DİLİ HAQQINDA

Açar sözlər: bədii dil, xalq danışığı dili, danışığı dilinə məxsus söz və ifadələr, etnoqrafik leksika, dialektizmlər

About Vagif's language

Vagif played an important role in the development of the Azerbaijani literary-artistic language of the XVIII century. The most important peculiarity at his works' language is nationality. The lexicon and syntax of the great poet's works is close to national speaking language. The ethnographic lexicon took special place in his language. The dialectics are met in poet's works.

Keywords: artistic language, national speaking language, the words and terms of speaking language, ethnographic lexicon, dialectics

M.P.Vaqif dilinin ən mühüm cəhəti onun xəlqiliyidir. Vaqif dilinin xəlqiliyi, hər şeydən əvvəl, folklor dilinin, adi danışığı dilinin ədəbi-bədii dilə gətirilməsi ilə ölçülür. Vaqifin yaradıcılığında klassik şeirlə folklorun qarşılıqlı təsiri parlaq bir şəkildə meydana çıxmış və bu da həmin dövrdən başlayaraq həm şeirin, həm də bədii dilin inkişaf istiqamətini müəyyən etmişdir. Vaqif yaradıcılığının görkəmli tədqiqatçısı Araz Dadaşzadənin qeyd etdiyi kimi, "Vaqif poeziyası özündən əvvəlki şeirə bir yekun vurmuş, sonrakı şeirə qapı olmuşdur" (1, 84).

Xalq arasında adi danışığıda işlənən bir çox söz və ifadələr məhz Vaqifin ədəbi fəaliyyəti nəticəsində yazılı ədəbiyyatda geniş işlənmək imkanı qazanmış, onların ədəbi dildəki mövqeyi möhkəmlənmiş, demək olar ki, normativləşmişdir. Vaqif söz sərrafıdır. O hər bir sözü, hər bir ifadəni xalq deyimi tərzinə uyğun bir şəkildə o qədər təbii, o qədər dəqiq və yerində işlədir ki, istər-istəməz oxucuda belə bir təəssürat yaranır ki, həmin məqamda məhz həmin söz, məhz həmin ifadə işlənməli idi. Vaqifin sadə və aydın dildə yazılmış bəzi qoşmalarının dili danışığı dilinin sintaksisini xatırladır:

Getdim ala gözlü yarla danışam,
Dedi oğlan, dur get, söz vaxtı deyil.
Arif çoxdur, etmək olmaz işarət,
Oynatma qaşını, göz vaxtı deyil. (2, 54)

Yaxud: Başına döndüyüm toy adamları,
Siz də deyin: toya gələn oynasın.
Adını deməyəm eldən ayıbdır,
Fılankəsin qızı filan oynasın. (2, 94)

Yaxud: Gəlin bulaqda əl-üzünü yuyur,
Qız deyir: gəl gedək, həriflər duyur. (2, 121)

Şairin ayrı-ayrı misralarındakı bir sıra söz və ifadələr, deyim tərzində danışığı dili xüsusiyyətlərinə uyğun gəlir: *Vaqif öldü, neçün yasa gəlmədin?*; *Səni özgəsinə qıyan deyiləm, Mən ki, zalım, adam yeyən deyiləm*; *Nolur gəlsən bizə qurban olduğum*; *Əridi bağrında tamam yağ, gəlin*; *Hüsnün eylər aya, günə lağ, gəlin*; *Təki olsun sənin canın sağ, gəlin*; *Sizə qurban tamam ölkə, tamam el*; *Həsratindən sızıldayan yaramdır*; *İnsaf deyil, qurban deyim qoyundan, Ona qurban canım, neçün ağlayır*; *Ağlasan ağlaram, gülsən güləram*; *Vaqif öz qulundur, sənə qurbandır, Öldürsən də, vallah, dinməz, bəri bax*; *Gəl indi bir quru ayaq ilə sən*.

Vaqifin əsərlərindəki dil sadəliyini, onun klassik poeziya janrlarındakı şeirlərində də görmək olar. Doğrudur, belə bir xüsusiyyət XVII əsr ədəbi dilində də var idi, ancaq Vaqifin dilində bu meyil daha qüvvətli və parlaq bir şəkildə nəzərə çarpır:

Aydın olsun gözlərim kim, gəldi yarın kağızı,
Könlümü şad eylədi gözəl nigarın kağızı. (2, 169)
Çıxıb başmaq seyrinə, edib seyri-çəmən gəldim,
Ayaq üstədən Qazağa bir gedib, gördüm vətən, gəldim.
Qızıl gül açılan günlərdə gülzari-Qarabağa,
Sənin olsun, əzizim, böylə, məlumun ki, mən gəldim. (2, 172)

Vaqif dilinin səciyyəvi bir cəhəti atalar sözlərindən və xalq məsəllərindən bəzi hallarda sitatlar şəklində istifadə olunmasıdır:

Canandan ayrılan candan ayrılır,
Xalq içində bir misaldı, sevdiyim. (2, 60)
Çün “uman yerdən küsəllər” bir məsəldir xalq ara,
Küsdüyüm bica deyildir, aşınadan küsmüşəm. (2, 165)
Keçən işdən mərd igidlər pozulmaz,
Atalar deyibdir: “Tökülən dolmaz”. (2, 243)

XVIII əsr Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin parlaq nümunəsi olan Vaqifin dili öz kökləri etibarilə ədəbi dilimizin əvvəlki dövrləri ilə də bağlıdır. Şairin “Sevdiyim” rədifli qoşmasında gözəlin qaşları qurulu yaya bənzədilir: *Qaşların qurulu yay tək çəkilir* (2, 60). *Qurulu yay* ifadəsi eynilə bir neçə əsr əvvəl “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin dilində işlənmişdir: *Qurulu yaya bənzər çatma qaşlum* (3, 35). Vaqif digər bir qoşmasında (“Ey cavan qız, məndən belə gəzmə gen”) qızın qaşlarını çəkili yaya bənzədir: *Qaşların çəkili yaylara dönür* (2, 61).

Vaqifin Qarabağ hökmdarı İbrahim xanın oğlu Cavadın vəfatı münasibətilə yazdığı şeirdə işlənmiş “*xan baban*” ifadəsi də diqqəti cəlb edir. Əvvəla, bu ifadə “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı *xan baba* ifadəsinin (*Xan babamın göygüsü* “xan babamın kürəkəni”) bir neçə əsrdən sonra bədii dildə təkrarıdır, ikincisi, buradakı *baba* sözü eposda və Azərbaycan dilinin qərb şivələrində (Başkeçid, Bərdə, Füzuli) olduğu kimi “ata” mənasında işlənmişdir:

Firqətindən *xan baban* qəddi bükülmüş dal olub,
Baş açıq, üz-sinə mərcuh validən bədhal olub. (2, 238)

Klassik şeir dilinin leksikasından fərqli olaraq Vaqifin əsərlərinin lüğət tərkibində gündəlik məişətlə, adi danışq dili ilə bağlı olan sözlər, söz birləşmələri və müxtəlif xarakterli ifadələr mühüm yer tutur: *çuval, dügi, yağ, ət, motal, noğul, şəkər, qənd, axta zoğal, dirrik-tərəvəz, kişniş, şüyüt, tərə, qanqal; döşək, yastıq, yorğan, çarqat, kələğayı, köynək, şalvar, məst* (yüngül ayaqqabı), *başmaq; duaçı, vallah, filan, filankəs, buğdayı, peşkəş, mağar; şabaş vermək, çatının zolu, qara gün, qara pul, şıq-şıq pul, qəlbi qara, adam yeyən, əl dirnağı, ara yerdə, söz vaxtı, yüz yol* “yüz dəfə”, *qurban olmaq, yasa batmaq, yasa gəlmək; quru ayaq ilə; ağzı xeyir sözlüm; kim ölə, kim qala* və s.

Vaqifin dilində diqqəti cəlb edən bir cəhət də etnoqrafik xarakterli sözlərin çox işlənməsidir. Vaqif realist bir şair kimi gözəlləri tərif edəndə onların xarici görünüşünü bütün təfərrüatı ilə canlandırır, hətta onların geyimlərini və bəzək əşyalarını da təsvir edir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, XX əsrin əvvəllərində bəzi müəlliflər Vaqifin çuxa, nimtənə, kürk, şalvar, tüfəng, Tiflisin tərfi və Gürcüstan valisi barədə yazdığı müxəmməsləri “boş və biməzmun” elan etmişdilər. Firidun bəy Köçərli 1904-cü ildə “Şərqi-Rus” qəzetində nəşr etdirdiyi “Ədəbiyyatımıza dair məktub” məqaləsində Vaqifi müdafiə edərək yazmışdı: “Molla Pənah Vaqifin tərfi-çuxa, nimtənə, kürk, şalvar və tüfəng və tərfi-Tiflis və vəsfi-hamam və mədhi-valiyi-Gürcüstan barəsində yazdığı müxəmməslər bəzilərə boş və biməzmun gəlsə, həqiqətdə əhli-mərifət nəzərində bimis əsərlərdir. Yüz sənə bundan əqdəm ata və babalarımızın dolanacağını, adab və əxlaqını, əlbisə və ətiməsini, arzu və təmənnalarını, fikir və xəyalatını və bicümlə o əsrin övza və dəstgahını ustadi-bimis olan Vaqif gözəl əşar və kəlami-abdari ilə yazıb gələcək nəsil üçün unudulmayan bir əlamət və yadigar qoyubdur” (4, 100-101).

F.Köçərliyin qeydlərindən aydın olur ki, Vaqif doğrudan da öz şeirlərində xalqın XVIII əsrdəki məişətinin real mənzərəsini yaratmışdır. Vaqif yaradıcılığının bu cəhəti əslində şairin klassik şeirin məzmununa gətirdiyi yenilik kimi qiymətləndirilməlidir. Onun şeirlərində qadınlara məxsus geyim adlarına tez-tez rast gəlinir: *nimtənə, köynək/pirahən, qəsabə, zərbaf, kələğayı, çarqat, yaylıq, ləçək, şal, çalma, sərəndaz*. Bəzi hallarda şair geyim əşyalarının təkcə adlarını çəkməklə kifayətlənmir, onların rənginə, hansı parçadan hazırlanmasına, üzərinə hansı bəzəyin vurulmasına da diqqət yetirir: *al nimtənə* (qırmızı nimtənə), *abı nimtənə* (mavi nimtənə), *diba nimtənə* (ipək nimtənə), *nimtənəsi nilufəri* (su zanbağı rəngində olan nimtənə), *güləbətın köynək, pirahəni gülgün* (köynəyi gül rəngli), *zər qəsabə, kələğayı əlvən, kələğayı gülgəz, çəhrayı çarqat, çarqat narıncı, al çarqat* (qırmızı çarqat), *qara çarqat, narınc örtüklü, tirmə şal, zərin ləçək*.

Vaqifin əsərlərində qadınlara məxsus geyim adlarını bildirən sözlərin tarixi leksikologiya və etnoqrafiya baxımından maraq doğurduğunu nəzərə alaraq onları ayrılıqda nəzərdən keçirməyi və bəzilərinin mənalara aydınlıq gətirməyi məqsəduyğun hesab edirik.

Nimtənə – qolsuz üst qadın geyimi, gödəkçə: Simin yaraşdırıb zər *nimtənəyə*; Xoş yaraşır sənə diba *nimtənə*; Zər haşiyə al *nimtənə* üstündə; Oynayanda pərvaz edər *nimtənə*; Güləbətın köynək, abı *nimtənə*; Saçın cığaları *nimtənəsində*; *Nimtənəsi* nilufəri, pirahəni gülgün.

Nimtənə sözü fars dilindən alınmadır. Bu söz fars dilində *nimtənə* şəklində “gödəkçə; yarım kaftan, canlıq” mənalarında işlənir (5, 682).

Gülabətin köynək – gülabətin sapla (zərli sapla) işlənmiş, üzərinə bəzək vurulmuş köynək: *Gülabətin* köynək, abı nimtənə, Yaxasında qızıl düymə gərəkdir (2, 126).

Qəsabə. M.P.Vaqifin əsərlərinin tərtibçisi H.Araslı qəsabə sözünün mənasını “qədimdə qadınlara məxsus baş geyimi” kimi izah etmişdir (2, 271). Bu söz “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə “köhnə zamanlarda qadın paltarının yaxasından aşağıya doğru uzanan bəzəkli yaxalıq” kimi izah olunmuş və misal olaraq Vaqifin “Ətəkliyi altun, qəsabəsi zər, Çəhrayı çarqat qəddə bərabər” misraları verilmişdir (6, c.1, 487). Ancaq Vaqifin əsərlərindən seçilmiş nümunələr *qəsabə* sözünün “qadınlara məxsus baş geyimi” mənasını ifadə etdiyini və H.Araslının həmin geyim adının mənasını düzgün izah etdiyini göstərir:

Ətəkliyi altun, *qəsabəsi* zər,
Çəhrayı çarqatı qəddə bərabər. (2, 50)
Zülfün başı taxtalanıb qabaqda,
Qırağ verir *qəsabənin* altından. (2, 76)
Kəlağayı əlvan, *qəsabə* qıyqac,
Altından cunası, hayıf ki, yoxdur. (2, 119)
Aç üstün qabağın zər *qəsabənin*,
Zülfün təxtəsini görkəz, bəri bax! (2, 132)

Vaqifin müxtəlif şeirlərindən verilmiş bu nümunələrdə *qəsabə* sözünün baş geyimini bildirdiyi aydın şəkildə görünür. “Kəlağayı əlvan, qəsabə qıyqac” misrasında “əyri, çəpəki” mənasını ifadə edən *qıyqac* leksemindən isə *qəsabənin* təsvir olunan gözəlin başında çəpəki dayandığı anlaşılır.

Kəlağayı – müxtəlif rəngli, haşiyəli baş örtüyü: Bu diyarda *kalağay* yox, kətan yox; *Kəlağayı* gülgəz, libası əlvan; *Kalağayın* qabağına al bağlar; Gəl oyna, əlinə *kəlağay* dola; *Kəlağayı* əlvan qəsabə qıyqac; **çarqat** – böyük baş yaylığı: Al *çarqatdan* yaşmaq tutub çənəyə; Çəhrayı *çarqatı* qəddə bərabər; Tovus qanadı tək ucu *çarqatın*, Pərvaz eylər solu-sağın üstündən; Açılarda *çarqat* tər zənəxdən, Nə əcaib durur qırağa zülfün; Müşki *çarqat* kənarında xumar göz; **yaylıq** – qadın baş örtüyü: Eylə ki, görər məni, yaylıq çəkər rüxsarinə (2, 181); **ləçək** – üčküncə baş örtüyü: Bəzək bilməz bu diyarın göyçəyi, Tanımaz al çarqat, zərrin *ləçəyi*; Al geyib əlvan *ləçək* örtər gülabəfşan çıxar, Sanasan bürci-fələkdən bir mahi-taban çıxar; **sərəndaz** – baş yaylığı: *Sərəndazın* ucu düşər gərdənə; Al *sərəndazla* qəsabə, üstü türfə ağ cuna; Müşki çarqat, surəti mahi-müsəffa tək bəyaz, Al *sərəndazı* sərində zərnişan sevmək gərək. Bu söz Azərbaycan dilinin Balakən rayon şivəsində (Qullar k.) *sərəndaz* şəklində “cuna yaylıq” mənasında işlənir. Azərbaycan dilində alınma olan *sərəndaz* sözü fars dilində “qadın baş yaylığı” mənasını ifadə edir (5, 30); **tirmə şal** – tirmə parçadan olan böyük baş örtüyü: Gəh zaman başına *tirmə şal* bağlar (2, 78). Vaqifin dilində *tirmə* sözü bəzən ayrılıqda işlənib “tirmə şal” mənasını bildirir: Qurşayıb ol ağü nazik əllər ilə *tirməni*, İki yandan ucların salmağı öldürdü məni (2, 187); **çalma** – başa örtülüb boynun dalında düyünlənən ləçək, yaylıq: Bir ayna qabaqlı, əyri *çalmalı*, Əlvan kalağaylı, səfali sərxoş (2, 137).

M.P.Vaqifin əsərlərində XVIII əsrdə Azərbaycan qadınlarının istifadə etdikləri bəzək əşyalarının adları da öz əksini tapmışdır: *üzük/xatəm, tənə, heykəl, həmayil, kəhrəba, qolbağ, qızıl qolbağ, bəzbənd, gümüş bəzbənd, kəmə, zər kəmə, gümüş kəmə, toqqa, atəklik*.

Vaqifin öz şeirlərində bəzək əşyalarının təsvirinə xüsusi diqqət yetirməsi gözəlin portretinin daha real bir şəkildə canlandırılmasına xidmət edir və eyni zamanda milli kolorit yaradır. Bu xüsusiyyət bəzək əşyalarının adlarının işləndiyi məqamlarda aydın şəkildə görünür.

Üzük: Hər əlinə alıb bir danə *üzük*, *Üzüyü* dəstinə alan oynasın. Vaqifin dilində “üzük” mənasında erəb mənşəli *xatəm* sözü də işlənmişdir: Barmağında *xatəm*, guşində tənə.

Tənə – sırğa: Barmağında *xatəm*, guşində *tənə*, Gireh-gireh zülfün tökə gərdənə (2, 126). Müasir Azərbaycan ədəbi dili baxımından arxaikləşmiş tənə sözü dialektlərdə həm *tana* (Ağdam, Bərdə, Tərtər, Goranboy, Gəncə, Tovuz, Gədəbəy, Qax), həm də *tənə* (Qazax, Tovuz, Şəmkir, Gədəbəy, Daşkəsən, Şəki, Qax) şəkillərində eyni mənada işlənir (7, 480, 490). Burada diqqəti cəlb edən odur ki, həmin söz Vaqifin dilində Qazax şivəsində işlənən fonetik tərkibdə (*tənə*) müşahidə edilir.

Heykəl – medalyon: Qolları bəzbəndli, boynu heykəlli, Ağ əllərin əlvan hənəli sərxoş (2, 137). Bəzək əşyasının adını bildirən bu sözə eyni mənada Aşıq Ələsgərin “Yaraşır” rədifli qoşmasında da təsadüf edilir: Salıbsan gərdənə *heykəl* həmayil, Qızıl bazubəndlər qola yaraşır (8, 100). Həmin leksik vahid Azərbaycan dilinin Qazax, Şəmkir şivələrində *heykal* şəklində “paxlavavarı iri muncuq” mənasında işlənir (7, 198).

Həmayil – boyundan asılan qadın bəzəyi: Sərxoş durub sarayından baxanda, Ağ gərdənə *həmayillər* taxanda (2, 53). Fikrimizcə, burada qızıldan hazırlanmış həmail nəzərdə tutulur. Azərbaycan qadınlarının bəzək əşyası kimi boyunlarına qızıl həmail taxdıqları məlumdur. S.M.Qənizadənin və Əbülhəsənin əsərlərində qızıl həmailin adı çəkilir: ...lakin yenə özünü ona borclu bilib əhd etmişdi ki, Diləfruzun toyu

olanda adətə müvafiq ona bir *qızıl həmayil* hədiyyə etsin (S.M.Qənizadə, Müəllimlər itfixarı); Xara, atlas, qanavuz, fay və başqa ipək paltarlar geyib qiymətli daş-qaş taxmış dövlətli arvadları *qızıl həmayillərini*, imperial sırğalarını, brilyant, almas, zümrüd qaşlı üzüklerini necə də tələsik çıxarıb təlaşla qoyunlarında gizlətdiklərini də Veyis görmüşdü (Əbülhəsən, Dünya qopur).

Kəhraba – kəhrabadan düzəldilmiş bəzək əşyası: Gümüş biləklərin, bəyaz qolların, sarı *kəhrabası*, hayıf ki, yoxdur; Büllur biləkləri *kəhrabasına*, Gül əlində qolbağına yaraşmış.

Qolbağ (*qızıl qolbağ*): *Qızıl qolbaqları*, yanar biləyi, Qucaqlayıb kəhrubanın altından; Ağ biləklərdə *qızıl qolbağı* öldürdü məni. **Bazbənd** – qolbağ: Qolları *bazbəndli*, boynu heykəlli; Qol gümüş *bazbəndli*, beldə kəmər – üstü mina.

Kəmər – paltarın üstündən belə bağlanan *qızıl, gümüş və s. ilə bəzədilmiş belbağı*: Bir səmənbərlinin, *zər kəmər*linin, Bir incəbellinin qurbanıyam məni; Gümüş *kəmər* bənd eyləmiş miyana; Qol gümüş *bazbəndli*, beldə *kəmər* – üstü mina. **Toqqalı** – kəmərli: Başına döndüyüm, telli, *toqqalı*, Qaşların canımı haq-nahaqq alı (2, 87).

Ətəklilik – qadın üst köynəyinin ətəyinə bənd edilən bəzək növü: *Ətəkliyi* altun, qəsabəsi zər, Çəhrayı çarqatı qəddə bərabər (2, 50). *Ətəklilik* sözü Azərbaycan dilinin Qarabağ şivələrində (Şuşa, Ağdam, Ağcabədi, Bərdə, Tərtər, Füzuli) “qadın bəzəyi” mənasında indi də işlənir. – Mənim bir bilərziyimi, bir də ətəkliyimi dandı, vermədi (Şuşa) (7, 166).

Zərgərlik üsulu ilə hazırlanan və müxtəlif növləri olan ətəklilər əsasən toy, şənlik paltarının ətəyinə tutulurdu. Ətəklilər üçün hazırlanmış zərgərlik bəzəkləri ya bafta, ya da ensiz parça üzərinə bənd edilirdi. Ətəklilər Azərbaycan qadınları arasında XX əsrin əvvəllərində geniş yayılmışdı (9,237).

M.P.Vaqifin əsərlərində dialektizmlərə, yəni məhəlli dialektlərə məxsus fonetik, morfoloji və leksik xüsusiyyətlərə də təsadüf edilir. Bunlar əsas etibarilə Qarabağ şivələrinə, qismən Qazax şivəsinə xas olan, bəzi hallarda isə hazırda digər şivələrdə işlənən xüsusiyyətlərdir. T.İ.Hacıyev doğru olaraq qeyd edir ki, Vaqifin dilində fonetik, leksik və morfoloji dialektizmlərə təsadüf olunması realist ədəbiyyatın danışığa ifrat yaxınlığı ilə bağlıdır (10, 452). Vaqifin dilində dialektizm xarakterində olan xüsusiyyətlərdən bəzilərini qeyd edirik.

Fonetik dialektizmlər. *Sifət, yenə, kövrək* sözlərinin dialekt fonetikasına uyğun bir şəkildə işlənməsi. **Sufat** (< sifət): Gözəl çoxdur, mələk, pərizad da var, Gəlsin görüm, hansı sən *sufat* da var; Mən aşiq olmuşam o xoş *sufata* (2, 69, 135). **Genə** (< yenə): Rəngi-ruyın dönüb heyvaya *genə*; *Genə* xəyalın xəyala qatar; *Genə* hər görəndə istər yaşına; *Genə* yanar oda saldı canımı; Bilməm nə demiş dilbərə ədna *genə* məndən (2, 25, 49, 78, 89, 184). **Köyrək** (< kövrək): Ey gözüm, nə dəyib *köyrək* könlünə? (2, 93).

Morfoloji dialektizmlər. 1) İkinci şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmiş ismin hallanmasında yiyəlik halda *-n* şəkilçisi əvəzinə “y”-nin işlənməsi (həm Qarabağ, həm də Qazax şivələrinə xas olan xüsusiyyətdir): *Ləbiyin* ləzzətin bənzətdi qəndə (2, 41); 2) Qazax dialektinin xüsusiyyətinə uyğun olaraq saitle bitən ismin təsirlik halda *-yi* şəkilçisini qəbul etməsi: Kə’bəyi-kuyini görəndə kimsənə, Nə zaman *qıbləyi* ziyarət eylər (2, 109); 3) *Deyə* feili bağlamasının və köməkçi funksiya yerinə yetirən *deyə* sözünün *deyin* şəklində işlənməsi: Əqlin aldın, yaram, – *deyin* Vaqifin (2, 137); Sən gəlmədin *deyin* yasa batmışam (2, 85).

Vaqifin dilində müasir dövrdə Azərbaycan dilinin **dialekt leksikasına** aid edilən sözlər də müəyyən yer tutur.

Yen – paltarın qolunun ağzı: *Yenindən* düymə, ondan sonra belindən kəmər açmaq (Zaqatala şivəsində *yenq* “paltarın qolunun ağzı”).

Kələz – kərtənkələ: *Kələz* ilən, əqrəb ilən, mar ilən, Ağzınadək qəbrin dolar, ağlarsan (Qazax, Şəki, Oğuz, Qax və Quba şivələrində *kələz* “kərtənkələ”).

Çərə – çəp: Qeyri gözəllərdən heç fikir çəkmə, Sən elə o gözü *çərəni* saxla (Göyçay şivəsində *çeri* “çəp”, Ordubad, Şərur, Cəbrayıl, Salyan, Lerik şivələrində *çer* “çəp”).

Naçaq – xəstə: Bir gün sağ olursan, yeddi gün *naçaq*, Övrətlər bağrını üzər, ağlarsan (Qazax, Zəngilan, Culfa, Oğuz şivələrində: *naçax* “xəstə”).

Onalmaz – sağalmaz: Bir *onalmaz* dərdiməndi-intizarın olmuşam (Zaqatala, Qax və Çənbərək şivələrində *onalmaz* “sağalmaz”).

Təmənəşmək – hal-əhval tutmaq: Halallaşib, hümmətləşib dost ilən, *Təmənəşib* görüşmədik, ayrıldıq (Qarakilsə şivəsində: *təmənəşmax* “hal-əhval tutmaq, əhvallaşmaq”). *Təmənəşmək* feili eyni mənada Əli Vəliyevin “Budağın xatirələri” romanında öz əksini tapmışdır: Əlini uzadanda qalxıb *təmənəşdim* (11, 390).

Təzmək – qaçmaq: Bir gözəlin həsrətini çəkərdim, *Təzə-təzə* gəlib bizə çıxıbdır (Biləsuvar şivəsində *tezməg* “qaçmaq; hürküb qaçmaq”, Cəbrayıl, Kəlbəcər, Ordubad şivələrində *təzmək* “hürküb qaçmaq”).

Deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, Vaqifin yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbi-bədii dili qəti şəkildə xəlqilik məcrasına düşmüş və beləliklə də ədəbi dilin inkişafı məhz bu istiqamətdə müəyyənləşmişdir.

Ədəbiyyat

1. Dadaşzadə A. Molla Pənah Vaqif (həyat və yaradıcılığı). Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1966, 190 s.
2. Vaqif M.P. Əsərləri. Tərtib edən: H.Araslı. Bakı: Azərb. Dövlət Nəşriyyatı, 1968, 280 s.
3. Kitabı-Dədə Qorqud. Tərtib edən: F.Zeynalov, S.Əlizadə. Bakı: Yazıçı, 1988, 264 s.
4. Köçərli F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1963, 341 s.
5. Персидско-русский словарь. В 2-х т. 2-е изд. Т.2. М.: Русский язык, 1983, 864 с.
6. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə. 1-ci c. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1966, 595 s.
7. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 567 s.
8. Aşıq Ələsgər. I kitab. Bakı: Elm, 1972, 326 s.
9. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 10 cildə. 4-cü c. Bakı, 1980, 592 s.
10. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. 2 hissədə. 1-ci hissə. Bakı: Elm, 2012, 475 s.
11. Vəliyev Ə. Budağın xatirələri. Bakı: Gənclik, 1974, 646 s.

ƏBDÜLHƏSƏNLİ TOFIQ

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, UNEC

AZƏRBAYCAN DİLİNİN VƏ ƏDƏBİ-BƏDİİ FİKRİNİN İNKİŞAFINDA MOLLA PƏNAH VAQIF MƏRHƏLƏSİ

Açar sözlər: *Azərbaycan, M.P.Vaqif, dil, ədəbiyyat, ədəbi-bədii, mərhələ*

M.P.Vagif's stage in the development of the Azerbaijan language and literary-art idea

Vagif's works herald a new era in Azeri poetry, treating more mundane feelings and desires rather than the abstract and religious themes prevalent in the Sufi-leaning poetry of the time. This was the main characteristic that distinguished Vagif from his predecessors and made him the founder of the realism genre in the Azeri poetry. The language of Vagif's poems was qualitatively innovative as well: vivid, simple, and closely approaching the Azeri vernacular. Vagif's poems have had a great influence on Azeri folklore and many of them are repeatedly used in the folk music of ashugs (wandering minstrels).

Keywords: *Azerbaijan, M.Vagif, language, literature, literary-art, stage*

Təkcə Azərbaycan filologiyası deyil, bütövlükdə dünya şərqşünaslığı bu fikri qəbul edir ki Vaqif öz zamanəsinin ən fərqli ədəbi hadisələrindən idi. Bu ədəbi hadisə, əlbəttə, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində realizmin ədəbi məktəbə çevrilməsindən ibarətdir. Bu fikri yalnız müasir realist nəsrimizin və dramaturgiyamızın banisi olaraq ədəbi materialı ilə yox, həm də müasir ədəbi tənqidimizin və ədəbiyyatşünaslığımızın əsasını qoymuş, bu sahədə geniş səlahiyyət sahibi olan böyük mütəfəkkir M.F.Axundzadə hamıdan öncə deyib, yəni bu ideyanın ilk müəllifi odur.

Molla Pənahın sənətdə kimliyini zamanında xalqı da, professionalların fikirləri ilə səsleşən səviyyədə, bir ata sözündə etmişdir: "Hər oxuyan Molla Pənah olmaz" (3, s. 8). Vaqif özü də özünə molla deyir, molla ünvanını qəbul edir: *Mən Molla Vaqifəm, eyləram əfğan!* Şəriət ədəbiyyatında göstərildiyinə əsasən, molla, məsələn, riyaziyyatı riyaziyyat alimi, təbabəti, biologiyanı tibb, biologiya alimləri, qrammatikanı dil alimi kimi və s. bilməlidir. Burada isə «molla» sözü xalq arasındakı adi mənədadır: *Mənə qədr elə kim, gövhər kaniyəm, Demə ki, molladır mənim sevdiiyim* - yəni mən molla deyiləm, aşıqəm. Vaqifin «molla» ünvanı indi bizim gördüyümüz və təsəvvür etdiyimiz «molla» deyil. Bu ünvanı Vəli Vidadi də (Molla Vəli Vidadi), M.Füzuli də (Molla Məhəmməd Füzuli) daşıyıblar. Bu, dini yox, əslində elmi ünvanıdır – din xadiminin elmi mərtəbəsidir.

Vaqif yaradıcılığı ilə Azərbaycan şeiri tarixində yeni bir dövr başlanır. Vaqif lirikası ilə poeziyada yeni bir səhifə açılır, poeziyamızda nikbin bir əhvali-ruhiyyə, həyatı və dünyəvi gözəlliyə pərəstiş hissləri qüvvətlənir. Realist şerin ilk nümunələri onun adı ilə bağlıdır (6, s. 12).

Vaqif yüksək zövq, incə hisslər, dərin və nikbin duyğular şairidir. Onun yaradıcılığında məhəbbət lirikası əsas yer tutur. Klassik şerimizin əsas mövzusu olan gözəllik şairin lirik qoşmalarında yeni bir mənə, yeni bir tərəvət kəsb edir. Aşiq şerimizdən gələn yüksək dünyəvilik Vaqif lirikasında istiqamətverici rol oynayır. Onun qələmə aldığı gözəllər bütün xarici məlahəti və daxili zənginliyi ilə təsvir edilir. Vaqif, qoşmalarının mühüm hissəsini gözəlliyin təsvirinə həsr etmişdir. Bu əsərlərdə təsvir olunan “sərv qədlı”, “mina boylu,” “zülfü ənbər”, “şəkər göftarlı “ gözəllər eyni zamanda gözəl yerışı, gözəl duruşu, gözəl rəftar və danışığı ilə də şairin ruhunu oxşayan real insanlardır.

Vaqif gözəllikdən danışarkən təkcə zahiri keyfiyyətlərlə kifayətlənmir. O, qadınları mənəvi cəhətdən gözəl, həyalı, abırlı, incə zövqə malik insanlar kimi görmək istəyir. Vaqif qadının mənəvi gözəlliyindən bəhs edərək bəzən müasirlərindən fərqlənməyən məhdud görüşlərə də yol verir. O, bəzən qadınlara yalnız aşıqının zövqünü oxşayan müti bir məxluq kimi yanaşır. Bu ruhda olan şeirlərində Vaqif qadınları yalnız özünə ziynət verməklə məşğul olan, hər cür fəaliyyətdən kənarında, yalnız öz xarici görkəmi haqqında düşünən məşuqə kimi görmək istəyir. Mühitin təsirindən irəli gələn belə xüsusiyyətlər Vaqif yaradıcılığının məhdud cəhətləri kimi qiymətləndirilməlidir. Vaqif şeirlərində şairin həyata optimist baxışından doğan şad bir əhvali-ruhiyyə, nikbin ruh əsas yer tutmaqdadır. Onun həyatın qədrini bilməyə, onun nemətlərini qənimət saymağa çağıran əsərlərində həyati gözəllikləri dərinləndirən duyub, bütün bunlardan həzz almağı bacaran incə zövqlü bir şair ruhu hakimdir. Onun əsərlərində Azərbaycan xalqının adət və ənənələri, yerli və məhəlli xüsusiyyətləri özünün parlaq əksini tapmışdır. Böyük şairin yaradıcılığında ruh yüksəkliyi və həyata bağlılıq əsas motivlərdən biridir. O, xalqdan qüvvət almış, xalq ədəbiyyatının nikbin əhvaliruhiyyəsindən qidalanmışdır. Şairin həyata nikbin baxışını ifadə edən əsərləri içərisində onun Vidadi ilə deyişməsi daha səciyyəvidir. Həyata bağlı olan şair hətta qarşılaşdığı çətinlikləri belə toy-bayram hesab edir, həyatın hər anından bacarıqla istifadə edib, nəşə ilə ömür sürməyi məsləhət görür.

Vaqif poeziyası təkcə azərbaycanlılar arasında deyil, başqa millətlərin mühitində də məşhur olmuşdur. Uzun müddət Azərbaycan dili Qafqazda millətlərarası ünsiyyət vasitəsi olduğundan, Vaqifin şeirləri yalnız Azərbaycan əlifbası ilə deyil, həm də digər xalqların əlifbalı ilə yazıya alınmışdır.

Vaqif Şərq poeziyasının bütün klassik formalarından istifadə etmiş və qəzəl, tənqis, müxəmməs, müstəzad, məsnəvi və s. formalarda şeirlər yazmışdır. Şeirlərinin bir qismi aşiq poeziyasından götürülmüş qoşma növündə yazılmış şeirlər təşkil edir.

M.P.Vaqif dilinin tarixi keyfiyyəti daha çox onun folklor janrlarındakı əsərlərində – qoşmalarında təzahür edir. F.Köçərli vaxtı ilə yazmışdı: “Molla Pənahın gözəllik babında və dilbər vəsfində yazdığı qafiyələr bir o qədər lətif, açıq və aydın sözlər ilə nəzmə çəkilməmiş kəlamlardır ki, nə qədər cəvərsiz və mərifətsiz adam onları eşitsə, mütəəssir və məsrur olar” (4, s. 413)

M.P.Vaqifin ən mühüm xidmətlərindən biri onda olmuşdur ki, folklor üslubunu klassik üslub materialı ilə zənginləşdirmişdir – əgər bu cəhət olmasa idi, heç şübhəsiz, folklor üslubu normativləşə və milli ədəbi dilin miqyasına yiyələnmə bilməzdi. M.V.Vidadinin bu sahədə gördüyü işi M.P.Vaqif yekunlaşdırır:

Ağla gözüm, ayrılırsan canandan,
Hər kəsi ki, görsən, şikayət eylə.
Öldün-getdin, bəlkə, yan görmədin,
Kəbeyi-kuyini ziyarət eylə. (5, s. 25).

M.P.Vaqifin leksikasını onun məhz “milli şairliyi” müəyyənləşdirir və yenə də F.Köçərlinin sözləri ilə desək, “şair hər nə vücuda gətirib, öz ana dilimizin tərz və şivəsində vücuda gətirib, onun şeirlərində türkləşmiş fars və ərəb sözləri elə məharətlə nəzmə çəkilibdir ki, oxuyanları valeh və heyran edir” (4, s. 414). Maraqlıdır ki, görkəmli ədəbiyyatşünas şairin bir-iki bəndini misal gətirdikdən sonra yazır: “Bu sadə və rəvan şeirlər ki, mənən dəxi ziyadə məqbul və müstəhsəndir, şairin artıq dərəcədə ana dilinə dara olmasına və milli şairliyinə dəlalət edir” (3, s. 27)

Onun dili üzərindəki statistik hesablama göstərmişdir ki, Vaqifin dilində cəmi 3506 (üç min beş yüz altı) söz işlənmişdir.1 Əlbəttə, belə məşhur söz ustası üçün həmin məbləğ böyük göstərici deyil. Deməli, Vaqifin ustalığı bu material üzərindəki iş üsulundadır. Bir söz müxtəlif sintaktik mühitə salınır və müxtəlif bədii-üslubi mündəricə əldə olunur. Bu, bir rəngin ayrı-ayrı rənglərlə təmasda, müxtəlif rənglərin səmtində fərqli şüalar verməsinə bənzəyir. Vaqifin dilində 1686 isim 8244 dəfə, 656 sifət 1904 dəfə təkrar olunur. Göründüyü kimi, bu ümumi işlənmə balansı güclü tutum yaradır. İsimlə sifətin işlənmə tezliyinin belə nisbəti gözəl və gözəllik tərənnümçüsü olan Vaqifin portret yaratma uğuru haqqında aydın təsəvvür verir.

Vaqifin lüğət tərkibində bir leksikoqrafik sistem var; yəni dilin hər qatdan sözləri lüğət kitabında istisnasız necə əks olunarsa, elə verilir. Etik leksikonla yanaşı, qeyri-etik söz və ifadələr də qoruq-qaytaq bilmədən işlənir – müxtəlif yaşlı, müxtəlif cinsli insanların arasında söyləmək üçün üzr istənilən sözü Vaqif

normal bədii zövq vahidi kimi alır. Buna görə də Vaqifin lüğəti kimlərdənsə kəmiyyətcə arxada qalar, ancaq semantik əhatəsinə görə heç bir şairin dili onunla bəhsə girə bilməz.

Azərbaycan filologiyasında M.P.Vaqif sənətinin böyüklüyünü hamıdan daha yaxşı dərk (və şərh) edən F.Köçərli şairin dilinin (ümumiyyətlə, təfəkkürünün) xalqın məişətinə aşinalıqdan irəli gələn naturalizmini göstərmək məqsədilə yazmışdı: “Qəribə hal budur ki, yüz ildən bəri bizim tərəkəmə xalqının dolanacağı dəyişməyibdir. Necə ki, Vaqifin əsərində onlar narahat və natəmiz və fəna bir halda güzəran edirdilər, indi də həmin qərar üzrə məişət etməkdədirlər. Tərəkəmə övrətlərinin çoxusu əsla təmizlik bilməzlər. Necə ki, şair onları vəsf edir, uzun dırnaqlı, baldırı çirməkli, yalın ayaqlı, yorğanı-yasdığı tozlu-torpaqlı... həmin bizim tərəkəmə xalqının övrətləridir ki, əllərin-üzlərin həftədə bir dəfə yumazlar, başların daramazlar, danışmaq bilməzlər və örkən-çatı toxumaqdan qeyri bir şeyə qabiliyyətləri yoxdur. Həqiqətdə “hazır çobandılar, düdükləri yox”.

Molla Pənah Vaqifin adı həm də Azərbaycanın tarixi taleyində özünəməxsus yeri olan ictimai-siyasi xadimlərdən biri kimi çəkilir. O, Azərbaycanın xanlıqlar dövrünün tanınmış dövlət xadimlərindən biri kimi ölkə əhəmiyyətli məsələlərin həllində, xüsusən xarici əlaqələrin genişlənməsində və zəhmətkeş xalqla saray arasında münasibətlərin tənzimlənməsində mühüm rol oynamışdır. Qarabağ xanlığının siyasi tarixində Molla Pənah Vaqifin böyük xidmətləri olmuşdur. Dövlət işlərində Vaqif elmi-helmi və uzaqgörənliyi və xalqa yaxınlığı ilə Molla Pənah Vaqif ola bilmişdir.

Molla Pənah Vaqif Azərbaycan ədəbiyyatında heca vəznli şeir məktəbi yaratmışdır. Böyük sənətkarın adı ilə bağlı olan şeir-sənət ənənələri yaşamış, ədəbiyyatımızın sonrakı inkişaf mərhələlərində yaradıcılıqla davam etdirilmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında heca vəznli xalq şeiri üslubunun möhkəmlənib aparıcı mövqe tutmasında Molla Pənah Vaqifin mühüm rolu olmuşdur. Onun adı və sənəti həmişə uca tutulmuş, yüksək ehtiramla yad olunmuşdur. Xalq şairi Səməd Vurğunun məşhur “Vaqif” tarixi dramı (1938) və Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin “İki od arasında” (1937) romanı qüdrətli sənətkara bəslənilən ümumxalq ehtiramına Azərbaycan ədəbiyyatında ucaldılmış möhtəşəm abidələrdir. Bəstəkar Ramiz Mustafayevin “Vaqif” operası (1960) böyük söz ustasının həyat və sənət ideallarını xalqımıza çatdırmağa uğurla xidmət edir.

Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin 1982-ci ildə Azərbaycanın qədim Şuşa şəhərində Molla Pənah Vaqifə ucaldığı böyük məqbərə bu ölməz sənətkarın ədəbiyyatımızın inkişafı sahəsindəki xidmətlərinə və ictimai-siyasi fəaliyyətinə dövlət səviyyəsində verilmiş yüksək qiymətin parlaq ifadəsidir. Ermənistan silahlı birləşmələrinin Dağlıq Qarabağı işğal edərkən Vaqifin məqbərəsini dağıtması bu təcavüzkar ölkənin mədəniyyətdən uzaq olan mənəviyyətsiz simasını əks etdirir. Görkəmli Azərbaycan şairi və ictimai xadimi Molla Pənah Vaqifin anadan olmasının 300 illik yubileyinin doğma ölkəsi ilə birlikdə UNESCO və TÜRKSOY miqyasında beynəlxalq səviyyədə qeyd olunması böyük ümummilli və bəşəri ideallara xidmət edən böyük sənətin təntənəsidir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Böyük Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqifin 300 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında”kı 12 yanvar 2017-ci il tarixli sərəncamı müstəqil dövlətimizdə sənətə və sənətkara bəslənilən əbədi ehtiramın parlaq və əməli nümunəsidir. Dövlət sərəncamında öz əksini tapmış aşağıdakı sözlər Molla Pənah Vaqifin ölməz sənətinin yüksək qiymətini ifadə etməklə bərabər, qarşıda duran mühüm vəzifələri də nəzərə çarpdırır: “Molla Pənah Vaqif öz ənənələri ilə seçilən ədəbi məktəb yaratmış ölməz sənətkardır... Azərbaycan şairi Vaqifin sayəsində tarixinin növbəti mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Onun klassik bədii fikir salnaməmizin parlaq səhifələrindən birini təşkil edən irsi müasir dövrdə də insanların əxlaqi-mənəvi kamilləşməsinə xidmət göstərir”.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığın əsasları. Bakı: Pedaqogika, 2005
2. Cəfərov N. Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi. Bakı: Az.DKP, 1995
3. Cəfərov N. Molla Pənah Vaqif. Bakı: Ressenans-A, 2017
4. Xudiyev N. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Elm və təhsil, 2012
5. Vaqif M.P. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004
6. Vaqif M.P – 300. (Tərtib edənlər: S.Quliyeva, L.Əhmədova). Bakı: Milli Kitabxana, 2017

XƏLİLOV NİZAMİ

*filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Bakı Dövlət Universiteti*

**VAQIF YARADICILIĞINDA AŞIQ POEZİYASININ YENİ MƏRHƏLƏSİ VƏ
ŞAİRİN AŞIQ YARADICILIĞINA TƏSİRİ**

Açar sözlər: *M.P.Vaqif, aşıq yaradıcılığı, qoşma, muxəmməs*

The place of the Ashug poetry in Vagif's activity and it's stages and impact poet to Ashug poetry

Ashug poetry had special place in M.P.Vagif's activity. Using ashug poetry he gave a new colour to classic poetry. At the same time using ashug poetry helped him to enlarge it's development, add it some new colours and enrich it.

Keywords: *Vagif, Kind of ashug poetry, goshma, muxammas, garayli, folk poetry*

Heca vəznli şeir M.P.Vaqif yaradıcılığında silinməz izlər buraxdı. Onun əsərlərinin poetikası həqiqi mənada gələcək şeirin cığırılarını müəyyənləşdirdi. O, Azərbaycan poeziyasına yeni üslub, forma gətirdi. Onun şeirlərindəki dil zənginliyi hadisəyə çevrildi, klassik poeziyaya yeni bir nəfəs verdi. Məhəbbət lirikasına yeni siqlət gətirdi. Vaqif lirikası aşıq poeziyasından bəhrələndiyi kimi, eyni zamanda aşıq poeziyasının inkişafını genişləndirdi, ona yeni çalarlar əlavə etdi. Muxəmməs janrı aşıq poeziyasında Vaqifdən əvvəl olubsa da, buna rast gəlmirik. Aşıq ədəbiyyatında və klassik poeziyada muxəmməsin ilk mükəmməl nümunəsini Vaqif yaradıcılığında müşahidə edirik.

Biz bu mülahizəni söyləyəndə Vaqifə qədər muxəmməs şeir formasının olmasını əsla inkar etmirik. Güman ki, başqa şeir şekilləri kimi muxəmməs forması da olmuşdur. Lakin bütün tələblərə, yəni, mükəmməl vəzn quruluşuna və qafiyələnmə prinsiplərinə əməl olunmasından söhbət gedəndə, ilk növbədə M.P.Vaqif yada düşür.

Muxəmməsdən bəhs edən bəzi tədqiqatçılar da bu formanın yazılı ədəbiyyatdan aşıq poeziyasına keçməsi fikrindədirlər.

Biz də o fikirdəyik ki, muxəmməs şeir forması M.P.Vaqifdən çox-çox əvvəl yaranmışdır. Hətta M.Füzulinin beşlikləri də muxəmməs şeir formasındadır. Lakin M.P.Vaqif yaradıcılığında mükəmməl muxəmməs formasına ondan əvvəlki mənbələrdə rast gəlmək olmur.

Onu da nəzərə çatdırmaq ki, Vaqifin muxəmməslərindən bəhs edən birinci növbədə "Görmədim" muxəmməsini diqqətə çatdırırlar. Lakin Vaqifin qoşmaları kimi, muxəmməslərində də aşıq-məşuq münasibətlərinin təsviri o qədər güclüdür ki, sanki şair canlı bir mənzərə yaradır.

Şairin yaradıcılığında məhəbbət mövzusunda yazılmış şeirləri üstünlük təşkil edir. Vaqifin poeziyasında gözəllərin tərifləri o dərəcədə canlıdır ki, sanki həmin gözəl sənətlə üzbəüz dayanıb, qarşıdadır.

Bütün dünya xalqlarının qədim və orta əsrlərində elə bir şair təsəvvür etmək olmaz ki, o, məhəbbəti tərənnüm etməsin. Bu cəhətdən Azərbaycan orta əsr poeziyası xüsusilə seçilir. Bir tərəfdən aşıq şeirinin geniş vüsət alması, digər tərəfdən aşıq şeiri tərzində yazan şairlərin get-gedə artması ilk növbədə onların canlı dil ilə, geniş kütlə ilə təmasından, ünsiyyətindən irəli gələn bir hal idi. Bu bolluğun içərisində seçilmək, yeni söz demək, yeni forma, məzmun gətirmək, yeni boyalar əlavə etmək, əlbəttə ki, hər kəsə qismət deyildi. Bu baxımdan Vaqif yaradıcılığı diqqəti daha çox çəkir. Prof.A.Dadaşzadə yazır: "İlk baxışda başqa şairlər kimi, Vaqif də gözələ məhəbbətini bildirir, hətta bəzən hicran əzablarından şikayətlənir. Lakin aydındır ki, Vaqifin gözəlləmələri ilə ondan əvvəlki klassik məhəbbət lirikası bir-birindən çox fərqlənir. Vaqifin lirikası həm Füzuli, həm Nəsimi, həm Xətai lirikasından seçilir" (2, 68-69).

M.P.Vaqif hər şeydən əvvəl yenilikçi şair idi. XVIII əsrdə islam ideologiyasının qüvvətli olduğu bir şəraitdə: "Mənim yarım deyil ol Kəbədən kəm", "Sən yüz mərtəbə ol Kəbəyi ülyadan artıqsan" kimi ifadələr işlətmək o qədər də asan deyildi. Vaqif isə insan gözəlliyini hər şeydən uca tuturdu. O, hər cür örtüyə, pərdəyə qarşı çıxaraq "ataq üzdən-gözdən tamam niqabi" deyərək realizmi şeirə, sənətə gətirirdi. Vaqifin vəsf etdiyi məhəbbətdə üç mühüm cəhət – gözəllik, vəfa, ağıl birləşir və bir-birini tamamlayır.

Vaqif gözəlin qaşını qibləyə, üzünü Kəbəyə bənzədir. Gözəldə naz-qəmzə olmasını arzulayır:

Həqdir, gözəl xoşdur cahan içində,

Gözəldə bir nazü qəmzə gərəkdir.

Didarını görmək iman təzələr,

Qaş qiblə, üzünü Kəbə gərəkdir.

Vaqif məşuqəni o qədər canlı təsvir edir ki, sanki onunla qarşı-qarşıya durub söhbət edərsən, onun gözəlliyindən həzz alıb xoşlanırsan.

Şairin ədəbi irsini araşdıran akademik H.Araslı yazır: “Vaqif yaradıcılığı ilə Azərbaycan şeiri tarixində yeni bir dövr başlanır. Vaqif lirikası ilə poeziyada yeni bir səhifə açılır, poeziyamızda nikbin bir əhval-ruhiyyə, həyat və dünyəvi gözəlliyə pərəstiş hisləri qüvvətlənir. Realist şairin ilk nümunələri onun adı ilə bağlıdır. Vaqif yüksək zövq, incə hislər, dərin və nikbin duyğular şairidir. Onun yaradıcılığında məhəbbət lirikası əsas yer tutur. Klassik şeirimizin əsas mövzusu olan gözəllik, şairin lirik qoşmalarında yeni bir mənə, yeni bir tərəvət kəsb edir. Aşiq şeirimizdən gələn yüksək dünyəvilik Vaqif lirikasında istiqamətverici rol oynayır” (1, 6-7).

Doğrudan da, Vaqif yaradıcılığına təsir edən əsas amil, xüsusiyyət aşiq şeirimizin bədii pafosundan irəli gəlirdi. XVIII əsrdən etibarən, yazılı ədəbiyyatın xalq arasında geniş yayılması zərurəti meydana gəldi. Buna görə də, Azərbaycan şeirində ədəbi zövq dəyişdi və xalq yaradıcılığı üslubu ön plana keçdi. Artıq divan ədəbiyyatının ədəbi üslubu sadə xalqın zövqünü oxşamırdı və ədəbiyyat daha çox xalq arasına onun öz istədiyi formada nüfuz etməli idi. Bu missiyanı yüksək səviyyədə həyata keçirən Molla Pənah Vaqif oldu. Onun poeziyası aşiq şeirinin bir çox bədii xüsusiyyətlərini yazılı ədəbiyyata gətirdi. Xüsusilə aşiq ədəbiyyatının realizmi Vaqif yaradıcılığında da özünə möhkəm yer tutdu, hətta bəzən aşiq poeziyasını üstələdi.

Zəngin xalq yaradıcılığından, aşiq ədəbiyyatından süzülüb gələn şən əhvali-ruhiyyə, gümrahlıq, xəlqilik, canlılıq, kolorit də Vaqif sənətinə az təsir göstərməmişdir. Ümumiyyətlə, onun poeziyasında xalq çeşməsinə bəhrələnməyən şeir tapmaq çətindir. Vaqif sənətinə gümrahlıq, canlılıq, həyat sevinci və nəşəsi aşılayan bu obyektiv amilləri xüsusi qeyd etməklə bərabər, şairin özünün də təbiətən nikbin, nəşəli, zövqlü, şən ruhlu olmasını göstərmək vacibdir. Vaqifin fitri təbiətindəki nikbin ruh onun yaradıcılığını daim müşayiət etmiş, qidalandırmışdır. Vaqif bütün varlığı, poeziyası, ictimai-siyasi baxışları və estetik idealları ilə real aləmlə bağlı sənətkardır. Onun həyat nəşəsi və insan gözəlliyi ilə yoğrulmuş poeziyasının təsiri təkcə Azərbaycan ərazisi ilə məhdudlaşmış qalmamışdır. Onun poeziyası Qafqaz xalqlarının, o cümlədən qonşu xalqların ədəbiyyatlarında da əks-səda doğurmuş və onların ədəbiyyatına da nüfuz etmişdir. Bu cəhətdən də Vaqif adı tarixdə əbədiləşmiş, korifey sənətkarlarla bir sırada dayanır.

Vaqif bir çox sənətkarlardan fərqli olaraq, insan gözəlliyini və bu gözəlliyin insana sevinc, fərəh, səadət, gümrahlıq, həyat nəşəsi gətirmək gücünü nümayiş etdirməklə sanki əsrin özünə və sənətə bir nikbinlik pafosu aşılamışdır.

Vaqifin şeirlərində aşiq şeirindən süzülüb gələn xarici gözəllik əsas yer tutur.

Üz yanında tökülübdür tel nazik,
Sinə meydan, zülf pərişan, bel nazik,
Ağız nazik, dodaq nazik, dil nazik,
Ağ əllərin əlvan hənadan, Pəri! (1, 45).

Vaqif hər gözəli gözəl adlandırmır, onun gözəllər haqqında öz fəlsəfəsi var. Şairə görə, gözəlliyin öz şərtləri vardır. O, gözəlliyi belə qiymətləndirir:

Hər yetən gözələ gözəl demənəm,
Gözəldə bir qeyri əlamət olur:
Zülf bir yana düşər, gərdən bir yana,
Özün bilməz, bir özgə babət olur.

Oynayanda pərvaz edər nimtənə,
Zülf dağılar, üzde dönər xərmənə,
Sərəndazın ucu düşər gərdənə,
Açılsa bel-buxun, qiyamət olur (1, 123).

“Hər yetən gözələ gözəl demənəm” deyən şairin gözələ öz baxışı var. Şairin təsvir etdiyi gözəlin yerişi, duruşu, baxışı, danışığı, naz-qəmzəsi ilə bərabər, o, “Güləş üzlü, şirin sözlü, xoş qılıq”, “Ağzı, burnu, dili, dodağı nazik”, “Yanağı gül, zülfü yasəmən”, “Haldan xəbər verən, dərd bilən” olmalıdır:

Öyünməsin kimsə, gözələm deyib,
Ayrı təhər olur halı gözəlin.
Güləş üzlü, şirin gözlü, xoş qılıq,
Ləblərindən axar balı gözəlin.

Vaqifin şeirlərində XVIII əsrdə yaşamış gözəllərin canlı təsviri göz önünə gəlir:

Qaşığı tağ-tağ gərək, qabağı nazik,
Ağzı, burnu, dili, dodağı nazik,
Baldırları yoğun, ayağı nazik,

Var əndamı olur dolu gözəlin.

Vaqifdən əvvəl də gözəllərin tərifindən, məşuqun gözündən, qaşından, baxışından, həsrətindən çox yazılıb. Xüsusilə, Füzulinin yaradıcılığı bu cəhətdən diqqəti daha çox cəlb edir. Lakin Füzulinin təsvir etdiyi gözəllərlə Vaqifin təsvir etdiyi gözəlləri eyniləşdirmək olmaz. Füzulinin əsərlərində klassik üslub, özündən əvvəlki sənətkarların qəzəllərindən gələn təsvir vasitələri üstünlük təşkil edirsə, Vaqif yaradıcılığında aşıq poeziyasının, canlı xalq danışığı dilinin əlamətləri daha çox diqqəti çəkir.

Vaqif poeziyasında aşıq ədəbiyyatına məxsus bir xüsusiyyətə də rast gəlirik ki, bu da təbiət təsviridir. Lakin Vaqif poeziyası burada da həm klassik ədəbiyyatdan, eyni zamanda aşıq poeziyasından da seçilir:

Kür qırağının əcəb seyrəngahı var,
Yaşılbaş sonası, hayıf ki, yoxdur!
Ucu tər cığalı siyah tellərin,
Hərdən tamaşası, hayıf ki yoxdur!

Qış günü qışlağı Qıraqbasanın,
Gözüdür Aranın, cümlə-cahanın,
Belə gözəl yerin, gözəl məkanın,
Bir gözəl obası hayıf ki, yoxdur! (1, 119).

Bu deyim tərzii, bu forma da Vaqifə məxsusdur. Vaqif gözəlləri necə dəqiq təsvir edirsə, təbiət təsvirində də həyat həqiqətlərini çılpalıqlı ilə açıb göstərir. Onun poeziyasında vətənin füsunkar gözəllikləri çatışmazlıqları ilə real şəkildə öz əksini tapır.

Vaqif yaradıcılığında bəzən aşıq poeziyası ilə, klassik poeziyanın sintezini görürük. Belə ki, Vaqif klassik yaradıcılıq üslubunun nadir nümunələrini aşıq poeziyasının nümunələri ilə birləşdirir. Təsadüfi deyildir ki, şairin məhz bu sənətkarlıq məharətindən bəhs edən H.Araslı yazır: “XIX əsr və XX əsr aşıqlarının çoxu Vaqifin mövzularını təkrar etmiş, onun kimi qoşmalar yaratmağa çalışmış, onun qafiyələrini, rədlərini və bədii ifadələrini dönə-dönə işləmişlər. Xüsusən Aşıq Ələsgərdən sonra məşhur ustad aşıq kimi tanınan Bozalqanlı Aşıq Hüseynin yaradıcılığında Vaqifin qüvvətli təsiri hiss edilir. Onun qoşmaları içərisində Vaqifin misralarına çox rast gəlmək olur” (1, 10).

Həqiqətən də, M.P.Vaqifin yaradıcılığı özündən sonra gələn aşıq və şairlərin yaradıcılığına güclü təsir etmişdir. Hətta bəzən şairin şeirləri aşıq və şairlər tərəfindən kiçik dəyişiklik edilməklə təkrarlanmışdır, nəzirlər yazılmışdır. Bu baxımdan Aşıq Hüseynin Şəmkirlinin yaradıcılığı daha xarakterikdir.

M.P.Vaqifdə :

Başına döndüyün toy adamları,
Siz də deyın : toya gələn oynasın.
Adını demirəm, eldən ayıbdı,
Filankəsin qızı filan oynasın.

Aşıq Hüseyn Şəmkirli :

Başına döndüyün toy adamları,
Siz də deyın : toya gələn oynasın.
Adını demirəm, eldən ayıbdı,
Qəmzəsi bağrımı dələn oynasın.

Bu bəndlərdə üç misra olduğu kimi təkrarlanır. Dördüncü misrada isə fikir qalır, sözlər dəyişdirilir. Eləcə də aşağıdakı bəndlərdə də eyni ilə :

M.P.Vaqifdə :

Bir tuba boyludur, boyun növrəstə,
Həsrətin çəkməkdən olmuşam xəstə.
İşarət eylərəm anlayan dosta,
Dostunun qədrini bilən oynasın (1, 94)

Aşıq Hüseyn Şəmkirliyə :

Bir tubu boyludur, zülfləri dəstə,
Dərdini çəkməkdən olmuşam xəstə.
Əhdindən dönməyən ucuz söz üstə,
Dostunun qədrini bilən oynasın.

M.P.Vaqifdə :

Nə müddətdir ona güvənən bizik,

Həsərin çəkməkdən canımız üzdük.
Hər əlinə alıb bir dənə üzük,
Üzüyün dəstinə alan oynasın (1, 94)

Aşıq Hüseyn Şəmkiridə :

Əyninə geyibdi bərpadan dizlik,
Dostlar arasında itməyə düzlük.
Hər əlində vardır bir ala yüzlük,
Yüzlüyü əlinə alan oynasın (3, 17).

Aşıq Hüseyn hələ kiçik yaşlarından aşıq sənətinin vurğunu olmuş, Qurbaninin, Abbas Tufarqanlının, Xəstə Qasımın, Vidadinin, Vaqifin şeirlərini əzbərləmiş, saz çalmağı da öyrənmişdir. Aşıq Hüseynin yaradıcılığında xüsusilə M.P.Vaqifin yaradıcılığı mühüm rol oynamışdır. Vaqifin yaradıcılığında axıcılıq, rəvanlıq, açıq-saçıq deyim tərz, təşbehlər eynilə Aşıq Hüseynin yaradıcılığında da müşahidə olunur. Tədqiqatçılar Aşıq Hüseynin Vaqiflə qohumluq əlaqəsinin, bacısı oğlu olduğunu da qeyd edirlər (3, 3).

Güman ki, Hüseyn kiçik yaşlarından dayısının şeirlərinə daha çox meyl etmiş, məclislərdə oxumuş, o şeirlərdən ilham alaraq özü də şeirlər yazmışdır. Bu, aşığın yaradıcılığında aydınlığı ilə seçilir. Molla Pənah Vaqifin “ Hər yetən gözələ gözəl demənəm” mısrası ilə başlayan şeiri də Aşıq Hüseyn Şəmkirli tərəfindən eynilə təkrarlanır.

M.P.Vaqifdə :

Hər yetən gözələ gözəl demənəm,
Gözəldə bir qeyri əlamət olur :
Zülf bir yana düşər, gərdən bir yana,
Özün bilməz, bir özgə babət olur.

Aşıq Hüseynə :

Hər yetən gözələ gözəl demərəm,
Gözəldə özgə bir əlamət olar.
Zülf dağılar, çin-çin düşər gərdənə.
Qaşınan, gözünən işarət olar.

M.P.Vaqifdə :

Oynayanda pərvaz edər nimtənə,
Zülf dağılar, üzdə dönər xərmənə.
Sərəndazın ucu düşər gərdənə,
Açılsa bel-buxun qiyamət olur (1, 23)

Aşıq Hüseynə :

Əl dəyəndə fəryad edər nimtənə,
Tel tökülər, üzü dönər gülşənə.
Bərəndazı başdan salar gərdənə,
Görünsə məmələr qiyamət olar (3, 25).

Gətirdiyimiz nümunələrdən görüldüyü kimi, Aşıq Hüseyn bəzən Vaqifin təsiri altından çıxıb bilmir, onun təşbeh və istiyarələrini olduğu kimi təkrarlayır.

Yuxarıda nümunə gətirdiyimiz həm Vaqifin, həm də Aşıq Hüseynin “Oynasın” rədifli şeirlərində dərdindən xəstə olduqları gözəlin “adını demirəm eldən ayıbdı” müraciəti ilə oynamasını arzulayırlar. Lakin Aşıq Hüseynin müasiri olan Qasım bəy Zakir bunun tam əksini söyləyirdi:

Ey yığılan canlar, siz olun tarı,
Amandı, qoymayın, yar oynamasın.
Bir belə adamın içində yəqin,
Əlbəttə, bədnəzər var, oynamsın.

Xalq içində xəcil etməsin bizi,
Müştaqdır gözünə aləmin gözü.
Yel atar çarğatın, açılar üzü,
Badə gedər namus-ar, oymasın (4, 73).

Zkirin bu şeiri tamamilə aşıq şeiridir, lakin Zakir Vaqif və aşıq Hüseynin fərqli olaraq, yarın oynamasını istəmir. Ona görə isətmir ki, məclisdə “bədnəzərlər”, “gönüqalınlar” , “dabanıçatdaqlar” ,

naməhrəmlər var. İstəmir ki, yarının gözəlliyini onlar görsün. Bir tərəfdən bədnəzərlərdən qorxur, digər tərəfdən yarının təkə ona məxsus olduğunu söyləyir. Deyir “oynasa oynasın gönüqalınlar”, ancaq “ol məməsi nar oynamasın”. Çünki bu gözəllik ancaq şairə məxsusdur. Bura da bir mentalitet də diqqəti cəlb edir. Ümumiyyətlə, Vaqif yaradıcılığı ilə Zakir yaradıcılığın müqayisə etdikdə Vaqifin yaradıcılığında açıq-saçıqlıq daha çox diqqəti cəlb edir. Vaqif gözəlin “açılsa bel-buxun qiyamət olur”. “bulaq tək qaynaya həm gözü, qaş”, “bir sərxoş yerişli, məstanə gözlü” olmasını istəyirsə, Zakir isə hər şeyin örtülü olmasını, gözəlin abır, həya etməsini arzulayır.

Qasım bəy Zakirin yuxarıda göstətdiyimiz “Oynamasın” qoşmasına elə bir ustad aşiq olmamışdır ki, bu rədifdə, bu məzmununda şeir yazmasın. Məsələn, Aşiq Ələsgər də Zakirin şeirindən ruhlanaraq belə söyləmişdir.

İltimas eylərəm gedən cənlərdən,
Dost-düşmən içində yar oynamasın.
Cavandı, oynamaq ona xoş gələr,
Bizə əysikliyi var, oynamasın (5, 50).

XVIII əsrdə artıq qəzəl, mərsiyyə, mədhiyyə kimi şeir formaları zəifləmişdir. Ona görə də Vaqifin yaradıcılığı xalq içərisində daha geniş yayılmağa başlamışdır. Bunun bir tərəfi də heca vəznə və aşiq poeziyası ilə bağlı idi. Vaqifdən sonra, yəni XIX əsrdə bir tərəfdən Aşiq Alı, Aşiq Musa, şair Məmməd Hüseyn, Aşiq Məhəmməd, Yəhya bəy Dilqəm, Molla Cümə, Aşiq Pəri, Aşiq Abbas, Aşiq Ələsgər, Kəlbəcərli Aşiq Qurban, Bərxıyanlı Aşiq Məhəmməd, Aşiq Rəcəb, Aşiq Cavad və başqaları, digər tərəfdən aşiq şeiri üslubunda şeirlər yazan Məhəmməd bəy Aşiq, Baba bəy Şakir, Mirzə Baxış Nadim, Mücrüm Kərim Vardani, Səfərqulu xan Nəva, Kazım ağa Saliq, Qasım bəy Zakir, Mirzə Fətəli Axundzadə və onlarca başqa şairlər, Cənubi Azərbaycanda Əndəlib Qaracadaği, Seyid Əbülqasım Nəbati və başqa aşiq və şairlər heca vəznə və aşiq şeiri üslubunda gözəl şeirlər yazırdılar. Molla Pənah Vaqifin ən böyük xidməti o idi ki, ədəbiyyatda bir dönüş yaratmışdır. Düzdür, Vaqifdən əvvəl də aşiq şeiri tərzində nümunələr yaranmışdır. Lakin Vaqifdən sonra bu kütləviləşmişdir. Bunun bir tərəfi də dövrə, zamanla bağlı olmuşdur. Maraqlı və yaxşı cəhətlərdən biri bu idi ki, təkə aşiq şeiri tərzində yazılan əsərlərdə deyil, həmçinin XIX əsrdə divan ədəbiyyatı istiqamətində də, “ədəbi məclislərdə” də, XIX əsr təriqət şeirlərində də, dini mövhümata müqavimət ədəbiyyatında da XIX əsr satirik şeirində də, maarifçi-realis istiqamətdə də, klassik poetik ənənələrin yaşadığı kimi, bütün bu istiqamətlərdə mövcud əsrin ədəbiyyatında əsas bədii istiqamətlərdən olan aşiq şeirinin, aşiq şeiri tərzinin ciddi bədii-estetik təsiri olmuşdur. Aşiq şeiri ənənələri bütün ədəbi istiqamətlərdə öz nüfuzlu yerini tutmuş klassik üslubda yazan bir sıra şairlərin yaradıcılığında aşiq şeirinin, xalq poeziyasının poetik elementlərindən, bədii vasitələrindən, şeir formalarından ustalıqla istifadə edilmişdir.

Vaqif yaradıcılığı təkə öz dövrünün sənətkarlarına deyil, eyni zamanda, özündən sonra gələn poeziyaya da güclü təsir etmişdir. Bu poeziyada Vaqifə xas spesifik bədii xüsusiyyətlər seçilməkdədir. Bu mənada Vaqif ədəbiyyat tariximizdə bir məktəb yaratmaqla ölümündən sonra da əsərlərilə xalqına xidmət etmişdir.

M.P.Vaqif daxili qafiyəli şeirin də əsasını qoymuşdur:

Bir çox ülfətlinin, məhəbbətlinin,
Bir mərhəmətlinin, şəfəqqətlinin,
Bir pəri tellinin, gün tələtlinin
Bir məhcamallənin qurbanıyam mən(1, 80).

Belə şeir forması Vaqifdən sonra Aşiq Hüseyn Bozalqanlıın, Molla Cümənin, Aşiq Ələsgərin, Aşiq Rəcəbin və b. yaradıcılığında da geniş işlənmişdir. Aşiq Rəcəb yazır:

Bir əli sazlığın, şirin sözlünün,
Bir xoş avazlığın, gülər üzlünün,
Bir quba qazlığın, ala gözlünün,
Bir fitnə feillinin dağı məndədir.

Beləliklə, bu nəticəyə gəlmək olar ki aşiq yaradıcılığı yazılı poeziyaya saysız hesabsız mövzular mənbəyi olmuş və yazılı poeziya sənətkarlarının dünya görüşünü zənginləşdirmişdir. Aşiq poeziyası üslubunda və aşiq sayağı tərzində yazılmış şeirlər yaddaşlara köçmüş, tez əzbərlənmiş, aşıqların repertuarında geniş yayılma imkanı əldə etmişdir. Azərbaycan yazılı poeziyasının görkəmli nümayəndələri aşıqların qabaqlaşma üslubundan istifadə edərək bir-biri ilə şeirləşmiş, mənzum məktublaşma forması yaratmışdır. Ustad aşıqlar el şənlik və məclislərində yazılı poeziya nümayəndələrinin də qoşma və gəraylılarından oxumuş və bu böyük sənətkarların tanınmasına səbəb olmuşdur. Ən başlıcası aşiq yaradıcılığı yazılı poeziyaya təsir etdiyi kimi, qarşılıqlı olaraq özü də yazılı poeziya hesabına zənginləşmişdir. Vaqif yaradıcılığı da həmişə aşıqlarımızın dilinin əzbəri olmuş, ondan bəhrələnmişlər.

Ədəbiyyat

1. Vaqif M.P. Əsərləri. (Tərtib edən H.Araslı). Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1968.
2. A.Dadaşzadə XVIII əsr Azərbaycan lirikası. Bakı: Elm, 1980.
3. Aşıq Hüseyn Şəmki (Tərtib edən R.Rüstəmzadə). Bakı, Yazıçı, 1991
4. Zakir Q. Seçilmiş əsərləri. Bakı: 2005.
5. Aşıq Ələsgər. Seçilmiş əsərləri (Tərtib edən İ.Ələsgərov). Bakı: Yazıçı, 1988.

ABASOVA ŞƏLALƏ

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti

HECA VƏZNLİ - ANA DİLLİ ŞEİRİMİZİN ZİRVƏSİ

Açar sözlər: *poeziya, əsər, heca, əruz, klassik, şeir*

The top of our native syllabic verse

The article is devoted to M.P.Vaqif's art heritage, and also the Azerbaijani poetry of that period and previous years. There is noticed, that M.P.Vaqif was the master of standing at poetic top of time and writing in all meters (syllabic, tonic, a free verse). In the 20th century literary criticism, he is presented as the founder of syllabic verse tradition on the native language and realism of an epoch of the Azerbaijan Renaissance, which has created at the same time, powerful school in the Azerbaijani poetry. There are published belletristic and scientific works about Vaqif, and are held at high level its anniversaries. The Azerbaijanian people, our independent state and personally the first lady and the first Vice-president of Azerbaijan Mehriban khanum Aliyeva has signed special orders in connection with the M.P.Vaqif's jubilee.

Keywords: *poetry, work, syllabic, tonic, classical, a poem*

XX əsrin böyük sənətkarı S.Vurğun, M.P.Vaqifi təsadüfən «Sən ey şerimizin ana şairi, məhəbbət şairi, sona şairi adlandırmamışdır. O, M.P.Vaqifin dövrünə Vaqifə qədərki Azərbaycan şerinə, xüsusilə M.P.Vaqifin bədii irsinə dərin bələd olduqdan sonra bu qənaətə gəlmişdir.

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı XVIII əsrə qədər əsasən bir, lirik növdə, poeziyanın çox saylı janrlarında davamlı və səviyyəli şəkildə inkişaf edərək dünya klassikasına poetik ustadlar bəxş etmişdir. Dahi N.Gəncəvi. İ.Nəsimi, M.Füzuli irsi bu əsaslı faktı bütün aydınlığı ilə təsdiq və sübut edir. Bəs, M.P.Vaqifin xidməti-yeniliyi nədə idi? Dünya ədəbiyyatşünaslığında belə bir səviyyəli fikir də mövcuddur ki, «hər hansı bir sənətkarın böyüklüyü, onun özündən əvvəlki və öz dövründəki ustad sənətkarlara nisbətən ədəbiyyatın forma və məzmununa gətirdiyi yeniliklə ölçülür». Bu baxımdan M.P.Vaqif ədəbiyyatımızda xüsusi mərhələ təşkil edir. O, hesa vəzninin hüdud və imkanlarını, milli-xəlqi ruhunu, sağlam hiss, duyğu, düşüncə, fikir yaratmaq qüdrətini, bu vəznin dil və üslub çalarlarını, bənzərsiz Şer şəkillərində yaratdığı bədii nümunələrlə təsdiq və sübut etdi. Məhəbbət anlayışını yerlərdə, insanlar içərisində axtardı. «Ənliyi Kırşanı neylər camalın, sən elə gözəlsən binadan pəri» deyərək diqqəti real zəminə yönəltdi. Gözəlliyin bəzək-düzək, süni yaraşla deyil, təbiətə doğulduğunu, xilqətdən yarandığını, göylərdə yox, yerlərdə, insanlar arasında olduğunu sübut edə bildi, özü də, özünə qədərki, şerə bələd olduğu üçün belə etdi.

M.P.Vaqif klassik Azərbaycan ədəbiyyatında çox saylı, əruz vəznli mədh, mərsiyə, qəsidə, münacat şer şəkillərinə bir növ əlvida deyən XVIII əsrdən başlayaraq milli ruhlu, milli şövqlü realist Azərbaycan şerinin əsaslarını yaradan, renessans dövrü-ana dilli Azərbaycan poeziyanın banilərindən olmuşdur. Ədəbiyyatşünaslıq elmi iki əsrdir ki, M.P.Vaqif sənətini tədqiq-təqdir-təbliğ edir.

M.P.Vaqif böyük vətəndaş və nikbin sənətkar olmuşdur. O, Azərbaycan şerini, rəngarəng xəyallardan, əfsanə və fantastik düşüncənin, əlçatmaz romantikasından, göylərin (ovsunlu-əngin səmalarından yerə endirərək insanın, ağılına-şüuruna sığışmayan, ağırlıq gətirən duyğu və düşüncələrdən azad edib, milli ruh və milli zövqlərə, sağlam, real və təbii hislərə, ağılın-idrakın qəbul etdiyi mənəvi-əxlaqi qəlb dünyasına yönəltdi, «sinənin dar qəfəsindən azad edib, həyatın sağlam havası ilə qovuşdurdu». Onun bu milli cəsarəti, zəhməti sayəsində qazandığı ən böyük mükafat, Azərbaycan türk xalqının məhəbbəti oldu.

Müasir ədəbi-bədii yaradıcılıq ikinci əsrdir ki, bu qüdrətli sənətkara dərin hörmət və məhəbbətini bildirərək sağlığında «Qədr-qiyət istəyən, lakin hörmət və ehtiram görməyən» əziz şairini təbliğ və

tərənnüm edir. Poetik irsini araşdırır, həm bədii, həm də elmi-nəzəri tədqiqatlar yolu ilə milli, vətəndaş və nikbin şair obrazını yaradır. M.P.Vaqifə olan bu diqqət, qayğı və hörmət əbədidir.

Qüdrətli xalqını, millətini düşünən, sevən, dünyaya. Varlığa nikbin gözlə baxan, həyatı-obyektiv aləmi insan mənasında görən, zamanın əzab əziyyətlərini «toy-bayram» hesab edən şair, sonradan dəhşətli haqsızlıqları, həddini aşan təxribatları gördükcə «Müxtəsər kim böylə dünyadan gərək etmək həzər, ondan ötrü çün deyildir öz yerində xeyri-şər, Alilər xaki məzəllətdə dənilər. “Mötəbər, Sahibizərdə kərəm yoxdur, kərəm əhlində zər işlənen işlərdə ehkəmi ləyaqət görmədim”-qənaətinə gəlir. Ümidini Ulu Tanrıya bağlayaraq ondan imdad istəyir, «qurtaran məzlumu zalimdən o dəm qəffara bax» deyərək milləti «əhli zülmü bir ləhzədə bərhad eyləyən» o böyük qüdrətdən-Allahdan kömək istəməyə çağırır. Bu haqq-etiraz və etiraf səsi vətənini, millətini düşünən, onu dərin məhəbbətlə sevən M.P.Vaqifin vətəndaşlıq şüurunun, vətən millət yangısının səsi-harayı idi, nəinki öz əsrinə, eləcə də «haqqı batin eyləyən» gələcək haqsız əsrlərin sənət və sənətkarlıq dünyasına tövsiyəsi-vəsiyyəti idi.

XX əsrin humanitar Azərbaycan türk dünyası M.P.Vaqifi böyük vətəndaş şair, ana dilli poeziyanı zirvələrə qaldıran, milli ruhlu, milli zövqlü klassik sənətkar, özlərinin müasirləri kimi qəbul etdilər. Ustad S.Vurğun ilk gündən onu «Ey şerimin könül dastanı», şerimizin ana şairi, məhəbbət şairi, kimi vəsf etdi. M.P.Vaqifi, poeziya dünyasına, ana dilli Azərbaycan şerinə işıq-nur saçan ustad kimi qəbul etdi. Azərbaycan şer dilini Vaqifin ana dili adlandırdı: Dahi rus şairi A.S.Puşkin «Yevgeni-Onegin» əsərini tərcümə edərkən dedi:

Yanmadım ömrümün iki ilinə,
Axıtdım alnımın inci tərini.
Rusiya şerimin şah əsərini,
Çevirdim Vaqifin ana dilinə.

-bununla da kifayətlənmədi. M.P.Vaqifə olan dərin məhəbbətini «Vaqif» pyesi ilə tamamladı. M.P.Vaqifin «Yad et səni yad edəni», «Könüldən, könülə yollar görünür» misralarını XX əsr Azərbaycan şerri üçün epigraf kimi qiymətləndirdi. Eyni zamanda bu hikmətləri, sələflərin xələflərinə tövsiyəsi hesab etdi.

Heca vəzninin demək olar ki, bütün şəkillərində yazan, nümunə göstərən M.P.Vaqif həyatda mövcud olan, hamının birmənalı şəkildə qəbul etdiyi hisləri, duyğu və düşüncələri, aydın görünən reallıqları səmimi ifadələrlə tərənnüm edən böyük məhəbbət, böyük şairi idi. Yad, əcnəbi söz və ifadələri qəbul etməyən, zəngin Azərbaycan ədəbi-bədii dilin təbiətinə uyğun olan, hətta milliləşən əcnəbi söz və tərkibləri, dübarə azərbaycanlaşdıran yaradıcı sənətkar olmuşdur.

Onun poeziya dili nəinki dövrünün, XVIII əsrin, eləcə də gələcək əsrlərin, bu günkü Azərbaycan şerinin də təmiz ana dilidir.

Xumar xumar baxmaq göz qaydasıdır,
Lalə tək qızarmaq üz qaydasıdır.
Pərişanlıq zülfün öz qaydasıdır,
Nə badi-səbadən, nə şanəndir.

M.P.Vaqif Qazax rayonunun Salahlı kəndində anadan olsa da, bütün ömrünü Qarabağda, Şuşada əsası Pənah xan Bəhmənli tərəfindən qoyulan İbrahim xanın sarayında keçirmişdir. O, sadəcə, saray vəziri olmamışdır. Bütün imkan və bacarığını qarabağın, insanların səadət və xoşbəxtliyinə həsr etmişdir. Ağıllı, müdrik məsləhətləri ilə İbrahim Xəlil xanın xəlqi, milli mövqə tutmasına çalışmış, qarabağın xarici təcavüzlərdən, işğallardan qorunmasında fəal iştirak etmişdir. Böyük məhəbbət poeziyanın hüdu və imkanlarını əyani şəkildə nümayiş, təbliğ və tərənnüm edən zəngin bədii irs yaratmışdır.

Bu irs, öz üslub-dil sadəliyi, mündəricə aydınlığı və əlvanlığı ilə XVIII əsr poeziya mərhələsinin xarakterini, səviyyəsini, eyni zamanda XVIII əsr poeziyasının zirvəsini göstərirdi. Bu zirvədə təbilik, aydınlıq, nikbinlik xüsusi poetik xətlər kimi, öz təbii görkəmində, axarında davam edirdi. Bütün bu poetik gedişlərlə M.P.Vaqif, real məhəbbətin, lirik hissi-idrakı, kövrək obrazını yaradırdı. Bu obraz təbii-rəngarəng müqayisə və bənzətmələrlə bütövləşir, kamilləşir, əhatə olunurdu.

Boyun sürəhidir, bədənin billur,
Gərdənin çəkilməmiş minadan pəri,
Tənha bir sonasan cida düşübsən,
Bir bölük yaşılbaş sonadan, pəri

M.P.Vaqif hecanın çox şəkillərində gəraylı-təcnis və s. gözəl nümunələr yaratsa da, yaradıcılığının aparıcı şəkili qoşma olmuşdur. Vaqif qoşmalarının əsas materialını məşüqənin həm xarici, həm də mənəvi cəhətlərini portretini təbii boyalarla, poetik sözün möhtəşəm imkanları ilə yaratmaq-vəsf etmək təşkil edir.

M.P.Vaqifdə məhəbbət anlayışı sadəcə olaraq təbliğ-tərənnüm xarakterində deyil, o, məhəbbəti real zəmində, mövcud, rəsmi şəraitdə axtarır, özü də onu müasirliyin əlvan nümunələri ilə tərənnüm edir. Belə kamil yaradıcılıq yolunda məhəbbət hamının diqqətini cəlb edici formada, inandırıcı şəkildə, XVIII əsrin və gələcək əsrlərin məhəbbəti» kimi təqdim olunur. Bu yaradıcılıq yolunda Vaqifin əsas istifadə və istinadgah mənbələri qüdrətli söz-bədii ifadələr, real-təbii və poetik müqayisələr, bənzətmələr olur:

Sevgilim **ləblərin yaquta** bənzər,
Sərasər dişlərin dürdanəndir.
Sədəf dəhanından çıxan **sözlərin**,
Hər biri bir qeyri xəzanəndir.

Burada obrazı-məşuqəni tamamlayan söz və ifadələrin müqayisələr-bənzətmələr şəklində, özü də aşıqın ruhuna, təbiətinə və zahiri görünüşünə uyğun, oxşar formada, təbliğ və tərənnümü şəklində ifadəsinə heca vəzninin-ana dilli poeziyanın qələbəsi idi. Obrazın (sevgilinin) ləbinin (dodaqlarının) qiymətli inci-yaquta bənzədilməsi, sıra ilə (sərasər) düzülən dişlərinin dürdanəyə, ağızın (dəhanın) sədəfə, sözlərin ayrı-ayrı xəzinələrdən alınmasına-seçilməsinə, olan etiraf, həm də nəticə etibarilə təbii-real bir insan-məhəbbət obrazı yaratmaq Vaqif sənətinin, ana dilinin, söz-ifadə və birləşmələrin dəqiq, düzgün-yerində seçilməsinin qələbəsi idi. Bir faktı da göstərmək kifayətdir ki, Vaqifin lirikasında, müqayisə-bənzətmə tipli qoşmalar sistem halındadır. Onun qoşmalarında aşıq-məşuq münasibətləri real zəminə, müasir şərait və ehtiyaclara söykənir. Bütün qoşmalarının lirik qəhrəmanları öz düşüncələri, həyata baxışları ilə müasirdir. Daha çox nikbin, həyat-yaşamaq eşqi güclü olan, hətta həyəcanlanmağa, başqa fikirlərə düşməyə vaxt tapmayan insanlardır. Onlar üçün məhəbbət-gözəllik hər şeydir. Məhəbbət onların həyat yolu, yaşamaq haqqıdır:... Sənsən fikri, zikri sözü Vaqifin, qeyri söz yanında əfsanəndir» deyən aşıqın mənəvi andı, həyat-yaşamaq devizidir.

M.P.Vaqif özünə qədər mövcud olan bütün şer şəkillərində, heca, əruz, sərbəst vəzlərdə yazan, zamanəsinin poetik zirvəsində duran sənətkar olmuşdur. İbrahim Xəlil xanın sarayında eşik ağası vəzifəsində işləyərkən də yaradıcılığı ilə Vətəni, xalqı üçün çox işlər görən Vaqif ömrünün sonlarında haqsızlıqlarla üzləşəndə, ümitsizliyə qapılsa da, tam ruhdan düşmür. Dünyanı-müasir zamanəsinə insan mənasında görən və qəbul edən Vaqif, «dəniləri mötəbər» olan, «kizbi-böhrandan savayı bir hekayət görməyən-«kuzəkəri kimi yagər, qara daşı yaquti-əhmər eyliyən, lakin, qədri-qiymət əvəzində xəsarət görən dünyadan-insandan həzər etməyi üstün sayır. Ümidini «Ya rəbbəna, öz lütfünü eylə pənah» deyərək, o böyük tanrıya-Allaha bağlayır. M.V.Vidadiyə yazdığı «Bax» rədifli qəzəlinde müasir zaman-dövr-insan və bütövlükdə cəmiyyət haqqında olan fikirlərini ümumiləşdirir. M.V.Vidadinin vaxtilə dediyi: «Çox bulaşma bu dünyanın qanına, vəfa yoxdur sultanına, xanına, Balasını bir gün qoymaz yanına, bizim inək kimi təpər ağlarsan» misralarını xatırlayır. Vidadiyə haqqın-ədalətin, gec-tez qələbə çalacağını, ümidin azalmadığını-itmədiyini bildirir:

«Mən fəqirə əmr qılmışdı siyasət etməyə.
Qurtaran məzlumu zalimdən o dəm qəffərə bax...
Tacı zərdən ta ki, ayrıldı dimağı-pirqulur.
Payimal oldu təpiklərdə, səri-sərdarə bax»

misraları M.P.Vaqifin haqsız-etibarsız zamanəsi, insanları haqda gəldiyi qənaətləri idi.

XX əsrin ədəbiyyatşünaslıq elmi M.P.Vaqifi yenidən, olduğu kimi, heca vəznli şerin ana dilli poeziyanın, Azərbaycan renessans dövrünün, realizmin banisi kimi təbliğ və tərənnüm etdi, Azərbaycan poeziyasında qüdrətli M.P.Vaqif məktəbi yarandı. Vaqif haqda elmi, bədii əsərlər işıq üzə gəldi, Vaqifin yüksək səviyyəli yubileyləri keçirildi.

M.P.Vaqif sənəti işğal altında olan Qarabağ-Şuşa torpağı kimi Azərbaycan xalqının əbədi sərvətidir. Əminik ki, M.P.Vaqifin növbəti yubileyi Qüdrətli Azərbaycan Dövləti və Güclü Azərbaycan Ordusu sayəsində tezliklə Qarabağda-Şuşada keçiriləcəkdir. Bu gün çox yaxındadır.

Ədəbiyyat

1. Səfərli Ə. Yusifli X. Qədim və orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 2005, 480 s.
2. Əliyev R. Vaqifi düşünərkən. Bakı, 1996, 385 s.
3. Cəfərov N. Füzulidən Vaqifə qədər. Bakı, 1997, 295 s.
4. S.Vurgun. Əsərləri. VI cild, Bakı, 600 s.

ABDULLAYEVA SEVİNC
Bakı Slavyan Universiteti

**MOLLA PƏNAH VAQIF ŞEİRLƏRİNİN DİL VƏ VƏZN XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN
ORTA MƏKTƏBDƏ TƏDRİSİ**

Açar sözlər: *Vaqif poeziyası, dil və vəzn xüsusiyyətləri, qoşma.*

Molla Panah Vaqif language and language features middle school training

Vaqif is one of the greatest writers to bringing new way to our literature. He has brought “xəlqilik” to our poetries using more the opportunities of national language in his works written in syllabic and eruz rythym. That is why the authors school textbooks use the works of Vaqif for its simplicity and nationality. When we look through the textbooks which have been made up with traditional and curriculum methods we can see the examples of the works of Vaqif.

Keywords: *rhymes of Vaqif, language and rhythm features, qoshma.*

Əsrlər keçir, nəsillər bir-birini əvəz edir, lakin əsl sənət əsəri olan şeirlər daim dillərdə əzbər olaraq yaşayır, ürəklərdə məskən salır. Oxucular bu cür şeirlərə həmişə müraciət etmiş, onlara hər zaman ehtiyac duymuşlar. Tərəvətini əsrlərə yaşadan klassik şeirimizin ölməz nümunələrini yaradan sənətkarlardan biri də Molla Pənah Vaqifdir. Onun şeirləri məhz unudulmayan nümunələr sırasındadır. İstər əvvəlki illərdə nəşr olunmuş ədəbiyyat dərsliklərində, istərsə də yeni kurikulum sistemi ilə hazırlanmış dərsliklərdə Vaqifin müxtəlif əsərlərinə xeyli yer verilmişdir. Bu isə onun şeirinin dilindəki xəlqilik, anlaşılıqlı ifadələrin çoxluğu ilə bağlıdır. Firudin bəy Köçərli Vaqif haqqında demişdir: “Molla Pənah Vaqifin yazdığı lirik şeirlər, onun gözəl dünyasında lətafətli və anlaşılıqlı sözlərdən ibarət şeirlərdir. Hansı ki, onu eşidən adam qəmlənə və ya sevinə bilər” (2, s. 234).

Onun əsərlərinə olan ardıcıl münasibət Vaqifi XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndəsi kimi görməyə əsas verir. Vaqif yaradıcılığında xalq şeiri ədəbiyyatımızda üstünlük qazanır. Onun poeziyası əsrin ziddiyyətlərini, kateqoriyalarını, sevinc və kədərini daha parlaq ifadə edə bilmişdir.

Vaqif yaradıcılığı ilə Azərbaycan şeiri tarixində yeni bir dövr başlanır. Vaqif lirikası ilə poeziyada yeni bir səhifə açılır, poeziyamızda nikbin bir əhvali-ruhiyyə, həyatı və dünyəvi gözəlliyə pərəstiş hisləri qüvvətlənir. Realist şeirin ilk nümunələri onun adı ilə bağlıdır. Onun lirikasının məzmunu sevgi-məhəbbət, insan gözəlliyinin tərənnümü, insanlar arasında xoş münasibətin, səmimiyyətin, bədii sözün ecazkar gücü ilə ifadə olduğunu təsdiqləyir. Vaqifin tərənnüm obyektı real insandır, nəcib, gözəl Azərbaycan qızlarıdır. O, təsvir etdiyi obyektı poeziyanın bütün imkanlarından istifadə etməklə oxucuya çatdırır. Sənətkarın istifadə etdiyi təsvir vasitələri - epitetlər, təşbehlər, metonimiyalar, mübaligələr, litotalar, istiarələr, metaforalar və s. sadə, başa düşülən, lakin bir o qədər də qeyri-adi təsir gücünə malikdir. Onun lirik poeziyasında bənzəyənle bənzədilən arasında oxşarlığın ifadəsi, bir əşyaya məxsus əlamətin başqa bir əşya üzərinə köçürülməsini həyəcənsiz oxumaq mümkün deyildir. Sənətkarın şeirlərinin misraları arasındakı qafiyə sistemi o qədər güclüdür ki, onlar hansı janrda yazılmasına baxmayaraq, kifayət qədər oxunaqlıdır. Məsələn, şairin eruz vəznində qələmə aldığı aşağıdakı misralarına nəzər salaq:

Ləblərin ləli-Yəmən, qönçeyi-tərdir dəhənin,
Tazəgül xərmənidir başdan ayağa bədənin,
Lal edər tutiləri ləhceyi-şirin suxənin,
Gülşənin rövnəqisən, zinəti bağü çəməninin,
Boyun oxşar sən ol şumşada, qurbanın olum! (3, s. 187)

Kurikulum proqramı ilə hazırlanmış orta məktəblərin VIII sinif dərslərində Vaqifin “Hayıf ki, yoxdur” qoşması təqdim olunmuşdur. Bu şeirdə Vaqifin yaradıcılığında nikbin ruhun təzadlı məqamlarını ortaya qoyulur.

Kür qırağının əcəb seyrəngahı var,
Yaşılbaş sonası, hayıf ki, yoxdur!
Ucu tər cığalı siyah tellərin
Hərdən tamaşası, hayıf ki, yoxdur!

Qış günü qışlağı Qıraqbasanın,
Gözüdür Aranın, cümlə-cahanın,

Beləgözəl yerin, gözəl məkanın
Bir gözəl obası, hayıf ki, yoxdur! (1, s. 71)

Şeirdəki “Kür qırağı” yer toponimi Azərbaycan ədəbiyyatında yeni doğulan ölkə coğrafiyası anlayışını əks etdirməkdədir. Həm də “Kür qırağı” adlandırılma biləcəkdir bu şeir “əcəb seyrəngahı”, “qış günü qışlağı”, “gözəl obası”, cümlə-cahana örnək olan vətən torpağı idealının tərənnümünə həsr olunmuş bənzərsiz poetik nümunə kimi göz qabağındadır. Şeirdəki “hayıf ki, yoxdur” ifadəsi dərin mənası və məntiqi ilə “niyə də olmasın ki”, yaxud “olmalıdır” kimi başa düşülə bilər. Bu, Kür qırağının timsalında bütövlükdə Azərbaycan ölkəsi haqqında yazılmış dərin mənalı şeirdir. “Kür qırağı” şeirində Vaqif həm də müəyyən təəssüf hissi keçirsədə, bütövlükdə bu şeir Vaqifin “cümləcahanın” gözü olan eli-obası ilə, doğma yurdunun “havasının, torpağının, yerinin” misilsizliyi ilə iftixar duyğusu ilə yaşadığını mənalandırır:

Havasından torpağının, yeninin,
Dadızmaz dəhanın, ləbi-şirinin,
Pəri çoxdur, nəfayda heç birinin,
Adamlıq ədası, hayıf ki, yoxdur!

Zər haşiyə al nimtənə üstündə,
Xallar üz yanında, çənə üstündə,
Buxağın altında, sinə üstündə,
Zülfün burulması, hayıf ki, yoxdur! (1, s. 71)

Şeirin dilini nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, burada işlənən sözlərin əksəriyyəti bu günkü ədəbi dilimizdə işlənən sözlərdir. Biz burada çox az miqdarda mənası lüğətlə aydınlaşdırılan sözlərə rast gəlirik. Məsələn, cığa(başın ön və yan tərəfində saç), zənəxdan (çənə), Maçın (Hind-Çin), ləb (dodaq), qəsabə (cütqabağı), nimtənə (don, üst qadın paltarı), tomağa (kəkil) və s.

Vaqif el qızlarını səliqəli, deyib-gülən, qəhqəllə üzləri işıqlanan görmək istəyir, qadın əsarətinin nişanəsi olan çadraya qarşı öz etiraz səsini ucaldırdı. Qadın sərbəstliyinə hüsn-rəğbət şairin aldığı tərbiyə, keçirdiyi həyat tərzilə əlaqədar idi. Qadın kəndlərdə fəal olmuş, toyda, yasda, yığıncaqlarda kişilərlə birlikdə iştirak etmişdi. Ona görə Vaqif qadınları yaşınmaqdan və bürünməkdən uzaqlaşmağa çağırır:

Laçın tək başda ala tomağa,
Yaşmağı tutmaya dişə, dodağa,
Cəllad kimi durub qabaq-qabağa
Baxıb can almağı, hayıf ki, yoxdur! (1, s. 71)

“Kür qırağı” adlandırılmasına baxmayaraq, bu şeir Azərbaycan ədəbiyyatında şairin açıq ünvanla öz ölkəsinə həsr etdiyi nadir şeirlərindən biridir. Vaqifin “Kür qırağı” şeiri Azərbaycan coğrafiyasının bənzərsiz poetik tərcümanı olan qiymətli lirika nümunəsidir. “Hayıf ki, yoxdur” mətləbi Vaqifin nikbin realizminin ağırlı çalarlarının bədi ifadəsidir.

Vaqifin gözəlləmələrinin mərkəzindəki gözəl tam canlı bir insandır. Yalnız ona görə yox ki, biz bəzi şeirlərdən onların adını bilirik. Buradakı əsas məsələ şairin yaratdığı bədi obrazda, bu obrazın xüsusiyyəti və hislərinin reallığındadır. Onun bu cür gözəlləmələrindən biri də kurikulumla hazırlanmış 8-ci sinif dərslərindəki sinifdən xaric oxu materialına salınmış “Pəri” qoşmasıdır. Ümumiyyətlə, Vaqif gözəlin portretini çəkməkdə mahirdir. O, rəssam kimi bir neçə cizgi ilə gözəlin siması və görünüşü barədə dolğun təsvir yaratmağı bacarır:

Boyun sürəhidir, bədənin billur,
Gərdənin çəkilmiş minadan Pəri!
Sən ha bir sonasan, cüda düşübsən,
Bir bölük yaşılbaş sonadan, Pəri!

İxtilatın böyük, sözün məzəli,
Şəkər gülüşündən canlar təzəli,
Ellər yaraşığı, ölkə gözəli,
Nə gözəl doğubsan anadan, Pəri! (1, s. 175)

Bu qoşma ən yüksək estetik meyarlara cavab verən bir sənət əsəridir. Adi, sadə sözlər şair tərəfindən elə ardıcılıqla düzülüb, elə ahəngdarlıqla əlaqələndirilmişdir ki, oxucu qarşısında sanki ecəzkar bir aləm açılır. Azərbaycan qızının gözəlliyini təsvir etmək üçün şair Azərbaycan dilinin zəngin ifadə vasitələrindən böyük ustalıqla istifadə etmişdir. “İxtilatın şirin, sözün məzəli, ellər yaraşığı, ölkə gözəli” kimi ifadələr müəllif tərəfindən son dərəcə məharətlə seçilmişdir. Şeirin dilində çətin başa düşülən sözlər azdır. Məsələn, sənə (tərif), ixtilat (söhbət). Burada müasir Azərbaycan dili baxımından bir sıra köhnəlmiş sözlər də işlənmişdir; gərdən, ənlük, kirşan.

Vaqif, yuxarıda söylədiyimiz kimi, iki vəzndə - həm heca, həm də əruz vəzində yazıb yaratmışdır. XVIII əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatında klassik şeirin qaydalarına xas olan şeirlər yazılırdı. Belə şeirlər əruz vəzində yazılırdı. Şairlər yalnız bu vəznin qaydalarına dərinlən bələd olduqdan sonra əruzda şeir yazmağa başladılar. Vaqif də bu vəznin qaydalarına yaxından bələd sənətkar idi. O, özünün qəzəllərini, müstəzadlarını məhz bu vəzndə yazırdı. Bununla belə, o, Azərbaycan şeirinin doğma vəznini olan hecaya daha çox müraciət etmişdir. Buna görə də onun heca vəzində yazdığı şeirlər daha böyük üstünlük təşkil etməkdədir. Özünün ən gözəl qoşmalarını, təcnislərini bu vəzndə qələmə almaqla, sənətkar onun yerini yazılı ədəbiyyatda möhkəmləndirirdi. Vaqifin dilimizə gətirdiyi yeni boyalar, yeni sözlər və yeni ifadələr onun əsərlərinin bu günkü şeirimiz üçün daşdığı önəmi bir daha artırır. O, klassik şeirdə rast gəlinməyən ifadələrdən, atalar sözlərindən ustalıqla faydalanmış, belə ifadələrin dilimizdə təbii səslənməsinə nail olmuşdur. Dahi sənətkar hər sözü böyük ustalıqla cilalamış, hətta dəfələrlə istifadə olunmuş söz və söz birləşmələrinə də yeni bir qiymət geyindirərək öz qoşma, müxəmməslərində ustalıqla istifadə etmişdir. Burada heca vəzninin onun yaradıcılığında daha geniş istifadə olunmasını şeirin nəzəri cəhətdən zəifləməsi, yaxud şairin özünəqədərki ənənədən kənarlaşması kimi başa düşmək həqiqəti əks etdirməzdi. Molla Pənah Vaqifin milli şeirimizin vəzn ölçülərinin rəngarəngləşməsində rolu danılmazdır. Vaqifin yaradıcılığında vəzn ilə dil arasında möhkəm bir bağlılıq vardır. XVIII əsr lirikasındakı Azərbaycan dil təfəkkürünün əsasları məhz Vaqif poeziyasında özünün ən dolğun təzahürünü tapmışdır. Vaqif klassik şeir dilindən faydalanmaq şərti ilə xalq danışığı dilini cilalayaraq yazılı ədəbiyyata gətirmişdir. Sonralar Vaqif şeirinin dil kəşflərindən Q.Zakir, M.F.Axundzadə, XIX əsər aşığı, S.Vurğun və başqa bu kimi mütəfəkkirlərimiz yetərincə faydalanmışlar.

Ədəbiyyat

1. Əliyev S., Həsənov B., Mustafayeva A., Verdiyeva N., Məmmədova S. Ədəbiyyat. 8-ci sinif üçün dərslik. Bakı, 2015, 208 s.
2. Cəfərov Nizami Molla Pənah Vaqif. Bakı, Renessans-A, 2017, 238 s.
3. Vaqif M. P. Əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2014, 269 s.

AĞAHÜSEYNOVA VÜSALƏ

Bakı Slavyan Universiteti

“VAQIFIN ŞİRİN DİLİ” – ANA DİLİ

Açar sözlər: *Vaqif, ədəbiyyat, Vaqifin dili, ana dili, yaradıcılıq*

“Vagif’s sweet tongue” – mother tongue

One of the most important aspects of Molla Panah Vagif’s mastery is that the artistic expressions and characters that he used are compatible with the rules of Azerbaijani language. His poetic language is simple and natural. Optimistic rules and sanguine spirit occupy the central part in his poetry.

Keywords: *Vagif, literature, Vagif’s language, mother tongue, creativity.*

Azərbaycanın xalq şairi Səməd Vurğun rus şairi A.S.Puşkinin “Yevgeni Onegin” əsərini ana dilimizə tərcümə etməsi münasibəti ilə demişdir:

Axıtdım alnımın inci tərini,
Yanmadım ömrümün iki ilinə,
Rusiya şeirinin şah əsərini
Çevirdim Vaqifin şirin dilinə.

Səməd Vurğun ana dili əvəzinə “Vaqifin şirin dili” işlətməklə dilimizin poeziya dili olduğunu və şeir dilimizin yüksək zirvəyə çatmasında Molla Pənah Vaqifin böyük xidməti olduğunu qeyd edir. Ümumiyyətlə, S.Vurğun uzun bir müddət sevimli şair – Vaqif haqqında ona layiq olan əsər yazmaq fikri ilə yaşamışdır. Bir neçə şeirində o, Vaqifdə xüsusi məhəbbətlə bəhs etmişdir. “Şairin ölümü” şeirini (1935) S.Vurğun dahi şairin faciəli həyatından təsirlənərək yazmışdır. Səməd Vurğun təkcə şeirlər kifayətlənmir və 1937-ci ildə yaradıcılığının incisi sayılan “Vaqif” dramını yazır.

Şairin qardaşı Mehdiqan Vəkilovun xatirələrindən: “Vaqif” əsəri 1937-ci ilin axırlarında heyranəmiz bir sürətlə, 3-4 həftə ərzində yazıldı. Belə böyük bir əsərin az müddətdə yazılması ona görə mümkün oldu ki, Səməd Vurğun illər uzunu Vaqifin həyat və yaradıcılığı üzərində düşünmüşdü... O, yazacağı əsərin mövzunu, süjet xəttini xəyalında çoxdan işləyib hazırlamışdı. Səməd Vurğun “Vaqif” dramının bütöv bir şəklini açıq havası üstündə əzbərində bişirirdi və ona görə də bir oturma böyük bir səhnə yazılırdı”. (anl.az/meqale525) Bu onu göstərir ki, şair qələmə aldığı “Vaqif”lə nəfəs almışdır.

Bildiyimiz kimi Azərbaycan poeziyasının ilk inkişaf dövrü ərəb-fars dilli ədəbiyyatla, bu dildə şeirlərin geniş yayılması ilə bağlıdır. Xüsusilə Nizaminin qüvvətli ənənəsi sonralar uzun müddət Azərbaycan şeirində davam etmiş, bir çox şairlərimizi fars dilində yazmağa həvələndirmişdir. Fars dili ilə yanaşı ana dilli ədəbiyyat da inkişaf edirdi. XIII əsrdən başlayaraq Qazi Bürhanəddin, İzzəddin Həsənoğlu, Nəsimi, Xətai, Həbib kimi görkəmli şairlər ana dilimizdə layiqli əsərlər yaratmışlar. XVI-XVIII əsrlərdə klassik poeziya ilə yanaşı aşiq şeiri də ədəbiyyatımızda, Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşdirmək, xalqın ruhunu oxşayan bir çox sənət nümunələri yaratmaqla təqdirəlayiq işlər görmüşdü.

XVIII əsrə qədər klassik poeziya ilə aşiq şeiri, hər iki janr bir-birindən ayrı inkişaf edirdi. Vaqifin sənətkarlığı ondadır ki, bu iki janrın yaxşı cəhətlərini özündə birləşdirib ədəbiyyatımıza yeni tipli poeziyanın inkişafına yol açdı. XVIII əsr üçün səciyyəvi olan daha bir cəhət istər klassik üslubda, istər aşiq şeirində yazan sənətkarların əsərlərində dil sadələşir, bədii ifadə vasitələri aydınlaşır.

Azərbaycan şeirinin, ədəbi dilinin inkişafında, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində görkəmli yer tutan sənətkar Vaqif yaradıcılıq üslubunun orijinallığı ilə fərqlənir. Molla Pənah Vaqifin şeiri xalq-aşiq şeirindəki sadə xalq dilinin imkanlarına, realizmə əsaslanmaqla yaranmışdır. Doğrudan da, Vaqifin haqqında söhbət açdığımız şeirlərinin ən mühüm cəhəti odur ki, burada xalqın keçmiş məişət, davranış, qayda-qanunu özünün konkret ifadəsini tapmışdır. Eyni zamanda məişət təsvirlərində şair realistik mövqedə durub, XVIII əsr Azərbaycan həyatını göz qarşısında canlandırmağa nail olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında yeni bir mərhələyə çevrilmiş romantik şeirdən realist şeirə keçidin əsasını qoymuşdur.

Vaqifin əldə olan ədəbi irsi qoşma və təcnislərdən, qəzəl, mütəzəddən, müstəzaddan ibarətdir. Şairin qoşmaları başqa janrda yazılan əsərlərinə nisbətən çoxluq təşkil edir. Vaqif özü qoşmalarını “qafiyə” adlandırır. F.Köçərli də “Vaqifin qafiyələri” sözləri altında onun qoşmalarını nəzərdə tuturdu. Vaqifin məhəbbət şeirlərinin səciyyəvi cəhəti ondadır ki, lirik qəhrəman olan məşuqənin, qadının vəsfinə, onun gözəlliyinin şərhilə kifayətlənməyib, gözəli bütöv bir şəkildə, mənəvi aləmi ilə bir yerdə təsvir edir. Onun şeirlər itəf etdiyi gözəllər şair xəyalının obrazları olmayıb, həyatda mövcud olan təbii obrazlardır.

Yay qaş bucağında, al yanaq üstə,
Nə xoş xumarlanır məstanə gözlər.
Sürməli kirpikdən oxlar çəkilib,
Eyləyib bağrımı nişanə gözlər.

Vaqif ki, düşübdür əqlü kamaldan,
Əksik olmaz başı qovğadan, qaldan.
Nə zülüflərdən bilin, nə xəttü xaldan,
Eyləyibdir onu divanə gözlər (2, s. 102).

Nümunədən də görüldüyü kimi, Vaqifin dil xüsusiyyətləri onun sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə bir vəhdət təşkil edir. Vaqifin sənətkarlıq xüsusiyyətinin ən vacib məqamlarından biri budur ki, şairin işlətdiyi bədii ifadələr, yaratdığı bədii obrazlar və s. Azərbaycan dilinin, ana dilimizin qanun-qaydasına uyğundur. Azərbaycan dilinin qayda-qanununa, danışiq tərzinə uyğun ifadələr işlətməklə Vaqif Nəsimi, Xətai, Füzuli kimi böyük sələflərinin başladığı işə möhür vurur. Məhz Vaqif şeirinin sayəsində yanağı lalə, alma yanaq, ağzi şəkər, dodağı bal, büllur buxaq və s. kimi ifadələr yazılı ədəbiyyatımızda özünə layiqli yer qazanmışdır.

Ümummilli lider Heydər Əliyev deyirdi ki, hər bir xalq öz dili ilə yararır. Ancaq xalqın dilini yaşatmaq, inkişaf etdirmək və dünya mədəniyyəti səviyyəsinə qaldırmaq xalqın qabaqcıl adamlarının, elm, bilik xadimlərinin fəaliyyəti nəticəsində mümkündür. Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir. Ədəbiyyatın əsas ifadə vasitəsi dildir. Sənətkar sözün bütün incəliklərinə diqqət etməli, həyat hadisələrini bədii təhlildən keçirib ümumiləşdirən, səlis yolla oxucuya çatdırmalıdır. Bədii əsərin dili axıcı, həyati, rəngarəng olmalıdır. Bu baxımdan Vaqif poeziyasının dili olduqca sadə və təbiidir. Sənətkarın şeirlərində həyata optimist baxışları, nikbin ruh əsas yer tutur.

Molla Pənah Vaqif sevgi, gözəlliyə həsr etdiyi şeirləri ilə yanaşı, Azərbaycan həyatının o dövr üçün olan çətinliklərini, ağır güzəranını da təsvir etmişdir. Onun “Bayram oldu” şeiri buna əyani nümunədir.

Bayram oldu, heç bilmirəm neyləyim,
Bizim evdə dolu çuval da yoxdur.
Düğüylə yağ hamı çoxdan tükənmiş,
Ət heç ələ düşməz, motal da yoxdur.

Allaha bizmişik naşükür bəndə,
Bir söz desəm, dəxi qoymazlar kəndə.
Xalq batıb noğula, şəkərə, qəndə,
Bizim evdə axta zoğal da yoxdur (2, s. 174).

Vaqif “Hayıf ki, yoxdur” qoşmasında isə elin-obanın yoxsul həyatına, Kür qırağının acı taleyinə yanan bir sənətkar kimi kür qırağının təbii imkanları, gözəllikləri ilə dolanısq sarıdan doğan geriliyindən təəssüfləndiyini bildirir.

Qış günü qışlağı Qıraqbasanın
Gözüdür aranın cümlə cahanın
Belə gözəl yerin, gözəl məkanın,
Bir gözəl obası hayıf ki, yoxdur.

Vaqifin yaradıcılığında aydın nəzərə çarpan xüsusiyyətlərdən biri də budur ki, şair özünün rəngarəng humanist düşüncələrin, qənaətlərini əruz vəznində yazdığı şeirlərdə şərh etməyə daha çox imkan tapır. Vaqifin ömrünün son illərində yazdığı “Bax” qəzəlini və “Görmədim” müxəmməsini də əruz vəznində yazmışdır. Şairin bu son şeirlərində əvvəlki əsərlərinə, xüsusən qoşmalarına məxsus nikbinlik, həyat eşqi yoxdur. Dərin kədər, zamanədən güclü şikayətlər bu şeirlərdə əsas yer tutur. “Bax” qəzəlində Vaqif Qacarın acınacaqlı vəziyyətinə sevinir. Ona görə də Vaqif bu hadisə münasibətilə Vidadiyə məktub yazır, sevincini onunla bölüşür. Vaqif bu qəzəldə müəyyən qədər Vidadinin mövqeyinə yaxınlaşdığını, həyatın həqiqətini tapdığını bildirir. “Görmədim” müxəmməsi Vaqif yaradıcılığının və bütün XVIII əsr ədəbiyyatımızın ən parlaq abidələrindən biridir.

Mən cahan mülkündə, mütləq doğru halət görmədim,
Hər nə gördü, əyri gördüm, özgə babət görmədim.
Aşınalar ixtilafında sədaqət görmədim,
Biətü iqrarü imanü dəyanət görmədim,
Bivəfadən lacərəm təhsili hacət görmədim (2, s. 185). –

Bağlı olduğu Qarabağ xanlığının uğurlu gələcəyinə inamının sarsıldığını, xalqın həyatındakı böhranı duyduğu vaxtlarda yazdığı bu əsərdə Vaqif qüdrətli bir ittihamçı kimi çıxış edir. Şairin əvvəlki əsərlərindən fərqli olaraq burada ictimai düşüncələr daha qabarıq şəkildə öz əksini tapmışdır. Vaqifin əruz vəznli şeirin dilinə gətirdiyi sadəlik, aydınlıq XX əsr şairlərinin qəzəllərində də öz əksini tapır.

Firudin bəy Köçərli yazırdı ki, Vaqifin şeir və qəzəliyyatı bizim Azərbaycan türklərinə ziyadə xoş gəlir və hər nə onun qələmindən zuhura gəlibsə... tamamisi ürəkdən və həqiqi həyatdan nəşət edən əsərlərdir. Milli şairlərimizdən onun kimi sadə və açıq lisanda və ana dilimizin şivəsində şeir və qəzəl yazan az olub. (1, s. 126)

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Böyük Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqifin 300 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında”kı 12 Yanvar 2017-ci il tarixli Sərəncamı dahi sənətkarımıza bəslənən hörmətin parlaq nümunəsidir. Molla Pənah Vaqifin anadan olmasının 300 illik yubileyini ölkəmizdə, eləcə də YUNESKO və TÜRKSÖY miqyasında beynəlxalq səviyyədə qeyd olunur. Dahi şairimizin yubileyi ilə əlaqədar olaraq, ölkəmizdə bir sıra tədbirlər, kitab müzakirələri, rəsm və şeir müsabiqəsi, oxucu konfransı, ədəbi-bədii gecələr keçirilir. İnanırıq ki, Vaqifin növbəti yubileylərini doğma elində, Azərbaycanın incisi sayılan Qarabağda qeyd edəcəyimiz gün uzaqda deyil.

Ədəbiyyat

1. Firudin bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı, 2 cildə, I cild. Bakı, “Avrasiya-Press”, 2005. 560 s.
2. Vaqif, Əsərləri. Tərtib edən Həmid Araslı. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2004. 264 s.
3. Dadaşzadə A. Molla Pənah Vaqif: Həyat və yaradıcılığı. – Bakı: Azərb. SSR EA, 1966. 188 s.

ASLANLI (HUNTÜRK) MOBİL

pedaqogika üzrə elmlər doktoru
Bakı Dövlət Universiteti

M.P.VAQIFIN FİZİKİ TƏRBİYƏ VƏ HƏRBİ GÖRÜŞLƏRİ

Açar sözlər: *fiziki tərbiyə, cəsarət, dəyanət, siyasi və hərbi fəaliyyəti*

Physical training and military meetings of M.P.Vagif

The article deals with the life and activities of our classical poet M.P.Vagif, his physical culture, physical preparation and health. In his work, the poet's military politics, skill and prowess shown in the clashes against foreign invaders have got their expressions as well.

Keywords: *physical education, courage, strength and military action*

Xalqımızın poeziya tarixində gözəllik və nəğməkar şair kimi tanınan M.P.Vaqif XVIII yüzillik Azərbaycan ədəbiyyatının ən qüdrətli simalarında biridir. O, milli mədəniyyət tariximizdə yeni ədəbi məktəb yaratmış, realist bədii keyfiyyətlə və xəlqi ruhda yazdığı şeirlərilə zəngin bir irs qoymuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ictimai-siyasi və pedaqoji fikir tarixində özünəməxsus yeri olan istedadlı şair, görkəmli dövlət xadimi M.P.Vaqif yaradıcılığında tərbiyənin müxtəlif komponentlərilə yanaşı, qismən də olsa fiziki və hərbi təlimi məsələlərinə də müəyyən yer ayırmışdır. Bu məsələyə münasibət, şairin hətta şəxsi həyatından da yan keçməmişdir.

Bəlli olduğu kimi, misilsiz iqtisadi sərvətlər diyarı olan Vətənimiz tarixən əzəmətli xaqanların, qüdrətli sərkərdələrin möhtəşəm ordusunun basqınları qarşısında daim mərdliklə sinə gərmişdir. Çoxəsrlük xarici istilacıların saysız-hesabsız təcavüzü, xalqımız arasında şir tutan, div boğan batır güclü, pələng şücaətli ərən igidlərlə yanaşı, M.P.Vaqif kimi cürətli, qətiyyətli, inadkar, fəhm-fərasəti, güclü dərrakəsi, zəkavəti və çevik düşüncəsi ilə zamanəsinin ən müdrik vəzir və şahlarının həsəd apardığı oğulları da yetirdi. Dərin mənayüklü, hər bir kəlməsi zərb-məsəli, atalar sözü və aforizm kimi yaddaşlara hopmuş Vaqif təfəkkürü, Vaqif zəkası, neçə-neçə qeyzlənmiş aslan kimi yurdumuza hücum çəkən fəthlərini ram etmişdir.

Mənbələrdə göstəriləndi kimi, hələ lap uşaqlıq illərindən ovçuluğa meyl göstərən şair sərrast nişan almaqda ətrafındakıların heyran qoyarmış. Kür qırağı Qarayazı meşələrində tez-tez əsl səyyad kimi ov ovlamaqdan yorulmayan Vaqifin hədəfə dəqiq tuşlamağını müasirləri dönə-dönə qeyd etmişlər. Bu baxımdan həm də müxtəlif silahları, o cümlədən yaxşı, ələyatım, davamlı tufəng həvəskarı olan şair, həmin dövrdə Qarabağda gedən kəskin siyasi – hərbi olayların gərginləşdiyi bir məqamda ona çox məlhəm adamlardan tufəng istəməsi də məlumdur.

Qaynaqlarda göstərilir ki, M.P.Vaqif «Dəhridə oldu mənə dildarü dilbər bir tufəng...» adlı bir müxəmməs yazaraq ona yaxın həmdəmi Şəki hakimi Hüseyn xan Müştəqa göndərir. Belə ki, Vaqif dostundan özünə bir tufəng bağışlanmasını xahiş etmişdir. Hüseyn xan Müştəq isə dostunun sözünü yerə salmayacaq Rəfiə vasitəsilə Vaqifə qızıl suyuna çəkilmiş tufəng, həm də aşağıdakı bənd ilə başlayan cavab müxəmməsi göndərmişdir:

Dəhridə oldu mənə dildarü dilbər bir tufəng,
Xoş qədi ayineyi-simü səmənber bir tufəng,
Çəkdi dudi-ahimi ta çərxi-çənber bir tufəng,
Canıma atəş salıb yaxşı sərəsər bir tufəng,
Yanə-yanə qaldım, olmadı müyəssər bir tufəng.

Qıvrılır könlüm tufəngdən dəm vuranda, martək,
Od saçır ağzımdan ol çaxmaği-atəşbartək,
Gülleyi-eşki atar çeşmim şərari nartək,
Müşki barut ətrilə həm türreyi-tərrartək,
Etmədi dimağimi mütləq müəttər bir tufəng...(1, 122-123).

Buna rəğmən eyni məsələ ilə bağlı mənbələrdə bir çox maraqlı fakt və dəlillər mövcuddur. Belə ki, şairin silahlara qarşı olan dərin həvəs və istəyi digər qaynaqlardan da sızılır. Məsələn, Qalabəyi Məhəmməd xanın M.P.Vaqifə yazdığı cavab məktubunda Qarabağın bahadır güclü cəngavər oğulları ilə birlikdə düşmən üzərinə mübarizəyə qalxan şairin əlində tufəng yaraqlı-yasaqlı vəziyyətdəki görkəminə işarə edərək yazırdı:

Az qalıbdır yaşın yetişə yüzə,
İnnən belə, bəsdür, dəm vermə sözə.
Qılıncı, tufəngi bağışla bizə,
Kağız, qələm, dəvat, quranı saxla (1, 9).

Bu cavabdan aydın görünür ki, Vaqif İran şahının hücumundan sonra da əsləhlə gəzərmiş. Bununla yanaşı şairin Hüseyn xan Müştəqdan tufəng istədiyi aşağıdakı şeir parçasında onun silaha olan münasibəti, daha doğrusu meyl və istəyi xüsusən aydın hiss olunur:

Hər kim istər kim, vücudi mərəkə ara gərək,
Kəndi zatından silahü əsləhə əla gərək.
Gülləsilə xuni-ədə tökməyə sevda gərək,
Gər tufəng olsa bizə, mümtazü bihəmta gərək,
Vaqif, yoxsa deyil, məqbulumuz hər bir tufəng (1, 123).

Qaynaqların məlumatında Qarabağ sakinlərindən olan İ.Həmzəyev xatırlayır ki, yerli qaçqınlardan eşitdiyinə görə Molla Pənah çox sərrast güllə atan imiş. Bir dəfə erməni toyunda sərrast atıcı üçün yarış keçirilmiş. Toya gəlib çıxan Vaqif yarışa qoşulur və ən yaxşı nəticə göstərir (2).

Mənbə və məxəzlərdə M.P.Vaqifin həyatda olduqca mətin, ötkəm xarakterə, habelə olduqca səbrli və təmkinli bir insan olduğu vurğulanır. Bütün ən ali bəşəri keyfiyyətlər cisminə bələnmiş bu insanın dərin humanist hisslərinin arxasında onun dəyanəti, vüqarı, əyilməzliyi dururdu.

Mənbələrdə göstəriləndi kimi, İran dövləti 1795-ci ildə Araz çayını möhtəşəm bir ordu ilə keçərkən orada iki hissəyə ayrılır. Ordunun bir qismi Əliqulu xanın sərkərdəliyi ilə İrəvan üzərinə, digər qalan hissəsi

«Qacarın rəhbərliyi» ilə Qarabağa həmlə edir. Qaynaqlarda deyilir ki, həmin hücum dəstəsinin basqını zamanı yerli ordunun səfərbərliyinə cahangir bir sərkərdə kimi, bilavasitə Vaqifin özü rəhbərlik etmişdir. Bu faktla bağlı şairin həm özünün, həm də ona yazılan «Mərd-meydan», «Mərəkə ara» bir şəxsiyyət olduğu aşkar hiss olunur. Qaynaqlarda M.P.Vaqif silah gəzdirən bir şücaətli igid, həm də hərbi işlərə məharətlə rəhbərlik edən səriştəli sərdar kimi təqdim edilir. Həmin problemlə bağlı daha dolğun və inandırıcı fikri görkəmli ədəbiyyatşünas alim F.B.Köçərli də qeyd edir: «Vaqif özü... şair isə də, vaxtın təqzasına görə onun meyl və könüllü silah və əsləhəyə dəxi olub, igidlik iddiasına həm düşərmiş və məqami-zərurətdə özü yaraq götürüb davaya çıxarmış. Bu cəhətdən şairin Şirvan hakimi Məmməd həsən xandan tufəng arzu və təmənna etməyi görə biza əcib gəlməsin və tufəngə onun nə qədər meylü şövqü olmağı şairin öz sözlərindən görünür (3, 174).

Mirzə Yusifin «Kitabi-məcmueyi Vaqif Teymurxanşura» və Mir Mehdi Xəzaninin «Qarabağnamə» əsərlərindən gətirilən məlumatlarda Ağa Məhəmməd şahın hüzuruna çağırılan Vaqifin o cür qanıçən əzazil bir fatehin qarşısında göstərdiyi dəyanət, qürur və mərdanə hərəkətlər üçün akad. H.Araslı şairin şücaət və hünərinə öz heyranlığını bildirir: «Bu rəvayət Vaqifin cürətli, öz izzət-nəfsini qoruyan, mərd və mübariz bir şəxsiyyət olduğunu, ölüm qarşısında belə düşməne əyilmədiyini aydınlaşdırıldığı kimi, hər iki rəvayət bir də Vaqifin şah Qacarın o gecədən salamat çıxa biləcəyini yəqin bilməyəcəyini yəqin bildiyini təxmin etməyə imkan verir. Güman etmək olar ki, Qarabağ siyasətçiləri ölkəni bu vəziyyətdən xilas etmək üçün istilaçı hökmdarın öldürülməsini qərara alıblarmış. Çünki onlar bilirdilər ki, belə bir iş aralarında ziddiyyət olan, lakin zorla bir araya toplanmış sərkərdələrin bir-birilə didişməsi nə səbəb olacaq və nəticədə düşməni qoşunu qaçacaqdır. Belə də oldu. Bunu təşkil etmək isə yəqin ki, Vaqifə tapşırılıbmış» (4, 279-280).

Sağlam, qıvrıq bədəne, cüssəli vücuda, möhkəm əzalara malik şair, müasirlərinin söylədiklərinə görə dönməz, mətin xarakterə, sarsılmaz iradəyə malik əzmkar bir şəxs olduğu bildirilir. Dərin məslək, bitkin əqidə və amal sahibi kimi yaddaşlarda qərarlaşmış xalqımızın nadir şəxsiyyətlərindən olan bu üləma insan, azman şair həyatın ağır məşəqqətlə dolu məhrumiyyətlərinə mərdliklə sinə gərmiş, əyilməz vüqarı ilə xalqının azadlığı uğrunda dözülməz haqsızlıqlara qarşı cəfəkeşlik göstərməsi, habelə ədəbi və tarixi qaynaqlarda bu məsələnin dönə-dönə vurğulanması bəllidir. Şair qorxmaz, fədakar, dəyanətli insanları özünə həmdəm sayır, onların qürur və mərdanəliyini alqışlayır.

Şair «Müstəzad»larının birində içiqdən, ruhundan gələn arzu və istəklə dolu fikirlərini inci misralarında türkün cavanşir ərənlərini alplığa, qəhrəmanlığa haraylayan şuarları sədəf tək çapa düzməklə bənzərsiz bir poeziya nümunəsi yaradır. Yurdunun batır güclü yenilməz pəhləvanlarının əsləhə qurşanıb şahbaz atın belində cəngə girərək ərđəmlik göstərməsi şairin daim əzəli arzusu olub:

Böylə buyurubdur ər edə övrətə zivər

Ol xalığı – əzvac.

Vaqif ər olan övrətə heyran necə olmaz,

Çağ etsə damağın? (1, 188-189).

«Mən sənə olmuşam didar aşığı» adlı qoşmasında özünün fiziki imkanlarına güvənən bahadır cüssəli şair, sağlam orqanlara, möhkəm əzalara malik şücaətli bir türk ərəni olduğunu bir daha bəyan edir:

Vaqifəm, çox əla bir kövhər idim,

Safılıqda polada bərabər idim (1, 148-149).

Qaynaqlarda göstərilir ki, M.P.Vaqif Ağa Məhəmməd şah Qacarın dustağı olan zaman o, özünü son dərəcə dözümlü, məğrur və əyilməz mərd bir igid kimi aparması qeyd edilir. Hər an Şah Qacar tərəfindən edamı gizlədilən şairimiz İran padşahının ən yaxın köməkçisi, onun sərkeşikbaşı Məhəmməd Hüseyn xanın nələyiq sözlərinə, təhqiramiz ifadələrinə Vaqif ölüm ayağında belə düşməne əyilməyərək mərd və mübariz bir şəxs kimi rəqibinin necə lazımdırsa cavabını artıqlaması ilə qaytarır.

Tarixi qayqanlarda qeyd edildiyi kimi, Şərqi qüdrətli fatehlərindən olan Ağa Məhəmməd şahın Qafqaza qəsdindən narahat olan Gürcüstan hökmdarı II İrakli, İrəvan hakimi Məhəmməd xan, Talış hakimi Mir Mustafa, Qarabağ xanı İbrahimin təşəbbüsü ilə and içib birləşərək birinə yardım və kömək edəcəkləri qərarına gəlirlər. Və bütün bunlar İbrahim xanın cəsur və müdrik vəziri Vaqifin vasitəsilə həyata keçirilməyə başlanır.

Gürcüstan knyazı II İraklı kimi İbrahim xanda Rusiyanın imperatixası II Yekaterina ilə siyasi ittifaq yaratmaq zəruriliyini dərk edərək Vaqifin zəka qüdrətindən, iti qələmindən istifadə edir. Belə ki, İran padşahının müzəffər yürüşünün qarşısı, məhz Vaqifin təşəbbüsü sayəsində həyata keçirilir. Qarabağ xanlığının Rusiya himayəsi sayəsində İran və Türkiyə qəsbkarlarından qurtara biləcəyi fikri hər kəsdən əvvəl Vaqifin uzaqgörənliyi ilə əlaqədardır. Xanın hədiyyələrinə əvəz olaraq tövhələr göndərən II Yekaterina Vaqifə də cəvahirli bir əsa hədiyyə etdi (5, 30).

Beləliklə, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində M.P.Vaqif kimi söz bahadırlarının, fikir cahangirlərinin klassik irsindəki fiziki tərbiyə, hərbi işi fiziki-cismani yetkinlik problemləri ilə bağlı fikirlərin araşdırılıb nəsilərə çatdırılması müasir günümüz üçün olduqca önəmli vəzifəyə çevrilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Vaqif M.P. Əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1988
2. Nizami adına Azərbaycan Ədəbiyyat Muzeyinin fondu, (iş № 833/491)
3. Köçərli F.B. Azərbaycan ədəbiyyatı, 2 cildə, I c., Bakı: Elm, 1978
4. Araslı H.M. XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: ADU-nun nəşriyyatı, 1965
5. Mirzə Adıgözəl bəy. Qarabağnamə. Bakı: Azər nəşr, 1950

BABAYEVA ŞƏBNƏM

Bakı Slavyan Universiteti

MOLLA PƏNAH VAQIFIN HƏYAT VƏ YARADICILIĞI MİR MÖHSÜN NƏVVABIN “TƏZKİREYİ-NƏVVAB” ƏSƏRİNDƏ

Açar sözlər: *Molla Pənah Vaqifin irsi, “Təzkireyi-Nəvvab” əsəri, təzkirələr, qoşmalar, ictimai-siyasi lirika*

Molla Panah Vagif's life and works in Mir Mohsun Navvab's poem “Tazkire-i Navvab”

Molla Panah Vagif who had a specific place in the 18th century of Azerbaijane literature and policy was a prominent figure of the founder of the Karabakh Khanate. As Vagif's poetry indicates 18th century contradictions joys and sorrows more brilliantly, this period of the literature is called “Vagif's century”. It can clearly be seen from the memovis that there was a mysterious contact and harmony between the outstanding diplomat and poet – Vagif's artistic creativity and political activity. In “Tazxineyi-Navvab” expressed social-political poems, muxammas – each of them shows the richness of Vagif's inheritance. This poetry which is the expression of social-political success of Karabakh Khanate in 18th century is differed with its optimism and folk character.

Keywords: *Molla Panah Vagif's heritage, “Tazkire-i Navvab” work, tazkiras, qoşmas, public political poem.*

Əski və orta yüzilliklər Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi üçün təzkirə, cüng, bəyaz və s. ədəbi məxəzlər əsas qaynaqlar sayılır. Təzkirələr ilk dəfə olaraq İran ədəbiyyatında meydana gəlmişdir. Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında Məhəmməd Övfinin “Lübab ül-əlbab” əsəri ilə başlangıcı qoyulan təzkirəçilik ənənələrinin davamı olaraq Mir Möhsün Nəvvabın “Təzkireyi-Nəvvab” əsərini göstərə bilərik. Farsca yazılmasına baxmayaraq, təzkirədə bir Azərbaycan türkünün ruhu duyulmaqdadır. Təzkirələr inkişaf etdikcə onların ədəbiyyatşünaslıq tədqiqatları ilə ortaq cəhətləri artmağa başlamışdır. Bu cəhətdən fərqlənən ilk təzkirə məhz Mir Möhsün Nəvvabın qələmindən çıxmışdır. “Təzkireyi-Nəvvab” əsərinə nəzər saldıqda görürük ki, burada Şərq təzkirəçiliyi ənənələrinin prinsiplərinə aludəçilik yoxdur. Təzkirələrə avtoqraf vərəqlərinin daxil olunması ideyası Mir Möhsün Nəvvaba aiddir. Bu əsər digər təzkirələrlə müqayisədə XIX əsrin ən geniş və əhatəli antoloji ədəbiyyat nümunəsi sayıla bilər ” (1, s. 97). Bildiyimiz kimi, XIX əsr Qarabağ ədəbi mühitinin ən parlaq dövrüdür və Mir Möhsün Nəvvab özü də bu işi görmək istəyinin səbəbini təzkirədə belə izah edir: “ Bu gözəl dövrdə, mübarək 1309-cu ildə görkəmli din qardaşların-dan bəziləri belə arzu etdilər ki, tarixin səhifələrində bir yadigar qalması üçün Qarabağ şairlərinin əziz adları, onların keçdikləri həyat yolu toplanıb bir təzkirə tərtib edilsin” (3, s. 7-8).

Əsər üç hissədən ibarətdir. Birinci hissədə verilən ilk məlumat XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatına bir sıra yeniliklər gətirən, həyatının bütün əzab-əziyyətinə baxmayaraq nikbinliyi ilə fərqlənən M.P.Vaqif haqqındadır. Burada “Rəhmətlik Molla Pənah Vaqifin həyat yolu” adlı bir bölmə vardır. Məhz həmin hissə şairin həyatının bəzi məqamlarını yaşatmaq məqsədinə xidmət edir. Onun anadan olma tarixi, həyatının son çağında üzləşdiyi hadisələr, öldürülmə səhnəsi aydın şəkildə əks olunur. Təzkirədə Vaqifin həyatı haqqında verilən qısa məlumatda onun öldürülmə səhnəsi ilə bağlı fərqlər, hətta, bu zaman Vaqifin oğlu ilə arasında baş verən mükəlliməyə dair məlumatların yanlış olduğunu söyləyənlərdə vardır. Burada qeyd olunur: “Molla Pənah öz oğlu Əli Ağaya dedi: “Ey oğul, bizi hara aparırlar?! O dedi: Sən camaatı göndərdiyin yərə aparırlar” (3, s. 11). Bu faktın yanlış olduğunu söyləsələr də, onu da deyə bilərik ki, məhz

Y.V.Çəmənşəminlinin “Qan içində” romanında da M.P.Vaqiflə oğlu arasında gedən bu mükəlimə eynilə verilmişdir. “Təzkireyi-Nəvvab” əsərində Vaqifin ictimai fəaliyyəti ilə bağlı məlumat verilən hissədə daha maraqlı bir faktla rastlaşırıq: “Hicri təqvimlə 1215-ci ildə, yəni 1800-1801-ci illərdə sağ imiş və təxəllüsü Vaqif olmuşdur” (3, s. 12). Bizə bu vaxta qədər məlum olan ölüm ili isə 1797-ci ildir.

Mir Möhsün Nəvvab öz təzkirəsində Vaqif irsindən 6 müxəmməs, 6 qəzəl, 4 qoşma, müxəmməs-müstəzad, mürəbbə, Vidadi ilə deyişməsini əks etdirmişdir. Təzkirədə daha çox diqqəti cəlb edən Vaqifin “Saqqal” müxəmməsidir. Bu müxəmməsi ilk dəfə oxuyan hər bir kəs burada satirik bir əhval duya bilər. Satiranın Azərbaycan ədəbiyyatında yaranması isə Qasım bəy Zakirin adı ilə bağlıdır. Lakin biz XVIII əsrdə yaşayıb-yaratmış Vaqif yaradıcılığında satira tipli şeirin ilk cüvətilərini görür və satirik ruhu hiss edirik. Vaqifin məhz bu müxəmməsi geniş şəkildə öyrənilib araşdırılmasa da, məhz Mir Möhsün Nəvvab təzkirəsində özünə yer edə bilməmişdir. Görünür Nəvvab Vaqifin ədəbiyyatımıza gətirdiyi satirik ab-havanı bu təzkirədə bir yenilik kimi verməyə və Vaqif yaradıcılığının üzə çıxarılmayan yeni bir istiqamətini göstərməyə çalışmışdır:

“Ey məni eyləyən aləmdə pərişan, saqqal,
Səni yox eyləsin ol qadiri-sübhan, saqqal.
Görəyim kim, olasan xak ilə yeksan; saqqal,
Ki, edibsən evimi sən belə viran, saqqal,
Dəydi səndən mənə yüz illətü nöqsan, saqqal” (3, s. 29).

Vaqifin “Saqqal” müxəmməsi Nəvvabın təzkirəsinin avtoqraf nüsxəsində yoxdur, bu şeir təzkirənin çap nüsxəsindən alınmışdır.

Vaqifi ədəbiyyat tariximizdə yeni məktəb yaradan şair kimi tanıdan və bizə sevdiren ilk növbədə onun qoşmalarıdır. Xalq şeiri şəkildə yazılan yaranan bu qoşmalar ziddiyyətlərlə dolu olan bir dövrün məhəbbət, şadlıq nəğmələridir. Onu da qeyd edək ki, Vaqifin qoşma və qəzəllərinin əsas mövzusu məhəbbətdir. Vaqifin məhəbbət lirikasının bir fərqli cəhəti də onlarda lirik qəhrəman olan məşuqənin vəsfinə geniş yer verməsidir. Bu cəhətin sonralar aşiq yaradıcılığında “Vaqif gözəlləməsi” havasının yaranmasına səbəb olduğu bilinməkdədir. Onun bəyəndiyi və təsvir etdiyi gözəl cismani və mənəvi gözəllikləri özündə birləşdirən Azərbaycan qızlarıdır.

Vaqif qoşmaları məzmunca məhdud görünsə də, formaca olduğu kimi, məzmunca da rəngarəngdir. Onun şeirlərində aparıcı mövzu məhəbbət olmasına baxmayaraq, şair başqa mövzulara da biganə qalmamış və dövrün ən mühüm ictimai-siyasi hadisələrinə də şeirlər həsr etmiş, bu şeirlər vasitəsilə kədərinə, sevincinə, nifrətinə və peşmanlığını bildirmişdir. Mir Möhsün Nəvvabın “Təzkireyi-Nəvvab” əsərində “Vaqifin həzli” başlığı ilə verilən şeiri və “Görmədim” müxəmməsi bu baxımdan diqqətə layiqdir. Mir Möhsün Nəvvab təzkirədə məqsədlə şəkildə birinci Vaqifin “Görmədim” müxəmməsini vermişdir. Bu şeirin ön plana çəkilməsi Nəvvab amalı, onun ictimai-siyasi hadisələrə, zəmanəyə münasibətini aydınlaşdırır. Əvvəldə də göstərdiyimiz nümunələrə və faktlara nəzər salsaq, düşünülə bilər ki, Vaqif hər zaman bu dünyanı “şadlıq və gözəllik” məskəni hesab edib. Lakin Vaqifin həyatının son çağlarında qələmə aldığı bu müxəmməs onun yaradıcılığının və bütün XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən parlaq ədəbi abidəsi sayılır. Məhz burada əvvəlki şeirlərindən fərqli olaraq, Vaqifin qəzəb və nifrətinin hüdudsuzluğunu, dövrünün ictimai-siyasi həyatının nikbin bir şair qəlbində oyatdığı tufanı açıq-aydın görə bilirik:

“Xah sultan, xah dərvişü gədə bilittifaq,
Özlərin qılmış giriftari-qəmə dördü fəraq.
Cifeyi-dünyayədir hər ehtiyacü iştiyaq,
Bunca kim etdim tamaşa, sözlərə asdım qulaq,
Kizbü böhtandan savayı bir hekayət görmədim” (3, s. 13).

Təzkirədə yer alan, Vaqif yaradıcılığının maraqlı şeirlərindən sayılan “Xristian qızının tərifinə dair” müxəmməs və “Tiflis tərifində dediyi müxəmməsi” diqqəti daha çox cəlb edir. Çünki həmin müxəmməslər tarixilik baxımından olduqca dəyərli mənbə, məxəz rolunu oynayır. Burada Qarabağ xanlığının Gürcüstan, eləcə də qonşu dövlətlərlə əlaqələri əks olunub. Bu nümunələr həmin dövrdə iki xalqın mövcud əlaqələrini bir daha təsdiqləyir.

Ümumiyyətlə, Vaqif poeziyasının ən mühüm keyfiyyətlərindən birinin nikbinlik olduğunu qeyd etdik. Onun bütün əsərləri, həyatının son illərində yazdıqları istisna olmaqla, onun həyatsevər, nikbin, şən bir sənətkar olduğunu sübut edən ən qiymətli faktlardır. Bu nikbinlik fəlsəfəsini şair Vidadi ilə deyişməsində daha aydın ifadə edir. Mir Möhsün Nəvvabın “Təzkireyi-Nəvvab” əsərində yer alan və Vaqif yaradıcılığı dedikdə hər kəsin ağına gələn deyişmə iki dünyabaxışının, iki münasibətin ifadəsi olan bir əsərdir. Məhz bu deyişmə bədbinlik və nikbinlik kimi iki fərqli məhfumun tam şəkildə başa düşülməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir:

“Ey Vidadi, sən bu puç dünyada
Nə dərdin var ki, zar-zar ağlarsan?”

Ağlamalı günün axirətdədir,
Hələ indi səndə nə var ağlarsan?" (3, s. 16).

Ümumilikdə Mir Möhsün Nəvvabın bu təzkirəsində ilk sırada yer alan Vaqif yaradıcılığından gətirilən nümunələr və məlumatlar bununla kifayətlənir. Göründüyü kimi, bu əsərdə verilən şeir nümunələrində başlıqlar sanki təsəvvür yaratmaq səciyyəsi daşıyır. Əlbəttə, bütün bunlar təzkirə üçün xarakterik xüsusiyyətdir. Bunlar ümumilikdə Mir Möhsün Nəvvabın dahi şəxsiyyət, Qarabağ xanlığının tanınmış ictimai xadimi olan Vaqif haqqında bilgilərini, təsəvvürlərini ortaya qoyur. Bununla da, Nəvvab Vaqif yaradıcılığını, xəlqiliyini, realizmini, ən əsası da Vaqif nikbinliyini və bu bərdə mövcud fikirləri məhz bu təkirə ilə gələcək nəsillərə çatdırmaq məqsədi daşıyır.

Ədəbiyyat

1. Əliyev Ə. Qarabağ ədəbi mühiti və Mir Möhsün Nəvvabın "Təzkireyi-Nəvvab" əsəri. Bakı: 2012, 142 s.
2. Hacıyeva A. Mir Möhsün Nəvvabın ədəbi-bədii irsi. Bakı: Nurlan, 2004, 178 s.
3. Nəvvab M.M. "Təzkireyi-Nəvvab". Bakı: Azərbaycan, 1998, 560 s.
4. Səfərli Ə., Yusifli X. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Ozan, 2008, 695 s.

BAXŞƏLİYEV EYNULLA

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İnsan haqları və Hüquq İnstitutu

MOLLA PƏNAH VAQIFIN DÖVLƏTÇİLİK FƏALİYYƏTİ HAQQINDA

Açar sözlər: *Vaqif, xidmət, hökumət, türk, siyasi, məktub*

About the state activity of Vagif

History of Azerbaijani statehood was certain services Vagif. He was a great patriot of his country and the language of the people and defended by all means possible. He was engaged in the problems of the inner lives of the Karabakh khanate, and to show that the Khanate social, economic and cultural life of prosperity did his best knowledge and skills. Karabakh khanate foreign countries, carried out under the leadership is comprised of direct communication with neighboring khanates. Construction of the town, the development and support of the Foundation has special events.

Keywords: *Vagif, service, government, politics, history, letters*

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev və hazırda Ulu Öndərimizin layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyev həmişə tariximizə, mədəniyyətimizə yüksək dəyər vermiş, onun öyrənilməsi, qorunması üçün zəruri tədbirlər görmüşlər (1).

Azərbaycan xalqının dövlətçilik tarixində ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin böyük rolu olmuşdur. Tarixi kökləri böyük olan milli tarixi şəxsiyyətlər xalqımızın siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni həyatında böyük rol oynamaqla Azərbaycanı daim irəli aparmağa çalışmış, ərazi bütövlüyümüzü, dilimizi, mədəniyyətimizi qorumaq, zənginləşdirmək üçün mübarizə aparmışlar. Belə tarixi şəxsiyyətlərdən biri də Molla Pənah Vaqifdir. O, şair, müəllim, alim, həm də dövlət xadimi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Onun fəaliyyəti XVIII əsr Azərbaycan tarixinin bəzi məqamlarını öyrənmək üçün imkanlar yaradır.

Tarixi mənbələr göstərir ki, XVIII əsrin 50-ci illərində Qazax mahalında və qonşu Gürcüstan sərhədlərində ara çəkişmələri, özbaşınalıqlar ilə əlaqədar gərginlik yaranmış, sərhəd bölgələrində yaşayan bəzi ailələr doğma yurdlarını tərk edib Gəncə və Qarabağ xanlıqlarının ərazisinə köçməyə məcbur olmuşdular. Qazax mahalının Qıraq Salahlı kəndindən olan Vaqif də belə bir şəraitdə ailəsi ilə Qarabağa – Cavanşir mahalının Tərtəbasar (1759-cu ildə) kəndinə köçür.

Bir müddətdən sonra Vaqif Qarabağ xanlığının mərkəzi olan Şuşa şəhərinə köçür, şəhərin Saatlı məhəlləsində məktəb açır və tezliklə onun müəllimlik, şairlik, alimlik şöhrəti ətraf bölgələrə də yayılır. Beləliklə, Qarabağ xanı İbrahim xan onu saraya dəvət edir. Mənbənin məlumatına görə İbrahim xan saray nümayəndəsi Mirzə Vəli Baharlının təklifi ilə əvvəlcə Vaqiflə görüşmüş, onun ay tutulmaları və zəlzələləri qabaqcadan xəbər vermə qabiliyyəti ilə tanış olmuş, dərin biliyini qiymətləndirərək saraya dəvət etmişdir. Vaqif sarayda vəzir, daha sonra baş vəzir vəzifəsinə təyin olunmuşdur (3, 46).

Tədqiqatlar göstərir ki, Vaqif eyni zamanda xanlığın daxili həyatına aid problemlərlə də məşğul olmuş, Qarabağ xanlığının sosial-iqtisadi, mədəni həyatının çiçəklənməsi naminə bilik və bacarığını əsirgəməmişdir.

Şuşa şəhərinin abadlaşdırılması, inkişafı üçün Vaqif xüsusi tədbirlər görmüşdür. Mirzə Camal, Rzaqulubəy, M.Xəzaninin qeyd etdikləri kimi məhz Vaqifin saraya gəlişindən və onun gördüyü tədbirlərdən sonra şəhərdə tikinti işləri, arxların çəkilişi xeyli sürətləndirilmişdir. Tarixi mənbələrdə İbrahim xanın hakimiyyəti illərində Şuşada yeddi qrup tikilinin salındığı barədə məlumat vardır. Belə ki, həmin dövrdə tikilmiş qalalar, imarətlər, müdafiə bəndləri, hasarlar şəhərin özünəməxsus simasının formalaşmasında və tarixi-memarlıq baxımından fərqlənməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir (4, 42; 154; 260). Mənbələr Vaqifin təcrübəli bir mühəndis kimi tanınması, Şuşadakı Xan sarayının, yaşayış yerlərinin və qala hasarlarının onun tərəfindən tikilməsi barədə A.Berjenin fikirlərini dəyərləndirməklə haqlı olaraq, həm də Vaqifin Qarabağ xanlığının birinci vəziri kimi böyük nüfuza, hörmətə sahib olduğunu, xanlıq üçün böyük işlər gördüyünü diqqətə çatdırmışdır. Vaqif daim xanlıq daxilində sabitliyin, əmin-amanlığın qorunub saxlanması, eyni zamanda xanlığın hərbi qüdrətinin artırılması üçün çalışmışdır. Bütün bu xüsusiyyətlər Vaqifin müdrik dövlət xadimi olduğu fikrini deməyə əsas verir. Vaqif təmsil etdiyi dövlətin – Qarabağ xanlığının xarici siyasətinin müəyyənləşdirilməsində və beləliklə, onun beynəlxalq aləmdə tanınmasında xüsusi rol oynamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, XVIII əsr Azərbaycan tarixinin mürəkkəb dövrlərindən biridir (2, s. 442). Nadir şah imperiyası dağılandıqdan sonra Azərbaycan ərazisində müstəqil dövlətlər – xanlıqlar yarandı. Lakin xanlıqlar arasında mübarizə, böyük dövlətlərin Azərbaycanla bağlı maraqları ölkədə sabitliyin yaradılması üçün çoxlu maneələr törədirdi. Məhz belə bir zamanda xanlığın xarici siyasət sahəsində əsas siması kimi söz sahibi olmaq, mürəkkəb situasiyalardan çıxmaq üçün qətiyyətli addımlar atmaq həqiqətən, uzaqgörənlik, cəsarətlik, müdriklik tələb edirdi. Tədqiqatlar göstərir ki, Qarabağ xanlığının xarici ölkələrlə, qonşu xanlıqlarla yazışması bilavasitə Vaqifin rəhbərliyi altında həyata keçirilmişdir. Mirzə Adıgözləbəy “Qarabağnamə” əsərində Vaqifin Qarabağ xanı İbrahim xanın “baş katib və dövlətinin sütunu” olduğunu qeyd edir, onu “kamal, ədəb və elm sahibi bir sima” kimi yüksək dəyərləndirir (3, s. 78).

XVIII əsrin 80-90-cı illərində Qarabağ xanlığı daha da güclənmiş, müstəqilliyini xeyli möhkəmləndirmişdir. Belə bir vaxtda digər Azərbaycan xanlıqlarının Qarabağ xanlığının rəhbərliyi altında birləşdirilməsi məsələsi gündəmə gəlirdi. Lakin dövrün mürəkkəb siyasi şəraiti, bunun reallaşmasına imkan vermədi. Qarabağ xanlığı qonşu Kartli-Kaxetiya çarlığı (Gürcüstan) ilə dostluq münasibətləri yaratmış və bu münasibətlərin yaranması, möhkəmləndirilməsində Vaqifin də rolu olmuşdur. 1784-cü ildə Qarabağ xanı İbrahim xan Tiflisə gəlmiş və onu Vaqif müşayiət etmişdir (4, 68).

Qarabağ xanlığı Rusiya ilə də dostluq əlaqələrinin yaradılmasına çalışırdı. Bu əlaqələrin yaradılmasında Vaqif böyük rol oynamışdır. İbrahim xanın adından çar II Yekaterinaya yazılan məktublar Rusiya sarayında da böyük marağa səbəb olmuşdur. Təbii ki, bu məktubları Vaqif yazırdı.

Qeyd edək ki, Qarabağ xanlığı Rusiya ilə əlaqələr yaradarkən ehtiyatlı olmağa çalışır, yenicə əldə etdiyi müstəqilliyə ziyan dəyməməsi üçün yollar axtarırdı. Ümumiyyətlə, Rusiya ilə əlaqələrin yaradılmasında ehtiyatlılıq çarın səmimi, dostluq münasibətlərində ikitərəfli bərabər əməkdaşlığa, xeyirxah məqsədlərə inamın möhkəm olmaması, həm də daxilə bəzi məliklərin mərkəzi xan hakimiyyətinə qarşı çıxmaq təhlükəsi, yarana biləcək intriqalarla bağlı idi.

Qarabağ xanlığının siyasi həyatının ən mürəkkəb dövrü XVIII yüzilliyin sonlarından başlayır. Bu dövrdə qonşu dövlətlər, xüsusilə Rusiya nəinki Qarabağı, bütövlükdə Cənubi Qafqazı ələ keçirmək üçün ciddi planlar hazırlayırdı. 1795-ci ildə A.M.Qacar Tehranı özünə paytaxt edərək Qacarlar dövlətini yaradırdı. Sonra isə Qarabağa hücum edərək bu ərazini də ələ keçirməyə çalışırdı. Belə bir tarixi şəraitdə İbrahim xan A.M.Qacara qarşı birləşmək üçün Gürcü (Kartli-Kaxeti) çarı II İrakli, İrəvan hakimi Məhəmməd xan və Lənkəran xanı Mir Mustafa xanla danışıqlar aparırdı. Bu danışıqlarda Qarabağ xanlığının baş vəziri, xarici siyasi məsələlərlə bacarıqlı diplomat kimi tanınan Vaqif ilə iştirak edirdi. Ağa Məhəmməd şah Qacar Qarabağ xanı İbrahim xana məktub göndərərək Şuşanın təslim edilməsini tələb edirdi. Müdafiə olunan, inadlı müqavimət göstərən Şuşa isə təslim olmur. A.M.Qacar İbrahim xanı qorxutmaq üçün ona bir məktub ünvanlayırdı. İbrahim xan məktubu alan kimi Vaqifə cavab məktubu yazmağı tapşırırdı.

Mir Mehdi Xəzaninin “Kitabi-tarixi Qarabağ” əsərində göstərir ki, A.M.Qacar cavabı oxuyan kimi qəzəblənmiş, Şuşanı ələ keçirmək, ona qarşı çıxanları cəzalandırmaq üçün bütün gücünü sərf edəcəyinə and içmişdi. Şuşa müdafiəsində Vaqif də iştirak etmiş, özü də silahlanaraq düşmənlərə qarşı mübarizə aparmış, bütün qala əhalisini, o cümlədən qadınları da döyüşə ruhlandırmışdır. Şuşanın müdafiəsi 33 gün davam etdi. Düşmənlər şəhəri ala bilmədi və geri çəkilməyə məcbur oldu. Belə bir zamanda Rusiya da Qarabağa hücum etmək üçün tədbirlər hazırlayırdı. Rusiya ordusunun başçısı V.Zubov Şamaxıda məskən salmışdı. O, imperatriça II Yekaterinanın adından Qarabağ xanına hədiyyələr, həmçinin birinci vəziri Vaqifə qiymətli daşlarla bəzədilmiş əsa yollamışdı (4, 202).

1796-cı ilin noyabrında Rusiya çarçası II Yekaterina vəfat edirdi. Yeni çar I Pavel (II Yekaterinanın oğlu) rus qoşunlarının Cənubi Qafqazdan çıxarılması barədə əmr verir. Rus qoşunlarının Cənubi Qafqazdan çıxarılması xəbərini eşidən A.M.Qacar yenidən Qarabağa hücumu hazırlayırdı. Tarixi mənbələrdəki

məlumatlardan aydın olur ki, belə bir şəraitdə İbrahim xan A.M.Qacara qarşı mübarizə aparmağın mümkün olmayacağı qənaətinə gəlir. Çünki A.M.Qacarin Qarabağa, Şuşaya birinci hücumu zamanı xanlığa çox ziyan dəymişdir. Digər tərəfdən Qarabağ vilayətində üç il davam edən quraqlıq nəticəsində məhsul qıtlığı yaranmış, əhali arasında aclıq başlanmışdı (4, s. 62).

M.M.Xəzaninin yazdığına görə Belə bir şəraitdə Qarabağ xanı İbrahim xan Qarabağı tərk edir, ailəsi və yaxın adamları ilə birgə Balakənə- qayını Ümmə xanın yanına gedir(5,58). A.M.Qacarin adamları tərəfindən Vaqif həbs edilir. Şahın əmrilə Vaqifi səhər edam etmək üçün zindana salırlar. Lakin gecə A.M.Qacarin özü öldürülür. Ağa Məhəmməd şah Qacarin öldürülməsindən sonra onun qoşunları Qarabağı tərk edir, geri qayıdır. Qarabağ hakimliyi isə İbrahim xanın qardaşı oğlu Məhəmməd bəy Cavanşirin əlinə keçir. Məhəmməd bəy İbrahim xanın yaxın adamlarını aradan götürməyi planlaşdırmışdı. Beləliklə, Məhəmməd bəy Cavanşirin əmri ilə Vaqif 1797-ci ildə edam edilir (4, s. 222).

Şuşada şəərəflə dəfn edilən Vaqifin məzarı xalq tərəfindən həmişə hörmətlə ziyarət olunmuşdur. Əvvəlcə burada kiçik məqbərə tikilsə də, sonra onun məzarı üzərində, bu müdrik dövlət xadiminin abidəsi – heykəli ucaldılmışdı.

Ədəbiyyat

1. <http://www.president.az/articles/22465>. Böyük Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqifin 300 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 12 yanvar 2017-ci il.
2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. III cild (XIII-XVIII əsrlər). Bakı. "Elm". 2007. 592 s. + 56 s. illüstrasiya.
3. Qarabağnamələr. Qarabağ xanlığının 1747-1845-ci illərdə siyasi vəziyyətinə dair. Birinci kitab. Şərq-Qərb. Bakı 2006. 216 s.
4. Qarabağnamələr. Qarabağ xanlığının 1747-1845-ci illərdə siyasi vəziyyətinə dair. İkinci kitab. Şərq-Qərb. Bakı 2006. 288 s.
5. Samir Həsənov. M.M.Xəzaninin "Kitabi-tarixi-Qarabağ əsərinin öyrənilməsi və tədqiqi tarixindən". Qafqaz universiteti. № 20 2007. s.56-61

BAXŞƏLİYEV FAZİL

tarix üzrə elmlər doktoru

Bakı Dövlət Universiteti

M.P.VAQIFIN İCTİMAİ - SİYASİ FƏALİYYƏTİ HAQQINDA

Açar sözlər: *Vaqif, Qarabağ, türk, siyasi, tarix*

M.P.Vagif public - political activityon

The history of Azerbaijan as one of the persons in their place and role in Vagif. A lot of different books and articles about him, and sometimes there were conflicting opinions. Vagif, first and foremost, a great patriot of his country and the language of the people and defended by all means possible. Despite being aware of other religions and peoples of restrictions on religious title of mutərəqii also differed. He thought his own people, the same way other nations considered equal, universal ideas have been propagated, the peoples of the friendship and cooperation called.

Keywords: *Vagif, Karabakh, turkish, politics, history*

Dövlət xadimlərimizin müdrik siyasəti, xalqımızın mənafeyini, milli maraqlarımızın nəzərə alması mənəvi dəyər nümunəsidir. Mənəvi dəyərlərimizi qorumaq hər birimizin borcudur. Ayrı-ayrı tarixi şəxsiyyətlərimizin dövlətçilik fəaliyyətindən bəhs edərkən bu sırada Vaqifin də xüsusi yerini qeyd etmək zəruridir.

Azərbaycan xalqının Ümummillə Lideri Heydər Əliyev 1976-cı ildə dünyanın müxtəlif guşələrindən xalq şairi Səməd Vurğununu 70 illik yubileyinə gəlmiş qonaqlar qarşısında demişdi ki, Səməd Vurğunun "Vaqif" dramı haqqında düşünəndə müəllifin qüdrətli istedadına, pyesin baş qəhrəmanının obrazını necə də sənətkarlıqla yaratdığına valeh olmaya bilmirsən. Çünki o, Vaqifi eyni dərəcədə həm şair kimi, həm maarifpərvər kimi, həm də dövlət xadimi kimi göstərə bilmişdir. Bu dramı diqqətlə oxuyanda əsərdə iki nəhəng şairin - Vaqifin, bir də müasirimiz, mütəfəkkir şair, filosof, öz xalqının səadəti uğrunda mübariz Səməd Vurğunun obrazını görürsən(1).

Qeyd etdiyimiz kimi, o dövrdə Azərbaycan İran və Rusiyanın arasında qalmışdı. Qacarın məqsədi Azərbaycana İrana qatmaq, qüvvətli İran dövləti yaratmaq idi. Heç də təsadüfi deyil ki, görkəmli Azərbaycan yazıçısı Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin «Ağa Məhəmməd şah Qacar» pyesində Şuşada qətlə yetirilən şah son nəfəsində belə deyir ki, ey evi yıxılmış, İrani viran qoydun (2, s. 170).

Bununla birlikdə qeyd etmək lazımdır ki, Qacarın Qarabağı ələ keçirmək istəməsinin əsas səbəbi Qarabağ hakimi İbrahim xanın Rusiyaya meylinin artması ilə əlaqədar olmuşdur. Mirzə Camal Cavanşir öz “Qarabağnamə” əsərində bu barədə belə yazmışdı ki, hamı yüksək Rusiya dövlətinə itaət etməyə hazırlaşdığı zaman, əzəmətli imperatriçə II Yekaterina vəfat etdi. Böyük sərkərdə Zubov (1796-cı ildə Dərbəndi tutmuş rus qoşunlarının komandanı Əbülfət xanı (İbrahim xanın general Zubovun hüzuruna göndərdiyi oğlu), Qarabağın bəyzadə və kəndxudalarını böyük hörmət və çoxlu ənamla yola salıb, padşah Pavelin əmrinə görə geri qayıdacağını İbrahim xana xəbər verdi. Bu xəbər həm qəm-qüssəyə, həm də Ağa Məhəmməd şahın ədavətinin artmasına səbəb oldu. Çünki o, mərhum İbrahim xanı tələfat vermədən, xoşluq və mülayimliklə özünə tabe etmək fikrində idi. Lakin İbrahim xanın müharibəsiz Rusiya dövlətinə əbədi itaət edib, səmimiyyət göstərməsi, islam və İran padşahından üz çevirməsi onu olduqca qəzəbləndirmişdi. Buna görə İbrahim xanı yox etmək qərarına gələrək, yaz fəslində qoşunla Azərbaycana tərəf hərəkət etdi (3, s. 62).

Ümumiyyətlə, Vaqif haqqında həтта müxtəlif bədii əsərlərdə və yazılarda verilmiş fikir və ifadələrin əksəriyyəti, bəzilərinin dediyi kimi uydurma, bədii təxəyyül məhsulu olmayıb real həqiqət olmuşdur. Qarabağ xanlığının Rusiya ilə əlaqə yaratmaq təşəbbüsü, qonşu gürcü xalqı ilə birgə hərəkət etməsi və bu işdə Vaqifin böyük rol oynaması, onun Qacara sərt cavab məktubu yazması və Qacarın bundan hiddətlənməsi, Vaqifin Şuşanın işğalı vaxtı şəhərdə qalması və s. tarixi faktlardır.

Tarixdən məlumdur ki, 1783-1784-cü illərdə Qarabağ xanlığı Rusiya ilə əlaqəni möhkəmləndirmək məqsədilə bir sıra təşəbbüslər göstərmiş, bu işdə Vaqif də yaxından iştirak etmişdir. II Yekaterina 1784-cü ildə knyaz Q.A.Potyomkinə belə yazmışdı ki, deyəsən, İbrahim xanın məktubları mənə gəlib çatan türk və bəzi İran məktublarından daha nəzakətli yazılmışdır... Mənə bildir, görək o kimdir?... Gənkdir, yoxsa qoca? Güclüdür, yoxsa zəif? (4)

Vaqifin həyat və yaradıcılığına aid geniş tədqiqat aparmış əksər tədqiqatçılar belə qənaətə gəlmişlər ki, bu məktubun şairinə ruhu, başqa xan və hökmdarların məktublarından öz nəzakəti ilə fərqlənməsi onun əsl müəllifinin şair və vəzir Vaqif olmasını ehtimal etməyə imkan verir.

Bu məktubdan sonra II Yekaterina rus qoşunlarını qraf V.Zubovun komandanlığı altında Dərbəndə göndərmişdir. Mirzə Adıgözəl bəyin əsərində oxuyuruq: “Bu xəbər İbrahim xana çatdı. Oğlu Əbülfət xanı çoxlu hədiyyə və sovqatlarla böyük sərdar qraf Valerian Zubov cənablarının möhtərəm hüzurlarına göndərdi. Uca Rusiya dövlətinə ixtlas və sədaqətini bildirdi. İmperatriçə Yekaterina həzrətlərinin müqərrəblərinə qaneedicisi və təvazü bildirən məktublar yazdı. İqtidar sahibi olan sərdar da Əbülfət xana qarşı hədsiz hörmət və mehribanlıq göstərdi. Behiştlik mərhum (İbrahim) xanın ərizəsini ixtiyar sahibi padşahın fəlakət qədər yüksək olan dərəcəsinə göndərdi. Pənah xan üçün də bir nəfər knyaz vasitəsilə çoxlu bəxşiş və töhfələr yolladı. Padşahın ona qarşı hədsiz lütf və mərhəməti olduğunu bildirdi. Mövlana Vaqifə də qiymətli daşlarla bəzədilmiş bir əsa göndərdi” (5, s. 63).

Əsərdə rus çarının adından göndərilən əsanı Vaqifin əlində görünmüş düşmənləri onu ruslara satılmaqda təqsirləndirirlər. Vaqifə hücum edir, onu «tanrı düşməni», «vətən xaini», «məlun», «qansız», «satılmış» və s. sözlərlə təhqir edirlər. Şeyx Vaqifi «tanrı düşməni» adlandırmaqla ona qarşı mübarizədə dindən istifadə edir. Bu məsələ üzərində bir qədər geniş dayanmaq istərdil. Belə ki, hələ o vaxtlar da, istər Şuşada, istərbəzi xanlarımızın düşüncələrində, istərsə də Tehrandə A.M.Qacar sarayında bu cür düşüncələr də tapılırdı. Ən pisi isə budur ki, belələrinə indi də rast gəlinir. Vaqif Qarabağı sata bilməzdi. Çünki əvvəla Vaqifin ələ bir ciddi səlahiyyəti olmamışdır. Vaqifin vəzifəsi Qarabağın xarici işlər nazirinin müavini idi. Hədiyyə məsələsinə gəlincə, dövlət nümayəndəsinə hədiyyə verilməsi normaldır. Həmin illərdə Azərbaycan xanlarının 1785-ci il məlum İstanbul elçiliyində həm xanların sultana, həm də xanlara bahalı sultan hədiyyələrinin ünvanlanması ümumilikdə, hamılıqla qəbul olunmuş diplomatik etikətlərdən lənət çıxılması demək deyildi. Əgər belə olmasaydı, onda görün, ən azı Şirvanşah İbrahim Dərbəndidən üzü bəri nə qədər tarixi şəxsiyyətlərə “qara yaxmışlar” tapılırdı.

Daha bir ciddi məqam üzərində dayanmağımıza ehtiyac duyuruq. Vaqif daşdığı dini titulun məhdudiyətlərinə baxmayaraq başqa dinlərə və xalqlara tam müttərəqii baxışları ilə də fərqlənmişdir. O öz xalqını düşünməklə bərabər başqa xalqlara da eyni gözlə baxmış, ümumbəşəri ideyaları təbliğ etmiş, xalqları dostluğa, əməkdaşlığa səsləmişdir. Vaqifin öz yaradıcılığından məlumdur ki, o, Qacara qarşı mübarizədə gürcülərlə müqavilə bağlamaq məqsədilə Tiflisdə olarkən şeirlər yazmış, Tiflisi, bu yerin gözəllərini və təbiətini tərənnüm etmişdir. Bu şeirlərdə gürcü xalqına səmimi hislər ifadə edilmişdir.

Vaqif yaradıcılığına və yaşadığı dövrə yaxında bələd olan tədqiqatçılar bildirirlər ki, Tiflis şeirlərini oxuyarkən onun müəllifi heç də dini etiqadlar əsiri, bəzilərinin göstərdiyi kimi, qatı məzhəbpərəst deyil,

millətlər arasında ayrı-seçkilik salmayan, dini ayrılığı ortalığa çıxarmayan, həyat, gözəllik aşıqı kimi göz önündə canlanır.

Vaqif hələ öz sağlığında Cənubi Qafqazda da tanınmış, əsərləri yayılmışdır. Tədqiqatçılar göstərir ki, XVIII-XIX əsrlərdə gürcü xalq müğənnilərinin, aşıqlarının repertuarında Vaqifin qoşmaları mühüm yer tutmuşdur. Bu şeirlər gürcü əlifbası ilə həmin müğənnilərin dəftərlərinə köçürülmüşdür. Hazırda gürcü əlifbası ilə yazıya alınmış həmin şeirlər Gürcüstan Elmlər Akademiyasının K.Kekelidze adına Əlyazmalar İnstitutunda və İ.Qrişavilinin kitabxana-muzeyində saxlanılır. Görkəmli gürcü yazıçısı Akaki Beliaşvilinin «Besiki» romanı bu baxımdan maraqlıdır. Əsər gürcü şairi və siyasi xadimi Besiki Qabaşvilinin həyatına həsr edilmişdir. Burada şairin həyatı fonunda XVIII əsrdə baş vermiş mühüm sosial-siyasi hadisələr öz əksini tapmışdır. Romanda müəllifin Besiki ilə birlikdə onun azərbaycanlı müasiri Vaqifə də hörmət və məhəbbəti aydın hiss olunur (6, s. 122).

Azərbaycanın görkəmli yazıçısı Y.V.Çəmənzməninlinin “Qan içində” romanında da Vaqifin Gürcüstanla əlaqələrinə geniş yer ayrılmışdır. Burada Gürcüstan hökmdarı II İrakli ilə danışıqlar aparmaq üçün Qarabağ xanlığı nümayəndə heyətinin Vaqifin rəhbərliyi ilə Tiflisə getməsi təsvir olunur. Vaqif qonşu gürcü xalqına xüsusi hörmət bəsləyir. O, II İraklinin 1783-cü ildə Rusiya ilə müqavilə bağlanmasını bəyənir, Cənubi Qafqaz xalqlarının Rusiya ilə ittifaqına yaxşı bir hal kimi baxır (7, s. 498).

Tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti Vaqifin fəaliyyətinin ən müxtəlif cəhətlərini təhlil edərək belə bir yekdil qənaətə gəlirlər ki, Vaqif, hər şeydən əvvəl, böyük vətənpərvərdir, öz vətəni, xalqını və dilini mümkün olan bütün vasitələrlə müdafiə etmişdir. Biz də hesab edirik, böyük dövlət xadimi haqqında tədqiqatlar hələ bunda sonar da davam etməlidir və daha yeni faktlar, fikirlər elmi dövriyyəyə gətiriləcək.

Ədəbiyyat

1. <http://lib.aliyevheritage.org/az/3313657.html>. Xalq şairi Səməd Vurğunun 90 illik yubileyinə həsr edilmiş gecədə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi - Respublika Sarayı, 7 mart 1997-ci il.
2. Ə.B.Haqverdiyev. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I c. “Lider Nəşriyyat. Bakı, 2005, 504 s.
3. Qarabağnamələr. Qarabağ xanlığının 1747-1845-ci illərdə siyasi vəziyyətinə dair. Birinci kitab. Şərq-Qərb. Bakı, 2006, 216 s.
4. <http://zim.az/elmi-meqaleler/3038-vaqif-yaradcl-aq-dbiyyat-il-klassik-poeziyann-qovanda.html>.
5. Qarabağnamələr. Qarabağ xanlığının 1747-1845-ci illərdə siyasi vəziyyətinə dair. İkinci kitab. Şərq-Qərb. Bakı, 2006, 288 s.
6. Müşfiq Borçalı. M.P.Vaqif və Gürcüstan. Bakı, “Borçalı”, 2017, 172 s.
7. Y.V.Çəmənzməninlinin əsərləri. 3 cildə. İkinci c. Avrasiya Press. Bakı, 2005, 664 s.

BAXŞƏLİYEV SAMİR

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

MÜDRİK VƏZİR VƏ AĞILLI SİYASƏTÇİ

Açar sözlər: *Vaqif, Qarabağ, diplomat, siyasət, tarix*

Wise vizier and clever politician

Vaqif wise policy, and made a significant contribution to our people is one of the statesmen who. His work was a great experience. Vaqif saw a good education. He spoke in persian and arabic. Astronomiya, mathematics, music and poetry have extensive knowledge on. He worked as chief minister of the interior, and then in the Karabakh khanate vizier. Vaqif high literacy and scientific knowledge has won the sympathy of all of us.

Keywords: *Vaqif, Karabakh, diplomat, politics, history*

Azərbaycanın tarixində müdrük siyasəti, xalqımızın mənafeyini, milli maraqlara cavab verən xidmətləri ilə yadda qalmış dövlət xadimlərindən biri də Vaqif olmuşdur. Bu görkəmli tarixi şəxsiyyətin 300 illik yubileyinin dövlət səviyyəsində keçirilməsinə hazırlıq işlərinin görülməsi heç də təsadüfi deyil (1).

Vaqif 1717-ci ildə Qazax yaxınlığındakı Salahlı kəndində anadan olmuşdur. Belə bir fikir var ki, onun babaları Bayat tayfasından olub. Pənah yaxşı təhsil görmüşdü. O, fars və ərəb dillərində danışır, astronomiya, riyaziyyat, musiqi və poetika üzrə geniş biliyə malik idi. O, Qazaxda tanınmış alim və pedoqoq

Şəfi əfəndinin yanında oxumuşdu. Bəzi salnaməçilər belə hesab edirlər ki, sonrakı təhsilini Gəncədə və ya Təbrizdə almışdır.

Vaqif əvvəlcə Qazaxda, sonra isə Qarabağda məscid nəzdində fəaliyyət göstərən mədrəsədə dərs demiş və elə burada da Molla Pənah adını almışdır. Bu zaman onun alimliyi haqqında xəbərlər Molla Pənahın yaşadığı ərazinin hüdudlarından çox-çox uzaqlara yayılır.

Tarixdən məlumdur ki, XVIII əsrin ortalarında Gürcüstan sərhəddində gərginlik yaranır və bir çox ailələr Qazaxdan Qarabağ və Gəncəyə köçürülür. Vaqifin ailəsi də köçkünlərin arasında idi. Bu ailə Qarabağın Tərtərbasar kəndində sığınacaq tapır. Vaqif burada da müəllimliklə məşğul olur. Aldığı cüzi maaş böyük ailənin maddi ehtiyaclarını ödəmir və Vaqifin ailəsi kasıblıq həddində yaşayırdı (3, s. 140).

Qarabağa gəldikdən sonra Vaqif Tərtərbasardan Şuşaya köçür. Burada məktəb açan şair tez bir zamanda şəhər sakinləri arasında həm müəllim, həm də istedadlı şair kimi tanınmağa başlayır. Şairin şöhrəti Qarabağ hakimi İbrahimxəlil xana çatır və onu saraya dəvət edirlər.

Vaqifin saraya gəlməsi barədə bir neçə rəvayət mövcuddur. Bunlardan birinə əsasən, Vaqif ayın tutulması və zəlzələ olacağı haqda əvvəlcədən dəqiq xəbər verir və bu xəbəri xana çatdırırlar. İbrahimxəlil xan bu bacarıqlı münəccimlə tanış olur və Vaqifin dərin ağıl və zəkasını görən xan ona sarayda qalib işləmək təklifi verir. Başqa bir rəvayətə görə, hələ Gəncədə ikən Vaqif Gəncə xanı Cavad xana bir şikayətçinin dilindən ərizə yazır. Ərizənin üslubu xanı o qədər valeh edir ki, o, Molla Pənahı sarayına gətirir. Lakin İbrahimxəlil xanın təkidli xahişi ilə şairin Qarabağa qayıtmasına icazə verir (3, s. 144).

Vaqifin ömrünün son günlərinə qədər sarayda yaşaması məlumdur. O, əvvəl eşikağası, yəni, daxili işlər naziri, daha sonra isə baş vəzir kimi fəaliyyət göstərmişdir. Özünün yüksək savadı və elmi biliyi ilə o, burada da hamının rəğbətini qazanır.

Bundan başqa Vaqif astronomiya ilə ciddi məşğul olmuş, bu sahədəki biliklərini təcrübi olaraq günəş tutulmalarının və digər təbii hadisələrin müəyyənləşdirilməsi üçün istifadə edir, astroloji biliklərini isə sarayda münəccim məsləhətləri ilə nümayiş etdirirdi. Ehtimal etmək mümkündür ki, Vaqif təbii riyaziyyatı da yaxşı bilib. Belə ki, onun xan sarayının, yaşayış evlərinin, Şuşa qalasının divarlarının tikintisində dəqiq hesablamalar aparması da bəllidir.

“Qarabağnamələrdə” yazıldığı kimi, Qarabağ xanlığının vəziri kimi Vaqif özünü layiqli dövlət xadimi, müdrik və uzaqgörən bir siyasətçi kimi göstərə bilir (4, s. 182).

Vaqif Molla Vəli Vidadi, Hüseyn xan Müştəq, Ağqız oğlu Piri kimi şairlərlə dostluq etmişdir. Onun ən yaxın dostu isə heç şübhəsiz, həmyerlisi və bəzi mənbələrə əsasən, uzaq qohumu Vidadi olub. Vaqifin yaxın dostlarından biri – Hüseyn xan Müştəq 22 il Şəki xanı olmuşdu, Vaqifin onunla da şəirləşdiyi bəllidir.

Vaqif saraya düşdükdən sonra özü sünni olsa da, xanın inandığı şiə məzhəbini qəbul edir. Birinci vəzir olduqdan sonra xanlığın xarici siyasətinə rəhbərlik edir. O vaxt Azərbaycanda vəziyyət çox gərgin və mürəkkəb idi. 1747-ci ildə Nadir şah Əfşarın öldürülməsindən sonra Azərbaycanda müstəqil xanlıqlar yaranmışdı. Lakin bu xanlıqların müəyyən iqtisadi, siyasi və hərbi uğurlarına baxmayaraq, onların başı üzərində hər an öz müstəqilliklərini itirmək təhlükəsi dolaşırdı. Fasiləsiz feodal müharibələri və güclü qonşuların basqınları Qarabağ xanlığını məcbur edirdi ki, yaxın xanlıqlarla dil taparaq, aparıcı dövlətlərdən dəstək alsın. İbrahim xan Gürcüstanla ittifaqa girir və birlikdə Rusiyadan dəstək istəyirlər. 1783-cü ildə gürcü çarı II İrakli Rusiya təbəliyini qəbul edir və Vaqif bir il sonra Tiflisdə həmin ölkələr arasında müqavilənin imzalanması mərasimlərində iştirak edir.

1783-cü ildə İbrahimxəlil xan II Yekaterinaya məktub yazaraq, ondan xahiş edir ki, Qarabağ xanlığını Rusiya təbəliyinə qəbul edilsin. İbrahim xan çətin bir seçim qarşısında qalmışdı: o ya Rusiyanı, ya da İranda hakimiyyətə gəlmiş Ağa Məhəmməd şah Qacarı seçməli idi. İbrahimxəlil xan çox düşünmədən Rusiyaya üstünlük verir. 1795-ci ildə Ağa Məhəmməd xan Qarabağa yaxınlaşanda, İbrahimxəlil xan II İrakli ilə daha artıq yaxınlaşmağa başlayır. Vaqif Qacara qarşı birləşmək üçün İbrahimxəlil xan, II İrakli, İrəvan hakimi Məhəmməd xan və Talış hakimi Mir Mustafa xanla danışıqlarda iştirak edir.

Qarabağ üzərinə yürüşə hazırlaşarkən Ağa Məhəmməd şah İbrahimxəlil xandan ona tabe olmasını və bunun rəmzi kimi oğlunu onun yanına girov göndərməsini tələb edir. İbrahimxəlil xan buna razı olmur. 1795-ci ildə Ağa Məhəmməd xanın qonşuları Araz çayını keçərək, Şuşa istiqamətində irəliləməyə başlayırlar. Şuşalılar Vaqifin başçılığı altında müdafiə olunmaq üçün hazırlıq görürlər. O vaxt Şuşanın 33 günlük mühasirəsi qalanın müdafiəçilərini sarsıtmır və şah məcbur olub, mühasirəni dayandıraraq, Gürcüstana yola düşür (2, s. 443). Qalanın müdafiəsində Vaqif özü də şəxsən iştirak etmişdi.

1796-cı ildə qraf V.Zubovun başçılıq etdiyi rus qonşuları Şamaxıdan keçərək, Qarabağ sərhədlərinə gəlir. İbrahimxəlil xan öz oğlu Əbülfət xanın başçılığı ilə onun yanına elçilər göndərir. Bu heyətə Vaqif və tanınmış Qarabağ əmirlərinin oğlanları da daxil olurlar (4, s. 251).

1796-cı ildə II Yekaterina vəfat edir. Yeni imperator I Pavel Qafqazdakı rus qonşularını geri çağırır. Qacar bundan istifadə edərək, həmin il o, yeni yürüşə çıxır və bu yürüşünü Şuşadan başlayır. Bu dəfə

İbrahimxəlil xan yaxın adamları və kiçik dəstəsi ilə Azərbaycanın şimalına qaçır. Lakin məlumdur ki, Vaqif, o vaxt xanın özü ilə götürdüyü adamlarla olmayıb. İran qoşunlarının Şuşaya girməsindən bir həftə sonra onu tutub İbrahimxəlil xanın qardaşı Məhəmmədhəsən bəyin sarayına gətirirlər. A.M.Qacar burada yerləşmişdi.

Vaqifin şimala gedən xanın dəstəsinə daxil olmamasını, bir neçə cür izah edirlər. Yozumlardan birinə görə, guya Vaqif Cəmil ağa adlı bir şəxslə Tiflisə gedibmiş və geri qayıdanda Ağa Məhəmməd şahın adamları onu həbs edirlər. Başqa bir izaha görə, guya o, şahdan qaçıb canını qurtarır, ancaq Cavad xan tərəfindən tutulub, Qacara təhvil verilir (5, s. 7).

Bundan sonra daha müəmmalı hadisələr baş verir. Tarixçi Mirzə Camalın (İbrahimxəlil xan Şuşaya qayıtdıqdan sonra Vaqifin yerini məhz o tutmuşdur) yazdığına əsasən, Vaqifi səhərə yaxın saraya gətirirlər və Ağa Məhəmməd şah tapşırır ki, səhərisi gün onu edam etsinlər. Ancaq Ağa Məhəmməd şah özü səhərə sağ çıxmır. Onun edam edəcəyi həmin üç xidmətçi maneəsiz olaraq, şahın yatağına girərək, onu qətlə yetirirlər (4, s. 81).

İran şahının qətlindən dərhal sonra Qarabağ xanlığının başına İbrahimxəlil xanın yaxın qohumlarından olan Məhəmməd bəy Cavanşir keçir. Belə görünür ki, Vaqif xilas ola bilər. Lakin belə olmur və Məhəmməd bəy Cavanşir onu və oğlu Əli bəyi edam etdirir. Böyük sənətkarın edam olunma səbəbləri tarixçilər arasında müxtəlif cür yozulur. Lakin olan budur ki, bu cür tarixi şəxsiyyət ucuz saray çəkişmələrinin qurbanı oldu. Məhz sonradan rus işğalının baş tutmasında onun olmaması da az rol oynamadı.

Ədəbiyyat

1. <http://www.president.az/articles/22465>. Böyük Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqifin 300 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 12 yanvar 2017-ci il.
2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. III cild (XIII-XVIII əsrlər). Bakı, "Elm", 2007, 592 s. + 56 s. illüstrasiya.
3. Qarabağnamələr. Qarabağ xanlığının 1747-1845-ci illərdə siyasi vəziyyətinə dair. Birinci kitab. Şərqi-Qərbi. Bakı, 2006, 216 s.
4. Qarabağnamələr. Qarabağ xanlığının 1747-1845-ci illərdə siyasi vəziyyətinə dair. İkinci kitab. Şərqi-Qərbi. Bakı, 2006, 288 s.
5. Molla Pənah Vaqif – 300. Azərbaycan milli kitabxanası. Bakı, 2017, 27 s.

CAVADOV ƏHƏD

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti

VAQIF POEZİYASININ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ SİSTEMİ

Açar sözlər: qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələr, baş və budaq cümlənin sərhədi, obrazlı təfəkkür, yoxsa qrammatik quruluş

The complex sentence system of versed poetry

System of the complex sentence discovering all emotional-ekspressiv strength and mobility of versed creative work in the article is investigated. It is defined in the investigation in the result of that thought, maintenance and figure creative work of the poet. It prevails the struktur-quruluş sides, components of the kind of the complex sentence obey to feature of the people language .

Key words: *Mixture of the type the complex sentences, head and subordinate clause the boundary, figurative thinking or grammatical system*

Elə sənətkarlar var ki, onların yaradıcılığı dillə o qədər məhrəm olur ki, bütövlükdə onu özünə “əsir edir”, fikir, məzmun, emosionallıq qrammatik zənciri qırıb parçalayır. Xalq şeiri janrlarda yazıb-yaradan yazıçı və şairlərin yaradıcılığı, bəlkə də, xalq mənəviyyatından aldığı güc sayəsində o qədər ekspressivlik qazanır ki, dilin qrammatik (eləcə də sintaktik quruluşu) bu gücün, bu qüvvənin qabağında duruş gətirə bilmir. M.P.Vaqif də məhz belə sənətkarlardandır.

Vaqifqədərki abidələrin dili üzərində aparılan müşahidələr onu deməyə əsas verir ki, ona qədər yazıb-yaradan sənətkarların dilində tabeli mürəkkəb cümlə sistemi öz mükəmməl səviyyəsinə çatmışdır. Prof. H.Mirzəzadə yazır: “Azərbaycan ədəbi dilindən belə aydın olur ki, tabeli mürəkkəb cümlə və ona xas olan müxtəlif budaq cümlələr dilimizdə çox geniş miqyasda işlənmişdir. Belə cümlələr hətta zaman keçdikcə öz əsliyinə, təbii quruluşunu mühafizə edib saxlamışdır” (4, 352). Mürəkkəb cümlənin, o cümlədən tabeli

mürəkkəb cümlənin istər yazılı, istərsə də şifahi ədəbi dildə mövcud olan tipləri ən güclü dil-nitq faktı sayılır. Təsadüfi deyildir ki, tabeli mürəkkəb cümlə sistemi az inkişaf etmiş bir sıra dillərdə feili tərkibli sadə cümlələr mürəkkəb cümlə səviyyəsində dərk edilir (elmi-nəzəri cəhətdən yanlış olsa da). Dildə mürəkkəb cümlənin struktur modellərini onun inkişaf səviyyəsinin ən yüksək göstəricisi sayan prof. Q.Kazımov əminliklə yazır ki, "...bugünkü ədəbi dilimizin tabeli mürəkkəb cümlə modellərinin, demək olar ki, hamısı "Dədə Qorqud"un dilində vardır. Keçən 1500 ilin müddətində mürəkkəb cümlə modelləri səlisləşmə və zənginləşmə istiqamətində böyük inkişaf yolu keçmişdir. Bu inkişaf prosesinin nəticələri ...Həsənoğlunun, Nəsiminin, Füzulinin, M.P.Vaqifin və b.-nin əsərlərində əks olunmuşdur" (3, 15). Məhz bu cəhəti nəzərə alan prof. Y.Seyidov "Nəsimin dili" monoqrafiyasında belə bir məlumat verir: "Nəsimi şeirlərinin dilində budaq cümlənin on dörd növündən istifadə edilmişdir ki, bu da say və növ etibarilə müasir dilimizə uyğun gəlir" (5, 255).

Təbii haldır ki, öz dühası ilə dövrün poeziya zirvəsində dayanan Vaqifin şeirləri özünün mükəmməl sintaksisi, o cümlədən tabeli mürəkkəb cümlə sistemi ilə (bu sistemin bütün struktur və modelləri ilə) zəngindir və müasir dilimizdən o qədər də fərqlənir. Məsələn:

Arzum budur, gözüm dikəm gözünə.
Danışasan, qulaq verəm sözünə... (59);
Elə gəzsin, onu rəqib görməsin (36);
İstərəm ki, yazam göndərəm, ey yar,
Səhər oğrun əsən yel ilə sənə! (30).*

Bu tipli nümunələr tabeli mürəkkəb cümlənin, demək olar ki, bütün tiplərini əhatə edir. Lakin Vaqif qələminin gücü ondadır ki, istifadə olunan tabeli mürəkkəb cümlə quruluşlarının heç də hamısı standart "qəlib"ə sığışmır, onların bir qisminə ifadə olunan fikir mürəkkəb cümlə strukturunu bir neçə hissəyə bölür, bir budaq cümlə növü digərinin daxilində işlənir, baş və budaq cümlə öz yerlərini ustalıqla dəyişir, budaq cümlə növünü müəyyənləşdirmək həm çətinləşir, həm də fikir, duyğu oxucunu özünə elə cəlb edir ki, bu, ikinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir. Şairin əsərlərindən nümunələr gətirməklə belə halları əyani şəkildə görmək olar:

Bu neçə gündür ki, səndən ayırıyam,
Sanasan həsrətəm ilə sənə! (30)

Birinci misra zaman çalarlı mübtəda budaq cümləsidir; baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənmişdir. İkinci misra isə intonasiya ilə bağlanan tamamlıq budaq cümləsi modelindədir. "Sanasan" baş cümləsi "sanki" modal sözünün qüvvəsindədir. Əslində bu işin formal-struktur tərəfidir, misraların daxili bağlılığı onların bir-biri ilə məna-məzmun baxımından müqayisəsini ön plana çəkir. Özü də Vaqif "Bir neçə gündür" demir, məhz "Bu neçə gündür" deyir; sevgilidən ayrı olduğu günləri illərlə həsrət qalmaq kimi səciyyələndirir.

Harda görsən bir sevgili kimsənə,
İstər ki, xəyalın tez ona dönə... (55)

Birinci misra "harda" sözü ilə başlanır və nisbi tabelilik əsasında qurulmuş yer budaq cümləsinə işarə edir, lakin ikinci misranın quruluşu bizi bu fikirdən uzaqlaşdırır; o, tamamlıq budaq cümləsidir. Burada şərt məzmunu sanki fakültativ xarakter daşıyır, "harda görsən" şərti sonrakı komponentlərdə öz qrammatik əksini tapmır. Vaqifin şeirlərində işlənən zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr daha çox "ta", "ta ki" bağlayıcıları vasitəsilə formalaşır; məsələn:

Yaxa açıb ta ki, sinə göstərdin,
Sərasər bağrımı qana döndərdin (17);
Buyur, ta bəndəlik edim baş ilən
Hər nə qulluğundur, cana, xoş gəldin! (83).

İkinci nümunə xeyli maraq doğurur; belə ki, "buyur" baş cümləsi tamamlıq budaq cümləsi tələb edir, onun davamı ikinci misradır. "Ta bəndəlik edim baş ilən" komponenti ilk baxışda budaq cümlə səciyyəsi daşıyır, lakin o da zaman məzmunlu budaq cümləsi funksiyasında yox, ümumi kontekstdə sadalama xarakteri daşıyan komponent kimi çıxış edir.

Nə qədər ki, yüzə yetirsə yaşı,
Ta ki, həkdən düşə, titrəyə başı,
Genə can almağa gözilə qaşı,
Qəmzəsinin heç cəlladı əksilməz (37)

* Nümunələr bu mənbədən götürülür: M.P.Vaqif. Əsərləri. Bakı: Azərənşr, 1968.

“Ta ki” bağlayıcı birləşməsi iştirak edən bu nümunə tabeli mürəkkəb cümləyə xas olan digər vasitələrlə bağlanır: “nə qədər ki”, -sə. Nümunənin əvvəlində işlənən “nə qədər ki” ilk baxışdan bağlayıcı sözə bənzəyir, lakin onun qarşısında “qarşılıq-söz”(korrelat) iştirak etmir və ya nəzərdə tutulmur. –Sə şəkilçisinin iştirak etdiyi “yetirsə” feili şərt budaq cümləsinin elementidir. “Ta ki” bağlayıcısı ilə bağlanan komponent zaman çaları ifadə edir, lakin bu da “normal” zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə formalaşdırmır; gərək mətn davam etsin. Sonuncu iki misrada ifadə olunan fikir əvvəlkilərə qarşı qoyulur və qarşılaşdırma məzmunu ifadə edir.

Şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr daha çox –sa,-sə şəkilçilənmiş ədatı və “əgər” bağlayıcısı ilə bağlanır. Budaq cümlənin prepozitiv mövqeyi ilə səciyyələnən bu nümunədə şərtdən doğan nəticə özü (belə demək olarsa, baş cümlə) təzədən “əgər” bağlayıcısının köməyi ilə şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə kimi formalaşır:

Cəlladtək gözləri alsa canımı,
Namərdəm, mən əgər aman eyləyəm (57)

Qəribə bir vəziyyət yaranır: baş cümlə hansıdır, onun budaq cümlə ilə sərhədi haradır? “Namərdəm” cümləsi həm birinci komponentin baş cümləsinin tərkibində çıxış edir, həm də üçüncü komponentdəki budaq cümlənin baş cümləsidir. “Əgər” bağlayıcısından sonra gələn xəbərdə feilin arzu şəkli şərt şəklini uğurla əvəz edir ki, bu da Vaqif dilinin xalq danışığı dili ilə sıx sürətdə bağlılığından irəli gəlir.

Sən gər mənim olsan fəna dünyada,
Elə billəm, padişaha dönmüşəm (62)

Birinci misradakı “gər” bağlayıcısı və -sa şəkilçilənmiş ədatı şərt budaq cümləsinə işarə edir, ikinci misra onun baş cümləsidir; baş cümlənin özü isə tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Məzmun gözəlliyi formanı elə üstələyir ki, şərt budaq cümləsinin əlamətləri olan komponent şərtdən çox, səbəb bildirir, aşıqın sevinc və şadlığının səbəbini ifadə edir.

Şairin şeirlərində -sa,-sə şəkilçilənmiş ədatı “da, də”-nin köməyi olmadan qarşılaşdırma bildirir:

Olsa yüz üzü gül, girməz eynimə,
Mən ancaq bir gülüzərə aşıqəm (58).

Qarşılaşdırma birinci misradadır, ikinci misra isə Vaqif poeziyası üçün xarakterik olan digər xüsusiyyəti meydana çıxarır: şair birinci misrada söylədiyi fikri ikinci və ya sonrakı misrada əsaslandırır. Bu, şairin poeziyasında tez-tez təkrarlanan sintaktik fiqurdur:

Vaqifəm, yarıdım dosta, düşməyə,
Ta ki, cünun oldum yetişdim sənə.
Sənin tək gözəl sevən kimsənə
Dəxi əqlə, bir kəmalə gəlirmi?

Elə nümunələrə də rast gəlinir ki, qarşılaşdırma budaq cümləsi başqa budaq cümlənin tərkibində işlənir:

Xalq da bilir, mənim könlümdür ondan
Olsa yüz min növcəvanlar, əfəndi! (44).

“Xalq da bilir” baş cümləsi tamamlıq budaq cümləsi tələb edir, budaq cümlənin özü isə postpozitiv qarşılaşdırma budaq cümləsidir; yəni “Olsa yüz min növcəvanlar” budaq cümləsi öz standart mövqeyində yox, baş cümlədən sonra işlənir. Bəzən bu tipli cümlələrdə qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri “düzgün” yerləşsə də, o, bir üzvü qabarıq verilən cümlələrin tərkibində verilir:

Bir gözəl ki, şirin ola binadan,
Yüz il getsə, onun dadı əksilməz (37).

Bir üzvü qabarıq verilən belə cümlə tiplərinə şairin poeziyasında tez-tez rast gəlinir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, vaxtilə prof. Ə.Abdullayev bu tipli cümlələrin hamısını təyin budaq cümləsi hesab edir və qabardılan üzvün yanında işlənən “ki”ni də bağlayıcı adlandırır (1, 240-243). Fikrimizcə, bu tipli cümlələrin heç də hamısı təyin budaq cümləsi hesab edilə bilməz və qabarıq verilən üzvün yanındakı “ki” bağlayıcı yox, ədatdır. Budaq cümlənin növünü isə baş cümlədə işlədilən və ya nəzərdə tutulan “qəlib” müəyyənləşdirir. Bizim nümunəmizdə “qəlib” “onun” əvəzliyidir və “onun dadı” birləşməsinin tərkibindədir, məhz buna görə də, fikrimizcə, nümunə mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Yiyəlik halın sintaktik vəzifəsi haqqında xeyli mübahisə vardır və o (yiyəlik hal), ayrılıqda cümlə üzvü kimi çıxış edə bilmir (Təkcə xəbər yerində işlənir).

Vaqif yaradıcılığında təsadüt etdiyimiz “Bir evdə ki, belə gözəl olmaya, o ev bərbad olub talanmaq gərək” (53) tipli nümunələr sırf təyin budaq cümləsidir. Prof. Ə.Abdullayevin C.Cabbarlıdan nümunə gətirdiyi “O oyunda ki, Gülsabah oynadı, Bayram rejissor oldu, mən də o oyunda yoxam “ tipli cümlələr də bu qəbildəndir (1, 241).

Bu tipli cümlələrin elə nümunəsi də var ki, qabardılan üzv sanki “yaddan çıxır”, onun dalınca nisbi tabelilik əsasında qurulan tabeli mürəkkəb cümlə işlənir:

Xublardan ki, mənə gəlsə hər bəla,
İstəməm mən ona dərman eyləyəm (57).

Çox maraqlı olan bu nümunənin baş cümləsindəki “ona” “qəlib”i budaq cümlədəki “hər bəla” ifadəsinə işarə edir, konstruksiya tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir; birinci misradakı “xublardan” sözü sonra yada salınmır və izah edilmir. “İstəməm” sözü isə ayrıca, “qəlib”i nəzərdə tutulan baş cümlə kimi çıxış edir, bir tamamlıq budaq cümləsinin tərkibində ikincisi (postpozitiv budaq cümləli) yaranır. Təbii ki, bu deyilənlər Vaqif poeziyasının sintaksisini, o cümlədən tabeli mürəkkəb cümlə sistemini tam əhatə etmir və edə də bilməz. Sintaktik quruluşun çevikliyi və dərinliyi hansı üslubda (klassik və ya xalq şeiri) yazmasından asılı olmayaraq, yalnız ədəbiyyatın zirvəsində dayanan müqtədir sənətkarlara aiddir. Məhz bu cəhəti əsas götürən prof. T.Hacıyev Vaqif dilinin sintaksisi haqqında yazırdı: “Xalq şeiri janrlarının sintaksisi Vaqifin dilində klassik şeirdəki Füzuli səviyyəsinə çatdı. Vaqifin dili təmsalında Azərbaycan ədəbi dili mükəmməl xalq formasını tapdı, onun sintaksisi canlı danışığın ən şəffaf əbədiləşdirilməsi oldu, bu sintaksis azərbaycanlıların milli-etnoqrafik təfəkkürünə maksimum uyğun gələn ədəbi normativə çevrildi və bütün imkanları ilə həmin təfəkkürü üzə çıxardı” (2, 450)

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı: “Maarif”, 1974
2. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı: “Elm”, 2012
3. Kazımov Q.Ş. Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlənin inkişaf tarixi. Bakı: “Nurlan”, 2009
4. Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1990
5. Seyidov Y. M. Nəsiminin dili. Bakı: “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1966
6. Vaqif M.P. Əsərləri. Bakı: Azərənşr, 1968

ƏLİYEV GÜNEL

Bakı Slavyan Universiteti

MOLLA PƏNAH VAQIF YARADICILIĞINDA QARABAĞ MÜHİTİNİN TƏDRİSİ

Açar sözlər: *Qarabağ, mühit, tədris, əsər, şair*

Karabakh is a heartbeat and the incomplete freedom of Azerbaijan

Everyone who speaks or writers have written about the colorful nature, beauties, rich deposits of Karabakh. One of the poets who has written about Karabakh, fall its ache beforehand is M.P.Vaqif. It is possible to be witness of a vital portrait of Karabakh in his work. The writer gave information to us about Karabakh, and the processes happened at that time through his works of “Görmədim”, “Bax”, “Hayıf ki, yoxdur”. These works of the writer are in the textbooks which have been made up with the traditional methods and curriculum and keep their importance in ethic education of students.

Keywords: *Karabakh, environment, teaching, poem, poet*

Müstəqillik əldə etməyimizlə Qarabağı əldən verməyimiz ard-arda oldu. Xalqımıza müstəqilliyini, azadlığını bütöv yaşamaq qismət olmadı. Azərbaycanın bir üzü güldü, digəri isə sonsuz bir həsrətə yelkən açdı. Hələ Sovet İttifaqının süqutundan xeyli əvvəl-ötən əsrin 80-ci illərinin sonlarından Dağlıq Qarabağda havadarlarının maddi və mənəvi dəstəyi ilə erməni speratizminin baş qaldırması, Ermənistanın Azərbaycana ərazi iddiaları, bunların ardınca Ermənistanda və Qarabağda tüğyan edən erməni vəhşilikləri, əzəli və əbədi torpaqlarımızdan qaçqın və köçkün axınları 1991-ci ildə öz müstəqilliyini yenidən bərpa etmiş ölkəmizin ərazi bütövlüyünə, iqtisadi, sosial sferasına olduğu kimi, ədəbi-mədəni həyatına da ciddi zərbələr vurdu. Elə bu səbəbdən də ədəbiyyatımızda Qarabağ problemi öz əksini tapdı. Artıq istiqlal, müstəqillik uğrunda mübarizə, Qarabağ problemi, erməni xislətinin, Mərkəzi Moskva hakimiyyətinin ikiüzlü, riyakar siyasətinin, Bakıda əliyalın əhalini qanına qəltan etmiş Sovet ordusunun əsil simasının ifşası qələm əhlinin müraciət etdiyi başlıca “keçid dövrü” mövzuları idi. Lakin Qarabağ həmişə, hər zaman ədəbiyyatımızda xüsusi olaraq qələmə alınıb. Yəni Azərbaycan ədəbiyyatı sadəcə Qarabağ probleminə deyil, onun mühitinə, gözəlliklərinə də heyranlıqla yanaşmış, qədim dövrdən bu mühitin təsirialtına düşən, orda yazıb yaradan yazıçılarımız, şairlərimiz olmuşdur. Necə deyirlər, harda Qarabağın adı keçirsə, orda bir göynək var... Biz o ədiblərin yaradıcılığında Qarabağın hər dövrünə nəzər sala bilərik. Bunlardan biri də ədəbiyyat tariximizdə yeni cığır

açan Molla Pənah Vaqifdir. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində M.P.Vaqif yaradıcılığı ilə xalq ənənələri formalaşdı. O, Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında heca vəznli şeirin yaradıcısıdır. Xalq-aşiq şeiri klassik ədəbiyyat üzərində üstünlük qazandı. Şair həyat gerçəkliklərini poeziyanın birbaşa tərənnüm obyektinə çevirən sənətkardır. Vaqifin şeiri ilə yazılı ədəbiyyata həm məzmun, həm də formaca demokratiklik və xalqlıq gəldi, yəni bir ədəbi məktəb-Vaqif ədəbi məktəbi yarandı. Xalq həyatının təsviri Vaqifin şeiri üçün əsas idi. Təsadüfi deyildir ki, Vaqifi xalq nəğməkarı adlandırırlar. O, sadə, təbii el gözəllərini “ənmeysi-kirşani” və mühiti ilə birlikdə tərənnüm edir, gözəllərə və gözəlliyə realist münasibəti ortaya atırdı. Molla Pənah Vaqifin şeir dili canlı, koloritli xalq dili idi. Vaqif yaradıcılığında daxil olduğu hər mühiti çılpaqlığı ilə əks etdirmişdi. Qarabağ mühiti də onun yaradıcılığında xüsusi yer tuturdu.

Molla Pənah Vaqif Azərbaycanla Gürcüstan sərhədində baş verən münaqişələr nəticəsində bir çox ailələr kimi Qazaxı tərkdir. Vaqif də ailəsi ilə birlikdə Qazaxdan köçür. O, əvvəlcə Gəncəyə, sonra Qarabağa-Şuşaya gəlir. Ədib Qarabağa, Şuşaya gələndə artıq bir şair kimi məşhurlaşmışdı. M.P.Vaqif çox keçmir ki, İbrahim xanın sarayına dəvət olunur. Əvvəlcə eşik ağası (xarici işlər naziri), sonra isə xanlığın baş vəziri olur. Molla Pənah Vaqifin xanlığın idarə olunmasında böyük xidmətləri var idi. O, bir neçə dəfə Qarabağ xanlığının Gürcüstan və Rusiya ilə münasibətlərini qaydaya salmaq üçün Tiflisə rəsmi səfər etmişdir. Şair elə burda da oğlu ilə birlikdə edam edilib. Buna görə də Qarabağ mühitindən yazan elə bir şəxs olmayıb ki, Vaqifin yaradıcılığına toxumasın. O, Qarabağda olduğu müddət ərzində Qarabağın təbiətini, gözəllərini, ictimai həyatını vəsf edib. Hətta Mirzə Fətəli Axundzadə deyib ki, “Mən əyyami səyahətimdə səfheyi-Qarabağda Molla Pənah Vaqifin bir para xəyalatını gördüm ki, zikr etdiyim şərti bir növlə onda gördüm” (1).

Vaqifin “Hayıf ki, yoxdur” qoşması, “Bax” qəzəli, “Görmədim” müxəmməsində biz Qarabağ mühitinin şahidi oluruq. Ona görə də Mirzə Fətəli Axundov əbəs yerə bu ifadəni işlətməmişdi. Onun bu əsərləri məktəblərdə şagirdlərə tədris olunur və onlar tərəfindən rahat mənimsənilib əzbərlənir. Ənənəvi nəşr olunmuş dərsliklərdə Molla Pənah Vaqifin “Bax” qəzəlinə və “Görmədim” müxəmməsinə daha çox yer verilməkdədir.

Onun qəzəlləri həm məzmun, həm də ifadə tərzinə görə fərqlənir. Burada klassik qəzəl janrı üçün səciyyəvi olan sufi-panteist ideyalara təsadüf edilmir. Mürəkkəb, çoxmərtəbəli metoforalar, qəliz tərkiblər də yoxdur. Şairin “Bax” qəzəli ictimai-fəlsəfi məzmunlu qəzəlləri içərisində diqqəti ən çox cəlb edir. Bu qəzəli ədib şair dostu Vidadiyə yazır. Vaqif bu dövrdə Qarabağda olur və Vidadiyə, Qazaxa məktub yazıb, Qarabağ mühitini təsvir edir. Bu qəzəldə şair konkret tarixi hadisənin fəlsəfi şərhini verir. Qarabağ xanlığını tutub Şuşaya daxil olan Qacar Vaqifi həbs etdirib zindana saldırır. Edamını gözləyən şair Qacarin öldürülməsi xəbərini eşidir. Onu zindandan azad edirlər. Və şair allahın-“adil padşahi-qadiri-qəhhar”ın hər hansı dünya hökmdarının, zəmanə padşahının hökmündən yüksəkdə dayandığı qənaətinə gəlir (2, s. 126). Burada Vaqif yalnız Qarabağda keçirdiyi vəziyyəti, yəni başına gələnləri deyil, həm də mühiti təsvir etmişdir:

Vaqifa, göz yum cahanın baxma xubi-ziştinə,
Üz çevir ali-əbayə, Əhmədi Muxtarə bax! (2, s. 127)

Vaqif Qarabağda baş verən hadisələrə işarə edir və həyata daim nikbin baxan şair bu dəfə bədbin notları daha çox dilə gətirir. “Görmədim” müxəmməsində biz bu halın xüsusilə şahidi oluruq.

Mən cahan mülkündə, mütləq, doğru halət görmədim,
Hər nə gördüm, əyri gördüm, özgə babət görmədim,
Aşınalar ixtilatında sədaqət görmədim,
Biətü iqrarü imanü dəyanət görmədim,
Bivəfadan lacərəm təhsili-hacət görmədim (2, s. 128).

Burada şair Qarabağ xanlığında yaranmış ağır ictimai-siyasi, mənəvi şəraiti təsvir edir, mövcud problemlərin aradan qaldırmağın yolunu təsəvvürünə belə gətirə bilmədiyinə görə dünyadan əl üzüb tanrıya sığınır. Şair heç də yalnız Qarabağ mühitində başına gələn bir hadisədən bəhs etmir, şahidi olduğu onlarla, yüzlərlə hadisələri ümumiləşdirərək öz mövqeyini bildirir. Müxəmməsdə şair hər şeyi üsyankar ruhu ilə ifadə edir. Təsdiq və inkar arasında təzad yaradır. Təsdiqi də inkarın təsdiqi kimi işlədir. Bu iki əsərində şair Qarabağda olan insanların acı taleyini qələmə alıb. Bəlkə də o, Qarabağ camaatının başına gətirilən müsibətləri əvvəlcədən duyub hiss edərək qələmə almışdır. Amma o, Qarabağın indiki halını görsəydi, kim bilir nələr yaradardı. Bunları şagirdlərə tədris etməkdə məqsəd Qarabağ mühitində dövrün tələblərinə uyğun xalqın yaşayış tərzini, burada baş verən proseslərlə onları tanış etməkdən ibarətdir. Düzdür, şair Qarabağ mühitindən çıxış edərək ortağ dövrdən xəbər verirdi. Lakin yenə də əsas Qarabağ camaatını, onların ictimai vəziyyətini nəzərə alaraq bu əsərləri yazmışdır.

Amma Vaqif həmişə belə bədbin olmamış, o, Qarabağın sadəcə ağrısını, acısını deyil, əsrarəngiz təbiətini, gözəl, incəbelli qızlarını da vəsf etmişdir. Molla Pənah Vaqifin “Hayıf ki, yoxdur” rədifli qoşması buna nümunədir. Burada şairi biz elin-obanın yoxsul həyatına, Kür Qırağının acı taleyinə yanan və acıyan bir sənətkar kimi görürük.

Qış günü qışlağı Qıraqbasanın
Gözüdür Aranın, cümlə cahanın.

Belə gözəl yerin, gözəl məkanın
Bir gözəl obası, hayıf ki, yoxdur! (3, s. 71)

Bu şeirin yaranması ilə bağlı rəvayətə görə, Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan vəziri Vaqif də daxil olmaqla böyük bir atlı dəstəsi ilə Kür qırağındakı obalardan birində düşərgə salır. Xanın getməsi uzanır. Yerli əhali onlara qulluq etmək əziyyətindən xilas olmaq üçün xanın saraya qayıtmasını tezləşdirməyi Vaqifdən xahiş edir. Beləliklə, xanın məclisində oxunan bu gözəl əsər meydana gəlir (3, s. 72-73).

Elə gözəl var bunların içində,
Ələ düşməz hərgüz Çinü Maçında.
Söyləyən, oynağan düstür biçimdə
Bəzəyi, libası, hayıf ki, yoxdur. (3, s. 71)

Burada Qarabağ mühitinin gözəllərindən bəhs olunur. Hətta onlar o qədər gözəldirlər ki, dünyada tay-bərabərləri yoxdur. Ağ bədənli, büllur buxaqlı, lalə zənəxdanlı tərəkəmə qadınlarının zövqsüz geyim-keçimi, mədəniyyətdən kənar qalması onu narahat edir. Bu şeir parçasında sənətkar yalnız gözəlləri və qadın gözəlliyini tərənnüm etmir, eyni zamanda ictimai məsələlərə də toxunmağı yaddan çıxarmır.

Vaqifin yaradıcılığında biz həmin dövrün Qarabağın portretini canlı surətdə qarşımızda görürük. Buna görə də Qarabağın tarixini yazan ziyalılar öz əsərlərində Qarabağ xanlığının məşhur vəzirinin tərcümeyi-halının müxtəlif məqamlarına da xüsusi diqqət yetirmişlər. Mirzə Yusif Qarabaği (Nersesov), Mirzə Adıgözəl bəy, Əhməd bəy Cavanşir, Mir Mehdi Xəzani kimi “Qarabağnamə” müəllifləri biri digərini əksər hallarda təsdiq edən, müəyyən məqamlardasa, fərqli məlumatlar vermişlər ki, həmin məlumatların hamısı vaqifşünaslıq üçün bu və ya digər dərəcədə bu gün də əhəmiyyətini itirməmişdir.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov N. Xalqın böyük şairi “Azərbaycan qəzeti”, 19 aprel 2017
2. Ədəbiyyat. Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinif üçün dərslik. Bakı, “Çaşıoğlu”, 2005, 191
3. Ədəbiyyat. Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinif üçün dərslik. Bakı, “Bakınəşr”, 2015, 208

HƏSƏNOVA MƏTANƏT (SARAÇLI)

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti

MOLLA PƏNAH VAQİF YARADICILIĞINDA ƏNƏNƏ VƏ NOVATORLUQ

Açar sözlər: *realizm, ənənə, novatorluq, millilik, xalqlıq, nikbinlik*

Traditions and innovation in the work of Molla Panah Vagif

The article considers innovation and traditions in the work of the great Azerbaijani poet Vagif, his poetry is studied in the context of his era and prominent representatives of that time. Realism, distinctive features, its significance in the history of our poetry, a role in our literature are explored.

Keywords: *realism, tradition, innovation, nationality, sadness, national*

Azərbaycan poeziyasının artıq müəyyən inkişaf yolu keçib formalaşdığı dövrdə ona yeni bir tarix yaşadan Vaqif yaradıcılığı sözün əsil mənasında novator poeziyadır.

Vaqif poeziyası milli poeziyamızın tarixində yeni bir cığır açdı.

Bədi ədəbiyyatın əsas prinsiplərindən sayılan ənənə və novatorluq keyfiyyətləri bu poeziyada özünün gerçək bədi ifadəsini tapa bilir. Novatorluq bədi ədəbiyyatın forma və məzmununda xalq üçün əhəmiyyətli, qiymətli olan yeni cəhətlərin təbii surətdə əks etdirilməsidir. Ənənə sözü isə ayrı-ayrılıqda adət, əxlaq qaydaları, zövqlər anlamını verir, bu adət, əxlaq qaydalarının nəsil-dən-nəsilə ötürülməsi varislik ənənəsidir.

O sənətkarlar novator sənətkarlar sayılır ki, özündən əvvəlki ənənəyə söykənərək ilkin olaraq yeni keyfiyyətləri öz yaradıcılıqlarında əks etdirə bilsinlər. Bu şərtlə ki, novatorluq yeni məzmun ifadə etmək zərurətindən doğsun.

“Azərbaycan ədəbiyyatı yeni dövr sayılan milli özünüdərk dövrünə üç böyük sənətkarın Nizami, Füzuli və Vaqifin yaradıcılıq enerjisi hesabına gəlib çıxır. Nizamidən Füzuliyə, Füzulidən Vaqifə ideya-estetik hərəkətin generatoru isə sözün geniş mənasında milliləşmədir” (4, s. 124).

Bu fikirdən çıxış edərək qətiyyətlə deyə bilərik ki, Vaqif özündən əvvəlki sənətkarlarda sezdiyi milli rüşeymləri uğurla xalq yaradıcılığına sintez edib normativləşdirə bildi və köhnə ənənəyə söykənərək, poeziyamıza yeni novator keyfiyyətlər gətirdi. Təsadüfi deyildir ki, M.F.Axundzadə “Nəzm və nəsr haqqında” məqaləsində Vaqifin realizmini sezmiş və bu realizmi Füzulinin istifadə etdiyi köhnə formaya (qəzəl-qəsidə janrına) qarşı qoymuşdur.

Milli poeziyamızı yeni realist inkişaf yoluna salan Vaqif köhnə ənənələr üzərində yeni keyfiyyətlər əxz edərək poeziyanın məzmununu dəyişib onu köhnə formaya qarşı çevirə bilmiş qəzəldən qoşmaya uğurlu bir keçid etmişdir. Görkəmli ədəbiyyat tarixçimiz F.Köçərli yazırdı ki, şair hər nə vücuda gətiribsə öz ana dilimizin tərz və işvəsində gətiribdir.

- Poeziyamızda realizmin banisi kimi onu xalq ruhuna, xalq düşüncəsinə, xalq zövqünə yaxınlaşdırmış, mayasına milli keyfiyyətlər qatmışdır.

- Vaqif milli poeziyamızı xalqı düşündürən həyati əhəmiyyətli problemlərlə zənginləşdirən və onun həlli yollarını açmağa çalışan detallarla zənginləşdirmişdir. “Bayram oldu”, “Hayif ki, yoxdur” kimi nümunələrdə belə bir ruh hakimdir.

- Azərbaycan poeziyasını nikbin notlarla bəzəmiş, köhnə mücərrəd sevgiyə üsyən edərək dünyəvi gözəlliyə pərəstiş hissləri ilə yazıb yaratmışdır. (Məs., Vidadi ilə deyişmə).

- Vaqif realizminin gücü ondadır ki, tək-cə mövzu obyektlərində deyil, həm də dildə, bədii ifadə vasitələrində realizmi əks etdirə bilmişdir:

Vaqif deyər: Doymaz sevən sevəndən,
Ta ölüncə əl götürməyəm səndən,
Əbəs yerə neçin qaçırsan məndən,
Mən ki zalım, adam yeyən deyiləm?

- Realist şeirin ilk nümunələrini yaradan şair klassik şeirimizin əsas mövzusu olan gözəllik anlamına yeni mənə, yeni məzmun vermişdir:

Oturuşun gözəl, duruşun gözəl,
Sallanışın gözəl, yerişin gözəl,
Xoyun, xülqün gözəl, hər işin gözəl,
Bəxş olub bu xubluc xudadan sənə.

- Vaqif gözəli hərtərəfli, zahiri ilə batini bir-birini tamamlayan formada qəbul edir. Şairə görə bu gözəl vəfalı, sədaqətli, elmi, mərifətli, ismətli, kamallı olmalıdır:

Özgə ilə hərgiz olmaya işi,
Qafiyə qəzəldən həm çıxsa başı,
Bulaqtək qaynaya həm gözü, qaşu,
Atrıq ola həm kəmalı gözəlin.

- Vaqif poeziyasının milliliyi ondadır ki, o nəinki qəzəldən qoşmaya keçid edərək dil faktlarını önə çəkdi, xalqın adət-ənənəsini, etnoqrafiyasını, milli xüsusiyyətlərini poeziyamıza gətirdi:

“Bayram oldu, heç bilmirəm neyləyim,
Bizim evdə dolu çuval da yoxdur”.

Yaxud

Başına döndüyüm toy adamları,
Siz də deyın toya gələn oynasın.
Adını demirəm, eldən ayıbdır,
Filankəsin qızı filan oynasın.

Bu misralarda biz Vaqifin görünməyən tərəflərini də görə bilirik. Açıq-saçıq ifadələrin üzərinə sanki bir ismət, abır-həya pərdəsi çəkir.

- Şairin gözəllik meyarlarından kənd təbiətinə, kənd mühitinə olan münasibəti sadə, təbii təşbeh və istiarələrlə bəzənərək gözəli bizə daha da doğmalaşdırır:

İxtilatı şirin, sözü məzəli,
Ellər yaraşığı, ölkə gözəli

olan xanım kəklik yerışı, maral baxışı, ala gözü, sərv boyu, yasəmən telləri, nərgiz gözləri, bənövşə qoxusu ilə bizə təbiəti, təbii gözəlliyi xatırladır.

Bədii metod yazıcının həyata, münasibətinin tipidir. Ədəbi metodu sənətkarın dünyagörüşü və onun yaradıcılıq üslubu müəyyənləşdirir. Vaqif poeziyasının bədii metodundan söhbət açan Araz Dadaşzadə haqlı olaraq vurğulayır ki, Nizami və digər orta əsrlərin şairləri realizm metoduna yiyələnmiş və yiyələndə bilməzdi. M.Quluzadənin orta əsrlər Azərbaycan şeirində “romantizm bir ədəbi – tarixi cərəyan kimi deyil, həyatı dərk etmək və obraz yaratmaq üsulu kimi onun başlıca yaradıcılıq metodudur” fikrini dəstəkləyən A.Dadaşzadə qeyd edir ki, Vaqif şeiri ilə ondan əvvəlki şeirin müqayisəsi realizm və romantizm məsələsinin dəqiq, elmi, tarixi obyektivlik prinsipi əsasında həllinə imkan yaradır.

Bütün tədqiqatçıların Vaqifin realist olduğunu təsdiq etdiyini vurğulayan Dadaşzadə yazır: “Vaqif Azərbaycan şeir tarixində realizmin ilk nümayəndəsidir. O, ədəbiyyat tariximizdə realist ədəbi metoda yiyələnmiş ilk sənətkardır. Bu dövrə qədər aşırıq və xalq şairlərinin heç biri belə Vaqif kamilliyində realizm ruhunu ədəbiyyatda təsdiqləyə bilməmişdir” (3).

Biz də hörmətli alimin Vaqif realizmi barədə bütün fikirləri ilə şərikik və bir daha göstəririk ki, - Vaqifin həyata, hadisələrə, bir sözlə, obyektə yanaşma üsulu realistdir. O, həyat hadisələrini təbii şəkildə qəbul edir və ona real münasibət bəsləyir.

- Vaqif realizminin başqa bir fərqli xüsusiyyəti qəhrəmanların müəyyən konkret tarixi – məişət şəraitində verilməsidir.

- Onun realizmini gücləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri də dünyagörüşündə və yaradıcılığında olan nikbinlikdir.

- Vaqif realizminin başqa bir mühüm cəhəti onun folklora, xalq ədəbiyyatına daha yaxın olması, şeirinin bədii vasitələrini həmin mənbədən almasıdır.

- Azərbaycan poeziyasında bir metod kimi realizm bədii dil sistemi nöqtəyi nəzərindən milli-ədəbi dil normasının yaranması ilə eyni vaxtda təşəkkül tapmağa başlamışdır və bu ədəbi dilin yaranmasında Vaqifin xidməti böyükdür.

Kiçik əlavələrimizlə qeyd etdiyimiz fikirləri irəli sürən və təsdiqləyən alim sonra ehtiyatla bildirir ki, “Vaqifin bədii metodu hələ tam mənasında realist adlandırıla bilməz”. Bir səbəb kimi şairin ictimai məzmunlu şeirlərinin az olmasını göstərir. Əlbəttə, hörmətli alimimiz rejim dövrünün ideoloji təsiri ilə bu fikrə gəlsə də, sonra Vaqifi müdafiə edir və yazır ki, XVIII əsrdə yazıb-yaratmış lirik şair qarşısında biz belə tələbləri qoymaqda haqlıyıq mı? - Əlbəttə yox.

A.Dadaşzadə sonda haqlı olaraq bu qənaətə gəlir ki, “Vaqifin poeziyası müəyyən dərəcədə tənqidi realizmin sələfi olmuşdur”. O, bu fikrə F.Qasımzadəyə istinadən gəlir. “Vaqif şeiri məktəbində realizmin özləri olduğu üçün o özünün qanunauyğun inkişafında tənqidi realizmə gəlib çatdı” (3).

- Vaqif həyat gerçəkliklərini ilk dəfə poeziyanın birbaşa tərənnüm, təsvir obyektinə çevirən ilk şəxsiyyətdir.

Nəhayət, Vaqif poeziyası barədə fikirlərimizi yekunlaşdıraraq göstəririk ki, Vaqif milli poeziyamızı yeni – novator keyfiyyətlərlə zənginləşdirmiş, yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatının və realizmin banisi olmuşdur. Vaqif poeziyasında poetik məna çalarları əlvandır, təzadlıdır. Orada acı ironiya ilə xoş zarafat, çılğınlıqla müdriklik, coşqun sevinclə narahatlıq bir-birinə qaynayıb-qarışmışdır. Ömrünün son illərində yazdığı “Bax” rədifli qəzəli ilə “Görmədim” müxəmməsində isə sənətkarın həyat haqqında fəlsəfi düşüncələri, zamanəsinin ictimai problemlərinə qarşı etiraz motivləri güclüdür.

Vaqif poeziyasında olan poetik məna çalarları şairin yaradıcılığının novatorluq keyfiyyətlərinə yeni rənglər qatır.

Ədəbiyyat

1. Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı: 2004, 261 s.
2. Araslı H. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: 1956
3. Dadaşzadə A. Vaqif. Həyatı və yaradıcılığı. Bakı: 1966, 188 s.
4. Cəfərov N. Klassiklərdən müasirlərə. Bakı: 2004, 269 s.
5. Rəfili M. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş. Bakı: 1958, 274 s.
6. Şəmsizadə N. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı: 2012, 433 s.

XƏLİLOVA TƏRANƏ

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, UNEC

GÖZƏLLİK VƏ HƏQİQƏT ŞAİRİ - MOLLA PƏNAH VAQİF

Açar sözlər: Vaqif, şeir, orta əsr, Şərq, şüur

M.P.Vagif is a poet of truth and beauty

Vagif is one of the most outstanding poets of the 15th century, who contributed an artistic and aesthetic sense to his Azerbaijani poetry. He is the founder of national poetry, realistic verse, avant-garde of public trend in the poetry of the Near and Middle East. Vagif is also considered the founder of the transition from a romantic style to a realistic poetry. Undoubtedly, in the classical literature and before it there were realistic notes in the works of Nizami, Khagani, Fizuli. But these were only scanty bits of realistic verse. Vagif, for the first time in centuries-old Azerbaijani poetry, created poems that were based on a realistic worldview. His work is still different in form and content. This work is based on the folk-ashuk poem.

Keywords: *Vagif, Middle East, poetry, romantic style*

Hər oxuyan Molla Pənah olmaz-El sözü

Azərbaycan xalqının XVIII əsrdə yetişdirdiyi ədəbi şəxsiyyətlərin ən qüdrətliyi Molla Pənah Vaqifdir. Onun yaradıcılığı Azərbaycan poetik düşüncə və bədii-estetik fikri tarixində yeni bir mərhələ açmışdır.

M.P.Vaqif milli poeziyanın, realist bədii şeirin banisi, Yaxın və Orta Şərqdə ictimai şüur hərəkatının böyük avanqardı və ideoloqudur.

Molla Pənah Vaqif Azərbaycanda ədəbiyyatın inkişafında xüsusi mərhələyə çevrilmiş romanitk şeirdən realist tərənnümə qəti keçidin banisidir. Doğrudur, klassik Azərbaycan şeirində də realist notlar var idi. Molla Pənah Vaqifə qədər Nizami Gəncəvinin, Əfzələddin Xaqaninin, hətta Məhəmməd Füzulinin “seyli-sirişk içrə” nəfəs alan misraları, “var söz”ün ifadəsi olan gerçək düşüncələri də şeirdə görünmüşdü. İmadəddin Nəsiminin üsyankar səsinə, “şeir bazarçısına” etirazlarında romantik yüksəkliklə birlikdə gerçəkçi bir baxış da öz əksini tapmışdır [4, s. 12].

XVII əsrdə Azərbaycan poeziyasındakı “hind üslubu” ədəbiyyatı saray həyatından çıxarmış, xalqa yaxın olan didaktik ideyaları şeirə gətirmişdir. Lakin bütün bunlar hələ də romantik örpəyin yalnız xalları qədər idi və klassik lirikanın ictimai ruhu miqyasından uzağa gedə bilmirdi. Molla Pənah Vaqif çoxəsrlik Azərbaycan şeirində ilk dəfə olaraq “qəzəli-aşıqanə”dən imtina edib, realist cizgilərə əsaslanan yeni tipli məhəbbət şeirləri yaratmışdır. XX əsrin əvvəllərinə aid edilən yeni şeir əsasən satirik poeziyaya aid idi. Satirik şeir realist poeziyanın inkişafının yeni səviyyəsi, yaxud təzə mərhələsi idi. Bu tipli şeir lirika deyil, satira olduğu üçün yeni adlandırılırdı. Əslində isə Azərbaycan ədəbiyyatında lirika istiqamətində yeni şeir Molla Pənah Vaqifdən başlanmışdır. Molla Pənah Vaqifin şeirləri klassik Azərbaycan şeirindən forma etibarilə və məzmunca fərqlənirdi. Bu, xalq-aşıq şeiri üstündə köklənmiş, el-oba həyatını və gözəlləri gerçək şəkildə tərənnüm edən yeni şeir idi [4, s. 12].

M.P.Vaqif yaradıcılığı klassik Şərq poeziyasından Avropa tipli maarifçi-realist ədəbiyyata keçidin əsasını qoyub. Klassik ədəbi ənənənin ən yaxşı cəhətlərini-humanizmi, insanpərvərliyi, milli və bəşəri dəyərləri birləşdirən, sintez edən şairin yaradıcılığı ilk ədəbiyyat tariximiz olan F.Köçərlidən üzü bəri tənqid və ədəbiyyatşünaslığımızın diqqət mərkəzində olub. F.Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin bir sıra mərhələləri ilə yanaşı M.P.Vaqif yaradıcılığına da xüsusi diqqət yetirirdi. O, ilk milli ədəbiyyat tariximizin əsası XVIII əsrdə M.P.Vaqiflə qoyulan realist yaradıcılıq tipinə daha çox üstünlük verirdi. Nəhayət ki, Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı” (1903) adı ilə Tiflisdə rus dilində kitab nəşr etdirdi. “Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı”nda ədəbiyyatımızın tarixi M.P.Vaqiflə başlayır, klassik ədəbi irsdə ana dilinə, realist yaradıcılıq metoduna üstünlük verirdi [2].

Xalq həyatının təsviri Vaqifin şeiri üçün əsas idi. Təsadüfi deyildir ki, Vaqifi xalq nəğməkarı adlandırırlar. Molla Pənah Vaqif sadə, təbii el gözəllərini onların “ənniyi-kirşanı” və mühiti ilə birlikdə tərənnüm edir. Şairin gözəllərə və gözəlliyə realist münasibəti vardır. Molla Pənah Vaqifin şeir dili canlı, koloritli xalq dili idi. Ərəb-fars sözləri və tərkibləri ilə “bəzənmiş” klassik lirikadan fərqli olaraq, Molla Pənah Vaqifin şeirlərində doğma ana dili kəskin surətdə üstünlük qazanmışdır. Xalq şairi Səməd Vurğun haqlı olaraq şairin bədii dilinin özünəməxsusluğunu “Vaqifin şirin dili” adlandırmışdır. Molla Pənah Vaqifin şeir dili - Azərbaycan dilinin sadəliyini, xəlqiliyini, incəliyini, gözəlliyini və zənginliyini dolğun şəkildə əks etdirir. Vaqifin şeirlərində Azərbaycan dilinin geniş poetik imkanları canlı şəkildə yaşayır. Bu, geniş mənada, ədəbiyyatın dilində islahatlar aparmaq demək idi. Çünki klassik Azərbaycan ədəbiyyatında möhkəm yer tutan əruz vəzninin qəlibləri xalqın canlı danışq dilindən istifadənin genişləndirilməsinə imkan vermirdi. Molla Pənah Vaqifin islahatları sayəsində əruz vəznində yaradılmış qəzəl-qəsidə ədəbiyyatının yerində sadə, canlı və aydın dildə, heca vəznində yazılmış qoşma-gəraylı şeirləri aparıcı istiqamətə çevrilmişdir. Yeni tipli bu ədəbiyyatda ümumiyyətlə dövrən və məhəbbət deyil, konkret olaraq zaman, məkan, insan və sevgi öz əksini tapmışdır. Molla Pənah Vaqif şeirlərində geniş mənada xalq həyatından böyük ilhamla və xalqın özünün danışdığı dildə söz açıq [4, s. 12].

Molla Pənah Vaqif - Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında heca vəznli şeirin yaradıcısıdır.

Vaqif - xalq həyatının böyük nəğməkarıdır.

Vaqif - Azərbaycan mövzusunu şeirin əsas mövzusunə çevirmişdir.

Vaqif - Azərbaycan ədəbi dilinin banisidir.

Vaqif - erkən yeni dövr Azərbaycan realist ədəbiyyatının əsasını qoymuşdur [4, s. 12].

Molla Pənah Vaqifin adı həm də Azərbaycanın tarixi taleyində özünəməxsus yeri olan ictimai-siyasi xadimlərdən biri kimi çəkilir. O, Azərbaycanın xanlıqlar dövrünün tanınmış dövlət xadimlərindən biri kimi ölkə əhəmiyyətli məsələlərin həllində, xüsusən xarici əlaqələrin genişlənməsində və zəhmətkeş xalqla saray arasında münasibətlərin tənzimlənməsində mühüm rol oynamışdır. Qarabağ xanlığının siyasi tarixində Molla Pənah Vaqifin böyük xidmətləri olmuşdur. Dövlət işlərində Vaqif elmi, uzaqgörənliyi və xalqa yaxınlığı ilə Molla Pənah Vaqif ola bilmişdir.

Molla Pənah Vaqif Azərbaycan ədəbiyyatında heca vəznli şeir məktəbi yaratmışdır. Böyük sənətkarın adı ilə bağlı olan şeir-sənət ənənələri yaşamış, ədəbiyyatımızın sonrakı inkişaf mərhələlərində yaradıcılıqla davam etdirilmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında heca vəznli xalq şeiri üslubunun möhkəmlənib aparıcı mövqə tutmasında Molla Pənah Vaqifin mühüm rolu olmuşdur. Onun adı və sənəti həmişə uca tutulmuş, yüksək ehtiramla yad edilmişdir. Xalq şairi Səməd Vurğunun məşhur “Vaqif” tarixi dramı (1938) və Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin “İki od arasında” (1937) romanı qüdrətli sənətkara bəslənilən ümumxalq ehtiramına

Azərbaycan ədəbiyyatında ucaldılmış möhtəşəm abidələrdir. Bəstəkar Ramiz Mustafayevin “Vaqif” operası (1960) böyük söz ustasının həyat və sənət ideallarını xalqımıza çatdırmağa uğurla xidmət edir.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin 1982-ci ildə Azərbaycanın qədim Şuşa şəhərində Molla Pənah Vaqifə ucaldığı böyük məqbərə bu ölməz sənətkarın ədəbiyyatımızın inkişafı sahəsindəki xidmətlərinə və ictimai-siyasi fəaliyyətinə dövlət səviyyəsində verilmiş yüksək qiymətin parlaq ifadəsidir. Ermənistan silahlı birləşmələrinin Dağlıq Qarabağı işğal edərkən Vaqifin məqbərəsini dağıtması bu təcavüzkar ölkənin mədəniyyətdən uzaq olan mənəviyyətsiz simasını əks etdirir. Görkəmli Azərbaycan şairi və ictimai xadimi Molla Pənah Vaqifin anadan olmasının 300 illik yubileyinin doğma ölkəsi ilə birlikdə UNESCO və TÜRKSOY miqyasında beynəlxalq səviyyədə qeyd olunması böyük ümummilli və bəşəri ideallara xidmət edən böyük sənətin təntənəsidir [3, s. 3]. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Böyük Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqifin 300 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında”kı 12 yanvar 2017-ci il tarixli sərəncamı müstəqil dövlətimizdə sənətə və sənətkara bəslənən əbədi ehtiramın parlaq və əməli nümunəsidir. Dövlət sərəncamında öz əksini tapmış aşağıdakı sözlər Molla Pənah Vaqifin ölməz sənətinin yüksək qiymətini ifadə etməklə bərabər, qarşıda duran mühüm vəzifələri də nəzərə çarpdırır: “Molla Pənah Vaqif öz ənənələri ilə seçilən ədəbi məktəb yaratmış ölməz sənətkardır... Azərbaycan şairi Vaqifin sayəsində tarixinin növbəti mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Onun klassik bədii fikir salnaməmizin parlaq səhifələrindən birini təşkil edən irsi müasir dövrdə də insanların əxlaqi-mənəvi kamilləşməsinə xidmət göstərir.

Böyük Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqifin yubileyi Azərbaycan xalqının ölməz ədəbi-tarixi ənənələrinə dönməz sədaqətinin və ümummilli iftixar hissənin daha bir əməli təzahürüdür. Bu, həm də Vaqifin simasında xalqı və vətəni ilə daim bir olan, ümummilli ideallara sədaqətlə xidmət edən sənətkarların hər zaman Molla Pənah səviyyəsində qiymətləndirilməsinin əyani sübutudur.

M.P.Vaqif öz-özlüyündə (təbiətən) istedadlı, müdrik olsa da, onun şəxsiyyəti, ümumiyyətlə, dövrün, mühitin tarixi reallığının məhsuludur ki, böyük şairin, dövlət xadiminin yaşadığı həmin dövr Azərbaycanda milli intibah dövrü, mühit isə milli intibah mühiti idi [1, s. 3].

M.P.Vaqif Qarabağ ədəbi mühitinə yetirməsi olsa da, o milli təfəkkürün və dilin hələ XVIII əsrdə meydana çıxmış möhtəşəm hadisəsi kimi özündən sonrakı dövrlərin (elə bu günümüzün də...) poetik mühitinə yaranmasında, inkişafında olduqca mühüm əhəmiyyətə malikdir ki, bunu XXI əsrdə M.P. Vaqifin 300 illik yubileyinin müstəqil Azərbaycan respublikasında təntənə ilə küçürülməsi əyani sübutdur.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov N. Xalqın böyük şairi, "525-ci qəzet", 26.07.2017
2. Əhmədova S. Milli ədəbiyyat tarixində M.P.Vaqif irsinin öyrənilməsi, <http://zim.az/elmi-meqaleler/2838-milli-dbiyyat-tarixind-mpvaqif-irsinin-yrnilmsi.html> (23.08.2017)
3. Gözəllik və həqiqət şairi M.P.Vaqifin 300 illik yubileyi münasibəti ilə hazırlanmış metodik vəsait. F.Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası. Bakı, 2016, 27 s.
4. Həbibbəyli İ. Molla Pənah olan şair, "Azərbaycan" qəzeti, 30.08.2017
5. Molla Pənah Vaqif Əsərləri. tərt. H. M. Araslı. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 264 s.

QAFFARLI SELCAN

Bakı Dövlət Universiteti

VAQİF POEZİYASINDA KƏDƏR MOTİVLƏRİ

Açar sözlər: *Vaqif, poeziya, kədər, motiv, qəzəl*

The motive of sadness in Vagif poetry

This article is about Vaqif . He created in patterns both folk style and in classical genres. The article deals with Vagif’s sad-motivated poems. In fact, he is known for his optimistic poems. But in this article also proves that, he also has sad-motivated poems.

Keywords: *Poetry, sadness, motive, ghazal ,Vagif*

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində görkəmli yer tutan, üslubunun orijinallığı ilə fərqlənən sənətkarlardan biri də Molla Pənah Vaqifdir. Azərbaycan dilinin, şeirimizin inkişafı dedikdə onun adı Füzuli, Zakir, Sabir kimi söz ustaları ilə birgə çəkilir. Molla Pənah Vaqif öz ənənələri ilə seçilən ədəbi məktəb yaratmış ölməz sənətkardır. O, əhəmiyyətini əsrlərdən bəri qoruyub saxlayan bənzərsiz poeziya nümunələri meydana gətirməklə milli ədəbiyyatın yeni istiqamətdə inkişafına təkən vermişdir. Azərbaycan şairi Vaqif yaradıcılığı sayəsində tarixinin yeni mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Onun klassik bədii fikir salnaməmizin parlaq

səhifələrindən birini təşkil edən irsi müasir dövrdə də insanların əxlaqi-mənəvi kamilləşməsinə xidmət göstərir. Şərq şeirinin bütün vəznlərini yaxşı bilən, doğma dilində, xalqın ruhunu və zövqünü oxşaya biləcək səpkidə yazıb-yaratmağı üstün tutan şairin, əsərlərindəki xalq dilindən gələn təbii, səmimi ifadələri oxucunu məftun edir. Molla Pənah Vaqif Azərbaycan pedaqoji fikir tarixində məhəbbət, gözəllik lirikasının yaradıcısı və misilsiz ustadı kimi şöhrət qazanmışdır. Vaqif ədəbiyyat aləminə gələndə Azərbaycanda artıq əsrlərlə yol keçib gələn, formalaşmış ədəbiyyat mövcud idi. İstər klassik ədəbiyyatda, istərsə də aşıq şeir ədəbiyyatında yüksək poetik örnəklər yaranmışdı. Lakin XVII-XVIII əsrlərdə xalq əsərlərə xəlqilik, xüsusəndə realist əhval-ruhiyyənin gəlməsi məhz Vaqifin adı ilə bağlı olmuşdur.

Biz Vaqifi nikbin ruhlu qoşmaları ilə, məhəbbəti təbii və xalq təfəkkürünə yaxın bir dillə tərənnüm edən şeirləri ilə tanıyıyıq. Heç şübhəsiz ki, biz Vaqif yaradıcılığında sələfi Füzuli şeirlərindəki kimi dərin kədərə rast gəlmirik. Füzuli qəm, kədər şairi idi. Yazdığı əsərlərində də, bu kədər açıq şəkildə özünü büruzə verirdi. Amma Vaqif yaradıcılığında biz çox vaxt gözəlləri vəsf edən və vəsf etdiyi gözəlin eşqinə düşməyini özünə şərəf bilən bir aşıq obrazını görürük.

Vaqif yaradıcılığına nikbin əhval-ruhiyyə hakim olmuşdur. Lakin bu nikbinlik onun qəzəllərində, qoşmalarında kədər motivlərinin olmamasına dəlalət etmir. Vaqif bəlkə də, qəsdən şeir yazarkən ətrafındakı natəmiz mühitdən (sarayın ikiüzlü, məkrli əhatəsindən) uzaqlaşmağa çalışmış, buna görə də, şeirlərində həyatda olan səfalı, ruhlandırıcı şeylərdən bəhs etməyə can atmışdır. O, həyatda hər addımbaşı narahatlığa düşər olan adamlarda həyata, yüksək insani keyfiyyətlərə etiqad, gələcəyə ümid doğurmaq istəmişdir. Burdan görünür ki, onun xarici nikbinliyi daxilində dərin köklər salmamışdı (1, s. 127). İnsanlara sevinc gətirən poeziyanın müəllifi heç də daşqəbli, iztirablara biganə deyildi. Əksinə, bu nikbinliyin ardında zamanəsinə, mühitinə dair dərin bir narahatlıq gizlənilir. Yəqin ki, Vaqifi dərinəndən yaralayan hadisələr, xəyanətlər haqqında təəsürat şairin qəlbində getdikcə daha möhkəm yuva salmağa başlayırdı. Düzdü, Vaqifin kədəri nə Vidadi kimi bütün ömrü boyu onu öz təsirində saxlamış, nə də, Füzuli kimi ilahi eşqə çata bilməmə ehtimalının verdiyi qorxudan doğulan kədər qədər dərin, fəlsəfi olmuşdur. Onun kədəri cavan vaxtlarında yazdığı qəzəl və qoşmalarında daha çox aşıqın öz yarına qovuşa bilməməsindən, həsrət çəkməsindən doğan kədər olmuş, ömrünün sonlarında isə bu kədər öz yerini ictimai kədərə vermişdir. Burdan belə nəticəyə gələ bilərik ki, əslində, Vaqifin bütün yaradıcılığı boyu bu və ya başqa şəkildə kədər motivləri öz əksini tapmışdır. Və fikrimizin sübutu üçün deyə bilərik ki, Vaqifin yaradıcılığının son dövrlərində yazdığı “Bax” qəzəli, “Görmədim” müxəmməsində aydın nəzərə çarpan bədbinlik birdən-birə yaranan bir situasiya deyildi. Ömrü boyu nikbin ruhda yazan, heç bir əsərində kədər motivləri olmayan şair birdən-birə bu ruhda əsərlər yazmağa bilməzdi. Belə ruhda əsərlər yazmaq üçün ömrü boyu bu və ya başqa şəkildə həyat, həyatın sənə verdikləri və vermədikləri haqqında dərinəndən düşünmək lazımdı. Çünki bu iki əsər ömrü boyu insanlar və həyat haqqında dərinəndən düşünmüş və zəngin təcrübəyə malik bir şairin təfəkkürünün məhsulu ola bilər. Bütün həyatı boyu “toy bayarmdır bu dünyanın əzabı, ağı olan ona gətirər tabı” düşüncəsiylə yaşayan şair belə əsərləri birdən-birə meydana çıxara bilməzdi. Təbii ki, bu əsərlərin meydana çıxmasında Vaqifin şəxsi həyatında baş verən xoşagəlməz hadisələrin, Qarabağ xanlığının siyasi həyatında baş verən özbaşnalıqlar və haqsızlıqların rolu böyükdür. Bu ədalətsizliklər Vaqifi bir insan kimi dərinəndən yaralamış və həyatdan istədiklərini, gözlədiklərini ala bilməyən şairin xəyal qırılığınə uğratmışdır. Bütün bunlardan belə nəticəyə gəlirik ki, həqiqətən də Vaqif əsərlərində yaradıcılığı boyu kədər motivləri olmuşdur. İlk vaxtlar bu kədər dərin-ictimai kədər deyil, yarın öz aşiqinə verdiyi, daha intim və şəxsi kədər, şəkildə təzahür edir.

*Ey güli-xəndan, sən qan ağlaram,
Eylərəm şamü-səhər çaki-giriban ağlaram.
Gədəli zülfün əlimdən, piçü tabə düşmüşəm,
Dönmüşəm bir muyə, çox halı pərişan ağlaram.*

“Ağlaram” rədifli bu qəzəlinə diqqət yetirdikdə, sevgilisəndən ayrı düşmüş aşıqın gecə-gündüz yarının dərdi ilə ağlaması təsvir edilib. Yarının dərindən mum kimi əriyən, aşıq pərişan hallara düşər olub. Bu qəzəlinə sevgilisəndən həsrət qalmış aşıqın ah-fəryadları təsvir edilib. Burada təsvir olunan “yar” real insandır. Yəni Vaqifin gözəli artıq göylərdə gəzən mələklər, hurilər, yaxud da, o mələkləri, huriləri yaradan Tanrı deyil. Vaqifin gözəli real həyatda gördüyü Qarabağ gözəlidir. Amma Vaqifin gözəli məcazlar aləmindən yerə enib maddiləşsə belə, yenə də qəzəllərində klassik ədəbiyyata xas olan, lakin klassik ədəbiyyatdakı qədər dərin olmayan kədər motivləri özünü saxlamışdır. Sevgilisənin kirpikləri belə yadına düşəndə bağına xəncər sancılan aşıqın kirpikləri də yarının həsrətindən axan göz yaşları ilə islanır.

Vaqifin “Gəlməmiş” rədifli qəzəlinə aşıqın yarının ayrılığında doğan kədərə rast gəlirik.

*Hər gedən gəlmiş, mənim ol qəmküsarım gəlməmiş,
Ey gözüm, qan ağla kim, çeşmi xumarım gəlməmiş.
Getmiş idi ixtiyarım biləsincə yarımın,
Çünki yarım gəlməmiş, həm ixtiyarım gəlməmiş.*

“Gəlməmiş” rədifli bu qəzəlinə aşıq bütün gedənlərin döndüyünü bir onun yarının gəlmədiyindən qəmlənir. Gözlərinə müraciət edən şair onlardan yaş əvəzinə qan ağlamasını istəyir. Çünki gözlərinin nazlı

xumarı aşıqının görüşünə gəlməmişdi. Gözlər öz gözəlini görmədiyindən şair onlara “qan ağla”deyə müraciət edir. Gözlər şairin sevdiyinin gözəlliyi ilə nurlanır. Sevgilisi gəlməyən şair bu nurdan məhrum olur. Ona görə Göz yaşı əvəzinə “qan ağla” deyə müraciət edir. Çünki nursuz göz ancaq qan ağlaya bilər. Bütün ixtiyarını yarına vermiş şairin yarı gəlmədiyindən ixtiyarının da artıq onun öz əlində olmadığını ikinci beytdə izah edir. Aşıqın dərdi o qədər böyükdür ki, bu dərddən həтта ölə biləcəyini belə düşünür. Bu kədər mahiyyəti isə sevgilisinin həsrətinə dözə bilməməsidir. Əgər sevdiyi gözəlin dərdindən ölsə, yarı gəlməmiş onu məzara qoymamalarını vəsiyyət edir. Sevgilini “tuti dilli” adlandıran şair, burda yəqinki, ölünün üstündə ağrı deyilməsinə işarə vurur. Çünki əgər o ölsə, “tuti dilli” sevgilisi ona ağrı deyəcək. Bu ağrı deyilməmiş aşıq məzara qoyulmaq istəmir. Bu misrada həm də, tutinin sevgi quşu olmasına da, sətiraltı eyham edilmişdir. Sağkən sevgilisinə həsrət qalan aşıq heç olmasa məzara sevdiyinin səsi ilə söylənilən ağrı ilə getmək istəyir. Əcəlin onun canını ala bilməyəcəyini deyən aşıq burada, əslində, canının sahibin o yox,cananı olduğuna işarə edərək bildirir ki, yarı gəlməmiş canını verə bilməz. Çünki can onun yox canandır-sevgilisininidir. Sevgilisinə aid olanı ondan fərman gəlməmiş verə bilməz.

Şairin “Bax” rədifli qəzəli ictimai lirikanın ən parlaq nümunələrindəndir. Bu qəzəldə şairin zamanə, insanlarla bağlı dərin narahatlığı və kədəri özünü açıq-aydın büruzə verir. Qəzəlin mətə beytində şair dostuna üz tutub onu zamanın, dövrənin pis rəftarına həyatın pis işinə tamaşa etməyə çalışır. İkinci beytdə isə zülm əhlinin hökmünün və özünün Allah tərəfindən bir göz qırpmında necə məhv edildiyi fikri irəli sürülür. “Bax” qəzəli, ümumiyyətlə, başdan-başə kədərli və bədbin ruhda yazılmışdır. Qəzəldən hiss olunur ki, Vaqif zaməni ilə bağlı dərin narahatlıq hissi keçirir. Bu narahatlıq hissini dostu Vidadi ilə bölüşür. Şair dostuna məsləhət görür ki, “əhli- dünyadan” nə qədər uzaq dursa, bir o qədər yaxşıdır. Çünki heç kəsə vəfa, etibar, sədaqət qalamamışdır. Məqtə beytində isə şair dünyanın yaxşı-yamanına da yummağa çağırır, onun əyrisinə, düzünə baxmır, etiqadını peyğəmbərə, onun ali ocağına, nəslinə bağlayır.

Vaqif yaradıcılığı boyu qzəzəllər yazsa da, ədəbiyyat ələmində daha çox heca vəznli şeirləri ilə tanınır. Xüsusəndə gözəllərin tərənnümünə həsr etdiyi, nikbin ruhlu, qoşmaları klassik ədəbiyyatdan gələn ənənəni pozaraq qarışıq və çətin izafət tərkipləri, ərəb-fars sözləri ilə deyil, xalq dilində işlənən ifadələrlə zəngin olması ilə Vaqif yaradıcılığını orjinallaşdırırdı.

“Ayrıldıq” rədifli qoşmasında səfərə çıxan aşıqın yarı ilə danışmadan, görüşmədən ayrılmağından doğan kədər izlərini görürük. Vaqif qoşmalarındaki kədər dünyəvi kədərdir, real aşıqın çəkdiyi kədərdir. Bu kədər Füzuli yaradıcılığında cana qovuşa bilməməyin verdiyi kədər yox, tənə qovuşa bilməməyin verdiyi kədərdir. Yəni bu qoşmalardakı kədər ruha yox, cismə qovuşma arzusunun aşıqın ürəyində qalmasından doğan kədərdir. Vaqifin də ədəbiyyatımıza gətirdiyi yeniliklərdən biri də budur. Realizm.

Bu qoşmada aydın görünür ki, aşıq yarına cismən qovuşa bilməməyindən şikayətlənir. Ayrılanda yarını qucaqlaya bilmədiyinə görə kədərlənir. Bunun səbəbi isə sevgilisinin ondan incik olmasıdır. Aşıqı narahat edən məqamlardan biri də budur ki, yarının könlünü ala bilməyib. Qoşmanın möhürbəndinə diqqət yetirsək bu gözəlin könlünü ala bilməyən aşıqın ayrılma belə qəlbindən hələ də yarının izinin silinməyiyinə işarə vurur.

Vaqif yaradıcılığında məhəbbətin tərənnümünə, gözəllərin vəsfinə həsr olunmuş qoşmalar çoxluq təşkil etsə də, ictimai-siyasi xarakter daşıyan qoşmalara da rast gəlirik. Şairin “Bayram oldu”, “Hayıf ki, yoxdur”, “Durnalar” rədifli qoşmaları buna misaldır. Bu qoşmalarda ictimai təəssüfdən doğan bir kədərə rast gəlirik. Bu mənada şairin “Bayram oldu” rədifli qoşmasındaki kədər çox barizdir.

Qoşmaya diqqət yetirsək, görürük ki, Vaqif burada bir Qarabağ kəndlisinin bayram ərafəsində vəziyyətini təsvir edib. Bayram bizim adət-ənənələr içərisində xüsusi təmtəraqqla qeyd olunana günlərdən biridir. Hansı bayram olmağından asılı olmayaraq “bayram” ifadəsi hər kəs üçün təmtəraqqlı bir günü ifadə edir. Hansı ki, bayramlarda süfrələr açılır, süfrələrə müxtəlif dadlı təamlar düzülür. Hər evdə el arasında demişkən, mütləq ki, “qazan qaynayır”. Vaqif də bu qoşmada bir kasıb kəndlilin bayram vaxtı süfrəsində quru zoğalın belə olmamasını, yemək hazırlamaq üçün lazım olan ərzaqların çoxdan tükəndiyini çox sadə, amma bir o qədər də ürəkəğrısı ilə təsvir edir. Kasıblıq böyük dərddir. Birinci bəndi oxuyan kimi kəndlilin kədəri bizi öz təsirinə salır. Oxucu da artıq bu kədərə ortaqlı olur. İkinci bənddə artıq Vaqifin siyasi bir nüansa işarə vurduğunun şahidi oluruq. “Bir söz desəm dəxi qoymazlar kəndə” misrasından artıq oxucu anlayır ki, kəndlilin bu vəziyyətindən şikayətlənməyə də haqqı yoxdur. Çünki şikayət etməyə kimsə də yoxdur. Şikayət etdiyi halda onu kənddən dərhal uzaqlaşdırırlar. Yəni bir tərəfdən kasıblıq, digər tərəfdən də haqsızlıq kəndlilin mənəvi cəhətdən sarsıdır. Vaqif bu haqsızlıqları real həyatında görmüşdü. Özü dövlət xadimi olsa da, kəndlilərin həyatına, dərdinə biganə yanaşmırdı. Çox vaxt İbrahim xanın siyasəti ilə razılaşmayan şair bu məzmununda yazdığı şeirləri ilə öz kədərini ifadə etmişdir. Sonuncu iki misrada “çox öyünmə ki, kamalımız var, Allaha şükür ki, kamal da yoxdur” deməklə, əslində, özünü məzəmmət edir. Vaqif burada demək istəyir ki, kamalı olsaydı kənd əhalisi bu durumda olmazdı. Əhalinin vəziyyətinə bir çarə qılardı. Dərdlərinə dərman tapardı. Düzdü, Vaqif hər zaman vəzirlik statusundan istafədə edərək, rəiyyətə əlindən gələn qədər kömək etməyə çalışmışdır. Lakin təbii ki, Vaqifin bu səyləri rəiyyətin rahat yaşayışı üçün kifayət etmirdi. A.Dadaşzadə isə bu misraların təhlilini başqa cür vermişdir. Onun fikrinə görə, şair burada təfəkkürün, ağlın,

savadın pul var-dövlətlə müqayisədə qiymətləndirilməsinə işarə edir. Bu həyatda əsil kamallı adam vara, mənəbə sahib adamdır, demək istəyir.

Vaqif yaradıcılığının son dövrlərində yazdığı “Görmədim” müxəmməsi demək olar ki, onun bütün ömrü boyu gördüyü haqsızlıqların, özbaşınalıqların, insanların ona qarşı etdiyi ikiüzlülüğünün təsdiqi olaraq yazılıb. Bu müxəmməsdə ifadə olunan kədər, etiraz, nifrət o qədər güclüdür ki, onu yalnız Vaqifin şəxsi həyatında baş verən hadisələrlə əlaqələndirmək olmaz. “Görmədim” müxəmməsi sübüt edir ki, Vaqif həyatın qarşıya qoyduğu məsələləri bütün dərinliyi ilə görmüş, onlarla maraqlanmış və onlara münasibətdə yüksək ictimai-fəlsəfi ümumiləşdirmə dərəcəsinə qalxa bilmişdir. Bu əsər Vaqif yaradıcılığında dönüş idi. H.Mehdi qeyd edirdi ki, Vaqifin kədəri nə keçici, nə də təsadüfi idi (1, s. 123).

Vaqifin bu müxəmməsindəki kədər, şikayət, hüzn sırf subyektiv səciyyə daşımır. Bu şikayət artıq danışmaqdan yorulmuş, zara gəlmiş adamların ümumiləşmiş səsidir. Vaqifin “Görmədim” müxəmməsindəki şikayət səsi mübariz bir kədər, insan mənliliyini, ləyaqətini alçaldan quruluşa, qayda-qanuna qarşı etirazın səsidir. Bu müxəmməsində Vaqif ömrü boyu demək istəyib deyə bilmədiklərini misralara tökmüşdür. A.Dadaşzadənin dediyi kimi “keçdiyi həyat yolunun nəticəsində şair özünün vətəndaşlıq manifestini – “Görmədim” müxəmməsini söyləmişdir. Bu əsərdə Vaqif gözəllik, məhəbbət aşiqi deyil, dövrünün, mühitinin qüdrətli ittihamçısıdır (1, s. 126).

Ömrünün son dövrlərində Vaqif başa düşdü ki, həyatdan qəti uzaqlaşmaq mümkün deyil. Sən hara qaçırsansa qaç, o səni öz amansız pəncəsinə alacaqdır. Təkcə sənətdə, poeziyada işıq axtarmaq hələ heç də həyatın işıqlı olmasına imkan yaratmır. Bunun üçün daha böyük işlər görmək lazımdır. Bu müxəmməsi oxuyanda hiss etmək olur ki, bir zamanlar həyat və nəşə aşiqi olan şairin gözündə artıq dünya qaralmışdır. Şair məkr, xəyanət, şübhə, pul və dövlət hərisliyi hökm sürən bir mühit əhatəsində boğulur. Bu çirkablarda boğulmaqda olan Vaqif mənfur dünyanı qəlbinin dərinliklərindən gələn güclü bir etirazla qamçılıyır. Bütün bu şikayətləri yalnız şəxsi narazılıq və sarsıntı səbəbi kimi izah etmək həqiqətə uyğun olmazdı. Vaqif burada öz zamanının bütün qüsurlarını toplayıb, onlara birdən nifrət yağdırmışdır. Yüksək bədii qüvvəsi, cəsarətli və amansız ictimai məzmunu gözəl bir vəhdət təşkil edən bu şeir Vaqif yaradıcılığının zirvəsidir. Eyni zamanda, kədər motivlərinin başdan-başa hakim olduğu Vaqif yaradıcılığının manifestidir.

Sonuncu bəndədən aydın görünür ki, Vaqif artıq saçlarının ağardığını, saçları ağardıqca günlərinin qaraldığını başa düşür. Üçüncü misrada ömür-gün yoldaşının vəfasızlığına işarə vuran şair, Allahdan başqa heç kimə pənah bağlamamağı məsləhət görür. Bu sözləri deyən Vaqif əvvəlki Vaqifdən çox fərqlənir. Əvvəlki Vaqif gözəlləmələr müəllifi idisə, bu misraların müəllifi Vaqif isə həyat həqiqətini dərk etmiş Vaqif idi. Bu misralar həm də insanpərvər bir şair qəlbinin son çırpıntıları idi. Vaqifin bu bəndə söylədiyi fikri əsirlər qabaq Füzuli demişdir.

*Vəfa hər kimsədən kim istədim, ondan min cəfa gördüm,
Kimi kim bivəfa dünyada gördüm, bivəfa gördüm.*

Ədəbiyyat

1. Dadaşzadə A. Vaqifin həyatı və yaradıcılığı. Bakı: Az. SSRİ EA, 1966, 188 s.
2. Füzuli M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1984, 268 s.
3. Vaqif M.P. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 261 s.
4. Hüseynoğlu T. Söz tarixinin yuvası, Bakı, 2000, 164 s.

QƏDİMLİ KAMİLƏ

Bakı Dövlət Universiteti

M.P.VAQİF YARADICILIĞININ MÜDRİKLİK ZİRVƏSİ

Açar sözlər: *Vaqif, müxəmməs, şair, XVIII əsr, şikayət*

Top of wisdom at Vagif's activities

M.P.Vagif wrote “Görmədim” supporter at the end of his activities. In his “Görmədim” supporter the thoughts (ideas) of world, community, conditions was examped. When his “Görmədim” supporter is compared with similar content poem at M.Fuzuli and H.Cavid's activities, Vagif's reaction to condition and ideas of poem is given clearly.

Keywords: *Vagif, mukhammas, poet, XVIII century, complaint*

M.P.Vaqif Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində görkəmli yer tutan, yaradıcılıq üslubunun orijinallığı ilə fərqlənən bir sənətkardır. Dahi Nizami və Füzulidən sonra o, ədəbi məktəb yaradaraq ədəbiyyatımızın

yüksəliş tarixində yeni bir mərhələnin əsasını qoymuşdur. Məlumdur ki, şairin şeirlərindəki nikbinlik ömür boyu davam etmir, həyatının sonlarında əhvali-ruhiyyəsində ciddi dəyişiklik özünü büruzə verir. Bu illərdə “Bax” qəzəli və “Görmədim” müxəmməsində təəssüf, eləcə də şikayət motivləri yer alır. Tədqiqatçıların əksəriyyəti bu motivləri bədbinlik adlandıraraq onu təsadüfi hal hesab edirlər. A.Şaiq belə fikirdədir ki, “Bu mənzumələrdəki bədbinlik bir taqım təsadüfi vəqə və hadisələrdən doğan keçici bir haldır. O, şairin ruhunun həqiqi səsi deyildir” (5, s. 122). S.Mümtaz isə bunu şairin şəxsi həyatı ilə əlaqələndirirdi. Bizim fikirimizcə, bu müxəmməsdə həm şəxsi narazılıq, həm də digər hadisələrlə bağlı şikayətlərini dilə gətirmişdir:

*Baş ağardı, ruzigarım oldu gün-gündən siyah,
Etmədi, səd heyif kim, bir mahı rüxsarə nigah,
Qədr bilməz həmdəmlə eylədim ömrü təba* (7, s. 186)

Bu misralarda şairin şəxsi narazılıqlarını görə bilirik. Tədqiqatçıların fikrindən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, əgər şairin həyatında faciəli hadisələr olmasaydı, onun əhvali-ruhiyyəsində heç bir dəyişiklik baş verməzdi. Amma “Görmədim” müxəmməsini oxuyarkən görürük ki, şeirdəki nifrət o qədər möhtəşəm və güclüdür ki, onu yalnız şəxsi həyatdakı müvəffəqiyyətsizliklərlə əlaqələndirmək qeyri-mümkündür. “Görmədim” müxəmməsi sübut edir ki, Vaqif həyatın və dövrün qarşıya qoyduğu məsələləri bütün dərinliyi ilə görmüş, onlarla maraqlanmış və onlara münasibətdə yüksək ictimai-fəlsəfi ümumiləşdirmə dərəcəsinə qalxa bilmişdir. Keçdiyi həyat yolunun nəticəsində şair ömrünün vətəndaşlıq manifestini – “Görmədim” müxəmməsini söyləmişdir. Şair böyük bir nifrətlə ikiüzlü və nahaq qan tökən adamlara öz qiymətini verir. Həmçinin acgöz hakimlərin doymaq bilməyən iştahasından danışır və güclü bədii ümumiləşdirmə aparır:

*...Cümlə məkrü alü fənnü fitnədir, cəngü cədal,
Dirhəmi dinar üçündür hər şeyə yapışsa əl...* (5, s. 129)

Bu müxəmməs dünyanın alçaqlarına, yalançı din xadimlərinə, riyakar şeyxlərə qarşı tutarlı bir **ittihamnanə**dir:

*Alümü cahil, müridi mürşüdi şagirdü pir,
Nəfsi-əmmarə əlində sərbəsər olmuş əsir,
Həqqi batil eyləmişlər, işlənilir cümri-kəbir,
Şeyxlər şəyyad, abidlər abusən qəmtərir,
Hiç kəsdə həqqə layiq bir ibadət görmədim.* (2, s. 733)

Bütün bunları Vaqifin yalnız şəxsi narazılıqları ilə izah etmək doğru olmazdı. Bəziləri bu şeirdə Vaqifin bədbinlik əhvali-ruhiyyəsini hiss edirlər, amma o bədbinləşməmişdir. O etiraz edir, yalan və ədalətsizlik dünyasına narazılıqlarını bildirir. Belə bir cəmiyyətdə ağıllı adamlar əziləcək, nadanlar hörmət sahibi olacaqlar. “Belə dünyadan həzər etmək lazımdır”, -deyərkən şair təslim olmaq istəmir. Şair “həzər etməyi” nifrət etmək mənasında işlədərək öz qəzəbini bildirir. Şair göstərir ki, xırda hisslər, acgözlük, mənəbpərəstlik insanları bəsitləşdirir, mənən kiçildir. O görür ki, tutduğu mövqe və vəzifədən asılı olmayaraq, şah da, dərviş də dünya malına göz dikmişdir və hər ikisi eyni dərəcədə miskindir:

*Hər kişi hər şeyi sevdi, onu betər istədi,
Kimi xəxti, kimi tacı, kimi əfsər istədi.
Padşahlar dəmbədəm təsxiri-kişvər istədi...* (5, s. 129)

Böyük bədii təsir və ümumiləşdirmə gücünə malik olan “Görmədim” müxəmməsi poeziyanın ən nadir incilərindən biri kimi yaşamaqdadır.

“Görmədim” rədifli şeirlər Vaqifə qədər, əsasən, qəzəl formasında sələflərin yaradıcılığında da yer almışdır. M.Füzuli hətta bir qəzəlində rədifli inkarda “Gördüm” kimi verir. Həmin qəzəl mənə cəhətdən Vaqifin müxəmməsinə daha yaxındır.

Qəzəl janrı Azərbaycan ədəbiyyatında Füzuliyə qədər uzun bir dövr keçmişdir. Ancaq nə Füzulidən əvvəl, nə də ki Füzulidən sonra gələn Vaqif, Vidadi və s. şairlərdən heç kəs Füzuli səviyyəsində yüksək bədii keyfiyyətdə qəzəl yazmamışdır. M.Füzuli 1) aşiqanə; 2) ictimai-fəlsəfi; 3) təsviri; 4) minacat, nət ruhunda olan qəzəllər yazmışdır (4, s.126). M.Füzuli üçün daha xarakterik olan bir sıra əsərlərdə açıq tərənnüm olunan kədər, yalnız şəxsi deyil, çox zaman ictimai-fəlsəfi məzmunlu vətəndaşlıq kədəridir ki, bunu şairin yaşadığı mühit, quruluş və buna qarşı Füzulinin əlaqəsi ilə izah etmək lazımdır. İctimai ədalətsizliyə, haqsızlığa qarşı Füzuli öz qürurunu, böyüklüyünü saxlayır, əsrinin nifrətə dövlət adamlarından uzaq durmağı məsləhət bilir. M.Füzulinin ictimai məzmunlu şeirlərindən biri də “Gördüm” rədifli qəzəlidir. Bizim fikrimizcə, qəzəl bir növ şikayət ruhludur:

*Vəfa hər kimsədən kim istədim ondan cəfa gördüm,
Kimi kim bivəfa dünyada gördüm, bivəfa gördüm.*

Yuxarıdakı misralarda şair bivəfa dünyada insanlarda cəfa gördüyünü söyləyir. Bu qəzəldə şair saflıqdan, yaxşılıqdan dəm vuran insanların əslində hamısının xəyanətkar olduğunu bu misra ilə ifadə edir:

“Səfadan dəm uran həmdəmləri əhl-i riya gördüm.”

*Füzuli eyb qılma üz çevirsən əhl-i aləmdən
Nədən kim hər kimə üz tuttum ondan yüz bəla gördüm.*

Son misralarda şair bütün aləmdən üz çevirir, səbəbini isə üz tutduğu insanlardan bəla görməsi ilə izah edir.

Görkəmli mütəfəkkir, şair - dramaturq H.Cavid bizim dramatik poeziyada qüvvətli faciənəvis, mənzum və romantik dramın yaradıcısı kimi unikal və şərəfli bir yer tutur. H.Cavid böyük dramaturq olmasından əvvəl böyük şair olmuş və lirik-fəlsəfi yaradıcılığını ömrü boyu davam etdirmişdir.

H.Cavidin şeir dili səmimi, saf insan duyğularının tərənnümündə nə qədər həzin, kövrək, lirikdirsə, insanlara zülm və müsibət gətirən şər qüvvələrə, heyvani instiktlərə tabe olub, öz həmcinslərini zülmət və cəhalətdə saxlayan riyakarlara qarşı mübarizədə o qədər kəskin, amansızdır. Cavidin şeirlərində romantik bədbinlik, ruh düşkünlüyü və ümitsizlik olur, lakin zaman keçdikcə mübariz bir ovqata çevrilir. H.Cavidin şeirlərindən biri də "Görmədim" şeiridir. Burada lirik qəhrəman eşqə düşür, ancaq eşqdə o, bəladan başqa bir şey görmədiyini deyir:

*Bilmədim, uydum şu məcnun gönlümün fəryadına,
Eşqə dil verdim, bəladan başqa bir şey görmədim.
Bu misralarla yuxarıdakı fikrimizi təsdiq etmiş oluruz.
Söylüyorlar: "Daimi zövqi- səadət var" yazıq!
Seyr edib boş iddiadan başqa bir şey görmədim (3, s. 69).*

Yuxarıdakı misralarda şair səadətin daimi olmadığı və boş bir iddiadan başqa bir şey olmadığını söyləyir. Şair şeirdə başqa məsələlərə də toxunur. Hər kəsə mərhəmət göstərərək, yaxşılıq edib onları tanıdığını zənn etsə də, sonda yaltaqlıqdan, xəyanətdən başqa bir şey görmədiyini aşağıdakı misralarla qeyd edir:

*Gördüyüm hər müztərrib simaya duydum mərhəmət,
Yara, həm ağyarə yar oldum, da sevdim bicihət;
Aşına zənn etdiyim hər yüzdə heyhat!... Aqibət
Boş təməllüqdən, riyadan başqa bir şey görmədim (3, s. 69)*

Aşağıdakı son misralarda şair yenə həyatda gördüklərinin bəladan başqa bir şey olmadığını vurğulayır:

*Bəlkə var səhvim? Fəqət gördüklərim həp öylədir...
Görmədim, əsla bəladan başqa bir şey görmədim. (3, s. 69)*

Məlumdur ki, Füzuli XVI əsrdə, M.P.Vaqif XVIII əsrdə, H.Cavid isə XX əsrdə yaşamışdır. Bu şəxsiyyətlər arasında iki yüz ilə yaxın zaman fərqi mövuddur. Onlar zaman, cəmiyyət və fərdlə bağlı müşahidələrini öz dövrlərinə və üslublarına uyğun tərzdə məharətlə açıqlamışlar. Göründüyü kimi, eyni bir ideyanın, fikrin tərənnümü təkrar təsiri bağışlamır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, c. 3, Bakı: Elm, 2009
2. Babayev.Y. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII-XVIII). Bakı: "Elm və təhsil", 2014
3. Cavid.H. Əsərləri. c.1, Bakı: Lider, 2005
4. Cəlil.M . Füzuli sənətkarlığı. Bakı, 2007
5. Dadaşzadə A. Vaqif həyat və yaradıcılığı. Bakı, 1966
6. <http://www.edebiyatvesanatakademisi.com/Siirler/Detay/vefa-her-kimseden-kim-istedim-ondan-cefa-gordum-9428.aspx>
7. Vaqif.M.P. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004

QULUYEVA MİNARƏ

Bakı Dövlət Universiteti

XVIII ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ PROSESİNDƏ POETİK TƏKAMÜLÜN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Açar sözlər: *ədəbi proses, poetik təkamül, inkişaf perspektivləri, poetik şüur, etnopsixoloji və sosioloji xüsusiyyətlər, tarixi təkamül, forma və məzmun problemləri, ənənəvi poetika, sözün mənası, bəşər tarixi*

If the poetry of the East is compared with the ocean, one of the largest sea of it is Azerbaijan

The literature of Middle Ages of the countries of the East, the Middle Asia and Azerbaijan is connected with one another with indissoluble ties. Here is the common character of plots, poetical language and style of image, metaphor and at last the common character of aesthetic thought. Till the beginning of

XIX century traditions were the only kind of literary creative works on the ground of the whole number of specific conditions in Azerbaijan. In the XVIII century the perspectives of the development of poetical evolution in the literary process of Azerbaijan

Keywords: *literary process; poetical evolution; perspectives of evolution; poetical sense; ethnopsychological and sociological features; historical evolution; the problems of form and sense; traditional poetics; the meaning of the word; the history of the humankind*

M.P.Vaqif yaradıcılığında qoşma janrının poetikası Azərbaycan poetik şüurunun özünəməxsus dərkinə ifadə edirdi. Bu dövrdə poetik fikrin təkamülünə müxtəlif daxili və xarici amillər təsir edirdi. Çünki bu tarixi dövr ədəbi prosesdə düzgün əks olunmalı, onun xüsusiyyətləri real ifadə edilməli idi.

Ədəbiyyatşünaslığımızda qoşma poetikasının qanunları demək olar ki, ümumi planda araşdırılmış, bu zaman hər bir dövrün tarixi xüsusiyyətləri xalqın mentaliteti, etnopsixoloji və sosioloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmamışdır. Bu baxımdan bu cür tədqiqatlar quru nəzəriyyə olaraq qalırdı.

Alman alimi R.Kursius “Европейская литература и латинское средневековье” (“Avropa ədəbiyyatı və latın orta əsrləri”) əsərində yazırdı: “Kim yalnız orta əsrləri və yeni dövrü öyrənmişdirsə, onun ədəbi proses və tarixi təkamül barədə anlayışı yoxdur. Avropa ədəbiyyatı haqqında yalnız o zaman fikir söyləmək olar ki, Homerdən Heteyə qədər bu ədəbiyyatın bütün dövrlərini biləsən” (bax: 5, 210-214).

Fikrimizcə, Azərbaycan şeirində qoşma janrının poetikasını araşdırarkən poetik prinsiplərin tarixi təkamülünə və mənşəyinə, bədii ifadə vasitələrinin və formalarının konkret tədqiqat üsullarına xüsusi fikir verməliyik. Əsas məsələ vacib poetoloji kateqoriyaların (obraz, üslub, janr, metod və s.) diaxronik tədqiqindən ibarətdir. Poetik kateqoriyalar daim inkişafdadır. Bu kateqoriyalar tarixi inkişaf şəraitində öz mənə və özəlliyini saxlayır, yeni münasibətlərə və əlaqələrə girir, fərqli sistemlərə daxil olurlar. Bu sistemlər dövrün və zamanın ədəbi şüuru ilə səciyyələnir.

Poetika ilk növbədə ədəbiyyat haqqındakı fikirlərin təkamülünü ifadə edir (1, 210-212).

Şərq poetikasında forma əsas götürülür. Burada məzmun ikinci plana keçir. Qədim hind ədəbiyyatı mütəxəssisi M.Vinternus təəssüflə qeyd edir ki, sanskrit poeziyasının əsas xarakterik cəhəti ondan ibarətdir ki, burada əsasən forma nəzərdə tutulur. Alim sanskrit ədəbiyyatının bu naqis cəhətini xüsusi qeyd edir. Formanın məzmununa nisbətən ön plana keçməsi bu ədəbiyyatın estetik təsirini azaldır.

Eyni fikri Çin ədəbiyyatı haqqında da söyləmək olar. Çin və yapon ədəbiyyatında əsas diqqət formaya verilir, məzmun isə kölgədə qalır. Qədim hind, Çin və yapon ədəbiyyatında poetikanı ilahiləşdirirlər. Şairə isə göydən enmiş mələk, allahların elçisi kimi baxırdılar. Şeir göylərin yerə və insanlara lütfü, müqəddəs məhəbbəti kimi təqdim olunurdu. Qədim ərəb ədəbiyyatında isə təxəyyül və özünüifadə ədəbiyyatın məqsədi kimi qəbul olunmurdu (bax: 2, 100-104).

Ərəblər heç bir zaman ədəbiyyatın estetik təsiri, gözəllik hislərinin ədəbi prosesdə tərənnümü problemləri ilə maraqlanmırdılar. Burada şairin daxili aləmi, hiss və həyəcanları, fərdi xüsusiyyətləri həmişə arxa plana keçirdi. Yaradıcı təxəyyül qədim ərəb ədəbiyyatına yad idi.

XVIII əsr Azərbaycan şeirinin, xüsusən qoşma janrının poetikasında bədii obrazın, üslubun forma və məzmun problemləri ön plana çəkilirdi. Bu dövrün ənənəvi poetikası poetoloji kateqoriyaların araşdırılmasında hələ bir çox suallara tam cavab verə bilmir.

XVIII əsr qoşma janrının poetikası öz dövrünün xüsusiyyətlərini əks etdirir və bu baxımdan fəlsəfi-ümumiləşdirici xüsusiyyətlərə malik olur. Poetika bu zaman ədəbi yaradıcılığa nüfuz edərək, yalnız bədii ifadə vasitələrinin deyil ədəbi prosesin ümumi inkişaf qanunlarını da əks etdirir.

XVIII əsrdə Vaqif qoşmalarının məzmun və forma kateqoriyaları təsirli bədii təxəyyülə, güclü emosional təsir qüvvəsinə malik idi. Poetik kateqoriyaların səciyyəsi dəyişsə də, onların semantik funksionallığı sabit qalır.

Vaqif təxəyyülündə olan fikirləri qoşmalarında canlandırmağa çalışırdı. Alman alimi Qinzburq V.Y. yazırdı: “Poetik təkamül yolu işarədən obraza, obrazdan mənaya keçir” (4, 82-86).

Beləliklə, bədii təhlilin əsasını semantik prinsip təşkil edir. Məzmun bədii ifadə vasitələrinin köməyi ilə şairin maddi-mənəvi və ictimai dəyərlərə münasibətini ifadə edir. M.P.Vaqif qoşmalarının üslubu şairin poetik dilinin sistemli təşkilidir. Üslubiyyatı onun daxili dayaq sistemi olan ritorikadan (bəlağətdən) ayrı təsəvvür etmək mümkün deyildir. Burada iki amili xüsusi qeyd etmək lazımdır:

- 1) Bədii təfəkkürün xüsusi forması olan poetik dil amili.
- 2) Üslubiyyatın daxili sistemliliyi amili.

Bu zaman üslubiyyat və ritorika (bəlağət) arasındakı münasibətlər nəzərə alınmalıdır. M.P.Vaqif qoşmalarının bədii üslubu ilk növbədə onların əşyavi-hissi və emosional əsasını təşkil edir, yəni ətraf aləmin

obrazlarla ifadə olunmasına şərait yaradır. Qoşmalarda asosiativ əlaqələr predikativ və qeyri-predikativ əlaqələrə üstün gəlir.

Rus alimi A.Potebuqanın fikrincə, bədii obrazlarda əsas və gizli məzmun ifadə olunur, məcazi mənə əsas mənə ilə üzvi vəhdətdə götürülür (10, 82-86).

M.P.Vaqif qoşmalarında sözün mənası sanki şaxələnir, yeni mənə yaranır. Bu baxımdan elə düşünmək olar ki, iki dil mövcuddur: mövcud olan və mümkün olan. Bu iki dil arasındakı münasibət əsas və məcazi mənəların yaranmasına, sözün çoxmənalılığına, anlam palının genişliyinə səbəb olur. Şifahi xalq ədəbiyyatında daha böyük təsir yaratmaq üçün ritorik dəyişmələrə, söz mənasının şaxələndirilməsinə ehtiyac duyulur. Orta əsrlər Avropasında ritorika (bəlağət) ədəbi diskursun köhnəlmiş sxolastik forması kimi təqdim olunurdu.

Romantiklər isə ritorikanı ümumiyyətlə qəbul etmirdilər. Onların fikrincə, ritorika süni olaraq bəzədilmiş dil nümunəsi idi. Bir çox ədəbiyyatşünas alimlər ritorika ilə poetikanı ayırmağa, əlaqəsi olmayan sahələr kimi araşdırmağa çalışırdılar. Tarixə müraciət etmədən tarixi ritorikanın faktlarına söykənmədən ritorikanı (bəlağət) araşdırmaq onun əsas səciyyəvi cəhətlərini müəyyənləşdirmək mümkün deyildi. Ritorika (bəlağət) tarixən dəyişən qeyri-stabil, dinamik poetik sistemdir. Ritorika (bəlağət) kateqoriyalarının ədəbi prosesdə qarşılıqlı münasibətlərinin təkamül prosesidir. Aristotelin ritorikası fənlərarası xarakterə malik idi. Aristotel ritorikanı daha geniş mənada başa düşür, onu yalnız nitqin ifadəsi haqqında elm kimi qəbul etmirdi. Aristotelin fikrincə, ritorika dilin janrına, nitqin səciyyəsinə və xüsusiyyətlərinə münasibətlərini araşdıran bir elm idi. Funksional üslub problemi ilk dəfə Aristotel tərəfindən elmə gətirilmişdir.

Müasir ədəbiyyatşünaslıqda ritorika (bəlağət) bir neçə aspektdən (ideoloji tənqidi, semiotik və kommunikativ) öyrənilir. Ədəbi ritorikanın (bəlağətin) iki əsas problemi: sistemli tarixi ritorika və tarixi-grammatik ritorika çağdaş dövrümüzdə böyük maraq doğurur.

“Ritorika ədəbiyyatın əsəb sistemidir” – deyən alimlər yanılırlar (8, 24-26).

M.P.Vaqifin qoşmalarında ritorikanın (bəlağətin) köməyi ilə şairin təsvir olunan mətnə münasibəti ifadə olunur, şeirin emosional strukturu müəyyənləşir. Bu qoşmalarda bədii ifadə vasitələri şairin ritorik şüurunun tərkib hissələridir.

Bəşər tarixi mədəniyyətlər və ədəbiyyatlar tarixidir. Qədim dövrlərdən çağdaş dövrümüzdə qədər yaranan, təkmilləşən ədəbiyyatlar hər bir xalqın etnopsixologiyasını, mentalitetini, təkamül mərhələlərini müəyyən edən amildir.

Cəmiyyətin və xalqın ictimai-siyasi səviyyəsi mədəniyyət dəyərləri ilə birbaşa bağlıdır. Milli şüurun yetkinliyi milli-mənəvi özünüdərk prosesi tarixi qan yaddaşımızı necə başa düşməyimizdən asılıdır. Milli ədəbiyyatımız nə ümumdünya ədəbi prosesindən ayrılaraq inkişaf edə bilər, nə də milli köklərimizdən uzaqlaşaraq yad elementlərdən yaranan bir vəhdət şəklində təqdim edilə bilər.

Milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri bir-birindən ayırmaq, onların arasına Çin səddi çəkmək də düzgün mövqe deyildir.

Azərbaycan şeirinin qoşma janrında, o cümlədən M.P.Vaqifin qoşmalarında müşahidə edilən əqli-mənəvi və əxlaqi keyfiyyətlər, humanizm ideyaları ümumbəşəri dəyərlərdir. M.P.Vaqifin qoşmaları əsl söz sənətidir. Musiqi səs ahəngi, təbiiq incəsənət zahiri görüntüsü ilə insan qəlbinə təsir edir. Vaqifin qoşmaları həm estetik dəyərləri, həm də əqli-fəlsəfi anlaşımları ifadə edir. Burada sözün təsir gücü daha çoxdur. Milli ruhun dərin izləri bu misralarda ifadə olunur.

Bu qoşmalar öz emosional-estetik dəyərinə və məzmun tutumuna görə daha təsirli və daha yetərlidir. M.P.Vaqifin qoşmaları poetik düşüncəni təmsil edir. Hər bir misra bitkin bir poetik düşüncənin ifadəsidir. Sözlər və obrazlar misra-misra düzənlənir.

Qoşmaların poetikası həmin düzənin əsaslarını və məntiqi özəlliklərini araşdırır. Burada bədii sözün, bədii deyimə və bədii mətnin arxasında bədii-estetik düşüncə və poetik təxəyyül dayanır. Vaqif qoşmalarında hər bir söz təxəyyülün ifadəsidir.

Füzuli demişkən:

*“Xazini-gəncineyi-əsrardır hər dəm çəkər,
Riştəyi-izharə min-min gövhəri-əsrar söz.”*

Azərbaycan şeirinin qoşma janrında ədəbi prosesin təkamül tarixi əksi mifoloji dönmə və folklor, orta əsrlərin klassik dönməsi və müasir ədəbi prosesdən ibarətdir. Azərbaycan şeirinin qoşma janrında, o cümlədən M.P.Vaqif qoşmalarında folklordan qaynaqlanan, artıq müəyyənləşmiş ədəbi qəliblər, bədii obrazlar, poetik təxəyyül, estetik dəyərlər mövcuddur. Bu qoşmalarda aşiq yaradıcılığı özəlliklə seçilir və daha çox folklor ənənələrindən yararlanır. Poetika tariximiz üç əsas təkamül dövründən keçmişdir:

1.Şifahi xalq ədəbiyyatı özünəməxsus dil-üslub xüsusiyyətləri, əxlaqi-mənəvi dəyərlər durumundan qaynaqlanan şifahi xalq ədəbiyyatı poetika tariximizin birinci dövrünü təşkil edir.

2.Poetika tariximizin ikinci dönməni orta çağ ədəbi prosesi təşkil edir. Orta çağ ədəbi prosesi öz yeni estetik dəyərlər sistemi, ədəbi-bədii janr və tipləri, şeir növləri və qanunları ilə köklü şəkildə seçildi.

3.Orta çağlardan yeni dönmə keçid mərhələsi, xüsusilə XVIII əsrdən başlayaraq klassik ənənələrin yaşaması ilə yanaşı milli dil-üslub meyilləri yenidən canlanır (8, 94-102).

M.P.Vaqif qoşmalarında yeni realist düşüncə ilə bərabər poetik kateqoriya və qanunların bədii təsvir vasitələrinin milli üslub zəmnində yeniləşməsi davam etmişdir.

Azərbaycan şeirinin qoşma janrında, o cümlədən M.P.Vaqif qoşmalarında poetik təxəyyülün qaynaqları olaraq, ilkin əsəri düşüncə tərzini, əski inanc və mərasim mətnlərini, el ədəbiyyatını, Qurani-Kərimin hədis və qissələrini elmi, fəlsəfi və təsəvvüf ədəbiyyatını göstərmək olar. Bu dövrün poetikası bədii-estetik düşüncə tərzinin özəlliklərini araşdırır. M.P.Vaqif qoşmalarında şairin bədii-estetik təfəkkürü özünüifadə prosesində özəl yer tutur. Klassik şeir daim intellektə, rəasionalizmə əsaslanmışdır. M.Füzuli elmsiz şeiri bünövrəsiz divar saymışdır.

Azərbaycan şeiri, o cümlədən M.P.Vaqif qoşmaları Şərq poetikasının tərkib hissəsi olub Qurani-Kərimə, el ədəbiyyatına, elmi-fəlsəfi qaynaqlara əsaslanmışdır. Avropa və rus şərqşünasları şərqin söz sənətini yabancı qəliblər üzrə deyil, öz bəlağət təlimi əsasında araşdırmağı və yalnız ümumi tipoloji müqayisələr xatirinə müasir elmi metodologiyadan faydalanmağı tövsiyə etmişlər.

Quranın ali bəlağət möcüzəsini örnək və kamillik kimi seçən Şərq ədibləri bədii sözün zahiri və batini gözəlliyinə, bədii-estetik incəliyinə diqqət yetirmişlər. Şərq ədəbiyyatının incəliklərinin düzgün elmi dərkilə ilkin mötəbər qaynaqlardan qidalanan bəlağət təlimindən kənarında mümkün deyildir. Şərqin söz xəzinəsinin açarı bəlağətdir.

Azərbaycan şeirində poetik təkamüldən bəhs edərkən iki sistem müqayisə edilir: Yunan-Avropa və Ərəb-Şərq poetikası.

Bu iki sistem arasında ümumi müqayisə aparmaq maraqlıdır. Azərbaycan şeirinin, o cümlədən qoşma janrının poetik təkamülü Şərq poetikasının nəzəri əsaslarına, bədii estetik kateqoriyalarına və məfhumlarına, söz-məna qəliblərinə, zəngin ifadə vasitələrinə əsaslanır. Azərbaycan poetik sisteminin açar söz incəliklərinə söykənən bəlağətdir.

Azərbaycan şeirinin qoşma janrında bədii fikrin gözəl ifadəsi üçün sözün obrazlaşması, məcazi keçid və bənzətmə üsullarından istifadə olunur. Azərbaycan şeirinin poetik sistemi Yunan-Avropa, Ərəb-Şərq poetikası ilə müqayisə olunur. Lakin Yunan-Avropa poetikasında işlənən poetik vasitələr Ərəb-Şərq poetikasının ifadə vasitələrinə uyğun gəlmir. Bundan əlavə linqvistik poetika nəzəriyyəsinə də qeyd etmək lazımdır.

XIX əsrin ortalarında Praqada linqvistik poetika nəzəriyyəsi formalaşdı (5, 104-106). Ferdinand de Sössür tərəfindən əsası qoyulan bu təlimin əsasında işarələr sistemi söz hər hansı bir məzmun daşıyan işarədir. Sözün poetik yükü ibarə, cümlə və mətn daxilində gerçəkləşir. Bədii dil adi dildən öz emosional-estetik təsiri ilə fərqlənir.

Poetik sistemin təkamülünün ikinci xüsusiyyəti paralellik anlayışıdır. Bu nəzəriyyəyə görə, şair öz fikirlərini müqayisə etmək və paralellər tapmaqla qüvvətləndirir. Poetik fikrin formalaşmasında belə paralellər xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Poetik sistemin ümumi təkamül qanunauyğunluqlarını araşdırmadan klassik poetikanı müasir nəzəri modellər əsasında təqdim etmək düzgün deyildir. Fikrimizcə, Azərbaycan şeirinin poetik təkamülünü, qoşma janrının inkişaf xüsusiyyətlərini süni şəkildə müasir nəzəriyyələr əsasında izah etmək düzgün mövqə deyildir. Bu barədə Nəsim Göyüşovun fikirləri maraqlıdır: “Dünya xalqlarının aparıcı poetik məktəbləri içərisində öz zənginliyi, əzəməti, dolğunluğu və bütövlüyü ilə seçilən orta çağların müsəlman-şərq poetikası türk, ərəb və farsdilli ədəbi prosesin millilik tarixi inkişaf və təkamül yollarını işıqlandıran yetkin bir nəzəri sistemdir”.

Azərbaycan ədəbiyyatında qoşma poetikası öz milli kökləri və folklor ənənələri üzərində inkişaf etmiş, islam mədəniyyətinin əxlaqi və estetik dəyərləri ilə zənginləşmişdir. Ən qədim abidəmiz olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı türk dünyası ilə islam dəyərlərini qovuşdurmuşdur.

Azərbaycan şeirində və onun bir qolu olan qoşma janrında Şərq poetikasının bütün önəmli cəhətləri formalaşmışdır.

“ Hamı dediyim bəy ərənlər?

Dünya mənimdir deyənlər?!

Bu misraların istər ritmik-musiqi düzümü, istər söz seçimi, istər bədii-estetik dəyəri və məzmun tutumu klassik poetikanın özəllikləri ilə tam səsleşir”.

Şərq bəlağətinin əsası müqəddəs kitabımız Qurani-Kərimlə bağlıdır. Bu baxımdan Azərbaycan poetikasının gözəlliyi də Qurani-Kərimlə bilavasitə əlaqədardır. Məhəmməd əleyhissəlam insanların arasında Allah tərəfindən ən çox seviləni, Qurani-Kərim isə ürəklərə yol tapan bənzərsiz bəlağəti ilə peyğəmbər əfəndimizin ən böyük möcüzəsi idi.

Alman şairi Hetenin təbircə desək, müsəlmanların estetik mədəniyyətində söz sənəti və rəmzi mənə yozumu aparıcı yer tutur. Quranda söz ali məqamda dayanır. Şifahi xalq ədəbiyyatının qaynaqlarına, Şərq bələğətinə və Qurani-Kərimə söykənən Azərbaycan şeirinin poetik sistemi və qoşma janrı da təkaraolunmaz bədii-estetik üsluba malik olmuşdur.

Dinləyicinin yaddaşında asanlıqla həkk olunan, ona deyilən sözlərə böyük inam aşıl原因, müsbət hislər və gözəl duyğular oyadan Vaqif qoşmaları güclü təsir qüvvəsinə malik olmuşdur. Nəsim Göyüşov ərəb bələğətinin görkəmli araşdırıcılarına istinadən yazır: “Klassik poetikanın banisi Cahizdən tutmuş Əbdülqadir Gürcaniyə kimi bütün məşhur alimlər Quran bələğətinin ecazkarlığından bəhs etmişlər. Pak iman, düzgün əməl, tanrı və haqqı xatırlamaq, zülmə qarşı barışmazlıq kimi əxlaqi-mənəvi dəyərlər poetikanın əsas qayəsini müəyyənləşdirməlidir.

Bəzən sözün bədii gözəlliyi o qədər diqqət mərkəzində dayanır ki, onun daşdığı məzmunə çox əhəmiyyət verilmir. Buna işarə edən Əbu Hilal əl Əsgəri göstərirdi ki, şairlərdən bələğətli və gözəl söz tələb olunur, həqiqəti isə yalnız peyğəmbərlərdən istəmək olar.

Şərqin böyük söz sənətləri sözün bədii biçim gözəlliyi və zəngin məzmun tutumu arasında bütövlük yaratmışlar. Böyük Füzuli demişdir:

*“Ver sözə əhya ki, tutduqca səni xabi-əcəl,
Edə hər saat səni ol uyğudan bidar söz”.*

Ədəbiyyat

1. Бахтин М.М. К эстетике слова. М., 1974, 234 с.
2. Веселовский. Историческая поэтика. Москва, 1976, 424 с.
3. Виноградов В.В. Поэтика русской литературы. М., 1976, 512 с.
4. Гинзбург Л.Я. О лирике. Ленинград, 1974, 407 с.
5. Григорьев В.П. Поэтика слова. Москва, 1977, 290 с.
6. Еремина В.И. Поэтический строй русской народной лирики. М., 1978, 184 с.
7. Лотман Ю.М. Структура художественного текста. Москва, 1970, 384 с.
8. Adilov M. Klassik ədəbiyyatımızda dil və üslub. Bakı, 1991, 234 s.
9. Hüseynov M. Dil və poeziya. Bakı, 2008, 434 s.
10. Потебня А.А. Эстетика и поэтика. Москва, 1974.

QURBANOVA MƏHBUBƏ

*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti*

M.P. VAQIFİN ƏSƏRLƏRİNDƏ ŞƏXS ADLARI

Açar sözlər: *ad, ləqəb, surət, əfsanəvi, gözəllik*

Proper names in the works of Vagif

The article deals with the personal names in the works of M.P. Vagif, 18th century great Azerbaijani poet. Here the names are analyzed as follows: a) the names of the legendary and religious figures; b) names of literary images; c) names of contemporaries and persons from the environment of the poet.

Keywords: *name, nickname, image, legendary, beauty*

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində elə bir əsr yoxdur ki, dahi şəxsiyyətlər – şair və yazıçılar yetişdirməmiş olsun. XVIII əsrdə Füzuli ədəbi məktəbini davam etdirən və ana dilində – Azərbaycan dilində əsərlərini yazaraq özü bir məktəb yaradan şairlərimizdən biri də Molla Pənah Vaqif olmuşdur.

F. Köçərli qeyd edir ki, “milli şairlərimizdən onun kimi sadə və açıq lisanda və ana dilimizin şivəsində şeir və qəzəl yazan az olubdur. Müasirləri ona nəzirə yazmağa səy və təlaş ediblərsə də, onun kimi mühəssənətli, gözəl və açıq kəlam söyləməkdə aciz olublar” (1, 159).

M.P. Vaqif yaradıcılığı, onun əsərlərinin dili zaman-zaman ədəbiyyatşünas alimlər və görkəmli dilçilər tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Şairin yubileyilə əlaqədar və onun şeirlərinə, o dövrün poeziya dilinə maraq məni də bu yazını yazmağa həvəsləndirdi.

M.P. Vaqifin əsərlərinin dilində bir sıra spesifik xüsusiyyətlər arasında xüsusi isimlərin – insan adlarının işlənmə tezliyinin çox olması diqqətimi çəkdi. Nəzərə alsaq ki, xüsusi isimlər, daha çox şəxs adları

və toponimlər – ölkə, şəhər, çay, dağ adları ictimai və siyasi əhəmiyyət daşıyır, bu vaxt belə adların – xüsusi isimlərin tədqiqinin əhəmiyyətli bir iş olması fikri təsdiqlənir (2, 33).

M.P. Vaqif əsərlərində işlənən xüsusi adları 2 yerə ayırmaq olar: a) insan adları və b) məkan adları.

İnsan adlarını da bir neçə aspektdən təhlil edərək belə qruplaşdırmaq olar:

1) Dini və əfsanəvi şəxs adları; 2) Bədii əsər qəhrəmanlarının adları; 3) Şairin öz dövründə və ətrafında olan insanların adları.

Qeyd etməliyəm ki, bu yazımda yalnız şəxs adlarını incələmək qarşıya məqsəd qoyulub. Yer adları bir başqa yazının mövzusu ola bilər.

1) Dini və əfsanəvi şəxs adları arasında ən çox İsa, Musa, Məhəmməd adlarına rast gəldik. Biz bu adları dini şəxs adları kimi göstəririk. Halbuki, İsa və Musa əfsanəvi ad kimi də anlaşıla bilər: bunların hər ikisi möcüzələrilə tanınır, lakin eyni zamanda şəxs adlarıdır. Məhəmməd isə həmçinin tarixi şəxsiyyət olub. Bu şəxslərin adları tarixə dini şəxsiyyətlər kimi düşmüşdür.

Ləzzəti – ləhcələri nitqi – **Məsiha** kimidir,
Əlləri möcüzeyi – həzrəti **Musa** kimidir (s. 211).

Mən səni görməkdən ötrü bəri bir göz, ey sənəm,
Canımın hövlindən, aya, neyləyim, heç bilmərəm.
Dərdim artıb, az qalıbdır ki, o **İsayə** dönəm
İstərəm gündə kəlisə qapısında əylənəm,
Ey gülüm, ey nərgisim, sərv-i-rəvanım, gələgör (s. 207).

Bir gün çökər qabağına **Əzrayıl**,
Deyər, ey kor bəndə, qəflətdən ayıl,
Görərsən bir qərib şəkli şəmayil,
Ürəyinə qanlar damar, ağlarsan (s. 245).

Bir durna avazlı, bülbül nəvalı,
Bir **İsa** nəfəsli, **Loğman** dəvalı,
Bir bənəfsə iyli, ənbər həvalı,
Bir təzə çəmənli, tər gülüstanlı (s. 144)

Vaqif birinci nümunədə **İsa Məsihlə Musanın** adını çəkir. **Məsih** gözəl nitqə malik bir şəxs olaraq insanları öz ətrafına toplayan, **Musa** isə öz möcüzələrilə tarixə düşən peyğəmbərdir. Bu möcüzələrdən biri **Musanın** əsasının ilana çevrilməsidir. Burada bir beytdə Vaqif **Məsih** ilə **Musanın** adını çəkir. İsanın nəfəsindən xəstələrin şəfa tapdığına ölümlərin dirildiyinə işarə edir.

Məzarın, məhşərin həqdır cəhəti,
Məhrum qalmaz **Məhəmmədin** ümməti (s. 241).

Vaqifəm – qulami – şahı – vilayət,
Eylə mənə bir imdadı, **Məhəmməd** (s. 23).

Çətin məqamda **Məhəmmədə** xitab edən şairin “Ali - əbaya”, yəni əhli – Beytin 4 seçilmiş şəxsiyyətinin adlarına müraciət etdiyi beytlərə nəzər salaq:

Vaqifa, göz yum cahanın baxma xubü züştinə,
Üz çevir **Ali – Əbayə, Əhmədi – Muxtarə** bax! (s. 267)

Əliyyəlmürtəzadə istə, Vaqif, hər nə istərsən,
Onu qılmış kərəmli **həzrəti – Vəhhab** igitlərdə (s. 158).

Vaqif Vidadı ilə müşaəresində (deyişmə) deyir:

Heç axtarma **şahi – Heydər Əlini**,
İmamü hüمامı, tamam vəlini,
Yığ başına təpik atan dəlini,
Olar ki, bir-birini qırar, ağlarsan (s. 250).

Qıl körpüdən ta ki, sürçər ayağın,
Cəhənnəm xəvfindən yarılar yağın,
Qorxma, yenə **Əli** olar dayağın,
Əgər anıb həştü çahar, ağlarsan (s. 253).

Nümunə göstərdiyimiz beytlərdə şair imam Əliyə müraciət edir.

Çağır **Şahi – Mərdan** o heylər səni,

Görüm rəqib vursun həyələr səni (s. 152).

Əli – Vaqifin şeirlərində cəsarət, qüvvət, igidlik rəmzi kimi yad edilir və bəzən onun ləqəbləri ilə - **Şahi – Mərdan, Heydər, Mürtəza** – xatırlamasını da görürük:

Vəqtə dəli olma, gəl eşit məndən,
Gəzmə, yalvar-yapış onlara gəndən,
Amma qorxun olsun **Əbülhəsəndən**,
Səni əziz-əziz əzər, ağlarsan (s. 249).

Əbülhəsən – Həsənin atası deməkdir, dördüncü xəlifə **Əliyə** işarədir.

“Yusif və Züleyxa” əfsanəsi müxtəlif millətlər arasında məşhurdur. Şərq ədəbiyyatında **Yusif** gözəllik və sədaqət simvolu kimi yad edilir, “Yusif və Züleyxa” dastanının motivləri bədii müqayisə üçün dayanacaq kimi istifadə edilir, atası **Yəqubun**, ona aşiq olan **Züleyxanın** da adları çəkilir (2, 58).

Kimsə bilməz bu giranmayə mətai – **Həsəni**,
Çuxadır qırmızı, ya daneyi – ləli – Yəməni,
Dilbərin sərvi qədi, lələruxün gül bədəni,
Yusifin, yoxsa ki, **Yəquba** gələn pırəhəni,
Çəşmi – tarə çəkilən pərdeyi – pürxunə dəyər (s. 216).

Bu müxəmməsdə **Yusifin** qanlı köynəyinin atasına – **Yəquba** göndərildiyinə işarə edilir.

Şair qoşmalarının birində sevgilisini Züleyxaya bənzədərək deyir:

Mehrabü mənbərim, Kəbeyi – Ülyam,
Əqlim, huşum, canım, həm dinim, dünyam,
Elim, günüm, obam Misrə **Züleyxam**,
Yusif – **Kənanım** neçün gəlmədi (s. 42).

Ey Vidadi, qəmi – zindanə giriftar olmaq,
Bir sənə, bir mənə, bir **Yusif** – **Kənanə** düşər (s. 162).

Əfsanəvi ad kimi Vaqifin əsərlərində “**Xızır**” isminə də rast gəlirik ki, bu ad – dirilik suyunu içib əbədi yaşayan və darda qalanlara kömək edən əfsanəvi bir şəxsiyyətin adıdır. Xalq ədəbiyyatında **Xıdır İlyas**, **Xıdır Nəbi** adları ilə də məşhurdur. M.P.Vaqif də yeri gəldikcə, əsərlərində bu əfsanəvi şəxsin adını çəkir. Nümunələrə baxaq:

Səvadi namənin, ey dil, məgər zülmatı – heyvandır,
Ki, ruhum **Xızır** tək ondan bəsa kəsbi – kamal etdi (s. 159).

Gərçi, ey **Xızır**, bulubsan şərəfi – feyzi – əzəl,
Verməyibdir könül asayışı amma sənə əl,
İstəsən ömrü – dübarə, görəsən türfə gözəl,
Bircə təşrif buyur, Tiflisin həmmamına gəl (s. 213).

M.P.Vaqifin dilinin konkretliyi, realizmi və milliliyi onun xüsusi adlardan, istər oykonim, istərsə də toponim olsun, yerli-yerində və bacarıqla istifadə etməsi şairin alimliliyi, savadı və dünyagörüşünün zəngin olması ilə əlaqədardır. Əsərlərinə nəzər saldıqda onun şərq təfəkkürünə və dini - əfsanəvi şəxslərin və yer adlarına müraciət etməsi bu böyük şairin ustalığı, bacarığı və möhtəşəmliyi göz önündə canlanır (s. 307).

Şairin əsərlərində bir sıra məqamlarda əfsanəvi şəxs, daha çox isə ədəbi istinadgah kimi məşhur olan **Şeyx Sənanın** məhəbbət macərəsini yada salır və bunu belə tərənnüm edir:

Gülab səpilibən dəyəndə şana,
Qoxusu cülğəşir cümlə cahana,
Döndəribdir məni **Şeyx Sənana**
Nə din qoyub məndə, nə iman zülfün (s. 90).

Vaqifəm, ta ki, gözüm sataşdı onun qaşına,
İstədi mehribü mənbərdən xəyalım daşına,
İndi bildim kim nə gəlmiş **Şeyx Sənan** başına (s. 214).

Şeyx Sənan – əfsanəyə görə gürcü qızını sevdikindən müsəlman ikən dönüb xristianlığı qəbul etmiş, 30 il donuz otardıqdan sonra sevgilisinə çatmadığı üçün məhv olmuşdur. Şair bu adı məhəbbət uğrunda hər şeydən keçməyə hazır olan aşiq mənasında işlədir. Vaqif “Sevmişəm” rədifli müxəmməsində belə deyir:

Vaqifəm, hərdəm dilimdə əzbərim dost adıdır,
Qəddi xoş, rəftarı könlüm bağının şümşadıdır,
Gözlərindən ələman kim, canımın cəlladıdır,
Mən sevən dilbər **Məhəmmədin** gözəl övladıdır,
Deməyin, **Sənan** kimi azıb firəngi sevmişəm (s. 198).

Qarun. Din tarixində **Qarun** dövləti ilə məşhur olan xəsis bir adam kimi təsvir edilir. Ədəbiyyatda xəsislik və zənginlik timsalı olaraq işləndiyindən Vaqif “Dəyər” rədifli müxəmməsində onun adını çəkir:

Hər kimin caməsi mahut və ya bəkrəs olur,
Xalq arasında məkanı fələki – ətləs olur,
Gərçi xar olsa, özü, yarı güli – növrəs olur,
Mahvəşlərdən onun müştərisi çox kəs olur,
Bu hesab üzrə liqa **məxzəni** – **Qaruna** dəyər (s. 216).

Klassik ədəbiyyatda, xalq arasında “**mülki - Süleyman**”, “**təxti - Süleyman**” aforizm kimi işlənməkdədir. Vaqif də şeirlərində “**təxti - Süleyman**” ifadəsini müqayisə obyektini kimi işlədir:

Ağ sinəndir **təxti** – **Süleyman** kimi,
Sallanırsan sultan kimi, xan kimi,
Pərişan zülf sənə yaraşan kimi,
Nə mələyə, nə insanə yaraşmış (s. 136).

Dara – Həxəmənilər sülaləsinin son hökmdarının adıdır. Eramızdan əvvəl IV əsrdə **Makedoniyalı İskəndər** tərəfindən məğlub edildikdən sonra öz adamları tərəfindən öldürülmüşdür. Ədəbiyyatda yazarlar onu qüdrətli hökmdar mənasında da işlədir. Çox güman M.P.Vaqif də onu nəzərdə tutmuşdur.

Cahan məhvəşləri, xaki – dərinde çəkəri – kəmtər,
Səriri – hüsnə **İsgəndəri Daradan** artıqdır (s. 166).

Dini və əfsanəvi adlar içərisində daha çox adı çəkilən **Cəmşiddir**. Lakin bu ad çox zaman “Cami-Cəm”, ya da “Cami-Cəmşid” birləşmələrinin tərkibində çəkilir. “Cami-Cəm” bəzən şadlıq və həyat rəmzi, şərab piyaləsi mənalarda işlədir. **Cəmşid** tarixi əfsanələrə görə ən qədim İran şahlarından olub. **Cəmşidlə** əlaqədar bir çox əfsanələr mövcuddur (2, 47).

Haqq bilir, bilməz idim zərrəcə mən nazü qürur,
Əl verib könlümə indi o qədər zövqü sürür
Cami-Cəmdə içilən badeyi – gülgünə dəyər (s. 215).

Vəhdətim, xoşgünüm, söhbətim, dəmim,
Fəğfurum, qeysərim, **Cəmşidim, Cənim,**
Xosrovum, xaqanım, şahı – əzənim,
Padşahım, həm əla sultanım mənim (s. 70).

M.P.Vaqifin əsərlərində işlənən ərəb-fars mənşəli adların, demək olar ki, böyük əksəriyyəti dinlə, təriqətlə əlaqədar adlardır. Şair Vidadi ilə deyişməsində yazır:

Bu yanından çıxar o zalım şeytan,
Su göstərər, səndən ta ala iman,
Nə **Ömər** tapılar, onda nə **Osman**,
Hər biri bir yanda batar, ağılarsan (s. 246).

Dinlə əlaqədar adlar sırasında Peyğəmbərimizin “Əhli – Beyti”nə daxil olan qadın adları da Vaqifin şeirlərində özünü göstərir. **Xədicə** – Peyğəmbərin xanımı, **Əminə** anası, **Xeyrənnisə** – qızı Fatimənin ləqəbi, **Səkinə** – imam Hüseyin qızının adıdır.

Ol **Xədicə** haqqı, **Səkinə** haqqı,
Xeyrənnisə haqqı, **Əminə** haqqı,
Kəbə, Məkkə haqqı, Mədinə haqqı,
Dərdin bu Vaqifi aldı, sevdiyim! (s. 60)

Vaqif qoşmalarında qadın gözəlliyindən bəhs edərkən vəfa, sədaqət, təmizlik kimi sifətləri bu gözəlliyin ayrılmaz hissəsi kimi götürür, elmlə, mərifətlə qadınları tərifləyir. O, 2 “**Pəri**”, 2 “**Fatimə**” rədifli və “**Zeynəb**” rədifli qoşmalarını məhz özünün dövründə yaşayan qadınlara həsr etmişdir.

Sənsən padişahı, xanı Vaqifin,
Nolur ki, gələsən buraya, **Zeynəb?** (s. 19)

Sən gərəkdir gündə çıxasan gəştə,
Gül düzəsən gül buxağa, **Fatimə!** (s. 35)

Yeri gəlmişkən nəzərə çatdırmaq istəyirəm ki, bütün islam ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da insanlar öz övladlarına – istər qız, istərsə də oğlan olsun, dini, əfsanəvi, görkəmli şəxsiyyətlərin adlarını qoyurlar. Bu ənənə qədim dövrlərdən bu günə qədər davam edib və etməkdədir. Oğlan adları içərisində ən çox – **Əli, Əhməd, Məhəmməd, Hüseyin, Nizami, Vaqif**, qız adları – **Fatimə, Ayişə, Xədicə, Məryəm, Zeynəb** rast gəlinən adlardır.

2) **Ədəbi surət adları.** M.P.Vaqif şeirlərində Nizaminin dörd surətinə tez-tez müraciət edir: **Leyli, Məcnun, Fərhad, Şirin.** Bu sırada, **Xosrov, Şəkər** adma da rast gəldik.

Vaqifin əsərlərində Nizami surətlərinə müraciətlər başlıca olaraq şairin insana məhəbbətini, aşiq-məşuq münasibətlərini ədəbi aləmdə məşhur olan surətlərin köməyi ilə ifadə etmək üçündür. Vaqif özünü **Məcnuna, Leylini** isə sevgilisinə bənzədir. O, özü ilə sevgilisinin münasibətlərini **Məcnun və Leyli, Fərhad və Şirin** münasibətləri yüksəkliyində görür.

Vaqifəm, mən **Məcnun**, sən mənim **Leylim**,
Baxanda gözümdən tökürəm seylim,
Mən sənə mailəm, sənədir meylim,
Demə səndən qeyri kəsdədir, ay qız (s. 39).

Yazan ola ayrılığın dərini,
Fərhadü – Şirincə hekayəti var (s. 100).

Sən **Xosrov** olubsan, vəli həş şəhd məqalə **Şirini** – zamansan (s. 224).

Sözüm, ixtilatım, hər qalü qilim,
Mətləbim, muradım, xatirim, meylim,
Şəkərim, Şirinim, Gülşahım, Leylim,
Züleyxam, Yusifi – Kənanım mənim (s. 70).

Həsrətindən bağrım gül, şənə bənzər,
Mənə **Vərqa**, sənə **Gülşa** nə bənzər (s. 149).

Vərqa və Gülşa adları – XVII əsrdə yaşamış Azərbaycan şairi Məsihinin “Vərqa və Gülşa” poemasının əsas qəhrəmanlarının adlarıdır.

Klassik şeirlərin əsas mövzusu olan məhəbbət, eşq, gözəllik, demək olar ki, bütün şairlərin əsas obyektinə olub. Vaqifin qoşmalarında və qəzəllərində qadınlar – onun qələmə aldığı gözəllər bütün xarici məlahəti və daxili zənginlikləri təsvir edilir (3, 7). Qoşmalarının birində o, gözəlin vəsfini hamıdan artıq söyləyə biləcəyini deyir:

Mən sənə vəsfini, ey mahi – kərəm,
Hafizdən, Camidən artıq söylərəm,
Haqq bilir ki, sənə necə istərəm,
Ay bivəfa, qədərbilməz, bəri bax (s. 132).

Hafiz – Şəmsəddin Məhəmməd Hafizi Şirazi fars ədəbiyyatında böyük qəzəl ustası kimi şairə işarə edir.

Cami – Əbdürrəhman Cami XV əsrdə yaşamış məşhur alim və şairdir. Nizaminin “Xəmsə”sinin təsiri ilə “Həft övrəng” adlı poemalar məcmuəsi və bir sıra elmi əsərləri də vardır.

Vaqif şeirlərindəki gözəllik kateqoriyası həm də məhəbbət anlayışı ilə bağlıdır. Gözəlliyi dərk edib onu sevməmək olarmı? Vaqif də insan – qadın gözəlliyinin pərəstişkarıdır. Odur ki, şeirlərinin əksəriyyəti qadınlara – gözəllərə xitabən yazılmışdır.

Gördüyümüz kimi, Vaqifin şeirlərində dini əfsanəvi adlar, bədii əsərlərdən götürülmüş qəhrəmanların adları, görkəmli filosof, şair adları tez-tez xatırlanır. Bundan əlavə, onun xüsusən Vidadi ilə deyişmələrində və digər şeirlərində öz dövrünün, əhatəsində olduğu insanların adlarına da təsadüf edilir. Nümunələri nəzərdən keçirək:

Qaldı **İbrahim xan**, qan-yaş töküüb giryən **Cavad!**
Səndən ötrü xan **Cavad**, sərdar **Cavad**, sultan **Cavad!**
Sərbəsər geysin qara bundan geri dövrən **Cavad!**
Oldu çün nazik vücudun xak ilə yeksan **Cavad!** (s. 238)

Burada **İbrahim xan** – Qarabağ hökmdarı, **Cavad** isə onun oğludur. Cavadın ölümü münasibətilə yazılmış şeirdir.

Gəl ey Vaqif, **Məhəmmədxan bəy** ilə
Əvvəlki aşnalıq, aranı saxla! (s. 257)

Məhəmmədxan bəy Vaqifin müasirlərindən olub Şuşa xanlığında qalabəyi vəzifəsində işləyirdi.

Valinin çeşmi – çıraqı, vəh nə türfə can imiş,
Küllü Gürcüstanın üstə Sayeyi – sübhən imiş,
Aləmin sərdəftəriymiş, adı **Eylon xan** imiş,
Saxlasın Allah pənahında, əcəb oğlan imiş (s. 210).

Eylon xan – II İraklinin oğlunun adıdır. Bu şeiri Vaqif Tiflisdə olarkən yazmışdır.

Ağqız oğlu Piri, sən mənə əkmə,
Özgənin yurdunda o damı tikmə,
Qeyri gözəllərdən heç fikir çəkmə,
Sən elə o gözü çərəki saxla (s. 20).

Bu qoşmada adı çəkilən **Ağqız oğlu Piri** – Vaqif və Vidadinin müasirlərindəndir. Heca vəznə ilə yazılmış şeirləri olub. Lakin əsərləri toplanıb çap olunmamışdır.

Şair “Dəhrdə oldu mənə dildarü dilbər bir tufəng” adlı mükəmməsi Şəki xanı **Hüseyn xan Müştəqa** yazıb, ondan yaxşı bir tufəng istəmişdir (3, 261).

Şeirinə təhsin ki, yetməz heç bir əşar ona,
Hər kimin var isə həddi, söyləsin göftar ona,
Kimsə ləb tərətəməsin kim, gəlməz istifsar ona,
Eybdir **Müştaqdan** bu sözləri izhar ona,
Tutmasın nəzmi rəkəkətvar isə kəmtər, tufəng (s. 261).

M.P.Vaqif poeziyasında insan ləyaqəti, insan gözəlliyi müasir zəmində, yaşadığı, üstündə gəzdiyi torpaqla vəhdətdə tərənnüm edilmişdir. Şair, yeri gəldikcə, əsərlərində öz dünyagörüşünü, biliyini adlar aləmi ilə açıqlamışdır.

Yəqin ki, ədəbiyyatşünaslar, dilçilər, filosoflar, tarixçilər M.P.Vaqifin yaradıcılığını öyrənmiş, öyrənir və öyrənəcəklər. M.P.Vaqifin əsərlərinin yazılmasından 300 il keçməsinə rəğmən bu əsərlər öz təravətini bu gün də saxlayır.

Ədəbiyyat

1. F.Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatı. I c. Bakı: 1978
2. Y.Seyidov Nəsiminin dili. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1996, 270 s.
3. H.Araslı M.P.Vaqif. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1968, 280 s.
4. N.Xudiyev Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Ankara: 1997, 492 s.
5. İ.Bəktaşlı Firidun bəy Köçərlinin yaradıcılıq yolu. Bakı: Yazıçı, 1986, 184 s.

MƏDƏTOV FAMIL

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu

NİZAMİ CƏFƏROVUN “MOLLA PƏNAH VAQIF” MONOQRAFİYASI HAQQINDA

Açar sözlər: *M.P. Vaqif, Azərbaycan intibahi, Azərbaycan realizmi, dilin milliləşməsi, folklor üslubu*

About Nizami Jafarov`s “Molla Panah Vagif” monograph

The article has been dedicated to Nizami Jafarov`s “Molla Panah Vagif” monograph. In this book the investigator elucidated Molla Panah Vagif`s position in Azerbaijan literature. Generally N. Jafarov`s this work also attracts attention with its scientific innovation Vagif`s activities and its aspects connected with Azerbaijan renaissance are the main direction of our investigation. Here also the scientist`s original scientific thoughts had been touched and his specific weight in the history of social thought had been paid attention generally.

Keywords: *Molla Panah Vagif, Azerbaijan renaissance, Azerbaijan realism, nationalization of the language, folklore style*

AMEA-nın həqiqi üzvü, prof Nizami Cəfərovun “Molla Pənah Vaqif” monoqrafiası böyük Azərbaycan şairi və dövlət xadimi M.P.Vaqifin anadan olmasının 300 illiyinə həsr olunmuşdur.

Prezident İlham Əliyevin 17 Yanvar 2017-ci il tarixli sərəncamı ilə M.P.Vaqifin üç yüz illik yubileyinin keçilməsini təmin etmək məqsədilə sərəncam imzalanmışdır. Böyük şairin irsinə və şəxsiyyətinə diqqət ölkə miqyasında qalmadı; belə ki, YUNESKO və TÜRKSOY 2017-ci ili Vaqif ili elan etdi.

Nizami Cəfərovun monoqrafiası Vaqif yaradıcılığının tədqiqinə və təhlilinə həsr olunmaqla bu irsi çoxtərəfli yönəldən araşdırır. Vaqifin həyatı, mühiti, dövrü və dünyagörüşü haqqında ən səciyyəvi məlumatların əks olunduğu monoqrafiyada N.Cəfərov yeri gəldikcə tarixi mənbələrə, məxəzlərə, tədqiqatlara da nəzər yetirir. Vaqifin bir dövlət xadimi kimi Qarabağ xanlığının bütün tarixi boyunca ən qüdrətli vəziri olması, daxili və xarici siyasətin həyata keçirilməsində göstərdiyi uzaqgörənlik və s. kimi məsələlər bu tədqiqatda təfərrüatlı şəkildə verilmişdir.

“Tarixi kontekstdən kənar götürülmüş fakt alimlərin ölü oyuncağına çevrilir. Çünki fakt epoxanın nüvəsidir. Yer kürəsi atmosfer qabığında olduğu kimi, o da öz zamanının və şəraitinin kosmosunda yaşayır. Biliklərə ziyan vurmada onları bir-birindən ayırmaq mümkün deyil” (4, 22),- deyirdi Oljas Süleymenov. Həqiqətən də ədəbi şəxsiyyətin ictimai mövqeyini, amalını, əsərlərinin real məzmununu onun dövründən ayrı olaraq tədqiq etmək qeyri-mümkündür. Bu mənada N. Cəfərovun bu elmi araşdırması mövcud normalara, ədəbiyyatşünaslığın prinsiplərinə əsaslanmışdır. Tədqiqatçı M.P.Vaqif irsini yalnız onun yaradıcılığına əsaslanaraq araşdırmır, lokal məkan çərçivədə dayanaraq fikir yürütmür. O nəinki Vaqifin tədqiqində dövrünü və mühitini nəzərə alır, eynilə bu irsin ideya qaynaqlarına, ədəbi inkişaf təmayüllərinə də nəzər yetirir. Vaqif yaradıcılığı milli mədəniyyətə söykənməklə klassik ənənəni istər ideya, istər ifadə, istərsə də məzmun planında yeniləşdirdi. Uzun əsrlər davam edən klassik şeirin nüfuzu, fars dilinin təsiri Vaqifin aydın ana dilində qələmə aldığı şeirlərin təsiri ilə öz əvvəlki mövqeyini qoruya bilmədi. Doğrudur ki, klassik şeir ənənələri Vaqifdən sonra da tamamilə sıradan çıxmadı. Lakin Vaqif yeni bir ədəbi məktəbin-realizmin yaradıcısı kimi milli ruhun, ümumxalq təfəkkürünün ardıcıl, sistemli nümayəndəsi kimi özündən sonra ədəbiyyatımıza əsaslı təsir etdi. Milli dilin formalaşmasında xalq yaradıcılığına dönüş mühümdür. Türkiyədə də folklorla olan diqqət məhz bu zərurətdən yaranmışdır. M. P. Vaqif irsi bu baxımdan kompleks səciyyə daşıyır; bu irs özlüyündə klassik üslubla xalq şeiri üslubunu sintez etməklə gələcək milli-ədəbi dilimizin formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb etdi.

Vaqif nə qədər yenilikçi ruhda və xəlqi məzmununda yazsa da klassik şeir ənənələrinə, bu üslubun dəyərlərinə qarşı birmənalı şəkildə laqeyd deyildir. Vaqifin yaradıcılığının ideya-estetik məzmunu uzunəsrlilik Azərbaycan şeirinin ənənələrinə söykənir. Zəngin folklor yaradıcılığından, xalq təfəkkürünün məhsulu olan nümunələrdən sənətkarlıqla bəhrələnən Vaqif özünəqədərki poetik ənənənin ən mütərəqqi cəhətlərinə yenilərinə də əlavə etmiş, ənənə ilə novatorluğun vəhdətindən qaynaqlanan dolğun poeziya nümunələri ortaya qoymuşdur.

Monoqrafiyada N.Cəfərov Vaqif irsinin bədii-estetik dəyərini düzgün elmi əsaslarla göstərmək üçün onu milli intibah məsələləri ilə əlaqəli şəkildə tədqiq edir. Bir sıra tədqiqatçılardan fərqli olaraq N.Cəfərov faktik dəlillərlə, nəzəri əsaslarla intibah tarixinin Vaqif dövrünə təsadüf etdiyini göstərir. Məlumdur ki, əksər tədqiqatlarda intibah dövrü kimi Azərbaycanda XI-XII əsrlər göstərilir. N.Cəfərova görə mədəniyyətdə dirçəlişə baxmayaraq XI-XII əsrlər ümumislam və ümumşərq intibahıdır ki, burada Azərbaycan mədəniyyəti müstəqil şəkildə iştirak etmədi, özünödərək və özünü təsdiq prosesləri görünmürdü. Tədqiqatçı yazır: “Orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəlləri Azərbaycanın mənəvi-mədəni həyatında intibah dövrüdür-bu elə bir dövrüdür ki, xalqın milli istedadı bir neçə əsrdə o qədər əsaslı etnokulturoloji sistem formalaşdırır ki, xalq sonrakı əsrlərdə məhz həmin mədəniyyətə, həmin etnokulturoloji sistemə dayanaraq yaşayıb inkişaf edir”. (2, ?) N.Cəfərov qeyd edir ki, etnik mədəniyyətə, milli mifoloji təfəkkürə qayıdış hadisəsi olan intibah milli özünüdərk etmə faktı kimi milli mədəniyyətin təşəkkülü ərəfəsidir. Bundan başqa, tədqiqatçı intibah mədəniyyətini realist təfəkkürün yetirdiyini xüsusi vurğulayır ki, bu baxımdan da XI-XII əsrlər mədəniyyəti üçün bu hal səciyyəvi deyildir. İntibahşünaslığın tarix boyunca müxtəlif mədəniyyətlərdə gerçəkləşməsində olan amilləri dərinlən müşahidə edən və onun milli mədəniyyətimizin spesifik xüsusiyyətləri ilə əlaqəsini də nəzərdən qaçırmayan tədqiqatçı bir çox dəlillərlə Azərbaycanda İntibahın XVII-XVIII əsrdə baş verdiyini göstərir ki, bunların da əsasında türk mifologiyasının aparıcı amil olduğunu əsaslandırır: “Azərbaycan intibahı türk mifologiyasının XVI əsrdən başlayaraq təcridən oyanması ilə meydana gəlir. Mifologiya milli mədəniyyəti yaradır”. (2, 74) Milli mədəniyyətə qayıdırsa, milli özünüdərk prosesində tarixi dəyişikliklərin də əhəmiyyətli təsirini göstərən N. Cəfərov milli xüsusiyyətlərin oyanışında kəndin mövqeyinin yüksəlməsinin də xüsusi rolunu vurğulayır. Belə ki, Nadir Şahın sui-qəsd nəticəsində öldürülməsindən sonra Səfəvilər süqut etdi, ölkə xanlıqlara parçalandı. Klassik ədəbiyyatın və mədəniyyətin daşıyıcıları olan şəxsiyyətlərin İrənin mərkəzi şəhərlərinə aparılması, Azərbaycanın əyalət məmləkəti kimi mövqeyinin zəifləməsi iqtisadi-siyasi cəhətdən bir sıra problemlərə səbəb olsa da, mədəni-mənəvi keçmişin oyanmasına səbəb oldu. Məlumdur ki, mədəni mərkəzlərdən uzaq olan kəndlər çox zaman siyasi, mədəni təsirlərdən uzaq olmaqla əsasən etnik kimliyini və milli dəyərlərini qorumuş, yad etnik təsirlərdən demək olar ki, mühafizə olunmuşdur. Böyük şair Hüseyn Cavid “gəlin gedək əski yurda, namuş, şərəf həpsi orda” deməklə türklərə öz keçmişini xatırladırdı. Ziya Göyaltp isə haqlı olaraq göstərirdi ki, türklər öz milli mədəniyyətlərini daha sağlam öyrənməkdən ötrü xalq yaradıcılığına, zəngin sözlü ədəbiyyata müraciət etməlidir. Klassik ənənənin təsiri azaldığından folklor üslubu və sadə xalq dilinin inkişafı üçün münbit zəmin yarandı. Kəndlərin mədəni, ictimai nüfuzu getdikcə artmağa başladı. Bütün bunları qeyd edən N. Cəfərov yad etnik-mədəni təsirlərin azalması, fars ünsürünün təcridən zəifləməsi fonunda ictimai sferada olan demokratikləşməni, milliləşməni və Azərbaycan dilinin öz əzəli keyfiyyətlərinə dönməsini intibahın əsas səciyyəsi kimi verir.

Tənqidçi Elnarə Akimova ədəbiyyat tarixçiliyinə dair yeni konsepsiyanın əsasını qoyan və ədəbi ictimaiyyəti bu məsələlər ətrafında düşündürməyi bacaran N.Cəfərovun tənqidi görüşlərini özünün

“Azərbaycan ədəbi tənqidi müstəqillik illərində” adlı tədqiqat əsərində geniş araşdırmış, müxtəlif alimlərin bu məsələlər ətrafındakı qənaətlərini saf-çürük etdikdən sonra özünün yekun qənaətlərini ümümləşdirərək yazır: “Əlbəttə, Nizami Cəfərovun bunca mübahisələrə səbəb olan, polemikalara yol açan konsepsiyasının ən böyük dəyəri onun milli ədəbiyyata olan həssas münasibətidir, bu ədəbiyyatın (mədəniyyətin) təkamül yollarını izləməkdə, səciyyəsinə verməkdir. “Yeni ədəbiyyat tarixi” üçün məhz bu məqamın əhəmiyyəti xüsusi önəm kəsb edirdi”. (1, 31)

N.Cəfərovun tədqiqat əsəri yalnız yerli oxucular üçün nəzərdə tutulmamışdır. Belə ki, YUNESKO tərəfindən 2017-ci ilin Vaqif ili elan edilməsi bu irsə xarici oxucuların daha da diqqətlə yanaşacağını, sözsüz ki, zəruri edəcəkdir. Məhz buna görə monoqrafiyanın sonunda bu tədqiqatın geniş həcmli xulasəsinin ingilis dilində verilməsi əsərin dəyərini artırır. Burada Vaqifin həyat və yaradıcılığının ən səciyyəvi, xarakterik cəhətləri ümümləşdirilərək verilmişdir.

Ümumiyyətlə, N.Cəfərovun elmi araşdırmalarında M.P.Vaqifin yaradıcılığının tədqiqi mühüm yer tutur. Bildiyimiz kimi, ədəbiyyatşünaslıq və dilçiliyə dair tədqiqatları eyni səviyyədə professionalıqla aparən N.Cəfərova bu iki istiqamətdə araşdırmalar etmək nəinki mane olmur, əksinə onun elmi dünyagörüşünün iki qoşa qanadı kimi tədqiqatlarına dolğunluq, tutumluluq gətirir. Bu mənada ədəbi dil tariximizə, dilimizin normalarına və üslubiyətinə dair araşdırmalarında N.Cəfərov Vaqif irsinə istinad nöqtəsi kimi baxmışdır. Hələ illər öncə o, fundamental araşdırması olan “Füzulidən Vaqifə qədər” adlı tədqiqatında ədəbi dilimizin inkişaf təmayüllərini izləyərkən Füzuli və Vaqif kimi klassikləri əsas götürmüşdür. Bu monoqrafiyada da Vaqif şeirinin ideya-estetik xüsusiyyətləri, onun Azərbaycan şeirinin sonrakı inkişafında oynadığı geniş miqyaslı təsiri bədii materiallar əsasında nəzərdən keçirilmişdir. Tədqiqatda Vaqifin dili adlı hissədə Vaqifin ədəbi dilimizin inkişafında oynadığı müstəsna rol xüsusilə vurğulanır. (3) N.Cəfərov ədəbi-bədii təfəkkürün milli əsasda inkişafında Vaqifin xüsusi xidmətinin olduğunu göstərir. Belə ki, o dilimizin demokratikləşməsində, folklor üslubunun aparıcı mövqeyə keçməsində və ümumən ədəbi-mədəni həyatda Vaqifin ayrıca mərhələ təşkil etməsini bu tədqiqat əsərində tarixi, müqayisəli metodlara dayanaraq əsaslandırmışdır.

Ədəbiyyat

- 1.Akimova Elnarə. Azərbaycan ədəbi tənqidi müstəqillik illərində. Bakı: MBM nəşriyyatı, 1999, 157 s.
- 2.Cəfərov Nizami. Molla Pənah Vaqif. Bakı: Renessans-A, 2017, 238 s.
3. Cəfərov Nizami. Füzulidən Vaqifə qədər. Bakı, Yazıçı, 1991, 168 s.
4. Süleymanov Oljas. AzYa.

MİKAYİLOV ÜLVİ

Bakı Slavyan Universiteti

GÖZƏLLİK ŞAİRİ MOLLA PƏNAH VAQİFİN GÖZƏLLƏRDƏN ŞİKAYƏTİ

Açar sözlər: *Molla Pənah Vaqif, gözəllik şairi, şikayət, vəsf, realist*

Complaint of Molla Panah Vagif, poet of beauty, about beautiful women

Portrait of great poet animates when we talk about Molla Panah Vagif, who is the teacher, public figure. Force that keeps Vagif as the poet in the memory of the reader is the closeness of his poetics to the essence and language of the nation. Vagif, who is the founder of the realist poems and literary language of Azerbaijan is one of the founders, establishing the basis of Azerbaijan Literature of early new period. Important place of Vagif's creativity takes the beautiful women and beauty. Poet, glorifying the beautiful women, sometimes, complaints about them. There are two reason of Vagif's complaint about beautiful women. One of the reason is that the beautiful women are flirty, mincing, coy and making longing, other reason is that the beautiful women are faithless. Nevertheless, the long time passed from Vagif's period, today Vagif's poems acquired love of many readers.

Keywords: *Molla Panah Vagif, poet of beauty, complaint, realist*

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində özünə məxsus yeri olan XVIII əsr Azərbaycan poeziyasının böyük nümayəndəsi Molla Pənah Vaqif şair olmaqla yanaşı müəllim, həm də ictimai xadim idi. Lakin Molla Pənah Vaqif deyərkən insanın gözləri önündə böyük bir şairin portreti canlanır və qulaqlarda “Hayıf ki, yoxdur” qoşmasının sədaları duyulur. Molla Pənah Vaqifin şair kimi xalqın yaddaşında qalmasına səbəb olan onun lirikasının dilinin xalqın dilinə yaxınlığı və oxucunun ruhuna doğma olmasıdır. Vaqif XVIII əsrdə yaradıcılı-

ğa başlamaqla Azərbaycan ədəbiyyatında realist şeirin əsasını qoydu elə bunun üçün də o realist şeirin yaradıcısı və banisi hesab olunur. Şeiriyatın əsas mövzuları vətən, məhəbbət, gözəllik və təbiətdir. Qeyd etdiyimiz mövzular Vaqif poeziyasının da qayəsini təşkil edir. Vaqifin qələmini qüdrətli edən gözəllikdən, gözəllərdən, təbiətdən aldığı ilhamla istedadının vəhdəti idi. Şairin ustalığı onda idi ki, seyr etdiyi gözəlliklərin böyük sənətkarlıq məharəti ilə kağız üzərində bədii ifadə vasitələri ilə təsvirini yarada bilirdi.

İctimai xadim, akademik Nizami Cəfərov Molla Pənah Vaqif haqqında danışarkən əbəs yerə deməmişdir ki, “Qarabağ bütün təbii gözəllikləri ilə Vaqif poeziyasının, fəlsəfi-estetik təfəkkür mədəniyyətinin vətəni idi” (5, s. 24). Nizami Cəfərovunda qeyd etdiyi kimi Vaqif yaradıcılığının qayəsini gözəllərin və təbiətin gözəlliklərinin sintezi təşkil edir.

Vaqif yalnız şair kimi şöhrət qazanmamış, eyni zamanda Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində bir sıra ilklərə də imza atmışdır. Akademik İsa Həbibbəyli “Molla Pənah olan şair” adlı məqaləsində yazır:

Molla Pənah Vaqif - Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının heca vəznli şeirinin yaradıcısıdır.

Vaqif - xalq həyatının böyük nəğməkarıdır.

Vaqif – Azərbaycan mövzusunu şeirin əsas mövzusunə çevirmişdir.

Vaqif – Azərbaycan ədəbi dilinin banisidir.

Vaqif - erkən yeni dövr Azərbaycan realist ədəbiyyatının əsasını qoymuşdur. (2)

Vaqifin qoyduğu ənənələr bugünkü dövrümüzdə də ədəbiyyatımızda yaşamaqdadır. Molla Pənahın şeirlərinin oxucunun yaddaşında qalmasının və dillər əzbəri olmasının digər səbəbi də şairin poeziyasının əsasən aşıq şeiri üslubunda yazılmasıdır.

Vaqif yaradıcılığı və şəxsiyyəti dövlətimiz tərəfindən də yüksək qiymətləndirmişdir. Ümummilli lider Heydər Əliyev 1982-ci ildə Azərbaycanın dilbər guşələrindən olan Şuşa şəhərində Vaqifin məqbərəsini inşa etdirmişdir. Bu qayğı Azərbaycan ədəbiyyatına və Molla Pənah Vaqifə göstərilən diqqətin bariz nümunəsidir. H.Əliyev məktəbinin layiqli davamçısı olan Prezident İlham Əliyevin 12 yanvar 2017-ci il tarixində verdiyi sərəncamla Vaqifin 300 illik yubileyinin keçirilməsi sənətə, sənətkara, ədəbiyyata, ədəbiyyat sevarələrə, ədəbiyyatşünaslara ümumən Azərbaycan filologiyasına göstərilən rəğbət və qayğının parlaq və əvəzsiz ifadəsidir.

Gözəllik şairi olan Vaqifin özünə məxsusluğu ondadır ki, o tərənnüm etdiyi gözəlin bütün gözəlliklərini ən xırda çalarlarına qədər qələminin mürəkkəbi vasitəsi ilə kağız üzərində əks etdirə bilirdi. Vaqif yaradıcılığı ilə tanış olaraq onun şeirlərini oxuduqda hər bir misrada təsvir edilən gözəlin gözəllikləri oxucuya imkan verir ki, həmin gözəli görmədən belə onun surəti ilə qarşılaşsın. Elə bu üzdən Vaqifə XVIII əsr poeziyasının rəssamı desək yanılmış olarıq. Çünki Vaqif gözəlin surətini sözlə çəkməyi bacaran şair idi. Şairin yazdığı şeirlərdə özünə məxsus bədii ifadə vasitələri və bənzətmələr seçməsi Vaqif lirikasının orijinallığını və qüdrətini daha da yüksəkliklərə qaldırırdı.

Lalə Əlizadənin qeyd etdiyi kimi Vaqif poeziyasında poetik mənə çalarları əlvandır, təzadlıdır. Orada acı ironiya ilə xoş zarafat, çılğınlıqla müdriklik, coşğun sevinclə narahatlıq bir-birinə qaynayıb-qarışmışdır. (2, s. 188) Sözüün gerçək mənasında Vaqif lirikasına nəzər salarkən acının, şirin, sevincin, kədərin, narahatlığın şahidi oluruq. Gözəllərdən və gözəllikdən yazan Vaqif çox vaxt gözəlləri vəsf etsədə, şairin gözəllərdən şikayət etdiyi anlar və gileyli məqamlarda vardır. Vaqif oxucusu onun şeirlərini oxuyarkən gözəllərin vəsfindən nə qədər zövq alsın da, bəzən şairin gözəllərdən şikayət motivli lirik parçalarını da müşahidə edə bilər.

Şairin gözəllərdən gileylənməsinin iki səbəbi var idi. Birincisi şair gözəllərin aşıqə verdiyi həsrətdən, həddindən artıq naz-qəmzə etməklərindən şikayətlənir, ikinci səbəb isə bəzi gözəllərin vəfasızlıq etmələridir. Şairin “Bu necə sitəmdir mənə eylərsən” qoşmasını buna misal göstərə bilərik.

Bu necə zülmüdür mənə eylərsən,
Adam məgər bir insafa gəlməzmi?
Bir gün görərsən ki, vallah, ölmüşəm
Bu qədər dərd çəkən axır ölməzmi?

Xublarda adətdir, nəzakət satar,
Genə xəyalını xəyala qatar,
Gözəl olan məgər başın dik tutar
Aşıqinə doğru heç əyilməzmi? (s. 45)

Müəllifin bu misralarından aydın olur ki, sevginin xiffəti insana yalnız dərd-qüssə yaşatmır hətta aşıqin ölümünə səbəb də olur. Gözəldə işvəni, nazı təbii qəbul edən sənətkaraşıqların sevrəkən qürur gözəlməsini məqsədə uyğun hesab etmir. Elə buna görə də şair vurğunu olduğu gözəlin həddindən artıq gözəl olmasına baxmayaraq onu aşıqinə qarşı mərhəmətli və insafli olmağa çağırır.

Bir pəri olaydı bu dəmdən ötrü,
Özün öldürəydi adəmdən ötrü,
Qədr bilən yaxşı həmdəmdən ötrü
Vaqif, can üzülür, bəs üzülməzmi? (4, s. 45)

Qoşmanın son bəndində müşahidə edirik ki, Vaqif gözəldən nə qədər gileyli olsada, ancaq yenə də vəsf etdiyi gözəli yüksək mərtəbəyə qaldırırdı. Qədir bilən bir həmdəmdən ötrü canın üzülməsini yazan şair bütün zillət və əzablara baxmayaraq yenədə həmin gözələ olan istəyini izhar edirdi.

Ey cavan qız, məndən belə gəzmə gen,
Mən sənin üzündə xalı sevmişəm.
Bənd olmuşam şirin-şirin sözünə,
Şəkkər dodğında balı sevmişəm.

Üzün ağ, dəyirmi, gözün məstana,
Baxışın bağrımı döndərdi qana,
Ağzın sədəf dişlərinə dürdana,
Əcayib cəvahir, ləli sevmişəm. (4, s. 57)

Vaqif gözəlin ondan gen gəzib dolanmasından gileyilir. Gözəlin bütün gözəlliklərini ən xırda cizgiləri ilə belə özünə məxsus bənzətmələrlə təsvir edir. Ağzın sədəf dişlərinə dürdana, Üzün ağ, dəyirmi gözün məstana misralarındakı bədii təsvir ifadə vasitələri və şeirin axıcılığı, rəvanlığı oxucuya xoş təsir bağışlayır, şairin gözəldən gileyilməsini ikinci plana çəkir. Müəllif şeirin son bəndini belə tamamlayır.

Çox gözəlsən, amma xoyundur yaman,
Baxmazsan üzümə mənim çox zaman,
Vaqif deyir, sənin əlindən aman!
Mən biçarə nə havalı sevmişəm!

Sonuncu bənddə şair qızın çox gözəl olduğuna bir daha işarə edərək onun xoy-xasiyyətinin çətin olmasından, yuxarıdan aşağı baxmasından gileyilərək aman edir.

Vaqif “Yasəmən tellərin, nərgiz gözlərin” adlı qoşmasında gözəlin gözlərinin və saçlarının aşıqla düşmən olduğunu misralarında canlandırır. Çox zaman gözəlin gözünü, saçını vəsf edən şair bu qoşmasında onlardan da öz gileyini ifadə edərək yazır.

Yasəmən tellərin, nərgiz gözlərin
Mənimlə, gözəlim, çoxdan yağıdır.
İnsaf et, öldürmə günahsız qulu,
Əl-əldən üzülür, yaman çağıdır.

Kamallı gözəldə xəta kəm gərək,
Sevgi gərək, söhbət gərək, dəm gərək,
Aşıqə vəfalı bir həmdəm gərək,
Həmdəmsiz bal yesə, ona ağıdır. (4, s. 111)

Qoşmanın bu misralarından duyulur ki şairin meyl etdiyi gözəl ondan qaçıb gizlənir, gözəl olan gözlərini və saçlarını sanki qısqanmış kimi aşıqla üz-üzə gəlmək istəmir və özünü daha da əlçatmaz edir. Müəllif daha sonra bu lirik parçada onu da vurğulayır ki, dünyanın nə qədər nazı neyməti, cah-cəlalı olsada sevdiyi gözəllə bir olmadıqda dünya şair üçün zülmətdəndür. Qoşmanın son bəndi belə tamamlanır:

Qışın şiddətindən çəkinməzsə yaz,
Çalxanmaz göllərdə nə ördək, nə qaz,
Vaqifin köksünə başdan çal-çarpaz
Çəkilib haçandan-canan dağıdır. (3, s. 111)

Bu sətirlərdə şairin gözəllərin verdiyi həsrətdən, yaşatdığı zillətdən xiffət çəkdiyi aydın şəkildə görünür.

Həsrət verən, intizar yaşadan gözəllərin işvəsinə, nazına dözən Molla Pənah vəfasız olan gözəllərin sadıq olmamasına dözmür nə qədər gözəllikdən ilham alsada yaradıcılığında vəfasızlığa qəti şəkildə qarşı çıxırdı. Vaqifə görə gözəl sədaqətli, etibarlı və vəfalı olmalı idi. Vaqifin lirik qəhrəmanı yarın hər cür zülmünə, vəfasızlığına dözən məcnunlardan deyildi. O, “Aşıq vəfalı, məşuqə vəfasız olar” tezisi ilə barışmır. Ona görə barışmır ki, onun təsvir etdiyi məhəbbət hər hansı ictimai, fəlsəfi fikri ifadə edən vasitə deyil, həqiqi hisslərdir. (3, s655) Gözəldə ən önəmlisi sədaqəti, etibarı, vəfanı axtaran Molla Pənah bir növdə gələcək nəsillərə bir örnək və nümunə olaraq tanınmaqdadır. Şair nə qədər gözəllik aşıqı olub gözəlin gözünə, qaşına, yerişinə, duruşuna məftun olsada, vəfasız olan gözəldən üz döndürməyi də bacarırdı.

Bivəfasan, səndən üz döndərmişəm,
Yalançıya biiqrara baxmaram.
Səni ox kirpiyə həsrət qoyaram,

Bağrın olsa para-para, baxmaram.
Harda görsən bir sevgili kimsənə,
İstər ki, xəyalın tez ona dönə.
Mənim yarım gərək baxa bir mənə;
Qeyri üzə baxan yara baxmaram. (4, s. 51)

Aşiq sevgili yarın yalnız ona mıxsus olmasını istəyir, digər əğyarə baxan vəfasız gözəli nə qədər gözəl olmağına rəğmən bağlıdır. Buda normal ağıllı bir insanın düşüncə tərzinin bariz nümunəsidir.

Molla Pənah Vaqifi gözəllik şairi adlandırmaqla yanaşı həqiqət şairi də adlandırılmalıdır. Realist şeirimizin banisi olan Vaqifin böyüklüyü onda idi ki, bütün həyata real yanaşdığı kimi gözəllərə də öz poeziyasında real münasibət bəsləyirdi. Necə ki, gözəlin saçını, dırnağını, qaşını, gözünü, gərdənini vəsf edirdisə, eləcə də onun vəfasızlığını, əhdinə xilaf çıxmasını, əhd peymanını pozmasını öz yaradıcılığında canlandıraraq gözəllərdən şikayətini bildirirdi.

Azərbaycan ədəbiyyatının böyük klassiki olan Vaqifin yazıb yaratdığı dövrdən uzun bir vaxt keçsə də bu gündə oxucular onun şeirlərini rəğbətlə qarşılayır. Aparılan tədqiqatlara baxmayaraq, Vaqif yaradıcılığı bu gündə tədqiqata cəlb olunmaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Əlizadə Lalə “Vaqif sözünün gerçəyi”; Azərbaycan jurnalı №9 (2017), 185-190 səh.
2. Həbibbəyli İsa “Molla Pənah olan şair”; www.Sənət.az
3. Səfəri Əlyar, Yusifli Xəlil; “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”, Bakı, 2008, 696 səh.
4. Molla Pənah Vaqif-əsərləri, Şərq-Qərb, Bakı, 2004, 261 səh.
5. Molla Pənah Vaqif – 300; Bakı, 2017, 32 səh.

MURADOVA TELLİ

Bakı Dövlət Universiteti

VAQIF YARADICILIĞINDA MÜXƏMMƏSLƏRİN İDEYA-BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *Vaqif, janr, müxəmməs, məzmun, ideya.*

The artistic features of muhemmeses of Vagif's creativity

Vagif's activities is a specific phenomenon for our literature. The themes which he appealed in his poems written by him supplement each other with the verse. This untiy shows itself in his muhemmes too. Many colouredness of the themes in his muhemmes completes the perfection. Vagif is a innovator in his poems written in muhemmes genre like many poems he wrote in other genres. The ideological and artistic features of muhemmes in Vagif's activity.

Keywords: *Vagif, muhemmes, genre, content, idea.*

Azərbaycan ədəbiyyatı əsrlərin sınağından çıxmış bir söz dünyasıdır. Ədəbiyyat tarixində ayrı-ayrı dövrlər vardır ki, onlar bir və ya bir neçə ədəbi şəxsiyyətin adı ilə bağlanmış və yüksəlmişdir. 18-ci əsrdə Vaqif yazılı ədəbiyyatda şeirimizin Qurbanisi missiyasını həyata keçirmişdir. “Vaqif ədəbiyyatımızda romantik şeirdən realist tərənnümə qəti keçidin banisidir. Məhz o şeirimizdə ilk dəfə olaraq aşiqanə qəzəldən imtina edib realist cizgilərə əsaslanan yeni tipli məhəbbət şeirləri yaratmışdır” (5, s. 7). Uzun əsrlər boyu bədii əsərlərdə hökm sürən romantik üslub və əruz vəznə Vaqif yaradıcılığında fərqli məcrada əks olunmağa başlamışdır. Daha doğrusunu söyləmək lazımdırsa, romantik-realist, əruz-heca ikili dəyişikliyi yaranmışdır.

Vaqifin şeirləri klassik Azərbaycan şeirindən forma etibarilə və məzmunca fəqlənirdi. Bu xalq aşiq şeiri üstündə köklənmiş el-oba həyatını və gözəlləri bütün gerçəkliyi ilə tərənnüm edən yeni şeir idi. Qeyd edilənləri nəzərdən keçirdikdə XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatında Vaqifin təsirlə formalaşan yenilikləri, dəyişiklikləri hiss edirik. Ancaq istər bu dövr Azərbaycan ədəbiyyatı, istərsə də Vaqif şeirləri klassik üslubun təsirindən qurtulmamışdır. Doğrudur, Vaqif yaradıcılığında heca vəznəli qoşma, tənisləri onun əruz vəznəli qəzəl, müxəmməs, müstəzad, müəşşər formasında olan şeirlərindən həm həcminə, həm də mövzu rəngarəngliyinə, axıcılığına, nikbinliyinə və s. xüsusiyyətlərə görə fərqlənir. “Burada biz Füzuli ədəbi məktəbini davam etdirən şairlərdə gördüyümüz ilahiləşdirilmiş qəzəldən yox, müəyyən dövrdə yaşayan məlum gözəllərdən bəhs edildiyini gördüyümüz kimi, həmin gözəllər qarşısında qoyulan müəyyən əxlaqi tələbləri də öyrənirik” (1, s. 283). Bununla belə bu şeirlər sadə xalq dilində, aydın, oxunaqlı, əlvan

nümunələrdən öz sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə, gücünə görə geridə qalmır və nəzərdən keçirilib təhlil edilməyə layiq nümunələrdir. Əslində Vaqifin qoşma və təcnislərində rastlaşdığımız müxtəlif mövzular-gözəllərin tərənnümü, məhəbbətin ifadəsi, təbiətə vurğunluq, ictimai məzmun və s. bu və ya digər şəkildə əruz vəznli şeirlərdə də əks olunur. Fərq təbii ki, vəznin gətirdiyi xüsusiyyətlərdə, dilin daha qəliz olmasında özünü göstərir.

Vaqif yaradıcılığında, qeyd etdiyimiz kimi, əruz vəznində klassik şeirin bir neçə formasında şeirlər nəzərə çarpmaqdadır. Burada diqqət mərkəzində saxlayacağımız şeir şəkli müxəmməslərdir. Müxəmməs digər əruz vəznli lirik janrlara nisbətən az yayılmışdır. Buna səbəb müxəmməsin daha cavan janr olmasıdır. Bu söz ərəb dilindəki “xəmmasə” (beşləmək) feilindən düzəlmişdir, “beşguşəli”, “beştərəfli” mənasını ifadə edir. Türkdilli xalqlarda ilk dəfə böyük özbək şairi Əlişir Nəvai tərəfindən işlədilmişdir. XV-XVI əsrlərdə ilk nümunələri yaradılan müxəmməs sonrakı bir neçə əsrdə hərtərəfli inkişaf etmişdir. Ancaq bu dövrlərdə müxəmməsin yüksək səviyyəyə qalxdığını və bütün sənətkarların istifadə etdiyi şeir şəkli olduğunu söyləmək yanlışdır. Yalnız XVIII əsrdə Vidadi və Vaqif yaradıcılığında bu janr yeni vüsət alır, bir sıra rəngarəng mövzuların ifadəçisinə çevrilir. Məhz elə bu səbəbdən də Vaqif müxəmməslərini xüsusi olaraq nəzərdən keçirmək yerinə düşər.

“Məzmunca zənginləşmiş müxəmməsdə müəyyən formal dəyişikliklər, yeniliklər edən Vaqif Hüseyn Əfəndi Qayıbovun müəyyənləşdirdiyinə görə, bu janrın ən azı dörd növ müxtəlifliyini yaradır. Bunlardan birincisi tam müxəmməs, ikincisi rədifli müxəmməs, üçüncüsü tam müxəmməs-müstəzad, dördüncüsü naqis müxəmməs-müstəzaddir” (2, s. 357). Bunlar Vaqif yaradıcılığında olan müxəmməslərin forma xüsusiyyətləridir. Müxəmməsin Vaqif dövründə yüksək səviyyəli inkişafı məhz bu yeniliklərlə bilavasitə əlaqəlidir. Qeyd edək ki, sənətkarın müəyyən olunmuş müxəmməslərindən əksəriyyəti ilkin forma olan tam müxəmməsə uyğundur.

Vaqif yaradıcılığında olan müxəmməslər onun qəzəlləri qədər mühüm yer tutur. Yüksək səviyyəli sənətkarlığın sübutu və özünü təsdiq bir daha məhz bu şeirlərdə görünməkdədir. Beləki, əruz vəznli bir çox şeirlərində, xüsusən, müxəmməslərdə mövzu daha rəngarəng və fərqlidir. Bu vəznə olan şeirlər də heca vəznli şeirlərdə olduğu kimi məhəbbətin, sevginin tərənnümü, pafoslu ifadəsi geniş əks olunmuşdur, xüsusilə müxəmməslərdə nəzərə çarpan maraqlı, fərqli çalarlar vardır. “Vaqif yaradıcılığında otuz dörd müxəmməsdən beşi məişət mövzusunda, biri ictimai mövzuya həsr olunmuşdur. İki zarafat xarakteri daşıyır, biri isə hətta mədhiyyədir, biri də Tiflis gözəllərinin təsvirinə həsr edilmişdir. Deməli müxəmməslərin təxminən üçdə bir hissəsi məhəbbət mövzusunda kənara çıxır” (2, s. 355). Vaqifin ədəbiyyatda novator sənətkar kimi təqdimi təsadüfi deyil. Ümumi Vaqif yaradıcılığında daha çox rast gəldiyimiz sevgi və məhəbbət ideyalarının ifadəsi, gözəllərin tərifli müxəmməslərdə də əsas yer tutur, ancaq diqqəti cəlb edən məqam mövzu dairəsinin bununla məhdudlaşmaması və əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, daha geniş arealda olub, mövcud çərçivəni qırıb, sərhədləri aşmasıdır.

Vaqif müxəmməslərində aşıqanəlikdən, gözəllərin tərifindən bəhs edən bir çox nümunə vardır. Çünki, müxəmməslərin zəngin mövzu dairəsində xüsusi yer tutan mövzulardan başlıcası elə məhəbbətdir. T.Kərimlinin də qeyd etdiyi kimi, Vaqif yaradıcılığında müəyyən olunan otuz dörd müxəmməsdən “Nə xoşdur baş qoymaq bir güləndamin qucağında”, “Gədə mən qurban olum qaşları kaman bacına”, “Dilbər, nə deyim, sən kimi canan ələ düşməz”, “Ah... bir sarxoş nigarin dağı öldürdü məni” və s. misralar ilə başlayan müxəmməslərdə gözələ vurğunluq, heyranlıq, şair qəlbini çırpıntısı, məhəbbətin dərin ifadəsi özünü göstərməkdədir.

Gədə mən qurban olum qaşları kaman bacına,
Belə bir şux baxan kirpiyi peykan bacına,
Sinəsi nisbi-şəkər, gözləri ceyran bacına,
Dişi dür, ağzı sədəf, ləbləri mərca bacına,
Məst damənkaşü xəndanü xuraman bacına.

Gözəlin kaman kimi qaşları, peykana bənzər kirpiyi, ceyran gözləri sanki şairin ağlına əsir alıb, onu özünə bənd etmişdir. Gözəli görən aşıqın halı hal deyil, gözəlliyin qarşısında bütün iradəsini itirmişdir. İnciyə bənzədilən dişlər, sədəfə bənzədilən ağız, bütün bunlar real bir qadının təsvir olunan füsunkarlığıdır. Bu müxəmməsdə gözəlin gözəlliyinə deyilən tərif və sadalanan bənzətmələr öz təbiiliyi, aydınlığı ilə qoşmalardan fərqlənir, canlı təsir bağışlayır.

Dəhanın sədəfdür, dişlərin inci,
Sanasan ağızın püstədir, ay qız!
Xumar gözlərini sevəndən bəri,

Dərdə düşüb canım xəstədir, ay qız! -deyən şairin nikbinliyi, sənətkarlıq qüdrəti, şeiriyyatının gücü hər iki şeir şəklinə özünü əks etdirmişdir. Birini digərindən üstün tutmaq mümkün deyil və bu şəkildə yanaşma tamamilə yanlış olardı.

Qeyd etdiyimiz kimi, Vaqif müxəmməsləri bir çox mövzunu əhatə edir. Ən gözəl nümunələrdən biri “Var” rədifli müxəmməsdür. Vaqif Qarabağ xanlığının xüsusi nümayəndəsi kimi Gürcüstana səfəri zamanı gördüyü bir-birindən rəngarəng mənzərələri öz təbinə uyğun, öz dəsti-xətti ilə canlandırmışdır. Bu müxəmməsdə Tiflisin gözəlliyi şəhər qızlarının gözəlliyi fonunda təqdim olunur. Şəhər gözəldir, onu daha da ecazkar edən gözəl qızlarıdır.

Vəh, bu bağın nə əcəb sərvi dilələri var,
Hər tərəf tazə açılmış güli-rənalı var,
Qönçeyi-nərgisi-tər laleyi-həmrələri var,
Yəni Tiflisin əcəb dilbəri-zibaları var,
Ey könül, seyr elə kim, türfə tamaşaları var.

Elə ilk bəndə baxdığımızda şairin şəhərin tamaşasından aldığı zövqün ifadəsini görə bilirik. Şeirir davamında bütün bəndlərdə qızların gözəlliyinə deyilən tərif şairin Qarabağda görüb vəsf etdiyi gözəllərin tərif qədər canlıdır. Tiflisin gözəlləri təzə açılmış güllər-nərgizlər, lalələr qədər şux və tərəvətlidirlər. Bunları seyr edən şair qəlbinin cuşa gəlməməsi mümkün deyil. Gözəlliyin tamaşasına duran şair gördükləri ilə hiss etdiklərini vəhdətdə təqdim edir.

Araz Dadaşzadə “Vaqif: həyat və yaradıcılığı” adlı monoqrafiyasında şairin əruz vəznli şeirlərindən danışarkən müxəmməslərə xüsusi diqqət yetirmişdir. Müəllif müxəmməsləri “mənzum məktublər, müxtəlif geyim və əşyaların təsviri, Tiflis şeirləri, ictimai məna kəsb edən nümunələr və s.” (4, s. 103). olaraq təsnif etmişdir. Bölgüdə diqqət cəlb edən nüans müəllifin geyim və müxtəlif əşyaların təsvir olunduğu müxəmməsləri fərqli kateqoriyada verməsidir. Vaqif “Qış günü çünki dönər şol cənnətül-məvayə kürk” misrası ilə başlayan müxəmməsində kürkün qadınlara yaraşmasından, qış aylarında insanları soyuqdan qorumasından, müxtəlif faydalarından danışır. Eyni motivi, təsvir formasını “Verdi ağa mənə bir çuxa ki, min donə dəyər” misrası ilə başlayan müxəmməsdə də görə bilirik.

Vaqif yaradıcılığında olan müxəmməslərin əhatə etdiyi mövzular bununla bitmir. Yaradıcılığının son dövrünə aid “Görmədim” rədifli müxəmməsi ictimai lirikanın ən gözəl örnəyi kimi ədəbiyyatımızda öz yerini almışdır. Dünyanın güllü-çiçəkli olmadığını, yalnız al-əlvən rənglərdən ibarət olmadığını dərk edən şair həqiqətləri söyləmək üçün müxəmməs janrından istifadə etmiş və geniş ifadə imkanı tapmışdır. “Burada Vaqif məhəbbət, gözəllik aşiqi deyil, dövrünün, mühitinin qüdrətli ittihadçısıdır” (4, s. 127). Əsərdə zamanın gətirdiyi acınacaqlı tale və şairin qarşılaşdığı məşəqqətlər, eyni zamanda dövrün ictimai-siyasi vəziyyəti, qəddar şah hakimiyyəti, istibdad rejmi və s. bu kimi bir çox məziyyətlər əsərdə ən real ifadələrlə əks olunur. Əsər Vaqif yaradıcılığına xas olmayan qeyri-nikbin notlar üzərində qurulmuşdur. Vaqifin ictimai xarakterli kəskin tənqidi ifadə üslubuna malik bu əsərlə yanaşı müxəmməsləri içərisində öz satirik-yumoristik səciyyəsilə seçilən daha iki nümunədə varki bunlar “Neylərəm, belə bunun mən... iqbal içinə”, “Ey məni eyləyən aləmdə pərişan saqqal” misraları ilə başlayan müxəmməslərdir.

Neylərəm, belə munun mən... iqbal içinə,
Handa üz tutdum isə, düşdüm elə qal içinə,
Gündə yüz göz düşə aşiftəlik əhval içinə,
Qorxdum oldur ki, sabah ağ düşə saqqal içinə,
Hər sənəm görsə deyə kim... çal içinə.

“XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan müxəmməsinin kəsb etdiyi satirik-yumoristik məzmun çaları, nəhayət bu çaların Sabir yaradıcılığında ülvə bir zirvəyə çatması öz başlanğıcını məhz Vaqif müxəmməslərindən götürür” (2, s. 356). Bu şeirlərdə sevilən yüngül ironiya, yumoristik baxış ədəbiyyatımız üçün tamamilə yeni hadisə idi və bunun müxəmməslə ifadəsi ilk idi. Vaqifə qədər sənətkarların yaradıcılığında müxəmməs geniş yayılan şeir şəkli deyildi. Xüsusən Kişvəri, Füzuli yaradıcılığında olan müəyyən sayda müxəmməslərdə biz ümumi kontekstdən kənar mövzu görmürük. Eyni zamanda Füzulinin beşlikləri içərisində təxmislər xüsusi yer tutur. Vaqifdə isə müxəmməslər mövzu etibarilə zəngin olduğundan yeniliklər görmək mümkündür. Təbii ki, biz bu kimi nümunələrdə yumorun və ya satiranın tam formalaşmasından danışa bilmərik. Qeyd olunduğu kimi satirik-yumoristik məzmun çaları sezilməkdədir və sonrakı mərhələlərdə isə bu yalnız məzmununda toxunulan zəif bir sezinti olmaq çərçivəsindən çıxaraq inkişaf edir. Nəhayət, Sabir kimi xələfin yaradıcılığına istiqamət olur. Ancaq təbii ki, müxəmməsdə satirik ifadə üslubu Sabir yaradıcılığında sezinti yox tam şəkildə öz əksini tapır. Vaqif müxəmməslərində ironiya vardırırsa, bu Sabir müxəmməslərində sarkazm şəkli alır, daha kəskin, daha ifşaedicidir. Sabir yaradıcılığında bir müxəmməs nümunəsinə nəzər yetirsək Vaqif yaradıcılığından gətirdiyimiz nümunədən fərqləndiyini açıq şəkildə görə bilirik. Ancaq məsələ bu nümunələr arasında fərqi müəyyən etmək deyil. Çünki, Sabir satirikdir, Vaqif isə yox. Burada vurğulamaq istədiyimiz Sabir müxəmməslərində olan kəskin satiranın, ifşaedici və öldürücü gülüşün ilk izlərinə Vaqif müxəmməslərində rast gəlinməsidir. Bunu nümunə gətirməklə əyani olaraq da görə bilirik.

Çox da demə sərvətü samanlıyam, ey filan!
Boldu pulum, bir neçə milyanlıyam, - bir utan!
Möhtərəmə, mötəbərəm, şanlıyam, - dur, dayan!
Məşhədiyəm, kablalıyam, hacıyam, nacıyam,
Dinliyəm, imanlıyam, ərkanlıyam, həm əli Quranlıyam!

Öz yaradıcılığı ilə ədəbiyyatımızda tutduğu mövqenin əslində Vaqif əsərlərinə verilən yüksək qiymətin göstəricisi olduğunu söyləyə bilərik. Digər bütün şeirləri kimi müxəmməsləridə əhatə etdiyi mövzulara, əks etdirdiyi məzmun-forma əlamətlərinə, dil, ifadə xüsusiyyətlərinə görə Vaqif yaradıcılığında olan mükəmməlliyi tamamlayır.

Ədəbiyyat

1. Araslı H. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: ADU, 1956, 324 s.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi poetikası: 2 cildə, II c., Bakı: Elm, 2006, 496 s.
3. Dadaşzadə A. Vaqif: Həyat və yaradıcılığı. Bakı: Az. SSR EA, 1966, 188 s.
4. Həbibbəyli İ. Molla Pənah olan şair// "Azərbaycan qəzeti", Bakı, 2017, 28 fevral, s. 7
5. Sabir M. Ə. Hophopnamə. 2 cildə, II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 380 s.
6. Vaqif M. P. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 261 s.

NƏBİYEVA ALMARA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Dövlət Universiteti

MOLLA PƏNAH VAQIF VƏ AŞIQ VALEH

Açar sözlər: *əsr, aşiq poeziyası, şair, yazılı ədəbiyyat, Molla Pənah Vaqif, Aşiq Valeh, məktub*

Molla Panah Vagif and Ashuq Valeh

The article deals with the influential 18th century ashug poets Molla Panah Vagif and Ashuq Valeh on the written literary. There are real friendship relations between creator poets and ashug poets in those period. Ashuq Valeh, as shown its creativity, regularly sent a letter Molla Panah Vagif, Karabakh khanate's supreme vizier and informed his about oppression of the people. The researchers are still investigating their creativity today.

Keywords: *century, ashug poetry, poet, written literature, Molla Panah Vagif, Ashuq Valeh, letter*

Məlum olduğu kimi, XVIII əsr Azərbaycanın ictimai, siyasi, mədəni tarixində xüsusi bir mərhələdir. Həmin dövrdə aşiq poeziyasının, aşiq şeirinin yazılı ədəbiyyata təsiri mənbələrdə geniş şəkildə göstərilir. Bu baxımdan Molla Pənah Vaqifin və Aşiq Valehin yaradıcılığı da məhz bu dövrü əhatə edir. O dövrün yazıb-yaradan şairlərlə aşıqlar arasında da müəyyən dostluq əlaqələri mövcud olur, hətta bir-birlərinə nəzmlə məktub göndərirlər. Aşiq Valehin sıx əlaqə saxladığı, yaradıcılıq söhbətləri apardığı sənətkarlardan biri də Molla Pənah Vaqifdir. "Ümumiyyətlə, müqaisələrə və yaxınlıqlara fikir verdikdə Vaqifin aşiq yaradıcılığına təsiri sonsuzluqla ölçülür. Bu təsir motiv, hadisə, qafiyə, misradan tutmuş mövzuya qədər bir genişliklə nəzərə çarpır" (12, 174). Onun klassik şeiri ilə aşiq tərzini öz yaradıcılığında birləşdirən sənətkardan biri olduğu Aşiq Valehin şeirlərində tam aydın görünür. Ustad aşığın yazdığı şeirdə deyilir:

Ustad Səməd sənətdə bir dağ idi,
Kələntərli Alı fəndli bağ idi.
On il qabaq molla Pənah sağ idi,
Valeh kimi aşıqlar ustadı var. (5, 26)

Verilənməsinə təkcə sənətkarlıq baxımından deyil, həm də Qarabağ ədəbi mühitini öyrənmək üçün də maraqlıdır. Bu baxımdan Aşiq Valehin ədəbi irsini tutarlı tarixi qaynaq adlandırmaq olar. Aşiq Valeh şeirlərində müasirlərini - şairləri, ustad aşıqları, bunlarla yanaşı elm, sənət adamlarını xatırlaması Qarabağ aşiq mühitini və ümumixalq ədəbi mühitini öyrənmək baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onun ayrı-ayrı tarixi şəxsiyyətlərlə görüşləri deyişmələri, bu məqamda söylədiyi aşiq seir şəkillərindən məharətlə istifadə etməsi və xüsusən "Hanı?" rədifli cahannaməsində tarixi şəxsiyyətləri bir-bir yada salıb dünyadan xəbər almaqla, öz ustadı Aşiq Səmədi, Aşiq Əli oğlu Aşiq Məhərrəmi və M.P.Vaqifi xatırlayır:

Hafizü Nəvai, Füzuli, Cami,
Şeyx Sədi, Hilali, Urfi, Nizami,
Dünya səndə kəşf eyləyib təmami,
Firdovsitək nəzmi dürəfşan hanı? (5, 43)

Hanı Molla Pənah, bivəfa cahan,
Təxəllüsü Vaqif, nəzmi dürəfşan,
İndi eyləmişən xakilə yeksan,
Tapmaq olmaz, o kamalda can hanı. (5, 44)

XVIII əsrin sonu və XIX əsrin əvvəllərində yaşamış Aşıq Valeh özünün “Cahannamə” əsərində Molla Pənah Vaqifi klassik Şərq şairləri ilə eyni sıradagöstərmiş və, Vaqifi onların cərgəsində axtarmışdır. “Kərbəlayi Səfi Valeh təxəllüs Vaqifin haqqında “o kamalda canın tapılmayacağı” misrası ilə şairi ağıl, düşüncə, sənət qüdrətini ifadə etmişdir”. (2, 67). Bu nümunə Aşıq Valehin M.P. Vaqif irsinə xüsusi münasibətini əks etdirir. Onun bu şeiri “Əmrah” dastanının ustadnamələri sırasındadır. Onu da qeyd edək ki, M.P. Vaqifin yaradıcılığı hələ şairin öz dövründə diqqəti cəlb etmişdir. İlk dəfə olaraq Mirzə Yusif Nersesov Vaqifin əsərlərini toplayaraq 1856-cı ildə Teymurxanşurada “Vaqif və s. müasirin” adı altında çap etdirmişdir. O cümlədən Adolf Berye M.F. Axundovun topladığı materiallara istinadən 1867-ci ildə M.P. Vaqif yaradıcılığı ilə bağlı tədqiqlərini Leypsiqdə çap etdirmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, ölkəmizdə M.P. Vaqif iris ilə ilk maraqlananlardan biri M.F. Axundzadə olub. 1908-ci ildə isə şairin əsərləri “Tazə həyat” qəzetində Həşim bəy Vəzirov tərəfindən nəşr edilmiş, 1925-ci ildə şeirlərinin bir qismi Salman Mümtaz tərəfindən 1937-ci ildə isə həmin şeirlər toplu halında işıq üzü görmüşdür.

Aşıq Valehin dövrünün şair və aşıqları ilə görüşləri, deyişmələri məktublaşması mənbələrdə öz əksini tapmışdır. Bu da onun xalq arasında böyük nüfuz sahibi, istedadlı şair-aşıq, olduğunu göstərir. Yaradıcılığından da məlum olur ki, Aşıq Valeh xalqı incidən zülmkarlardan Qarabağ xanlığının baş vəziri Molla Pənah Vaqifə dəfələrlə müraciət edib:

Molla Pənah, ərzim sizə söyləyim,
Mahallıqca biz düşmüşük dara, bil.
Şadlığı axtaran biçarə kəslər
Həmdəm olub yenə ahu-zarə, bil. (5, 4)

“Mıxı mismar eyliyən Allah var” (7, 53) atalar məsəlində inam, İslami motiv aşkar görünür. Dara düşənlər sidq - ürəkdən Allaha dua edib, Tanrıya tapınsalar, Allah -Təala onları hər cür dardan qurtarar” inancı müqəddəs “Qurani-Kərim”in ayələrindən bəhrələnir. Bu rəvayətindəgər bir nüsxəsi Qarabağın Şuşa-Pənahabad şəhərində XVIII əsrdə baş vermiş məşhur bir tarixi hadisə ilə də əlaqələndirilmişdir. Bu əhvalatı belə söyləyirlər: “1797-ci ildə Ağsa Məhəmməd şah Qacarın qoşunları aclıqdan taqətdən düşmüş Şuşaya daxil olurlar. İbrahim xanın yaxın adamları tutulur. Xanın vəziri, böyük şair Molla Pənah Vaqif də həmçinin. Molla Pənah nücum elmini yaxşı bilirmiş. Şair yolda dustaq yoldaşı Sofu bəyə deyir:

- Mən nə şahın üzünü görəcəyəm, nə də qətl edilməyəcəyəm. Səni bilmirəm.

O gün cümə axşamı imiş. Qacar qatı dindar olduğu üçün cümə axşamı qan tökməyi günah sayır və deyir:

- Sabah elə bir siyasət eləyim ki, tarixlərdə deyilsin. Bir minarə qurduracağam, şair Molla Pənahın da başı lap yuxarılarda asılsın. Gedin dəmirçilərə deyin minarə üçün çoxlu mıx qayırınsınlar!.. Şahın sərkeşbaşı Məhəmməd Hüseyin xan Vaqifi tanıyıb onu ağır sözlərlə təhqir edir. ...Lakin Vaqif soyuqqanlılıqla onun cavabını verir:

-Ey xani nanəcib! Mən əgər dustağəm, dustağı-şahəm, sən nəçisən ki, mənə bir zərrəcə asib yetirə biləsən. Həmin bu cür rəftar məhz sənin nanəcib və naqabilliyinə nişanədir! Bəlkə şah sabah mənə azad edəcəkdir və ya fələyi-gəcrəftar və təqdiri-pərvərdigar bəlkə qeyri bir yol gedəcəkdir. Gecə hamilədir, kim bilir sabah nə doğacaq?! Vaqifi zindana salırlar. Molla Pənah gecə yarısı zindanbandan soruşur: - Şəhərdə təzə bir əhvalat və şuriş yoxdur? O cavab verir ki, bir şey bilmir. Şairin gözüne yuxu getməyib sübh tezdən yenəzindən böyüyündən soruşur:

- Şəhərdən nə xəbər?

Zindanban bu dəfə də Molla Pənahın ürəyini sakit edə bilməyib cavab verir ki, o, bir xəbər eşitməyibdir.

Amma çox keçmir ki, Ağsa Məhəmməd şahın qətlə yetişmək xəbəri şəhərə dağılır. Dəmirçilərə xəbər gəlir ki, ta mıx lazım deyil, şahın cənazəsi üçün bir-neçə mismar lazımdır. Baş dəmirçi, əllərini yuxarı qaldıraraq, üzünü dərgaha tutub deyir:

- Sənə min şükürlər olsun, ey mıxı mismara döndərən, Allah! Dustaqlıqdan azad olan şair Molla Pənah Vaqif də öz əziz dostu şair Molla Vəli Vidadiyə müraciətən məşhur “Ey Vidadi, gər dişi-dövrani

gəcrəftarə bax» müxəmməssini yazır.(3,152). O dövrdə baş vermiş bu tarixi hadisədən, əhvalatdan xalqımıza üç tarixi-ədəbi şedevr - “Ey Vidadi, gərđiđi-dövrani gəcrəftarə bax» şeiri, “Gecə hamilədir, kim bilir sabah nə doğacaq?!” , “Ey mıxı mismara döndərən, Allah!” qalmışdır... Akademik H.Araslı o illərin ədəbi mühitini belə dəyərləndirir “ Vaqif öz ədəbi və siyasi fəaliyyəti ilə xalqla bağlı mütərəqqi şəxsiyyətlərdən biri olduğu kimi, Azərbaycan ədəbiyyatının yeni istiqamətdə inkişafına kömək etmiş qüdrətli bir sənətkardır” (4, 21). Molla Pənah Vaqif yaradıcılığı ilə xalq şeirinin təsiri, yazılı ədəbiyyatımızda dil zənginliyi, obrazların rəngarəngliyi və forma axtarırları indi də öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqdadır.

Firidun bəy Köçərli Vaqifi milli şair adlandıraraq yazır: “Onun şeir və qəzəliyyəti bizim Azərbaycan türkcəsinə ziyadə xoş gəlir və hər nə onun qələmindən zühura gəlirsə... tamamisi ürəkdən və həqiqi həyatdan nəşət edən əsərlərdir” (10, 52). Milli şairlərimizdən onun kimi sadə və açıq lisanda və ana dilimizin zirvəsində şeir və qəzəl yazan az olub

Dünya, səndə aşiq Səməd var idi.
Nəzmü şeri ləli, gəhərdar idi,
Bir gözəl eşqinə giriftar idi,
Onun kimi bir bəhri-ümman hanı? (5, 43)

Bu dünyada heç də gəlməmişdi kəm,
Aşiq Əli oğlu Aşiq Məhərrəm.
Həsərin çəkirdi Rum, həm də Əcəm,
Əlində tütəyi-balaban hanı? (1, 43).

“Hanı”rədifli şeirin məzmunundan bəlli olduğu kimi, Aşiq Əli və oğlu Aşiq Məhərrəm Rum, Əcəmdə məşhur olduqları halda, indiyə kimi aşiq-yaradıcılıq tarixində bir şeir nümunələribelə qalmamışdır.

Molla Pənah Vaqif Aşiq Valehin müasiri olduğu üçün, onun yaradıcılığına böyük təsiri olmuşdur. Onların ədəbi irslərini müqayisə edəndə ilk növbədə Aşiq Valehin yaradıcılığı əsas qaynaq kimi götürülür. Aşığın yaradıcılığında gözəlliyin tərənnümü, həyat həqiqətlərinin bədii çalarları göz önündədir. Xalq şeirinin təsiri, aşiq poeziyasının ənənələri Aşiq Valehin yaradıcılığında daha güclüdür. Aşiq Valehin Vaqif yaradıcılığına necə yüksək dəyər verdiyi göz önündədir. Ümumiyyətlə, müqayisələrə fikir verdikdə Vaqifin də aşiq yaradıcılığına təsiri sonsuzluqla ölçülür. “Məhəbbət şairi olan Vaqifin yaradıcılığının əsasında realist ünsürlər üstünlük təşkil edir. Onun gözəlləri hər gün qarşılaşdığı, münasibətdə olduğu Qarabağ gözəlləri, onların həyat və məişətində baş verən bütün hadisə və əhvalatlar lirik incəliklərlə şairin poeziyasında əksini tapır. Vaqif xəyallar aləmində pərvaz etmir, onun gözəlləri ətrafında dolanan, səhər-axşam həmsəhbət olduğu “sərv boylu”, “qaşları qıbləğahi”, “ucu tər cığalı, siyah telli” gözəllərdir” (9, 56-60). Bu təsir motiv, hadisə, qafiyə, misradan tutmuş mövzuya qədər bir genişliklə nəzərə çarpır.

M.Qasımlının “Valeh təxəllüslü Gülablı Molla Səfinin ən mühüm hadisələr haqqında söylədiklərindən aşağıdakı parçanı misal göstərək” (11, 220)

Məhəmməd bəy kimi cəllad xunfəzah-
Görməmişdi hər kuzidə bir cahan
Heyif ki, başadək sürmədi dövrən,
Getdi ürəyində arzuman hanı! (1, 31).

Onun yaradıcılığında Molla Pənah Vaqifdən fərqli olaraq, gözəllərin tərənnümünə az rast gəlinir. Aşiq Valehin şeirlərində ictimai-siyasi motivlər, haqsızlıq, ədalətsizliyə qarşı etiraz, mollaların tənqidinə daha çox yer verilir. Aşiq Valehin yaradıcılığı çoxşaxəlidir. Bu ustad sənətkarın gəraylı, qoşma, müxəmməs, cahannamə, vücudnamə, deyişmə və həcvləri bu günümüzdə qədər qismən də olsa gəlib çatmışdır. Ustadın yaradıcılığında Qarabağ mühitinə mənsub milli-məişət, adət-ənənə öz əksini tapmışdır. Aşığın dövrümüzdə qədər gəlib çatan gəraylıları onun xalqa qəlbən yaxın olmasından xəbər verir.

Məsələn, o illərdə aşığın yaratmış olduğu bir şeirində deyilir:

Molla Pənah, ərzim sizə söyləyim
Mahallıqca biz düşmüşük dara, bil.
Həmdəm olub yenə ahu-zarə, bil.
Valehəm, bu dərdə varımı, de çarə,
İsgəndər bəy bizi salıb azarə.
Var-dövləti çəkib tökdü bazarə,
Biz rəiyyətik belə sitəmkarə, bil. (1, 11)

Əlbəttə, belə bəndlərin sayını artırmaq da olar.Aşiq Valeh yaşadığı mühit çərçivəsində qalmamış, sazı-sözü ilə dastana çevrilmiş, hətta xan sarayına belə yol tapıb xanlığın xüsusi hörmətini qazanmış, Vaqif kimi böyük bir sənətkarla yaxınlıq etmişdir.Molla PənahVaqif kimi bir sənətkarın Aşiq Valehlə dostluq etməsi, yaradıcılıq söhbətləri aparması aşiq sənətinə olan sonsuz məhəbbətdən irəli gəlir. O, aşiq məclislərində el

sənətkarlarının oxumalarına, dastan söyləmələrinə diqqət yetirmişdir. Bu ənənə onun belə bir üslubda, xalq dilində nadir incilər yaratmasına səbəb olmuşdur. Həmin dövrdə yaşayıb-yaradan yüksək sənətkarlıq xüsusiyyətləri, fitri istedadı, şəxsi qabiliyyəti ilə seçilən Aşıq Valeh Azərbaycan, eləcə də Dağıstanda ustad aşığı kimi daha çox məşhurlaşmışdır. Onun həyat və yaradıcılığı haqqında ayrı-ayrı dövrlərdə müəyyən məlumatlar verilsə də, hələ geniş şərh edilməmişdir.

Çıxdı üfüqdən yenə bu mahi-qəm,
Açdı cahan əhlinə babi-aləm.
Zadəyi-vəqqas alıbdır pərəm,
Kərbibələ üstünə ləşkər gəlir. (1, 85)

Onun şeirlərindən bəzi nümunələri Mir Cəfər İbn Seyid Mirzə adlı bir nəfər yazıya almışdır. Bu əlyazma da özünün bədii təsir gücü, poetik siqləti ilə əhəmiyyətlidir.

Bir gün əmr oldu, İsrəfil çaldı sur
Xəbərdar eylədi: ey əhlü qübur
Matəm bəazi Allah vərd əd mənsur –

Titrədi əzalar, baxsaq bu haya. (1, 18)

XVIII əsrdə aşığı yaradıcılığı yüksək əxlaqi fikirlər qarçısına, xalqın istək və arzularının başlıca daşıyıcısına çevrilir. Xüsusilə Qarabağda xalq şəri əsasında yazıb-yaradan sənətkarlar diqqətimizi cəlb edir. Bu baxımdan Qarabağda İbrahim xanın sarayında yaşayıb yaradan M.P.Vaqifin adı xüsusilə qeyd olunmalıdır. “Molla Pənah Vaqifin Qarabağ ədəbi mühitinə daxil olması həmin mühitin daha da zənginləşməsinə və bütünlükdə Azərbaycan poeziyasının inkişaf istiqamətinə təsir etdi. (2, 115)

“Daha çox xalq şeiri şəklində yazdığı əsərləri ilə şöhrət tapan Molla Pənah Vaqif Füzuli poeziyasının ən istedadlı pərəstişkarı oldu; lakin alüdəçilik etmədi. Bu vəziyyət yaradıcılıqda ciddi nəticələr verir. Yeri gəlmişkən sənətdəki həmin cəhətlə əlaqədar xalq sairimiz Səməd Vurğunun bir mülahizəsini xatırlamağı lazım bilir. Ömrünün axırlarına yaxın ədəbi məclislərin birində Səməd Vurğun Vaqif poeziyasına bəslədiyi dərin məhəbbətdən danışdı; sözarası o təqribən belə dedi: Vaqifi bir sıra səbəblərə görə hətta övlad qədər bəsləsəm də, sənətinə ürəkdən pərəstiş etsəm də, özümü xəşbəxt sayıram ki, ona alüdə olmamışam. Çünki alüdəçilik sənətkarın ixtiyarını, sərbəstliyini, öz-özünü əlindən alır” (13.s.174). Vaqifin canlı bədii surəti yaradılmış digər bir əsərdə-Səməd Vurğunun “Vaqif” mənzum pyesində də ölməz şairin Füzuli sənətinə böyük ehtiramını duyuruq. Qacarın Vaqifə kinayə ilə dediyi:

Yaxşı da... çarıqlı bir ölkə
Böyük Firdovsilər yaratdı bəlkə!
Sözlərinə sərrast verilən aşağıdakı cavabı eşidirik:
Dayan! Bu torpağın hər bir bucağı
Üstündə min çiçək, min gül bitirmiş;
Sizin güldüyünüz çoban torpağı
Nizamilər, Füzulilər yetirmiş!.. (13, s. 178)

“Böyük münəqqid, poeziya haqqında poeziya qədər canlı əsərlər müəllifi B.Q.Belinskinin ölməz A.C. Puşkinə olan vurğunluğu və bu vurğunluğun nəticəsi olaraq şairin yaradıcılığına dair yazdığı-yeni məzmunlu ədəbiyyat üçün program mahiyyətli məqalələr hamıya məlumdur. Lev Tolstoy yalnız həmin məqalələri oxuduqdan sonra Puşkini olduğu kimi başa düşdüyünü etiraf edir. Belinski özünü Puşkinsiz təsəvvür edə bilmir; hətta xaricə gedəndə hec nə də olmasa, səfər yaddaşı olaraq Puşkinin əsərlərini özü ilə götürməyi vacib bilirdi. Bu münasibəti biz Vaqifin Füzuliyə olan məhəbbətində də görürük” (13, s. 176). Ümumiyyətlə, M.P.Vaqifin yaradıcılığını araşdırarkən görürük ki, ədibimiz Füzulinin söylədiyi kimi, xalqın anladığı dillə, xalqın sevdiyi qoşma yanrında yazmışdır. “Xalq öz diriliyini olan dilinin təmizliyini, saflığını, munisliyini Molla Pənah Vaqifin şeirində tapdı. Xalqın folklor dilini, danışq ünsiyyət dilini Molla Pənah yazılı ədəbi dil hüququna qaldırdı. O, milli ədəbi dilin xəlqilik inkişafına adilik tonu əlavə etdi. Bununla da Vaqif bədii üslubun dil üfüqlərini xeyli genişləndirdi, üslubun xəlqi dil qolunu klassik dilin müqabilinə çatdırdı – bu müqabillik nüfuz, hörmət, sənətkarlıq əlamətlərini əhatə edirdi”. (8, s. 438)

N.Cəfərovun “Molla Pənah Vaqif” kitabını xüsusi qeyd etmək istərdik. Burada M.P.Vaqif dövrün-poeziyaya nikbin əhvali-ruhiyyə, həyatı və dünyəvi gözəlliyin təsviri və realist şeirin banisi kimi qeyd edilir. Müəllifin Molla Pənah Vaqif haqqında söylədiyi fikri də maraqlıdır: “..... Xalq, xüsusilə aşığı poeziyasının yaradıcılıq texnologiyalarını, demək olar ki, zədələmədən bir küll halında yazılı ədəbiyyata gətirmiş, onu bir mahalın estetik zövqü miqyasından çıxarıb bütünlükdə Azərbaycan türklərinin klassik bədii təfəkkürü səviyyəsinə yüksəltmiş, milli ruhu təzələmişdir. Necə ki, Vaqif ruhən qidalandığı, pərvəriş tapdığı torpağın miqyasına sığmasa da, yaradıcılıq üçün həmişə zəruri olan yeniliyi, özünəməxsusluğu o yerdə aradı ki, milli bədii təfəkkür etnoqrafik yaddaşını (Vətəni) itirməsin” (6.). N.Cəfərovun bu fikrində Vaqif və onun yaradıcılığı xalqına, millətinə bağlı bir sənətkar kimi göstərilir.

“Molla Pənah Vaqif qüdrəti, onun ədəbiyyat tarixinə verdiyi töhfələr, əsaslı fakt olaraq mühitin onu həyat yolunun aydınlaşmasını zəruri edir. Qasım bəy Zakir, Baba bə Şakir, Cəfərqulu Xan Nəva, Xurşudbanu Natəvan, Sədi Sani Qarabaği, Məhəmməd bəy Aşiq, Ağabəyim ağa Ağabacı, Kərbəlayı Səfi Valeh təxəllüs və s. onlarla sənətkar mühitin zənginləşməsində, Vaqif ənənəsinin bu və digər şəkildə yaradıcılığında mühüm rol oynamışlar”. (2, 63)

Ümumiyyətlə ustadın şeirlərinin yazıya alınması sahəsində görkəmli Azərbaycan şairi Molla Vəli Vidadinin qız nəvəsi Hüseyn Əfəndi Qaibovun da mühüm rolu olmuşdur. Bu tədqiqatçı-ədəbiyyatşünas Azərbaycanda məşhur olan Şüəranın əşarına məcmuə adlı toplusunda Molla Vəli Vidadi, Molla Pənah Vaqif, Qasım bəy Zakir, Mirzə Fətəli Axundov kimi sənətkarlarla yanaşı Baba bəy Şakir, Kərbəlayı Abdulla, Aşiq Qəmbərin şeirləri verilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Allahmanlı Mahmud. Filologiya üzrə elmlər namizədi elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı, 1989
2. Allahmanlı M. Təxəllüsü Vaqif, nəzmi dürəfşan.”Ləman ” nəşriyyatı, Bakı, 2017
3. Azərbaycan yazıçılarının həyatından dəqiqələr (tərtib edəni və işləyəni K.K. Məmmədov. Bakı, “Gənclik”, 1971
4. Araslı.H. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri toplusu. “Gənclik” Bakı, 1998
5. Aşiq Valeh. Alçaqlı ucalı dağlar... Bakı: “Gənclik”, 1970
6. Cəfərov N. “Molla Pənah Vaqif”. Bakı: “Renessans-A”, 2017
7. Çəmənşəminli Y.V. “Qan içində” romanı. Bakı: “Azərnəşr”, 1967
8. Hacıyev.T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, “Elm” Bakı, 2012
9. Hümmətova Xuraman Bəhmən qızı.Molla Pənah Vaqif şeirində bədii mətnin struktur formaları. Molla Pənah Vaqif: sələflər və xələflər-erkən yeni dövr əlyazmaları və azərbaycan ədəbiyyatının tarixi problemləri. XV ənənəvi respublika elmi-nəzəri konfrans. “Nurlan ” nəşriyyatı, Bakı, 2017
10. Köçərli F.Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, 1cild, Bakı, “Elm” 1978
11. Qasımlı M. Aşiq sənəti. “Ozan” nəşriyyatı, Bakı, 1996
12. Quliyeva M. Vaqif yaradıcılığı aşiq ədəbiyyatı ilə klassik poeziyanın qovşağında. “Ziya” informasiya mərkəzi, Bakı,2017
13. Vəfalı A. Füzuli xəlqiliyi. “Gənclik” nəşriyyatı, Bakı, 2017

RƏHMANOVA SUQRA

*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Dövlət Universiteti*

MOLLA PƏNAH VAQIF DİLİNİN QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *poeziya, yaradıcılıq, bədii dil, real, xəlqilik*

Grammatical features of Molla Penah Vaqif's language

M.P.Vaqif is the greatest master of XVIII century Azerbaijani poetry. It is evident from his works that Vaqif, like an artist, has the power to deeply observe, to understand, to recognize, to realize real existence in a rich life experience. M.P.Vaqif wrote the gazelles by using the aruz vezn and added nice additions to the Azerbaijani poetry. He just defended the tendency of poetry in the poetry, xəlqliyə, maybe he has legalized it with his own creativity. M.P.Vaqifin has played a major role in the popular language. M.P.Vaqif puts the emerging Turkish poetry into a new realist development path. There is a lyric of love in his art. High secularism is playing a role as a pretext in precaution. In M.P.Vaqif poetry there is simplicity, sincerity, emotionality.

Keywords: *poetry, creativity, literary language, real, nationality*

XVIII əsrdə Azərbaycan poeziyasının klassik qolu artıq kamal dövrünə çatmış, ictimai, milli, estetik keyfiyyət və xüsusiyyətləri formalaşmışdı.

Xalqın mənəvi həyatında mühüm rol oynayan poeziya Vaqif ümumxalq işi kimi yanaşdı, onun bütün sərvətini bir küll halında, bütün nailiyyətləri, çoxəsirlik təcrübə və ənənələri ilə birlikdə öyrəniş, bunlardan

bacarıqla istifadə etdi. Ən əhəmiyyətlisi o idi ki, Vaqif Azərbaycan poeziyasının yalnız müasir vəziyyətini deyil, həm də onun gələcək inkişaf yolunu düzgün hiss edib, ona istiqamət verə bildi.

O, poeziyada sadəliyə, xəlqiliyə olan meyli nəinki müdafiə etdi, bəlkə öz yaradıcılığı ilə onu qanuniləşdirdi. Bədii dilin xalq dili hesabına saflaşması, sadələşməsinə M.P.Vaqif poeziyası çox parlaq nümayiş etdirməkdədir. Lakin M.P.Vaqifin şeirə gətirdiyi yenilik eyni zamanda poeziyanın məzmununa, onun ictimai-estetik mahiyyətinə, şairin dünyagörüşü və yaradıcılıq üsulu ilə əlaqədar olan momentlərə də aiddir.

M.P.Vaqif yaradıcılığı lirik poeziyanın artıq müəyyən inkişaf yolu keçib formalaşmaqda olduğu bir dövrə təsadüf edir. M.P.Vaqif isə formalaşmaqda olan türk şeirini yeni realist inkişaf yoluna salaraq, onu xalq ruhuna, xalq zövqünə yaxınlaşdırmış, özünə qədər fərqli bir yolla istiqamətləndirmişdir.

M.P.Vaqif ilə Azərbaycan şeiri tarixində yeni bir dövr başlanır. Vaqif lirikası ilə poeziyada yeni bir səhifə açılır, poeziyamızda nikbin bir əhvali-ruhiyyə, həyatı və dünyəvi gözəlliyə pərəstiş hissləri qüvvətlənir. Realist şeirin ilk nümunələri onun adı ilə bağlıdır.

M.P.Vaqif yüksək zövq, incə hisslər, dərin və nikbin duyğular şairidir. Onun yaradıcılığında məhəbbət lirikası əsas yer tutur. Klassik şeirimizin əsas mövzusu olan məhəbbət gözəllik şairin lirik qoşmalarında yeni bir mənə, yeni bir tərəvət kəsb edir. Aşiq şeirimizdən gələn yüksək dünyəvilik Vaqif lirikasında istiqamətverici rol oynayır. Onun əsərlərində Azərbaycan xalqının adət və ənənələri, yerli və məhəlli xüsusiyyətləri özünün parlaq əksini tapmışdır. Böyük şairin yaradıcılığında ruh yüksəkliyi və həyata bağlılıq əsas motivlərdən biridir. O, xalqdan qüvvət almış, xalq ədəbiyyatının nikbin əhvali-ruhiyyəsindən qidalanmışdır.

M.P.Vaqif XVIII əsr poeziyasının zirvəsində durur. Vaqif lirikasının özünəməxsus səciyyəvi cəhətləri vardır. M.P.Vaqif məhz heca vəznində lirikanın ən gözəl nümunələrini vermişdir. Vaqif poeziyası nikbin ruhludur, onda həyatilik qüvvətlidir. Şairin məhəbbət lirikası da sələfilərindən seçilir.

Çoxəsirlik Azərbaycan lirikası tarixində Vaqif özünəməxsus yer tutur. Onun poeziyasında əsil lirik sənətkara xas xüsusiyyət: sadəlik, təbiilik, səmimilik, emosianallıq vardır.

Vaqif yaradıcılığında klassik şeirlə folklorun çox maraqlı qarşılıqlı təsiri müsbət nəticələr vermişdir. Vaqifin poeziyası özündən əvvəlki şeirə bir yekun vurmuş, sonrakı şeirə qapı olmuşdur. Vaqif klassik şeir ənənələrindən bacarıqla istifadə etmiş, forma, dil və sənətkarlıq nöqtəyi-nəzərindən ciddi əhəmiyyət kəsb edən əsas amil də budur. Şair öz qüdrətli orijinallığı ilə poeziyada yeni bir keyfiyyət meydana gətirə bilmiş, şeir üçün yeni yollar açmışdır.

Vaqifin əsərləri dəfələrlə çap olunmuş, onun haqqında bir sıra elmi əsərlər yazılmışdır. Vaqifin həyat və yaradıcılığını öyrənmək işinə maraq artır, aparılan tədqiqatın dairəsi genişlənir. Bu da səbəbsiz deyildir. Şairin bədii irsinin tədqiqi ədəbiyyat tariximizin bir sıra problemlərinin həllinə yardım edə bilər. Çünki Vaqifin qoyub getdiyi irs çox böyük olmaqla, məzmunu, bədii xüsusiyyətləri, dili və üslubu etibarilə olduqca əhəmiyyətlidir. Burada novatorluq və realizm, klassik poeziya ilə folklorun qarşılıqlı əlaqəsi, poetik sözün təsir qüvvəsi və s. məsələlər ilə qarşılaşır ki, həmişə canlı olan bu məsələlərin tədqiqi maraqlıdır.

Vaqif özündən sonra şeirimizin inkişafına qüvvətli təsir göstərmişdir. Şairin əldə olan şeir inciləri də onun zəngin yaradıcılığı geniş danışmaq üçün imkan verir.

Nümunəyə müraciət edək:

Al geyinib çıxsan gülşən seyrinə,
Yığılı başına güllər dolanır
Mahtab hüsnünə bəndə fərmandır,
Qulluğunda aylar, illər dolanır.

Müəllifin gözələ müraciəti canlı tablo yaradır.

Milli şeir banisimiz Vaqifin dili məhz müasir şeir dilinə əsaslanır. Nümunənin qrammatik xüsusiyyətlərinin təhlili zamanı aydın olur ki, leksik-qrammatik söz qruplarının müasir müasir dilimizlə eyniyyət təşkil edir. M.P.Vaqif dilində isimdən tutmuş (həmcins isimlər-aylar, illər) feildək morfolojiyaya rast gəlmək mümkündür.

Feilin əmr forması, təsriflənməyən forması (feili sifət), morfoloji üsulla yaranan feillərə təsadüf olunur, ancaq analitik feillərə rast gəlinmir.

Şeirin bədii xüsusiyyətləri, obrazlaşdırma, ümumiləşdirmə üsulları, bədii priyomlar müəllifin qabaqcıl ideyaları, arzuları ilə bağlıdır, vəhdət təşkil edir.

Vaqif yaradıcılığında xəlqilik milli anlayış deyildir, həm də sözün əsil mənasında yüksək bəşəri keyfiyyətdir. Xəlqilik ədibin əsərlərində milli həyatın məzmunundan yaranır.

M.P.Vaqif sintaksisi milli dövrün normativ xüsusiyyətlərini təzahür etdirir və sintaksisin tədqiqat obyeti söz birləşmələri və cümlələri fərqləndirir, ardıcıl olaraq dildə formalaşır, yaşayır və nitqimizi zənginləşdirir.

Cümlə əsas üç xüsusiyyətə: intonasiyaya, bitkinliyə və predikativliyə malik olaraq müəllif yaradıcılığı üçün zəruridir. Hər bir misrada mübtəda ilə xəbər arasındakı uzlaşma predikativ münasibətin ifadə vasitələrindən biri hesab edilir.

Mən Fərhadam, sən bir Şirin dəhansan,
Dərdin zahir, amma özün nəhanşah,
Gözəllik babında şahı-cəhansan,
Eşiyində yüz min qullar dolanır.

Müəllif gözəlliyin incə cizgilərlə portretini yaradır, müqayisə edərək Şirin dəhanlı, gözəl zahiri görünüşlü gözəli təənnüm edir. Sırf milli leksikona istinad edən Vaqif nihan, bab, şahı-cəhan leksik vahidlərinə müraciət edir. Əgər şahı-cəhan izafətinin konstruksiya baxımından komponentlərə ayırsaq (cahan şahı) milli dildə işləkliyi qoruyaraq sabitləşmişdir.

Vaqif poeziyasında realizmin inkişafı əlverişli zəmin təşkil edən əsas cəhət şairin bədii istedadının xarakterik təbiətidir.

Nümunələrdən aydın olur ki, Vaqif bir sənətkar kimi dərin müşahidə qabiliyyətinə, zəngin təcrübəsinə, real varlığı daha çox qavramaq, dərk etmək iqtidarına malik olmuşdur. Müəllif öz əsərlərində cəmiyyətdəki şəxsi əlaqə və münasibətlərindən, gördüyü və tanıdığı adamlardan, səyahətlərindən, təsurat və intibahlarından maraqlı həyat materialı kimi geniş surətdə faydalanmışdır.

Sintaksisdə üslub tendensiyaları formalaşır. Söz birləşmələri və cümlələrin üsullarını, sintaktik formaların ifadə etdiyi mənalarnı öyrənmək, sintaksis dövrün normativ xüsusiyyətlərini M.P.Vaqif yaradıcılığında təzahür etdirir.

Söz birləşməsi ilə cümlə bir digərindən aslı olmayan, lakin bir-birilə çox yaxından bağlı olan sintaktik vahidləridir.

Məqsəd və intonasiyaya görə təsniflənən cümlələr (nəqli, sual, əmr, nida) müəllif yaradıcılığı üçün səciyyəvidir. Tabeli və tabelsiz bağlayıcı cümlələr mürəkkəbliyə doğru əsas sxematik təkamülün olduğu nəzərə çatdırılır.

Müəllif yaradıcılığında ədəbi dilin əsasında xalq dilinə əsaslanan danışmaq dili sintaksisi dayanır, lakin buna baxmayaraq danışmaq dilinə məxsus lakoniklik, təbii-emosionallıq normada keyfiyyət faktına çevrilir, şəxsi cümlələrin funksionallığı güclənir, sual cümlələrinin struktur-semantik differensiyası güclənir, cümlənin daha yığcam formaları işlənir, nidanın sintaksis-semantik imkanları tədricən artır.

Müəllif öz əsərləri ilə sübut etdi ki, məhz sadə aydın ana dilində yüksək bədii sərvət nümunələrini yaratmaq və oxucuların qəlbinə nüfuz edib onların hörmət və rəğbətini qazanmaq olur. Əsil sənət xalqın həyat və məişətini, dilin istək və arzularını kamil ifadə edən sənətdir.

Qədəm basdın, sən safalar gətirdin,
Gözüm üstə ey məstanə xoş gəldin
Başu canım sənənin payəndazındır,
Peşkəşindir bu qəmxanə, xoş gəldin!

Buradan aydın olur ki, Vaqif gözəllikdən danışarkən təkcə zahiri keyfiyyətlərlə kifayətlənmişdir. O, qadınlar mənəvi cəhətdən gözəl, həyalı, abırlı, incə zövqə malik insanlar kimi görmək istəyir.

Burada şairin həyata optimist baxışından doğan fəal bir əhval-ruhiyyə, nikbin ruh əsas yer tutmaqdadır. Böyük şairin yaradıcılığında ruh yüksəkliyi və həyata bağlılıq əsas motivlərdən biridir. O, xalqdan qüvvət almış, xalq ədəbiyyatının nikbin əhvali-ruhiyyəsindən qidalanmışdır.

Nümunənin mənzərəsi M.P.Vaqif tablosunda belədir.

Morfologiya Vaqif dilinin təhlili üçün müəyyən qədər geniş məlumat verir. Yuxarıda söylənənlərdən məlum bəhrələnərək nümunənin məzmununu Vaqif dili ilə səsələməsinə iddia etmək olar. Leksik-qrammatik söz qrupları dilimizin morfoloji yarusunda müasir dil qatını şərtləndirir. Səthi də olsa semantikaya müraciət olunur.

Nümunədə frazeologiya müəllifin canlı xalq danışığına müraciətindən irəli gəlir və şeiri bir daha oxunaqlı edir.

Müəllif dilinin morfolojiya-sintaksis dil xüsusiyyətlərinin tam formalaşmış mükəmməlliyini, çox dərin şaxələmə malik olduğunu bir daha təsdiqləyir.

M.P.Vaqifin dili konkret material üzərində dərin mənimsənilir, ədəbi dil normalarının şüurlu dərk edilməsi, ədibin dili ayrı-ayrı üslub xüsusiyyətlərini tədqiq edilir, dilimizin gələcək inkişaf yolları müəyyənləşir.

Sözlərin müxtəlif qrammatik şəkilləri ilə uyğunlaşması omoformların işləkliyi M.P.Vaqif dilində üstünlük təşkil edir.

Dilin lüğət tərkibində arasıkəsilmədən yeni-yeni və bu sözlərin bir qismi əsas lüğət fonduna keçdiyi kimi, bunun əksinə də təsadüf edilir.

Lakin M.P.Vaqif söz ordusunun alınmasının qarşısına bir sədd çəkir, bu da müəllifin dilinin milliləşmə dövrünün xüsusiyyətindən irəli gəlir.

M.P.Vaqif dilinin ümumi mənzərəsini lügət cəhətdən sözün sehrinin aydınlaşdırır. Qəzəlin dilinə müraciət edək:

Hər kimin cananı kim, bir əhli-ürfan olmaya,
Şahi-aləm olsa, onda rahəti-can olmaya.
Rəsmi-ülfət bilməyən büt, aşiqin kafər edər,
Ey müsəlmanlar, xoş ol kim, yarı nadan olmaya
Bir ləbi-ləlü lətif əndamü gül-rüxsar üçün.
Qətrei-əşkin nə lütfü var əgər qan olmaya.

Bu qəzəlin dilində paradoksun olduğunu şahidi olur. Qəzəlin sintaksisində izafətə rast gəlirik ki, qoşma janrında tam fərqlilik nəzərə çarpır. Hər izafətin qrammatik mənası qrammatik şəkli sözlərlə tək-tək, yəni bir-birindən təcrid edilmiş halda deyil, nitqdə başqa sözlərlə əlaqədə yaşayır. Hər bir sözün mənası milli konstruksiya baxımından (izafət) ayrı-ayrı komponentlərdən təşkil olunaraq mənası açıqlanır. (əhli-ürfan-zəka əhli, şahı-aləm- aləmlərin şahı, rahəti-can-can rahatlığı, qətrei-əşk-göz yaşı, rəsmi-ülfət-ciddi ünsiyyət)

Nümunədə izafətdə tez-tez rast gəlinməsinə folklor danışığı üslubu ilə klassik üslubun müəllif dilində vəhdətindən irəli gəlir.

Leksik-qrammatik söz qruplarının arxaik formalarına rast gəlinir. Bu da tarixi ənənənin və dövrün normativ tələblərindən irəli gələrək müasir dil xüsusiyyətlərinin ehtiva edir. Nümunə üçün leksik-qrammatik söz qruplarına müraciət edək: Hər (təyin əvəzliyi), bir (miqdar sayı), onda (zaman zərfi), aşiq (isim) və s.

Epitet ləbül ləl kəlamın leksik vahidində, lətif əndam (gözəl cism) şairin dilinin bir daha rəvnəqli oxunaqlıdır.

Sintaksisin öyrənilməsində sruktur-semantik istiqamət nəzəri daha çox cəlb edir. Gah struktur cəhətə, gah da semantik cəhətə üstün yer verilsə də, bunların hər ikisinin vəhdət yaratdığından qanunauyğunluğun ana xəttini ehtiva edərək forma ilə məzmununu müəyyənləşdirir.

Mətn sintaksisi morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərin Azərbaycan dilinin normativ tələblər çərçivəsində vəhdəti qanunauyğunluq əsasında nizamlanır.

Vaqif yaradıcılığının ən böyük tarixi əhəmiyyəti ondadır ki, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Əmaninin tərəfindən klassik ədəbiyyatda demək olar ki, ilk dəfə böyük müvəfəqqiyyətlə işlənmiş, xalq şeiri formalarına yeni məzmun, yeni ruh, yeni bədii surətlər gətirərək onun yüksək bir zirvəyə qaldırılmışdır.

Şairin poeziyasında heca vəznli canlı xalq dili ilə ardıcıl surətdə prasodik ehtirasca işlənərək klassik ədəbi formalar səviyyəsinə qalxmış və şeirimizin gələcək istiqamətini təyin etməklə həlledici bir amilə çevrilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Araslı H. XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1956
2. Dadaşzadə A. M.P.Vaqif. Bakı, 1986
3. Vaqif M.P. Əsərləri. Bakı, 2004

SEYİDOVA SULTAN

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti

VAQIF YARADICILIĞINDA BƏDİİ TƏKRİR POETİZM YARADAN VASİTƏ KİMİ

Açar sözlər: *bədii fiqur, paralelizm, adi təkrir, anafora, epifora*

Artistic repetition as a poetic means in the work of Vagif

The article talks about the language stylistic features in Vagif's work, in particular about artistic repetition as a means of creating poetry. Based on the research conducted on the material of the poet's work, one can come to the conclusion that the poet used such types of repetition as simple repetition, anaphora, epiphorus, which speaks of the poet's closeness to living colloquial speech.

Keywords: *artistic figure, parallelism, simple repetition, anaphora, epiphora*

Vaxtilə böyük şairimiz M.Füzuli bədii sözü “diri söz” adlandırır: “Ver sözə ehya...” dedikdə söz sahibinin daim diri qalacağına işarə edirdi. Gözəl söz, ifadə, poetizm hər dəfə insanı rıqqətə gətirir, ətrafındakıları ona yeni biçimdə təqdim edir. Dədə Ələsgər demişkən, “məcazi danışib, məcazi gülən”lə sənətkarlar vardır ki, dilin söz tərkibindən istifadə edərkən sanki möcüzələr yaradır; adi insan o möcüzələrin

qarşısında donub qalır, heyrətlənir. Bədii söz, ifadə oxucunu ağışuna alıb ovsunlayır, onu heç vaxt görmədiyini, ağına belə gətirmədiyini sehr dünyasında əsir edir. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus mövqeyə malik olan M.P.Vaqif də məhz belə unikal sənətkarlardandır. Prof. T.İ.Hacıyev Adolf Berjeyə istinadən yazır: “Bunu yalnız Azərbaycan filologiyası deyil, bütövlükdə dünya şərqşünaslığı qəbul edir ki: “Vaqifin yetişməsi öz zəmanəsinin ən fərəhli hadisələrindən idi” (4, 435).

Vaqif poeziyasının gücü onun məzmun və forma gözəlliyindədir. Sənətkar öz əsərlərinin məzmunu ilə əlaqədar elə bədii formalardan istifadə edir ki, bunları cəsarətlə *bədii kəşf* adlandırmaq olar. Belə formalardan biri də ədəbi dilimizin məcazi gücünə söykənən, xalq dilinin rəngarəng ifadə vasitələrindən olan **bədii təkrirlər**dir. Elmi ədəbiyyatda təkrir haqqında bir sıra mülahizələr söylənilmişdir. Məsələn, prof. C.Xəndan təkriri belə səciyyələndirir: “Nitqi qüvvətləndirmək və təsirini artırmaq üçün eyni sözün, ifadə və cümlənin təkrarlanmasına təkrir deyilir” (5, 149). Prof. X. Əlimirzəyev isə təkrirə belə tərif verir: “Sənət əsərlərində fikrin tamlığını, ifadə gözəlliyini, poetik təsirini artırmaq üçün təkrarən işlədilən və xüsusi estetik məna kəsb edən sözlərə və ya söz qrupuna **təkrir** deyilir” (3, 232). A. Dadaşzadə təkriri paralelizm qrupuna daxil edir: “Paralelizm qrupuna daxil olan təkrir Azərbaycan şeirində özünə xüsusi yer qazanmışdır. Təkrir şairlərdən xüsusi məharət tələb edir. Çünki eyni bir sözün dəfələrlə təkrarı öz-özlüyündə yorucu və yeknəsəq təsir buraxa bilər. Bu nöqteyi-nəzərdən Vaqifin təkrirləri (bəziləri istisna edilmək şərtilə) yerində işlədilmiş, səlis və axıcıdır. Onlar şairin fikrini oxucuya daha qüvvətli və təsirli şəkildə çatdırmağa yardım edir” (2, 147). İfadə olunan fikrin obrazlı şəkildə çatdırılması və emosional-ekspressiv gücə malik olmaq üçün dilin elə potensial imkanları mövcuddur ki, ondan yerli-yerində istifadə hamıya nəsb olmur.

M.P.Vaqif şeirlərində təkririn bir neçə növündən istifadə olunmuşdur. Burada adi təkrirdən tutmuş onun anafora və epifora kimi tiplərinə təsadüf olunur. Eyni sözün dalbadal təkrarı və rədifə xatırladan epiforalar daha çox işlənir.

Eyni sözün dalbadal işlənməsindən yaranan **təkrirlər**in bir qismi əlamət bildirən sözlərdir: *xumar-xumar, gizli-gizli, həlqə-həlqə, qərib-qərib, soyuq-soyuq, peşman-peşman, para-para, şana-şana, şirin-şirin, nazənin-nazənin*. Məsələn:

Xumar-xumar baxan ala gözlərin... (7, 15) və ya:

Xumar-xumar baxar, canımı üzər (7, 89);

Qaldı canda gizli-gizli dərdimiz (7, 21);

Mən mayılam sən zənəxdənə,

Həlqə-həlqə zülfi-pərişanına (7, 35);

Qərib-qərib durduq biganələrtək,

Soyuq-soyuq baxdıq divanələrtək... (7, 21).

Göründüyü kimi, bu təkrirlərin əlamət bildirməsi adi yox, qeyri-adi səciyyə daşıyır; burada “əlamət” anlayışı təkcə əşyalara yox, hərəkətə də yönəlir, bütöv poetik mənzərənin yaranmasına xidmət edir. Prof. N.Cəfərov Vaqif poeziyasının dilindən danışarkən yazır ki, “... Vaqifin dilində (eləcə də təfəkküründə) əlamət bildirən ifadələrin (eləcə də məfhumların) iyerarxiyası mövcuddur; bu cür iyerarxiyalıq isə, prinsip etibarilə, qanunauyğunluq deməkdir,-- Vaqifin təqdimində əlamət əlaməti açır, hətta predmet kimi götürülən “gözəl”in özü də əlamət kimi çıxış edir. Şübhəsiz, əlamət bildirən sözlərin təkrarı da əlamət həssaslığının faktıdır... Əlamət həssaslığı Vaqif dilinin həm lüğət tərkibinə, həm də sintaksisinə təsir edir; hər şeydən əvvəl, ifadə paralelizmi güclənir” (1, 133).

Eyni sözün təkrarından yaranan təkrirlərin ikinci qismi feillərin və digər nitq hissələrinin təkrarından yaranır: *sığallanıb-sığallanıb, baxa-baxa, yalvara-yalvara, göz süzə-süzə, iyləyib-iyləyib, yana-yana, gözləyə-gözləyə; köyüs-köyüsə, min-min, gah-gah(gəh-gəh)*. Məsələn:

Sığallanıb-sığallanıb siyah zülf ...

Can üzüldü baxa-baxa geridən (7, 34);

Baxaq bir-birmizə göz süzə-süzə

Gah-gah qucaqlayıb köyüs-köyüsə...

Gəh-gəh içib sərxoş olaq şərabı (7, 28);

Asar gündə min-min dilü can zülfün (7, 90).

Bu təkrirlər içərisində “gah-gah” və ya “gəh-gəh” diqqəti daha çox çəkir. Nitq hissələri içərisində bağlayıcı kimi tanınan “gah”(“gəh”) sözünü şair, leksik mənası olan söz kimi işlədir (bu mətndə “hərdən” mənasında). “Gah” sözü anafora kimi işləndikdə isə leksik tutumu daha çoxalır, ekspressivliyin artmasında onun rolu çoxalır. Məsələn:

Gah alaydım gərdənini qucağa,

Gah üzüm sürtdədim zülfə, buxağa,

Gah da oturdum qabaq-qabağa... (7, 64).

Vaqifin şeirlərində işlənən təkrirlərdən biri də **anafora**dır. “İzahlı dilçilik terminləri” lüğətində anafora belə səciyyələndirilir: “ Müvazi nitq parçalarında (söz, söz birləşməsi, cümlə) ilk ünsürlərin (səs, səs birləşmələri, söz, söz birləşməsi, cümlə) təkrarı” (6, 18). Prof. X.Əlimirzəyev təkrirləri işləndiyi yerlərinə və bədii funksiyalarına görə anafora və epifora kimi formalara bölmür: “Eyni sözlər misraların, yaxud cümlələrin əvvəlində gəlsə və təkrar olunursa, belə təkrirlər **anafora** adlanır” (3, 233).

Vaqifin əsərlərində işlənən anaforalar, əsasən, “ya” və “gah” bağlayıcıları, “yüz” və “bir”(“biri”) sayları və “ey” nidasının misraların başında təkrarlanmasından yaranır. Leksik və morfoloji dairəsinin məhdud olmasına baxmayaraq, bu təkrirlər bəzən az qala bütün misralarda işlənir, poetik qüvvəsi ilə bütöv şeirə “hökmranlıq edir”; məsələn, “bir” sözü “Mən” rədifli 16 misralıq qoşmanın 14 misrasında işlənir ki, bu təkrir həmin şeirin emosional təsirini qətiyyənlə azaltmır, oxucuda yorğunluq yaratmır. Şair poetik obrazı hərtərəfli görür, onun portretini rəssam dəqiqliyi ilə yaradır:

Bir fitnə-feillinin, üzü xallının,
Bir şirin dillinin qurbanıyam mən.
Bir qənd məqallının, ləb zülallının,
Bir ağzı ballının qurbanıyam mən (7, 80).

İki gözəlin müqayisəli təsviri verilən 20 misralıq digər bir qoşmada isə “biri” anaforası 16 dəfə təkrar olunur; onlardan biri adi təkrir kimi, yerdə qalanları isə anafora kimi çıxış edir və şeirin ifadəli oxusunu tənzimləyir. “Belə şeirlər birnəfəsə, ritmik oxunmalıdır. Bu halda həmin şeirlər daha artıq bədii zövq verir” (2, 148). Məsələn:

Bir-birinə həmdəm iki növcavan,
Biri güldür, biri gülgəz yanaqlı,
Biri tər sinəli, ayna əndamlı,
Biri nar məməli, nəsrin buxaqlı (7, 143).

Vaqif poeziyasında diqqəti çəkən təkrirlərdən biri də **adi təkrirlər**dir. Adi təkrirlərin xüsusiyyəti odur ki, onlar şeirin misralarını sanki bir-birinə “zəncirləyir”, adətən, misraların ortasında və axırında gəlir, bəzən sətirarası yerləşir, bəzi hallarda isə epifora təsiri bağışlayır. Bir nümunəyə diqqət yetirək:

Oturuşun gözəl, duruşun gözəl,
Sallanışın gözəl, yerişin gözəl,
Xoyun, xülqün gözəl, hər işin gözəl... (7, 33).

Şeirin nə qafiyəsi, nə də rədifli olan bu sözlər nəzm üçün tələb olunan bütün texniki elementəri yaddan çıxarır, oxucu bu sözlərin əsirinə çevrilir, “gözəl” sözünün hər bir təkrarı şeirə yeni bir ab-hava gətirir, o, poetik mənzərənin aparıcı vasitəsi kimi çıxış edir. Şairin məşhur təcnislərindən olan “Alı sən” rədifli şeirdə bu söz misraların hər yerində, xüsusən də cinas sözlərin əvvəlində işlənərək əsərin ithaf olunduğu obrazın zahiri və daxili əlamətlərini göz önündə canlandırır:

Gözəl qamət, gözəl gərdən, gözəl üz,
Gözəl olmaz sənək olsa gözəl yüz,
Gözəl canı munca yetər, gözəl, üz,
Gözəl deyil, etmə, gözəl, alı sən (7, 148).

Epifora adlanan təkrir növündən şairin şeirlərində daha çox istifadə edilir. A.Dadaşzadə Vaqifdə eyni sözün təkrarından yaranan paralelizm daha aparıcı hesab edir. Fikrimizcə, şairini şeirlərində epifora daha çox işlənmə tezliyinə malikdir; belə ki, bunu şeirlərdən toplanan nümunələrin sayca çoxluğu da təsdiq edir.

Epiforaların bir qismi şeirin son bəndində şairin təxəllüsünün təqdiminə xidmət göstərir; belə nümunələrin sayı beşdir. Bu təkrirlər “Vaqifi”, “Vaqifin”, “Vaqif” sözləri şəklindədir. Məsələn:

Qəm evində küncə saldın Vaqifi,
Eylədin muyindən incə Vaqifi,
Neçün incidirsən munca Vaqifi... (7, 33).

Prof. X.Əlimirzəyev Vaqifin məşhur qoşması olan “Sevdiyim, ləblərin yaquta bənzər” qoşmasının son bəndini nümunə gətirir və yazır: “Burada misraların sonunda işlənən və üç dəfə təkrar olunan “Vaqifin” sözü təkririn epifora formasıdır. Bununla da şair şeirdəki “gözü”, “üzü”, “sözü” kimi mükəmməl qafiyələrlə öz təxəllüsü arasında daxili vəhdət, gözəl ahəngdarlıq, harmoniya yaratmış, sevgilisinə olan dərin məhəbbətini, sədaqətini poetik, obrazlı bir dildə, daha qabarıq, daha təsirli formada tərənnüm etməyə müvəffəq olmuşdur” (3, 234). Göründüyü kimi, prof. X.Əlimirzəyev təkrirlərin müəyyən bir bədii məqsədə xidmət etdiyini vurğulayır və şeirin ideya məzmununun açılmasında onun rolunu ön plana çəkir.

Vaqifin şeirlərində şairin təxəllüsü bəzən rədif kimi çıxış edir və bütün qafiyələrdən sonra təkrar edilir. Məsələn, “Ey səbə, yarə de kim, avarə gördüm Vaqifi” misrası ilə başlayan müxəmməsində bu hala rast gəlirik. Bu müxəmməsdə “gördüm Vaqifi” ifadəsi müxəmməsin bütün bəndlərində qafiyədən sonra rədif kimi təkrar olunur və başqa şeirlərdə olduğu kimi epiforik xarakter daşıyır:

Ey səbə, yarə de kim, avarə gördüm Vaqifi,
Qəm əlindən bikəsü biçarə gördüm Vaqifi,
Bağrı olmuş sərbəsər sədparə gördüm Vaqifi... (7, 190).

Vaqif poeziyasındakı epiforalar müxtəlif nitq hissələri, o cümlədən köməkçi nitq hissələri ilə də ifadə olunur. Bura isimlər (*içində, yanında, üstündə, yarı, gözləri, pəri, fəda, yanağına, qaydasıdır*), sifətlər (*gözəldir, nazik gözəl*), əvəzlilik (*məni*), feillər (*görməmişəm, olmuşam, dönmüş, dönür, gəzmə, çəkdim, qoymasan, düzər, çıxar, eylərəm, bağlar, öldürdü, istəmə, düşüb, deməz, deməyə, eyləmiş, gəzər, eylə, üzülməz*), zərf (*sərasər*), qoşmalar (*ilən, artıq, kimi*), ədat (*məgər*), predikativlər (*yox, gərək, var*) daxildir. Bəzi hallarda isə iki nitq hissəsi birləşərək epifora kimi çıxış edir və şeirlərə yüksək poetik vüsət verir. Məsələn:

Allah muradını versin o yarın,
Rəqibi kuyindən sürsün o yarın,
Mübarək guşuna, görsün o yarın,
Mən çəkdiyim ahü nalə gəlirmi? (7, 48)

Vaqif poeziyasında rəngarəng bədii təsvir vasitələri ilə yanaşı, ədəbiyyat nəzəriyyəsində sintaktik fiqurlara daxil olan və bədii ifadə vasitələrindən sayılan bədii təkrirlər bu şairin yaratdığı sənət məbədinin möhtəşəmliyindən xəbər verir. Oxucunu ehtizaza gətirən bu bədii vasitələr şeirin məzmun gözəlliyini tamamlamağa, onun obrazlı təfəkkürünü ülvə bir ucalığa yüksəltməyə xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov N. Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi. Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1995
2. Dadaşzadə A. Molla Pənah Vaqif (həyat və yaradıcılığı). Bakı: EA nəşri, 1966
3. Əlimirzəyev X. Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları. Bakı: "Nurlan", 2008
4. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı: "Elm", 2012
5. Xəndan C. Sabir yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri. Bakı: Azərneşr, 1962
6. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı: "Maarif", 1989
7. Vaqif M.P. Əsərləri. Bakı: Azərneşr, 1968

YUSİFOVA NAILƏ

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, UNEC

M. P.VAQİF VƏ MİLLİ TƏFƏKKÜR

Açar sözlər: *milli, şeir, ənənəvi, təfəkkür; tədqiq*

Molla Panah Vaqif and national thinging

Molla Panah Vaqif's creativity is one of the most important milestones in the history of Azerbaijani art language and poetry. M.P.Vaqif's style consists of classical styles, synthesis of verbal-folk and live language. M.P.Vaqif's works reflect the traditions and customs of the Azerbaijani people, their local and qualities. He wanted to see the person physically and morally perfect harmonious. Vaqif is a poet of world and secular ideals. M.P.Vaqif, who is deeply aware of the classical world eastern poetry, writer, investigator and so on written in forms. But he has more links with verbal folk literature, ashug poetry, enriching national poetry, especially with attachments. These two goals of M.P.Vaqif's literary heritage have united the classic and folk poetry organically.

Keyword: *national, poems, traditional, thinking, research*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 12 yanvar 2017-ci il tarixində imzaladığı "Molla Pənah Vaqifin 300 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında" sərəncam böyük şairin şəxsiyyətinə, yaradıcılığında humanist dəyərlərə göstərilən yüksək ehtiramın təzahürüdür.

Molla Pənah Vaqif öz ənənələri ilə seçilən ədəbi məktəb yaratmış ölməz sənətkardır. O, əhəmiyyətini əsrlərdən bəri qoruyub saxlayan bənzərsiz poeziya nümunələri meydana gətirməklə milli ədəbiyyatın yeni istiqamətdə inkişafına təkan vermişdir. Azərbaycan şeiri Vaqifin sayəsində tarixinin növbəti mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Onun klassik bədii fikir salnaməmizin parlaq səhifələrindən birini təşkil edən irsi müasir dövrdə də insanların əxlaqi-mənəvi kamilləşməsinə xidmət göstərir. Azərbaycan tarixinə həmçinin siyasi

xadim kimi daxil olan Vaqif taleyüklü məsələlərin həllində müdriklik və uzaqgörənlik nümayiş etdirmişdir.

Vaqifin yaradıcılığı daim tədqiq obyektinə çevrilmiş, əsərləri kütləvi tirajla nəşr edilmiş və yubileyi keçirilmişdir. 1982-ci il yanvarın 14-də Ulu Öndər Heydər Əliyevin bilavasitə təşəbbüsü və iştirakı ilə Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzi Şuşa şəhərində şairin məzarı üzərində ucaldılmış əzəmətli məqbərənin açılışı olmuşdur. 1992-ci il mayın 8-də Ermənistanın silahlı quldur dəstələri işğala məruz qoyduqları Şuşada bütün beynəlxalq hüquq normalarını pozaraq mədəniyyət nümunələrinə qarşı vandalizm aktları törətmiş və 600-ə yaxın tarixi-memarlıq abidəsini talayıb məhv etmiş, o cümlədən Xurşidbanu Natəvanın, Üzeyir Hacıbəylinin Bülbülün ev-muzeylərini və Molla Pənah Vaqifin məqbərəsini dağıtmışlar.

Vaqif irsinin azərbaycançılıq məfkurəsi işığında daha dərinlən araşdırılıb öyrənilməsi bu gün də aktuallığını qoruyan və həllini gözləyən mühüm məsələlərdəndir¹.

Azərbaycan ədəbi dil, kökləri qədim dövrlərə bağlayan milli ənənə və ümum xalq dili əsasında təşəkkül tapmışdır.

M.P.Vaqifin yaradıcılığı Azərbaycan bədii dili, poeziyası tarixində mühüm mərhələlərdən birini təşkil edir. M.P.Vaqif üslubu klassik üslub, şifahi-xalq yaradıcılığı və canlı dilin sintezindən ibarətdir.²

M.P.Vaqifin əsərlərində Azərbaycan xalqının adət və ənənələri yerli və məharətli xüsusiyyətləri özünün parlaq əksini tapmışdır. O, insanı fiziki və mənəvi cəhətdən kamil, harmonik inkişafda görmək istəyirdi. M.P.Vaqif dünya və dünyəvi ideallar şairidir. Klassik dünya şərq şeirini dərinlən bilən M. P. Vaqif qəhəl, müxəmməs, müstənad və s. formalarda yazmışdır. Lakin o, şifahi xalq ədəbiyyatı, aşıq şeiri ilə daha cox bağlı olmuş, tənqis, xüsusən qoşmaları ilə milli poeziyanı zənginləşdirmişdir. M.P.Vaqif ədəbi irsinin bu iki qolu klassik və xalq şeirini üzvi şəkildə birləşdirməyə nail olmuşdur. “Bir zaman havada qanad saxlayan”, “Bir gözəl ki , şirin ola binanda”, “Açıq başda əgər olsa bir dilbər”, “Sevdiyim ləblərin yaquta bənzər”, “Sərasər bir yerə yığılsa dilbər”, “Bayram oldu heç bilmirəm neyləyim”, “Bulut zülfü ay qabaqlı gözəlin” və s. qoşmalar “Bax rədifli qəzəli” və s. şeirləri M.P.Vaqif lirikasının ən yaxşı nümunələrindəndir.

M.P.Vaqif lirikası ilə Azərbaycan şeiri tarixində yeni bir dövr açılır, poeziyamızda nikbin bir əhval-ruhiyyə, həyatı və dünyəvi gözəlliyə pərəstiş hissləri quvvələnir. Realist şeirin ilk nümunələri onun adı ilə bağlanır. O, yüksək zövq, incə hisslər, dərin və nikbin duyğular şairidir.

M.P.Vaqif yaradıcılığında məhəbbət lirikası əsas yer tutur. “Gözəllərin vəsfi” Vaqif lirikasının əsas motividir. Şair onların bədi portretini böyük məharətlə yaratmış, etnoqrafik detalları, milli koloriti qabarıq şəkildə əks etdirmişdir. Onun qələmə aldığı gözəllər bütün xarici məlahəti və daxili zənginliyi ilə təsvir edilir.

Üzün ağ, dəyirmi, gözün məstəna
Baxışın bağrımı döndərdi qana.
Ağzın sədəf, dişlərin dir dürdanə
Əcəyib cəvahir lə'li sevmişəm.

M.P.Vaqif lirikasının əsas mövzusu məhəbbət və insan gözəlliyini tərənnümüdür. Sevgiyə, yüksək romantik təmələ əsaslanan ənənəvi münasibətdən fərqli olaraq, Vaqif dünyəvi, cismani məhəbbəti tərənnüm edir. O, sevgiyə fəlsəfi məna axtarmır, onu hər gün qarşılaşdığı gözəllər öz gözəlliyi, zərifliyi ilə ruhlandırır, ilhamlandırır. Belə ki, şair milli və dini ehkamları bir tərəfə qoyaraq poeziya üçün gözəlliyin yeni meyarını, tipini konkret şəkildə təsvir edir.

Ümumiyyətlə, “M.P.Vaqif ədəbi-bədii təfəkkürün milli əsasda inkişafını mütləqləşdirdi,- onun xidməti nəticəsində folklor üslubu klassik üslubun nüfuzunu sındıraraq aparıcı mövqeyə qalxdı: bundan sonra ədəbi-bədii təfəkkürün perspektivlərini, bir qayda olaraq, folklor üslubu müəyyən etdi”.³

M.P.Vaqif həm klassik janrlarda, həm də folklor janrlarda yazıb-yaratmış, lakin həmin janr tipologiyalarının hər ikisində, adətən, eyni dil-üslub tipologiyası nümayiş etdirmişdir. Janr müxtəlifliyinin bu cür dil-üslub inteqrasiyası ədəbi-bədii dilin milliləşməsi dövrünün mühüm əlamətlərindən biridir ki, həmin işi XVIII əsrdə məhz M.P.Vaqif yekunlaşdırır.⁴

Klassik dil-üslub tipi ilə müasir mətləbləri ifadə etmək cəhdi M.P.Vaqif dilinin mühüm xüsusiyyətlərindən biridir. Ümumiyyətlə, XVII-XVIII əsrlərdə ədəbi dilin milliləşməsi geniş mənada məzmun planından başlayır məhz formalaşan milli təfəkkür tipi ədəbi dil proseslərinə xüsusi münasibət doğurur və həmin münasibət tədricən milli ədəbi dilin bilavasitə materialını yaxud materyasını (maddi təzahürünü) diqqət edir.

¹ Böyük Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqifin 300 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı

² Ə. М. Алибейзаде. Основные направления в развитии азербайджанского литературного языка XVIII-XX веков, АДД, стр.17

³ N. Cəfərov Füzulidən Vaqifə qədər, s.94.

⁴ N. Xudiyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, s. 125.

Klassik üslubun milliləşməsi “şairin qəzəllərindən daha çox müxəmməslərində özün göstərir”.

Vəh bu bağın, nə əcəb sərvə-dilaraları var,
Hər tərəf tərə açılmış güli-rənalari ar,
Açılıb tazəvütər laləyi-həmraları var,
Yəni Tiflisin əcəb dilbəri-zibaları var,
Ey könül, seyr elə kim, türfə təmaçqıları var.

Klassik üslubun tək cə janr (poetika) müəyyənliyi deyil, ifadə-obrazları, lüğət tərkibi də diqqəti cəkir. Eyni zamanda məzmun klassik üslub üçün tamamilə qeyri-təbii olan realist mətbələrin ifadəsinə xidmət edir.

M.P.Vaqif mühüm xidmətlərindən biri odur ki, folklor üslubunu klassik üslub materialı ilə zənginləşdirmişdir. Əgər bu cəhət olmasa idi heç şübhəsiz, folklor üslubu milli ədəbi dilin misyasında yiyələnə bilməzdi.

Azərbaycan bədii dil tarixində M. Füzulidən sonra bütöv bir dövr yaradan M.P.Vaqifdir – “milli şairlərimizdən onun kimi sadəcə açıq lisanda və ana dilimizin şivəsində seyr və qəzəl yazan az olubdur. Müasirləri ona nəzirə yazmağa səy və təlaş ediblərsə də, onun kimi mühəssənətli, gözəl və açıq kəlam söyləməkdə aciz qalırlar”.¹

M.P.Vaqif dilinin xəfiliyini, novatorluğu, yeniliyi bu dilin məhəlliliyi, yaxud bir sıra tədbiqatçıların vaxtilə guman etdikləri kimi, Qazax-Qarabağ dialektləri əsasında formalaşması (yəni bilavasitə dialekt əsasında) demək deyildir. Vaqifin dili eyni zamanda yüksək normativliyə malik ədəbi bir dildir, bu dilin kökləri guman etdiyimizdən daha qədim zamanlardan gəlir. Lakin artıq guman edildiyi kimi məhz XVII-XVIII əsrlərdə milli normativlik qazanmışdır.

M.P.Vaqifin yaşayıb-yaratdığı dövrdə daha bir sıra sənətkarlar ədəbi dilin milli əsaslar üzərində yenidən təşkili sahəsində bu və ya digər dərəcədə çalışmışlar. M.P.Vaqifin dil üslubu tarixi bir tələbat idi, ümümxalq dilinin dərin qatlarından gəlirdi və mədəni tarixi prosesin faktı, nəticəsi idi.

M.P.Vaqifin təxminən yarım əsr ərzində (XVIII əsrin ikinci yarısında) ardıcıl müdafiə etdiyi dil-üslub tipologiyası XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq özünün görkəmli nümunələrini yetirdi, XX əsrin əvvəllərində isə onun dil-üslubu milli təfəkkürün mühüm göstəricisi kimi nəzəri olaraq təhlilə cəlb edildi.

Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında M.P.Vaqifin xidmətləri böyükdür. O, heca vəznində yazdığı şeirlərdə xalq dilinin zəngin xəzinəsindən sənətkarlıqla isdifadə edərək onun ədəbi bədii dil səviyyəsinə qaldırmışdır.

Molla Pənah Vaqifin dövlət xadimi olması və şairliyi ona xalq içərisində böyük şöhrət qazandırmışdır.

2016-2017 illərdə YUNESKO –nun yubileylər proqramı çərçivəsində Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqifin 300 illik yubileyi beynəlxalq səviyyədə, görkəmli şəxslərin və əlamətdar hadisələrin qeyd edildiyi proqrama daxil edilməsi, Azərbaycanın çoxəsrlik zəngin ədəbiyyatı tarixində silinməz izlər qoymuş bu qüdrətli söz xiridarının yaradıcılığında milli, humanist dəyərlərə verilən yüksək qiymətdir.

ZAMANOV NAĞDƏLİ
tibb üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Tibb Universiteti
HÜSEYNOV VAHİD
Azərbaycan Tibb Universiteti

AZƏRBAYCAN ESTETİK DÜNYAGÖRÜŞÜNÜN FORMALAŞMASINDA MOLLA PƏNAH VAQIF YARADICILIĞININ ROLU

Açar sözlər: *Molla Pənah Vaqif, estetik, gözəllik, nitq, qrasiya, geyim estetikası, antietik dəyərlər*

The influence Moll Panah Vagif's poetry on the formation of a national aesthetic worldview

Aspects of female beauty in Vagif's poetry are investigated in the article. Aesthetics are studied in conjunction with the aesthetics of speech, clothing, as well as moral and ethic values.

Keywords: *Molla Panah Vagif, aesthetics, beauty, speech, aesthetics of clothing, elegancy, antiethic values*

Azərbaycan estetik dünyagörüşünün formalaşmasında şair və yazıçılarımızın, ədəbiyyat xadimlərimizin rolu birmənalı olaraq qəbul edilir. XVIII əsr Azərbaycan realist şeirinin görkəmli nümayəndəsi Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığında estetik idealların araşdırılması həmişə aktual olaraq qalır. Onun Azərbaycan ədəbiyyatında yeri professor Qulu Xəlilov tərəfindən sərəstcasına verilmişdir: “M.P.Vaqif qaranlıq və çox ziddiyyətli dövrdə yaşasa da, sevilən və sevən bəxtəvər sənətkarlardan olmuşdur.

Öz xalqının poetik təfəkkür tarixində, onun şairanə düşüncəsinin və ədəbi-bədii dilinin daha da formalaşmasında, cilalanmasında misilsiz xidmətləri olan bu nəğməkarın adı Azərbaycan ədəbiyyatının parlaq şəxsiyyətləri sırasında əbədi həkk olunmuşdur” (3).

Biz bu məqalədə Vaqifin estetik dünyagörüşümüzün cilalanmasına xidmət edən yaradıcılığından yararlanmağa çalışdıq. Məşhur rus esteti Yuri Borev (4, 34) qədim yunan filosoflarının fikrindən sitat gətirir: “Sokrat soruşur: “Nə gözəldir?” Hibbi cavab verir: “Gözəl qız, şübhəsiz gözəldir”. Bu cavab gözəlliyin tədqiqində ilkin əsas məqamı nişan verir, onun konkretliyini etiraf və təsdiq edir.

Alman filosofu, esteti Kant üçün “gözəllik xalis formadır” prinsipinə uyğun olaraq Vaqif üçün də Allahın yaratdığı təbii gözəllik, əlavə gözəllik vasitələrinə ehtiyac olmayan gözəllik hər şeydən öndədir:

Ənliyi, kirşanı neylər camalın,
Sən elə gözəlsən binadan Pəri! (5)

Başqa bir məqamda isə gözəlliyi artıran, onu daha da füsunkar (qərəz, tamah, ehtiras qarışmış) edən gözəllik vasitələrini- “siyah sürməni”, “hənəni” şair bir tələb kimi qarşıya qoyur:

Ayna tutub hərdəm camal görməsi,
Zülfə, zənəxdana sığal verməsi,
Səhər ala gözüni siyah sürməsi,
Əlinin hənəsi hayıf ki, yoxdur! (5, 111)

Molla Pənah Vaqifin şeirlərində estetiklik gözəlin nitqi ilə, danışığı ilə sıx bağlıdır. Əgər qadın gözəlliyi nə qədər vəsf olunursa da, qadın “ləhcə”si, “xoş göftar”ı da bir o qədər vəsf olunur:

Bir gərdəni mina, ağzı piyalə,
Bir *ləhcəsi* şirinkara aşiqəm (5).

Gözəl üzün daim fikrə-xəyalım,
Sözün dildə şirin hekayətimdir (5, 10)

Azərbaycan esteti Hüseyn Əlizadə füsunkar gözəllik dedikdə utilitarlıq (qərəz, ehtiras, tamah və s.) qarışmış gözəlliyi əsas hesab edirdi (6). Vaqif poeziyasında füsunkarlıq, qrasıya (süzgünlük), gözəl nitq birgə təsadüf edir:

Bir buxağı turunc, sinəsi meydan,
Bir *sözü cəvahir, mirvari dəndan,*
Bir maral baxışlı, kirpiyi peykan,
Bir qaşları zülfüqara aşiqəm (5).

“Vaqifin şeirlərində gözəllərin tərifinin canlı çıxmasının bir tərəfi də onunla bağlı idi ki, şair həmin gözəllərlə görüşmüş, ünsiyyətdə olmuşdur, bu da onu daha da ilhama gətirmişdir. Bir növ Füzulinin göylərdə axtardığını, xəyalən arzuladığını Vaqif həyatda yaşamış, gördüklərini sənətə gətirmişdir. Vaqifin realizminin gücü də elə bunda idi. Realizm isə özünün bariz ifadəsini həyat həqiqətlərində, bədii təsvir lövhələrində biruzə verir” (7).

Gümüş biləklərin, bəyaz qolların,
Sarı kəhrabası, hayıf ki, yoxdur! (5, 111)

Molla Pənah Vaqifin şeirlərində geyim estetikası xüsusi yer tutur. Libasın, geyimin estetik zövq yaratması ədəbiyyatımızda yeni bir şey deyildir.

Gah zaman başına tirmə şal bağlar,
Gah olur ki, zülf gizləyib, xal bağlar,
Kalağayın qabağına al bağlar,
Yaşılın altından, ağın üstündən (5, 70)

Boyu yaraşlıq sərvə-xuraman,
Əndamıdır ağ gül, sinəsi meydan,
Kalağayı gülgəz, libası əlvan,
Bir güli-rənadır mənə sevdiğim (5, 64)

Nə əcəb təsvir olur ağ əllərə əlvan *həna*,
Məxmuri gözlər piyalə, gərdəni misli mina,
Al *sərəndazla* qəsabə, üstü türfə ağ *cuna*,
Qol gümüş *bazbəndli*, beldə kəmər-üstü *mina*,
Məclis içrə bu nişanda saqi öldürdü mənə (5, 169).

Vaqif şeirlərində gözəlliyin füsunkarlıq kateqoriyası, etik dəyərlərlə (əhdə etibar, vəfadarlıq, eşqə xain çıxmamaq) birgə səslənir ki, bu dəyərlər özlüyündə estetik zövqün yüksəlməsinə xidmət edir:

Vaqifəm, qaçaram mən bivəfadən,
Qurbanıyam bir vəfalı gözəlin (5, 74).

Vaqif üçün gözəllik adamlıqla, insanlıqla birgədir. Adamlıq ədası olmayan gözəllik natamamdır, faydasızdır:

Pəri çoxdur, nə fayda heç birinin
Adamlıq ədası, hayıf ki, yoxdur (5,110)

Qrasiya klassik estetikadakı şərhə görə həmişə “gözəlliyin hərəkəti, yaxud hərəkətin gözəlliyi” kimi başa düşülür və bu, doğrudan da belədir. Ümumiyyətlə, qadını həm gözəllik əlamətlərinə, həm də süzgün hərəkətlərinə görə bəzi gözəl heyvanlara: sonaya, marala, tovuz, göyərçinə, kəkliyə, quzuya və s.oxşadırlar (6). Heç də təsadüfi deyildir ki, hələ XII əsrdə dahi Nizami əsərinin qadın qəhrəmanına “dağ kəkliklərinin” qibtə etməsini dilə gətirir:

Xəcalət çəkirdi ondan müştəri,
Yerisinə heyran dağ *kəklikləri* (8, 310).

XVIII əsrdə isə M.P.Vaqif şeirində “kəklik” kimi səkən gəlin hamını mat qoyur:

Mat qalib desinlər: kimindir ola
Kəklik kimi səkib, bu süzən gəlin!(5, 76)

XX əsrdə Azərbaycan aşiq poeziyasının görkəmli nümayəndəsi Aşiq Şəmşir isə qoçaqlıq, zirəklik timsalı “laçın”, “tərlan”la yanaşı qrasiya yaradan “göyərçin” və “maral”ı da gözəllik tablosuna əlavə edir:

Bir təhrin tərlandı, bir təhrin laçın,
Telinə yaraşır zərdən araçın.
Dağların *kəkliyi* ağca göyərçin,
Bənzəyir oxşarın marala, Zinyət (9, 102).

Azərbaycan esteti Hüseyn Əlizadə yazırdı: “Avropa dillərində işlədilən qrasiya termininə Azərbaycan dilində daha çox “süzgünlük” termini uyğun gəlir. Süzgünlük həm qrasiyanın, həm də naz-qəmzənin səciyyəvi cəhətlərini xarakterizə edən bir məfhumdur. Qrasiyasız, süzgünlüksüz gözəllər Vaqifə görə də:

Hər yetən gözələ gözəl demənəm,
Gözəldə bir qeyri əlamət olur (5, 114)

Aşiq Ələsgərə görə də gözəl sayılmır:

Hər yetən gözələ gözəl demərəm,
Gözəldə gərəkdə işvə, naz ola (10)

Bu gün çağımızda baş verən qeyri-etik dəyərlərin normal hal kimi qəbul olunması fonunda Vaqif şeirlərinin, qadın gözəlliyinin tərənnümünə yönələn yüksək bədii-estetik şeirlərin etikliyi bir daha gündəmə gəlir. Azərbaycan xalqının etik və estetik dünyagörüşünün formalaşmasının siyasi lider Heydər Əliyevin nitqində səslənməsi də çox maraqlıdır: “Amma mən bunu bir daha və bir daha qeyd etmək istəyirəm ki, son onilliklərdə dünyada, demək olar ki, bütün ölkələrdə, təəssüflər olsun, müxtəlif mənfi vərdişlərin, insanların sağlamlığına, təkcə fiziki yox, əqli sağlamlığına böyük zərbələr vuran vərdişlərin və adətə çevrilmiş halların geniş yayıldığı bir vaxtda gərək hər ölkə, hər dövlət, hər xalq öz insanların bütün bu mənfi yollara düşməsinin qarşısını alsın. Bu, birincisi, dünyada narkomanıyanın geniş yayılmasıdır. İnsanlar arasında, xüsusən gənclər arasında müxtəlif narkotik maddələrə meyl göstərilməsi, spirtli içkilərin istifadəsinin geniş yayılması, müxtəlif əxlaq pozğunluqlarının yayılması – bunlar hamısı hər bir insana, hər bir cəmiyyətə, hər bir millətə böyük zərbə vuran amillərdir” (2, XXXIII c, s. 256-258).

Bütün dinlər tərəfindən, bütün mənəviyyəti yüksək olan xalqlar tərəfindən bəyənilməyən əxlaqə zidd hərəkətlərin artdığı bir dövrdə qeyri-əxlaqi davranışlara qarşı Vaqif poeziyası tutarlı cavabdır. Bu cür qeyri-etik hərəkətlər hələ Qurani-Kərimdə insanlara çatdırılır, belə hərəkətlərin cəzası insanlara anladılır. Lut peyğəmbərin dövründə kişi qövmün qadınlara məhəl qoymayaraq kişilərə meyl etməsi, peyğəmbərin bu əxlaqsızlığa üzülməsi, nəhayətdə yola gəlməyən qövmün başına daş yağmasının təsvir olunması heç də təsadüfi deyildir: “Qurani-Kərim, Hud surəsi, 77-ci ayə: Bizim elçilər Lutun yanına gəldikləri zaman narahat oldu və ürəyi sıxıldı-“bu çox çətin bir gündür” dedi, 79-cu ayə: Lutun qövmü dedilər: Sən ki, bilirsən bizim sənin qızların bərsində haqqımız (meylimiz) yoxdur və yaxşı bilirsən ki, biz nə istəyirik. 80-ci ayə: Lut onlara dedi: Ey kaş sizin müqabilinizdə qüdrətim olaydı, yaxud möhkəm bir arxaya söykəyəydim. 82-ci ayə: Sübh yetişdiyi zaman o diyarın altını üstünə çevirdik və başlarına həlakları üçün göydən odda bişmiş bərk daşlar yağdırdıq” (1).

Elə bu məqamda XX əsrin əvvəli Göyçə aşiq məktəbinin görkəmli nümayəndəsi Növrəs İmanın “Gəlib - gedib” rədifli qoşmasındakı aşığdakı bənd yada düşür:

Vaqif qarışdırıb çox qilü-qalı,
Sözlərində gəlin, qız gəlib - gedib (11).

-və düşünürsən ki, nə yaxşı ki, qadın gözəlliyini dünya səviyyəsində yüksəkliklərə qaldırıb təsvir edən Vaqifimiz varmış. Və bu məqamda “sözlərində gəlin, qız gəlib-gedən” şairin ziddiyyətli dünyası akademik Muxtar İmanov tərəfindən poetik bir dillə açıqlanır:

“...Yaxşı həmdəm olmasa, şad olmaq olmaz, Vaqifa,
Ağlaram ta ömrüm olduqca firavan, ağlaram.

Bütün bu misallar göstərir ki, M.P. Vaqifin məhəbbət mövzulu şeirlərinin bir çoxunda qəm-qüssə ifadə olunub. Bu qəm-qüssə dilbilməz və dərđanlamazlar arasında tək qalmağın, biçarə dolanmağın qəm-qüssəsidir. Diqqət yetirdikdə aydın olur ki, “mayabud” və “yoğunbaldırlar”la işrət anları yaşamaq M.P. Vaqifdə lirik qəhrəmanın hərərət və enerjisinin bir göstəricisi olsa da, qəm-qüssəyə çarə qılmağın vasitəsi ola bilmir. Yuxarıdakı qəzəldən də aydın olur ki, qəm-qüssədən çıxmağın yolunu şair həmdəmin, həmdərdin olmasında görür” (12).

Yanağı gül, zülfü yasəmən gərək,
Məməsi dik, ağ sinəsi gen gərək,
Haldan xəbər verən, dərđbilən gərək,
Heç olmaya məkru alı gözəlin.

Sonda füsunkar gözəllik öz yerini “Heç olmaya məkru alı gözəlin” ifadəsi ilə əxlaqi dəyəərə doğru dəyişir. Nəhayət, üzümüzü gənc tədqiqatçılara tutur, onlardan təvəqqə edir və qarşılarında tələb qoyuruq ki, Vaqifin timsalında yazarlarımızın gözəlliklə bağı qələmə aldıklarını araşdıraraq dünya estetik fikrində Azərbaycan estetik şüurunun, dünyagörüşünün yerini öz imzaları ilə təsdiq etmiş olsunlar.

Ədəbiyyat

1. Quran. (Tərcümə edənlər Z.Bünyadov, Y. Məmmədəliyev Bakı: Azərnəşr, 1982).
2. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. 1987, I-XLV cildlər
3. Xəlilov Q. Tənqidçilik çətin peçədir. Bakı: Yazıçı, 1986
4. Yuri Borev. Estetika. Bakı, “Təhsil”, 2010, 256 s.
5. Molla Pənah Vaqif. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərnəşr, 1960, 260 s.
6. Hüseyn Əlizadə. Estetika. –Bakı: “Elm”, 2007, 380 s.
7. Nizami Xəlilov. Aşıq yaradıcılığı və yazılı poeziya. Bakı-Elm-2012. 325 s.
8. Nizami Gəncəvi. “Xosrov və Şirin”. “Lider nəşriyyat”, Bakı, 2004, 392 s.
9. Aşıq Ələsgər. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Elm və təhsil”, 2012, 280 s.
10. Aşıq Şəmsir. Dədə öyüdləri. İki cildə, ikinci cild. Şeirlər. Bakı, “Elm və təhsil”, 2014, 560 s.
11. Növrəs İman. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Səda”, 2004, 200 s. s. 48
12. Muxtar Kazımoğlu (İmanov). Portretlər, Bakı, “Nurlan”, 2003, 184 s.

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

ABDULƏZİZOVA SƏDAQƏT
Bakı Dövlət Universiteti

FRANSIZ ROMANTİZMİNİN ƏSAS QOLLARI

Açar sözlər: *Viktor Hüqo, romantizm, Şərq, dəniz, səma*

The main directions of French romanticism

Victor Hugo is most popular writer in the world literature. The Culture of West – East has the most important position in his works Revolutionary processes which happened in France are described in his works. His role is exceptional in drama. He wrote about French revaluation for his readers. The East motives have a special position in his poetries. He described processes which happened in East by the view of West. « East motives » is urgent poetry of him and popular in the world. Hugo is also writer of a lot of books which are popular. A lot of books were written about Hugo in France. Not said in vain that he is a popular writer in France.

Keywords: *Viktor Hüqo, romantism, the east, sea, the sky*

Tədqiqatın elə əvvəlində xüsusi vurğulamaq istərdik ki, bütövlükdə romantizm (yəni qollar fərqləndirilmədən) çox geniş sosial-siyasi təbiətə malik olmuşdu. Onun meydana gəlməsi və sonrakı inkişafı və təkmilləşməsi dövrü, məlum olduğu kimi, Avropanın ictimai həyatında gur hadisələrlə əlamətdar idi. XIX əsr fransız romantik ədəbiyyatı üçün tarixi zəmin ictimai inkişafın yeni mərhələsi oldu ki, onun başlanğıcını 1789-1793-cü illərin möhtəşəm inqilabi hadisələri təşkil etmişdi. Yaxşı məlumdur ki, Böyük milli inqilab zamanı Fransa «feodalizmi» darmadağın etdi və burjuazianın heç bir digər Avropa ölkəsində olmayan birmənalı hökumranlığının təməlini qoydu. «Baş qaldırmaqda olan proletariyatın burjuazianın hökumranlığına qarşı mübarizəsi də burada başqa ölkələrə məlum olmayan kəskin formada çıxış edir» [3, s. 259].

Qeyd edək ki, Fransada romantizmin inkişafının hərəkətverici qüvvəsi kimi «...maarifçiliyin meydana gəlməsinə XVIII əsrdə mütləqiyyətə, monarxiyaya son qoyulması, klassisizm ədəbi cərəyanının yaranmağa başlaması zəmin yaratmışdır. Fransa tarixinə maarifçilik əsri kimi daxil olmuş XVIII əsr Böyük Fransa burjua inqilabını yetişdirdi. Dünya tarixində təkcə cəmiyyətin, iqtisadi-siyasi mühitin deyil, eyni zamanda ədəbi-mədəni həyatın yeniləşməsi baş verdi» [4, s. 3].

Bu da təsadüfi səciyyə daşımırdı. «Fransız maarifçilik ideologiyası burjua xarakter daşıyaraq azadlıq və ədalət, ümumxalq, hətta ümumbəşəri cəhdi ifadə edirdi. Bu maarifçilik ideologiyası əxlaqın əsası kimi şəxsi mənafehinin asılı anlamı haqqında təlim irəli sürürdü. Şəxsi maraq əsasında iqtisadiyyat qurulurdu ki, bu da etik aspektə malik idi» [6, s. 44].

Müasir fransız tənqidçi-ədəbiyyatçı və filosoflardan bəziləri – Jak Derrida, Jan Liotar və başqaları da bu fikri dəstəkləyirlər. Bununla belə, fikrimizcə, paraqrafda toxunulan məsələlərin axarına uyğun olaraq, rus tənqidçisi və romantizm cərəyanının görkəmli nəzəriyyəçisi V.Q.Belinsikin bilavasitə romantizmin təbiətinə dair fikirlərini misal gətirmək yerinə düşər. Belinski Orta əsrlərlə ruhlu romantizmi və «yeni romantizmi» fərqləndirirdi. Bu iki növ arasındakı sərhədi Belinski, hər şeydən əvvəl, ideal və gerçəkliyin nisbəti məsələsinin həllindən asılılıqda nəzərdən keçirirdi. «Orta əsrlər ruhlu» romantizm üçün məkan sanki iki dünyaya bölünür – həqarətli «bura» və qeyri-müəyyən, sirlə «ora». Onun fikrincə, bu, həm də ideal və gerçək bir dünyadır, onların arasında isə yeni romantizm üçün uçurum yerləşir. Həyatın iki əks sahili – bura və ora – tarixi inkişafın, tarixi həmişəyaşarlığın vahid real səmasında birləşərək harmoniya yaradır.

Nəzəri-fəlsəfi yanaşmada, «birinci halda, romantiklər gerçəklikdən uzaqlaşaraq, «burada» əlçatmaz

olan ideala can atırlar. İkinci halda, romantik şair hazırki gerçəkliklə kifayətlənmədən ürəyində daha yaxşı mövcudluq ideali bəsləyərək, bir fikirlə yaşayır və nəfəs alır – təbətə ona bəxş etdiyi vasitələrlə bu idealın həyata keçməsinə yardımçı olmaq» [2, s. 171].

Viktor Hüqonun yaradıcılığı böyük rus tənqidçisinin bölgüsünə maksimal dəqiqliklə uyğun gəlir. Məlumdur ki, fransız şairi və yazıçısı həmişə aktiv romantik sayılırdı və özü haqqında deyirdi ki, o, «yazını bir əllə yazır, mübarizəni iki əllə aparır».

Həqiqətən, Viktor Hüqo bütün Qərbi Avropanı təlatümə gətirmiş nəhəng hadisələrin müasiri olduğundan, daim bu və ya digər siyasi doktrina və fəlsəfi mühakimələri insan həyatı ilə nisbətdə götürür, onların humanist yaxud mənfi mahiyyətini açırdı. Nəticədə Viktor Hüqo sənətində siyasi ideyalar yayınıq xarakterini itirərək, estetik ahəng kəsb edir, insana münasibətdə gözəl yaxud eybəcər, faciəvi yaxud komik olaylar kimi qəbul olunur.

Heç şübhəsiz ki, Viktor Hüqonun yaradıcılığı fəal fransız romantizminin tacı oldu. O, özü davamlı yaradıcı fəaliyyəti dövründə sədaqətlə xidmət etdiyi romantizmin məzmun və mahiyyətini belə müəyyənləşdirirdi: «Romantizm incəsənətdə liberalizmdir. İncəsənətin azadlığı, cəmiyyətin azadlığı – ardıcıl, məntiqli düşünən ağılların yekdilliklə can atmalı olduqları ikiqat məqsəd məhz budur» [2, s. 11, 151].

Məhz bu səbəbdən, klassik elmə sadıq şair kimi, Viktor Hüqo öz yaradıcılığında fəal surətdə romantik poetikanın imkanlarını sınaqdan keçirməyə başlayır. Yazıçının patetik odaları, tədricən, klassisizmin ən yekrəng stilistik şampırlarından təmizlənir. Məsələn, odalara üzvi şəkildə balladalar əlavə olunur. Çox vaxt Viktor Hüqo onları Orta əsrlər mövzularına, qədim əfsanə və xalq inanclarından götürdüyü fantastik motivlərə həsr edirdi. Bununla bağlı romantizm üçün doğma olan iddia – dünyəvi, adi həyatda fantaziyaya yer olmaması ilə bağlı fikir də möhkəmlənir.

Qeyd edək ki, «realizmlə romantizm bir-birindən fərqləndiyi kimi, aralarında müştərək cəhətlər də yox deyil. Təsadüfi deyil ki, dünya ədəbiyyatı klassiklərindən bir çoxunun yaradıcılığında romantizm və realizm keyfiyyətləri üzvi surətdə birləşir. Bəzən eyni bir yazıçı həm realizm, həm də romantizm metodu əsasında qüvvətli əsərlər yazır; yaradıcılığının bir dövründə romantik, o biri dövründə realist olan sənətkarlar da var» [4, s.185].

Romantik əsərlər daim çox müxtəlif tərzdə qavranılan azadlıq ruhu ilə əhatə olunur. Romantik ədəbiyyatın pafosu yenə də fərqli şəkildə başa düşülən digər dünyanın proobrazının yaradılmasına canatmadır. İnkişaf yollarının aydın olmaması bu dumanlı başqa dünyaya intuitiv şəkildə daxil olmaq cəhdlərini yalnız gücləndirir. Klassisizm praktik olaraq həmişə vacib, rəşional anlaşılan və yaradılanı təsdiq edirsə, realizm inkişafın hazırki anında mövcud olanı və gələcəkdə formalaşmanı dərk etməyə can atır. Romantizm isə Fransada ədəbi cərəyan və fəlsəfi fikrin istiqaməti kimi arzu olunana diqqət kəsilir, potensial mümkün olana, bədii ustalıq təcrübəsində hələ reallaşdırılmayana yönəlir. Məhz buna görə istənilən incəsənət əsərinə xas olan etik ideal romantik ədəbiyyatda xüsusilə kəskin ifadə olunmuşdur.

Lakin etik idealın xarakteri qeyri-müərrəd kateqoriya deyildir. O həmişə yazıçının ictimai mövqeyi ilə müəyyənləşir. Fransada fəal romantizmin nümayəndələri və Viktor Hüqo, ilk növbədə, şəxsi ideallarını, mümkün olana diqqəti ifadə etməyə can atırdılar. Buradan da onun həyatı intuitiv dərk etməsi qaynaqlanır, bu da romantizm üçün çox səciyyəvi olan və Şərq həyat tərzini başa düşməyin vacib şərti sayılan emosional hərərəti şərtləndirir. Digər ideal, empirik reallığa münasibətdə müstəqil dünyanın konsepsiyası əhəmiyyətli dərəcədə sənətkarın öz ruhunun ifadəsinə çevrilir.

“Tarix Şərqdən başladığı kimi, mədəniyyət faktı da Şərqdən başlanırdı. Qərbin Şərq mədəniyyətinə belə ehtiraslı münasibəti təsadüfi deyildi, artıq Qərb ədalət axtarıcılığının əzablı yolundaydı və romantik ədəbiyyat həmin ədalət axtarıcılığı üçün ən münasib və potensial mənbəni Şərqdə, xüsusən islam mədəniyyətində görürdü. İslam xalqlarının mədəniyyəti, ədəbiyyatı, dini-mifoloji təsəvvürləri, incəsənət əsərləri orientalist düşüncəyə təkan verirdi” [1, s. 213]. Fikrimizcə, Qərbi Avropa romantiklərinin ekzotik, patriarxal Şərq təsvirləri belə «ideal» dünyanın bariz nümunəsi ola bilər. Burada həm də Hüqo və digər Qərbi Avropa romantiklərinin Şərqə münasibətlərindəki prinsipial fərq nəzərə çarpır. Viktor Hüqo heç zaman Şərqi idealizə etmir və ümumiyyətlə, onu romantik qəhrəman üçün ideal, yeganə sığınacaq saymırdı. Hüqonun qəhrəmanları cəmiyyət üzərində sadəcə yüksəlmirdilər – onlar həmişə real hadisələrin ən gur yerində olurdular.

«Romantiklər bəzən öz sələflərinin ən yaxşı ənənələrini davam etdirməyə üstünlük verir, bəzən isə onlardan fərqli olaraq, bir çox xalqların, o cümlədən Şərq xalqlarının həyatını, məişətini, psixologiyasını, fəlsəfə və ədəbiyyatını dərinlən öyrənmək məqsədi izləyirdilər» [1, s. 17]. 1920-ci illərdə Viktor Hüqonun yolu dünyanın, tarixin və insanın həqiqətən köklü ziddiyyətlərlə dolu olduğunu dərk etmək yolu olmuşdur. Tarix yalnız «poetik» deyil, o həm də faciəvi mahiyyət kəsb etməkdədir. Monraxiyaya və onun dünya qaydalarına bəslənən ümidlər eynilə klassik harmoniya və romantik incəsənətlə bağlı gözləntilər kimi keçici oldu. Məhz buna görə Viktor Hüqonun Şərq mövzusunda müraciət etməsi o dövrün avropalısı üçün, əhəmiyyətli dərəcədə olmasa da, müasir səsləndi.

Bununla yanaşı, qayda-qanun və harmoniya ideyasının özü Viktor Hüqo üçün çox dəyərli idi və onun şairin dəyişdirici missiyasına olan inamı həm romantik, həm də mütəfəkkirlik dünyagörüşündən qidalanırdı.

Məhz buna görə Viktor Hüqo romantik vasitələrlə incəsənətdə və bütün dünyada harmoniya yaratmağa cəhd göstərdi. Onun erkən dövr bədii axtarışlarında, əsasən, poetik yaradıcılığındakı Avropa və Şərq təzadlarının ifrat mübaligəli, eksentrik xarakteri də buradan qaynaqlanırdı. Bəşəri sosial və mənəvi şəxsiyyətə Viktor Hüqonun əsərlərində müstəsna, ekzotik hadisə kimi verilərək coğrafi və tarixi baxımdan çox uzaq sahələrə köçürülür. Belə ki, önəmli insan iztirabları problemini yazıçı qeyri-insani ehtiraslar, yaxud qrotesk təzad poetikasına həvalə edir, o isə daim bədbəxt təsadüf və ya faciəvi anlaşılmazlıq kimi süjet priyomu ilə şiddətləndirilir.

Bütün bunlar həm də tədqiq olunan dövrdə Viktor Hüqonun ictimai-siyasi baxışlarının kökündən dəyişməsi ilə bağlıdır. Bu paraqrafın əvvəlində bəhs etdiyimiz 1830-cu ilin iyul inqilabı, irinli yara kimi, bərpaçı sosial-siyasi sistemin bütün anaxronizmini faş etdi.

Ədəbiyyat

1. Бернштейн И.А., Короглы Х.Г. Творчество Виктора Гюго после 1848 года. В кн.: История Всемирной литературы в 9-ти томах. Т. 7. М.: Наука 1991, 830 с.
2. Гюго Виктор. Восточные мотивы (перевод Е. Полонского, Э. Линецкой, И. Тхоржевского). М.: Художественная литература, 1987, 373 с.
3. Реизов Б.Г. Французский роман XIX века. М.: Высшая школа, 1969, 310 с.
4. Обломиевский О.Д. Французский символизм. М.: Наука, 1973, 209 с.
5. Морюа Андре. Олимпио, или жизнь Виктора Гюго. М.: Радуга, 1983, 220 с.
6. Евнина Е.М. Виктор Гюго в современной Франции. – Известия АН СССР. Отделение литературы и языка, 1952, Т. XI, вып. 2, с. 113-120.

ABDULLAYEVA ŞƏLALƏ

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti

XALQINA, VƏTƏNİNƏ BAĞLI, VƏTƏNPƏRVƏRLİK ETALONU OLAN BÖYÜK YAZIÇI

Açar sözlər: *İctimai xadim, yazıçı, mübarizə, dərslik, əsər, ədəbiyyat, həkim*

The great writer having a patriotic standard connected to his people and motherland

In the article, Nariman Narimanov is illuminated more as the public man than the simple writer. He is especially implied as a patriotic statesman and his merits for the Azerbaijan people are shown in the article. Nariman Narimanov is presented as a benevolent doctor, long-sighted politician, patriotic man, beautiful person, irreplaceable writer and as a lovely husband with his individual features. His struggle for the indivisibility of the state and establishing always brotherly relations with Turkey are turned to readers' attention. In contemporary age the suspicious and unfair thoughts connected with his personality and activity are considered entirely unfair.

Keywords: *Social worker, writer, struggle, school-book, production, literature, doctor*

*Hilal artıq öldü deyə,
Sevinmişdi düşmən yənə
Hilal birdən iki oldu,
Salam bizdən ikinciyə,
Azərbaycan, Azərbaycan,
Alqışlarıq səni candan.*

*Atanız bir, babanız bir,
Azərbaycan öz qardaşdır.
Zatən biriz, fəqət yarın,
Bütün, bütün birləşəriz
Azərbaycan, Azərbaycan
Bildin, xəyal deyil Turan!*

N.Narimanov

İstər yazıçı, istər siyasi xadim, istər həkim kimi hərtərəfli bir ömür sürən Nəriman Nərimanov, hər zaman tədqiqat obyektinə çevrilməyə layiq bir şəxsiyyətdir. Zamanın tələbi ilə onun əsərlərinin bütövlükdə inqilabi mübarizə, insanları cəhəlat yuxusundan oyatmaq, fəal, mübariz həyata dəvət notları ilə köklənmiş tərəfləri tədqiq və təhlil edilmişdir. Lakin onun bir siyasi xadim kimi doğma vətəninə göstərdiyi xidmətlərin

üstünə kölgə salınmışdır. Son dövrlərdə fikir ayrılığına gətirib çıxaran, qaragüruhçuların ağına-bozuna baxmadan tənqid obyektinə çevirdikləri böyük şəxsiyyət Nəriman Nərimanov haqqında bilmədiyimiz hələ çox şey vardır. Təkcə yuxarıdakı şeiri təhlil etmək kifayətdir ki, bu sənətkarın və xadimin mənəvi dünyasını, düşüncə və fikirlərinin istiqamət obyektini anlamaq mümkün olsun. «Hilal birdən iki oldu» deyərkən o, ikiyə bölünmüş Azərbaycan xalqını və ya «bir millət, iki dövlət» (H.Əliyev) olan Azərbaycan və Türkiyəni nəzərdə tutmuşdur. Tarixi sənədlərə əsaslanaraq, faktlarla göstərə bilərik ki, onun Türkiyə ilə qardaşlıq münasibətləri hər zaman olmuşdur. O dövrdə Azərbaycan və Rusiyada məsul vəzifələrdə işləyən N.Nərimanov saysız-hesabsız siyasi haqsızlıqların şahidi olmuş, bacardığı qədər bu ədalətsizliyə qarşı mübarizə aparmışdır. Daşnak partiyasının yuxarılarına qədər gedib çatan yırtıcı caynaqlarının Azərbaycanı və onun dilini tamamilə məhv etmək istəyini ürəklərində qoyan bu dahi şəxsiyyətin ölümü də çox sirli və şübhəlidir. O quruluşun tamamilə başqa məqsədlərlə yarandığını başa düşəndə zamanında uzaq- görün, hər zaman «düzü düz, əyrini əyri» qələmə alan, dünya çapında nəşr edilməyə layiq, böyük yazıçımız İsa Muğanna onu öz əsərinin qəhrəmanına çevirmiş, hətta «Ulduzlar sönmür» adlı kinossenarisi ilə də bu şəxsiyyəti layiq olduğu şəkildə təqdim etməyə müvəffəq olmuşdur. Fikrimizi Heydər Əliyevin çıxışlarının birindən gətirdiyimiz materialla təsbit edirik: «Mənim xatirimdədir, 1970-ci ildə Leninin 100 illiyi qeyd olunurdu. Azərbaycanda da biz Nəriman Nərimanovun 100 illiyini hazırlayırdıq. Çünki onlar eyni ildə – Lenin də, Nərimanov da 1870-ci ildə anadan olublar. O vaxt Moskvadan gəlirdilər və mənə deyirdilər ki, bəs burada millətçilik var, burada antisovet var, burada filan var. Hər dəfə baxırdım və onlara izah edirdim. Bir dəfə Moskvadan nümayəndə gəldi ki, belə şey olarmı, «Qobustan» jurnalında yazılıbdır ki, Nərimanov Lenindən də böyük adamdır. Dedim, a kişi, belə şey olmaz, yaqın sizə səhv deyiblər. Gətirin baxım. Gətirdilər, baxdım. «Qobustan» jurnalında yazıçı İsa Hüseynovun Nəriman Nərimanov haqqında bir yazısı getmişdi. Orada yazmışdı ki, bəli, Nəriman Nərimanov Lenin deyil, Lenindən də üstün bir adamdır. Mən dedim, bilirsiniz nə var, indi bu yazıçıdır, yazıbdır, sərbəst adamdır. Bu o demək deyil ki, bizim də fikrimiz belədir. Bizim fikrimiz belə deyil. Mən birtəhər bu məsələni sövuşdurdum. Amma sonra bunlara dedim ki, yaxşı, daha ağıni çıxarmayın» (Mənbə - Vikipediya).

Qori müəllimlər seminariyasında oxuyarkən yazmağa başladığı «Nadanlıq» komediyası ilə yazıçı yaradıcılığına start vermişdir. Maarifçilik və təhsil ideyaları ilə hər zaman gündəmdə olan N.Nərimanov qorxulu düşmən – nadanlığın hər yerdə onu qarabaqara izləməsinə təhəmmül belə etmir. Bunu yazıçı dövrünün faciəsi kimi qiymətləndirir.

N.Nərimanov əsərlərinin mövzusunı həyatdan alırdı. Onu əhatə edən mühitin cahilliyi, avamlığı yazıçını «Nadanlıq» əsərini yazmağa vadar etdi. O, bu cəhaləti işlədiyi Qızılhacılı kəndində görmüşdü. Mədəni geriliyin və savadsızlığın xalqın tərəqqisinə vurduğu zərbə yazıçını göynədirdi, müəllimliyə başladığı ilk dövrdən bu komediyanı yazmağa özündə bir ehtiyac və borc duymuşdu. «Hər millətin qabağa getməyinə səbəb mədəniyyətdir. Və məlumdur ki, bizim müsəlman millətinin arasında mədəniyyət və mərifət nəhayətdə az yayılıbdır... Bu səbəbdən biz müsəlman qardaşlara lazım gəlir ki, bizdən artıq mərifətli olan qonşulara və millətlərə baxıb mərifət cəhətinə onların yolu ilə gedək, xüsusilə bizim Qafqaz əhli ki, illərlə günlərini quldurluqda, adam öldürməkdə keçirirlər... hansı millət ki, elm və mərifət dalınca düşüb, indi bu zəmanədə xoşbəxtlik ilə gün keçirir, əmma millət ki, elmdən və mərifətdən qaçaq düşüb, bu zəmanədə zəlil olubdur», - deyən yazıçının bu fikirləri bugünkü günümüzə də səsləşir. Son dərəcə texniki tərəqqilərə imza atan dövlətlərin ziyalı vətəndaşları, etdikləri ixtiralar ilə vətəninə, millətini dünya miqyasında tanıdırlar. Yazıçının məqsədi o dövrdə nadanlıq altında basılan tipləri ictimaiyyətə çatdırmaq, bu vərdişlərdən uzaqlaşmağı tələq etmək üçün, onların həyatını səhnəyə gətirirdi. Əsərdə Ömər və Məhəmmədəğa bu qaranlıq və onun sakinlərinə qarşı qoyulmuş yenilikçi, tərəqqipərvər ziyalıdır. N.Nərimanov hələ XX əsrin əvvəllərində nadanlıqə qarşı mübarizə aparırdısa, belə əsərlər indiki müasir dövrümüz üçün də aktual olardı. Məsələ ondadır ki, XXI əsrdə yaşadığımızı baxmayaraq, hələ də müasir insanlar qara qüvvələrə, dua və cadulara inanırlar. İş orasındadır ki, bunlar oxumuş, ali təhsilli adamlardır.

Əsərdə Məhəmmədəğa məktəbə uşaq yığmaq istəsə də, onlar valideynlərinin çöl işlərində kömək etməyə yollanıblar, təhsil, elm, savad bu ailələr üçün arxa plandadır. Məhəmmədəğa gənc müəllimdir və onun arzusu millətinin övladlarını savadlı, oxumuş görməkdir, Ömər də həmçinin. Bu obrazlar yazıçının öz prototipidir desək, yanılmazıq. Əsərdə Yetər obrazı mollanın çörək ağacıdır. O, mollaya nə qədər pul verir ki, istəklərini həyata keçirsin. Molla onu yaxşıca soyur, xeyli pulunu, qızıl-gümüşünü əlindən alır. Mollanın Yetərə söylədiyi sözlər bu gün müasir ekstrasenslərimizin, fala baxanlarımızın, qara magiya ilə məşğul olanların fikirləri ilə necə də oxşardır: «hərgah istəyirsiniz ki, iş tez olsun, lazımdır ki, sabah bir qoyun kəsərsiniz ki, qanıdan dua yazacağam və gərəkdir ətində olan bir neçə damarları kəsib götürəm, sonra o damarları qız evinin qapısında basdırmaq lazım gələcəkdir». Bu Yetərin oğlu Öməri evləndirmək üçün mollaya üz tutması an eşitdiyi sözlərdir.

Və yaxud əsərin başqa bir yerində Gülpəri itmiş əşyasının yerini tapmaq üçün molla'nın hüzuruna gəlir. Molla əvvəldən pulunu istəyir, «verməsən, heç nə görünməz»,- deyir. Gülpəri pul versə də, bu, molla'nı razı salmır. O, kitabı açıb «Kitaba görə bu gün dırnağa baxmaq olmaz. Allah qoysa, sabah gələrsən baxaram», - deyir. Gülpəri molla'nın hiyləsini başa düşür. Bu fakt da, itmiş əşyaların tapılması üçün falçı yanına getmək kimi vərdişlər də müasir dövrümüzün fərdlərinə məxsus keyfiyyətlərdir. Bu baxımdan əsr, illər keçdiyinə baxmayaraq «Nadanlıq» komediyası hələ də öz aktuallığını itirməmişdir.

Bundan bir-birinin ardınca qələmə aldığı «Şamdan bəy», «Nadir şah», «Bahadır və Sona» kimi əsərləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatında öz sözünü deməyi bacaran bir ədib damğası vurmuş oldu. Onun dərsləkləri də vardır. Azərbaycan və rus dillərinin qrammatikalarını oxucularına təqdim etmişdir.

Bugünkü gündə görkəmli yazıçımız Çingiz Abdullayevin ürək ağrısı ilə vurğuladığı bir nüans – kitabxanaların bağlanıb mağazalarla (geyim mağazaları) əvəz edilməsi, doğrudan da, gələcək nəsil üçün ürəkəcan bir fakt deyil. Ancaq vaxt var idi ki, N.Nərimanovun təşəbbüsü ilə Bakıda ilk dəfə müsəlmanlar üçün rus və Azərbaycan dillərində kitablardan ibarət ictimai kitabxananın əsası qoyulmuşdu.

Odessada Tibb Universitetini bitirən N.Nərimanov özünü xalqına bir həkim kimi də həsr etmişdir. Kəndlərdə həkimlərə ehtiyac olduğunu bilən vətənpərvər insan nəinki oranı seçmişdi, hətta kasıbları pulsuz müalicə edir, cibindən dərman almaq üçün onlara pul verirdi.

Əsrin əvvəllərində Azərbaycanın hər yerində qətləliam törədən ermənilərin bədniyyət və hərəkətləri Nərimanovun da ailəsindən yan keçmədi. Onun qardaşı ermənilər tərəfindən xəncərlə öldürüldü, anası Həlimə xanım isə aldığı yaradan vəfat etdi.

Ömrünü böyük ailəsinin dolanışığına həsr edən Nərimanov ailə həyatını da gec qurmuşdu. Çox nəcabətli və zəngin ailənin gənc qızı ilə evlənən Nəriman bacılarını və onun uşaqlarını da saxlayır, eyni mənzili onlarla bölüşürdü.

Haqsız yerə «xalq düşməni» adı almış N.Nərimanov H.Əliyevin əmri ilə bəraət qazanmışdır.

N.Nərimanovun siyasi xadim və yazıçı kimi müsəlman şərqində ilk gördüyü işlər Azərbaycan tarixində bir çox «ilk»in imzasını atmışdır: ilk konstitusiyaya, ilk qiraətxana, ilk milli roman, ilk tarixi faciə, dini və ənənəvi bayram günlərinin qeyri-iş günü hesab olunması və s. onun qabaqcıl və novator olmasının rəmzidir. O, qonşu Türkiyəyə hər zaman siyasi və mənəvi dəstək vermiş ilk ictimai xadimdir.

Hər zaman öz sözünü deməyi bacaran N.Nərimanov nəinki Azərbaycan və Rusiya, hətta dünya miqyasına çıxma biləcək bir dövlət xadimi olmuşdur.

АХМЕДОВА НИГЯР

Бакинский государственный университет

ПЕРЕВОДЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ И ПОЭТОВ

Ключевые слова: *перевод, языковые и культурные барьеры, русская литература, азербайджанская литература, переводческая деятельность.*

With the translation of the works of famous Russian writers and poets

This article deals with the translation of the works of famous Russian writers and poets into the Azerbaijani language, an attempt is made to show the beneficial effect of the translation of famous works of Russian writers and poets on the further development and enrichment of Azerbaijani literature and culture.

Keywords: *translation, language and cultural barriers, Russian literature, Azerbaijani literature, translation activities*

В междокультурном процессе, в развитии культуры народов огромную роль играют художественные переводы, которые можно рассматривать как формы взаимообогащения двух культур.

Перевод как самостоятельно развивающаяся область современного языкознания по-разному определяется авторами, разрабатывающими его теорию. Так, согласно Л. С. Бархударову, перевод - это «трансформация текста на одном языке в текст на другом языке». Якобсон рассматривает перевод как «интерпретацию вербальных знаков и сообщений».

Перевод текста также можно определить как создание на основе оригинального текста на одном эквивалентного ему текста на другом языке, равноценного оригиналу.

Несмотря на разницу формулировок, эти и многие другие ученые определяют перевод как процесс преобразования речевого произведения на одном языке в речевое произведение на другом языке при сохранении неизменного плана содержания.

А.Смирнов, в свою очередь считает, что главная цель художественного эквивалентного перевода заключается в передаче смысла содержания, эмоциональной выразительности и словесно-структурного оформления текста оригинала. По мнению А.А.Смирнова, эквивалентным является перевод, в котором максимально переданы намерения и идея автора, т.е. идейно- эмоциональное воздействия на читателя, соблюдены все применяемые автором средств образности, колорита и ритма, однако это должно рассматриваться как средство достижения общего художественного эффекта. По мнению многих исследователей, наиболее адекватные переводы могут содержать лишь условные изменения по сравнению с оригиналом. Изменения такого рода необходимы в том случае, если главная цель перевода – создание аналогичного оригиналу единства формы и содержания средствами другого языка, однако не следует забывать, что от объёма таких изменений зависит точность перевода, и эквивалентный перевод предполагает минимум таких изменений.

Помимо максимально точного определения идейно – тематической направленности оригинала, автор перевода должен подобрать подходящие средства для передачи образов, переданных в оригинале произведения и передать специфические особенности языка автора. Кроме того, при переводе стихотворений очень важно сохранить ритмическую организацию и систему рифм, что на практике не всегда оказывается возможным.

Художественный эквивалентный перевод должен быть литературным. Как уже было сказано, т.е. полностью удовлетворять общепринятым нормам русского литературного языка. Ввиду существенных различий синтаксической структуры азербайджанского и русского языков, при переводе очень сложно сохранить форму выражения подлинника. Более того, для максимальной точности передачи смысла текста оригинала порою необходимо при переводе изменить структуру переводимого предложения в соответствии с общепринятыми нормами азербайджанского литературного языка, т. е. переставить или произвести полную замену отдельных слов и выражений. Это связано с различиями систем двух языков, который отличаются особой структурой речи – порядком слов в предложении, лексическим составом языков.

Таким образом, можно сделать вывод, что перевод художественного текста обуславливает необходимость для переводчика учитывать все характерные особенности текста художественного произведения, не ограничиваясь лишь какой-либо одной задачей, а использовать в совокупности все доступные приемы для достижения наиболее качественного перевода.

Переводя художественный текст с иностранного язык на азербайджанский, наши переводчики, как правило, сталкивается с целым рядом трудностей. В теории перевода художественных текстов бытует следующее мнение: оригинал художественного текста, изначально написанный для читателей своего языка, обладает своими национальными особенностями и характеристиками, которые характерны только для данного народа, практически не может быть в абсолютной точности воссоздан на языке другого народа. И с этим нельзя не согласиться.

В отличие от переводов, к примеру, научных текстов, перевод художественных произведений можно в полной мере сравнить с искусством, чьей задачей является не буквальная передача текста, а нечто большее. Сложность перевода художественных текстов можно объяснить специфическими способами отражения мира в разных языках и различием культур, к которым принадлежат языки перевода и оригинала, из-за чего дословный перевод зачастую просто не в состоянии передать всю глубину художественного произведения.

Далеко не каждый, даже практикующий, переводчик в состоянии качественно перевести художественные произведения, так как зачастую переводчику приходится не столько репродуцировать текст на иностранном языке, сколько создавать его заново, предварительно всесторонне осмыслить оригинал. Для создания грамотного литературного перевода переводчик должен обладать умением интерпретации игр слов, способностью передачи художественных образов. «У каждой эпохи, - писал Чуковский, - есть свой стиль, и недопустимо, чтобы в повести, относящейся к тридцатым годам прошлого века, встречались типичные слова декадентских девяностых годов». Основной проблемой, с которой сталкивается переводчик, – это не совпадение круга значений, свойственных единицам исходного языка и переводимого языка. Не существует двух различных языков, у которых смысловые единицы - морфемы, слова, устойчивые словосочетания совпадали бы полностью. Не менее сложной задачей при переводе является передача юмористической окраски произведения. Очень многие шутки на иностранном языке не переводятся дословно. Часто встречаются игра слов и много других приемов, которые тоже трудно перевести на другой язык. Поэтому здесь большую роль играет словарный запас переводчика, его опыт, творческий подход и, несомненно, талант. Переводчика по праву можно сравнить с самим

писателем, потому что он как бы заново переписывает всё произведение и именно от него, от переводчика зависит наше восприятие произведения.

Переводчик должен стремиться более точно передать атмосферу произведения, сделать произведение интересным для читателя, а также не допустить ошибок в географических названиях, исторических событиях.

Перевод является не только средством взаимосвязи литератур, а становится фактором взаимовлияния и взаимообогащения народов, средством культурного общения, обмена литературными ценностями.

При выполнении перевода художественного текста на переводчика ложится большая ответственность, так как он должен не только перевести текст, а передать содержание произведения как можно ближе к манере написания произведения автором.

Произведения лучших поэтов и писателей переводились на азербайджанский язык, лучшими переводчиками, печатались и издавались.

Интерес к России, к её литературе и видным русским писателям и поэтам всегда имел место среди видных представителей, просветителей, учёных, литературоведов Азербайджана.

Художественный перевод зарождается тогда, когда для этого складываются благоприятные исторические условия. В 30-е годы XIX века начали складываться такие условия. Именно в эти годы появились первые художественные переводы с русского на азербайджанский язык.

Азербайджанские писатели, поэты, учёные, постигшие уровень и значимость русской литературы, путём переводов известных произведений русских классиков стремились открыть своему народу мастеров русской литературы.

Произведения русских известных писателей и поэтов – А.С.Пушкина, М.Ю.Лермонтова, Л.Н.Толстого, И.С.Тургенева, Н.В.Гоголя были переведены на азербайджанский язык в первой половине XX века.

В переводе произведений этих писателей принимали участие Дж. Джабарлы, Т.Мохаммедов, Ю.В. Чемазменли, С.Меликов, Б.А.Талыблы, Ф.Ахвердиев, А.Шариф, М.Рафили, И.Нефеси, М.Саттароглу и др.

Произведения выдающегося русского писателя философа и мыслителя графа Л.Н.Толстого вызвали большой интерес азербайджанских поэтов, писателей, учёных. Л.Н.Толстой известен не только в России, но и во всём мире. Творческое наследие Л.Н.Толстого составляет 165 тысяч листов рукописей и 10 тысяч писем. Полное собрание сочинений издано в 90 томах.

Азербайджанский литературовед А.Багиров утверждает, что первые переводы на азербайджанском языке Л.Н.Толстого увидели свет в 1882 году и автором их является выдающийся деятель национального просвещения А.О.Чернявский («Осёл в львиной шкуре», «Два товарища», «Садовник и сыновья», «Лев и мышь»). Вслед за А.О.Чернявским к рассказам из «Новой Азбуки» Л.Н.Толстого обращается замечательный азербайджанский писатель, педагог А.Чеиг, И. Мустафаев, Н. Нариманов, А.Аллахвердиев, Н.Везиров, Ф.Сиххат, Дж. Мамедкулузаде и др.

В конце XIX и в начале XX веков в Азербайджане в газетах «Каспий», «Седа» и др. широко публиковались произведения Л.Н.Толстого («Казачи», «Случай на охоте», роман «Воскресение», «Юность», «Отрочество» и др.)

Во второй половине XX века появляются печатные органы на русском и азербайджанском языках, что и вызвало потребность перевода с русского на азербайджанский язык. Появляются переводы классиков русской литературы Н.В. Гоголя, Ф.М.Достоевского, А.С.Пушкина, М.Ю.Лермонтова, А.П.Чехова и современных русских писателей В.В.Маяковского, М.А.Шолохова, А.А.Фадеева и др.

Произведения одного из величайших мастеров прозы и драматургии русской литературы Н.Гоголя всегда вызывал интерес азербайджанских переводчиков.

История азербайджанского театра ведётся с 1872 года, когда Гасанбеком Зардаби была поставлена комедия «Везир Ленкоранского ханства». В 1897 году в Баку был создан первый «Союз артистов» и репертуар дореволюционного Азербайджанского театра пополняется произведениями русских классиков – Н.Гоголя, И.Тургенева, Л.Толстого. Известный азербайджанский публицист и педагог У.Гаджибеков в 1907 году с большим мастерством переводит «Шинель» Гоголя на родной язык. Видный драматург, прозаик, государственный деятель Н.Нариманов переводит комедию «Ревизор». Также в разное время были переведены произведения Н.В.Гоголя «Старосветские помещики» (Ю.В. Чемазменли, М.Ариф), «Повести» (Нефеси).

Дружба некоторых писателей Азербайджана с русской творческой интеллигенцией – Ф.С.Пушкиным, А.Лермонтовым, И.А.Крыловым, Л.Н.Толстым, А.С.Грибоедовым и др. ещё в большей степени способствовала появлению новых художественных переводов известных русских писателей и поэтов. Примером является интерес к творчеству Лермонтова, который,

прожив всего 26 лет, успел написать много замечательных произведений. Знаменитый русский поэт М.Ю.Лермонтов имел личное знакомство с азербайджанским учёным-просветителем А.Бакихановым. История перевода произведений М.Ю.Лермонтова начинается с 80 годов. Первым переводчиком М.Ю.Лермонтова считается А.Адигёзалов («Воздушный корабль»). А.Джаваншир перевёл такие произведения М.Ю. Лермонтова, как «Мцыри», «Хаджиабрек», «Дары Терека», «Спор», «Три пальмы». Об этом писал литературовед Ф.Кочарли в книге «Литература азербайджанских татар» (1903). Но эти переводы до сих пор не обнаружены.

Новый этап в освоении творчества М.Ю.Лермонтова открыл поэт - романтик А.Сиххат, внёсший значительный вклад в популяризацию русских поэтов, причём М.Ю.Лермонтов занимает среди них особое место. В сборнике своих переводов «Западное светило» (1912) он включил «Пророка», «Дары Терека», «Три пальмы», «Родину», «Спор», «Мцыри», «Хаджиабрека». Позже в переводе Ф.Эфендиева выходит поэма «Беглец». Широкое знакомство с творчеством М.Ю.Лермонтовым началось в советское время. В 1928 году появились «Кавказ» в переводе М.Рафили и М.Мушвика, «Смерть поэта» в переводе М.Мушвика, а в 1929 году - «Герой нашего времени» в переводе А.Гариба. В конце 20-х годов также появляются и переводы М.Рагима («Осень», «Кавказ», «Звезда»). Р.Рза перевел 9 стихов и две поэмы («Беглец», «Кавказский пленник»). А в 1938 году издаётся «Ашик – Кериб» в переводе М.Нефеси.

В ряду замечательных русских поэтов – переводчиков особое место занимает К.Симонов. Писатель, поэт, переводчик, многие стороны жизни и творчества которого были тесно связаны с Азербайджаном, с нашей национальной культурой. Он был прекрасным другом, переводчиком, пропагандистом азербайджанской поэзии. «В наших связях с русской литературой, на мой взгляд, К.Симонов занимает одно из важных мест», - писал народный писатель Азербайджана С.Рагимов.

Дружба К.Симонова и выдающегося азербайджанского поэта С.Вургуна, ставшая теперь историей, олицетворяла дружбу русской и азербайджанской литератур. «Я люблю в поэзии мужество, и это мужество я нашёл в поэзии Видади и в поэзии Вагифа и в некоторых, особенно полюбившихся мне стихах С.Вургуна», - писал К.Симонов. Лучшие произведения К.Симонова систематически переводились на азербайджанский язык и становились достоянием широкого круга азербайджанских писателей. До конца своих дней К.Симонов поддерживал дружеские связи с писателями Азербайджана, интересовался их творчеством, оказывал им помощь словом и делом.

Умело переведённое произведение становится достоянием родной литературы. С этой точки зрения характерен, например, перевод «Евгения Онегина» (1936) С.Вургуном. «Евгений Онегин» - не просто перевод на азербайджанский язык, а также явление для азербайджанской литературы, как «Евгений Онегин» для русской. Перевод уникального романа в стихах С.Вургуном приобрёл необычайную популярность среди азербайджанских читателей. Роман А.С.Пушкина «Евгений Онегин» повлиял на развитие национальной поэзии, сыграл большую роль в создании сюжетной поэмы «Айгюн» С.Вургуна. С.Вургун писал о своём переводе «Евгения Онегина»: «Когда я переводил это произведение, то особое внимание уделял тому, чтобы сохранить простоту языка, глубину мыслей. Я всегда задавал себе вопрос: если бы Пушкин писал на азербайджанском языке, как он выразил бы свои мысли вот здесь, вот в этом месте. Этот вопрос заставлял меня глубоко и всесторонне изучить произведение Пушкина, проникнуть пушкинские образы и по возможности, перевести их как можно точнее, адекватнее и выразительнее. Чтобы достигнуть этого, я всегда старался быть верным красоте, эмоциональности азербайджанского языка...» За перевод романа в стихах «Евгений Онегин» С.Вургун получил медаль от Пушкинского комитета. С.Вургун также перевел и адаптировал некоторые произведения М.Горького.

Большой вклад в работу по переводу художественных произведений известных поэтов и писателей русской литературы на азербайджанский язык внесли такие замечательные учёные литературоведы и писатели как М.Ариф, А.Шариф, М.Рафили, Дж.Хандан, М.Джаббар, Н.Наджаров, А.Шаиг, Н.Нафеси и др. Многие из них обращались к творчеству А.П.Чехова, одного из самых выдающихся писателей XIX века. Удивительная красота чеховского языка, простота, краткость, юмор, ирония, глубина суждения – всё это делает его рассказы уникальными. Л.Н.Толстой писал; «А.П.Чехов создал новые, совершенно новые, по- моему, для всего мира формы письма подобно которым я не встречал нигде...». Б.Шоу писал: «В плеяде европейских драматургов имя Чехова сияет как звезда первой величины». Начиная с середины 30-х годов лучшие произведения русских писателей отбираются по жанрам и издаются как полное собрание сочинений. Так, «Избранные рассказы» А.П.Чехова были изданы в двух томах. В первый том вошли: «Палата №6», «Человек в футляре», «Дом с мезонином», «Мужики», «В овраге», «Идиллия», «Попрыгунья», «Крыжовник», «Спать хочется», «Хамелион» (И.Нафеси). Во второй том произведений А.П.Чехова вошли; «Степь», «Ионыч», «Дама с собачкой», «Огни» (М.Джаббар). Позже был издан сборник А.П.Чехова «Женщина и другие рассказы» («Ванька»,

«Выигрышный билет», «Спать хочется», «Человек в футляре»). Также была издана комедия в 4-х действиях «Вишнёвый сад» (Н.Наджаров), рассказы «В овраге», «Мальчики» и др.

Перевод художественной литературы известных русских писателей и поэтов оказали благотворное влияние на дальнейшее развитие и обогащение азербайджанской литературы и культуры. Путём художественного перевода, в литературах утверждались целые направления, как классицизм, романтизм, реализм и многие другие. Так, утверждение в азербайджанской литературе такого направления как реализм, безусловно связано с переводами произведений Н.В. Гоголя, Л.Н.Толстого, А.П.Чехова, М.Горького, М.Шолохова. В азербайджанской литературе появились произведения С.Рагима, М.Ибрагимова, И.Шыхлы, Дж. Маммедгулузаде и др.

Вряд ли возможно в одной статье охватить все аспекты переводческой деятельности всех азербайджанских писателей и поэтов. Мы обратились лишь к некоторым фактам переводческой деятельности азербайджанских писателей и поэтов, которые предстали перед нами не только добросовестными переводчиками, но и как большие художники, которые переводя творили, вкладывали в него весь свой опыт и всю свою душу, поэтому таких авторов можно называть авторами – переводчиками. В этой статье нами сделана попытка определить роль перевода в истории взаимодействия литератур, проследить пути проникновения художественных переводов в азербайджанскую литературу, причины перевода тех или иных произведений, показать процесс воздействия некоторых переводов на собственное творчество переводчиков, писателей и на формирование национальной литературы.

Литература

1. Бархударов Л.С. Язык и перевод М., 1975.
2. Виноградов В.С. Лексические вопросы перевода художественной литературы. М., 1978.
3. Курбанов Ш. Этапы развития азербайджанско - русских литературных связей в 19 веке. Баку, 1969.
4. Багиров А. Толстой и Азербайджан Баку, 1974.

AĞAMALIYEVA TƏRANƏ

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Dövlət Universiteti

S.VURĞUNUN YARADICILIĞINDA BƏDİİ TƏRCÜMƏNİN ROLU

Acar sözlər: *tərcümə, ədəbiyyat, poema, yaradıcılıq, əsər*

The role of artistic translation in the work of SamedVurgun

In the article titled "The role of artistic translation in the work of SamedVurgun", the problems of literary translation, some difficulties encountered in this context, language-style issues are investigated in the background of interpretation of the Azerbaijani poet S.Vurghun. Here Pushkin's "EvgeniOnegin", S. Rustaveli's "Tiger skin worn" and so on. translation texts of literary texts are analyzed, investigated. Relevant monographs have been cited in the writing of the article.

Keywords: *translation, literature, poem, creativity, work*

Azərbaycan ədəbiyyatında tərcümə işinin qədim tarixi vardır. XIX əsrdən başlayaraq, bu sahədə daha böyük uğurlar qazanılmışdır. XX əsrin əvvəllərində isə tərcümə işilə bir sıra sənətkarlar məşğul olmuşlar. Belə sənətkarlar içərisində Səməd Vurğunun rolu böyükdür. S.Vurğun nəinki qüdrətli tərcüməçi, eyni zamanda tərcümə məsələləri ilə bağlı ustad nəzəriyyəçi olmuşdur.

S.Vurğunun çoxşaxəli yaradıcılığı daim ədəbiyyatşünaslığın diqqət mərkəzində olmuşdur. Şairin yaradıcılığında mühüm yer tutan bədii tərcümələrə həmin tədqiqatlarda müəyyən qədər toxunulmuşdur. Xüsusən, Puskinin "Yevgeni Onegin" və Nizaminin "Leyli və Məcnun" poemalarının Azərbaycan dilinə tərcüməsi barədə müəyyən fikirlər söylənsədə, təəssüf ki, indiyə qədər bütün tərcümələri bütövlükdə tədqiq obyektı olmamışdır. Bu baxımdan S.Vurğunun tərcümə fəaliyyəti kontekstində bədii tərcümənin elmi-nəzəri müstəvidə araşdırılmasına ehtiyac duyulur.

Məlumdur ki, S.Vurğunun tərcüməçilik fəaliyyətində müxtəlif xalqların klassik ədəbi nümunələrinə müraciət əhəmiyyətli yer tutur. Puşkinin "Yevgeni Onegin", Nizaminin "Leyli və Məcnun" T.Şevçenkonun "Səhrayı qız", M.Qorkinin "Qız və Ölüm" əsərlərinin müvəffəqiyyətli tərcüməsi buna ən parlaq misaldır.

Şairin həm orijinal yaradıcılığı ilə tərcümələri, həm də onun tərcümə ilə ayrı-ayrı məqalə, çıxış və məruzələri vəhdət təşkil edir ki, bu da tərcüməçi Vurğunun şair Vurğunla vəhdəti deməkdir.

S.Vurğun klassik irsə münasibətini təkcə tərcümələrində deyil, həm də ədəbi-tənqidi görüşlərində də ifadə etmişdir. Belə ki, Xaqani və Nizamidən başlayaraq öz müasirlərinə qədər çox az sənətkar tapmaq olar ki, onun barəsində S.Vurğun aydın və dəqiq fikir söyləməmiş olsun. Onun klassik irsə bu münasibəti tədrisən, formalaşmış, sonralar ədəbi-tənqidi görüşlərində mükəmməl və elmi şəkil almışdır. XX əsrin 30-cu illərində tərcümə edilən əsərlər içərisində Puşkinin “Yevgeni Onegin” mənzum romanı xüsusi yer tutur. Puşkin poeziyasının Azərbaycan dilinə tərcüməsinə böyük əhəmiyyət verən S.Vurğun yazırdı: “Biz dostumuz və müəllimimiz Puşkinin bütün yaradıcılığının xəzinəsini Azərbaycan xalqının malı etmişik”.

“Yevgeni Onegin” mənzum romanının tərcüməsindən danisarkən qeyd etmək lazımdır ki, S.Vurğuna qədər bu əsəri Azərbaycan dilində səsləndirməyə çalışan sənətkarlar da olmuşdur. Azərbaycan dilinə “Yevgeni Onegin”dən ilk tərcümə görkəmli romantik şair-tərcüməçi Abbas Səhhətə məxsusdur. Bildiyimiz kimi, A.Səhhətin 1912-ci ildə çap edilən “Məğrib günəşləri” adlı tərcümə toplusuna Puşkindən bir neçə nümunə - “Qaraçılar”, “Uçqun”, “Qış yolu”, “Suda boğulmuş”, “Qış” əsərləri daxil edilmişdir.

Həqiqətən də, Puşkin yaradıcılığından Azərbaycan dilinə ən gözəl tərcümələr “Abbas Səhhətə aiddir. Əgər o, “Yevgeni Onegin” poemasını bütünlükdə tərcümə etsəydi, sözsüz ki, müvəffəqiyyətli bir tərcümə əsəri yarada biləcəyinə şübhə ola bilməz”.

“Yevgeni Onegin” poeması yüksək sənət nümunəsi olduğundan A.Səhhətdən sonra başqalarının da diqqətini cəlb etmişdir. 1932-ci ildə M.Rahimlə M.Rəfilə əsərdən kiçik bir parçanı çevirmiş, elə həmin il əsərdən başqa bir nümunə “Tatyananın Oneginə məktubu” M.Müşfiqlə R.Rzanın tərcümələrində “Hücum” jurnalında dərc olunmuşdur.

S.Vurğunun tərcümə üçün müraciət etdiyi və yaradıcılığını yüksək qiymətləndirdiyi ədiblərdən biri də rus yazıçısı M.Qorki idi. O, Qorkinin “Qız və Ölüm” poemasını Azərbaycan dilinə müvəffəqiyyətlə tərcümə etmiş bununla da uğurlu bir tərcümə əsərinin də müəllifi hüququnu qazanmışdır.

S.Vurğun M.Qorki haqqında xatirəsində yazır: “Mən Qorkinin “Qız və Ölüm” adlı poemasını Azərbaycan dilinə tərcümə etdim. Mən, həcm etibarilə kiçik məna etibarilə çox böyük olan əsərdən dünyalar qədər zövq aldım”.

Azərbaycan şairi böyük rus ədibinin adı çəkilən poemasını da sənətkarlıqla dilimizdə səsləndirə bilmiş, mükəmməl bir tərcümə əsəri yaratmışdır. S.Vurğun bir tərcüməçi kimi əvəzəlməzdir və onun tərcümə sənətkarlığı bir ədəbi məktəbdir. S.Vurğun Ukraynanın ölməz şairi Taras Şevçenkonun “Səhrayı qız” poemasının tərcüməsinə də belə məsuliyyətlə yanaşmışdır. Bu poemanın Azərbaycan dilinə uğurlu tərcüməsini isə Şevçenko irsinin Azərbaycanda təbliğ edilməsi baxımından irəli atılmış ən müvəffəqiyyətli addım kimi qiymətləndirmək olar.

S.Vurğun başqa tərcümələrində olduğu kimi “Səhrayı qız” poemasının tərcüməsinə də məsuliyyətlə yanaşmış, əsərdəki dərin məzmun, vətənpərvərlik hislərinin ifadəsi tərcümədə öz dolğun əksini tapmışdır. S.Vurğunun tərcümə prinsipi çox zaman orijinalın məzmununu, üslub xüsusiyyətlərini, ayrı-ayrımisraları və s. eynilə mühafizə edirsə də, bu onda hərfi tərcüməyə çevrilmişdir, çünki S.Vurğun yaradıcı tərcüməçi idi.

Belə yaradıcı münasibəti biz dahi Azərbaycan şairi Nizaminin “Leyli və Məcnun” poemasının və Ş.Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsində də görürük.

Nizami yaradıcılığının Azərbaycan dilinə tərcüməsi günün vacib sayılan əsas məsələsi idi. Bu məsələ S.Vurğunu da düşündürmüş və o, şairin “Leyli və Məcnun” poemasını böyük müvəffəqiyyətlə Azərbaycan dilinə çevirmişdir. Yüksək məhəbbəti tərənnüm edən bu əsər S.Vurğunun qələmində öz mövzu və üslub gözəlliyini saxlamış, Nizami qəhrəmanlarının məhəbbəti, parlaq ehtirasla böyük müvəffəqiyyətlə tərcümədə öz əksini tapmışdır.

S.Vurğun “Leyli və Məcnun” poemasını yaradıcılığına xas yüksək təbiilik və axıcılıqla tərcümə etmişdir. Nizaminin işıqlı fikirləri tərcümədə öz gözəlliyini saxladığından əsərin tərcümə olduğu hiss olunmur. Bu isə şairin müvəffəqiyyətidir. Tərcümənin hər sətirində S.Vurğun qələminin qüdrəti hiss olunur. O, Nizami əsərini əsl şair ürəyinin ehtirası və coşqun ilhamının qüdrəti ilə dilimizdə canlandırmışdır. Şübhəsiz, Nizami irsini dərinləndirən bilməyən, onun yaradıcılığı ilə yaxından tanış olmayan bir kəs Nizami şeirinin qüdrətini belə təsvir edə bilməzdi. S.Vurğunun bu tərcüməsi onun Nizami yaradıcılığını dənə-dənə oxuyub öyrəndiyini göstərir.

S.Vurğunun Zaqafqaziya xalqları ədəbiyyatına münasibəti də ədəbi əlaqələr tarixində müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan S.Vurğun və Ş.Rustaveli xətti də diqqəti cəlb edir. Onun Rustaveli poeziyasına məhəbbəti iki xalqın ədəbi qardaşlığının tarixən qədimliyindən yaranmışdır. Vətən eşqi, qəhrəmanlıq, dostluq,

sədaqət kimi insani hisslərin tərənnümçüsü kimi səkkiz əsrə yaxın bir müddətdə hələ də yaşamaqda olan “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” poeması dünyanın bir çox xalqlarının sevimli qəhrəmanlıq dastanı

olduğu kimi, Azərbaycan xalqının da tərcümə ədəbiyyatında əhəmiyyətli yer tutur. Əsərin Azərbaycan dilində iki tərcüməsi mövcuddur. Bu tərcümələrdən biri Əhməd Cavad, digəri isə görkəmli xalq şairi S.Vurğun, M.Rahim və S.Rüstəm tərəfindən edilmiş tərcümələrdir.

S.Vurğun 1937-ci ildə Ş.Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” poemasının bir hissəsini böyük müvəfəqiyyətlə Azərbaycan dilinə çevirmişdir. Onun bu tərcüməsi də ana dilimizə xas sadəlik, təbiilik və axıcılığı ilə seçilir.

XIX əsrdə gürcü xalqının görkəmli yazıçısı, şair, dramaturq, publisist və ictimai xadimi kimi tanınan İlya Çavçavadzenin “Şair” və “Vətən” şeirlərini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Orijinaldan fərqlənməyən bu tərcümələr İ.Çavçavadzeni düşündürən problemlərin aktuallığı, şairin xalqına, vətəninə dərin məhəbbəti və bunların S.Vurğunun görüşləri ilə səslənməsi baxımından maraqlı doğurur. “Nəğməmlə, şeirimlə silərəm ellərin göz yaşlarını” – deyən İ.Çavçavadzenin xalqına olan məhəbbəti, elə bil S.Vurğunun öz xalqına olan məhəbbətidir. Şairin bu məhəbbəti tərcümədə səmimiyyətlə ifadə edə bilməsi göstərir ki, o, sanki vətəninə, xalqına, məhəbbət və sədaqətini tərcümədə deyil, öz orijinal əsərində verir.

S.Vurğunun bu uğurlu tərcümələri Azərbaycan-gürcü ədəbi əlaqələri üçün maraqlı hadisə idi.

S.Vurğunun yaradıcı qələminin məhsulu olan mövcud tərcümələr sübut edir ki, o, Azərbaycan tərcüməçilik məktəbinin inkişafında böyük və misilsiz rol oynamışdır.

Ədəbiyyat

1. Səməd Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, Bakı, 1968
2. Abbasov Abdulla “S.Vurğun və klassik irs”. Elmi tematik məcmuə, Bakı, ADU-nun nəşri, 1989
3. Puşkin Yevgeni Onegin. Bakı, 1973
4. Rusütaveli Ş.Pələng dərisi geymiş pəhləvan. Bakı, 1968
5. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Bakı, 1972

ALLAHVERDİYEV VAQİF

*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Ağcabədi filialı*

MƏMMƏD ARAZ YARADICILIĞININ POETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *poetik xüsusiyyətlər, təbiət və məhəbbət lirikası, obrazlı-bəşəri ümumiləşdirmə*

Image and artistry are the main features of M.Araz's poems

Image and artistry are the main features of M.Araz's poems. His first poems like "Gök Gel", "Beg for the Mountains", "Sometimes I Forget", "Man", "One Year", "The Voice of Konarsiki", etc. differ in their artistic quality. The subsequent period of M.Araza's work, which has a high ideological content and a spirit of patriotism, also differs in its artistic quality and imagery. In the article the work of M.Araza is considered from this point of view.

Keywords: way of figurative poetic thinking, poetic sense, imagery, imaginative poetic generalizations

Sözə qiymət vermək, onu misra daxilində yerində və fikir elementi kimi işlətməyi bacarmaq, misra və bəndlərin məna dəyərini və tutumunu gücləndirməklə ümumilikdə şeirin obrazlı poetik sistemini qurmaq M.Araz poeziyasının başlıca xüsusiyyətlərindən biridir. Daha çox təbiət və məhəbbət lirikasına üstünlük verən şairin ilk mərhələdəki torpağa, vətənə bağlılıq hissini ifadə edən şeirlərində də konkret detallar və onların vasitəsilə təbliğ edilən vətənpərvərlik ruhu aparıcı mahiyyət daşıyır. Bu ruh onun valideynlərinə -ata və anasına həsr etdiyi şeirlərində də torpağa vətənə məhəbbət hissləri ilə əlaqələndirilir, ümumiləşdirilmiş poetik məna kəsb edir. “Anamdan yadigar nəğmələr” silsiləsi başdan-başa belə bədii tamlığa malik olmaqla, ümumiləşdirilmiş səciyyə daşıyır.

Elə bil yarpağın dəyişib tami,
Nanənin ətri də azalıb bir az.
Çağırın, çağırın əziz anamı,
Belə bağça olmaz, belə bağ olmaz.

Örüşdən qurular dönüb mələşir
Boz inək axtarır səsini onun.

Yadıma bir sözüm, bir misram düşür,
Çırağı anaymış ata yurdumun (1, s. 14)

Obrazlılığın kövrək təbiət detalları ilə ifadəsi M.Araz şeirini əlamətləndirən əsas xüsusiyyətləridir. Obrazlı-bəşəri ümumiləşdirmələrin səciyyəvi, təbiət hadisələrinin və detallarının incəliklərini hiss və dərk etmək bacarığı M.Araz poeziyasının təsir gücünü, poetik mahiyyətini daha da artırır. Şairin bu dövrdə qələmə aldığı “Göy göl”, “Əlvida dağlar”, “Bəzən unuduram”, “İnsan”, “Bir il”, “Bülbülün səsi”və şerləri məhz belə əsərlərdəndir.

Sırf təbiət şerlərində yenicə kənddən gəlmiş gənc şairin həsrət motivləri daha qabarıqdır:

Qıy vuran qartallar yox oldu çəndə,
Nərgizlər saraldı şəhli çəməndə,
Ey qaragöz pəri, dalımca sən də
Boylan salamat qal, bax salamat qal! (1, s. 70)

M.Arazın ilk şerləri içərisində sonrakı yaradıcılıq mərhələlərində aparıcı mahiyyət daşıyan insan – təbiət qarşılığının rüşeymlərini üzrə şıxaran motivlərə də təsadüf edilir. Bu baxımdan kiçik həcmli “İnsan”şeri böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Mən getsəm dünyada uçurum yaranar,
Toy da, yasda da görünər yerim.
Yay da bir ah çəkər, payız da yanar,
Qışda da, yazda da görünər yerim.

Mən getsəm, saç yolub dağların çəni,
Ağlayar bir ana, bir bacı kimi.
Təbiət düşünər, düşünər məni,
Bir füqur itirən şahmatçı kimi, (1, s. 83)

M.Arazın sonralar sistem halına düşən vətənin bütövlüyünə çağırış, cənub həsrətli şeirlərinin ilk rüşeym misraları yaradıcılığının ilk dövrlərində bərkıyib formalaşmağa başlayır.

“Bu gecə yuxumda Arazı gördüm”, “Araz üstə tək çinar” şeirləri məhz belə lirik poema siqlətli sənət nümunələridir.

Dolğun ideya məzmunlu və vətənpərvərlik ruhu ilə yanaşı obrazlı ifadələrin yeniliyi və bədii səviyyəsi baxımından da bu şeirlər M.Arazın növbəti və daha səviyyəli yaradıcılıq mərhələlərinə qədəm qoymasından xəbər verir. Bu şeirlər həm də şairin vətəndaş narahatlığını nümayiş etdirir.

Su içmək üçündü
Çay keçmək üçün;
İçilməz, keçilməz çayı su bilmə
İnsanı ölümdən olan ölümün
Zəhmını insanın qorxusu bilmə.

Əsrimiz körpülər əsridir indi,
Pas atmış ağıllar quylanır yerə
Mənim sularımın düzlüyü gəndi
Qabarıb hay salır lal sahillərdə (1, s. 111)

Hələ ilk şerlərindən insan və onu əhatə edən ictimai mühitin xarakteri ilə bağlı bəşəri problemlər qaldırır onların özünəməxsus bədii həllinə çalışsın M. Arazın 1960-cı illərin əvvəllərində qələmə aldığı “Üç oğul anası”, “Araz axır”, “Anamdan yadigar nəğmələr”, “İllərdən bəri”, “Ömür karvanı” və s. şerlərindəki obrazlı düşüncə tərzı, forma ilə məzmun vəhdəti daha çox diqqəti cəlb edən bədii elementlərdəndir. Analitik bədii təhlilə meyl edən şairin insan-dünya münasibətlərində qarşıya çıxan problemlər, taleyin saysız-hesabsız oyunlarının xüsusi bir sistem halında izlənməsi əsas yaradıcılıq istiqaməti kimi üzə çıxır.

Bir taleyin oyununda cütələnmiş zərik,
Yüz il qoşa atılsaq da qoşa düşmərik,
Bir zərrənin işığına milyonlar şərik,
Dünya sənın,
Dünya mənim,
Dünya heç kimin. (1, s. 126)

M.Araz keçmişı də bu günü də düşünəndə ona yalnız şayir qəlbi ilə yox, təfəkkür gözü ilə baxır, vətən oymağının hər zərrəsində mənə axtarır. Onun hadisələrə bədii fəlsəfi baxışı həmişə aparıcı mövqedə durur.

Şairin xüsusi bir narahatçılıq hissi ilə dediıı:

Çox da tərıfləmə bu qalacanı,
Axtar dünənımdə bu günü axtar.
Kimin əlindəydi onda açarı?
Axtar bu birinci düüünü axtar (1, s. 138)

Poetik fikri tədricən dərinləşir, bəşəri narahatçılığa çevrilir.

Zaman keçdikcə bu səmimi hislər, daha dərin mənalara ümumiləşdirilib daha orjinal, ardıcıl və sistemli poetik obrazlarla ifadə edilərək “Vətən daşı olmayandan olmaz ölkə vətəndaşı” qənaəti ilə yekunlaşdırılır.

Beləliklə, deyə bilərik ki, M.Araz sənətə gəldiyi gündən xalq onu əsl şair kimi sevib qəbul etmişdir. Öz əsərləri ilə Azərbaycan poeziyasına yeni ruh gətirən, onun inkişafına təkan verən M.Arazın şeirləri hansı ictimai-siyasi quruluşda yaranmasından asılı olmayaraq onlar həqiqi sənət əsərləri, poetik kəşflərlə, xalq məsələni andıran aforizmlərlə, obrazlı poetik nümunələrlə zəngin əsl poeziya nümunələridir.

Ədəbiyyat

1. M.Araz. Dünya sənin, dünya mənim B. Yazıçı 1983

ALLAHVERDİYEV VAQİF

*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Ağcabədi filiali*

R.RZA YARADICILIĞINDA YENİ FİKİR, FORMA VƏ MƏZMUN AXTARIŞLARI

Açar sözlər: *yaradıcılıq axtarışları, obrazlı təfəkkür, ifadə vasitəsi*

New forms and content usplivat myslovuyu with load lines and strictly-osnovye R.Rza features inherent creativity

The ability to assess the word unotreblyat it in line as the yelement thought nahodit new forms and content usplivat myslovuyu with load lines and strictly -osnovye R.Rza features inherent creativity.

Keywords: *A way of figurative thinking, a way of figurative poetic expression, a way of image-associative expression, a new thought and form, a new content*

1950-ci illərin ortalarından başlayaraq Azərbaycan poeziyası bir tərədən ümumi və formalaşmış müasir ənənələrin, fərdi sənət vərdişlərinin əsasında müəyyən keyfiyyət dəyişiklikləri ilə inkişafını davam etdirir, o biri tərəfdən müstəqil yaradıcılıq axtarışları yollarında müəyyən novatorluq əlamətləri ilə zənginləşirdi.

Ədəbiyyatın başqa janrları içərisində daha çevik və operativ janr sayılan poeziya cəmiyyətdə və mədəni mühitdə baş verən bu dəyişikliklərə ilkin reaksiya verməklə, qısa bir müddətdə yeni ruhu və ideya-bədii cəsarəti ilə seçilən əsərlərlə zənginləşməyə başladı.

Artıq obrazlı təfəkkür tərzinə qovuşmağa başlayan poeziyada sözcülüyn, təsviriciliyin, fikrin birbaşa ifadə vasitələrinin, zahiri pafosunun daxili əlamətlərlə, poetik vəsf və tərənnümün müəyyən milli-ictimai etirazlarla əvəz edilməsi prosesi get-gedə güclənirdi.

Ədəbiyyatın bu yeni inkişaf yollarına bütün varlığı ilə qovuşmağa çalışan R. Rza “Qızıl gül olmayadı” kimi dərin siyasi-ictimai səciyyə daşıyan üsyankar ruhlu poetik faciəsini yaratmaqla poeziyada və ümumiyyətlə ədəbi-ictimai fikirdə dönüş məqamının əsasını qoydu.

“Qızıl gül olmayadı” əsərində alovlu və talesiz şair Mikayı Müşfiqin həyatının bəzi məqamları fonunda bütöv bir tarixi dövrün, siyasi ictimai və həm də ədəbi mühitin səciyyəvi mənzərələri əks etdirilir. R. Rza poeziyasının tədqiqatçılarından A. Abdullazadənin qeyd etdiyi kimi, “bu mənada Müşfiqin obrazında ümumiləşdirilən “Qızıl gül olmayadı” poemasının əsas qəhrəmanı 30-cu illər, daha doğrusu, bu illərin faciəli hadisələridir. Ədəbiyyatda həmişə öncüllərdən olan novator şair R. Rza bu poemasında da həmin illərin əsl iç üzünü açan ilk ədib oldu¹. (1, s. 96)

Ancaq bu hələ “Qızıl gül olmayadı” əsərində qoyulan ədəbi problemlərin bir tərəfi-mövzu və ideya məzmunu ilə bağlı olan cəhətdir. Problemin başqa tərəfləri isə poemanın bədii keyfiyyətlərində təzahür edən və ümumi ədəbi inkişafı, poetik səciyyə və səviyyənin mahiyyətindən irəli gələn sənətkarlıq məsələləri ilə bağlıdır. Lirik-epik janr istiqamətində qələmə alınan bu poema hər şeydən əvvəl janr və forma əlvanlığının özünəməxsusluğu, vəzn və quruluş xüsusiyyətləri struktur sistemi və nəhayət, obrazlı poetik ifadə tərzinin orjinallığı ilə diqqəti cəlb edir.

1950-ci illərin ikinci yarısı SSRİ-nin totalitar rejiminin zaman-zaman möhkəmləndirib keçilməz qalalara çevirdiyi sərhədlərin üzərindəki qara pərdələri qaldıraraq dünyaya pəncərə açmaq üçün müəyyən imkanlar yaratdı-mədəniyyət xadimləri, o cümlədən şair və yazıçılar az da olsa xarici mühitlə ünsiyyətə girməyə, onunla əlaqə saxlamağa nail ola bildilər. Əslində bu prosesin hələ 1950-ci illərin əvvəllərində son dərəcə məhdud şəkildə də olsa ilk cığırlları açılmağa başlamışdır. Bu prosesi davam etdirən şairlərdən biri də R.Rza olmuşdur.

R.Rza beynəlxalq mövzuya həmin səfərlərdən əvvəl müraciət etmiş, müharibədən əvvəl və sonra yazdığı “Həbəşistan”, “İki dünya”, “Madrid”, “Azadlıq heykəli”, “Haqqın səsi” və s. şeirləri xüsusən “Almaniya” poeması bəzən fikirdən daha çox sözün yaratdığı poetik ruhu, birbaşa ifadə tərzilə əlamətdar olsa da, şairin yaradıcılığında bu mövzuya xüsusi hazırlıq mərhələsini təşkil etmişdir.

1950-ci illərin ikinci yarısında xarici səfərlərə şərq ölkələrindən başlayan R.Rzanın səfər təəsüratları səciyyəsi daşıyan bir sıra şeirləri həm də novator axtarışları yollarında uğur qazanacağından xəbər verirdi. Belə obrazlı ifadələr, forma əlvanlığı ilə seçilən “Şəttüllerəb”, “Əlcəzair meydanında”, “Açın qapıları-insan gəlir”, “Hələ bu harasıdır” kimi şeirləri R.Rza yaradıcılığında “Qızıl gül olmayaydı” poeması ilə başlanan tamamilə yeni bir mərhələnin davamı sayıla bilər. 1957-ci ildə xarici səfərlərini Avropa ölkələrində- Fransa, İsveçrə, Türkiyə, Hollandiya, İtaliya, Yunanıstan, Bolqarıstan və Rumıniyada davam etdirən şair

Xurmaları daşdılar gəmi-gəmi,
Ərəbə bir qamış daxma qaldı,
Bir də dərdi qəmi- (2, s. 116)

kimi şərq ölkəsindən aldığı ilkin təəsüratları daha əhatəli və monumental siyasi-ictimai mövzularla genişləndirdi. Bu silsilədən olan “Zəfər ilahəsi”, “Miloslu qız” kimi Fransa həyatına həsr edilmiş şeirlərdəki daxili genişlik və məna çalarları xüsusilə fərqlənir. Hiss olunur ki, sosializm sisteminin, onun müstəmləkəçi siyasətinin ağrı-acılarını illərdən bəri içində gəzdiren şair bu dərdləri heç olmasa xarici mühitə köçürməklə ifadə etmək üçün əllinə fürsət düşmüşdür. R.Rza hələ Afrika və Ərəb ölkələrinə səfərlərdən sonra yazdığı şeirlərdə bu fürsəti əldən qaçırmamış, bir-birinin ardınca milli dəyərlərimizin məhvinin qarşısını almaq üçün müntəzəm şəkildə qələmini işlətməyə çalışmışdır.

Mən də sənin dinindəyəm
Qalib gələnə qədər mübarizə.
Azadlıq uğrunda lazım gələrsə,
Təəssüfüz ölmək,
Vətən deyilən ana torpağı
Qəlbimin duyğusu,
Gözümün arşə çəkilən yuxusu (2, s. 119)

“Hələ bu harasıdır” şeirindəki bütün belə dolğun və kəskin mahiyyətli poetik parçalar yaşadığımız günlərdə də səciyyəvi və aktual səslənir. Elə bil bu və buna bənzər başqa beynəlxalq mövzuda yazılmış şeirlər son illərin ədəbi məhsuludur.

Hələ bu harasıdır,
Məzlumların qəzəbi
Çox tufanlar qoparasıdır (2, s. 120)

Şairin bu mövzuda qələmə aldığı, xüsusən Fransa təəsüratından yaranan bir sıra şeirlərində onun 1960-cı illərin ortalarına doğru yaradacağı assosiativ səciyyəli əsərlərinin ilk əlamətləri də duyulur. “Rənglər” silsiləsində özünün yüksək səviyyəsinə çatan assosiativliyin-obrazlı poetik ifadə tərzinin ən kamil formasının ilkin cümlələri R.Rzanın məhz bu silsilələrində hiss edilməyə başlayır.

Obrazlı poetik təfəkkürün artıq system halına düşdüyü bu yaradıcılıq mərhələsinin sonlarına yaxın R. Rzanın qələmə aldığı “Mən torpağam”, “İnsan şəkli”, “Soruş” kimi şeirləri və “Bir gün də insan ömrüdür” poeması ümumilikdə poeziyamızın inkişaf problemlərinin konkret zaman vahidində xüsusi səciyyəsi baxımından maraqlı doğurur. Çünki, burada obrazlı ifadə tərzilə poetikləşən fikir adı fəlsəfi konsepsiya, didaktik nəsihətçilik çərçivəsindən çıxaraq əsl poeziya materialı kimi komponentləşir, ümumi kompleksin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilir. Belə şeirlərin hər bir misrası obrazlı şəkildə ifadə edildiyindən onlar müstəqil bir əsər daxilində öz misra müstəqilliyini qorumaqla, öz çəkisi və tutumu ilə də bir-birindən seçilir. Sözcülük, təsvirçilik, ritorik pofos belə əsərlərdə özünə yer tapa bilmir. Həm də şeirin həmin səciyyəsinin klasik ənənələri mövcud olmaqla qəzəl-qəsidə-divan ədəbiyyatı ilə səsləşir. Füzuli şeiri bu baxımdan daha çox fərqlənir-onun hər bir qəzəlinin özünəməxsus məna dəyəri olmaqla, ondakı hər bir beyt də özlüyündə müstəqil bir fikri ifadə edir. R.Rzanının adları çəkilən şeirlərində də belədir. Vahid bir fikri ifadə edən “Soruş” şeirindəki müxtəlif misralara müraciət edək:

Od nə çəkdi,
küləkdən soruş!
Baş nə çəkdi,
dildən soruş!
...Zülmətlərin möhnətini
kor söyləsin!
Bəm xalların fəryadını
zildən soruş! ...Ömrünçətin yollarında
daşa ləpir salsa ayaq,
Gün nə çəkdi,

ildən soruş! (3, s. 60)

Bütün şeir başdan-başa müstəqil mənə dəyərinə malik olan obrazlı poetik misralardan ibarətdir.

Konkret obrazlar, canlı fikir və mənə tutumu, şairin eyni dövrdə qələmə aldığı “Mən torpağam” şeirində də mövcuddur.

Mən küləyəm, əsməsəm

Kim bilər mən varam.

Mən buludam, səhraları susuz görüb
ağlaram

Mən ürəyəm, döyünməsəm
ölerəm.

Mən işıqam-qaranlığın qənimi
Maraq dolu gözəm mən
baxmaya bilmərəm (4, s. 169)

“İnsan şəkli” şeirində və “Bir gün də insan ömrüdür” poemasında da özlüyündə belə muxtariyyət səciyyəsinə qoruyan misra, beyt və bəndlər az deyildir. Ümumiyyətlə R.Rza axtarış yollarında müəyyən bir poetik nəticə və ya qənaətə gəldikdən sonra ayaq saxlayan, işini bitmiş hesab edən müəlliflərdən fərqli olaraq daima yol üstə, səfər ərəfəsində olan ardıcıl şair təbiətinə malik sənətkarlardandır.

Məhz bu baxımdan tənqidçi Qulu Xəlilov yazırdı: “Rəsul Rza görülmüş bir işin son bəzək-düzəyi ilə məşğul olan, başqalarının dediklərini yenidən təkrar edən şairlərdən deyildir. O, sözün həqiqi mənasında novatordur... Rəsul Rza şeirimizdə yeni fikir və forma uğrunda ardıcıl mübariz olan şairlərdəndir”¹ (5, s. 185)

Ümumiyyətlə, müharibədən sonrakı ikinci onillikdə poeziyamız, inkişaf yolu və onun doğurduğu ideya bədii problemlər baxımından bir sıra yeni cəhətlərlə səciyyəvidir. Bu da hər şeydən əvvəl şair-insanın insana, dünyaya münasibətilə bağlı şəkildə meydana çıxır. R.Rzanın yuxarıda haqqında söhbət gedən “İnsan şəkli”, “Mən torpağam”, “Soruş” kimi onlarca şeirlərlə yanaşı onların ardınca yazılıb onların yekunu kimi səslənən “Bir gün də insan ömrüdür” poeması poeziyanın bu səciyyəsinə daha aydın şəkildə ifadə edir. Bu poema insanda hər şeydən əvvəl insanı görüb onu layiq olduğu uralığa çatdırmaq, poeziyada özünə qədər kütləvi hal olan əməyin, zəhmətin insanı deyil, insanın əməyi mənalandırmaq qüdrətini estetik cazibə səciyyəsinə yüksəltmək əzminin tərənnümünə xidmət edir:

Eşitmişəm idarədə qalırsan

Üç gecədir!

Yaramaz belə.

Müğayət ol özündən

Adamlar necədir?

Xəstələnən yoxdur ki?

Plan dövlət qanundur-

bilirsən özün.

Ancaq, adamsız nə plan, nə dolum!

Adamlarda olsun gözün² (4, s. 169-170)

1960-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq poeziyamızda obrazlı-assosiativ ifadə üsulunun, intellektual başlanğıcın ilk nümunələrinə təsadüf edir ki, bu da ənənəyə qayıdışın yeni forması kimi qəbul edilməlidir. Xalq şeirində, xüsusilə bayatılarda və klassik poeziyamızda ayrı-ayrı nümunələrinə rast gəldiyimiz assosiativ bədii təfəkkürün müxtəlif formaları XX əsrin ikinci yarısında özünün poeziyada təkrar doğuluşu ilə yeni mahiyyət kəsb etməyə başlayır.

1960-cı illərin əvvəlində R.Rza, Ə. Kərim, Ə. Salahzadə və V. Səmədoğlunun yaradıcılığında assosiativ təfəkkürün ilk nümunələrinə rast gəlirik.

Şeirdə assosiasiyanın ən yüksək və professional nümunələrindən sayıla biləcək “Rənglər” silsiləsinə keçməzdən əvvəl “Dəniz nəğmələri” silsiləsində, “Realizm”, “Belədir” şeirlərində, “Canavar və quzu”, “Buruqların söhbəti” kimi obrazlı-alleqorik səpki poetik nümunələrində assosiativ ifadə tərzinin müxtəlif səciyyələrdə müəyyən əlamətləri ilə qarşılaşırıq. “Belədir” şeirində assosiasiya, obrazlı təfəkkür onu ifadə edən hər hansı bir misra və ya bənddə deyil, bütövlükdə əsərin məzmunundan doğan nəticədə meydana çıxır.

Sən üst mərətəbdəsən,

Mən aşağıda

İnsan yuvadır

Yuxarı da,

aşağıda.

Sənə də işıq, hava, çörək lazımdır,
mənə də.
Sənə də duyan ürək lazımdır,
Mənə də
Bir ovuc buğda da nemətdir,
Bir dənə də.¹ (3. s. 9)

Assosiativ təfəkkürün daha sistemli nümunəsinə R.Rzanın “Rənglər” silsiləsində rast gəlirik. Bu silsiləyə hazırlıq mərhələsini hələ 5 misralıq assosiasiya nümunələri ilə keçən

Şeir yaza bilmirəm
Nə ürəyim göynəyir
Nə sözlər yandırır dodaqlarımı
ağrisiz, göynəksiz
şeir olarmı? -¹ (4, s. 21)

Böyük şair Məhəmməd Hadini belə “ağrıları”, “göynəkləri” ilə yada salıb vəsf edən R.Rza “Rənglər” silsiləsindəki ayrı-ayrı poetik parçalarda hər bir rəngin müxtəlif çalarlarına cəmi bir və ya iki misra sərf edir. Ağdan qaraya, mavidən sarıya qədər bütün rənglərə ayrıca mənə çaları verən şair bəzən metafora, bəzən də orjinal istiarələr vasitəsilə elə gözəlilməz tapıntılara nail olur ki, poetik təxəyyülün gücü və imkanları oxucunu təəcübləndirməyə bilmir. “Qaranın dərd çaları”, “Qırmızının inam çaları” “Mavinin təsəlli çaları” və s. belə yeni poetik tapıntılardandır.

Beləliklə sözə qiymət vermək, onu misra daxilində yerində və fikir elementi kimi işlətməyi bacarmaq, yeni fikir və forma axtarıb tapmaq, misra və bəndlərin mənə dəyərini və tutumunu gücləndirmək R.Rza yaradıcılığına məxsus olan əsas keyfiyyətləridir.

Ədəbiyyat

1. A.Abdullazadə “Od nə çəkdi”. Bakı, Azərənəşr, 1990
2. R.Rza seçilmiş əsərləri 5-ci cild. II cild. Bakı, Yazıçı, 1980
3. R.Rza Duyğular, düşüncələr Bakı, Azərənəşr, 1964
4. R.Rza “Dözümlər” Bakı, Azərənəşr, 1965
5. Q.Xəlilov Yeni fikir, yeni söz uğrunda. “Azərbaycan” jurnalı, 1960

ALMAZ ƏLİQIZI

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Bakı Dövlət Universiteti

CƏNUBİ AZƏRBAYCAN MEMUAR VƏ UŞAQ ƏDƏBİYYATI HAQQINDA BƏZİ MÜLAHİZƏLƏR

Açar sözlər: *memuar ədəbiyyatı, uşaq ədəbiyyatı, Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı*

Some reflexions about the Southern Azerbaijani memoirs and children's literature

The article deals with the detail consideration the memoirs and children's literature of Southern Azerbaijan as one of ancient separate directions of the literature. There are consistently analyzed the products of such Southern Azerbaijanian memoirist writers, as Samsam, H.Shahir, H.Tufarganlı, M.Odjağverdi, M.Medjidver, B.Sudeif, V.Mehri, and also such well-known Southern Azerbaijanian children's prose writers, as S.Behrangi and V.Mehrangi.

Keywords: *memoirs literature, children's literature, literature of Southern Azerbaijan*

Ədəbiyyatın ayrıca bir növü kimi qədimlərə söykənən memuar ədəbiyyatı Cənubi Azərbaycan yazıçılarının qələmində də sınılanmışdır. Mühəribədən sonra ədəbiyyatın bu növü Səmsamın əsəri ilə başlanır.

Məşrutə hərəkatının cahanşümul rəhbəri və sərkərdəsi Səttarxanla silahdaşları barədə həqiqətləri xalqa çatdıran Səmsamın “Sərdari-millî haqqında xatirələr” əsəri Təbriz üsyanının gedişini, müvəffəqiyyətlərini və məğlubiyyət səbəblərini obyektiv təsvir edir. Əsərin qiyməti bir daha onunla artır ki, xatirənin müəllifi üsyanın iki məşhur başçısının və digər təşkilatçılarının yaxın dostu, hadisələrin bilavasitə iştirakçısıdır.

Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətlərinin xarakterini, dövrünü, mühitini açıqlayan xatirələr şübhəsiz ki, tək bir əsərlə tamamlanmayıb sonralar da davam etdirilmişdir. Qələm sahibləri xalq qəhrəmanlarının, mütəfəkkirlərin, dünya şöhrəti qazanmış şairlərin obrazlarını yaratmaqla, tarix elmində yarımçıq, yalnız

siyasi, ictimai baxımdan işıqlandırılmış şəxsiyyətlərin portretlərini sanki tamamlamağı qarşılarına məqsəd qoymuşlar. Şair Həbib Sahir “Dağın q xatirələr” adlı kiçikhəcmli memuarında 1920-ci il Təbriz üsyanının başçısı, filosof Şeyx Məhəmməd Xiyabanini gördüyü kimi təsvir edir. Şeyxin əlaqapıdakı nitqinin bir-iki cümləlik qısa xülasəsini, dediyi fikirləri verməklə onun xalqda buraxdığı güclü təsiri oxuculara çatdırmağa müvəffəq olur. Hamı üsyan rəhbərini dərin bir sükut içində qarşılayır.

Lakin yazıçının xatirəsi qəsdənmi, ya bilməyərəkdənmi yarımçıq qalır. Elə bil fikir də süjet də əsərin adını doğrultmaq üçün dağılır. Bəlkə də çox sevdiyi Şeyx Məhəmmədin faciəli taleyinin sonluğunu birdən-birə deməkdən çəkinən müəllif başqa mövzuya keçməklə nəfəsini dərməyə, özünə gəlməyə çalışır.

İstanbulda ədəbiyyat fakültəsində oxuduğu zaman Böyükdərənə meşəliyində keçirilən tələbə qonaqlığı və burada Nazim Hikmətin səsi yazılmış maqnitofon lentinə qulaq asması haqda xoş anlar Xiyabaninin sağlığı və ölümü arasındakı fasiləyə girməklə, bir növ xalqın müsibətə gedən yolunu uzadır... Yazıçı Nazimin “Salxım söyüdlər” şeirlərini oxumasına gənclərin ağladığını görəndə heyrətini bildirir: “Bu şeirlərdə bir qüssələnmək nişanəsi yoxdur. Nə növhədir, nə də mərsiyə. Bəs nə üçün xanımlar ağlayırlar?”

- Axı illərdir ki, Nazim zindana düşüb və orada çürüməkdədir”.¹

Yarım səhifədən də az yer tutan kiçik xatirə Anadolu və Rumeli türklərinin öz milli şairlərinə böyük məhəbbətini canlandırır.

Və yenidən o dəhşətli 1920-ci il 7-8 sentyabr günlərinə xatirə pəncərəsi açılır. Şeyx Məhəmmədin öldürülməsinin səhəri fars kazaklarının köhnə əbaya tamah salması, özünü üsyana, üsyan rəhbərlərinə yaxın göstərənlərin dönüklüyü, xalqın başsız qalması bu pəncərədən açıq-aşkar, bütün çılpıqlığı ilə görünür. Müdir ağa Azərbaycan cəlladı Müxbirussəltənəyə Azərbaycan dilinin fars dilinə “doğmalığını” yaltaqlana-yaltaqlana sübut edərkən Mirzə Təqi xan Rifət belə yaşamaqdan ölümü üstün tutur. İstanbulda təhsil alıb gəlmiş şirazlı gənc müəllim isə Tehranın Azərbaycan məktəbləri üçün hazırladığı dərs kitablarına tüpürür. Özü də satqınlar mühitində yaşaya bilmir. “Camicəmi mürtəcə müəllimlər və ağayi müdir görünmədi. O da bir gecə baş alıb Təbrizdən qaçdı. Bir vəqt dedilər ki, Tehrandadır. Sonra dedilər ki, Kirmanşahda. Nəhayət, onun ölüm xəbərini eşitdik”.²

Qələmini ədəbiyyatın demək olar ki, bütün janrlarında sınımış Həbib Sahirin memuarları görkəmli şəxsiyyətlərlə yanaşı, bəşəriyyətin sadə üzvlərinin də həyatını işıqlandırmaqdadır. Yazıçı dərin müşahidə qabiliyyəti və istedadının gücü ilə insanların xüsusiyyətindəki incəlikləri görüb-seçməyi, bir damla suda ümmanı verməyi bacardığı kimi, dünyanı da təcəssüm etdirməyə nail olurdu.

Xalasının xatirəsinə yazdığı memuarda ata-anadan yetim qalıb, böyük bacısının qoltuğuna qısılmış bir qızın bədii portreti işlənmişdir. “Dolğun, qırmızı və sarı telli” bu yetim qızın xarici cizgiləri, hərəkətləri, fitri istedadı milyonlarla balaca həmyaşıdlarından o qədər kəskin seçilməsə də, dahiyanə əməllərin sahibi olmasa da, xatirədəki surət fərdi özünəməxsusluqdan da xali deyildir. Pişikləri qucağında yatırmağı xoşlayan İsmət – yəni xala, səbəbini soruşanlara orijinal bir cavab verərdi: “Pişik balaları xoruldayanda adamı yuxu basar. Həm də ki, üşüməz. Pişik təndir kimi adamı qızıdır”.³

H.Sahirin xalası əldən-ayaqdan iti olmaqla yanaşı, nağıllara, rəvayətlərə, cin-şeytan haqda söhbətlərə, ölüm, ölümdən sonrakı son məkan haqda təsəvvürə də bələdliyi var. Müəllifin etirafına görə, insanın öləndən sonra o dünyaya gedəcəyini ilk dəfə xalasıdan eşitmişdi. On-on iki yaşlı qız uşağı cinlərin harada yaşadıklarını, hansı heyvanların, insanların cildinə girdiklərini izah edir, cəhənnəmin dəhşətlərindən bilici ədası ilə söhbət açır. İlk baxışda adı görünən milyonlardan birinin öz uşaq təfəkkürü ilə həmyaşıdlarına və mənəvi-psixoloji təsir göstərmək bacarığı artıq onu adilikdən çıxarır. Adətən nağıllardan bizə məlum olan “yetim bic olar” biçiminə uyğun bir obraz səviyyəsinə yüksəlir. Az yaşlı İsmətin molla və hamamda toy edən cinlər haqqında danışdığı nağıl məsum kənd qızcağının Azərbaycan folkloruna bələdliyini də aşkara çıxarır və adi adamın qeyri-adi xarakterini tamamlayır. Həbib Sahirin bir uşağın timsalında verdiyi uşaq aləmi və XX əsrin onuncu illərində həmin uşağı yetişdirən mühitin səciyyəsi memuar ədəbiyyatının nəsrdəki, ədəbiyyatdakı əhəmiyyətli rolunu və mövqeyini göstərir.

Bu ədəbiyyatın mövzu dairəsi zəngindir. Burada dahilərin həyat yolu, adilərin ömründən adi və qeyri-adi anlar, müharibə səhnələri, idillik kənd həyatı lövhələri, maarifsizlik və sair mövzularla rastlaşmaq mümkündür. Məktəbsizliyin, müasir pedaqoji qaydaların yoxluğu, yoxsul balalarının maddi imkansızlıq üzündən köhnə təhsil sistemindən də kənarda qalması hekayə janrında olduğu kimi, burada da öz əksini tapmışdır. Tufarqanlı Hüseynin “Xatirələr”i maarifsizliyin ağrı-acısını çəkən Cənubi Azərbaycan xalqı üçün səciyyəvi olan cümlələrlə başlayır. 1311-ci ilin (1932-ci il miladi – A.Ə.) payız fəslində bir gün axşamçağı

¹ “İnqilab yolunda” məcəlləsi. I il, II dövrə, N11, s. 23.

² Yəni orada, s. 24.

³ “Varlıq” məcəlləsi, N9, 10, 11, 12, 1364-cü il, s. 75, “Xalam” hekayəsi.

atam bir vərəq kağız və bir dana midad əlində gətirdi və anama dedi: mənki, bisavad oldum, qoy uşaqlar dərslər oxusun. Sabah Hüseyni dərslər qoyacağam.

O gecə mən sevindiməndən səhərəcən gözümlə yuxu gəlmədi. Səhər anam əl-ayağımı təmiz yuyub və bir əldətikilmə təza bir köynək əgnimə taxdı. Güləcəmin toz-torpağını təmizləyib, gecə börkümü başıma qoyub “Allah Məhəmməd, Əli, Fatimə” deyib atamla yola saldı. Uzun yoldan “Hacı Kərim məscidinə qədər bütün dost-aşnalar bizim dərslər getməgimizi bilib şad oldular”.¹

Lakin bir ayın içində ərəb hürufatını öyrənən kasıb balaları, o cümlədən Hüseyn dərslər davam edə bilmir. Mollanın aylıq xərcini ayırı, köməkçinin – xəlifənin çərəzini ayırı verən mülkədar, maliklərdən fərqli olaraq, onların atalarının bircə qrana da gücü çatmır. Əvəzinə odun daşıyır, töylədə pəyin təmizləyirlər. Lakin bu da uzun çəkmir. Hansı dəcəl və harın şagirdinsə odladığı barıt qonşu klaskadakı mollanı göyə fırlatdıqda, bədbəxt Hüseyni də məktəbdən qovurlar. Bu dərdi yenidən yaşayan müəllif yazır: “Zahirdə onabuna deyirdim ki, dərslərdən çörək çıxmaz. Amma batində ürəgim qan-yaş ağlayırdı və hər gün təza bir lüğət və cümlə öyrənməyi yadıma salanda gözlərimdən yaş qətrələri damırdı”.²

Hüseynin əsl görməli günləri sonradan, Qulu davatgərin dükənində şagirdliyə qoyulduğu vaxt başlanır. Özgə dükənlərinə gah kömürə, gah ətə, gah suya, gah papiroso göndərilən, üstasının adını eşidənlərin tənəsinə məruz qalan və üstəlik, tiryəki “ustası” tərəfindən amansızcasına döyülən, söyülən şagirdi qonşu həkim, fotoqraf, baqqal güclə xilas edib evinə göndərilir. Üz-gözü qanamış, arxalığı parçalanmış bala və ümidi Allaha qalmış ananın hönkürtü çalması ilə əsər bitir.

Məhəmmədəli Ocaqverdinin “Əshab-kəhf yuxusu” adlı xatirəsi də maariflə bağlı qələmə alınmışdır. Lakin burada məsələnin qoyuluşu tamamilə başqa prinsiplər üzrədir. Müəllif zorla Azərbaycan məktəblərinə yeridilmiş fars dilinin kəndliləri çıxılmaz vəziyyətdə qoyduğunu yumoristik dillə təsvir edir. Mədrəsə istəyən kənd əhalisinə mərkəzdən elə bir müəllim göndərilir ki, “iki yaşında uşaqca da türki qanmır”. Müəllifin sözlərinə görə, əsl-kökü fars olan müəllimlə dil tapa bilməyən “kəndxuda istədi müəllimlə lal oyunu çıxartsın, başaranmadı”.³

Mürtəca Məcidfərin “Üç epizod” xatirəsi isə həm uşaq illərinin acılı-şirinli anlarına, həm fransız yazıçıları ata-oğul Dümälərə münasibətə, həm də ədəbiyyatda şəxsiyyətin roluna həsr olunub. Müəllif çox doğru olaraq göstərir ki, “Bir şəxsiyyət yazıçı əlilə yaranır və qələmilə mənəviyyat və yüksəliş zirvələrinə və ya qəbristanə yollanılır”.⁴

Yazıçının ədəbiyyatşünaslıqda özünə layiq yer tuta biləcək bu sərrast fikrini əlimizdə olan mümuar ədəbiyyatı nümunələri haqqında da işlədə bilərik. Burada tezliklə yaddan çıxacaq və yaxud adilikdən zirvə məqamına, ədəbiyyat mövqeyinə ucaldılmış obrazlar, hadisələr vardır.

Uşaq ədəbiyyatına gəldikdə isə bu sahədə yaradıcılıq axtarışları aparan yazıçıların sayı o qədər də çox deyildir. Bunu iki əsas səbəblə izah etmək olar. Birincisi- uşaqların başa düşə biləcəyi ana dilində yazıb-yaratmağın qadağan edilməsi, ikincisi isə uşaqlar üçün yazmağın çətinliyi. Uzun illər ana dilli ədəbiyyatın amansızcasına sıxışdırılması üzündən yeganə uşaq yazıçısı S.Behrəngi də farsca yazmaq məcburiyyətində qalmışdı və son bir neçə ildə nəhayət ki, Azərbaycan dilli uşaq hekayələri işıq üzü görməyə başladı.

Maraqlı və sevindirici cəhət orasındadır ki, uşaqlar üçün yazılan əsərlər həcmcə azlıq təşkil etsə də, ümumilikdə uşaq psixologiyasını düzgün anlayan, onu istədiyi məcraya yönəltməyi bacaran, saf uşaq şüuruna, onu vətənpərvərliyə, torpaq və dil sevgisinə, millətə sədaqət ruhuna alışdıran, eyni zamanda həyatın hər hansı gözlənilməz hadisəsinə qarşı hazırlayan mükəmməl bədii nümunələrdir.

B.Süteyifin “Balıqçıl pişik” hekayəsində balıq tutmağa gedən pişiyi tülkü, canavar və ayı məcbur edirlər ki, tutduğunu onlara versin. Amma elə özləri də axmaqlıqları ucundan ona mane olurlar. Hər dəfə biri qarmağın üstünə atılıb balığı qaçırdır. Üçüncü qarmağa gələn naqqa yekəliyi ilə üçünü də cəlb etdiyindən çaya atılıb vuruşurlar. Pişik isə bic-bic gülümsəyərək ayrı yerə ova gedir.⁵

V.Mehrinin “Maral və maral balası” hekayəsi miniatür nəsr əsərlərinə, xüsusən də uşaq hekayələrinə ən yaxşı nümunədir. Yiğcam bir hekayədə böyük bir povest, romanın məzmununu vermək, dərin, fəlsəfi mənanı həyatı misalla göstərmək baxımından bu əsər uşaqlar üçün də böyüklər üçün də ibrətamizdir.

Ömrü boyu öz dünyagörüşü, təcrübəsi ilə sürüyə başçılıq etmiş qoca maral balaca maralın qabaqcadan etdiyi xəbərdarlığa baxmayaraq tələyə düşdükdə, sürüdəkilərə deyir: “Qulaq verin balalarım! Ovçular bu yaxınlıqdadırlar, kim hara qaçmağı bacarırsa, qaçsın. Biriniz də burada qalmayın, yoxsa siz də mənim kimi fəlakətə düşərsiniz.

¹ “İnqilab yolunda” məcəlləsi, I il, II dövrə, sayı 12, s. 33.

² “İnqilab yolunda” məcəlləsi, II dövrə, sayı 12, s. 56.

³ “Dədə Qorqud” məcəlləsi, II il, N17, s. 27.

⁴ “Yol” dərgisi. I dey, 1970, sayı 17, s. 39.

⁵ “Kəpənək” dərgisi. Tehran 15 isfənd 1369, sayı 1, səh 7, 10-11.

Ancaq sizdən bir neçə xahişim var. Əgər bu vaxta kimi sizi incitmişəm, məni bağışlayın. Bir də yaxşı yadda saxlayın ki, məsləhətin böyük-küçüyü olmaz. Həmişə ağıllı məsləhətə qulaq asın. Əgər mən kiçik nəvəmin məsləhətinə qulaq assaydım, həyatım belə tezliklə sona çatmaz idi.”¹

Cənubi Azərbaycan uşaq ədəbiyyatından danışıarkən Səməd Behrənginin yaradıcılığı xüsusi tədqiqat tələb edir. Qısa həyatı ərzində uşaqlar və yeniyetmələr üçün onlarca şirin, məzmunlu və ibrətamiz hekayələr, nağıllar yazmış S.Behrəngi bu yolda tək-cə əzablar çəkməklə kifayətlənməyib, həyatını da qurban vermişdir. “Balaca Qara balıq” hekayəsi ilə Azərbaycan xalqını əsarətdən qurtarmaq uğrunda mübarizəyə səsləyən “24 saat ayıqlıqda və yuxuda” əsəri ilə İrənin ictimai-iqtisadi mənzərəsini yaradıb, onu bütün dünyada ifşa edən müəllim – yazıçı, bu klassik əsərlərdə qoyduğu problemləri sonrakı povest, hekayə və nağıllarında da davam etdirmiş, həlli yollarını axtarmışdır.

Səmədin əsərləri onun pədaqoji görüşlərinin bədii təəcəssümüdür. Burada o, heç də milyonlarca həmvətənlərinə, yaxud başqa uşaqlara quzu sakitliyi, səssiz-səmirsizlik, kölə itaəti tələqin etmir. Əksinə, onlara hər hansı hadisədən çıxış yolu tapmaq bacarığı, cəldlik, ədalətsizliyə, zülmə, əsarətə, müstəmləkəçiliyə bərişməzlik arzulanır.

“Çuğundursatan oğlan” hekayəsində yazıçı Azərbaycan xalqının milli-etnik xüsusiyyətlərindən olan namus probleminə toxunur. Şimali Azərbaycanda sovetlərin rəsmi dövlət siyasətinin inadla unudurmağa çalışdığı, Cənubi Azərbaycanda da mərkəzi hökumətin pədaqoji tərbiyənin əsasları sırasına salmağı “unuduğu” bu xüsusiyyəti S.Behrəngi millətin atributlarından biri kimi qabarıq vermişdir. Ədalət uğrunda əmniyyətlərlə vuruşmada öldürülmüş Qaçaq Əsgərin oğlu Tarverdi kiçik olsa da, namusdan, qeyrətdən keçən deyil. Kəsib ailələrini dolandırmaq xatirinə xalça karxanasında işləyən bacısına sahibkar Hacıqulunun pul verdiyini eşidəndə, Tarverdi bunun səbəbilə maraqlanır. Ortada namus məsələsi olduğunu başa düşən 12 yaşlı oğlan uşağı acından ölmələrinə razı olur, amma sahibkarın bacısını siqə etməsinə aman vermir. Dəfə ilə vurub şəhvətpərəst qocanın başını yarı. Tarverdi namusda, qeyrətdə atasına çəkdiyini, xalqın oğlu olduğunu sübut edir. O, bişmiş çuğundur satmaqla cehiz düzəldib kişi ləyaqətilə bacısını ər evinə yola salır.²

S.Behrənginin bədii yaradıcılığı əsasən, dərinədən bildiyi Azərbaycan folkloru qaynaqları üzərində yaranmışdır. Azərbaycan nağıl və dastanlarını gözəl bilən yazıçı onlarca folklor nümunəsindən istifadə yolu ilə orijinal əsərlər yazmağı bacarmışdır. Bunlarda da uşaqlara həqiqətə çatmaq yolunda dözümlülük, alçaqlıqla, xəyanətlə bərişməzlik, mənlik, ləyaqət, vətənpərvərlik hissələri aşılır. “Məhəbbət nağılı”nda nökrə Qoçəli səbr, təhəmmül sınaqlarından çıxaraq, çox sevdidi, lakin harınlamış, özünəvurğun şahzadə qızı möhkəm iradəsi sayəsində məhəbbətinə ram edib, xudpəsəndlik, mənəm-mənəmlik xəstəliyindən qurtarır, ürəyində eşq və insanlıq odu yandırır.³

Yaxud “Gül Sənavərə neylədi, Sənavər Gülə neylədi?”, “Ax-vax!”, “həsən Qaranın nağılı” və bu kimi nağılların motivləri əsasında yazılmış “Təlxun” hekayəsi həm tacir qızı Təlxunun gözütoxluluğunu, təmkinliyini nəzərə çarpdırır, həm də öz iradəsi, qeyrəti ilə müxtəlif sınaqlardan keçərək sevgilisinə qovuşur. Hər cür dəhşətli imtahanlardan çıxan, nə əjdahadan, nə cadugər dəyirmançıdan, nə aşbazın qəddar arvadından, nə cəhənnəm zəbanilərindən qorxub-çəkinməyən qız, sevgi və sədaqətin insanı ölümdən belə qurtaracağını sübut edir.⁴

Yazıçı bir sıra hekayələrini də xalq nağılları əsasında qələmə almışdır. O cümlədən “Yeddi qızın atası və yeddi oğulun atası”, “Evi arvad tikər” fikrində inad edən padşah qızı haqda deyilmiş nağıl. “Azançı Hətəmin nağılı”, “Eyvay-hay”, “Ax-vax”, “Axmaq div”, “Tülküdənqorxan Əhməd”, “Yaxşı dost və yaman dost”, “Xeyir və şər”, “Fatmanın nağılı”, “Göyçək Fatma”... nağılı əsasında işlənilib. “Hacı Sayadın qızı” hekayəsi isə “Alı xan – Pəri” dastanından iqtibasdır.

S.Behrəngi yaradıcılığında insan təbiətin bir parçası kimi təqdim olunur. Onların arasındakı üzvü bağıllıq bəzən elmi-bədii, bəzən də bədii fantastika şəklində meydana çıxır. “Qar dənəsinin sərgüzəşti” hekayəsində uşaqlara təbiətdəki su dövrəni öyrədilsə, “Ulduz və qarğalar” povestində insalara daim pislik, oğurluq, qaralıq rəmzi kimi tanıtılmış qarğaların bala sevgisi, insanlarla dostluq etmək arzusu, sədaqət kimi müsbət xüsusiyyətləri nəzərə çarpdırılır. Yazıçı təbiətdən danışan hekayələrində də ictimai dərdləri, istibdad quruluşunun eybəcərliklərini ifşaya çalışır. S.Behrənginin yaradıcılığını Cənubi Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının ən yüksək zirvəsi hesab etmək olar.

Ədəbiyyat

1. “İnqilab yolunda” məcəlləsi. 1 il II dövrə, sayı 11, s.23.

¹ “İnqilab yolunda” məcəlləsi, 1 il, sayı 13, s. 61.

² Səməd Behrəngi. “Məhəbbət nağılı”, s. 108-114

³ Yənə orada, s. 208-225.

⁴ Yənə orada, s. 115-135.

2. Varlıq məcəlləsi, №9, 10, 11, 12, 1364-cü il, s. 75.
3. “İnqilab qolunda” məcəlləsi, 1 il, II dövrə, sayı 12.
4. “Dədə Qorqud” məcəlləsi, II il, sayı 17.
5. “Yol” dərgisi, 1 dey, 1970, sayı 17.
6. “Kəpənək” dərgisi. Tehran 15 isfənd 1369, sayı 1.
7. “İnqilab yolunda” məcəlləsi 1 il, sayı 13.
8. S.Behrəngi. “Məhəbbət nağılı”. Bakı, 1987.

BAYRAMOV RAMİL
Bakı Dövlət Universiteti

MİSKİN VƏLİNİN POEZİYASINDA DODAQDƏYMƏZ ŞEİR ŞƏKLI

Açar sözlər: *ustad aşiq, Miskin Vəli, dodaqdəyməz şeir şəkli*

The poetry forms are presented with examples written by the poet Miskin Veli

Information is provided about lips can't touch poetry form. The poetry forms are presented with examples written by the poet Miskin Veli.

Keywords: *master ashug, Miskin Veli, lips can't touch poetry form*

Azərbaycan aşiq ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri də Şair Vəli Miskinlidir. Vəli Miskinli aşiq ədəbiyyatının o nümayəndələrindəndir ki, Aşiq Qurbani, Aşiq Abbas Tufarqanlı, Sarı Aşiq, Dədə Ələsgər, Aşiq Şəmşir və s. ustad şair-aşıqlarla eyni sırada dayanır. Bu şair-aşıqlar Azərbaycan aşiq ədəbiyyatında yaradıcı aşığı kimi tanınmaqla yanaşı, saz çalaraq məclislərdə öz şeirlərini ifa da edirdilər. Göründüyü kimi, bu sırada dayanan aşıqlarda bir neçə ünsür sintez olunur: həm söz qoşur, həm saz çalır, həm şeirlərini ifa edir, həm də rəqs edərək incəsənətin bir sıra elementlərini özündə əks etdirirdilər. Bu sənətkarları birləşdirən əsas cəhətlərdən biri də aşiq şeirinin, demək olar ki, bütün şəkillərində şeir yazmalarıdır.

Şair Vəli Miskinli bir sıra təxəllüslərlə (*Miskin Vəli, Aşiq Vəli, Şair Vəli, Miskinli Şair Vəli, Muzdur Vəli, Vəli*) şeirlər qoşaraq XX əsrdə (1894-1995) Azərbaycan aşiq ədəbiyyatını daha da zənginləşdirmişdir. O, şeirlərini *qoşma (ustadnamə, vücudnamə, qıfılənd), qoşayarpaq qoşma, gərayli, təcnis, cığalı təcnis, dodaqdəyməzlər, dodaqdəyməz cığalı təcnis, gedər-gəlməz cığalı təcnis, müxəmməs, qoşayarpaq müxəmməs, qoşayarpaq cığalı müxəmməs, divani, dodaqdəyməz divani, bayatı* və s. kimi aşiq şeir şəkillərində qələmə almışdır. Göründüyü kimi, ustadın yaradıcılığında dodaqdəyməz şeir şəkli xüsusi qat təşkil edir: **dodaqdəyməzlər, dodaqdəyməz cığalı təcnis, dodaqdəyməz divani.**

Bu şeir şəkli ilə bağlı bəzi mənbələrə nəzər salmağı lazım bilirik. Məsələn, ədəbiyyatşünaslığa aid ensiklopedik lüğətdə göstərilir: “dodaqdəyməz – aşiq şeirində lirik janr şəkillərindən və təcnis növlərindən biri. Çox vaxt qoşma şəklində yaradılır. Dodaqdəyməzlərdə əsas şərt dodaq samitləri m, b, p işlənməkdir; yəni belə şeirləri oxuyanda dodaqlar bir-birinə dəymir. Dodaqdəyməz onu qoşan aşıqdan yüksək sənətkarlıq, ideyalılıq, dərin fikir tələb edir; əks təqdirdə o, dodaq səsi olmayan hər sözü nəzmə çəkməklə mənasız sözlər yığını yaradar, formalizmə gedib çıxar. Çətinliklə yaradıldığından və çox vaxt mənasız, bədii cəhətdən zəif olduğundan bu formaya az müraciət edilir” (4, s. 64). Digər mənbədə isə qeyd olunur ki: “qoşmaların “dodaqdəyməz”, “qıfılənd”, “bağlama” və sair formaları vardır. Bu nümunələrdə qoşma janrının zahiri formal tələbləri saxlanır. “Dodaqdəyməz” forması, adından da göründüyü kimi, elə qurulur ki, orada m, v, b, p ... kimi dodaqlanan samitlər işlənmir” (3, s. 139). Göründüyü kimi, aşiq yaradıcılığında qoşulması çətin olduğundan dodaqdəyməz şeir formasına digər şeir şəkillərinə nisbətən az təsadüf olunur. Bu çətinliyi yaradan isə bu tipli şeirlərdə *m, b, p* qoşa dodaq samitlərindən, bəzi hallarda isə dodaqlanan saitlərdən (o, ö, u, ü) istifadə olunmaması, həmçinin necə gəldi mənasız – süni söz və ifadələr yox, dərin mənalı kəlmələrin işlədilməsidir. Elə bu xüsusiyyətlərinə görə də folklorşünaslıqda dodaqdəyməzlərlə bağlı bir sıra fikirlər mövcuddur; bəzi tədqiqatçılar bu şeir formasını qoşma janrının, bəziləri isə təcnis janrının bir tipi kimi göstərir, görkəmli folklorşünas professor Azad Nəbiyev isə dodaqdəyməzi həm qoşmanın, həm də təcnisin bir tipi kimi təqdim edir (ətraflı bax: 5, s. 238-239, 243). Qeyd edək ki, təcnisin özü də qoşmanın cinas qafiyələrdən ibarət bir formasıdır, yəni bəndlərin, hecaların sayı və qafiyələnmə sistemi eynidir. Bundan başqa, dodaqdəyməzdə dodaqlanan saitlərin yoxsa, dodaq samitlərinin istifadə edilməməsi məsələsi ilə də bağlı müəyyən fikirlər vardır. Düzdür, əksər mənbələrdə dodaqdəyməzlərdə *m, b, p* dodaq samitlərinin

işlənməməsi qeyd edilir. Lakin bəzi mənbələrdə *z*, *v*, *f* diş-dodaq samitlərinin və dodaqlanan sahitlərin də işlədilməməsi vurğulansa da, verilən nümunələrdə bu samit və sahitlər işlədilmişdir. Tədqiqat mövzusu olan Şair Vəlinin dodaqdəyməzlərində həm qoşa dodaq *m*, *b*, *p* samitləri, həm də dodaqlanan *o*, *ö*, *u*, *ü* sahitləri işlədilməmişdir. Qeyd olunan digər samitlərdən *f* samitinə də rast gəlmədik, lakin *v*, *z* samitlərindən çox az sayda istifadə olunmuşdur. Buna görə də tədqiqatçılar arasında fərqli fikirlər yaranmışdır. Tədqiqat zamanı aydın olur ki, bütün dodaqdəyməzlərdə *m*, *b*, *p* samitləri işlənmiş, *o*, *ö*, *u*, *ü* sahitləri də əksər hallarda işlənmiş, *v*, *f*, *z* isə bəzilərdə işlənir, bəzilərdə də işlənmiş. Fikrimizcə, dodaqdəyməz şeir şəklindən danışanda burada, əsasən *m*, *b*, *p* qoşa dodaq samitlərinin işlənməməsindən və dodaqlanan sahitlərin istifadə olunmamasından danışmaq lazımdır. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Aşıq Ələsgərin də dodaqdəyməzlərində *m*, *b*, *p* samitləri və dodaqlanan sahitlərə rast gəlmədik.

Dodaqdəyməzin qoşmanınımı, təcnisinimi bir növüdür və ya tipidir məsələsindən danışarkən, fikrimizcə, konkret sədd çəkmək düzgün deyil, ona görə ki, istənilən janrda adı çəkilən dodaq samitləri və yaxud dodaqlanan sahitlər işlədilməzsə, həmin janrın və ya şeir şəklinin dodaqdəyməz tipi yaranmış olacaq. Deməli, divanidə də, müxəmməsdə də, təcnisdə də, qoşmada da, cığalı təcnisdə də *m*, *b*, *p* samitlərini və ya *o*, *ö*, *u*, *ü* sahitlərini işlətməsək, onların adında müvafiq olaraq dodaqdəyməz ifadəsi səslənəcəkdir.

Şair Vəlinin yaradıcılığına, xüsusilə onun nəşr olunan kitablarına (1; 2) nəzər yetirəndə burada biz beş ədəd dodaqdəyməz təcnisə - “*azaldı*”, “*nədəndi?*”, “*yənə*”, “*yənə*”, “*hey qala, qala*” (2, s. 107-109), bir ədəd dodaqdəyməz cığalı təcnisə - “*yaxşı*” (2, s. 105), bir ədəd isə dodaqdəyməz divaniyə - “*gədə*” (2, s. 140) rast gəldik. Lakin bu kitablarda şairin külliyyatının üçdə iki hissəsinin cəm olduğunu nəzərə alsaq, bu tipli şeirlərin sayının daha çox olduğunu düşünmək olar.

Ustad aşığın dodaqdəyməzlərində ana dilinin zəngin leksikasından necə ustalıqla yararlanaraq lazımlı və məzmunlu sözlərin, ifadələrin seçilib yerli-yerində işlədildiyinin şahidi oluruq. Buna görə də onun dodaqdəyməzlərində dərin məna ifadə olunur. Bəzən ilk baxışda şairin nə demək istədiyini başa düşmək olmur, diqqətlə, sözlərin ifadə etdiyi mənaları təfəkkür süzgecindən keçirərək oxuyanda ustadın çatdırmaq istədiyi mənanı dərk etmək olur. Qeyd olunanların əyani şahidi olmaq üçün Ustadın poeziyasından bir neçə dodaqdəyməz nümunəsinə nəzər salaq:

Dodaqdəyməz təcnisdən:

Yazda yaşillanır yarala yaxşı,
Al yara yaraşır, yar ala yaxşı,
Qəddarın canını yar ala yaxşı,
Haqsız dil açınca hey qala, qala.
Yaxşılara layiq yaxşı yar atdı,
Yaxşı nişan aldı, yaxşı yar atdı,
Vəli yaxşı dedi, yaxşı yaratdı,
Yaxşı hasar çəkdi hey qala-qala (2, s. 108).

Dodaqdəyməz divanidən:

Aşıq Vəli el içində,
Gedirsən hər yana sən.
De, yaxşı yaz, yaxşı yarat,
Yaygınən cahana sən.
Həqiqəti, nəsihəti,
Dərk elə insana sən,
Hərcayidən kənardə gəz,
Gen qaç nadandan, gədə (2, s. 140)

Dodaqdəyməz cığalı təcnisdən:

Sən yaxşı insansan yaxşılıq eylə,
İşindən işiq sal həyata yaxşı.
Aşıq deyər həyata,
Həya eylə həyata.
Yaxşı insan gərəkdi,
Ad qazansın həyata.

Yaxşı nəşət yaxşı de, yaz əlinlə,
Nəqş eylə tarixə, həyata yaxşı.

Vəli sinəsindən yazdı, yetirdi,
Yazdı, yaraşdırdı, yazdı, yetirdi

Aşıq deyər yetirdi,
Dediyinə yetir, di!
Xəstə sizlər qar istər,
Yaxşı gəldi yetirdi.

Açıldı çiçəklər, yazdı, yetirdi,
Ətirlər saçıldı həyata yaxşı (2, s. 105).

Ədəbiyyat

1. İki ustad: Miskin Vəli, Növrəs İman. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1996, 192 s.
2. Miskin Vəli. Şeirlər, dastanlar. Bakı: "Elm və təhsil", 2016, 352 s.
3. M.Cəlil, P.Xəlilov Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Dərslük. III nəşr. Bakı: Çarşıoğlu, 2005, 312 s.
4. Mirəhmədov Ə. Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət. Bakı: "Azərbaycan Ensiklopediyası" NPB, 1998, 240 s.
5. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı, II hissə (orta əsr və yeni dövr folklor yaradıcılığı), Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 2006, 648 s.
6. https://az.wikipedia.org/wiki/Miskinli_V%C9%99li
7. <https://az.wikipedia.org/wiki/Dodaqd%C9%99ym%C9%99z>

ƏHMƏDOVA ŞƏFA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

UŞAQ NƏSRİNDƏ YENİ MÖVZU AXTARIŞLARI VƏ SƏNƏTKARLIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *uşaq ədəbiyyatı, uşaq nəsr, uşaq poeziyası, obrazlar*

The development of our children's literature and national children's prose

This article deals with the development of our children's literature and national children's prose in the early years of our independence.

Keywords: *children's literature, children's prose, children's poetry, characters*

Uşaq nəsrini tədqiq edən ədəbiyyatşünas alimlərimiz orijinal məzmunlu milli uşaq nəsrimizin təşəkkül tarixinin "Dəbistan" jurnalındakı bədii nümunələrlə başlaması fikri arxiv materiallarına və köklü məntiqi əsaslara söykənir. Bu zaman kəsiyindən başlayaraq milli uşaq nəsrimiz mərhələli inkişaf dövrü keçirmiş, son nəticədə isə zaman-zaman müasir nəsr nümunələrimizin ardıcıl ərsəyə gəlməsinə səbəb olmuşdur. Belə ki, kövrək düşüncəli kiçik yaşlı uşaqların diqqətini çəkən hər bir dövrün real həyat mənzərələri, oxucunu öz arxasınca aparacaq maraqlı əhvalatlar, yaş baxımından kiçik yaşlı oxucuların mərhələli həyatında bir zərurətə çevrilən, istedadlı yazıçıların bişkin qələmində bədii həllinə ehtiyac duyulan problematik mövzular milli uşaq nəsrinə gətirilmiş, xüsusilə də kiçik həcmli nəsr əsərlərində (hekayə, novella) müasir dövrə aid olan bu problemlərin bədii həlli öz əksini tapmış, sənətkarların ədəbi yaradıcılıq laboratoriyasında bişkin bir sənət əsərinə çevrilərək bu sferada özünə mövqə qazanmış, müasir bəşər övladının hərtərəfli inkişafında, dünyagörüşünün formalaşmasında və mənəvi-estetik baxımdan daha da zənginləşməsində və yetərinə cəlalanmasında əsas rol oynamışdır.

Müstəqillik illərində qələmə alınmış milli uşaq nəsrimizin hamısına bədii yaradıcılıq səviyyə baxımından eyni prizmadan yanaşsaq tərəfimizdən böyük yanlışlıq olardı. Çünki bədii uşaq nəsrini yaradıcılığı, sözün həqiqi mənasında hər bir yazıçının bu sahəni daha dərindən duymasından və dərk etməsindən ibarətdir. Bu dövrdə əsil sənət əsərləri yaradanlara da, klassik qələm sahiblərini yamsılamağa çalışanlara da, lakin heç nə əldə edə bilməyən qrafoman yazı həvəskarlarına da rast gəlmək mümkündür. Lakin biz tədqiqat əsasən bədii sözün tətbiqi funksiyasını yetərinə dərk edən, kimlərdən ötrü yazdıqlarını heç vaxt unutmayan, tələbkar oxucunu öz arxasınca aparacaq yazıçıların uşaqlar üçün yazılan nəsr əsərlərini daxil etməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

Görkəmli rus yazıçısı M.Qorki (1862-1936) məharətlə yaratdığı öz nəsr əsərlərində dövrünün mürəkkəb real hadisələrini, ictimai varlıq kimi həyatda fəaliyyət göstərən insan obrazlarının mənəvi-psixoloji aləmini böyük məharətlə açan, bütün incəliklərinə kimi qələmə alan sənətkarlardan biri olmuşdur. Bütün bu məziyyətləri dərindən duyan görkəmli rus nasiri əsl yazıçının mürəkkəb yaradıcılıq fəaliyyətini araşdıraraq qeyd edirdi ki: "Ədəbiyyatçının işi son dərəcə çətinidir. İnsanlar haqqında hekayə yazmaq sadəcə olaraq onların barəsində "danışmaq" deyil; fırça və ya karandaşla rəsm çəkilən kimi, sözlə insanların rəsmi çəkmək lazımdır. Hər bir insanın xarakterinin ən səciyyəvi səhifələrini tapmaq, onun hərəkətlərinin ən dərin mənasını dərk etmək və bunlar haqqında elə dəqiq, aydın sözlərlə yazmaq lazımdır ki, oxucu kitabın səhifələrindən, onun sətirləri arasından canlı insan simasını görə bilsin, hekayə qəhrəmanının duyğu və hərəkətlərinin zabitəsi onda etiraz doğurmasın. Oxucu hiss etməlidir ki, oxuduqlarının hamısı elə belə də olub və başqa cür də ola bilməzdi". Müstəqillik illərində qələmə alınmış milli uşaq nəsrində nisbətə götürəndə fərqli yaradıcılıq imkanlarına rast gəlmək mümkündür. Belə ki, bu ədəbi prosesdə mövzu-ideya

baxımından yenilik meyli, sovet dövründən tamamilə fərqli olaraq motiv axtarırları istiqamətində yaranan bədii zənginlik, təsvirlərdə poetik obrazlılıq daha geniş hiss olunmaqdadır. Bədiiyin və poetik obrazlılığın ecazkar gücü bu zəruri sahəyə yetərincə nüfuz etməyi bacaran hər bir güclü qələmə malik olan nasirin üslubi vasitələr sistemindən daha məharətlə istifadə etməsi, onun yetkinliyə doğru aparan bədii fantastik imkanları, fitri yazıçılıq istedadı və texniki kamilliyi, professional yazı mədəniyyətinə yiyələnməsi və bədii nəsr yaradıcılığının digər zərurət kəsb edən komponentləri ilə ölçülür. Uşaqlar üçün nəsr əsərləri yazmağı riyazi inteqralı həll etməkdən də asan hesab edənlər isə faydasız cəhdləri ilə heç nə qazana bilmir, zaman ötdükcə ədəbi mühitdən birdəfəlik silinib gedirlər. Əgər uşaq yazıçısı bədii söz və ifadənin zəruriyyət tələb edən funksiyasını yetərincə dərk edə bilmirsə, kimdən ötrü yazdığına o qədər fərqi varmırsa, deməli belə bir nəticə çıxarmaq mümkündür ki, o, professional səviyyədə qələm sahibi deyildir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müstəqillik illərində milli uşaq nəsrimizin mövzu-ideya axtarışı istiqamətində daha geniş şəkildə inkişaf prosesi əsasən XXI əsrin ilk illərinə təsadüf edir. Müstəqilliyimizin ilk onilliyi dövründə respublikada ictimai-siyasi vəziyyətin mürəkkəbliyi, gərgin bir həddə çatması, qeyri-sabitliyi və sonrakı bərpası dövründə daha çox kövrək hisslərə təsir göstərən emosional şeirə, həmçinin, demokratiya uğrunda mübarizəyə çağıran publisistik yazılara daha çox yer verilirdi. Bu illəri xatırladan Ulu Öndər H.Əliyev Azərbaycan yazıçılarının X qurultayındakı yekun çıxışında xüsusi qeyd etmişdir: "...1980-ci illərin sonundan başlayaraq Azərbaycan üçün ağır bir dövr başlanıb. Bu, bir tərəfdən Ermənistanın Azərbaycana etdiyi təcavüz nəticəsində meydana gəlir. İkinci tərəfdən, Sovetlər İttifaqının dağılması və beləliklə, Azərbaycanın öz müstəqilliyini əldə etməsi prosesi baş vermişdir. Bu proses zamanı respublikamızın daxilində millətimizə, cəmiyyətimizə zərər vurmuş hadisələr də olmuşdur".

Müstəqillik illərində yaranmış Azərbaycan uşaq nəsrində qarşıya qoyulan tələblərin həlli yolunda qarşıya müxtəlif xarakterli çətinliklər çıxdı. Yeni epoxaya qədəm qoymaq, bu dövrün kiçik yaşlı oxucularının bədii-estetik istəyini duymaq, maraq doğuran ədəbi prosesin axtarışında olmaq, uşaq nəsr nümayəndələrinin yeni axtarış cığırlarına qədəm basmaq tələbini qoyurdu ki, bunu isə yalnız bu sahəni olduqca dərinləndirən, bədii-estetik cəhətdən formalaşmış təsəvvürə malik olan istedadlı qələm sahibləri əldə edə bilirdilər.

Zaman ötdükcə müasir milli ədəbi prosesdə bir aydın istiqamət görünməyə başladı, görkəmli qələm sahibləri dünya ədəbiyyatı ilə ayaqlaşmağa cəhd etdilər və son nəticədə sovet dönəmindən fərqli olaraq, siyasi ideologiyadan olduqca uzaq, mövzu-ideya baxımından fərqli görünən və kiçik yaşlı oxucularda maraq doğuran mütərəqqi bəşəri motivlərə üz tutdular və nəticədə, bədii sənətkarlıq baxımından bir-birini təkrar etməyən, uşaqların mənəvi-estetik tərbiyə sistemində daha böyük əhəmiyyət daşıyan nəsr əsərləri meydana gəldi. Z.Xəlilin "Dünyanın ən balaca nağılları" (2002), "Orxan və dostları" (2004), "Yumru Yumaq və Qumru" (2011), "Günəşi qopartmaq istəyən ayılar" (2013), "Orxan, Vəfa və Bənək" (2015), "Çınqı" (2016), Q.İsabəylinin "Elnur, Əkil və onların başına gələnlər" (2004), "Samar at minir" (2006), "Cin" (2013), "Aclıq" dərsi" (2014), "İii...aaa..." (2014), "Boz cücələrlə məşhur oğrubaşı Qara Pişiyin ölüm-dirim savaşı" (2015), hekayələr və nağıllar daxil edilmiş "Leyləyin intiqamı" (2015), Ə.Quluzadənin "Qürbətdən düşən daş" (2008), S.Nuruqızının "Sarı qız, Dız və Vız" (2003), "İpəkçənin macəraları", "Cuya ilə iki gün" (2007), "Qərribə kəndin nağılı" (2008), "Paltar dolabında gizlənən" (2008), "Aysu və Ay" (2009), "Ağca və Cubbulu" (2009), R.Yusifqızının "Yaşıl gözlü qız" (2010), "Aysu" (2012), "Zamanın əsirləri" (2014), E.Zeynalovun "Qırmızı almalar" (2007), "Qarabağ hekayələri" (2009), G.Munisin "Hanı Toplanın topu?" (2009), "Yad planetdən gələn oğlan" (2013) və sair müxtəlif motivli uşaq nəsr əsərləri az sayda olsa da nəşr olundu.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz və adlarını sadaladığımız, mövzu və sənətkarlıq baxımından eyni səviyyədə olmayan uşaq nəsr əsərlərini təhlilə cəlb etməklə bu əsər müəlliflərinin yeni yönümlü mövzu-ideya axtarışına nə dərəcədə çıxmasını, fərdi yazıçılıq üslubunun bədii-estetik keyfiyyətə malik olmasını, uşaq nəsr dilinin səciyyəvi əlamətlərini dəyərləndirməklə tədqiqat çərçivəsində ümumi elmi-nəzəri nəticələr çıxarmağa çalışacağıq. Onu da vurğulayaq ki, bəzi uşaq nəsr nümunələri haqqında bir sıra məqalələrin qəzet və jurnallarda yetərincə dərc olunması, gen-bol təriflənməsi də tədqiqatımızın obyektiv təhlili nəticələrinə kölgə sala bilməyəcək. Bu səbəbdən də, hələlik barmaqla sayıla bilən ciddi və orijinal uşaq nəsr əsərlərinin azlığı tədqiqatda və apardığımız təhlildə söz demək imkanlarını məhdudlaşdırmır, əksinə, obyektiv fikir yürütmə dərəcəsini artırır.

Görkəmli uşaq yazıçısı Z.Xəlil milli uşaq nəsrində yaradıcılıq axtarırlarına hələ sovet dövründə qələmə aldığı "Ballıca" (1981) əsəri ilə başlamışdır. Bundan sonra uşaq nəsr yaradıcılığını daha da genişləndirərək uşaqların maraq dairəsinə uyğun gələn, siyasi-ideoloji prinsiplərdən tamamilə uzaq olan "Çıraq nənənin nağılları" (1983), "Cırtanla Azmanın yeni sərgüzəştləri", "Salam, Cırtan" (1986) (rus dilində) və sair nəsr əsərlərini qələmə alaraq hələ sovet dönəmində milli uşaq nəsrimizi yeni mövzu-ideya baxımından yeni istiqamətə yönəltməyi bacarmışdır. Müstəqillik illərində də öz üslubuna sadıq qalaraq bu istiqamətdə nəsr

əsərləri qələmə almaqda bədii yaradıcılığını daha da zənginləşdirmiş, əvvəlki illərdə əldə etdiyi nəsr uğurlarının davamı olaraq oxucu marağı baxımından bir-birindən fərqli və olduqca maraqlı nəzərə çarpan əsərlərini qələmə almışdır.

Onun bu illərdə çap olunmuş “Dünyanın ən balaca nağılları” kitabındakı mövzu baxımından yeni, dərin məna kəsb edən ən lakonik nağıllar mövzu-ideya istiqamətlərinə görə öz müasirlərindən tamamilə seçilir. “Oxuyan koğuş”, “Çəpiş”, “Hamiya nağıl danışmaq istəyən qız”, “Çiyələk çayının dibindəki oğlan”, “Bütün dünyanı fəth edən padşahın tacı”, “Bədəlin şəhadət barmağı”, “Başqa planetə uçan çeyirtgə”, “Yalandan yaranmış adam”, “Qayaya çevrilmiş balina”, “Yeyimcillər ölkəsinin adamları”, “Stolüstü lampanın dərdi”, “Dünyanın ən ədalətli gözətçisi” və sair nəsr əsərləri milli və dünya folklor motivlərindən qida alsa da, sırf orijinal bədii nümunə təsiri bağışlayır. Olduqca dərin məna kəsb edən bu yığcam hekayələri oxuduqca istər-istəməz Qrimm qardaşları, H.X.Andersen, Ş.Perro, R.Kiplinq, C.Rodari və digər dünya şöhrətli yazıçıların uşaq nəsr yaradıcılığını xatırlayırsan. Uşaq anlamına uyğun gələn şirin yumor, bəzən mövcud cəmiyyətimizin bir sıra qüsurlarına yönəldilən kəskin sarkazm bu əsərlərin daha da bədii dəyərini artırır. İstedadlı yazıçı mövcud cəmiyyətdə müşahidə etdiyi bu çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün özünəxas ədəbi priyomlardan məharətlə istifadə yolu ilə nəsr əsərlərini ərsəyə gətirmiş, əsərin ən dərin qatında gizlədilən spesifik halların dərk olunması üçün kiçik yaşlı oxucuların kövrək hissiyatına nüfuz etmiş və bu maraqlı nağıllar uşaqların mənəvi-əxlaqi keyfiyyətini bir qədər də tənzimləyə bilməmişdir.

Z.Xəlil milli uşaq nəsrinin ən çox dəyər daşıyan milli ənənələrini qoruyub saxlamaqla yanaşı, həmçinin, tərbiyə sferasında mütərəqqi mahiyyət daşıyan Qərb uşaq ədəbiyyatının bədii çeşməsindən götürdüyü bircə damla ilə orijinal əsərlərini yaratmaq imkanlarını özündə saxlamağa nail olmuş, öz müasirlərinə əsl nümunə göstərmişdir. Bu nəsr əsərlərinin qaynaqlarının bir ucu istedadlı qələm sahiblərinin yaratdığı Qərb uşaq ədəbiyyatına gedib çıxsada, onun yaratdığı müxtəlif səpgili xarakter-psixologiyaya malik olan bu və ya digər fərqli görünən uşaq obrazları milli keyfiyyətləri özündə saxlaya bilməmiş, bu da yazıçının tükənməz istedadından xəbər verir. Onun nəsr əsərlərindəki peyzaj və ya mənzərə obrazlılığı, illüstrativ ecəzkar təsvirləri, uşaqların anlam dərəcəsinə uyğun gələn bədii-estetik üslub çalarları daha qabarıq nəzərə çarpır.

Z.Xəlilin uşaq nəsr əsərləri XX əsrin 80-ci illərindən (“Balıca”dan) bu günə kimi öz populyarlığını özündə saxlaya bilməmişdir. Bunun səbəbi odur ki, yazıçı hər dəfə yeni mövzular axtarışına çıxır, tələbkar oxucuların mənəvi-estetik tələbini duya bilir, yeni yaratdığı uşaq obrazlarının və maraq doğuran qeyri-adi əhvalatların məharətli təsvir ilə dünyanı yenidən dərk etməyə başlayan bəşər övladını arxasınca apara bilir. Çünki o, nəsr əsərlərini yazanda real hadisələrlə maraq doğuran fantastikanın sintezinə daha önəm verir və nəticədə, uşaqlar bu təsvirlərin “əsirinə” çevrilirlər. Məsələn, onun “Orxan və dostları” əsərində bunların şahidi oluruq. Bu mövzu uşaq nəsrimizdə həm üslub, həm forma və məzmunca seçilən əsərlərdən biri kimi, həm də milli uşaq nəsrində ilk roman janrı kimi dəyərləndirilir. Bu gün müasir milli uşaq nəsrindən söz açarkən, istər-istəməz onun əsas yaradıcılıq mənbəyinə, bədii sənətkarlıq rüşlərinə, mütərəqqi əhəmiyyət daşıyan dünya uşaq ədəbiyyatı nümunələrindən bəhrələnmə imkanlarına nəzər yetirmək zərurəti yaranır. Bu mənbələrin yüksək yaradıcılıq səviyyəsini görə-görə zəif uşaq nəsr əsərlərinin ayaq açmasına yol vermək o deməkdir ki, bədii cəhətdən zəif olan bu nümunələr dünya rəqabət sferasında məğlubiyətə düçaq olacaqdır. Ədəbiyyat o vaxt ədəbi mühitdə yaşamaq hüququ qazanır və dünya miqyaslı rəqabətə tab gətirə bilir ki, müasir dövr oxucusu bu ədəbi nümunələrin əvvəlkilərdən daha üstün olan cəhətlərini hiss edir, həm də onun mənəvi-estetik tələbatını yetərinə ödəyə bilir. Milli xalq ədəbiyyatını incəliyinə kimi bilmədən, bədii sözün dəyərin dərk etmədən sənətkarlıq baxımından fərqli əsər yaratmaq mümkün deyildir. Son illərin bədii uşaq nəsr yaradıcılığını araşdırarkən bu müsbət keyfiyyətləri yalnız orta nəslin istedadlı qələm sahiblərində görmək mümkündür.

Ümumiyyətlə, müstəqillik illərində uşaq yazıçılarımızın bu və ya digər mövzuda qələmə aldığı nəsr əsərləri sovet dönəmində yazılan bədii nümunələrlə müqayisədə daha real, dar çərçivəli siyasi ideologiyanın toruna düşməkdən uzaq görünür. Müasir cəmiyyətdə cərəyan edən hadisələri və uşaqların mənəvi-psixoloji durumunu duymadan və bunları nəzərə almadan yeni mövzu-ideya yönümlü nəsr əsərləri yazmaq mümkün deyildir. Nə yaxşı ki, müntəzəm ədəbi fəaliyyət göstərən uşaq yazıçılarımız bu problemin zəruriliyini dərinləndirən dərk etmiş və az bir müddət içərisində uşaqların mənəvi-estetik tələblərini qismən də olsa ödəyə bilməmişlər.

Ədəbiyyat

1. Əsgərli F. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının mərhələli inkişafı. Bakı, ADPU-nun nəşri, 2009, s. 31-32.
2. Əsgərli F. ”Uşaq ədəbiyyatı: qarşılıqlı yaradıcılıq qaynaqları”. Bakı, ADPU, 2010
3. Əsgərli F. ”Sehrli dünyanın memarı”. Bakı, ADPU, 2012
4. Xəlil Z., Əsgərli F. Uşaq ədəbiyyatı (dərslük), Bakı, ADPU, 2011, 498 s.
5. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müntəxabatı (XIX-XX əsrlər), I cild. Bakı, “Nasir”

ƏLİYEVƏ SARA

Bakı Slavyan Universiteti

TÜRK DASTANLARINDA BOZ QURD

Açar sözlər: *türk, əcdad, "Boz Qurd", "Ərgənəkən", "Oğuz kağan"*

The gray wolf in urkish sagas

In article we saw some topics and their analyses in Turkish sagas. There have "The Gray Wolf" saga's 3 versions. It is said that the ancestor of Turks was wolf. At the same time it is approved that he was savior and leader. As well also saw his brutal features at some points.

Keywords: *Turk, ancestry, "The Gray Wolf", "Ergenekon", "Oghuz Kaghan"*

Dünya xalqlarının mifoloji sistemində türk mifoloji sistemi mühüm yer tutur. Qədim türk mifoloji təfəkküründə "Boz qurd" bolluq və uğurun simvoludur. Atalarının qurda bənzədilməsi, "qurd ana"dan törədiklərinin təsviri həm yazılı qaynaqlarda, həm də dastanlarda özünü göstərir. Türklərin törəyişi haqqındakı Boz Qurd dastanları, Nizami Cəfərovun fikrincə, dünyanın yaranması barədəki konsepsiyadan sonra meydana gəlmişdir. Alimin araşdırmalarına görə, bu dastanlar I minilliyin ortalarından sonra tarixi ideya və məzmununa ciddi xələl gəlmədən yenidən dirçəlmişdir. Dastanın iki variantı Hun soylu Göytürk, üçüncü variantı isə Uyğur dövrünə aiddir. Bu mətnlər Çin mənbələrində təsdiqlənsə də, dastanların əsas motivlərinə orta əsr türk qaynaqlarında da rast gəlmək olur.

Birinci varianta əsasən, göytürklər Aşına adlı ailədən törəmişdilər. Çoxalib ayrı-ayrı oymaqlarda yaşadığı zamanda Lin adlanan ölkənin hücumuna məruz qaldılar. On yaşlı uşaqdan başqa bütün əhali öldürüldü. Düşmən əsgərləri bu uşağı öldürməyib, onun ayaqlarını sındıraraq bir bataqlığın yanına atdılar. Balalarını itirmiş dişi qurd uşağı ətlə bəsləyərək böyüdür və ondan hamilə qalır. Düşmənlər isə uşağın sağ olduğunu öyrənib, onu axtarırlar ki, öldürsünlər. Qurd uşağı götürüb qaçır. Onun on uşağı olur. Həmin uşaqlar böyüyüb evlənir, qısa vaxtda artıb yüz ailə olur. Vaxt keçdikcə ərazi onlara dar gəlir, buna görə buradan çıxıb Altay dağlarının ətəyində məskunlaşırlar. Aşına adlı qardaş xaqan seçilir, qurd soyundan olduğunu göstərmək üçün çadırının önündə qurd başlı bayraq ucaldır. Bundan sonra göytürklər Aşına boyu olaraq xatırlanır. Qurd başının bayraqda əks olunması boz qurdun əcdad-xilaskar statusunu təsdiqləyir.

İkinci varianta görə, göytürklər A Panqpunun başçılığı ilə Sou adlanan yerdən çıxdılar. Düşmən hücumu nəticəsində başçının on yeddi qardaşından yalnız qurddan doğulmuş cəsür, güclü, yağışa, küləyə hökm edən İci Nisu Tu sağ qaldı. O, Yaz və Qış tanrısının qızları ilə evlənir. Bunların hərəsindən iki uşağı olur. Uşaqlardan ən böyüyü Na Tuli A Panqpunun nəslinin məskunlaşdığı Şin dağlarına gedir. Od tapıb camaatı soyuqdan xilas edir. Bundan sonra qardaşları onu başçı təyin edib adını Türk qoyurlar. Onun on arvadı olur, oğlanları soyadlarını analarından götürür. Ataları öləndən sonra uşaqlar qərara gəldilər ki, ən yüksəyə tullanan başçı olacaq. Anası Aşına olan kiçik oğlan başçı olur və Aşına soyu törəyir. Aşına "dişi qurd" anlamını verir.

Üçüncü variant digər iki variantdan fərqlidir. Belə ki, qədim Kun başçılarından birinin olduqca gözəl iki qızı var idi. O, Tanrını qızları insanla evlənmək üçün yaratdığına inanmırdı. Fikirləşirdi ki, qızları ancaq Tanrıyla evlənə bilər. Buna görə bir qala tikdirib, qızları ora köçürdü. Qalanın ətrafında qoca bir boz qurd dolaşır. Başını qülləyə tərəf çevirib, ulayır və sonra özünə bir yuva düzəldir. Kiçik qız qurdun qurd cildinə girmiş Göy Tanrı olduğunu dedi və bacısını aşağı düşməyə razı saldı. Onların qurdla izdivacından doqquz oğuz-on uyğur uşaqları doğuldu. Onlar nəhə çəkəndə və mahnı oxuyanda qurd kimi səs çıxardırdılar. Qeyd edək ki, bu mətni "Doqquz Oğuz-On Uyğur" dastanı da adlandırırlar. A.Şükürovun mülahizəsinə əsasən, "Doqquz Oğuz-On Uyğur" türklərinin iki dastanı mövcuddur. Birincisi yuxarıda bəhs etdiyimiz uyğur türklərinin yaranması ilə bağlıdır. Digəri isə "Köç" dastanıdır.

"Ərgənəkən" dastanında qurd türk başçısının əsas adı kimi verilir. Belə ki, Ərgənəkəndən çıxarkən, göytürklərin başçısı Börtə Çönə idi. Bu monqolca boz qurd anlamını verir. Dastanda türklərin 400 il ərzində Ərgənəkəndə yaşadığı göstərilir. Bu vaxt müddətində o qədər artırırlar ki, bu əraziyə sığmırlar. Burdan çıxmaq üçün yol axtarırlar. Sonra öyrənirlər ki, bir dəmir, kömür yatağı var. Bu yataq bir qurdu qovarkən tapılmışdı. Qurd yatağın yanındakı balaca bir deşikdən qaça bilmişdi. Türklər bu dəmir dağı əridib martın 9-unda Ərgənəkəndən çıxmağa başladılar. Beləliklə, türklərə hardan gəldiyi bilinməyən bir boz qurd bələdçilik edir. Bundan sonra, Börtə Çönə əlinə qurd başlı bir bayraq alıb bütün düşmənlərinə qalib gəlir.

Məşhur professor Ağayar Şükürov qədim türk mifologiyasını dərinlən araşdırmışdır. O, bir sıra tədqiqatçıların fikrinə əsaslanaraq, bu mükəmməl tədqiqat əsərini ortaya çıxarmışdır. Alimin fikrincə, boz qurd xilaskar, əcdad, hami, yol göstərən və s. funksiyaları yerinə yetirir. A.Şükürov yazır: "...Bütün bunlar boz qurd obrazının ilkin qatlarında Tanrı oğlu motivinin durduğunu göstərir. Boz qurdun qalan funksiyaları Tanrı oğlu motivi ilə əlaqədardır... Yaradılış miflərindən aydın olduğu kimi, Tanrı oğlunun əsas funksiyası xilaskarlıqdır. O, insanları Erlikdən, onun köməkçiləri olan yaman ruhlardan qoruyur, insanlara od almağı, silah düzəltməyi, açığı qurmağı və s. öyrədir" (5, s. 101).

"Oğuz kağan" dastanı qədim türk eposunun ən mükəmməl təzahürlərindəndir. A.Şükürovun fikrincə, "Oğuz kağan" dastanında Tanrı oğlu funksiyasının bir hissəsini boz qurd, digər hissəsini isə Oğuz reallaşdırır. Türk elinin xilaskarı Oğuz və boz qurddur. Oğuz xaqan əcdad-qəhrəman kimi özünü göstərir. Mətnə əsasən, funksiyalar bir qədər konkretləşib. Belə ki, xilaskarlıq – yol göstərmək funksiyasını qurd, el qurmaq, dövlət yaratmaq missiyasını isə Oğuz yerinə yetirir. Ümumiyyətlə, Oğuz xaqan qədim türk mifologiyasında digər dastan qəhrəmanlarından seçilir.

Ağayar Şükürov yazır: "Oğuz" dastanı həm uyğur, həm də fars dillərində zamanəmizə qədər gəlib çatmışdır. Çox vaxt Oğuzu Mete ilə eyniləşdirirlər. Lakin bəzi alimlərin fikrincə, bu dastan Metedən də əvvəl olmuşdur. Lakin tarixçilərə görə isə Metenin şəxsi məziyyətləri – qəhrəmanlığı və həyatının mühüm cəhətlərinin Oğuz xaqanının həyatına bənzəməsi Oğuz xaqanının əslində Mete olacağı fikrinə gətirib çıxarır" (5, s. 157).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dastanın iki dildə bu günümüzə qədər gəlib çatmışdır. A.Şükürovun təbiri ilə desək, uyğur variantı daha qədimdir. Fars dilində olan "Oğuznamə" isə XIV əsr müsəlman tarixçisi Fəzlullah Rəşiddədin Həmədaninin "Cəmi ət-təvarix" adlı əsərinin bir hissəsidir. Eyni zamanda dastanın "Kitabi-Dədə Qorqud", XVII əsrdə Əbülqazi xan Xivəlinin yazdığı "Şəcərəyi-tərakimə" və s. kimi versiyaları mövcuddur. Uyğur dilində olan "Oğuznamə"də Oğuz xaqanın ayağı öküz ayağına, beli qurd belinə, çiyini samur çiyinə bənzədilir. Bədəninin bütünlüklə tüklə örtülü olduğu qeyd olunur. Dastanda təsvir olunur ki, Urum xaqan Oğuz xaqanı saymadığına, tabe olmadığına görə, o, Urumun üzərinə hücum etmək üçün yola çıxır. Qırx gündən sonra Buz dağının ətəklərinə çatır, burada çadır qurur və gecələyir. Səhər dan yeri ağararkən, onun yurduna – hazırda məskulaşdığı yerə gün işığına bənzər bir işıq düşür və içindən boz (göy) tüklü, boz (göy) yallı böyük, erkək bir qurd görünür. Oğuzun yol göstərmək istədiyini deyir. Ordu bu qurdun dalınca gedir. Qurd İdil Moran kənarında dayanır. Savaş başlanır və Urum xaqan məğlub olub qaçır. Onun nə ki var-dövləti var idi, hamısı Oğuzun əlinə keçir. Bozqurd yenə ordunun qabağına düşür. İdili keçib İt Barakın ordusu ilə qarşılaşırlar. Savaşda yenə Oğuz üstünlük əldə edir. Sonra yenə eyni üsulla qurdun arxasınca getməklə Türklərə qalib gəlir.

Dastanın 12-ci hissəsində Oğuz xaqan tərəfindən boz qurdun onların uranı olacağı arzulanır. Uran sözü isə hərbi çağırış anlamını verir. Dastan boyu həqiqətən də bunun şahidi oluruq. Belə ki, boz qurdun başçılığı və çağırışı ilə baş tutan yürüşlər hamısı qələbə ilə nəticələnir. Qeyd edək ki, boz qurd yalnız Oğuz xaqanın gözüne görünür. Bunu A.Şükürov öz "Mifologiya"sının Türk mifologiyası ilə bağlı altıncı kitabında qeyd edir. O, bildirir ki, "Oğuzun boz qurdu döyüş uranı elan etməsi onun qurd kimi döyüşən say seçmə gənc döyüşçülərə malik olduğunu sübut edir. Buna görə də əski türklər doğulan hər bir uşaqda döyüşçü gördüklərindən "qurd oldu" – deyirdilər" (1, s. 106).

Fəzlullah Rəşiddədin Həmədaninin "Oğuznamə"sində isə qurdla bağlı bir epizod diqqəti cəlb edir. Burada bir qoca qurdun üç gənc qurda etdiyi şikayətlər verilir. Belə ki, o qocalığından gileylənir, ovlarının arxasınca qaçıb çata bilmədiyini, çatanda isə onları parçalaya bilmədiyini deyir. Gənclər isə onların özünün qüdrətli olduğunu, yaşlıya kömək etməzlərsə, dəyərsiz ola biləcəklərini, bu gecə fırtınanın olacağını, fürsətdən istifadə edib, toy üçün gətirilmiş heyvanların quyuq və qarınlarını parçalayıb qoca qurda verəcəklərini və həmişə ona yardım edəcəklərini deyirlər. Lakin Göl Erki xanın Qara Barak adlı iti qurdlarla vuruşur, onların qoyunlara hücum etməklərinə mane olur, qurdlar Duman xan tərəfindən öldürülür. Burada Qara Barakın xana olan sədaqəti ön planda verilir. Eyni zamanda kiçiyin böyüyə hörməti qurdların simasında verilir. Sözüünü tutmaq da əsas keyfiyyət kimi özünü göstərir.

Türk dünyasının məşhur abidəsi olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında müəyyən qədər qurdla bağlı epizodlara rast gəlirik. Bu epizodlar "Salur Qazanın evinin yağmalandığı" boyla bağlıdır. İlk olaraq, Qazan xanın yuxusunda rast gəlirik. O, quduz qurdların onun evini dəldiyini yuxusunda gördüyünü qardaşı Qaragünəyə deyir. Qardaşı yuxunun bu hissəsini yoza bilmir. Bundan sonra Qazan xan öz yurduna gəlir. Ardıcıl olaraq yurd, su, qurd və köpəklə xəbərleşir. Qurd haqqında deyir: "Qurd yüzi mübarəkdir, qurdan bir xəbərleşəyim" (2, s.41). Onunla xəbərleşərkən, qurdun gününün axşamlar başladığını, qarda yağışda ər kimi dayandığını, atları kişnətdiyini, qızıl dəvələri inləşdirdiyini, qoyunları yediyini, ulartısının köpəkləri təşvişə saldığını, çobanları gecə vaxtı qaçırtıldığını deyir və elindən bir xəbəri varsa, ona verməsini xahiş edir. Lakin

məlum məsələdir ki, qurd ona cavab verə bilmir. Bu boyda Qaraca çobanın qüdrətindən danışılarkən bildirilir ki, onun sapandının qorxusundan bayırda qalan heyvanını bir qurd yeyə bilməzdi.

Qazılıq qoca oğlu Yeynək” boyunda dayısı Əmən Yeynəkə igidlərindən danışarkən onları Bayırın qurduna bənzədir. Yeynək atası ilə görüşərkən, sahibsiz yerlərin qurdu kimi inildədikləri təsvir olunur.

“Salur Qazanın dustaq olduğu və oğlu Uruzun onu xilas etdiyi” boyda Qazan xan kafirlərə: “Əzvay qurd ənügi erkəgində bir köküm var...” – deyir (2, s. 158). Burada qurdun əcdad olduğu bir daha təsdiqlənir.

Beləliklə, bu məqalədə türk dünyasının bir sıra dastanlarında və onların versiyalarında qurdla bağlı mətn və tədqiqatlar üzərində müəyyən araşdırma aparılmış, onun əcdad, xilaskar, yol göstərən, hərbi çağırışçı, müqəddəs olduğu bir daha təsdiqlənmişdir. Qurdun bütün bu cəhətləri ilə yanaşı, onun heyvani xüsusiyyətləri, çox vaxt güclü, bəzi məqamlarda isə zəif olduğu məqamlar da qeyd olunmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov N. Qədim türk ədəbiyyatı. Bakı, AzAtaM, 2004, 322 s.
2. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004, 376 s.
3. Oğuznamələr, tərtibçilər və ön sözün müəllifləri: K.Vəliyev, F.Uğurlu. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1993, 92 s.
4. Rəşidəddin. “Oğuznamə”. Anadolu türkcəsindən Azərbaycan dilinə çevirən, ön söz və göstəricilərin müəllifi və bibliografiyanın tərtibçisi İ.M.Osmanlı, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. Bakı, Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2003, 108 s.
5. Şükürov A. Mifologiya, 6-cı kitab. Qədim türk mifologiyası. Bakı: Elm, 1997, 232 s.
6. dede.musiqi-dunya.az/ye/aski_turk_dastan.html.

ƏZİMOVA AIDA

Bakı Dövlət Universiteti

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANINDA MİLLİLİK MƏSƏLƏSİ

Açar sözlər: *epos, oğuz, “Kitabi-Dədə Qorqud”, milli, mənəvi*

The nationality problem in the “Kitabi-Dede Qorqud”

In the research, the saga's creativity and the nationality issue in our epics have been investigated. The essence and purpose of the Oguz state is to create unity and solidarity in the society in the relationships between people and all peoples, and so on. propagation of ideas was investigated.

Keywords: *epos, oguz, “Kitabi-Dada Qorqud”, national, moral*

Ədəbi-tarixi yaddaşlarımızda tarix boyu elə bədii nümunələr mövcud olmuşdur ki, həmin mətnlərdə bir xalqın mədəniyyəti, dini etiqadı, həyat tərzini, adət-ənənəsi əks olunaraq bu mənada zəngin informasiyanı özündə ehtiva edir. Mövcud məsələləri dastan yaradıcılığı kontekstində araşdırmaq daha məqsədə uyğun hesab edilə bilər. Dastan yaradıcılığı dünya ədəbiyyatında ayrı-ayrı xalqların müxtəlif tarixi dövrlərdə ədəbi-bədii, ictimai-siyasi düşüncəsini əks etdirən şifahi yaradıcılıq sahələrindən biridir. Bu şifahi irs aləmində türk dilli xalqların, o cümlədən azərbaycanlıların dastan yaradıcılığının xüsusi yeri vardır. Dastan yaradıcılığı dünya xalqlarının şifahi sənətin zəngin bir qolunu təşkil edir.

Lakin tarixin keşməkeşli dövrlərində müəyyən ədəbi nümunələrin bir qismi məhv olmuş, yandırılmışdır. Bu cəhətdən biz xoşbəxt xalqlardan hesab olunmalıyıq ki, 1300 illik tarixə malik olan “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi bir ədəbi nümunəyə malik olmuşuq.

Dastanlar bəşər mədəniyyətinin nadir incilərindən biri kimi, şifahi söz xəzinəsinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlar toplusu, müxtəlif məzmunlu oğuznamələr və “Boz Qurd” kimi qiymətli epos nümunələri indi də dünya mədəniyyətinin sayılıb-seçilən inciləri sırasında özünəməxsus və diqqətəlayiq yer tutur. “Kitabi-Dədə Qorqud” oğuz türklərinin dastanıdır.

Dastanlarda xalqın gündəlik məişəti və həyat tərzini, təsəvvürləri, cəmiyyətə baxışları, milli adət-ənənələri, psixoloji-mənəvi keyfiyyətləri, məşğuliyyəti və tarixi mübarizələrinin təsviri mühüm yer tutur. Elə bu səbəbdəndir ki, dastanları xoşbəxt həyat uğrunda aparılan mübarizəsiz təsəvvür etmək çətindir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" və "Manas" belə epos-dastanlardan hesab olunur. Qəhrəmanlıq motivləri ilə zəngin olan bu dastanlarda milli adət-ənənələr, əxlaq normaları və davranış qaydalarının təsviri də mühüm yer tutur.

"Kitabi-Dədə Qorqud" həm də Azərbaycan xalqının tarixidir. Onun ictimai-siyasi varlığının poetik inikasidir. Ensiklopedik mahiyyət daşıyan bu abidənin VI-VII əsrlərdə yarandığı ehtimal edilməkdədir.

İstər ən qədim dövrlərdə, istərsə də erkən orta yuzilliklərdə türkdilli xalqların o cümlədən, azərbaycanlıların yaradıcı düşüncə və təfəkkürünün dəyərli abidələrindən biri olan dastanlar sosial-siyasi və hüquqi fikrimizin zənginləşməsində mühüm tarixi rol oynamışdır. Çox maraqlı və diqqətəlayiq haldır ki, epos-dastanlarda, o cümlədən, "Kitabi-Dədə Qorqud"da ehtiva olunmuş ideyaların bəziləri çağdaş dövrlə səsleşir. Ədalətli hökmdar, ədalətli qanun və ədalətli cəmiyyət və s. bu kimi ideyalar deyilənlərə nümunə ola bilər. "Kitabi-Dədə Qorqud" türk xalqlarını, xüsusilə oğuz tayfalarının bədii təfəkküründən doğan folklor incisidir. Lakin eposun ideya-məzmunundan onun eyni zamanda da, möhtəşəm ictimai-siyasi fikr abidəsi olduğu aydın olur. Bütün bunlar "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunu həm də Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi fikr tarixinin əzəmətli abidələrindən biri kimi dəyərləndirməyə əsas verir. Epos dərin vətənpərvərlik ruhunda olması, oğuz elinin öz suverenliyi uğrunda qəhrəmanlıq mübarizəsi, cəmiyyətdə mövcud olan davranış qaydalarının və əxlaq normalarının müqəddəsliyi və möhkəmliyinin qorunması sahəsində nümayiş etdirilən mütəşəkkillik, bütövlükdə oğuzların əxlaqi düşüncəsini, ictimai-siyasi təfəkkürünü dünya görüşünü əks etdirir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dakı ictimai-siyasi hadisələr qədim oğuzların ictimai və dövlət həyatı, cəmiyyətdə mövcud olan bəzi sosial siyasi təsisatlar və s.haqqında təsəvvürlər əldə etməyə imkan verir. Cəmiyyətdə hökm sürən adət-ənənələr, davranış qaydaları, eləcə də, dövlətin ədalətlə idarə edilməsində tətbiq edilən normalar, hər şeydən əvvəl, əxlaqi köklərə bağlı olmuşdur. Belə quruluşa malik cəmiyyətdə sosial ədalətin yüksək səviyyədə olduğu bir daha öz təsdiqini tapmış olur. Ədalət şərtlərinə əməl edilməsinin də əsasını əxlaqi dəyərlər təşkil edir. Bütün bunlar Oğuz elinin yüksək mənəviyyətli bir cəmiyyət olmasına şəhadət verir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" boylarının ideya-məzmununu göstərir ki, qədim oğuzlarda "yurd", "vətən", "cəmiyyət" və "dövlət" anlayışlarının çox mühüm əhəmiyyəti olmuşdur. Qədim oğuzlar bir məkan tanıyırdı. Bu məkan onlar üçün həm doğma yurd, el-oba vətən həm də heç bir zaman basılmaz olan möhtəşəm və qüdrətli bir dövlət idi. Ona görə də dastanlarda nəzərə çarpan vətən istəyi, eləcə də, xalqın və dövlətin taleyi uğrunda mübarizə aparmaq əzmi təsadüfi və ötəri hisslərdən ibarət olmamışdır. Bu istəkdə mənəvi paklıq və dərin bir inam var idi. Çünki, Oğuz dövlətinin mayası ədalətdən yoğrulmuşdu. Onun təsisinə Dədə Qorqud, Bayandur xan və Salur Qazan kimi ər igidlər yenilməzlik və sarsılmazlıq möhürü vurmuşdu.

Fikrimizcə, Oğuz dövlətinin başlıca amalı və məqsədi cəmiyyətdə insanlar və bütün xalqlar arasındakı münasibətlərdə birlik və həmrəylik yaratmaqdan, bəşər övladına dinclik, əmin-amanlıq verməkdən, insanları xoşbəxtliyə və səadətə qovuşdurmaqdan ibarət idi. Biz sonralar ictimai-siyasi və hüquqi fikr tariximizdən, dövlətlərin uzun müddət yaşaması möhkəmliyinin ədalətlə bağlı ilk ideyalarının rüşeymlərini siyasi-hüquqi fikr tariximizə Oğuz cəmiyyətinin tarixi təcrübəsi ərnağan vermişdir.

Dastanda Oğuz eli "İç oğuz" və "Dış oğuz" olmaqla iki yerə bölünür. Doğma yurda, vətənə olan dərin məhəbbət oğuz elinə daima xarici və daxili düşmənlərə qarşı mübarizə aparmaqda daima stimül mənbəyi olmuşdur. Oğuz elinin igidləri ilə bərabər türk qadınlarının da igidlikləri, doğma yurd uğrunda ərənlərdən geri qalmayan cəsarət və mərdlikləri ilə də rəğbət doğurur. Bütün bu qeyd edilənlər bir daha göstərir ki "Kitabi –Dədə Qorqud" mililiyi özündə ehtiva edən ədəbi nümunədir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan məhəbbət dastanları. Bakı, "Elm", 1979.
2. "Kitabi-DədəQorqud" dastanı. Bakı, "Öndər nəşriyyatı", 2004.
3. Səfərli Ə, Yusifli X.Qədim və Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, "Maarif", 1982.

HÜSEYNLİ TURAL
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Dövlət Universiteti

TÜRK ŞEİRİNDƏ HECA VƏZNİNƏ BİR NƏZƏR

Açar sözlər: *xalq yaradıcılığı, heca vəznı, Türk ədəbiyyatı, tarixi əhəmiyyət, ərəb poeziyası, aşığı və ozanlar*

The syllabic metre in Turkish poetry

There are national music, national plays, national verse dimension, national versification forms, even national rhymes. The metre is a rhythmical demention in verse. Though the old Chinese, Indian and Japon poetrylacked, there existed a metre in their poetry. In the old Arabic poetry there existed thyme in the Arabic poetry the metre appeared in the eighth century. In the Turkic poetry a syllabic metre has played a great role. Aruz is a metre in the Arabic poetry. The syllabic metre should not only be understood as a means to show the number of the syllables in verse. If would be a mistake to think so. The syllable has had a historical importance and a role in the Turkic as well as in the Azerbaijan poetry. The syllabic metre in the Turkish poetry has an ancient history. Its flourishing period began in XII century it reached its top in the middle of XIX century. The syllabic metre gradually had become so popular that it began to affect the palace literature. In Turkish literature Nadim can be a good example of it. In the Azerbaijan XVIII century Vidadi and also Vagif who lived in the palace of the Khan of Karabakh wrote their popular poems in the syllabic metre.

Keywords: *folk poets, syllabic metre, Turkish literature, historical importance, Arabic poetry, ashugs and ozans*

Heca vəznı türk şeiri üçün ən doğma vəznıdır. Bu vəzn türk dillərinin fonetik sisteminə bütünlüklə uyğun gəlir və onun təbiətindən və ahəngindən doğmuşdur. Türk şeirində heca vəzninin tarixi qədimdir. Lakin onun ən parlaq dövrə girməsi XIII əsrə təsadüf edir. Bu fikri biz heca vəzninin görkəmli tədqiqatçıları Ə.Qabaqlı və Ə.Abidin əsərlərində də görə bilərik. Bu dövrdə heca vəznində gözəl ədəbi nümunələr yaradan şairlərin arasında Yunus İmrə xüsusilə fərqlənir. “Yunus İmrəyə qədər zəif və cılız bir şəkildə gələn heca vəznı onda yeni bir çöhrə ərz etdi” (1, s. 483).

Yunis İmrədən sonra heca vəznı Türkiyə təkyələrində qüvvətlə inkişaf etməyə başlayır. XIV əsrin əvvəllərindən etibarən türk ədəbiyyatı üç qolda inkişaf etməyə başlayır. Ə.Qabaqlının da qeyd etdiyi kimi, Divan şairləri sonuna qədər əruz vəznindən istifadə etmişlər. Bunlara misal olaraq göstərə biləcəyimiz Yunus İmrənin davamçılarından Hacı Bayram, Pir Sultan Abdal, Qayğısız Abdal kimi güclü şairlər heca vəznindən çox istifadə etmişlər.

Keçmiş ozanların davamçıları olan xalq şairləri, aşığılar isə daim heca vəznindən istifadə etmişlər. Ə.Qabaqlı Aşığı Ömər, Gövhəri, Əmrah kimi bəzi şairlərin heca ilə bərabər, əruz vəznindən istifadə etdiklərini bildirsə də, doğru olaraq bu şairlərin əsl qüdrətlərini heca vəznı ilə yazdıqları şeirlərdə göstərdiklərini xüsusi olaraq qeyd edir. Bu dövrdə heca vəzninin ən qiymətli nümunələri isə Qaracaoğlan, Dadaloğlu, Aşığı Ələsgər, Aşığı Veysəl kimi xalq şairləri yaratmışlar. Yəni, türk ədəbiyyatında XIV əsrdən XIX əsrin ortalarına, tənzimata qədər yüksək zümrə şairləri əruz vəznini, xalqa səslənən şairlər isə heca vəznini inkişaf etdirmişlər.

İlk dövrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatında hecanın nə şəkildə olduğuna dair Əmin Abid bildirdiyi kimi, əlimizdə nümunə yoxdur. Yazılı ədəbiyyatda isə hecanın nümunələrinə Xətayidə rast gəlirik. Əmin Abid öz növbəsində yüksək zümrəyə mənsub “ərəb və əcəm kulturlərinin xəlitəsindən vücudə gələn bir padşah” olan Xətayinin heca vəznində şeirlər yazması “məfkurəvi bir xalqçılıq deyil, kəndi din və dövlət prinsiplərinin aşağı təbəqə əhali arasında yerləşdirmək məqsədilə idi, əsərlərini siyasi fəaliyyətinə yardımçı olaraq yazdı” (1, s. 487).

Əmin Abidin da doğru olaraq bildirdiyi kimi, Xətayi bu məqsədində çox müvəffəqiyyət qazanmış şəxsiyyətlərdəndir və onun heca vəznində yazdığı şeirləri təkyə-dərgah təşkilatları sayəsində Anadolunun və Rum elinin hər tərəfinə yayılmışdır. Bununla belə, tədqiqatçı fikrimizcə, haqlı olaraq Xətayinin hecasının əsrlərlə sona yetişdiyi halda, Yunus İmrənin hecasının yanında çox sönük və ibtidai olduğunu bildirir. Həmçinin Xətayinin daha çox onbir hecalılardan istifadə etdiyini yazır. Hərçənd ki, Xətayi 7 və 8 hecalı şeirlər də yazmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatında heca vəzninin əsl inkişafını xalq şairi Kərəmin adı ilə bağlayanlar var. Həyatı və şəxsiyyəti əfsanə dumanına bürünmüş Kərəmi Əmin Abid “Şərqi Oğuz türkcəsinin heca sahəsində yetişdirdiyi Füzulisi” hesab edir. Onun sayəsində heca vəzninin bu gün çox yayılmış onbirlisi bizim ədəbiyyatımızda yerləşərək inkişaf etmişdir. Əmin Abid həmçinin Kərəmin hecasını Yunis İmrə ilə başlayan hərəkətin təkamülü hesab edir və onun Xətəininkindən qüvvətli olduğunu bildirir (1, s. 487-488).

Heca vəzninin zaman keçdikcə geniş xalq kütlələri arasında populyarlıq qazanması sxolastik saray ədəbiyyatı nümayəndələrinin narahatlığına səbəb olurdu. Hətta heca vəznini “xaneyi-təbii və xərabi-əbləhan” da adlandırırlar. Lakin gözlənilənlərin əksinə olaraq heca vəznini ortadan qalxmadı, əksinə saray ədəbiyyatına da nüfuz etdi. Türkiyə ədəbiyyatından bu qəbildən Nədimin adını çəkə bilərik. Azərbaycanda isə XVIII əsr şairləri Molla Pənah Vaqif və Molla Vəli Vidadi ən yaxşı lirik parçalarını heca vəznində yazmışdır. M.P.Vaqifin qüvvətli şeirlərinin nəticəsində heca vəznini onun müasirləri tərəfindən də işlədilməyə başlandı. Vaqif on bir hecalı şeir formasından istifadə etmişdir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəbiyyatında on bir hecalı şeirin XVII-XVIII əsrlərdə çox dəbdə olması Xətayi ilə başlayan, Qurbani və Kərəmlə qüvvətlənən və inkişaf edən hərəkətin nəticəsidir. Qeyd edilən dövrdə bu inkişafın zirvəsi isə Vaqifin yaradıcılığıdır. Əmin Abid doğru olaraq qeyd edir ki, “... Molla Pənah Vaqifin hecası aşna olduğu (bağlı olduğu) sinfin ədəbiyyat tərbiyəsi sayəsində Xətayi və Kərəmdən çox fərqli və bəşkindir (yetkindir)” (1, s. 490).

Türkiyə ədəbiyyatında isə tənzimatdan sonrakı ədəbiyyatda başlayan avropaçılıq meyilləri və fikirləri şeirin mövzusunun və ümumi görünüşünü dəyişdirdiyi halda, vəzn seçiminə ciddi bir təsir göstərmədi. Hərçənd ki, ilk tənzimat şairləri Ziya Paşa, Namiq Kamal heca vəznini hətta müsbət fikirdə idilər. Ə.Qabaqlı bunun isbatı olaraq Namiq Kamalın Ziya Paşaya məktubunu və Ziya Paşanın “Şeir və inşa” məqaləsindəki fikirlərini misal gətirirlər. Həmçinin tədqiqatçı Əsəd Əfəndi və Cövdət Paşa kimi tarixçilərin də əsl türk şeirinin heca vəznini işlədildiyini, buna baxmayaraq tənzimatçılar arasında hecanı mənimsəyən və bütün şeirlərini bu vəznə yazmağa çalışan heç kimin çıxmadığını qeyd edir. Bu dövrün ədəbi aləmində kifayət qədər tanınan və xüsusi çəkiyə malik olan Ziya Paşa və Əhməd Vəfəq paşa bəzi mənzum tərcümələrini, Əbdülhəq Hamid “Nesteren” və “Liberte” adlı mənzum əsərlərini, Əli bəy “Lətafət” operasını ahəngsiz və türk heca ənənələrinə əsaslanmayan bir barmaq hesabı ilə yazmışlar.

Bu dövrün ədəbi nümunələrinə nəzər saldıqda aydın görünür ki, xalq şeiri ənənələrini tanımayan tənzimatçılar arasında heca vəznini bir həvəs, əyləncə olmaqdan irəli getməmişdir. Əmin Abidin qeyd etdiyi kimi, Qafqaz və Anadoluda heca ədəbiyyatının qüvvətləndiyi zamanlarda Mavəpayı-Xəzər köçəri türkmənləri arasında heca vəznində yazılmış ədəbi nümunələrə çox rast gəlmək olar. Lakin bu dövrün ən görkəmli nümayəndəsi Məhdimqulunun yaradıcılığında heca belə çox geri qalmış və ibtidaidir.

“Sərvəti-fünunçular” və onları izləyən Fəcri-Atı qrupu əruz vəzninə sadiq idilər. Əmin Abidin təbiri ilə desək, heca az-çox işlədilməklə bərabər, əruz ədəbi-mənzum nəşriyyatının yeganə vəznini oldu (1, s. 490). “Sərvəti-fünunçular” hətta heca vəzninə üstünlük verən milli ədəbiyyatçılarla sərt mübahisələrə də girişirdilər. Bunların arasında yalnız görkəmli türk şairi Tofiq Fikrət uşaqlar üçün sadə dildə yazdığı “Şeirimin” kitabında heca vəznindən istifadə etmişdir ki, bu da Ə.Qabaqlının qeyd etdiyi kimi, “Sərvəti-fünun”un bağlanmasıdan sonra və şairin ölümünə yaxın baş vermişdir (2, s. 651).

1900-cü ildən sonra yaranmağa başlayan yeni ədəbiyyatımızda xüsusilə Türkiyə ədəbiyyatının güclü təsiri nəticəsində vəzn seçimində Namiq Kamal, Əbdülhəq Hamid və “sərvəti-fünun” ədəbiyyatının təsiri olaraq əruz üstünlük verirdi. Türkiyə ədəbiyyatında və qeyd etdiyimiz kimi, bu ədəbiyyatın güclü təsirinin nəticəsində Azərbaycan ədəbiyyatında heca vəzninin yenidən qüvvətlənməyə başlaması Məhəmməd Əmin Yurdaqulun adı ilə bağlıdır. Məhəmməd Əmin Yurdaqul sadə dillə və heca vəznini yazdığı ilk şeirlərini “Sərvəti-fünun” məcmuəsində çap etdirmişdir (1897).

Əmin Abid bildirir ki, “Şair Məhəmməd Əmin kəndisinə qədər qullamları heca vəzninə bir çox vəznlər əlavə etdi, bizzat bunları təbliğ etdi (1, s. 491).

“Sərvəti-fünunçular”ın müasiri olduğu halda onların görüşlərinə qatılmayaraq heca vəznindən geniş istifadə edən şairlərdən biri də Rza Tofiq Böyükbaşdır.

Bütün şeirlərində heca vəznindən istifadə edən Məhəmməd Əmin Yurdaqul, Rza Tofiq, Ə.Qabaqlı qeyd etdiyi kimi yeni ədəbiyyatda heca vəznini işləyən yazarların öncülü oldular. 1911-ci ildə “Gənc qələmlər” məcmuəsində toplanan “Türkiyədə Milli ədəbiyyatçılar” deyə adlandırılan Ziya Göyaly, Ömər Seyfəddin, Əli Cənib və başqaları “türkcədə sadələşmə, vəznə hecaçılıq” düşüncələrini ortaya qoymağa və bunu tətbiq etməyə başladılar. “Milli Ədəbiyyatçılar”ın bu səyləri ilk bəhrəsini Birinci Dünya Müharibəsi illərində verməyə başladı. Türkiyə ədəbi mühitində “Beş hecaçılar” deyə adlandırılan Fərrux Nəfiz Çamlıbel, Orxan Seyfi Orxon, Yusif Ziya Ortaç, Xəlil Fəxr Ozansoy, Enis Behiç Koryürək heca vəzninin geniş imkanlara qovuşmasında əvəzsiz rol oynadılar. Heca vəzninə yeni dərinlik, məna çalarları, fəlsəfi məzmun, ahəng gətirən Əhməd Həmdi Tanpınar, Nəci Fazil Qısakürək, Əhməd Mühəpp Dranas, Əhməd Qüdsi Təcər kimi şairlər isə bu yolun layiqli davamçıları idilər.

Bu dövrdən sonra Azərbaycan və Türkiyə ədəbiyyatlarında hecanın inkişafında fərqli vəziyyətin şahidi oluruq. Türkiyə ədəbiyyatında sanki heca vəzninin imkanları “tükənir” kimi oldu. Ona yeni bir səs gətirən böyük sənətkarlar meydana çıxmıyınca durğunluq və təqlid dövrü başladı. İlk təpki olaraq 1933-lərdə Nazim

Hikmətin sərbəst vəzn dənəyişləri görüldü. Daha sonra Orxan Vəli heca şeirinə və hecaçılara qarşı sərt çıxışlar ilə “vəznə, qafiyəsiz şeirin bayraqdarlığını üstləndi” (2, s. 652)

Qeyd etməyi vacib hesab edirik ki, bu təsirin və düşüncə tərzinin nəticəsi bu gün də Türkiyə ədəbiyyatında özünü ciddi şəkildə göstərməkdədir.

Azərbaycan ədəbiyyatında isə biz tamamilə fərqli mənzərənin şahidi oluruq. XX əsrin 20-ci illərində olan dövrdə yaranan yeni ədəbiyyatda qüvvətlənməyə başlayan heca vəznini get-gedə poeziyamızda öz mövqeyini daha da möhkəmləndirdi. Bu dövrdə xüsusilə gənc şairlər heca vəznində yazmaqla yanaşı, sərbəst şeirə də üstünlük verirdilər. Lakin Türkiyə ədəbi mühitindən fərqli olaraq Azərbaycanda sərbəst şeir bənzər rəğbəti qazana bilmədi. Azərbaycan oxucularının ənənəvi şeir şəkillərinin mükəmməl bənd quruluşu və dəqiq vəzn tipləri əsasında formalaşan bədii-estetik zövqünü oxşaya bilmədi. Bu səbəbdən də 30-cu illərin əvvəllərindən heca vəznini poeziyamızda ön plana keçərək aparıcı mövqə tutdu.

Ədəbiyyat

1. Əmin Abid. Heca vəzninin tarixi. Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi poetikası. II kitab. Poetik fikrin təkamülü. Bakı, Elm, 2006
2. Ahmet Kabaqlı. Türk edebiyatı. 5 cildde. Birinci cild, İstanbul 2002
3. Məmməd Cəfər. Şeirimizin dili və vəznini haqqında. Füzuli düşüncü. Bakı, Azərənşr, 1974

İMANQULİYEVƏ ARZU

Bakı Slavyan Universiteti

MÜASİR NƏSRDƏ QƏHRƏMAN TİPİ

Açar sözlər: *nəsr, qəhrəman, mühit, psixologiya, zaman*

The type of the hero in the modern prose

In the 60-80s there were some changes in both the idea and poetics of Azerbaijani prose. Writers prefer to show more realism, hero's inner world, feelings, thoughts. If we pay attention to works of contemporary prose, we see that in these works life, society, morality, and courageous ideas are put on the forefront. In this case, the lyrical-psychological works of the reader are also valuable. With the advent of literature in the 60s, the emergence of a “new prose”, a new stage in our artistic thought has been laid. Along with all styles and forms updates, the main innovation in this era was human.

Keywords: *prose, hero, environment, psychology, time*

Müasir bədii nəsrə diqqət yetirsək, onun keçmişlə müqayisədə müəyyən dərəcədə dəyişildiyini görmək mürəkkəbdir.

Məlumdur ki, ötən əsrin 60-80-ci illərində Azərbaycan nəsrinin həm ideya istiqamətində, həm də poetikasında müəyyən dəyişikliklər baş vermişdir. Xüsusilə də, 60-cı illərdə ədəbiyyata gəlmiş yazarlar öz əsərlərində sosial - mənəvi sıxıntıyı əks etdirməyə başladılar. Həmin vaxt nəsrə, şerdə gedən bu prosesini müşahidə etmiş Mehdi Hüseyn yazırdı: “Mən cəsarətlə deyə bilərəm ki, bədii nəsrimizdə də, şeirimizdə də bir yeni mərhələyə qədəm qoymuşuq. Bu mərhələnin artıq qəti mövqə tutduğunu iddia etmək üçün tələsməyə ehtiyac yoxdur. Ən mühüm cəhət budur ki, həmin mərhələyə keçməyin tarixi labüdlüyünü bütün ədəbi ictimaiyyətimiz aydın hiss etməkdədir. Həyat hadisələrinin və insan surətlərinin təsvirində və mənalandırılmasında nə isə daha lirik, psixoloji təhlildə daha təmkinli və kamil bir üsul axtarmağın, daha tərəvətli və təzə ifadə vasitələrinə meyl göstərməyin özü heç də az əhəmiyyətli deyildir” (2, s. 3). Mehdi Hüseyn haqlı olaraq bildirir ki, yeni nəsrə keçməyimizə baxmayaraq tariximiz qorunub saxlanır. Bu da bütün ictimaiyyətə məlumdur.

Həqiqətən də müasir nəsr nümunələrinə baxdığımız zaman ortaya çıxan yenilikləri görə bilərik. Məsələn, Sovet dövrü ədəbiyyatında qəhrəmanlar daha çox ideoloji qəhrəmanlar idilər. Onların hərəsi ayrı-ayrılıqda bir ideologiyaya xidmət edirdilər. Cəmiyyət də buna əsasən onları ideallaşdırırdı. Sovet dövrü ədəbiyyatında iki cümlədən sonra bəlli olurdu ki, bu qəhrəman müsbətdir ya mənfi, realdır və ya idealdır. Amma müasir dövr ədəbiyyatında isə insan var. İnsan müsbət və ya mənfi, real və ya ideal ola bilər. Çağdaş Azərbaycan oxucusu isə sovet dövründə təsvir olunmuş qəhrəmanı yox, bu cür insanı qəbul edir. Ümumiyyətlə gerçək ədəbiyyatın işi elə real insanı yaratmaqdır.

“Tənqid və nəsr” monoqrafiyasında Elçin yazır: “Müharibədən sonrakı dövr Azərbaycan bədii nəsrinin ən nöqsanlı cəhətlərindən biri “müsbət qəhrəman və əmək” məsələsi ilə əlaqədər idi. Müsbət qəhrəman istehsalatda, kənd təsərrüfatında çalışır və məhz “müsbət qəhrəman” olduğu üçün planı vaxtından əvvəl artıqlaması ilə yerinə yetirir, müəyyən təşəbbüslər ortaya atır və o təşəbbüslərin həyata keçməsi üçün

əlindən gələn edir, ən sonda isə qalib gəlirdi” (4, s. 33). Yazıçı haqlı olaraq bildirir ki, o dövrdə müsbət qəhrəman yalnız əməklə məşğul olmalı, hər zaman da artıq iş görməli idi. Yəni, əgər qəhrəman əməklə məşğul olub, yeni təşəbbüslər ortaya atırsa, bu o deməkdir ki, o, müsbət qəhrəmandır.

Yeni nəsr ədəbiyyatımıza ilk əvvəl 60-cı illər nasirlərinin ilk hekayələri ilə daxil olur. Belə ki, tamlıqda 60-cı illərin ilk kitabları – Yusif Səmədoğlunun “220 nömrəli otaq” (1960), Elçinin “Min gecədən biri” (1966), Anarın “Bayram həsrətində” (1963) ... hekayə topluları “yeni nəsr kitabxanası”nın zəminini yaradır. Beləliklə, qəti söyləmək olar ki, bədii kamillik və dərinlik baxımından olmasa da, bir çox nümunələrdə 60-cı illər nasirlərinin ilk hekayələrində yeni nəsr artıq var idi. Burada artıq “sovet adamı” və “sovet həyatı”nın deyil, ümumən insan həyatı və insanın təsviri verilir. Müasir nəsrə yazılan əsərlərə diqqət yetirsək, görürük ki bu əsərlərdə həyat, cəmiyyət, mənəviyyat, yeniliyə cəsarətli fikir ön plana çəkilir. Belə olduqda isə lirik-psixoloji ruhlu əsərlər oxucu rəğbəti, eyni zamanda dəyərli münasibət qazanır. Məsələn, “Yanar ürək”, “Məhşər” (İsa Hüseynov), “Evin kişisi”, “Günəşli payız” (İsi Məlikzadə), “Dəyirman”, “Ceviz qurdu” (Mövlud Süleymanlı) və bu kimi başqa əsərlər kamill insanın daxili dünyası - cəmiyyətdə olan pis hallar ilə barışmayan, mənfiliklərə qarşı – saf, təmiz qəlbi ilə cəmiyyətə, mühitə və bütövlükdə dünyaya təsir göstərmək istəyir. Yazıçılar əsərlərində daha çox realizmə, qəhrəmanın daxili aləmini, hissini, düşüncələrini göstərməyə üstünlük verirlər. Ənənəvi mənfi və müsbət qəhrəmanları şəxsiyyəti real, fərdi dolğunluğu və mürəkkəbliyi, qüvvətli və zəif cəhətləri, daxili ziddiyyətləri və müxtəlifliyi ilə seçilən obrazların əvəz etməsini, sadə insanları ictimai mövqeyindən, vəzifəsindən, yaşından asılı olmayaraq öz fərdi cizgilərinin qabarıqlığı ilə canlandıraraq bütöv xarakter kimi təqdim olunmasını milli nəsrin “orijinal qələbələrindən biri kimi” qiymətləndirə bilərik.

60-cı illərdə ədəbiyyatın yeniləşməsi, “yeni nəsr”in meydana gəlməsi ilə bədii fikir tariximizdə yeni bir mərhələnin əsası qoyuldu. Bütün üslub və forma yenilikləri ilə bərabər bu dövr nəsrində əsas yenilik insan idi. Yəni, belə demək mümkünsə, bu nəsrin yeni hesab olunmasının səbəbkarı yeni qəhrəman idi. Ş.Salmanov yazır: “Elə yazıçılar da olur ki, onların ədəbiyyata, sənətə gəlişi ilə ədəbiyyatda, sənətdə bütöv bir mərhələ başlanır, yeni cərəyan, fikir, düşüncə məktəbi formalaşır və özünü təsdiq edir. Ədəbiyyatda, bədii fikirdə yeni dəyərlər, prinsiplər, zövqlər, görüşlər doğulur. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatında bu cür yazıçılardan biri Anardır” (1, s. 1) . Yəni Anarın ədəbiyyata gəlişi bir növ dövrün “tələbi” idisə, yaxud, məhz o zamanki mühitin təsiriylə yazıçı dilini, mövzularını, qəhrəmanlarının xarakterini müəyyənləşdirirdisə, təbii şəkildə “yeni nəsr”in formalarına uyğun yazırdısa da, bütün bunlar qarşılıqlı idi – deyə bilərik. Başqa sözlə, təkcə dövr, zaman, mühit, yeni qaydalar Anara, onun yaradıcılığına təsir etməyib, Anar da mühitin, yeni ədəbiyyatın, qəhrəmanların, üslub və forma yeniliklərinin yaranmasında iştirak edib, öz yeniliklərini ədəbiyyatımıza gətirib və ondan sonrakı nəsillərə aid neçə-neçə gənc yazıçı onu özünün ustası sayıb.

Biz Anarın “Ağ liman” povestini nəsrimizin yeni bir uğuru kimi qiymətləndirə bilərik. Bu povestin timsalında yazıçı bütövlükdə dövrün nəsrinin dəyişildiyini, yeniləndiyini görürük. Burada qəhrəmanlar ruhən bir-birinə nə qədər yaxın görünsələr də, ayrı-ayrı situasiyalarda fərqli psixoloji özəllikləri ilə seçilir, insan xarakterinin əhvali-ruhiyyədən asılı olaraq dəyişkənliyini əks etdirirlər. Məsələn, bu povestdə Nemətin həyatı və ömrü haqqında verilən daxili monoloqları, Təhminənin ailə sədəti və məhəbbəti barədə Zaurla söhbəti onların fərdi, psixoloji, mənəvi həyatlarını düzgün səciyyələndirə bilərik. Əsərin qəhrəmanı Nemət Namazov dərin qəlb böhranı keçirir. Onu əzən öz güzəştləri və bununla bağlı boşluq, tənhalıq duyğularıdır. Ancaq Anar tənhalıqdan necə xilas olmalı sualına da cavab verir. İnsan öz həyatını dəyərləndirmək və dəyişdirmək cəsarətinə malik olmalıdır. Ümumiyyətlə, Anarın nəsrində fəlsəfi proza qismində daxildir. Bu barədə də yetəri qədər yazılar mövcuddur. Onun əsərində insan həyatının mənası nədir, insan onu varlığında necə duyur, yaşayır, həyatın həqiqətinə varabilirmi? “Ağ liman” əsərində hər bir obraz Nemət də, Zaur da, Dadaş da öz fərdi həqiqətini arayır və həqiqəti yaşayır. O cümlədən də Təhminə. Sadəcə Təhminənin digərlərindən fərqi qadın olmasıdır. Həmçinin cəmiyyətdə qadına qarşı müəyyən ölçülər vardır ki, keçmiş təsəvvürlə çağdaşlığı uyuşdurmağa çalışır. Əsərdə də görürük ki, hər kəsin gündə gördüyü, bildiyi qəbul etdiyi ölçülər daxilində davrandığı Təhminədən başqa onun daxilində ayrı bir Təhminə də var. Yazıçı öz qəhrəmanlarını dərin humanizm duyğularıyla yaradır. Əsərlərində çoxlu rəmzi elementlər olsa da, Anar formullar, düsturlar yaratmır, o canlı, dəyişən, inkişaf edən və formalaşan insanları meydana çıxarır. Onun təsvir metodu psixoloji cəhətdən dəqiqdir. Anar öz qəhrəmanlarına real yanaşır, onları canlı, diri insan kimi hiss edir. Onun adı adamların vasitəsilə qeyri-adi mətləbləri, dərin həyatı məsələləri ifadə edir. Bəs, Anar bu adidən-adi adamları nə üçün diqqət mərkəzinə çəkir? Ona görə ki, həyatın, dünyanın, tarixin özü də bu adamlardan asılıdır. Çünki bir qayda olaraq həyatın, zamanın əsas aparıcı qüvvəsi daha çox “yuxarıdakı - lar”, “müsbətlər” yox, “adilər” və “aşağıdakılar”dır. Bu cür insanlardan biri də “Dantenin yubileyi” hekayəsinin baş qəhrəmanı Feyzulla Kəbirlinskidir. Zahirən adi adam təsiri bağışlayan Feyzullanın isə daxili aləmini açmaq, göstərmək sadə deyil. O, qısaca desək, dürüst insandır. Əslində əsərdə hər kəs öz-özlüyündə haqlıdır. Feyzullanın gününü qara edib daha yaxşı yaşamaq istəyən xanımı Həcər də, atasının hər yerdə aşağılanmasına, ələ salınmasına görə üsyan edən Eldar da, cavan, tələbkər tənqidçi də, elə Kəbirlinskinin özü də öz aləmində haqlıdır. Bəlkə elə əsərin unikalılığı da bundadır.

İsa Hüseynov nəsrinin uğuru ədəbiyyata yeni mövzu , yeni qəhrəman, problem , xarakter gətirməklə yanaşı həm də nəsrimizə yeni üslub gətirdi. Bu üslub o qədər fərqli oldu ki, Azərbaycan nəsrində daxili dialoqlar, hadisələrə fəlsəfi yanaşma, bir anın içində bütöv bir dövrü ora sığdırmaq kimi yeni formalar yaranmağa başladı. Biz Hüseynovun üslubunu onun yaratdığı qəhrəmanları fikir və hərəkətlərində, daxili düşüncələrində, onların psixologiyalarında yeni mənə kəsb etdiyini görürük. İsa Hüseynov nəsrində sovet dövründə yaşayan qəhrəmanın rejimin insanların mənəvi aləmində dərin yaralar açdığını, ictimai mühitin də humanist olmadığını göstərməyə çalışırdı. O, yüksək təbəqədə çalışan insanların pozulan məniyyəti, onların cəmiyyət üçün daha təhlükəli olmalarından, milli düşüncədən uzaqlaşmalarından ilk dəfə yazmağa başladı. Təbii ki bunlar bizim ədəbiyyat üçün tamamilə yeni hadisə idi. İsa Hüseynovun “İdeal” romanı 1980-ci illərin ikinci yarısında maraqlı bir ədəbi hadisə kimi yarandı. Belə olduqda isə ciddi mənada müəyyən suallar doğurdu. Ən əsas suala səbəb olan amil bu əsərin “Yanar ürək” romanının süjet materialları əsasında yaranması idi. Yazıldığı vaxt (1957) böyük mübahisələr doğuran “Yanar ürək” 1980-ci illərdə artıq “yeni nəsrin” təməli kimi qəbul olunmuşdu. İsa Hüseynov “yeni nəsr”in nümayəndəsi kimi məhz mühiti və sistemi dərk etməklə milli mənlik duyğularının ədəbiyyata gətirilməsinə üstünlük verdi. Ədibin qəhrəmanları insanın insana inamı, amalı müstəvisində bir bütövü, mənlik duyğularını müəyyənləşdirir.(3: s. 120) “Zəhər” (1964) hekayəsində meşəbəyi Mirqasımın davranışları, hərəkətləri, münasibət və təsəvvürləri bunun nümunəsidir. Yazıçı obrazın daxili dünyasını - şəxsiyyətini, həyata münasibətini onun milli dəyərləri, geyim mədəniyyəti, məşğuliyyəti ilə vəhdətdə təqdim edir. Meşəbəyi Mirqasım yazıçının məfkurəsində milli əxlaqa, məniyyəyə köklü bağlılığı olan adamdır. Onun təbiətlə ünsiyyəti bütün məqamlarda cəmiyyətə, onun qayğı və problemlərinə şamil olunan keyfiyyətdir.

Bir model olaraq, ədəbiyyatımızda son Azərbaycan obrazı 1960-80-ci illər təcrübəsi ilə bağlanır; müqayisə olsun deyə, həmin obrazı ötən əsrin əvvəllərində milli istiqlal və romantizm hərəkatının, adekvat olaraq romantik və realist ədəbiyyatın yetirdiyi Müstəqil Azərbaycan ideali və daha sonrakı reallıqların mücəssəmi olan Sovet Azərbaycanı obrazından fərqləndirən cəhətlər var. Bu (yəni 1960-80-ci illər ideali), milli iftixar və modern həyat mündəricəsini özündə əks etdirən bir obrazdır.

1960-1980-ci illərdə cəmiyyətin problemlərini bədii əsərlərinin əsas mövzusunə çevirən, torpağa qayğı, , insanları sevmək, onların kədər və sevincinə şərik çıxmaq, insanları vəzifəsinə, tutduğu mövqeyə görə deyil, məniyə aləminə, insanlığına görə qiymətləndirmək kimi bəşəri mövzulara müraciət edən ədiblər necə hansı üslubda yazmağından asılı olmayaraq qeyd etdiyimiz hissləri aşılarsa demək, onların mövqeyi və məramı təqdir olunmalıdır. 60-80-ci illər “Yeni psixoloji nəsr” adlandırılan ədəbiyyatın nümayəndələri məhz belə yazarlardır.

Ədəbiyyat

1. Salmanov Ş. Kamillik: Anarın 60 yaşı . “Azərbaycan” jurnalı, 1998, №3-4
2. Hüseyn M. Yeni mərhələ, yeni vəzifələr. “Azərbaycan” jurnalı, 1962, №7, s. 3
3. Abasova S. İsi Məlikzadənin yaradıcılığı. Bakı, Nurlan, 2000, 254 s.
4. Elçin “Tənqid və nəsr” monoqrafiyası.

İMAMVERDİYEVA ZÖHRƏ

Bakı Dövlət Universiteti

HÜSEYN CAVIDİN YARADICILIĞINDA TÜRKİYƏ MÜHİTİNİN ROLU

Açar sözlər: *Hüseyn Cavid, Türkiyə, ədəbiyyat, Şərq, Qərb*

The role of Turkish environment in Huseyn Javid's works

There is a great influence of Turkish literary environment in the formation of personality of the great writer in the Azerbaijan literature in the XX century. He gained the depth of eastern literature during the period when he studied in Turkey. Lessons which he was taught by his teachers have a great influence in his further literary activities. The activities of T.Fikret, A.Hamid, N.Kamal and other authors in this field can't be denied. Huseyn Javid's issues are either being universal, as well distinguishes with the basis of national ground.

Keywords: *Huseyn Javid, Turkey, literature, East, West*

Hüseyn Cavid bütün yaradıcılığı boyu Əlibəy Hüseynzadə və Ziya Göybalpın türk xalqlarının birliyi uğrunda elmdə göstərdiyi işi əsərlərində bədii sözün qüdrəti ilə ifadə etmişdir. Cavidin mövzuları ümumbəşəri olmaqla bərabər, milli zəminə əsaslanması ilə də seçilmişdir. Şairi daha çox insanın həqiqəti öyrənmək istəyi və zamanənin zülmündən doğan faciəsi düşündürmüşdür. XX əsrin əvvəllərində qabaqcıl

ziyalıların hər biri milli inkişafa nail olmaq, tarixin hər bir mürəkkəb mərhələsində bir millət kimi yaşayıb özünü təsdiq edə bilmək üçün bir düşüncə, proqram axtarışında olarkən milliyyətçiliyi də bir fikir cərəyan halına gətirmişlər. Əsərlərində milliyyətçi məfkurə həmişə ön planda olan Cavid bildiyimiz kimi, İran və Türkiyədə təhsil alıb. Cavidin ilk tədqiqatçılarından biri olan Məmməd Cəfər “Hüseyn Cavid” monaqrafiyasında “Cavidin həyatı, ədəbi mühiti və ilk qələm təcrübələri” haqqında danışırkən, onun 1903-cü ilin iyul ayında ali təhsil almaq üçün İstanbula getməsindən, 1904-cü ildə isə ağır xəstələndiyinə görə Naxçıvana qayıtmasından, daha sonra isə 1905-ci ilin may ayında ikinci dəfə İstanbula getməsindən, burada türk şairi və filosofu Rza Tofiqdən dərs almasından qısa səkildə məlumat verir. Təhsil aldığı illərdə maddi vəziyyətinin ağır olmasına rəğmən “biliyini sataraq” əsarət zəncirinə bağlanmağın tərəfdarı olmamışdır. O, Əbdülməmid irticasını tənqid edərək, bu dövrdə Türkiyədə azad ruhlu qəzet almağın çətinliyindən, qiraətxanaların yoxluğundan gileyilir. “Mənə elm lazımdır, şəhadətnamə deyil” deyən Cavid təhsil illərində fransız, rus və osmanlı türkcəsini öyrənməklə kifayətlənməyərək Şərq poeziyasını incəliklərinə qədər öyrənmişdir.

Cavid yaradıcılığının birinci, ikinci, üçüncü mərhələlərində yazdığı əsərlərin izahı zamanı sovet müəllifləri ilə mühacir ədəbiyyatşünasları arasında qəribə bir fikir ayrılığı, ziddiyyət nəzərə çarpır. Sovetlər dönməsində sistemli bir dövlət siyasəti nəticəsində iki qardaş ölkə arasında tarixi və mədəni bağların zəifləməsi, hətta yox edilməsi üçün xüsusi səy göstərilmişdir. XX əsrin ilk rübündə baş vermiş hadisələr haqqında belə hər iki tərəfdə doğru bilgi alınmaqla yanaşı, qaynaqlar əlçatmaz hala gəlmişdi. Anadoludan Türkiyəyə qədər uzanan böyük coğrafiyadakı tarixi bir, dili bir, mədəniyyəti bir insanların bir-birini tanıması üçün XX əsrin əvvəllərində yaşanan hadisələri bilməsi vacib idi. Məhz bu səbəbdən Sovet müəllifləri şairin yaşadığı mühitə yaxşı bələd ola bilməyiblər. Bunun əksinə olaraq mühacir ədəbiyyatşünaslarının məsələyə obyektiv mövqeyi “bu mühitdə yaşayanları, bu mühitlə, şairin ünsiyyətdə olduğu, təsirləndiyi şəxslərin yaradıcılığı ilə tanış olmaq imkanları ilə əlaqədardır” (7, s. 16). Bu baxımdan, Cavidin ədəbi-estetik zövqünü ilkin formalaşdıran mühiti öyrənməyə böyük ehtiyac var. Cavidin dünyagörüşünün formalaşmasında Əbdülməhid Hamid və Tofiq Fikrətin rolunu ilk dəfə “Peyğəmbər” pyesinin təhlilində həsr etdiyi məqalədə Hənəfi Zeynalı belə qeyd etmişdir: “Cavid əşkal cəhətdən nə qədər Hamidənə isə üslub cəhətdən Fikrətanə və fəlsəfə cəhətdən Tofiqanə bir əsər yaratmaq istəmişdir” (7, s. 17). Rza Tofiq haqqında “Türk ədəbiyyatı” kitabında məlumat verən Ahmet Kabaklı “Rza Təvfik “Serveti-fünun”çulara çağdaşdır. Ancaq dili, edası düşüncə başlıqları ilə şiirlərinin çoğunu tanzimatdan sonra gelenlər arasında en iyi kullanmaya başladığı hece vezniyle yazması ilə onlardan ayrılmaqdadır” (1, s. 758) deyər yazır. Poliqlot filosof olan R. Tofiq fransız, ingilis, roman, ispan, italyan, latın, ərəb və fars dillərini mükəmməl bilməmişdir. Ədəbiyyatşünas Tural Hüseynlinin bütün bu faktlara istinadən Cavidin heca vəznli şeirlərini R. Tofiqin təsiri ilə yazdığını söyləməsi məntiqli mühakimədir. Ahmet Kabaklı Rza Tofiq Ziya Göyaldan bilgi cəhətdən üstün olsa da, türk fikir həyatında Göyalp kimi əsaslı bir iz buraxmamasını hər hansı bir sistem tapa bilməməsi ilə əlaqələndirir. Əbəs yerə R. Tofiqi üsyançı, fərdiyyətçi, hürriyyətə tutqun intizamsız və hər şeyə müxalif xüsusiyyətlərinə görə ingilis filosofu Herbert Spenserə bənzətməmişlər. Cavid liberalizminin kökləri R. Tofiqdən gəlir. Cavid “Şeyx Sənan” faciəsini yazarkən R. Tofiqin sufizm nəzəriyyəsinə faydalanmışdır. İttihadçılardan fərqli olaraq cəmiyyətin inkişafı yolunda inqilabın olmasının əleyhinə olan Tofiqin bu düşüncələrini H. Cavidin yaradıcılığının ikinci mərhələsində 1916-cı ildə yazdığı və “Bahar şəbnəmləri” adlı kitabında çap etdirdiyi “Hərb və fəlakət” şeirində, “İblis” faciəsində və “Peyğəmbər” əsərində görürük.

O top, tufəng, o qılıclar, zəhərli qumbaralar,
Nə istər, ah, niçin böylə gürleyib parlar?!...
...Siyasət ərləri gür-gür gürüldüyör hər an,
Böyük səadət umar həp şu qanlı fırtınadan...
Bütün şu vəlvələ onlarca bir bəşarətdir,
Yarınkı bayramı təbrik üçün işarətdir...

Demək ki, qalmayacaq zülməndən cihanda nişan...

Aman, nə tatlı bir əfsanə, həm nə süslü yalan! (3, s. 51)

Tanzimat dövrünün şairlərindən olan, “Tarxan” təxəllüsü ilə əsərlər yazan Ə. Hamid Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin sənət, dil, fikir və inanış ünsürləri ilə tarixi, ictimai həyatlarını və ədəbiyyatlarını yan-yanı gətirmişdir. Şair, yazıçı o zaman uğur qazana bilər ki, onun qəhrəmanının “fizionomiya”sı açıq-saçıqlığı ilə görünməsin, yalnız ürəyi, ruhu görünsün. Cavid və Hamid istər şeirlərində, istərsə də dram əsərlərində bu ali qanuna riayət etdikləri üçün uğur qazanmışlar. Cavid də Hamid kimi Şərq ədəbiyyatında Füzuli, Şeyx Qalibdən, Namiq Kamal, Qərb ədəbiyyatında isə Kornel, Göte, Dante, İbsen kimi dahilərdən bəhrələnmiş, özü üçün yaradıcılıq yolu cızmışdır. Cavid də Hamid kimi “sənət sənət üçündür” prinsipini qəbul etmişdir. Hamidin “İçli qız”, “Tarik və yaxud “Ədələs fəthi”, “Nesteren”, “Finten”, “Hind qızı”, “Əşbər” dramları, eləcə də yaradıcılığının zirvəsi olan “Məqbər” poeması və “İlhami-vətən”, “Hayd parkdan keçərkən” şeirləri Cavid yaradıcılığında silinməz izlər buraxmışdır. Hər iki sənətkarın yaradıcılığında Şərq qadınının alçaldılaraq qul yerinə qoyulması şiddətlə pislənir. Tədqiqatçılar Cavid yaradıcılığında təzadları Hamidin təsiri ilə əlaqələndirirlər. (Ölüm var ki, həyat qədər dəyərlidir; Həyat var ki, ölümdən də zəhərli).

H.Cavid və M.Akifin qərb haqqında görüşlərində Almaniyaya istinad edilir. Hər iki şair qərbdən mədəniyyət və texnologiya alarkən Yaponiya kimi davranmağı oxucularına məsləhət görür. Gənclərin aldıkları təhsillə irəliyə, inkişafa gedərkən, öz milli ruhlarından üz döndərməyə çağırır. “Çanaqqala dastanı”, “Bülbül”, “Səfahət”, “İstiqlal marşı” və digər əsərləri ilə türk dünyasında Mehmed Akif öz adını yaddaşlara “vətən şairi”, “milli şair”, “istiqlal marşı şairi” kimi əbədi həkk etdirməyi qələminin gücü və vətəninə, xalqına olan sonsuz sevgisi ilə qazanmışdır. Hər iki sənətkar Qərbin Şərqi öz müstəmləkəsi halına gətirməsində Qərblə bərabər Şərqi özünü də günahkar sayırlar. Hər iki vətənpərvər türk övladı istiqlaliyyəti dəstəkləyən idealarla çıxış etmiş, milli-ideoloji konsepsiyanın formalaşmasında mühüm xidmətləri olmuşdur. Şərqi Qərblə münasibətində Əli bəy Hüseynzadənin “Avropanın mədəsində həzm olunmamaq üçün onun beynini həzm etməliyik”-fikri bu dövrdə geniş yayılmışdır. Türk və Azərbaycan romantikləri arasında Avropadan “nəyi, nə qədər və necə götürməli” -sualına verilən cavablar bir-birindən fərqli idi.M.Ərsoyda Qərb fərqli fikir məkanı, mədəniyyət coğrafiyası kimi yox, daha çox Osmanlı dövlətini yıxan qüvvə kimi, qəsbkar kimi təqdim edilir. Osmanlıda Abdulla Cevdet, İranda Abbas Mirzə, Azərbaycanda M.F.Axundzadə Avropa fikrinin və həyatının Şərqi gəlişinə müsbət münasibətdə olmuşlar. Bir qisim ədəbiyyatşünas ziyalılarımız imperialist və cəllad Qərbin məzlum Şərqi milli və dini müəyyənliyimizə təhlükə olduğuna əsaslanaraq mühafizəkar mövqe tutmuşlar.

Ədəbiyyat

1. Abdulhamit A.Türkiyənin istiqlal müharibəsində Azərbaycan türkləri. Bakı, 2007. 47s.
2. Cəfər M. Hüseyn Cavid. Bakı, 1960, 262 s.
3. Hüseyn Cavid.Əsərləri. Beş cildde. 1 cild. Bakı, Lider nəşriyyat, 2005, 256 s.
4. Kabaklı A.Türk ədəbiyyatı, 4cildde, C.Z.İstanbul, 1990, 758 s.
5. Quliyev E.Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, 2008, 367s.
6. Nəcəfova Kəmalə Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələrinə dair. Bakı, 2011, 72s.
7. Tural Hüseynli Hüseyn Cavid və Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığı. Bakı, Azərənşər, 2004, 176 s.

İSLAMZADƏ KƏMALƏ

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

“ÖVLADLIĞA GÖTÜRMƏ” ƏNƏNƏVİ MOTİVİNİN MƏRASİM KOMPLEKSİNDƏ YERİ

Açar sözlər: *folklor, mərasim, “övladlığa götürmə”, “köynəkdən keçirmə”, mənəvi ata*

The place of the traditional motive “Adoption” in the ritual complex

It is emphasized in the article that quite a lot of plots and motives are connected with the rites. The motive “adoption” connected with childlessness, its social and mental aspects are explained. It is noted that this important act is accompanied by the complex of corresponding rites, activity and prayers. Such actions of “adoption” as “to put through the slip”, “to put between the woman’s or cow’s legs”, “to present a cannon – bone”, “to spit into a mouth” are described. These actions usually imitate childbirth, the process of suckling. The analogs of “adoption” that show themselves in many peoples’ ethnography are traced.

Keywords: *folklore, rite, “adoption”, “to put through the slip”, spiritual*

Folklorla etnoqrafiya arasında sıx əlaqənin olması folklorşünaslıq elminin yarandığı ilk dövrdən bəllidir. Antropoloji nəzəriyyənin nümayəndələrindən E.Taylor və C. Freyzer ibtidai həyat tərzini sürən bəzi tayfaların adət-ənənəvi və inanclarını, məişətini öyrənərək gəldikləri nəticələri folklorla tətbiq etməklə bu gün də əhəmiyyətini itirməyən mülahizələr irəli sürmüşlər. Bir həqiqətdir ki, əsrlərlə qədim insanların gündəlik həyatının ayrılmaz hissəsi olan, mühüm praktik və mənəvi əhəmiyyət daşıyan mərasimlər bir çox folklor süjet və motivlərinin mənbəyidir. Folklorlarda əksini tapmış əksər rəmzlərin açar kodu məhz mərasim gerçəkliyində gizlənmişdir. Folklor mətnlərində ifadəsini tapan real və qeyri-real obrazların, bəzi əşya və fəaliyyətlərin professional və kompetent şərhə çox zaman etnoqrafik materiallara söykənməklə mümkün olur.

Ağız ədəbiyyatının müasir daşıyıcılarını ifaçı və nəqqalları, eləcə də onun dinləyiciləri olan bizi mərasimlər dövründən uzun bir zaman ayırdığından bir çox inanc, adət və ənənələrin, rəmzlərin semantikasi anlaşılmasız hala gəlmiş, yanlış istiqamət almış, kor-koranə icra edilməyə başlamışdır.

Bu səbəbdəndir ki, folklorşünaslıq elminin yaranmasının başlanğıcında etnoqrafiya ilə sıx bağlı aparılan tədqiqatların zəngin material bazası və texniki imkanların cəlb olunması ilə daha da

intensivləşməsinə ehtiyac vardır. İki və daha çox elmin qovşağında reallaşdırılan araşdırmalar bir tərəfdən nəticələrin dəqiqliyini və effektivliyini artırır, digər tərəfdən elmlərin inteqrasiyasına xidmət edir.

Rəmzlərin açıqlanması göstərir ki, onların semantikasını bir çox xalqlar (o cümlədən qohum olmayan xalqlar) üçün eyni və ya yaxındır, başqa sözlə, tipoloji xarakter daşıyır. Məhz bu səbəbdən də tədqiqat zamanı yalnız milli folklorumuzun sərhədlərində deyil, daha geniş miqyasda, başqa xalqların ağız ədəbiyyatı örnəklərini cəlb etməklə iş aparmaq məqsədəuyğundur. Etnoqrafik ekspedisiyaların tərkibində folklorşünasların da olması araşdırmaların səmərəliliyini artırmağa bilər. Çünki eyni məsələyə müxtəlif rəqəmlərdən baxılması və fərqli tədqiqat metodlarının tətbiqi müvəffəqiyyəti təmin edə bilər. Keçmiş SSRİ-də, sonradan isə Rusiya və Azərbaycanda «Folklor və etnoqrafiya», jurnallarının müntəzəm çapı müştərək fəaliyyət imkanlarının tükənməz olduğunu sübut etməkdədir.

Azərbaycan folkloru ilə yanaşı, digər xalqların şifahi yaradıcılığında da ənənəvi «övladsızlıq» motivi süjetdəki fəaliyyətlərə təkan vurur və bir çox törəmə motivləri doğurur. Bunlardan «övlad əldə etmə», «tapılma övlad», «övladlığa götürmə» kimi motivləri göstərə bilərik. Bunları birləşdirən cəhət qədim əcdadların doğuş aktına, yeni insanın dünyaya gəlməsinə yüklədiyi sakral mahiyyət, nəslin davam etdirilməsinə və tayfanın sayının artırılmasına verdiyi əhəmiyyətdir.

Uzun müddət uşaq sahibi ola bilməyənlər bu çatışmazlığın yerini doldurmaq üçün çarəni «övladlığa götürmə»də görmüşlər. Lakin yad uşağın doğulması sadəcə sözlə həll olunan bir məsələ deyildi. Burada nəzərdə tutulan fəaliyyətin təqlidini, imitasiyasını xatırladan mərasimin icrasına ehtiyac vardır. Bəzi mərasim atributları, fəaliyyətlər kompleksi, eləcə də onları müşayiət edən dualar vasitəsi ilə yad uşaqla (xüsusilə, əgər bu, oğlandırsa) ilk növbədə ana arasında məhrəmlik, halallıq şərtlərinin təmin olunması həyata keçirilir. Bu ritualın icrası prosesində rəmzlər mühüm rol oynayır. Müxtəlif xalqlarda mərasim öz detalları ilə fərqlənsə də, onun ehtiva etdiyi məzmun təxminən yaxındır, düşüncələrin istiqaməti və ardıcılığı baxımından isə həttə eynidir.

«Koroğlu» dastanının Azərbaycan variantlarında (H.Əlizadə, M.H. Təhmasib variantlarında) qəssab oğlu Eyvazın Koroğlu və Nigar xanım tərəfindən övladlığa götürülməsi aktı təsvir olunur: «Çaldılar, oxudular, dedilər, güldülər, Nigar xanım Eyvazın gözlərindən öpdü, köynəyinin yaxasından keçirib özünə oğul elədi» (6, 92).

Burada iştirak edən «köynək» folklorunda insanın özünü, onun bədənini rəmzləşdirən bir atributtur, insanın əvəzedicisidir. Təsədüfi deyildir ki, bir çox nağıl və dastanlarımızda qəhrəmanın qanlı köynəyi onun öldüyünə işarə edir. Məsələn, «Aşıq Qərib» dastanında (1, 36-37), «Kitabi-Dədə Qorqud»un «Bamsı Beyrək» boyunda (5, 58) və s.

«Övladlığa götürmə» mərasimində potensial anaya yaxası uşağın keçə biləcəyi qədər gen olan köynək geyindirilir. Nəzərdən keçirdiyimiz situasiyada («Koroğlu»da – K.İ.) Eyvaz həddi-büluğa çatmışdır. İslama görə o, yad oğlu olduğundan Nigar xanıma naməhrəm sayılır. Bu maneəni aradan qaldırmaq üçün Nigarın Eyvazı özünün doğduğu imitasiyası yaradılır. Oğlanı köynəyin yaxasından keçirib balağından çıxarmaqla onun qadının öz bətnindən ayrıldığı, öz canının bir parçası olduğu, nəhayət, öz südü ilə bəsləndiyi mesajı verilir.

Buna bənzər bir mərasimi C.C. Freyzer təsvir edir. O, tarixçi Siciliyalı Diadora istinadən göstərir: «Herkules tanrılar səviyyəsinə yüksəldilir. Bu zaman atası Zevs qeyri-qanuni oğlu Herkulesi oğulluğa götürməyə öz arvadı Heranı razı salır. İlahə yatağa uzanıb Herkulesi bədənində doğru sıxır və onu öz geyiminin altından keçirib yerə salır. Bununla, o, əsl doğuşu təqlid edir. Tarixçi əlavə edir ki, onun dövründə barbarlar oğlan uşağını övladlığa götürərkən bu proseduru həyata keçirirdilər. Orta əsrlərdə buna bənzər forma İspaniyada və Avropanın digər yerlərində də tətbiq olunurdu. Övladlığa götürən kişi və ya qadın uşağı mantiyanın (plaşa bənzər qolsuz üst geyimi – K.İ.) altından və ya gen paltarın qatları arasından keçirmişlər. Buna görə də övladlığa götürülən uşaqlara «mantiya uşaqları» deyirdilər. Bir əlyazma mətnində («Cronica general» – Alim ləqəbli İspaniya kralı X Alfonsun rəhbərliyi altında XIII əsrdə tərtib olunmuş Ümumdünya tarixi – K.İ.) öz əksini tapmış hekayətdə nəql olunur ki, Mudarra xaç suyuna salındığı və cəngavərliyə qəbul edildiyi gün analığı paltarının üstündən çox gen bir köynək geyinərək onu öz yaxasından keçirmiş, bununla da onu öz oğlu və varisi elan etmişdi. İspaniyada övladlığa götürmənin adı forması olan bu mərasimin cənubi slavyanlarda da yayıldığı barədə məlumatlar vardır. Məsələn, Bolqariyanın bəzi yerlərində ana övladlığa götürəcəyi uşağı ayaqları arasına qoyub donunun altından sinəsinə doğru qaldırır. Bosniya türklərində ana uşağı gen şalvarından keçirərək doğuşu təqlid edir» (9, 256).

C.Freyzer türklərdə övladlığa götürmənin adı bir hal sayıldığını, onun «köynəkdən keçirmək» kimi ifadə olunduğunu qeyd edir (9, 256).

Alim bu məsələni uzaq tayfaların məişətində də müşahidə etmişdir. Məsələn, Borneo adasında yaşayan klemantanlar başqasının uşağını övladlığa götürməzdən bir neçə həftə əvvəl hamiləliyin son aylarına aid olan yasaqlara riayət edir, doğuşun ağır keçə biləcəyinə işarə edən hərəkətlərdən qaçır. Məsələn, nəyisə

götürmək üçün dar yarığa əllərini salmır, otağa girərkən və çıxarkən astanada ləngimirlər. Təyin olunan gün qadın yarızanmış vəziyyətdə uşağı ayaqları arasından keçirərək doğuş imtasiyasını yaratdıqdan sonra ona yeni ad qoyur. Bu tayfanın dilində ögeylik anlayışını ifadə edən sözlər belə olmadığından ailədə hansı uşağın doğma, hansının götürülmə olduğunu müəyyən etmək də mümkün deyildir. Bu uşaqlar arasında heç bir ayrışçılıq qoyulmur (9, 256-257).

“İkinci doğuş” və ya «təkrarən doğuluş» proseduru səhvən ölüm xəbəri çıxmış və haqqında təziyə məclisi təşkil olunmuş şəxslərlə də keçirirdilər. Çünki o, faktiki olaraq sağ sayılsa da, nəzəri baxımdan ölü hesab edilirdi. Onu heç kəs yaxınına buraxmır, dini mərasimlərdə iştirakına icazə verilmirdi. Odur ki, o, ana bətnində embrion olmaqdan başlamış, həyatının bütün mərhələlərini rəmzi olaraq təkrarən keçməli idi (9, 257-258).

Bəzən də doğuş aktının imitasiyası üçün canlı keçiyə, yaxud inəkdən istifadə edilirdi. Belə ki, uşaq bu heyvanların ayaqları arasından keçirilirdi. Bu, insanın heyvanla eyniləşdirilməsi düşüncəsindən irəli gələn və əcdad kultuna, daha doğrusu heyvandan törəmə anlayışına – totemizmə söykənən bir mərasimdir. İnanın ana ilə eyniləşdirilməsinə folklorda da rast gəlmək mümkündür. Məsələn, «Ögey ana» Azərbaycan nağlında ana sirkə küpünə düşərək inəyə çevrilir, lakin kəsilib yeyildikdən sonra belə yetim qalmış qızının xoşbəxtliyə çatmasına nail olur (4, 405-409).

Sonralar uşağın heyvandan doğulmasını təqlid etmək üçün onu heyvan dərisinə bükmüş, barmaqların dəridən düzəldilmiş üzük, qoluna isə dəri bilərzik taxmışlar. Bu isə mərasimin getdikcə bəsitləşdiyini, zəiflədiyini göstərməkdədir. İnsanın öz üzərində qurbanlıq heyvanın dərisini gəzdirməsi şər qüvvələrdən, təhlükələrdən qorunmaq məqsədi daşıyır. Deməli, dəri həmayil rolunu oynayır. Heyvan insanla bədən qüvvələr arasında maneədir. Bir tərəfdən, şər qüvvələrin törədə biləcəyi təhlükələr hiylə ilə insandan uzaqlaşdırılıb heyvanın üzərinə yönəldilir, digər tərəfdən qurbanın qanı, əti və dərisi düşmən ruhları qorxudan ecazkar qüvvə hesab edilir.

Bəzən «övladlığa götürmə» mərasiminin aparıcı iştirakçısı rolunda potensial ana deyil, potensial ata çıxış edir. Məsələn, «Koroğlu» dastanının Türkünstan versiyasına aid olan «Goroğlu» variantlarından birində (özbək variantında) zürriyyəti olmayan dayısı Əhmədbəy Goroğlunu övladlığa götürür. Bunun əlaməti kimi o, məclislərin birində əlinə bir «baldır sümüyü» alıb Goroğluya verir (7, 406).

Məndə tam olaraq açıqlanmasa da, güman etmək olar ki, məclisdə yeyilən ət erkək heyvanınkıdır. Deməli, bu, qoçun baldır sümüyüdür. Həmin sümüyün görüntü olaraq fallik bənzərliyi, yəqin ki, kişi başlanğıcına və dolaylı yolla ataya işarədir.

Xalq arasında işlənən bəzi deyimlər də bu məsələni açıqlamağa yardım göstərə bilər. Məsələn, dilimizdə «sümüyünü it sümüyünə calamaq» ifadəsi vardır. Onun mənası “Azərbaycan dilinin frazeoloji lüğəti”ndə belə izah edilmişdir: «layıq bilinməyən, yaxşı ad çıxarmayan nəsillə qohum olmaq, qız alıb qız vermək» (2, 244). Buradan aydın olur ki, «sümüük» nəzərdən keçirdiyimiz kontekstdə «gen», «soy», «nəsil», «əsil-kök» anlayışları ilə ekvivalentdir. Əhmədbəyin Goroğluya qonaqlıqda – hər kəsin qarşısında «baldır sümüyü» təqdim etməsi ətrafdakılara «O, mənim belimdən gəlib, mənim oğlumdur» mesajını verir.

«Goroğlu» dastanının türkmən variantında isə uşağın mənəvi övladlığa götürülməsinə rast gəlik ki, bu da xüsusi mərasim vasitəsi ilə icra olunur. Məndən öyrənirik ki, Cığalı bəyin oğlu Adıbəy və onun arvadı vəfat edirlər. Onlar dəfn olunurlar. Gecə Xızır Əleyhissalam Cığalı bəyin yuxusuna girib deyir ki, gedib məzara bax, möcüzə ilə qarşılaşacaqsan. Cığalı bəy səhər namazından sonra məzarın yanına gedib orada bir körpə uşaq görür. Cığalı bəy uşağı götürüb evə qayıdır. Baxır ki, evində bir nurani şəxs oturub. Oğlanı həmin ağsaqqalın ətəyinə qoyur. O, üç dəfə körpənin ağzına tüpürərək «Bizim nəfəs oğlumuz olsun. Qaranlıq yurddan aydınlıq yurda çıxmış. Adı da Rövşən olsun», deyib gedir (8, 7).

Bu parçada övladlığa götürmənin müqəddəslər tərəfindən himayə altına alma mənası verən «nəfəs oğlu» növü ilə qarşılaşırıq. «Ağza tüpürülməsi» motivinin nağıllarımızdakı təzahürlərində meydana çıxan semantikasi Xızır peyğəmbərin bu hərəkətinin məqsədini anlamağa yol açır. Məsələn, «Ovçu Pirim» nağlında ilanlar padşahı əsas qəhrəmanın ağzına tüpürməklə ona bütün otların, heyvanların və quşların dilini bilmək xüsusiyyəti bəxş edir (3, 7). Güman etmək olar ki, türkmən variantında Goroğlunun basılmaz, məğlubedilməz, ox batmaz, qılınc kəsməz olmasının səbəbi Xızır peyğəmbərin tüpürəcəyidir.

Bu epizoddə maraqlı doğuran bir məqam da vardır. Məlumdur ki, bu gün tibdə atanın müəyyən edilməsi üçün keçirilən DNT testində genetik material kimi ağız suyundan istifadə edilir. Lakin qədim insanlarda yaxın qohumlar arasındakı bu identiklik barədə məlumatın olması təəccüb doğurmaya bilməz. Deməli, Xızır peyğəmbərin öz tüpürəcəyini uşağın ağız suyuna qatması onu övladlığa götürməsinə qanuniləşdirən hərəkətdir.

Bütün bu nümunələr dünya xalqlarının, eləcə də Azərbaycan xalqının mərasim ənənəsində və folklorunda «övladlığa götürmə» motivinin zəngin təzahür formalarının olduğunu sərgiləməkdədir.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan dastanları. 5 cildə. III c. (Toplayıb tərtib edən İ.Axundov). Bakı: Lider, 2005, 328 s.
2. Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti. Bakı: Altun kitab, 2015, 288 s.
3. Azərbaycan nağılları. 5 cildə. V c. (Tərtib edən N.Seyidov). Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 304 s.
4. Dastanlar və nağıllar (Tərtib edən H.Əlizadə). Bakı: Azərbaycan bədii ədəbiyyat şöbəsi, 1937, 434 s.
5. Kitabı-Dədə Qorqud (Tərtib edənlər: F. Zeynalov və S.Əlizadə). Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
6. Koroğlu (Çapa hazırlayanı M.H.Təhmasib). Bakı: Gənclik, 1982, 328 s.

Türk dilində

7. Karadavut Z. Koroğlunun zuhuru kolu üzerine mukayeseli bir araştırma (inceleme- metnler)/ doktora tezi/. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk dili ve edebiyatı anabilim dalı, halk edebiyatı bilim dalı, Konya, 1996, 594 s.
8. Nurmehmet A.Göroğlu: Türkmən Halk destanı. Ankara: Bilig Yayınları, 1996, 511 s.

Rus dilində

9. Фрээр Дж.Дж. Фольклор в Ветхом Завете. Москва: Политиздат, 1989, 542 с.

İSMAYILLI AYTAC

Bakı Slavyan Universiteti

**İSİ MƏLİKZADƏNİN “KÜÇƏLƏRƏ SU SƏPMİŞƏM” POVESTİNDƏ
İKİLİ HƏYAT FƏLSƏFƏSİ**

Açar sözlər: *İsi Məlikzadə, Xəlil, Bəhmən, ikili həyat fəlsəfəsi, mənəvi- əxlaqi dəyərlər*

Dual life philosophy in the “Küçələrə su səpmişəm” by İsi Melikzadeh

The novel “Küçələrə su səpmişəm” by İsi Melikzadeh was analysed in this article. İsi Melikzadeh belongs to the 60th Azerbaijan’s literature generation. He is one of the prominent representative of Azerbaijani’s poetry. The novel takes mean place in his creativity. The encounter of Khalil and Bahman and moral values, dual life philosophy are investigated in this novel.

Keywords: *İsi Melikzadeh, Khalil, Bahman, dual life philosophy, moral values*

İsi Məlikzadə XX əsr Azərbaycan bədii nəsrinin görkəmli nümayəndəsidir. “Yazıçı başqa ixtisas sahibi (mühəndis) olsa da, ədəbiyyata güclü həvəs və maraq göstərirdi; özünə görə zəngin təəssuratları, orjinal həyat müşahidələri, incə yumoru, həssas, kövrək və zərif duyğuları vardır. Təvazökar, təşəbbüskar və tələbkar gənc gündüzlər istehsalatda çalışır, gecələr isə yuxusuna haram qatıb yazmaq-oxumaqla məşğul olurdu. Cəhd edirdi ki, qələmə aldıklarından həm keyfiyyətə, həm də kəmiyyətə razı qalsın” (1, s. 15).

Bədii nəsr də əvvəlki illərdən fərqli olaraq insanın mənəvi-əxlaqi dünyasının təsvirinə meyl və maraq artmışdı, şəxsiyyət başlanğıcı, ədəbi qəhrmanın hərtərəfli təsvirinə meyl, onu bütün mürəkkəbliyi ilə canlandırmaq səyi getdikcə aparıcı xəttə çevrilirdi. Bir janr kimi roman – vüsətli, epik roman xətti tədricən öz yerini yığcam povest janrına təhvil verirdi.

“60-70-ci illər Azərbaycan nəsrinə üçün bu mənada povestin çiçəklənməsi mərhələsi oldu. Lakin ən başlıcası bu idi ki, ədəbiyyatda reallıq, həyat həqiqətinin təsviri üstünlük təşkil edirdi” (3, s. 50).

Povest yazıcının yaradıcılığında önəmli yerlərdən birini tutdu, sənətin tərkib hissəsinə və aparıcı qoluna çevrildi. Təxminən 30 illik zaman çərçivəsi və fasiləsində ədibin yazı, jurnal səhifələrində və ayrı-ayrı kitablarında çap etdiyi povestləri bunlardır:

«Haram tikə» (1964), «Özgə anası» (1965), «Oyanmış xatirələr» (1966), «Kövrək qanadlar» (1967), «İki günün qonağı» (1968), «Qaranquş yuvası» (1969), «Evin kişisi»(1970), «Sağlıq olsun» (1970), «Küçələrə su səpmişəm» (1971). «Günəş harada gecələyir» (1972). «Çəhrayı dəftər» (1973). «Düyün» (1974), «Quyu» (1976), «Yaşıl gecə» (1977), «Uca dağlar başında» (1977, Eldar Quliyevlə birlikdə), «Günəşli payız» (1978), «Dədə palıd» (1979), «Gümüşgöl əfsanəsi» (1982-1983), «Dolaşaların Novruz bayramı» (1987), «Qırmızı şeytan» (1990).

İsi Məlikzadə “Küçələrə su səpmişəm” povestində Teybə, Xəlil, Bəhmən Çərkəz, Qədimov kimi maraqlı obrazlar silsiləsi yaratmışdır. Obrazların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri əsərdə diqqəti cəlb edir. Povestdə əsas hadisələr Bəhmən və Xəlilin ətrafında cərəyan edir. Xəlil və Bəhmən eyni mühitdə yaşasalar da, fərqli xarakterlərə malikdirlər və onların fərqliliyi hadisələrin sonrakı inkişafı zamanı üzə çıxır. Hər ikisi Bakıya təhsil almaq üçün getsə də, tale onların hər ikisinə eyni tərəfdən günəşin işıqlarını saçmır və

Xəlilin işləri düz gətirmədiyindən o həyatın ilk zərbəsini almış bir insan kimi geri qayıdır. Xəlil kəndə qayıdarkən düşüncələr ona əzab verirdi və bilirdi ki, kənddə fərsiz oğulları lağa qoyub gülürlər. Ancaq yenədə inamını itirməyərək gələcəyə ümidlə baxır və Tibb İnstitutunun işıqlı otaqlarından birində oturacağını düşünür. Taleyin onun başına gətirəcəklərindən hələ xəbərsiz idi. Həyatın dalğaları daim onunla birlikdə irəliləyir və onun əlini buraxmırdı. Ali məktəbə qəbul olmamasının dərdi bitməmiş, onu atasının vəfatı dərindən sarsıdır.

Xəlilin nə qədər problemləri olsa da, o, daim Bəhməni düşünür və onun qayğısına qalırdı. Onun kəndə gəlişi ilə sevinir və məclis təşkil edir. Həm də insanların ona məzəmmət edəcəklərindən narahat olur: "Atasının öldüyü iki ay deyil, eyş-işrətə qurşanıb" (2, s. 62).

Yazıcının böyük məharətlə yaratdığı iki qəhrəmanın əsas fərqi odur ki, Xəlil hər zaman çətinlik ilə qarşılaşır, Bəhmənin isə günü xoş keçirdi. Hətta bu fərqlər onların yuxularında da öz əksini tapır: "Bəhmən Sayadı yuxuda qırmızı donlu, qırmızı yanaqlı, qırmızı saçlı görürdü. Bəhmənin başını sıgallayıb deyirdi: "İki dünya bir olsa da sənə ərə gedəcəm". Bəhmənin ürəyi bərk-bərk döyünürdü" (2, s. 64). Həyatında çətinliklə rastlaşdığı kimi yuxusunda da Xəlil göz yaşlarından yaxa qurtara bilmir: "Xəlil yuxusunda Sayadı ayaqyalın, başıaçıq görürdü. Qız həmişə ondan aralı dayanıb göz yaşları tökürdü. Deyirdi: "Atam mənə sənə vermək istəmir, Xəlil" (2, s. 64). Bu zaman Xəlil də göz yaşlarına qərq olardı.

Xəlildən fərqli olaraq Bəhmən hər məqamda özünü düşünürdü. Ova gedən zaman təsadüf nəticəsində Bəhmənin barmağı tətiyə toxunur, silahdan açılan atəşlə yaxın qonşuları, qardaş qədər əziz olan Tağını vurur. Bəhmən bir insanın, gəncin ölümünə səbəb olur. Yaralı Tağını xilas etmək əvəzinə öz gələcəyini düşünür: "Bəs mən nə edəcəm?...İnsituta təzə girmişəm. Axı, oxumaq istəyirəm... Bu işdə mənim adım olmasın. Mən hələ...İncimə, Xəlil, qurban olum incimə. Mən burda olmamışam, mən bu xaraba çölə sizinlə gəlməmişəm" (2, s. 66).

Sonralar Xəlil düşüncələrində həmişə Bəhməni qınayır, amma onu daxilən narahat edən, əzab verən sualları Bəhmənə ünvanlaya bilmir. "Niyə günahını mənim üstümə yıxdın, Bəhmən? Bu necə oldu? Mən heç bir şey başa düşmürəm, heç bir şey anlamıram." (2, s. 74) Xəlil ürəyində qövr edən, soruşa bilmədiyi sualları sanki baxışları ilə Bəhmənə anlatmaq istəyirdi.

13 il ərzində Xəlilin həyatını, onun talryini düşünməyən Bəhmən təsadüf nəticəsində unuduğu əmisi oğlu ilə qarşılaşır. Xəlil həyatını məhv edən insan ilə təmkinlə davranır, evinə qonaq dəvət edir. Yazıcının qəhrəmanı artıq bilirdi ki, dünyada ən böyük əzab kiminsə gözlərinin içində dik baxa bilməməkdir. Necə ki indi Bəhmən Xəlilin gözlərinə baxa bilmirdi. Xəlil anlamışdı ki, ona verilən cəza Bəhmənin cəzası ilə müqayisədə heçnədir.

Fikrimizcə Xəlil həyatı dərk edən, çətinliklərdən, əzablardan, maddi və mənəvi sıxıntılardan keçərək formalaşan və qalib gələn insandır. Ancaq keçmişdə baş verən hadisələri bir an belə unutmamışdır. Bəhməni evində qonaq edən Xəlilin gözlərində ona qarşı məzəmmət, kəskin qınaq hiss olunur. "Mən ocaqçı olmamalı idim, əmioğlu, sən mənə ocaqçı elədin. Mən kəndimdən-kəsəyimdən didərgin düşməməli idim, sən mənə eldən-obadan ayrı saldın. Bəlkə də sən kimi elmi olacaqdım. Yolumu kəsdin, əmioğlu. Arzumu, muradımı gözlərimdə qoydun" (2, s. 78).

Xəlil bu qədər hadisələrdən sonra Bəhmənin dəyişməyini gözləyir. Bakıdan kəndə ilk gəlişində ova getməklə bir insanın ölümünə səbəb olmuş Bəhmən yenə ov həvəsindədir. Bəhmənin unutmazlığı Xəlilə qarşı və təəccüblü gəlir: "O, elə bilmişdi ki, hər qəfil güllə səsi Bəhməni diksindirəcək, ona Tağını xatırladacaq. Xəlil çaşbaş qalmışdı. Bu nə ovdur? Bu nə kefdi? Yoxsa Bəhmən keçmiş unudub?" (2, s. 88).

Keçən illər Bəhməni qətiyyənlə dəyişməmişdi. Onun üçün xəyalları, həyatı, arzuları puç olan Xəlil deyil, susmuş, daşlaşmış vicdanının rahatlığı önəmlidir. Xəlilə Bakıya gəlməsini təkid etməklə olmayan vicdanını sakitləşdirmək istəyirdi. Xəlil başa düşürdü ki, onun Bakıya köçməsi özündən çox Bəhmənə lazımdır. Yəqin Bəhmən bu məqamı çoxdan axtarırdı. O, dəridən-qabıqdan çıxmaqla Xəlilə babat güzəran düzəldəcək və bununla ağrıyan vicdanına məlhəm tapacaq.

Əsərdə ən təsirli səhnələrdən biri Bəhmənin Xəlilin yaşayışını, şəraitini bəyənməməsi idi. Xəlilin kənddə bir otaqlı evdə yaşamasının, təhsil ala bilməməsinin, çətin güzəranının səbəbkarı olmasını nədənsə unutmuşdu. Xəlilə həyatını qurtardığı "qardaşının" hərəkətləri çox pis təsir edir. Qulağına xırılıtlı bir səs gəldi: "Onsuzda otağınız darısqaldır". Bu xırılıtlı yorğun bir səsə qarışdı: "Sabah görüşərik...Görüşərik" (2, s. 90).

Sonda Xəlil Bəhmənin dəyişmədiyinə tam şəkildə əmin olur. Bakıya getmək üçün yazdığı ərizəni parça-parça edir. Həyat yoldaşının Bəhmən üçün saxladığı əriştəni itə tökür. Yenidən göylərə, ulduzlara baxır, Sayadla görüşlərini xatırlayır. Xəlil kəndlərini, əmisini, bibisini, valideynlərini unutmamışdır. Bəhməndən fərqli olaraq onların verdiyi tərbiyədən, öyüd-nəsiyətlərdən kənara çıxmamışdır. Əks təqdirdə Xəlil olmazdı.

Ədəbiyyat

1. İsmayılov. Y. İsi Məlikzadə - Söz sərrafi, nəsr ustası. Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 2007, 200 s.
2. Məlikzadə. İ. Seçilmiş əsərləri. Bakı: "Şərq-Qərb", 2005, 335 s.

İSMAYILOVA XƏYALƏ

Bakı Slavyan Universiteti

VALTER SKOTTUN YARADICILIQ METODUNUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *tarixi roman, Valter Skott, yaradıcı metod, tarixi həqiqət, xronika.*

Creative method of Walter Scott

In this article the peculiarities of historical novel genre, creative method of Walter Scott is spoken about. Writer's approach to real historical events is studied, romantic and realistic features in Scott's works are underlined.

Keywords: *historical novel, Walter Scott, creative method, a historical truth, chronic.*

Valter Skottun ədəbi irsi çox böyük və çoxşahəlidir. Yazıcının yaratdığı əsərlər ingilis romantik nəsrinə və ümumilikdə tarixi roman janrına çox böyük töhfədir. Lakin Skottun yaradıcılığının ən qiymətli hissəsini onun tarixi romanları təşkil edir. Valter Skottun romanları "milli tematika" baxımından iki qrupa – "Şotlandiya" və "İngiltərə" romanlarına bölünür. "Şotlandiya" romanlarına "Ueverli" (1814), "Qay Mannerinq" (1815), "Puritanlar" (1816), "Rob Roy" (1818), əsərləri daxil edilir. "İngilis" tarixi romanlarından ən məşhur əsərlər "Ayvanho" (1819), "Kenilvort" (1821), "Vudstok" romanlarıdır. Skottun bəzi romanları başqa ölkələrin tarixi materialı əsasında yaranıb, məsələn "Kventin Dorvard", "Parisli qraf Robert" (1832). Bu əsərlərdə də süjet bu və ya digər şəkildə İngiltərənin tarixi ilə bağlıdır. Bəzi əsərləri yazıçı özü silsilə şəkildə birləşdirmişdi, məsələn "Əhli-səlib nağılları", "Babanın nağılları". Sonuncu silsilə ("Babanın nağılları") babanın nəvəsi ilə Şotlandiya tarixi haqqında söhbətləri kimi tərtib olunub, lakin, tarixi hadisələrin xronikasına çevrilmişdi.

Valter Skottun yaradıcı metodu tarixilik istiqamətində formalaşmış, inkişaf etmişdi. "Tarixilik" məfhumunun özü də XVIII əsrin II yarısında formalaşmışdı. Tarixi keçmişə müəyyən xüsusiyyətlərə malik bir aləm kimi baxış uzun təkamül yolu keçmişdi. Bu baxış hər fərdi təfəkkürün əhəmiyyətli olması fikrindən (Yunq) ayrı-ayrı milli mədəniyyətlərin və tarixi dövrlərin hansı yolla yaranmasının təhlilinə qədər inkişaf etmişdi. (Herder). Öz əsərlərini yaradarkən, Valter Skott konkret tələblərə və prinsiplərə arxalanırdı. Tarixi romanın əsas şərtləri – tarixi dəqiqlik və ciddi tarixi problematika olmalı idi. Valter Skott özünü realist hesab edir və tarixi hadisələrin, obrazların təsvirində maksimum doğruluğa və dəqiqliyə riayət edirdi. Yazıçı tarixi abidələri dərinləndirir, hər bir dövrün geyim tərzini, məişət xüsusiyyətlərini, adət-ənənələrini mükəmməl təsvir edirdi.

Skottun romanlarında olan təsvirlərin hamısı bu və digər dövrün tarixi həqiqətinə uyğun gəlir. Deyilən məqamlara, qaydalara riayət etdikdən sonra material toplanmağa başlayır və artıq burada yazıçı işə öz fantaziyasını cəlb edir və keçmişin "pərdəsi arxasına" keçməyə çalışır.

Tarixi dəqiqlik baxımından Valter Skottun bütün romanları çox böyük bilik mənbəyi kimi qiymətləndirilə bilər. Lakin Skottun romanlarının əhəmiyyətini təkcə bilik aspekti ilə məhdudlaşdırmaq düzgün olmazdı. Valter Skott öz əsərlərində tarixi hadisələrin və faktların fəlsəfi düşünülməsinə və ümumiləşdirilməsinə nail olmuşdu. Məhz bu cəhət yazıçıya yeni bir janrın- tarixi roman janrının banisi kimi şöhrət qazanmasına səbəb olmuşdu. Skottun əsərlərində olan bəzi kompozisiya xüsusiyyətləri sonrakı ədəbiyyatda da artıq klassik nümunə olub, çox geniş yayılıb, tətbiq edilirdi. Bunlardan biri - əsərdə hekayəçi obrazıdır. Skottun romanlarında hekayəçi obrazının siması bir qayda olaraq nəzərə çarpmır, lakin daim mətnə fəal iştirak edir. Keçmiş təsvir edən, keçmiş və müasir dövrlə əlaqəni yaradan, onu mətnə qoşurub saxlayan da məhz hekayəçidir. Hekayəçi hadisələrdə iştirak etmir, o həmin hadisələrin varisidir və canlı varisliyi qoruyucusudur. Yazıçı öz əsərlərində hadisələrin təsvirinə tədricən yaxınlaşır və nəticədə, əsas hadisələr baş verəndə, oxucu onların qavranmasına, dərk edilməsinə "hazır" olur. Romanist keçmişə müasirliklə əlaqədə təsvir edir və tarixi keçmişə yaşadığı dövrün paraleli kimi deyil, onun sələfi kimi göstərir. Skottun romanları tarixi material əsasında yaranmış pirtça deyil, bu gün baş verən hadisələrin uzaq səbəblərinin məqsədyönlü şəkildə üzə çıxarılmasıdır.

Skottun yaradıcı konsepsiyasının bu xüsusiyyətləri ilk dəfə onun dahi sələflərinin- Şekspirin və Hüqonun əsərlərində tətbiq edilmişdi. Skott özünün dahi ustadlarının təcrübəsini qavramış və onları yaradıcı şəkildə işləmişdi. Şekspirin və Hüqonun zəngin təcrübəsindən bəhrələnərək, Skott bir çox cəhətləri özünəməxsus, tam yeni şəkildə yaradırdı. Bu metod çox səmərəli oldu. Belə ki, Skott real və

uydurma qəhrəmanların yerləşdirilməsində nisbəti dəyişmişdi. Skottun romanlarında özünün yaratdığı qəhrəmanlar ön plandadır, real tarixi şəxsiyyətlər isə arxa plana çəkilir.

Bu da Skottun əsərlərini Şekspirin tarixi xronikalarından fərqləndirən əsas cəhətdir. Şekspir salnamə-xronika məlumatlarını dramatik şəkildə izah edir, və onun tarixi əsərlərində əksər personajlar məşhur, real tarixi şəxslər idi. Şekspirin əsərlərində uydurulmuş personajlar real personajlar arasında bir istisna kimi göstərilir. Ondan başqa, Şekspirin xronikalarında rəvayət öndə gedir və oxucunu əsərdə təsvir edilmiş hadisələrə inanmağa vadar edir. Valter Skotta gəldikdə isə, o salnaməni sanki kiçik, ilk baxışdan əhəmiyyətsiz görünən və hətta uydurulmuş hadisələrdən başlayır, və Şekspirdən fərqli olaraq, tarixi təsdiqləmir, əksinə, onu sanki yoxlayır, sınayır. Skott ənənəvi obrazları yeni şəkildə təqdim edir və onları oxucuya daha “yaxın” edirdi. Tənqidçilər məhz bu xüsusiyyəti yüksək qiymətləndirirdi, çünki oxucu Skottun romanlarını oxuyarkən tarixi xronika ilə deyil, insanların keçmişdə gündəlik həyatı, qayğıları, hissləri və duyğuları ilə rastlaşırdı. Bu cür yanaşma keçmiş “naməlum ölkə” kimi təsvir etməyə imkan verir və mənzərələr Skottun müasirlərinə gözəl, yaxın və təbii görünürdü.

Valter Skottun romanlarında tarixiliyin daha bir mühüm xüsusiyyəti onun maraqlı kompozisiya üsullarından ibarətdir. Məsələn, “Şotlandiya” romanlarında təhkiyənin, hekayətin əsas ideyası ingilislərə həvalə edilir, hadisələr isə Şotlandiyada baş verir. Burada yazıçı D.Defonun təcrübəsindən istifadə etmişdi. D.Defo da obyektivlik təsüratı yaratmaq üçün siyasi hadisələri rəqiblərin adından, mövqeyindən təqdim edirdi.

Skottun qaldırdığı əsas problemlərdən biri- yerli və dövlət miqyaslı dünyagörüşünün, köhnəlik və tərəqqi arasında ziddiyyəti problemdir. Skott özü, əslən şotlandiyalı və əsl vətənpərvər olmasına baxmayaraq, özünü həmişə britaniyalı hesab edirdi. Buna görə yazıçı müəyyən ideya ilə bağlı hər iki tərəfin haqlılığını və yanılmasını göstərməyə çalışırdı. Skott dövlətin birliyi və milli bənzərsizliyi ideyasını eyni səviyyədə qoyur. Geniş dünyagörüşünə malik olan və tarixi miqyaslı şəxsiyyət olan Skott milli birlik ideyasını labüd, qaçılmaz hesab edirdi.

Valter Skott 2500 artıq personaj yaratmışdır. Bu personajların hər biri tarixi kontekstdə müəyyən edilib və öz mühitinə insan münasibətləri ilə bağlıdır.

Valter Skottun romanlarında ən müxtəlif tarixi dövrlər əks olunub- orta əsrlər dövrü İngiltərədən başlayaraq XIX əsrin Şotlandiyaya qədər və hər dövrün maddi və mənəvi mədəniyyəti yazıçı tərəfindən butaforiya kimi deyil, canlı aləm kimi göstərilir. Macərə və “qotik” roman janrınının bəzi xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamaqla və mətnə folklor motivlərini və dəqiq sənədlə məlumatı sərbəst şəkildə daxil etməklə, Skott onları əsərin əsas məqsədinə tabe edir. Həmin məqsəd - müəyyən tarixi dövr çərçivəsində insanların taleyini inandırıcı şəkildə yaratmaqdan ibarətdir. Yəni, yazıçı hansısa dövrdə insanların hansı səbəbdən bu və ya digər şəkildə hərəkət etdiyini təhlil etməyə çalışır. Skott yaşadığı dövrü dərk etmək üçün tarixi keçmişə müraciət edirdi. Yeni dövr, yəni XIX əsr yeni hekayət formalarının yaradılması zərurətini üzə çıxarmışdı. Müəyyən tarixi dövrün konkret faktlarına əsaslanaraq, Skott nəhəng bir tarixi mənzərə yaradırdı. Həmin əsərlərdə tarixi dövr müfəssəl və inandırıcı şəkildə təsvir olunur və bu detallar mətni ümumən daha da cəlbedici edir. Lakin, romanların əsas mahiyyəti və dəyəri bu detallardan ibarət deyil. Yazıçı hər bir dövrün ictimai və şəxsi münasibətlərini təsvir etməklə, tarixin əsl hərəkətverici qüvvələrini üzə çıxarır. Skottun yaradıcılığı tarixi konsepsiyanın dərinliyi və yaradıcı metodun mükəmməlliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bu cür yanaşma XVIII əsrin sonunda baş verən Böyük Fransız inqilabının nəticəsində sosial-tarixi dəyişikliklərlə bağlı idi. Sarsılmaz hesab edilən iqtisadi və siyasi quruluşun məhv edilməsi, yeni həyat tərz, insanların düşüncə tərz, hətta xasiyyəti də kəskin şəkildə dəyişmişdi. Siyasi hadisələr cəmiyyətin, insanların həyatına, psixologiyasına öz güclü təsirini göstərirdi. Təbii ki, yeni, XIX əsrin ədibi olan Valter Skott öz əsərlərində qəhrəmanların tarixi hadisələrdən, ictimai həyatdan asılı olduğunu göstərməli idi. Bu baxımdan Skott keçmişə əsl tarixi baxışa malik idi.

Əslində, Valter Skott əvvəllər mövcud olmayan roman tipi yaratmağa müvəffəq olmuşdu. Skottun romanlarında tarix bir elm sahəsi olmaqla ədəbiyyatla, yəni incəsənətlə bir araya gəlir, birləşir, üzvi vəhdət təşkil edir.

Valter Skottun yaradıcı metodu çox mürəkkəb bir fenomendir. Onun yaradıcılığında romantik başlanğıc əsas yeri tutmaqla realistik tendensiyalarla birləşir və hətta realizm bir çox hallarda əsərdə mühüm yer tutur. Realizm yazıçının tarixi problemlərin həllinə obyektiv yanaşmasında, realistik obrazların və konkret təfəsilatların verilməsində özünü nümayiş etdirir. Nəhayət, realizm hər personajın xarakterini yaşadığı dövr ilə müəyyən edilən xarakter kimi təqdim olunmasında üzə çıxır. Valter Skottun tarixi romanlarının ən üstün cəhətlərindən biri də, şəxsi həyat təsvirlərinin i real tarixi hadisələrin təsviri ilə birləşməsidir. Valter Skott “tarixi roman” janrınının banisi olmaqla yanaşı, onun yaradıcılığı sonrakı dövrdə yaranan nəsr əsərlərinə də çox böyük təsir göstərmişdi. İngiltərənin dahi yazıçısı

incəsənəti həqiqətlə birləşdirir və bu işdə tarixi bir “vasitəçi” kimi tətbiq edirdi. Valter Skottun romanlarında olan tarixilik XIX əsrdə realistik romanın inkişafına müstəsna təsir göstərmişdi.

Ədəbiyyat

- 1.Алексеев М.П. Из истории английской литературы. Этюды, очерки, исследования. М-Л, 1960.
2. История Всемирной Литературы. Т.6. М., Наука, 1989.
- 3.Реизов Б.Т. Творчество Вальтера Скотта. М-Л., 1965.
- 4.Brown D. Walter Scott and the historical imagination. L. 1969/
- 5.Johnson E, Sir Walter Scott. The great Unknown. In 2 vol. L. 1970.

KAZIMOVA KÖNÜL

Bakı Dövlət Universiteti

ROMAN JANRI ÇAĞDAŞ NƏZƏRİ-ESTETİK DƏYƏRLƏR KONTEKSTİNDƏ

Açar sözlər: *janr, roman, çağdaş, dövr, nəsr*

Mentioned scientific approach to novel

In this article is mentioned scientific approach to novel. In this case Theoretical ideas were investigated and attitude to those ideas was reported. Then author talked about modern Azerbaijan novels. In this time was investigated and analyzed novel's development trends, genre typology and other theoretical features

Keywords: *genre, novel, modern, period, prose*

Yazılı ədəbiyyat şifahi ədəbiyyatdan rəsmi şəkildə ayrıldıqdan sonra ədəbiyyatda ənənəvi yanaşmalarla yanaşı, bir çox yeni meyillər formalaşmağa başlamış, həmin meyillərdən də qaynaqlanan yeni istilahlər yaranmağa başlamışdır. Bu prosesin də rəsmi davamı olaraq ədəbiyyatşünaslıq elm səviyyəsində öz yerini tutduqca onun rəsmi terminləri də təbii olaraq gündəmə gəlmişdir. Xüsusilə, Janr istilahı və onunla bağlı olaraq da ayrı-ayrı janrlar artıq elmi səviyyədə araşdırılmağa başlanmışdır.

Ümumiyyətlə, “janr”ın bir anlayış kimi XVII əsrin ortalarında fransız estetik fikrində formalaşması barədə məlumatlar mövcuddur” (6, 13). Bu gün janr anlayışı öz ilkin mənasını daha da genişləndirərək ədəbiyyatşünaslığın ən önəmli demək olar ki, rüşeyminə çevrilmişdir. Çünki ədəbiyyatda hər şey öz başlanğıcını məhz janrdan götürür. Axı “janr ədəbi əsər haqqında ilkin və ümumi təsəvvür yaradır” (6, 13). Eyni zamanda, janr həmin təsəvvürün formalaşdığı bədii qəlibdir. Janr daha stabil və ətalətdə olduğu üçün onun fərqli qəliblərinin yaranması da xeyli zaman tələb edir. Bəzən bir janrın yaranmasına, formalaşmasına əsirlər, qərinələr gedir. Ona görə də həmin bədii formaların ayrı-ayrı dövrlərdə zamanın ruhuna uyğun olaraq fərqli nümunələri, çeşidləri yaranmışdır. Janrların arasında güclü aşınmalara, ciddi sıçrayışlara, dəyişikliklərə məruz qalmış bədii formaldan biri, bəlkə də birincisi roman janrıdır.

Bu janr ədəbiyyat tarixində yaşının az olmasına baxmayaraq böyük inkişaf yolu keçmiş və tarixdə dərin iz salmışdır. Məhz həyatın salnaməsinə çevrilə bilmək imkanlarına sahib olduğu üçün də ədəbiyyatşünaslıqda da bir elmi istilah kimi daim diqqət mərkəzində olmuş, daim araşdırılmışdır. Romanla bağlı saysız, hesabsız monaqrafiyalar, elmi araşdırmalar qələmə alınmışdır. Bütün bu tədqiqatların nəticəsi isə romanın optimal gücünün bir qisminin belə təsəvvürünü yaratmağa tam şəkildə imkan vermir. Ancaq bununla belə biz istərdik ki, bu janrla bağlı elmi ədəbiyyatda deyilmiş bəzi fikirləri tədqiq edək.

“Roman nəsrin bütün janrları içərisində yeganə janrdır ki, getdikcə inkişaf edir, təkmilləşir, zənginləşir. Zamanla ən çox ayaqlaşan janr da romandır” (9, 152). Bu fikirlərə istinad etməklə biz heç də digər janrların bədii yükünü azaltmaq istəmirik. Sadəcə payında həqiqət çoxluğu olan bu cümlələrin janrın potensialını bütün çılpıqlığı ilə sərgilədiyini vurğulamaq istərdik. Ona görə də “...dünyanın yeni mənasının axtarışına çıxmağa cəhd edən roman” (8, 160) bütün dövrlərdə önəmli və göz önündə olan janrlar sırasına daxil ola bilmişdi. “İstər tarixi mövzuda yazılsın, istərsə də müasir mövzuda, roman hər şeydən əvvəl, dövrü, epoxanı təsvir etməlidir, cəmiyyət həyatını hətta bir fərdin taleyində izləməyə məhz roman daha münasib janrdır” (8, 160). Bu səbəbdən də, tarixi mövzuya müraciət edən yazıçılar da, müasir hadisələrə istinad edən nasirlər də ən çox romana üz tuturlar. Təbii ki, bu janrın təkə həcmi cəlbediciliyi ilə diqqətləri öz üzərinə çəkmir. Burada bir çox digər obyektiv faktorlar da həlledici rol oynayır. Bu da həmin bədii formanın poetik xüsusiyyətləri, üslubu çalarları, etik-estetik, ictimai-sosial, milli-bəşəri məsələləri özündə daha dərin əks etdirmək imkanlarıyla əlaqədardır.

“Janrların janrı” hesab edilən “romanın stixiyası” və sturukturu həm qohum janrlardan təsirlənmək hesabına, həm də məhz öz inkişafı əsasında zənginləşir” (4, 620). Roman bütün bədii formalara təsir etdiyi kimi onlardan da təsirlənir, bəzən hətta təsiri altına belə düşüb yeniləşir. Yeniləşən dünyanın yeniləşən janrı olduğu üçün də bu bədii qəlib həmişə aktual, “dəbdə” olan bir janr hesab olunur. “Roman — həyatın fəlsəfəsidir, insan mövcudluğunun fəlsəfəsidir, insan təbiəti, onun cəmiyyətdə yeri, hərəkəti və düşüncələridir” (7, 90). “...Roman ədəbi hadisə olmaqla və bu cəhətdən bədii prosesin daxili inkişafının nəticəsi kimi meydana çıxmaqla tarixi cizgilərə malikdir, bu isə hər bir romanı müəyyən dövrün və epoxanın məhsuluna çevirir. Daha doğrusu, hər bir roman yarandığı dövrün ictimai-siyasi, etik-mənəvi proseslərini əks etdirir” (10, 87). Roman haqqında ən maraqlı fikirlərdən birinin müəllifi Baxtindir. O özünün “Epos və roman” məqaləsində roman haqqında qeydlərini belə ümumiləşdirmişdir. “Roman janrlar arasında sadəcə janr deyil. Roman çoxdan hazır olan və artıq qismən ölü olan janrlar arasında yeganə yaşayan janrdır... O, ədəbiyyatda hökmranlığı uğrunda mübarizə aparır və qalib gəldiyi yerdə digər qədim janrlar parçalanır” (11). Elə bu xüsusiyyətlərinə görə də 90-cı illərin əvvəllərində müharibə şəraitində yaşayan xalqın ağrı-acısını, keçid dövrünün gətirdiyi böyük maddi və mənəvi çətinlikləri, sıxıntıları və ən nəhayət, dəhşətli təzyiqlər nəticəsində əldə olunmuş müstəqilliyin xalqın həyat tərzinə etdiyi müsbət və mənfi təsirləri, eyni zamanda, bir çox dünyəvi və lokal problemləri roman daha geniş təsvir etmək imkanına malikdir. “Əgər bu əsr hansısa rənglə rənglənsəydi, yaqın ki, bütün spektrdən ona ən çox qan rəngi yaraşardı” (5, 283). Çünki dövr müharibələr, insan faciələri dövrü kimi də xarakterizə oluna bilər. “Qan rəngli dövrü” isə romanın hüdudlarına sığdırmaq yazıçılar üçün daha münasibdir.

Zamanın tələblərindən irəli gələrək bu dövrdə modernizmin, hətta bəzən daha da qatılşan posmodernizmin çalarlarıyla mifik və folklor ünsürlərinin təsirinin gücləndiyi məqamları özündə birləşdirən ədəbi nümunələr silsiləsi yaranmaqda idi. Bu dövr nəsrində insana bir tərəfli münasibət demək olar ki, tam şəkildə arxa planda qalır. “... Son dövrlərdə Azərbaycan romanının daha çox lirik-psixoloji axına düşməsi təsadüfi deyil. Çünki Müasir Azərbaycan romanının əvvəlki dövrlərin empirik təsvir çərçivəsini aşaraq sosial-fəlsəfi ümumiləşdirməyə, hadisələri daha çox metaforik planda göstərməyə səy etməsi də buna sübutdur” (3, 596). Hadisələrin metaforik planda təsviri müasir nəsrimizdə modernizmin əsas göstəricilərindən hesab oluna bilər. Köçürülmələr, çevrilmələr, simvollar modernist, eyni zamanda posmodernist ədəbiyyatın əsas xüsusiyyətlərindəndir. Folklorlardan qaynaqlanan mifizmə axınının çox olması da modernist yazı tərzinə marağın artması ilə bağlıdır. Bütün bunlarla yanaşı zamanın tələbi ilə əlaqədar olaraq insanın ziddiyyətli, dərin, mürəkkəb psixoloji sarsıntılar yaşayan, dünyanı artıq dərk edən, dərk etdiyi üçün də çaşqınlıq içində qovrulmuş şüurlu bir varlıq kimi təsviri üstünlük təşkil etməyə başlayır. “Xarakterlərin səciyyələndirilməsində indi “o belədir”, “mən beləyəm” prinsipinə, yəni obrazın içəridən, öz düşüncələri vasitəsilə qiymətləndirilməsinə daha çox üstünlük verilir” (1, 44). Ona görə də çağdaş romanda “Qəhrəmanın idealına yönləndirilməsi heç də o demək deyil ki, o özü xarakteri, adətləri, davranışları və s. ilə idealdır. O, qeyri-adi taleli “istisna” şəxsiyyət olmaq məcburiyyətində də deyil. Əksinə, ona özünəvurğunluq, eqoizm, şöhrətpərəstlik, qorxaqlıq, mənasızlıq və adilik də məxsusdur, çünki qəhrəman da bütün varlığı ilə “mənasız həyata” aiddir” (12). “Romanın qəhrəmanı nə epik, nə də tragik mənada “qəhrəman” olmaq məcburiyyətində deyil, o özündə həm mənfi, həm də müsbət, eyni zamanda, yüksək və alçaq, həm də gülməli və ciddi xarakterləri birləşdirməlidir” (13). Buna görə də 1991-2005-ci illərdə “İnsan və zaman problemi” bütün yazıçıları artıq düşünməyə vadar edən aktual bir məsələyə çevrilmişdi. Bəziləri bu problemin daha dərin qatlarına enərək qatı fəlsəfi-psixoloji məqamları işıqlandırmağa aludə olmuşdu, bəziləri isə həmin məsələlərin kölgəsində sadəcə münasibətlər və bu münasibətlərdən doğan problemlərin təsviri ilə kifayətlənmişdilər. Təbii ki, bu təsvirlər romanın hüdudları daxilində daha geniş ifadəsini tapmışdı. Bu zaman, təəssüf ki, bəzən yazıçılar qələmə aldıkları problemlərə məhəlli yanaşmış, məsələləri geniş prizmadan, dünyəvi, bəşəri baxımdan təsvir edə bilməmişlər. İ. İbrahimovun da dediyi kimi “Bizim müasir romanlarımız ... hələ də gözə çarpan məhəlçilikdən, provinsializmdən yaxalarını qurtarmalı, az sözlə böyük fikirlər deməyi, müasir insanları, müasir dünyanı düşündürən, həyəcanlandıran problemlər qoyub, sənətkarlıqla, dərin bir bədiiliklə etməlidirlər” (2, 71). Təbii, obyektiv səbəblərdən yaranan həmin problemlərlə əlaqədar olaraq da bu dövrün nəsrində, roman janrında bəzi gözə dəyən qüsurlar da mövcuddur. O qüsurlar mövzu, üslub və janr seçimində, əsərlərin digər bədii xüsusiyyətlərində özünü daha çox göstərir. Təbii ki, dissertasiyamızda həmin qüsurlardan ayrı-ayrı əsərlərin fonunda bu və ya digər dərəcədə bəhs olunacaqdır. Lakin həmin qüsurlarına baxmayaraq əgər XX əsrin əvvəllərində bu janr daha sadə, daha az çalarlı idisə, XX əsrin sonları və XXI əsrin əvvəllərində artıq roman, sözün əsil mənasında, çox rəngarəng bir janra çevrilmişdi. “Azərbaycan romanlarında janr müxtəlifliyi müasir milli romançılığın özəlliklərinin formalaşmasına önəmli təsir göstərmişdir. Həmin təsir mexanizminin öyrənilməsi, janr müxtəlifliyinin müasir romançılıq sahəsində əksinin tədqiqi ədəbiyyatşünaslıq nöqtəyi nəzərindən elmi maraq kəsb edir” (7, 54). Burada təsir mexnazimi bayaq da qeyd etdiyimiz kimi, bir çox obyektiv və subyektiv səbəblərlə

əlaqədardır. Təəssüf ki, subyektiv səbəblər xüsusilə gözə çarpır. Dönəmin bu baxımdan ən çox diqqəti cəlb edən məqamı janrdaxili bölgülərdir. Məhz bu bölgülərin yaranması çoxu zaman təbii axının məntiqi davamı olsa da, bəzən yazıçıların şəxsi istəyinə və fantaziyasına belə dayana bilir. Ancaq bu halda belə həmişə neqativ kəşvlərdən danışmaq hasızlıq olardı. Dönəmin bir çox diqqətəlayiq, orijinal yeni roman tiplərini müsbət hal kimi qeyd etməmək haqsızlıq olardı. Yaranmaqda olan roman-reportaj (Ə.Əylislinin “Ətirşah Masan” əsəri), roman-ekskurs (E.Hüseynbəylinin “Don Juan” əsəri), tarixi-sərgüzəştli (M. İbrahimbəyovun “Dənizdə qasırğa” əsəri) və s. bu kimi janrdaxili janrlar məhz çağdaş nəsrin möhürüdür. Ümumiyyətlə, Həmin dövrün nəsrini tək cəmi janr tipləri ilə deyil mövzu, üslub baxımından da zəngin irsə sahibdir. Bu dövrdə real tarixi şəxsiyyətləri və hadisələri bədiiləşdirən əsərlərlə yanaşı (Ə.Cəfərzadə “Zərrintac-Tahirə”, E.Hüseynbəyli “Don Juan”) yazıçı təxəyyülünün məhsulu olan obrazların vasitəsilə konkret tarixi hadisələri təsvir edən bədii nümunələrə də (A.Məsud “Azadlıq”, “S.Alışarlı “Maestro”, M. İbrahimbəyov “Dənizdə qasırğa”, M.Oruc “Köçürülmə”) rast gəlinir. Ancaq bu dövrdə ailə-məişət mövzusunda da yazılmış romanlar qələmə alınmışdır (İ.Fəhmi “Aktrisa”, Ə.Əylisli “Ətirşah Masan”, Əlabbas “Qiyamçı”). Eyni zamanda sosial-ictimayi, milli-bəşəri problemləri özündə əks etdirən bədii nümunələrlə yanaşı (M.Süleymanlı “Səs”, S. Əhmədli “Axirət sevdası”) folklor motivləri əsasında qələmə alınmış romanlar da (Anar “Ağ qoç qara qoç”, K.Abdulla “Yarımqıç əlyazma”, İ.Fəhmi “Qarğa yuvası”) müasir Azərbaycan romanının ciddi, mükəmməl inkişafının dəyərli nəticələridir.

Bu fikirlərin məntiqi davamı olaraq demək istərdik ki, müasir Azərbaycan romanının əsrlərə dayanan inkişafının bütün çatışmazlıqlara, çətinliklərə rəğmən dəyərli nümunələrinin yaranması təqdirə layiqdir. Keyfiyyətin heç də kəmiyyətin kölgəsində ərimədiyini tam qürurla deməyə imkan verən bədii nümunələrin varlığı roman janrının nəsrimizdə tutduğu mövqenin nə qədər sarsılmaz olduğunu göstəricisidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan sovet ədəbiyyatında konflikt və xarakter, Bakı, “ADU”, 1987, 87 s.
2. Elçin. Tənqid və nəsr. Bakı, “Günəş”, 1999, 233
3. Elçin – zaman səddini aşmış sənətkar. Bakı, “Təhsil”, 2004, 372 s.
4. Ənvəroğlu Himalay. Azərbaycan ədəbiyyatının yaradıcılıq problemləri, Bakı, “Elm”, 2004, 773 s.
5. Orucov Telman. Gerçəkliyin əks sədası, Bakı, “Şuşa”, 2003, 345 s.
6. Şərifova Salidə. Azərbaycan nəsr janrlarının təşəklü və formalaşma prosesi (XX əsrin əvvəllərinə qədər), Bakı, “Elm”, 2005, 240 s.
7. Şərifova Salidə. Ədəbi prosesə nəzəri baxış (2006-2007-ci illərin tənqidi məqalələri), Bakı, “Elm”, 2008, 216 s.
8. Yusifli Vaqif. Əsrin birinci ili, “Azərbaycan”, 2000, № 7, s. 158-163
9. Yusifli Vaqif. Nəsr: konfliktlər, xarakterlər, Bakı, “Yazıçı”, 1986, 168 s.
10. Yusifli Vaqif. Tənqid və bədii söz, Bakı, “Mütərcim”, 2002, 208 s.

İnternet resursları

11. http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Literat/bahtin/epos_roman.php
12. http://www.philol.msu.ru/~forlit/Pages/Biblioteka_Kosikov_Roman.htm
13. <http://userdocs.ru/literatura/13793/index.html>

KAZIMOVA SEVİNC

*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dillər Universiteti*

AZƏRBAYCAN LİRİK NƏSRİNDƏ ƏNƏNƏ VƏ MÜASİRLİK

Açar sözlər: *ədəbi növ, bədii obraz, həyat lövhələri*

Traditions and modernity in Azerbaijani lyric prose

An important turning point in the structure of artistic thought, progress and changes in quality is the increase in reality in our times, a more sensitive attitude toward the individual, its psychology, the strengthening of humanistic ideals, the transformation of conflicts and problems into more aesthetically morally corrupt worlds, human and environmental interactions, can be summarized as a deeper consideration of the relationship. Speaking of craftsmanship, and not just a distinctive feature of dyeing, but aesthetic pleasure and turn in judgment, truth in presentation and approach, and at the moment we can confidently

admit that we have a high period of time distinguished by poetics and the problems of the requirements and criteria, and a new proposal that arose with the modern thinking of social and artistic thought.

Keywords: *literary types, artistic images, life boards*

Müasir ədəbiyyatın xarakterik meyillərindən biri də janr və növlərin bir-birinə nüfuz edərək qeyri-ənənəvi sintetik formalar yaratmasıdır. Bu cür formalardan biri də lirika və eposun kəşiməsindən yaranan lirik nəsrdir. Ənənəvi nəsr təsvirçiliyə, təhkiyəyə - bir sözlə, gerçəkliyin bədii formada əks olunmasına istiqamətlənmişdir. Nəzm və nəsrin yaxınlaşması ötən əsr ədəbiyyatının inkişafının göstəricisi olmuşdur. Hələ 1950-ci illərin əvvəli, 1960-cı illərdə sovet ədəbiyyatında avtobioqrafik, lirik-araşdırma motivləri nəzərə cərpacaq dərəcədə artmışdır. Bu dövrün əsərlərində müəllif hadisələrə daha çox qarışır, fikirlərin lirik açıqlanması və etiraf elementləri poetik düşüncənin əsas göstəricisinə çevrilirdi. Təhkiyəçi nitqinin ekspressivliyi güclənir, intonasiyanın həyəcanı daha çox vurğulanırdı.

1960-1970-ci illərdə lirik nəsrin tematikası daha da genişləndirdi. Burada müharibənin qaynar xatirələri, beynəlxalq dostluq ideyası, inqilab epoxasında yaradıcı insanların taleyi və s. ətraflı təsvir olunurdu. Həmçinin bu dövrdə lirik nəsrin araşdırılıb təhlil olunması daha çox aktuallaşırdı. Bu janrın spesifikliyi haqqında tənqidçilərin müxtəlif fikirləri formalaşırdı.

Belə ki, "lirik nəsr" termininin özü çox vaxt janr mənasında deyil, üslub xarakteristikası kimi təqdim olunurdu. Terminin qeyri-müəyyənliyi lirik nəsrin janr kateqoriyası kimi qəbul edilməsinə də təsir göstərirdi. Hətta bir çox məqalələrdə lirik nəsrin bir janr kimi xüsusi kriteriyaları dəqiq qeyd edilmirdi.

Lirik nəsrin ideya-bədii xüsusiyyətlərini araşdıran tədqiqatçıların üzlaşdığı çətinlik ondadır ki, "lirizm", "lirik axın", "lirik düşüncə", "lirik başlanğıc", "lirik məzmun" və s. kimi anlayışlar janrın tipologiyasını müəyyənləşdirmək üçün olduqca "zəif dayaqlardır". "Epik və dram əsərlərində forma müxtəlifliyi (nəsr və ya nəzm) heç də sərbəst olmayıb, əsərin mövzusu və həmçinin yazıçının qarşıya qoyduğu məqsəddən asılıdır. Ümumiyyətlə, poeziya yox, yalnız lirika öz mahiyyətinə görə digər bədii əsər formalarından fərqlənir və bu mahiyyət özünəməxsus forma tələb etsə də, yüksək nasirlik məharəti epik əsərlərin mövzusunun şərhini boyunca oxucuya lirik əhvali-ruhiyyə təlqin etməyə imkan verir" [8, 485].

Ötən əsrin 1950-1960-cı illərində ədəbiyyat sanki öz sərhədlərini unudaraq gerçəkliyə daha çox can atmağa başlayırdı. Bu da özünü həmin dövrdə geniş vüsət alan avtobioqrafiyalarda, gündəlik, məktub və qeydlərdə biruzə verirdi. Əsərlərdə sənədli materialların işlənməsi real həyat təsvirlərinin qıtlığını aradan qaldırırdı. Qeyd olunan zaman kəsiyində janr axtarırları daha dinamik xarakter alır, müxtəlif sintetik formalar yaranırdı. Yazıçılar reallığın "təsədüflərini" pozmadan onu dəqiqliklə təsvir etməyə can atırdılar. 1950-ci illərin sonu 60-cı illərin əvvəllərində sənədli faktlara müraciətin çoxluğu nəsrin janr-üslub xüsusiyyətlərinə də təsirsiz ötürmüşdü.

"Lirik nəsr" anlayışı yarandığı gündən geniş şəkildə istifadə olunurdu, buna görə də tədrisən konkret terminoloji mənasını itirirdi. Adətən, müəllif hissələrinin, emosional bədii nəsrin üstünlük təşkil etdiyi əsərlər məhz bu janra aid edilirdi. Eyni zamanda janr kəskin və qeyri-adi formaya sahib olduğundan bəzi müəlliflərin qeydləri göstərirdi ki, təhlil olunan əksər "lirik nəsr" nümunələri əslində, eyni xüsusiyyətə malikdir. Digər sənət nümunələri kimi nəsr əsərlərində gerçəkliyin bədii təzahürü müəllifin subyektiv modelləşdirməsindən asılıdır. Buna görə də obrazların planı ədəbi örnəklər üçün ən mühüm element sayılır. Bütövlükdə nəsr nümunələrini təhlil etməkdən ötrü, ilk növbədə bədii personajların xarakteristikasını açmaq, reallığın estetik təzahüründə onların nə dərəcədə rol oynadıqlarını ayırd etmək lazımdır. Eləcə də, lirik nəsrin analizi zamanı keçmişin, indinin və gələcəyin əksini ədəbi növlər vasitəsilə unikal şəkildə çatdıran müəllifin hadisələrə yanaşma tərzini diqqətdə saxlamalıyıq. "Ola bilər ki, müəllif personajın davranışını, müəyyən hadisədə iştirakını qələmə almaqla kifayətlənsin, predmet və hadisələrin fərddə oyatdığı duyğulara yalnız ara-sıra yer versin. Ola bilər ki, müəllif personajın duyğu və düşüncələrinə geniş yer verməklə predmet və hadisələri qəhrəmanın özünü-təhlil, özünüdərk elementlərinə çevirsin. Bu prinsiplərdən biri digərini tamamladığı, biri digərinin imkanlarından qidalandığı üçün eyni nəsr əsərində onların hər ikisinə rast gəlmək təbiidir" [4, 22].

İnsanın şəxsiyyəti iki əsas ünsürün - "daxili mən" in və xarici dünya ilə əlaqələrin birləşməsindən başlayır, onların təsiri ilə inkişaf edir. Hər iki ələmlə insan müxtəlif münasibətlər qurur. Lirik nəsr də hər şeydən əvvəl, məhz insanı modelləşdirir. Bununla da insan davranışlarını və ona təsir edən zahiri amilləri aydınlaşdıraraq əks etdirməyə çalışır. Onu da qeyd edək ki, bədii obraz, onun xüsusiyyətləri müəllifin dünyanı dərk etmə formasından, dövrün sosial-tarixi kontekstindən asılıdır. Yazıçı rəngarəng obrazlar yaradaraq gerçəkliyin subyektivi olan insanın mahiyyətini, həyatın mənasını öz baxış bucağından açıqlayır.

Lirik nəsrin inkişaf tarixinə nəzər saldıqda aydın görünür ki, XX əsrin 50-60-cı illərinin ictimai-siyasi prosesləri dövrün ədəbiyyat nümunələrinə güclü təsir göstərmişdir. Belə ki, bu epoxanın hadisələri insan konsepsiyasında mühüm keyfiyyət dəyişikliklərinə gətirib çıxarmışdı. Bədii obrazların sxematikliyi, hər

hansı bir karakterin qabardılması artıq öz aktuallığını itirirdi. Lirik nəsrə dərin psixoloji analizlərə daha çox yer ayrılırdı, əsasən, çoxqatlı karakterlərin yaradılması qanunu yazıcıların üslubuna sirayət etməkdə idi.

Dövrün şəhər və kənd nəsrini müqayisə etsək bir çox özünəməxsus əlamətləri də aydın seçmək olar. Kənd nəsrində özü və ətrafı ilə harmoniyada yaşayan insan obrazı varsa, şəhər nəsrində oxucular daha dramatik surətlərlə tanış olurlar. “Kənd nəsr” ətrafında gedən mübahisələrdə bu nəsr nümunələrində konflikt məsələsindən də xeyli bəhs olunmuşdur. Bu barədə söylənilmiş fikirlərdə doğru, dəqiq cəhətlərlə yanaşı birtərəflilik, yanlışlıq da yox deyil. Məsəl üçün deyirlər ki, əvvəllər kənd mövzusunda yazılmış əsərlərdə ön planda kəndin problemlərindən bəhs olunmuşdur, indi isə qəlbin problemlərindən bəhs etmək ön plana keçmişdir. Bu cür fikir müasir «kənd nəsr»-də konflikt tipinin müxtəlifliyi ilə əlaqədardır. Lakin bu fikirlə qeyd-şərtsiz razılaşmaq olmaz. Çünki əvvəllər də, indi də kənd mövzusunda yazılmış ən yaxşı əsərlərdə kəndin və qəlbin problemləri bir-birindən təcrid edilmiş şəkildə, ayrı-ayrılıqda qələmə alınmamışdır. Əksinə, bunlar qəlbin və kəndin problemləri bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətdə dialektik əlaqə və nümunələrində bədii konfliktin tipindən asılı olaraq bədii təsvir və təhlilin gah sosial-psixoloji, gah da mənəvi-etik aspekti üstünlük qazanır” [3, 96].

XX əsrin 60-80-ci illərinin nəsrini dərin humanizm, sadə insan xarakterlərinin mərkəzdə durması ilə seçilir. Burada əsas qəhrəmanın həyatı, fəaliyyət dairəsi başqalarından heç nə ilə fərqlənmir. Görkəmli ədibləri ən çox maraqlandıran isə insan təbiətindəki fundamentallıq, qanunauyğunluqdur. Bu xüsusiyyətlər obyektiv və subyektiv səbəblərlə birləşərək həyatın reallığını bütün detalları ilə əks etdirir. Əsərlərdəki qəhrəmanlar tez məğlub olmur, əzmlə mübarizə aparır, ətraf aləmlə konfliktə girir, bəzənsə güzəstə gedirlər. Hər bir obraz özünə görə bir döyüşçüdür, cəmiyyətlə münasibət qurmağa çalışarkən onun çatışmazlıqlarına, mənfi hallarına qarşı çıxan mübarizdir. “Bədii təsvir sənətinin inkişafı sayəsində nəsr əsərləri təkcə hadisə xarakteri daşıyan məsələlərin yox, həmçinin müxtəlif həyat lövhələrinin, bilavasitə insanın daxili aləmindən götürülmüş və süjetlə əlaqələndirilən müəyyən epizodların şərhini də əhatə edir ki, sonuncular nəsr mahiyyətcə lirik əsərlərə yaxınlaşdırılan başlıca təsvir üsullarıdır. Nəslə yazılmış epik əsərlərdə verilən bu cür spesifik haşiyələr ardıcılığı hadisələrin maddi gedişindən fərqli olan yeni məzmun təşkil edir ki, onun “qavranılması” oxucudan şəxsi yaradıcılıq cəhdi tələb edir” [8, 483].

Yeni əsr, yeni epoxa özünün ədəbiyyatını yaradırdı. Formalaşan bu ədəbiyyat məxsusi formalar, janrlar axtarır, reallığı, həyatı, yaşanı daha dolğun təsvir edə bilmək üçün yeni üsullar araşdırırdı.

XX əsrin yarısından başlayan ədəbi proses cəmiyyətin çətin mənəvi həyatı ilə sıx şəkildə bağlı idi. İctimai məsələlər, müxtəlif sferalarda baş verən hadisələr sinxron şəkildə olmasa da, ədəbiyyatda öz əksini tapırdı. Qəhrəmanların daxili aləminə diqqət, müəllif səsinin güclənməsi, dünyanı öyrənməyə can atmaq, həyat həqiqətlərini işıqlandırmaq, insan qəlbinin dərinliklərinə nüfuz etmək, mənəvi axtarışların məqsədini müəyyənləşdirmək sözügedən dövrün lirik nəsrində xarakterik cəhətlər idi. Sərbəst süjet xətti, mürəkkəb kompozisiya, əsərlərdəki fraqmentallıq, məktublaşmalardan, yuxu elementlərindən, qəhrəmanların monoloq və dialoqlarından istifadə lirik nəsr janrında yazılan bir çox əsərlərin səciyyəvi xüsusiyyətidir. “Müasir Azərbaycan nəsrində daxili monoloq ideya-məzmun yükünü və bu yükə daxil olan psixoloji aləmi ifadə edərkən, əsasən, müəllif təhkiyəsi ilə haşiyələnir və öz funksiyasını onunla vəhdətdə yerinə yetirir. Müəllif təhkiyəsi ilə daxili monoloqun qarşılıqlı əlaqəsi iki şəkildə özünü göstərir: 1) hadisələr müəllifin dilindən nəql edilir və qəhrəman səsinin qarışmadığı “xalis” müəllif səsinə sonra daxili monoloq başlayır; 2) hadisələr müəllif dilindən nəql olunsa da, müəllif səsi qəhrəman səsi ilə qovuşur, təhkiyənin xüsusi tipi - vasitəli nitq yaranır və daxili monoloq vasitəli nitq formasında ifadə olunur” [4, 74].

Eposun əsas əlamətlərini özündə daşıyan nəsrin müxtəlif janrları - hekayə, povest, roman, oçerk və s. epik ənənəyə əsaslanır. “Yad düşüncə”nin təsvirində psixologizmdən istifadə bədii ədəbiyyat üçün zəngin imkanlar yaradır. Qeyd edək ki, nəsrin əsas janrlarında lirik komponent üstün mövqeyə sahib olmur və struktur yaratmır. Əks halda hər hansı janr öz epik fundamentini itirir.

Ədəbiyyatşünaslıqda “lirik nəsr” termini yeni yaransa da, “nəsrə lirika” ötən əsrdən mövcuddur. Nəsrə lirikadan istifadəyə ən gözəl nümunə lirik-fəlsəfi miniatürdür. Bu cür örnəklərdə ətraf-ələmdə baş verən hadisələrin lirik qəhrəmanın subyektiv aləminə köşürülməsi aydın görünür. Beləliklə, poeziyada lirika və nəsrin xüsusiyyətləri özündə əks etdirən şeirlərin olduğunu nəzərə alsaq, nəsrə də epik janrla bərabər, lirik-epik formalardan istifadə edilir. “Lirika yalnız insanın hissələrini deyil, onun fikirlərini təsvir edir. Odur ki, lirikanın yalnız estetik deyil, eyni zamanda canlı və tərbiyəvi bir əhəmiyyəti vardır... Lirika fəlsəfi, aşıqanə, siyasi ola bilər. Lakin janrın bu formalarındakı müxtəliflik konkret tarixi şəraitdən, şairin meyillərindən, həyata münasibətindən, həyatı görə bilmək qabiliyyətindən asılıdır” [6, 229].

Janrın müqayisəli-tipoloji xarakterindən danışarkən qeyd etməliyik ki, lirik nəsr tez-tez elə əsərlərlə qarışdırılır ki, orada lirizim janrın əsasını dəyişmədən yalnız təhkiyəni bəzəyən motiv kimi çıxış edir. Lirik nəsrin epik janrlar çərçivəsində psixologizm metodu kimi istifadə olunması onu subyektiv nəqlmə formalarından ayırmağa imkan vermir. Bundan əlavə, lirik nəsr fəlsəfi-publisistik, tarixi-bioqrafik, ədəbi-tənqidi və s. kimi janrlara da qarışmaqdadır. Poeziyada istənilən düşüncənin lirik xarakteri şeirin forması ilə təsdiqlənir, bütövləşir. Müəllifin xüsusi bir mövzu seçərək yaratdığı bədii əsərin janrı, adətən, esse, yaxud

bədii publisistika adlanır. Təbii ki, bunların lirik nəsrə yaxınlığını danmaq olmaz. Bu, bir daha janr kateqoriyalarının dialektik mahiyyətini, onların qarşılıqlı çevrilməsini sübut edir.

Lirik nəsrin janr əlamətlərinin araşdırmaçı-tənqidi ədəbiyyat tərəfindən heç müəyyən olunmadığını da söyləmək düz olmazdı. Lakin yenə də tam dəqiqliyə nail olunmayıb. Müəllif “mən”inin fəal iştirakını isə həm bədii memuaristikada, həm də oçerk və povestlərdə görmək mümkündür ki, bunları heç bir əlamətinə görə lirik nəsrə aid etmək olmaz.

Lirik nəsr janrının önə çəkilən əsas xüsusiyyətlərinin qeyri-dəqiqliyi ondadır ki, lirikanın ənənəvi qohumluq fərqləri onun spesifikliyini nəzərə alınmadan birbaşa nəsrə köçürülür. “Lirika təkcə şeirə, poeziyaya aid bir anlayış deyildir. Ustad sənətkarlar nəsr əsərlərində də lirikanın poetik imkanlarından geniş istifadə edirlər. Yerli-yerində işlədilmiş, obrazların daxili aləmini, xarakterlərini daha yaxşı açmağa kömək edən lirik ricətlər, epizodlar nəsr əsərlərinə xüsusi emosionallıq, bədii əlvanlıq gətirir, onların ictimai-estetik təsirini daha da artırır” [2, 239].

Lirikanın obyektiv həyat materialı subyektiv dərkolunma sferasına daxildir və onunla formalaşmışdır. Lirik obraz dünyanın zənginliyini və müxtəlifliyini müəllifin daxili dünyasının məzmunu kimi, onun şəxsi hiss-həyəcanları fonunda təsvir edərək oxucuya çatdırır. Lirika haqqında yazılan nəzəri işlərin əksəriyyətində bir məqam var ki, müəlliflər onu diqqətdən qaçırlar. Söhbət, lirik obrazın onu yaradan müəllifin şəxsiyyəti ilə ayrılmaz əlaqəsindən gedir. Bir vaxtlar məhz bu fikir lirik növün fərqləndirici xüsusiyyəti kimi Aristotel tərəfindən irəli sürülmüşdü: “Aristotel təqlidi, yüksək bədii yaradıcılıq məhsulunun mənbəyi olmaq etibarilə də, genaloji planda da, idrak problemi ilə üzvi rəbitədə şərh edir. İnsan lap uşaqlıqdan nəyi isə təqlid edə-edə öyrənir, bu prosesdə o, şeyləri tanıyır və onların müəyyən xüsusiyyətlərini əxz edir, onları yenidən yaradır, təkmilləşdirir, yaratdığı predmetdən öz əməyinin nəticəsi kimi zövq alır, bəhrələnir, özünün qabiliyyət və istedadını tərbiyələndirir. Yaradıcı təqlidin nəticəsindən, məhsulundan aldığımız zövqü yaradan amil müəyyən bir əsərdə əks olunan predmetin, insan cisminin, xarakterinin, həyatı kolliziyaların müəyyən şəkillərinin tanınmasıdır” [1, 9]. Zaman keçdikcə mənəvi həyat kimi lirik formalar da dəyişikliyə uğradı. Elə əsərlər yarandı ki, burada “təqlid edən” lirik personaj maskası altında gizlədildi. Belə yaradıcılıq nümunələrində müəllif “simasını”, xarici görkəmini görməyə bilərik, ancaq onun iradəsini, qəlbinin səsinə, şəxsiyyətinin müxtəlif çalarlarını hiss etməmək mümkün deyil. Bu cür dəyişikliklər insanın baxış bucağı ilə onun ziddiyyətlərini, həyat dinamikasını və təkamülünü əks etdirir. Buna görə də lirik əsərlərin qəhrəmanları epik və dramatik obrazlardan fərqli olaraq şəxsi fikirlərə, fərdi dünyagörüşünə, deməli, həm də “öz sözlərini deməyə” malik deyillər. Onlar yalnız hər hansı sərhədləri aşmaq, ziddiyyətləri həll etmək, şairin şəxsi meyillərini göstərmək üçün onun şəffaf maska rolunda çıxış edirlər. Lirik şəxsiyyətin mistikləşdirilməsi, təxəyyül məhsulu personajlarla əvəz olunması onun təsvir gücünü azaldır.

Lirik və psixoloji nəsrin fərqi onların üslubi-müqayisəli təhlili zamanı özünü daha qabarıq göstərir. Psixoloji nəsrdə istifadə olunan monoloqlar özündə sosial ünsiyyət xarakteri daşıyır. Lirik nəsr üslubuna görə həmişə çoxüzlüdür və müəllif nitqinin xüsusiyyətlərini əks etdirir. “Üslub sənətkar yaradıcılığının əsas ideya-bədii xüsusiyyətlərinin vəhdəti olmaqla bərabər, həm də bu vəhdətin yaradıcılıqda son dərəcə fərdi təzahürü kimi daha çox 70-ci illərdən sonra qəbul edilir və elmi təhlillərdə bu və ya digər dərəcədə özünə yer alır. Üslubun “sənətkar yaradıcılığının əsas ideya-bədii xüsusiyyətlərinin vəhdəti”ndə meydana çıxması tezisnin qəbulu üslub təmayüllərinin elmi prinsiplərlə müəyyənləşdirilməsinə təkan verir” [6, 273]. Bədii nəsrdə qəhrəmanın subyektiv sferasının təsviri lirika deyil, sadəcə, epik janrlarda psixologizmdən istifadə metodudur. Nəsrin lirizmi adlandırdığımız məfhumda isə müəllifin subyektlər sferası əsasdır, burada mətnə yazıçının həyəcanı nüfuz etmiş olur. Bu nüfuzetmənin ölçü və formaları müxtəlifdir; ən zəif intonasiyadan, əhval-ruhiyyədən, ən açıq monoloji özünüifadəyə qədər...

Azərbaycan nəsrində lirik növü daha da zənginləşdirən sənətkarlardan biri də Firuz Mustafa olmuşdur. Firuz Mustafa onlarla əsər müəllifidir. Onun elə bir əsəri olmaz ki, orada bədii təsvir vasitələrinə, zərbi-məsəllərə rast gəlinməsin. Yazıçının ən maraqlı əsərlərindən biri “Dəniz Köçü” povest-pritçasıdır. Bu əsər dünyaya yelkən açan bir əsər olmuşdur. Rus və ingilis dillərinə tərcümə olunan bu əsərə onlarla şərh yazılmışdır. Əsər ədəbi tənqidin də nəzərindən qaçmamış C.Əlibəyov, İ.Tapdıq, İ.Abbasov, H.Hüseynova mətbuatda dəfələrlə təqdirəlayiq yazılarla çıxış etmişlər. Xeyrxahlıq üstündə köklənən hekayənin başlıca məğzi ondan ibarətdir ki, su, torpaq, səmanın vəhdəti bizim planetimizin başlıca mahiyyətidir. Adətən, atalar sözündə belə işlədilir: “Yaxşılığı elə at dənizə, balıq bilməsə də xalq biləcəkdir”. Bu dəfə isə yaxşılığı, nəinki, balıq, hətta qartal və it də bilirlər. Əsil dostluğun təkcə insanlar arasında yox, heyvanlarla insanlar arasında da qırılmaz tellərlə bağlılığını bildirən bu əsər oxucular tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdır. Povest insan və təbiət arasındakı qarşılıqlı harmoniyadan bəhs edir. Bu fəlsəfi pritçanın əsas qəhrəmanı Tuqay və adları onun adından törəmə Ayqut, Qayut və Yaqutdur. Tuqay gənc, məğrur, zəhmətkeş bir oğlandır. Dostlarını müxtəlif yerlərdən gətirən, daha doğrusu xilas edən bir xeyrxahdır. Məsələn: o, Qayutu, yəni itini qohumugildən gətirmiş, Ayqutu yaralı halda meşədə tapmışdır. Yaqutun hekayəsi isə daha maraqlıdır. Onu qoca balıqçının əlindən xilas edən də məhz Tuqaydır. Dostluq və məhəbbət odası olan bu əsərdə ana obrazı ümümləşmiş şərq qadınıdır. Əsər Tuqaydan narahat olan ananın titrək səsi ilə başlayır. Ana narahatdır, ana təlaşlıdır, Tuqayı axtırır. Çünki ananın ən böyük ümidi, pənahı məhz yeganə

oğlu Tuqaydır. Ananın təlaşına ortaq olan, qoca və nigaran qəlbə təskinlik verən qonşu qızı Şəhlanın qəlbində də əsil insani duyğular hakimdir. Əsərin ən təsirli yeri, kulminasiya nöqtəsi ananın dənizə, küləyə, Şəhlanın isə aya xitabıdır. Bu təbiət kultu ilə bağlıdır, çünki əsərdə güclü folklorizm vardır...

Sən də anasan, dəniz

Sənin də balaların var

Mənə yazığın gəlsin, dəniz...

Qiyma mənim Tuqayıma... [5, 148].

Küləyə isə xitabla:

Ay külək, qurban olum mən sənə ...

Hələ dayan bir, əsmə

Qanadlarını gərməyə tələsmə... [5, 163].

Maraqlısı budur ki, ana öz oğlunu tapandan sonra dua etdiyi küləyə minnətdarlıq da edir:

Balamı mənə qaytardın, külək ...

Sənə minnətdaram,

Sənə borcluyam, külək... [5, 170].

Məhz bu səs, hamının eşidə bilmədiyi bu səs xoşbəxtliyin səsidir. Hardaydı Tuqay? Yoxsa nəhəng dəniz onu öz vahiməli qucağınımı çəkmişdi? Yox, o, sağ idi, nəfəsi hələ isti idi. Anasının duası, Şəhlanın məhəbbəti, dostların umidi, bəlkə də onu qoruyan bunlar idi. Dostlar Tuqayı xilas etmək üçün özlərini xilaskarının yanına çatdırmaq istəyirdilər. Axı onlar hardan bilirdilər ki, Tuqaya nəşə olub? Əsərdə müəllif Şəhlanın yuxusu vasitəsi ilə də gələcəkdə olanların əks-sədasını vermişdir. Bununla bizə yuxunun insan həyatında iz buraxdığını göstərmək istəmişdir. Bu əsərin əsas şərti bədiilikdir, obrazlar olduqca yaddaqalandır. Əsər epik növdə yazılsa da lirik növün ünsürləri vardır. Nasirin bu əsərin adını dəniz köçü qoyması dənizin harasa köçməsi deyil, insan və təbiət arasındakı əlaqənin təbii boyalarla əksidir. Əsərdə heyvanların öz dillərində danışmış Tuqayı axtarmağa getməsi insanı düşünməyə vadar edir. Povestdə alleqoriyadan, yəni heyvanların şəxsləndirilməsindən deyil, onların vəfa borcundan söhbət gedir. Əsərin mövzusu orjinal, həyat üçün aktualdır. Nəyə görə “Dəniz köçü”? Çünki, dəniz köçü əbədidir, dünyadan gəlib dünyaya gedir... Əsərin sonu nikbin sonluqla yekunlaşır, ana öz övladını sağ görür və sevinir, sonra isə “Dəniz Köçü”nün qəhrəmanları qayıqla evlərinə doğru ilə irəliləyirlər. “Qayıq yer kürəsidir. Ana, Tuqay, Şəhla və dostlar onun sakinləridir”... [5, 321].

Ədəbiyyat

1. Aristotel. Poetika. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006, 120 s.
2. Əlimirzəyev X. Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları. Bakı: “Elm və təhsil”, 2011, 416 s.
3. Hüseynoğlu T. Söz - tarixin yuvası. Bakı: Azərənşr, 2000, 166 s.
4. İmanov M. Müasir Azərbaycan nəsrində psixologizm. Bakı: Elm, 1991, 116 s.
5. Mustafa F. Seçilmiş əsərləri. II cildə, 2-ci cild, Bakı: “Ecoprint”, Bakı, 2017, 321 s.
6. Rəfil M. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş. Bakı: API, 1958, 282 s.
7. Salamoğlu T. Ən yeni Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. Monoqrafiya və ədəbi tənqidi məqalələr. III nəşr. Bakı: “E.L.” NPS MMC, 2012, 480 s.
8. www.feilsefedunyasi.org/files/169_ak4xha2wui.doc

QAFAROVA SUĞRA

Bakı Slavyan Universiteti

İNSANDA QƏHRƏMANLIĞIN TƏSDİQİ (E.Heminqueyin “Qoca və dəniz” əsəri əsasında)

Açar sözlər: *Hemingway, Amerika ədəbiyyatı, cəmiyyət, mübarizə, qalibiyyət*

Confirmation of heroism in man (according “Old man and the sea” by E.Hemingway)

“Old Man and the Sea” is one of the unforgettable novels by Hemingway which take an important place in American literature. Hemingway set an old fisherman as the main character of novel. The book deals with the sufferings and tragedies which happened with him. Author wrote these events with great skill and tried to convey everything to the readers as it was. But the main purpose was to show human labour importance.

Keywords: *Hemingway, American literature, society, fight, victory*

XX əsrin görkəmli Amerika yazıçısı E.Heminquey öz bədii yaradıcılığı ilə Amerika ədəbiyyatının şöhrətini bütün dünyada təsdiqlədən böyük söz ustalarından biridir. Ömrünün xeyli hissəsini öz ölkəsindən

kənarda gah sırası əsgər, gah hərbi jurnalist qismində səngərlərdə, döyüş bölgələrində keçirən, həyatının müxtəlif illərində müxtəlif ölkələrdə - Fransa, İtaliya, İspaniya, və Kubada məskunlaşan yazıçı hələ erkən gənclik dövründə I Dünya Müharibəsində iştirak etmiş, bütün dünyanı təhdid edən bu ümumi bəlaya qarşı kəskin mübarizə mövqeyinə keçmişdir. Sağlığında dərc edilən, az qala, hər bir əsəri ədəbi ictimaiyyət tərəfindən hadisə kimi qarşılıb, mütəxəssislər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. İri həcmli romanlardan başqa yazıçı eyni zamanda müxtəlif janrların məhsulu olan “Qoca və dəniz”, “Məğlubedilməz”, “Qatillər”, “Qadınlarsız kişilər”, “Klimancaro qarları” kimi bir birindən maraqlı əsl sənət nümunələrinin müəllifi olmuşdur.

Heminquey əsərlərinin bir çoxunda insani dəyərləri ön plana çəkmiş, bu mövzu üzərində daha dərinlən çalışmışdır. Nobel kürsüsündən bütün dünyaya səslənən yazıçı öz nitqində bildirir: “Mən insanın ölüm fikrini rədd edir, buna inanmıram, insan nəinki duruş gətirəcək, mən əminəm ki o qalib gələcəkdir” (3, s. 110). Uilyam Folkner kimi Heminquey də insanın məğlubluğuna inanmır, əsərlərinin əksəriyyətində bunu oxucularına aşılamağa çalışırdı. Ən gözəl əsərlərindən sayılan “Qoca və dəniz” povestində yazıçı bu fikirlərini daha geniş şəkildə ifadə etmişdir.

Müəllifin həcm etibarilə çox da böyük olmayan və 1951-ci ildə tamamladığı bu lakonik əsəri növbəti ilin sentyabrında Nyu Yorkun “Life” həftəlik məcmuəsində dərc olunur. Əsər bundan az sonra ayrıca kitab kimi nəşr olunur və dərhal da geniş müzakirə obyektinə çevrilərək böyük uğur qazanır. İlin sonunda isə ABŞ-ın ədəbiyyat sahəsində ən nüfuzlu Pulitser mükafatına layiq görülür. Yazıcının çoxdan arzuladığı Nobel mükafatını almasında da bu mükafatın rolu böyük olmuşdur.

Povestdə təsvir olunan hadisələr real həyatdan götürülmüşdür. Məlumdur ki, Heminquey balıq ovu ilə çoxdan məşğul olurdu. 1948-ci ildən etibarən o, bir müddət Havana yaxınlığında məskunlaşmışdır. Burada balıqçılarla dostlaşır, onlardan bu peşənin sirlərini öyrənir. Hətta bir dəfə balıqçılar arasında keçirilən yarışda çempion adını da qazanır. Yaratdığı Santiaqo obrazının prototipi olduğunu o özü də etiraf edirdi. Uzun illər boyu yazıçı öz alın təri, halal əməyi ilə gündəlik çörək pulu qazananların necə ağır güzəran keçirdiyini müşahidə etmişdir. Əsərin ilkin variantının adı “İnsan ləyaqəti” olmuşdur. (1, s. 75) Amma biz yazıcının bu adı sonradan niyə dəyişdiyinin səbəbini bilmirik. Bəlkə də əsərin ideyasını daha qabarıq verməmək üçün bu addan imtina etmişdir. Axı, Heminquey öz fikirlərini oxucuya birbaşa çatdırmağı sevmirdi. Əsərin indiki adı isə qoca və kimsəsiz balıqçı Santiaqonun taleyini, onun bir insan kimi məziyyətlərini daha dürüst ifadə edirdi. Bəzi mütəxəssislər bu kiçik həcmli əsəri pritça, bəziləri hətta alleqoriya kimi qiymətləndirirdilər. Həcmnin kiçik olmasına baxmayaraq əks etdirdiyi fikirləri və dəyəri də bir o qədər böyükdür.

“Qoca öz qayığında tək-tənha, Qolfstrimdə balıqçılıq edirdi. O, 84 gün idi ki dənizə çıxırdı, lakin bir dənə də olsun balıq tuta bilməmişdi. Əvvəllər düz 40 gün dalbadal onunla birlikdə bir oğlan da balığa çıxırdı. Lakin oğlanın valideynləri onun hər gün boş qayıtdığını görüb dedilər ki, qoca artıq “salao” yəni “ən bəxti qara adam” olub və oğlana başqa qayıqçı ilə dənizə çıxmağa təkid etdilər”. (2, s. 574) Bu kiçik həcmli lakin dərin fəlsəfi məzmunlu əsərdə yazıçı ilk cümlələrdən etibarən insan gücünə, iradəsinə, əzminə olan inamını bariz şəkildə göstərməyə çalışmışdır. Povestin baş qəhrəmanı qoca balıqçı Santiaqo 84 günlük uğursuzluqdan sonra yenə ov etmək arzusu ilə dənizin ənginliklərinə gedir. Nəhayət böyük bir marlin balığı tutur və buna çox sevinir. Qüvvələr nisbətinin fərqi baxmayaraq qoca öz balığına qalib gəlməyi bacarır. Bəzən onun halına acıyır da. Udduğu qarmanın ona necə əzab verdiyini düşünür. Bəzi məqamlarda özünü balıqdan daha şanslı hesab edir. “Ən azından mənim yeməyə nəyimsə var, sən isə acsan” deyir. Tutduğu balıq ona günlərlə əziyyət verir lakin sonunda təslim olur. Qoca onun həddindən artıq böyük olduğunu görür və qayığına sığmayacağını anlayır. Balığı qayığın yedəyinə bağlayır və geri dönmək üçün yola düşür. Bədbəxtliklər də bundan sonra başlanır. Ucsuz bucaqsız okeanda qanın qoxusunu duyan acgöz köpək balıqları dəstə-dəstə onun qayığına hücum edir və ovunu didişdirib yeyirlər. Qoca son ana qədər onlarla mübarizə aparır, sonda məğlub olsa da özünü məğlub saymır. “İnsan məğlub olmaq üçün yaradılmamışdır. İnsanı məhv etmək olar lakin məğlub etmək olmaz” (2, s. 640). Qocanın ən çətin anlarda kimsəsiz dənizdə dediyi bu sözlər povestin əsas qayəsi kimi səslənir.

Yazıçı Santiaqo obrazını yaradarkən onun həm xarici həm də daxili aləmini göstərməyə çalışmışdır. “Gözlərindən başqa onun hər şeyi köhnəlib qartımsdı, yalnız dəniz kimi mavi gözləri gənclik ehtirasından alışıb yanırdı. Bu gözlər qocanın nə qədər məğlubedilməz olduğunu göstərirdi” (2, s. 574). Bu cümlələrdən də belə aydın olur ki, yaşının ötməsinə baxmayaraq qoca mübarizə əzmini hələ də itirməmişdir.

Əsərdə təsvir olunan digər obrazlardan biri də Manolin obrazıdır. Manolin yaşının kiçik olmasına baxmayaraq qocanın ən yaxın dostudur. Onu heç vaxt tək buraxmır. Valideynlərinin qocanı salao (uğursuz) adlandırmasına baxmayaraq buna heç vaxt inanmır. Qocanın güclü olduğunu və bir gün mütləq istədiyini əldə edəcəyini bilir. Manolin yanında olarkən qoca özünü tənha hiss etmir. Onlar müxtəlif mövzularda söhbət edirlər. Ən çox müzakirə obyektinə çevrilən isə Amerikanın beysbol komandaları olur. Ailəsinin ona qadağa qoymasına baxmayaraq Manolin hər səhər qocaya baş çəkir, nəyə ehtiyacı varsa təmin etməyə çalışır.

O da qoca balıqçı kimi ürəyiyumşaq biridir. Bəlkə də buna görədir ki, bir birlərini daha yaxşı başa düşürlər. Qoca dənizdə tək qaldığı müddətdə daima onu axtarır, “kaş Manolin indi burda olaydı” deyir. Kim bilir bəlkə də Manolin onun yanında olsaydı hər şey daha fərqli ola bilərdi. Sonda qoca sahilə, öz komasına qayıdarkən Manolin onu gördükdə sağ-salamat olduğu üçün çox sevindir, lakin onun acınacaqlı vəziyyətinə tab gətirə bilmir və göz yaşları tökür. Bundan sonra isə qocanı heç vaxt tək buraxmayacağına söz verir. Bu iki insanın bir birinə olan münasibəti əsl dostluq rəmzi kimi qiymətləndirilə bilər.

Yazıçının rəmzi mənada yaratdığı obraz isə “dəniz” obrazıdır. Müəllif onu heç də təsadüfi olaraq yaratmamışdır. Qoca balıqçının özünü təsdiqində dənizin böyük rolu vardır. Dəniz qoca üçün o qədər doğmadır ki, onun qoynundan əsla ayrılı bilmir. Qayığı ilə ucsuz bucaqsız dənizdə tənha qaldıqda belə yolunu azmır. Onun hər bucağını ovucunun içi kimi bilir və getdiyi yerləri təyin etmək üçün onun heç bir əlavə vasitəyə ehtiyacı yoxdur. Qocanın dənizə olan münasibəti müəllifin bu sözlərindən aydın olur: “Dəniz qəzəblənib qocanı incitdikdə, ondan üz döndərüb heç nə vermədikdə belə o, dənizdən şikayətlənmirdi. Neyləmək olar dənizin təbiəti belədir” (2, s. 589).

Əsərdə insanın həyata, özünə inamı böyük ustalıqla verilmişdir. Qoca balıqçı cəsarət, yenilməzlik, sabaha inam simvoluna çevrilmişdir. Heminqueyin yaratdığı möhkəm iradəli adamlar yaşlarından asılı olmayaraq, heç vaxt, heç yerdə əsl ləyaqətlərini itirmir, insanın nəyə qadir olduğunu sübut edirdilər. Belə insanlar onun əsərlərində xüsusi heminqueysayağı boyalarla təsvir olunurlar. Bu adamları öldürmək olar lakin yolundan döndərmək olmaz. Heminquey özü də belə idi. O, müharibəyə, insan ləyaqətini tapdalayanlara nifrət edir, öz azadlıqları uğrunda mübarizə apararlara hörmət bəsləyirdi.

Elə yazıçılar vardır ki, ölümlərindən sonra onların yaradıcılıqlarına maraq sönür. Lakin Heminqueyin aqibəti belə olmadı. Amerika ədəbiyyatının unudulmaz səhifələrini təşkil edən Heminquey yaradıcılığı əsl sənət məktəbidir. İllər keçməsinə baxmayaraq onun əsərləri məhəbbətlə oxunacaq və tərəvətini itirməyəcəkdir.

Ədəbiyyat

- 1.Əliyev Yusif. “E.Heminquey yaradıcılığında insanın bədii dərkisi”. Naxçıvan Dövlət uni. B-2013, 148
- 2.Heminquey E. “Qoca və dəniz”// Seçilmiş əsərləri. Bakı. “Şərq – Qərb” 2010, 749
- 3.Мулярчик А.С. “Американская литература”. М., “Наука”, 1977, 137

ГАРАБАГЛЫ ГЮЛЬТЕКИН

Бакинский государственный университет

ОБУЧЕНИЕ ДИАЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ С УЧЕТОМ КОММУНИКАТИВНЫХ ЗАДАЧ

Ключевые слова: коммуникативная цель, речевые образцы, ситуация, диалогическое общение, разговорная речь

Training of a dialogical speech with the account of communicative tasks

Situational games – one of the best ways of solving real problems of communication. They allow implementing the knowledge and skills into integral speech skill. A system of speech actions, which can be used in other conversational situations, is worked out to achieve the target.

Keywords: *communicative aim, speech samples, situation, conversation, colloquial language.*

Основной и ведущей целью в преподавании русского языка в национальной группе является коммуникативная цель, которая и определяет весь учебный процесс. Важным компонентом содержания обучения языку является речевое умение, под которым понимают способность выражать и понимать высказывание, основываясь на знаниях и владении навыками использования языковых средств в речи.

Сегодня первое место среди методов обучения русскому языку принадлежит коммуникативному методу. Его целью является развитие у студентов умений решать коммуникативные задачи средствами изучаемого языка, свободно общаться с его носителями. Все аспекты обучения учащихся сходятся в одной точке – использование приобретенных навыков непосредственно в процессе коммуникации. Таким образом, язык усваивается во время естественного общения, организатором и участником которого является учитель. При этом студент является субъекта этого общения и постоянно должен действовать.

Одной из основных форм речевого общения является диалогическая речь. Несмотря на то, что диалогическая речь сложнее монологической с точки зрения разнообразия и качества используемых речевых образцов, тем не менее, с точки зрения последовательности в обучении устной речи все же предпочтение следует отдать диалогической речи. Ведь именно через диалог отрабатываются и запоминаются отдельные речевые образцы, целые структуры, которые используются затем в монологической речи.

Вариант диалогового обучения является методом активизации резервных возможностей обучаемого. Этот метод предполагает не столько воздействие на обучающегося, сколько его встречную активность, которая усиливается в условиях группового взаимодействия.

Несмотря на то, что психология подчеркивает неразрывную взаимосвязь мышления и общения, процесс обучения продолжает рассматриваться как индивидуальная деятельность студента или как результат взаимодействия студента и преподавателя. И все-таки учебная деятельность далеко не в полной мере вызывает потребность в совместной деятельности. Работа студентов носит преимущественно индивидуальный характер, эффективность работы зависит от уровня знаний студентов.

Состояние диалога вызывает у студента потребность не только правильно понять требования, предъявляемые ему окружающими, но и преодолеть внутренние препятствия и правильно оценить свои возможности в речевой деятельности. Он должен научиться самостоятельно общаться, думая о том, что сказать, а не о том, как сказать. То есть, он должен участвовать в деятельности, целью которой является установление контакта, взаимопонимания, взаимодействия с другими членами группы. Чтобы общение на занятиях было эффективным, оно должно быть управляемым. Надо научить учащихся ориентироваться в общении, чтобы правильно его спланировать и осуществить. Далеко не каждый владеет навыками такой ориентировки, поэтому обучать общению на русском языке очень трудно.

Диалогическое общение понимается в широком плане как взаимодействие, которое протекает в процессе самореализации с установкой на раскрытие творческих возможностей каждого студента.

Строго определённой модели обучения разговорной речи нет. Преподаватель создаёт эту модель самостоятельно в зависимости от цели, содержания и условий обучения и даже от собственного педагогического опыта и методического мастерства.

Задача преподавателя - организовать учебную деятельность с максимальной эффективностью. Он последовательно и целенаправленно использует все возможности подачи учебного материала для его запоминания студентами. Доброжелательность преподавателя, его тактичность, поощрение, одобрение - это второй план, который создает особый микроклимат в группе, обстановку доверия и уверенности учащихся в собственных силах.

Для правильной организации учебного процесса с позиций разговорной практики и диалогического общения необходимо найти верные пропорции для корректировки речевых навыков и умений:

- умение участвовать в диалоге (пользоваться необходимыми речевыми стереотипами, характерными для определенных ситуаций повседневного общения);
- это умение правильно продуцировать монологические высказывания разной степени сложности (повествование, описание; рассуждение при участии в споре, дискуссии).

Естественно, что при этом важны и уровень подготовленности учащихся - чем выше уровень владения языком, тем шире раздвигаются рамки ограничения речевого умения. Но проблема в том, что большинство наших студентов имеют элементарные знания, а иногда и нулевые. Если аудитория неоднородная (в одной группе учатся студенты, разные по уровню владения языком), то появляется проблема, касающаяся момента информативности, т.е. информация, данная на занятиях, должна быть понятна всем.

При обучении диалогической речи необходимо включать специально отобранные устойчивые речевые образцы, стереотипы живой разговорной речи, которые обеспечат возможность речевого общения в рамках определённой ситуации.

Отбор речевых ситуаций производится с учетом частотности в повседневном общении. Если уровень студентов одной группы приблизительно одинаковый, им предлагаются ситуации и этюды, требующие творческого решения, опирающиеся на те речевые образцы, которые были даны раньше.

При выполнении подготовительных упражнений происходит включение полученных знаний и грамматических навыков в целостное речевое умение, которое студент может реализовывать и в других ситуациях общения.

Существует разделение упражнений, как правило, на две группы: 1) тренировочные и подготовительные; 2) речевые, творческие, коммуникативные.

Методическая цель упражнений первой группы – усвоение речевой единицы (образование грамматической формы, членение высказывания на смысловые отрезки). К ним относятся упражнения на *понимание*, в которых отсутствует элемент самостоятельного творчества или он сведен к минимуму: *Ты учишься в университете? – Да, в университете.*

Другой тип - *подстановочные* упражнения с модификацией подставляемого элемента; *Ты приехал из Гянджи? – Нет, я приехал из Сумгайыта.*

Упражнения такого типа можно найти во многих учебниках с задания типа: «Раскройте скобки», «Вставьте вместо точек...». К этому же виду относятся упражнения усложненного типа, когда слова для подстановки даются в исходной форме, учащийся самостоятельно (в опоре на образец или без опоры) должен включить их в структуру высказывания:

Во время работы с грамматическим материалом речевые/коммуникативные упражнения составляют необходимый элемент системы обучения: студент должен уйти с урока не с сознанием, что он выучил, например, формы существительных в предложном падеже, а научился сообщать или спрашивать о местонахождении предмета или человека.

Упражнения второй группы направлены на освоение какого-либо вида речевой деятельности, выработку способности участвовать в речевом общении на русском языке. При выполнении упражнений второй группы происходит включение полученных знаний и грамматических навыков в целостное речевое умение, которое учащийся может реализовывать и в других ситуациях речевого общения.

Трансформационные упражнения предполагают изменения конструкции в зависимости от изменившегося коммуникативного задания (речевой интенции) или ситуации. При этом изменение задачи подсказывается учащемуся, а упражнение выполняется с опорой на речевой образец. Задание к упражнению может быть чисто грамматическим: «Замените прошедшее время глагола будущим», «Дайте отрицательные ответы на вопросы» и подобное.

Один из методов включения студентов в диалогическое общение - это ролевая игра. Игровая деятельность - это всегда мотивированное общение. Поэтому любой акт общения на уроке заведомо оправдан. Роли, в которых выступает студент, помогают ему активизировать свои творческие возможности, т.е. способствуют раскрытию и проявлению его личности. Важно также и то, что ролевая деятельность повышает эмоциональный тонус учебного процесса. В результате, как правило, учащийся стремится проявить свои лучшие стороны.

Управление игровой деятельностью - это также управление диалогическим общением. Преподаватель вовлекает каждого в общую деятельность, продуманно распределяет роли в каждой новой игре, одним словом, управляет общением, учит диалогу. Чтобы управлять диалогом, преподаватель должен владеть средствами установления и поддержки контакта, т.е. его внешней техникой и произвольно управлять ею. С другой стороны, он должен обучать учащихся приемам диалога, определенным коммуникативным стереотипам.

В современных учебных пособиях из упражнений второй группы наиболее часто используются ситуативные упражнения, ролевые игры и различного рода упражнения, построенные на основе текста и наглядного материала.

Основная идея построения таких уроков - последовательная опора на систему учебно-речевых действий, включающая восприятие и осмысление нового материала, введение необходимой лексики, тренировочные упражнения и речевое применение изученного материала.

Литература

1. Акишина А.А., Каган О.Е. Учимся учить: Для преподавателей русского языка как иностранного. М., 2004.
2. Леонтьев А.А. Педагогическое общение. М., Знание, 2001.
3. Прохоров Ю.Е., Стернин И.А. Русские: коммуникативное поведение. М., 2011.
4. Формановская Н.И. Речевое взаимодействие: коммуникация и прагматика. М., 2007.

ГЕРАЙЗАДЕ ЛЕЙЛА

*Доктор филологических наук, профессор
Бакинский государственный университет*

РЕЛИГИОЗНЫЕ МОТИВЫ В ТВОРЧЕСТВЕ ОЛЖАСА СУЛЕЙМЕНОВА

Ключевые слова: *религиозные мотивы, христианство, реальная история, Адам, Ева, сотворение, учение*

Religious motives in the work Olzhas Suleimenov

This article discovers religious motives in the work of the Kazakhstani poet Olzhas Suleimenov. The particular interest is represented in the fact, that the poet does not limit the history of the formation and dissemination of one or another religion with the territory of Kazakhstan. He demonstrated it on a world-wide scale. The poet joined the ageless dispute about Adam and Eve.

Keywords: *religious motives, Christianity, real history, Adam, Eve, creation, teaching*

Среди многочисленных художественных произведений, созданных в XX веке по библейским мотивам, особое место занимают произведения русскоязычных писателей Средней Азии и Казахстана.

Религиозные мотивы характерны и для творчества русскоязычных писателей Средней Азии и Казахстана. Особенно интересно проследить эти мотивы в творчестве казахского поэта Олжаса Сулейменова, который, не ограничиваясь историей становления и распространения той или иной религии на территории Казахстана, показал ее в общемировом масштабе. Так, он вступил в извечный спор об Адаме и Еве, дал свое видение событий, происходивших на Голгофе более чем две тысячи лет тому назад.

В мировой истории и литературе есть много проблем философского и религиозного толка относительно становления человека и человечества вообще, среди которых не последнее место занимает история возведения Иисуса Христа на Голгофу, которую можно было избежать.

Великие умы разных народов по-своему трактовали эти процессы и события, и, прочитав их откровения, читатель оказывается перед дилеммой: чье учение и чья версия точнее передаёт суть происходившего на заре христианства.

В «Ева-Ангелии от блудного сына» Сулейменова фоном истории человечества оказываются события, о которых говорилось выше. Именно этот прием трактовки библейских событий на фоне исторических событий отличает произведение Сулейменова от работ ученых-историков и литераторов. То есть, в отличие от привычного подхода, когда история Адама, Евы и Иисуса Христа трактовалась как развитие истории, Сулейменов иначе подошел к ней и, думается, поступил верно: благодаря этому приему указанные события, как один из этапов развития истории человечества, оказались поставлены на свое место: сначала реальная история, потом ее трактовка. Отметим, что Сулейменов, не повторяя характеристики ни этих событий, ни их героев, показывает их по-своему. У читателя создается мнение, что поэту не знакомы ни Новый, ни Ветхий Заветы, и он описывает события, о которых ранее не писалось. Это происходит потому, что О. Сулейменов раз и навсегда хочет избавиться от привычного взгляда и на эти события, и на религию вообще, как на способ «компенсировать недостающие реалии в их материальном и духовном выражении». Он сторонник того, чтобы они (эти события) рассматривались как один из фактов развития человечества, как одно из достояний, дарованных людям богом.

Сулейменов сторонник того, чтобы преемственность, утвердившаяся именно благодаря этим событиям, ни в коей мере не зависела от того, что у истоков стояли Адам, Ева или Иисус Христос. Так, в «Ева-Ангелии от блудного сына», он отбрасывает все стереотипы, сложившиеся в человеческом сознании и всплывающие только тогда, когда речь идет об Адаме и Еве. Сулейменов «материально» относится к изображению истории, к появлению на свет прародителей человечества, и эта «материальность» нисколько не смущает читателя, видящего историю такой, какой она ему представляется, а не такой, как обычно преподносят ее религиозные деятели, историки и литераторы.

Сулейменов, по-новому рассказывает историю появления прародителей человечества, и в первую очередь Евы. Нельзя утверждать, что О.Сулейменов взял за основу какой-то метафизический сюжет, где для полноты и ясности изображения соответствующие данные можно передавать в

несколько грубоватой форме. Становится очевидным тот факт, что казахский поэт, великолепно знающий историю Адама и Евы не привносит в неё новых фактов, а изображает ее как возникновение на Земле очередного «сюрприза», как проявление общественного сознания или бессознательности.

Отметим, что в литературе тюркских народов нередко можно встретить несколько «ироничное» отношение к тем или иным событиям, связанным с религиозными реалиями. От этого в первую очередь обогащается литература, где благодаря этой несколько ироничной форме повествования осуществляется своего рода исследование религиозных представлений в религиоведческой науке. Отталкиваясь от факта, что в сознании народов, населяющих Землю, нет прощения Адаму и Еве, можно утверждать, что именно это «сознание» переступало дозволенное, выводило на тропу войны. Многие зависело от того, какими изображались Адам и Ева, сколько красок добавлялось в то, что они совершили, и как эти краски воздействовали на простой народ. С этой точки зрения несколько «земной» подход к истории, прослеживаемый в произведении Олжаса Сулейменова, является исключительным и по силе художественного представления героев, и по восприятию текстов. Без вычурности и лишних эпитетов изобразил Сулейменов Еву. Если абстракция, которая, на первый взгляд, исходит из анализа действительных событий (кто может доказать, что Адам и Ева существовали, или же обратное? – Л.Г.), не даёт решения извечной проблемы – почему согрешили прародители человечества, то, следовательно, не следует и делать каких-либо выводов, как делает это сам поэт:

Он пел ей о пенном море
Припев его песни унылой –
Аморе, аморе, аморе!
(Название мыла?)
На зов Афродита
Из пены густой выходила,
И дети её,
а в конце – борода Черномора.
Сорок четыре жатвы он прожил
Она - тридцать три окота.
История их – дело прошлое,
вспоминать неохота (1, с. 264).

Совсем не случайны в данном контексте сравнения, которые придают несколько витиеватый характер не только его содержанию, но и форме. По содержанию он определяет то, что противоречит всем авторитарным религиям. В тексте под пером Сулейменова отбрасывается страх перед богом, боязнь быть наказанным.

Если исходить из психологических моментов – воздействие текста на психику, умение воспринимать все так, как есть, вторить тому, что ранее было уже не раз сказано, то сулейменовский текст несколько идеализирован, он по своим функциям как бы подходит под нормы, соответствующие идеологии коммунистической (вспомним время, когда писалось произведение), но в то же время вопреки этой идеологии, содержащее в себе некое человеческое, гуманистическое начало.

Другая деталь: бог создал Адама и Еву не на первый день, а на шестой, и после этого дня ничего он не творил более. Почему же бог не создал Адама и Еву в первый день творения? Наверное, как это видно из сулейменовского текста, тому причиной была Ева, которая за короткий срок совратила Адама и вызвала гнев и негодование бога. Если внимательно прочитать фрагмент из «Ветхого Завета», то можно понять, что богу не угодно было вообще создавать что-либо подобное. Видимо поэтому в сулейменовском тексте Адама и Еву слепил Саваоф.

Казахский поэт подтверждает мысль, что создание человека не входило в обязательный перечень творений всевышнего. Факт, что на седьмой день бог уже ничего не творил, и решил сделать человека главным на Земле, также находит свое отражение в сулейменовском тексте. Здесь же Сулейменов делает важное признание – нехорошо быть человеку одному! Достаточно безразличный к религиозной символике, Сулейменов посредством детализации и появления первых шагов Адама и Евы как бы раскрывает истину: нельзя однозначно подходить к явлению человека, нельзя обожествлять то, что по природе своей равно миллионам. Наиболее отчётливо это прослеживается в главе «Рисую иву», где непосредственное обращение к Еве представляет собой обращение к многочисленным литературным героям мировой литературы. Иными словами, возвращение Евы в литературу в качестве обыкновенного литературного героя удалось именно

Сулейменову. Ева как литературный герой хотя и олицетворяет одно из творений бога, но в несколько другом аспекте: она лидер, но уже среди других, себе же подобных литературных героев.

Своеобразно изображая Адама и Еву, Олжас Сулейменов не только сумел «очеловечить» этих библейских героев, но и убрать своего рода «преграды», возникшие в результате фантастических религиозных представлений. Не говоря об их назначении, о том, что они были сотворены богом, Сулейменов несколько «смягчает» светско-религиозные отношения, особенно резко обострившиеся в наши дни, когда семидесятилетние оковы оказались снятыми с религиозных реалий.

Именно против этих «запутываний» и отчуждений выступает О.Сулейменов, вводя библейские образы в художественный текст и тем самым, облегчая путь восприятия истины, уяснения места материального и духовного в жизни человека. Более того, О.Сулейменов в «Ева - Ангелии от блудного сына» выступает своего рода реформатором всего связанного с религиозным началом, превращая строгие начала в самые обычные явления, вводя своеобразные параллели между высоким и земным. Отдавая при этом предпочтение земному, О.Сулейменов облегчил суть восприятия истины философски, но в то же время доступно объяснил труднейшие вопросы, связанные с Христом, созданием им своего учения, целью его странствий по земле обетованной.

Безусловно и то, что все религиоведы – от ярых сторонников Христа до воинствующих атеистов – едины во мнении, что учение его принесло только пользу человечеству. Передача же сути его учения и по сей день остается одной из неразрешимых проблем и истории, и философии, и литературы. Это, видимо, исходит из того, что каждый из его учеников-апостолов по-своему излагал события, связанные с Христом и его учением. Не отрицая того факта, что они общими усилиями показали личность Христа и помогли понять его заповеди, следует отметить, что для восприятия современным человеком этого мало.

Наш современник с большим интересом воспринял бы мысль: учение Христа предполагает, что человек самостоятельно осмыслит мораль в свете сегодняшнего дня. В этом отношении интерес представляет глава «Хождения» из «Ева - Ангелия блудного сына», в которой, изображая святое лицо, принимающее бытие как естественный ход развития без прикрас и преувеличений, Сулейменов показал, что учение Христа даёт возможность человеку принять истину как плод самостоятельного раздумья и личного выбора. Истина, которую «породил» Христос, дала людям возможность отречься от всего, что его угнетало, хотя при этом, пострадал сам носитель этой истины.

О. Сулейменов не ставил перед собой цели – показать, что человек своим учением может навредить себе. Но историческая наука, в противовес литературе и философии, ставит и решает свои проблемы, среди которых история христианского вероучения рассматривается как факт, когда своё оружие направляется против самого же себя.

Как известно, притча о блудном сыне не имеет под собой социальной основы, ибо события не могли происходить так, как это было рассказано Назаретом. Эта притча является одной из глобальных произведений религиозной литературы, где рассматривается отношение человека к самому себе. Мораль притчи неоднозначна, а значит, Иисус мог бы этой притчей найти себе и противников, и сторонников. Эту притчу по-разному слушали и понимали люди. Сулейменовский герой, оставаясь безразличным к тому, как воспринимают его учение, продолжал сеять «семена истины», не думая о том, как проросшее семя отразится на его судьбе.

Обычно то, что он проповедовал, спустя тысячелетия становилось необычным, загадочным. Образ этот один из главнейших в литературе, но проблема – мог ли израильский народ отстоять Христа – не решена ни одним писателем, её сложность и заключается в необъяснимости поступка израильтян. Толпа, решившая лишить его, «всего в полотне, в рубище истица», не осознавала того, что человечество никогда не сможет простить им этого. Поэтому многострадален израильский народ, поэтому во всём мире и поклоняются учению Христа из-за того, что он посланник Бога, а не представитель израильского народа. Жертва, принесённая израильским народом, оправдала себя, ведь за Христом идут многие, миллионы приносящие себя в жертву.

Пытаясь осмыслить посмертную судьбу великого человека, задаешься вопросом: какая дата в его жизни главная – день казни или день Воскресения? Думается, последняя более значима, от этого больше запоминается. Именно поэтому Сулейменов уделяет ей столь большое внимание, сопрягая воскресение великого человека с его великими деяниями, и заставляя читателя свести воедино страдания и воскресение Христа, поскольку своей вершины он достиг, «покидая земные пределы», когда почувствовал, что ещё нужно сделать для снятия всеобщего страдания:

К распятию привычно притыкали,
Садились на опилки, отдыхали
И слушали неправильную речь,

Вполне прилично притаив дыхание.
А он с креста вещал своё обычное,
Не проповедь – заученная лекция,
Язычники внимали безъязычно
В них тыкались заочные рефлексы...
Ночью он срывался снова
И уходил в бега по мёрзлой тундре... (1, с. 267)

Интерес представляет и тот факт, что далёкий от Христа по вероисповеданию казахский русскоязычный поэт, несмотря на то, что от времени прихода и казни Христа прошло около двух тысяч лет, подробно, вдохновенно, точно, детально отработывает выдуманный художественный материал.

Но О.Сулейменов, обратился именно к воскресению Христа потому, что понимал радость дарования надежды на жизнь вечную для всех тех, кто желал этого и, желая, старался строить свою жизнь по святым писаниям. Сулейменов, в отличие от других писателей, так или иначе обращавшихся к теме Христа, не только рисует его, но и показывает, каким способом можно привлечь читательское внимание к тому, что сегодня является актуальной проблемой – духовному самосовершенствованию – и делает это, не призывая вовсе принимать христианство. Поэт убежден, что настало время появления новых святых, деяния которых далеки от индивидуалистической морали.

В сулейменовском тексте изложение деяний Христа носит обычно довольно-таки ритмичный характер: этот герой словно действует не как гений, а простой человек, которому предназначено «бродить» и сеять семена добра в сердцах тех, кто в этом нуждается, поскольку иначе, по Сулейменову, нельзя распространять свои идеи. Во многом такой подход к изображаемому, такое своеобразие видения истории и привело к тому, что у Сулейменова появилось много идеологических противников. Чисто земное изображение Христа, может быть, больше возвысило бы его в глазах читателя, который в сонме будней, когда встречаются самые разные варианты трактовки учения Христа, выбирает то, что проще и доступнее. Надо отдать должное Сулейменову, который просто, но с достоинством оценивает поступки этого гения.

Литература

1. Сулейменов О. Аз и Я.-Алма-Ата, 1990, 266 с.
2. Кочуринский Н. Николо-Бабаевская обитель.- «Москва», 2003, №7, с. 235
3. Религия мира. – М., 1989, с.8

QULIYEVA İLAHƏ

Azərbaycan Texniki Universiteti

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜNDƏ BÖYÜK BRİTANIYA – AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *Çoser, Şekspir, Z.Ağayev, Albion, ingilis, tərcümə.*

The relationship between Azerbaijani and English literature

The aim of this article is to discuss the relationship between Azerbaijani and English literature. These relations were analyzed by discussing the research done by the English scientists in the field of Azerbaijani literature and vice versa. The article also provides information about translations of important literary works from English into Azerbaijani and from Azerbaijani into English. It is possible to find information about the mutual influence of English and Azerbaijani literature on each other.

Keywords: *Chaucer, Shakespeare, Z.Aghayev, Albion, English, translation.*

Böyük Britaniya – Azərbaycan və Azərbaycan – Böyük Britaniya qarşılıqlı mədəni əlaqə və münasibətlərin tarixində və müasir inkişafında bədii söz yaradıcılığının xüsusi yeri vardır. Bu əlaqə və münasibətlərin müstəqillik dövründəki xüsusiyyətlərini araşdırıb üzə çıxartmaq elmi aktualıq kəsb edir.

Bizdə milli tərcümənin və tərcüməşünaslığın tarixi əyani şəkildə göstərir ki, XIX əsrdə A.A.Bakıxanov, M.F.Axundzadə, N.B.Zərdabi və digər mütəfəkkir şəxsiyyətlərin və ədiblərin rus və Avropa

ictimai-fəlsəfi və ədəbi-mədəni fikrinə maarifçilik nöqtəyi-nəzərindən diqqətlə, maraqla yanaşmaları həmin xalqların yazıçı və şairlərinə müraciətləri şərtləndirdi və getdikcə bu prosesi intensivləşdirdi. Heç təsadüfi deyil ki, Akad. Tofiq Hacıyev yazırdı: “XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində diqqəti çəkən yenilik rus-Avropa sözlərinin işlənməsidir” (1, 31).

Artıq XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd Ağaoğlu, Əbdürrəhman bəy Haqverdiyev, Haşım bəy Vəzirov, Abdulla Şaiq, Abbas Səhhət, Məhəmməd Hadi, Nəriman Nərimanov, Cəlil Məmmədquluzadə, Hüseyn Cavid və digər qələm sahibləri Qərb ədəbiyyatının, həmçinin ingilisdilli əsərlərin tərcümə və nəşri zərurətindən bəhs edirdilər. Sonrakı onilliklərdə Cəfər Cabbarlı, Məmməd Arif, Səməd Vurğun, Məmməd Cəfər, Əkbər Ağayev, Mikayıl Rəfili, Əli Sultanlı, Cəfər Cəfərov, Mehdi Hüseyn və digər ədiblər Avropa söz sənətini, o cümlədən Böyük Britaniya ədəbiyyatını öyrənmək, tərcümə və nəşr etmək istiqamətində böyük işlər gördülər. Tərcümələr əsasən rus dili vasitəsilə olsa da, ara-sıra orijinaldan çevrilmiş tərcümələr də çap edilirdi.

XX əsrin ikinci yarısından 90-cı illərədək olan dövrdə İsmixan Rəhimov, Ənvər Rza, Manaf Süleymanov, Zeydulla Ağayev, Vilayət Quliyev, Şahin Xəlilli, Sabir Mustafa və başqaları ingilis ədəbiyyatını həm orijinaldan tərcümə edir, həm də filoloji və komparativ tədqiqatlar aparırdılar. Bu sahədə Anar, Elçin, C.Nağıyev, V.Arzumanlı və b. yazıçı və tədqiqatçılar da ingilis-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin inkişafına dəyərli töhfələr vermişlər.

Vaxtilə tarixi və ictimai-siyasi şərait səbəbindən orta əsrlər Böyük Britaniyasında ədəbiyyat üç – latın, fransız və ingilis (anql-saks) dillərində mövcud idi.

Cefri Çoser XIV əsrin sonlarında dövrün poetik ensiklopediyası olan “Kenterberi hekayələri”ni yazdı. O, öz əsəri üçün London dialektini seçərək müasir ingilis ədəbi dilinin əsasını qoymuşdur və eyni zamanda renessans humanizmi əhval-ruhiyyəsini qabaqlamışdır. Bu dövrdə – təqribən 1375-ci ildə şotland ədəbiyyatının ilk əhəmiyyətli əsəri olan C.Barborun şotlandların istiqalatiyyət mübarizəsinə həsr edilmiş “Brüs” poema-xronikası meydana çıxmışdır. Sonrakı iki əsrdə ingilis ədəbi dili Uilyam Şekspirin yaradıcılığında yeni bir keyfiyyət və səviyyə qazandı. Dahi şair və dramaturqun müasirləri və həmçinin ardıcılıları ingilis ədəbi dilini gətirib XIX əsrə çatırdılar (2, 24-25).

İngilis dilində yaranan çoxəsrlik Böyük Britaniya ədəbiyyatı dünya ədəbiyyatını zənginləşdirməklə onun mühüm qollarından birinə çevrilmişdir.

Tarixən Çar Rusiyası işğalını (1804-1920) və sovet-bolşevik istilasını (1920-1991) əhatə edən təxminən iki əsr ərzində, habelə qısamüddətli hakimiyyətdə olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) dövründə Azərbaycan-ingilis ədəbi-mədəni əlaqələri, münasibətləri bu və ya digər dərəcədə təşəkkül tapıb inkişaf etmişdir. Böyük Britaniya ədəbi nümunələri çox vaxt rus dili vasitəsilə, epizodik olsa da bəzi hallarda birbaşa ingilis dilindən ana dilimizə tərcümə edilmişdir. Bu baxımdan C.Çoser, U.Şekspir, C.Milton, D.Defo, C.Svift, C.Bayron, V.Scott, B.Şou, K.Marlo, L.Stern, R.Börns, M.Şelli, U.Bleyk, P.B.Şelli, Ç.Dikkens, R.L.Stivenson, A.K.Doyle, T.Hardi, R.Kiplinq, V.Vulf, E.L.Voyniç, C.Coys, R.Oldinqton, A.Kristi, U.H.Oden, Q.Qrin və b.-nin əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur. Eyni zamanda, ümumiyyətlə, Böyük Britaniya ədəbiyyatı, həmçinin onun ayrı-ayrı görkəmli simaları, klassik və müasir nümayəndələri haqqında ictimaiyyətə geniş informasiyalar verilmiş, elmi-tənqidi məqalələr, dissertasiya, monoqrafiya və kitablar yazılmışdır.

İngilis ədəbiyyatının tərcüməsi, tədqiqatı və nəşri keçmiş SSRİ-nin süqutu ilə Azərbaycanda dövlət müstəqilliyinin bərpası illərində (1991-2015) yeni bir vüsət almışdır. Bu mənada qarşılıqlı ədəbi əlaqələrimizin bu dövr üçün əsas xüsusiyyətləri özünü onda göstərir ki, Böyük Britaniya ədəbiyyatının ölkəmizdə, habelə Azərbaycan ədəbiyyatının Boyük Britaniyada birbaşa – Moskvanın və rus dilinin vasitəsi olmadan tədqiqi və nəşri başlanıb genişləndiyi kimi, hər iki tərəfdə orijinaldan tərcümə işinin həcmi və səviyyəsi də dəfələrlə artmışdır. Müstəqillik dövründə ölkəmizdə Azərbaycan dilində həmçinin Böyük Britaniyada ingilis dilində nəşr olunmuş müxtəlif poetik nümunələr, şeir kitabları, hekayə, roman və pyeslər Böyük Britaniya-Azərbaycan mədəni münasibətlərin və ədəbi əlaqələrin yüksələn xətlə inkişaf etdiyini göstərir. Bu baxımdan müstəqillikdə dövründə iki dəfə nəşr edilmiş “İngilis ədəbiyyatı antologiyası”nı (3; 4; 5) xüsusilə vurğulamaq lazımdır.

Antologiyaya ingilis xalq nağılları, xalq mahnıları, şotland xalq mahnıları, irland xalq mahnıları, Uels xalq mahnıları, habelə U.Şekspir, D.Defo, C.Svift, U.Bleyk, R.Börns, V.Scott, C.Bayron, P.Şelli, Ç.Dikkens, L.Kerroll, B.Stoker, R.Stivenson, O.Uayld, B.Şou, C.Kiplinq və başqalarının, ümumilikdə isə 37 ingilis müəllifinin əsərləri daxil edilmişdir. İngilisdilli ədəbiyyatın tanınmış tərcüməçisi və tədqiqatçısı, mərhum prof. Zeydulla Ağayev ön sözdə yazır: “Azərbaycan tərcümə məktəbi XIX əsrin son dekadasından başlayaraq (Haşım bəy Vəzirov U.Şekspirin “Hamlet” faciəsini tərcümə etmişdi) ardıcıl surətdə ingilis ədəbiyyatına müraciət edir. Bir sıra nailiyyətlərimiz göz qabağındadır. Son dövrlərdə U.Şekspirin əsərlərinin çap olunmuş ikicildiyi (orada U.Şekspirin 154 soneti və əsas pyesləri yer almışdır, bu kitabda isə ingilis

ədibinin poetik irsindən nümunələr oxuculara təqdim olunur), C.Q.Bayronun altı poemasının daxil edildiyi topla, Ç.Dikkensin “Oliver Tvistin macəraları” romanı və digər nəşrlərlə yanaşı, folklor nümunələrindən və müxtəlif şair, yazıçı və dramaturqların əsərlərindən ibarət olan bu antologiya da Azərbaycan oxucusunun ingilis ədəbiyyatına olan böyük marağından xəbər verir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əgər əvvəllər həmin əsərlər yalnız ruscadan dilimizə çevrilirdisə, keçən əsrin altmışıncı illərindən başlayaraq tərcüməçilərimiz birbaşa orijinala müraciət edirlər. Bu prosesin gələcəkdə də davam edəcəyinə inanırıq. Xüsusilə, ən müasir ingilis ədəbiyyatı nümunələrinin dilimizə tərcüməsinə ehtiyac yaranmışdır” (5, 18).

Şahin Xəlilli və Əli Tatlınin yazıb nəşr etdirdikləri dərslik – “Britaniya ədəbiyyatı. Orta əsrlər. I cild” (6) iki hissədən (part) və 7 bölümdən (unit) ibarətdir.

Redaktoru ingilis ədəbiyyatşünası F.Aleksandr Magill olan bu sanballı nəşrin birinci cildi haqqında deyilir: “*The volume is intended as a text-book for those students who are studying the literature of Great Britain and the United States of America and is designed to provide basic information on the great diversity of the literature emanating from these two countries over a long period of time.*

The book presents both the historical and the literary background of the literature in question and also an analysis of some of the period’s writers’ lives and works. The essential literary experience of the period has been illustrated with the extracts from the main works of the authors.

This first volume gives an account of the medieval period up to 1500 AD. As the literature of the era is so closely linked to the social, historical and political issues of the time, the contents of the book are presented in a historical context” (6, 3).

Tərcüməsi: “Bu cild Böyük Britaniya və Amerika Birləşmiş Ştatları ədəbiyyatını öyrənən tələblər üçün dərslik kimi nəzərdə tutulmuşdur və bu iki ölkədə yaranıb meydana çıxmış ədəbiyyatın uzun müddət ərzindəki geniş xüsusiyyətləri barədə əsaslı informasiya vermək məqsədini izləyir.

Kitab ədəbi mövzunu həm tarixi, həm də material baxımından təqdim edir və eyni zamanda müəyyən dövrlərdəki yazıçıların həyatının və əsərlərinin təhlilini verir. Dövrün başlıca ədəbi təcrübəsi müəlliflərin əsas əsərlərindən verilmiş parçalarla illüstrasiya olunmuşdur.

Birinci cild bizim eramızın 1500-ci ilinə qədər olan orta əsrlər dövrünün icmalını verir. Dövrün ədəbiyyatı zamanın sosial, tarixi və siyasi məsələləri ilə sıx əlaqədar olduğu üçün kitabın məzmunu tarixi kontekstdə təqdim edilir”.

Burada müəlliflərin yazdıqları “Preface” (“Ön söz” – 6, s.1-5) dərslik haqqında ilkin məlumat verir və oxucuda müəyyən təsəvvür yaradır. Birinci hissə – 4 bölümə ayrılır, ikinci hissə isə 3 bölümə. “Appendixes” (“Əlavələr”) – “Kuxulinin Ferdiandla döyüşü” (Appendix 1) (s. 413-426) və “Əlfrik və onun Yeni ilin bayram edilməsi” hekayəti (Appendix 2) (s.427-431) – (Müzahirə Paşayevanın ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsində). “Notes” – “Qeydlər”də izah və şərhlər verilir. (s. 432-434). “Table of Figures” – “Şəkillərin cədvəli”ndə 38 şəkil vardır. “References” (ədəbi qaynaqlar) və “Electronic sources” (elektron mənbələr) zəngindir. Hər bölmədən sonra “Müzakirə və suallar üçün mövzular” (“Topics for discussion and questions”) verilmişdir.

Aybəniz İsmayılovanın “The XX century English literature” (“XX əsr ingilis ədəbiyyatı”) dərsliyi də (7) diqqətə layiqdir. Dərsliyin redaktoru prof. Şahin Xəlillidir. Bu dərslik ali məktəblərin filologiya fakültəsinin tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Dərslik XX əsr ingilis ədəbiyyatı tarixinin modernizm, ekzistensializm, postmodernizm kimi dövrlərini və utopik roman, casus (şpion) romanı, detektiv roman və fentezi kimi janrlarını nəzərdən keçirir. Bu dərsliyin məqsədi tələbələri XX əsr ingilis ədəbiyyatında aparıcı ədəbi metodların başlıca prinsipləri ilə tanış etmək və onlara C.Coys, V.Vulf, D.Lourens, O.Haksli, C.Oruell, D.Tolkien, M.Spark, D.Lessinq, K.İsiquro, Y.Fleminq, C.Roulinq və digər görkəmli yazıçıların yaradıcılığını təqdim etmək, eləcə də bu yazıçıların dərslikdə verilmiş əsərlərindən ədəbi mətnləri təhlil etməkdir (7, 3).

Məhsəti Əliyevanın “Азербайджано-Британские отношения на современном этапе” (“Azərbaycan-Britaniya münasibətləri müasir mərhələdə”) adlı fundamental kitabı (8) giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Kitabın III fəslə belə adlanır: “Азербайджано-Британские отношения в области образования, науки и культуры” (“Təhsil, elm və mədəniyyət sahəsində Azərbaycan-Britaniya münasibətləri”, s. 101-135). Burada qarşılıqlı ədəbi əlaqə və münasibətlərimiz haqqında müəyyən təhlil və araşdırmalar da yer almışdır.

Həqiqətən də, son illər Azərbaycanda Böyük Britaniya ədəbiyyatı ilə bağlı edilən tərcümə, aparılan tədqiqat və həyata keçirilən nəşrlər qarşılıqlı ədəbi əlaqə və münasibətlərin son dərəcə məhsuldar olduğunu təsdiq edir.

Gördüyümüz kimi, müstəqillik dövründə Böyük Britaniya – Azərbaycan ədəbi əlaqələri sahəsində çox dəyərli nəşrlər meydana çıxmışdır. Onların, habelə digər nəşrlərin hər biri haqqında ayrıca olaraq bəhs etmək, tədqiqat aparmaq zəruridir.

Ədəbiyyat

1. Nəcəv T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. II hissə, Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 2012, 392 s.
2. Михальская Н.П., Аникин Г.В.: "История английской литературы Москва, 1985.
3. İngilis ədəbiyyatı antologiyası ("Dünya ədəbiyyatı" silsiləsindən). İki cildə Tərtib edəni və ön sözün – "Dumanlı Albionun söz çələngi" – müəllifi: Zeydulla Ağayev, I c., s. 4-8. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 336 s.
4. İngilis ədəbiyyatı antologiyası ("Dünya ədəbiyyatı" silsiləsindən). İki cildə (Tərtib edəni və ön sözün müəllifi: Zeydulla Ağayev), II c. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 320 s.
5. İngilis ədəbiyyatı ("Dünya ədəbiyyatı antologiyaları" silsiləsindən). Tərtib edəni və ön sözün – "Dumanlı Albionun söz çələngi" – müəllifi: Zeydulla Ağayev, s. 9-18. Bakı, "Şərq-Qərb", 2009, 704 s.

МАМЕДОВ ТОФИК

Бакинский государственный университет

«ЛИЦО СВОЕЙ ДУШИ» (ВОСТОК В ТВОРЧЕСТВЕ Л.В. СОЛОВЬЁВА)

Açar sözlər: *ədəbi proses, biografiya, Sovet dövrü ədəbiyyatı, ədəbiyyat tarixi metodologiyası, tipologiya, sosialist realizm, Şərq, rusdilli ədəbiyyat, epos, poetik üslub*

The theme of the Orient in the works of L.V. Solovyov

The article examines the theme of the Orient in the works of L.V. Solovyov. The origins of the oriental issues concerning the philosophical antinomy of good and evil are provided. The paper analyzes novel artistic achievements of the writer in the elaboration of other cultures' material.

Keywords: *literary process, biography, Soviet period literature, methodology of literary history, typology, socialist realism, the Orient, Russian-language literature, epos, poetic style*

Литература советского периода помогает понять историю страны, которая зачастую представляется нам недостижимым, величественным колоссом, чудищем, монстром, хотя на деле всё было не так: монстр медленно, в течение долгих продолжительных десятилетий великой истории постепенно вызревал в душах людей, оставив после себя глиняные черепки беспамятства. Историю легко объяснять задним числом, на каждое явление навешиваются ярлыки и вместо истинной картины мира, мы получаем каталог-мартиролог типичных случаев эпохи, которыми впору пугать волков или рассказывать анекдоты. Но остаётся непонятной одна вещь! Откуда это физически ощущаемое чувство внутренней свободы в стиле, в мыслях и поступках людей 30-х годов, таких как А.П. Платонов, М.М. Зощенко, О.Э. Мандельштам, А.А. Ахматова, А.С. Грин, Л.В. Соловьёв и многих других, не менее известных деятелей советской культуры. Без учёта их жизненного и творческого опыта нам трудно будет восстановить истинно демократические ценности в собственных представлениях.

Настоятельность изучения и пропаганды биографии и художественных достижений писателей, в своём творческом полубабении подобных Л.В.Соловьёву, диктуется серьёзными методологическими проблемами в современной литературной науке, не способной выйти за рамки таких гражданско-социологических форм осмысления литературного процесса как свой-чужой, белые-красные, литература метрополии и эмиграции, тоталитаризм и демократия, высокая и низкая литература, и т.д. и т.п. Выборочность имён в изучении литературной истории оборачивается, в конечном счёте, забвением прогностической функции литературоведения, в свою очередь, базирующейся на использовании всего многообразия художественных форм, открытых художниками слова. Методические аспекты преподавания классики негативно отражаются на теоретических способах воссоздания необходимого историко-литературного контекста для понимания самих классиков. Единственным исключением, на наш взгляд, представляется двухтомное учебное пособие Н.Л. Лейдермана и М.Н. Липовецкого «Современная русская литература: 1950 — 1990-е годы».

Безусловно, отмеченные рассуждения характерны, в отличие от современных академических структур, для ряда университетских центров постсоветской формации. Русская формальная школа рубежа 1920-х годов показала примеры вовлечения в научный оборот писательских имён и образцов т.н. невысокой литературы, сделав их достоянием серьёзного академического интереса и анализа, но всё это пришло в противоречие с догматически трактуемой и разрабатываемой теорией социа-

лирического реализма как базовой основы советского литературоведения. И этот шлейф замороченных исторических и теоретических представлений и интерпретаций и по сей день продолжает оказывать своё негативное влияние на различные формы изучения литературной истории.

Чёрная гранитная плита, лежащая на земле, на которой написано «Писатель Соловьев Леонид Васильевич 1906-1962 г.». И если бы не цветы от почитателей таланта и поклонников его легендарных книг, то только невзрачная простота, пугающая своей символической пустотой, могла бы привлечь пытливым взглядом к величию этого, не больше пяди в высоту, вдавленного временем в объятия земли, надгробия.

Моя тропинка заблудилась где-то
В полях, садах безлюдных и нагих,
Ронявших слезы с тонких черных веток.
О чем, о ком? Я не спросил у них...

.....
Молчали горы, и сады молчали,
И лишь вдали, в туман сырых низин,
В самозабвенной сладостной печали
Молился, плача, старый муэдзин (10).

Жизненная судьба Леонида Соловьёва неотделима от Востока, а восточная культура, духовность и история стали той основой, на которой произошло его творчество. «Жизнь моя до двадцати пяти лет была неразрывно связана с Востоком. Родился я в 1906 году в городе Триполи (восточный берег Средиземного моря, ныне государство Ливан) в семье инспектора русско-арабских школ. Юность провёл в Средней Азии, которую исколесил вдоль и поперёк. Там и начал писать в газете "Правда Востока" (8)», - так начинает свою автобиографию в 1959 году Леонид Соловьёв.

Возвратившись в 1909 году в Россию, после ряда служебных перемещений, семья Соловьёва с 1920 года окончательно поселилась в Коканде. Любовь родителей к путешествиям, их глубокое чувство привязанности к Востоку, интерес к его культуре, языкам, фольклору, быту и традициям, уважение к обрядам и нравам людей различных конфессий, в первую очередь мусульман - все это с детства передалось будущему писателю. «Молодость отца и матери писателя прошла в Палестине, где родился и Леонид Соловьёв. Альбомы с цветными видами восточных городов, книги и уникальные вещицы, непосредственно связанные с Востоком,— этот маленький домашний музей завораживал писателя с детства. Самый дух Востока царил в семье Соловьёвых. Детство и юность писателя прошли не в обособленном узком мирке, двери родительского дома были широко распахнуты навстречу "ветрам нового"(7; II, 76-77)».

Известный советский литературовед Корнелий Зелинский, в прошлом - главный теоретик и литературный критик группы конструктивистов, отмечал, что «в русской советской литературе образовался даже тип писателя, которого не знала старая литература, всецело посвятившего себя изображению жизни другого, братского народа (2, 146)». В случае с Л.В. Соловьёвым следует констатировать, исследовать и расширять представления о русскоязычии в национальной литературе Узбекистана, и в целом - Туркестана.

В 1923 году он добровольцем уходит в Красную Армию, «которая вела борьбу с басмачеством (Цит. по: 4, 3)». Ранние очерки и рассказы писателя «По кишлакам», «В ферганских песках» (1925), «Песня Мамеда-Али», «Смех под солнцем» (1927), «Уинчи» (1929) и другие свидетельствуют о чутком отношении к жизни коренных народов Средней Азии, прекрасном знании языка, культуры, истории, этнографии Узбекистана.

В советском литературоведении его называли «одним из первых собирателей узбекского фольклора: многочисленны его публикации легенд, народных сказаний, песен в газете "Правда Востока", журнале "Красная новь", сборнике "Литература Узбекистана" и т.д. (Цит. по: 4, 5)». В 1930 году по материалам полевой работы в Ферганской долине Леонид Соловьёв выпустил сборник «Ленин в творчестве народов Востока. Песни и сказания», являющийся своеобразным отражением времени. По этому поводу современный мемуарист Евгений Калмановский высказывает мнение о созданной Леонидом Соловьёвым фольклорно-литературной мистификации: «На самом-то деле все вошедшие туда произведения сочинил сам Соловьёв (3)». В преуведомлении к электронной публикации данного сборника высказывается мнение о неосновательности этого свидетельства (9).

В 1931 году Л. Соловьёв приезжает в Москву и поступает учиться на литературно-сценарный факультет ВГИКа. Здесь он знакомится с М. Горьким, которому посвящает один из лучших своих рассказов "Солнечный мастер" (1939). Тема этого рассказа – судьба творчества и художника - перекликается с эпизодом из рассказа «Сын муэдзина», посмертно опубликованной в «Книге

юности» (1963). Горький, познакомившись с рукописями некоторых рассказов начинающего писателя - «112-й опыт», «Колесо», «Поход победителя» - отметил, что их «автор — литературно грамотен, у него простой, ясный язык, автор, видимо, учился у Чехова, умеет искусно пользоваться чеховскими «концовками», обладает юмором и вообще даровит. Чувствуется, что он усердно ищет свой путь, подлинное "лицо своей души" (1, 680)».

Леонид Соловьёв остался в истории мировой литературы писателем одной книги – дилогии «Повесть о Ходже Насреддине», состоящей из двух романов: «Возмутитель спокойствия» (1940) и «Очарованный принц» (1950; опубликована в 1956 году). Причин этому множество, и психологических, и бытовых, и исторических, которых хватило бы на несколько разных жизнеописаний. Это особый тип проблемы, практически не осмысляемой в культурологическом плане историческим литературоведением. Классическим образцом подобного подхода является работа выдающегося философа и эстетика Михаила Александровича Лифшица «Человек тридцатых годов».

Квинтэссенцией воспоминаний, тоски по родному Узбекистану и переплавленного жизненного опыта становится увидевшая свет в 1940 году первая книга ««Повести о Ходже Насреддине» под названием «Возмутитель спокойствия». Редкий по тональности эпиграф предваряет этот удивительный эпос: «Памяти моего незабвенного друга Мумина Адилова, погибшего 18 апреля 1930 года в горном кишлаке Нанай от подлой вражеской пули, посвящаю, благоговей перед его чистой памятью, эту книгу. В нем были многие и многие черты Ходжи Насреддина - беззаветная любовь к народу, смелость, честное лукавство и благородная хитрость, - и когда я писал эту книгу, не один раз мне казалось в ночной тишине, что его тень стоит за моим креслом и направляет мое перо. Он похоронен в Канибадаме. Я посетил недавно его могилу; дети играли вокруг холма, поросшего весенней травой и цветами, а он спал вечным сном и не ответил на призывы моего сердца... (10, 3)».

В упомянутой автобиографии Соловьёв следующим образом оговаривает трагические факты и условия, связанные с продолжением главной книги своей жизни: «Начал исподволь готовиться к второй книге. Но война и последующие личные события круто повернули мою жизнь. Во время войны служил военным корреспондентом газеты "Красный флот" на Чёрном море <...> Только в 1956 году мне удалось закончить и выпустить вторую книгу о Ходже Насреддине — "Очарованный принц" (8)». «Последующие личные события», круто перевернувшие жизнь писателя – это арест в сентябре 1946 года, десять месяцев предварительного заключения, ложное обвинение в замысле террористического акта против главы государства, отбывание наказания в лагере Дубравлаг Мордовской АССР вплоть до июня 1954 года.

Исследователями творчества писателя отмечается стилевая разнородность двух романов соловьёвской дилогии. Жизненные испытания усилили философские поиски автора, сделали вторую книгу более выдержанной в сюжетно-композиционном плане.

Создание образа Ходжи Насреддина – яркое достижение творческого гения Леонида Соловьёва, сопоставимое с эпосами «Гаргантюа и Пантагрюэль» Франсуа Рабле, «Дон Кихот» Сервантеса, «Легенда о Тиле Уленшпигеле» Шарля де Костера, «Кола Брюньон» Ромена Роллана и др. Автору удалось создать реалистически полнокровный образ мусульманского философа, мудреца, «печальника мужицкого горя (Цит. по: 6, 9 - слова академика В.А. Гордлевского)» по своему пафосу и идейно-художественному значению не уступающему фольклорным собратьям. Характеризуя важность для современного общества и воспитания нравственных координат, заложенных в «Повести о Ходже Насреддине», Виктор Шендерович подчеркнул: «Ведь мы же любим героя, мы понимаем, что он впереди нас. Важно, что мы хотим идти в его сторону. Не важно, дойдем ли, важно, что идешь именно в ту сторону. Не в сторону ростовщика, а в сторону Насреддина... (11)».

Литература

1. Горький М. О литературе. М.: Советский писатель, 1953, 868 с.
2. Зелинский К.Л. Литература народов СССР. М.: Гослитиздат, 1957, 408 с.
3. Калмановский Е.С. Жизнь и книги Леонида Соловьёва // <http://nashnasreddin.ru/leonid-solovyov/zhizn-i-knigi-leonida-solovyova/>
4. Кольцова И.В. По следам Насреддина. Дилогия Соловьёва о Ходже Насреддине. Ташкент: 1980, 112 с.
5. Лифшиц М.А. В мире эстетики. Статьи 1969 - 1981 гг. М.: Изобразительное искусство, 1985, с. 189-313.
6. Молла Насреддин. Забавные и поучительные рассказы, изречения, анекдоты. Баку: 1984, 328 с.
7. Очерки истории русской литературы Узбекистана. Том I. Ташкент: 1967, 272 с.; Очерки истории русской литературы Узбекистана. Том II. Ташкент, 1971, 272 с.

8. Соловьёв Л.В. Коротко о себе (Автобиографическая статья Л.В. Соловьёва из издания 1964 года) // <http://nashnasreddin.ru/leonid-solovyov/o-sebe/>
9. Соловьёв Л.В. Ленин в творчестве народов Востока. Песни и сказания. М.: Московский рабочий, 1930, 126 с. // https://archive.org/details/Lenin_Solovjov
10. Соловьёв Л.В. Повесть о Ходже Насреддине. Книга юности: Повесть и рассказы. Л.: Лениздат, 1990, 672 с.
11. Шендерович В.А. Невыносимая легкость бытия. Интервью журналу Профиль // <http://www.profile.ru/pryamayarech/item/79559-nevynosimaya-legkost-bytiya>

MƏMMƏDOVA AYNURƏ

Bakı Dövlət Universiteti

MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİRİN “RUHUM” ŞEİRİNDƏ TƏSƏVVÜF GÖRÜŞLƏRİ

Açar sözlər: M.A.Sabir, realist, classic, lyrics, genius.

Mirza Alakbar Sabir sophism meetings in "Ruhum"

Mirza Alakbar Sabir lived and worked in the late 19th century and the early 20th century. Most of the works are satire. Pages of the journal Molla Nasreddin and was known for further enrichment by the pen of Sabir. M. A. Sabir wrote lyrical poems in classical style, limiting the period of negative criticism by writing satire. This poem worthy place in Azerbaijani literature of the period in which art was reflected sophism meetings related to the work of the first period.

Keywords: sophism, satire, literature, lyrics, literary critic.

Mirzə Ələkbər Sabir, uşaqların sevimli və qayğıkeş dostu, böyüklərin qəm yoldaşı, vətən, millət fədaisi, ağladaraq güldürən, güldürərək ağladan və ən əsası da hər kəlamda düşündürən ustad sənətkar. Onun yaradıcılığı çoxlarının maraq dairəsində olmuş, haqqında saysız-hesabsız kitablar yazılmışdır. Hər kəs Sabirin dərya olan yaradıcılığından bir damla götürməyə çalışmış, əsərlərini təhlil etmişdir. Böyük Ustadın realist qələmindən süzülən satirik şeirləri daha çox təhlil edilmiş, burada qaldırıldığı bəşəri problemlər oxucuların diqqətinə çatdırılmışdır.

Mirzə Ələkbər Sabir zamana hökm edən əvəzolunmaz sənətkardır. Onun bizlərə tələq etdiyi məsələlər bu gün də aktualdır və hər zaman da belə olacaqdır. Onun əsərlərini oxuduqca sətirlərin arasında itib batırsan. “Uşaqlara hədiyyə” sini uşaq saflığı ilə oxuduğumuz halda, satiraları qüvvətli bir sillə kimi bizi uşaqlığın saf duyğular aləmindən oyadıb dövrün təlatümlü hadisələrinin içərisinə atır. Onun lirik şeirlərinin mövzusu isə başqa bir aləmdir. Bu şeirlərdə başdan sona kimi klassiklərimizin ənənəsinə sadıqlıq, Nəsimi, Xətayi, Füzuli və.s qəzəllərinin ruhu duyulmaqdadır. Bundan başqa Ustadın həyatında mühüm rol oynayan, ondakı işığı görən və lap kiçik yaşlarından yazdığı şeirlərində olan qüvvətli yaradıcılıq ruhunu üzə çıxaran, ədəbiyyatımızda məşhur qəzəlləri ilə Füzulidən sonra ikinci yer tutan S.Ə. Şirvanin adını mütləq çəkməliyik. O, bir qəzəlinde “vəhdəti-vücut” fəlsəfəsini aşağıdakı kimi ifadə etmişdir:

Bəhri-vəhdət mövc edib, dışra dağıldı qətrələr,
Oldular ol qətrələrdən dürri-lala müxtəlif.

Buradan da məlum olur ki, M.Ə.Sabirin təsəvvüf görüşləri uşaqlıq yaşlarından formalaşmağa başlamış və möhtəşəm sənət nümunələri meydana çıxmışdır.

Bütün bunlar Sabir yaradıcılığının çoxşaxəli, rəngarəng xüsusiyyətə malik olduğunu göstərir. Ustadın yaradıcılığının maraqlı tərəflərindən biri də budur ki, hansı mövzudan yazırsa yazsın ustalıqla bu işin öhdəsindən gəlir və onun qələmindən çıxan hər bir kəlam yeni bir sənət nümunəsi sayılır.

Sabirin lirik şeirlərini oxuduqca məlum olur ki, Ustad klassik dövr ədəbiyyatını mükəmməl bilmiş və bir sıra qəzəllərində klassiklərin layiqli davamçısı olduğunu sübut etmişdir. Biz də bu yazımızda Ustadın klassik üslubda yazılmış şeirlərində təsəvvüf mövzusunun bəhs edəcəyik.

Təsəvvüf mövzusu klassik dövr ədəbiyyatımızın ən möhtəşəm və ayrılmaz mövzudur. Hətta bu məzmununda yazılan əsərlərin o qədər böyük əhəmiyyəti var ki, “təsəvvüf”süz klassik ədəbiyyat yoxsul və quru görünür. Təsəvvüfçülərin əsas prinsipi belə idi: zahiri ibadət qaydalarını mükəmməl şəkildə icra edib daxilən riyakar olmaqdan əvvəl HAQQI qəlb sevgisi ilə sevib ona könüllə ibadət etmək daha düzgün etiqad yoludur. Sufizm ideologiyasında eşq fəlsəfəsi bitkin və mükəmməl bir konsepsiyadır. Eşq bəndəni, qulu ALLAHa, sufini, saliki HAQQA, aşiqi məşuqa, Yara, canana bağlayan ən ali hiss, ən uca duyğudur [1, 16].

Təsəvvüf şeyxlərinə görə məhəbbət və eşq başqa-başqa anlayışdır. Eşq közün özüdür, daha çox yandırır, daha şiddətlidir. Məhəbbət isə közün işığıdır. Ancaq “eşq” və “sevgi” nə qədər əzəmətli duyğu, möhtəşəm hiss olsa da bir o qədər də cəfəverici xislətə malikdir. Buna görə də təsəvvüfdə “eşq müşkülü”, “bəlayi-eşq” adlanan ayrıca bir anlayış hakimdir [2, 298]. Aşiqlik iddiasına düşən bu yolun çətinliyini dərk etməli və məşuqun min min onun kimi heyranı olduğunu bilməlidir.

M.Ə.Sabirin “Ruhum” şeirində sufizm ideologiyasının necə təzahür etdiyini aydınlaşdırmaq üçün şeirin təhlilinə nəzər salaq.

Ruhum, ey şahbazi-ülviyyət,
Himmətim tək fəzadə pərvaz et!
Uç! Uç! Övci-səmadə pərvaz et!
Təngnayı-bədəndə var xiffət [3, 83].

Şairin ruhuna müraciət etməsi bir sufinin öz daxilinə, qəlb aləminə enərək özünə müraciət etməsi ilə səsləşir. İnsan öz xisləti etibarilə ikili xassəyə- həm ilahi, həm də maddi keyfiyyətə malikdir. Onun ruhu ilahi, cismi isə maddi varlığın məzhəridir. Təsəvvüf ideologiyasına görə ruh bədəndə əmanətdir, ruh əbədidir. Cism isə maddi dünya kimi fanidir, bir müddət sonra məhvə məhkumdur. Sufizmin əsasında da insan üçün ən əhəmiyyətli olan onun daxili, mənəvi aləmidir. Şairin burada ruhuna “ülvi mənəviyyət” deyə müraciət etməsi onun insan mənəviyyətinə verdiyi önəmin ifadəsidir. Yəni insanın əsas vəzifəsi öz qəlbindən, ruh halından xəbərdar olmasıdır. Digər misrada “Uç! Uç! Övci-səmada pərvaz et!

Təngnayı-bədəndə var xiffət” [3, 83]

Deyən şair ruhuna müraciət edərək sıxıntılarla, qəmlə dolu bədən məskənini tərk edib səmalara yüksəlməsini söyləyir.

Aşiyani-bədəndə etmə qərar,
Yanma sən də mənim tək narə
Bulamazsın məlalimə çarə!
Sıxılırsan lətifsən zinhar!

Şeirin üçüncü misrası “ Bulamazsın məlalimə çarə” M.Füzulinin “Ey təbib” rədifli qəzəlinin bu beytləri ilə səsləşir.

Yoxdu bu rüsvalığın dərdinə dərman, ey təbib,
Eyləm rüsvay özün həm qəlbimi qan, ey təbib! [2, 297]

M.Ə.Sabirin qeyd etdiyimiz misralarında əksini tapan sufi-irfani görüşlər Füzuli kimi dühanın qəzəlləri ilə istər məzmun, istərsə də ifadə baxımından səsləşir.

Biz təsəvvüfün mahiyyətindən danışarkən qeyd edirik ki, təsəvvüfün başlanğıcı zöhd, təqva, şəriət qaydalarına əməl etmək, sadə həyat tərzi, sonra tədricən nəfsi öldürmək, dünyəvi həvəsləri tərk etmək, masivanı (ALLAHın zatından başqa hər şey masiva adlanır) atıb yalnız haqqı tutmaq, ilahi eşq yolçusuna çevrilmək və son məqsəddə öz cismani varlığını yox sanıb, ruhani varlığını ALLAHın varlığında fəna etməkdir. Başqa sözlə “təsəvvüf” nəfsin törətdiyi afətlərdən təmizlənmək, dünyəvi həvəslərdən yaxa qurtararaq HAQQa yaxın ilk sırada və yüksək dərəcədə dayanmaq deməkdir [1, 31] Bu yolda isə aşiq bir çox məşəqqətlərə qatlanmalı, nəfsinə yenilməməli və məşuquna qovuşmaq üçün hər şeyə səbr etməlidir. Bu səbəblə Nəsimi, Füzuli, Sabir şeirlərində təsvir olunan haqq aşiqi eşq dərdinin özünü həm də dərdinin məlhəmi sayır, ondan qurtulmağı arzulamır. M. Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasında Məcnunun dilindən verilən aşağıdakı misralar fikrimizi dəqiqləşdirir.

Ya Rəb bəlayi-eşq ilə qıl aşına məni,
Bir dəm bəlayi-eşqdən etmə cüda məni [2, 298]

Eləcə də ustad Sabir “Bulamazsın məlalimə çarə” deyərək eşq “bəlası”nın çarəsi olmadığını, bu qəmə düçar olan aşıqın öz halından razı olduğunu bildirir.

Şeirin digər misraları:

Boşla bu cismi, cisim mən deyiləm
Sana müşkül olursa hicranım,
Mən sənin, sən mənim dilü-canım,
Mən sənin kəndinəm, bədən deyiləm!

Sufizmdə “vəhdəti-vücut” nəzəriyyəsinin xüsusi rolu və tutumu vardır. Təsəvvüf və irfan əslində özünün təkamül və yüksəliş tarixində bu nəzəriyyə ilə zirvəyə və kamala çatır. Bu nəzəriyyəyə görə daimi mövcud olan yalnız bir varlıq vardır, ALLAH. Həmin varlığa “vacibül-vücut” və yaxud “vücuti-küll” deyilir. [1.28] Bu təlimə görə sonsuz sayda olan maddi varlıq və cismlər Tanrı zatının təcəllisidir. Haqdan qeyri nə varsa bütün masiva Haqqın zat və sifətlərinin təcəllisi, başqa sözlə onun müxtəlif cismani varlıqlar şəklində təzahüründən ibarətdir [1, 27].

Kamil insan odur ki, bu həqiqətləri dərk edir və gəldiyinə qovuşmaq onun yeganə məqsədi olur. Ustadın bu misralarında da artıq eşq atəşilə tutuşub yanan aşiqin haqqı dərk etməsi, həqiqət aynasında özünü görməsi, fəna mərhələsinə gəlib çatması, məşuqa qovuşmağa hazır olduğu bildirilir. Həqiqət aynasına baxan aşiqin əslində məşuqun özü olduğunu dərk etməsi, bir sözlə “vəhdəti-vücut” fəlsəfəsi öz ifadəsini tapmışdır.

Bir səfa bulmadıq bu aləmdə,
Başqa bir aləmə varıb gedəlim,
Bir ovuc xaki xakə tərək edəlim,
Mədfəni-şumi ali adəmdə!

Vəhdəti-vücut təlimində “dövri hərəkət” anlayışı da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmin anlayışa əsasən vücudi-küldən ayrılan hər bir zərrə-cüvz çeşidli qeybi və maddi yollardan keçərək yenidən əslinə-vücudi-küllə qayıdıb qovuşur. İlahi zatdan qopmuş nur üçün bu aləm gözəl olsa da, onda “vücut sevgisi” vardır. Buna görə də hər zaman əslinə, vücuda qovuşmağa can atır. ALLAHla qovuşma anı isə təsəvvüfdə “fəna-fillah” mərhələsi adlanır. [1, 29] Bu zaman insan öz cismani vücudunu və maddi həyatı unudub ruhunu ilahi varlıqda yox edir.

Bu misralar hürufizmin görkəmli nümayəndəsi olan İ. Nəsiminin qəzəlində də aşağıdakı şəkildə öz əksini tapmışdır.

Dünya duracaq yer deyil, ey can səfər eylə!
Aldanma anın alına, ondan həzər eylə!

Hər iki sənətkarın yaradıcılığında öz əksini tapan ifadələr dünyanın fani olduğunu, onda olan heç bir nemətin, ötəri istəklərin bir sufinin, haqq aşiqinin nəzərini əsla cəlb etmədiyini göstərir.

Ədəbiyyat

1. Babayev Y. Təriqət ədəbiyyatı: sufizm, hürufizm. Bakı: Nurlan, 2007, 128 s.
2. Cəfərli M. Azərbaycan elm və irfan sərdarları. Bakı: Nurlan, 2015, 344 s.
3. M.Ə.Sabir. Hophopnamə: 2 cildə, 11 c. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 384 s.

MƏMMƏDOVA SƏİDƏ

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Dövlət Universiteti

M.Ə.RƏSULZADƏNİN “STALİNLƏ İXTİLAL XATİRƏLƏRİ” MEMUARINDA İCTİMAİ-SİYASİ MÜHİTİN ANALİZİ

Açar sözlər: *tarix, memuar, analiz, nəticə, respublika*

Analysis of the social-political environment in the memoirs by M.A. Rasулzade in the Stalin

In the article «Analysis of the social-political environment in the memoirs by M.A. Rasулzade in the Stalin».The relationship between Rasулzadeh (one of the founders of the ADR) and Stalin against the backdrop of the history of the Republic of Azerbaijan. Special historical meetings between them and their results.

Keywords: *history, memoir, analysis, result, republican*

Azərbaycan ədəbiyyatı qədər qədim və zəngin olan mühacirət ədəbiyyatı hələ orta əsrlərdə görkəmli qələm sahibləri - Xətib Təbrizi və İmadəddin Nəsiminin Vətəndən uzaqlarda fəaliyyətləri bu anlayışın tarixi köklərinin dərinliyini göstərir. XX əsrdə Azərbaycanın bir sıra qələm sahibləri müxtəlif səbəblərdən Vətəndən kənarında yaşamaqlarına baxmayaraq Azərbaycan ədəbiyyatını inkişaf etdirmiş və böyük bir epoxa yaratmışlar.

“Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı ilə bağlı çoxlu məqalələr, monoqrafiyalar, kitablar və dissertasiyalar yazılmışdır. Lakin mühacirət ədəbiyyatı irsi forma, məzmun, problem, şəxsiyyətləri baxımından o qədər zəngindir ki, onu pərakəndə şəkildə araşdırmaq, təhlil etmək və müəyyən elmi qənaətlərə gəlmək mümkünsüzdür” (1, s. 5) Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatını müəyyən mərhələlərə ayırmaq olar: (1909-1920). Bu mərhələlərin görkəmli nümayəndələri sırasında Əlibəy Hüseynzadənin adını çəkmək olar (1920-1941). Bu dövrün nümayəndələri olmuş ədəbi simalardan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Mirzə Bala Məmmədzadə, Əbdülvahab Yurdsevər, Əlimərdan Topçubaşov, Yusif Vəzir Cəmənəminli, Ceyhun Hacıbəyov, Əhməd Cəfəroğlu, K.Odər, Hüseyn Baykara, Almas İldırım və s. Bu mərhələdə 1924-cü ildə Məmməd Əmin Rəsulzadə İstanbulda azərbaycanlıların milli mərkəzini yaratdı və hər bir mühacir bu mərkəzin üzvü oldu. Milli mərkəzin əsas məqsədi şimali Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin devrilməsi və müstəqil milli dövlətin bərpa edilməsi idi. Bundan sonra da müxtəlif

səbəblərdən Vətəni tərk edən mühacirlər qütbət ölkələrdə fəaliyyətlərini davam etdirdilər. Milli istiqlal duyğusu, Vətən həsrəti onları eyni dalğada - ədəbi müstəvidə birləşdirdi. Beləliklə, əsas mövzusu ideoloji məsələlərlə bağlı ədəbi nümunələr Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatını şərtləndirdi. Bu mənada Azərbaycanın öndər ideoloqu Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin stalinizm haqqında yazaraq Türkiyədə çap etdirdiyi məqalələr seriyasından ibarət “Stalinlə ixtilal xatirələri” (1954) əsəri diqqəti cəlb edir. Burada keçən əsrin əvvəllərində çarizmə qarşı mübarizədə Stalinlə bağlı xatirələrdən bəhs olunur. Xatirələrdə əsil adı İosif Vissarionoviç Çuqaşvili olan Stalinin real portreti əks olunmuşdu. O dövrün məcburiyyətləri və hadisələr bu fonda axarla getmişdir. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə qurulan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti özünün demokratik əsaslarını əməli olaraq qısa müddətdə həyata keçirdi.

Əsər Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Stalinlə bağlı giriş yazısıyla başlayır. “Stalinə nekroloq yazanlardan biri məqaləsinə: “Fantastik adamın fantastik karyerası bitdi; 73 il əvvəl Qoridə fəqir bir pinəçi ailəsində doğulmuş Kremldə dünyanın ən böyük diktatoru olaraq öldü” – deyə başladı”. “Çarlıq rejiminə qarşı mücadilədə Sovet istilasını və əsarətini, Moskva yolunda, Moskvada iki il, Moskvadan qaçış fəsilələrini ehtiva edən bu xatirələr çağdaş tarixçilərə yarıyarsa, sərf edilən əmək boşa getməmiş olar qənaitindəyəm.

Bu xatirələri Stalinin həyatda ikən edilən bəzi təkliflərə rəğmən nəşr etmək istəməmişdim; çünki obyektiv olaraq nəql olunacaq hadisələrin bir qismi, bir baxımdan, qərəzli izaha yer qoya bilərdi. İndi isə bu ehtimal meydandan qalxmış. Stalin artıq tarixə qarışmışdır” (2, s. 15). Məhəmməd Əmin Rəsulzadə bu xatirələrin nədən məhz bu zamanda oxuculara çatdırılmasının səbəbini göstərir.

Bakıda bolşevik fraksiyasını idarə edən Koba adlı bir şəxsə M.Ə.Rəsulzadənin tanışlığı baş tutur. Bəlkə də bu tarixi an olmasaydı, Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucusu M.Ə.Rəsulzadə hələ uzun illər yaşayıb yaratmazdı. “Qudok” (Düdük) qəzeti ilə birliyə başlayan M.Ə.Rəsulzadə və Koba münasibətləri bu xatirələrdə aydın görünür. Keçən əsrin əvvəllərində baş verən siyasi hadisələrin – bolşevik, menşevik qarşıdurması ən xırda detallarına kimi xatirələrdə əks olunmuşdur.

Kobanın əsrin əvvəllərində Bakıda quldur dəstənin başında durduğu və sonradan Bayıl təcridxanasına düşməsi, oradan qaçırılması planının hazırlanması haqqında yazılardan böyük bir imperiyanın başına keçən bu insanın necə biri olduğu aydın şəkildə görünməkdədir.

“Gürcü və rus dillərindən başqa bir dil bilməyən və Avropaya qısa müddətdə yalnız bir dəfə Leninlə görüşmək üçün gedən və orada ikən son dərəcə sıxılan Stalin Avropa mədəniyyəti deyilən şey haqqında yüksək bir fikir sahibi deyildi. Onun üçün bu mədəniyyət idi. Əsl yeni və sağlam mədəniyyəti sovetlər yaradacaq, buradan dünyaya yeni bir işıq yayılacaqdır. Bu fikirlə oxucu Stalinin necə bir “şəxsiyyəti olduğunu görür. Və bu “mədəniyyət” daşıyıcılarına insana tarix, zaman öz layiqli qiymətini verdi (2, s. 15).

“Millətin təkamülü ümumi surətdə hadisələrin doğurduğu zərurətlərlə həmahəng olmaq nəticəsində baş verir. Xarakterləri çox mühafizəkar olsa da bu hal onların sürətli təkamülünə kafi dərəcədə sədd çəksə, çox müddətli inqilab baş verə bilər...” (3, s. 101; 246)

“Rusiyada baş verən inqilablar, xüsusilə Romanovlar sülaləsinin devrilməsi ilə nəticələnən burjuva inqilabının təkanverici dalğaları getdikcə bütün dünyaya yayılmaqda idi. Sanki, çevrilişlər, üsyanlar, milli-azadlıq hərəkatları hegemon dövlətlərin tərkibinə birləşdiriləcək hürriyyətə haqları əllərindən alınan millətlərin və xalqların öz milli varlıqlarını dərk etmələri, dövlət sərhədlərini müəyyənləşdirərək müstəqilliklərinin digər dövlətlər tərəfindən tanınması tələblərlə çıxış etmələri üçün əlverişli zəmin yaratmışdı” (4, s. 17).

“Xaoslu şəkildə cərəyan edən hadisələr – bir tərəfdə neft sənayesinə artan maraqlarla xarici kapitalistlərin Bakını istila etmək niyyətləri, digər tərəfdən bolşevik, menşevik basqıları, qaradaş qırğını təhlükəsi yerli əhalini çıxılmaz vəziyyətdə qoyulmuşdu. Bir çox inqilabların eyni vaxtda baş verməsi ilə səciyyələnən bu dövr tarixə intibah dövrü kimi daxil oldu” (4, s. 18). “Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əli bəy Hüseynzadə, Üzeyir bəy Hacıbəyov, Əhməd bəy Ağaoğlunun öndərliyi ilə meydana çıxan bu təlim milli - tarixi yaddaşa qayıdış, humanizmə söykənən islami dəyərlərin mübadiləsi, türkçülük, demokratik cümhuriyyətin yaradılması kimi mütərəqqi müddəalar əsasında həyata keçirilirdi” (4, s. 18).

Diqqəti çəkən məqamlardan biri də Stalinlə M.Ə.Rəsulzadə arasında gedən söhbətlərdə Şaumyanın Bakıya gəlişi və burada 1918-ci ilin 31 martında Bakıda cəmlənmiş rus hərbi hissələrini təhrik edərək türk və müsəlman əhaliyə qarşı bir qətlə tərtib etməsi məsələsinə toxunmasıdır. Və Stalin söhbəti zamanı hadisəyə işarə verərək qəbahəti Şaumyanın boynuna yükləyir. Sovet propoqandası Stalinin ətrafında yarı-ilahi “böyük rəhbər və müəllim” siması yaratmış, onun təşkilatçılıq qabiliyyəti, biliyi, təcrübəsi, milli və digər kəskin problemləri həll edə bilməsi bacarığı yüksək qiymətləndirilmişdir. Rəsulzadə və Stalin arasında prinsipial münasibətlər olmuşdur. Bu bəzi zamanlar siyasi ziddiyyət halını alırdı. Dövrün siyasi basqısı, iki siyasi xadim arasında baş verən gərgin münasibətlər, o zamanki sovetlər ölkəsinin əsas niyyətini, Rəsulzadə memuarda olduğu kimi göstərmişdir.

Dərbənd divarları nə üçün çəkilmişdir? Başlığı altında verilmiş bölümdə bizə tariximizi təhrif edən rus tarixçiləri haqqında məlumat verilir. Millətini sevən, xalqının istiqlalı uğrunda canından keçməyə hazır olan M.Ə.Rəsulzadənin həyatın ən çətin anında belə qorxmadan rus tarixçisinin səhfini tutur. Stalin tarixçi Mixayloviçə belə müraciət edir.

“- Qulaq as,- dedi,- sən özünü tarixçi hesab edirsən, bax Rəsulzadə nə deyir. Dərbənd divarları cənuba deyil, şimala qarşı yaradılmış bir sədd imiş...” (3, s. 54).

Yol boyu qatarda gedən söhbətlər müəyyən başlıqlar adı altında verilmişdir. ”Rus-alman əməkdaşlığı”, ”İrana tətbiq olunan siyasət”, ”Sultan Məhəmməd Fateh”, ”İngilislərə qarşı nifrət” və s. Bu başlıqlar adı altında verilən yazılardan rusiyanın bu dövlətlərlə bağlı siyasəti öz əksini tapır. Dağlardakı “adətlərə”, buradakı “namus” anlayışına hörmət hökumətə etibar baxımından əsasdır. O dövür hakim dairələrdə çalışan inqilabçıların bir çoxuna Stalinin mü-nasibəti özünün dediyi sözlərdən görünürdü. Əslən yəhudi olan əvvəl menşevik, sonradan bolşeviklərə tərəf keçmiş Trotskiyə Stalinin dərin nifrəti olduğu görünür və səbəblərini də açıq şəkildə bildirir.

Xüsusilə “Rus – alman əməkdaşlığı” başlığı altında verilmiş bölümdə “... rus inqilabi imkanları ilə Almaniya yaradıcı qüvvələri arasında səmimi bir ittifaqın yaradılması lazım idi; Rusiyanın dünyanı doyurmağa kifayət edəcək sərvətləri ilə Almaniyanın texniki istedad və qabiliyyəti bir araya gəlincə dünya inqilabının müvəffəqiyyətinin qarşısını ala biləcək bir qüvvə tapılmaz. Lenin indi tətbiq etmək istədiyi beşillik planla Rusiyanın kənd təsərrüfatını Almaniyanın möhtac olduğu yeyinti məhsulları ilə təmin edəcək bir hala gətirmək əzmindədir” (2, s. 58-59). Bu fikirlər, gələcəklə bağlı sovet ideologiyasının planları Stalinin özünün dedikləri idi. “ Xalq görsə inqilab olar” başlığı altında verilmiş xatirələrdə gözümüz önündə Stalinin despot, tiran bir rəhbər olduğu aşiq şəkildə göstərilir.

Memuarın “Demokratiya məvhumuna nifrət” bölümündə Stalinin demokratiyaya nifrətini, diktatorluğa bəslədiyi simpatiyayı özünün danışdığı hadisələrdə görmək olur. Stalinin nəql etdiyi və xüsusi pafosla, iftixarla danışdığı hadisələr diqqəti cəlb edir. Volqa boyunda gəmidən yükü boşaltmaq istəməyən üsyankar fəhlələrin 20-ni güllələdikdən sonra əmrə tabe olaraq işi yerinə yetirmişlər və gəmi boşaldılmışdır. Memuarda M.Ə.Rəsulzadə xüsusi nüanslara toxunmuş və Stalinin necə bir “şəxsiyyət” olduğunu nəzərə çatdırmağa çalışmışdır. Stalinlə gənclik dostluğu, sonradan ideoloji düşmənçiliyə çevrilir və Rəsulzadə 1920-ci ildə bolşevik işğalından sonra həbsə atılır. Stalin tərəfindən azad edilərək Moskvaya aparılan Rəsulzadə bolşeviklər tərəfindən aldığı təkliflərə baxmayaraq heç vaxt onlarla əməkdaşlıq etmir. Çox keçmədən o, ezamiyyət adı ilə Leninqrad şəhərinə gedir və oradan gizli yollarla Finlandiyaya keçir. Və ömrünün sonuna kimi o, Türkiyədə mühacir kimi yaşayır. Stalinizm haqqında - Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin, onunla bağlı xatirələri və özünün bilavasitə iştirakçısı olduğu hadisələrin fonunda onun obrazını yaradır. Dünyanın böyük bir hissəsini kontrolu altına alan, insanları qorxu altında saxlayan və Stalinlə yenidən görüş, bu görüşün real səbəbləri ən son anına kimi burada əksini tapmışdır. Bütövlükdə, mövcud dövrdə baş verən hadisələr böyük ideoloqun yozumunda Stalinin siyasi portretini yaradır.

Ədəbiyyat

1. Bədirxan Əhmədov “Azərbaycan Mühacirət ədəbiyyatı ” simpoziumunun 25 illiyinə. 525 –ci qəzet. s. 5
2. M.Ə.Rəsulzadə. Stalinlə ixtilal xatirələri. Bakı, Qanun, 2010, 132 s.
3. Məmmədzadə Mirzə Bala. Milli Azərbaycan hərəkəti, Bakı, “Nicat” nəşriyyatı, 1992, 246 s.
4. Samirə Məmmədli. Azərbaycan cümhuriyyəti bədii nəsrində. Bakı, Elm və Təhsil, 2009, 178 s.
5. Elçin. Məmməd Əmin Rəsulzadə, Bakı Şərq-Qərb, 1994, 24 s.
6. Eminəliyev Eyvaz. Azərbaycan milli memuar ədəbiyyatı, Bakı, Yurd, 1999, 132 s.

MƏMMƏDOVA ŞƏFƏQ

Bakı Dövlət Universiteti

VODEVİL JANRININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *Vodevil, janr, komediya, teatr, “Tatarka”*

Genre features of vaudeville

These are comic situations, humorous stages which are reflected on vaudeville. This genre is the product of French literature. The main authors of vaudeville in our literature were actors. When there was lack of scene art this genre was used to enrich theatre repertoire. Vaudeville is a little comedic genre which brought household issues into a scene.

Keywords: *Vaudeville, genre, comedy, theatre, “Tatarka”*

Fransızca "vaudeville" kimi səslənən bu istilah əvvəllər Fransa feodalları arasındakı eybəcər şəxsləri lağa qoyan xalq satirik mahnılarına verilən ad idi. 18-ci əsrin əvvəllərində yarmarka tamaşaları zamanı ifa olunan nəqaratlı kiçik mahnı bəndləri vodevil adlanırmış. Sonralar həcmcə o qədər də böyük olmayan, bəzən bəndlər və rəqs əsasında yazılan pyeslər, habelə birperdəli şən komediyalar vodevil adlanmağa başladı.

Digər bir fərziyyəyə görə ifadə Vir çayı vadisinin adı ilə bağlıdır. Lakin bu ifadənin sonralar janr adı ilə nə kimi bağlanması göstərən xüsusi əlamət müəyyən edilməmişdir.

İlk dəfə fransız ədəbiyyatında yaranan bu janr,sonralar Avropa ədəbiyyatında da işlənmişdir.Başqa Avropa ölkə ədəbiyyatları üçün yad olan bu janrın həmin ədəbiyyatlarda formalaşması iki yolla gedirdi. Bəzən, onlar fransız vodevil nümunələrini öz dillərinə tərcümə edərək ədəbiyyatlarına daxil edirdilər, bəzən də janrın xüsusiyyətləri, poetikasi mənimsənilərkən həmin xalqların dramaturqları da bu janrın yeni nümunələrini yaradırdılar. Fransadan sonra vodevil janrı Rusiyada inkişaf etməyə başlayır. "Nekrasov, Qriboyedov, Çexov bu janrın dəyərli nümunələrini yaratdılar" (1, 211). Azərbaycanda isə vodevil nisbətən gec formalaşmışdı. Komediya janrının kiçik forması, mahiyyət etibarilə böyük və mürəkkəb məsələlərin həllinə girişməyən vodevil, ədəbiyyatımıza əvvəlcə tərcümə və iqtibas yolu ilə daxil olmuşdur. Bəs vodevilin ədəbiyyatımıza daxil olmasını şərtləndirən amil nə idi? Bildiyimiz kimi, Axundovun komediyalarından sonra dramatik növün janrlarına xeyli müddət müraciət olunmadı. Bu da dramaturgiyada boşluq yaratdı. Başqa bir səbəb kimi, Bakıda teatr səhnəsinin fəaliyyətə başlaması bölgələrdə də teatrların yaranmasına təkan verirdi. Təkcə Axundovun komediyalarını səhnəyə qoymaqla xalqın,teatrın tələbatını ödəmək olmazdı. Teatr repertuar zənginliyi tələb edirdi. Belə olan təqdirdə, səhnənin boşluğunu doldurmaq üçün həm peşəkar dramaturqlar, həm də teatr xadimləri, aktyorlar belə kiçik səhnə əsərləri-vodevillər yaradırdılar. Eyni zamanda bu illərdə müxtəlif teatr truppaları yaranırdı ki, bu da repertuar zənginliyi üçün yeni səhnə əsərlərinin yaranmasını şərtləndirirdi. Mənbələr göstərir ki, 1885-ci ildə Naxçıvan müəllimləri "Kəl döyüşü" və "Üsuli-cədid" adlı vodevil yazıb oynamışlar. Yenə eyni ildə "Görünməyən şal" adlı vodevil səhnələşdirmişdilər. "Kəşkül" qəzetinin 1891-ci il 122-ci nömrəsində "M.M" imzalı müəllifin "Qonça" adlı vodevili neşr olunmuşdur. Tipik vodevil nümunələri kimi, "Qonça"nın da mövzusu məişətdən alınmışdır.

Vodevilin ən yaxşı nümunələrindən birinə də görkəmli maarifçi ədib Eynəli bəy Sultanovun yaradıcılığında rast gəlirik. Eynəli bəyin dramaturgiya sahəsində ilk qələm təcrübəsi-"Tatarka" bəs necə oldu yarandı? 1883-cü ildə Eynəli bəyin yaxından iştirakı ilə Naxçıvanın ağıllı, iradəli cavanlarının sayəsində "Müsəlman-şüa incəsənət və dram məclisi" fəaliyyətə başladı. Məqsəd dövrün yeni mədəni meyllərinin və maarifin inkişafına xidmət etmək idi. Gənclər ilk təşəbbüs kimi də teatr tamaşası göstərməyi qərarlaşdırdılar. Lakin məqsədlə imkanlar arasında olan təzad baxanda bu iş o qədər də asan görünmürdü. Tamaşanın göstərilməsi mütləq idi. Gənclər çalışırdılar ki, tamaşaya qoyulan əsər yerli mühit və şəraitlə bağlı olsun, insanların gündəlik həyatda rastlaşdıqları hadisə və şəxslər üzərində qurulsun,bir sözlə "məişətin güzgüsü" vəzifəsinə xidmət etsin. Yalnız belə olan şəraitdə indiyə qədər teatrın nə olduğunu bilməyən kütləyə teatrın məramını, məqsədini anlatmaq olardı. Onlar istəmirdilər ki, tamaşaçı səhnədə olanlara sadəcə oyun kimi baxsın,kütləyə teatrı, gərçəkliyin güzgüsü kimi dərk elətdirmək lazım idi. Məqsədlərini reallaşdırmaq üçün əldə tutarlı səhnə əsəri tapa bilməyən Eynəli bəy "Tatarka" vodevilini yazdı. "Mirzə Cəlil "hüşyar dostu" barəsində xatirələrində yazırdı ki, bu illərdə Eynəli bəy Con Stüartın qadın azadlığı haqqında əsərlərini böyük maraqla oxuyurdu və bu da öz təsirini göstərirdi.Müəllif düşünür ki, bu qədər önəmli bir məsələni niyə də məhdud miqyasda olsa da, ictimai fikrin diqqətinə çatdırmayacaq?! İsmətli, həyalı Azərbaycan qadınlarını müşahidə edən,onları kölə halına salan zehniyyətə nifrət edən Eynəli bəy qarşısında sipər olan çətinlikləri bilsə də,məhz qadınları səhnəyə gətirməyə qərar verdi (2, 93)". Dövrün tələbi qarşısında rusca yazmağa məcbur olduğu "Tatarka" vodevili məhz belə yarandı. Mənbələr göstərir ki, bu kiçik səhnə əsərinin ilk tamaşası da elə müəllifin ata evində baş tutmuşdur. Pyesin baş qəhrəmanı Sənəm rolunu cavan Eynəli bəy özü oynayırdı. O dönmə Eynəli bəylə çiyin-çiyinə çalışan aktyor yoldaşlarından biri qeyd edirdi ki, qadın personajlarının paltarlarını da müəllif öz evlərindən gətirmişdi. İndiki dövrümüzdə bu adi məsələ kimi görünsə də,o dövr üçün bu olduqca cəsarətli addım idi.

Müəllifin teatr sevgisi naminə təəssübkeş mühitdə atdığı bu təhlükəli addımı dəyərləndirməmək haqsızlıq olardı.

"Bütün gənc, gözəl, namuslu qadınlara" (4, 27) ithaf olunan "Tatarka" vodevilində Eynəli bəy qadınlarımızın təbiətindəki fitri nəciblik və dəyanəti ibrətəməz lövhələrlə əks etdirmişdir.Vodevildə özünə, yüksək cəmiyyətlə təmasına güvənən, rus, polyak qızları ilə keçmiş maceralarıyla qürrələnib özünü qadın qəlbinin bilicisi sayan, "bizim qadınlar ağıldan yüngüldürlər deyərək, istənilən azərbaycanlı qızı ələ gətirməyin çox asan iş olduğunu iddia edən ehtiyata çıxmış zabıt Həsənəli bəyə Sənəm ibrətli dərslər verir. Onun iddialarının, özündən müşəbehliyinin gülüncüyünü məharətlə ifşa edir. "Azərbaycanlı qızın"-Sənəmin finalda söylədiyi "qoy bütün kişilər bilsinlər ki, biz müsəlman qadınları onların təsəvvür elədikləri kimi qorxaq, iradəsiz,zavallı deyilik.Biz də özümüzü sərbəst idarə etməyi bacarıyıq" (4, 42) sözləri eyni zamanda həm də müəllifin Azərbaycan qadınları ilə bağlı arzu və düşüncələrinin bədii ifadəsidir.

Bu janr 20-ci əsrin 10-cu illərində geniş işləklilik qazanaraq,mövzu dairəsini genişləndirir,aktual məsələlər mərkəzə gətirilir, ictimai məişətin nöqsanları tənqid hədəfinə çevrilir və vodevil janr kimi formalaşır. Bununla yanaşı, vodevili ciddi janr kimi qəbul etməyib, lüzumsuz sayan tənqidçilər də var idi.Bu meylə rus tənqidində də rast gəlinirdi. Azərbaycanda 20-ci əsrin 10-cu illərində M.M.Kazımovski, E.Qəmərinski, Mirməhəmməd Mirfətullayev-İrəvani, Yusif Heydərzadə bu janrda qələmlərini sınımışlar.Bu dövrdə yazılan vodevillərin materialları və mövzusu bir qayda olaraq,məhduddur.Bu da müəlliflərin peşəkar

dramaturq olmadığına, repertuar zənginliyi üçün əl atdığı yüngül üsulun nəticəsi idi. Vodevillər, əsasən, adi məişət məsələlərini-nigah, ailə həyatı, qısqanclıq, çoxarvadlılıq kimi mövzuları əhatə edir.

Qeyd etdiyimiz kimi, bu məsələlər ictimailəşmədən daha məhdud çərçivədə əks olunur. Bununla belə, vodevillərin ideyasızlığı haqda fikri də təsdiqləmək olmaz. Vodevil müəllifləri kiçik mövzularla və ilk baxımdan zərərsiz görünən məzmunla komik situasiyalardan istifadə etməklə təkəbbürlülük, xəsislik, yüngülxasiyyətlik kimi mənfi cəhətləri ifşa edirdilər.

Vodevillərin mövzularının yeknəsəngliyi, əyləndirici məzmununu bəyənəməyən dramaturqlar bu janrı daha ciddi məsələlərin həllinə yönəltmək üçün ictimai motivlərin əlavəsini labüd sayırdılar. Vodevillərdə böyük ictimai məsələlərin əks olunmaması bir tərəfdən onun janr xüsusiyyətləri ilə bağlı idisə, digər tərəfdən çar senzurası da bunun qarşısını alan amil idi. Çünki vodevillər yazıldığı andan səhnələşdirilir və səhnə üzü görünən əsərlər də digərlərinə nisbətən daha tez ictimailəşirdi.

XX əsrdə yazılmış vodevillərin əsasına, adətən personajların kəskin mübarizəsi üzərində qurulan məişət konflikti daxildir. Lakin belə konflikt heç də həmişə açıq toqquşmalar şəklini almırdı. Komediyanın kiçik janrı olan vodevil, çox zaman həyat hadisələrinin ziddiyyəti konfliktini seçirdi. Bu halda düzgünlük, prinsiplilik, əsl insani gözəllik mənfiliklə, yalançı gözəlliklə, xəbisliklə, avamlılıqla qarşı-qarşıya dayanırdı. Bu komik mübarizə tamaşaçıda gülüş doğururdu. Vodevillərin çoxunda konflikt məhəbbət üzərində qurulur. Lakin elə vodevillər var ki, bu məsələ arxa plana keçir, əsas fabula xəttində köməkçi rolunda çıxış edir.

Vodevillərdə qəhrəman məsələsinə gəldikdə, bu janrın nümunələrində obraz çox zaman mənfi personaj olur. Bu da dramaturqa komik situasiya yaratmağa material verir. Ancaq demək olmaz ki, bütövlükdə vodevil suretləri mənfi obrazlardan ibarət olur. Müəlliflər mənfi suretlərin təsviri ilə məhdudlaşmayaraq, onlara qarşı mübarizədə dayanan müsbət obrazlarla konflikt yaradırlar. Vodevillərdə xarakter məsələsi də önəmlidir. Vodevil müəllifləri xarakteri yaradarkən əsas priyom kimi surətin xüsusiyyətlərinin elə özü vasitəsilə aşkara çıxarılması üsulundan istifadə edirlər. Mənfi surətlərdə hər hansı cəhətin şişirdilməsi, qabarıq verilməsi, onun lağa qoyulması komik situasiya yaradır. Vodevillərdə çatışmayan xüsusiyyətlərdən biri fərdi nitqin vodevil müəllifləri tərəfindən tam olaraq mənimsənilməməsidir. Halbuki bu, səhnə əsərlərində obrazı tanımaq üçün istifadə olunan ən mükəmməl üsuldür. Vodevillərdə iştirak edən obrazın mənsub olduğu zümərin kimliyindən asılı olmayaraq, nitq yeknəsəng, birtərəfli çıxmışdır.

Beləliklə, komediyanın kiçik forması kimi də tanınan vodevil, onunla müştərək əlamətlər daşımaqla yanaşı, özünəməxsus janr təbiətinin poetikası ilə ayrıca bir janr kimi formalaşa bilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Mir Cəlil, Xəlilov P.İ. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, Çarşıoğlu, 2005, 312 s.
2. Vilayət Quliyev. Tarixdə iz qoyan şəxsiyyətlər. Bakı, 2000, 160 s.
3. "Kəşkül" qəzeti, 1891 sentyabr № 122
4. Pyeslər. Bakı. Gənclik nəşriyyatı 1984, 295 s.

MƏMMƏDOVA ŞÖHRƏT

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

SƏNƏTKAR FANTAZİYASININ GÜCÜ

Açar sözlər: *sənətkar, əsər, zəngin, nəsr, fantaziya, gözəllik, qəhrəman, əyləncə, yumoristik*

The power of craftsman fantasy

Zahid Khalil is a craftsman opening the first window to world literary atmosphere in the sphere of modern Azerbaijan child literature. Zahid Khalil is a author of hundreds of poet and prose works. The main quality of his tale and narratives are to have a rich fantasy. The article is spoken the tale and narratives being rich with Zahid Khalil's fantasy. Ballija, Sehirlisaz, Phundigburun and other works are analysed. Zahid Khalil's fantastic and humorous images are investigated here.

Keywords: *craftsman, work, rich, prose, fantasy, beauty, hero, entertainment, humorous, folk literature*

Azərbaycan uşaq nəsrini yarandığı gündən indiyə qədər zəngin bir inkişaf yolu keçmişdir. Zaman keçdikcə hər dövrün real həyat mənzərələri, diqqət çəkən maraqlı əhvalatlar, uşaqların mərhələli həyatında zərurətə çevrilən, bədii həllinə ən çox ehtiyac duyulan problematik mövzular uşaq nəsrinə gətirilmiş, ədəbi yaradıcılıq laboratoriyalarında bəşkin bir sənət əsərinə çevrilərək bu sferada özünə layiqli yer qazanmış, yeni

nəslin əxlaqi-mənəvi tərbiyəsinin hərətərflü inkişafında, dünyagörüşünün zənginləşməsində əsaslı rol oynamışdır.

Uşaqlar üçün orijinal şeirlər yazan Zahid Xəlil janr baxımından yardıçılığını genişləndirdi, nəsrə də yenilik axtarışına çıxdı.

Zahid Xəlilin nağıl-povestlərinin ən başlıca keyfiyyəti onların zəngin fantaziyalara malik olmasıdır. Fantaziya bu yazıçı üçün ucsuz-bucaqsız səma qədər genişdir. Lakin bu intəhasızlıq – uşaq göylərə buraxdığı çərpələngin sapını əlindən buraxmadığı kimi, müəllif də əsərinin başlıca ideyasını yaddaşında bərk-bərk saxlayır, onu əsərinin sonuna kimi hadisələrin fırtınasından qoruyur.

1980-ci ildə yazdığı ilk nəsr əsəri olan “Ballica” povestinə diqqət edək. Ballica – balaca, sarı bir qarışqadır. Onu adındakı “ballica” sözü də anası üçün bal kimi şirin olması ilə yanaşı, həm də “balaca” sözünə həmqafiyə olması ilə çox bağlıdır. O, hamıdan balaca olduğuna, hamının sevimlisinə çevrildiyinə görə də “Ballica”dır. Müəllif bu “balaca”lığı daha qabarıq vermək onu müxtəlif situasiyalarda təsvir edir. Məsələn, “Ballica” qaranquşla söhbət edən zaman quş nə qədər çalışırsa onu görə bilmir. Sən demə, bu sarı qarışqa özü rəngdə olan saman çöpünün üstündə dayandığı üçün görünməz olubmuş. Ətrafdakıların: “Ballica da bir işə yarasın”, - deyərək təkid etməsi də onu “balaca”lığının qabarıq şəkildə nəzərə çatdırılması üçündür.

Yazıçı Ballicanı müxtəlif epizodlara təsvir edərək, onun ağıllı, bacarıqlı, zirək olduğunu göstərərək göstərərək bu balaca varlığın ətrafına çoxlu dost toplayır. Dostlar ədalətsizliyə qarşı birgə mübarizəyə başlayırlar. Meşə heyvanlarını çapıb talayan nəhəng Şirə qarşı gedən ölüm-dirim savaşına Ballica rəhbərlik edir. Müəllif burada “savaş”, “müharibə” və sair kimi sözlərdən elə-belə istifadə etmir. Ballicanın ağıllı və cəsərtli tədbirlərini uşağa göstərir, prosesi axıra qədər jino-fimlərdə olduğu kimi sanki nümayiş etdirir. Yeri gəlmişkən deyim ki, hadisələri təsvir etməklə kifayətlənməyən, onu bütün təfərrüatı ilə göstərmək bacarığı Zahid Xəlil əsərlərinin əsas uğurunu təşkil edir.

Ballica öz dostları olan digər qarışqalarla birlikdə almanın üstündə əyləşib, iti dırnaqları ilə meyvədən bərk-bərk yapışaraq Şirin qarnına gedəndə onların cəsurluğu oxucunu heyretləndirir. Yazıçı hətta Şirin qarnını təsvir edir. Ballicanın qoşunu Şirin qarnına gedənə qədər onların göstərdikləri səbr və mətnəət də oxucu uşağın qəlbinə cəsurluq toxumu səpir. Uşaq anlayır ki, düşməyə qalib gəlmək üçün yalançı hay-küy göstərmək yox, ağıllı səbr nümayiş etdirərək lazım olan anda fəaliyyətə başlamaq zəruridir.

Şirə qalib gələn balaca qarışqaların əsas gücü onların ağıllı olmasındadır. Bu “müharibə” prosesini də yazıçı yumoristik bir dillə verir. Uşaq ölüm-dirim məsələlərinə də məzəli bir animasiya filminə baxan kimi nəzər yetirir. Əsər bitir, Şirə məhv olur, amma yumor yaşayır. O, uşaqların dodağından qəlbinə köçür. Əsəri sevimli edən də budur.

“Qəlbinurun başına gələnlər”, “Sehrli saz”, “Fıdıqburun”, “Çıraq nənənin nağılları” əsərləri yalnız uşaqlar üçün deyil. Bu əsərlərdə qoyulan ideyalar cəmiyyətin bütün üzvləri üçün eyni dərəcədə maraqlıdır. Açıqlıq, xəsislik, yaltaqlıq kimi cəhətlər adi tənqid hədəfi olmur, gülüş obyektinə çevrilir, oxucu qəlbində həmin cəhətlərə nifrət tərbiyə olunur. Yazıçı bu mənfi keyfiyyətlərə malik olan insanların aqibətlərini də göstərir. Dünyaya meydan oxuyan Ağ div elmin və texnikanın, eyni zamanda, insani keyfiyyətlərin yüksəlişinə dözə bilmir, məğlub olur və qaçıb qaranlıq mağarasında yoxa çıxır. Başsız padşahın ağılsız qərarları, onu əhatə edən yalançı fəndgirlərin aqibəti də yumorla verilir. Uşaq gülür, eyni zamanda həyatın bir sıra sirlərini öyrənir. Uşaq öyrənir ki, dünyanı yalan-palanla yaşatmaq olmaz. Hiyləgərliyin, şeytanlığın mərdüməzarlığın ömrü insanlığın ömründən çox qısadır. Bu əsərlərdə xeyirxah, nəcib obrazlar da var. Çiçək, Aygöz, Anar, Orxan kimi uşaqların surətini yaratmaq üçün yazıçı onları bir sıra vəziyyətlərdə təsvir edir. “Filankəs xeyirxah uşaq idi” deməklə canını qurtarmır. Çiçəyin ləyaqəti, sadələvhlüyü, Aygözün, Anarın, Fərmanın igidliyi bir çox epizodlarla əyaniləşdirilir. “Orxan və dostları” povestində qoçaq uşaqların obrazını yaratmaq üçün bir-biri ilə kəşisən və biri digərini tamamlayan süjet xətlərindən istifadə edir. İlk baxışla nadinc, tənbel uşaq təsiri bağışlayan Orxanın daxili aləmindəki gözəlliklərini üzə çıxartmaq üçün yazıçı bu çalın çarpaz epizodlardan bir heykəltarəş məharəti ilə istifadə edir. Obrazının hər tərəfini göstərmək üçün bütün imkanlardan bəhrələnir. Orxan müəlliminin məktubunu hamıdan gizlədir. Bu, pis hərəkətdir. Lakin həmin məktub əsərdə neçə dəfə təsadüfən görünür. Orxanın daxili həyəcanlarını üzə çıxarır. Əslində müəllimin giley-güzarla dolu məktubu ünvanına vaxtında çatsaydı, o qədər də əhəmiyyət kəsb etməzdi. Müəllif bilərəkdən qırmızı xətlə yazılan bu məktubun gizlədildiyini ara-sıra yada salmaqla Orxanın daxili aləmində baş verən prosesləri göstərir, həm qəhrəmanın duyğularını əks etdirir, onu tərbiyələndirir, həm də oxucu uşağı çox mətləblərdən agah edir. Əsər uşağa başa salır ki, əgər Orxanın gününə düşmək istəmişsə düzgün hərəkət etsin, müəllimin tapşırıqlarını yerinə yetirsin, ata-ananın sözünə baxsın. Bir sözlə ağıllı olsun.

Əsərdə təsvir olunan ayının adı Qızıldır. Bu da simvolik addır. Qızıl Yevlaxlı uşaqları nə qədər incitsə də, onun velosiped sürməsi az qala Orxanın həyatı bahasına başa gəlsə də, bu heyvanın varlığı uşaqların bir-birinə məhəbbətinin simvoluna çevrilir. Əsərin sonunda Yevlaxlı uşaqların Orxana göndərdiyi teleqramda

sevinclə yazdıqları “Qızıl tapıldı” ifadəsi də ona işarədir. Uşaqların bir-birinə məhəbbəti ölməzdir. Əsərin bir mənası da budur.

“Orxan və dostları” həcm etibarilə yazıçının ən iri əsəridir. Əslində bu əsər üç müstəqil povestdən ibarətdir. Birinci povestdə Orxanın bağçadakı həyatı, sonra onun birinci sinifdəki fəaliyyəti, velosiped yarışlarındakı başına gələn çox maraqlı əhvalatlar və nəhayət, yay tətili günlərindəki macərələr. Hər povestin müstəqil süjet xətti var. Onların hər birini müstəqil kitab şəklində çap etmək mümkündür. “Orxan və dostları”nı Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının tarixində ilk uşaq romanı kimi qiymətləndirmək mümkündür.

“Çıraq nənənin nağılları” povestinin xüsusilə təhlilə ehtiyacı var. Burada hər bir obraz, hər bir söz son dərəcə dəqiq düşüncənin məhsulu kimi diqqətimizi cəlb edir. Çıraq nənə cəmiyyətin vicdanıdır. Onun təkcə gözləri deyil, ürəyi də işıq saçır. Əsərdə biz onu az görürük. Amma bütün hadisələr onun gözü qarşısında baş verir. Ədalət pozulanda, insanlar yolunu azanda Çıraq nənə görünür və öz təsirini göstərir. Əsərdəki Lampacıq əsas qəhrəman hesab etmək olar. O, işsiz-peşəsiz meşşan qızlarının ümumiləşdirilmiş obrazıdır. Bu qızın işi-peşəsi saçlarını düzəltməkdən ibarətdir. Əslində Lampacıq daim bir yerdə qalan stolüstü lampadır. Çıraq nənə isə tavandan asılan çilçıraqdır. Amma yazıçı bu əşyalara can verir, onları insan kimi təsvir edir. Onların başına bir-birindən maraqlı əhvalatlar gətirir. Ütü, Fırça, Qırmızıgöz, Usta Həsən və sair surətlərin əhatəsində olan Lampacıqın bütöv obrazını yaradır.

Lampacıqın üz-gözünə bər-bəzək vurması, onun ürəkdən sevən Atəşböcəyinə çətin tapşırıqlar verməsi, özündənrazı Qırmızıgözə rəğbət bəsləməsi işıq saçan bu qızın məhvinə səbəb olur. Lakin bu qədər əziyyətlərin və vəfasızlığın müqabilində Atəşböcəyinin sevgisi tükənmir, hətta Lampacıq məhv olandan sonra da Atəşböcəyinin dostları onun boş şüşəsinin içinə girib işıq saçırlar ki, qoy uzaqdan Lampacıqın yaşadığını güman etsinlər. Atəşböcəyi belə düşünür ki, Lampacıqın ölümü onun məhəbbətinin məhvəsidir. Atəşböcəyinin tükənmiş məhəbbətinin önündə Lampacıqın da, Qırmızıgözün də ədaləti heç olur.

Bu əhvalatlar son dərəcə yumoristik bir dillə verilsə də uşaqlara həyatın bir sıra müqəddəs duyğularını aşılıyır. Uşaq başa düşür ki, həyatda elə müqəddəs şeylər var ki, onu qiymətləndirmək hər kəsin borcudur.

Bir sıra əsərlərində yazıçı fantaziyanın gücünə arxalanaraq maraqlı, ədəbi eksperimentlər aparır. “Fındıqburun” povestində uşaqlar ağacdan adam düzəldirlər. Fındıqburun adlandırdıqları bu adama burun, qulaq və sair bədən üzvləri qoyduqları halda, ona ürək düzəltmədiklərinə görə Fındıqburun cəmiyyət üçün təhlükəyə çevrilir. Uşaqlar səhvlərini başa düşüb ikinci bir adam da düzəldib ona ürək də qoyurlar. İkinci adama Dəmirədan adı verirlər. Dəmirədan öz oxşarı olan Fındıqburuna daim nəzarət edir. Beləliklə, ədəbiyyatın daimi mövzusu olan xeyirlə şərin mübarizəsi yeni obrazlar şəklində meydana çıxır. Nağıl-povestlərdəki Fındıqburun-Dəmirədan, Azman-Cırtan, Qəlbinur-Aygöz kimi obrazların qarşılaşdırılması bu məsələyə xidmət edir.

Bu əsərlər əyləncəli əhvalatların ən dərin qatında böyükləri də düşündürən ciddi, həyatı məsələlər dayanır. “Fındıqburun” povestində insan və cəmiyyət problemi mərkəzdə durur. İnsan cəmiyyət üçün nə etməlidir? Əsərdə bu suala daim cavab axtarılır. Sinəsinin altında ürəyi olmayan Fındıqburun əkin sahələrinin alışıb yanmasını sadəcə laqeydliklə seyr edirsə, xəsis Bəşir xalqın ümumi malı olan gölü evinə daşıyıb özünükü etmək istəyir. Bu problemlər isə uşaq ədəbiyyatından daha çox söz sənətinin böyüklər üçün hissəsinə aiddir. Axı, Bəşir insandır. Ürəyi də var. Belə çıxır ki, sinənin altında ürəyin olması hələ heç də hər şeyi həll etmir. Əgər ürək cəmiyyətin deyil, hər kəsin öz fərdi xeyri üçün döyünürsə, ürəksiz olmaqdan daha qorxuludur. Beləliklə, sinənin altında ürəyin olub olmaması məsələsini sadələşdirməsinə əylənən məsum uşaqlara başa salmaq istəyir ki, ürək xalq üçün döyünəndə əzəmətli olur.

Bu nağıllarda bədənə böyük və kiçik insanların qarşılaşdırılması vasitəsilə yazıçı müəyyən fəlsəfi anlayışlara toxunur. Cırtan bədənə balacadır, amma qəlbi böyük amallarla çırpınır. Bu balaca adamcıgöz ağı ilə özündən çox böyük olan Azmana qalib gəlir. O, həm böyük işlər görür, həm də Azmanın zişansız fikirlərini zərərsizləşdirir. Aygöz obrazında da buna bənzər elementlər çoxdur. Beləliklə yazıçı xalq ədəbiyyatından götürdüyü motivləri tam özünüküləşdirir, ona yeni məna verir. Zahid Xəlilin yaratdığı Cırtan xalq ədəbiyyatındakı adaşının yalnız adını daşıyır. Qalan cəhətlər isə yazıçının öz fantaziyasının məhsuludur. Ağıllı və cəsur obrazların balaca olması ilə yazıçı elə bir hissə aşılıyır ki, uşağın yaşının azlığı, körpəliyi onun böyük işlər görməyinə mane ola bilməz. Əgər bu gün o, böyük, xeyirxah işlər görə bilməsə də, heç olmasa onu arzulayır, həmin keyfiyyətləri özünün idealına çevirər.

Yazıçı Azmanı iri bədənli təsvir edir. O, həm özündən razıdır, həm də Cırtanı adam hesab etmir. Lakin eyni zamanda o, Cırtanın öhdəsindən gələ bilmir. Beləliklə müəllif bu nəhəngi gülünc vəziyyətinə qoyur. Azmanın Cırtanın əlində aciz qalması və gülüş obyektinə çevrilməsi müəllifə ona görə lazımdır ki, balaca Cırtanın ağı və fərasəti daha qabarıq görünsün.

Yazıçının xalq ədəbiyyatına münasibəti son dərəcə orijinaldır. Folklor Zahid Xəlil üçün yalnız impuls mənbəyidir. Müəllif folklorun nəhəng təsirindən daim uzaq qaçır, sadəcə xalq ədəbiyyatının ən dərin qatlarında gizlənən nadir incilərdən istifadə edir. “Cırtan” sözü yazıçının aləmində ocaqdan “çırt” edərək

qırağa atılan qığılıcı mənəsidir. Yəni Cırtdan od kimidir, qığılıcıdır, ən çətin məqamlarda heç nədən qorxmur. Son illər yazdığı “Çinqi” əsərində də həmin fikir möhkəmləndirilir. Cırtdanın doğmaca qardaşı olan Çinqi də (bu sözün də mənası “qığılıcı” deməkdir) eynilə onun yolu ilə gedir. “Cırtdanla Azmanın macərələrini kitabının bir yerində oxuyuruq: “Mənim xalqım deyir: balaca kibrit çöpü ilə böyük ocaqlar yandırmaq olar. Balaca açarla böyük qapılar açmaq olar. Mən isə deyirəm: balaca uşaq gözü ilə də bütün dünyanı görmək olar”. Balaca uşaq gözü ilə bütün dünyanı görən və Cırtdanın, Çinqinin, Aygəzin, Dəmirəbənin, Ballıcanın, Şeşəbiğin, Orxanın simasında dünyanın sirlətini uşağa başa salan yazıçının fantaziyası tükənməzdir.

Zahid Xəlilin nağıllarının gücü onun hüdudsuz fantaziyasıdır. Bu fantaziyalar uşaqların təxəyyülünü, yaradıcı düşüncəsini inkişaf etdirən gözəl sənət nümunələridir.

Ədəbiyyat

1. Adilov M., Mərdanov V., “Uşaq və şeir” Bakı, Maarif, 1983
2. Q.Namazov. “Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı” Bakı, Maarif, 1984
3. Əsgərli F. Zahid Xəlilin sənət dünyası. Bakı, ADPU, 2010
4. Xəlil Z., Əsgərli F. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı, APU, 2004
5. Məhərrəmov C. Azərbaycan Uşaq ədəbiyyatında ənənə və novatoluq. Bakı, ADPU, 1997
6. Məmmədov X. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müntəxabatı. Bakı, Nasir, 2001
7. Məmmədova Ş. M.Dilbazinin uşaq yaradıcılığı. Bakı, ADPU, 2014
8. Məmmədova Ş. Zahid Xəlilin Uşaq poeziyasının bədii xüsusiyyətləri. Bakı, ADPU, 2017
9. Məmmədov M., Balayev V., Cavadov T. Pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı. Bakı, Maarif, 1992

MƏMMƏDOVA YEGANƏ

Bakı Dövlət Universiteti

MİKAYİL RZAQULUZADƏ YARADICILIĞINDA “DƏDƏ QORQUD” MOTİVLƏRİ

Açar sözlər: *Mikayil Rzaquluzadə, el, güc, ozan, Dədə Qorqud, hekayə, motiv*

“Book of Dede Korkut” motives in Mikayil Rzaguluzadeh creative work

Influence of the Book of Dede Korkut epic, that’s known in scientific world in the first half part of XIX century, regarding to our literature was broad and multi-branched. Dede Korkut motives were an origin of idea and theme for art fields such as poetry, prose, dramaturgy, etc.. Mikayil Rzaguluzadeh was the first person who derived benefit from Book of Dede Korkut motives in Modern Azerbaijan prose. “Dirsa khan son of Bughaj khan part” and “Bayboran son of Bamsi Beyrak part” of the epos stand on the basis of narratives of “People’ will” and “Dali Ozan” written on the basis of Dede Korkut motives firstly in prose. By approaching epos motives independently, Mikayil Rzaguluzadeh made some changes in plotline and characters’ system.

Keywords: *Mikayil Rzaguluzadeh, people, will, Ozan, Dede Korkut, story, motive*

“Dədə Qorqud” motivləri müasir Azərbaycan nəsrində Mikayıl Rzaquluzadənin yazdığı iki povesti ilə başlayır: “El gücü” və “Dəli Ozan” povestləri (3, 65). Hər povest yeddi hekayədən ibarət olsa da vahid süjet ətrafında birləşərək povest janrının tələblərinə cavab vermişdir. Müəllifin dastandan fərqli olaraq hekayələrini 12 deyil, 7 hekayədən ibarət etməsi maraqlıdır. Belə ki, yeddi rəqəmi bir çox xalqların, eləcə də bizim folklorumuzda, yazılı ədəbiyyatımızda sehirli yükü, mifoloji tutumuna görə seçilir. B.A.Frolov bu deyilənlərə münasibət bildirərək göstərir ki, əslində əski Şumer təfəkküründə bütün dünyaya yol açan “sehirli yeddi” həmişə hər yerdə bilavasitə ya zamanla, ya kosmosla, ya da insanın maddi və mənəvi həyatı ilə bağlı bilinmişdir (1, 87). 12 sayı folklorlarda daha çox çoxluq anlayışını bildirir. Misal üçün Kitabı Dədə Qorquddə iki örnəyi göstərmək olar. 1. Qaraca Çobanın üçyaşar dana dərisindən ayası, üç keçi tükündən sapanın qolları idi; bir keçi tükündən çatlağucu idi. Hər atanda on iki batman daş atardı. 2. On iki min kafir qılıncdan keçirildi. Bilindiyi kimi on iki batman 20 girvənkəyə bərabərdir və hər bir girvənkə isə 400 qramdır. Burada sapanın çəkisi 96 kiloqramdır. Belə ağırlıqda daşın sapanla atılmasının mümkünsüzlüyü onun çoxluq göstəricisinə işarədir (1, 126). “El gücü” povestinə daxil olan “Ana ürəyi dağ çiçəyi” hekayəsi “Dirsa xan oğlu Buğac boyu”nun motivləri əsasında yazılmışdır. Bura daxil olan ilk hekayə “İgidin adı” adlanır. Dastandan fərqli olaraq burada sonsuzluq motivi yoxdur. Bayandır xanın məclisinə

gələnlər içində Dirsə xan da vardır. Oğuz elində möhkəmlənmiş qayda vardır ki, atanın mənafeyindən və mənəbindən asılı olmayaraq oğul adını və cəmiyyətdə yerini öz igidliyi ilə alır. Bayandır xanın buğasına qalib gələn Dirsə xan oğluna Dədə Qorqud Buğac adı verir. Advermə oğuz dastançılığında geniş yayılmışdır. Əski təsəvvürlərə görə ad tale, ömürlə bağlı olduğundan bunu ilk vaxtlarda tayfa ağsaqqalları, ağ şamanlar, müsəlmanlarda isə övliyalar yerinə yetirirdilər. Dədə Qorqud boylarında bu çətin və şərəfli, məsuliyyətli işi Dədə Qorqud yerinə yetirmişdir. Dədə Qorqudun ad verdiyi gəncə bəylik istəməsi göstərir ki, bu advermə bəylik silkinə keçidlə bağlıdır. Məs: Hey Dirsə xan, oğlana bəylik vergil, xətt vergil, - ərdəmlidir. İgidin uşaqlıq dövründən bəylik dövrünə keçməsi onun baş kəşib qan tökməsi ilə bərabər tutulmuşdur. Kitabı Dədə Qorqudda keçid yaş dövrü 15, Orxon-Yenisey yazılarında isə yeddi yaxud 17 olduğu göstərilir (2, 9-11). İkinci hekayə “Çuğul” adlanır. Bu hekayədə dastandan fərqli olaraq üç məqam özünü göstərir. Birincisi hekayədə Dirsə xanın arvadı Anaxatunun və Buğacın gələcək nişanlısı Aybikənin adı çəkilir. İkincisi Qazlıq dağı əvəzinə Alaca dağı işlənilir. Üçüncüsü burada Qaragün obrazı yaradılmışdır. Anadan olanda gün tutulduğu üçün ona bu ad verilmişdir. Müəllif bu obrazı dastandakı Qazan xanın qardaşı Qaragünə obrazından həm adının mənasına və tutduğu mövqeyinə görə fərqli keyfiyyətdə vermişdir. Əski türk mifiki təfəkküründən faydalanan müəllifin Qaragün adını günəşin tutulması ilə bağlaması onun gələcəkdəki mövqeyinə də işarə etmişdir. Qara leksemində dair bir çoxlarının tədqiqatları vardır. M.Çobanov və H.Həsənov “qara” leksemlə antroponimlərdə rəng bildirmə xüsusiyyətini əsas götürmüşlər (7, 25). Qara eyni zamanda güc, qüdrət mənasında türk mifiki təfəkküründə geniş yer almışdır. Bu mənada Musa Adilov yazır: “Səlcuq hökmdarı Qara Arslana verilən “qara” ləqəbi də “böyük”, “qüdrətli” mənasındadır. “Dədə Qorqud dastanlarında da Qaraca Çoban, Qara Budaq, Qara Xan adlarında bu məna vardır” (7, 25). Dastanda 40 igid Buğaca ad və bəylik verilməsindən narahat olub kin saxladılar. Və oğulu atanın gözündən salmağa çalışdılar. Hekayədə bu missiyanı xanın yasavul başçısı Qaragün yerinə yetirir. Nəhayət, o da dastanda 40 igidin etdiyi kimi xanın ürəyinə şübhə toxumu səpir. Qaragünün məqsədi Dirsə xandan sonra onun yerinə keçmək idi. Xan bircə kəlmə ilə hökmünü verdi: - Olsun!.. (5, 18). Bura daxil olan üçüncü hekayə “Ov” hekayəsidir. Məkrli niyyətinə çatmış Qaragün ov bəhanəsilə ata və oğulu bir-birinə öldürmək istəyir. Hələ başına nə gələcəyindən xəbəri olmayan Buğac atasına ovçuluq məharətini göstərəcəkdə. Buğac ikinci ceyranı da qovub xanın qarşısından oxu elə atdı ki, oxun qijiltısı aydın eşidildi. Bu zaman guya xanı qorumaq istəyən yasavul başı: Aman... tanrı qorudu xan!.. - deyə o bir vəsvəsə ilə xana pıçıldadı. Yasavul başının hiyləsinə aldanan xan oxla öz oğlunu vurur. Silsiləyə daxil olan dördüncü hekayə “Ana ürəyi - dağ çiçəyi” hekayəsidir. Ovdan qayıdan Dirsə xanın yanında övladını görməyən Anaxatun xandan Buğacı soruşur. Xanın dinmədiyini gören yasavul başı: - Anaxatun, heç nigaran qalma. Oğlun Buğac sağ-salamatdır. Xan yoruldu, qayıtdı; o, cavandır, ovdan doymadı, dağlarda, düzlərdə ceyran qovub ov ovlayır. Sabah, biri gün qayıdıb gələr, arxayın ol, qayıt gedək... (5, 25). Həssas ana qəlbi bu deyilənlərə uymayaraq öz oğlunu axtarmaq üçün Alaca dağa çatdı. Ana oğlunu yaralı vəziyyətdə tapır. Oğlunu belə gören ananın sinəsindən odlu bir fəryad qopdu: - Gözüm çıxaydı, oğul, səni belə görməyə idim! Axar suların qurusun, Alaca dağ, göz yaşlarım qurudu. Otların, çiçəklərin külə dönsün, Alaca dağ, bircə balama necə qıydın!.. (5, 26) Anasının fəryadlı qarğışına oğul dedi: Bu bəla atamdandır, anacan, atamdan. Buğac yarasının qorxulu olmadığını, ağ saçlı, ağ saqqallı bir pirin - meydanda ona ad verən qocanın onun yarasını üç dəfə sığallayıb “Ana südü dağ çiçəyi” sənə məhrəmdir dediyini anasına söylədi. Dastanda isə eyni işi Xızır görür. Türk mifoloji görüşlərində Xızır dirilik suyu, yaşıllıq, itənlərə yardım etmək, sevənləri qovuşdurmaq, odu, yazı, yazın istisi ilə əlaqədar olan obrazdır. O, gəncləri bir-birinə aşiq edir. Xızırın aşiq etdiyi gəncləri həm də aşiq etməsi qədimdən xalq təfəkküründə mövcud olan sənətkarlıq və vurğunluqla bağlı olmuşdur. (6, 128-129). Beşinci hekayə isə “Çapar” adlanır. Burada xanın oğluna etdiklərinə, yasavul başçısına aldandığına görə dərin sarsıntılar keçirməsi təsvir olunur. Yasavul başı xanın sarsıntı keçirməsindən, onun oğul həsrətilə ağlına itirməsindən istifadə edərək xanın üzünə qapıları bağladıb onu xəstə elan etmişdi. Çaparın gətirdiyi bəd xəbərdən sonra Qaragün xanın sərvətini əlaltıları arasında bölüb xanı da düşmən şahına təslim etmək üçün əsir götürərək yola düşdülər. Altıncı “Ata sevgisi” hekayəsində Anaxatun da, Buğac da bir-birindən xəbərsiz keçmiş günləri yada salır, Dirsə xanın belə iş görməsinin arxasından bir sirr yatdığını düşünürdülər. Buğac atasının yanına gedib onun əllərindən öpməyi, bir günahı varsa da canını onun yolunda qurban verməyi qərara alır. 7-ci və sonuncu hekayədə - “Cana-can, qana-qan” hekayəsində anası ilə qəsrə gələn Buğac atasının əsir düşdüyünü öyrənib atasının arxasınca 40 igidlə özü gedir. Atasını düşmən əlindən xilas edən Buğac xaini layiqli cəzasına çatdırdı. Onun əlaltılarına isə üz tutub dedi: Siz miskin qullar, yurdumuzun cah-cəlalını görüb gündə yüz dəfə ölməlisiniz! Bütün cahana bildirin ki, bizim eldə cana can deyərlər, qan deyənə qan! (5, 34-35).

Mikayıl Rzaquluzadənin Dədə Qorqud mövzusunda yazdığı digər povest “Dəli Ozan” povestidir. Hadisələrin inkişafı və süjet baxımından bir-birini tamamlayan “Dəli Ozan” povesti də yeddi hekayədən ibarətdir. İlk olaraq qeyd edək ki, burada övladsızlıq motivi yoxdur. İlk hekayə “Ceyran ovu” adlanır. Povest

“Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nun motivləri əsasında yazılmışdır. İlk hekayədə dastandan məlum olan Beyrəyin ova çıxması, Banıçığla qarşılaşması, onların yarışması təsvir olunur. Dastanda olduğu kimi ceyran ovu onların bir-birini tanımasına səbəb olur. Banıçığla Beyrəyin yarışmasında son epizod xüsusi maraq doğurur. Belə ki, Beyrək bu zaman gülüşdiyi gəncin niqabını üzündən açarkən onun qız olduğuna heyrlənir. Banıçığ deyir: Hey, hey, oğlan, mənim üzümü kimsə gördüyü yox, sən nə etdin, oğlan? Öz qanına girdin! Qız çəkməsindən xəncərini çıxarıb öldürmək istəyir. Bu zaman Beyrək deyir: Suçumu qanımla yu, gözəl! Bu sən, bu da sinəm... Vur! Ancaq bil ki, sənə ölüb-öldürmək yox, yaşamaq və yaşatmaq yaraşır... (5, 75-76). Burada Banıçığın timsalında Azərbaycan qadınının öz namusunu qoruması, Beyrəyin simasında türk oğlunun mərdliyi, qorxmazlığı təsvir olunur. Eyni zamanda qadına gözəlliyi özündə təcəssüm etdirən varlıq kimi gözəlliyi həm də yaşatmalıdır kimi yanaşılmışdır. Bundan sonra tanış olub ayrıldıqdan sonra Beyrək atasının oğuz yurdunda nə gördün, nə eşitdin sualına eynilə dastanda olduğu kimi belə cavab verir: Nə görə atacam, oğlu olan evləndirmiş, qızı olan köçürmüş (4, 153; 5, 77). Atasını bir xeyli sual-cavabdan sonra oğlunun Banıçığla evlənmək istəməsi niyyətini anlayır. Baybörə məclis yığır. Dədə Qorqudu elçi göndərir. Hekayədə təsvir olunan Qoçərlə boydakı Dəli Qarcar arasında bir çox cəhətlərdə fərqlər vardır. İlk növbədə Qoçər sevmə, sevgiyə dəyər verən, buna görə tərki-dünya olmuş nakam bir aşiq kimi təsvir olunur. Bu incə duyğuları özündə yaşayan Qoçər bacısının da hissələrini anlayır. Elçi gələndə Qoçər bunu bacısının üz ifadəsindən anlayardı. Digər tərəfdən Qoçər sosial ədaləti, bərabərliyi təmsil edən bir obraz kimi təqdim olunur. Belə ki, atasının ölümündən və nakam məhəbbətindən sonra rütbədən, mənəbdən, ona düşən xanlıqdan imtina edir, bütün bunları bacısı Banıçığa bağışlayır. Özü isə eldən-obadan uzaq durur, oturub durduğu adamlar isə: çobanlar, dünyagörmüş qocalar, ölkələr gəzmiş bəzircanlar, el-oba içində tanınmış sözlü-söhbətli ozanlar idi (5, 79). Dastandan fərqli olaraq Dədə Qorqudu elçiliyə gələrkən Qoçər onun qarşısına heç bir şərt qoymur. Adətə görə Beyrək ox atdığı yerdə gərdək tikdirmiş. Toyun yeddinci - son günündə Beyrək öz çadırında yatarkən əsir aparılır. Hadisələrin davamı olaraq verilən ikinci hekayə “Qoca canavar” adlanır. Qoca canavar elə Şöklü Məliyin özüdür. Dastandan fərqli olaraq hekayədə Şöklü Məliyin keçmişi haqqında danışılır. Şöklü Məlik özünü Rum bəylərindən birinin oğlu kimi tanıdır. Bayındır xandan aldığı yerdə özünü dinlə, təsərrüfatla məşğul olan qərib bir bəy kimi təqdim edir. Beləcə heç kimin onun qüsursuz cinayətlərindən xəbəri olmur. Beyrəyi də Şöklü Məlik qaçırmışdı. Səbəb isə onun çirkin niyyətini duyan Qoçərin Banıçığa ona verməməsi idi. Beyrəyi qaçırmayla onu satıb xeyli pul qazanacaqdı, həm də qızdan qisas alacaqdı. Ümumiyyətlə, hekayələrə verilən adlar orada təsvir edilən hadisələri əvvəldən anlamaq üçün açar rolunu oynayır. Üçüncü hekayə “Qoşa çadır” adlanır. Hekayənin adı iki seven aşiq arasında vəfa, etibar, sədaqət rəmzini ifadə edir. Eposdan fərqli məqam isə burada tək cə Beyrək deyil, Qoçər də Şöklü Məliyin adamları tərəfindən qaçırılır. Boyda olduğu kimi zahirən təəssüf hissi keçirən Yalınıq əslində isə buna sevinir. Beyrəyin öldüyü ya qaldı xəbərini gətirmək üçün Qazan xandan icazə alan Yalınıq Banıçığın Beyrəyə toxuduğu köynəyi qana bulayıb gətirir. Beləliklə, hər kəsə Beyrəyin ölümü xəbərini inandırır. Lakin buna baxmayaraq Banıçığ Beyrəkdən başqa heç kimə getməyəcəyini qəti şəkildə bildirir. Bununla belə eldə, obada Banıçığın Yalınıqla evlənəcəyi xəbəri dolaşır. Dördüncü hekayə “Gəmidə” adlanır. Ümumiyyətlə, eposda Beyrəklə bağlı gəmi süjeti yoxdur. Eposda 16 il əsirlikdə qalan və kafir bəyinin bakirə qızının köməyi ilə əsirlikdən xilas olan Beyrək hekayədə qul kimi satılır və 5 il əsirlikdə qalır. Beyrək gəmidə iki bəzircanın söhbətindən Yalınıqın onun ailəsinə Beyrəyin öldüyünü inandırması, Banıçığla evlənməyə hazırlaşması xəbərini eşidir. Kürəkçilərin verdiyi işgəncədən fiziki, eşitdiyi xəbərdən mənəvi əzab çəkən Beyrək özündə güc tapır, yeyə ilə əsarət zəncirini qırır və özünü dənizə ataraq xilas olur. “Dəli Ozan” povestinin adı məhz əsərin beşinci hekayəsi olan “Dəli Ozan” hekayəsinin adından götürülmüşdür. Bu hekayədə eposdan fərqli və eposla səsləşən oxşar məqamlar vardır. Dastanda Banıçığ Yalınıqə ərə getdiyini, toy məclisinin də onun üçün qurulduğunu bilir. Hekayədə isə guya Banıçığın könlünü almaq üçün Qazan xanın qurduğu məclisin əsl mahiyyəti onunla Yalınıqı evləndirmək idi. Oxşar cəhət isə burda da Dəli Ozanın Beyrək olduğu bilinir. Qazan xanın onları evləndirmək istəməsinə etiraz edən Beyrək dostlarını qurtarmayınca toy etməyəcəyini bildirir. Povestin altıncı hekayəsi “Can səsləri” adlanır. Bu ad Beyrəyin heç də uzaq olmayan keçmişi, bu keçmişdə onu rahat buraxmayan mənəvi əzabları ilə səsləşir. Hekayədə Beyrək din pərdəsi altında cinayətlər törədən Şöklü Məliyi öldürür və Qoçəri xilas edir. Hekayədə müəllif ideyası Beyrəyin Şöklü Məliklə qarşılaşarkən söylədiyi sözlərdə ifadə olunur: “Bəli, bizim ellərdə təmiz və əziz qonaq adına vurulan ləkəni qanla yuyarlar!” (5, 111). Povestin sonuncu – yeddinci hekayəsi “Dənizdə toy” adlanır. Bu hekayədə dastandan fərqli olaraq Beyrəyin kiçik qardaşı təsvir olunur. Lakin onun adı çəkilmir. Adı çəkilməyən kiçik qardaş həm özünün, həm də qardaşının keçmişi haqqında müəyyən məlumat verir: “Mənim atam da gəmiçi idi. Burada yox, Xəzər dənizində... O, toyunu dənizdə etmişdi. Mən də, qardaşım da dənizdə doğulmuşuq. Atamızdan bizə vəsiyyətdir, toyumuzu dənizdə, gəmidə etməliyik.” (5, 114). Beyrək gəmidə toy edir. Söz verdiyi kimi əsirlikdə olan yoldaşlarını da xilas edir.

Ədəbiyyat

1. Abdulla B. Folklorda say simvolikası. Bakı: Elm, 2006, 148 s.
2. Bayat F. Advermə / Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lüğət. Bakı: Öndər Nəşriyyat, 2004, s 9-11
3. İsmayılova Y. “Dədə Qorqud kitabı” və müasir Azərbaycan ədəbi düşüncəsi. Bakı: Elm, 2011, 368 s.
4. Kitabı-Dədə Qorqud / Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadəninindir. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
5. Rzaquluzadə M. El gücü (“Dədə Qorqud” boyları üzrə hekayələr). Bakı: Uşaqgəncnəşr, 2016, 117 s.
6. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1983, 326 s.
7. Tanrıverdiyev Ə. Türk mənşəli Azərbaycan antroponimləri. Bakı: ADPU nəşr., 1996, 160 s.

MƏNƏFOVA SEYİDNİSƏ

Bakı Slavyan Universiteti

CƏFƏR CABBARLI YARADICILIĞINDA QADIN VƏ EVLİLİK PROBLEMİ

Açar sözlər: *Cəfər Cabbarlı, qadın, evlilik, qadın hüquqları, tale*

Woman and marriage problem in Jafar Jabbarly's creativity

At the beginning of the XX century Azerbaijan's artistic prose is rich in female characters. Jafar Jabbarli was one of the outstanding representatives of Azerbaijan literature of the XX century. Woman and marriage is one of main subject matters of Jabbarly's creativity. Jafar Jabbarly created various female images in his works. The problem that Jafar Jabbarly described also keeps it is actuality nowadays.

Keywords: *Jafar Jabbarly, woman, marriage, women's right, fortune*

Cəmiyyətin inkişafının və tərəqqisinin ən mühüm göstəricilərindən biri qadının həmin cəmiyyətdəki yeri və rolu ilə əlaqədardır. Elə məhz buna görə də, sosial fəaliyyətin subyektini kimi qadının cəmiyyətdə və ailədə rolunun müsbət mənada yenilənməsi problemi bu gün xüsusi mahiyyət kəsb edir. Keçid dövründə gedən dəyişikliklər zamanı ən çox sosial-iqtisadi çətinliklərlə üzləşən məhz qadın və qızlar olmuşdur. Onların cəmiyyətdə sosial statusunu, rifahını yüksəltmək bu gün ən mühüm vəzifə olmalıdır.

Fərqli zaman kəsiyində qadınların hüquq və azadlıqlarına olan münasibət ədəbiyyatda geniş şəkildə əks olunmuşdur. Ədəbiyyatda qadın obrazları və onların özünəməxsus xüsusiyyətləri, həyatı müxtəlif tədqiqatlara cəlb olunmuşdur. Qadın hüquqsuzluğu ilə bağlı müxtəlif fikirlər söyləyən ədiblərimiz daim bununla mübarizə aparmış və əsərlərində də hər zaman qadın obrazları vasitəsilə cəmiyyətə fikirlərini bildirmişlər.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri Cəfər Cabbarlı olmuşdur. Onun yaradıcılığında toxunduğu problemlər, qaldırdığı məsələlər həqiqətləri əks etdirirdi. Onun istifadə etdiyi ədəbi ənənələr: həyatla bağlı olmaqdan, xalqın ictimai tərəqqisinə kömək etməkdən, qabaqcıl meyilləri realitəsinə əks etdirməkdən, gerilik, ədalətsizlik və zülm ilə ardıcıl mübarizə aparmaqdan ibarətdir (2, s. 11). Cəfər Cabbarlıya görə yazıçı həyata müdaxilə etməlidir. Öz bədii yaradıcılığında da o, bu prinsipə riayət etmiş, oxuculara zəruri bir söz deməyə çalışmış, onları tərbiyə etmək məqsədini izləmişdir.

Qadına münasibət, hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması, azyaşlı qızların zorla ərə verilməsi, onların təhsil almaqlarında qoyulan məhdudiyyətlər və bunun kimi digər problemlər Cəfər Cabbarlı yaradıcılığının əsas mövzularından olmuşdur. C. Cabbarlı bütün yaradıcılığı boyu Azərbaycan qadınının hüquqsuz vəziyyətini düşünmüşdür. Onun əsərlərində qadın və evlilik problemi ilə bağlı məsələlər daim ön planda əks olunmuşdur. Əsərlərində yaratmış olduğu qadın obrazları spesifikliyi və müxtəlifliyi ilə göz önündədir. Cabbarlı ilk satirik şeirlərində qadın azadlığı mövzusunda xüsusi yer vermişdir. Onun “Hürriyyəti-nisvançılara protesto”, “Arvadlar deyirlər”, “Kişilər deyirlər”, “Qızlardan kişilərə protesto” və başqa şeirlərində vaxtı ilə moda halını almış qadın azadlığı məsələsinin yarımçıq həll edildiyindən, qadınların hələ də ibtidadi hüquqlardan məhrum olduğundan bəhs edir (2, s. 20). Qadınların hüquqsuzluğu məsələsi, onlara bəslənilən laqeyd münasibət, onlara qarşı göstərilən şiddət, azyaşlı qızın təhsilindən öncə onların evlilik məsələsinin ön plana çəkilməsi və kimi problemlər öz əksini tapmışdır. “Hürriyyəti-nisvançılara protesto” şeirindən gətirilmiş nümunədə qadına qarşı olan münasibət göz qabağındadır: (1, s. 18)

Kişilər eyləsin insan kimi qızla rəftar,
Sonra on altı yaşlı atmışillik kaftar
Ala bilməz, a canım, boşdu bütün bu koftar.

Gündə on dəfə onu ər ağac altda qalsın,
Şərimiz böylədi, lazımdı bu cür də qalsın.

“Qızlardan kişilərə protesto” şeirində də qadınların acınacaqlı vəziyyəti, onlara qarşı tətbiq olunan sərt qaydalar, onların zorla ərə verilməsi və ərleri tərəfindən göstərilən şiddət öz əksini tapmışdır: (1, s. 75).

Qız döyülür, qız söyülür hər zaman
Oldu qızın halı yamandan yaman!
Yeddi yaşında qızın olmuş əri
Vallah, bu nisyən çətin, çətin!

Cabbarlının yazdığı əsərlər xalq həyatı ilə, Azərbaycan zəhmətkeşlərinin azad və gözəl həyat haqqındakı arzuları ilə, xalqın irəliyə, işığa və sədaqətə doğru coşqun meylləri ilə bağlı idi (3, s. 19). Yazıcının satirik şeirlərində olduğu kimi, hekayələrində də ictimai şəraitdə qadına münasibət məsələsi mühüm yer tutur. Cəfər Cabbarlının hekayələrinə də kişilərin qadına, və eləcə də feodal-burjuva cəmiyyətinin qadına mənfi münasibətlərini tənqid edərək, onları öz hüquqlarını müdafiə etməyə çağırır. “Gülzar”, “Dilbər”, “Gülər”, “Firuzə” adlı hekayələrində bir-birindən fərqli xarakterlərə malik qadın obrazları yaratmışdır, lakin xarakter cəhətdən fərqlənsələrdə onları birləşdirən yeganə cəhət dövrün qadına olan münasibəti idi. Bu hekayələr adi həyat hadisələrinin tipik detallarını özündə əks etdirən yığcam bədii löhvələr təsiri bağışlasa da, əslində yeni ictimai formasiyada öz çıxırını itirmişlərin, zavallı tale sahiblərinin faciəvi ömür səhifələridir (3, s. 35). “Gülzar” hekayəsində gənc qızın başına gələn fəlakətlər, cəmiyyətin ona qarşı rəftarı və bu çətin vəziyyətdən, başına gələn əzabdan qurtarmağa çalışan bir insanın olmaması dərin təəssüf hissi oyadır. 15-16 yaşlı bir qız həyatı boyu ağır işlər ilə məşğul olsa da o, öz həyatından narazılıq etməmişdir. O, acınacaqlı dəhşətli hadisə başına gəldikdən sonra həyatla bağlı ümidləri qırılmışdı. Onun razılığı alınmadan evləndirilməsi, alınma yazılmış qara ləkədən hər kəsin tezliklə xəbər tutacağı qorxusu onu günü-gündən əldən salmışdı. Qadına bəslənilən münasibət və evlilik məsələsi bu əsərdə də ön plana çıxarılmışdır. Əgər Gülzar başına gələn hadisələri deməyə dərdləşməyə bir insan tapsaydı, onun arxasında duracaq və ona güvənəcək olan bir doğmasının olduğunu bilsəydi, bəlkə də, həyatının gözəl səhifələri bir göz qırpmında əlindən getməzdi. “Dilbər” hekayəsində gənc qızın erkən yaşda evləndirilməsi səbəbi ilə təhsilindən uzaqlaşdırılıb qaranlıq taleyi ilə baş-baş qalması və soyuq qış gecəsi evdən qaçaraq tənha gecələrinin ağışına özünü atması əks olunmuşdur. “Qız xeylağını evdə çox saxlamaq da bir şey deyildir” - deyib cavan qızın ölüm hökmünə imzasını atan bəzi insanlar onun gələcəyini, istəklərini saymadan Dilbərin atasına məsləhət verirdilər (1, s. 478). Onun atasıda öz mənafeyini düşünüb qızını qaranlıq taleyin ağışına atdı. Məcbur evlilik və qadına qarşı saymamazlıq, onun bir əşya kimi kiməsə verilməsi gənc qızın məhvinə səbəb oldu. “Gülər” əsərində gənc qızın istək dolu gözlərinin qarşısı onun adından cavab verməyə hüququnun olduğunu söyləyən nişanlısı alır. Gülərin istəkləri nəzərə alınmır, onun sevincdən parlayan gözlərini dərin hüzn və göz yaşı bürüyür. Qadının hətta söz demək hüququnun belə əlindən alınması məsələsini C.Cabbarlı bu hekayə də ön plana çıxarmışdır. “Firuzə” əsərində təsvir olunmuş qadın obrazları Məmmədin dili ilə müqayisə edilir: “Bax geridə qalmış avam bir qadın indi həkimdir, maşın sürür. Bu inqilabdır; həyatda inqilab, məişətdə inqilab, insanların şüurunda inqilab” (1, s. 55). Bu sözlər qadının keçdiyi məşəqqətli yolun sübutudur. Cəfər Cabbarlı yaratdığı qadın obrazlarının azad ruhlu, sərbəst düşüncəli olduğunu görmək istəyirdi. Bu əsərdə Züleyxa və Firuzə kimi azad ruhlu qadın obrazlarını yaratmaqla C.Cabbarlı qadınların cəmiyyətdə mühüm rol oynadıklarını vurğulamışdır.

Cəfər Cabbarlının bir-birindən fərqli problemlərə həsr olunan, böyük mahiyyətə malik dram əsərləri Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi önəm kəsb edir. Qadın və evlilik ilə bağlı problemlər C.Cabbarlının dram əsərlərində xüsusi boyalarla təsvir olunmuş və fərqli qadın obrazları yaradılmışdır. Onun uğurlu dram əsərlərindən biri olan “Vəfalı Səriyyə” dramında Səriyyənin zorla və ondan xəbərsiz evləndirilməsi, onun bir söz demək iqtidarına malik olmaması və bu belə də olmalı imiş kimi qohumlarının ona münasibəti gənc qızın acınacaqlı taleyini bir daha sübut edir. “Səriyyə nə itdir ki, bir də ona məsləhət edək” - deyən Çimnaz xanımın ona etdiyi bu rəftar Səriyyənin düşdüyü mühitin necə dözülməz olduğunu göstərir (1,s.13). Səriyyəni bu qaranlıq taledən qurtaran obrazlar Cəfər Cabbarlı tərəfindən xüsusilə yaradılmışdır çünki o, əgər qadınları bu bələdan qurtaracaq insanlar varsa onların xoşbəxt olacağını düşünürdü. Solğun çiçəklər əsərində isə Saraya qarşı olunan vəfasızlıq, haqsızlıq onu ölümə sürüklədi və onu xilas edəcək yeganə şəxs Bəhram olmasına baxmayaraq o, var- dövlət hərisliyinə qapılıb Saranı unutdu, Bəhram onun saf sevgi hissələrini dəyər vermədi. “Oqtay Eloğlu” əsərində yaradılmış qadın obrazları, onlara olan münasibət və evlilik ilə bağlı qərarlar obrazların dili ilə aşkara çıxarılır. Qardaşı Aslan bəy Firəngizi istəmədiyi insanla evləndirmək istəyir, bacısını öz amallarına uğruna qurban verir. Hacı Zaman qızların təhsil almaq fikrinə müsbət baxmır, və qızını oxutdurduğuna görə daim gileylənməsi əsərdə diqqət çəkən məqamlardandır. “Sevil” dramı qadın emansipasiyasını əks etdirən ən dolğun əsərlərdən biridir. C.Cabbarlıya görə hüququ və azadlığı müəmmalı olan hər bir qadın özünü yetişdirməyi, dəyişməyi, döyüşməyi bacarmalı və bacarığına

görə də sevilməli, təqdir olunmalıdır. Əsərin əvvəllərində hüquqsuz, itaətkar, müti, avam bir qadın olan Sevil yavaş-yavaş öz hərəkəti, davranışı, biliyi ilə ətalətdən çıxır, dəyişir, dəyişə-dəyişə də hamı tərəfindən sevilməyə başlayır. "Sevil" pyesi Azərbaycan qadınının azadlıq tarixinin bir epoxada bədii əksi oldu. "Sevil"də qaldırılan məsələ bu gün üçün keçilmiş etap kimi görülsə də, bütövlükdə əsər öz aktuallığını itirməmiş, qadına köhnə münasibətin qalıqlarına qarşı bu günlə səsleşir. Qadındakı təkamül, inkişaf, dünyaya baxış, hüququnu və haqqını dərk məsələsini cəmiyyətin mövqeyindən həll etmək baxışından "Sevil" dramı bu gün də ədəbiyyatımızda öz üstün mövqeyini mühafizə etməkdədir. "Almaz" əsərində də qadın hüquqsuzluğu və evlilik problemi öz əksini tapmışdır. "Siz öləsiz, bir ay bundan qabaq arvadın ağzına ki, az danış. Mənə qayıdıb dedi ki, mənim hüququmu mənəm neynirsən" - sitatı o dövrdə qadına olan münasibəti güzgü kimi əks etdirir (1, s.105). Yaxşı obrazının istəmədiyi surətdə ağa ilə evləndirilməsi onun söz demək haqqının əlindən alınması demək idi. Biz qadınlarımız qəfəsdə saxlayan əlləri qırmalı, qadını azadlığa çıxarmalıyıq deyən Almazı heç kəs ciddi qəbul etmir, arvad bizimdir özümüz bilərik şüarı ilə yaşayırlar.

Cəfər Cabbarlı Şərq qadının vəziyyətini daim öz dərdi kimi düşünmüş, qadına yüksək qiymət vermiş, taleyini hər zaman diqqət mərkəzində saxlamış və bunu əsərlərində də əks etdirmişdir. Bu ruhda əsərlər yazmaqla dövrünün ictimai bəlalərini, qadınların vəziyyətini açıb göstərmişdir. C.Cabbarlının toxunduğu problemlər bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır.

Ədəbiyyat

- 1.Asif Rüstəmli. Cəfər Cabbarlı Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çəşioğlu, 2004, 568 s.
- 2.Asif Rüstəmli.Cəfər Cabbarlı: Həyatı və mühiti. Bakı: Elm, 2009, 416 s.
- 3.Arif Məmməd.Cəfər Cabbarlı: monoqrafiya. Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1954, 123 s.

MİRZƏYEVA AYTƏKİN

Bakı Dövlət Universiteti

ABDULLA ŞAIQ YARADICILIĞI AKADEMİK MƏMMƏD ARİFİN GÖZÜ İLƏ

Açar sözlər: *Abdulla Şaiq, məktub, xatirə, məqalə, ədəbiyyat*

Academician Mammad Arif of Abdullah Shaige

The article reviews the articles of Academician Mammad Arif devoted to the work of the outstanding Azerbaijani writer and playwright Abdullah Shaig. Here we study not only the works of the writer, but also the evaluation of his personality. These articles act as a kind of memoir literature. In the memoirs is reflected such a form of social consciousness as the historical consciousness

Keywords: *Abdulla Shaig, letter, remembrance, article, literature*

Yaradıcılıqda məktubdan, xatirədən fərqli olaraq məqalə yaradıcılıq növü kimi elmi fikirlərin əhatəsinə görə xüsusi xarakterik cəhətlərə malikdir. Məqalədə hər hansı bir obyekt üzərində elmi dəyərləndirmələr aparılır, səciyyəvi nəticələr əldə olunur. Abdulla Şaiqə həsr olunmuş məqalələrin də obyekt, predmeti Şaiqin eimi-nəzəri düşüncə səviyyəsi, elmi dünyaədrüşüdür. Bu məqalələri yazanlar Şaiqin yaradıcılığına qiymət verməyi bacaran şəxsiyyətlərdir.

A.Şaiq haqqında yazılan məqalələrin ümumi mövzusu onun yaradıcılığıdır. Bu belə də olmalıdır. Çünki bu məqalələrin müəllifləri ədəbiyyatçıdırlar. Onların da maraq dairəsi yaradıcılıq problemləri, qismən də yaradıcılığa təsir edən mühit, dövr, yazıçının həyatı məsələləridir. Bu yöndən Məmməd Arifin də məqaləsi A.Şaiqin həyatına, yaradıcılığına verilən ən böyük qiymətdir.

Abdulla Şaiq Məmməd Arif üçün kimdir? Məqalənin giriş hissəsi Abdulla Şaiqin kimliyinə həsr olunmuşdur. Bu, ritorik bir sualdır. Çünki A.Şaiqin kim olduğunu oxucu da, Məmməd Arif də yaxşı bilir. Ona görə də M.Arif onun necə müəllim olmasını yaddaşından bərpa edir. «Nə gözəl sözdür müəllim sözü. Mələhətli və vüqarlı. Bu sözün lüğəti mənası öyrədən, bilik verən olsa da, onun təsəvvürümüzdə, ruhumuzda daşdığı məfhum, xalq arasında malik olduğu məzmun və mündəricə daha böyük və genişdir, daha mötəbər və ülvidir. Şaiq müəllim!» (7, s. 112; 114).

Məqalənin girişi xatirə tipindədir. Müəllifi bu xatirə-məqalədə bir sual düşündürür. Müəllim və yazıçı olan Şaiq müəllim bunlardan hansına üstünlük verir? Bu suala müəllif bütün xatirələrini oyatmaqla cavab verir. A.Şaiq bu suala cavab tapmaq üçün şagirdinə yadıdakıları söyləyir. Onun son sözü bu olur ki, mən müəllimlikdən başlamışam, ömrümün axırına kimi də görünür ondan əl çəkməyəcəyəm (7, s. 113; 14). A.Şaiq deyir ki, mən yazıçılıqda da müəlliməm, yazıçılıqda müəllimliyin auditoriyası bütün cəmiyyətdir, xalqın həyatıdır.

Məqaləyə əsasən, A.Şaiqin fəaliyyət dövrlərini belə qruplaşdırmaq olar: Şaiqin dərslik sahəsində fəaliyyəti, Şaiqin müəllimlik fəaliyyəti, Şaiqin yaradıcılıq fəaliyyəti (uşaq mövzusu sahəsində), mənzum hekayələri, Şaiqin dramaturji fəaliyyəti, Şaiqin publisistik fəaliyyəti, Şaiqin lirikası. Şaiqin nəsr («Araz» romanı), Şaiqin alimlik fəaliyyəti.

M.Arif A.Şaiqin fəaliyyət dövrlərinin hər birinin geniş təhlilini verir. Bu təhlili qısa olaraq fəaliyyət dövrləri üzrə aşağıdakı kimi göstərə bilərik.

1. Dərslik problemi A.Şaiqi həmişə düşündürmüşdür. Bu məqsədlə o, Azərbaycan məktəblərində ana dilini tədris etmək üçün «Birinci il», «Uşaq gözlüyü», «İkinci il», «Üçüncü il» və ya «Yeni məktəb» dərsliklərini yaratmışdır. Bu dərsliklərdə A.Şaiq başqa şairlərin də uşaq şeirlərindən istifadə etmişdir. Sabirin «Ağacın bəhsi», «Uşaq və buz», «Cütçü», Səhhətin «Quşlar», «Tənbəl», «Bağça», «Köç», Şaiqin özünün «Quzu», «Əkinçi», «Keçi», «Əkin nəğməsi», «Payız» şeirləri bu dərsliklərdə yer almışdır.

2. Müəllimlik A.Şaiqin sevimli peşəsi olmuşdur. Müəllimlik fəaliyyətinə o, Bakı realni məktəbindən başlamışdır. Bu məktəbin Azərbaycan sinfinin təşkilatçısı və rəhbəri olmuşdur. Onun sonrakı müəllimlik fəaliyyəti «Nümunə məktəbi»ndə, pedaqoji texnikumda və darülfünunda davam etmişdir.

3. Dərslik yaratmaq problemi eyni zamanda burada özünə yer alacaq uşaq təfəkkürünə uyğun əsərlərin də yazılmasına ehtiyac doğurmuşdur. Şaiq yaradıcılığında romantizmin bədii ifadəsində ədəbin uşaq şeirlərinin təsirini xüsusilə nəzərə almaq lazımdır. A.Şaiqlə kiçik oxucular arasındakı əlaqələr həm onun yaradıcılığına, həm də uşaqların psixikasına, dünyagörüşünə təsir etmişdir. Bir sözlə, onun müəllimlik və ədəblik fəaliyyəti qoşa olmuşdur.

4. A.Şaiqin dramaturji fəaliyyəti isə böyük üçün, oxucu zövqü üçündür. Şaiqin dramaturgiyasında «Eloğlu», «Vətən», «Bir saatlıq xəlifəlik», «Xasay», «İldırım», «Nüşabə» kimi əsərlər bir çox teatrlarda tamaşaya qoyulmuşdur.

Bu sahədə onun ilk fəaliyyəti məktəb səhnələri üçün bədii əsərlərin yazılmasından ibarət olmuşdur. Məktəbyaşlı uşaqlar üçün yazdığı «Gözəl bahar», «Ürək tikmək», «Çoban» əsərləri uşaqların özləri tərəfindən məktəb səhnəsində oynanılmışdır. Şaiq uşaqların tərbiyəsində səhnənin böyük rola malik olduğunu görüb bir neçə əsərini pyes halına salmışdır (4, 66-77).

5. Şaiq publisistik fəaliyyətə hələ XIX əsrin sonlarından başlamışdır. Onun yaradıcılığa başladığı ilk dövrlərdə mətbuat orqanı olan «Həyat» qəzeti və «Füyuzat» jurnallarında ədəbi dilin osmanlı ləhcəsi əsasında inkişaf etdirilməsi barədə mühakimələr yürüdülmür, Azərbaycan dilinin inkişafının qayğısına qalınmır, xalq dili məsələləri geriyyə çəkilirdi. Bu qəzet və jurnalın redaktoru Əli bəy Hüseynzadə idi. O, Avropa təhsili almışdı, rus və Qərb ədəbiyyatını da gözəl bilirdi. Onun redaktorluğu ilə çap olunan orqanlarda Sabir, Səhhət, Hadi, Şaiq də çap olunurdu. Ancaq dil məsələsində onların arasında çox fərqlər var idi. Əli bəy Hüseynzadə Osmanlı dilinin, ədəbiyyatının, Qərb düşüncəsinin təsiri altında idi. Sabir, Səhhət, Hadi və Şaiq isə xalq dilinə meyl edən sənətkarlar idilər. Ona görə də onların yaradıcılığını Ə.Hüseynzadə ibtidai, kobud, biçimsiz bir yaradıcılıq hesab edirdi. Xüsusilə «Füyuzat» jurnalının dili, üslubu burjuva ədəbi cərəyanının məhsulu kimi demokratik ruhlu ədəbiyyat həvəskarlarını narazı salırdı.

Akademik M.Arif «Füyuzat» jurnalının A.Şaiqə təsirini jurnalın onun inkişafında nə dərəcədə rol oynamasından asılı hesab edir. «Molla Nəsrəddin» jurnalı isə xalq dilində çap olunan bir orqan idi. Dilinin, üslubunun sadə olması, xalqa yaxınlığı, Şaiqin dilini cilalamaq baxımından «Molla Nəsrəddin»in ona təsiri «Füyuzat»dan daha çox idi. Buna baxmayaraq M.Arif Abdulla Şaiqin 90 illik yubileyi münasibətilə qələmə aldığı məqaləsində onun «Füyuzat» jurnalına münasibətini belə xarakterizə edir: «Siyasi-ictimai bir cəbhə kimi «Füyuzat» Şaiqin yaradıcılığında böyük rol oynamışdır» (7, s. 117; 14). Lakin bu məqalədə M.Arif Şaiqi yaxşı və ya pis romantik olduğu üçün deyil, yaxşı realist olmadığı üçün tənqid etmişdir. Yaşar Qarayev onun fikrinə qarşı çıxaraq fikrini belə ifadə edirdi ki, «tədqiqatçılar heç bir romantiki pis romantik olduğu üçün ittiham etmirlər, əksinə, onları realist olmadıqları üçün tənqid edirlər... Halbuki belə yanaşma üsulunun özü elmi cəhətdən şikəst və qüsurludur» (5, s. 25).

XX əsrin ilk illərindəki ədəbi hərəkatdakı romantizmin mövqeyini M.Cəfər düzgün başa düşmüşdü. O, bu cərəyanın yaradıcılıq metodu kimi realizmdən fərqlənsə də, ona qarşı durmadığını, lakin ona rəğbət bəslədiyini, ondan müsbət mənada təsirləndiyini belə nəzərə çatdırırdı: «XX əsr Azərbaycan romantizmi ilə Azərbaycan realizmi arasında uçurum, Çin səddi olmamışdır» (3, s. 24 – 31). «Füyuzat» jurnalının XX əsrin ilk illərində mədəni, ictimai və ədəbi həyatımıza da böyük təsiri olmuşdur. Bu illərdə millətin soykökünə münasibətinin aydınlaşmasında füyuzatçılığın böyük tarixi xidmətləri vardır. A.Şaiq də mütərəqqi bir ziyalı olduğuna görə bu ədəbi hərəkata biganə qalmamışdır. Ə.Mirəhmədov «Abdulla Şaiqin molla-nəsrəddinçilərlə ideya-yaradıcılıq əlaqəsi» məqaləsində bu məsələyə öz fikrini belə ifadə edir: «Şaiqin XX əsr ədəbiyyatındakı realist və demokratik meyillərlə... sıx qarşılıqlı münasibəti bizə onu büsbütün «Füyuzat» və füyuzatçılıq deyilən ictimai-ədəbi cərəyandan təcrid etməyə... haqq vermir» (7, s. 148).

A.Şaiqin «Füyuzat» və füyuzatçıların ideyalarından necə bəhrələnməsi də diqqətdən kənar qalmamalıdır. A.Şaiqin yaradıcılığında Ə.Hüseynzadənin fəlsəfi-estetik prinsipləri, milli və ictimai tərəqqi ideyalarını mənimsəməsi, klassik irsə və folklora münasibəti öz həllini tapmışdır. Milli zəminə əsaslanan və bəşəri dəyərlərə malik xüsusiyyətlər Ə.Hüseynzadənin görüşlərində, füyuzatçılıq ədəbi cərəyanının

proqramında mühüm yer tutduğu kimi, A.Şaiqdə də füyuzatçılığın fəlsəfi-estetik prinsipləri, Ə.Hüseynzadənin ideyalarından bəhrələnmə və yararlanma onun ədəbi, elmi-pedaqoji fəaliyyətində öz əksini tapırdı. Ə.Hüseynzadə tənqiddə həsr etdiyi məqaləsində tənqidin nə olduğunu, onun ideya istiqamətlərini aydınlaşdırmışdı. A.Şaiq də onun tənqid haqqındakı fikrini inkişaf etdirərək yazırdı ki, «Ədəbiyyatımız dilimizdən çox geridir; farsların təzi-səqimi (saxta üslub) nüfuzu altında boğulmaqda davam etməkdədir. Buna dəxi bir para tarixi səbəblər olduğu kimi, keçmiş böyük şairlərimizin də qüsurları görünməkdədir» (2, s. 123). «Hər millətin ədəbiyyatı tədqiq edilərsə, o millətin müxtəlif zamanlarda həyati-ictimaiyyə və tərəqqiyati-fikriyyəyə nə kimi inqilablara uğradığını və nə kimi şərait daxilində təkamül etdiyini açıq görmək və anlamaq mümkündür» (2, s. 136).

Ə.Hüseynzadə yuxarıda qeyd olunan məqaləsində «Molla Nəsrəddin» jurnalını «ətrafdakı çirkəbləri» təmizləyən orqan adlandırır və bu qərara gəlir ki, çirkəbləri qurutmaq üçün mütləq onu daşa tutan, o çirkəblərə qayalar yuvarlatmağa qadir olan tənqidçilər, fədailər lazımdır (46).

Abdulla Şaiq XX əsrin əvvəllərində «Füyuzat» ədəbi məktəbi ilə öz inkişafına başlayan romantizm ədəbi cərəyanı haqqında yüksək fikirdə idi və ilk əsərlərini bu bu üsulla yazırdı, ona görə də onu romantik sənətkar kimi tanıyırdılar. Lakin XX əsrin 50-ci illərində romantizmə münasibət pis olduğuna görə, A.Şaiqin bu yöndəki yaradıcılığına lazımi qiymət verilmirdi. (48)

6. Bu məqalədə ən təsirli dil ilə təhlil edilən Şaiqin lirikasıdır. Şaiqin şeir yaradıcılığını iki dövrə ayırmaq olar: Yaradıcılığının ilk dövrlərində yazdığı mücərrəd mövzulu şeirlər; bu şeirlərin əsas mövzusu «Mahmud Əkrəm bəyə nəzirələr, vərəmli həyatlar, bəxtsiz rəfiqələr, qırıq rübəblər, qış gecələri, zalım xəzanlar, şikayətlər, qorxular» (7, s. 117) idi. M.Arif onun ilk yaradıcılıq dövründəki şeirlərindəki mənanı o qədər də yeni, orijinal hesab etmir. Məsələn, «Həpimiz bir günəşin zərrəsiyiz» şeirini orijinallıq baxımından zəif, lirizmini isə güclü hesab edirdi. Bu şeirdə inqilabi romantika hakimdir, dövrünün ziyalılarını həyatın fırtına və dalğaları ilə ölüm-dirim mübarizəsinə çağırış vardır.

M.Arifin məqaləsinə əsasən qruplaşdırdığımız bu bölgədə Şaiqin nəsr yaradıcılığı povest və romanlarında davam edir. Onun «Əsrimizin qəhrəmanları» romanında yerli burjuaziyanın içəridən çürüməsi, ailə-məişət qüsurları qələmə alınmışdır. «Araz» romanı isə Şaiqin yaradıcılığında ən bitkin əsərdir.

Ədəbiyyat

1. Abdulla Şaiq. Seçilmiş əsərləri. Üç cild. Tərtib edən Kamal Talıbzadə. Ön sözün müəllifi Alxan Bayramoğlu. I cild. Bakı, «Avrasiya-Press» 2005, 496 s.
2. Abdulla Şaiq. Əsərləri. 5 cild. IV cild. Bakı: Azərənşr, 1977, 478 s.
3. Cəfər M. Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1963, 217 s.
4. Əsədli M. Abdulla Şaiq və teatr (1910-1958). Bakı, Nurlan, 2003, 154 s.
5. Qarayev Y. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı: Elm, 1980, 258 s.
6. Müasirləri Sabir haqqında. Bakı, 1962.
7. Şaiqanə yad et (Xatirələr, məqalələr, bədii əsərlər). Bakı: Gənclik, 1981, 232 s.

MUXTAROV ƏLİMUKTAR

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Gəncə Bölməsi

NİZAMİ GƏNCƏVİ YUBİLEYİNİN POEZİYADAKI TƏRƏNNÜMÜNƏ TƏSİRİ (1930-40-ci illər əsasında)

Açar sözlər: *Nizami Gəncəvi, xarakter, poeziya, tərənnüm*

From the 30s to the '40s, the composition of Nizami Ganjavi's poetry in literature was related to the preparation of the poet's 800th jubilee

In 1940, when poems were prepared for Nizami's 800th anniversary, poems were likewise devoted to poetry. The place where the poet's grave is called "Sheikh Steppe" was named after him and lived his memory for centuries.

Key words: *Nizami Ganjavi, tomb, character, poetry, anniversary*

Nizami Gəncəvi elə bir böyük şəxsiyyətdir ki, elə bir dahidir ki, onun yubileylərini nəinki on ildən, beş ildən bir, hər il qeyd etmək lazımdır.(Ümumilli Lider, H.Əliyev) Vaxtında və məqamında deyilən bu ifadə bizə onu deməyə əsas verir ki, Şeyx Nizami yubileyindən asılı olmayaraq, poeziyada şairlərimizin, nəsrdə nasirlərimizin dramaturgiyada isə dramaturqlarımızın qələmindən heç vaxt düşməməlidir.

XX əsrin 30-40-cı illərindən etibarən Nizami Gəncəvi obrazının ədəbiyyatda vüsət alması daha çox şairin 800 illik yubileyinə hazırlıq məsələləri ilə bağlı idi. “Bu dövəmdə Nizami Yubiley Komitəsinin sədri M.T.Yaqubov “Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi” adlı məqaləsini məhz bu məsələlərə həsr etmişdir” (9, 4). M.T.Yaqubov şairin yubileyi ilə əlaqədar görülən işlərdən bir qisminin də incəsənətin, elmin payına düşməsi haqqında yazırdı: “Nizami yubileyinə hazırlıq işləri 1938-ci ildən genişlənməyə başlamışdır. Azərbaycanın elmi işçiləri, yazıçıları, kompozitorları, rəssamları Nizaminin həyatı, yaradıcılığı və epoxasına aid elmi, ədəbi və incəsənət əsərləri yaratmaq üzərində çalışmaqdadırlar” (9, 5).

Nizami Gəncəviyə həsr olunan bədii əsərlərin və elmi, publisistik məqalələrin davamlı dərc olunması 1939-cu ildən başlayır. Dahi şairə göstərilən bu münasibətin isə səbəblərini Z.Allahverdiyeva izah edərək yazır: “1939-cu ildə Stalinin imperiya əsarəti altında olan millətlərin gözündən pərdə asmaq naminə etdiyi “Milli ədəbiyyatların inkişafı haqqında” məruzəsi və 3 aprel “Pravda” qəzetində Nizami Gəncəvi irsinin təbliğ və tədqiqinin vacibliyi haqqında qərar Azərbaycan alimlərinin illərdən bəri çarpışdığı məqsədə çatmağa imkanlar açdı” (1, 15). Nizami irsinə dövlət tərəfindən qayğı göstərilməsi, tədqiqatçının qeyd etdiyi kimi, yalnız gözdən pərdə asmaq deyil, həm də milli ədəbiyyatı ideoloji rejimin nəzarəti altına almaq, ideologiyanın silahına çevirmək idi ki, mövcud siyasi rejim qarşısına qoyduğu məqsədə müvəffəqiyyətlə çatmağın yollarını da yaxşı bilirdi. Aparılan siyasət sayəsində Dahi Nizami sadəcə sovet ideologiyasının tribununa çevrilirdi. Nizami haqqında orta əsrlər mənbələrinin verdiyi məlumatların hər cəhdə şübhə altına alınması yolu ilə təqdim olunması şairin yüksək ruhani-mənəvi dünyasından ayrılaraq, yalnız maddi, sosial münasibətlər səviyyəsinə endirilməsinə xidmət edirdi.

1939-cu ildə Nizami Gəncəviyə həsr olunmuş bədii əsərlər, əsasən, qısa şeirlərdən ibarət idi: H.Abbaszaadə “Böyük sənətkar” (“Gənc işçi”, 24 noyabr), Ə.Cəmil “Bu yerlər” (“Ədəbiyyat qəzeti”, 10 dekabr), Ə.Mələkə “Nizamiyə” (“Ədəbiyyat qəzeti”, 16 sentyabr), Ə.Tələt “Nizami” (“Ədəbiyyat qəzeti”, 10 dekabr), Ə.Ülfət “Nizamiyə” (“Gənc işçi”, 24 noyabr), S.Vurğun “Nizami” (“Ədəbiyyat qəzeti”, 12 oktyabr). Adları çəkilən şeirlərin eyni başlığa malik olması, eyni zaman kəsiyində - 1939-cu ilin son aylarında və həmçinin eyni qəzetlərdə dərc olunması elə ilk baxışdan bu əsərlərin sifarişli olmasından açıq xəbər verirdi. 1950-ci ilə qədər bədii ədəbiyyatda Nizami obrazının yaradılması təbliğ məqsədi daşıyan tərənnum xarakterini davam etdirir. Bu isə Nizaminin təbliğindən daha çox şəxsiyyətə pərəstiş dövrünün tələblərindən irəli gələrək “dahi rəhbər”in – Stalinin şəxsiyyətinin tərənnumuna çevrilirdi.

Nizaminin 800 illik yubileyinə hazırlıq görüldüyü 1940-cı ildə də şairin şəninə oxşar motivlərdə şeirlər həsr olunurdu. Elə bu məqsədlə də çap olunan “Nizami” adlı məqalələr toplusunu əhatə edən ikinci kitabda Aşıq Əsəd Tavuzun “Nizami” adlı şeiri çap olunmuşdur. Aşıq Əsəd Tavuzun şeirində diqqəti çəkən bir məqam Ələsgəri xatırlayaraq ustad aşığın Nizamini tərənnum etməsindən danışmasıdır:

“Ələsgər sözündə Nizami dedi,
Çox gözəl şairdi Nizami dedi.
Şeirini söyləyib Nizami dedi,
Qonmadı gülünə xar Nizaminin” (4, 147).

Həqiqətən də, Aşıq Ələsgərin Nizamiyə həsr edilmiş bir tənisi olmuşdur ki, bu da aşığın verdiyi xəbərdən bir il sonra – yəni 1941-ci ildə “Nizami” məqalələr toplusunun üçüncü kitabında işıq üzü görmüşdür.

Mənbələr məlumat verir ki, “1947-ci il iyun ayının 3-də Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının böyük salonunda Nizaminin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş elmi konfrans açıldı” (4, 230). “Azərbaycan ziyalıları adından Stalin mükafatı laureatı şair Səməd Vurğun çıxış etdi. O, ziyalıları adından partiyaya, hökumətə və sovet xalqının rəhbəri Stalin yoldaşa söz verdi ki, Azərbaycan ziyalıları Nizaminin xatirəsini müqəddəs saxlayaraq sovet sosialist mədəniyyətini daha da inkişaf etdirəcəkdir. Səməd Vurğun öz çıxışını Nizamiyə həsr etdiyi ilhamlı bir şeirini oxumaqla qurtardı” (4, 231). Azərbaycan sovet ədəbiyyatında Nizami Gəncəvi obrazını öz dolğunluğu ilə tərənnum etdirən şeirlərdən biri məhz Səməd Vurğunun “Nizami” şeiri idi. Səməd Vurğun yeddi beytlik bu şeirində şair məhəbbətini ifadə edir, sənətinin qüdrətindən, əsərlərinin əsrlərlə təsirindən, idrakın ölməzliyindən bəhs açırdı:

“Keçdikcə nəsillər o sənin söz çəmənindən,
Ellər, obalar dərs alacaqdır hələ səndən.
Ölməz bu aləmə idrakla gələnlər,
Məna evinin sirrini vicdanla bilənlər” (4, 193).

Səməd Vurğun şairin dühasının nurunun hələ də dünyaya yayıldığını vurğulayaraq onu “xalqın gözü, qəlbi, vicdanı” adlandırır.

1950-ci ilə kimi mətbuatda “Nizami” (M.Əliheydər, Ə.Rəsulov, Ə.Ziyatay, Aşıq Əli), “Sənət ustasına” (Ə.Hacı), “Böyük Nizamiyə” (K.Qəhrəmanov, B.Seyidzadə, M.Bipərva), “Ölməz sənətkar” (M.Əliyeva, M.Yaqub) və s. kimi qəlib başlıqlar altında məzmunlar da qəlibləşirdi, bayağılaşırdı. Bu şeirlər “Kom-

munist”, “Şərq qapısı”, “Gənc işçi”, “Kirovabad balşeviki”, “Revolüsiya i kultura”, “Ədəbiyyat qəzeti” kimi mətbuat orqanlarında dərc olunurdu. Bu dövrdə qələmə alınan şeirlərin sırasında məzmunca daha zəngin şeirlər də vardır. Əhməd Cəmilin “Bu yerlər”, Ələkbər Ziyatayın “Nizami”, Seyidzadə Bədrinin “Böyük Nizamiyə” şeirləri yazarların şair haqqındakı ətraflı məlumatından, ziyalı yanaşmasından xəbər verir ki, bu da Nizaminin əsərlərinin ana dilinə tərcümə edilərək nəşr olunmasından, kütləviləşməsindən irəli gəlirdi.

Nizami Gəncəvinin biblioqrafiyasından məlumat alırıq ki, 1941-ci ildə şairə bir poema da həsr olunmuşdur. O.Qoşqarlının Nizamiyə həsr etdiyi poemasının “Görüş” adlı bir parçası şeir şəklində 13 yanvar tarixində “Kirovabad bolşeviki”ndə dərc olunmuşdur. Şeir məzmunu yenidir və maraqlı doğurur. Şeirdə ifadə olunan lirik hissələr şairin məzarının dilindən söylənir:

“Üstümdən hər səhər əsən küləklər

Nəğmələr oxuyur, sevinir keçir...” (6, 4).

Şairin məzarı da Seyid Əzim, Mirzə Məhəmməd Axundov, Əliabbas Müznib, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə kimi türbənin gözdən-könüldən kənar qalıb kimsəsizləşməsindən gileylənir:

“Bilirlər yalnızam çox illərdir mən,

Yanıma gələnəm, gedənəm də az.

Ellərə deyirəm indi dərdimi,

Könül şişədəndir, sınsa sağalmaz” (6, 4).

“Görüş” şeirinin dərcindən üç ay əvvəl “Ədəbiyyat qəzeti”ndə O.Q. imzası ilə “Böyük şairin qəbri” başlığı altında bir məqalə çap olunmuşdur ki, burada da şeirlə səslənən mövzulardan bəhs olunur: “Qəbrin üstündə uçuq bir hissəsi yaxınlara kimi qalan bir hündür günbəz var imiş. Çox vaxt yolçular bu günbəzin içində gecələyirlərmiş. Buna kolxozçular hələ də “Şeyx günbəzi” deyirlər. Bu günbəzin kərpiclərinin üstü göy bir rənglə cilalanmışdır. Kərpiclərin qırıqlarını indi də qəbrin ətrafında asanlıqla tapmaq olur. Bir çoxlarının dediklərinə görə, böyük rus şairi Aleksandr Qriboyedov İrana gedərkən tikdiribmiş” (7, 3).

“Böyük şairin qəbri” məqaləsində şairin məzarı ilə bağlı daha bir sıra yaddaqalan məlumatlar əldə edirik: “... rəvayətlərə görə, şairin qəbrini bir nəfər Naxçıvanlı polkovnik yeniləşdirmişdir. Son restavrsiya zamanı müəyyən edilmişdir ki, şairin sümükləri olan sərdabədə çinardan qayrılmış tabutda ipək şala bürünmüş bir qadın skleti dəxi vardır. Qəbrin ətrafında tapılan skletlərin çoxusunun xırda üzvləri çürüyüb torpağa qarışmışdır. Bir nəfərin skleti, başının tükləri durur. Nizaminin qəbri sonuncu dəfə 1930-cu ildə açılmışdır. Onun da başının tüklərinin qaldığını görənələr vardır. Onlardan Rza Qara Bayramov deyir: “Mən şıxı özüm gördüm, onun uzun bir tabutu var idi. Tabut bütöv bir sağ çinar ağacından yonulmuşdur. Başının altına mərmerdən bir daş parçası qoyulmuşdu. Həmin daş parçası üzərinə şıxın saçları tökülmüşdü” (7, 3).

Həmin məqalənin əvvəlində Nizaminin məzarının restavrsiya olunacağı haqqında da danışılır: “1941-ci ilin payızında Azərbaycan poeziyasının günəşi böyük Nizaminin anadan olmasının 850 illiyi tamam olur. Şairin yubileyini təşkil edən Xalq Komissarları Soveti yanındakı yubiley komitəti qəbrin restavrsiyası üçün Kirovabad şəhər sovetinin ixtiyarına 150 min manat pul vermişdir. Şəhər soveti bu vəsaitlə Nizaminin qəbri üstündə (Şıx düzündə) 14 metr hündürlüyü olan qabaq fasadı yazılı böyük bir məqbərə tikilişinə başlamışdır. Bu məqbərənin ətrafı çəpərlənməli, düzəlməli, oraya su çəkilməli və ətrafı yaşıllaşdırılmalıdır” (7, 3).

M.Mübariz də Nizaminin məzarı haqqında maraqlı fikirlər söyləyirdi: “Nizamini yalnız müasirləri deyil, ondan sonrakı əsrlərdə yaşayan gəncənilər də hərətlə sevmişdir. Feodallar və ruhanilər tərəfindən təkfir olunub tərک edilən Nizami qəbrini xalq həmişə əziz və müqəddəs tanımışdır. 7 əsrdən artıq bir zaman boyu babalarımız bu qəbrin türbəsinə üz qoyaraq dərdini ona demiş, şikayətlərini ona demiş, arzularını ona bildirərək ondan kömək istəmişdir” (8, 6).

Xalq şairin məzarı olan yeri onun adı ilə “Şeyx düzü” adlandıraraq onun xatirəsini əsrlərlə yaşatmışdır. Xalqımızın düşmənləri tərəfindən şairin qəbrinə etinasızlıq, tərк-hörmətliyə baxmayaraq xalq öz şairinin məzarının itkin düşməsinə yol verməmiş və ara-sıra öz imkanları dairəsində bu qəbri təmir etmişdir” (8, 6).

M.Mübariz Nizaminin məzarının artıq təmir edilərək abadlaşdırılmasını da qeyd edirdi: “İndi bu xaraba məzarın yerində şairin adına layiq, bizim epoxamıza layiq əzəmətli mavzoley yüksəlir” (8, 6).

Nizaminin yubileyi ərəfəsində qeyd olunan işlər reallaşdırılır və o zamandan etibarən ədəbiyyatda Şeyx Nizaminin dağılmış türbəsi yeni bir ziyarətgah obrazı ilə əvəz olunur. Məmməd Biriyanın şeirində artıq Nizaminin türbəsinin yerləşdiyi məkanın “çiçəklənən novbahar”, “Gəncə kimi laləzar” ifadələri ilə abadlığı əks etdirilirdi. Məmməd Biriya “Gəlmişəm” (Nizami Gəncəvinin məzarı qarşısında) şeirində şairin məzarının ziyarətinə gəlməsini böyük iftixarla tərənnüm edirdi:

“Çatdırdı arzumu başa təbiət,

Əziz, yaxın dostlarımla, nəhayət,

Nizaminin məzarını ziyarət

Etmək üçün bu diyara gəlmişəm” (2, 2).

Nizaminin “əşarına könül bağlayan” Biriya böyük Ustadın məzarı qarşısında “amalını nəşr etməyə cahanda varlığı ilə son qərara gəldiyinə” (2, 2) söz verir.

Nizami obrazının təşəkkülü tarixinin üçüncü mərhələsi 1950-ci ildən etibarən başlaması qənaətinə gəlmək üçün yazılan bədii sənət nümunələri əsas vermir. Zəhra Allahverdiyeva nizamişünaslığın üçüncü mərhələsi haqqında yazır:

40-cı illərə nisbətən, sonrakı 50-70-ci illər, ilk baxışdan, durğunluq, sakitlik dövrü kimi nəzərə çarpsa da, əslində, nizamişünaslıq artıq qurulmuş olan sxem əsasında geniş elmi təhlillərə keçmişdi” (1, 43). Lakin şairin bədii ədəbiyyatdakı vəziyyəti haqqında bunu demək olmur. 1981-ci ilə qədər mətbuatda və kitab səhifələrində Nizamiyə aid tək-tək kiçik mətnlərə təsadüf edilir. Bunlardan bəziləri də şairin əsərlərinin motivləri əsasında yazılmış hekayələrdir. Yalnız Əliağa Kürçaylının “Nizami” şeiri şairə həsr olunmuş sənət əsəridir və həmçinin qətiyyətlə deyə bilərik ki, sovet ədəbiyyatında ilk mükəmməl poeziya nümunəsidir. Şair səkkiz bəndlik şeirdə maraqlı bir bədii qarşılaşdırmadan istifadə etmişdir. Ə.Kürçaylı təbiət hadisəsi olan zəlzələ ilə Nizaminin doğumunu qarşılaşdırırdı. Sanki bu böyük dühanın dünyaya gəlməsi üçün ana ilə yanaşı təbiət də ağrı çəkirdi:

“Gəncənin görkəmi dəyişdi bütün,
Dedilər gözəllik gəldi cahana.
Bir az aşağıda elə həmin gün
Ağrılar çəkirdi boylu bir ana” (5, 372).

Təbiətin ağrısı olan zəlzələ nəticəsində “Göygöl” sənət əsəri kimi yaranırsa, “Öz bari-həmlini Gəncə gəlini o gün qoydu yerə məşəqqət ilə” və nəticədə Göygöllə Nizami əbədi qardaş kimi dünyaya gəldilər:

“O gün zəlzələli qoca aləmə,
İlyas Yusif oğlu göz açıb baxmış.
Göygöllə Nizami yurda sən demə,
Həmin bir gün şöhrət yaranacaqmış” (5, 372).

Şair zəlzələnin baş verməsi ilə Nizaminin doğumunun, tarixi həqiqəti təhrif edərək, eyni tarixə aid hadisə kimi təqdim edib, bunu da bir təsadüf kimi qəbul etmir, bu hadisələri inqilab adlandırır:

“İnqilab olurmuş təbiətdə də,
Bu təsadüf deyil, haqq-hesab idi.
Göygöllə Nizami həqiqətdə də,
Yurdumda birinci inqilab idi” (5, 372).

Həqiqətən də, zəlzələ Azərbaycanın gözəl guşəsində yeni bir əsrarəngiz gözəllik yaratdısa, Nizaminin dühasının parlaması ilə İntibah ədəbiyyatının əsası qoyuldu ki, Əliağa Kürçaylı da məhz bunlara işarə edirdi. Nizaminin doğumunun təsviri Məhəmməd peyğəmbərin təvəllüdü zamanı dünyada baş verən hadisələrin tarixdəki qeydləri ilə yaxından əsləşir: “Bu müqəddəs zühurun səhəri ruhu açan nəşəli bir sabah, bu ülvü doğuluşun saati yeni bir dövr idi. Müvərrixlər məhdud hadisələri qeyd edərlər. Rəsuli Əkrəm doğulduğu gecə Kisranın sarayında on dörd sütun uçdu. Məcusilərin alovları söndü və Sava gölü qurudu. Həqiqət bu idi ki, yıxılan kisraların sarayı deyil, bütün İrənin səltənət və ehtişamı. Bizansın şöhrəti və Çinin əzəməti idi. Sönən atəş məcusilərin atəşlərində parlayan alovlar deyil, bütün dünyadakı küfr və dinsizlik atəşi idi. Bu quruyan göl sava deyil, büt-pərəstliyin təhəkkümü, Zərdüştliyin qüvvəti, xristianlığın zorbalığı idi” (3, 41).

Ədəbiyyat

1. Allahverdiyeva Z. Azərbaycanda Nizamişünaslığın təşəkkülü və inkişafı (XX əsrin 40-cı illəri). Bakı: Yazıçı, 2007, 223 s.
2. Biriya M. Gəlmişəm (N.Gəncəvinin məzarı qarşısında). “Ədəbiyyat” qəzeti, 1945, 30 may 36
3. Əli H.B., K.O. Xatəmül-Ənbiya: Həzrəti Məhəmməd və həyatı (Azərbaycan dilinə çevirəni R.Kaya). Ankara: 1993, 436 s.
4. Gəncəvi N. Məqalələr məcmuəsi. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1947, 193 s.
5. Kürçaylı Ə. Nizami. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 400 s.
6. Qoşqarlı O. Görüş. (Nizami. Poemadan bir parça). “Kirovabad bolşeviki” qəzeti, 1941, 13 yanvar
7. Qoşqarlı O. Böyük şairin qəbri. “Ədəbiyyat” qəzeti, 1940, 27 sentyabr
8. Mübariz M. Nizami və Gəncə. “Kirovabad bolşeviki” qəzeti, 1941, 23 may
9. Yaqubov T. Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi. “Ədəbiyyat” qəzeti, 1941, 20 aprel

NƏBİYEVA ÜLKƏR
filologiya üzrə elmlər doktoru
Bakı Dövlət Universiteti

XALQ OYUNLARI SİVİL DƏYƏRLƏRİN ETNOLOJİ TƏZAHÜRÜDÜR

Açar sözlər: *xalq oyunları, sivil dəyərlər, problem, yaradıcılıq, etiqad*

Folk games are manifestation of civil value

Folk games which are presented in the article are studied in the context of civil values. Its concept, its origin, its types, the problems influenced on the world culture are included here. It is shown in the article stage that the creation of folk games and initial stage of development carry the zincronic character. So it played an important role as the first means of communication among people. The formation of folk games primarily by different beliefs, language norms, the reflexion of civil values are especially shown before the creation of the culture of speech.

Keywords: *folk games, civil values, beliefs, creation, problems*

Milli mədəniyyətimizin tarixində xüsusi əhəmiyyətə malik xalq oyunlarının sivil dəyərlərə doğru inkişaf mərhələlərindəki mühüm rolu əhəmiyyətlidir.

Oyunlar mərasim kompleksi kontekstində müxtəlif ayin və etiqadlarla yanaşı meydana gəlmiş, sonralar isə ovçuluq, əkinçilik, maldarlıq və s. bağlı silsilə oyunları yaranmışdır.

Tədqiqatçıların oyun anlayışı, onun mənşəyi, tipləri dünya mədəniyyətinə təsiri və s. barədə dəyərli mülahizələri yaranmışdır.

Ə.Sultanlı oyunu hərəkətlə bağlı yalandığına görə, onu dramla əlaqələndirmişdir (7, s. 24). M.Allahverdiyev isə hesab etmişdir ki, oyun daha çox rəqs, tamaşa mənalarında işlənir. Həmçinin oyun sözünün etimologiyasında «oynamaq» kökünə də istinad edilməlidir (1, s. 46-47). Xarəzm özbəklərinin müsəlmanlığa qədər etiqadlarını araşdıran Snesev Q.R. isə şamanların icra etdikləri ritualları oyun adlandırmışdır (8, s. 48). Türk dillərində «oynamaq» mənasını saxlayan «oyun», «ayin», «uyun» və s. bu gün də sözü gedən anlayış kimi qəbul olunur. Hesab edirik ki, ən doğru fikir də budur. Həmçinin uyğur türkcəsində işlənən «oymaq» sözünü tədqiqatçılar «oymaq», yəni «dəlmək» mənasında qəbul edir, lakin burada həmin söz, yalnız hərəkəti- oynamaq mənasını ifadə edir. «Oyman», «oynamaq» etimoloji kökü ilə bağlı yaranan oyunlar türk xalqları içərisində həm də ağıl, hikmət mənalarını ifadə edir (5, s. 372).

Xalq oyunları haqqında ilk məlumat Mahmud Kaşğarının «Divanu-lügəti t-türk» əsərində verilmişdir (4, s.386-481), burada «Buynuz-buynuz», «Ötüş» və s. oyunların özünəməxsus etnoqrafik xüsusiyyətləri və s. açıqlanmışdır. Azərbaycan xalq oyunları çox erkən yaranma və yayılma tarixinə malikdir. Hələ orta əsrlərdə Azərbaycana gələn səyyahlar- Övliya Çələbi, Cozefa Barbara və başqaları bəzi oyunların, o cümlədən «Qurd oyunu» «Çovkən» və b. oyunların canlı tamaşaçısı olmuşlar (2, s. 152).

Milli oyunlarımızın ilk toplanma və nəşri işi XIX əsrdə SMOMPK məcmuəsi, «Kavkaz» və başqa mətbuat səhifələrində həyata keçmişdir. Dramatik növə aid olan xalq oyunları görkəmli ədib və yazıçıların, o cümlədən, Firudin bəy Köçərlinin, Hüseynqulu Sarabskinin, Yusif Vəzir Cəmənəmzinin, Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin və b. əsərlərində geniş yer tapmış, onların erkən nümunələri oxuculara çatdırılmışdır.

Azərbaycan xalq oyunlarının öyrənilmə və araşdırılma tarixi o qədər də qədim deyildir. Bu sahədə R.Tahirov, E.Aslanov, T.Fərzəliyev, M.Dadaşzadə, H.Ağayev, Ş.Quliyev, A.Nəbiyev və başqaları xüsusən xalq oyunlarının mənşəyi və onların yayılma arealı ilə bağlı dəyərli mülahizələr söyləmişlər.

Xalq oyunlarının tarixinə nəzər salsaq, onlar əvvəlcə müxtəlif inanc və etiqadlarla bağlı sadə forma və məzmun əhatə etməklə meydana gəlmiş, dil normativləri, nitq mədəniyyətinin yaranmasından əvvəl sivil dəyərləri özündə ehtiva edərək etnosların mədəniyyət tarixinə daxil olmuşdur. Bu isə oyunların ilk ifadə formaları olan rəqslərdə özünə yer almışdır.

İlk oyunlar xaotik hərəkətlər sistemində formalaşmış, sonradan onların müəyyən formaları ibtidai məzmun əhatə etməklə qayaüstü rəsmlər və daş kitabələrdə qorunub saxlanaraq müasir dövrümüzdə gəlib çatmışdır.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, xalq oyunlarının yaranma və inkişafının başlanğıc mərhələsi rəqslər sistemində sinkretik səciyyə daşmış, yəni insanlar arasında ilk ünsiyyət və informasiya rolunu oynamışdır. Bu baxımdan rəqslərin ibtidai nümunələrini özündə qoruyub saxlayan daş kitabələrin oxunması bu gün sivil dəyərləri qəbul edib onlara doğru inkişaf etmiş xalqların mədəni və mənəvi dəyərlərinin etnoloji istiqamət-

lərini öyrənməyə imkan verir. Bu gün ibtidai dövr insanının məişəti, həyat tərzii, qədim təsəvvürləri haqqında müəyyən məlumat əldə etmək üçün bəzi abidələr, o cümlədən Qobustan, Çin qaya rəsmləri və s. dəyərli mənbələr hesab olunur. Həmin daş abidələr sivilizasiya laylarının erkən modellərini təzahür etdirdiyinə görə, onların oxunuşu və təsvir olunan rəqslərin ayrı-ayrılıqda məzmun aydınlığı bu gün istənilən səviyyədə deyil, lakin buna baxmayaraq gənc nəsildən tutmuş yaşlı nəsle qədər bütün insanlar bu ibtidai düşüncə tərzini maraqla qəbul edir və müasir sivil modellərlə müqayisəli şəkildə təqdim etməyə çalışır. Həkk olunan təsvirlər xaotik və kortəbii olsa da, ibtidai düşüncə tərzinin arxaikliyindən və zənginliyindən xəbər verir.

Azərbaycan xalq oyunları forma və məzmun baxımından ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən, eləcə də mövzuya fərdi yanaşma istiqamətində təsnif olunmuşdur. Bu təsnifatlar arasında A.Nəbiyevin, H.Ağayevin, İ.Musayevin, R.Qafarlının, A.Əliyevin və b. apardıqları bölgülər milli xalq oyunlarımızın öyrənilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məsələn, A.Nəbiyev xalq oyunlarını rəqs daxili, mərasim, məişət, ictimai-məzmunlu və uşaq oyunları kontekstində öyrənməyi təklif edir. Tədqiqatçı xüsusən rəqs daxili oyunları, xalqımızın bizə gəlib çatmış ən qədim oyunları hesab etmiş və göstərmişdir ki, bu oyunlar daş kitabələrə həkk edilən rəqslər daxilində və bu gün xalq arasında yaşamaqda olan müxtəlif milli rəqslərin kollektiv ifa variantlarında özünü göstərir (6, s. 378). R.Qafarlı fikrinə görə, oyunlar uşaqların fərdi yaradıcılığıdır, oyun və tamaşa anlayışlarına folklorun uşaqlar tərəfindən yaradılan müxtəlif formaları- uşaqların fiziki, zehni, psixi və mənəvi inkişafına təsir göstərən nümunələr daxildir. O, oyunları formasına görə iki qrupa ayırır: mütəhərrik (hərəkətli) oyunlar və söz oyunları. Hərəkətli oyunları da tədqiqatçı iki yerə ayırır: əşyalardan istifadə olunmaqla yaranan oyunlar, əşyaların istifadə olunmadığı oyunlar. R.Qafarlı söz oyunlarını sonrakı dövrlərin məhsulu hesab edir (5, s. 325-326).

A.Əliyevin təsnifatında oyunlar aşağıdakı kimi diqqətə çatdırılır: Atüstü oyunlar (cıdır oyunları- «Çövkən», «Qız-quu», «Sürpapaq», «Baharbənd», «Papaq» və «Qəpəq»); Stolüstü oyunlar (şahmat, dama, nərd, beş daş və s.); Zorxana oyunları (milli güləş, yekbə, mil oyunu, yekbağır, yaxud səngi daşqaldırma, gəbədə və kəmənə oyunu, çərxi və ya təndövrə, cəngi oyunu; gözbağlıca) (3, s.49). Hesab edirik ki, bu axtarışların hər biri Azərbaycan milli xalq oyunlarının öyrənilməsi istiqamətində uğurlu addımlardandır. Bu təsnifatların müvafiq bölgülərində yer almış oyunlara diqqət yetirdikdə, həqiqətən də bu folklor və etnoqrafik nümunələrin sivil dəyərlərdən bəhrələndən etnoloji faktor kimi təsdiqləyə bilərik. Həmin oyunlar tarixin müəyyən zaman kəsiyində, sivilizasiyasının beşiyi olan Misirdə, Hindistanda və digər mədəniyyət mərkəzlərində intişar tapmışdır. Milli atüstü xalq oyunlarından olan Çövkən təqribən eramızın birinci minilliyində formalaşmış, Azərbaycanda, Orta Asiyada, İranda, Türkiyədə və başqa ölkələrdə geniş yayılmışdır. Mənbələr göstərir ki, hələ XII əsrdə Bağdadda İslam ölkələri arasında ilk Çövkən yarışları keçirilib. Bu oyunun çox qədim dövrlərdən Azərbaycanda keçirilməsi ilə bağlı faktlar mövcuddur. Nizaminin “Xosrov və Şirin” poeməsindən, eləcə də “Kitabi- Dədə Qorqud”dan Çövkənin tarixinin qədim dövrlərə aid olması bir daha sübut olunur.

Bu gün yaşadığımız qloballaşma və dünya mədəniyyətinə inteqrasiya dövründə sivil dəyərlərdən xəbər verən oyunların araşdırılması və Avropa mədəni dəyərləri kontekstində öyrənilməsi folklorumuzun daha geniş aspektlərdə tarixi-müqayisəli metoda istinad edərək dünya xalqlarının mədəniyyət çevrəsində əhəmiyyətli səviyyədə təqdim olunmasına xidmət edir.

Oyunlar, xüsusən də uşaq oyunları ümumilikdə sivilizasiyanın etnoloji qənaətlər sisteminə daxildir. Uşaqlar böyüklərin etdiklərini təqlid etməklə improvizasiyadan istifadə edir, hətta bəzi tarixi məqamları da yada salırlar. Məsələn, bu gün azyaşlı uşaqların maraqlı oyunları arasında müxtəlif cür silahlardan, o cümlədən, qılınc ox, yay, nizə və sapandan istifadəyə meyl göz qabağındadır. Bunun tarixi kökləri müxtəlif folklor örnəklərində, nağıl və dastanlarımızda geniş yer almışdır, məsələn, «Kitabi Dədə Qorqud»da demək olar ki, əksər boylarda ox, yay, nizə, qılınc, sapanda daş atmaq və s. kimi soyuq silahların adlarına və onlardan istifadə ilə bağlı məqamlara rast gəlirik. ...«Üç yerdə dəpə kibi taş yığdı, ala qollu sapanın əlinə aldı... Ərənlər əvrəni Qaracıq çoban sapanın ayasına taş qodı, atdı... Qaracıq, Çoban kafərin üç yüzünü sapan taşılə yerə biraqdı... Çobanın taşı dükəndi.Qoyun diməz, keçi diməz, sapanın ayasına qor, atar, kafəri yıqar ...Çobanın üçyaşar tana dərisindən sapanın ayasıydı, üç keçi tüyündən sapanının qollarıydı.Bir keçi tüyündən çatlağucıydı. Hər atanda on iki batman taş atardı. Atdığı taş yerə düşməzdi. Yerə dəxi düşsə, toz kibi savrılardı, ocaq kibi oyrulardı. Üç yiladaq taşı düşdigi yerin oti bitməzdi... (10, s. 43-44;48). ...Dərsə xan Qorqud sinirli qatı yayın əlinə aldı. Üzəngiyə qalqıb, qatı çəkdi, uz atdı...Üc torundu, alca qanı şorladı ... (10, s. 37).

...Oğuz zamanında bir yigit ki evlənsə, ox atardı. Oxı yerdə düşsə, onda gərdək dikərdi ... (10, s. 57) .

Müasir dövrdə nəinki Azərbaycanda, həmçinin bir sıra Avropa ölkələrində uşaq oyunları tarixi silahlar, ox, yay, nizə, sapanda, bumeranqa və s. əsaslanan oyun modellərindəndir.

Məlumdur ki, müxtəlif epoxalarda, yəni vəhşilik dövrü, antik dövr və orta əsrlərdə adı çəkilən silahlar başlıca silah növləri hesab olunurdu. Hətta XV əsr Avropa şairləri əsgərlərə sapandan məharətlə istifadə etməyi tövsiyə edirdilər (11, s. 68).

İngiltərədə uşaq oyunları içərisində həmçinin müxtəlif alətlərin, tüfəng, mişar, balta, güllə səslərinin təqlidi ilə bağlı yaranan oyunlar bəşəriyyətin mədəniyyət tarixinin müəyyən mərhələlərində ibtidai hərbi hazırlıqlar haqqında təsəvvür yarada bilər. Bundan əlavə, İngiltərə, İsveçrə, Almaniya və Fransada odla bağlı, odun yaranması ilə bağlı oyunlar da maraqlıdır. Hətta İsveçrədə ibtidai insanların əldə etdikləri odun ilkin mərhələdə taxta burğunun sürtünməsi nəticəsində süni şəkildə yaranmasını əks etdirən və odu yaranan oyuncağın olması da diqqəti cəlb edir.

Fransada odla bağlı bir oyun maraqlıdır. Oyunun məzmunu belədir ki, bir neçə uşaq dairəvi şəkildə düzülür, bir nəfər bükülmüş kağızı yandırır və uşaqlar kağızı bir-birinə ötürərək deyir ki, «od hələ sağdır, hələ yaşayır». Həmin yanan kağız hansı uşağın əlində sönsə, deməli, o uşaq oyunda udur və elan olunur ki, «od söndü, od öldü». Avropa şairləri Almaniya da buna oxşar oyunun mövcudluğunu qeyd etmişlər. Qallivel isə İngiltərədə bu oyun zamanı oxunan şeirdən bir parçanı belə qeyd etmişdir:

Djek hələ sağdır, ehtiyatlı ol ki,

Sənin əlində ölməsin (11, s. 70)

Bu oyunun analoji variantı fikrimizcə, Azərbaycanda mövcud olan «odu közərtmək» oyunudur. Bu oyunun məzmunu belədir: meydanda çala qazılır və orada od saxlanır. Sağda və solda hər tərəfdə on nəfər olmaqla dəstələr «Yallı» gedir. Yallı gedənlər odun saxlandığı yeri yelpikləyib bir dəfə sağdan, bir dəfə soldan söyləyirlər: “Odu at, odu tut, Odu tut, odu at, yaxud, Odu sal odu al, Odu al odu sal...” Yağışlı, soyuqlu, çovğunlu havalarda belə dəstələr tez-tez bir-birinin yerini dəyişir, od közərir, onu sönməyə qoymur, odu qoruyurlar (4, s. 121).

Yeni Zelandiyada «ti» adlanan, İngiltərədə uşaqlar arasında say və say sisteminə əsaslanan oyunlar da maraqlıdır, məsələn, uşaqlardan biri əlində müəyyən sayı göstərir və əlini tez gizlədir, digər oyunçu isə dərhal həmin sayı göstərməli olur. Oyunun analoji variantı Azərbaycan uşaq folklorunda sanama adlandırılır (7, s. 29-33).

Göründüyü kimi, bütün bunlar dünya xalqlarının ortaq tarixi-mədəni dəyərləri, sivil etnoloji qənaətləri haqqında söz deməyə, onları ortaq cəhətlərə malik olduğunu bir daha təsdiqləməyə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Allahverdiyev M. Azərbaycan xalq teatrı tarixi. Bakı: Maarif, 1978, 233 s.
2. Dadaşzadə M. Azərbaycan xalqının orta əsr mənəvi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 1985, 216 s.
3. Əliyev A. Azərbaycan folklorunun aktual problemləri. Respublika elmi konf. mat. tezisləri (aprel 1991), BDU, 1991, s. 49-53
4. Kaşqari Mahmud və onun “Divanü-lügət-it-Türk» əsəri. Tərcümə və nəşrə hazırlayan Ramiz Əsgər. Bakı: MBM, 2009, 532 s.
5. Qafarlı R. Uşaq folkloru. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Birinci cild, Bakı: Elm, 2004, s. 310-327
6. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. (Təkrar nəşr), I hissə, Bakı: Apostroff, 2014, 592 s.
7. Nəbiyev A. Azərbaycan uşaq folkloru. Bakı: Elm, 2000, 76 s.
8. Sultanlı Ə. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf tarixindən. Bakı: Azərənəşr, 1964, 300 s.
9. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. Издательство Наука. Москва: 1969, 336 с.
10. Kitabı-Dədə Qorqud (tərtib, transkr. sadələşmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadəninidir). Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
11. Тайлор Э.Б. Первобытная культура. Москва: Политиздат, 1989, 573 с.

NƏSİROV NATİQ

Bakı Slavyan Universiteti

DİVAN ƏDƏBİYYATINDA DİNİ SİMVLİKA (Seyid Əbülqasım Nəbati və Seyid Nigarinin yaradıcılığı əsasında)

Açar sözlər: simvol, poeziya, divan ədəbiyyatı, təriqət, ilahi eşq

Religious symbols in Divan literature (based on the creativity of Seyid Nighari and Abulghasım Nabhati)

This article deals with the religious symbolism of the 19th century classical Azerbaijani literature. The research was based on the creativity of Seyid Nighari and Abulghasım Nabhati. An episode of XIX century

Divan literature is created by Seyid Abulgəsim Nəbati and Seyid Nigari. The article also focuses on investigating the creativity of these poets for a long time.

Keywords: *symbol, poetry, divan literature, sectarian, divine love*

XIX əsr divan ədəbiyyatının əsas qollarından birini də təriqət şəri təşkil edir. Bu mərhələnin təriqət şairləri arasında Seyid Əbülqasim Nəbati və Nigarinin də özünəməxsus yeri var. Çox təəsüflər olsun ki, bir çox sovet mənbələrində Seyid Əbülqasim Nəbatinin adı yalnız aşiq şeiri tərzində yazan sənətkar kimi çəkilmişdir. Nəbati yaradıcılığına belə birtərəfli yanaşılma akademik Feyzulla Qasımzadənin « XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi » adlı dərsliyində açıq-aşkar özünü göstərir. Kitabda Nəbatiyə həsr olunmuş oçerkdə onu aşiq şeiri tərzində yazan şair kimi qiymətləndirmiş və klassik üslubda yazdığı şeirlərdə onun Füzuli, Nizami, Firdovsi, Sədi, Hafizin yaratdığı obrazlardan geniş istifadə etdiyi göstərilir. Feyzulla Qasımzadənin oçerk boyu önə çəkdiyi əsas cəhət Nəbatinin xalq aşiq şeiri tərzinə mənsubluğudur. Ancaq Nəbatinin yaradıcılığına dərinlən diqqət yetirdikdə görürük ki, Nəbati xalq aşiq şeiri üslubundan daha çox divan ədəbiyyatına mənsubdur. Nəbatinin divan və qəzəllərində onun təsəvvüf görüşləri, təriqət şairi olması geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Nəbatinin bir təsəvvüf şairi olması onun özünə götürdüyü Məcnunşah ləqəbində də öz əksini tapmışdır. Akademik Feyzulla Qasımzadə « XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi » adlı dərsliyində Nəbatinin Məcnunşah ləqəbinin izahında da bir növ dolaşlıq yaratmışdır. « Nəbati “ Məcnun “, bəzən də “ Məcnunşah “ ləqəbi ilə məşhurlaşmışdır. Nəbatinin “ Məcnun “ ləqəbini qəbul etməsi, ehtimal ki, onun cavan yaşlarında bir məcnunanə eşq macərəsi keçirməsi ilə əlaqədardır ». Daha sonra Feyzulla Qasımzadə Məcnunşah ləqəbinin Nəbatinin təriqət şairi olması ilə bağlayır. Əslində isə Nəbatinin özünə seçdiyi ləqəbində belə bir təsəvvüf simvolikası var. Onun Məcnunşah ləqəbinin sonluğu bir tərəfdən onun təriqət şairi olması ilə bağlıdır, digər tərəfdən onun məcnunların, ilahi eşqlə ağıldan keçənlərin şahı olduğunu göstərir. Nəbati qəzəllərində Şahi-Mərdan deyib öydüyü Hz. Əlinin yolundan gedənlərin şahı və yolçusudur. Onu da deyək ki, Nəbatinin mənsub olduğu deyilən Nemətullahiyə təriqətində Hz. Əlinin və Əhli-Beytin tərənnümü əsas yer tuturdu. Nəbatinin digər təxəllüsü olan Xançobani ilə də bağlı araşdırmalar aparılmışdır. Bəziləri bu təxəllüsün onun mənsub olduğu tayfa ilə bağlasalar da, professor Tahirə Məmməd özünün « XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı » adlı kitabında bunu belə açıqlayır: « Nəbatinin digər bir ləqəbi Xançobani də təsəvvüf anlamıdır. O, özünü Məcnunların şahı saydığı kimi, çobanların da xanı hesab edir. Sufizmə çoban öz nəfsini, ehtirasını idarə edə bilən anlamındadır. Rəyazatdan keçə bilən sufi öz ehtiraslarını idarə etməyi bacarır ». Göründüyü kimi Nəbatinin hər iki təxəllüsündə də təsəvvüf simvolikası var. Bundan başqa şairin qəzəllərində də Nəbatinin bir sufi şairi olduğu açıq-aşkar görünür:

Ta ki, oldum aşinə ol rindi-sufirəngə mən,
Badə verdim əqlimi, düşdüm xəyali-bəngə mən.

Burda da şair bir daha özünün sufilerin yolunu tutduqdan sonra « əqlini bada verdiyini » və təsəvvüfün onun ağılı eynən tiryəkin insanın ağılı başından alan kimi aldığı göstərir. Bu beyt bir daha Nəbatinin təriqətə, sufi ideyalarına, təsəvvüfə necə bağlı olduğunu bariz nümunəsidir. Nəbatinin « Mənim aləmdə sultanım Əlidir » misrası ilə başlayan qəsidəsində Hz. Əlinin mədhi öz əksini tapmışdır.

Mənim kəştiyi-Nuhum Mürtəzadır,
Mənim Musəyyi-İmranım Əlidir.

Kəştiyi-Nuh Nuhun gəmisidir deməkdir. Mürtəza isə Hz. Əlinin simvoludur. Bəyənilmişlərin bəyənilmişsi, seçilmişlərin seçilmişsi deməkdir. Nəbati Hz. Əlini özünün Nuh gəmisidir adlandırır. Simvolik mənada nəfsin tufanından qurtarmağa işarədir. İkinci misrada Nəbati Hz. Əlini Museyi-İmran adlandırır. Museyi-İmran « Qurani-Kərim » də adı çəkilən İmran peyğəmbərin oğlu Musa peyğəmbərə işarədir. Bəzi mənbələrdə İmran peyğəmbər həm Hz. Məryəmin, həm də Musa peyğəmbərin atası olduğunu qeyd edirlər. Ümumiyyətlə, Museyi-İmran klassik ədəbiyyatda tez-tez rast gəlinən dini simvoldur. Nəsiminin yaradıcılığında da bu dini simvola tez-tez rast gəlirik:

Qaşınla kirpigin Turun dağında
Necə bir Museyi-İmran irişdi.

Nəbati isə Hz. Əlinin mədhinin hər adama qismət olmadığını öz qəzəlində dönə-dönə vurğulayır:
Hər kimə düşməz edə mədhi-şahi-lafəta
Vəsf-i gülüstan olub bülbüli-xoşxanə fərz

Nəbati kimi XIX əsrin görkəmli təriqət şairi olmuş Seyid Nigari də uzun müddət tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmamışdır. Professor Tahirə Məmməd « XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı » adlı kitabında yazır: « Təriqətdə böyük bir yeri olan Nigari sənətkarlıq baxımından çox orjinaldır. Nigari Nəqşibəndilik təriqətinin hər hansı bir qolunun (tədqiqatlarda daha çox səslənən Xalidiyyə qolunun) sadəcə iştirakçısı, davamçısı yox, eyni zamanda müstəqil bir qolun, Nigariliyin təmsilçisidir ».

Ya Əhməd, üftadəyəm, ya dəstgir,
Ya Məhəmməd, ya Əli, ya Nəqşibənd.

Seyid Nigarinin əsas yaradıcılığı, xüsusən, <<Çaynamə >> məsnəvisi təsəvvüfi məzmunlu bir əsərdir. Məsnəvidə samovarı vəfali aşıqə bənzədən şair, onun ayrı-ayrı hissələrinə də dini məzmunla izah etmişdir. Şair samovarı ilahi eşqlə yanıb sovrulan bir aşıqə bənzədir, çayı isə mistik şərəblə eyniləşdirir. Əsər on səkkiz bölümdən ibarət tam orjinal bir məsnəvidir. Birinci bölüm 41 beytdən ibarətdir və

Aləmlərə ey verən nizamı
Həmd sənədir şükr tamamı

beyti ilə başlayır. Göründüyü kimi birinci beyt Allaha bəsmələ ilə başlayır. Şair 47 beytdən ibarət ikinci bölümü belə adlandırır: <<Bu cənnənistani-şahənşahi-ənbiyadan bir dəstə gül və çəmənistani-süruri-asfiyadan bir güldəstə-i behcət əfsa-i dildir >>. Buradakı <<Şahənşahi-ənbiya>> Məhəmməd peyğəmbərin (s.a.v) İslam tarixindən bildiyimiz və klassik ədəbiyyatda da tez-tez rast gəldiyimiz məxsusiyyətlərindən birinə işarədir. Mənası Peyğəmbərlərin şahənşahi, rəisi anlamına gəlir. Bölümün adı isə tam olaraq belə gedir: << bu peyğəmbərlərin şahənşahının cənnət bağçasından bir gül dəstəsi və sevinc çəmliyinin başçasından könül gözəlliyini artıran bir gül dəstəsidir >>. Pərvanə Bayramın << Qarabağlı Seyid Mir Həməzə Nigarinin həyatı, yaradıcılığı və türkcə divanının poetik strukturu >> adlı elmi araşdırmasında Seyid Nigarinin bu məsnəvisi barədə geniş məlumatlar öz əksini tapmışdır. Məsnəvinin üçüncü bölümündə Allaha yalvarış və dua əsasdır.

Yəni ki məni mükərrəm etdin
İslam ilə şadü-hürrəm etdin
Əvvəl ola axırım da belə
Ey bari-Xuda belə eylə.

Nigari artıq dördüncü bölümə əsərin yazılış səbəbindən danışır. Beşinci bölümə isə Nigari Mövləvilik təriqətindən söz açır. Bu bölümə şair samovara tamamilə təsəvvüf mənalrı yükləyir. Pərvanə Bayram öz elmi araşdırmasında bu bölümü belə izah edir: <<Nigari samovarin qaynadığı zaman çıxardığı səsləri neyin inləmələrinə, başındakı uzun tütkeşi isə Mövlanənin papağına oxşadı>>. Məsnəvidə şair Hz.Süleymanın Hüdhüd quşuna da işarə edərək samovarin qaynayanda ətrafa sıçrayan sularını ona bənzədir. Şair məsnəvidə samovarin dəmkeşini simvolik olaraq İsa peyğəmbərin nəfəsinə, hər aldığı nəfəsi isə Hz.Məryəmin qoxusuna bənzədir. Burada şair klassik ədəbiyyatda da tez-tez rast gəldiyimiz Hz.İsanın öz nəfəsiylə ölü diriltməsinə simvolik olaraq işarə etmişdir. Şair daha sonra onuncu bölümə geniş şəkildə dini simvolikaya yer vermişdir.

Ey Bari-Xuda bə haqqı-Əhməd
Şahənşahi ənbiya Məhəmməd
İxlas ilə olsa ərzi-hacət
Əlbəttə niyaz olur icabət

Burada şair Peyğəmbərimizin üzü suyu hörmətinə diyarına, vətəninə səlamətlik verməyi Allahdan diləyir. Ümumilikdə məsnəvi on səkkiz bölümdən ibarətdir. Hər bölümə Seyid Nigari təsəvvüf ideyalarını geniş şəkildə əks etdirmişdir. Samovar kəlimə olarq rus sözüdür. Pərvanə Bayram <<Qarabağlı Seyid Mir Həməzə Nigarinin həyatı, yaradıcılığı və türkcə divanının poetik strukturu>> adlı elmi araşdırmasında yazır: <<XIX əsrdə Nigarinin Çaynaməsi ilə birlikdə onunla eyni əsrdə yaşamış Mir Möhsün Nəvvabın da Samovar və Əşari-digər adlı balaca bir əsəri vardır>>. Ancaq bunula bərabər qeyd etmək lazımdır ki, digərləri ilə müqayisədə Seyid Nigarinin <<Çaynamə>> si başdan-ayağa dini simvolika ilə əhatələnmişdir. Burada klassik ədəbiyyatda tez-tez rast gəldiyimiz Leyliyə, Məcnuna, Kərəmə işarə edilərək simvolik ümumiləşdirmə aparılmışdır. Bundan başqa bütün bölümlərdə <<Qurani- Kərim>> dən misal gətirilir və müxtəlif peyğəmbərlərdən nümunə verilir. Nigari ömrü boyunca özünü təsəvvüfə həsr etmiş və bunu öz divanında da qeyd etmişdir :

Cüra-i camı ləbin var ki, həft dad sənə
Çəkmişəm leyk hənüz var başımda əsəri

Bu beytdə şair <<dodaqlarının qədəhinin şərəbini yetmiş ildir ki, içmişəm amma hələ də başımdadır>> deyərək hələ uşaqlıqdan ilahi şərəbi içib onun təsirindən çıxmadığını göstərir. Pərvanə Bayram isə öz elmi araşdırmasında bunu şairə hələ uşaqlıqdan yuxuda buta verilməsi ilə izah edir. Firudin Bəy Köçərlinin <<Azərbaycan ədəbiyyatı>> adlı kitabının ikinci cildində onun Nigariyə həsr olunmuş hissəsində Nigarinin qəzəlindən bir beytini Firudin Bəy Köçərli belə izah edir :

Sirati-müstəqim, rahi-qəvim, meraci-bitadır
Hidayətdir, təriqi-Əhmədi-Muxtardır, sevda

<<Sevda cin kimi dağıdıcı, xarab və viran edici bir qüvvə ikən Şeyx Nigari onu “sirati-müstəqim”, “meraci-bitə”, “hidayət”, “təriqi-Əhmədi-Muxtar” ibarələri ilə tövsif qılır və dili-viranəni müşəqqətsiz əmmar qılır. Bu vazəhdır ki, bu sevdadan Şeyx Nigarinin məramı yenə məhəbbəti-ilahinin dərəcəsinə göstərməkdir>>. Göründüyü kimi, Seyid Nigari burada da dini simvolları istifadə edərək ilahi eşqin tərənnümünü vermişdir. Şairin divanını oxuduqca onun varlığını tamamilə haqqın ixtiyarına verən şair ölmədən öncə ölmüş, cismini ilahi eşq alovlarında yaxıb-yandırmış, ruhən öz nigarına, yəni Haqqa qovuşmuş, onunla bir olaraq müvəhhidlik məqamına yetmişdir:

Bir xəyal eylə, könül, fərqi mənimlə, aya,
Yayı-nisbiyyədən özgə nədir ad daşımda?
Seyid Nigari dünyada ikən Haqqa qovuşan nadir insanlardan, seçkin qullardan idi:
Müşkül deyil üqbadə nəzərbazlıq, əmma,
Dünyada nəzər arizi-dildarə hünərdir.

Ümumiyyətlə, Seyid Nigarinin bütün yaradıcılığı başdan-ayağa təsəvvüfi ideyaların tərənnümü ilə əhatələnmişdir.

Ədəbiyyat

1. Bayram P. Qarabağlı Seyid Mir Həməzə Nigarinin həyatı, yaradıcılığı və türkcə divanının poetik strukturu . Bakı, 2008, s. 8-9
2. Əbülqasım S.N . Seçilmiş əsərləri . Bakı: <<Şərq-Qərb>>, 2004, s. 216
3. Köçərli F.B. Azərbaycan ədəbiyyatı. I cild, Bakı: Avrasiya Press, 2005, s. 450-453
4. Köçərli F.B. Azərbaycan ədəbiyyatı. II cild, Bakı: Avrasiya Press, 2005, s. 154-155
5. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Maarif, 1974, s. 86-90
6. Məmməd T. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I hissə, Bakı: Apostrof, 2010, s. 71-80

NƏSİROVA FATİMƏ

Bakı Slavyan Universiteti

NİZAMİ GƏNCƏVİ HUMANİST VƏ MÜTƏFƏKKİR ŞAİR KİMİ

Açar sözlər: *insan, dünya, mənəvi dəyərlər, humanizm, fəlsəfi düşüncələr*

Nizami Gandjavi as a humanist and well-known poet

Greatest poet Nizami Gandjavi always preferred the principle of humanism in his creativity. He brought forward human values and set out from this point. Either in his country or in other countries he judged events and rules which happened unjustly. Everytime he was nearby oppressed people and tried to protect their rules. He approached events which happened in the world humanistically and analyzed it according to his philosophic views

Keywords: *human, world, mental values, humanism, philosophical thoughts*

Dahi şair Nizami Gəncəvi istər lirik yaradıcılığında, istərsə də epik poemalarında humanist görüşlərə toxunmuşdur. O, yaradıcılığının lap əvvəllərində həmişə bir arzu ilə yaşamışdır. Bu arzu ondan ibarət idi ki, şair öz xalqını, öz vətənini həmişə azad və abadlıq içində görmək istəyirdi. İnsana, xalqa məhəbbət hissi ədalətsizliyə və rəhimsizliyə nifrətinsanın daxili aləminə dərinədən nüfuz etmək, şəxsiyyətin arzu və istəklərini dərk etmək Nizaminin dahiyənə əsərlərini daha da gözəlləşdirmiş, onun yaradıcılığına insanpərvərliyin ən gözəl keyfiyyətlərini gətirmişdir. Nizami Gəncəvi yaşadığı zəmanədəki ictimai, ölkədə baş verən hadisələri həmçinin təbəqələr arasındakı bərabərsizliyi müşahidə edirdi. O başa düşürdü ki, yaşadığı dövrdə insanları bir-birindən ayıran fərqlər həddindən artıq çoxdur və bu bərabərsizlik də insanların, bəşəriyyətin məhvəinə səbəb olacaqdır. Şair “Sirlər xəzinəsi”ndə qeyd edirdi ki, bu zəmanədə bəzilərinin qarnı badamla və şirin şeylərlə dolub şişmişdir, lakin bəzilərinin aclıq əridib şama döndərmişdir, bəzilərinin başının altındakı yastıq ətir qoxusu verir, başqalarının isə baş altına qoymaqçün bir kərpici də yoxdur (1, s. 122).

Şair eyni zamanda yaxşı dərk edirdi ki, qarınları tox olan tüfeyli insanlar minlər və milyonlarla məzlum və zəhmətkeş insanları soyur, onların qanını içir və onları aclıq və səfalətə məhkum edirdilər. Nizami “Sirlər xəzinəsi”ndə deirdi ki, bu dünyada elə bir fil yoxdur ki, onun ayaqları altında minlərlə böcək əzilib məhv olmasın, ovucların vurduğu şirlərin arasında elə birinə təsadüf etmək olmaz ki, o öz pəncəsi ilə yüzlərlə başqa heyvanların balasını yırtıb dağıtmasın (1, s. 122). Nizami öz zəmanəsindəki bütün bu

haqsızlıqları və ədalətsizliyi görüb duyur, lakin onların aradan qaldırılması yolları üzərində düşünərkən çox zaman həqiqətə aparan çıxış yolunu tapa bilmirdi. Buna səbəb olan amillər isə ondan ibarət idi ki, ədəbi fəaliyyətə hələ təzə başlayarkən cəmiyyətin quruluşu onun üçün tam aydın deyildi. Nizami ictimai həyatda baş verən haqsızlığın əsl səbəblərini dərinlən görüb aydınlaşdırmağa bilmirdi, lakin buna baxmayaraq şair haqsızlıq və bərabərsizliyin törətdiyi fəlakətləri, insanlara olunan zülmələri görürdü. Nizami belə düşünürdü ki, bu zülmkarlığa son qoymaq üçün cəmiyyətdə müəyyən təbəqələri, hakim mövqedə duran insanları nəsihət yoluyla, əxlaq və tərbiyə yolu ilə dəyişmək və onların qəlbində mərhəmət hissi oyatmaq mümkündür.

Nizaminin həmin dövrdəki hakim təbəqələrə münasibətində diqqət yetirsək görərik ki, o, həmin təbəqələrin içərisində iki cür insan görürdü: onlardan bəziləri açıq zülmkardılar, bunlar saraydakı zadəgan təbəqəsinin qüvvəsinə arxalanaraq xalqı əzir və soyurlar. Nizami belələrinin əliqanlı zülmkarlar hesab edir və onları nifrətlə təsvir edərək göstərirdi ki, belələri hər cür insanlıq sifətlərini itirmiş cəlladlardır. Nizaminin əsərlərində yaradılmış Sultan Səncər, Yezdəkürd, Dara və onun vəziri belə tip obrazlardandır.

Nizaminin ikinci yaratdığı hakimlər isə tamamilə birincilərdən fərqlənir. İkinci qrupa daxil olan hakimlər ən yaxşı insani keyfiyyətə malik olanlardır. Belə hakimlər hər zaman xalqın yanında olub onların bütün problemləri ilə maraqlanıb arzu və istəklərini yerinə yetirməyə çalışırdılar. Nizami bu hökmdarların bütün müsbət xüsusiyyətlərini çox incə və geniş şəkildə təsvir etmişdir. Nizaminin əsərlərində təsvir olunmuş İskəndər, Şirin, Xosrov, Bəhram kimi qəhrəmanlarda belə xüsusiyyətlər vardır.

Nizami yaradıcılığında humanizm çalarları çox geniş şəkildə əks olunmuşdur. Nizami yaradıcılığının mərkəzində insan konsepsiyası əsas yer təşkil edir. Dahi şair üçün insan bəşəriyyətin mərkəzində duran ən dəyərli varlıqdır, həyatın əsas mənasını və qiymətini insanda, onun fəaliyyətində və yaradıcı zəhmətində görür. Nizamidə bütün məzlumlara və zəhmətkeşlərə böyük bir acımaq hissi vardır. Bu xüsusiyyət Nizamini digər orta əsr şərq şairlərindən fərqləndirirdi. Lakin Nizami ədalətsizliyə, zülmkarlığa, xainliyə qarşıamansızdır. Nizaminin fikrincə, zülmkara acımaq olmaz, ona bəraət qazandırmaq, əzilən xalqa xəyanət etmək deməkdir.

Nizami üçün insan həyatın mənası deməkdir. İnsan təbiətin ən qüdrətli, ən kamil və ən gözəl varlığı deməkdir. İnsanın nəinki öz taleyi, habelə bəşəriyyətin də taleyi onun əlindədir. İnsanın məqsədi yaradıcılıq və fəaliyyətdir. Zəhmət hər bir insanın fəxridir.

Nizaminin fikrincə, insanın bütün əsas keyfiyyətləri ictimai həyatın özündə yaranıb inkişaf edir. İnsan bu keyfiyyətləri öz həyat təcrübəsinin və aldığı ictimai tərbiyənin nəticəsində qazanır. Əgər hər hansı bir adamda insani keyfiyyətlər yoxdursa, deməli həmin adam öz həyatı təcrübəsindən və tərbiyəsindən heç bir faydalı nəticə çıxarmamışdır. Belələri yalnız öz təbii keyfiyyətləri, yəni heyvani hissələriylə yaşayırlar.

Nizaminin əsərlərində “həyat eşqi” və “həyat uğrunda mübarizə” anlayışları ölüm anlayışına qarşı qoyulur. Xüsusilə də “İskəndərnamə” əsərində biz buna tez-tez rast gəlirik. Nizami “İskəndərnamə” əsərində deyir: “Bu dünyada qəm çəkməyə dəyməz, kim deyə bilər ki, bu dünya yalnız dərd-kədər üçün yaranmışdır? Belə deyən insan gərək bilsin ki, bizim dünyamız dərd-kədər üçün yox sevinc və şadlıq üçün yaranmışdır” (1, s. 127)

“Həyat” və “ölüm” anlayışları sonradan Renessans dövründə meydana çıxmışdır. O, özünü daha çox Şekspirin əsərlərində biruzə verirdi. Lakin bu anlayışlar bu dövrün yazıçıların əsərlərində bir-birinə zidd olan iki fəlsəfi sistem kimi ortaya çıxırdı. Nizaminin yaradıcılığında bu vəziyyət onunla fərqlənir ki, Nizamidə həmin anlayışların, həyata iki fəlsəfi baxışın mübarizəsi daha dəqiq və müəyyən istiqamət almışdır.

Nizaminin, demək olar ki, bütün əsərlərini gözəlləşdirən, ona poetik vüsət verən əsas fikirlərdən biri budur ki, həyata mənası bu dünyanın özündədir, bu dünyada aparılan mübarizədir. Nizaminin fikrincə, insan bu dünyanı işğal etməkcün yox, bu dünyada yaşamaq və başqalarını da yaşatmaq üçün yaranmışdır. Heçkəs bu dünyanın əbədi sahibi deyildir.

Nizamini fəlsəfi baxışlarının səciyyəvi cəhətlərindən biri də onun fikirlərində həyata və hadisələrə dialektik baxışın elementlərinin olmasıdır. Bu ondan ibarətdir ki, Nizaminin dünyagörüşü və fəlsəfi fikirləri müəyyən dərəcədə antik fəlsəfə və qədim dünyanın elmi baxışları ilə əlaqədar olmuşdur. Nizami öz dövrünün qabaqcıl adamlarında biri idi, ərəb dilinin vasitəsi ilə o antik dövrün mədəniyyətini və fəlsəfəsini öyrənməyə qadir olmuşdur. Nizaminin əldə etdiyi antik dövr mədəniyyəti və elmi araşdırmaları onun yaradıcılığına özünü biruzə vermişdir. Onun antik biliklərə yiyələnməsinin nəticələrini biz “İskəndərnamə” poemasında görmüş oluruq. Nizami öz elmi və tarixə dair bilikləri ilə digər müasirlərindən əsaslı şəkildə fərqlənirdi.

Nizami bir mütəfəkkir şair kimi klassik ədəbiyyatı və fəlsəfəni çox sevirdi, klassik antik müəlliflərin əsərlərini öyrənirdi, öz əsərlərində onlardan misallar çəkir və qədim filosofların, alimlərin fikirlərini öz mülahizələrini inkişaf etdirmək üçün bir əsas kimi qəbul edirdi. Nizaminin qədim yunan fəlsəfəsinə və elminə olan münasibəti bir də o cəhətdən nəzəri cəlb edirdi ki, Nizami heç bir zaman həmin filosofların görüşlərində dini məzmun axtarmamışdır. Halbuki Qərbi Avropa ölkələrində həmin dövrdə yetişmiş humanist yazıçıların əksəriyyətində vəziyyət başqa cürdür. “İstər Dante, istər Petrarka antik dövrün fəlsəfəsinə və elminə müraciət edərkən, hər şeydən əvvəl, həmin fəlsəfədə orta əsrlərin xristian dini görüşlərini əsaslandırmaq üçün səmərəli bir zəmin axtarmışlar. Buna görə də antik dövr filosoflarının

görüşləri Qərbi Avropa humanistlərinin izah və təfsirində müəyyən dərəcədə təhrif edilmiş,öz əsas mütərəqqi istiqamətini itirərək dini şəkilə düşmüşdür” (Wikipedia)Nizaminin antik dünya fəlsəfəsinə və elminə olan münasibəti bu cəhətdən daha da mütərəqqidir. Dante və Petrarkanın antik fəlsəfəyə qarşı bəslədiyi münasibətə görə, Nizaminin ümumiyyətlə antik dünyaya və fəlsəfəyə bəslədiyi münasibət daha çox obyektiv mahiyyət daşıdığıdır.

Nizami,Şərq ölkələrinin ədəbiyyatı tarixində islam dininin dünyanın dəyişməz olduğu haqqındakı təlimindən kənara çıxan ilk şairlərdəndir. Nizaminin müsəlman dininin bu və ya başqa cəhətləri bir o qədər də barışmadığı onun əsərlərində islam dininin bilavasitə kəskin və açıq tənqidi şəkildə meydana çıxmasa da, Nizaminin həyatdakı daimi hərəkət və dəyişiklik haqqındakı təlimi mahiyyət etibarilə İslam dininin əsasları ilə düz gəlir. Məsələn, ”Sirlər Xəzinəsi” əsərinin doqquzuncu fəslində Nizami insana müraciət edərək deyir:

Nəzər sal gör hansıdır gedəcəyin o mənzil,
Bu gəlib getməyinin yolunu öyrənib bil
Öyrən ki,bu səfərə gəlməkdə məqsəd nədir?
Nədir mənə dönməkdə,ondakı hikmət nədir?

Sonra Nizami deyir:

Varlığın tərəddüdlər içindədir bu gün də
Bəlli, dura bilməzsən sən bir ipin üstündə

Beləliklə, Nizami təsdiq edir ki, həyatda baş verən hər bir hadisənin mənası hərəkətdədir, bu dünyada dəyişməz bir şey yoxdur, sükunət bu dünyaya yaddır. Nizami bu fikirlərini inkişaf etdirərək qeyd edir ki, dünyada hər şey daim dəyişdiyi üçün insan özü də heç bir zaman həyatda fəaliyyətsiz mövqə tuta bilməz.

Məlumdur ki, həyatda hər şeyin dəyişdiyini və hərəkətdə olduğunu qədim yunan filosofu heraklit öz fəlsəfəsində əsas bir müddə kimi irəli sürmüşdür. Nizaminin əsərlərinin ayrı-ayrı yerlərində deyilmiş bir sıra fikirlərdən aydın olur ki, o da Heraklitin ardınca dünyada hərşeyin dəyişdiyi, hərəkətdə olduğu haqqındakı mütərəqqi fikrə uyğun mülahizələr söyləmişdir.

Heraklit deyir: ”Mən o şeyi üstün tuturam ki,onu görmək,əşitmək və tədqiq etmək mümkündür” (2, s. 55)

Nizami deyir:”Ağıllı adam o kəsdir ki,görmədiyini qəbul etmir” (3, s. 95)

Bir humanist şair və öz zəmanəsinin hərtərəfli inkişaf etmiş qabaqcıl bir nümayəndəsi olmaq etibarı ilə Nizami, 12-ci əsrdə Azərbaycan mühitində mədəni intibahın ən yüksək zirvəsini təşkil edir. Həmin dövrdəki Azərbaycan mədəniyyəti çox dərin köklərə malikdir və bu köklər Azərbaycan xalqının ictimai-mədəni həyatı ilə ayrılmaz sürətdə bağlı olmuşdur

Ədəbiyyat

1. Ağayev Ə. “Nizami və dünya ədəbiyyatı”. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1964, 171 s.
2. Fəlsəfə tarixi
3. ”İsgəndərnamə”,”Lider nəşriyyat”, Bakı, 2004, 394 s.
4. İnternet məlumatı (Wikipedia)

ORUCOVA SƏHƏR

*filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Bakı Dövlət Universiteti*

İRƏVAN ŞƏHƏRİ – TOPONİM VƏ ETNONİMİ FOLKLOR MATERIALI KİMİ

Açar sözlər: *İrəvan, folklor, toponim, etnos, etnoqrafiya*

Folklore materials - toponym and ethnonym of İravan city

The etymology of the name of the ancient city İravan is investigated in the article. The article have mind of historians, ethnologists about İravan city. When speaking folklore samples about this name, it is also referred to the works of researchers. The toponym and ethnonym of the city of İravan were included in here. *The result of the study proves that this name is as old as the territory itself.*

Keywords: *İravan, folklore, ethnicity, ethnography, place names*

Etnoqrafiya bir elm sahəsi kimi əsasən tarix elminə aid edilir. Lakin etnoqrafiya elə bir sahədir ki, burada bütövlükdə xalq həyatı öz əksini tapır. Azərbaycan xalqının təsərrüfat həyatı, maddi və mənəvi xəzinəsi, adət və ənənələri, ailə və məişəti, xalqın mənəvi dünyasını özündə ehtiva edən sözlər, istilahlər,

terminlər, adlar sistemi və s. bu anlayış altında – etnoqrafiya anlayışı altında cəmlənə bilər. Əslində bu anlayışa etnosa aid olunan hər bir şey aiddir... Bizim fikrimizcə etnoqrafiyada özünü mühafizə edən zəngin bir folklor layı da mövcuddur. Yəni, elə etnoqrafik faktlar vardır ki, bunlar həm də folklor materialı kimi böyük maraq doğurur. Çünki adlar da xalq yaradıcılığıdır, xalq təfəkkürünün məhsulu kimi “Coğrafi adların mənə və məzmununu araşdırmaq bir sıra tarixi, mədəni, ictimai hadisələr haqqında təsəvvür əldə edilməsinə imkan verir. ...Bu adlar uzun müddət yaşayır və nəsildən-nəslə keçir. Qədimdə mövcud olan xalqların, tayfaların, müəyyən tarixi hadisələrin, mübarizələrin müjdəçisi olaraq qalır. ...Adların müəyyən əraziyə, yaşayış məntəqələrinə və s. şamil edilməsi ictimai kateqoriyadır, çünki onlar ərazinin, xalqın, dövlətin mədəniyyətinin, iqtisadiyyatının inkişafını, əhalisini, ayrı-ayrı millətlərin, tayfaların adət-ənənəsini, tarixi hadisələri əks etdirir” (2, 3).

Göründüyü kimi, etnoqrafiyanın sərhədləri ilə folklor sərhədləri yuyulmuş sərhədlər qisminə aiddir və bunların arasında ciddi ayrıntılar qoymaq düz deyildir. Folklor materiallarında zəngin etnoqrafik informasiya olduğu kimi, etnoqrafik materiallarda da xeyli folkloristik informasiya mövcuddur. Adların estetikası, emosional fonu, bədii strukturu, xalq tərəfindən yaradılması, bunlarla bağlı əfsanə və rəvayətlər və s. etnoqrafiyada zəngin folklor layından xəbər verir.

Bu cəhətdən Qərbi Azərbaycandan, xüsusən İrəvan şəhərindən toplanmış və SMOMPK-da nəşr edilmiş etnoqrafik məqalələr xüsusi maraq doğurur. Bunlardan müxtəlif müəlliflər tərəfindən qələmə alınmış “İrəvan şəhəri” və “Dərəçiçək” məqalələr, “İrəvanın alınması (Qocaların dedikləri əsasında), “İrəvan quberniyası və Qara vilayətinə səyahət” (V.Devitski.); “İrəvan şəhərində bağlılığın inkişafı” (V.Devitski.), “İrəvan quberniyasının müsəlman-şialərin matəm məhərrəm ayı”, “İrəvan quberniyası və Qars vilayətinin mineral bulaqları” (V.Devitski.) qəbildən etnoqrafik-folkloristik məqalələri göstərmək olar ki, bunlardan müəyyən bir qisminin təhlil və şərhini verməyə cəhd edəcəyik.

S.P.Zelinskiyin “İrəvan şəhəri” («Городъ Эривань») məqaləsi əsasən iki hissədən ibarətdir və XIX əsrin 80-ci illərinin İrəvan şəhəri haqqında tam, obyektiv tarixi-etnoqrafik, folkloristik, kartoqrafik məlumat verir.

“Tarixi məlumat” («Историческия сведения») adlanan birinci hissədə müəllif İrəvan toponiminin yaranması barədə Nuh (Noy) əfsanəsini xatırladır. Guya Nuh peyğəmbərin gəmisini Ağrı dağının (məndə Ararat) zirvəsindən ətrafa baxanda onun gözlərinə birinci torpaq sahəsi İrəvan təpələri görsənir və “erevume” – “görsənir” (yəni torpaq görsənir mənasında) sözünü deyir və guya bu sözdən də, Yerevan şəhərinin adı yaranır. Buradaca qeyd edək ki, Nuh peyğəmbərin özü və gəmisini barəsində Azərbaycanda, xüsusən Naxçıvan bölgəsində xeyli əfsanələr mövcuddur və bir sıra yer adları da, bu əfsanələrlə izah olunur...

Məsələn, “Ağrı dağı” əfsanəsinin qısa məzmununu belədir: “İki qardaş varmış. Kiçik qardaş böyük qardaşı çox istəyirmiş. Onun yolunda ölümə getməyə hazır imiş. Böyük qardaş isə həmişə kiçiyə soyuq münasibət bəsləyərmiş. Bir gün kiçik qardaş gözəl bir qıza vurulur. Qız da onu sevir. Ancaq böyük qardaş kiçiyin sevgilisini görəndə ona vurulur, amma açıb-ağarda bilmir. İstəyinə yetmək üçün yollar axtarır. Böyük qardaşın bəd xasiyyətinə görə düşmənləri idi və bir gün eşidir ki düşmənləri onu öldürmək üçün yollar axtarır, qurğu qurur. Böyük qardaş bu fürsətdən istifadə edir, kiçik qardaşını düşmən qabağına göndərir, qardaşının sevgilisini isə götürüb qaçır...

Kiçik qardaş düşmənlərə qalib gəlib geri qayıdanda bu bəd xəbəri eşidir və bu qara xəbər onu sarsıdır. Kiçik qardaşın qeyzdən sinəsi yarılır və dağa çevrilir. Dağın orta hissəsi yarıq olduğundan bu dağa Qarnıyarıq adı verilir. O gündən hamı Qarnıyarıq dağını ziyarətə gəlir.

Bu xəbər böyük qardaşa da çatır. Əməlidən peşman olur, dünya ona dar görünür, ürəyində dəhşətli ağrılar baş qaldırır. O da dağa çevrilir və bu dağa Ağrı dağı adı verilir. Böyük qardaş kiçik qardaşa soyuq münasibət bəslədiyindən Ağrı dağın başında ilin bütün fəsilərində qar olur” (1, 33). Ağrı dağı barədə bu qəbildən bir neçə əfsanə və rəvayət mövcuddur ki, bunlar da toplanıb müxtəlif mənbələrdə dərc edilibdir...

Müəllif elə buradaca qeyd edir: “Tatarlar bu şəhəri “İrəvan” adlandırırlar ki, bunun da “məscid” mənasını bildiren “Aya—Rəvan “ sözündən yarandığını güman edirlər” (3, 1).

Müəllif belə bir məlumat da, verir ki, bu şəhər adını Zəngi çayının sol sahilində yerləşən qaladan götürmüşdür ki, bu da “Rəvan-Qulu xanın qalası” adlanır və bununla bağlı xalq arasında gəzən rəvayətlərin mövcud olması da məlumdur... Burada Zəngi çayının adının əmələ gəlməsi haqqında digər bir versiya da irəli sürülür ki, rəvayətə görə çayın buradakı hövzəsində vaxtilə Zəngi adlanan tayfa yaşayırmış və çaya da öz adlarını bu tayfa veribdir. Zəngi (Cəngi) sözünün etimologiyası isə sübut edir ki, bu qədim türk tayfalarından birinin adıdır...

Burada bir tarixi məlumat da verilir ki, erməni tarixçilərinin (Katalikos Oqanes, Moisey Xorenski və s.) özlərinin boyunlarına aldığına görə VII əsrin yarısına qədər İrəvan adında şəhərə heç bir tarixi mənbədə rast gəlinmir. Bu da erməni hiyləgərliyidir... Çünki, tarixi mənbələrə yendikcə bu şəhərin də ən qədim türk şəhərlərindən biri olması üzə çıxması şübhəsizdir ki, bizim tarixçilər bu istiqamətdə axtarışlarını davam

etdirməlidir. Bizə elə gəlir ki, təkcə “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarındakı hadisələrin baş verdiyi tarixi coğrafi ərazinin kartoqrafiyasının bərpası bu versiyanı sübut edə bilər... Və dastandakı folkloristik informasiya müəyyən gümanları doğrulda bilər...

S.P.Zelinski, bunu da qeyd edir ki, erməni tarixçilərinin gətirdiyi bu faktları təsdiq edən heç bir inandırıcı mənbə mövcud deyildir (3, 2).

Məqalədə maraqlı məlumatlardan biri də, 1441-ci ildən 1827-ci ilə qədər, ardıcıl olaraq – 386 il İrəvan şəhərində (həmçinin, bütün Qərbi Azərbaycanın İrəvan xanlığında) hakimlik edən qırxdan çox Azərbaycan türklərinin – xan və bəylərinin adlarının siyahısının verilməsidir. Bu o demək deyildir ki, bundan əvvəlki dövrlərdə İrəvanı başqaları idarə etmişdir. İrəvan həmişə Azərbaycanın ayrılmaz bir parçası olmuşdur. Lakin, bu dövr, nisbətən müstəqil “xanlıq” dövrü kimi səciyyəvidir ki, S.P.Zelinski bu siyahını dəqiqliklə ardıcıl vermişdir. Bu adlar tarixi antroponimlər qismində olduqca maraqlıdır. Bu siyahıda birinci Cahan şahın İrəvana 1441-ci ildə hakim təyin etdiyi Yaqub bəydən tutmuş, məşhur hakimlərdən, məsələn, Uzun Həsən xan (1471), Ağun bəy (1557), Şah Xudabəndənin vaxtında Məhəmməd xan (1578), Sultan Muradın dövründə İrəvan qalasını tikdirən (bərpa etdirən, çünki İrəvan qalasının hələ Yezdegird dövründən /635-638/ İrəvan qalasının olması barədə fakt var) Fərhad paşa (1583), Şah İsmayılın vaxtında Kəlbəli xan (1636), sonralar Məhəmməd Qulu xan (1654), Məhəmməd Rza xan Naxçıvanlının oğlu Murtuza Qulu xan (1679-1691), lap sonralar Mehrəli xan (1709), Həsənəli xan Qacar (1755), Qulaməli xan (1778), sonuncu Hüseyin xana (1807 - 1827) qədər hakimləri göstərmək olar... Bu tarixi şəxslərə məxsus antroponimlərin verilməsi həm tarixilik baxımından, həm də Azərbaycanda xan, bəy kimi titulyar adların necə yaranması baxımından olduqca maraqlı faktlardandır. Və bu xanların bir çoxunun şəxsiyyətləri, tarixi fəaliyyətləri barəsində də xalq arasında müəyyən məzmunlu rəvayətlər dolaşmaqdadır...

Buradan belə bir həqiqət hasil olur ki, toponimiya-antroponimiya-hidronimiya, xüsusən etnotoponimlər və s. adlar sistemi tarixi mənbə olduğu kimi, həm də filologiya-folkloristik mənbədir...

Aborigen əhalisi Azərbaycan türklərindən ibarət bu müstəqil İrəvan xanlığı müəllifin yozduğu kimi “işğal zonası” deyildi və Azərbaycan türkləri burada yerli – aborigen əhali və xanlıq da, qanuni tarixi hakimiyyət strukturu idi...

Müəllifin məqaləsində verilən bu regionda yaranan toponimlər – oykonimlər, oronimlər, hidronimlərin və bunlar barəsində məlum əfsanə və rəvayətlər bu tarixi həqiqəti təsdiqləyən danılmaz faktlardandır ki, ermənilər sonralar bu toponimləri qəsdinən ya öz dillərinə tərcümə edərək, ya da dəyişdirərək erməniləşdirdilər...

Məqalənin birinci hissəsində adları çəkilən və azərbaycanlıların min illər boyu yaratdıqları bu toponimlərdən Zəngi çayı, Axı təpəsi, Mübarək təpəsi, Alagöz dağı, Məmrin arxı, Dəlmə, Sərdar sarayı, Göy məscid, Zəngi körpüsü tarixi və filoloji fakt kimi qorunması müasir dövr üçün olduqca qiymətlidir. Bizim problemə uyğun gəlmədiyindən bu toponimlərdəki etnogenetik çalarlara, tarixi-etnik informasiyaya toxunmadan adlardakı poetiklikə, emosional yaradıcılığa diqqət yetirsək buradakı məna gözəlliyinə heyrət etməmək olmur!?

Zəngi (bəlkə də Cəngi) çayı və “Axı təpəsi” adlarındakı psixologizm (“axı belə olmaz”, “ah-uf” xalq deyimini yada salaq), “Mübarək təpəsi”, “Alagöz dağı” adlarındakı poetiklik, zəngin emosiya insanı duyğulandırır... Yüksək və zəngin bədii təfəkkürə, incə zövqə, təmiz, duyğulu ürəyə, səmimi etibara malik xalq, millət adı bir təpəyə “Mübarək”, dağa “Alagöz” adını qoya bilərdi... Xalqın yaratdığı toponimlərdə, əşyalara və ətrafında gördüklərinə verdiyi adlarda özünü qoruyan xalq yaradıcılığı, folkloristik informasiya, milli təfəkkür tərzindəki lirizm özünü bu şəkildə təkcə bir sözdə də ifadə edə bilər... Hətta dərinə getmək, axtarmaq mümkün olsa, şübhəsiz bu adların hər birisi barədə bir əfsanə, bir rəvayət tapmaq olar...

Belə rəvayət olunur ki, İrəvan şəhəri uğrunda 1735-ci ildə Təhməz xanla Abdulla Paşa arasında döyüş olub. Təhməz xan Axı təpəsinin üstündə mövqə tutur və onun qoşunu qələbə çalır. Qələbə xəbərini Axı təpəsində eşitdiyindən onun əmri ilə Axı təpəsinə Mübarək təpəsi adı verilir və bu təpənin üzərində isə Təhməz xanın şərəfinə eynən onun xan çadırının oxşarı olan abidə tikilir. Lakin, Təhməz xanın bir yanlış hərəkəti olubdur ki, Tiflis əyalətindən 800, İrəvan əyalətindən 300 azərbaycanlı-türk ailəsini şirnikləndirici hədiyyələr və pul verməklə Xorasan vilayətinə köçürübdür ki, bu cür köçmələr gəlmə ermənilərin xeyrinə demografik tarazlığı pozurdu.

S.P.Zelinskinin “İrəvan şəhəri” tarixi-etnoqrafik məqaləsinin ikinci hissəsi İrəvan şəhərinin “Görünüşü, yerləşdiyi ərazi, sərhədləri, böyüklüyü, havası, içməli suyu, suvarma (sistemi), bağçılıq, bostançılıq və sənayesi” adlanır və s. 8-dən 54-ə qədər böyük bir hissəni əhatə edir. Həmçinin, məqalə mövzuya görə yarımşərtləndirilməyə bölünür ki, birinci yarımşərtləndirilmə “Xarici görünüş” («Внешний вид») adlanır.

Burada ayrıca qeyd edilir ki, şəhərin xarici görkəminə məscidlər və rus kilsəsi xüsusi yaraşır verir. Deməli, şəhərdə məscidlər o qədər çox olubdur ki, bu abidələr şəhərin əsas görkəmini təşkil edibdir. Maraq doğuran qeydlərdən biri də, çökəklikdə yerləşən bu şəhəri müsəlmanlar “Bəxti gətirmiş İrəvan çökəkliyi”

adlandırsalar da (yənə addakı emosional fon diqqəti çəkir), belə rəvayət edilir ki, 1837-ci ildə buraya səfər edən rus İmperatoru Nikolay Pavloviç İrəvan şəhərini xüsusi bir ironiya ilə üfunətli çala mənasında “Gilli çala” adlandırmışdır... Göründüyü kimi, burada da milli xarakter özünü aydın bir şəkildə büruzə verir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan xalq əfsanələri (Tərtibçi Paşayev S). BAKI: Yazıçı, 1985, 286 s.
2. Budaqov B.Redaktordan //Nəbiyev N. «Coğrafi adlar» kitabına müqəddimə. Bakı: Azərənşr, 1982, 282 s.
3. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. В 46-ти вып. Вып.I., Тифлис: 1881

PİRƏLİYEVƏ ELNURƏ

Bakı Dövlət Universiteti

ƏHMƏDİ TƏBRİZİ VƏ ONUN “ŞEYX SƏNAN” MƏSNƏVİSİ

Açar sözlər: *Əhmədi Təbrizi, Şeyx Əbdürrəzaq, sevgi fəlsəfəsi, poeziya, ilahi məhəbbət*

Ahmed Tabrizi and works is Sheikh Senan

Ahmed Tabrizi is a poet of XV century. Information about him can be obtained from his works. It is believed that he wrote 3 works. One of these works is Sheikh Senan. In work is being preached divine love.

Keywords: *Ahmadi Tabrizi, Sheikh Abdurrazaq, philosophy of love, poetry, divine love*

XV əsr Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında Əhmədi Təbrizi xüsusi yer tutur. Onun doğulması, həyatı, əsərləri və vəfatı haqda təzkirə və bəyazlarda məlumatlar verilməmişdir. Əhməd Təbrizi haqda məlumatı yalnız onun əsərlərindən almaq mümkündür. Yaşadığı dövrü təxminin olaraq əsərlərində adı çəkilən hökmdarlara əsasən müəyyən etmək olar:

Ĥōş nižāmda idi 'ālem ser-te-ser
Nevbet-i Ya'kūb Ĥān-ıdı meger. (5, 73)

Və yaxud
Adı ol şāhuñ Ĥālilu'llāh idi,
Fi'li dāyim ġasbeten li'llāh idi. (5, 77)

Bu beytlər şairin Sultan Yaqubun, Xəlilullahın dövründə yaşadığını göstərir. Buna əsasən müəyyən etmək olar ki, Əhmədi Təbrizi XV əsrdə yaşayıb yaratmışdır. Sufi şair olan Əhmədi Təbrizinin əsərlərində aşiqanə pərəstişin zahidanə pərəstişi üstələdiyini görürük. Lakin daha çox şairin iki əsəri araşdırmalara cəlb olunmuş, “Şeyx Əbdür Rəzzaq” əsərinə isə toxunulmamışdır. Şairin “Yusif və Züleyxa” əsəri üzərində tədqiqat aparan S. Kayık da şairin iki əsərindən bəhs edir: “Əhmədi XV əsr Türk ədəbiyyatına 2 əsər (Əsrnamə və Yusifi-Züleyxa) töhvə vermişdir” (5, 32). Şeyx Sənan əsərindən bəhs etməməsinin səbəbi isə bu əsərin uzun müddət Əhməd Rumiyə aid edilməsi olmuşdur. Ə.Təbrizinin əsəri Azərbaycan dilində ilk “Şeyx Sənan” dastanıdır. Bu əsərin Əhmədi Təbriziyə aid olub olmaması mübahisə doğurub. Lakin bu əsər vəzn, üslub xüsusiyyətlərinə, dilinin sadəliyinə və bədii xüsusiyyətlərinə görə də şairin “Yusif və Züleyxa” əsərinə yaxınlaşır. Ə.Təbrizinin “Şeyx Sənan” dastanı həzəc bəhrində, yəni digər iki əsərinin yazıldığı bəhrədədir. Dastanın ideyası məhəbbət uğrunda fədakarlıqdır. Dastanda surətlər aləmi çox kasaddır. Hətta demək olar ki, əsərdə epizodik surət yoxdur. Surətlər aləminin zəngin olmaması heç də əsərlərin bədii cəhətdən zəif bir əsər olmasına dəlalət etmir. Əsərləri oxuduqda hər bir surətin xüsusi önəm daşdığını görürük. Şair hər iki əsərində də bu surətlərlə dərin bir məna ifadə etməyə çalışmış, bununla yanaşı ərəb, fars sözlərindən az istifadə etməklə əsərin daha anlaşılan olmasına çalışmışdır. Bir çox tədqiqatçılar Əhmədi Təbrizinin üveysi olduğunu hesab etmişlər. Üveysilər isə Məhəmməd peyğəmbəri özlərinə mürşid seçənlər idi. Sənanı eşq dərdindən xilas etmək üçün müridləri Məhəmməd peyğəmbərə üz tutur:

Gümrah oldu Şeyximiz göstər yol.
Müstafa aydır: əsirgədik səni, (5, 22)

Və yaxud:
Əhmədinin nəqdi sultan mövlana,
Kəndi qəlb vurdu o uluyuna. (5, 26)

Əsərin sonunda verilən bu parçada Əhməd adı da Məhəmməd peyğəmbərə işarədir. Bu da bir daha sübut edir ki, belə bir əsəri bir üveysi yaza bilərdi.

Dastanın orjinal əsər olub olmaması mübahisə obyektinə olub. Firuz Refahi dastanla bağlı apardığı tədqiqatda əsərə sərbəst tərcümə kimi yanaşmış, əsərdəki birləşmə və cümlələri də buna sübut hesab etmişdir. Lakin bununla razılaşmaq o qədər də doğru olmazdı. Çünki əsərin tam orjinal mətni əldə deyil. Əsərin əldəki hissəsinin tam olmadığını göstərən bir sıra faktlar da var. Əvvəla əsərin ənənəvi girişlə başlamadığını görürük. Amma Əhməd Təbriziyə aid edilən digər iki əsərdə də (“Əsrnamə” və “Yusif və Züleyxa”) ənənəvi giriş var. Baxmayaraq ki, şair “Əsrnamə” əsərinin Əttardan tərcümə olduğunu əsərində qeyd edir, yenə də onu ənənəvi başlıqla yazır. Əgər “Şeyx Sənan” əsəri də tərcümə olsaydı belə şair onu da klassik üslub ənənəsinə uyğun olaraq ənənəvi girişlə başlamalı idi. Eyni zamanda əsərin hansı hökmdara həsr olunması, yazılma səbəbi haqda da əsərdə məlumat yoxdur. A. Gönül məsnəvi haqda doğru şəkildə qeyd edir: “Belli bir konuda, bağımsız eser olarak yazılmış mesnevilerin sağlam bir planları vardır. Giriş, konunun anlatıldığı bölüm ve bitiş; bütün mesnevilerde özen gösterilen bir sıralamadır. Giriş Bölümü; tevhit, münācāt, na‘t, mesnevinin sunulduğu kişiye övgü ve sebep-i telif (eserin yazılma sebebi) başlıklarını ihtiva eder (8, 3)”. Deməli əsərin həmin hissələri bizə gəlib çatmayıb.

Bununla yanaşı əsərdə uyğunsuzluqlar görürük. Məsələn:

Eşq neçələr xərmənin verdi yelə,
Eşq vəsfi xud haçan gələ dilə
Aşiqə netmək gərək eşq bildirir,
Mən nə deyim eşq işi müşkül durur.
Var idi Kənan şəhərində bir ulu,
Həm sahib kəramət ü ayu xulu. (9, 12)

Əsərin hissələri arasında bu uyğunsuzluqlarla yanaşı əsərin bəzi hissələrində fikir təkrarlanmasına da rast gəlirik. Məsələn:

O qız aydır:gerçək isən sən ey yar,
Dörd işi qılmaq gərək sən ixtiyar.
Bir ulu müridi Şeyxin Kəbəyə,
Varmış idi, gör bulara nə deyə.
Əbdi Rəhman adını derlər idi,
Hamısından Şeyx onu yenlər idi. (9, 18)

Burda kafər qızının Şeyx Sənana 4 şərt irəli sürməsi göstərilir və bundan sonra Əbdi Rəhman əhvalatı başlayır. Əbdi Rəhmanla müridlərin danışığı bitdikdən sonra isə yenidən əsərdə həmin hissə təkrar olunur və məntiqi uyğunsuzluq əmələ gəlir:

O qız aydır:gerçəkisən sən ey yar,
Dörd işi qılmaq gərəksən ixtiyar.
Şeyx aydır: yüzmin kəz dersən şəha,
Şənin ilə verəyim əhdi vəfa. (5, 18)

Bu hal bir daha sübut edir ki, əsərin tam şəkli əldə deyil və əldə olan hissələr də əsas mətnin müəyyən hissəsidir. Şair əsərin tərcümə olması haqda heç bir məlumat vermir. F.Rifahinin tədqiqatına münasibətini bildirən S.İbrahimov əsərin orjinal olub-olmaması haqda haqlı olaraq belə qeyd edir: “Bu mənada, Əhmədi Təbrizinin “Şeyx Əbdülrezaq” poeması da orijinal” (9, 145). Əgər eyni adlı əsərləri tərcümə əsəri adlandırsaydıq onda, Füzuli yaradıcılığının zirvəsi olan “Leyli və Məcnun” əsərini də sərbəst tərcümə adlandırmaq lazım gələrdi.

Dastanın baş qəhrəmanı Şeyx Sənanıdır. Ondən başqa əsərdə kafər qızı, müridlər, Sənanın sevimli müridi Əbdi Rəhman, keşiş surətləridir Əsərdə məhəbbətin hər bir insanı dəyişə biləcəyi təsəvvür olunur, lakin bu məhəbbət yalnız cismani deyil, eyni zamanda ilahi məhəbbətdir. Məhəbbət uğrunda hər şeydən keçən Şeyx Sənan əsər boyu kamilləşir və ən sonda ilahi məhəbbətə çatır və haqqa qovuşur.

Ömrünün 80 ilini ibadətə sərf edən, 50 dəfə həccə gedən, şəriət mərhələsinin bütün şərtlərini yerinə yetirən Şeyx Sənan bir yuxu görür və bu yuxunu yozdurmaq üçün getdiyi səfərdə bir huriyə aşiq olur və bununla da Sənanın eşq macərası başlayır:

Çünki gördü Şeyx o qızın üzün,
Ah qıldı, torpağa vurdu üzün.
Eşq Şeyxin gərət etdi canını,
Küfrə dəyişirdi Şeyx imanını. (9, 14)

Beləliklə, şeyx təriqət mərhələsinə qədəm qoyur. Təriqət mərhələsi isə şəriət mərhələlərinə əməl etməklə gedilən yoldur və bu yolda insan formal olan şeylərdən uzaqlaşaraq ilahi eşqə yönəlir. Y.Babayev yazır: “Şəriət hökmün, göstərişin özü, təriqət isə onun əməli icrasıdır (1, 33). Şeyx kafər qızını görüb ona aşiq olduqdan sonra əsl eşqin nə olduğunu dərk etməyə başlayır. Burda kafər qızı vasitədir. Çünki təsəvvüfdə Allahın yaratdıqlarını sevmək Allahı sevməkdir. Bu haqda Yunus Əmrə də haqlı olaraq yazıb:

“Yaradılanı severiz yaradandan ötrü” (2, 82). Şeyxin bu qız üçün hər şeydən keçdiyini görə müridləri isə onu tərki etməklə sübut edirlər ki, onların şeyxə sevgisi heç də həqiqi sevgi deyil. Əsərdə bu haqda Əbdi Rəhmanın dilindən belə deyilir:

O mürid ayıtdı ki, ey yalan ərən,
Bivəfa övrətdən alı ol ərən.
Yar gərək kim, düşmüş ikən ər ola,
Yoxsa kim, tərki eyləyə nə ər ola?
Şeyxə siz gerçəkin yar mı siniz?
Kim, gərək o qıldığın qılaydınız. (5, 18)

Burdan da anlaşılır ki, müridləri Sənana yar olmağı bacarmırlar. Buna görə də, Sənan həqiqi yarı, əsl eşqi axtarır. Çünki haqqa yalnız eşq ilə qovuşmaq olar. Eşqi üçün Şeyx Sənan hər şeydən, hətta dinindən belə dönməyə razı olur və belinə “zünar” (xristianların bağladığı kəmər) bağlayır. Kəbəni deyir (kilsə, monastr) dəyişir. Sənanın dinindən dönməsi əslində onun ilahi eşqə doğru getdiyini göstərir. S. Xəlilov yazır: “İlahi eşqdə dinlər arasında sərhəd götürülür”(4, 14-15). Allah qarşısında müsəlman da, bədpərəst də, xristian da birdir. Əsərdə kafər qızı surətinin verilməsi də məhz bununla, yəni eşqin heç bir sərhəd tanımaması ilə bağlıdır. Eşq o qədər qüvvəlidir ki, Sənan sevgilisi üçün donuz otarmağa, insanlar içində rüsvay olmağa belə göz yumur. Eşq insanı rüsvay edir, aqlını başından alır, onu divanəyə çevirir. Amma bu divanəlik hikkə və şərəblə olan divanəlik deyil, ilahi eşq yolunda, yarıdan uğrunda olan divanəlikdir. Bu aşığıdakı beytlərdə öz əksini tapır:

Eşqin əvvəl bunyadı rusvalıq durur,
Qılanına görə o, bənlik durur. (9, 19)

Lakin ilahi eşqə, yaradana qovuşmaq üçün Sənan maddi olan hər şeydən əl çəkməlidir. Çünki həqiqi gözəl ilahi eşqə aparan yolda bələdçi olsa da, aşiqi maddi dünyaya bağlayır. Bu zaman Sənanın sevdiyi qız onunla haq arasında duran bir pərdə olur:

Həqq ilə Şeyxin arasında yara,
Vardı gərdü-ğubar yavlıq qara.
O ğubarın qurtuldu onun canı,
Qaranılıqda qoymadıq biz oni. (5, 21)

Əsərin sonunda Şeyx Sənan onun üçün hər şeyi gözə alıb, bilmədiyi yerlərə tək başına gələn kafər qızını rədd edərək Məcnun səviyyəsinə yüksəlir:

Mən qururam, sən yaşarısan paşa,
Necə yoldaş olisər quru yaşa?
O qız aydır : eyləsə qılğil dua,
İndiki duan sənün göyə axa. (5, 26)

Həqiqət mərhələsinə yüksələn Sənan Allahdan başqa yar tanımır, yalnız onu sevir və haqqa qovuşur. Həqiqət mərhələsində ikilik aradan götürülür. Bu mərhələdə aşiq məqsədinə çataraq yarına (yaradana) qovuşur. Nəimi həqiqət mərhələsi haqda haqlı olaraq yazır: “Təriqət bütün dünyəvi mənzil və məqamlardan uzaq qalaraq səni Mövlaya yaxınlaşdıracaq olan təqvaya yapışmaq və onu tutmaqdır. Həqiqət isə qayəyə çatmaq, təcəlli nurunu müşahidə etmək deməkdir” (7, 18). Sənanın sevgilisindən imtina etməsinin digər bir səbəbi də onun artıq yaşlanması və maddi, dünyəvi eşqə fiziki cəhətdən uyğun olmaması idi.

Ədəbiyyat

1. Babayev. Y. Təsəvvüf ədəbiyyatı: Sufizm və hürufizm. Bakı, Nurlan, 2007
2. Çömlək . Y. Böyüklerin dilinden Tasavvuf.
3. Xəlilov.B. Türkün hikmət xəzinəsi: Xoca Əhməd Yəsəvi. Bakı, 2010
4. Xəlilov.S.,Postmodernizmdə xarici notlar. 525-ci qəzet.- 2013.- 25 may. s. 14-15
5. Kayık. S, Tebrizli Ahmedî Yusuf u Zeliha(1B-35B İnceleme-Metin-Dizin). İstanbul, 2007
6. Nağısoylu. M, Əhmədi Təbrizi və “Əsrarnamə” tərcüməsi. Bakı, 2012
7. Nəimi F. Vəsiyyətnamə. «Azərbaycan», № 5, 1970
8. Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi, Eski Türk Edebiyatı Anabilim Dalı, gayan@selcuk.edu.tr . 2009
9. Təbrizi. Ə, Şeyx Əbdul-Rəzzaq dastanı, Tehran, 2016
10. Tərbiyyət. M. Danişməndani-Azərbaycan. Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1987
11. Turan. M. Dini- Tasavvufi Halk Edebiyatı.

RƏHİMOVA GÜLNAR

Bakı Slaviyan Universiteti

**SOVET DÖVRÜ VƏ MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ DRAMATURGİYASINDA AİLƏ-MƏİŞƏT
MÖVZUSU (C.CABBARLI, İ.ƏFƏNDİYEV VƏ Ə.ƏMİRLİNİN YARADICILIQ
MATERİALLARI ƏSASINDA)**

Açar sözlər: *İnsan, ailə, cəmiyyət, pul, azadlıq*

Family-household theme in the Soviet and independence era's drama. (According J Jabbarli, İ. Afandiev and A. Amirli's creative activity)

In my article I applied to family-household subject plays which included J. Jabbarli İ. Afandiev, and A. Amirli's creative activity. Although periods are different, but family-household relations are always the same. It is clear that, plays are influenced by periodicity factor. And in this way, similar features of both periods plays are appeared. Although the size of these plays was so little, but the purpose was great.

Keywords: *Human, family, society, money, freedom*

Hər bir hadisənin mütləq ki, bir başlanğıcı olur. Bir hadisənin baş verməsi üçün mütləq buna səbəb olan amillər vardır. Azərbaycan dramaturgiyasının bugünkü yüksək mərhələyə çatmasına təkan verən hadisələr çox olmuşdur. Başlanğıcını Mirzə Fətəli Axundovun komediyaları üzərində quran Azərbaycan dramaturgiyası hazırda ədəbiyyatımız tarixində öz layiqli yerini tutmuşdur.

XIX əsrin ortalarına qədər yalnız xalq yaradıcılığında, el bayramlarında, dini mərasimlərdə, ibtidai tərzdə yaşanan teatr M. Fətəli dühası ilə müstəqil sənət səviyyəsinə qaldırılmış, incəsənətimizdə yeni bir janr kimi təşəkkül tapmışdır. M. F. Axundzadə vaxtını çoxdan keçirmiş, köhnəlib əngələ çevrilmiş ənənələri rədd edir, zamanın tələbinə uyğun yeni müasir məzmunlu ədəbiyyat yaratmağa çalışır və yeni bədii ifadə üsulları axtarır. O, öz yaradıcılıq fəaliyyətində komediya janrına böyük üstünlük verir. "İnsanlar tənqidi əsər oxumağa həmişə həvəskardırlar". İnsanların təbiətində olan pis və yaramaz əməlləri tənqid, istehza və məsxərədən başqa heç bir vasitə ilə məhv etmək olmaz (6, s. 9).

Sosialist inqilabı nəticəsində Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti quruldu. Sovet hakimiyyətinin qurulması ilə xalqımızın həyatında, incəsənətində, mədəniyyətində və ən əsası ədəbiyyatında yeni bir inkişaf dövrü başlamışdır. Bu dövr Azərbaycan dramaturgiyasında sənətin həyata yaxınlaşması, dramaturqların zamanın, əsrin çağırışına daha yaxından qoşulması ilə seçilir.

Sosialist inqilabından sonrakı mərhələ yeni 20-ci illərin başlanğıcı teatrın və dramaturgiyanın qızğın fəaliyyət illəri olmuşdur. Azərbaycan dramaturgiyasında bundan sonra kiçik həcmli pyeslər yaranır. Bu pyeslərin mövzusu həyatın çox müxtəlif sahələrinə və məsələlərinə həsr olunmuşdur. Məqsəd böyüklüyü o vaxt yazılan kiçik həcmli pyeslərin əksəriyyəti üçün xasdır. Biz bunu hekayələrdə də görürük. Bəzən irihəcmli romanda olan fikirləri qısa və yığcam şəkildə hekayədə də vermək mümkündür.

Kiçik formalı dramaturgiyanın yaxşı nümunələri sənətkarlıq keyfiyyəti, forma bitkinliyi, özünəməxsus üslub xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Bu dramaturgiyanın ilk nümunələri olan pyeslərin bir xüsusiyyəti və əhəmiyyətli cəhəti də ondan ibarətdir ki, onların iştirakçılarının əksəriyyəti yenicə yaranmış Sovet Respublikasının vətəndaşları, sovet adamlarıdır. Bu iştirakçıların içərsində əhəlinin bütün təbəqələrini təmsil edən şəxslər, fəhlə, kəndli, əsgər, müəllim, həkim, sovet idarələrində işləyənlər, evdar qadınlar, mənfi tiplər içərisində isə tacirlər, ruhanilər və qeyriləri vardır (6, s. 44)

Sovet dramaturgiyasının yaranması, formalaşması və onbeşillik inkişaf yolu Cəfər Cabbarlının yaradıcılığı, fəaliyyəti ilə bağlıdır. Sovet dövrü Azərbaycan dramaturgiyasını Cəfər Cabbarlısız təsəvvür etmək mümkün deyil.

Mən bu məqaləmdə Cəfər Cabbarlı, İlyas Əfəndiyev və Əli Əmirlinin ailə-məişət mövzusunda həsr olunmuş pyeslərinə müraciət etmişəm. C. Cabbarlı və İ. Əfəndiyevin pyesləri ilə Sovet dövrü Azərbaycan dramaturgiyasını və Əli Əmirlinin pyesləri vasitəsi ilə Müstəqillik dövrü Azərbaycan dramaturgiyasını müqayisəli şəkildə təhlil edəcəm. Və bu pyesləri təhlil etməklə hər iki dövrə məxsus dramaturgiyalara aid olan xüsusiyyətlər aydınlaşır.

C. Cabbarlının yaradıcılığının ilk dövründə hələ bəsit və dumanlı şəkildə, ancaq köhnəliyin zəif tənqidi və həyatındakı ədalətsizliyə qarşı kövrək etiraz şəklində təzahür edir.

C.Cabbarlının ailə-məişət münasibətlərinə həsr olunmuş əsərlərdən biri “Sevil” pyesidir. Bu pyesdə nəinki ailə daxilində,ailədə olan insanların necə zidd xarakterə malik olması ilə yanaşı, dövrlə əlaqədar olaraq bir çox məsələlər aşkara çıxarılır. Ailə münasibətlərinin fonunda daha dərin problemlər üzə çıxır.

Mehdi Məmmədov: “C.Cabbarlı köhnə dünyanı öz əsərlərində çox vaxt məzarıstanə, ölümlər dünyasına bənzədir”. Bu təşbehdən Sevil pyesində çox tutarlı və mənalı şəkildə istifadə olunmuşdur. Balaş öz atasını yüksək cəmiyyət adamları ilə görüşdürərkən ona ölü paltarını geyindirir. Çünki bu paltar əqidəcə geri qalmış ,yalnız öz sərvətləri ilə öyünən insanların xoşuna gəlməyə bilməzdi (6. s. 58).

Sevil pyesi günün aktual hadisələrindən birinə toxunurdu. Lakin günün hadisəsində dövrün mahiyyəti, əsrin keyfiyyəti açılırdı. “Qadın azadlığı” problemi qırmızı xətt kimi pyesdən keçdiyi aydın sezilir.

Pyesin mövzusu hələ də patriarxal əlaqələrlə yaşayan bir ailə həyatından alınmışdır. Gənc Sevil əri Balaşdan təhqir və zülm görür. Lakin adət-ənənə,dini etiqad onu dözməyə məcbur edir. Balaş isə atasına və bacısına qarşı da sərtidir. O, əxlaq və vicdan tələblərini, haqqı və həqiqəti tapdalayaraq nəyin bahasına olursa olsun “Yüksək cəmiyyət”ə daxil olmağa, böyük vəzifəyə və dövlətə çatmağa çalışır. Gülüş və Atakişi Balaşa qarşı çıxır, ondan üz döndərirlər. Küçələrə atılmış Sevil bir neçə il əzab,ehtiyac içində yaşadığından sonra haqqını axtarıb üsyana qalxır. Çadrasını qəzəblə Balaşın üzünə çırpıb həyat meydanına atılır. Bu vaxta qədər zülmət içində, əsarət altında yaşayan bu adamlar indi yeniliyə qovuşur öz taleyini azadlığa çıxmış xalqın taleyinə bağlayıb xoşbəxt olurlar. “Sevil” pyesi Azərbaycanda, ümumiyyətlə, Şərqdə qadın azadlığı uğrunda aparılan mübarizədə çox əhəmiyyətli rol oynamış, çadra əleyhinə alovlu bir təbliğata çevrilmişdir.

Obrazların keçdikləri həyat yolu, aqibətləri, pyesin sonunda gələcəyə inamın necə də sonsuz, ucsuz-bucaqsız sevgi ilə dolu olduğunu göstərir. Dünyanı,kainatı öz uşaq ağılıyla dərk etmək istəyən, bunun üçün də dünyanı səyahət etmək istəyən, bunun xəyalı ilə yaşayan Gündüzün “Mən yol başına bütün çocuqlardan tez çatacağam...Mən daima irəliyə doğru gedəcəyəm! Marsa, Yupiterə sonsuz fəzalara gedəcəyəm... sözləri ilə gələcəyə baxışın ,yeniliyə,gözəl işıqlı dünyaya olan ümidin simvolu kimi səslənir (2, s. 54).

C.Cabbarlının ailə-məişət mövzusunda həsr olunmuş digər bir əsəri də “Vəfalı Səriyyə yaxud Göz yaşı içində Gülüş”pyesidir. “Vəfalı Səriyyə”də yeniliyə düşmən kəsilən ehkamlara,şər enerjili irticaya, naftalin qoxulu mühafizəkarlığa qarşı mübarizədə obrazların inadkarlığı onları fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Bu pyes cəmiyyətdəki ədalətsizlikdən bəhs edir. Haqsızlıqlara qəzəb və nifrət bildirirlir. Burjua – mülkədar cəmiyyətində hökm sürən nadanlıqın, cəhələtin və avamlığın bir –birini təmiz, saf məhəbbətlə sevən gənclərin həyatlarına böyük maneə olduğunu göstərmişdir. “Vəfalı Səriyyə” pyesində keçmişdən gələn bir ənənəni görürük.Bu ənənə M.F.Axundovun dramaturgiyasına xas olan bir ənənədir. Sonda dövlət qulluqçularının, çinovniklərin gəlməsi ilə hər şey dəyişir, aydınlığa qovuşur. Səriyyənin məcburi olaraq başqasına ərə verilməsinin qarşısını alırlar.

“Vəfalı Səriyyə yaxud Göz yaşı içində Gülüş” əsərindən sonra “Solğun çiçəklər pyesi yazılmışdır. Ailə-məişət mövzusunda həsr olunan pyeslərdən biridir. Pyesdə dramaturq ictimai quruluşa öz etirazını bildirmişdir. “Solğun çiçəklər”də burjua-mülkədar cəmiyyətinin ziddiyyətləri əsas götürülərək bir ailə daxilində göstərilmişdir. Eyni zamanda həmin cəmiyyətdə pulun, sərvətin insanların əxlaqını pozaraq, daxili aləmlərini eybəcərləşdirdiklərini, sədaqətli təmiz qəlblə insanlara əzab və işgəncələr verildiyini görürük.

Əsərdə C.Cabbarlı həyatı realist boyalarla təsvir edərək ədalətsizliyin, fəlakətlərin mənbəyini göstərə bilmişdir.

XX əsr ədəbi nəzəri fikrində formalaşmış - İlyas Əfəndiyev bədii fikir tariximizdə fenomenidir.İlyas Əfəndiyevin müraciət etdiyi bütün janrların baş qəhrəmanı yazıçı özüdür və bu hekayə,povest.roman və dramlarının cəmliyində reallaşan yazıçı üslubudur.

İlyas Əfəndiyevin ailə-məişət mövzusunda həsr olunmuş pyeslərdən biri “Büllur sarayda”dır. Bir ailə daxilində olan məsələlərin kökü cəmiyyətdən gəlir. Evlərinə gələn pulun haradan gəldiyini bilməyən Aynur atasının həqiqətən də vicdanla, zəhmətlə bu pullara sahib olduğunu düşünür.Sevdiyi oğlanla-Həbiblə gələcəkdə ailə həyatı qurmaq barədə xəyalları da həyata keçmir. Ondən ayrılandıqdan sonra atasının ,analığının istəyi ilə başqa birinə ,imkanlı birisinə getsə də o xoşbəxt ola bilmir. Xoşbəxtlik onun üçün əlçatmaz olur.Atası kiməsə işi keçsin deyərək ona lazım olan adama müəllim deyərək müraciət edir. Ağahüseyn: Məsələni işimin xatirinə Cumuya müəllim deyirəm. O, o dəqiqə müəllim olmadı ki?! Aynur: Ey müqəddəs müəllim sözü! Sən haradan düşdün bu adamların ağzına! Bu dialoqdan görürük ki, o dövrdə insana ancaq puluna görə hörmət edirmişlər. Pulun varsa həyatında hər şey olacaq xülyası ilə yaşayırdılar. Aynur pula həris olan birisi deyildir, sadəcə əvvəldən öyrəşdiyi rahatlıqdan uzaqlaşma bilmədi. Həbibin anası zavodda fəhlə işləyirdi.Aynur onların kasıb mənzilini görəndə sarsıntı keçirir. Belə bir evdə yaşamaq ona dəhşətli gəlir. Və məhz buna görə də, ondan ayrılır. Bir cəmiyyətdə ki, pul çox şeyi həllər edərsə , bu cəmiyyət ikiüzlülükdən, riyakarlıqdan uzaq ola bilməz. Həbib öz savadı ilə həyatını dəyişdi. Aynur isə səhvini anlasa da geriye yol olmadığını anladı. Həbibin anasına yaşadığı evə münasibətini bildirəndə, ondan sonra Həbibə gedən bütün yolların qapısı onun üçün artıq bağlı idi. Atasının, Qədimin bütün gizlin işlərinin üstü

komissiyanın gəlişi ilə ifşa olunur. Qədim kimilər özlərini doğru çıxartmaq naminə, işdə qanunsuzluğa yol vermədiklərini sübut etmək üçün öz işçilərini – Sədaqəti belə acımadan yoxa çıxartdırır. Aynur: Uçub dağılmalı idi, bu büllur saray. Çürük sütunlar üzərində qurulmuşdur. Brilliyantlar gözlərini kor etmişdir. Xalqa xəyanətin cəzası amansız olur...

İ.Əfəndiyev qədər ailə münasibətlərini ustalıqla təsvir edə bilən bir dramaturq mənəcə, indiyə qədər də yoxdur. Sovet dövründə yaşayan insanın nəinki ailə münasibətlərini oxucuya göstərirdi, eyni azamanda da pyesdəki personajları bütün tərəflərdən həm sosioloji, həm də psixoloji cəhətdən təhlil etmək üçün şərait yaradır. Dramaturqun belə pyeslərindən biri də “Bizim qəribə taleyimiz”dir. Pyesi oxumağa başladığım andan hadisələr asta ardıcılıqla irəliləyir. Məlum olur ki, Nərminlə Kamran bir vaxtlar bir-birilərini sevilblər. Amma həyatda yollarını ayırmaq məcburiyyətində qalıblar. Ayrı olmaqlarına baxmayaraq bu sevgi hələ də onların qəlblərində gizlin şəkildə davam edir. Cəmillə evlənən Nərmin onu yalandan sevirəm də demir. Onların oğlu Samir isə Nərgizi sevir. Cəmil yüksək vəzifədə olduğu üçün ki, zavodda işləyən, kasıb təbəqənin nümayəndəsinin qızını almaq istəmir. Çox qəribədir sanki, Cəmil heç vaxt kasıb olmayıb, elə bil bu vəzifəyə heç nədən gəlib. Səhnədə tamaşa bitdikdən sonra Mələk, Cavanşir kef məclisi qururlar. Musa və Davud da onlara qoşulur. Sahə müvəkkilinin gəlişi və onlara xəbərdarlıq etməsi ilə onlar arasında mübahisə başlanır. Sahə müvəkkilinin əl-qolunu bağlayırlar. Samir gəlib sahə müvəkkilinin əl-qolunu açmaq istəyir, amma, oğlanlar buna icazə vermir. Samir şüşə ilə Cavanşirin başına vurur. Onların işlərinə Kamran Muradzadə baxır. Mələk danışdıqdan sonra məlum olur əslində onun bu vəziyyətə düşməsində həm içki içməsində, həm də narkotik vasitələrə qurşanmasında cəmiyyətdən çox ailəsinin rolu olub. Analığı Zərxinimin atasına olan xəyanətini qəbul edə bilmir və həyatdan, hər kəsdən küskün şəkildə yaşayır. Burada ailə birinci dərəcəli, cəmiyyət isə ikinci dərəcəli günahkardırlar. Musanın atası Fərişlə söhbəti zamanı məlum olur bu qədər pulu tələbələri imtahandan kəsərək əldə edib. Cavanşirin atası Ataxan ilə söhbətində məlum olur ki, o torpağı 100 hektar əvəzinə 300 hektar əkdirir və kəndliyə 100 hektarın pulun verir. Hamilə qadınları işlədirsiniz haradadır sizin vicdanınız. Kamran sovxozu komissiya göndərir. Ən sonda Samirin atası Cəmillə görüşür. Əslində Samirin heç bir günahı yoxdur. Cəmil Kamranı Moskvada gördüyünü, Nərminə isə heç nə bildirməmişdir. Nərmin ürək xəstəsidir. Onları təbrik üçün evinə yığılan yaltaqların hamısını qovur. Oğlunu Kamrana tapşırır. Biz xoşbəxt olmadıq, çalış Samirlə Nərgiz xoşbəxt olsunlar.

Cəmil kasıb ailənin bir qızını almaq istəmirdi, amma şərəfin, namusun hər şeydən üstün olduğunu unudurdu. Əlinə daima pul gələn insanın gözü doymur. Bir dəfə gəldisə, mütləq ardı da gəlməlidir. Doğrudan da həyat qəribədir. Bu həyatda isə bir-birindən ayrı düşmüş, amma sonda hansısa bir səbəblə yenidən bir araya gələn Nərmin və Kamranın teleyi kimi qəribədir...

İ.Əfəndiyevin digər pyeslərindən biri də “Qəribə oğlan”dır. Valehin Kaməloyə vurulması, hər dəfə onun yanından keçərkən sadəcə salam verməsi, heç cür öz sevgisini bildirə bilməməsi və digər bu kimi məsələlər pyesdə öz əksini tapıb. Kəmalənin atası- Dadaş Rahimoviç yeni vəzifəyə keçəndən etibarən öz ətrafındakı insanları seçməyə başlayır. Valehin kasıb olduğunu biləndə qızını ona vermək istəmir. İlk elçiliyə Valehin dostlarının getməsi və onların hər birinin öz xalqlarına məxsus milli geyimdə gəlmələri pyesin ən maraqlı hissələrindən biridir. Bu hissədən də Azərbaycan da multikulturalizm dəyərlərinin Sovet dövründə də yaşadığını aşkar görmək olar.

Valehin dostu xarici ölkələrə gedib-gələn jurnalist Muratovun uydurduğu kələk dramaturji strukturunda həlledici rol oynayır. Guya Fransada mühacirətdə olan qocanın ölüm qabağı səkkiz milyon frank miqdarında pulu yaxın qohumu Valehə miras qoyması hadisələrin istiqamətini dəyişir. Kəmalənin var-dövlət hərəsi olan valideynləri öz qızlarını məmnuniyyətlə Valehə ərə verməyə razı olurlar. Ailə həyatını yalanla qurmaq istəməyən Valehin xaricdə heç bir qohumu olmadığını gələcək qayınatası Dadaşa qəti şəkildə bildirməsi, üstəlik Muratovun da bu məsələnin zarafat olduğunu təsdiqləməsi belə hadisələrin gedişinə təsir etmir. Kəmalənin: “Yadımdadır mı ata?.. Sən uşaqlıqda mənə şirin nağıllar deyərdin. Kəndinizdə yaşamış xəsis bir dövlətinin acgözlülüüyü ucundan necə gülünc vəziyyətlərə düşdüyü barədə məzəli əhvalatlar danışıb mənə güldürərdin. Əgər Muratovun zarafatı doğru olsaydı belə öz vətənini atıb gedib yadların qucağına sığınan bir adamın milyonlarının mənə gözümə bir qəpiklik dəyəri olmazdı” (3, s. 53)

Azərbaycan müstəqillik etdikdən sonra səhnələrimizdə ən çox oynalınan tamaşalar məhz komediyalar olur. 1990-cı illərdə dramaturgiya sahəsində fərqlənən imzalardan biri Əli Əmirlidir. Əli Əmirlinin səhnə uğurunun başlıca sirlərindən biri dövrün, “zəmanəmizin qəhrəmanı”nı vaxtında görüb, dürüst analiz və təsvir etməsi tamaşaçı qarşısına çıxarmasıdır. Bütövlükdə Əli Əmirlinin pyeslərinin mövzu əhatəsi genişdir. Əli Əmirlinin 1990-cı illərdə qələmə aldığı pyeslər əsasən komediya və melodram janrındadır.

Əli Əmirlinin ailə-məişət mövzusunda yazılmış pyeslərdən biri “Köhnə ev”dir. Keçmiş neftçi olan Qüdrət Qurbanoviçin ailədə nüfuzu qalmamışdır. O, sovet dövrünün adamıdır. Evinin ondan xəbərsiz özünüdə dediyi kimi, ölkəni düşünməyənlərin, Sahib kimi iş adamına satılması onun artıq heç bir hüquq sahibi olmadığını göstərir. Zəhra da atasına bənzəyir. Doğma evindən heç bir yerə getmək istəmir. Bütün

gərginliklər Qüdrət Qurbanoviçdən xəbərsiz qonaqlıq təşkil olunması ilə başlayır. Qonaq çağırılanlar isə Zəhranın keçmiş dostu opera müğənnisi Kamran Qızılsəs və onun həyat yoldaşı Bəcəkdir. Bəcəyin Sahib bəy kimi bir biznesmenə qoşulub qaçması dramaturji gərginliyi mücərrədləşdirir. Sahibin Canaya evlilik təklif etməsi ilə vəziyyət bir qədər dəyişir. Sahib və Q.Qurbanoviç ayrı qütbləri, təbəqələri özündə əks etdirən iki xarakter olaraq qarşı-qarşıya qoyulur. Onların fikirləri heç bir zaman bir-birilərinin fikirləri ilə barışmayacaq. Qüdrət vətinini hədsiz dərəcədə sevən bir insandır. Sahib isə həyatı boyu işləyən əsl neftçilərin əməklərinin, əziyyətlərinin başqaları tərəfindən mənimsənilmədiyini gördükcə, onlara lazımınca dəyər verilmədiyini bildirir. Və onların sayəsində yüksək vəzifə tutanları da ifşa edir, bütün bunlara göz yummaq istəmir.

Ə.Əmirinin “Varlı qadın” pyesi həmin illərdə yaranan iqtisadi çətinliklərin ailədə yaratdığı vəziyyətin nəticəsində bir çox problemlər yaranır. Əslində bu problemlər Sarı və Həvvanın ailə qurduqları gündən ehtibarən var. Sadəcə daha da üzə çıxmasına səbəb Həvvanın bibisi tərəfindən ona qalan miras oldu. Ata və ana maddi çətinlik üzündən intihar etmək dərəcəsinə belə gəlib çıxırlar. Vəkilin gəlişi və Həvvanı Almaniyaya aparması ilə vəziyyət dəyişir. Həvva xanımın qoyulan şərtə görə Zərliñkilər nəslindən kiməsə ərə getməyə hazırlaşması zamanı ziddiyyətlərin daha da kəskinləşməsinin şahidi oluruq. Tapılan kişinin cılız və xırda boylu olması “Mişoppa”ya bənzəməsi adının Pəhləvan olmasına baxmayaraq, adı ilə görünüşü üst-üstə düşür. Həbsxanadan çıxmış yekəpərin daha çox faiz istəməsi, əsas dramaturji hadisə istiqamətində daha yeni bir ziddiyyəti təqdim edir. Özünün belə xəbərinin olmaması və çətin vəziyyətə düşmüş Sarının da Zərliñkilər nəslindən biri olduğunun aşkar olunması hadisələri xoş bir sonluğa çatdırır.

Hadisələrin bu şəkildə sona çatdırılması isə milli dramaturgiyamızın sosrealizm mərhələsinə xas modeli kimi keçid dövründə də yaşamaq hüququna malikdir. (3, s. 52)

Aydın Talıbzadə “Varlı qadın” pyesi haqqında yazır: Komediyanın əməl partiturasının mərkəzində “Cənab Pul” dayanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Ə.Əmirinin “Varlı qadın” mövzu yeni olmasa da, dramaturji strukturu formalaşmasında modernizm ictimai üslubunun elementləri hiss olunur. Bəstəkar Qara Qarayev, jurnalist Mirzə Xəzər və müəllimə Eftibida kimi real şəxslərin adlarının pyesdə çəkilməsi modernis ədəbiyyatda adi hal sayılıb əsərin dramaturji strukturunda əhəmiyyət daşımasa da, pyesin ən dəyərli cəhəti onun gözünü hadisəlilik prinsipi üzərində qurularaq sözcüklükdən uzaq olmasıdır. (3, s. 53-54)

Əli Əmirinin “Səhnədə məhəbbət” əsəri daha çox musiqi üzərində qurulan, ailə-məişət münasibətlərinə həsr olunmuş pyeslərdən biridir. Amma musiqi səhnədə baş verən hadisələrə bir əlavə, ahəngdarlıq verir və baş verən hadisələrə maneə olmadığı görünür. Bu iki gənc aktyor və aktirisanın Rüstəm və Röyanın timsalında dramaturq dövrün psixoloji durumunu təsir edir. Rüstəm və Röya səhnədə tərəf müqabilidirlər. Onlar ikisi də bir-birilərini sevir. Lakin Rüstəm maddi vəziyyətinin pis olması səbəbindən o heç cürə bu sevgini Röyaya deyə bilmir, ondan çəkinir. Röyadan çəkinməyinin səbəbi imkanının olmaması və ona istədiyi həyatı yaşada bilməyəcəyinin qorxusudur. Röya xanımla evlənmək istəyən milyonçu ona görə öz arvadını boşayıb, ondan on yaş kiçik bir oğlana verdiyinin məlum olması, mövzunun daha çox hansı komik ünsürlər üzərində qurulduğunu oxucuya çatdırır. Röyanı milyonçunun varlı olması qane etsə də qoyduğu şərt onun sarsıdır. Bir aktirisadan necə tələb etmək olar ki, sən səhnədən uzaqlaş və yalnız evdə mənim üçün tamaşaları ifa et. Bunu səhnə adamından istəmək onun azadlığını, seçimlərini əlindən almaq kimidir. Röya və milyonçu arasında söhbət gətdikcə uzanır və o çatmalı olduğu axırncı avtobusa gecikir. Röya rüstəmlə qarşılaşır. Və Rüstəmlə dialoqunda səhnə adamına verilən dəyərdən danışır. Rüstəm çox çarəsizdir. Sevdidiyi qadının başqasına ərə getməsi xəyalı ilə barışa bilmir. Rejissor dostu Ayxanın təklifi ilə özünü milyonçu Atəş Fəşanlı kimi təqdim edir. Bundan sonra əsər tamamı ilə dəyişir. Röyanın Atəşdən xoşu gəlməyə başlayır. Mən deyərdim ki, Atəşi Röyaya sevdiren onun qəlbi idi. Pulu olmağına qalsa, milyonçunu da sevə bilərdi, baxmayaraq ki, milyonçu ona səhnədə olmamaq qadağası qoymuşdu. Lakin o da xoşbəxt olmaq istəyirdi. Röya özünü yaxın hiss etsəydi, ona ərə getməyə razılıq verərdi. Atəşlə olan danışığında ona qarşı nələrsə hiss etməyə başlayır. Təbii ki, deyilən sözlər Rüstəmin qəlbindən gələn sözlər idi. Başqa birinin surətini xarici olaraq yaratmaq olar, lakin daxildən o insan elə Rüstəm olaraq qalacaqdı. Sonda bu kiçik oyunun üstü açılır, hər şey aydınlaşır və onlar bir birilərinə olan sevgilərini etiraf edirlər.

Ədəbiyyat

1. Cabbarlı C. Əsərləri dörd cildə, II cild., Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 360 s.
2. Cabbarlı C. Əsərləri dörd cildə, III cild., Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 368 s.
3. Dadaşov A. “Müstəqillik dövrünün dramaturgiyası”. Bakı, “Nağıl evi”, 2005, 216 s.
4. Əfəniyev İ. “Seçilmiş əsərləri” yeddi cildə, III cild, Bakı, “Çinar-çap”, 2002, 624 s.
5. Əmirli Ə. “15 pyes”, Bakı, 2006.
6. Məmmədov M. “Həyat və sənət yollarında”, Bakı, “Azərbaycan dövlət nəşriyyatı”, 1965, 236 s.

ŞEYX NƏSRULLAH OBRAZININ İSLAM DİNİ KONTEKSTİNDƏ DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ

Açar sözlər: *Dramaturgiya, Cəlil Məmmədquluzadə, ölümlər, obraz, islam dini*

Change Nasrullah obrazin's changing in islamic religious kontektics

Jalil Mammadguluzadeh's creativity is a creative and innovative novelty. He enriched Azerbaijani literature with his journalistic, prose and drama works. The work "Dead" is dedicated to religious fanaticism. Here the issues that were settled against religion and the rotten traditions of the past were solved. The work was a logical consequence of the struggle against the whole of our classic literature in the face of ignorance and moral aggression.

Keywords: *Drama, Jalil Mammadguluzadeh, deads, image, Islam*

XIX əsrdən Azərbaycan ədəbiyyatında dini ehkamlara qarşı ardıcıl mübarizə başlanır. Bu mərhələnin əsas mahiyyəti Axundovun yaradıcılığı ilə xarakterizə olunur. XX əsrdən isə streatiplərə, ifratçılığa, dini fanatizmə qarşı mübarizədə böyük mütəfəkkir Cəlil Məmmədquluzadə və onun “molla nəsrəddinçi” məsləkdaşları fərqlənir.

İctimai xadim, jurnalist, nasir və dramaturq kimi tanınan C.Məmmədquluzadə yaradıcılığı sənətkarlıq cəhətdən novator və demokratik mahiyyət daşıyır. XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasında yeni səhifə açmış Cəlil Məmmədquluzadə dramaturgiyanın klassik ənənələrini, ideya istiqamətlərini davam və inkişaf etdirərək onu yeni bir mərhələyə qaldırmışdır. Yazıçı dramaturgiyasında tənqidi hədəfə münasibət çox ciddi və dərinidir. Həmçinin, xalq ruhu da C.Məmmədquluzadə dramaturgiyasında hakimdir. Ədib həmişə xalqın geniş yoxsul təbəqələrinin nümayəndələrini – çobanları, nöqərləri, hambalları onların istismarçılıqlarına qarşı qoyur, haqqın və ədalətin, köməyin və arxanın yalnız zəhmətkeş adamların varlığında meydana çıxdığını göstərir. C. Məmmədquluzadə bu zümrədən olanların saf, səmimi dözümlünə təəssüf edirdi, onların haqq-nahaq içərisində itib-batmalarının, öz vəziyyətlərini anlama bilməmələrinin faciəsini görürdü və buna dözə bilmirdi. Başqa sözlə desək, ürəyinin qanı axa-axa onların nöqsanlarını göstərir, bu nöqsanları bir dost kimi məsxərəyə qoyur ki, adamların gözünü açsın.

C.Məmmədquluzadənin təsvir etdiyi tiplərin ikinci qismi isə yenilik hissi ilə alovlanan, mübarizə imkansızlığından sarsılan adamlardır. Belə xarakterlərə yazıçı xoş münasibət bəsləyir və onlardan böyük işlər gözləyir. Yazıçının yüksək ideallarını, daima yeniliyə can atmasını, cəmiyyəti ictimai ədalətsizlikdən xilas etmək arzularını, mədəniyyət uğrunda mübarizə qətiyyətini bu adamlar ifadə edirlər (5, s. 16).

C.Məmmədquluzadənin sənət və ədəbiyyat vasitəsilə qaldırdığı problemlərdramaturgiyasında da yüksək həllini tapmış və bir dramaturq kimi öz ölməz komediyaları ilə bu prinsipləri bədii cəhətdən əsaslandırılmışdır.

Dramaturgiyamızın şah əsərlərindən olan “Ölümlər” məhz dini fanatizmə, mənəvi durğunluğa, hər cür cəhalətə qarşı belə ciddi və geniş mübarizə yolu keçmiş mütəfəkkir bir sənətkarın qələmindən doğulmuşdur. Bu əsər, nəinki C.Məmmədquluzadənin öz yaradıcılığında, həmçinin, bütünlükdə klassik ədəbiyyatımızda fanatizmə, cəhalətə və mənəvi istibdada qarşı aparılmış mübarizənin məntiqi nəticəsi idi.

Əsərin tənqidi sovet ədəbiyyatşünaslığında əksər araşdırmalarda tam olaraq islam dininə qarşı yazılmış olması ilə dəyərləndirilmişdir. “Ölümlər” islam fanatizminə, müsəlmançılığın dini ehkamlarına, “qadir allah” ideyasına görünməmiş ağır zərbə idi. Burada, artıq dinə qarşı mübarizə din daxilində müəyyən islahatlar, ruhanilərin və tərkidünyalıq meyillərinin tənqidi çərçivəsindən çıxaraq dinin ateist mövqelərdən ifşası və qəti inkarı səviyyəsinə qalxır. Bu əsərdə dinin ictimai-əxlaqi mahiyyətinə münasibət fəlsəfi anlayışa, fəlsəfi təfəkkürə əsaslanır” (1, s. 23). Lakin əsərin diqqətlə və müstəqillik mövqeyindən araşdırmalarında onun çürümüş və müqavimətini itirmiş cəmiyyəti bir neçə cəbhədən tənqiddə məruz qoymasının şahidi oluruq.

Bu əsər ədibin dini mövhumata, keçmişin çürük adətlərinə qarşı çevrilmiş ən ciddi və kəskin bir ittihamnamədir. Əsərdə qarşı-qarşıya qoyulan iki tərəf, iki cəbhə vardır. Bunlardan yeniliyin, müasirliyin carcısı olan İskəndər, digəri isə köhnəliyin, cəhalətin təmsilçisi olan Şeyx Nəsrullahdır. Dramaturq Şeyx Nəsrullahı qeyd-şərtsiz, təmtəraqqla qəbul edən cəmiyyəti İsgəndərin dili ilə “ölülər” adlandırır. Şeyx Nəsrullah ölü dirildən yox, diri öldürəndir. O, “Ölümlər” mühitindəki azacıq dirilik əlamətlərini də yox etmək istəyir (4, s. 156).

Şeyx Nəsrullah əsərdə özünü ölü dirildən kimi qələmə verir və özü gəlməmiş sorağını göndərir. Avam xalq isə artıq buna inanır və onun məhz Culfadan keçməyini bir şərəf sayırlar. Şeyx isə hiyləgərcəsinə hərəkət edərək qəbiristanlıq səhnəsinə kimi öz işini görür. Artıq ölümlərin siyahısını istədikdə “canlı ölümlərin” arasında böyük toqquşma baş verir və hər kəs düşünməyə gedir, beləliklə, Nəsrullah öz istəyinə nail olur. Çünki o, planı elə qurmuşdur ki, camaatın bu möcüzədən könüllü surətdə boyun qaçıraçağına əmin idi. İctimai mühitin ziddiyyətləri, mövhumat, fanatizm insanları elə bir bataqlığa salmışdır ki, müstəmləkəçilik siyasətinin çürütməyə, yox etməyə yönəlmiş proqramları insanlar arasında elə münasibət yaratmışdır ki, qardaş qardaşın, ər arvadın, ata oğulun, oğul atanın dirilməyini istəmir, çünki ya onunla mal-dövlət üstündə vuruşmuş, ya onun varisini öldürmüş, ya onun özünü döyə-döyə qəbrə göndərmişdir. Şeyx Nəsrullah cəmiyyətin bu ziddiyyətlərini, ictimai mühitin doğurduğu bu murdar xarakterləri çox yaxşı bilir və məhz bundan istifadə edir. Amma bura qədər o, şüuru, idrakı ölmüş hacıları, kərbəlayıları bütünlükdə ifşa etmək üçün İskəndərə kifayət qədər fakt vermişdir. Buna görə də Şeyx istər-istəməz onun zəhər kimi acı, qılınc kimi iti sözlərini dinləməli, öldürücü iztehzası altında əzilib geri çəkilməli olur: “Hamı getdi fikirləşsin. Bu meydanda qaldı bircə nəfər kefli İskəndər. Bu meydan pəhləvan meydanıdır. Hünər istər ki, İskəndər kimi bir igid gəlib dursun meydanda və desin: Cənab Şeyx, hər nə qədər ki, bu qəbiristanlıqda ölü basdırılıb, hamısını dirilt. Xa...Xa...Xa!...” (3, s. 415).

Beləliklə, komediyanın üçüncü pərdəsində həm şeyxin, həm də başqa personajların mənəvi eybəcərlikləri açılır. Bu pərdədə hadisələr kulminasiya nöqtəsinə doğru inkişaf edir, lakin hələ zirvəyə çatmır. Şeyxin əsas keyfiyyətləri də bu pərdədə meydana çıxır. Bu pərdədə Şeyx Nəsrullahın hiyləgərliyi və fırıldaqçılığı, ictimai mühitin ziddiyyətlərindən, əxlaqdan məharətlə istifadə etməsi bütün çılpalığı ilə özünü göstərir.

Şeyx Nəsrullah xalqı aldadıb öz arxasınca salan, sonda uçurumla üz-üzə qoyan yalançıları “şeyx”, yol göstərən funksiyası ilə ifşaya məruz qoymuş çox mürəkkəb təbiətli bir tipdir. N.Vəzirov “Ölümlər” in ilk tamaşasından sonra demişdir: “Ölümlər”dən alınan təsir tamdır. Bu əsərdə olduğu kimi cahil şeyxlərin şarlatanlığı heç bir zaman qamçılanmamış və qamçıllana da bilməz” (5, s. 27).

Biz Şeyx Nəsrullah obrazına islam kontekstində yanaşdıqda onda şeyxlikdən əsər-ələmət olmadığını aydın görə bilərik. Təsadüfi deyil ki, Hz.Məhəmməd (s.a.s) buyururdu: “Əsl alim, insanlara Allahın rəhmətindən ümid kəsdirməyən, əzabından əmin qılmayan, Allahın haramlarına icazə verməyən şəxsdir. İçində elm olmayan ibadətdə xeyir yoxdur. İçində qavrayış olmayan elmdə xeyir yoxdur.” (Burada alim din xadimi mənasında göstərilmişdir.) Həmçinin, Qurani-Kərimdə də öz elminə əməl etməyən alimlər ulağa və itə oxşadılıb. “Əraf” surəsinin 176-cı ayəsində Allah-təala günahkar alimin haqqında belə buyurur: “Bu adamın itə oxşarı var: Onu qovsan da, sakit buraxsan da dilini çıxardıb elə hey ləhləyir”.

Əsərin əvvəlindən Şeyx adamlarla açıq ana dilində danışmaqdan imtina edir. Hətta bəzi yerlərdə avam kütləylə aydın şəkildə danışmaq istədikdə Şeyx Əhməd ona deyir: “Şeyxəna, ərəbcə de”. Şeyx Nəsrullahdan daha hiyləgər olan Şeyx Əhmədin bu sözü təsadüfi deyildir. Şeyx Əhməd yaxşı bilirdi ki, ana dilində danışdıqda kütlə onların hiyləsini başa düşə bilər. Bu yolla onlar özlərini elmi və əsl din xadimi kimi göstərməyə çalışırdılar. Müəllif bununla kütləni mahiyyətinə varmadığı hər hansı ideyadan, fikirdən uzaq durmağa səsləyirdi.

Təsadüfi deyildir ki, C.Məmmədquluzadə qurana, ərəb dilinə və ərəb əlifbasına olan inamın müsəlman aləmində necə böyük fəlakətlərə səbəb olduğundan danışarkən ürək ağrısı ilə yazırdı: “Tehranda balaca uşaqların düşmən qabağına quran götürüb çıxmaqları, - gələcək üçün bir tarixdir” (1, s. 87).

Şeyx Nəsrullah meydana gəldikdən sonra əsərdə elə bir hadisə, elə bir söz, söhbət yoxdur ki, onunla bağlı olmasın. Şeyxin özü görünməsə də, onun adı, vahiməsi hər yeri gəzir, hamının ürəyində, dodağında dolaşır. Onun həyat nemətlərini pislədikdən sonra dediyi “... o ki, qaldı mənkuhatın müəzzəm faydalarına burada mətləb bir az tüldür”, sözləri keçid xarakteri daşıyır. O, fanatiklərin gözüne kül atdıqdan sonra əsl mətləbə keçir, öz çirkin niyyətlərinə daha yaxşı zəmin yaratmaq üçün tədricən söhbətin mahiyyətini aparıb siğə və evlənmə məsələsinə bağlayır. Şeyx bu işi də cənnət, cəhənnəm, axirət borcu ilə əlaqələndirir, ona əxlaqi, dini cəhətdən haqq qazandıрмаğa çalışır, özünü deyil, daha çox Allahın, şəriətin adından danışib hökm verir. Şeyx Nəsrullahın xəstəliyində, şəhvani hissələrə qapılmasında qəribə, qeyri-adi görünən heç bir şey yoxdur. Bu xəstəlik ona, öz çirkin hissələrini Allah və şəriət adı ilə çoxdan streotipləşdirmiş əcdadlarından miras qalmışdır. Onun alçaq hərəkətləri fanatiklər aləmində, sadəcə olaraq “Allahın əmri ilə hər gecə intəhasız savaba nail olmaqdan” başqa bir şey deyildir. Şeyx elə bir mühitdə yaşayır ki, orada lotuluq, əxlaqsızlıq qəbahət sayılmır. Lakin bu mühitdə ona qarşı çıxan bir adam tapılır. Bu adam İskəndərdir. Şeyx Nəsrullah İskəndəri görən kimi tanıyırdı və ondan “gözü su içməmişdi”. O, İskəndəri ayıq və arif bir adam hesab etsə də, avam və cahil adamların ona mənfi münasibət bəslədiyini görüb, bu dünyada İskəndərin tək və ümitsiz olduğundan bəhrələnir, planlarından əl çəkmir. Hər kəsin “yənə içkilidir” – deyib cəmiyyətdən

təcrid etdiyi İskəndər ağıldan bəlaya düşmüş bir şəxsdir ki, nə imkanı, nə şəraiti, nə də o qədər gücü var ki, bu qorxunc dünyada nəyisə dəyişə bilsin.

C.Məmmədquluzadə, öz riyakar fikirlərini məharətlə təbliğ edən Şeyx Nəsrullahın simasında yalan ideologiyalarla mühitə daxil olan ikiüzlülərin insan və maddi varlıq haqqındakı mürtəcə anlayışlarına ağır zərbə endirir, təqdim etdiyi situasiya ilə Hacı Həsən ağaların, məşədi orucların mənən ölü vəziyyətə düşdüyünü göstərir. Burada, böyük ustalıqla əsrlərdən bəri gələn fanatizmlə yeni əsrin irtica metodologiyası əlaqələndirilir.

“Ölü dirildən” yox, hər hansı başqa bir “peşə sahibi” də həmin cəmiyyətə daxil olub, istədiyini edə bilərdi. Lakin müəllif ən kəskin bir yol seçərək fikrini daha dolğun ifadə edir. Xalq o günə qalıb ki, tanımadıqları bir adam gəlib onların namusu ilə oynayır – övlələrini və qızlarını öz məqsədinə vasitə edir, ələ salır. Deməli, burada heç bir müqəddəsliyi qorumağa idrak, təqət qalmayıb. Əsrin sonunda hamını heyrətə gətirən “manqurtlaşma” faciəsini C.Məmmədquluzadə hələ əsrin başlanğıcında “ölüləşmə” formasında göstərir. Lakin Şeyx Nəsrullahda ruhanilik və gerilik tipikliyi axtaranlar həmin kəşfin mahiyyətini görə bilmədilər (4, s.148).

Ümumiyyətlə, C.Məmmədquluzadə dramaturgiyası üçün cəmiyyətdə gedən prosesləri “ölüləşmə”, “danabaşlaşma”, “yadlaşma”, “dəliləşmə” kimi çevrilmələrlə göstərmə xarakterik vasitədir. Hələ “Ölülər”də ölüleşən cəmiyyətdə yaşayan, ayılmağa potensial imkanı olan obrazın- İskəndərin kefliliyi müəyyən dərəcədə ölülük, müəyyən dərəcədə isə dəlilik kimi səciyyəyə bilər. Ölülük üzvü olduğun cəmiyyətə doğmalaşmadırsa, dəlilik həmin cəmiyyətdən ayrılmadır (4, s.149).

C.Məmmədquluzadənin “Ölülər” əsərinin ən böyük ictimai və ədəbi əhəmiyyəti orasındadır ki, yararsız quruluşun yaramazlıqlarını, müstəmləkəyə məruz qalmış cəmiyyətin daxili çirkinliklərini çox canlı səhnələrlə, yüksək bədii ümumiləşdirmə yolu ilə ifşa edir.

Ədəbiyyat

1. Əlimirzəyev X. Problemlər və xarakterlər dramaturgiyası, Bakı, Yazıçı, 1979, 354 s.
2. Qurani-Kərim
3. Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri, dörd cildə, I cild, Bakı, Öndər nəşriyyatı, 2004, 662 s.
4. Məmməd T. XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasının poetikası (H.Cavid, C.Məmmədquluzadə və C.Cabbarlının dramaturgiyası əsasında). Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya, Bakı, 2004, 288 s.
5. Vəliyev M. C/Məmmədquluzadənin dramaturgiyası. Bakı, Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1954, 109 s.

SƏFƏRLİ AYNUR

Bakı Dövlət Universiteti

NURMƏHƏMMƏD QƏRİB ƏNDƏLİBİN YARADICILIĞINDA İSLAM KONTEKSTİ - “SƏĞDİ VAQQAS” POEMASI ƏSASINDA

Açar sözlər: *islam dini, islam sərkərdəsi, səxavətli, oğlunun qanını*

N.Andalib's "Səgdi Waqqas" poem

The article is one of the Turkmen literary genius N.Andalib's "Səgdi Waqqas" poem is about. The poem describes Islam respected the personal Səgdi Waqqaas his generosity, qualities such as generosity is reflected. In the article also spoke about Ali, which work of the prominent representative of Islam. There was common and different aspects in Azad's "Vəgdi Azad" and Mhaqdumqulu Feraqi's poem "Vagiz" which write in the article.

Keywords: *islam, Islam commander, generous. his blood*

Əndəlibin “Səgdi Waqqas” poeması yalnız şairin öz poemaları arasında deyil, həmçinin bütünlükdə XVII-XIX əsrlərdə yazılan türkmən poemalarının arasında da xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Poemada islamın hörmətli şəxsi Səgdi Waqqas vəsf edilsə də, onda əsas məsələ-səxavətlik, cömərdlik bəyan edilir. Əsərdə adı çəkilən ikinci bir şəxs, islam dininin görkəmli nümayəndəsi Əlidir. Məhəmməd Peyğəmbərdən adamlar: “Ən səxavətli adam kimdir?, - deyər soruşanda, o, Səgdi Waqqasın adını çəkir. Buna da Əli hirsələnir:

Bu sözü eşitdi Rəsuldan Əli,
Hirsindən yandı canı, həm dili,
Pərt olub məsciddən çıxdı o vəli,
Evlərinə gedib, sənə eylədi. (5. 1849-cu qovluq)

Evinə gələndə arvadı Fatimə ondan niyə hirsələndiyini soruşur. Əli Məhəmməddən bərk incidiyini söyləyir:

Mənim heç könlümə baxmadı həzrət,
Elə bil ki, başıma düşdü qiyamət,
Bilməm nə təfsirdən oldu əlamət...
Bu cür deyib, göz yaşın rəvan eylədi.

Bu sətirlərdən məlum olur ki, Əli öz qaynatası Məhəmmədin ən comərd adam kimi öz adını çəkmədiyinə münasibət bildirir. Məhəmməd Səğdi Vaqqasın adını çəkən zaman ondan inciyləyib, Səğdi Vaqqasın şöhrətinə paxıllıq edir. Bu paxıllıq Məhəmmədin qızı, Əlinin arvadı Fatimənin iştirakında xüsusilə kəskinləşir:

Fatimə dedi: - Çağır, qənbəri, gəlsin!
Başına külah, əyninə cindənə geysin,
Kudu bağlayıb belinə, əlinə şəriddə alsın,
Bir hikmət var-deyib, səda eylədi. (5. 1849-cu qovluq)

Sonra Əli ilə Fatimə qənbəri yazıq adam kimi geyindirib, ona Səğdi vaqqasın evinə getməyi, qızıl, gümüş versə almamağı, bütün qiymətli şeylərdən üz çevirməyi və onun böyük oğlunun qanını-dərman üçün istəməyi tapşırırlar:

De ki: “Yeddi yaşlı nazənin oğlan,
Adı abdukladır, hafizi-quran,
Mənə gərəkli olar o oğlandan qan,
Onun qanın mənə dəva eylədi” (5. 1849-cu qovluq)

Qənbər həvalə olunan tapşırığı yerinə yetirmək üçün Səğdi Vaqqasın evinə gəlir. Səğdi Vaqqas qızıl-gümüş təklif etsə də almır. Səğdi Vaqqas ondan nəyə ehtiyacı olduğunu soruşduqda, Qənbər dərman üçün ondan oğlununun qanını istəyir. Səğdi Vaqqas belə qorxunc istəyinə baxmayaraq qapısına gələnin istəyini yerinə yetirir.

Əndəlib bu poemasının vasitəsilə islam dininin ən hörmətli adamlarından biri hesab olunan Əli, həmçinin bu dinin banisi hesab olunan Məhəmməd Peyğəmbərin qızı Fatimə ilə bağlı rəvayəti bəyan etdi. Burada bir məsələni araşdırmaq lazım gəlir. Əndəlib XVIII əsrin nümayəndəsi kimi islam dinini, həmçinin onun hörmətli şəxslərindən biri olan Əlini inkar etmir. O yalnız şair kimi ədəbiyyatda ideallaşdırılıb gələnin Əlini reallaşdırır, onu adi adam kimi təsvir edir. Əndəlib öz əsəri vasitəsilə Əlinin, onun arvadı Fatimənin, şöhrətpərəst xasiyyətlərini açıb göstərməyi də öz qarşısında məqsəd kimi qoymamışdır. Bizim fikrimizə görə, Əndəlib bu poeması vasitəsilə səxavətlik, kömək üçün müraciət edən adamların xahişini yerinə yetirmək kimi insanpərvərlik, alicənablıq kimi fikirləri tərənnüm edir. Bu ideyanın tamam üzə çıxması da Əlinin, Fatimənin iştirakı əsasında həyata keçirilir. Ümumiyyətlə, səxavətlik, comərdlik məsələsi türkmən ədəbiyyatında çox işlənən mövzuların biridir. Hümanizmin, böyük insanpərvərliyin bu yaxşı tərəfləri ilə bağlı müxtəlif dini məzmunlu rəvayətlər də yazılmışdır. Belə rəvayətlərin biri də Azadının “Vəğzi Azad” poemasında göstərilir. Azadının istifadə etdiyi rəvayət məzmun etibarı ilə Əndəlibin “Səğdi-Vaqqas” poemasına oxşardır. Lakin Azadi onu Musa peyğəmbərin adı ilə bağlayır. Musa bir gün Tanrıdan “Sənin dostun kimdir?” deyib soruşur:

Həzrəti Musa Tanrıdan istədi,
Sevən dostunu mən görsəm dedi.
Həqq dedi ona: “filan yol ilə getsən,
Sevən dostum gələr, onu görərsən” (6. 82-ci qovluq)

Musa deyilən yerə gedir. Bir adam gəlir və Musanı evinə qonaqlığa dəvət edir. Sonra hadisələr “Səğdi Vaqqas” poemadakı kimi davam edir. Musa qabağına qoyulan yeməyi yemir. Ev yiyəsi ondan bu hərəkətinin səbəbini soruşanda, o, özünün sağlam olmadığını və adam qanının da ona dərman olduğunu deyir. Ev yiyəsi böyük oğlunu öldürüb, onun qanını qonağa dərman üçün verir. Azadi ev yiyəsinin adını qeyd etmir. Hətta Musa Tanrıdan onun dostunu soruşan vaxt da adı çəkilmir.

Göründüyü kimi, Azadi də, Əndəlib də oxşar rəvayətdən istifadə etmişlər. Amma Azadi bu rəvayət vasitəsilə qonağa izzət- hörmət etmək fikrini, başq cür desək, türkmən xalqının “Qonaq atandan böyükdür” dediyi fikri irəli sürür:

Can verəmiş Tanrıya mehman üçün,
Güllük eyləyərmiş o sübhan üçün (6. 82-ci qovluq)
Əndəlib də öz poeması vasitəsilə səxavətliyi tərənnüm edir:
Səxavətliyə cənnətə gedər, dayanmaz,
Paxıllar cəhənnəmdə yanar, dayanmaz,
Əndəlib deyər, dünya ötər, dayanmaz,
Bu dünya kimlərə vəfa eylədi? (5. 1849-cu qovluq)

Bu nöqtəyi-nəzərdən Məxdimuqulu Fəraqinin “Vağız” poeması ilə “Səğdi Vaqqas”ın arasında ümumilik var. Bu ümumilik əsərlərin ikisində də bir qəhrəmanın – Əlinin adının çəkilməsində deyil, yalnız qoyulan məsələdə üzə çıxır. Məxdimuqulun “Vağız” poemasında da Əlinin yanına ehtiyacı olan bir adam gəlir. Əli onun istədiyini yerinə yetirmək üçün oğullarını girov qoyur və axırda da istəyi yerinə yetirilir. Bu hər iki poemada da istəyin yerinə yetirilməsində qəhrəmanların oğulları iştirak edir. Bu dəlillər təsadüfidirmi? Yox, onlar XVIII əsr türkmən ədəbiyyatında qaldırılan məsələlərin biri olan hümanizm-insanpərvərlik məsələlərindən irəli gəlir. Əndəlib də, Məxdimqulu da öz əsərlərinə məhz bu nöqtəyi nəzərdən yanaşırlar. Onda nə üçün Məxdimqulu da, Əndəlib də belə mühüm fikir-ideyanı tərifiylən vaxt Əliyə, Səğdi Vaqqasa, başqa cür desək, islamın hörmətli nümayəndələrinə müraciət etmişlər, onlarda bir başqa adamın bədii xüsusiyyətlərini yaratmışlar? Bunun səbəbi, İsmixan Osmanlının fikrincə Əndəlibin dövründə də onların yaşadığı torpaqlarda islam dininə inamın çox güclü olması ilə əlaqədardır. Bunun üçün də varlı adamlarda insanpərvərlik, kiminsə istəyini yerinə yetirmək, kasıblara kömək etmək duyğusunu yaratmaq üçün başqa bir adamın bədii xüsusiyyətindənə, islam dininin hörmətli şəxslərinin bədii xüsusiyyətləri güclü təsir edəcək. Məhz bu məqsədlə də Məxdimqulu və Əndəlib Əlinin, Səğdi Vaqqasın bədii xüsusiyyətlərinə müraciət etmişlər.

Əndəlibin “Qisseyi – Firqun” adlı poemasının əsasında da qədim dövrlərdə yazılan dini məzmunlu rəvayətlər, əfsanələr dayanır. Poemada Firqun şahın taxt uğrundakı zalımlığı təsvir edilir. O, öz taxtından qorxub, minlərcə yeni doğulan körpənin qanına susayır. Şairin bu poemasının da təməlinə yaxşılıq tərifiylənib, yamanlıq pislənir:

Kim yaxşıdır, axır yetər murada,
Yaman işdən yaman qalar yuvada.
Əndəlib, Həqq ömrün etsin ziyada,
Möminlərə behişt rizvan yetirdi.

Mərkəzi Asiyayı ərəblərin işğal etməsi ilə bağlı orada yaşayan xalqlar islam dininə məcburən itaət etdirilmişlər. Bir müddətdən sonra islam dini həmin xalqların mədəniyyətinə, ədəbiyyatına da öz təsirini göstərmişdir. Türkmən ədəbiyyatında bu hadisənin nə vaxt başladığını söyləmək çətindir. Qədim yazılı ədəbiyyatımızın ilk nüsxələrində bu təsir kəskin duyulur. Türkmən ədəbiyyatının qızıl əsrləri olan XVIII-XIX əsrlərdə, onun ilk nümayəndələrinin biri olan Əndəlibin yaradıcılığında da belə təsiri duymaq olur. Şairin “Səğdi Vaqqas”, “Qisseyi Firqun” adlı poemaları, “Oğuznamə” və “Nəsimi” kimi poemaları bu fikri təsdiqləyir. Buna baxmayaraq, Əndəlib öz poemalarında əvvəllər işlənən məzmun sujetləri yenidən işlətsə də, müxtəlif rəvayətlərdən, əfsanələrdən faydalansa da, türkmən ədəbiyyatında əvvəllər yazılan bədii əsərlərə müraciət etsə də, həmin məzmun-süjetlərə, həmin qəhrəmanlara öz dövrünün ruhunu mənimsətməyi unutmamışdır. Çünki, dövr adamın xasiyyətinə və taleyinə daim öz təsirini göstərir. Bu poema dini səciyyəli əsərdir. Səəd Vəqqas məşhur islam sərkərdəsi və dövlət xadimi, öz səxavəti və xeyirxahlığı ilə əfsanəvi şöhrət qazanmış tarixi şəxsiyyətdir. Poemada onun mərdliyi və cəmərdliyi, bu yolda həтта oğlunu qurban verməsi belə təsvir olunur.

Ədəbiyyat

1. Nurməhəmməd Əndəlib. Şeirlər, poemalar, dastanlar. Bakı, MBM, 2011, 292 s.
2. Nurməhəmməd Əndəlib. Seçilmiş əsərləri. I cild. Lirik şeirlər, poemalar. Bakı, Mütərcim, 2011, 296 s.
3. Türkmən ədəbiyyatı tarixi. II c., 1-ci kitab, aşqabat, “İlim” – 1975,
4. Elman Quliyev. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, Qismət, 2009, s. 261
5. Türkmənistan Elmlər Akademiyasının Milli Əlyazmalar İnstitutu, qovluq-1849
6. Türkmənistan Elmlər Akademiyasının Milli Əlyazmalar İnstitutu, qovluq-82

VƏLİYEV MƏHƏRRƏM

*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti*

**XIII-XVI ƏSR ANADİLLİ EPİK ƏSƏRLƏRDƏ AŞIQ-QADIN QƏHRƏMANLARI:
HÜQUQSUZLUQ VƏ YA MENTALİTET**

Açar sözlər: *Azərbaycan ədəbiyyatı, aşiq-qadın obrazları, poema, epik ədəbiyyat, mentalitet, hüquqsuzluq*

**The Loving Women's Characters In The Azerbaijani Epic Literature in the Native Language:
Lawlessness or Mentality**

Since the XIII century creation and writing of the epic works in the native language has been one of the main problems of the literary process of that period. The main source of the ideas and themes of the written works were the Oriental literature and people's creation. The original loving women's character in these poems have both common and specific peculiarities. "Dastani-Ahmed Herami", Y.Meddah's poem "Varga and Gulshah", M.Fizuli's poem "Leili and Mejnun" enliven the women's characters and are very significant from the standpoint of appraisal of women's position in the literature in that period.

Keywords: *loving women's characters, native language, poems, epic literature, mentality, lawlessness*

Azərbaycan epik şeirinin təşəkkül dövründə və sonradan yaranan əsərlərdə aşiq-qadın obrazlarının hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə yanaşı, ümumi, oxşar cəhətləri də mövcuddur. Əlimizdə olan geniş poetik material ("Dastani-Əhməd Hərəmi", Y.Məhhadın "Vərqa və Gülşah", Suli Fəqihin "Yusif və Züleyxa", Qul Əlinin "Qisseyi-Yusif", H.Təbrizinin "Leyli və Məcnun", M.Zəririn "Qisseyi-Yusif", M.Füzulinin "Leyli və Məcnun" əsərləri) bir çox maraq və mübahisə obyektinə çevrilən məsələlərin tam izah olunması üçün yetərlidir.

Ədəbiyyatşünas alimlər yuxarıda adlarını sadaladığımız hər bir əsəri araşdırmış, bu əsərlərdə olan mühüm cəhətlərə aydınlıq gətirmişlər. Lakin əsərlərin tədqiqində diqqət çəkən elə məsələlər mövcuddur ki, onlar üzərində ya çox durulmamış, ya da müxtəlif mülahizələr söylənilmişdir. Bu əsərlərdə bizi düşündürən ən əsas məqam aşiq-qadın obrazlarının ailə qurması - ərə verilməsində mentalitet və ya hüquqsuzluq kimi görünən faktorlara aydınlıq gətirməkdir. Bu məsələyə nəzər salmağı daha münasib və vacib hesab edirik.

XIII əsr anadilli ədəbiyyatın qiymətli örnəklərindən olan, anadilli epik şeirimizin ilk məsnəvisi kimi diqqəti cəlb edən "Dastani-Əhməd Hərəmi" poemasının aparıcı obrazı olan Güləndam surəti fiziki və mənəvi gözəlliyi ilə seçilən qəhrəmandır.

Poemada qarşı tərəfin eybəcərliyi fonunda Güləndam surəti oxucunun sevimlisi statusunu qazanır. O, Əhməd Hərəminin quldurluq planlarını pozur, atasının sarayına qarətə gələn oğrularla vuruşur, onları məğlub edir və Əhmədi də yaralayır. Fədakarlıq və qəhrəmanlıq göstərir. Əhməd kimi zalım, hərəmi bir şəxslə ailə həyatı qurmasına heç bir etiraz etmir. Dünya məsələlərinə açıq gözlə baxan, mənəvi-psixoloji cəhətdən kamilləşmiş Güləndamın bu davranışı oxucunu düşündürür. Onu bu hərəkəti hüquqsuzluğun ifadəsi və ya mentalitetdir? Təbii ki, əsərdə Güləndamın dili ilə bu məsələ qismən də olsa çözüdür:

*Atasını dinlədi ol mehriban,
Qızardı gül kibi bənizi, utanır ...
Yanağı gül kibi öylə qızardı,
Atasından utanır, həm qızardı.
Sizə biz qarşu söyləmək eyibdir,
Ulular bu sözü böylə deyiblər.
Bizə söz söyləmək düşməz qatında,
Həmin qulluq gərəkdir həzrətində.
Nə deyəyim, ata, fərman sənindir,
Əgər dərdli isəm, dərman sənindir (3, s. 56).*

Güləndam bu cavabla atasına dərdli olmasını bildirsə də, "dərdli isəm dərman sənindir, fərman sənindir" deyir. Deməli, bu hərəkət Şərqi xalqlarının xarakterindən irəli gəlir. Ata sözü qızlar üçün hər zaman fərman olur.

Bildiyimiz kimi, anadilli epik əsərlərin meydana gəlməsi və yazıya alınması o dövr ədəbi prosesinin

başlıca məsələlərindən olmuşdur. Qələmə alınan əsərlərin ideya-mövzularının əsas mənbəyi Şərq ədəbiyyatı və xalq yaradıcılığı olmuşdur. XIV əsrdə Yusif Məddah tərəfindən yazılmış “Vərqa və Gülşah” poemasında Gülşah obrazı da Güləndamın taleyini yaşayır. Nəzir-niyazla dünyaya gələn Gülşah əmisi oğluna göbəkəsdil edilir, onlar birlikdə təhsil alır, böyüyürlər. Bir-birlərinə aşiq olan, dəlicəsinə sevişən aşiq və məşuqun qovuşmasına mane olan bir çox səbəblər içərisində Gülşahın digər bir insana ərə verilməsi məsələsidir. Valideynlərin var-dövlətə olan ehtirası məsələni daha da ağırlaşdırır. Maddi durumu ağırlaşan, müflisləşən Vərqaya Gülşahı vermək istəməyən ana həyat yoldaşını da yoldan çıxarır. Nəticədə Gülşah varlı, dövlətli hakim olan Möhsün şaha ərə verilir. Amma Gülşah da ağıllı davranır, valideynlərinin yalanını (guya ölməsini) ortaya çıxarmaq və sevgilisinə qovuşmaq məqsədilə Vərqanın yadigarı olan üzüyü sirdaşı olan bir qıza verir:

*Dedi: -Gülşah, aydur, ey gül yüzlü nigar,
Saqlağul uşbu yüzüğü ki zinhar.
Vərqanundur bu yüzük dinlə xəbər,
Vərqa bunda gəlicək görgil nədər...
Eşq odına yanə dünnü gündüzün,
Qoma anı kim yanura kəndözün.
Eşqə məğlubə olursa, görəsən,
Galib olursa, yüzügi verəsən (6, s. 152).*

Gülşah toy gecəsi qanuni həyat yoldaşı olan Möhsün şahı yaxınına buraxmır, onun hakimliyi, var-dövlətin Vərqanın sevgisini unudara bilmir. Gülşah heç bir variantda əl atmır. Möhsün şaha həqiqəti söyləməkdən çəkinmir. Böyük Nizaminin yaratdığı Leyli obrazından fərqli olaraq özünü öldürəcəyini bildirir.

İslam aləmində, həmçinin Azərbaycan ədəbiyyatında geniş yayılan “Yusif və Züleyxa” mövzusunda yazılan əsərlər də Züleyxa obrazı öz istəyi və sevgisi naminə, mənəvi və fiziki saflığını qorumaq üçün toy gecəsi qanuni ərinin gərdəyinə getmir, başqa bir sirdaşını yollamaqla özünü xilas edir. Bu hal ana dilində bu mövzuda yazılmış bütün əsərlərdə öz ifadəsini tapmışdır.

Ədəbiyyat tariximizdə, eləcə də tədqiqatçıların həmişə diqqət mərkəzində dayanan mövzulardan biri də “Leyli və Məcnun” mövzudur. Anadilli epik şeirimizin inkişafında bu mövzuda qələmə alınan əsərlər çox olsa da, dahi Füzulinin poeması istər ideya-məzmun, istərsə də bədii keyfiyyətlərinə görə xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Ədəbiyyatşünaslığımızda geniş təhlil olunan və araşdırılan “Leyli və Məcnun” poeması olduğu üçün bu problemlə bağlı alimlərin fikir və mülahizələrinin bir neçəsinə diqqət yetirək. Görkəmli ədəbiyyatşünas H.Araslı Leyli surətinin təhlilində vacib olan bütün məsələlərə aydınlıq gətirmiş, lakin təəssüflər olsun ki, azad sevgi məsələsini Azərbaycanda 1920-ci ildə baş vermiş inqilabla (çevrilişlə - M.V.) əlaqələndirmişdir. O yazırdı: “*Doğrudan da nəinki XVI əsr şəraitində, hətta inqilaba qədər Azərbaycanda qızın sevməsi, aşiq olması bir namussuzluq hesab olunurdu*” (1, s. 207). Bu münasibətlə razılaşmaq mümkün deyil. Ədəbiyyatşünasın qənaətinə görə, azərbaycanlı qızların ümümləşmiş obrazı olan Leyli hüquqsuzluğunu dərk edən, mübarizə aparmaqda aciz olanlardan biridir. Onda hüquqsuz olan Leyli niyə ərinə tabe olmur, onu qorxudur? Deməli, Leyli heç də həmişə aciz, zəif, itətkar deyil, yeri gələndə, özünü qorumağı bacaran bir insandır. Yadımıza böyük Nizaminin Leylisini salaq. Ər evinə təzə qədəm qoyan Leyli İbn Səlama şillə vurur, ona bir daha yaxınlaşmaması barədə xəbərdarlıq edir. Budurmu köləlik, hüquqsuzluq?

Qeyd edək ki, prof. Y.Babayev bu məsələnin çözülməsində yeni fikir söyləsə də, problemin həllindən yayınır. O, Leylinin sevmədiyini adama ərə verilməsini və davranışını belə dəyərləndirir: “*O, (Leyli - M.V.) istəmədiyini İbn Səlama ərə verildəndən sonra məharətlə cin, pəri əhvalatını uydurur və beləliklə, pak qalır. Əslində məcazi eşq əhli İbn Səlamla ilahi məşuq xislətinə, həqiqi eşqin daşıyıcısı, etiva edicisi olan Leylinin vüsali mümkün də deyil*” (2, s. 495). Deməli, tədqiqatların heç birində bu məsələyə münasibət eyni olmadığı kimi, həm də dəqiq deyil. Təkrarçılıq olsa da, qeyd edək ki, bütün söhbət açdığımız və ya bəhs etmədiyimiz epik əsərlərdə qızın valideyn sözündən çıxma bilməməsi yazılmamış qanunlar silsiləsinə daxildir. Təbii ki, bu qanun bəşər tarixində Şərq xalqlarına məxsusdur, Şərq xalqlarının mentalitetidir. Amma o demək deyil ki, bu, qadın hüquqsuzluğudur. Hüquqsuz, kölə, aciz adlandırdığımız obrazlar əslində iradəli, mübariz, düşünüən, çətin məqamlarda nəticə çıxarmağı məharətlə bacaranlardır.

“Dastani-Əhməd Hərami”də Güləndam (toy gecəsi öz yerinə sirdaşını yollaması), “Vərqa və Gülşah”da Gülşah (başqa birini sevməsini ailə qurduğu Möhsün şaha söyləməsi, özünü öldürəcəyini bildirməsi), “Yusif və Züleyxa” mövzusunda yazılan əsərlərdə Züleyxa (toy gecəsi öz yerinə başqasını göndərməsi), H.Təbrizinin “Leyli və Məcnun”unda Leyli (həyat yoldaşına onu sevmədiyini açıq şəkildə bildirməsi), Füzulinin “Leyli və Məcnun”unda Leyli (İbn Səlama cin, pəri əhvalatını danışması) obrazları mənəvi dəyərlərin, daşlaşmış ənənələrin girdabında olsalar da, azad düşünüən insanlardır.

Hazırda XXI əsrdə yaşayan Şərqi xalqlarının düşüncəsində, milli mənəvi dəyərlərində bu daşlaşmış, beyinlərə yazılmış ənənə öz funksiyasını qorumaqdadır və bu, danılmaz həqiqət və əsrlərdən süzülüb gələn **mentalitetdir**.

Ədəbiyyat

1. Araslı H. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı: "Maarif", 1958
2. Babayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII-XVIII əsrlər), Bakı: "Elm və təhsil", 2014
3. Dastani-Əhməd Hərami. Bakı: "Şərqi-Qərb", 2004
4. Fəqih S. Yusif və Zuleyxa, 2008
5. Qul Əli. Qisseyi-Yusif. Bakı, 2005
6. Məddah Y. Vərqa və Gülşah. Bakı: "Azərnəşr", 1988
7. Mir Cəlal. Füzuli sənətkarlığı. Bakı: "Azərnəşr", 1958
8. Səfərli Ə., Yusifli X. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: "Maarif", 2008
9. Zərir M. Yusif və Zuleyxa. Bakı, 2006

VƏLİZADƏ AYSEL

Bakı Slavyan Universiteti

ELÇİNİN "BAŞ" ROMANINDA PERSONAJLAR ALƏMİ

Açar sözlər: *baş, obraz, qəhrəman, xarakter, tip*

World of character in Elchin's "Head" novel

Elchin is a great writer, dramatist, literary critic, honored art worker who has an important place in the Azerbaijani literature. Elchin who has a multifaceted, wide artistic creativity, has given a stimulus to the development of Azerbaijani literature through his works in the field of both prose and drama. He has been playing a special role in enriching our literature in terms of ideas, content and shape. The "Head" novel, which is remembered as an example of successful literature in the eyes of researchers is different from his other works, with its originality and artistic style that recently emerged in his work. In the novel, though the stories from the realities of life, a certain amount of history were reflected, the work has appeared as a product of the writer's imagination.

Keywords: *head, image, hero, character, type*

Elçinin "Baş" romanı 2015-ci ildə nəşr edilmişdir. Əsəri təhlilə cəlb edərək ilk növbədə onun surətlər aləminə nəzər salmaq, həm əsas, həm də yardımçı surətlərə diqqət yetirmək lazımdır. Romanda obrazlar aləmi haqqında professor, filologiya üzrə elmlər doktoru, ədəbiyyatşünas-tənqidçi Nizami Məmmədov araşdırma aparmış, "Elçinin "Baş" romanı struktur-funksional təhlil müstəvisində" adlı kitabında surətlər haqda geniş məlumat vermişdir. Burada əsas məqsəd personajlara yenidən diqqət yetirmək, surətləri daha dərinlən təhlilə cəlb etməkdir. Əsərdə çoxsaylı obrazlara rast gəlmək mümkündür. Həmin obrazların əksəriyyəti tarixi şəxsiyyətlərdir. Yazıçı tarixi şəxsiyyətləri roman həddləri çərçivəsində əsərinə qəhrəman olaraq seçmişdir. Əsərin əsas qəhrəmanı knyaz Sisianovdur. "Bütün əsər boyu "o", "onun şəffaf, çəkisiz varlığı" təsvir edilir. Məhz "o" Sisianovun fərdi cizgilərinin, özünəməxsus keyfiyyətlərinin açılmasında heç də az rol oynamır" (2, s. 8)

Pavel Dmitriyeviç Sisianov sərdar, canişin, knyaz, generaldır. Əsərdə o, "Allahın yaratdığı imperiya"nın-Rusiyanın xidmətçisi, Derjavanın məqsədlərini Qafqazda bacarıq və səriştə ilə həyata keçirən şəxs kimi təqdim edilir. Elçin romanda knyaz Sisianovun bütün xarakterini, şəxsiyyətini, mənəviyyatını, insanlara münasibətini, ümumiyyətlə, knyaza xas olan hər bir cəhəti bütövlükdə əks etdirmiş, oxucuda onun haqqında geniş təəvvür yarada bilmişdir. Sisianov hər şeydən əvvəl mənsub olduğu imperiyaya olan sdaqəti, məsuliyyəti, istək və hədəflərində dəqiqliyi ilə diqqəti cəlb edir. O, daim öz vəzifəsini ləyaqətlə yerinə yetirmək barədə düşünür. Hətta Şirvanda olarkən insanlar arasında xəstəlik, qızdırma yayılır və bu, Sisianovdan da yan keçmir, tutmaları olur, qoşundan geri qalır. Xəstəliyə düçar olması və vəzifəsini tam şəkildə yerinə yetirə bilməməsi onun əhvalının pozulması ilə nəticələnir. Məhz bu məqamda Sisianovun öz vəzifəsinə necə məsuliyyətlə yanaşdığını, imperiyaya hər zaman xidmət etmək arzusunda olduğunu görə bilərik.

"Həyatda Sisianova yad olan bir şey var idisə, oda işsiz, gücsüz istirahət idi". (1, s. 37) Pavel qoşunlarını Cənubi Qafqazdan geri çəkərkən Sisianovu düz dörd illik istefaya göndərir. Müharibə xəbərlərini yalnız qəzetlərdən alan Sisianov bu dörd illik istefa müddətini "qara istirahət günləri" adlandırır və vətəninə yenidən xidmət edəcəyi günləri səbirsizliklə gözləyirdi. Sisianovun xarakterik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində onun atına olan münasibəti də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. "Sisianov Qarabağ atlarının ən

seçməindən olan Pantera atına ürəkdən bağlı idi. Knyaz bu atın belinə minəndən etibarən Pantera adlı həmin atla onun arasında məhəbbət yaranır. Knyaz hər dəfə Panteraya yaxınlaşanda, onun yalnız tumarlayanda atın məhəbbət və sevincini sanki cismani hiss edirdi. Sisianov düşünürdü ki, həyatda ona ən sədaqətli məxluq məhz bu atdır. Onu nə vaxtsa ölüm boğazlasa, bu at knyazı heç vaxt yalnız buraxmayacaq" (1, s. 33).

Sisianov əsərdə qüdrətli, əzmkar şəxs kimi verilir. Onun mərdliyi, qorxmazlığı Hüseynqulu xan və Mahmud bəyin dialoqunda aşkara çıxır. Sisianova qarşı tədbir görülərkən Mahmud bəy deyir:

- On dörd nəfər də mənim atım var.

Hüseynqulu xan açıq aşkar bir rişxəndlə Mahmud bəyə baxdı:

- Pah!..Bunun on dördnəfəratlısı var.Gedib Sisianovun on minlik qoşununu darmadağın edəcək. Gəmilərini də batıracaq, toplarının da hamısını dənizə tökəcək. Əhsən! Bəlkə, Peterburqu da alasan?(1, s. 21)

Hərçənd Mahmud bəy daim Hüseynqulu xanla müzakirələr aparırdı, bəzən hörmət əlaməti olaraq susmağı da yaxşı bilirdi.

Hüseynqulu xan əsərin əsas personajlarından biri kimi idarə etdiyi xanlığın gələcəyi barədə düşünür, xalqın mənafeyini həmişə öz mənafeyinən üstün tuturdu. Əslində yazıçı onu əsərdə hövsələsiz bir adam kimi təqdim edir, lakin süjet xətti davam etdikcə aydın olurki, Hüseynqulu xan heç də hər məsələdə səbrsiz davranmır. Belə ki, Bakının taleyi həll olunanda o müşavirədə iştirak edən hərəkəsin fikrini diqqətlə dinləyir, xanlığın taleyi ilə bağlı ən doğru qərarı qəbul etməyə çalışır.

"Hüseynqulu xanın Qacar tərəfindən üç dəfə hüzuruna çağırılması, Qacarı onu satqın adlandırır edam edəcəyini söyləməsi belə Hüseynqulu xana Bakının işğalı qədər əzablı görünürdü" (2, s. 99)

"Vəhşi heyvan ki meşədə öz balalarını necə qorumağa çalışırdı, onları gizlədirdi, tez tez yuvasını dəyişirdi ki, gecə, gündüz şikar axtaran başqa vəhşi heyvanlar bu balaları tapıb parçalamasın, Hüseynqulu xan da xanlığı eləcə qorumağa çalışırdı, ancaq bu, daha mümkün deyildi. Bakı xanlığı, görəsən, hansı günahın, bəd əməlin sahibi idi ki, Allah Taala ondan belə üz döndərmişdi.." (1, s. 13-14) Əsərdə biz Hüseynqulu xanı daim öz vətəninə, xalqını düşünən mərd başçı kimi görürük.

Elçin romanda bir-birinə zidd olan, tamamilə əks qütbləri təmsil edən insan surətləri də yaratmışdır. Bu baxımdan əsərdə dilmanc Şərif bəy və Mahmud bəyin bir-biri ilə olan dialoq və münasibətləri xüsusi maraq doğurur. Şərif bəy Rusiyada yüksək təhsil görmüş, Sank Peterburqda elmə, biliyə yiyələndikdən sonra Bakıya qayıtmışdı. Əsərdə onun Rusiyaya olan meyli özünü aydın şəkildə büruzə verir. "Həzərat, şəhər deməsən xeyir gəlməz, biz ruslarla dil tapmalıyıq. Bizim ruslarla birləşməyimiz bu gün dünyada elmə, maarifə aparıcı yoldur". Şərif bəyin bu fikirlərindən qəzəblənən Mahmud bəy onu rusların nökrəi adlandırır: "Kaş sən o Peterburqdan qayıtmayıydın, biz də fəxr edərdik ki, orada ruslara nökrəçilik edən həmsərimiz var" (1, s. 26)

Mahmud bəy Hüseynqulu xanın bacısıoğlu idi. Hüseynqulu xan igidliyi, mərdliyi, xeyirdə, şərdə hər kəsə həyan olmağı ilə bütün xanlıqda ad çıxarmış Mahmud bəyi özündən sonra taxtda oturtmaq istəyirdi, lakin qəlbi millət sevgisi ilə alovlanan Mahmud bəy millətinin taleyindən savayı heç nə düşünmürdü. Mahmud bəy millət anlayışını bütün anlayışlardan üstün hesab edir. "O, millət dedikdə təkcə Abşeron camaatını yox, hətta xanlıqlar da daxil olmaqla, bütün Azərbaycan əhalisini yox, ümumiyyətlə, dünyada nə qədər türk varsa, hamısını nəzərdə tuturdu" (1, s. 22).

Mahmud bəy türkcə, türkçülüyə böyük önəm verirdi. Hüseynqulu xan bəzən onu "millət dəlisi" də adlandırır."Hüseynqulu xan əmin idi ki, bu dünyada övladları, həmçinin əyan, əşrəfləri arasında ona heç vaxt xəyanət etməyəcək bir insan varsa, o da Mahmud idi" (1, s. 22).

Romanda Molla Müzəffər ağa surəti hadisələrin gedişində yaxından iştirak edən obraz kimi verilir. O, hər zaman doğrunu söyləyən xanın yaxın adamlarından biridir, xan ondan məsləhət alır. Molla Müzəffər ağa Allaha inanan bir adam idi, o, gördüyü hər əməldə, atdığı hər addımda Allahın adını zikr edər, hər zaman günahlarının bağışlanması üçün dua edər. Bununla belə, maraqlısı onda idi ki, məhz Sisianovun qətlini də Hüseynqulu xana o təklif etmişdi. Molla Müzəffər ağa bu təklifi yalnız xanlığın gələcək taleyi üçün vermiş olsa da, onun iztirabları dinmək bilmirdi. Ancaq bəzən də yalvarışlarının tam əksinə, Sisianovun ölümündə elə onun özünü günahkar bilir, bu qətlin knyazın öz əməllərinin nəticəsi olduğu qənaətinə gəlirdi.

Əsərdə iştirak edən müxtəlif surətlərin təhlilindən bu nəticəyə gələ bilərik ki, müəllif romanın hər bir personajının iç dünyasını onların arasında gedən dialoqlar, eyni zamanda daxili monoloqlar vasitəsilə açıq və oxucuda obrazların bütün xarakteristikası haqqında dərin təsəvvür yaradır. Bu baxımdan Elçinin "Baş" romanı Azərbaycan ədəbiyyatında qiymətli əsər kimi diqqətəlayiqdir.

Ədəbiyyat

1. Elçin "Baş" romanı. Bakı, "Qanun nəşriyyatı", 2015.
2. N. Tağısoy. Elçinin "Baş" romanı struktur-funksional təhlil müstəvisində, Bakı, «Təhsil», 2017.
3. N. Şəmsizadə. "Baş" ın səyahəti. Xalq yazıçısı Elçinə ədəbi məktub. «525-ci qəzet» 19 dekabr 2015.

DİLÇİLİK

ABADOVA SƏFA
Gəncə Dövlət Universiteti

FUNKSIONAL SİNTAKSİS PROBLEMLƏRİ

Açar sözləri: *struktur, sintaksis, sintaktik vahid, sintaktik əlaqə*

Functional syntax problems of modern Azerbaijani literary language

Different grammar categories are formed in languages depending on their general structure. For example, there are no categories in the Azerbaijani language, for example, if there are categories in the Russian language that are available for expressing live and lifeless names. The style of verb's skill is still unresolved in our language and remains a matter of controversy.

Keywords: *structure, syntax, syntactic, sentence, sentence members, relationships*

Sintaksis sahəsi ilə bağlı məsələlər haqqında dilçiliyin inkişafının müxtəlif dövrlərində tədqiqatçı alimlərin müxtəlif fikirləri olmuşdur. Türkologiyada bu sahə ilə əlaqədar ilk mötəbər mənbələrdən biri Mahmud Qaşqarlının ikinci "Kitabi-cəvahirül nəhv fil luğatit-türk" əsəri olsa da, bu əsər zamanəmizə qədər gəlib çatmamışdır. Sintaktik vahidlər, onların bir-biri ilə əlaqəsi, strukturu və funksional xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi müasir dilçiliyin aktual problemləri sırasındadır.

Struktur-semantik quruluş cümlənin zahiri görüntüsünə qarşı dayanan daxili formasını təşkil edir. Cümlədə sözlərin quruluşundakı nizam sintaktik vahidlərin arasındakı bağlılığın, əlaqənin əsasını təşkil edir. Bu əlaqələr birmənalı şəkildə izah edilə bilməz. çünki bir əsas tərəf bir neçə sintaktik vahidi özünə tabe edər, idarə edə bilər. Deməli, structural nizam daha genişmiqyaslı prosesdir (4).

XIX əsrin birinci yarısında dilçilikdə dilin struktur cəhətlərinin öyrənilməsi istiqamətində araşdırmalar aparılmağa başlanmışdır. İlk növbədə, həmin cəhdi ictimai elm hesab edilən dilçiliyin dəqiq elmlərə yaxınlaşdırılması cəhdi kimi qiymətləndirmək mümkündür. Bu cəhd dilin mürəkkəb quruluşu, dil vahidlərinin bir-birləri arasında əlaqələrin öyrənilməsi istiqamətində atılmış addım kimi dəyərləndirilə bilər. Dilə struktur cəhətdən yanaşma dilin ümumi quruluşu, fonetik vahidlərin funksiyalarının öyrənilməsinə həsr edilən fonologiyanın yaranması ilə nəticələnmişdir.

Fonologiyaya nisbətən morfologiya və sintaksis sahəsində də müəyyən qədər struktur metoddan istifadə edilmişdir. Lakin sintaksis sahəsində bu prosesin öyrənilməsi müxtəlif səviyyələrdə çətinliklərlə üzləşmişdir. Sintaksisin tədqiqat obyektini cümlənin müxtəlif növləri artıq elm aləminə məlum olmuşdur.

Cümlənin zahiri əlamətlərinin tədqiqi, öyrənilməsi morfologiyanın, daxili cəhətlərinin öyrənilməsi isə sintaksisin tədqiqat obyektini olur. Elə həmin xüsusiyyətinə görə də sintaksis morfologiyadan fərqlənir və heç bir halda ondan asılı deyil. Öz normaları, qayda-qanunları olan müstəqil dilçilik sahəsidir. Lakin sintaksisin müstəqil sahə olması fikrini bütün dilçilər qəbul etməmişlər. Avropada F. Boppun nəzəriyyəsiindən sonra, geniş yayılmış və V. Humbolta məxsus olan müqayisəli qrammatika yalnız fonetika və morfologiya sahəsində geniş yayılmışdır (6). Məlumdur ki, funksiyalar-vəzifələr olmadan quruluş haqqında düşünmək olmaz. Buna əsaslanaraq demək olar ki, struktur sintaksis elə funksional sintaksis deməkdir. Eyni zamanda cümlənin mövcudluğunun səbəbi olan müxtəlif vahidlərin funksiyaları cümlə üçün ilk marağı təmin edir. Buna görə də funksional sintaksis müasir dillərin öyrənilməsində, eləcə də tədrisi işində mühüm rolə malikdir.

Cümlədə əsas sözlər vasitəsilə cümlənin sxemi qurulur və həmin sözlər kateqorial sintaksisə aid olur. Bunun əksinə olaraq köməkçi sözlər funksional sintaksis məsələlərinə daxildir. Köməkçi sözlər əsas sözləri bir structural vahid , yəni cümlə şəklində formalaşdırır.

Cümlənin formalaşmasında, fikrin ifadəsində mühüm rola malik olan dil vahidlərindən biri də köməkçi sözlərdir. Onların yalnız qrammatik mənası vardır və elə buna görə də funksional sintaksisə daxildir. Onların əsas vəzifəsi cümlənin quruluşunu dəyişərək onu müxtəlifləşdirməkdən ibarətdir. Bu sözlərin bir qismi cümlələri keyfiyyətə, bəziləri isə kəmiyyət cəhətdən fərqləndirməyə xidmət edir.

Bu funksiyalardan birincisi cümlənin kəmiyyətə quruluşuna təsir edən yunktivlərdir ki, onlar cümlənin komponentlərini, elementlərini sayca artırır, cümlənin nüvəsinə uyğun olan nəzəri cəhətdən sonsuz sayda nüvə komponentləri artırır. Köməkçi sözlərin keyfiyyət cəhətdən cümlənin quruluşunu dəyişən funksiyası translyativ funksiya adlanır. Həmin sözlər cümlənin komponentlərinin ayrılmasına, bir nüvə komponentinin tamamilə başqa kateqoriyaya daxil olan digər nüvə elementlərinə keçirilməsinə, dəyişdirilməsinə səbəb ola bilər. Cümləni formalaşdıran elementlərin, cümlə üzvlərinin vəzifəsindən danışarkən mücərrəd fikirlərin ifadəsindən, semantik cəhətlərdən, qrammatik kateqoriyalardan danışmaq olmaz.

Hər hansı bir fikri ifadə etmək üçün biz dil vahidlərinin müxtəlif funksiyalarından istifadə edirik. Elə bu zaman qrammatik kateqoriyalardan istifadə edirik. Lakin fikri hansı dildə ifadə etmək əsas şərtidir. Çünki bütün qrammatik kateqoriyalar bütün dillərdə yoxdur.

Hər bir dilin yaşaması üçün onun müxtəlif qrammatik kateqoriyalara əsaslanması vacibdir. Dildə həmin dilə uyğun olan kateqoriyalar qəbul edilir, möhkəmlənir. Həmin qrammatik kateqoriyaların tərkibinə nəzər salsaq, deyə bilərik ki, dildə o kateqoriyalar mövcudluğunu qoruyub saxlaya bilər ki, dilin mənsub olduğu dil daşıyıcılarına məxsus mürəkkəb kulturoloji cəhətləri əks etdirmiş olsun.

Ümumi strukturundan asılı olaraq dillərdə müxtəlif qrammatik kateqoriyalar formalaşır. Məsələn rus dilində canlı və cansız isimləri ifadə etmək üçün mövcud olan kateqoriya (öduşevlyonnyy – neöduşevlyonnyy), ya da cins kateqoriyası olduğu halda, Azərbaycan dilində bu kateqoriya yoxdur. Feilin bacarıq təzini bildirmək məqsədilə işlədilən tərz kateqoriyası dilimizdə hələ öz həllini tapmamış və mübahisəli məsələ olaraq qalmaqdadır.

Kateqoriyalar bir qədər statik və inert (ətalətdə) olduğu halda, funksiyalar aktiv və dinamik, hərəkətlidir. Nümunələrə baxaq: *Leyla gülləri sulayır* - cümləsinin formalaşmasında üç söz iştirak etmişdir. “Leyla”, “gülləri” sözləri qrammatik- kateqorial cəhətdən, isim, “sulayır” sözü isə feildir. “Leyla” sözü qrammatik cəhətdən isimdir, təkdədir, xüsusi isimdir, adlıq haldadır. “Gülləri” sözü isimdir, cəmdədir, təsirlik haldadır, cansızdır, ümumdür. “Sulayır” sözü isə feildir, indiki zamanda, quruluşca düzəltmədir, təsdiqdədir, məlum növdədir. Lakin bütün bu cəhətlər həmin sözləri-elementləri bir cümlə şəklində-bir orqanizm şəklində birləşdirməyə qadir deyil.

Funksional cəhətdən yanaşdıqda isə biz tamamilə başqa mənzerənin şahidi oluruq. Yəni *Leyla* sözü bu zaman artıq işi icra edən-subyekt/mübtədə; *gülləri* sözü üzərində iş icra olunan-obyekt// tamamlıq; *sulayır* sözü isə görülən iş-hərəkətdir, yəni xəbərdir. Cümlədə feilin idarəsində- mərkəzdə gülləri sözü dayanır və feillə idarə olunur. Burada artıq hər şey yerini tapır.

Sintaktik əlaqələr müəyyənləşir, qrammatik kateqoriyaların funksiyaları məlum olur, cümlə semantik mənə, məzmun kəsb edir. Göstərdiyimiz və digər bu tipli nümunələr onu deməyə əsas verir ki, qrammatik kateqoriyaların özlərinin və onların funksiyalarının öyrənilməsi sintaksisin vəzifəsidir. L.Tenerə görə, kateqoriyaları öyrənən dilçilik sahəsi statik sintaksis, onların funksiyalarını öyrənən sahə isə dinamik sintaksis adlanır (5). Dil vahidlərinin Dinamik nizamı dilin daxili forması ilə əlaqəlidir, məhz həmin nizam sintaktik əlaqələrin yaranması və cümlənin sintaktik strukturunun formalaşması üçün zəmin yaradır. Bizim tədqiq etmək istədiyimiz sahə isə struktur və ya funksional sintaksis adlandırılır. Çünki biz qrammatik kateqoriyaların funksional cəhətlərini öyrənməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

Rus dilində praqmatkaya daxil edilmiş cümlənin alqoritmik qurulması N.Xomskinin transformatik qrammatika ilə əlaqədar dilçilik görüşlərinə və L.Tenerin struktur sintaksislə bağlı özünəməxsus görüşlərinə əsaslanaraq yaradılmışdır(6).

Ədəbiyyat

- 1.Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998
2. Abdullayev K. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı, 2012
3. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2004
- 4.Veysəlli F. Struktur dilçiliyin əsasları. Bakı: Mütərcim, 2008, 308 s.
5. Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения. М., 1967
6. Современный русский литературный язык. Минск: Высшая школа, 2012

ABBASOVA YEGANƏ
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, UNEC

QƏDİM İNGİLİS DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNDƏ BAŞ VERƏN SEMANTİK TRANSFORMASIYA VƏ DİL ƏLAQƏLƏRİ

Açar sözlər: *lüğət tərkibli, ektranlingvistik amillər*

Semantic transformation and language connections in the vocabulary of the ancient English language

The article deals with the role of extralinguistic factors in change of the English vocabulary. The article touches the problem of changes in grammatical of the English language as a result of the English language as a result of extralinguistic factors as well. The article deals with the common situation of the ancient English language and the use of the borrowings in English also their comparison with the contemporary English

Keywords: *vocabulary stock, extralinguistic factors*

Məlumdur ki, heç bir dil təkə fəaliyyət göstərmir. O, həmişə başqa dillərlə əlaqədə olur. Bu dillər müxtəlif vasitələrlə bir – birinin mədəniyyətinə, dilinə ədəbiyyat və həyat tərzinə təsir edir. Heç bir dildə bu əlaqədən, bu kontakdan yayına bilmir. Böyük alim V.V. Humboldta görə dil tamamlanmamış bir olmaqla həm də daim hərəkətdə olan bir adətdir. Xarici amillər aramsız olaraq dilə təsir edir və onda öz izlərini qoyub gedir. Odur ki, ingilis dilinin tarixində xarici təsir məsələlərinə həmişə çox diqqət yetirilmişdir.

Məlum olduğuna görə, dil ictimai hadisədir. İctimai hadisə olmaq minarilə o, başqa ictimai hadisələrlə, xalqın öz tarixi ilə sıx surətdə bağlıdır. Hər bir dil, yavaş – yavaş da olsa, daim və durmadan inkişaf edir, təkmilləşir. Qədim ingilis dilinin lüğət tərkibi əsasən daxili amillər hesabına zənginləşmiş, inkişaf etmiş və təkmilləşmişdir. Qədim ingilis dilinin lüğət tərkibi, əsasən german mənşəli sözlərdən ibarət olmuşdur. Halbuki, orta və yeni ingilis dilinin lüğət tərkibi çoxlu miqdarda ekstraplingvistik təsirlərə məruz qalmışdır və onların lüğət tərkibində alınma sözlər çoxluq təşkil etmişdir. Çoxlu xarici sözlərin mənimsənilməsi nəticəsində doğma sözlərlə alınma sözlərin tarazlığı pozuldu.

Qədim ingilis dilinin lüğət tərkibini nəzərdən keçirərkən ingilis tayfalarının Roma mədəniyyəti və romalılarından müəyyən əlaqələrin olması məlum olur. Roma dillərində qədim ingilis dilinə ən çox təsir edən dil latın dili olmuşdur. Hələ qitədə yaşayarkən german tayfaları romalılarla, uzunmüddətli ticarət əlaqələrinə girmiş, onlarla sıx ünsiyyətdə olmuş və bunun nəticəsində 50-yə qədər latın sözləri, onların dilinə daxil olmuşdur. Bu sözlər kənd təsərrüfatı, ev müxəlifəti və hərbi işlərlə bağlı olan sözlərdir.

Eramızın birinci əsrində germanlarda kənd təsərrüfatı çox zəif inkişaf etmişdir. Buynuzlu heyvan əti və süd ən mühüm qida maddələrindən biri olduğuna baxmayaraq, germanlar yağ və pendir nə olduğunu bilmirdilər. Bir sıra meyvələri, o cümlədən armud, gavalı, giləs və s. bostan məhsullarından turp, çuğundur, noxud, istiot, nanə və s. tanımurdılar. Yeni əmtələrin germanlar arasında yayılmasına roma tacirlərinin böyük rolu olmuşdur. Eramızın birinci əsrində Britaniyanı zəbt edən romalıları ölkəni öz müstəmləkələrinə çevirib, orada bir sıra hərbi düşərgələr, daş döşənməş yollar-viastrata, istehkamlar və s. qurdular.

Müdafiə və yaşayış məqsədilə tikilmiş bu cür tikintilər latınca “strata” - küçə; castra – düşərgə, vallum – kərpiç divar, vicus – yaşayış qəsəbəsi və s. adlanırdı. O zaman İngiltərənin yerli sakinləri Keltlər idilər. Onlar həmin latın sözlərini mənimsədilər, öz dillərində işlətdilər. Kelt dili vasitəsilə V əsrdən sonra qədim ingilis dilinə keçmiş bu cür sözlər latın alınma sözlərinin ikinci qatını təşkil edir. Latın “strata” sözü qədim ingilis dilində “straet” formasında işlənmişdir. Bu söz əvvəlvə latın dilində olduğu kimi yol mənasında işlənmiş, sonralar isə yolun hər iki tərəfində yaşayış qəsəbələri tikildiyindən, həmin söz street küçə mənasını kəsb etdi. Romalıların müdafiə məqsədilə kərpic hasara verdikləri ad vallum- qədim ingilis dilində “weall” (wall) adlanmağa başladı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Keht-german leksik əlaqələri məsələsi germanistikada o qədər də aydın müəyyənləşdirilmişdir. Keht dilində qədim ingilis dilinə keçən sözlər təxminən aşağıdakılardan ibarətdir. Dry “istehkam” – təpə və s. bu sözlərin bəzilərinə coğrafi adlarda da təsadüf edilir. Britaniyaya, hərbi dəstələrlə yanaşı Roma tacirləri, Roma vətəndaşları axıb gəlməyə başladılar. Onların yaşadıkları qəsəbə “vicus” adlanırdı. Bu söz anglosakslar tərəfindən mənimsənilmiş və qədim ingilis dilində wic forması kəsb edir. “Wic” isimindən “wician” “yaşamaq, məskunlaşmaq” feili yarandı. Sonralar daha doğrusu, orta dövürdə wic siz fonetik dəyişikliyə məruz qalaraq wich forması aldı və bu söz aşağıdakı bir sıra yer adlarının tərkibində

işlənməyə başladı. Greenwich, woolwich, Norwich, samitdən sonra "w" oxunmur. Latın sözləri əsasən, kilsə və dini sözlərdən ibarətdir. Eramızın VI-VII əsrlərində Rimdən göndərilmiş monarxlar, Britaniyada xristian dinini yaymağa və əhalini xristianlaşdırmağa başladılar. Xristian dinin ölkədə yayılması ilə əlaqədar olaraq ingilis dilinə dinlər bağlı yeni məlumatlar, yeni sözlər axıb gəlməyə başladı.

Latın sözləri kimi qədim ingilis dilinə daxil olmuş sözlər mənşəcə əslində yunan sözləri idi. Tarixdən məlumdur ki, əvvəlcə dini kitablar yunanca yazılmış, sonradan isə latın dilində tərcümə edilmişdir. Latın dili kilsə dili olduğundan həmin dilin sözləri bir çox xalqların lüğətinə keçmişdir. Tədqiqatçıların hesablamalarına görə, qədim ingilis dilində təxminən 500-ə qədər din və təlimlə bağlı alınma latın sözlərinə rast təsadüf edilir. Kilsə ayinlərini icra etmək və müqəddəs mətnləri oxumaq savadlı dini xadimlərin olmasını tələb edirdi. Odur ki, VII əsrdən başlayaraq Britaniyadan monastr məktəbləri təsis edildi. Britaniyada məktəblərin açılması, adamların latın dilində savadlanması, qədim ingilis dilinin lüğət tərkibinə bir sıra latın sözlərin daxil olmasına səbəb oldu. Onlar din və təlimlə bağlı sözlər idi.

	O. E	Mod. E
--	------	--------

Təlimlə bağlı olan sözlərə aşağıdakıları göstərmək olar:

Latın	O. E	MOD. E
Schola	Scol	Schol "məktəb"
Scolare	Scolere	Scholar "şagird, alim"
Magister	Magister	Master "müəllim, sahib"

Qədim ingilis dilinin lüğət tərkibi din və təlimlə əlaqədar alınma latın sözlərində əlavə, kalka yolu ilə yeni latın sözlərinin hərfi tərcümə etməklə də zənginləşmişdir.

Buna misal olaraq hərfinin günlərinin adlarını göstərmək olar.

Latın	O. E	Mod. E
Lunal dies (hərfi: Ay günü)	Monan deaz tuvez deaz	Monday "bazar ertəsi"
Matris dies (hərfi Mars günü)	Hərfi marsla	Tuesday (çərşənbə axşamı)
Mercuri (hərfi: Merkuri günü)	Eyniləşdirilən Tuv müharibə Allahı	Vedesday çərşənbə

Xristian dini və təlimlə bağlı olaraq yaranan kalkalara misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar.

Centuriton	Hundred mann	"Yüzbaşı"
Astronomos	Lunzolcaet	"Astronomiya" (yeni ulduzları haqqında biliklər)
Tericala	Eor-pbizenza	"Yer məskunları"
Paganus	Haepen	"Büt-pərəst, atəşpərəst"
Centurion	Hundrer mann	"Yüşbaşı"

Ekstralingvistik amillərin təsiri özünü məhdud da olsa, dilin qrammatikasında da göstərir. Lüğət tərkibinin intensiv şəkildə dolğunlanması, sözlərin axıb gəlməsi ingilis qrammatik quruluşunda xeyli dəyişikliklər baş verməsinə səbəb oldu. Adətən alınma sözlər onu mənimsəyən dilin inkişaf qanunlarına tabe olur, lakin onlar özləri də o dildə inkişaf etməyə meyilli olan inkişaf proseslərini sürətləndirir. Bu zaman kəmiyyət dəyişmələri müəyyən keyfiyyət dəyişmələrinin yaranmasına gətirib çıxarır. İngilis dilində belə oldu. Məlum olduğuna görə qədim ingilis dili sintetik qrammatik quruluşa malik idi. Bu o deməkdir ki, sözlər arasındakı əlaqə söz formaları, hal şəkilçiləri və s. ilə ifadə olunurdu. Söz sırası bir növ müstəqil idi. Sabit deyildi. Yəni mübtədə feildən əvvəl gələ bilirdi və mübtədədən sonra yaxud cümlənin sonunda gələ bilirdi. Lakin orta dövrdə qədim ingilis dilinin sintetik qrammatik quruluşu analitik qrammatik quruluşla əvəz olunurdu: Yeni sözlər arasındakı əlaqələr artıq affikslər deyil, köməkçi sözlərlə, sabit söz sırası ilə ifadə olunmağa başladı. Bəzi dilçilər ingilis dilində sintetik qrammatik quruluşun natiqlik qrammatik quruluşla əvəz edilməsini fransız dilinin təsiri ilə izah edirlər. Fransız dilinin təsiri ilə ingilis dili feillərdən dəyişikliklər baş verdi. Fransız dilində alınan təsirli və təsirsiz feillər mövcud idi. Lakin bu kateqoriyalar üçün marfoloji göstərici mövcud deyil. Eyni bir fransız feili həm təsirli, həm də təsirsiz feil kimi işlənirdi. Halbuki, qədim ingilis feilində təsirli feillər təsirsiz feil fərqlənirdi.

Orta dövrdə fransız "boil", "change", "continue", "decline", "join", "sound", "turn" və s. kimi alınmalar həm təsirli, həm də təsirsiz mənalarını ingilis dilində saxlayırdılar. Fransız dilində "to recover" feili ancaq təsirli feil mənasına malik idi. Orta və yeni ingilis dilində isə həm təsirli, həm də təsirsiz feil mənası kəsb etdi.

Təsirli: She heat recovered the king Təsirsiz: He will recover straight (Shakespeare, Othello, IV, I,58) Bu onu göstərir ki, İngilis dilində özündə feil əsasında ikimənəlilik inkişaf etməyə meyli idi. Fransız alınmaları buna maneə olmalıdırlar əksinə, qədim təsirli, təsirsiz feillərin dəyişəsi, prosesinə onun tezləşməsi prosesinə kömək etdilər. Dilin qrammatik quruluşunda dəyişmələr o zaman baş verir ki, ana dilinin öz rüşeymlərində bu xüsusiyyətlər mövcuddur. Məsələn: qədim ingilis dilində zəif dental şəkilçili keçmiş zaman feilləri çox məhdud idi. Lakin orta dövrdə fransız alınma feillərinin təsiri nəticəsində, onların təkanı nəticəsində əvvəlki zəif sözlərin təsrifi forması ən məhsuldar növə çevrildi. Fransız dilinin təsiri ilə ingilis dilində yaranan analitik quruluşla yanaşı sintaktik kalkalarda oldu. Bir şeyi qeyd etmək lazım bilirik ki, ümumiyyətlə sintaktik “yad” meyllərə qarşı çox sabitdir. Bu dəyişmələrə o zaman baş verir ki, dogma dilin üzrüşeymində belə meyllər olsun. Fransız dili bu meylləri hərəkətə gətirib inkişaf etdirirdi.

Yarseva kalkaların iki müxtəlif növünü ayırmaq lazımdır. Sintaktik model mənimsənilir, həmin fransız tərkibi sözdə söz ingilis dilində quruluşu saxlamaqla tərcümə edilir. Əgər qədim ingilis dilində sintaktik modellər, sintaktik kalkalar fransız dilində edilirsə, orta ingilis dili dövründə fransız dilində (sans kimi) mənimsənilirdi. İngilis dili ilə skandinav dillərinin çarpazlaşması A.İ göstərdiyinə görə ingilis dilində qrammatik quruluşunun dəyişməsinə səbəb oldu. Sintaktik quruluşu dil analitik qrammatik quruluşa əvəz edildi. Skandinav dili ingilis dilinin sintaksisinə də təsir etmişdir. Müasir ingilis dilində modal mənəli “should” və “would” feillərinin köməyi ilə feilin analitik şəkil formasının yaranmasını (məs: I should have spoken to him. Mən onunla danışmalı idim: Mən gərək onunla danışaydım). Feil – zərf birləşmələrinin (məs: to give up, to go on, to put out) geniş vüsus alınmasında Skandinav dilinin təsiri ilə izah edilir. Yarseva göstərir ki, ingilis dilinin qrammatik quruluşunda baş verən bəzi faktlar latın dilinin qismən yaxud taç təsiri ilə izah etmək olar. Məsələn:

- 1) Acc + inf (I want you to come and dine with me) konstruksizası: Non + inf (sara is said to resemble me) konstruksiyası
- 2) Absolute + participle (generally speaking, this novel is not very interesting) konstruksiyası:
- 3) Sequence of Tenses:
- 4) Bir köməkçi to be feilləri analitik passivin işlədilməsi:
- 5) “Continuous” Tenses zamanların əmələ gəlməsi.

Alınma prefikslər məhsuldar və qeyri məhsuldar və qeyri məhsuldar təkmənəli və çoxmənəli ola bilirlər. Məsələn: alınma “de” prefiksi, Müller lüğətinə əsasən yüzə leksik qrammatik sinifə aid etmək qabiliyyətinə malikdir.

ABDULLAYEVA XATİRƏ

*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Slavyan Universiteti*

AZƏRBAYCAN TÜRKÇƏSİNİN CƏNUB QOLUNDA ƏNƏNƏDƏN NOVATORLUĞA KEÇİD (Feili frazeoloji birləşmələr əsasında)

Açar sözlər: *Şimal mühiti, Cənub mühiti, novatorluq, ənənə, ümumxalq dili, frazeologizmlər, okkozionallıq, qrammatik kateqoriyalar, normativlik*

İn Azerbaijan's Turkish holiday Headed by novatorlug (Fei on the basis of frazeological compounds)

The article deals with the frazeological associations located in the southern part of the Azerbaijani language. The common and distinctive features of frazeologisms, both recorded in both the North and South languages, are presented. It has been found that there are also frazeologisms that have come to the fore in addition to frazeological concoctions from the national language. It is a transition from tradition to innovation. The article is based on the language of the South Azerbaijani poets.

Keywords: *Northern environment, Southern environment, innovation, tradition, national language, frazeologisms, ocozionality, grammatical categories, normative*

«Xalq» və «dil» istilahları həmişə yanaşı addımlayır və vəhdət təşkil edir. Çünki xalqın mövcudluğu ilə dilin fəaliyyəti başlayır. Xalqın hər bir nümayəndəsi bu dildən istifadə edir və istifadə etdikcə onu inkişaf etdirir. Xalqın yetirdiyi söz sənətkarları isə bu dilin poetik gücünü göstərir, ona bədii

siqlət verir. Bu poetikliyin müəyyənləşməsində, bədii təsir gücünün ifadəsində frazeologizmlər çox geniş əhatə dairəsilə iştirak edir. Ümumxalq dilinin əsasını təşkil edən frazeologizmlərin nominativlikdən uzaqlaşaraq məcazilik donu geyinməsi bu poetikliyi sərgiləyir və dilin xəlqiliyini nümayiş etdirir. Xəlqiliklə yanaşı nitqə ifadəlilik, canlılıq, emosionallıq gətirən frazeologizmlər daha çox məişət və bədii üslublarda işlək materiala çevrilir. Deməli, dilin daşıyıcısı olan hər bir şəxsin dilində belə frazeoloji vahidlərin iştirakına rast gəlinir. O cümlədən şimalı, cənublu söz sənətkarları da bu xalqın nümayəndələri, bu dilin aparıcıları olduğundan frazemlər onların da leksikonunda bir sistem təşkil edir. Hətta dilimizin tarixinə dönüş etsək, klassiklərimizin dilində işlənmiş frazeoloji vahidlərin əksəriyyətinin bu gün də işlək səviyyədə olduğunu qeydə ala bilirik. Düzdür, az da olsa, bəzi frazemlər okkozionallığı ilə də diqqət çəkir.

Söz birləşmələri dilçiliyin iki bölməsinə istiqamətlənir. Əgər sərbəst söz birləşmələri öz təhlil əhatəsini dilçiliyin «sintaksis» bölümündə tapırsa, sabit söz birləşmələri «frazeoloji birləşmələr» adı altında leksikologiyada öyrənilir. Çünki qrammatik birləşmələrin əsasında yaranan frazeoloji birləşmələrin tərkib hissələrindəki sözlər əlaqələnərək öz əvvəlki semantikasını itirir, məcaziliyə doğru gedir, beləliklə, hər hansı bir leksik vahidin ekvivalentinə çevrilir və məna bütövlüyünün istifadəçisi rolunda çıxış edir. Konkretləşdirsək, sözlər ilkin mənalarnı itirərək birləşmələrin leksik-semantik ünsürlərinə çevrilir (8, s. 102; 11, s. 27). M.Mirzəliyevanın fikirlərinə söykənərək onu da deyə bilərik ki, elə «söz birləşmələrinin sabitliyi bu birləşmələri əmələ gətirən komponentlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərindən doğur. Nəticədə isə frazeologizmləşmə baş verir (10, s. 18). Bu, həqiqətən də, belədir. Çünki frazeoloji vahidlərin sabitliyi yalnız leksik-qrammatik xüsusiyyətlərin sabitliyinə, dəyişilməzliyinə dəlalət etmir. Bu həm də o frazemlərin əmələ gəlməsində iştirak edən komponentlərin məcazılışması nəticəsində meydana gələn obrazlılığın sabitliyi ilə müəyyənləşir (9, s. 205).

Bu frazeologizmlərin aparıcı tərəfi feillə ifadə olunur və elə ümumi məzmun yükünə görə də feillə ekvivalent olur. Bu birləşmələr həmçinin feilə məxsus qrammatik kateqoriyaların xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Frazeoloji birləşmələrin bu növü Azərbaycan türkcəsinin Cənub qolunda kəmiyyət bolluğu ilə qeydə alınır və türk mənşəli sözlər hesabına reallaşır. Bunların əsasını isə daha çox bədən üzvləri əsasında əmələ gələn frazemlər – somatik vahidlər təşkil edir. «Analitik dillərdən biri və ondakı sözlərdən feili ifadə və istilahları düzəltmək üçün çox yararlı olan fars dili eyni halda bu kimi söz tərkiblərinin düzəlişi və işlədilməsi etibarilə türk dilindəki imkan və dolğunluğa malik deyildir. Türk dilində təkcə insanın bədən üzvlərlə bağlı... yüzlərlə istilah və deyim vardır» (6, s. 34).

Mühacir Cənubi Azərbaycan şairlərinin dilində bu frazeoloji birləşmələri izləmək xüsusi maraq doğurur. Qeydə alınan feili frazeoloji birləşmələri iki qrupa ayırmaq olar:

1. Həm Şimal, həm də Cənub dil mühiti üçün ortaq olan feili frazeoloji birləşmələr.
2. Şimal dil mühitindən fərqlənən feili frazeoloji birləşmələr.

Mühacir Cənubi Azərbaycan şairlərinin dilində Şimal konteksti ilə uyğunluq təşkil edən frazeoloji vahidlər kifayət qədər kəmiyyət çoxluğu təqdim edir. Onlar eyni şəkildə bu gün də hər iki dil mühitində işlənməkdədir. Bunların işlənmə tarixini dəqiq müəyyənləşdirmək çətin olsa da, həqiqət budur ki, tayfa konsolidasiyanın xalqa çevrildiyi gündən ünsiyyətə xidmət edən bu frazeoloji birləşmələr uzun tarixi inkişaf prosesindən keçərək bu günümüze qədər gəlib çıxmışdır. Bu frazeoloji birləşmələrin ümumxalq dilindən daşlaşmış şəkildə dəyişkənliyə uğramadan gəlib hər iki dil mühitində normativlik qazanması ənənənin payına yazılmalıdır. Amma fərqli xüsusiyyətləri özündə daşıyan feili frazeoloji birləşmələrə də rast gəlinir ki, bunlar xüsusi diqqət çəkir. Bu, xalqdan hazır şəkildə gələn frazeoloji birləşmələrlə yanaşı, insan təfəkküründə ya yeni yaranan, ya da köhnəni yeniləşdirərək az da olsa, fərqlənməyə imza atan okkozional frazeoloji birləşmələrdir. Yəni bu şairlər dilə hazır şəkildə gələn, yaddaşlarda bərkıyən frazeoloji birləşmələrlə yanaşı onlardan dəyişilmiş şəkildə də istifadə etmişlər. Həmçinin Şimal kontekstində qeydə alınmayan yeni frazeoloji vahidləri də dilə gətirmişlər. Təbii ki, onlar fərdi-üslubi frazeologizmlərdir. Ümumiyyətlə, hər hansı bir söz ustası dildə mövcud olan frazeoloji vahidlərə analoji frazeoloji birləşmələr də yarada bilər (12, s. 82). Odur ki, mühacir Cənub şairlərinin dilində Şimal dil mühitindən fərqlənən bu feili frazeoloji birləşmələri iki qrupa ayırmaq olar: a) Şimal kontekstində qeydə alınmayan frazeoloji birləşmələr. b) Dəyişilmiş şəkildə işlənən frazeoloji birləşmələr.

a) Şimal kontekstində qeydə alınmayan frazeoloji birləşmələr

Mühacir Cənubi Azərbaycan şairlərinin dilində işlənən feili frazeoloji birləşmələrin bir qismi Azərbaycan ədəbi dilinin Şimal qolunda qeydə alınmır. Yəni yeniliyi, novatorluğu ilə diqqət çəkir. Bu da təbiiyədir. Çünki sənətkar hər zaman yeniliyə can atır və hər yerdə olduğu kimi, təzələşmə özünü frazeologizmlərdə də göstərir. Bu yeniləşmə isə həm frazem fonetik cildində, eləcə də semantikasında bürüzə verir. Deməli, bu halda frazem struktur-semantik dəyişkənliyə uğrayır. Mühacir Cənubi

Azərbaycan şairlərinin dilində qeydə aldığımız bir qrup frazem bu dəyişiklikləri özündə ifadə edir. Onları təqdim edirik:

Not götürmək – «məlumat almaq»: *Kimsədən nə fikir, nə not götürdüm, Dastanam! Yad sözə sığa bilmərəm* (Əli Tudə). «Məlumat almaq» mənasının ifadəçisi olan *not götürmək* frazemi Şimal kontekstində qeydə alınır. İlk komponent «məlumat», «bilgi» mənası ilə uyudur. Şimalda isə *not* hər hansı musiqi səsinin yazıdakı qrafik işarəsi kimi bəllidir. Ayrılıqda *götürmək* sözü Şimalda işlənsə də, ümumilikdə bu frazem qeydə alınır. Türkiyə türkcəsində isə bu frazem *not almak, not atmaq, not düsmək, not kırmak, not tutmaq, not vermek* şəklində işlənməkdədir. **Not** leksik vahidi Türkiyə türkcəsində müxtəlif semantik məzmun ifadəçisi kimi yaşamını davam etdirməkdədir:

1. Bir şeyi hatırlamaq üçün yazılan kısa yazı. Məsələn: *Kitaplardan birinin kenarına bir not yazmışsın*. 2. Okullarda ögrecinin dersle ilgili bilgi ve beceri düzeyini göstərmək üzere öğretmenlerce verilen sayı, derece; 3. Bir şeyin niteliği üzerine edinilen kanı (14, s. 1481)¹

Abrını yonmamaq – «ləyaqətini qorumaq, ona ləkə gətirməmək».

İrzini sürtməmək – «namusunu qorumaq, ona ləkə gətirməmək»: *Şöhrətimə abidə ucaltmaq xatirinə Abrımı yonmamışam, irzimi sürtməmişəm!* (Əli Tudə). Bu frazemlərdə anlaşılmayan bir söz var ki, o da ərəb mənşəli **irz** sözüdür ki, onun da mənası «namus», «qeyrət», «şərəfdir». Bu leksik vahid norma səviyyəsində dilimizin lüğət tərkibində yoxdur. Amma Türkiyə türkcəsində hələ də ümümləşməlik nümayiş etdirir. Bu isə onu göstərir ki, söz qorunmaqdadır. Amma Azərbaycan türkcəsinin Cənub qolunda *irz* fonetik cildi ilə nitqə daxil olan bu lüğəvi dil nümunəsi Türkiyə türkcəsində [1] başlanğıcı ilə, yəni *irz* şəklində eyni məna tutumuna ekvivalent olaraq intensivliklə müşayət olunmaqdadır (14, s.914).² Digər sözlər (*abır, yonmaq, sürtmək*) isə ayrı-ayrılıqda Şimala yaxşı tanışdır. Fəqət tanış sözlərin belə paradigmatik şəkildə əlaqələnilib vahid məcazi məna daşıyıcısına çevrilməsi Şimal kontekstində yoxdur. Şimal dil mühitinin frazeoloji sistemində «yad» görünən bu frazeoloji vahidlər əslində yaxın məna göstəricilərinə görə sinonimlik təşkil edir.

Buludu sağmaq – «yağış yağdırmaq»: *Rəssam fırçasına dünyanı yığır, Günəşi haylayır, buludu sağır* (Əli Tudə). Əslində bu misralarda bir rəssam məharəti ölçüyə gəlir. Ölçüsü bilinməyən Yer kürəsinin bir tabloya sığdırılması, yeri, göyü işığa qərş edən Günəş planetinin bu rəsm əsərində yerləşdirilməsi, yağış yağmasının geniş əhatə dairəsinin kətana köçürülərək təqdim edilməsi, bir sözlə, bütün bunların hamısı həmin ölçünün içindədir. İlk baxışdan elə bir yenilik yoxdur. Yəni haqqında danışılanların kiçildilmiş formalarından söhbət gedir. Əsas məsələ daha böyük obrazlılığı, ifadəliliyi, ekspressivliyi özündə toplayan *buludu sağmaq* frazimidir ki, bu da Şimalda görünür. Frazem Ə.Tudənin poetik dərki kimi meydana çıxır. Göründüyü kimi, hər iki söz öz ilkin mənasından uzaqda dayanır. Bu faktır ki, «belə birləşmələri əmələ gətirən sözlər öz əvvəlki mənalarından az və ya çox dərəcədə uzaqlaşır, onların mənaları birləşmənin ümumi məna fonunda itir və beləliklə, bu sözlər birləşmənin leksik-semantik ünsürlərinə çevrilmiş olur» (102, 13, s. 155).

Gözü tovdan düşmək – «görmə qabiliyyətini itirmək, gücdən düşmək»: *Tovdan düşsə iti göz də, Billur yaşlar donsa üzdə, Çən gəlməmiş dağda düzdə, Azacağam indən belə* (Əli Tudə); *Sənə gözüm demərəm, Gözüm tovdan düşəcək. Sənə ömrüm demərəm, ömür-gün ötüşəcək* (Mədinə Gülgün). Fikrimizcə, frazemin tərkibində yer almış **tov** sözü ədəbi dil faktı deyil, bu, dialekt faktıdır. Fəqət bütün dialektoloji lüğətlərə nəzər yetirsək də, Cənub dilində işlənen bu sözün məna tutumuna rast gəlmədik. *Tov* sözünün aşağıdakı mənaları ilə qarşılaşdıq:

1. Divarda əl çırağı qoymaq üçün bacası olan taxta. Məsələn: *Çırağı tova qoy* (Bakı).

2. Baca. Məsələn: *Tovun içi qurum tututdu* (Dərbənd) (12, 1, s. 504).

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində isə bu sözün «sığal», «sığallama» mənalarını qeydə aldığımız *Yanağın yanında zülfə tov vermiş, Ucun sancmış tər duvağın üstündən* (3, s. 191). Göründüyü kimi, mənalarda uyğunlaşma yoxdur. «Ərəb və fars sözləri lüğəti»ndə isə ərəb mənşəli *tov* leksemının daha iki mənasını qeydə ala bildik:

1. İtaət, itaət etmə. 2. Könüllü olaraq bir işi görmə, könüllü hərəkət etmə (7, s. 650).

Mətnimizdə «güc», «qüvvə» mənalarının ifadəçisi olan **tov** sözünə bu məna tutumlarından nisbətən birincisi («itaət», «itaətetmə») uyğun gəlir. Yəni gec-tez «göz də öz itaətini itirəcək» mənası Cənub şairlərinin dilindən təqdim etdiyimiz hər iki nümunədə qismən yerinə düşür.

Çort vurmaq – «mürğüləmək»: *Qarnı tox, beyni məst, baxışı xumar Manqalın dibində çort vuran sərkar Susdurdu yazığın ilk avazını, Əlindən alaraq telli sazını* (Əli Tudə). Bu frazeoloji vahid də Şimal kontekstində işlənməyən sabit söz birləşmələrindədir. *Çort* sözünün nominativ mənasına gəlinə,

¹ Türkce sözlük. Ankara, 2005, s. 1481

² Türkce sözlük. Ankara, 2005, s.914

lüğətlərdə nə sözü qeydə ala bildik, nə də, təbii ki, mənasını. Əgər lüğətlərdə belə bir söz öz əksini tapmayıbsa, deməli, mənanın axtarılması da qeyri-realdır. Biz yalnız kontekstə əsasən təqdim etdiyimiz mənanı üzə çıxartdıq.

Arzularla qucaqlaşmaq – «gələcəyə ümid bəsləmək»: *O tək qaldı, körpəsindən, evindən uzaq, Arzularla qucaqlaşdı yatdı bəzən də* (Söhrab Tahir, 212, s. 15). S.Tahirin dilində bu məna tutumunu ifadə edən *gözlərində ümid yanmaq* frazemində (*Məhbusun da gözlərində bir ümid yandı*) də rast gəlmişik. Bu, Şimalda da işləkdir. Fəqət eyni məna tutumu ilə reallaşan *arzularla qucaqlaşmaq* frazeoloji vahidi təzədir, güclü obrazlılıq da onun mahiyyətinə hakim kəsilib. Zindana salınan dustağın yeganə işi xəyala dönən istəklərinin əhatəsində özünün naməlum gələcəyini gözləməkdən ibarətdir. Şair bu xəyali dünyanı *arzularla qucaqlaşdı* feili frazeoloji birləşməsi ilə reallığa çevirir.

Soraqla qucaqlaşmaq – «xəbərləşmək, məlumatlanmaq, xəbər almaq»: *İnsanlar soraqla qucaqlaşanda Axan gözlərinin öz yaşı olur* (Əli Tudə).

Arzunu uda bilmək – «gələcəyə ümid bəsləməmək, ürəyində arzu, istəkləri boğmaq»: *Sanma sinəmdəki eldir səslənən, Xalqın arzusudur orda bəslənən. Zindan bu arzunu uda bilirmi?* (Söhrab Tahir). Bu frazemlə antonimlik təşkil edən, həm Cənub, həm də Şimal kontekstində çox işlək olan *arzu tutmaq* frazeoloji birləşməsi var. Əks mənanı göstərmək üçün şair yeni, çox orijinal, məzmunlu, obrazlı *arzunu uda bilmək* frazeoloji vahidini yaradır. Əslində *arzunu udmaq* bir insan ömrünü heçə endirmək deməkdir. Odur ki, şair öz poetik «Mən»-ini dilemma qarşısında qoyur və onu düşündürür: «*Arzunu uda bilirmi?*»

Həyat ummaq – «güvənmək, nicat, qurtuluş yolu ummaq»: *Bəşər fəlakətə düşdüyü zaman Səndən hər addımda həyat umurdu* (Əli Tudə). *Həyat və ummaq* sözləri bir çox frazemlərin yaradılışında iştirak edib: *kömək ummaq, mərhəmət ummaq, həyat vermək, həyat bəxş etmək, həyata keçirmək, həyatın nəbzini tutmaq...* və s. frazemlər buna nümunə ola bilər. Fəqət Şimal dil mühiti üçün *həyat və ummaq* sözlərinin paradigmatik əlaqələnməsindən doğan *həyat ummaq* frazemi təzədir.

Tuta bilmək – «qeyd etmək, keçirtmək»: *Bir istəyim də var qardaş, Kaş arzuma çata bilim. Sənin təvəllüd gününü Təbrizdə tuta bilim* (Mədinə Gülgün). Bu frazemin də tərkibindəki sözlər (*tutmaq, bilmək*) hər iki dil mühitində kifayət qədər intensivliyi ilə xarakterizə olunsa da, onların qoşulaşması Şimalda qeyd edilən məna tutumu ilə uyğunlaşmır. Frazeoloji birləşmə bu mənanın ifadəçisi kimi təmiz Cənub deyim tərzidir.

Qəlbini tuta bilmək – «ürəyini fəth etmək»: *O mənim qəlbimi tuta bilirmi* (Söhrab Tahir). Xüsusi bir spesifikasiyaya təşkil etməsə də, bu frazem də yenidir. Çünki *qəlb, tutmaq, bilmək* sözləri bir çox frazeoloji vahidlərin yaradılışına rəvac verib. Amma onların komponent olduğu bu frazeologizmlər içərisində qeydə aldığımız frazemə rast gəlinmir. Göründüyü kimi, Şimal kontekstində ayrı-ayrılıqda işləndiyi və anlaşıldığı bu sözlərin əlaqələnməsi məcazi bir ifadənin meydana gəlməsi ilə nəticələnib və Cənub dilinin frazem potensialını təşkil edən birləşmələrdən birinə çevrilib.

Göz yaşını ümidlə qundaqlamaq – «gələcəyə inam bəsləmək, ümidlə baxmaq»: *Sənsiz keçən hər günümü bir il sayıb, Çox ağladım ömrüm kimi talan günə, Göz yaşımı ümidlə qundaqlayıb, Saxlamışam görüşümüz olan günə* (Mədinə Gülgün). Şair nakam qalan sevgisinə göz yaşları axıdan gəncin gələcəyə nikbin baxışını çox orijinal məzmunla müəyyənləşən *göz yaşını ümidlə qundaqlamaq* frazemi ilə reallaşdırır və bununla da şair Cənub kontekstinin frazem potensialına yeni bir frazeoloji birləşmə bəxş edir.

Qəlbini qəlbinə bağlamaq - «əməkdaşlıq etmək»: *Bir ildir ki, mən qəlbimi bağlamışam qəlbinə. Bu məhəbbət dünyasında qalacaqdır izlərim* (Balas Azəroğlu). İlk baxışdan B.Azəroğlunun dilindəki bu frazemin aşıqanə bir məzmunla kökləndiyi zənn edilir. Halbuki bu şeir «Şəfəq» jurnalının nəşrə başlamasının bir illiyinə həsr olunmuş bədii nümunədir. Deməli, söhbət B.Azəroğlunun qəlbini ilə «Şəfəq»-in qəlbini bir-birinə bağlanmasıdır. Yəni şair çox böyük istək, çox böyük sevgi ilə bu jurnalla əməkdaşlıq etməyini ön plana çəkir. Yenə də həm forma, həm də məzmun yeniliyi ilə reallaşan bir frazem göz önünə gəlir.

Qəlbini oynatmaq – «zarafat eləmək»: *Bu gecə Sanki ilk dəfə gördüm Ölümün soyuq üzünü. Mələk donuna girib Pərdələsə də özünü, Tanıdım yenə... Gah qəlbimi oynatdı, Gah fikirlərimi bir-birinə qatdı...* (Mədinə Gülgün). Söhbət mələk donuna girmiş ölümdən – əzrayıldan gedir. Şeir poetik «Mən»-i şairin özüdür – Mədinə Gülgündür. Şair müxtəlif donlara girən ölüm «mələyi»nin hər sifətini görür. O, gah şairin qəlbini ələ almağa çalışır, onunla zarafatlaşır, onun «qəlbini oynadır», bir uşaq oyuncağı kimi onun ürəyini atıb tutur, gah da fikirlərini pərən-pərən edir. Fəqət şair «*nisgilini, arzusunu, ümidini qəzəbə çevirib*» onunla mübarizə aparır və qalib gəlir. Ölüm mələyinin yerini indi şairin «sabah doğulası nəğmələrinin səsi» tutur. Bax, belə bir kontekstdə şairin yaratdığı frazem uğuru ilə seçilir, dilin frazem sistemini zənginləşdirməyə xidmət edir.

Yol almaq – «istiqlətlənmək»: *Sənə çəmənləri verərəm dedin, Fikrim doğma evə yol alıb köçdü* (Mədinə Gülgün). Yenə də bir sadə, lakin orijinal frazeoloji vahidlə qarşılaşırıq. Məsələn burasındadır ki, Şimal kontekstində *yol* sözü ilə yaranan frazemlərə nəzər yetirdik və hədsiz dərəcədə zənginliyi ilə seçilən bu frazemlər (15, 4, s. 551-554) içində *yol almaq* frazeoloji vahidinə rast gəlmədik. Şeir şairin Təbrizsizlikdən doğan həsrət duyğularını bu frazem vasitəsi ilə doğma elə – Təbrizə köçürür. Beləliklə, əslində danışıq dili faktı olan *yol almaq* frazeoloji vahidi bir tərəfdən bədii məqsədin həllini ödəyir, digər tərəfdən dilin frazem potensialında özünə yer alır.

Baxta qabarmaq – «qalib gəlmək»: Bu frazeoloji vahid də (*Baxt mənə bozaranda, mən vaxta qabarmışam* – Əli Tudə) Şimalda qeydə alınmayan frazemlər cərgəsindədir. «Qalib gəlmək», «güc göstərmək» mənə tutumunun daşıyıcısı olan bu frazem mətn daxilində obrazın daxili aləminin müəyyənlişməsi baxımından uğuru ilə seçilir.

Üstünü altına qısmmaq – «susmaq». Bu frazeoloji vahidin (*Üstünü altına qısıb danışmaz Sanki düşüncəyə dalar dodaqlar* – Əli Tudə) tərkib komponentləri hər iki dil kontekstində anlaşıqlı sözlər cərgəsində olsa da, paradigmatik əlaqələnmə nəticəsində yaranan bu sabit söz birləşməsi ümumən yenidir.

Ölmədiril dolanmaq – «bir təhər yaşamaq», «ac-yalavac yaşamaq»: *Bu ellər tək min əzaba, əziyyətdə qatlandı. Əkin əkdi, başaq yığdı, ölmədiril dolandı...* (Mədinə Gülgün). Bu frazeoloji birləşmə də tipikliyi ilə diqqət çəkir. Belə ki, Şimal kontekstində *öldü-qaldı* (...*öldü-qaldısından da xəbərim yoxdur* –2, s. 464), *ölə-ölə yaşamaq* (*Qonşumuz ölə-ölə yaşayırdı* – danışıq dilindən götürülmüşdür) ifadələri qeydə alınır, amma haqqında danışdığımız sabit söz birləşməsinə rast gəlinmir. Şimalda danışıq dili faktı olan bu frazemin birinci tərəfi bir-birinə zidd leksik vahidlərin – antonim sözlərin birləşməsindən əmələ gəlib. Bu sözlər isə *dolanmaq* lekseməsinə qoşularaq Cənub dil mühitini xarakterizə edən yeni bir frazemə çevrilib. Frazem obrazın daxili aləminin açılması, yaşam tərzinin daha qabarıq şəkildə verilməsi baxımından şairə çox şey verir.

Qeydə aldığımız və təhlil əhatəsi ilə təqdim etdiyimiz bu frazeoloji birləşmələr Şimal dil məkanında qeydə alınmayan, yalnız Cənub üçün xarakterik olan frazeoloji vahidlərdir. Göründüyü kimi, onların sayı azdır. Fəqət dəyəri, daşdığı məcazi yük, bədii dilə verdiyi obrazlılıq, emosionallıq, ifadəlilik kifayət qədər çoxdur. Bu frazemlərin komponentlərinin mənşəcə qruplaşdırılması da xüsusi maraq doğurur. Əgər *not*, *abır*, *irz*, *tov*, *çort*, *arzu*², *həyat*, *qəlb*⁴, *bəxt* kimi sözlər alınmalar sırasındadırsa, *götürmək*, *yonmamaq*, *sürtməmək*, *sağmaq*, *düşmək*, *qucaqlaşmaq*², *udmaq*, *tutmaq*², *bilmək*³, *ummaq*, *qundaqlamaq*, *bağlamaq*, *oynatmaq*, *qabarmaq*, *dolanmaq*, *almaq*, *qısmmaq*, *bulud*, *göz*², *yaş*, *ümid*, *yol*, *üst*, *alt*, *ölmədiril* leksik vahidləri isə türk mənşəliliyi ilə diqqət çəkir. Deməli, Şimalla müqayisədə fərqlilik qazanan bu frazemlərdə alınma ilə türk mənşəli sözlərin nisbəti də (13:31) (alınma sözlər¹³ – milli sözlər³¹) millinin xeyrinədir. Bu leksik vahidlərin sırasında sadalanan *ümid* sözü fars mənşəli söz kimi təqdim olunur. Halbuki *ummaq* feilindən əmələ gələn *ümid* sözü təmiz türk mənşəlidir. Bu, Mahmud Kaşğarının «Lügəti»ndə də qeydə alınır. Danışıq dilində belə bu leksik vahid kökünə uyğun şəkildə işlənir: *umud*. Cənub şairlərinin də dilində bu formanın (*umud*) işləndiyinin şahidi oluruq: *Onun ala gözlərində umud yanır bax* (Mədinə Gülgün); *Sovet himni dalğa-dalğa yayıldıqca şəhər-şəhər, Açıq kiçik pəncərəni umud ilə bax şərqlilər* (Balas Azəroğlu).

b) Dəyişilmiş şəkildə işlənən frazeoloji birləşmələr.

Bu dəyişmə əsasən həmin frazeoloji birləşmələrin tərkibindəki leksik vahidlərlə bağlıdır. Yəni bu, mövcud frazemin tərkibindəki bir sözün başqa bir sözlə əvəzlənməsi ilə əlaqədardır. Fikrimizin aydınlığı üçün həmin frazeoloji birləşmələrin təqdiminə ehtiyac duyulur:

Gözləri yoluna dalmaq (*Həmişə sinənə sərdiyim gül də Boynunu bükərək əlimdə qalmış, Yenə də gözlərim yoluna dalmış* – Söhrab Tahir) frazemində *dalmaq* sözü *dikmək/dikilmək* sözləri ilə əvəzlənir. Yəni Şimalda bu frazeoloji birləşmə *gözlərim yoluna dikilmişdi* şəkildə işləkdir. S.Tahirin dilində bu frazemin bir qədər sadələşmiş forması da qeydə alınır: *yola dalmaq* (*Məxmər gözləri də hey yol çəkərək Bilmirəm nədənsə açıq qalmışdı. Bəlkə də qardaşın son nəfəsədək Sənin gələcəyin yola dalmışdı* – Söhrab Tahir). *Göz* sözünün *yola dalmaq* frazemindən xeyli aralı düşdüyü aydın görünür. Hər halda *dikilmişdi* sözünün yerində *dalmışdı* sözünün işlənməsi göz qabağındadır.

Zindan kəsilmək frazeoloji vahidində də (*Zindan kəsilmişdir ona bu diyar* – Hökumə Billuri) Şimalla müqayisədə bir söz fərqliliyi var. Şimal dil mühitində bu, *düşməni kəsilmək* şəkildə işlənir.

İmza basmaq frazemi isə (...*Qarşınızda dayanansa Yalnız imza basıb, cənab!* – Əli Tudə, 192, s. 127). Şimal kontekstində *imza atmaq*, *imza qoymaq* şəkillərində qeydə alınır. Həm Cənub, həm də Şimal

formasını «imzalamaq» semantikasının ifadəçisi kimi diqqətimizi cəlb edir. Yəni formalar bir sözə görə fərqlənsə də, mənalarındakı eyniyyət özünü qoruyub saxlayır.

Özünü oda vurmaq, özünü suya vurmaq (Bir parça çörəkçün özümü hər an Gah oda vururam, gah da ki, suya – Əli Tudə) frazeoloji birləşmələri isə Şimal dil mühitində *özünü oda-közə vurmaq // atmaq* şəklində işlənir. İlk baxışda Şimalla müqayisədə ikinci komponentin *közə* sözünün düşdüyü dərk edilir. Halbuki burda hər hansı bir sözün düşümü baş verməyib. Yəni *özünü oda-közə vurmaq* Şimala, *özünü oda vurmaq* isə Cənuba xas frazemdir, Yəni frazeoloji vahidlər arasındakı fərqlilik yalnız bir sözlə bağlıdır. *Özünü suya vurmaq* sabit söz birləşməsi isə Şimalda qeydə alınır. Göründüyü kimi, II komponentin yerində *suya* sözü işlənir ki, bu Şimal konteksti üçün xarakterik deyil.

Fəraq çəkmək (*Külək, atırlı külək Asta daraq çəkərdi. Çəkməyəndə elə bil O da fəraq çəkərdi* – Əli Tudə) frazeoloji vahidi Şimal dil məkanında *dərd çəkmək, əzab çəkmək, fikir çəkmək* frazemləri ilə əvəz olunur. Əslində *fəraq* kimi *dərd, əzab, fikir* sözləri də alınma lüğəvi vahidlərdir. Məsələn burasındadır ki, *dərd, əzab, fikir* sözləri əcnəbi sözlər nizamında dayansa da, Şimal dil mühitində, çox böyük işlənmə tezliyinə malikdir və əgər belə demək mümkündürsə, onlar artıq türkləşmiş ərəb-fars sözlərindən sayılır. *Fəraq* sözü isə Şimalda ədəbi dil faktı deyil.

Gərəyə gəlmək (*Qardaş! Gərəyə gəlsəm Məni birinci yazdır!* – Əli Tudə) frazeminin tərkibindəki hər iki söz də Şimal kontekstində qeydə alınır. Fəqət bu frazeoloji vahidin paraleli kimi «lazım olsam» tərkibi feili işlənir. Ümumən frazemin daşdığı məzmun «mənə ehtiyac olsa», yaxud «mənim köməyimə ehtiyac duyulsa» mənaları ilə üst-üstə düşür.

Cənub şeir dilində elə feili frazeoloji vahidlərə də rast gəlinir ki, komponentlərindən biri arxaikliyi ilə seçilir: *Gömlüsün torpağa kədər, qüssə, qəm, Elin çöhrəsində görməyim ələm* (Hökumə Billuri). İlk baxışda «*torpağa basdırılısın*» mənasının daşıyıcısı kimi nominativlik diqqəti çəkir. Fəqət söhbət «kədər, qüssə, qəmin torpağa gömülməsindən» gedirsə, onda məcazilik ön plana çəkilir. Frazemin tərkibindəki *gömmək, gömülmək* sözləri öz fəallığını itirən və dilin qeyri-aktiv qatında – arxaik qatında yerləşən leksik vahidlərdəndir. Bu da qeyri-təbii qəbul edilməməlidir. Çünki frazemlərin komponentləri fəal sözlərdən təşkil olunduğu kimi, tərəflərdən hər hansı biri arxaik sözlərdən də ibarət ola bilər (21, 5, s. 72). Bu arxaik söz təbii ki, həm qədim türk sözlərindən, həm də alınma sözlərdən təşkil oluna bilər. Onu da xatırladaq ki, *gömmək* sözü bu gün Türkiyə türkcəsində ədəbi dil faktı kimi öz fəalliyyətini davam etdirməkdədir.

Dildən salmaq (*Bizi dildən saldı, həvəsdən saldı, Heyvan öküzü də nəfəsdən saldı* – Söhrab Tahir) frazemi də Şimal kontekstində «aldən-dildən salmaq» //düşmək» şəklində işləkdir. Hər ikisində «yormaq» mənə uyğunluğu qorunur. Burda ilk komponentin (*aldən*) düşümü ilə rastlaşırıq. Elə bu da həmin frazemin bir qədər dəyişilmiş formasını təzahür etdirir.

Göründüyü kimi, Cənub-Şimal frazemlərinin müqayisəli qarşılaşdırılması elə böyük bir fərqliliyi ortaya qoymur. Zənnimizcə, bu ondan irəli gəlir ki, siyasi tələblər ucbatından müxtəlif coğrafi koordinatları paylaşsa da, hər iki dil mühitinin təmsilçiləri eyni bir dilin aparıcıları idi. Onu da vurğulasaq ki, Cənub şairləri sonradan Şimalda məskunlaşmış və artıq müstəqil Azərbaycan dili əhatəsində yaşamağa başlamışlar, onda fərqli cəhətlərin az olmasının səbəbi bir daha aydınlaşar. Bu həm də onu göstərir ki, frazeoloji birləşmələr əsasən ümumxalq dilindən hazır gəlsə də, yeniliyə imza atan fərdi-üslubi neologizmlər az da olsa, dilin lüğət tərkibində yer almaqdadır. Bu, birbaşa ənnənədən novatorluğa keçid deməkdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 568 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, III cild. Bakı: Elm, 1983, 555 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, IV cild. Bakı: Elm, 1987, 541 s.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 792 s.
5. Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, 176 s.
6. Cavad Heyət. İki dilin müqayisəsi. Bakı: Elm, 1991, 100 s.
7. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1967, 1036 s.
8. Коклянова А.А. О границах фразеологии тюркских языков /Вопросы фразеологии. Самарканд: Изд-во Самаркандского Университета, 1961, с. 100-112
9. Гак В.Г. Сопоставительная лексикология. Москва: Международные отношения, 1977, 264 с.
10. Mirzəliyeva M.M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1995, 146 s.
11. Пюрбеев Г.Ц. Глагольная фразеология монгольских языков. Москва: Наука, 1972, 208 с.
12. Розенталь Д.Э. Практическая стилистика русского языка. М.: Высшая школа, 1977, 316 с.
13. Seyidov Y. Əsərləri. I cild. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006, 628 s.
14. Türkce sözlük. Baskı 4. Ankara, 2005, 2244 s.

ABDULLAYEVA MƏLAHƏT
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, UNEC

**NƏQLİ VƏ SUAL CÜMLƏLƏRİNİN FRANSIZ VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ
LEKSİK-SEMANTİK VƏ MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Açar sözlər: *kommunikativ növ (funksiya), xüsusi suallar, ritorik suallar, alternativ suallar, intonasiya*

Transition and questionnaire in French invisible languages lexicic-sensitivity and morphological features

The scientific paper presents theoretical and partical study of the interrogative sentence of Modern French and Azernajani lanuguages along with detailed description of their similar and distinctive features. The sentences with certain degree of intonation basically used to get answer to the question and sometimes for the imperative expression in an emotional way or to induce an interlocutor for certain action are called the interrogative sentences.

Keywords: *communicative type function, constituent questions, rhetorical questions, disjunctive questions, intonation*

Məlum olduğu kimi, nitq vasitəs ilə ünsiyyət zamanı ifadə edilən məqsəddən asılı olaraq, hər hansı dilə xas olan cümlələr əsasən, üç şəkildə təzahür edir: nəqli, sual, əmr. Nəqli cümlələrdə obyektiv həqiqətlər haqqında müəyyən məlumat verilir. Sual cümləsində isə danışan ona məlum olmayan bir anlayışı alınacaq cavabla aydınlaşdırmaq istəyir. Əmr cümlələrində danışan şəxs müsahibini müəyyən bir işə təhrik edir. Sual ilk növbədə məlum olmayan öyrənmək, başqalarından cavab almaq məqsədi daşıyır.

Müasir Azərbaycan və fransız dilində sual cümlələri probleminə dair bir sıra məqalə, dərslik və monoqrafiyalarda indiyədək geniş şəkildə tədqiqat işləri aparılmışdır. Bu baxımdan təqdim etdiyim bu məqalə sual cümləsinin ümumiyyətlə suallıq kateqoriyasının, digər tərəfdən sual cümləsinin formal, sintaktik-semantik və intonasiya cəhətdən obyektiv təbiətinin aşkar edilməsinə dəlalət edir. Sual cümləsinin sintaktik-morfoloji və intonasiya xüsusiyyətləri üzrə tədqiqindən sonra bu cümlələrin tərifinin aşağıdakı şəkildə verilməsini də bitkin və doğru hesab edirik: Bu və ya digər dərəcədə sual intonasiya olan, əsasən cavab almaq üçün, bəzən emosional tərzdə hökm ifadə etmək, bəzən də müəyyən iş görülməsinə təhrik etmək məqsədi ilə işlədilən cümlələrə sual cümləsi deyilir. Sual kateqoriyası dilçilikdə mübarizə doğuran bir sahəsidir. İndiyə qədər hələ sual cümlələrinin yaranması, növlərə ayrılması, təsnifat prinsipləri, onların intonasiya xüsusiyyətləri tam dəqiq edilməmişdir. Bu barədə müxtəlif mülahizələr, fikirlər, nöqteyi-nəzəriyyətlər mövcuddur. Sual cümlələri müəyyən cavab almaq üçün müəyyən informasiya əldə etmək məqsədi ilə işlədilir. Belə ki, sual ilk növbədə məlum olmayanı öyrənmək, başqalarından cavab almaq məqsədi daşıyır. Sual cümlələrinin işlədilməsində məqsəd həmişə eynidir: danışana məlum olmayan şey və hadisələri, hal, hərəkət, əlamət və s. müəyyən etmək. Demək, sual cümlələri bilmədiklərimizi öyrənmək və ya təxmini bildiklərimizi dəqiqləşdirmək məqsədi ilə işlədilir. Sual cümlələrinin biri-digərindən həm qrammatik, həm də intonasiya, aksent-melodik struktur baxımından fərqlənir. Sual cümləsinin yaranmasında intonasiya çox üstünlüyə malikdir. Sual cümlələrinin özünəməxsus xüsusi sual intonasiyası olur. Bu intonasiya sual cümlələrini başqa cümlə növlərindən ayıran əsas vasitələrdəndir. Sözlər və qrammatik kateqoriyalar ünsiyyət vasitəsi üçün nitq prosesində fikir ifadə edən cümləni ayrı-ayrı komponentlərindəndir. Nitq prosesindəki cümlənin daimi və çox vacib komponentlərindən biri olan intonasiya, cümlədən ayrı müstəqil şəkildə mövcud deyildir. Dilçi alim F. Veysəlov “Alman dilinin fonetikasi” kitabında intonasiyadan danışarkən bildirir ki, intonasiyasız cümlə olmadığı kimi, cümləsiz də intonasiya mövcud deyildir.

Cümlələrdə yürüdülmən məqsəddən asılı olaraq cümlənin tələffüz xüsusiyyətləri, aksent-melodik strukturun, bütövlükdə onun intonasiyası da dəyişir. Belə ki, hər bir cümlə məqsəddən asılı olaraq özünəməxsus intonasiyaya – deyiliş, xüsusiyyətinə, aksent-melodik qəlibə malikdir. Danışanın məqsədi və münasibəti intonasiyanın əsasıdır. İntonasiya isə, öz növbəsində, məqsədin, münasibətin, göstəricisi, müəyyənləşdiricisidir. Danışan öz nitqindəki cümlələri hansı münasibətlə, məqsədlə dediyini dinləyiciyə çatdırmaq üçün cümləni müəyyən aksent-melodik modellə ifadə etməli olur. Əgər cümlələr arasında intonasiya, aksent-melodik baxımdan fərq olmasaydı, dinləyici müxtəlif məqsədlə deyilmiş eyni leksik quruluşlu “Yağış yağır?” cümləsi arasında heç bir fərq qoyula bilməzdi. Odur ki, cümlənin bu cəhətdən

fərqlənməsində, onların kommunikativ növlərə ayrılmasında, eləcə də sual cümlələrinin özlərinin kommunikativ növlərə bölgüsündə intonasiyanın çox böyük rolu vardır. İntonasiya bir çox hallarda sual cümləsinin əmələ gəlməsində yeganə vasitə kimi çıxış edir. Göründüyü kimi, sual cümlələri məzmunca zəngin, özünəməxsus intonasiya çaları olan kommunikativ bir növdür. Fransız dilçi alimi Ş.Balli sual cümlələrinin kommunikativ funksiyasından danışarkən qeyd edir ki, sualı da kommunikasiya hesab etmək lazımdır, çünki o, danışanın fikrində olan müəyyən təsəvvürlərin əlaqəsini təşkil edən müşahidələrdən biridir. Danışan öz müsahibələrindən bu əlaqənin həqiqiliyi haqqında təsdiq və ya inkar cavab gözləyir. Sual cümləsi insan təfəkkürünü genişləndirən üsullardan biridir. Bu cümlələrdə məqsəd olur ki, özünə yönəldilmiş nitqdə cavab almaq istəyir. Ünsiyyət prosesində qarşıya qoyulmuş məqsəd baxımından suallar müxtəlif olur. Sual bəzən ifadə edilən fikrə bütövlükdə, bəzən onun bir hissəsinə aid olur. Bir Sıra hallarda sual iki fikirdən hansının həqiqətə uyğun olmasını müəyyənləşdirmək məqsədi ilə verilir. Bəzən isə sual cavab almaq üçün işlənir.

1. Sual cümlələrinin qrammatik quruluşuna görə növləri. Sual cümlələrinin qrammatik quruluşu dedikdə, bir sual cümlənin əmələ gətirilməsində ilk növbədə elə qrammatik vasitələrə əsaslanmağı nəzərdə tuturuq ki, bunlarsız sual cümləsi qurmaq mümkün deyildir. Azərbaycan dilində sual əmələ gətirən belə vasitələr bir qism sual cümlələrində sintaktik-morfoloji, bəzilərinə isə yalnız üsuldən ibarətdir.

Dilimizdə işlənən bütün sual cümlələri sintaktik cəhətdən quruluşuna görə ya əvəzlikli, ya da əvəzliksiz olur. Bu cəhətdən dilimizdə başqa növ sual cümlələri mövcud deyildir. Əvəzlikli sual cümlələrində cümlə üzvlərindən biri, bəzən də bir neçəsi məlum olmur. Sualı verən alınacaq cavabla naməlum üzvü müəyyənləşdirir.

Sualın mərkəzi belə cümlələrdə sual əvəzliyi və ya sual zərfliyi ilə ifadə olunmuş cümlə üzvündə özünü göstərir. Əvəzliksiz sual cümlələrində məntiqi vurğunun yeri sabit deyil, yəni hər dəfə konkret cümlənin ifadə məqsədindən asılı olaraq, o, istənilən cümlə üzvü üzərinə düşə bilər.

2. Sual cümlələrinin ifadə məqsədinə görə növləri: Sual cümlələrinin ifadə məqsədi dedikdə, sual cümləsi vasitəsilə danışan kimdənsə cavab gözləyib, nəyi isə müəyyənləşdirməyi, emosional tərzdə hər hansı bir məlumatı təsdiq və inkar etməklə hökm verməyi, müsahibi bir iş görməyə təhrik etməyini nəzərdə tuturuq. İfadə məqsədinə görə sual cümlələri dörd əsas qrupa bölünür.

- 1) Ümumi suallar (question totale)
- 2) Xüsusi suallar (Question partielle)
- 3) Alternativ suallar (Question alternative)
- 4) Ritorik suallar (Question ritorique)

1) Bütövlükdə cümləyə aid olan “bəli” (oui) və “xeyr” (non) cavabları tələb edən suallara ümumi suallar deyilir. Bu tip sual cümlələrində sual intonasiyası əsas vasitə kimi iştirak edir. Məsələn: Siz bu adamı tanıyırsınız?

Fransız dilində bu növ sualların ifadə vasitəsi olan cümlələri, bir qayda olaraq köməkçi və ya yarımköməkçi feillə, ya da modal feillə başlayır. Hər iki dildə bu növ sual cümlələrinə xas olan müstəsna xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, istər müasir fransız dilində, istərsə də Azərbaycan dilində ümumi sual cümlələri cümlənin ümumi məzmununa aid olur və “bəli” və ya “xeyr” sözləri ilə cavab verilir.

2) Cümlənin hər hansı bir üzvünə aid olan suallar xüsusi suallar deyilir, Bu qəbildən olan sual cümlələri adətən ya 1) sual əvəzliyi, ya da 2) sual zərfliyi ilə başlanır. Hər iki dildə çüshahidə edək, fransız dilində: Qui est-ce qui pu vous reconter ça? Azərbaycan dilində-Nə üçün mənə əvvəlcədən ac olduğunuzu demirdiniz?

3) İki fikirdən birini müəyyənləşdirmək məqsədi ilə işlədilən suallar alternativ suallar deyilir. Alternativ sual öz bağlayıcısı ilə bir-birinə bağlanan iki və daha çox ümumi sualdan ibarət olur. Alternativ sualın quruluşu ümumi suallara oxşar olsa da, onlar da xüsusi suallar kimi tam cavab tələb edir.

4) Cavab almaq üçün deyil, müraciət olunan şəxsi əmin etmək üçün işlədilən suallar ritorik suallar deyilir. Ən çox bədii ədəbiyyatda istifadə olunan sulam bu növünə müqayisə olunan hər iki dildə rast gəlirik.

3. Sual cümləsinin ümumi xarakterinə görə növləri. Sual cümləsinin ümumi xarakteri dedikdə sualın ilk dəfə verilə bilməsi ilə yanaşı, təkrar şəkildə verilə bilməsi nəzərdə tutulur.

Təkrar sual cümlələri Azərbaycan dilində daha geniş yayılmışdır. C.Axunov “Azərbaycan dilində sual cümlələri” monoqrafiyasında təkrar sual cümlələri onlar xas olan xüsusiyyətlərinə görə üç növə ayırır.

1. Xüsusi təkrar sual (Danışan özü öz sualını təkrar edir).
2. Nidalı təkrar sual (Müsahib danışanın bayaq dediyini ona təkrar etdirir).
3. Təkrar sorğulu sual (Müsahib danışanın əvvəldə dediyini ona təkrar edir).

Qeyd etmək lazımdır ki, fransız dilində də təkrar sualların bir sıra maraqlı xüsusiyyətlər artıq öyrənilmişdir. Azərbaycan dilində isə zaqda C.Axunova qədər xüsusi tədqiqat işi aparılmışdır.

Beləliklə, söylədiklərimizi yekunlaşdıraraq belə qərara gəlirik ki, müqayisə olunan müasir fransız və Azərbaycan dillərində sual cümlələrinin bir çox oxşar xüsusiyyətləri vardır. Hər iki dildə bu növ sual

cümlələrinə xas olan başlıca xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, onlar adətən iki ümumi sualdan ibarət olur. Bu sual cümlələri “yaxud” bağlayıcısı ilə əlaqələndirilir: birinci hissədə qalxan, ikinci hissədə isə düşən ton işlədilir. Alternativ suallar həmişə müsahibdən tam cavab tələb edir. Bu sual cümlələrinin bəzlərinin xəbərləri eyni sözün iki dəfə təkrarından ibarət olur, bunlardan biri təsdiq, digəri isə inkarda işlənir. İstər müasir fransız dilində, istərsə də Azərbaycan dilində bəzi hallarda sual cümlələri əsas məqsədindən – cavab almaq məqsədindən kənara çıxır. Hər iki dildə ritorik suallar forma xüsusiyyətlərinə görə sual cümlələrindən ibarətdirsə, lakin onlar məzmunca təsdiq və ya inkar hökmü bildirilər. Belə sual cümlələrinə “cavab tələb etməyən sual” da deyilir.

Beləliklə, sual cümlələrinin təsnifatından aydın olur ki, bu cümlələr öz mahiyyətinə görə həqiqətən çoxcəhətli, olduqca əhatəli və dinamik kommunikativ növdür. Məlum olduğu kimi, sual eyni kateqoriya olaraq bütün dillərdə mövcud olsa da, onun vasitələri hər dilin öz daxili inkişaf qanunlarına müvafiq olaraq müxtəlif olur. Tədqiqat göstərir ki, Azərbaycan dilində də sual əmələ gətirən vasitələr müxtəlifdir. Dilimizdə elə cümlələr vardır ki, onlarda sual yalnız intonasiya ilə əmələ gəlir. Yuxarıdakı sual cümlələri nəqli cümlələrdən yalnız intonsaiya ilə fərqlənir ki, həmin cəhət də sual ifadə edilməsi ilə əlaqədardır. Əgər o cümlələrin intonsaiyasını dəyişsək, onlar asanlıqla nəqli cümlələrə çevrilə bilər. Yazıda isə onların axırında sual işarəsi deyil, nöqtə qoysaq, onlar nəqli cümlələr kimi oxunur. Həmin növ cümlələrdə sual kateqoriyasının yeganə vasitəsi sual intonasiyasıdır

ABDULLAYEVA ÜLKƏR

Bakı Dövlət Universiteti

KOQNİTİV DİLÇİLİKDƏ KONSEPTİN MƏZMUN VƏ STRUKTURU İLƏ BAĞLI MÜXTƏLİF YANAŞMALAR

Açar sözlər: *koqnitiv dilçilik, konsept, anlayış,paradiqma, lingvokulturologiya*

Different approaches belonging to the content and structure of the concept in cognitive linguistics

There are extensive meaning of the concept comparing with notion in cognitive linguistics. Linguo culturology consists of the three component such as understanding, figurativeness and importance according to the opinion of many linguists. The terminology of “concept” uses in two new paradigms consisting of cognitive linguistics and linguo culturology right now. There are two approaches related with concept in the science of linguistics. These approaches give opportunity concluding that concept could perform such as collective understanding unite which expresses with the language, has ethno-cultural features and orients to the high worth.

Keywords: *cognitive linguistics, concept, notion, paradigm, linguo culturology*

Hal-hazırkı yaşadığımız dövrdə koqnitivizm təkcə dilçilikdə deyil, bütün elm sahələrində özünü göstərməkdədir. Koqnitivizmin kökündə dayanan koqnisiya informasiyanın qəbulu, həzm edilməsi və yenidən təqdim edilməsi mənasında işlənir. Heç şübhəsiz informasiyanın yenidən təqdim edilməsi dildə baş verir. Koqnitiv istiqamət dilçiliyi bir nömrəli elm kimi dəyərləndirir. Koqnitiv dilçiliyin fundamental anlayışları sırasına təfəkkür, idrak, bilik, anlayış, konsept, konseptləşmə, konseptual sistem, koqnisiya, koqnitiv qəlib, koqnitiv sütun, dünyanın mənzərəsi, verballaşma, milli mentalitet, mədəniyyət və mədəni məkan daxildir. (8, s. 8-9)

Koqnitiv dilçilik mədəniyyəti dillə, dili isə milli təfəkkürlə üzvi şəkildə nəzərdən keçirir. Koqnitiv dilçilik “konsept” anlayışını ön plana çəkir və bu zaman heç şübhəsiz konseptuallaşma prosesi koqnitiv araşdırmalarda xüsusi yer tutur. Konsept anlayışını məfhum anlayışı ilə eyniləşdirmək olmaz. Çünki bunlar kifayət qədər fərqli terminlərdir. Dilçilikdə sözün leksik mənasının əsas komponentləri kimi aşağıdakılar hesab olunur. 1.denotat. 2. siqnikat. 3. konnotasiya. Xalqın kütləvi şüurunda ayrı-ayrı əşyaların və hadisələrin yaratdığı tipik obrazlar sözün leksik mənasının denotat hissəsini təşkil edir. Məfhumlar isə leksik mənanın siqnikat adlandırılan komponentini təşkil edir. Leksik mənanın üçüncü komponenti olan konnotasiya dedikdə, konseptual nüvəyə əlavə edilən dəyərləndirici, emosional və obraz yaradan məna çizgiləri nəzərdə tutulur. Koqnitiv dilçilikdə konseptin məzmunu hər üç komponentin iştirakı ilə formalaşır. İstənilən konseptin təşkilində mədəni informasiya əsas rol oynayır. Azərbaycanlı dilçi alim E.Piriyev apardığı araşdırma əsasında belə nəticəyə gəlmişdir ki, koqnitiv dilçiliyin əsas termini və ya anlayışı “konsept”dir (8, s. 14). E.Piriyev yazırdı ki, “dilnin semantik sistemini təşkil edən fundamental konseptlərin

təhlili sübut edir ki, məntiqi baxımdan da dillər fərqlənir. Başqa sözlə deyilsə, milli mentalitetlərin də mühüm fərqləri bir tərəfdən dildə əks olunur, digər tərəfdən isə dillə müəyyən olunur. Hər halda dil vahidlərinin təşəkkülü koqnitiv bazada baş verir. Bəzi hallarda bu koqnitiv baza müasir dil səviyyəsində dərk olunur, bəzi hallarda isə dərk olunmur, “oxunmur”. Koqnitiv baza bizə qaranlıq qalanda bu heç də onun olmaması demək deyil” (8, s. 65).

Koqnitiv dilçilik hər şeydən əvvəl dərkətmənin konseptual məzmununa diqqət yetirir. Bu zaman əsas məsələ ondan ibarət olur ki, insanlar dünya və özləri haqqında nə bilirlər və bunu haradan bilirlər? Koqnitiv dilçilik üçün dil ilə gerçəklik arasındakı əlaqə həmişə insanın özünün başa düşdüyü fəaliyyəti ilə müəyyən olunur. Y.S.Kubriyakovanın yazdığı kimi linqvistika getdikcə daha çox izahedici xarakter alır. Koqnitiv elmlər dilçiliyin imkanlarını genişləndirir. Belə ki, koqnitiv dilçilik metodu daima dil məlumatlarının digər təcrübəli məlumatlara uyğunluğunu müəyyən edir. Bu zaman tədqiqat üsulu məsələyə daha geniş şəkildə sosioloji, bioloji və xüsusilə, psixoloji fonda baxılmasını təmin edir (6, s. 3).

Qeyd etmək lazımdır ki, ən mühüm konseptlər dildə ifadə olunur. Konsept” və “ əhəmiyyət” koqnitiv mahiyyət daşıyır. Əhəmiyyət kimi konsept də gerçəkliyin dərk edilməsində əks olunan proseslərin nəticələrində ifadə olunur. Konsepti əhəmiyyətdən ayıran bəzi alimlər belə hesab edirlər ki, konsept yalnız etno-mədəni (kulturoloji, linqvokulturoloji, milli) xüsusiyyətlərə malik olan kollektiv biliyin vahidi kimi çıxış edir (3, s. 52).

Dilçi alim S.A.Vinoqradova konseptlə əhəmiyyətin qarşılıqlı münasibətləri ilə bağlı yazırdı ki, idrakın koqnitiv məkanı dil dərkətməsi ilə kəşifəndə söz konseptə yol açır və bu zaman dilin semantik sistemi dərkətmənin koqnitiv strukturu ilə üst-üstə düşür və yaxud uzlaşır (3, s. 54). Bütün bu yanaşmalar əsasında belə bir ümumi nəticəyə gəlmək olar ki, koqnitiv dilçilikdə konsept daha geniş anlayışdır və bu anlayışa dil vahidləri ilə yanaşı digər koqnitiv informasiyalar da daxildir.

Keçmiş SSRİ və onun tərkibində olan Azərbaycanın dilçilik elmində daha çox “məfhum” və “anlayış” terminlərinə üstünlük verildiyindən konsept anlayışı bir qayda olaraq işlənməmişdir. XX əsrin 90-cı illərində postsovet məkanında, o cümlədən Azərbaycanda “konsept” termini linqvistika ilə məşğul olan alimlərin əsərlərində tədricən görünməyə və işlənməyə başladı. Qonşu Rusiyanın dilçilik elmində bu termin daha çox D.S. Lixaçov (7, s. 280-287) və Y.S. Stepanovun (9, s. 40-43) elmi əsərlərində yer almışdır.

“Konsept” sözü latın dilində “concipere” feilindən yaranmışdır. “Başlanğıc”, “rüşeym”, “cücərti” mənasını verir. Y.S. Stepanova görə “konsept” daha böyük həcmli hadisə olub, öz quruluşuna görə anlayışdan və anlayış haqqında çox zaman obrazlı şəkildə ifadə olunan təsəvvürdən ibarətdir (9, s. 40).

Konsept yüksək dərəcədə mücərrəd və mental varlıq olub, daha çox sözlərlə bağlıdır. Konseptin semantik tərkibinə dil işarələrinin bütün praqmatik informasiyaları daxildir. Dilçi alim Teliyaya görə dil konseptinin semantikasının ən mühüm komponentlərindən birini sözün koqnitiv yaddaşı, həmin dilin əzəli təyinatı və dil daşıyıcılarının mənəvi dəyərlər sistemi ilə bağlı olan dil işarələrinin daşdığı məna yükünün özünəməxsusluqları təşkil edir (10, s. 235).

Konseptuoloji baxımdan təbii dilin semantik vahidlərinin özünəməxsusluqlarını təyin edən və həmin dilin daşıyıcılarının “dünya dil mənzərəsində” öz əksini tapan etnik-mədəni komponentləri daha vacib amil kimi çıxış edir.

Anlayış və ya məfhum kimi “konsept” də koqnitiv qaydanın vahidi hesab olunur. Lakin konseptin arxitektônicası struktur-məna baxımından anlayışın arxitektônicasından daha mürəkkəbdir.

Dilçi alim S.Q.Vorkaçev linqvokultur konseptin quruluşca 3 tərkib hissədən ibarət olduğunu qeyd etmişdir. Birincisi, konseptin əlamətini və definisiyon strukturunu əks etdirən başa düşülən hissə. İkincisi, obrazlılıq – dil dərkətməsində

konseptə dayaq olan koqnitiv metaforalar. Üçüncüsü, əhəmiyyətlik- konkret dilin leksik-qrammatik sistemində konseptin adının müəyyən olunmasını əks etdirir və bu tərkib hissəyə dilin etimoloji və assosiativ xüsusiyyətləri də daxildir (4, s. 115-117,124).

Başqa bir dilçi alim V.İ.Karasuk da konseptə təxminən S.Q.Vorkaçev kimi yanaşmışdır. Onun fikrinə görə konsept başa düşülən, obrazlı ifadə olunan və əhəmiyyətli - dəyərli kimi 3 əsas komponentdən ibarətdir.

Heç şübhəsiz anlayış konseptin lap dərinliklərində yer tutsa da, anlayışdan dan fərqli olaraq konsept nəinki təkə düşünür, həm də yaşayır. Bundan belə nəticə çıxarmaq olar ki, konsept həcmcə anlayışdan daha geniş məfhumdur.

Anlayış və məfhumdan öz fikir yükünün böyüklüyünə görə fərqlənən və daha geniş termin olan konsept rus alimi Y.S. Stepanovun mülahizəsinə görə 3 əsas komponentdən ibarətdir: 1. əsas, vacib əlamət. 2. əlavə və yaxud passiv əlamət; bu əlamət vacib olmasa da, tarixi xüsusiyyət daşıyır. 3. daxili forma - adətən tam dərk olunmur və söz formasında ifadə edilir (9, s. 40-43). Birinci - əsas komponent hər hansı bir dilin və ya mədəniyyətin bütün daşıyıcılarına bəllidir, və hər hansı bir etnik birliyin – xalqın və ya millətin

nümayəndələri üçün ünsiyyət rolunu oynayır. İkinci, yəni əlavə hesab edilən əlamət etnosun bütün nümayəndələri üçün deyil, müəyyən sosial qrupların nümayəndələri üçün əlçatandır. Üçüncü komponent-daxili forma və ya etimoloji əlamət hər hansı bir dil və ya mədəniyyətin daşıyıcıları üçün daha az əhəmiyyətli hesab olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, dilçilik elminin bütün nümayəndələri arasında konsept, onun mahiyyəti və təsnifatı ilə bağlı hələ də vahid yanaşma mövcud deyildir. Rus alimi A.P.Babuşkin struktur-semantik tipologiyası baxımından konsepti 2 yerə bölmür. 1. leksik. 2. frazeoloji (2, s. 12,50-53). Başqa bir rus alimi D.S.Lixaçov isə konsepti aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmışdır:

1. Universal (məsələn: həyat və ölüm)
2. Etnik (məsələn: yurd, ocaq)
3. Qrup (məsələn: aktyor və tamaşaçı üçün səhnə)
4. Fərdi (konkret bir şəxsin mədəni səviyyəsindən asılı olan) (7, s. 280-287)

M.M.Angelova konseptlə bağlı müxtəlif yanaşmaları təhlil edərək belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, konsept termini hal-hazırda 2 yeni paradıqmada istifadə olunur. 1.koqnitiv dilçilik. 2.linqvokulturologiya.

Koqnitiv dilçilik istiqamətinin nümayəndələri (Y.S.Kubriyakov, N.A.Boldırev, İ.A.Sternin, A.P.Babuşkin) belə hesab edirlər ki, konsept gerçəklikdə mövcud olan faktı bütöv, bölünməz şəkildə əks etdirən operativ dərk etmə vahididir. Ətraf aləmin hadisə və predmetlərinin dərk edilməsi prosesində yaranan bu konsept insanın bütün fəaliyyətinin nəticələrini, onun biliklərini, təcrübəsini və ətraf aləmin müəyyən vahidləri – bilik “kvantları” şəklində dərk etməsinin nəticələrini özündə əks etdirir.

İkinci – kulturoloji istiqamətin nümayəndələri (A.Vejbiçskaya, D.S.Lixaçov, Y.S. Stepanov, L.O.Çeynenko, S.X.Lyapın, V.İ.Şaxovski və başqaları) konsept anlayışını bu və ya digər dərəcədə etno-semantik xüsusiyyətləri olan mental yaranış hesab edirlər (1, s. 5).

Dilçilik elmində konseptə 3 əsas yanaşma mövcuddur. Birinci yanaşmaya görə sözün geniş mənasında konseptə o leksemlər daxildir ki, həmin leksemlər milli dil dərk etməsinin məzmununu özündə əks etdirir və belə konseptlər dil daşıyıcılarının sadə şəkildə olan dil mənzərəsini formalaşdırır. D.S.Lixaçova görə bu tipli dil konseptləri özündə millətin mədəniyyətini cəmləşdirir (7, s. 280-287). Bu cür yanaşmada əsas araşdırma metodunu konseptual model təşkil edir ki, onun köməyi ilə konseptin semantikasının baza komponentləri və onlar arasında davamlı, sabit əlaqələr üzə çıxarılır. İkinci yanaşma konseptin daha dar çərçivədə dərk edilməsini əks etdirir. Bu yanaşmanın müəllifləri Y.S.Stepanov və Neroznak müəyyən linqvokultur özünəməxsusluqları və semantik törəmələri sözün dar mənasında konseptə aid edirlər. Nəhayət, üçüncü yanaşmanın tərəfdarları konseptə yalnız sayı xeyli dərəcədə məhdud olan semantik törəmələri aid edirlər. Belə konseptlər milli mentalitetin dərk edilməsi üçün açar rolunu oynayır (1, s. 5).

Linqvistikada konseptlə bağlı müxtəlif yanaşmaların təhlili belə bir ümumi nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, konsept - dillə ifadə olunan və etno-kultur xüsusiyyətlərə malik olan və yüksək dəyərlərə yönələn kollektiv dərk etmə vahidi kimi qiymətləndirilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Ангелова М.М. «Концепт» в современной лингвострологии / М.М.Ангелова// Актуальные проблемы английской лингвистики и лингводидактики. Сборник научных трудов. Выпуск 3.-М., 2004.-С. 3-10.
2. Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. Воронеж, 1996.С. Изд-во ВГУ, 1996. - 104 с.
3. Виноградова С.А. Когнитивная лингвистика о значении и концепте – Вопросы когнитивной лингвистики. № 2. 2014 г. С. 50-55.
4. Воркачев С.Г. Безразличие как этносемантическая характеристика личности: опыт сопоставительной паремологии // ВЯ. 1997. № 4. С.115-124
5. Кибрик А.Е. Лингвистическая реконструкция когнитивной структуры // Вопросы языкознания. 2008. № 4. С. 51-77.
6. Кубрякова Е.С. Семантика в когнитивной лингвистике (о концепте контейнера и формах его объективации в языке) // Известия АН. Серия литературы и языка. 1999. № 5-6. С. 3-12.
7. Лихачев Д.С. Логический анализ языка. Культурные концепты. М., 1991, 287 с.
8. Piriyeu E. Koqnitiv dilçilik üzrə praktikum. Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2012 - 108 s.
9. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. - С. 824
10. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М.: Школа "Языка русской культуры", 1996, 288 с.

ALMAN DİLİNİN LEKSİK SİSTEMİNDƏ TÜRK MƏNŞƏLİ SÖZLƏRİN İŞLƏNMƏSİNƏ DAİR

Açar sözlər: *Alman dili, leksik sistem, türk mənşəli sözlər, dilin lüğət tərkibi.*

Turkish words in the contemporary german language

The article deals with the use of the Azerbaijan and the other turkish words in the contemporary german language and their roles and meanings in modern phase of linguistics. Forming of methodic in modern German literary language process of reading and translating process as well as lexic material. While word-formation of main parts of different words, the mutual relation between these parts may be various.

Keywords: *German language, lexical system, turk of origin words, dictionary composition of language*

Müasir dillərin hər birinin lüğət tərkibini təşkil edən sözlər həmin dil sistemində bu və ya digər xüsusiyyətlərinə görə ümumiləşərək müəyyən qruplar əmələ gətirir, belə ki, qrammatik əlamətlərinə görə oxşar olan sözlər, yeni vahidlərin yaranmasında oxşar modellər təşkil edən sözlər, müəyyən üslubi sahələrdə işlənmə imkanlarına görə oxşar sözlər və s. müvafiq söz qrupları yaradaraq dilin lüğət tərkibində məhz həmin əlamətləri ilə digər qrupa daxil olan sözlərdən asanlıqla seçilir. Belə qruplarla yanaşı dilin lüğət tərkibini təşkil edən sözlər bir-biri ilə sematik cəhətlərdən də müəyyən əlaqə və münasibətdə bulunaraq bu və ya digər söz qruplarının yaranmasına səbəb olur. Həmdə sözlərin leksik mənalarına görə belə qruplaşması həmin sözlərin ifadə etdiyi anlayış və hadisələr arasında mövcud olan bu və ya digər əlaqənin təzahür forması kimi meydana çıxır.

Müasir alman dilinin lüğət tərkibində ifadə etdikləri anlayış və hadisələrin bir-birinə münasibətindən asılı olaraq, sematik cəhətdən yaxın və ya zidd mənalı, eləcə də eyni formalı, lakin müxtəlif mənalı sözlər mövcuddur ki, bu sözlər də həmin əlamətinə görə alman dilinin leksik sistemində müvafiq şəkildə sematik söz qruplarının (sinonim, antonim, omonim) yaranmasına səbəb olur.

Xarici dillərin öyrənilməsində, xüsusilə leksikanın tədrisində belə söz qruplarının əhəmiyyəti haqqında metodik ədəbiyyatda istənilən qədər məlumat verilmişdir.

Bu məruzədə də alman dilinin lüğət tərkibində müəyyən təbəqə təşkil edir.

Sinonimik söz qrupları və həmin dilin leksikasının tədrisində belə sinonimlərin rolu haqqında bəzi mülahizələr irəli sürülür.

Dilçilik ədəbiyyatında “sinonim sözlər” adı altında formaca müxtəlif semantik cəhətdən bir-birinə yaxın olan eyni və ya oxşar mənalı sözlər başa düşülür ki, bu sözlər də öz növbəsində eyni və ya oxşar anlayışları ifadə edirlər.

Alınma sözlərin söz olan dildə eyni mənalı və ya oxşar məna çalarına malik qarşılıqlı ekvivalentləri ilə sinonim olub-olmaması məsələsi isə dilçilikdə hələ tam həllini tapa bilməmişdir. Bəzi dilçilər yalnız terminləri və termin xarakteri daşıyan alınma sözləri daxil olduqları dilin oxşar mənalı sözləri ilə sinonim sayırlar. Bu fikrin tərəfdarlarından olan Qalkina Fedoruk yazır: “ Özgə dilin və ana dili sözlərinin nə dərəcədə sinonim ola bilməsi məsələsi hələ həll edilməmişdir. Çətin ki, hər bir əcnəbi söz hər hansı bir rus sözünün sinonimi ola bilsin” . Digər bir qrup dilçilər isə belə bir fikirdədilər ki, alınma sözlər, onların keçdiyi dildə eyni və ya oxşar mənalı ekvivalentləri ilə sinonim ola bilər. S.Cəfərov sinonimlərin əmələgəlmə yollarından danışarkən, onları “daxili” və “xarici ” sinonimlər olmaqla iki qrupa bölür və ikinci qrupa daxil olan sinonimləri sözlərin başqa dillərdən alınması yolu ilə düzələn sinonimlər adlandırmışdır. Alman dilində də sinonim sözlərin yaranma yollarından bəhs edərkən A.İskoz və A.Lenkova yazırlar ki, dildə sinonim sözlərin əmələ gəlməsində dilin öz daxili vəsaitindən əlavə, başqa dillərdən alınan sözlər də xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Biz də ikinci qrup dilçilərin sinonimlik haqqındakı fikirlərini əsas götürərkən belə hesab edirik ki, alman dilində işlənən, onun lüğət tərkibində müəyyən dərəcədə vətəndaşlıq hüququ qazanan türk sözləri, onların həmin dildə eyni mənalı və ya oxşar məna çalarına malik qarşılıqlı ekvivalenti olduğu təqdirdə bu ekvivalentlərin leksik sinonimi hesab edilə bilər.

Məlumdur ki, alman dilində işlənən termin xarakterli “Almandin, Türkiş, Kaschalong, Karagöz, Kasatschok”, türk dilli xalqların adət-ənənəsini və həyat tərzini bildirən “Aul, Lurte, Horde, Kischlak, Kolym, Aryk, Kibite, Kismet” həmin xalqların adı məişətdə işlətdikləri alət və ərzaq məhsullarının adlarını

bildirən “Tursuk, Burdjuk, Kumys, Kaviaz, Pekmez, Scherbet, Schaschlyk, Pilau” müxtəlif geyim əşyalarının və digər toxuculuq məlumatlarının adlarını bildirən “Kolpak, Dolman, Kaftan, Fes, Taft, Musselin, Churdschin, yalnız türk xalqlarına xas olan mənşəb, rütbə, vəzifə, ictimai qrup bildirən “Agha, Bey, Pascha, Sultan və s. bu kimi bir çox türk mənşəli alınmaların yeni dil sistemində eyni mənalı və ya oxşar məna variantlarına malik qarşılıqlı ekvivalentləri – sinonimləri yoxdur.

Bununla belə alman dilində işlənən türk sözlərinin müəyyən qismi bu dilin öz sözləri ilə eləcə də həmin dilə başqa dillərdən keçən alınma sözlərlə, bəzən də özləri iki türk mənşəli söz bir-biri ilə sinonimlik təşkil edə bilər. Bu baxımdan türk sözlərinin köməyi ilə qazanan sinonimlər qrupunu iki yerə ayırmaq olar:

a) Türk sözlərinin alman dilinin öz sözləri ilə və ya başqa alınma sözlərlə təşkil etdiyi sinonimik qruplar.

b) Türk sözlərinin alman dili zəmində bir-biri ilə öz aralarında təşkil etdiyi sinonimik qruplar.

Birinci sinonimik qrupu təşkil edən cərgədə türk sözləri alman dilindəki qarşılıqlı ekvivalentləri ilə münasibətdə özünü müxtəlif tərzdə biruzə verir, belə ki, həmin sözlər məzmunca bir-birinə yaxın olan anlayışları ilə ifadə edə bilər, məs: Quark-Kase.

Bildiyimiz kimi pendir və onun emalı hələ qədim dövrlərdən almanlara bəlli idi. Və bu anlayışın ifadə vasitəsi kimi dildə “justa” sözü işlədilmişdir. Sonralar romalılarından pendir emalının yeni üsulu öyrənilir. Və bunun nəticəsində alınan məhsul həmin dildə işlənən “casus” (kase) sözü ilə ifadə olunur. Daha sonra almanların Şərq ölkələri ilə yaranan əlaqələri nəticəsində süddən hazırlanan müxtəlif məhsullar və onların adları (Quark, Joghurt, Kefir) alman xalqının məişətdə və dilinə yol tapır. Beləliklə, bir müddət dilin öz sözü olan “justa” ilə sinonim kimi işlənən və sonralar onu sıxışdıraraq dildən tamamilə çıxaran “Kase” sözü müasir alman dilində türk mənşəli “Quark” leksik vahidi ilə sinonimik cərgə yaradaraq oxşar anlayışların ifadə vasitələri kimi paralel şəkildə fəaliyyət göstərir.

Alman dilinin lüğət tərkibində artıq vətəndaşlaşmış sözlər dilin öz sözləri ilə sinonim cərgələr yaradır və mənaca bir-birindən çox da fərqlənməyən anlayışları ifadə edir.

Bununla belə mənaca bir-birindən yalnız birincilərin qismən xüsusiyyəti və ikincilərin qismən ümumiliyi ilə fərqlənən “Dolmetscher-Übersetzer”, “Dolmetschen – übersetzen, Dolmetschung-Übersetzung” sinonimləri işlənmə yerinə görə bir-birindən az və ya çox dərəcədə fərqlənir. Biri digərini həmişə əvəz edə bilmir və bununla da heç biri dildə artıq görünür. Belə sözlər adətən, sözlən dilin özündə mövcud olan çözmənalı sözlə yalnız onun bir mənasında sinonimlik təşkil edərək həmin sözün yükünü qismən yüngülləşdirir və onun mənaca xeyli konkretləşməsinə səbəb olur. Rumelinin dediyi kimi “bir çox alınma sözlər dilin öz sözlərinin və ya əvvəllər başqa dillərdən alınan sözlərin ifadə etdiyi anlayışlara tabe olan anlayışları daha geniş məfhumların bir növünü və ya bir hissəsini bildirir. Belə xüsusiyyətə malik olan sözlərdən biri də türk dillərindən alınan “Tschadra” sözüdür.

Alınma sözün sözolan dildə mənaca inkişafı da həmin dildə sinonimik qrupların yaranmasına səbəb olur. Sözün mənasının məhdudlaşması dildə əvvəlcədən mövcud olan sinonimlərin hesabına baş verdiyi halda, onun mənasının genişlənməsi müvafiq sematik sistemdə sinonimik cərgənin zənginləşməsinə, yeni sinonimik qrupun yaranmasına gətirib çıxardır. Bu cəhətdən türk mənşəli “Horde” sözünün mənəb dildəki mənası ilə yanaşı alınan dilində kəsb etdiyi yeni mənalar, həm də yeni sinonimik cərgələrin yaranmasına səbəb olur. Bəzən də türk sözləri alman dilindəki oxşar mənalı ekvivalentləri ilə sinonimlik təşkil edərək bir-birindən çox cüzi şəkildə fərqlənən anlayışları ifadə edir. Alman dilindəki mənalarına, eləcə də ifadə etdiyi anlayışların forma və məzmununa görə bir-birindən bəlkə də heç fərqlənməyən “Peitsche – Karbatsche – Knute – Kantshu” sözlərinin təşkil etdiyi sinonimik cərgə də məhz bu prinsipə əsaslanır. “Knute” sözünün alman dilində işlənmə xüsusiyyətinə dair H.L.Karnovun yazır: “Knut” sözü əvvəllər alman dilində əsas tərəfi “Peitsehe” ifadə olunan mürəkkəb sözün “Knutputsche” təyinedici hissəsi kimi işlənirdi. İki eyni mənalı sözün belə birləşməsində alman sözü hələ o vaxt almanlara yaxşı tanış olmayan “Knut” sözünü izah edirdi.

Sonralar belə izaha ehtiyac qalmadığından, həmin mürəkkəb ismin də tərəfi atıldı və “Knute” sözü dildə sərbəst işlənmə funksiyası kəsb etdi. Göründüyü kimi, alman dilində tarixən mövcud olan və mənşəcə fars-türk dillərinə aid edilən “Peitsch” sözü ilə rus dilindən alınan “Knute” sözü eyni mənalıdır. Bunlarla sinonimlik təşkil edən türk sözlərinin mənaları isə həm bir-birindən, həm də birinci iki sözdən, demək olar ki, heç də fərqlənmir, belə ki, “Kantschu-türk. Lederpeitsche(mit mehreren Riemen)”, “Karbatsche-aus.Lederriemen geflochtene Peitsche”, “Knute-geflochtene Riemen peitsche” mənalarında işlənən həmin sözlər bir-birinə tam sinonim ola bilər. Bu sözlərdən öz mənasına və ifadə etdiyi anlayışın formasına görə qismən fərqlənən digər bir türk mənşəli söz də “Nagaika”dır.

Mit eingeglochtenen Kuglen beschwerte. Peitsche mənasında işlənən Nagaika sözü yuxarıdakı sözlərin ifadə etdiyi anlayışların xüsusi bir növüdür və bu cəhətdən həmin sözlərlə qismən sinonimlik təşkil edir. Məs: Als ich mich genötigt sah, dem Pferde knecht einige... Winke mit meiner Nagaika zu geben.

Alman dilində geniş sinonimlik yarıdan türk sözlərinin bir qrupunu da “Telega-Ar(a) ba-Kibitke-Tarantas-Drosche-Troika-Kalesche-Kutsche-Phaeton-Wagen” təşkil edir. Məzmunca bir-birinə çox uyğun gələn,formaca bu və ya digər əlamətinə görə bir-birindən qismən fərqlənən anlayışların ifadə vasitəsi olan bu sözlər çox vaxt bir-birinə tam sinonim kimi işlənir və biri digərini əvəz edə bilər. Məs:

1) Der Postmeister hielt Wort,und gab uns sogar seine aller-beste Troika,drei prachtvolle Rossen,denen die Telega ein Spielzeug schien.

2) Eine etwas geinessbarere Modifikation der Telega ist die Tarantas-Telega.

3) Die mitgenommenen Arben und Wagen machten viele Verhinderungen.

4) Weilen uns die Arben und Tatarischen Karren sehr aufhielten...liess heute 5 Arben zerbrechen.

5) Die Wagen Waren das Vorzüglichste,Was ich je von Mietsfuhr werk gesehen habe;elegante Kaleschen mit vortrefflichen Pferden bespannt,selbest der tatarische Kutscher,sauber und fast elegant gekleidet.

6) Wir liessen unsor Gepöck auf dem Bahnhof,setzten uns in einen Phaeton-so heissen hier im Kaukasus die zweispönnner mit Verdeck.

Yuxarıda təhlil edilən sinonimik cərgələrdən görüldüyü kimi,alman dilinin öz sözləri ilə müəyyən sematik münasibətdə bulunaraq onlarla yanaşı işlənən “Karbatsche-Kantschu”, “Telega-Araba-Kibitke”, “Tschibuke-Nargileh-Kaliun-Tabakspfeife”, “Sofa-Diwan-Ottomane” və s. bu kimi türk sözləri həm də öz aralarında eyni və ya oxşar mənə çalarına malik olmaları ilə də səciyyəli xüsusiyyət kəsb edir və bir-birinə sinonimik cərgələr yarada bilər.

Alman dilindəki “Pleife”, “Tabakspfeife” sözlərinin sinonimi hesab edilən türk mənşəli “Tschibuke” və “Nargileh” isimləri həm alman dilindəki ekvivalentlərindən,həm də özləri bir-birindən qismən fərqlənirlər. Belə ki, “Tschibuke” sözü alman dilindəki “Pfeife” isminə nisbətən daha məhdud mənada işləndiyi halda “Nargileh” sözü həm də ifadə etdiyi anlayışın məzmununa görə onların hər ikisindən fərqlənir və mənaca “Kaliun” sözünə uyğun gəlir.

Tschibuke-türk,Tabakspfeife mit langem Kohr u.kleinem Kopf.Nargileh-orientalische Wasserpfeife; Kalian od. Kalium – die wasserpfeife der Perser.

Məhz bu mənə xüsusiyyətlərindən çıxış edərək həmin sözləri “Tehibuke-Tabakspfeife”, “Nargileh-Kalium” sinonimik qruplara ayırmaq daha məqsədəuyğundur.Eləcə də,alman dilinə türk dillərindən gələn “Sofa-Diwan-Ottomane-Kanapee” sözləri də ifadə etdiyi anlayışların bu və ya digər xüsusiyyətinə görə bir-birindən qismən fərqlənsə də mənalarına görə demək olar ki,fərqlənmir və öz aralarında sinonimlər təşkil edə bilirlər.

Alman dilində işlənən türk sözlərinin bir qismi də keçdikləri dildə heç bir oxşar əlamətlərinə görə bir-biri ilə sinonim qruplar təşkil edir.Belə sinonimik cərgələrə “Schaschlyk-Kebab” və s. sözləri aid etmək olar. Bunlardan birinci iki cərgəni təşkil edən sözlər həm mənalarına,həm də ifadə etdiyi anlayışlarına,əlamət və keyfiyyətinə görə bir-birindən fərqlənir və bununla da dildə paralel şəkildə fəaliyyət göstərməyə hüquq qazanmış olur.

Kefir-Durch Zusatz von Kefirbakterien alkoholisch vergoren sauerliches Getränk aus Stuten od. Kuhmileh Joghurt-dicke Milch,die infolge bakterieller Görung gesauert ist; Kebab-türk. Zammbraten mit zviebeln,pfeffer,eiern und Reis; schaschlyk-an kleinen Spiessen gebratene Fleischstückchen mit Zviebeln.

Üçüncü cərgəni təşkil edən sözlərin işlənməsi isə qismən mənaları arasındakı fərqlə,qismən də işləndikləri kontekstin mövzusu ilə ifadə etdikləri milli koloritlə bağlıdır. Maraqlıdır ki,dildə bəzən sinonim sözlər həm dilin müxtəlif səviyyələrinin bir-birinə qarışıqlı təsiri nəticəsində yaranır

AĞAYEVA SEVİNC

Azərbaycan Dillər Universiteti

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN «TƏHSİL» KONSEPTOSFERİNDƏ YENİ KONSEPTLƏR MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

Açar sözlər: *konsept, konseptosfer, təhsil, alınmalar, kvazi-konsept*

Azerbaijan "education" concepts in independence new concepts

Modern Azerbaijan system of education had already integrated into the European system of education. This process made it possible to borrow concepts or some of their lexical meanings. At the same time, these borrowed concepts not always, but in most cases do not coincide with the original. This is primarily due to the emerging in the minds of the borrowing side of the concept, which is due to national specifics,

psychology, the current education system and others may not be identical to what is understood in the borrowing language.

Keywords: *concept, conceptual sphere, education, borrowings, quasi-concept*

XX əsrin sonundan həyatın müxtəlif sahələrində olduğu kimi, təhsildə də Qərbi Avropa dillərindən yeni konseptlərin və onlarla birlikdə sözlərin alınması prosesi gedir. Linqvomədəni konseptin alınması mədəniyyətlərarası kommunikasiyada linqvomədəni təcrübədə fərqlər olduqda meydana gələn konseptual lakunların doldurulmasıdır. Bu, müxtəlif yollarla gedə bilər. Aydın ki, «İnsan konseptlərlə düşünür, onların kombinasiyası əsasında təfəkkür prosesində yeni konseptlər yaranır» (1, s. 136), verballaşır və «dil işarələri vasitəsilə ifadə olunaraq dilin semantik məkanının bir hissəsinə çevrilir» (1, s. 137).

Konseptosfer tədricən formalaşanda və müəyyən tarixi inkişaf yolu keçəndə ona daxil olan «konsept»lərin adları da həmin dil zəminində formalaşır, yəni verballaşma doğma dil bazasında gedir. Hazırda Azərbaycan təhsil sistemində gedən proseslərdə «təhsil» konseptinin məna tutumunda baş verən dəyişikliklər dildə öz əksini bir neçə yolla tapır, yəni lakunların doldurulması müxtəlif üsullarla həyata keçirilir. Bunlardan biri hazırkı dövrdə alınma, mənimsəmə yoludur. Bu, məna tutumlu mətnlərin köməkliliyi ilə başqa mədəniyyətin fenomeninin təsviri yolu ilə həyata keçirilir və başqa mədəniyyətin konseptinin adı qismində başqa dilin ifadəsinin mənimsənilməsi ilə müşayiət oluna bilər. Konseptuallaşan informasiyanın xarakterinə görə alınma linqvomədəni konseptlər predmetli, abstrakt-anlayış, ssenar və mətn konseptlərinə bölünür (4, s. 32). Başqa mədəniyyətin predmetli konseptləri predmetli obyektlerin və onların əlamətlərinin, o cümlədən başqa mədəniyyətin realilərinin mətn vasitəsilə obyektivləşmiş konseptlərinin alınmasıdır. Başqa mədəniyyətin realisinin alınması hallarında konsept vahid tamlıq kimi alınır. Alan linqvomədəniyyətdə alınan hadisəyə bənzəyən, lakin ondan müəyyən konseptual əlamətlərinə görə fərqlənən və ya hansısa əlamətlərin ümumiyyətlə olmadığı hadisə olduqda başqa mədəniyyətin konsepti onun milli-spesifik xüsusiyyətlərinə görə alınma bilər.

Alınmanın uğurlu olması başqa mədəniyyətin fenomeninin yadlıq dərəcəsindən, mənimsəyən linqvomədəniyyətdə oxşar konseptlərin olmasından, konseptin məzmunu və (və ya) struktur mürəkkəbliyi dərəcəsindən asılıdır. Başqa mədəniyyətin ssenari konseptləri özgə linqvomədəniyyətinin onlar haqqında stereotipləri yaradan davranış ssenarilərinin təsvirindən ibarətdir. Alınma ssenari konseptinin stereotipliyi dərəcəsi, birinci növbədə, alınma prosesində vasitəçinin linqvomədəni kompetentliyindən, bir də mənimsəyən linqvomədəniyyət daşıyıcılarının onlara yad dəyərlər və ənənələri qəbul etməyə hazırlıq səviyyəsindən asılıdır. Ayrı-ayrı şəxslər üçün dəyərli olan və ya fəvqəlxəss mədəni əhəmiyyətli bədii ədəbiyyat və başqa növ sənət əsərləri də mənimsəyən linqvomədəniyyətin daşıyıcılarının şüurunda başqa mədəniyyətin mətn konseptlərinin formalaşması üçün əsas zəmin ola bilər. Konseptin adı qismində başqa mədəniyyətin mətn konseptinin məzmunu, əsərin müəllifinin və ya qəhrəmanının adı çıxış edə bilər.

Linqvomədəni konseptlərin alınması probleminin tədqiqi müxtəlif növ alınmaların tiplərinin nəzərdən keçirilməsini və dil-mədəniyyət kontaktlarının növlərinin müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur. Dil-mədəniyyət kontaktları probleminə, öz növbəsində, linqvomədəni qarşılıqlı təsir və bilinçvizm məsələləri daxildir. Müasir dünyanın problemləri bəşəriyyəti özünü vahid birlik kimi qavramağa məcbur edir. Amma qloballaşma prosesinə baxmayaraq, alimlər bu fikirdədirlər ki, vahid mədəniyyət ideyasını həyata keçirmək mümkün deyil. Milli identiklik problemi yenə də aktual olaraq qalır. Dünya miqyasında əhalinin miqrasiyası həm mədəniyyətlərin qarışmasına, həm də münaqişəsinə gətirib çıxardır. Hazırda nəşə bir ümumdünya mədəniyyətinin mövcudluğundan danışmaq mümkün olsa da, bəşəriyyətin mədəni və dil rəngarəngliyi dünyanın parallel mövcud olan müxtəlif obrazlarının məcmusunda ifadə olunur.

İstənilən mədəniyyətin toplanılmış sosial təcrübəni nəşildən nəşilə ötürən və müəyyən həyat tərzinin təkrar istehsalını təmin edən universaliləri təbiət, insanın dünyada yeri, ictimai münasibətlər və mədəni dəyərlər haqqında ən ümumi təsəvvürlərdir ki, son nəticədə dil vasitəsilə representasiya olunur və digər dil daşıyıcıları tərəfindən qavranılırlar. Belə olmasa insanlar arasında ünsiyyət mümkün olmazdı. «Müxtəlif dilləri bir-birindən fərqləndirən yalnız leksik vasitələr və qrammatik qaydalar deyil, onlardan istifadə edən dil daşıyıcısı üçün hər sözün arxasında açılan «aləm»dir» (2, s.210). Bu «aləm» isə bir deyil, ikitərəfli prosesin nəticəsində «yaranır». Konsepti çatdıran onda nə qədər dərin və geniş məna «şifrələsə» də, qavrayan onu, həmin konseptin arxasında duran dünyanın dil mənzərəsini yalnız öz hazırlıq səviyyəsindən çıxış edərək qəbul edə bilər.

«Bu gün mədəniyyətlərarası ünsiyyət tərəqqipərvər bəşəriyyət həyatının ayrılmaz hissəsidir» (3, s. 22). Mədəniyyət yalnız başqa mədəniyyətlərlə dialoqda yaşaya və inkişaf edə bilər. Konseptlərin mənimsənilməsi, yəni alınması mədəni mübadilə şəklində gedir və dil-mədəniyyət kontaktına girməyi nəzərdə tutur. Mədəni kontakt dedikdə əlaqəyə girən tərəflərin müxtəlif ərazidə yerləşməsi və əlaqənin eyni zaman

kəsiyində getməsi nəzərdə tutulur. Mədəni kontaktlar əlaqədə olan tərəflərin çox vaxt eyni ərazidə, lakin müxtəlif zaman kəsiyində olduğu mədəni varislikdən bununla fərqlənirlər. Dil-mədəniyyət kontaktları qanunauyğun səciyyə daşıyırlar: tələbat bir dildə danışanları qonşu və ya mədəni üstün dillərdə danışanlarla bilavasitə və ya dolayısıyla əlaqəyə girməyə vadar edir.

Hazırda Azərbaycan «təhsil» konseptosferini təşkil edən konseptlərin çoxu alınma mental mahiyyətlərdir. Bu alınmaların səbəbi, zənnimizcə, bütövlükdə təhsil sistemində gedən qloballaşma prosesləri və Boloniya sisteminə girmiş Azərbaycanın dünya təhsil standartlarına yaxınlaşmaq cəhdləri ilə şərtlənir.

Alınan ingilis-amerikan konseptləri bir sıra əlamətlərinə görə təsnif oluna bilər. Bunlara formallıq əlaməti, dəyər komponentinin olması əlaməti, dəyər komponentinin müxtəlifliyi əlaməti və dəyər özəlliyi əlaməti daxildir. Hesab olunur ki, linqvistik səpkidə konseptin özgə mənşəli olmasını yalnız bu konseptin verbal təzahürlərinə əsasən müəyyənləşdirmək olar. Belə ki, hesab olunur ki, Azərbaycan dilindəki ingilis sözləri arxasında spesifik ingilisdilli konseptlər ya durur, ya da durmur. Bu kimi konseptləri müəyyənləşdirmək olarsa, onda ümumi qiymətləndirmə və fərdi qiymətləndirmə konseptlərini qarşı-qarşıya qoymaq olar.

Birinci tip boş və parazit konseptlərə bölünür. Onlar insanların şüurunda məzmun oriyentirlərini dəyişməyib, dilimizdə məna differensiasiyası olmadan, yaxud dəb xətrinə istifadə edilən və ya danışanın «özünü göstərmək məqsədilə» işlətdiyi barbarizmlərdir. Azərbaycan dilində öz adı olan konseptlərin ingilis sözləri ilə adlandırması belə hallardandır. Bunu daha çox reklam yazılarında görmək olar. Məsələn, «sekond xend» («second hand»), yəni istifadədə olmuş mallar.

İkinci tip iki formada təzahür edir:

1) kvazi-konseptlər, yəni ingilis mədəniyyətindən alınan realiləri bildirən konseptlər. Bunlar azərbaycandilli mədəniyyətdə yoxdur və adı alınmaların əsasını təşkil edirlər, 2) yaxud da sözün tam mənasında yad olan fərdi qiymətləndirmə konseptləri olub, bizim mədəniyyətdə olmayan məna obyektlərini fərqləndirirlər. Bu baxımdan kvazi-konseptlərlə özgə konseptləri arasında müəyyən oxşarlıq var.

Britaniya təhsil sistemində «strim» konsepti mövcuddur. Bunun arxasında şagirdlərin hələ orta məktəbin erkən mərhələlərində məktəblilərin zehni inkişaf səviyyəsinə görə qruplara bölgüsü durur. Bu bölgü hələ XIX əsrdən başlamış və XX əsrin ortalarına – Britaniya parlamenti şagirdlərin zehni inkişafa görə bölgüsünün tövsiyə edilməməsi haqqında qərarı qəbul edənə qədər kütləvi olmuşdu. Britaniyadakı ümumtəhsil məktəbləri məhz bundan sonra yarandı. Amma ölkədə mərkəzləşmə olmadığından bu praktika ayrı-ayrı məktəblərdə və hətta bəzi qraflıqlarda qalmaqdadır.

Azərbaycanda bu praktika kütləvi şəkildə özünə yer almasa da, onun bəzi təzahürlərini müşahidə etmək mümkündür. Məktəb-liseylərin şagirdləri imtahan edib götürməsi, son illərdə dövlət səviyyəsində ali məktəblərdə xüsusi qabiliyyətli tələbələrin xüsusi qruplarda cəmlənməsi məhz Britaniyanın özünün imtina etdiyi «diskriminasiya» xarakterli praktikanın əks-sədası kimi qavranılır. «Strim» bölgüsü Azərbaycan təhsil sistemində geniş yer almadığından və onun üçün səciyyəvi olmadığından həmin konseptin müəyyən təzahürlərini müşahidə etsək də, dilimizdə onun tam qarşılığı və onu bildirən milli termin yoxdur.

Beləliklə, «strim» («stream») konsepti alınma olduğundan Azərbaycan linqvomədəniyyətində onu kvazi-konsept kimi nəzərdən keçirmək olar.

Daha bir alınma konsept «vahid dövlət imtahanıdır». Hazırda Britaniyada müşahidə olunan qeyri-formal təhsilin inkişaf tempini ləngitmək üçün Britaniya hökuməti məktəb şagirdlərinin ümummilli səviyyədə baza biliklərinin testlər vasitəsilə yoxlanılmasını tətbiq etmişdir. Müəllimlər hesab edirlər ki, belə mexaniki test yoxlaması şagirdlərin fənləri real qavramasını müəyyənləşdirməyə imkan vermir. Britaniya müəllimlərinin və yerli təhsil orqanlarının bu sistemin əleyhinə olmasına baxmayaraq, Azərbaycan təhsil sistemində testləşdirmə təhsilin bütün mərhələlərində olduqca geniş tətbiq olunur. Böyük Britaniyada təhsildə vahid dövlət proqramı olmadığından, dövlət səviyyəsində baza biliklərinin yoxlanılması, bütün mənfi cəhətlərinə baxmayaraq, məcburi addım idi. Azərbaycan təhsil sistemində bütün mərhələlərdə (həm dövlət, həm də özəl təhsil müəssisələrində) vahid dövlət proqramı qüvvədə olduğundan, test imtahanlarının məqsədi Britaniyada və Azərbaycanda eyni deyil və buna görə də bu dillərdə konseptin məzmun tutumu fərqlidir.

Azərbaycanın Boloniya prosesinə qoşulması nəticəsində bir çox konseptlər Azərbaycan linqvokulturoloji məkanına daxil olmuş və əksər hallarda konseptlə birlikdə dilimizə onların adları da gəlmişdir. Lakin bu konseptlər istənilən halda yeni linqvomədəni məkanda mütləq fərqli məna kəsb edir. Məsələn, sovet dövründən qalan «elmlər namizədi» və «elmlər doktoru» anlayışları «fəlsəfə doktoru» və «elmlər doktoru» anlayışları ilə əvəzlənsələr də, onların arxasında duran konseptosferlər tam üst-üstə düşmür. Bu mövzu seçimindən, dissertasiya işlərinə göstərilən tələblərə və s. qədər bütün səviyyələrdə özünü göstərir.

Yeni terminlərdən biri də «distant təhsil»dir. Bu termin ingilislərin «Distance learning», başqa variantda «Distance education» söz birləşməsindən gəlir. Bir çox tədqiqatlarda onlar sinonim kimi işlədilsələr də, son dövrlərdə onları fərqləndirməyə, hər birinin öz işlədilmə dairəsini, yəni diskursunu müəyyənləşdirməyə meyl müşahidə olunur. Son vaxtlar distant təhsildən söhbət gedəndə əsasən «Distance education» termini işlədilir. Məsələn bundadır ki, «learning» sözü ingilis dilində «öyrənmək» mənası verir, yəni əsasən biliklərin müstəqil əldə edilməsini bildirir.

Hətta diskursda daha sərbəst istifadədə belə «distance learning» termini ingilisdilli işlərdə əsasən təhsil alanların distant təhsil çərçivəsində tədris və idrak proseslərinin fəallığının müstəqil təşkil və idarə edilməsi, yəni bu təhsilin komponentlərindən biri haqqında söhbət gedəndə işlədilir. Amma qeyd etmək lazımdır ki, distant təhsilin bir çox növlərində təhsil alanın müstəqil tədris fəallığı onun mühüm komponentlərindən biridir. Məsələn, «open and distance learning» söz birləşməsində «éducation» deyil, daha çox məhz «learning» sözünün işlədilməsi bununla izah olunur: təhsil alanın tədris prosesinin təşkili və məzmununun müəyyənləşdirilməsində xeyli dərəcədə sərbəstliyini və müstəqilliyini nəzərdə tutan distant təhsil modeli nəzərdə tutulur. Bu təhsildə ənənəvi mənada dərs deyilməsi (teaching) praktik olaraq istisna olunur. Amma ümumiyyətlə müəllimin həlledici rol oynadığı distant təhsildən söhbət gedəndə «distance éducation» işlədilir. Bu baxımdan YUNESKO-nun «Open and distance learning. Prospects and Policy Considerations. UNESCO» (1997) məruzəsinin ingilis variantı əlamətdardır.

Beləliklə, konseptlərin alınması ingilisdilli konseptosfer üçün səciyyəvi deyil, qloballaşmanın, ideoloji paradigmanın dəyişməsi, vahid təhsil məkanının yaranmasının təsiri altında diffuzluluğu ilə səciyyələnən Azərbaycan təhsil konseptosferi üçün isə, xüsusilə də müstəqillik illərində, təhsil sahəsində islahatlar dövründə xeyli səciyyəvi hadisələrdəndir.

Ədəbiyyat

1. Cahangirli T. «Konsept» və «konseptosfer» koqnitiv dilçiliyin əsas vahidləri kimi // Filologiya məsələləri. № 6, AMEA. Bakı: Elm və təhsil, 2016, s.136-140
2. Əhmədova Ü. İngilis frazeologizmləri və atalar sözlərində «qadın» konsepti // Pedaqoji Universitet Xəbərləri. Humanitar elmlər bölməsi. Bakı, 2015, № 2, s. 210-213
3. Veliyeva N. Some Aspects and Peculiarities of Intercultural Communication in the Process of Globalization. Bakı: Elm və Təhsil, 2013.
4. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград: Перемена, 2002

ATAŞLI TƏHMİNƏ

Bakı Dövlət Universiteti

I TÜRKOLJİ QURULTAYDA TERMİNOLOGİYA MƏSƏLƏSİ

Açar sözlər: *I Türkoloji qurultay, türk dilləri, terminologiya məsələsi, ortaq terminologiya, alınma terminlər*

The problem of terminology on the first Turkological congress

The first turkological congress was organized in 1926 in Baku and laid the big trace with its public, political, cultural, scientific, historical importance in Turkic people`s history. The alphabet of Turkic languages, spelling-orthography, teaching methods, the integration of relative and neighboring languages, the common literary language of Turkic languages, the history of Turkic languages and other problems were discussed in the congress and many decisions were made. The article deals with the problem of terminology of Turkic languages which discussed in the congress too.

Keywords: *the first Turkological congress, turkic languages, the problem of terminology, common terminology, the taken terms.*

I Türkoloji qurultay öz dövrünün ictimai, siyasi, mədəni, elmi, tarixi əhəmiyyəti ilə türk xalqları tarixində dərin iz buraxmışdır. 1926-cı ilin 26 fevral - 6 mart tarixlərində Bakı şəhərində təşkil edilən bu qurultayda türk dillərinin əlifba, imla-orfoqrafiya, termin, tədris-metodika, qohum və qonşu dillərin qarşılıqlı əlaqəsi və interferensasiyası, türk dillərinin ədəbi dil problemləri və ortaq ədəbi dil, ulu dil nəzəriyyəsi və türk dillərinin tarixi kimi problemlər məsələlər üzrə müzakirələr aparılmış, qərarlar qəbul edilmişdi. Qurultay zamanı təşkil olunan 17 iclasdan 13-ü dil məsələlərinə həsr edilmişdi.

Türk dillərinin terminologiyası üzrə problemlə məsələlər 8-ci və 9-cu iclaslarda müzakirə edilir. Bu xüsusda A.R.Zifeild, B.V.Çobanzadə, H.B.Zeynalli, H.Ə.Odabaş, Ə.B.Baytursun öz məruzələri ilə çıxış etmişlər. S.Ağamalıoğlunun sədrliyi ilə keçirilən 8-ci iclasda milliyətçə eston olan ədəbiyyatçı-tarixçi alim Artur Rudolf(iç) Zifeildin “Türk dillərində elmi terminologiyanın yaranma prinsipləri” adlı məruzəsi ilə terminologiya məsələsinin müzakirəsinə başlanılır. Zifeild dilin təkamülünü Darvinin təkamül nəzəriyyəsinə bənzədərək qeyd edir ki, məsuldar qüvvələrin inkişafı dövründə təkamülə əsaslanmaq düzgün deyil. Əvvəllər “zərif dil”- əməkçi kütlənin canlı dilinə ən az oxşayan, ərəb və fars varvarizmlərilə son dərəcə yüklənmiş dil sayılırdı. Əməkçi kütlənin hakimiyyətinin formalaşması ilə ədəbi dil sahəsində inqilabın vaxtı yetişdi. Alim ədəbi dilə münasibətdə türk xalqlarının böyük əksəriyyətində 4 əsas qrup fərqləndirir: panislamçılar, Avropalaşdıranlar, pantürkçülər və xalqçılar (demokratlar). “Panislamçılar ərəb, fars sözlərini saxlamağa və türk dilinin yüklənməsini davam etdirməyə çalışınlardır. Avropalaşdıranlar daha müasir, mütərəqqi adamlardır, onlar mədəniyyət idealını orta əsrlərin müsəlman dünyasında yox, qabaqcıl xalqlar arasında axtarırlar, lakin rus və Avropa məktəblərində mənimsədikləri vərdiş nəticəsində dili amansızca Avropa varvarizmləri ilə doldururlar və burada kəmiyyət keyfiyyəti üstələyir. Pantürkçülər isə Osmanlı dilini süni şəkildə bütün türk xalqlarına qəbul etdirmək istəyən və dərhal ortaq ədəbi dil işləyib hazırlamağa can atanlardır. Nəhayət, xalqçı-demokratlar bütün terminləri xalq dilində axtarmaq, tapmadıqda isə rus dilindəki *paravoz, samolet* sözləri kimi xalq dilinin köklərindən süni şəkildə yaratmağın zəruri olduğunu sayırlar (1, s. 175). Zifeild termin yaratmaq üçün xalq dilini kəsad hesab edənləri qınayaraq qeyd edir ki, “anatomiya və tibb elmləri üçün qəssab, baytar və türkəçarələrdə, aqronomiya və botanika terminləri üçün bağban və əkinçilərdə, zoologiyaya dair terminlər üçün isə ovçu və balıqçılarda material tapmaq mümkündür. Ərəbşünasların gülüş hədəfinə çevirdikləri *yer-bil* tipli terminləri rədd etmək yox, bu terminləri *yer-bilik* (coğrafiya), *yıldız-bilik* (astronomiya), *su-bilik* (hidrologiya) və s. islah etmək lazımdır” (1, s. 177). Alim həmçinin terminlərin alınma mənbələrinə də toxunaraq, birinci mənbə kimi türk dillərinin sözlərini, ikinci mənbə kimi isə rus və Qərbi Avropa dillərini göstərir. O, ərəb, fars terminlərinə qarşı çıxaraq, yalnız dini zəmində bu sözlərin saxlanılmasını qəbul edir. Fikrimizcə alim burada bir qədər ifrata varmışdır.

Zifeildin ardınca çıxış edən prof. Bəkir Çobanzadə qeyd edir ki, Avropa xalqları artıq öz terminologiyalarını işləyib hazırlayıblar. “Avropada təhsil alan bir türk həkimi fransız bir həkimin yazdığı resepti anlayır, çünki onların latın əsaslı elmi terminlər sistemi var. Bu digər elm sahələrinə də aiddir” (1, s. 179). Alim elmi terminologiyada bir sözün bir mənə ifadə etməli olduğunu desə də, bir pilləli məktəblərdə yerli ifadələrin, ikinci pillədə isə Avropa mənşəli terminlərin işlənməsinə üstünlük verir. Çıxışının davamında o, türk xalqlarının birlikdə elmi terminologiya hazırlamalı olduğunu qeyd edir və bunun üçün 3 mənbə göstərir: ərəb- fars, ümumtürk və Avropa. Avropa mənşəli terminlərdə alim bir mənbəyə əsaslanmağı düzgün hesab edir, yəni yunan əsilli sözlər qəbul olunursa, bunu bütün türk xalqları etməlidir. Çıxışının sonunda B.Çobanzadə iki maddədən ibarət təkliflə çıxış edir:

1. İnzibati orqan və ya Xalq Maarif Komissarlığının nəzdində ümumtürk elmi tərcümə bürosu yaradılsın.

2. Həmin idarə yerlərdəki işləri nizamlayaraq terminoloji plan və məsələlərin razılaşıdırılmış şəkildə ortaya çıxarılmasına nəzarət etsin.

Prof. B.Çobanzadədən sonra prof. Hənəfi Zeynallıya söz verilir. O, “Türk dillərinin elmi terminologiyasının sistemi barədə” adlı məruzə ilə çıxış edir. 1917-ci ilə qədər türk dillərinin nizamlı elmi terminologiyasının olmadığını, terminlərinin müxtəlif müəlliflər tərəfindən müxtəlif şəkildə işləndiyini vurğulayan alim bir formada terminologiya yaratmağın vacibliyini qeyd edir. Türk-tatar dillərinin vahid təsnifatı olmadığından sabit terminologiya sisteminin də yaradılmasını mümkünsüz görən alim, ilk öncə türk dillərinin dəqiq təsnif olunmasını və bu zaman iki prinsipə əsaslanmağı vacib sayır:

1. Eyni siyasi, sosial və iqtisadi məziyyətlərə malik olan türk dilləri üçün termin və mənbələr təxminən eyni olmalıdır.

2. Yeni terminlər yaranmadan köhnə ərəb və fars terminlərini atmamalı, xalq tərəfindən anlaşılmalı isəm saxlamalı (1, s. 189).

Alim texniki və iqtisadi terminlərin (*motor, dinamo, sosializm* kimi) öz sözlərimizlə əvəzlənməsi düzgün hesab etmir, təsarrüfat terminlərinin İngiltərə, hüquq terminlərinin Fransa, fəlsəfə terminlərinin Almaniya və s. kimi ölkələrdən alınmasını daha məqsədəuyğun sayır. Mənimsəmənin isə iki yolunu; “1) olduğu kimi qəbul etmək (məsələn, *metan, fenol, asetil* və s.), 2) alınan dilin qayda qanunlarına tabe etmək və ya tərcümə etmək” göstərir. Məruzəsinin sonunda alim sözlərdəki ixtisar və bir neçə sözün bir sözlə ifadə olunması məsələsinə də toxunaraq qeyd edir ki, bu tipli terminləri (məsələn, *Azərıtıfaq, Azərneft, AzMİK* və s.) heç kim tək yaratmamalıdır, bütün bunlar komissiyaların işidir, ən yaxşısı bu qısaltmalardan uzaq olmaqdır.

Daha sonra Krım tatarı H.Odabaş “Türk dillərində terminologiya” adlı tezis şəklində qurulmuş məruzə ilə çıxış edir. H.Odabaş dilin daxili qayda-qanunlarına riayət olunmaqla daxili leksik materiallara nəzər salınmasını, arxaizmləri və yeni söz yaratmanı önə çəkir. Alim həm köhnə, həm də yeni mənə qazanmış arxaizmləri, həmçinin öz sözlərimizlə düzələn mürəkkəb sözləri təqdir edir. Yalnız zəruri hallarda alınmalara müraciət etməyi məsləhət görür. H.Odabaş çıxışı ilə B.Çobanzadəni və H.Zeynallını dəstəklədiyini bildirir.

Daha sonra Qazaxıstandan olan nümayəndə Ə.Baytursun çıxış edir. Tezis şəklində öz fikirlərini çatdıran alim inkişafı mədəniyyətdə görür. O, islam dininin türk xalqlarında geriliyə səbəb olduğunu qeyd edir. Çıxışının davamında alim öz terminologiyalarını necə qurmalarından, Qazaxıstanda bu prosesə münasibətdən danışır. 1905-ci ilədək qazax dilində yazmaq qadağan olsa da, hazırda böyük irəliləyişlər əldə etdiklərini deyən Baytursun, ümumişlək beynəlxalq terminləri dillərinin qayda-qanunlarına tabe edərək mənimsədiklərini qeyd edir və digər türk xalqlarını da onlardan nümunə götürməyə səsləyir. Alim dilin terminologiya sistemini yaradarkən ilk növbədə varvarizmlərdən azad olmaq lazım gəldiyini, türk xalqlarından daha çox qırğızların bu xüsusda çalışmalarının vacib olduğunu qeyd edir.

Məruzələr dinlənildikdən sonra terminologiya məsələləri ilə bağlı yekun müzakirələr aparılır və B.Çobanzadə, A.Zifeld, H.Zeynallı, H.Odabaş, Ə.Baytursun, M.Geldiyev, Q.Maksudov, Ş.Rahimi, M.Nedim, H.Ayupov, Q.Sədinin iştirakı ilə türk dilləri üçün elmi terminologiyanın sistemi barədə qətnamə hazırlanır. Qətnamədə termin yaradarkən türk mənşəli sözlərə əsaslanma, mümkün olmadıqda türk dillərinin qrammatikasına uyğunlaşdırılmış ərəb, fars terminlərinin saxlanması, yeni terminlərin seçilməsində ümumavropa istiqaməti tutulması və s. məsələlər öz əksini tapmışdır.

Türkoloji qurultay mahiyyət etibarilə türk dillərinin terminologiya sistemi problemini həll etməsə də, bir sıra mübahisələr həllini tapa bildi. Ümumiyyətlə, hər hansı bir dilin terminoloji sistemini düzgün istiqamətə salmaq üçün müəyyən bir dövr keçməlidir. Qurultayın keçirilməsindən 91 il ötməsinə, qurultayda iştirak edən alimlərin repressiyaya qurban getmələrinə baxmayaraq I Türkoloji qurultayın izləri dilçiliyimizdən silinməmişdir. XX əsrin 20-30-cu illərindən başlayaraq terminologiya inkişafda yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Hazırda dilimizdə terminlər həm daxili imkanlar, həm də alınma terminlər əsasında yaradılır.

Ədəbiyyat

1. 1926-cı il I Bakı Türkoloji qurultayı. Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər. Ruscadan tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifləri: K.V.Nərimanoğlu, Ə.Ağakişiyev. Bakı: Çinar-çap, 2006, 571 s.
2. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dil tarixi. 2 hissədə. 2-ci hissə. Bakı: Elm, 2012, 389 s.
3. Hacıyev T.İ. Birinci Türkoloji qurultayda dil məsələləri // Bakı Universitetinin xəbərləri, humanitar elmlər seriyası. 2006, № 2, s. 18-27

BAGİROVA SEVİNDJ

Azerbaijan State Economical University, UNEC

PASSIVE CONSTRUCTIONS IN MODERN ENGLISH

Açar sözlər: əlaqə, təsirli, təsirsiz, mübtəda, tamamlıq

Müasir ingilis dilində passiv konstruksiyalar

The combination of the verb “to be” Participle Ii does not always form the voice; it may also be a nominal predicative. When the verb “to be” with Participle II comprises the idea of an action, when it shows that the subject is acted upon, it is the state that in which the subject is serving as a predicative, the verb “to be” is a link-verb and they both form a nominal predicative.

Keywords: *relation, transitive, intransitive, subject, object*

Voice is a grammatical category of the verb which shows the relation between the action and its subject, indicating whether the action is performed by the subject or passes on to it.

The verb in Modern English has two voice forms: the Active Voice and the Passive Voice.

The Active Voice is widely used with all kinds of verbs, transitive and intransitive. The meaning of the active voice depends on the type of the verb and syntactical pattern of the sentence. The Active Voice shows

that the person or thing denoted by the subject is the doer of the action expressed by the predicate, i. e. the action is performed by its subject.

The Active Voice is stronger and emphasizes the performer. The Active Voice of transitive verbs presents an action as directed from the subject and passing over to the objects, semantically speaking, from the doer of the action to its receiver.

Ex: The pupils were talking about the last football match.

The workers are building a new building.

Father bought a pair of shoes for his son.

Au gave his sister a pen.

The form of active voice of some transitive verbs, often accompanied by an adverbial modifier, does not indicate that the subject denotes the doer of the action. This specific use of the transitive verb is easily recognized from the meaning of the subject, which is a noun denoting a non person and by the absence of a direct object after a monotransitive, non – prepositional verb.

Ex: The window closed.

The lesson begins.

When the object of the action is more important than its subject, an active construction is turned into a passive one.

Ex: The delegation was met at the station.

Passive Voice shows that the person or thing denoted by the subject, here subject expresses a person or non – person who is the receiver of the action. it doesn't act, but is acted upon and therefore affected by the action of the verb.

Ex. We were helped by our friends in our work.

The letter was posted.

The Passive Voice is an analytical form in Modern English.

Most of active tenses have passive equivalents. These are formed by means of the auxiliary verb “to be” in the appropriate tense and Participle II of the notional verb.

The Passive Voice is used when it is more important to stress the thing done rather than the doer of it, or when the doer is unknown.

Ex: The President was killed yesterday.

The letter was posted.

Two hundred people were arrested.

Several people were hurt in the accident last night.

My car was damaged last night.

Verbs in the passive voice may acquire almost all tense and aspect forms that occur in the active voice, except for the Future Continuous and Perfect Continuous tense forms in the Passive:

1. The Present Indefinite Passive;
2. The Past Indefinite Passive;
3. The Future Indefinite Passive;
4. The Future Indefinite in the Past Passive;
5. The Present Continuous Passive;
6. The Past Continuous Passive;
7. The Present Perfect Passive;
8. The Past Perfect Passive;
9. The Future Perfect Passive;
10. The Future in the Past Passive;

1. The Present Indefinite Passive.

The Present Indefinite Passive is formed by means of the Present Indefinite forms of the auxiliary verb “to be (am, is, are)” and Participle II of the notional verb:

Ex. *The door is opened.*

I am invited.

The letters are written.

The rooms are cleaned.

2. The Past Indefinite Passive.

The Past Indefinite Passive is formed by means of the Past Indefinite forms of auxiliary verb “to be (was, were)” and Participle II of the notional verb.

Ex. *The door was opened.*

I was invited.

The rooms were cleaned.

3. The Future Indefinite Passive.

The Future Indefinite Passive is formed by means of the Future Indefinite of the auxiliary verb “to be (shall be, will be)” and Participle II of the notional verb.

Ex: *The doors will be opened.*

The window will be closed.

I shall be invited

We shall be invited

4. The Future Indefinite in the Past Passive.

The Future Indefinite in the Past Passive is formed by means of the Future Indefinite in the past form of the auxiliary verb “to be (should/would he)” and Participle II of the notional verb.

Ex: *The door would be opened.*

The letters would be written.

I should be invited.

We should be invited.

5. The Present Continuous Passive.

The Present Continuous Passive is formed by means of the Present Continuous form of the auxiliary verb “to be (am/is/are being)” and Participle II of the notional verb.

Ex: *The door is being opened.*

The letters are being written.

The rooms are being cleaned.

We are being invited.

6. The Past Continuous Passive.

The Past Continuous Passive is formed by means of the auxiliary verb “to be (was/were being)” and Participle II of the notional verb.

Ex: *The door was being opened.*

The letters were being written.

The rooms were being cleaned.

We were being invited.

7. The Present Perfect Passive.

The Present Perfect Passive is formed by means of the Present Perfect form of the auxiliary verb “to be (have/has been)” and Participle II of the notional verb.

Ex: *The rooms have been cleaned.*

The letters have been written.

The window has been closed.

We have been invited.

8. The Past Perfect Passive.

The Past Perfect Passive is formed by means of the Past Perfect form of the auxiliary verb “to be (had been)” and Participle II of the notional verb.

Ex: *The rooms had been cleaned.*

The letters had been written.

The window had been closed.

We had been invited.

9. The Future Perfect Passive.

The Future Perfect Passive is formed by means of the Future Perfect form of the auxiliary verb “to be (shall/will have been)” and Participle II of the notional verb.

Ex: *The rooms will have been cleaned.*

The letters will have been written.

The window will have been closed.

We shall have been invited.

10. The Future in the Past Passive

The Future in the Past Passive is formed by means of the auxiliary verb “to have” in the Future Perfect in the Past (should/would have been) and Participle II of the notional verb.

Ex: *The rooms would have been cleaned.*

The letter would have been written.

The windows would have been closed.

We should have been invited.

NOTE: The interrogative and negative forms of the passive voice are formed in the same way as in the active voice, i.e. by placing the auxiliary verb (or the first auxiliary verb) before the subject, by adding the negative particle “not” after the auxiliary verb (or the first auxiliary verb).

It must be noted that the Future Continuous, the Present Perfect Continuous, the Past Perfect Continuous and the Future Perfect Continuous are not used in the passive voice.

The Passives are associated with a formal style (academic texts, notices, announcements, etc.)

In formal English “get” is sometimes used instead of “be” to form the passive.

Ex. *John got caught (by the police)*

The house is getting rebuilt.

My father got killed in a plane crash.

My room gets cleaned every day.

It is possible to choose between “be” and “get” fairly freely. However, “get” is not used to describe states. A passive construction often retains in newspaper articles and official documents.

Ex: *The resolution was adopted by majority.*

He got thrown against a tree. My dress got caught on a nail.

He got struck by a stone. I wouldn't go there after dark, you might get/be mugged. There are a number of conventional expressions where the passive voice is constantly used. Ex. *His first book was published in 1995. S. Vurgun was born in 1906.* Only verbs that have an object (transitive verbs) can be used in the passive.

Ex. *People spend money. I Money is spent.*

Verbs describing states such as “have, be, belong, lack, resemble, seem” are not used in the passive. These verbs are not usually used in the passive even they denote an action. Ex. *He has a car. He is having dinner.*

Verbs of wanting and liking (want, love, hate) used in the construction “complex object” are not used in the passive. However, the passive is possible with verbs of sense perception, asking, ordering, allowing, thinking and saying.

Ex. *He wanted her to leave. But: He wasn't allowed to drive his dad's car.,*

Students are advised to read all the questions carefully. Smoking isn't allowed this restaurant. “by – phrase” strengthens the idea of action, making the passive and construction to some degrees parallel to the active construction.

Ex. *That was done by his sister.* The subject of the corresponding active sentence can be represented in the passive sentence by means of a prepositional phrase beginning with “by “. “By” is only required when the speaker needs to mention the doer, i.e. who or what caused something to happen to someone or something else. Passive is possible with “can” or “could”

Ex. *He can be relied on to help us.* A passive construction is also used when the doer is not mentioned of the first person is usually avoided in scientific writing.

БАХРИ НАИЛЯ

Национальная Академия Aviации

К ПРОБЛЕМЕ ИЗУЧЕНИЯ ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКОГО МАТЕРИАЛА НА ЗАНЯТИЯХ РКИ

Ключевые слова: *лексико-грамматический материал, коммуникативный метод, лексико-тематический минимум, труд, работа*

The consideration of question on studying of a lexical and grammatical material on an example of close such words type as labor and work

The article deals with the consideration of question on studying of a lexical and grammatical material on an example of close such words type as *labor* and *work*. There is on a communicative principle the analysis of the given words on the thematic groups, base lexicon's and most using expressions' background. Various tasks are given also.

Keywords: *a lexical and grammatical material, a communicative method, a lexical-thematic minimum, labor, work*

Изучение на занятиях РКИ лексико-грамматического материала, предусмотренного действующими программами, должно осуществляться в соответствии с принципами коммуникативного метода. Один из принципов этого метода – ситуативность - предполагает тесную связь процесса обучения с ситуацией. По этому поводу В.В.Артёмов писал: «Все языковые особенности речи в конечном итоге обусловлены ситуацией». Необходимость предпочтительного отношения к

коммуникативному методу связана с тем, что традиционные методы не дают желаемые результаты. Как справедливо отмечает Е.И.Пассов, «дело в том, что временные, экономические и чисто человеческие затраты на обучение иностранным языкам часто не сопоставимы с тем мизерным результатом, который мы получаем в виде так называемого практического владения языком» (1, 4).

Практика обучения по новому (коммуникативному) методу свидетельствует о том, что уже наблюдаются положительные сдвиги в этой области. На наш взгляд, это прежде всего связано с широким применением принципа ситуативности, частично связанного с тематическим принципом организации учебного материала. Как справедливо отмечает Е.И.Пассов, тема – «это как бы потенциальный запас социального опыта, пока не включенного в контекст личной деятельности, т.е. то, что существует в реальности и в сознании, но в **данный** момент меня не касается, не соприкасается с какой-то проблемой» (4, 101).

Эти слова Е.И.Пассова наводят на мысль о том, что при обучении на ситуативно-тематической основе на занятиях РКИ студенты должны постепенно изучать тот самый «потенциальный запас социального опыта», в котором содержатся типовые модели речевого общения и совокупность лексического и грамматического материала, предусмотренного учебной программой.

В данной работе мы попытаемся в содержательном и функциональном плане охарактеризовать лексико-тематический минимум, связанный с таким понятием, как «работа, труд», значение которого отражается в семантике словосочетания «трудовая деятельность». Роль трудовой деятельности в жизни человека велика. Она имеет важное концептуальное значение для каждой сознательной личности, является предметом социальной гордости для каждого гражданина и мерилем его человеческих достоинств. По словам А.Н.Леонтьева, «субстанцию сознания составляет деятельность человека». Следовательно, актуальность данной темы не вызывает сомнения.

Во многих методических пособиях и справочниках тема «работа, труд» включена в общий перечень тем, объединённых содержанием, отражающим социальные, бытовые условия жизни человека, его учебной и трудовой деятельности и т.д.: «Человек», «Квартира. Дом», «Местность. Территория», «Быт», «Еда и напитки», «Здоровье и личная гигиена», «Природа. Окружающая среда», «Тема, представляющие общий интерес», «Время. Число. Цвета». При этом для удобства изучения в данной теме можно выделить несколько подтем: Условия труда, время работы, отпуск.

Базовая лексика: работа, труд, завод, фабрика, фирма, компания, неделя, производство, безработица, отпуск; ездить (ехать), идти (ходить), искать, находить, поменять, приходить, проводить, работать, трудиться, возвращаться; интересный, лёгкий, неплохой, плохой, тяжёлый, хороший, обычно; в, на, от, до, с, где, у, как.

1. Наиболее употребительные выражения:

Где вы (ты) работаете (работаешь)?

Я работаю на заводе (фабрике, в фирме компании). У меня интересная работа. Ищу работу, хочу поменять место работы. Я работаю с девяти до пяти.

Какой у вас отпуск? У меня четыре недели отпуска. Куда вы (ты) ездите (ездишь) в отпуск? Как (где) вы (ты) обычно проводите (проводишь) свой отпуск? За городом, на даче, у моря, в горах.

Искать (найти) работу; сменить место работы; быть безработным; трудиться на производстве; тяжёлая (лёгкая) работа.

2. Зарплата, доход.

Базовая лексика: деньги, доход, зарплата, налог, оклад, пенсия, повышение, пособие, премия, стипендия;

получать, платить, зарабатывать;

высокий, минимальный, низкий, отпускной, каков?

мало, много, сколько? Неплохо, довольно.

Наиболее употребительные выражения:

У меня минимальная зарплата. Я получаю хорошую зарплату. Моя дочь получает стипендию. Мы платим высокие налоги. Сколько вы (ты) получаете (получаешь)?

Получать зарплату, пенсию, премию, доход, стипендию; пособие по безработице, тринадцатая зарплата. Платить налоги и т.д.

Ограниченные рамки статьи не позволяют подробно прокомментировать и третью подтему – «профессиональные союзы». В ней можно выделить наиболее активно употребляемые слова типа *митинг, собрание, объявить, организовать, защитить права* и т.д. (См.: 5, 174-175).

На наш взгляд, важно показать, на каком материале и за счёт каких упражнений целесообразно обеспечить усвоение студентами учебного материала на занятиях РКИ.

Предлагаем использовать задания следующего типа:

Задание 1. Дополните предложения, используя подходящие слова из правого столбика.

1) Мы обычно получаем зарплату ...	Налоги
2) Он проводит свой отпуск ...	на пенсии
3) Он получает хорошую ...	по безработице
4) Мы платим высокие ...	на даче
5) Моя бабушка уже ...	с 9 до 5 часов
6) Моя сестра получает пособие ...	в конце месяца
7) Его работа продолжается ...	Зарплату

Задание 2. Составьте предложения со следующими словосочетаниями:

а) выполнить работу, начинать работу, кончить работу, приступить к работе, ускорить работу, проверять работу, применять в работе, оторвать от работы, относиться к работе добросовестно, опыт работы, работа по дому; срочная работа, научная работа.

б) результат труда, охрана труда, орудия труда, люди труда, оплата труда, наёмный труд; умственный, физический труд; человек умственного труда; общественный труд, ручной труд, производительный труд.

Задание 3. Вставьте вместо точек существительные *труд* или *работа* в нужной форме.

1. Он принимает активное участие в ... литературного кружка. 2. В каждой семье должны воспитывать в детях уважение к ... 3. Охране ... в нашей стране придаётся очень большое значение. 4. Студенты быстро освоились, ... на стройке им понравилось. 5. В последнее время я совсем занимаюсь ... по дому. 6. Сестра очень занята, у неё много ... по подготовке конференции. 7. Эта книга – ... всей его жизни. 8. Он вложил в ... много 9. ... – необходимый элемент воспитания (1, 194-199).

Задание 4. Подберите к данным пословицам эквиваленты из родного языка и запомните их.

а) Без труда не вытащишь и рыбку из пруда.

Труд кормит, а лень портит.
Терпенье и труд всё перетрут.
Терпенье и труд дивные всходы дают.
Всякое умение трудом даётся.
Труд – лучшее лекарство.

б) Без работы день годом кажется.

Для работы всякий край хорош.
На работу с радостью, а с работы с гордостью.
Не бойся работы, пусть она тебя боится.
После работы еда вкуснее.
Работа красит человека.
Работы бояться – счастья не видать.

Задание 5. Употребите слово *работа* в нужной форме.

1. Мой отец возвращается с ... поздно.
2. Его ... начинается в 9 часов.
3. У него очень интересная
4. Он скучает по своей
5. Утром все торопятся на
6. Строители выполнили тяжёлую

Задание 6. Употребите слово *труд* в нужной форме.

1. Умственный ... требует терпения.
2. Семья живёт своим
3. Я с ... достал новый словарь.
4. Оценка ... исследователя была объективной.
5. Это список печатных ... наших сотрудников.
6. Учёный хотел опубликовать свой
7. Это результат ручного
8. Эффективность ... рабочих зависит от многих факторов.
9. Без горького постоянного ... не бывает художника (Т.)
10. ... человека всё может изменить.

Итак, на наш взгляд, систематическое выполнение подобных заданий будет способствовать усвоению как основных лексических значений, так и оттенков значений близких по семантике слов. Многолетний опыт преподавания РКИ показывает, что интенсивное изучение лексико-граммати-

ческого материала в значительной степени обуславливает решение общих речемыслительных задач в процессе обучения РКИ.

Литература

1. Амиантова Э.И. и др. Сборник упражнений по лексике русского языка. Учеб. пособие. М., Рус. яз., 1975, 352 с.
2. Глазунова О.И. Давайте говорить по-русски. Учебное пособие по русскому языку для иностранцев. М.: Рус. яз., 2001, 336 с.
3. Костомаров В.Г., Митрофанова О.Д. Методическое руководство для преподавателей русского языка иностранцам. М.: Рус. яз., 1978
4. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. М., Просвещение, 1991, 223 с.
5. Учебный минимум по русскому языку для иностранцев. Составители Н.Ф.Зайченко, С.А.Воробьева. Киев, 1995, 200 с.
6. Щукин А.Н. Методика преподавания русского языка как иностранного. М., 2010.

БУНЯТОВА НИНА, АХУНДОВА ЛЯМАН

Азербайджанский Технический Университет

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОГО ПЕРЕВОДА АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Ключевые слова: *нужное слово, словарь, перевод, навык, предложение, признак, знание*

About some techniques of technical translation

The article is devoted to some methods and techniques of technical literature translation in foreign language teaching for the students of non-lingual higher school. It is well-known that some constructions for translation into English and native language are of great difficulties for students and that is why it is necessary to follow some methods and techniques to master improve the technical translation skills. Some recommendations about English grammar

Keywords: *a necessary word, dictionary, skills, translation, to determine, sentence, due to, to establish, to combine*

Необходимыми условиями овладения техникой перевода являются:

1. знание предмета;
2. умение найти нужное слово в словаре.

При переводе следует помнить, что в английском языке нет грамматических окончаний и синтаксическая функция слова определяется местом в предложении.

Первое место занимает группа подлежащего (грамматическое подлежащее с поясняющими словами).

Второе место – группа сказуемого.

Третье место – группа дополнения.

Четвертое место – обстоятельства (образа действия, места, времени).

Перевод незнакомого предложения нужно делать, начиная с подлежащего и сказуемого.

Прежде всего, в предложении отыскивается группа сказуемого, слева от неё – группа подлежащего, справа – группа дополнения. Группа обстоятельства стоит в конце предложения или вначале перед подлежащим.

Признаки группы сказуемого

I признак:

Признаками сказуемого является личные формы от следующих вспомогательных и модальных глаголов:

To be – am, is, are, as, were	Will – will, would
To have – have, has, had	Can – can, could

To do – do, does, did

May – may, might

Shall – shall, should

Must – must

Обычно вспомогательный или модальный глагол стоит не один, а является частью сказуемого:

Radium was discovered in 1898 – Радий был обнаружен в 1898 году.

Peoples must fight for peace – Народы должны бороться за мир.

II признак:

Если сказуемое стоит в утвердительной форме Past Simple Active, то оно не имеет вспомогательного глагола и его можно определить по окончанию *ed* правильных глаголов.

Lodygin created the first incandescent lamp – Лодыги создал первую лампу накаливания.

По 2 форме неправильных глаголов.

Our country gave many outstanding scientists – Наша страна дала многих выдающихся ученых.

Вследствие того, что Participle II всех правильных и многих неправильных глаголов совпадает с Past Simple необходимо до перевода предложения проанализировать его и точно установить сказуемое, т.е. глагол в личной форме.

We used this new device successfully. used – сказуемое, т.е. следует за личным местоимением. Мы успешно применили новый аппарат.

The device used in our work is up-to-date. used – Participle II в функции определения.

т.к. за ним следует словосочетание с предлогом, за которым стоит сказуемое *is up-to-date*.

Аппарат, применяемый в нашей работе, - современный.

III признак.

Наиболее трудным случаем оказывается утвердительная форма времени Present Simple Active, т.к. ее единственный признак окончание *s* появляется только в 3 лице единственного числа.

Oxygen combines with nearly all simple substances.

Кислород соединяется почти со всеми простыми веществами.

Определение не имеет фиксированного места в предложении и входит в состав той группы, с которой оно логически связано и может стоять как слева, так и справа от него. Примеры левого определения:

our industry – наша промышленность (определение выражено местоимением)

the electrical current – электрический ток (прилагательным)

the heated cathode – нагретый катод (причастием прошедшего времени)

Примеры правого определения:

the temperature of the body – *t* – ра тела (определение выражено сущ. с предлогом)

the current flowing in the conductor – ток, проходящий в проводнике (причастным оборотом)

the experiment to be done – опыт, который надо провести (инфинитивом)

the device for closing the circuit – прибор для включения электрической цепи (герундием с предлогом)

the electrons which are revolving round the nucleus – электроны, которые вращаются вокруг ядра (придаточным предложением).

Синтаксический анализ предложения.

The light pressure was discovered by the prominent Russian scientist Lebedev at the end of the XIX century.

а) по вспомогательному глаголу *was*, находим группу сказуемого *was discovered*;

б) то местоположению слева от группы сказуемого и но артиклю *the* определяем группу подлежащего *the light pressure*;

в) по местоположению. справа от группы сказуемого находим предложенное дополнение *by the prominent Russian scientist Lebedev*;

г) определив группу обстоятельства по предлогу *at*, находим обстоятельство времени после группы дополнения *at the end of the last century*.

Морфологический анализ предложения

Light pressure was discovered by the prominent Russian scientistism Lebedev at the end of the XIX century.

В группе подлежащего *light pressure* грамматическим подлежащим обычно является последний элемент, в данном случае *pressure*. Отыскиваем в словаре слово *pressure* в значении существительного. Слово *light* в группе подлежащего стоит на месте определения и выполняет функцию подлежащего. Устанавливая, таким образом, принадлежность каждого незнакомого слова к

определенной части речи, отыскиваем их значение по словарю и получаем перевод всего предложения.

Световое давление было открыто выдающимся русским ученым Лебедевым в конце XIX столетия.

Работа со словарем

а) для быстрого нахождения слова важно знать порядок букв в английском алфавит;

б) знать условие обозначения, принятые в словаре. Вспомним их:

v./verb/ - глагол

n./noun/ - существительное

a., ad. - /adjective/ - прилагательное

num. /numeral/ - числительное

pr. /preposition/ - предлог

cj. /conjunction/ - союз

в) при отыскивании слов в словаре следует восстановить исходную форму слов;

г) определите исходные формы незнакомых слов.

To accelerate the process the experimenter raised the temperature

Дано в исходной форме:

1. to accelerate – ускорять;

2. experimenter – отбрасываем суффикс er, образующий от глагола существительное со значением действующего лица и устанавливаем исходную форму to experiment – производить опыт. Выводим значение слова experiment – экспериментатор;

3. raised – отбрасываем окончание ed для правильных глаголов прошедшего времени и находим в словаре глагол to raise – повышать. Перевод:

С целью ускорения процесса экспериментатор повысил температуру.

Многозначность слов

Помните, что уточнить значение слова можно только в контексте.

Нельзя выписывать все значения слово подряд.

Например: figure – рисунок, цифра, число.

This device is shown in figure 5 – Это приспособление показано на рисунке 5.

You must know experimental figures – Вы должны знать экспериментальные цифры.

Омоним – слова, имеющие одинаковую форму, но различные по значению.

spring – весна, пружина; flat – квартира, плоский; solution – решение, раствор.

Памятка переводчику

1. Почти весь текст до конца и постарайся понять общее содержание.
2. Почти первое предложение и определи простое оно или сложное. Если предложение сложное, разбей его на отдельные предложения.
3. Найди в простом предложении сначала группу сказуемого, затем группу подлежащего и группу дополнения.
4. Опираясь на знакомые слова, приступай к переводу в таком порядке: группа подлежащего, группа сказуемого, группа дополнения и обстоятельства.
5. Незнакомые слова ищи в словаре, определив, сначала какой частью речи они являются в предложении. Незнакомых слова с их значением выписывай в тетрадь.
6. При переводе незнакомых слов применяй догадку, но проверяй ее по словарю.

Литература

1. Пумнянский А.Л. Чтение и перевод английской научной и технической литературы. Издание третье. Москва, 1008.
2. Гуськова И.М., Черная А.И., Эльтекова Т.М. Английские научно-технические тексты по автоматике, вычислительной технике и электронике. М., 1998.
3. Кауфман С.И. Некоторые особенности стиля американской технической литературы. М., 2006.
4. Савинова Е.С., Улицкая Г.М., Черная А.И. Грамматические трудности при переводе английской научной литературы. М., 2006.

CAVADOVA HÖKÜMƏ
Bakı Slavyan Universiteti

MÜRƏKKƏB SİNTAKTİK BÜTÖVLƏRİN KOMPONENTLƏRİ ARASINDA
SEMANTİK ƏLAQƏ TIPLƏRİ

Açar sözlər: mətn, MSB, komponent, məna, əlaqə

Semantic contact types among components of compound syntactic integers

The text in the Turkish linguistics has not been systematically and thoroughly studied until recently. Naturally, overall textual linguistics and text syntax are very low. The text itself is syntactic integrity. There are semantic and logical-grammatical connections between components of the syntactic integers. Semantic syllables are classified as simultaneous, consistency, matching, and sampling. The text syntax explores these and other issues.

Keywords: text, compound syntactic integrity, component, meaning, contact

Mətnin komponentləri arasında müxtəlif məna əlaqələri mövcuddur. Bu məna əlaqələri struktur əlaqələrlə çox sıx birləşir. Mətn komponentlərinin struktur qarşılıqlı əlaqələrindən kənarında məna əlaqələrinə malik olmaları təsəvvür edilməzdir. Mətnin tərkib komponentləri bu məna münasibətlərinə daxil ola bilirlər: sadalama münasibəti, qarşılaşdırma münasibəti, ardıcılıq münasibəti, eyni zamanlılıq münasibəti. Komponentlər arasındakı bu semantik əlaqə tipləri müxtəlif bağlayıcı formalarla müşayiət olunur. Bunu da unutmaq olmaz ki, heç bir qarşılıqlı məna əlaqəsi komponentlər arasında digərlərində təcrid olunmuş şəkildə mövcud olmur. Həmişə bir məna əlaqəsinə bu və ya başqa dərəcədə digər məna tipləri əlavə edilir.

Komponentlər arasında ardıcılıq əlaqəsi. Yuxarıda qeyd etdiyim kimi, komponentlər arasında dörd əsas semantik əlaqə tipləri var. Məqsədəuyğun olardı ki, əlaqə tiplərini bu şəkildə qruplaşdırmaq. Birinci qrupa eyni zamanlılıq və ardıcılıq əlaqəsini, digər qrupa isə müqayisə, qarşılaşdırma və sadalama əlaqələrini daxil etmək olar. Bu bölgü ona görə doğru hesab edilir ki, birinci qrupda olan əlaqə tipləri zaman anlayışının ətrafında birləşir. Öz növbəsində, digər qrupa daxil olan müqayisə, qarşılaşdırma, sadalama kimi məna əlaqə tipləri əsas əlamət kimi komponentlərin qarşılıqlı münasibətini keyfiyyət baxımından səciyyələndirir.

“Mətnin bütövlükdə proqressiyasına xidmət edən ən effektiv vasitə kimi komponentlər arasındakı ardıcılıq əlaqəsini qeyd etmək olar. Mətnin proqressiyası dedikdə, əlaqəli mətnin elə bir ardıcıl, arasıkəsilməz hərəkəti nəzərdə tutulur ki, onun heç bir məqamında özündən əvvəlki sintaktik kəsiklərə ehtiyac qalmasın. Belə münasibəti qurarkən komponentlərin yerləşməsi istisna edilir. Komponentlərin düzülüşü öz-özlüyündə informativlik bildiren reallıq kimi özünü göstərir” (2, s. 162).

Nümunəyə nəzər yetirək:

“Tofiq yenidən kiməsə zəng eləyir və nə barədəsə uzun-uzadı danışır. Dəstəyi asır, sonra başqasına zəng eləyir. Yenə uzun-uzadı danışır, asır. Sonra onun özünə zəng eləyirlər. Danışır, danışır...” (3, s. 14). Bu misalda hər bir komponent situasiyanın bir hissəciyini təsvir edir. Məhz bu hissələrin sıralanması bütöv situasiyanı bizim gözümlə önündə canlandırır. Mətnə komponentlər arasında ardıcılıq əlaqəsi həm intonasiya, həm də formal vasitələrin köməyi ilə yaranır. Verilmiş mətnə komponentlərin ardıcılıq əlaqəsi zamanı onları birləşdirən vasitə olaraq, xüsusi leksik vahid kimi *sonra* sözü işlədilib. Bu da öz növbəsində mətnin daha möhkəm koqeziyasına xidmət edir. *Sonra* leksik vahidi bu misalda bağlayıcı kimi çıxış edir və mətnin komponentlərinin daha dəqiq və ciddi ardıcılığının müəyyənliyinə kömək edir. Maraqlısı budur ki, *sonra* elementi eyni vaxtda komponentlər arasında birləşdirici faktor kimi çıxış edir. Beləliklə, komponentlər arasında ardıcılıq əlaqəsi yaranarkən şərt hadisələrin bir zaman düzümünə düzülməməsi, bütün hadisələrin ardıcılıqla eyni zaman çərçivəsində baş verməsidir. Bu da öz növbəsində, ardıcılıq və zaman əlaqələrinin vəhdətinə gətirib çıxarır.

Komponentlər arasında eynizamanlılıq əlaqəsi. Müxtəlif komponentlərin təsvir etdiyi hadisələr eyni zamanda baş verir. Adətən belə informativ quruluşlar respilyent tərəfindən bir bütöv, tam şəkildə qəbul edilir. Nümunəyə nəzər yetirək:

“Batmaqda olan noyabr günəşi payız yağışından sonra cücərərək yaşıllaşan balaca təpələri, ayrı yolları, sahil torpağını yalayan oynaq ləpələri, bir sözlə, payızın son nəfəsini alan hər şeyi sarımtıl rəngə qərq etmişdi. Dənizdən əsən külək isə çöllərdə vaxtsız cücərən otları tərpadir, qazmaların bacalarından çıxan

tüstüləri əsəbi halda bururdu” (4, s. 415). Mətnə MSB şühudi keçmiş zamanda verilmişdir və bunlar MSB-lərin mövzusunun zaman baxımından keçmişlə bağlayır. Ümumi nəticə çıxarsaq, nümunədə MSB-dəki informasiya şühudi keçmiş zaman üzrə köklənmiş və mətnin bu hissəsində keçmişdə icra olunan hadisələrin eyni zamanlılığı çərçivəsində zaman mühiti yaradılmışdır.

Komponentlər arasında qarşılaşdırma əlaqəsi. Mətn komponentləri arasındakı qarşılaşdırma münasibəti bir-birini müəyyən mənada inkar edən, əks informasiyalar daşıyan komponentlərin hesabına başa gəlir. Belə komponentlər arasındakı əlaqəni gücləndirmək məqsədilə *amma, ancaq, lakin* kimi bağlayıcılar iştirak edə bilər. Nümunəyə nəzər yetirək:

“Havalar pis keçmirdi, ağaclar tamam çılpaq olmasaydı, adama elə gələrdi ki, payız təzəcə girib. Amma payızın son ayı, qışın əvvəli olması yalnız ağacların yalın budaqlarından deyil, həm də havanın çox tez qaralmasından məlum olurdu.” (5, s.291) Bu misalda komponentlər arasındakı qarşılaşdırma münasibətini *amma* bağlayıcısı vasitəsilə sanki bir qədər dəqiqləşdirib möhkəmləndirirlər. Ümumiyyətlə, komponentlər arasındakı qarşılaşdırma münasibəti həmin komponentlərin tərkibində özünü göstərən müəyyən antonimik vahidlərin hesabına başa gəlir. Belə antonimlər həm leksik, həm də qrammatik ola bilərlər. Elə də ola bilər ki, komponentin bütün məzmunu başdan-başa qonşu komponentə münasibətdə antonim kimi özünü göstərir.

Bir məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, qarşılaşdırma münasibətinə daxil olan komponentlər, həm də sadalama münasibətinə daxil olmuş olurlar. Başqa sözlə desək, sadalama ideyası qarşılaşdırmanın əsasında durur. Ardıcılıq münasibəti prinsiplə şəkildə qarşılaşdırmanı inkar edir və onların bir yerdə işlənməsi, demək olar, mümkünsüzdür. Qarşılaşdırma daha dərində olan eynizamanlıq münasibətinin üzərində qurulur. Amma bununla belə, elə mətn tiplərinə rast gəlmək olur ki, komponentlər arasındakı dərin mənə münasibəti ardıcılıq da inkar etmir. Məsələn:

Əhməd evə gəldi, paltarını dəyişdir, amma əllərinin yumadı.

Bu mətnə axırıncı komponenti olan *əllərini yumadı amma* bağlayıcısının köməyi ilə formal baxımdan iki əvvəlki komponentlə qarşılaşdırılır. Amma qarşılaşdırışa formal, üzdəki qarşılaşdırmadır və bir növ paradigmatik xarakter daşıyır. *Əllərini yumadı* komponenti öz müsbət variantı olan *əllərini yudu* komponenti ilə dil təsəvvüründə qarşılaşdırılır. *Əllərini yumadı* komponenti *Əhməd evə gəldi, paltarını dəyişdi* komponentləri ilə qarşılaşdırılmır, yəni buradakı qarşılaşdırma komponentlərarası qarşılaşdırma yox, komponentləri qarşılaşdırmadır. Və hər üç komponent ardıcılıq əlaqəsinə girmişdir” (2, s. 165).

Komponentlər arasında sadalama əlaqəsi. Mətn komponentləri arasında sadalama münasibəti mətnin elə quruluşunu nəzərdə tutur ki, bu quruluşda komponentlərin düzülüşü, ardıcılığı heç bir rol oynamır. Buradakı ardıcılıq öz-özlüyündə qeyri-informativ olur. Bu zaman mətndəki heç bir komponent başqasından daha vacib olmur, başqa sözlə desək, belə mətnlərdə komponentlər səviyyəsində aktuallaşmaya rast gəlinmir. Bu, müəyyən dərəcədə ona gətirib çıxarır ki, sadalama münasibəti komponentləri öz tərkibinə alan mətnlərdə əslində komponentlərin sinonimliyi özünü göstərir. Sinonim komponentlərin isə hansının əvvəl, hansının sonra gəlməsi mətnin bütövlüyünə heç bir dəyişiklik gətirmir. Nümunəyə nəzər yetirək:

“Molla Süleymanın iki oğlu var idi, ikisi də dustaq yatırdı. Biri müharibə vaxtı əsir düşüb faşistlərin tərəfinə keçmişdi, o birisi isə on beş yaşında bir qızı zorlamışdı. Səkinə xala oğlundan çox razı idi. Məmmədəğa keçən il bacısı Solmazı şah qızı kimi köçürmüşdü. Solmazın indi yaxşı ev-əşiyi vardı, özü də yaxşı adama rast gəlmişdir” (7, s. 14). Bu nümunədə MSB-lər arasında sadalama əlaqəsi vardır. Çünki MSB-lərin komponentlərinin, istərsə də makromətn kəsiyindəki MSB-lər arasındakı komponentlərin yerini dəyişsək, makromətnin bu parçadakı hipertema kəsiyinin mənasına xələl gəlməz.

Ədəbiyyat

1. Novruzova N. Mətn sintaksisi. Bakı: Təhsil, 2002, 184 s.
2. Abdullayev K, Məmmədov A, Musayev M, Üstünova K, Novruzova N, Hü seynov Ş, Rzayeva G, Hacıyeva K, Ziyadova L, Fətəliyeva S, Nağıyeva G, Məhərrəmovə G, Zeynalova Ş, Səlimova F, Məhərrəmovə V. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı: Mütərcim, 2012, 608 s.
3. Anar. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə, I c. Bakı: Azərənşr, 1988, 400s.
4. Şıxlı İ. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə, I c. Bakı: Azərənşr, 1986, 480 s.
5. Anar. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə, II c. Bakı: Azərənşr, 1988, 352 s.
6. Viktor H. Səfillər. Bakı: Maarif, 1987, 566 s.
7. Elçin. Seçilmiş əsərləri: 10 cildə, II c. Bakı: Çinar-çap, 2005, 523 s.

ДЖАФАРОВ МИКАИЛ

Доктор филологических наук, профессор

ГУСЕЙНОВА ФЛОРА

Бакинский государственный университет

**ИЗУЧЕНИЕ СИНТАКСИЧЕСКИХ ТРАНСФОРМАЦИЙ НА ЗАНЯТИЯХ РКИ
(на материале словосочетаний)**

Ключевые слова: *трансформация, словосочетание, синонимические связи, варианты конструкции*

**Study of syntactical transformation on the Russian as foreign language's training
(on the word-combination materials)**

Syntactical transformation is shown in several types of word-combination and sentence. Moreover its meaning on whole are not change and there is occurred synonymy between couples. In modern linguodidactics, a full-fledged communicative unit of language is considered to be a sentence. At the same time, it is recognized that the semantic content of the sentence is formed on the basis of the meanings of word combinations and word forms.

Keywords: *transformation, word-combination, syntactical relationship, variable components*

В современной лингводидактике полноценной коммуникативной единицей языка принято считать предложение. В то же время признаётся, что смысловое содержание предложения формируется на базе значений словосочетаний и словоформ. Такое тесное взаимодействие языковых единиц – слова, словосочетания и предложения на функциональном уровне – позволяет исследователям высказать мнение о том, что при обучении языку необходимо держать в центре внимания не отдельное, изолированное слово, а комплекс ассоциативно связанных слов, который обычно становится структурным ядром соответствующей модели предложения как коммуникативной единицы.

Сложность изучения синтаксических единиц – словосочетаний и предложений – обуславливается тем, что они обладают обилием и разнообразием конструктивных моделей. Более того, некоторые типы синтаксических единиц способны подвергаться трансформации и образовать варианты конструкции, усвоение которых вызывает дополнительные трудности.

В данной работе мы попытаемся выявить возможности трансформации различных типов словосочетаний в русском языке и определить рациональные приёмы привития студентам навыков восприятия и воспроизведения соотносительных пар трансформаций типа *улицы города – городские улицы, путешествие по морю – морское путешествие, любить родину – любовь к родине* и т.п.

При изучении трансформаций синтаксических конструкций важно определить, какая из них является исходной, опорной, а какая представляет собой продукт преобразования. Иными словами, следует установить, какая из конструкций является доминирующей в данной паре, а какая представляет собой зависимую конструкцию. На наш взгляд, в таких случаях следует учитывать устойчивость категориальных и грамматических признаков вербальных компонентов данной трансформационной пары. К примеру, в соотносительных конструкциях *улицы города* и *городские улицы* существительное *город* сохраняет свою субстантивную сущность, тогда как во второй конструкции оно, в результате деривации приобретает облик производного прилагательного. Именно это обстоятельство позволяет считать данное словосочетание с адъективным зависимым компонентом вторичной, трансформированной конструкцией.

Рассмотрим парные трансформации *любить родину – любовь к родине*, где главные компоненты словосочетаний, будучи однокоренными словами, различаются тем, что глагол *любить* – исходное слово, а *любовь* – производное от него существительное. Следовательно, первая из приведённых конструкций – опорная, а вторая – функционально зависимая.

В данном случае опорная, первичная, конструкция построена по модели глагол + существительное (Г+С) без предлога, а вторая, зависимая конструкция, построена по той же модели, но с предлогом *к* при имени. Таких глагольно-именных сочетаний в русском языке немало. Причём в их трансформации наблюдается большое разнообразие. Сравним с рассмотренным выше случаем конструкцию типа *приехал врач – приезд врача*, которые построены по модели глагол +

существительное (Г+С) и существительное + существительное (С+С). Содержательный анализ этих конструкций позволяет обнаружить в их составе такие смысловые элементы, как действие – субъект в конструкции *приехал врач* и действие – объект в конструкции *приезд врача*. Аналогичным образом можно проанализировать соотносительные пары конструкций типа *любить родину – любовь к родине, ненавидеть врага – ненависть к врагу, перевозить груз – перевозка груза*.

Изучаемая тема приобретает особую актуальность в лингвометодическом аспекте. Дело в том, что трансформация синтаксических конструкций осуществляется в определённых условиях. В то же время существует немало конструкций, которые в силу определённых причин вовсе не могут подвергаться трансформации. Эти причины прежде всего связаны с характером предметно-логических отношений между явлениями в окружающей нас действительности. К примеру не трансформируются такие конструкции, как *высота памятника, подпись начальника, ножка стола, крыша дома* и т.п.

В процессе изучения подобных трансформаций в аудитории непроизвольно возникает вопрос о том, как соотносятся между собой опорная и вариантная конструкции, т.е. какое влияние оказывает формальное преобразование исходной конструкции на семантику вариантной конструкции. По этому поводу исследователи справедливо отмечают, что «наличие в синтаксических трансформациях одних и тех же лексем, синтаксических дериватов не гарантирует синонимичность этих трансформаций. Необходимым условием синонимичности синтаксических единиц является выполнение их компонентами тождественных синтаксических и семантических функций. Поэтому одни и те же лексемы, употреблённые в разных грамматических и синтаксических функциях, могут образовывать нетождественные по своей семантике и грамматическому значению синтаксические единицы» (2, 41).

Следовательно, внешнее сходство трансформационных пар ещё не является показателем идентичности их семантики или функции. Каждый отдельный случай нуждается в дифференцированном подходе. Именно в результате такого подхода можно решить упомянутый выше вопрос о причастности рассматриваемых трансформационных пар к синонимии.

Для аргументации данной мысли проанализируем трансформационную пару *Приехал врач – Приезд врача*. Нетрудно заметить, что в этой паре первая конструкция – предложение (оно выражает суждение), а вторая конструкция – словосочетание (оно выражает «расчлennое понятие»). Следовательно, эти конструкции, входящие в данную трансформацию, не могут считаться синонимами, поскольку они не идентичны по своему грамматическому и функциональному статусу. Исходя из сказанного синтаксическими синонимами можно считать такие трансформационные пары, как *улицы города – городские улицы, слушать внимательно – слушать со вниманием*.

В связи с этим нельзя не согласиться с мыслью о том, что «основанием синонимии словосочетаний является тождество грамматических функций, выполняемых компонентами словосочетаний. Семантическое тождество компонентов позволяет словосочетаниям выражать одно и то же «расчлennое понятие». Номинативный характер словосочетаний обуславливает их принадлежность к тем или иным общим классам понятий, т.е. продуктивность синонимических словосочетаний и выражаемого ими вида грамматических отношений зависит от лексических значений входящих в словосочетания слов» (2, 44). Следовательно, к синонимическим словосочетаниям можно отнести также следующие: *выступить успешно – выступить с успехом, кругосветное путешествие – путешествие вокруг света*.

На функциональном уровне эти пары корреляций обычно разграничиваются в смысловом и стилистическом отношении. Они обладают также большими возможностями размежевания за счёт реализации валентностных свойств своих однокоренных компонентов. Особое место в этом процессе занимает факультативная валентность существительного. Ср.: *Слушать внимательно – слушать с пристальным, большим, заинтересованным, напряжённым ... вниманием; городские улицы – улицы большого города*.

Анализ таких синонимичных словосочетаний показывает, что их синонимия выступает как «момент тождества» в их парадигматических и синтагматических отношениях. Сохраняя общие признаки семантики, такие словосочетания в употреблении могут обогащаться семантическими добавками и уточнениями (2, 45).

Сравнительный анализ этих парных конструкций показывает, что грамматические и семантические функции их компонентов совпадают, т.е. последние являются одним и тем же членом предложения и выполняют одну и ту же семантическую функцию. Например: *ночной (какой?) полёт – полёт (какой) ночью*. В этих словосочетаниях однокоренные переменные компоненты отвечают на один и тот же вопрос и выполняют роль определения.

Изучение синтаксических трансформаций требует также анализа частеречной принадлежности переменных членов словосочетаний. Наблюдения показывают, что в этом отношении различаются глагольно-именные типы: *приказ наступать – приказ о наступлении, привычка двигаться – привычка к движению*; адъективно-именные: *московский гость – гость из Москвы; фарфоровая*

чайка – *чайка из фарфора*; наречно-именные: *читать внимательно* – *читать со вниманием* и т.п. (см: 2, 44).

И, наконец, для практического усвоения правил трансформационного механизма синтаксических конструкций (словосочетаний) студентам необходимо регулярно выполнять задания, направленные на распознавание и самостоятельное трансформирование различных типов словосочетаний. Приведём несколько типов таких заданий:

1. Трансформируйте данные словосочетания.
2. Найдите, какое из парных словосочетаний является опорным.
3. Укажите, какие из данных словосочетаний не подвергаются трансформации.
4. Переведите данные коррелятивные пары на родной язык.
5. Определите, какими частями речи являются переменные компоненты словосочетаний в каждой паре.

Надеемся, что выполнение подобных заданий, поможет студентам усвоить значение и механизм преобразования наиболее регулярных синтаксических трансформаций в русском языке.

Таким образом, наблюдения за синтаксическими трансформациями в сфере словосочетаний свидетельствует о том, что в русском языке преобразованию поддаются разнообразные типы синтаксических конструкций, подавляющее большинство из которых находятся в синонимических отношениях. Наличие большого количества трансформаций в русском языке даёт основание судить о том, что он обладает богатым арсеналом выразительных средств, наглядно демонстрирующим гибкость языковой системы. Обучение студентов практическому применению трансформаций в различных стилистических условиях коммуникации поможет им усвоить нормы употребления языковых средств в соответствии с нормами литературной речи.

Литература

1. Виноградов В.А. Лингвистика и обучение языку. М., 2003, 247 с.
2. Гречко В.А. Типология синонимических единиц современного русского литературного языка. Автореф. докт. дис-ции. Л., 1987, 57 с.
3. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. М., 2001, 268 с.
4. Маковский М.М. Лингвистическая комбинаторика. Опыт типологической стратификации языковых структур. М.: Наука, 1988, 232 с.
5. Мустайоки А. Теория функционального синтаксиса: от семантических структур к языковым средствам. М., 2006.
6. Русская грамматика. Т. II. Синтаксис. М.: Наука, 1980, 710 с.
7. Сухотин В.П. Синтаксическая синонимика в современном русском литературном языке. Глагольные словосочетания. М.: АН СССР, 1960.

EYVAZLI GUNEL

Azerbaijan University of Languages

THE PARAMETERS IN TEXTS

Keywords: *text, subject, predicate, theme, rheme*

Mətnin parametrləri

Məlumdur ki, dil sistemdir və bu sistemin sahələrindən biri supra sintaktik aktual səviyyədir. Aktuallaşma da həmçinin bu səviyyəyə aiddir. Bax buna görə də terminlər sistemi və aktuallaşma birlərinə çox yaxındırlar. Aktuallaşma dilin mənalının əlaqələrini nizamlayır. Əgər biz dilçiliyin mənbələrini araşdırsaq biz potensial sintaksisin dilə aid, aktual sintaksisin isə nitqə aid olduğundan xəbərdar olarıq. Bu bölgü söz sırası ilə sıx əlaqədardır. Sözlərin yeri nitq prosesi ərzində dəyişir və sonra inversiya yaranır. Inversiya intonasiya ilə müşahidə olunur.

Açar sözlər: *mətn, cümlə, aktual üzvlənmə, söz sırası tema, rema*

The grammatical members consist of grammatical subject and predicate; functional members consist of psychological subject and predicate. Functional and formal analysis of the sentence should be strictly distinguished from each other. In other words, the theme and the rheme are not the same as the grammatical subject and the grammatical predicate. The grammatical subject is likely to have developed from a fixed

manner of expressing the theme ,wile the grammatical predicate has envolved from a fixed manner of expressing the rheme.(Vilem Matezius)

We should like to stress that in the strong position of the functional analysis the formal parameters of the text are the theme and the rheme. In the Azerbaijani language as well as in the English language the formal parameters of the theme and the rheme are the following (1) word order – the subject comes the first, and the predicate follows it; (2) the indicators of the intonation such as the tone rises in the theme, and the logical stress appears in the rheme. These parameters of the text can be observed in the sentences that have both the subject and the predicate [Abdullayev: 7].

It is known that each sentence contains the subject and the predicate. The subject is the carrier of the subjective idea, and the subject can be repeated by the help of the predicative and by the help of personal endings in the nominal predicate that is stated at the end of the sentence. The stated predicative closes the system. The process of the closing causes the formation of the sentence. Basing on this idea it means that a sentence is formed “when the personal ending directs the attention of the repetition to the first element-to the subjective idea of a lexical phrase” and as a result the boundaries of a sentence is formed [Musayev: 97].

The predicative can be explained according to the relation of two elements – definiteness and indefiniteness. According to this approach the predicative can be analyzed in three variants: 1) predicative – it is the relation of a subject and a predicate; 2) it is the relation of the theme and the rheme; 3) it is the relation of the subject and the predicate.

The sentence is an elementary semiological reaction.The words order that form the sentence carry the theme and the rheme. M.A.K.Halliday states that the theme is the beginning point of a speaker based on the idea of being connection with the unmarked of the theme and the known [Halliday 1967: 120].

We can state that a sentence is the result of language facts, various changings etc. All of these are used for forming a sentence. The words that form the sentence are related with each other according to the meaning and grammar. The “nonsense words” can not form a sentence. All words that are used to form the sentence have semantic meanings. There are two kinds of relation in every sentence. 1) semantic inside relation; 2) grammatical relation. These two relations can act at the same time.

For discussing the problem of definiteness and indefiniteness in the theme we need to look through the connection between the definiteness and the discourse. First of all, we need to explain the thought of the meaning of the definiteness. There are a plenty of linguistic sources dealing with the mentioned problem including the typology of a language and discourse in linguistics, as well as in psycholinguistics.

The definiteness and the indefiniteness are considered to grammaticize the discourse status in some cases. In this case the definiteness is characterized by discourse-known, and the indefiniteness by discourse-new. It should be noted that discourse must refer to any certain unit.

The investigation proves that the definite references are observed in the theme more than in the rheme, but it is not surprising that the definite and indefinite indicators can be used inside one text. The definite elements can also be observed in the same nominal elements unlike the Theme and the rheme. The definite elements are observed more than the indefinite ones. In the contexts of mentioned and unmentioned Themes, the differences between the common indicators of definiteness attract special attention.

Literature

- 1.Abdullayev Ə.Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. Bakı: “Zərdabi LTD” MMC, 2011
2. Vilem Matezius . A centenary of English studies at Charles university;” From Matezius to present-day linguistics “.
3. Musayev O.İ. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Qismət, 2009
4. Halliday M.A.K. ‘Notes on transitivity and theme in English: Part 2 Journal of Linguistics 3: pp.199-244, Oxford University Press, 1967

ƏHMƏDOVA RAMİLƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti

DEYKSİS, ONUN NÖVLƏRİ VƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİ

Açar sözlər: *deyksis, deyktik mərkəz, məkan deyksisi, zaman deyksisi, şəxs deyksisi*

Deixis, its types and ways of expression

The article provides the general information concerning the notion of deixis and how its types are represented in the language. The article pays careful attention to the most common categories of contextual information referred to by deixis which are those of person, place, and time which are treated as “major grammaticalized types” of deixis. Apart from the above mentioned traditional types, other types of deixis such as discourse and social deixis are also discussed in the article. Person deixis, time deixis and especially place deixis, also known as space deixis are clarified throughout the article by means of examples. Although this article draws examples primarily from English, deixis is believed to be a feature (to some degree) of all natural languages as well as Azerbaijani.

Keywords: *deixis, deictic centre, space deixis, time deixis, person deixis*

Dilçilikdə deyksis cümlədə müəyyən sözlərin və frazaların başa düşülməsinin kontekstual informasiya tələb etməsi hadisəsinə aid edilir. Sabit semantik mənaya malik olan, lakin zamandan və məkandan asılı olaraq daim dəyişən denotasiya mənası olan sözlər deyktik sözlərdir. Deyksis anlayışı fikrin ifadə edildiyi məkan və zaman ilə əlaqəli olan dilin oriyentasiyalı əlamətlərini təsvir etmək üçün tətbiq olunur. Bu kontekstual informasiyanı tələb edən sözlərin və frazaların mənası, məsələn, ingilis dili əvəzliləri deyktik hesab olunur. Deyksis indeksikallıq və anafora ilə sıx bağlıdır. Deyksisə aid konseptlər yalnız şifahi dildə deyil, yazılı dildə, jestlərdə və kommunikasiya mediasında da tətbiq oluna bilər. Deyksis yalnız ingilis dilinə deyil, müəyyən dərəcədə bütün dillərə aid olan xüsusiyyətdir. Deyksis izahı nitqdəki ekstralingvistik kontekstə uyğun gələn ifadə vasitəsilə əmələ gələn istinaddır. Levinsona görə, deyksis dillərin kodlaşdırıldığı üsulları, nitqdəki kontekstlərin xüsusiyyətlərini və beləliklə söyləmlərin izahının nitq kontekstinin təhlilindən asılılığını öyrənir. Deyksis dil tədqiqində mühüm sahələrdən hesab olunur və o, ikinci bir dili öyrənmədə başlıca əhəmiyyətə malikdir. “Deyksis” termini Qədim yunan dilinə məxsusdur, “istinad, nümayiş, göstərmə, işarə” və s. deməkdir. (5, s. 55)

Deyksis daha çox “sözlə işarə”, yəni dil vasitəsilə işarə kimi başa düşülür. Deyktik ifadələrə bu cür leksemlər daxildir: şəxs və yiyəlik əvəzliləri (I, you, mine, yours), işarə əvəzliləri (this, that), zaman və məkan zərfləri (here, there, now, then), so/do kimi sözlər, artikllar və s. Deyksis mətdənkənar dünyaya aiddir. (5, s. 56)

Dilin deyktik elementləri nitq parçasını xüsusi zaman, yer, ötürücü və diskurs konteksti ilə əlaqələndirən lingvistik formalardır. Hazırkı tədqiqatlarda fənlər beş deyktik kateqoriyadan birindən təşkil olunan cümləni yadda saxlamağı qarşısına məqsəd qoyur (deyktik yer zərfləri, işarə bildirən sifətlər, artikllar, deyktik feillər, zaman zərfləri). Cümlələr real zaman, məkan, şəxs və diskurs kontekstindən ayrıldığı adi eksperimental mühitdə təqdim olunduqda deyktik sözlər qeyri-deyktik sözlərə nisbətən daha çətin yadda qalır. Münasib kontekstlərdə olan cümlələrdə deyktik sözlər qeyri-deyktik sözlərdən az fərqlənir. Bundan əlavə nəticə çıxarmaq olar ki, deyktik kontekst olmadan deyktik elementlər cümlədə məhdud mənaya malik olur və beləliklə onları yadda saxlamaq çətin olur. (6, s. 125)

Nitqi əhatə edən kontekstə olan istinadlara ilkin deyksis, ekzoforik və ya sadəcə olaraq deyksis deyilir. İlkin deyksisdən mətdənkənar situasiyaya (situasiya deyksisi) və ya danışanın və ya dinləyənin söz biliyinə (bilik deyksisi) işarə etmək üçün istifadə olunur. Deyktik ifadələrin kontekstual işlənməsi isə ikinci dərəcəli deyksis, mətn deyksisi və ya endoforik deyksis adlanır. Bu cür ifadələr mətdə həm geriyyə, həm də irəliyə istinad edə bilər. Anaforik deyksis geriyyə işarədir və o ingilis dilli mətnlərdə bir norma kimi qəbul olunur. İşarə əvəzlilərini (*such, said, similar, (the) same*) bu deyksisə nümunə göstərmək olar. Kataforik deyksis isə irəliyə işarədir. Kataforik deyksisə “*the following, some, certain, some, this (məs, Let me say this), these, several*” kimi sözləri misal göstərmək olar. (6, s. 128)

Deyksisə aid olan kontekstual informasiyanın kateqoriyaları şəxs, zaman və məkan kateqoriyalarıdır. Filmor bunları deyksisin “əsas qrammatikləşmiş tipləri” adlandırır. (3, s. 31)

Şəxs – Şəxs deyksisi danışığa cəlb olunan qrammatik şəxslərdən bəhs edir. İştirak edən həmin şəxslərə həm birbaşa, vasitəsiz şəkildə (məsələn, danışan və adresat), həm vasitəli şəkildə (informasiyanın birbaşa

onlara ünvanlanmadığı təsadüfi dinləyənlər), həm də danışmada adları qeyd olunanlar aiddir. İngilis dilində şəxs deyxisi ümumiyyətlə əvəzliliklərlə göstərilir. Aşağıdakı nümunələr buna misal ola bilər.

- She is having breakfast.
- Would you go with me?

Məkan – Məkan və yer deyxisi danışmaqla bağlı olan yer, məkan kimi anlayışları öyrənir. Şəxs deyxisində olduğu kimi, məkan da danışana və adresata və ya istinad olunan şəxslərə və ya obyektlərə aid ola bilər. İngilis dilində yer deyxisinə ən səciyyəvi nümunələr “here” və “there” zərfləri və “this”, “that” işarə əvəzlilikləridir. Məsələn,

- She loves to visit this country.
- The students would like to go there with great pleasure.
- That idea refers to him.

Qeyd etmək lazımdır ki, “here” və “there” danışana yaxın və uzaq məkanı bildirmək üçün işlədilir. Lakin əgər adresat danışanla eyni məkanda deyilsə bu zaman “there” adresatın mövcud olduğu məkana da aid ola bilər.

Deyxis açığı şəkildə danışanın konteksti ilə bağlıdır. Dillər adətən deyktik sistemlərində ən azı ikitərəfli referensial fərq nümayiş etdirir. Bunlardan biri proksimal (yaxın) – danışana yaxın və ya çox yaxın, digəri isə distal (uzaq) – danışandan uzaq və ya adresata yaxın. İngilis dilində bu “this” və “that”, “here” və “there” misalları ilə izah olunur. Hər iki cütlükdə birinci tərəf yaxınlıq, ikinci tərəf isə uzaqlıq bildirir (3, s. 56).

Başqa dillərdə isə fərq üçtərəflidir: proksimal – danışana yaxın, orta – adresata yaxın və distal – hər ikisindən uzaq. Bunlara koreya, yapon, filippin və türk dillərində rast gəlmək olar.

Zaman – Zaman deyxisi danışma zamanı müşahidə edilən müxtəlif zamanları öyrənir. Bunlara “now”, “then”, “soon” və s. zaman zərfləri və müxtəlif zamanlar daxildir. Ən yaxşı nümunə isə hər gündən sonrakı günü bildirən “tomorrow” sözüdür. Keçən ildəki “sabah” ilə gələn ildəki “sabah” bir-birindən fərqlənir. (7, s. 639)

Zamanlar mütləq (deyktik) və nisbi olmaqla iki yerə bölünür. Məsələn, sadə keçmiş zaman mütləq (He went there), keçmiş zamanın bitmiş forması (He had gone) isə nisbi zamandır.

Baxmayaraq ki, deyxisin ənənəvi kateqoriyaları daha çox nəzərə çarpır, digər kateqoriyalar da mühüm əhəmiyyətə malikdir. Deyxisin bu kateqoriyaları haqqında ilk dəfə Filmor və Layonz bəhs edilmişdir.

- Diskurs** – Diskurs və ya mətn deyxisi danışma zamanı istifadə olunan ifadələrə istinad edir. Məsələn,
- This is a love story.
 - That was an interesting movie.

Birinci cümlədə “this” diskursun sonrakı hissəsinə aid edilir. İkinci cümlədə isə “that” diskursun əvvəlki hissəsinə aiddir.

Diskurs deyxisi ilə anafora bir-birinə bənzəyirlər, lakin onlar arasında fərq qoyulmalıdır. Layonz qeyd edir ki, bir ifadə eyni zamanda həm deyktik, həm də anaforik ola bilər. Onun “I was born in London and I have lived here/there all my life” misalında “here” və ya “there” Londona istinadən anaforik, lakin danışanın cari zamanda Londonda olub-olmamasından asılı olaraq isə deyktik funksiya daşıyır (7, s. 640).

Bu iki hadisəni fərqləndirmək üçün əsas qayda aşağıdakı kimidir: Əgər ifadə başqa bir linqvitik ifadəyə və ya diskurs parçasına aiddirsə o, diskurs deyxisi, eyni ifadə və ya diskurs parçasına aiddirsə bu zaman o, anaforadır.

Sosial – Sosial deyxis nisbi sosial status və tanışlıq (yaxınlıq) kimi ifadələrdə kodlaşdırılan sosial informasiyadan bəhs edir. “Please”, “professor”, “teacher”, “doctor” və s. sözləri sosial deyxisə misal göstərmək olar. Sosial deyxisin iki əsas forması müvcuddur: T-V adlanan fərqlər və fəxrilər. (7, s. 641)

T-V latın dilində “you” nun rəsmi və qeyri-rəsmi formaları olan “tu” və “vos” sozlərinin baş hərflərindən əmələ gəlmişdir. T-V dilin iki müxtəlif ikinci şəxs əvəzliliklərini bildirmək üçün işlədilir. Bu əvəzliliklərdən fərqli istifadə rəsmilik, tanışlıq və ya qarşılıqlı təsirdə olanlar arasında həmrəylik haqqında fikir ifadə edir. Məsələn, T forması dostla və ya sosial cəhətdən bərabər olanla danışarkən, V forması isə yad və ya sosial cəhətdən üstünlüyə malik bir şəxslə ünsiyyətə girərkən işlədilir.

Deyktik mərkəz – deyktik ifadənin lövbər saldığı fikirlər toplusudur. Deyktik ifadələr daha çox eqosentrik olduğundan deyktik mərkəz danışandan, diskursun yerindən və məsələyə aidiyyəti olan sosial faktorlardan ibarət olur. Deyktik ifadələrdən deyktik mərkəzin digər iştirakçılara, şəxslərə və ya məkanlara keçirildiyi hallarda da istifadə oluna bilər. Məsələn, “I am standing here now” cümləsində deyktik mərkəz danışma zamanında və məkanında sadəcə olaraq bir şəxsdir (I). Lakin bəzi hallarda, məsələn, uzaq məsafəli telefon danışığında – Londondan Nyu Yorka - aşağıdakı hal müşahidə olunur.

Londonlu deyir:

- We're going to New York next week. Burada deyktik mərkəz Londondadır. Onlar bərabər şəkildə belə deyə bilərlər:

- We're coming to New York next week. Bu məqamda isə deyktik mərkəz Nyu Yorkdadır.

Kimsə haqqında hekayə danışarkən deyktik mərkəz həmin kimsə olur.

Deyksisin iki işlənmə məqamını fərqləndirmək məqsəduyğundur – jest və simvolik. Jest deyksisə başa düşülməsi müəyyən audio – vizual informasiya tələb edən deyktik ifadələr aiddir. Ən sadə nümunə kimi obyektə işarə olunmanı və “this” və “that” dan istifadə olunmanı göstərmək olar. Bu kateqoriyaya işarə etmədən başqa baxışın istiqaməti, səsin tonu kimi informasiya tiplərini də daxil etmək olar. Əksinə simvolik işlənmə ümumiyyətlə danışmaq və nitq haqqında başlıca zaman-məkan biliyini də tələb edir. Məsələn, “I prefer this book” cümləsi hansı kitabın göstərildiyini görə bilməyi tələb edir. “She loves this village” cari yeri bilməyi tələb edir. “She saw this country one time” cümləsi “this” əvəzliyinin qeyri-deyktik işlənməsidir, çünki burada xüsusi bir şeyə istinad edilmir. Burada “this” əvəzliyindən qeyri-müəyyən artıqlıq kimi istifadə olunmuşdur. Bu o deməkdir ki, onun əvəzinə “a” artıqlıqdan istifadə oluna bilər. (1, s. 185)

Deyksis və indeksikallıq – çox zaman eyni mənada işlədilir və hər ikisi eyni ideya ilə bağlı olur. Lakin hər ikisinin bir-birilə bağlı müxtəlif tarixləri və ənənələri var. Keçmişdə deyksis xüsusilə məkan-zaman istinadı ilə bağlı olduğu halda, indeksikallıq daha geniş şəkildə işlədilib. Ən əsası, hər ikisi müxtəlif elm sahəsi ilə bağlıdır; deyksis linqvistikla ilə, indeksikallıq isə fəlsəfə ilə əlaqədardır. (2, s. 220)

Təbii dildə istənilən fikir konkret məkanda və konkret zamanda ifadə edilir. Yəni həmin fikir müəyyən məkan-zaman situasiyası ilə bağlıdır. Hər hansı bir fikir konkret şəxs tərəfindən (danışan) ifadə edilir və adətən başqa bir konkret şəxsə (dinləyənə) ünvanlanır. Hesab edək ki, danışan və dinləyən tipik halda bir-birindən fərqlənir. (elə hallar olur ki, dinləyən birdən çox olur) və bundan əlavə tipik halda onlar eyni məkan-zaman situasiyasında olurlar. (Diqqət yetirək ki, bu nöqtəyi nəzərə görə “qeyri-tipik” situasiya ilə əlaqəli olan fikirlərə tez-tez rast gəlmək olar: bir tərəfdən insan “öz-özü ilə” danışa bilər; digər tərəfdən insan telefonla danışanda dinləyənə eyni məkan-zaman situasiyasında olmur). (2, s. 226)

“Şəxs əvəzlilikləri” (I-mən, you-sən, he- o və s.) dilin ancaq bir qrup elementlərini təşkil edir. Onların mənası nitqin tipik situasiyasının deyktik koordinatlarına istinadən müəyyən edilməlidir. Deyksis komponentinə daxil olan elementlərə başqa nümunə kimi yer və zaman zərflərini də göstərə bilərik. Məsələn, “here” burada və “there” orada (danışanın yaxınlığında və ondan

uzaqda), “now” indi və “then” onda (nitq zamanı və nitq zamanında olmayan). Bunlar ən çox işlənen nümunələrdir.

Mürəkkəb sintaktik bütövlərin komponentləri arasında möhkəm leksik-qrammatik əlaqə vasitəsi kimi müşahidə olunan deyktik təzahürlər mətnin mövcud olduğu məkandakı situasiya ilə uyğunlaşır. Artıq məlum olduğu kimi, deyktik elementlərə ilk növbədə əvəzliliklər – şəxs, işarə, yiyəlik, eləcə də bəzi zərflər, feilin zamanları və artıqlar aid edilir. Adreast bu deyktik elementləri, onların mövcud olduqları situasiyanın müvafiq təzahürləri ilə uyğunlaşdırılması vasitəsilə düzgün şəkildə interpretasiya etməsə, çox güman ki, mətni anlaya bilməz. Beləliklə, həmin elementlər, bir-birlərinə və kommunikasiya prosesinin digər üzvlərinə məxsus işarələr münasibətini yaradan işarə funksiyalarına malikdirlər. Bununla bağlı bizi deyktik elementlərin mətnyaradıcı imkanları, yəni onların mətn çərçivəsində də əvvəlki kontekstə (anafora) və perspektivə (katafora) işarə funksiyaları, eləcə də yeni-köhnə informasiya qarşılıqlı yaradılmasındakı əlaqələndirici rolları maraqlandırır. (6, s.133)

Nitqin tipik situasiyası eqosentrikdir : nitqdə danışanın rolu bir iştirakçıdan digər iştirakçıya keçdiyi kimi, deyktik sistemin “mərkəzi” də dəyişdirilə bilər. Məsələn, I- mən danışanın özünə işarə etməsi üçün işlədilir, you – sən, siz isə dinləyənə işarə etmək üçün işlədilir. (1, s. 185) Demək olar ki, danışan həmişə nitq situasiyasının mərkəzində olur. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, nitq situasiyasının iştirakçıları təkcə danışan və dinləyən rolunda çıxış etmirlər.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq bildirmək lazımdır ki, deyksis və onun növləri dildə öz əksini müxtəlif dil vahidləri ilə ifadəsində tapır.

Ədəbiyyat

1. Barry J. Blake, All About Language. Oxford University Press, 2008, p. 185
2. Fillmore, Charles J. Deictic categories in the semantics of ‘come’. Foundations of Language, 2, 1966, 219–227
3. Fillmore, Charles J. Towards a descriptive framework for spatial deixis. In R. J. Jarvell & W. Klein (Eds.), Speech, place and action: Studies in deixis and related topics, London: Wiley, 1982, pp. 31–59
4. J. Peter Denny, Semantics of the Inuktitut (Eskimo) Spatial Deictics
5. Levinson, Stephen C. Deixis in Pragmatics. pp. 54–96
6. Levinson, Stephen C. Deixis. In Laurence R. Horn, Gregory L. Ward (eds.) The Handbook of Pragmatics, Blackwell Publishing, 2006, pp. 120-138.
7. Lyons, John "Deixis, space and time" in Semantics, Vol. 2, Cambridge University Press, 1977, p.636-645
8. <https://www.thoughtco.com>
9. <http://citeseerx.ist.psu.edu>

ƏLİYEVƏ ASİFƏ

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

ÜNSİYYƏT MƏDƏNİYYƏTİ: DANİŞIQ ETİKASI VƏ NİTQ ETİKETLƏRİ

Açar sözlər: *ünsiyyət mədəniyyəti, nitq etikası, nitq etiketləri, müraciət formaları, mədəni ünsiyyət modeli*

Cultural council: training ethics and qualified labels

The article deals with communication, which is the key element of verbal speech. Here are information about the application forms and speech labels, which are important factors in communication in the community. It is noted that speech labels are one of the important conditions of communication ethics. Speech is related to the overall level of speaking, and is a sign of his speech culture. The article outlines the criteria for the application forms for different age and social levels. The study focuses on relevant literature on the subject, analyzes modern language facts.

Keywords: *communication culture, speech ethics, speech labels, reference forms, cultural communication model*

Ünsiyyət dedikdə, biz nitq və nitqdənkənar təsirin köməyi ilə həyata keçirilən qarşılıqlı münasibəti nəzərdə tuturuq. Ünsiyyət insanlar arasında təmasın yaranması və inkişafı prosesi kimi meydana çıxır. Həç bir insan birliyi oradakı adamlar arasında təmas yaradılmadan birgə fəaliyyəti həyata keçirə bilməz və qarşılıqlı anlaşma baş verməz. Ünsiyyət insanlar arasında birgə fəaliyyət tələbatından doğan təmasın çoxplanlı inkişaf prosesidir. Başqa sözlə, ünsiyyət iki və daha çox insanın münasibətləri aydınlaşdırmaq və ümumi nəticə əldə etmək məqsədilə öz səylərini əlaqələndirməyə və birləşdirməyə yönəlmiş qarşılıqlı təsire deyilir.

Ünsiyyət müxtəlif vasitələrlə həyata keçirilir. Onların içərisində nitq xüsusi yer tutur. Ünsiyyətin ekspressiv mimik vasitələri də mühümdür: təbəssüm, tərs baxış, mimika, əl və bədənin ifadəli hərəkətləri, vokal mimikası - bunlardan hər birinin ünsiyyət prosesində öz yeri vardır.

Ünsiyyət prosesində insanlar nəinki mühit haqqında məlumat əldə edir, eyni zamanda müxtəlif adət və ənənələrə yiyələnir ki, bunlar da real varlığın dərk edilməsinə xüsusi istiqamət verir. Deməli ünsiyyət hər şeydən əvvəl obyektiv varlığın dərk edilməsini təmin edən əsas şərtidir. Həyatı faktlar göstərir ki, ünsiyyət eyni zamanda psixi proseslərin təzahüründə özünəməxsus tərzdə iştirak edir. Ünsiyyət psixi proseslərin dinamikasına, təzahürünə təsir göstərir və onları daha da mütəhərrik edir. Ünsiyyət eyni zamanda şəxsiyyətin formalaşmasına da müəyyən tərzdə istiqamət verir. Şəxsiyyətin təşəkkülü ünsiyyət prosesinin məhsuludur. Belə ki, ünsiyyət sayəsində insan keyfiyyətə dəyişir, onun hərtərəfli, ahəngdar inkişafı mümkün olur, o, müəyyən ictimai vəzifəni yerinə yetirir, sosial rolu ifa edir, zəruri rəftar və davranış normalarına, praktik fəaliyyət vərdişlərinə yiyələnir, ətraf aləmə fəal surətdə təsir göstərməyə can atır (1, s. 57).

Ünsiyyətin vasitəli və vasitəsiz növləri vardır. Vasitəsiz ünsiyyət həm verbal, həm də qeyri-verbal ola bilər. Vasitəsiz ünsiyyətdə nitq mühüm rol oynayır. Elmi-texniki tərəqqi nəticəsində meydana çıxmış mükəmməl texniki vasitələr insanlar arasında ünsiyyət tərzinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Belə ünsiyyət "vasitəli ünsiyyət" adlanır.

Kollektiv əmək fəaliyyətinin planlaşdırılması və tənzim edilməsini təmin etmək ünsiyyətin yerinə yetirdiyi ən başlıca sosial funksiyadır. Ünsiyyət eyni zamanda idarəetmə və ictimai nəzarətmə funksiyasını yerinə yetirir. Yəni ünsiyyətin xüsusən də nitqin köməyi ilə cəmiyyət öz üzvlərinə bu və ya digər davranış və rəftar normalarını yayır, onun mənafeyinə zidd olanları isə pisləyir. Ünsiyyət vasitəsilə qruplararası qarşılıqlı təsir təmin edilir.

Ünsiyyət informasiya mübadiləsi dedikdə informasiyanın iki tərəfi fərqləndirilir. Birinci, kommunikator - informasiyanı verən, ikincisi respipient - informasiyanı qəbul edən.

İnsanlar ünsiyyət prosesində bir-birlərinin fikirləri, ideyaları, hissləri və s. ilə tanış olurlar. Onlar keçmişdə baş vermiş müxtəlif hadisələr haqqında bir-birinə məlumat verir, ayrı-ayrı məsələlər barəsində bir-birlərinin rəyini və mülahizələrini öyrənirlər. Bu baxımdan kommunikasiya prosesi informasiya mübadiləsi kimi təhlil oluna bilər. Kommunikasiyanın iki tipini fərqləndirmək olar: verbal və qeyri-verbal kommunikasiya (7, s. 34).

Verbal kommunikasiya ünsiyyət prosesində nitq mühüm rol oynayır. İnsan istər onu əhatə edən mühit, istərsə də keçmiş və gələcək barədə hər cür məlumatı əsasən yazılı və şifahi nitq vasitəsilə alır. Nitqin əsas struktur vahidi olmaq etibarilə söz çox böyük qüvvəyə malikdir. İ.P.Pavlovun sözləri ilə desək, «Söz fırtına kimi insanın orqanizminin ən etibarlı hesab edilən psixofizioloji prosesləri belə dağıda bilər, tərsinə çevirər, hətta yox edər və ya dəyişə bilər». Söz yalnız pozan, dağıdan deyil, eyni zamanda müsbət təsirə malik ən qüvvətli qıcıqlandırıcıdır. Ən çətin şəraitdə deyilən bircə kəlmə söz belə insanda ruh yüksəkliyi yaradır, onda müsbət emosiyaların baş qaldırmasına, nəcib əxlaqi keyfiyyətlərin yaranmasına, təzahürünə, həmçinin formalaşmasına istiqamət verə bilər. Burada əsl məsələ hər sözdən yerində istifadə etmək, bununla da ünsiyyətə düzgün qiymət verməkdir.

Ünsiyyətin keyfiyyəti həm də sözün işlənmə məqamı və məqsədi ilə bağlıdır. Bu cəhətdən dildə müraciət formalarının, nitq etiketlərinin işlənməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Nitq etiketləri, müraciət formaları dilin milli keyfiyyətini əks etdirən əsas əlamətlərdən biridir. Azərbaycan dilində bu vahidlər üslubi imkanlarına görə çoxşaxəli məzmun və funksiya daşıyır. Nitq etiketləri müxtəlif üslublarda fərqli şəkildə işlənir. Çünki hər sahənin özünəməxsus nitq üslubu vardır. Bu mənada, bədii üslubda işlənən nitq etiketlərinin araşdırılmasının ayrıca əhəmiyyəti vardır. Müraciət – rabitəli nitqin elementlərindən biridir və məntiqə uyğun olaraq o, bu və ya başqa halda nitq mühiti ilə əlaqədardır. Belə ki, danışmaq zamanı başqasının heysiyyətinə toxunan, şəxsiyyətini təhqir edən, ədəb qaydalarına uyğun olmayan söz və ifadələrə: *soxulmaq, meymun, keçəl, xosunlaşmaq, kəllən haqqı, böyük fışqırmaq, burnunu soxmaq, əkilmək, məzələnmək, soxuşdurmaq, burcutmaq, aradan sürüşmək, sərsəm, boşboğaz, toqqanın altını bərkitmək, özü doğub göbəyini özü bağlamaq, ipli-mixli yoxa çıxmaq, eşşəyin quyruğuna bağlamaq* və s. ifadələrə yol verilməməlidir. Belə leksik vahidlər və ifadələr hansı münasibətlə deyilməsindən asılı olmayaraq daim ciddi narazılıqla qarşılanır.

Xalqın milli təfəkkürünə, etnoqrafiyasına, ənənələrinə uyğun müəyyən nitq etiketi normaları, qaydaları vardır ki, hər bir mədəni və savadlı adamın onlara əməl etməsi nitq mədəniyyəti baxımından zəruri sayılır. Danışığın milli mentalitetimizə uyğunluğu ünsiyyətin müxtəlif məqamları, situasiyalarında söz, ifadə, nitq etiketlərindən düzgün istifadə edilməsində özünü göstərir. Ən münasib, xoşagələm etiketlərin (nəzakətli, ürəkəçən söz və ifadələrin) yerində işlədilməsi ünsiyyətə girənlər, dinləyicilər tərəfindən razılıqla qarşılanır. İnsanın arzusu, istəyi, hətta bəzən də taleyi çox zaman onun müvafiq nitq etiketlərini işlədə bilməsindən asılı olur. Bu tələblərin gözlənilməməsi insanların narazılığına, münasibətin, qarşılıqlı anlaşmanın pozulmasına gətirib çıxarır.

Universitet təcrübəsində tələbələrin öz müəllimlərini başqası ilə əvəz etmək barədə müraciətinin dəfələrlə şahidi olmuşuq. Müəllim və tələbə münasibətində belə xoşa gəlməyən hal əksərən danışmaq etikasının pozulması, tələbəyə qarşı kobud söz və ifadənin işlənilməsi nəticəsində baş verir. İnsan bütün hallarda öz danışığına nəzarət etməyi, ifadələri ölçüb-biçməyi bacarmalı, heç bir vəziyyətdə etika qaydaları pozulmamalıdır. Xüsusi gərginlik keçirən adamlar çox vaxt əsəbi danışır. Belələrinə onu tanıyanlar “əsəbidir, bənd olmayın” deyər bəraət verirlər. Fikrimizcə, əslində heç də belə olmamalı və qeyri-normal danışığa görə şəxslərə iradlar bildirilməlidir. Həm ailədə, həm də ictimai yerlərdə nitqin etik normaları gözlənilməli, lüzumsuz, təhqiramiz sözlər işlədilməməlidir.

Məlum olduğu kimi, nitqin müxtəlif funksiyaları var. Onlardan bəzilərini qeyd edək:

- Nitq insanın intellektual fəaliyyətinin əsas silahıdır;
- İctimai- tarixi şərait haqqında məlumatı nitq vasitəsilə alır;
- Nitq ümumbəşəri təcrübənin mövcudluğunu təmin edir;
- Nitq milli mədəniyyətin inikas vasitəsidir;
- Nitq idrak alətidir.

Nitqin əsas funksiyası ilə yanaşı, köməkçi funksiyaları da mövcuddur: a) nitqin emotiv funksiyası (danışanın emosiyasını, hisslərini ifadə etməsi); b) nitqin poetik, yaxud da estetik funksiyası; j) nitqin nominativ funksiyası; ç) nitqin yardımçı funksiyası; d) nitqin fərqləndirmə (diakritik) funksiyası; ə) nitqin interdiktiv (qadağanedici) funksiyası və s. (4, s. 26).

Kütləvi informasiya prosesi 4 tərkib hissədən ibarətdir: kommunikator, resipient, verilən məlumat, informasiyanın verilməsini və qəbulunu təmin edən vasitələr.

Kommunikator. Adı kommunikasiya prosesində kommunikator konkret fərddir. Burada isə məlumatı verən müəyyən kollektiv və ya qrupdur. Daha doğrusu, verilən məlumat konkret fərdin adından yox, hər hansı kollektiv adından verilir.

Resipient. Kütləvi informasiya prosesində adətən müəyyən ixtisas sahibləri və ya hər hansı yaş qrupunu təmsil edən adamlar resipient rolunda çıxış edirlər.

Verilən məlumat. Kütləvi informasiya prosesində veriləcək məlumatın düzgün seçilməsi vacib məsələlərdən biridir. Bu baxımdan, hansı tipli məlumatlar necə və kimlərin fəal iştirakı ilə çatdırılmalıdır, qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrindən nə şəkildə istifadə edilməlidir və s. kimi məsələlərin düzgün həlli ciddi əhəmiyyət kəsb edir. İnformasiyanın verilməsini və qəbulunu təmin edən vasitələr. Bu vasitələrin düzgün müəyyənləşdirilməsi kütləvi informasiya prosesinin əsas şərtlərindən biridir. Bununla əlaqədar olaraq aşağıdakı məsələlərin aydınlaşdırılması zəruridir: hansı kanallar vasitəsilə verilən məlumatları kimlər daha asan, düzgün qavraya bilər, nə tipli məlumatlar hansı kanallar vasitəsilə verilsə, daha təsirli olar və s.

Qeyri-verbal kommunikasiya kommunikasiya vasitələrinin müxtəlif tipləri var. Bu baxımdan aşağıdakılar xüsusi olaraq qeyd olunur:

1. Mimika sifət əzələlərinin dinamik ifadəsi kimi özünü göstərir. Qaş, göz, yanaq, dodaqlar və s. sifətin bu və ya digər dərəcədə lokal mimika sahələridir.

Son zamanlar vizual ünsiyyət- «gözlərin təması» problemi diqqəti daha çox cəlb edir. Anatomik baxımdan gözlər nə qədər müxtəlif olsa da, onların kodları, başqa sözlə, psixosemantikası baxışların, necə deyirlər, rəqsində açıqlanır.

2. İntonasiya ünsiyyətin başlıca akustik vasitəsidir. Ünsiyyət prosesində kommunikatorun resipientə münasibəti bilavasitə onun intonasiyasında əks olunur. Onun ekspressiv- emosional funksiyası önəmlidir. İntonasiyanın bu funksiyası xüsusi məntiqi vurğu, pauza və s. kimi akustik vasitələrlə qaynaqlanır.

3. Kinesika «bədən hərəkətlərinin dili» kimi meydana çıxır. İnformasiya mübadiləsində onun kodları jestlər vasitəsilə açıqlanır. (6, s. 67).

İfadə olunan bu və ya digər fikir nitq mədəniyyətinin tələbləri baxımından düzgün, aydın, məntiqi, yığcam, səlis, zəngin, canlı, ahəngdar, sadə, dəqiq və anlaşıqlı olmalıdır. Dilin ifadə imkanları o qədər zəngin və o qədər rəngarəngdir ki, söz və söz formalarının hansı sintaktik birləşmədə, hansı məndə necə işlənməsi haqqında konkret resept vermək mümkün deyil. Buna görə də eyni dildə danışan hər fərdin öz danışq tərzi, öz ifadə üsulu var. Lakin dilin müqəddəsliyini qorumaq, onun ədəbi dil kimi daha da püxtələşməsi və səlisləşməsi naminə yazıda və nitq prosesində heç kəs ədəbi dilin müəyyən edilmiş normalarından kənara çıxmamalıdır və bu normalara əməl etmək hamının şərəfli vəzifəsidir.

İnsanlara müraciət məqsədilə işlədilan sözlər – xitablar dinləyənin diqqətini cəlb etmək, onu çağırmaq, nəyəsə sövq etmək, nədənsə çəkəndirmək və s. məqsədi daşıyır. Qohumluq əlaqələrinə, yaşa, cinsə, ictimai mövqeyinə, vəzifəyə və sairəyə görə toplumun qəbul etdiyi sözlər - bunlara vokativ sözlər deyilir - müraciət olunanları razı salır, onları hərəkət etməyə, fəaliyyət göstərməyə sövq edir. İnsanlara edilən müraciət formaları müxtəlifdir, rəngarəngdir. Bunların bir qismi qohumluq münasibətini bildirən adlardır: *anacan, atam balası, atacan, qardaş, dayıcan, dayıoğlu, dayıqızı, əmi, əmioğlu, əmiqızı, əmican* və s. Bu cözlərlə həm qohumlara, həm də yadlara müraciət olunur. Müraciət bildirən baş sözlərə “ay” vokativ sözü də əlavə olunur.

Müraciət bildirən sözlərin digər qismi şəxsin cəmiyyətdəki mövqeyi, vəzifəsi, peşəsi, milli və yaş mənsubiyyətini, insanların qarşılıqlı əlaqə və münasibətini ifadə edir. *Müəllim, həkim, sürücü, satıcı, mühəndis, biznesmen, fermer, direktor, dekan, müdir, professor* və s. belə sözlərdəndir. “Müəllim” sözü ünsiyyətdə geniş şəkildə işlənen müraciət formasıdır. Bu söz iki şəkildə işlənilir: həm ayrı, həm də xüsusi vokativ sözlə - adlarla. Təlim-tərbiyə ilə məşğul olan adama, həm də rəsmiyyət və hörmət əlaməti olaraq digər sənət sahiblərinə (müəssisənin direktoru, nazirliyin işçiləri, hökumət rəhbərləri və başqalarına) müraciət zamanı **müəllim** sözü şəxs adı ilə işlənilir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, “müəllim” müraciət formasından bəzən uyğun olmayan məqamlarda, yersiz istifadə olunur, işindən, peşəsindən və s. asılı olmayaraq istənilən adama bu adla müraciət edilir. Məsələn, bu gün əksər hallarda cəmiyyətimizdə, demək olar ki, hamıya “müəllim” deyə müraciət olunur. Belə uyğunsuz müraciət həmin sözün ehtiva etdiyi mənaya, məzmunu, şübhəsiz ki, xələl gətirir.

Özündən yaşlı adamlara (bir qədər ağsaqqal sayılan adamlara) adı ilə müraciət etmək qəbahət sayılır. İctimai yerlərdə *aşna, lələ, ay arvad, a gədə, qağa, canciyər* və s. kimi müraciət formalarının işlənməsi başqalarına hörmətsizlik kimi qiymətləndirilməlidir. Məhəmməd peyğəmbərin demişdir: “Kim birisini öz adı ilə deyil, onun xoşlamadığı bir adla çağırırsa, mələklər ona lənət oxuyur”. Yazıçı, publisist Həsən Mehdiyev öz xatirələrində yazırdı ki, “... müsahibim mənə “qəqəni” deyə müraciət etdi. Bu sözün rayon yerində gədəgüdəyə, əl altında qalana deyildiyini bildirdim. Söz məni yaman bərk tutdu. Bir mülahizəyə görə özümü saxladım. Müsahib bunu hiss etdi, məndən üzr istədi” Bu həyati misal müraciət formasının ünsiyyətdə, qarşılıqlı münasibətlərdə nə qədər əhəmiyyətli rol oynadığına əyani bir sübutdur.

Müraciətlərdən, xitablardan televiziya, radio verilişlərində də istifadə olunur ki, tamaşaçının, dinləyicinin diqqətini cəmləşdirmək, verilən informasiyaya, göstərilən təsvirə, hadisəyə diqqətli olmaq məqsədini daşıyır. Ən əsası odur ki, bu xitablar xoş, lirik, ürəkaçan bir əhvali-ruhiyyə yaratmaq, səfərbəretmə, ruhlandırma, qürur və fəxr məzmunu bildirmək üçün ən zəruri nitq elementləridir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2013
2. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2012
3. Əfəndiyeva T. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri. Bakı, 2001
4. Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, 2001
5. Hacıyeva İ. Nitq mədəniyyəti. Bakı, 2011
6. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, 2003
7. Rzai A. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyat. Bakı, 2001

ƏLİYEV İLAHƏ
Bakı Dövlət Universiteti

FRAZEOLOGİZM TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Açar sözlər: *tabeli mürəkkəb cümlə, semantik-qrammatik əlaqə, frazeoloji vahid, məcazi məzmun, real məzmun, qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələr*

Frazeology membership is prohibited

It is obvious that our thoughts may be expressed with structures with concrete and clear semantics, at the same time, may be given in an abstract form. Abstract expression of thought arose in the following stage of thinking and may be given with various sentence structures. Regarding this, phraseological units with the structure of subordinate clause are of great concern. Such subordinate clauses are structured in two ways: 1) independently used sentences 2) sentences as part of larger constructions. Independently used sentences concretize their content within the certain text.

Keywords: *compound sentence, semantic-grammatical communication, frazeological unit, figurative content, real content, mixed-type composite sentences*

Tabeli mürəkkəb cümlə komponentlərin vəhdətində və birinin digərini şərtləndirməsi halında vahid fikri ifadə edir; baş və budaq cümlələr daha sıx semantik-qrammatik əlaqədə müxtəlif informasiyaların birliyində bir məzmunu malik olur (1, s. 127). Bu baxımdan tabeli mürəkkəb cümlə komponentlərindən hər hansı birinin semantikasının əhəmiyyətini həmin konstruksiya üçün azaltmaq olmaz. Lakin onların konstruksiyada ifadə etdikləri informasiyanın gərəkliliyi eyni deyil. Elə tabeli mürəkkəb cümlələr var ki, onlarda baş və ya budaq cümlələr informativlikdən daha çox cümlə quruculuğuna xidmət edir. Düzdür, bunlarda da komponentlərin hər birinin daşdığı və bütöv konstruksiyaya ötürdüyü informasiya vardır, lakin bu informasiya həmin konstruksiyadakı ümumi məzmun üçün çox və ya az əhəmiyyətli ola bilər.

Digər tərəfdən, tabeli mürəkkəb cümlədə komponentlərin hər ikisi reallıqla birbaşa bağlı olduğu kimi, biri və ya hər ikisi mücərrəd və ya qeyri-real məzmunu malik ola bilər. Belə ki, danışan şəxs hər hansı bir informasiyanı verərkən onu birbaşa, gerçək formasında təqdim etdiyi kimi, ona emosional münasibətini aşılamaq bilər. Emosional münasibət bu və ya digər şəkildə hər hansı dil vahidində özünü göstərə bilər (2, s. 92).

Fikrin bu şəkildə emosional ifadəsi müxtəlif cümlə strukturlarında—həm sadə, həm mürəkkəb cümlələrdə verilə bilər. Bəzən modal məzmunu və ya məcazi mənaya malik olan eyni bir ifadənin həm tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsi kimi, həm də ara söz kimi izahı ilə də rastlaşırıq (3, s. 55). Qeyd edək ki, sadə cümlə şəklində olan həmin ifadələr, bir qayda olaraq, mətn içərisində, başqa cümlələrlə əlaqədə işlədilir və konkret məzmunu orada qazanır. Belə ki, frazeologizmlər məcazi anlama malik olduğundan onların real məzmununun açılması başqa bir sintaktik mühitdə mümkündür (4, s. 17).

Mürəkkəb cümlələrdə obrazlı-emosional ifadələr ya komponentlər, yəni baş və ya budaq cümlə halında, ya da bütöv tabeli mürəkkəb cümlə halında olur. Özbək dilçisi Ə.Rəfiyev bu tip konstruksiyalardan danışarkən göstərir ki, frazeologizm mürəkkəb cümlə daxilində komponentlərdən biri kimi, yəni cümlə kimi çıxış edir (5, s. 16). Müasir Azərbaycan dilində budaq cümləsi frazeologizm olan tabeli mürəkkəb cümlələr daha çox diqqəti cəlb edir. Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğətlərində həm sadə, həm də mürəkkəb quruluşlu frazeologizmlərə aid çoxlu sayda nümunələr vardır (6, s. 7; 8, s. 10 və s.).

Frazeoloji vahid fikri açıq şəkildə yox, dolayısı, daha çox məcazi məzmunla ifadə edir. Bu zaman isə onun real məzmunu malik digər cümlələrin əhatəsində onlarla məzmun münasibətində olması əsas şərtidir. Əks halda cümlənin ifadə etdiyi məzmun havadan asılı qalmış olar və işlədilmə məqsədi başa düşülməz. Ona

görə də hətta mürəkkəb cümlə şəklində olan frazeologizmlərin özləri də daha böyük mətnin bir parçası kimi çıxış edir (9, s. 8).

Mürəkkəb quruluşlu frazeologizmlər həm tabesiz, həm də tabeli mürəkkəb cümlə strukturunda olur. Burada bir neçə faktın əlaqəli şəkildə verilməsi əsas olduğundan tabesiz mürəkkəb cümlə şəklində formalaşması üstünlüyə malikdir. Məsələn: *Sən ağa, mən ağa, inəkləri kim sağa*.

Üç komponentli konstruksiya qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir; bunlardan ikisi birinci komponenti təşkil edir; onlar arasında zaman əlaqəsi vardır. Bu tabesiz mürəkkəb cümlənin özü də mətn içərisində başqa cümlələrlə əlaqədə real məzmununu üzə çıxarır: *Səhərdən axşama kimi ikisi də oturub evdə, allərini ağdan qaraya vurmurlar. Sən ağa, mən ağa, inəkləri kim sağa* (“Ağıllı qız” nağılı).

Frazeoloji ifadələrin bir qismi də tabeli mürəkkəb cümlə şəklindədir. Bu tip konstruksiyalarda komponentlər məzmunca bir-birini şərtləndirir, bir-biri ilə bağlı hadisə və ya faktlar tutuşdurulur, ya da gerçək əlaqəli faktlar kimi çıxış edir (10, s. 21). Bu frazeologizmlər məzmunca zəngin və rəngarəng olduğu kimi, struktur cəhətdən də müxtəlifdir. Lakin əvvəlcədən demək lazımdır ki, bunların içərisində şərt məzmun və əlaqəli konstruksiyalar üstünlük təşkil edir.

Tabeli mürəkkəb cümlə strukturunda olan frazeologizmlərin ümumi məzmunu məcazi xarakterə malikdir, lakin buradakı komponentlərin məcazilik dərəcəsi, real fakta münasibəti eyni deyil. Bəzi frazeologizmlər var ki, onların komponentlərindən birinin reallığa uyğunluğu bu və ya digər dərəcədə özünü göstərir. Məsələn: *Qonşu qonşu olsa, kor qız arə gedər* atalar sözündə birinci komponentin məzmununda reallıq daha çox özünü göstərir, yəni burada qonşudan söhbət getməsi bir reallıqdır. Düzdür, bu atalar sözü başqa münasibətlə də, yəni insanlar arasındakı münasibətin başqa məzmunlarında da işlədilə bilər, lakin qonşuluqla da istifadə edilə bilməsi onun real məzmunun hələ də müəyyən qədər saxlandığını göstərir. Qrammatik cəhətdən şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə kimi formalaşan bu konstruksiya artıq dəyişməz vahid kimi dilimizdə yer tutmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, frazeologizm tabeli mürəkkəb cümlələrə, demək olar ki, bütün budaq cümlə növlərində rast gəlsək də, onların əksəriyyəti şərt budaq cümləsi strukturundadır. Bunların bir qismində məndən kənar da konkret fikir aydın olur; bunun səbəbi həmin tip konstruksiyaların dilimizdə üstün işləkliyə, habelə ümumişlək səciyyəyə malik olmasıdır. Bu tip konstruksiyalar, demək olar ki, bütün regionlarda və hamı tərəfindən iləkdir. Məsələn: *Başından bir tük əskik olsa, babalı mənim boynuma* (Əlabbas. “Qiyamət”).

Hər şeydən əvvəl deyək ki, buradakı komponentlərin hər ikisi—həm baş, həm də budaq cümlə ayrılıqda başqa cümlələrlə əlaqədə müxtəlif budaq cümlələrin yaranmasında iştirak edir: 1) *Başından bir tük əskik olsa, mən yaşamaram*. 2) *Oğlan vaxtında gəlib çıxmasa, babalı mənim boynuma*. Bu isə həmin komponentlərin hər ikisinin dildə tam anlaşılıq ifadələr olduğunu göstərir. İkinci komponentin elliptik formada olması onun sabit formaya malik olduğunu bir daha göstərir. Yuxarıdakı cümlənin konkret məzmunu belədir: *Əgər ona bir şey olsa, günah məndədir*.

Bəzən şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə daha böyük konstruksiyanın, yəni qarışıq tipli mürəkkəb cümlənin komponenti olur. Çox halda bu konstruksiya ya təyin, ya da tərzi-hərəkət budaq cümləsi kimi çıxış edir. Məsələn: *Elə əsəbiləşmişdi ki, çırtma vursan, qanı çıxardı* (Mir Cəlal); *Bir sakitlik idi ki, qu desən, qulaq tutulurdu* (V.Sultanlı).

Bu konstruksiyaların hər biri üç cümlədən ibarətdir; onların birincisi tərzi hərəkət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsidir, ikinci komponent isə özü də şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Qeyd edək ki, ikinci komponentlər bəzən birinci komponentlər olmadan, müstəqil cümlə kimi də işlənir. Məsələn: *Şəhərdə qu desən, qulaq deşilərdi* (İ.Əfəndiyev).

Elə frazeoloji tabeli mürəkkəb cümlələr də var ki, komponentlərin hər ikisi ünsiyyət prosesində real hadisə ilə əlaqəsini itirir; onlar daha çox məcazlaşmış konstruksiyalardır və bir qayda olaraq, onlarda dəyişiklik etmək olmur. Məsələn, *Ayda, ildə bir namaz, onu da şeytan qoymaz* frazeoloji cümləsinin məzmununu açmaq heç bir çətinliklə qarşılaşmır. Təbii ki, bu cümlə müasir dilimizdə namaz qılmaq məqamında və ya onunla əlaqədar işlədilmir. Konstruksiyanın komponentləri bir-biri ilə şərtlənmiş əlaqəyə malikdir, lakin bütöv konstruksiyanın məzmunu içində olduğu daha böyük mətnin məzmunu ilə birbaşa deyil, məcazi anlamda əlaqələnir. Deməli, hər iki halda ümumi fikir məcazi şəkildə ifadəsini tapır.

Bu konstruksiyanın konkret budaq cümlə növünə gəldikdə demək lazımdır ki, ikinci komponent birinciyə əslində orada xatırladılan “onu” əvəzliyi vasitəsilə həyata keçirilir. Lakin əvəzlik-qəlibə bənzəyən bu söz qəlib funksiyasını yox, komponentləri əlaqələndirmə funksiyasını həyata keçirir. Bizə belə gəlir ki, həmin konstruksiyayı qoşulma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə kimi almaq daha doğru olardı, çünki burada ikinci komponentin həm məzmunca, həm də qrammatik cəhətdən birinci komponentə qouulması açıq şəkildə özünü göstərir.

Qeyd edək ki, frazeologizm səciyyəli tabeli mürəkkəb cümlələr nitqdə, o cümlədən bədii əsərlərin dilində iki formada işlənir: 1) daha mürəkkəb konstruksiyanın tərkib hissəsi kimi; 2) müstəqil bir vahid kimi. Birinci forma əslində normativ qrammatik-semantik tələb və qaydalara uyğundur. Çünki atalar sözü və ya digər frazeoloji birləşmə olan və mücərrəd məzmunu malik olan tabeli mürəkkəb cümlənin dərinədəki mənasını, yəni onun nə məqsədlə işlədildiyini, nitqdəki semantik yükünü bilmək üçün bilavasitə müvafiq cümlə ilə əlaqələnməlidir. Həmin cümlə frazeoloji tabeli mürəkkəb cümlənin situativ mənasının açılmasına kömək edir. Çünki frazeoloji tabeli mürəkkəb cümlə özündən əvvəlki və ya sonrakı cümlələrin məzmunu əhatəsində öz informasiyasını reallaşdırır, əks halda frazeoloji tabeli mürəkkəb cümlənin nə məqsədlə işlədildiyi və hansı informasiya yükünü daşdığı məlum olmazdı. Məsələn: *Qızım, sən artıq bu evin bir üzvüsən, su ki girdi qaba, oldu içməli* (İ.Şıxlı).

Su ki girdi qaba, oldu içməli frazeoloji cümləsinin atalar sözü kimi daşdığı məna, informasiya məlumdur; yəni uzaq olan insanlar bir-biri ilə yaxınlaşanda doğmalaşır. Lakin bu məna daha çox mücərrəd olub, çoxlu sayda müxtəlif məzmunlu mətn komponenti ola bilər. Lakin verdiyimiz nümunədə frazeologizmə daxil olmayan birinci komponentlə, yəni *Sən artıq bu evin qızısən* cümləsi ilə əlaqələndə bu məzmun konkretləşir. Buradakı məzmunu belə başa düşmək olar: *Qızım, sən bizim evimizdəsənsən, artıq bizə doğma adamsən*.

Bu forma bəzən qarışıq tipli mürəkkəb cümlə kimi meydana çıxır, yəni iki komponent arasında tabesizlik, digər iki komponent arasında tabelilik əlaqəsi olur. Yuxarıda verdiyimiz nümunə bütünlükdə tabesiz mürəkkəb cümlədir ki, onun ikinci komponenti şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Lakin b tipdən olan elə konstruksiyalar var ki, əksinə, bütünlükdə konstruksiya tabeli mürəkkəb cümlə, ikinci komponenti isə tabesizlik münasibətində olur. Məsələn: *Başıma haranın daşını salım ki, yuxarı tüpürürəm, bığdır, aşağı tüpürürəm, saqqaldır*.

Burada əslində beş komponent vardır; onlardan birincisi (*başıma haranın daşını salım ki*) baş cümlə olaraq özlüyündə frazeologizm səciyyəlidir. Qalanları isə birlikdə səbəb budaq cümləsini təşkil edir. Budaq cümlə özü (yuxarı tüpürürəm bığdır, aşağı tüpürürəm saqqaldır) ayrılıqda atalar sözüdür və qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir.

Bəzi qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələrdə ikinci komponenti birincisiz içlətmək olmur, yəni ikinci komponent müstəqil işləkliyə malik olmur. Məsələn: *Başıma elə turp əkim ki, dəymişin qalsın, kalın tökülsün* (“Koroğlu” dastanı). Bu konstruksiya nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir, onun ikinci komponenti, yəni budaq cümləsi qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə olsa da, onu ayrıca—müstəqil şəkildə içlətmək mümkün deyil. Bu isə onu göstərir ki, bu tipli tabesizlik münasibəti məhz daha böyük konstruksiyanın tərkibində meydana çıxır. Deməli, burada da o fikir ifadəsini tapır ki, frazeologizm xarakterli konstruksiyaların meydana çıxması əsas etibarilə daha böyük sintaktik konstruksiyaların tərkibində reallaşır.

Qarışıq tipli mürəkkəb cümlələrin bir qismi isə bütünlükdə tabesiz mürəkkəb cümlə olsa da, onun komponentləri ayrı-ayrılıqda tabeli mürəkkəb cümlədən ibarət olur: *Bağa baxarsan, bağ olar, baxmazsan, dağ olar*. Dörd komponentli konstruksiya qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir ki, onun hər iki komponenti şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Əslində bu ifadəni başqa cür, yəni yarımçıq şəkildə dərk etmək mümkün deyil, lakin bəzi hallarda məqsəddən asılı olaraq, yalnız birinci komponenti də içlətmək olur: *Bağa baxarsan, bağ olar*.

Bu tip konstruksiyaların bir qismi də tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri olaraq təyin budaq cümləsi kimi çıxış edir. Məsələn: *Quş var, atını yeyərlər, quş var, at yedirərlər*. Bu konstruksiya da qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlədir; lakin paralel səciyyəli konstruksiyada komponentlər təyin budaq cümlələridir. Burada hər hansı baş və ya budaq cümləni ayrılıqda ixtisar etmək və ya başqa cümlə ilə əvəz etmək mümkün deyildir.

İkinci halda həmin konstruksiyalar müstəqil tabeli mürəkkəb cümlə kimi çıxış edir. Bu zaman onların ifadə etdiyi ümumi məzmun aydın olsa da, konkret məzmunu məhz mətn içərisində reallaşır. Məsələn: *Sirkə nə qədər tünd olsa, öz qabını sındırar*. Bu cümləni, ümumi məzmununda, yəni “*bir insan nə qədər tərs olarsa, özüne ziyan edər*” məzmunu istənilən fikir kontekstində işlədilə bilər.

Qeyd edək ki, müstəqil şəkildə işlənən frazeoloji tabeli mürəkkəb cümlələr dilimizdə birincilərə nisbətən daha üstünlük təşkil edir. Bu tip tabeli mürəkkəb cümlələrin özlərini də müstəqil informativ vahid hesab etmək olmaz, çünki onların da ifadə etdiyi məzmun məcazi-mücərrəd xarakterlidir. Lakin birincilərdən fərqli olaraq, onlar qrammatik formalaşmada müstəqildir. Verdiyimiz birinci cümlə qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlə idi, bu halda isə həmin qarışıq konstruksiyadan danışmaq olmaz. Məsələn: *İş saqqala qalsa, keçiyə də axund deyərlər*.

İstər mətnə olsun, istərsə də adi danışmaq faktı olsun, bu frazeoloji birləşmə şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Birinci komponent budaq, ikinci komponent isə baş cümlədir. Atalar sözü olan bu

frazeologizmin daşdığı məna-məzmun mücərrəd səciyyəli olub, görünüşün mahiyyəti həll etməməsi fikrini özündə əks etdirir. Lakin mücərrəd mahiyyətə malik olan bu fikri hər yerdə və hər şeyə şamil etmək olar, mətndə isə bu, konkretləşir. Həmin konstruksiyaya mətn içərisində nəzər salaq: --*Sarvan vəzifə adamı olsa da, bu işlərdə naşiddir. İstəməsinə baxmayaraq, bu işin açılmasını ona tapşırı bilmərik. –Axı Sarvan bu sahə üzrə yeganə ixtisas diplomuna malikdir. –Nə olsun?! Diplomuğun olması hələ onun bu sahəni yaxşı bilməsi demək deyil. İş saqqala qalsa, keçiyə də axund deyərlər* (V.Babanlı).

Bütünlükdə frazeologizm xarakterli olan tabeli mürəkkəb cümlələrin budaq cümləyə görə təsnifi o qədər də mürəkkəb deyildir; onların içərisində şərt budaq cümləsinə daha çox rast gəlmək olur. Buna baxmayaraq, bəzən digər budaq cümlə növləri də diqqəti cəlb edir. Bu tip konstruksiyalardan bir tipi də səbəb budaq cümləlidir. Bu tipə dilimizdə az rast gəlinir və bir çox halda müasir dilimizin qrammatik quruluşuna uyğun gəlmir. Məsələn: *Çünki oldun dəyirmançı, çağır gəlsin dən, Koroğlu* (“Koroğlu” dastanı). Dastandan alınan və müasir dövrümüzə artıq atalar sözüne çevrilən bu ifadə “çünki” sözü, aydın olduğu kimi, səbəb başlayıcısı funksiyasına malik deyil. Həmin cümlədə “çünki” sözünü “bir halda ki” şərt bağlayıcısı ilə əvəz etmək olar: Bir halda ki dəyirmançı oldun, onda dən çağır gəlsin. Belə görünə bilər ki, şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Əslində isə, komponentlərin istər qrammatik, istərsə də məna əlaqələnməsi bu konstruksiyanın səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə olduğunu göstərir. Həmin konstruksiyanın sadə cümləyə çevrilməsi də fikrimizi sübut edir: Dəyirmançı olduğun üçün dən çağır gəlsin. Burada bir məsələyə də toxunmaq lazımdır. Şərt məzmunu gələcək zamanla bağlı anlayışdır və həm baş, həm budaq cümlədəki işlər müəyyən ardıcılıq əsasında gələcəyə yönəldilmiş və müəyyən şərtlə gözlənilmiş iş olur. Burada isə artıq olmuş işdən söhbət gedir. Ona görə də, fikrimizcə, şərt deyil, səbəb budaq cümləlidir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. “Maarif”, Bakı, 1998, s. 121
2. Ağayeva F.M. Danışiq dilində leksik və sintaktik vahidlər. ADU nəşriyyatı, Bakı, 1987, s.92
3. Seyidov Y.M. Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlər. ADU nəşri, Bakı, 1958, 74 s., s. 55
4. Şirinova G.N. “Koroğlu” dastanının frazeologiyası. F.Ü.F.D-nun avtoreferatı, Bakı, 2016
5. Рафиев А.Р. Структурно-функциональные свойства фразеологических единиц узбекского языка. Автокеф. КН, Ташкент, 1982, 18 с.
6. Hüseynov F.H., Əhmədov B.B. Məktəblinin frazeoloji lüğəti. “Elm və təhsil”, Bakı, 2011, 296 s.
7. Seyidəliyev N. Frazeologiya lüğəti. “Çıraq”, Bakı, 2004.
8. Atalar sözü-ağlın gözü. “Azərnaşır”, Bakı, 1976.
9. Əhmədova K. Çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin təsnifi. “Elm və təhsil”, Bakı, 2013, 148 s.
10. Abdullayeva N.C. Şərt vasitəli budaq cümlələrin semantikasına dair.—“Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” yurnalı, Bakı, 1984, №3, s. 21

ƏSƏDLİ SAMİRƏ

Bakı Slavyan Universiteti

ŞİFAHİ NİTQ VƏRDİŞLƏRİNİN İNKİŞAFINDA BƏDİİ OXUNUN ROLU

Açar sözlər: *şifahi, bədii ədəbiyyat, yazı, inkişaf prosesi, təhsil alanlar, müəllim*

The role of the fiction in development of speech

Language development is a process starting early in human life. People vary in their development of speech and language skills. Speech is an integral part of social life of people, a necessary condition of existence of human society. Nearly 70% of time when one is awake, he devotes to speaking, hearing, reading, writing— to four main types of speech activity. In the education system training in the native language, development of speech takes the leading place.

Keywords: *writing, speaking, fiction, process of development, students, teacher*

Mütaliə insan nitqinin inkişafında böyük rol oynayır. Bu, onlarda təhlil etmə, müşahidə, insanı bir fərd kimi öyrənmək bacarığını aşılayır.

İnsan nitqinin əsası əvvəl ailədə qoyulur, sonra isə məktəbdə davam etdirilir: oxu kitablarından, ədəbiyyat dərslərindən, əlavə bədii ədəbiyyat nümunələrinin və müəllimlərin verdiyi bilikdən, dil

nümunələri ilə formalaşır. Məhz bunların sayəsində tələbənin söz ehtiyatı artır, düzgün danışmaq vərdişləri, mədəni danışq adəti formalaşır. Şəxsi ünsiyyət, tələbənin təfəkkür tərz, dünyagörüşü, bunların sayəsində yaranan elmi təsəvvürlər də fərdin nitq inkişafında əvəzsiz rol oynayır. Orfoqrafik və orfoepik normalara yiyələnməklə sinifdə müəllim və yoldaşları qarşısında ifadəli oxu, müxtəlif fənn mövzularını səliqəli və rəvan şəkildə çatdırmaq tələbələrin mədəni nitqini inkişaf etdirir. Müəllim və nümunəvi tələbə kollektivinin mədəni, səlis, məntiqli danışığından yararlanmaq fərdin düzgün tələffüz vərdişlərini, mədəni danışq tərzini yüksək səviyyəyə çatdırır.

Bu vaxt dil müəlliminin nitqi, pedaqoji ustalığı, rəvan oxu və deklamasiya qabiliyyəti, gözəl danışığı, nəcib hərəkətləri, hətta geyimi, mimika və jestləri tələbələrin nitqinin müsbətə doğru inkişafına səbəb olur, canlı nümunə kimi onların bədii və estetik zövqünün formalaşmasına təkan verir. Deməli, valideynlərin, müəllimlərin, televiziya aparıcılarının nitqi, tərəf-müqabili ilə ünsiyyət qabiliyyəti, hadisəni şərh etmək bacarığı tələbəni gözəl danışmağa ruhlandırır, fikrin dəqiq ifadəsi üçün sözləri düzgün seçməyə, hər sözün, ifadənin məna tutumunu bilməyə, onları öz yerində işlətməyə sövq edir.

Mövzuya, mətnə uyğun sözləri seçib işlətmək, fonetik normaları gözləməklə nitqin təbiiliyinə, axıcılığına, gözəlliyinə xələl gətirən quru, rəsmi tələffüzdən qaçmaq, cümlələri qrammatik və üslubi cəhətdən düzgün qurmaq, hər sözün, ifadənin ahənginə, vurğusuna diqqət yetirmək mədəni nitqin əsas şərtlərindəndir.

Şifahi nitq ünsiyyət prosesinin özüdür. Nitq bu və ya digər informasiyanın ifadə tələbinə uyğun olmaqla, dilin daxili imkanları əsasında reallaşır. Dil əsas, nitq isə ondan törəmə məfhumdur. Dil tarixən az, nitq isə ona nisbətdə daha çox dəyişkəndir. Məsələn: Dilimizin keçən əsrə aid quruluşu müasir dövrümüzdə xas olan quruluşundan o qədər də fərqlənməməsinə, həmin yüzillikdə yaşayan şəxslərin də Azərbaycan dilində danışmasına baxmayaraq, onların diksiya və fikirlərini ifadə quruluşu indikindən çox fərqli olub.

Nitq fəaliyyəti nitqin reallaşmasını zəruriləşdirən ictimai, psixoloji və fizioloji proseslər toplusudur.

Ünsiyyət vasitəsi olan dilin ünsiyyət prosesi olan nitqə çevrilməsi çox mürəkkəb bir hadisədir: onun ictimai, sosial, psixoloji və fizioloji tərəfləri vardır. Nitq bunların qarşılıqlı əlaqəsi əsasında fəaliyyət göstərir, dinləyib anlama, danışma, oxu və yazı formalarında təzahür edir.

Şifahi nitq insanların sosial yaşamının ayrılmaz hissəsi və insan cəmiyyətinin mövcudluğunun vacib şərtidir. İnsan aktiv vaxtın təxminən 70% - ni dörd əsas nitq fəaliyyətə - danışığa, dinləməyə, oxumağa və yazmağa həsr edir. İstənilən tədris sistemində nitqin, xüsusilə də şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi aparıcı yer tutur.

Düzgün inkişaf etmiş nitqin əsasını hər zaman kitab təşkil edir. Müəllim məntiqi və söz ehtiyatını artırır, həmçinin tələbəni düşünməyə, məna axtarmağa məcbur edir, obrazları canlandırır, xəyal etmək üçün imkan yaradır, şəxsiyyəti çoxşaxəli və həmahəng inkişaf etdirir. Buna görə də müəllimlər və valideynlər yeniyetmələrdə bədii ədəbiyyata marağı artırmalıdır.

Müasir gənclər böyüklərlə çox vaxt keçirmirlər, onların dilindən hekayələr və ya nağıllar eşitmirlər. Buna görə də şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi məsələsi ortaya qoyulduqda müəllimlər və valideynlər bir sıra problemlərlə üzləşirlər. Yeniyetmələrlə erkən yaşlardan sisteməlik şəkildə nitqin inkişafı ilə əlaqədar iş aparılırsa, bu problemin qarşısı alınabilir.

Müəllim bədii ədəbiyyatla müxtəlif iş formalarından istifadə edərək tələbənin şifahi nitqinin inkişafı prosesində aktiv iştirakçıya çevrilir.

Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunu müəllimlərə özlərinin uyğun bildikləri şəkildə tələbələrin bədii ədəbiyyatla tanış olması üsulları və formalarından istifadə etməyə imkan verir.

Yeniyetmələr yaş xüsusiyyətlərinə görə bədii əsərləri daha dərinləndirən qavraya, bədii formanın məzmununu ifadə edən xüsusiyyətləri dərk edə bilirlər. Onlar bədii əsərlərin janrlarını, hər janrın özünəməxsus xüsusiyyətlərini ayıra bilirlər. Ümumiyyətlə, əsərin təhlili elə aparılmalıdır ki, tələbələr onun dərin ideya məzmununu və bədii üstünlüklərini anlasınlar və hiss edə bilsinlər.

Müəllim aşağıdakıları yadda saxlamalıdır: oxunmuş material üzrə həddən artıq öyüd vermək bəzən böyük, düzəlməyən zərər yetirir; ən kiçik suallara xırdalanmış əsər tələbələrin gözündə mənasını itirir; ona olan maraq azalır. Bədii mətnin tərbiyəvi əhəmiyyətinə tamamilə güvənmək lazımdır.

Qrup daxilində müəllimin qarşısında tələbələrdə kitaba, bədii ədəbiyyata nitqin intonasiya ifadəliliyinə məhəbbət doğurmaq, bədii ədəbiyyatın dilini hiss etmək və anlamaq qabiliyyətini tərbiyə etmək durur. Bədii əsərlərin oxunması tələbələrin qarşısında Azərbaycan dilinin bütün tükənməz sərvətini açır, adi ünsiyyətdə və sərbəst yaradıcılıqda ondan istifadə etməyə imkan yaradır.

Bədii ədəbiyyatın öyrənilməsi prosesində müxtəlif üsul və fəndlərdən istifadə etmək olar:

Didaktik oyun (əyani materialla və şifahi yolla) – biliklərin və bacarıqların möhkəmlənməsinin universal üsulu. Bu, nitq inkişafına yönəlmiş bütün tapşırıqların yerinə yetirilməsi üçündür.

Tanış bədii mətnlə işi oyun şəklində - səhnələşdirmə yolu ilə və ya stolüstü formada aparmaq olar. Bu üsullardan nitqin məşq olunması üçün də istifadə etmək olar.

Nitq nümunəsi – müəllimin əvvəlcədən hazırladığı və düzgün olan nitq fəaliyyəti. Nümunə təkrar oluna bilən və sadə olmalıdır. Nitq nümunəsi tələbələrə aydın, bərkdən, tələsmədən çatdırılmalıdır.

Təkrar edilmə – eyni bir nitq elementinin (səs, söz, ifadə) yadda saxlanması məqsədi ilə bir neçə dəfə təkrar olunması. Təcrübədə materialı müəllimin, tələbənin və qrupun birgə təkrar etməsindən istifadə olunur.

İzahat – müəllim tərəfindən hər hansı bir məvhumun və ya elementin açıqlanması. Bu üsul daha çox lüğətlə iş zamanı istifadə olunur.

Göstəriş – tələbələrə istənilən nəticənin alınması üçün nə etmək lazım olduğunu izah etmək.

Sözlərin məşq olunması – tələbələrin nitq bacarıqlarının və vərdişlərinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi üçün çoxsaylı nitq tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi.

Nitqin qiymətləndirilməsi – tələbənin nitq fəaliyyətinin keyfiyyəti barədə ruhlandırıcı fikir bildirilməsi. Qiymətləndirmə tələbələrin danışıq zamanı ona istinad etmələri üçün verilir. Qiymətləndirmə tələbələrə böyük emosional təsir göstərir.

Nitqin qiymətləndirilməsi zamanı fərdi yaş keyfiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Nitq fəaliyyətinə bir qədər artıq qiymət verilməlidir ki, tələbə onun üzərində öz fəaliyyətini qura bilsin.

Sual – cavab tələb edən şifahi müraciət forması. Suallar əsas və köməkçi olurlar, əsas suallar müəyyənedici – “kim? hansı? harada? necə?” və axtarış məqsədli, səbəb – nəticə əlaqəsi quran ola bilərlər – “niyə? nə üçün? nə cür?”. Köməkçi suallar istiqamətləndirici və aydınlaşdırıcı formada olur. Sual verdikdə məntiqi vurğunun yerinə diqqət etmək lazımdır, çünki tələbənin cavabını əsas fikir daşıyan söz yönəldir.

Əyani üsullar – şəkillərin, slaydların və ya hərəkətlərin nümayiş etdirilməsi.

Ədəbiyyat

1. Веракса Н.Е., Комарова Т.С., Васильева М.А. "Примерная общеобразовательная программа." MOZAIKA SİNTEZ nəşriyyat evi, Moskva, 2014.
2. Максаков А.И. Развитие правильной речи ребенка в семье MOZAIKA SİNTEZ nəşriyyat evi, Moskva, 2006.
3. Гербова В.В. Занятия по развитию речи MOZAIKA SİNTEZ nəşriyyat evi, Moskva, 2008.
4. Alekseeva M. M. Technique of development of the speech and training in the native language of preschool children. Publishing center "Akademiya", 2000.

ƏSƏDOVA MƏLEYKƏ, BƏDƏLOVA İRADƏ

Azərbaycan Texniki Universiteti

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ SABİT SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN MÜXTƏLİF NÖVLƏRİ, FƏRQLİ VƏ OXŞAR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *İngilis dili, Azərbaycan dili, sabit söz birləşmələri, frazeologiya*

Constant word-combination of phraseological units. Investigaton of phraseological units in English and Azerbaijan

The present article is dedicated to the stable word-combination lexico-semantic investigation of phraseological units. Constant word-combination of phraseological units. Investigaton of phraseological units in English, German, Russian and Azeri is also observed in this article. Observation shows that there constant word-combination phraseological components play an important role in English teaching, in lexicology, in translating from English to Azerbaijan or from Azerbaijan to English, in forming English – Azerbaijani dictionaries.

Keywords: *English, Azerbaijani, stable word combination, phraseology*

Dil faktı olmaq etibarilə frazeologizm sabitdir, nitqdə isə onlardan bu və ya digər dərəcədə üslubi məqsədlərlə dəyişikliklər baş verə bilər (idiomlar istisna olmaqla).

Frazeologizmlərin sabitliyi barədə danışan V.P.Jukov göstərir ki, sabitlik dilin xüsusi, keyfiyyətə müəyyənlanmış vahidi olmaq etibarilə frazeologizmlərin sərbəst söz birləşmələrinə qarşı, ilk növbədə isə öz ekvivalentlərinə və tərkibindəki sözlərin sərbəst işlənmə variantına qarşı müqaviməti kimi başa düşülə bilər.

Burada əsas odur ki, sabitlik semantik səviyyədə, sememlərinin birləşməsi səviyyəsində Frazeoloji vahidlərin sabitliyi haqqında söhbət açarkən şərtliyi nəzərə almaq lazım həmişə qorunur (8, s. 6-7).

Tərkibində feillərin iştirak etdiyi frazeoloji vahidlərin isə nitqdə aktuallaşarkən mütəhərriqliyi ismi frazeoloji vahidlərdən qat-qat güclü olur. Çünki burada bir tərəfdən, vahidin başqa nitq hissələrindən ibarət komponentlərinin dəyişmələri ilə yanaşı feil komponentlərinin şəkil və formaca, zamana, şəxsə, kəmiyyətə, bitkinlik, qeyri-bitkinlik və s. Morfoloji növlərə görə işlədilməsi (8, s. 210-226) də bütövlükdə frazeologizmlərin aktuallaşmasında əsas rollardan birini oynayır.

Dilçilik terminləri lüğətlərində nitq feilləri haqqında müəyyən qısa məlumat verilsə də (məsələn, onların <<deklarativ feil>> adlandırılması da məlumdur), <<təfəkkür feillərinin>> bəzi yerlərdə yalnız adl çəkilib İ.B.Şatunovski <<bilmək, fikirləşmək, hesab etmək, zənn etmək inanmaq>> kimi təfəkkür feillərini <<epistemik feil>> adlandırır (14, s. 18-22).

Azərbaycan dilində feillərin aşağıdakı lüğəvi mənə qruplarına rast gəlinir: 1) hərəkət feilləri; 2) iş feilləri; 3) hal-vəziyyət feilləri; 4) nitq feilləri; 5) təfəkkür, görmə eşitmə prosesi ilə bağlı feillər.

H.Quliyev <<Müxtəlif sistemli dillərdə feilin semantik təsnifatı>> adlı monoqrafiyasında feilin mənə qrupunu ayırır: 1) iş feilləri; 2) hərəkət feilləri; 3) vəziyyət feilləri; 4) təbiət hadisələrini bildirən feillər; 5) psixi fəaliyyət bildirən feillər (buraya müəllif nitq, hissi-qavrayış, təfəkkür, idrak feillərini aid edilir); 6) arzu bildirən feillər; 7) duyğu (hiss) feilləri; 8) emosional vəziyyət (əhval-ruhiyyətə bildirən feillər); 9) emosional təəssürat feilləri; 10) emosional münasibət bildirən feillər; 11) səslənmə bildirən feillər (3, s. 24-25).

Nitq və təfəkkür arasındakı sıx bağlılıq ilk baxışda belə güman etməyə imkan verir ki, onları məcmu halında götürüb, dil-təfəkkür kompleksindən çıxış etmək, <<nitq-təfəkkür feilləri>>ni bir leksik-semantik qrup da birləşdirmək mümkündür. <<Leksik-semantik qrup>> anlayışının tərifində buna imkan verir: <<Leksik-semantik qrup>> eyni nitq hissəsinə aid sözlərin eyni leksik mənə komponenti səviyyəsində semantik əlamət inteqrasiyası əsasında bir yerə toplanmasından ibarət leksik-semantik dil sistemi (mikrosistem) parçasıdır (1, s. 301).

Filin P.P <<Dilçilik nəzəriyyəsinin xülasəsi>> adlı kitabında 1982-ci ildə qeyd edir ki: <<Dilçilikdə sözlərin leksik-semantik qruplarının axtarışı mütləq lazımdır. Çünki bu üsuldən istifadə etmədən dilin lüğət tərkibinin sistemli təsviri mümkün deyildir (13, s. 76). Bu məqsədlə leksik material tematik və leksik-semantik qruplara bölünür. Əvvəla, bu, müəyyən metodik əhəmiyyətə malikdir, ikinci isə, metodoloji cəhətdən düzgün və qanuna uyğundur. Müxtəlif qrup predmetləri, təbiət və cəmiyyət hadisələrini bildirən sözlərin, onların inkişafının tədqiqi özlüyündə vacibdir. Bununla da xüsusi hesabatə ehtiyacı yoxdur. Ona görə də leksikoloji tədqiqatlar təcrübəsində adi bir şeydir>> (9, s. 131-132).

Leksikologiyada leksik mənalarına görə birləşən, semasiologiyada isə sözlərin mənaları arasında əlaqələrə görə birləşən söz qrupları <<leksik-semantik söz qrupu >> termini ilə adlandırılır. Sözlərin leksik-semantik qrupları semasiologiyanın obyekt olmaqla bərabər həm də leksikologiyaya daxildir. Çünki semasioloji və leksikologiya bir-birinə yaxın şöbələrdir. Hər iki şöbənin obyekt leksik vahidlərdir. A.M.Qurbanovun üeyd etdiyi kimi, leksikologiya dilin leksik sistemini, semasiologiya isə dildə söz və ifadənin mənası, mənanın dəyişməsi məsələlərini tədqiq edir (4, s. 200, 209-210). Bu və ya digər leksik-semantik qrupa daxil olan sözün mənə strukturunda tam eniyyət yoxdur. Leksik-semantik qrupa daxil olan sözlər sadəcə olaraq mənaya görə qohum sözlərdir. Beləliklə, sözlərin leksik-semantik qrupu leksikologiyada əşyaların, proses və hadisələrin əlaqələrinə, semasiologiyada isə sözlərin mənə əlaqələrinə söykənir. Birinci hadə leksik-semantik qrup çoxlu miqdarda sözü, ikinci halda isə tərkibcə məhdud sözlər qrupunu əhatə edir.

Feillərin semantik təsnifatı əslində dil əlamətlərinə əsaslanır. Feillərin semantik təsnifatı konkret isimlərin təsnifatından onunla fərqlənir ki, bu və ya digər qrupa daxil olan feillər dil əlaqələrinə malik olur. Onlarda ümumi sintaktik göstəricilər daha çoxdur, özü də məhz dil göstəriciləridir. Buna görə də linqvistik tədqiqatlarda onlar leksik-semantik qruplar adlandırılır (9, s. 16).

Nitq və təfəkkür feillərinin ayrı-ayrılıqda götürülüb öyrənilməsi, lüğətlərdə onlardan yalnız birinin şərh edilməsi də bu feillərə bir leksik-semantik qrup kimi yanaşılmasına şərait yaradır. Lakin bu, ilk baxışda belədir. Nitq və təfəkkür münasibətləri bir vəhdət təşkil etsə də, əslində burada iki fəlsəfi-linqvistik kateqoriyadan söhbət gedir. Onların birləşdirilməsi və ya ayrı götürülməsi sonrakı məsələdir. Əgər biz bu feilləri bir yerdə götürmüş olsaq, bu, sonrakı vəhdəti əks etdirəcəkdir, vəhdət isə hansısa komponentlərin məcmusudur. Deməli, bu vəhdəti də <<xırdalamaq, parçalamaq>>, özləndirmək mümkün olacaqdır. Bunu nəzərə alıb nitq-təfəkkür vəhdətini atributlarını ayrı-ayrılıqda öyrənməyi münasib sayırıq. Çünki onlardan hər birində özünəməxsus spesifik leksik-semantik incəliklər ola bilər. Məsələn, nitq, təfəkkür, hərəkət, iş feillərinin özünün ayrıca kateqorial leksik seması məlumdur.

<<Nitq feillərinin kateqorial leksik seması<<danışmaq>>, <<nitqdən istifadə etmək>>dir. Burada <<danışmaq>> feili özünün əsas mənasında bütövlükdə nitq feilləri leksik-semantik qrupunun baza identifikatorudur>> (10, s. 74). Bu əlamətdən çıxış etdikdə deyə bilərik ki, <<fikirləşmək>> feili təfəkkür

feilləri leksik-semantik qrupunun baza identifikatordur və bu qrupun kateqorial leksik seması <<fikirləşmək>> - <<təfəkkürdən bəhrələnmək>>dir. Ümumiyyətlə, bu leksik semantik qrupa aid feillərin iki mənası vardır. <<Stativ məna-insan beynində mümkün ola bilən fakt hakkında təsəvvürün olmasını göstərir və aktiv məna-mümkün olan faktla əlaqədar məqsədyönlü təfəkkür prosesini göstərir>>. Məlum olur ki, <<təfəkkür feillərinə, fikirləşmə prosesini həyata keçirmək >> kimi ümumi manifestiyalı feillərlə yanaşı, təfəkkür-düşüncə aktı mənasında işlənən və öz nüvbəsində <<təsəvvür etmək>>, << zənn etmək >>, <<qət etmək>>, <<inanmaq>>, <<başla düşmək>>, <<düşünmək>>, <<arzulamaq>>, <<səhv etmək>> nüvə mənalara malik feil qruplarına bölünən başqa feillər də aid edilir>>.

Bu xüsusiyyətlərinə görə, təfəkkür feillərinin semantik əhatə dairəsi nitq feillərinin əhatə dairəsindən daha genişdir. Bunun nəzərə alın tədqiqatçılar bizə məlum olan elmi araşdırmalarda nitq və təfəkkür feillərinin bir-birindən fərqləndirmiş, onların hərəsini ayrıca leksik-semantik qrup kimi müəyyənləşdirmişlər.

Lakin bu o demək deyildir ki, iş-hərəkət, hal-vəziyyət, nitq və təfəkkür feilləri yalnız sadalanan semalarla məhdudlaşır. Hər iki leksik-semantik qrup tədricən eksplisitliyə meyil edir, çünki insanın iş-hərəkət, hal-vəziyyət; dil-təfəkkür münasibətləri daim inkişafda olduğundan onun işi, hərəkəti, dili, nitqi və təfəkkürü sema baxımından da müntəzəm sürətdə zənginləşir: insan fikirləşmə prosesi ilə bağlı yeni-yeni imkanlar əldə edir, özünün fikirləşmə fəaliyyətinin nəticələrini nitqdə əks etdirir dil və təfəkkür komponentləri öz reallaşma imkanlarını genişləndirir. <<Danışq prosesi, nitqdən istifadə etmə fəaliyyəti ikitərəfli hadisədir: insan nitqi daxili (ideal, məzmunla bağlı) və xarici (maddi cəhətdən ifadə olunan, formal) cəhətlərə malikdir>> və bu fakt nitq feillərinin semasının genişlənməsinə təsir göstərir. Məsələn, T.V.Matveyeva rus dilinin dialektində danışq feillərinin on bir məna-sema növünün olduğunu qeyd edir ki, bu da sonralar ədəbi dildə də bu leksik-semantik qrupun məna genişlənməsi canlı dil faktları ilə təchiz edir: 1) verilən informasiyanın dəyərliyi; 2) verilən informasiyanın mötəbərliyi; 3) fəaliyyətin sonrakı məqsədi; 4) fəaliyyətin intensivliyi, gərginliyi; 5) nitqin adresat üçün aydınlıq dərəcəsi; 6) tələffüz üsulu; 7) səsin küyü; 8) temp; 9) sürətlilik; 10) çoxsözlülük və ya lakonizm; 11) nitq parçalarının təkrarlanması (10, s. 75-76)

Bütün nitq və təfəkkür feilləri dilin frazeoloji vahidlərinin formalaşmasında iştirak edir və bu zaman ikili dil hadisəsi baş verir. Bir tərəfdən, danışq və təfəkkür feillərinin onların ekvivalenti olan feili frazeologizmlərin yaranmasına kömək edir.

Digər tərəfdən, nitq və ya təfəkkür semasına aid olmayan başqa feillər frazeoloji vahidin tərkibində işlənməklə nitq və təfəkkür qrupunu zənginləşdirən yeni feili frazeologizmlərin formalaşmasında iştirak edir. Deməli, nitq və təfəkkür feillərinin cəmləşdiyi leksik-semantik qruplar üç istiqamətdə zənginləşir: a) başqa qruplara mənsub feillər leksik-semantik modifikasiya olunur və bu qruplardan birinə daxil olur; b) nitq və təfəkkür feilləri frazeoloji sistem vasitəsi ilə öz leksik semantik qruplarını zənginləşdirir; c) başqa qruplara mənsub olan frazeologiya vasitəsilə nitq və təfəkkür feillərinin ekvivalentlərinin yaranmasına və bu iki leksik-semantik qrupun zənginləşməsinə kömək edir.

ƏSGƏROVA BÖYÜKXANIM

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

ONOMASTİKA PROBLEMLƏRİNƏ DAİR

Açar sözlər: onomastika, antroponimika, tarix, mədəniyyət, mifologiya, insan, ruh.

On the problems of onomastics

The paper deals with the problems of onomastics. The thoughts of Azerbaijani scholars on onomastics are looked through. The condition of anthroponymy formed as a special branch of onomastics in various historical periods is given. It is proven that a name plays a big part in the life of a person. Mythological and religious notions are reflected in names.

Keywords: onomastics, anthroponics, history, culture, mythology, human, spirit.

Son dövrlərdə onomastika Azərbaycan dilçiliyinin ən aktual sahələrindən birinə çevrilmişdir. Onomastika xalqın, millətin tarixi məqamlarını, dini baxışlarını, adət və ənənələrini əks etdirən və onları özündə qoruyub saxlayan onomastik vahidlərdən – adlardan bəhs edən sahədir.

Hər bir dilin lüğət tərkibinin müəyyən bir hissəsini onomastik leksika təşkil edir. Azərbaycan dilinin yarandığı və formalaşdığı dövrdən etibarən onun lüğət tərkibində onomastik vahidlər xüsusi lay təşkil

etmişdir. Onomastik leksika sistem xarakteri daşıyır. Yəni hər hansı bir dilin onomastikası müəyyən növlərdən, qruplardan, metodlardan ibarətdir və bunlar tədqiqata sistem halında cəlb edilməlidir.

Dildəki hər bir onomastik vahid müəyyən linqvistik xüsusiyyətə malikdir. Buna görə də onların mənaları, qrammatik quruluşu, transliterasiyası, orfoqrafiyası və s. cəhətləri linqvistik araşdırmalar nəticəsində öyrənilir.

Onomastik leksikanı öyrənən Onomalogiya artıq dilçiliyin xüsusi bir şöbəsi kimi formalaşmışdır. Onun bir sıra qrup və ya növləri də əmələ gəlmişdir. Buraya antroponimika, etnonimika, toponimika, hidronimika, zoonimika, kosmonimika, ktematonimika daxildir. Antroponimika dildəki şəxs adlarını, ləqəb, təxəllüs və soyadları, toponimika yaşayış məntəqələrinin adlarını və torpaq səthində olan başqa yer adlarını, etnonimika tayfa və qəbilə adlarını, hidronimika su obyektlərinin adlarını, zoonimika heyvanlara verilmiş adları, kosmonimika səma cisimlərinin adlarını, ktematonimika maddi mədəniyyət əşyalarının adlarını öyrənir.

Hələ XI əsrdə Mahmud Kaşğarının “Divani-lügət-it-türk” əsərində bir neçə onomastik vahidlər etimoloji təhlilə cəlb edilmiş, müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Sonrakı dövrlərdə XIX əsrin görkəmli şəxsiyyətlərindən olan Hacı Zeynalabdin Şirvaninin, Abbasqulu ağa Bakıxanovun əsərlərində də xüsusi adların izahına müəyyən qədər yer verilmişdir. XX əsrin 20-ci illərində M.H.Vəliyev özünün “Azərbaycan” (Bakı-1921) və “Nasilenie Azerbaydjana” (Bakı-1925) kitablarında xeyli sayda onomastik vahidlərin adlarını qeyd etmiş və bir çoxlarının etimoloji açıqlamasını vermişdir. 30-cu illərdə onomastik leksikaya aid qiymətli fikirlər söyləmiş Əhməd Zəki Balidinin tədqiqatları da diqqətəlayiqdir.

A.Qurbanov, S.Mollazadə, T.Əhmədov, H.Əliyev, M.Çobanov, Q.Məşədiyev, R.İsrafilova, A.Hacıyev, Ə.Tanrıverdiyev, N.Əsgərov, K.Bəşirov, V.İsrafilov və başqalarının kitab, məqalə və dissertasiyalarında Azərbaycan onomastikası ən müasir dil sahəsi şəklində formalaşmış, Azərbaycan onomastika məktəbinin əsası qoyulmuşdur.

Azərbaycan onomastikasında professor A.Qurbanovun böyük rolu olmuşdur. Onun 1988-ci ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan dilinin onomalogiyası” kitabı onomoloji dilçiliyin təməli hesab edilə bilər.

80-ci illərin sonlarında prof. A.Qurbanovun təşkilatçılığı və rəhbərliyi ilə N.Tusi adına ADPU-da Onomastik elmi mərkəz fəaliyyətə başlamış, onomastik tədqiqatın arsenalına çevrilmişdir. Həmin elm müəssisəsində yenə A.Qurbanovun təşəbbüs və rəhbərliyi ilə iki ildən bir keçirilən onomastik konfranslar və bu konfransların materiallarının cəmləşdiyi məcmuələr Azərbaycan onomastikasının inkişafında, onomastik tədqiqatların genişlənməsində çox mühüm rol oynayır. Onun göstərişlərinə əsasən Azərbaycan onomastikası aşağıdakı elmi istiqamətlər üzrə tədqiq olunur:

- 1) Antroponimika üzrə;
- 2) Etnonimika üzrə;
- 3) Toponimika üzrə;
- 4) Hidronimika üzrə;
- 5) Kosmonimika üzrə;
- 6) Zoonimika üzrə;
- 7) Ktematonimika üzrə (1, 21).

O, həmçinin, ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilçiliyində onomalogiya sahəsində elmi təhlil metodlarını dəqiqləşdirmiş, onomalogiyanın təsviri, tarixi, müqayisəli, üslubi, statistik, areal metodlarını fərqləndirmişdir.

A.Qurbanovun fikrinə görə dildəki xüsusi adların məcmusunun onomastika, ondan bəhs edən dilçilik sahəsinin isə onomalogiya adlandırılması daha məqsədəuyğundur (2, 129).

Ə.Mikayılovanın fikrinə görə isə, *onomastika* sözünün iki mənası vardır:

- 1) Dildə mövcud olan xüsusi adların hamısı;
- 2) Dilçiliyin xüsusi adları öyrənən bəhsi.

T.Hacıyev və K.Vəliyev “Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi” monoqrafiyasında onomastikanın xalqın tarixini əks etdirən faktorlardan biri olduğunu əsaslandıraraq yazmışlar: “İnsan adlarının yaratdığı təbəqələr xalqın tarixi inkişafının mərhələlərinə uyğundur” (3, 3).

Onomastika bütövlükdə xüsusi adların toplusudur. Xüsusi adlar isə öz vəzifə, funksiya və mənalarına görə ümumi adlardan fərqlənir. Onomastikanın əsas və ən geniş yayılmış sahəsini *antroponimika* təşkil edir. Bu termin dilçilikdə “insan adları haqqında elm” mənasında işlənir. Antroponimika insan adlarının əmələ gəlməsini, inkişafını, təkmilləşməsini – bir sözlə, adların keçmişini və müasir vəziyyətini öyrənir. Mühitin təzahüründə bütün əşyalar kimi insanları da adlandırmaq, fərqləndirmək, çağırmaq ehtiyacı yaranmışdır ki, buradan da zəngin xüsusi adlar sistemində daxil olan adlar, ləqəblər, müxtəlif cür adlandırmalar əmələ gəlmişdir (3, 9).

A.Paşayev “Azərbaycan antroponimikası” adlı monoqrafiyasının birinci fəslinin “Ad sistemi və antroponimik modellər” adlanan yarım bölmədə antroponimik modellər və müxtəlif ad sistemləri haqqında ümumi məlumat vermişdir (4, 116).

Azərbaycan dilçiliyində şəxs adlarının yeri, demək olar ki, sabitdir. Müasir antroponimik sistemimiz soyad + şəxs adı + ata adı quruluşudur. Dilimizdə olan şəxs adlarının heç də hamısı türk mənşəli deyildir. Tarixi mənbələrdən bildiyimiz kimi, ərəblərin Azərbaycana yürüşündən və işğalından sonra xalqımız İslam dinini qəbul etmişdir. İslam dininin təsiri ilə Azərbaycan dilinə Qurani – Kərimdən bir çox ərəb adları keçmişdir ki, bu adların əksəriyyətini peyğəmbərlərin, onların övladlarının və həyat yoldaşlarının adları təşkil edir. Qurani-Kərim Azərbaycan mədəniyyəti tarixində, ədəbi dilin inkişafında son dərəcə böyük rol oynamışdır.

İslamı qəbul edən türk hökmdarları da xilafətdən dini adlar və müxtəlif dini fəxri adlar alardılar. Qədim türklərdə olduğu kimi, xilafətdə də şəxsin vəzifəsi böyüdükcə onun adı da, dini fəxri adları da dəyişirdi. Məsələn, İlxanilər dövründə bu cür hadisələr daha çox baş verirdi. Tekeder xan hökmdar olandan və İslamı qəbul etdikdən sonra Sultan Əhməd adını qəbul etdi (5, 35).

Dünya xalqları tarixində şəxs adları ilə bağlı müxtəlif ənənələr meydana gəlmişdir. Türk, ərəb, yəhudi, çin, rus, gürcü və başqa xalqları buraya aid etmək olar. Hər bir xalqın ad anlayışı ilə bağlı mülahizələri də müxtəlif olmuşdur.

Bir sıra xalqlar şəxs adlarına böyük əhəmiyyət verərək onu insanın ruhu adlandırmışlar. Adı gec verilən körpələrə ruhu olmayan varlıq kimi baxılmış və adın vaxtında verilməsi çox vacib vəzifə hesab edilmişdir. Hər bir insan bir-biri ilə vəhdət təşkil edən üç komponentdən ibarətdir: bədən, ruh, ad (6, 198).

Beləliklə, deyə bilərik ki, ad insanın taleyində, onun həyatında böyük rol oynayır. Şəxs adlarında mifoloji və dini təsəvvürlər əks olunur. Həmçinin ad mənsub olduğu xalqın tarixi, adət-ənənəsi və dünyagörüşü ilə də sıx bağlıdır. Hər bir ad mənşə etibarilə hansı dilə məxsusdursa, həmin dilin xüsusiyyətlərini də qoruyub saxlayır.

Ədəbiyyat

1. Afət Qurbanov və onun onomastika məktəbi. Bakı, 1999
2. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. 2 cild. Bakı, 2004
3. Mikayılova Ə. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları. Bakı, 2008
4. Paşayev A. Azərbaycan antroponimikası. Bakı: “Elm və təhsil”, 2015
5. Paşayev A. Türk mənşəli beynəlxalq onomastik vahidlər. Bakı, 2017
6. Qurbanov A. Azərbaycan dilçiliyi problemləri. I cild. Bakı, 2010
7. Azərbaycan dilinin böyük izahlı onomastik lüğəti. I kitab. Antroponimlər. Bakı, 2007

HACIYEVA ELLADA
Azərbaycan Texniki Universiteti

İNGİLİS DİLİNİN MÜASİR DÜNYADA VƏ ÖLKƏMİZDƏ ƏHƏMİYYƏTİ VƏ DİLİN ÖYRƏNMƏ YOLLARI

Açar sözlər: *dil, ünsiyyət, karyera inkişafı, beynəlxalq nüfuz, qloballaşma, dil vərdisləri*

English is one of the most dominating language of the world which is having its impact on every field of work

English is one of the most dominating language of the world which is having its impact on every field of work. Apart from your mother tongue you need to have a common language to communicate with others. English is common language between all countries. In order to obtain a good career you have to be literate and well educated. Any language can be master by constant usage, the more you practice the more you can learn the language. Learning English will make you to be accepted by everyone in the world and you will have better opportunities in many locations in the world as well as in our country Azerbaijan.

Keywords: *language, communication, career development, international authority, globalization, language skills*

Dil ümimxalq məhsuldur və cəmiyyət tərəfindən yaranmışdır. Ünsiyyət vasitəsi olan dil xalqın varlığını bildirən əsas xüsusiyyətlərdəndir. Tarixə baxdığımızda, dil qədim zamanlarda insanların birbirinə söz demək ehtiyacından, bir-biri ilə ünsiyyət saxlamaq zərurətindən yaranmışdır. Dildən ünsiyyət prosesində ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunur.

Dil ancaq insanlara aid olan, özündə məzmun və eyni tip səs-lənmə (yazılış) qaydaları daşıyan şərti sistem olmaqla, eyni zamanda dünya haqqında təsəvvür yaradır. Hazırda Yer üzündə 7000-ə yaxın dil mövcuddur. Dünyanın 7 dili (ingilis, ispan, ərəb, rus, fransız, alman, portuqal) dünya dilləri hesab olunur. Dilin saxlanması üçün həmin dildə ən azı 100 min insan danışmalıdır. Yer üzündə əhalinin 80%-i 7000 dildən yalnız 80 dili bilir. Qalan dillərdə əhalinin 20%-i danışır.

Günümüz hər bir insanın ən azı bir xarici dil bilməsini şərtləndirir. Bəziləri karyerada inkişaf, bəziləri səyahətlər üçün, bəziləri daha çox mədəniyyətlərlə tanış olmaq üçün, bəziləri də dünya ədəbiyyatını orijinal dildən oxumaq üçün, yeni yoldaşlıqlar qurmaq, intellektual mənada özümüzü inkişaf etdirmək kimi səbəblərdən və s. xarici dilləri öyrənirlər.

Azərbaycan dünya birliyi ölkələri ilə ictimai həyatın bütün sahələrində əməkdaşlıq edən bir ölkədir. Qloballaşma və inteqrasiya meyillərinin getdikcə vüsət aldığı dövrdə kommunikativ bacarığın yüksək səviyyədə inkişafı tələb olunur.

Ölkəmizdə baş verən dinamik sosial-iqtisadi inkişaf xarici dilin xüsusən ingilis dilinin öyrənilməsinin zəruriliyini artırır. Ölkəmizdə mövcud iqtisadi sərbəstlik, özəl bölmənin inkişafı üçün yaradılmış münbit şərait, ən başlıcası isə respublikamızın yerləşdiyi əlverişli coğrafi şərait nəticəsində xarici ticarət əlaqələrinin həcmi və miqyası getdikcə artır. Qeyd etdiyimiz kimi, ölkəmizin iqtisadi qüdrətinin və beynəlxalq nüfuzunun getdikcə artması isə öz növbəsində xarici ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə təkan verir. Elə Azərbaycanın xarici dövlətlərlə ticarət əlaqələrinin 1995-ci ilin səviyyəsini dəfələrlə ötməsi də bunu təsdiqləyir.

Azərbaycan dili ilə yanaşı, tədris olunan digər (xarici) dillərin ən mühüm xüsusiyyəti insanlar arasında ünsiyyətin təmin edilməsinə xidmət etməkdir. Ana dilimizdən başqa, bizim dünyanın digər hissəsi ilə ünsiyyət qurmağa imkan verən ümumi bir dilimizə ehtiyacımız var.

Azərbaycanın müstəqillik illərində uğurla inkişafı, dünya dövlətləri və beynəlxalq münasibətlərin qurulması ingilis dilinə marağın artmasını zəruri edir. Buna görə də digər fəaliyyətlərlə yanaşı, bir neçə xarici dildə ünsiyyət qurmağı bacaran şəxsiyyətin formalaşdırılması müasir zamanın inkaredilməz tələbidir. İkinci dil fənninin əhəmiyyəti ilk növbədə öyrənəndə dil bacarıqlarına yiyələnmək, kommunikativ vərdişləri inkişaf etdirmək, sosial tələbatını ödəmək, şəxsi və intellektual inkişafa nail olmaq, ömür boyu öyrənmək, mədəniyyətlərarası və qloballaşma prosesinə qoşulmaqdır.

Əvvəllər hansısa xarici dil öyrənmək yaşından asılı olmayaraq maraq çərçivəsində idisə, bu gün artıq bu, maraqdan tamamilə uzaqdır. Artıq dil öyrənmək intellektual insanların qarşısında məcburiyyət kimi qoyulmuş şərtlərdən biridir. Yaxşı iş sahibi olmaq, həmyaşdlarından seçilmək üçün dil biliyinin olması vacibdir. Bu gün ingilis dili demək olar ki, dünyanın ortaq dili kimi qəbul edilir.

Müasir dövrümüzə ingilis dili siyasi danışıqlar və biznes dilinə çevrilib. Əsas elmi və tibbi araşdırmaçılar da ingilis dilində aparılır. Beynəlxalq razılaşmalara əsasən, təyyarələrdə işləyən bələdçilər ingilis dilini bilməlidir. Cənubi Amerika və Avropa məktəblərində ən çox tədris olunan dil ingilis dilidir. Filippində və Yaponiyada uşaqlar ingilis dilini ən kiçik yaşlarından öyrənməyə başlayırlar.

Dil vasitəsi ilə ünsiyyətin düzgün formalaşdırılması təlim məqsədləri ilə əlaqədar bir çox vacib vəzifələr həyata keçirilməlidir. Bura daxildir: linqvistik (fonetik, orfoqrafik, leksik və s.) biliklərə yiyələnmək, dili öyrənilən ölkələrin mədəniyyət və ənənələri ilə tanış olmaq, mədəniyyətlərarası mühitdə Azərbaycanı və onun mədəniyyətini təmsil etmək bacarıqlarını formalaşdırılmaq, dil duyumunun, yaddaşın bütün növlərinin, məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkürün (müqayisə, ümumiləşdirmə, nəticə çıxarma və s.) inkişaf etdirilməsi və vətəndaşlıq keyfiyyətlərinin tərbiyə olunması. İngilis dilində istifadə edilən sözlər sadə və asanlıqla hər kəs tərəfindən başa düşülən olmalıdır.

İngilis dili dünya əhalisi arasında məşhur olan dildir. Bu gün ölkəmizdə də İngilis dili ilk növbədə uşaqlara beynəlxalq dil olaraq ibtidai təhsildən ali təhsilə kimi öyrədilir.

Aparılmış son tədqiqatlara görə İngilis dili öyrənənlərin əksəriyyəti öz psixologiyaları sayəsində bu mübarizədə qalib gəlir və yaxud da məğlub olur nəyinki müəllimlər və onların metodları sayəsində.

Əldə etdiyiniz uğurun 60 % psixologiya təşkil edir, geri qalan hissəsin isə müəllimlər, məktəb, istifadə edilən kitablar və istifadə edilən metodlardır. Psixologiyanın 60% ni öyrənmə (dərs) zamanı motivasiya, hisslər və vaxtı necə idarə etmənlə əlaqədardır. Psixoloji nəzəriyyənin başqa bir əhəmiyyəti onun öyrənmədə qarşıya qoyulmuş strategiyanın müdafiəsidir. Müşahidə etsək bu nəticəyə gələrik ki, dil fənni tədris olunan dərslərdə həvəsli, enerjili və fəal tələbələr yeni dili öyrənməyin öhdəsindən daha asanlıqla gəlir və bu onları uğura səs-ləyir. Lakin elə tələbələrə də rast gəlirik, onlar İngilis-dilinin daha çətin dil olduğunu və bunu heç vaxt bacarmayacaqlarını düşünür psixoloji cəhəddən özlərini ruhdan salaraq daha da məqsədlərindən uzaqlaşırırlar.

Dil öyrənmək sadəcə öyrəndiyiniz çərçivədə qalmamalı daima istifadə olunmalı və ondan nəticə alınmalıdır. Əldə edilmiş hər bir uğur psixologiya və qarşıya qoyulmuş məqsəd, böyük əzm sayəsində reallaşır.

Dil dərsləri elədir ki, onu praktik cəhətdən istifadə etmədikdə yaddan çıxır. Bu baxımdan öyrəndiyini praktik cəhətdən tətbiq etmək lazımdır. Öyrəndiyini praktik cəhətdən tətbiq edən tələbə tez bir zamanda istəyinə çatır və arzuladığı nəticəni alır. Bu işdə müəllim də tələbəyə köməklik etməlidir.

Xarici dilin öyrənərkən ortaya çıxan çətinliklərdən biri yaddaşa bağlıdır. İlk baxışdan, minlərlə söz və onlarla qrammatik qaydaları öyrənmək və ən əsası onları yadda saxlamaq çətin görünə bilər. Əslində yaddaşınızı yoxlasanız görəcəksiniz ki, tələffüz edə bilmədiyiniz sözləri yadda saxlamaq xeyli çətinləşir. Xarici dilin öyrədilməsi məhz buna görə də tələffüzlə başlayır.

Xarici dil öyrənməyin çətinliklərindən biri odur ki, tələffüz edilməsi çətin olan sözlərlə doludur. Bu çətinliyi önləmək üçün dinləmə qabiliyyətinizi lap əvvəldən məşq elətdirməlisiniz. Bəs bunu necə etmək lazımdır? Bu mərhələ, qulaqlarınızı xarici dildəki səsləri eşitməyə öyrəşdirməklə başlayır. Daha sonra isə tələffüzlə bağlı vəsaitlərlə öz tələffüzünüzü məşq elətdirməlisiniz. Deməli, ilk öncə siz qulaqlarınızı xarici dildəki yeni səslərə öyrəşdirməlisiniz, daha sonra isə ağızınızı məşq elətdirərək onları tələffüz etməyə çalışmalısınız. Bunun digər faydaları da olacaq, beləki, dinləmə qabiliyyətiniz yüksələcək, nitqiniz yaxşılaşacaq, sözləri daha sürətlə öyrənəcəksiniz. Bunun üçün xarici dildəki səsləri yaxşı qavramalı, onların öz dilinizdəki səslərdən necə fərqləndiyini başa düşməli, bütün tələffüz qaydalarını yaxşı bilməlisiniz.

Müasir linqvistik tədqiqatlar göstərir ki, hər hansı xarici dildə ən çox işlənən 1000 sözü öyrənsəniz, bu sizə rast gəldiyiniz hər mətnin 70%-ni anlamağa imkan verəcək. Növbəti 1000 sözü öyrəndikdə, bu göstərici 10%, daha 1000 söz öyrəndikdə isə 4% artacaq. Bundan səmərəli şəkildə istifadə edin. Məsələn, əgər səyahət etmək üçün öyrənirsinizsə, sizə elmi terminlər lazımdır? Yaxud əgər elmi məqalələr oxumaq istəyirsinizsə, işgüzar dilə ehtiyac varmı? Dili öz ehtiyaclarınıza uyğun öyrənmək sizin öyrənmə prosesinizin vaxt baxımından səmərəliliyini xeyli artırır.

İngilis dilinin filmləri seyr edərək, kitabları oxumaqla, oyun oynayaraq və yeni sözlər istifadə etməyə çalışaraq, daimi istifadə ilə öyrədilməsi məqsədə uyğundur. İngilis dili praktiki olaraq təkmilləşdirilə bilər. Bildiyimiz kimi, praktika insanı yaxşı tələffüz və qrammatikadan düzgün istifadəyə alışdırır. Günümüzdə bir sıra iş yerləri, müəssisələr vardır ki, ingilis dili ünsiyyətinə əsaslanmışdır.

İngilis dilinin öyrənilməsinin fərdi və ümumi əhəmiyyəti zərurət kəsb edir:

İngilis dili “beynəlxalq ortaq dil” statusunu qazanmış ilk dildir, yəni başqa dillərdə danışan insanlar arasında ortaq ünsiyyət vasitəsidir. İngilis dili müasir dünyada ən çox danışılan dillərdən biridir. Yer kürəsinin ən güclü dövləti ABŞ başda olmaqla, Avstraliya, Böyük Britaniya, CAR, Yeni Zelandiya, İrlandiya və Sinqapur kimi inkişaf etmiş ölkələrin dövlət dilidir. İngiliscə 400 milyon insanın ana dili, bir milyard 400 milyon insanın isə ikinci dilidir. 53 ölkənin və BMT-də daxil olmaqla əksər beynəlxalq təşkilatların əsas rəsmi dillərindən biri, İngilis Millətlər Birliyinin rəsmi dilidir. Bu dil Okeaniyadan Avropaya, Afrikadan Amerikaya qədər dünyanın hər tərəfində əsas ünsiyyət vasitəsidir.

İngilis dili hal-hazırda dünyada diplomatiya, kommersiya, dənizçilik, elmi-texniki və kütləvi informasiya dili rolunu oynayır.

İki, üç və daha çox dil bilmək dünyagörüşünün formalaşmasına müsbət mənada təsir edir, hadisələrə daha geniş prizmadan baxmağa kömək edir. Volterin sözü ilə desək, çox dil bilmək bir qalanın bir neçə qapısının açarına sahib olmaqdır. Bir fərd nə qədər savadlı olsa da, əcnəbi dil bilmədən biliyini dar çərçivədən çıxarıb daha da təkmilləşdirməsi, dünya təcrübəsindən faydalanması, elmi mübadilə aparması mümkün deyildir.

İngilis dilini bilmək iş tapmaqda başlıca rol oynayır. Belə ki, bu gün yerli və xarici şirkətlər ingilis dilini səlil bilən mütəxəssislərə üstünlük verir.

İngilis dilini bilmək vaxta və xərclərə qənaət etmək deməkdir. Tərcüməçiyə müraciət etmədən informasiyanı alır, analiz edir, ötürür, bir sözlə, öz işimizi özümüz görürük.

Bu gün nəşr olunan və son iki əsrdə nəşr olunmuş ədəbiyyatın və kütləvi mətbuatın böyük qismi, internet resurslarının 80%-i ingilis dilindədir. Yəni istər elmi biliklərin öyrənilməsində, istər diplomatik münasibətlərin, istər ticari, iqtisadi əlaqələrin qurulmasında, istər xarici ölkələrə səfərlərdə dünyanın hansı ucqar nöqtəsi olur-olsun, ingilis dili əvəzənilməz funksiya ifa edir.

Bütün bu səbəblərdən İngilis dilini bilmək Qarabağ kimi ciddi problemi olan və bunu beynəlxalq normalar çərçivəsində sülh yolu ilə həll etməyə çalışan bir ölkənin vətəndaşları olaraq bizim üçün də vacib əhəmiyyət kəsb edir. Güclü bir dövlətlə möhkəm siyasi və iqtisadi əlaqələr qurmaq üçün onun dilini, dilinə hopmuş təfəkkürünü, düşüncəsini, meyarlarını, eyni zamanda zəif nöqtələrini bilmək zəruridir. Beynəlxalq təşkilatlarda Azərbaycanın həqiqətlərini – Qarabağ problemini, Xocalı soyqırımını səsləndirmək, xarici ölkələrdə diasporların fəaliyyətini daha da gücləndirmək, siyasi dairələrə güclü təsir etmək, diplomatik gedişatda rəqibi məğlub etmək, dövlət maraqlarını daha güclü şəkildə diktə etmək ingilis dilini, eləcə də digər dünya dillərini necə deyirlər “nöqtəsinə, vergülünə” qədər mənimsəmiş savadlı və vətənpərvər vətəndaşlar yetişdirməkdən asılıdır. Beləki, hər bir şəxs öz iradəsi ilə müstəqil şəkildə xarici dil öyrənməyə qadirdir.

HACIYEVA XAVƏR
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, UNEC

XARİCİ DİL ÜZRƏ TERMINOLOJİ LEKSİKASININ ÖYRƏDİLMƏSİNİN ƏSAS PRİNSİPLƏRİ

Açar sözlər: *ingilis dili, terminoloji leksika, Azərbaycan dili, dilçilik*

The basic principles training terminology vocabulary foreign language

The article examines the a few, the basic principle teaching students foreign language especially English institutions of higher education it is noted training terminology vocabulary national audience strongly differs from the other principles of training. The article examines also the main tasks of the oak for success ful learning Foreign language institution of higher education:-translation tasks, semantics of the tasks,comparable tasks,sinoymes tasks, encrypted tasks. All tasks training

Keywords: *English, Azerbaijan, linguistics, terminology lexicon,*

Dilçilik ədəbiyyatında sübut edilmişdir ki, yeni yaranan sözlərin və termi- noloci lüğətin 80%-i sahə terminologiyasına aiddir. Şübhəsiz ki, milli auditoriya- ların ilk kurslarında təlim prosesinin düzgün və səmərəli aparılması üçün tələ- bələrin seçmiş olduqları ixtisas üzrə yeni yaranmış söz və terminləri bilməli, onların məna açımına yiyələnməli və yeri gəldikcə ümumidilçilik baxımından onları cümlədə işlətməyi bacarmalıdırlar. Terminoloci xarakter daşıyan yeni sözlərin (hər hansı bir sahəyə mənsub olmasından asılı olmayaraq) tələbələrə çatdırılması və öyrədilməsi üçün tapşırıqların üstün cəhətlərini qeyd etməmək olmaz. İndi isə aşağıda terminoloci leksikasının öyrədilməsi üçün tapşırıqların növləri və onların metodiki əhəmiyyəti haqqında bəzi fikirlərimizi qeyd edək:

1. Əyani öyrədici tapşırıqlar. Bu növ tapşırıqların əhəmiyyəti və rolu ondan ibarətdir ki, yeni yaranma aparatı və ya hər hansı bir terminologiyayı tələbələrə əyani olaraq nümayiş etdirərək və ona verilən məfhumu tələbələrə çatdırılır.

Məfhum mənşə dildə necə səslənirsə, eləcə də tələffüz olunur və ana dilində onun qarşılığı axtarılır. Məsələn: «dedektor»-u tələbələrə nümayiş etdirməklə yanaşı, ona aid yeni yaranmış məfhum və söz birləşmələrini fikirləşib axtarmalı olurlar.

Dedektor və onuji törəmələri: noist dedektor - qaldırıcı dedektor diod dedektor — led dedektor katod dedektor- catodes dedektor kuproks dedektor- kuproks dedektor xətti dedektor - linear dedektor güclü dedektor - poewerful dedektor nisbət dedektor - nis dedektor zirvə dedektor -the peak dedektor yarımkeçirici dedektor — semiconductor dedektor sinxron dedektor — simultaneous dedektor dedektor lampali — dedektor lamp dedektor pilləsi - level dedektor 2. Terminlərin düzgün quruluşu üzrə tapşırıqlar. Bu növ tapşırıqların məqsədi hər hansı bir model və ya aparatı tələbələrə göstərməklə yanaşı ona, yəni modelə aid terminlərin siyahısı verilir. Tələbə isə fikirləşməli və terminləri elə düzməlidir ki, onun quruluşu məfhumun məzmununu düzgün ifadə edə bilsin. Bu növ tapşırıqlar adətən çoxsözlü terminlərə aid edilməlidir. Məsələn: «qurğu, məlumat, işləmə» sözləri tələbələrə çatdırılır. Tələbə fikirləşərək məfhumun düzgün alınması üçün:-məlumatların işlənmə qurğusu çoxsözlü terminini söyləyir və yaxud: yer, şüalanma, effektiv sözlər tələbələrə çatdırılır;

-yerin effektiv şüalanması termini yaradılır;-aeroşəkillərin xəritə ilə əlaqələndirilməsi;

-analoq kod dəyişdiricisi;-aralıq infra-qırmızı diapazon terminlər yaradılır.

Təcrübə göstərir ki, əyani xarakter daşıyan tapşırıqlar yaradıcı xarakter daşıyır, tələbələrin dünyagörüşünü artırmaqla yanaşı, onların öz ixtisaslarını hərtərəfli və dərinlən öyrənməyə imkan verir.

3. Tərcümə üzrə tapşırıqlar. Bu növ tapşırıqlar adətən qrammatik xarakter daşıyır, belə ki, çoxkomponentli terminlərin siyahısı verilməklə yanaşı, müəllim tələbələrə hansı şəkildə işlənmə ehtimalını da onlara şifahi və ya yazılı şəkildə çatdırır. Belə növ tapşırıqlarda tələbələr həm xarici dildən, həm də ana dilindən terminlərin morfoloci quruluşunu tənzim etməklə yanaşı, belə növ çoxkomponentli texniki terminlərdə məna çalarlığının incəliklərinə yiyələnirlər.Müəllim mötərizə açmaqla orada həmin elektron lampaların adlarını xarici dildə yazmağı tələbələrə tapşırır. Öz ixtisasına dərinlən yiyələnmiş tələbə yəqin ki, mötərizələrdə aşağıdakı terminləri yazacaqdır.Sonra müəllim texniki biliklərin əsasında tapşırıqların həcmi daha da geniş- ləndirərək, həmin elektron lampaların hansı məna daşımalarını xarici dildə yazmaqla yanaşı, sxemdə göstərmələrini tapşırır. Tələbələr ani fikirləşdikdən sonra belə bir sxem çəkirlər:Katod və anodu olan elektron lam pa. İdarəedici setka, anod və katodu olan elektron lampa Ekran, idarəedici setkaları, anod və katodu olan elektron lampa. Müdafiə, ekran, idarəedici, anod və katodu olan elektron lampa.

5. Müqayisə tapşırıqları. Müqayisə xarakteri daşıyan bu növ tapşırıqların məq- sədi ayrı-ayrı terminlərin müxtəlif mənə çalarlığına malik olmanın aydınlaşdırıl- masıdır. Məsələn: elə növ terminlər də vardır ki, bunlar müxtəlif sahələrdə eyni mənə yox, o sahənin özünə görə mənə daşıyırlar. Belə növ terminləri tələbələrə yazdırmaqla, onların müxtəlif mənə çalarlığına malik olmalarını və göstərməyi onlara tapşırır.

6. Sinonimik tapşırıqlar. Bu növ tapşırıqlarda müəllim çalışmalıdır ki, tələbə eyni mənə daşıyan, ancaq müxtəlif şəkillərdə işlənən terminlərin tapılmasını fikirləşsin. Düzdür, söz ehtiyatı zəif olan tələbə bu tapşırığı yerinə yetirməkdə çətinlik çəkəcək, onun həll edilməsinə uzun müddət vaxt sərf edəcəkdir. Belə məqamda müəllim tələbələrə fərdi yanaşmalı və onları lazımi ədəbiyyatla təmin etməlidir ki, tələbələr ədəbiyyat üzərində işləmək iqtidarında olsunlar.

7. Şifrlənmiş terminlərin açılması üzrə tapşırıqlar. Bu növ tapşırıqları verməkdə məqsəd tələbələrdə öz ixtisaslarına aid bilikləri inkişaf etdirmək və həmin terminləri mənşə dildə necə işlənməsi və dilimizə hansı yolla gəlməsini aydınlaşdırmaqdır.

Məsələn: «LAZER» terminini bir çox tələbələr alim, yəni həmin şüanın yaradanın adı kimi başa düşürlər. Müəllim həmin terminin baş hərflərini lövhədə yazır.İngilis dilində həmin terminin açılışı belədir:Light amplification by stimulated emission of radiation.Azərbaycan dilində tərcüməsi:Kənar təsirli şüaların köməyi ilə işığın gücləndirilməsi.Sonra müəllim tələbələrə belə bir tapşırıq verir: Azərbaycan və ingilis dillərində hansı sözlər bir-birini tamamlayır. Çox da çətin olmayan bu tapşırığı tələbələr belə izah edirlər: Didaktikanın sadədən mürəkkəbə prinsipinə əsasən, asan modellərdən başlayıb çətinə gəlmək lazımdır. Qrammatik çalışmalar maqnitafon lentinə belə sxem üzrə yazılır. Əvvəlcə lentə çalışırmanın şərti, ona aid bir nümunə və bundan sonra fasilələr qoyulur. Fasilələr çalışmanın xarakterindən asılı olaraq uzun və qısa ola bilər. icra olunmuş çalışmanı yoxlamaq üçün maqnitafon lentinə diktör mətni yazılır. Qrammatik qaydalar texniki vasitələri ilə tədris edildikdə və təkrarlanıb möhkəmləndirildikdə tələbələr həmin materialı gec unudurlar. Dilin öyrədilməsi prosesini intensivləşdirmək tələbələrin şifahi nitqini inkişaf etdirməkdən ötrü valqaldırandan, maqnitafondan, diafiom və kino-filmlərdən istifadə etmək təxirəsalınmaz bir vəzifədir. Adı çəkilən bu vasitələr dərsdə dil mühiti yaradır, tələbələrdə dilin öyrənilməsinə maraq oyadır və müəllimin işini bir növ yüngülləşdirir.

1. Valqaldıran. Təlimin texniki vasitələri ilə işləmək üçün tələbələrdən ötrü ən asan valqaldırandır. Şifahi nitqi inkişaf etdirmək məqsədilə valqaldırandan tədrisin aşağı mərhələsində daşa çox istifadə etmək lazımdır.vallarda şifahi nitqi inkişaf etdirmək məqsədilə rəngarəng dialoqlar və şifahi nitq mətnləri lazımdır. Bu dialoqları müəllim bir neçə dəfə səsləşdirdikdən sonra, orada tələbələrə məlum olmaayn yeni sözləri lövhədə yazır və onların da yazmasını tələb edir. Şifahi nitqin inkişafının təməlini müəllim əwəl valqaldıran la, sonra başqa texniki təlim vasitələri ilə möhkəmləndirir.

2. Maqnitafon. Xarici dilin təlimində maqnitafondan istifadə üsulundan danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, həmin aparatdan təlim işində düzgün istifadə edilmədikdə dərsə verilən vaxtın çoxu hədəf gedir və maqnitafon nəinki xeyir verir, əksinə təlim işini pozur. Məllim maqnitafondan düzgün və yerində istifadə etdikdə isə həmin aparat tələbələrin şifahi nitqini inkişaf etdirməklə bərabər müəllimin öz ustalığını da artırır.Maqnitafondan xarici dilin tədrisində aşağıdakı məqsədlər üçün istifadə etmək yaxşı nəticə verir. Maqnitafon lentinə yazılan materialın məzmunu elə olmalıdır ki, tələbələr onu eşitdikdədə materiala həvəslə qulaq assınlar.

Eşitmək bacarıq və vərdişlərinin yaradılması psixoloq və metodistlərin diqqətini cəlb etmişdir. Psixoloqlar eksperimental laboratoriya işləri ilə sübut etmişlər ki, xarici dildə eşitmə danışma üçün zəmin yaradır. Tədrisin ilk mərhələsində verilən çalışmalar tələbələrdə eşidib anlama vərdişini inkişaf etdirməyə xidmət etməlidir. Azərbaycan məktəbləri üçün yazılmış dərsliklərdə maqnitafonla çalışma işi aparmaq daha faydalıdır. Bu çalışmalardan bəzi müəllimlər vaxtlı-vaxtında istifadə etmirlər. Ona görə də məktəbi qurtaran kəncələrin nitqi, eşidib anlama vərdişləri lazımi dərəcədə inkişaf etmir və bunun təsiri ali məktəbdə də özünü göstərir. Xarici dili eşidib anlama, kinofilm, kompyüter texnikası nümayiş etdirilən zaman da aşılana bilər.

Xarici dilin tədrisində yazı, dilin başqa aspektləri ilə şifahi nitqi inkişaf etdirmək üçün üzvi surətdə bağlıdır. Psixoloqlar sübut etmişlər ki, yazı şifahi nitqin təməlini qoyur. Ona görə də yazılı çalışmalara tədrisdə çox yer vermək məsləhətdir. Yazı təlimini maqnitafonun köməyi ilə aşağıdakı çalışmalara aparmaq olar:-yeni öyrənilmiş söz və söz birləşmələrini situasiyada vermək;

-boş buraxılmış yerə lazımi sözlərin yazılması. Diktör cümləni axıra qədər oxumur, yarımçıq qalan hissəsini tələbələr tamamlayırlar. Sonra tamamlanmış cümlə oxunur;

ev tapşırığı üçün veriləcək söz və söz birləşməsinin maqnitafon lentinə yazılması;

-müəyyən mövzu ətrafında söhbət aparmaq. Yazılan suallar oxunun və onlara cavab verilir;

-«açar» sözlərlə cümlə düzəltmək və bu nümunələri lentə yazdırıb sonra oxutdurmaq.

Şifahi nitq laboratoriyasına daxil olan linqafon aparatı tələbələrin şifahi nitqinin inkişafında xüsusi

əhəmiyyət kəsb edir. Bu aparat tələbələrin monoloji və dialoji nitqinin inkişafında daha çox istifadə edilir.

Linqafon aparatı ilə iki proqramda iş aparılır. Bunun birincisində tələbələr müəllim və ya yoldaşlarını eşidirlər. Burada tələbələr kartoçkadan geniş istifadə edirlər.

İkinci proqram əsasında tələbələr mətnin məzmununa aid çalışmalarla işləyirlər. Linqafonla aparılan işə içərisində xarici dildə şifahi danışmaq məsələsi ən məhsuldar iş hesab edilir. Çünki, tələbələr bu apartla işlərkən bir növ dil mühitində olurlar. Linqafon yalnız tələbələrin şifahi danışması bacarıq və vərdişlərini deyil, həm də onların eşidib anlama bacarıq vərdişlərini ig etdirməkdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Xarici dillərin tədrisi zamanı kompyuterlərin də rolu böyükdür. Kompyuterdə verilən material həddən artıq çox olmamalıdır. Kompyuter texnikası nümayiş etdirilərkən aşağıdakılara fikir verilməlidir:

- təsvirlər hər cəhətdən düzgün olmalıdır;
- onlar tələbələrin diqqətini özünə cəlb etməlidir;
- təsvirlər tələbələrin söz ehtiyatını artırmalıdır;
- təsvirlər mümkün qədər dil proqramına uyğun seçilməlidir;
- təsvirlərin dili aydın və anlaşılıqlı olmalıdır.

Hər bir təsvir tələbələrə xarici dildən bu və ya digər qaydanı öyrətmək, yaxud təkrarlamaq məqsədi daşmalıdır.

Xarici dilin tədrisində belə mühüm əhəmiyyətə bir xarici dil müəllimi istifadə etməlidir.

HACIYEVA NİGAR, MİRZƏYEVA AYTƏKİN

Bakı Dövlət Universiteti

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” DASTANLARININ DİLİNDƏ MÜRACİƏT FORMALARI

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, ədəbi dilin inkişaf tarixi, “Kitabi-Dədə Qorqud”, nitq etiketləri, müraciət formaları*

The form of address in the language of dastan "Kitabi Dede Korqut"

In article has been spoken about speech etiquette used in the dastan "Kitabi Dede Korqut". Here have given separately features of the use of forms of the address. Speech etiquette of language of this invaluable monument which has played an important role in the history of development of Azerbaijan literary language is represented as the major factor characterizing the national side of our language. Comparison of speech etiquette of language of a dastan "Kitabi Dede Korqut" with present time carried out here too.

Keywords: *Azerbaijan language, history of development literary language, "Kitabi-Dede Korqut", speech etiquette, address forms*

Dastanşünaslıqda belə bir fikir var ki, qəhrəmanlıq dastanı xalqın tarixinin şifahi dərsliyidir. “Kitabi-Dədə Qorqud” qəhrəmanlıq dastanıdır. Ancaq o, Şumer dastanları kimi, bizə tarixin dərinliyindən yazılı şəkildə, kitab halında gəlib çatmışdır. Onu Drezden kitabxanasında qeydə alan müdrik kitabxanaçı da məhz kitab kimi siyahıya salmışdır: “Kitabi-Dədəm Qorqud əla lisani-taifeyi oğuzan”. Doğrudan da, əlimizdə olan “Dədə Qorqud” kitabdır. Və Azərbaycanın uzaq və ilk orta əsrlər keçmiş tarixi-xronoloji və mənəvi-etnik bütövlüyü ilə bu kitabda əks olunur. Burada Azərbaycanın sənədlərlə təsdiq olunan tarixi coğrafiyası var (hələ bir çox hallarda dastandakı hadisələr yazılı sənədləri daha da etibarlıdır), Azərbaycanın milli-etnik mənşəyi – oğuz-qıpçaq kökü göstərilir, əski xaqan və şah idarə üsulundan ibarət qədim türk dövlət quruculuğu əks etdirilir, ordu quruluşu və hərbi-döyüş sistemi, sərhəd qoruculuq institutu haqqında bilik verilir, ailə-əxlaq-tərbiyə mənzərəsi canlandırılır, ölkənin demoqrafik vəziyyəti ilə bağlı dövlət qayğısından danışılır, dövlətin insan şəxsiyyətini qiymətləndirməsindən söz açılır, dilimizin bugünkü əsas lüğət fondu və qrammatik quruluşu ilə tarixin çox dərinliyinə getdiyi təsdiqlənir və s., və s. Heç bir xalqın qəhrəmanlıq dastanında onun tarixi Azərbaycanın müəyyən dövr tarixinin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında verildiyi qədər canlı, mötəbər və dəqiq əks olunmur. Beləliklə, bu tarix nəsil-dən-nəsilə yazılı şəkildə ötürüldüyü, bizə kitab kimi gəldiyi üçün haqqımız var, deyək ki, Dədə Qorqud qəhrəmanlıq dastanı tariximizin yazılı dərsliyidir, ilk dərsliyidir.

Danışq etiketi nümunələri həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatımızın dilində, o cümlədən “Kitabi-Dədə Qorqud”da müşahidə olunur. Türk xalqlarının həyatı, məişəti, qəhrəmanlıq tarixi, dünyagörüşü, inamları, Oğuz ellərinin yaşadıkları ərazilər və s. haqqında zəngin tarixi materiallar verən bu tarixi abidəmizin dilində rast gəlinən nitq etiketləri dilçiliyimizdə kommunikativ situasiyalar və ifadə etdiyi hiss və

emosiyalar baxımından aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılır: 1) müraciət bildirənlər; 2) sağollaşma, vida bildirənlər; 3) təbrik bildirənlər; 4) münasibət, tərif bildirənlər; 5) xahiş, yalvarış bildirənlər; 6) məsləhət, məsihət bildirənlər; 7) xeyir-dua, alqış bildirənlər; 8) təhqir bildirənlər (təhqiredici sözlərlə ifadə olunmuş müraciətlər); 9) hədə bildirənlər; 10) bəd dua, qarğış bildirənlər.

Konnotasiyalar ifadə etdikləri mənaya görə iki yerə bölünür: 1) peyorativ konnotasiyalar; 2) meliorativ konnotasiyalar. *Peyorativ* dedikdə, leksik mənənin tərkibində mənfi, kiçildici, alçaldıcı mənaya malik olan konnotasiyanın komponenti nəzərdə tutulur (5, 301). *Meliorativ* dedikdə isə leksik mənənin tərkibində müsbət mənaya malik olan konnotasiya başa düşülür (5, 201). Dastanın dilində müşahidə olunan nitq etiketi vahidlərini bu baxımdan aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür:

I. Meliorativ konnotasiyalı nitq etiketi vahidləri: 1) müraciət bildirənlər; 2) sağollaşma, vida bildirənlər; 3) təbrik bildirənlər; 4) münasibət, tərif bildirənlər; 5) xahiş, yalvarış bildirənlər; 6) məsləhət, məsihət bildirənlər; 7) xeyir-dua, alqış bildirənlər.

II. Peyorativ konnotasiyalı nitq etiketi vahidləri: 1) təhqir bildirənlər (təhqiredici sözlərlə ifadə olunmuş müraciətlər); 2) hədə bildirənlər; 3) bəd dua, qarğış bildirənlər.

1. Meliorativ konnotasiyalı nitq etiketi vahidləri. Bu qrupa daxil olan nitq etiketi vahidləri ünsiyyətdə olan şəxslər arasındakı mehriban, xoş münasibəti əks etdirən söz və ya ifadələrdən ibarətdir.

Müraciət bildirənlər. Dastanın dilində müxtəlif müraciət formalarına rast gəlinir. Bunlar adresantın adresata həm müsbət, həm də mənfi münasibətini, əks etdirir. Mənfi münasibət bildirən müraciət formaları peyorativ konnotasiyalı nitq etiketi vahidlərinə aid edilmişdir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər salaq:

Aytdılar: “*Xanım*, bu gün Bayındır xandan buyruq söylədir kim, oğlı-qızı olmayanı Tanrı Taala qarğayıbdır, biz dəxi qarğarız, demişdir” – dedilər. Dirsə xan yerindən uru durdı, aydır: “Qalqubanı yigitlərim, yerünüzdən uru durun, bu qərayib bana ya bəndəndir, ya xatundandır”, – dedi (2, s. 25);

“*Kitabı-Dədə Qorqud*” dastanında öz qəhrəmanlığı ilə xüsusi fərqlənən və az qala bütün boylarda adı çəkilən surətlərdən biri də bəylər bəyi Ulaş oğlu Salur Qazandır. Dastanda ona müxtəlif şəkildə müraciət olunur:

Qıyan Selcük oğlu Dəli Dondar aydır: “Bəli, *xan Qazan*, məsləhətdir”. Qaragünə oğlu Qarabudaq aydır: “*Ağam Qazan*, məsləhətdir” (2, s.37); ... aydır: “*Salur Qazan, bəg Qazan!* Ölümisin, dirimisin, bu işlərdən xəbərin yoxmıdır?” – dedi (2, s.40); Dəli Qarçar aydır: “*Hay Dədə Sultan*, Tanrı bunun simüzün də alsun, aruğın da alsun! Haman bəni qapudan tışarı eylə, mədəd!” – dedi (2, s.60).

Dastanda islam dini mifologiyası ilə bağlı “*Əzrayıl*” və “*Cəbrayıl*” adlarına da müraciət edilmişdir:

Əzrayilə buyuruq eylədi kim, *ya Əzrayil*, var, ol dəxi dəli qavatın gözinə görüngil, bənzini sarartğıl, – dedi; canımı xırlatğıl, alğıl, – dedi (2, s.95); Haq Taala Cəbrayilə buyurdu kim: “*Ya Cəbrayil*, var, şol quluma qırq ərcə qüvvət verdim”, – dedi (2, s.143).

Sağollaşma, vida bildirənlər. İnsanlar ünsiyyət bitdiyi zaman, yaxud uzaq məsafəyə gedərkən sağollaşma anında müəyyən söz və ya ifadələrdən istifadə edirlər. Dastanın dilində bunun səciyyəvi nümunələrinə rast gəlirik:

Qanturalı aydır: “Baba, bu sözi sən mana diməmək gərək idin. Çünki dedin, əlbətdə varsam gərək. Başıma qaxınc, yüzümə toxınc olmasun. Qadun ana, bəg baba, *əsən qalun!*” – dedi (2, s.105); Babasının-anasının əlin öpdü, halallaşdı, “*xoş qalun!*” – dedi (2, s.129); İçəri – söhbətə girdi. Dəstur dilədi. “*Bəglər, xoş qalun!*” – dedi (2, s. 146);

Münasibət, tərif bildirənlər. Dastanda belə nitq etiketi vahidləri həyat yoldaşına, oğla, qardaşa ünvanlanmışdır:

Dirsə xan evinə gəldi. Çağırıb soylar, görəlim, xanım, nə soylar?

Aydır:

Bəri gəlgi, *başım baxtı, evüm taxtı,*
Evdən çıqub yürüyəndə səlvi boylum!
Topuğunda sarmaşanda qara saçlum,
Qurulu yaya bənzər çatma qaşlum!
Qoşa badam sığmayan dar ağızlum,
Güz almasına bənzər al yanaqlum,
Qavunum, verəgim, döləgim,
Görürmisin, nələr oldu?! (2, s.25);

Dastanın dilində müraciət obyektinə münasibəti ifadə edən belə nitq etiketi vahidləri arasında Tanrıya ünvanlanan təriflərə də rast gəlinir:

Dəli Domrul burada soylamış, görəlim, xanım, nə soylamış-aydır:

Yucalardan yucasan,
Kimsə bilməz necəsən.

Görklü Tanrı,
Neçə cahillər səni gögdə arar,
yerdə istər.
Sən xud möminlər könlündəsən.
Daim duran cabbar Tanrı,
Baqi qalan səttar Tanrı,
Mənim canımı alur olsan,
sən alğul!

Əzrayilə almağa qomağul! – dedi (2, s. 98) və s.

Dastanda yalvarış mənasında işlədilən nitq etiketi vahidləri Tanrıya müraciətlə də işlədilmişdir: Əzrayil xatunun canın almağa gəldi. Adəmilər əvrəni yoldaşına qıyamadı. Allah Taalaya burada yalvarmış, görəlmiş, necə yalvarmış. Aydır:

Yucalardan yucasan,
Kimsə bilməz necəsən!
Görklü Tanrı,
Çoq cahillər səni
gögdə arar, yerdə istər.
Sən xud möminlərin könlündəsən.
Daim duran cabbar Tanrı
Ulu yollar üzərinə
İmarətlər yapayım sənənin üçün.
Ac görsəm, doyurayım sənənin üçün,
Yalıncaq görsəm, donadayım sənənin üçün!
Alursan, ikimüzün canın bilə alğul!
Qorsan, ikimüzün canın bilə qoğul!
Kərəmi çoq Qadir Tanrı! – dedi (2, s.102).

Məsləhət, nəsihət bildirənlər.

Dədəm Qorqud gəldi. Aydır: “Oğlanım, sən insansan. Heyvanla müsahib olmağul! ...” (2, s.125).

Xeyir-dua, alqış bildirənlər. Bu tip nitq etiketi formulları da müsbət konnotasiyalıdır. Onlar dialoq tərəfdaşı haqqında müsbət məlumat daşıyır və ona yaxşılıq arzulayır. Səciyyəvi nümunələrə nəzər salaq:

Gördilər ki, namus üçün yenilməz, ayıtdılar: “Oğul, uğurun açıq olsun! Sağ-əsən varub gələsən!” – dedilər (2, s.107); Beyrək aydır: “Mərə, yüzünüz ağ olsun! Ağanızun ətməgi sizə halal olsun!” – dedi. (2, s.66);

Üç gündür, yoldan gəldim, doyurun məni
Üç günə varmasun, Allah sevindirsin sizi! – dedi (2, s.69);

Qaçan kim Budağ atsa, Beyrək “Əlün var olsun!” dedi. Uruz atsa, “Əlün var olsun!” derdi. Yegnək atsa, “Əlün var olsun!” derdi. Şir Şəmsəddin atsa, “Əlün var olsun!” derdi. Beyrəgin atası-anası aydır: Dəpəgözün pəri anası gəlüb oğlının parmağına bir yüzük keçürdi. “Oğul, sana ox batmasun, tənünü qılıc kəsməsün!” – dedi (2, 126); Atası-anası: “Yort, oğul! Uğurun açuq olsun, sağ-əsən varub gələsən, gələcəgin varsa!” – dedilər (2, s.149).

2. *Peyorativ konnotasiyalı nitq etiketi vahidləri.* Bu qrupa daxil olan nitq etiketi vahidləri adresantın adresata mənfi münasibətini əks etdirən söz və ya ifadələrdən ibarətdir. Bunlar güclü narazılıqdan doğan qəzəb, kin, intiqam kimi hissləri bildirir və insanın danışıq reaksiyasını göstərir.

Təhqir bildirənlər (təhqiredici sözlərlə ifadə olunmuş müraciətlər).

Kafirin biri aydır: “Qazan bəgdə bir hayfımız qaldı”. Şöklü Məlik aydır: “Mərə aznavur, nə hayfımız qaldı?” (2, s.38);

Bərə çoban, irəğindən-yaqımdan bəru gəlgil!
Baş endirüb bağır başğil!
Biz kafirə salam vergil! (2, s. 39);

Oğlan aydır: “Ya asi məlun, sən pütürünə yalvarırsan, mən aləmləri yoqdan var edən Allahıma sığındım”, – dedi (2, s. 143); Təkür aydır: “Tu yüzünüzə, altmış kişi! Bir oğlanı tutamadınız!” – dedi (2, s. 150) və s.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un poetikası üçün səciyyəvi hesab olunan əlamətlərdən biri də bədii xitablarnın işlənməsidir. Bədii xitablırsız dastanı təsəvvür etmək mümkün deyil. “Kitabi-Dədə Qorqud”un təsir gücünü obrazlılığını, emosionallığını artıran xitablara, demək olar ki, hər abzasda rast gəlmək olar. Hətta dastana daxil olan on iki boydan yeddisinin adında xitab (xanım hey!) işlənməmişdir. Şübhəsiz ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində xitab kimi işlənen leksik vahidləri çıxartsaq o, öz təsir qüvvəsini itirər. “Kitabi-Dədə

Qorqud”da elə məqamlar var ki, obrazın - qəhrəmanın münasibəti müəyyən şəxslə və təktərkiibli cümlələrlə deyil, müraciət bildirən söz və ifadələrlə verilmişdir. Məsələn, “Salur Qazanın evi yağmalandığı boyu bəyan edər” adlı boyda yurdu - yuvası yağı tərəfindən talanmış Qazan xan su ilə belə xəbərləşir: Çağnam - çağnam qayalardan çıxan su, Ağac gəmiləri oynadan su, Həsənlə Hüseynin həsrəti su, Bağ və bostanın ziynəti su, Ayışə ilə Fatimənin nıgahı su, Şahbaz atlar gəlüb içdiyi su, Qızıl dəvələr gəlüb keçdiyi su, Ağ qoyunlar gəlüb çevrəsində yatdığı su, Ordumuñ xəbərin bilürmüsin, degil maña! Qara başım qurban olsun, suyum, saña! — dedi (2, s.41) Nümunədə axırıncı iki misranı çıxmaq şərtilə ("suyum" sözü istisnalıq təşkil edir) bütün misralar bədii xitablardan ibarətdir. K.Vəliyev bu münasibətlə yazır: “Dastanda ayrıca ritm və intonasiya ilə müşayiət olunan, uzun söyləmə şəklində olan xitablar mühüm yer tutur. Xüsusilə genişləniş bədii xitablar ekspressiv məna çalarlıqlarına malik olmaları, mətnə ayrıca bəzək vermələri ilə fərqlənirlər. Genişləniş bədii xitablar əksər boylarda eyni şəkildə işlənirlər” (19, s. 35). Demək olar ki, boyların əksəriyyətində qadın eyni sözlərlə ərinə müraciət edərək onun xarakterik xüsusiyyətlərini sayır. “Dirsə xan oğlu Buğac xan boyını bəyan edər, xanım, hey!” boyunda Dirsə xanın xatını ona belə müraciət edir:

Bəri gəlgi başım baxtı, evim taxtı.

Xan babamın göyğisi,

Qadın anamın sevgisi.

Atam - anam verdiği.

Göz açıban gördüğüm. Könül verib sevdiğim A Dirsə xan...(2, s. 8)

Araşdırmamız göstərdi ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində işlədilən nitq etiketi formulları situasiyadan asılı olaraq ünsiyyətdə olanların bir-birinə qarşı emosional münasibətini ifadə edir. Dastanda müsbət konnotasiyalı nitq etiketi vahidləri mənfi konnotasiyalara nisbətən üstünlük təşkil edir. Fikrimizcə, bu onunla əlaqədardır ki, türklərin gündəlik həyatında tez-tez elə situasiyalar yaranır ki, etiket qaydalarına, yaxud daxili istəyə görə, insan eşitdiyi yaxşı xəbərə (övladın dünyaya gəlməsi, evlənmək, oğlun müharibədən qayıtması və s.) cavab olaraq sevincini bildirir, göstərilən xidmətə görə (yeməyə, suya, işə, xoş rəftara görə) təşəkkür edir, yaxın adamın itirilməsi ilə, bədbəxtliklə (xəstəlik, qəza, iflas, uğursuzluqla) bağlı olaraq başsağlığı bildirir. Qəzəb, acıq hissi isə, adətən, bəd dua, lənət və qarğışlarda özünü göstərir ki, bunları da dini əsaslara görə, öz nitqində istifadə etmək məsləhət deyil.

Dastan üzərində aparılan tədqiqat göstərir ki, emosionallığı, obrazlılığı artırmaq məqsədilə bir çox hallarda həmcins bədii xitabların sonuncusunda təyin olunan saxlanılmaqla əvvəlkilər ixtisar oluna bilər. “Kitabi - Dədə Qorqud”da müxtəlif cansız varlıqlara, heyvanlara edilən müraciət bildirən sözlər qədim insanların, əcdadlarımızın müxtəlif totemlərə inamı ilə əlaqədardır. Həmçinin müraciət və təsvir obyektini kimi götürülən obrazların, əşyaların xarici görkəmi, xarakteri, əlamət və keyfiyyəti poetik bir dillə mübaliğəli şəkildə vəsf olunur. Və şübhəsiz ki, bu xalqın öz qəhrəmanını necə görmək istəməsindən irəli gəlir.

Nəticə olaraq qeyd edək ki, dilimizdə işlənən nitq etiketlərinin konnotativ semantikasının təhlili ona görə aktualdır ki, bu yalnız müəyyən dilçilik məsələlərinin həllinə imkan yaratmır, eyni zamanda, xalqın mədəniyyət və psixologiyasını daha dərinə anlamağa yardım edir, insanların daxili aləmini, kommunikanların davranış formalarını müəyyən edir.

Ədəbiyyat

1. Aksan D. Türkçenin Söz Varlığı. Ankara: Engin Yayınevi, 1996
2. Kitabi-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: “Öndər nəşriyyat”, 2004
3. Əfəndiyeva T. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri. Bakı, 2001
4. Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, 2001
5. Hacıyev T. Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz. Bakı: Elm, 1999
6. Hacıyev T. Yazıçı dili və ideya-bədii təhlil. Bakı: Maarif, 1976
7. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. 1 c. Bakı, 2013
8. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, 2003
9. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri. VI cild. Bakı: Təhsil, 2003
10. Məhərrəmov R. “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz xəzinəsi. Bakı: Elm və təhsil, 2009
11. Məmmədova A. “Dədə Qorqud Kitabı”nın leksikası. Bakı: Nurlan, 2009
12. Tanrıverdi Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud”un obrazlı dili. Bakı, Nurlan, 2006
13. Tanrıverdi Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası. Bakı, Nurlan, 2007
14. Türkoloji araşdırmalar – 1 (monoqrafik tədqiqatlar toplusu). Bakı: Elm və təhsil, 2015
15. Vəliyev K. Azərbaycan dilinin poetik sintaksisi. Bakı, 1981
16. Костомаров В. Г. Русский речево́й этикет // «Русский язык за рубежом», 1967, № 1.
17. Матвеева Т.В. Полный словарь лингвистических терминов. Ростов-на-Дону: Феникс, 2010
18. Стернин И.А. Русский речево́й этикет. Воронеж, 1966
19. Формановская Н.И. Речево́й этикет и культура общения. М.: Высшая школа, 1989

HAQVERDİYEVA AYSEL
Bakı Dövlət Universiteti

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏKİ QOŞA SÖZLƏR ARASINDA
TABESİZLİK ƏLAQƏSİNƏ DAİR

Açar sözlər: *söz, əlaqə, qoşa, tabesizlik, sintaktik*

Coordinating connection between pair words in the modern Azerbaijani language

The article deals with the analysis of the pair words in the synchronous aspect in the modern Azerbaijani language. The special attention is given to the syntactic connection between the components of the pair words. It is emphasized that there is exactly a coordinating connection between the components of the pair words. The scientific – theoretical literature on the studied subject in the Russian, Azerbaijani and other Turkish languages are creative used in the article. The theoretical theses of the article are based on the concrete examples from the Azerbaijani writers works.

Keywords: *words, connection, pair, coordinating, syntactic.*

Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlərin bir növü kimi qoşa sözlər göstərilir. Digər türk dillərində olduğu kimi müasir Azərbaycan dilinin də leksik fondunun müəyyən bir qismini qoşa sözlər təşkil edir. Əslində türk dillərində qoşa sözlərin yaranma tarixi çox qədimdir. Ə. Rəcəbli qədim Göytürk dilində mürəkkəb sözlərdən danışarkən mürəkkəb sözlərin bir növü kimi qoşa sözləri də göstərir və abidələrdən nümunələr təqdim edir. Alim göstərir ki, bu tip konstruksiyaların tərəfləri sinonim sözlərdən ibarət olur. Məsələn, *söz-sab* “*söz-sov*”, *kız-kuduz* “*qız-gəlin*”, *it-yarat* “*önmək-yetmək*”, *tünli-künli* “*gəcəli-gündüzlü*”, *yok-çığay* “*yox-yoxsul*”, *inili-eçili* “*kiçikli-böyükü*” və s. (1, 385-386).

İ. Yeqerovun fikrincə, “Qoşa sözlər türk dillərində erkən dövrlərdə meydana gəlmişdir” (2, 15). Yazılı abidələrimizə müraciət etdikdə orada qoşa sözlərdən çox istifadə edildiyinin şahidi oluruq. İstər Orxon-Yenisey abidələrinin dilində, istər Mahmud Kaşğarının lüğətində, istərsə də “Kitabi-Dədə Qorqud”da qoşa sözlərə rast gəlirik. M. Adilov “Divani-lüğəti türk”də 42 qoşa sözün işləndiyini qeyd edir. Dil tarixçisi Ə. Tanrıverdi dilimizin müəyyən tarixi dövrlərində işlənmiş qoşa isimlərə və ya mürəkkəb sözlərə bu nümunələri göstərir: *Yedi gün, yedi gece yeme-içme oldı. Dünya-ələm gözüne qaranqu oldı. Sizi yamrı-yumru tadım-dayəm sandım* (“Kitab”); *Yemək-içmək yaxşılıq günün görün* (Q.Bürhanəddin). Əlavə edək ki, araşdırmalarda *əcəl-məcəl, bədəl-mədəl* kimi sintetik üsulla yaranan mürəkkəb isimlərin XIX əsrə qədər işlənmədiyi göstərilir” (3, 229). Göytürk dönməindən bəri türk dillərində görünən qoşa sözlər bu gün də aktiv halda işlənməkdədir.

Ümumiyyətlə, qoşa sözlər mürəkkəb dil vahidlərindən sayılır. Onların mürəkkəbliyi onunla səciyyələnir ki, onların morfoloji, leksik-semantik və sintaktik xüsusiyyətləri birləşib bir tam vəhdət əmələ gətirir. “...bu kateqoriya özündə həm mürəkkəb sözlərin, həm frazeoloji birləşmələrin, həm sərbəst söz birləşmələrinin, həm də digər struktur söz qruplarının (xüsusiləşməyən əlavələr, təkrarlar və s.) əlamətini birləşdirir” (4, 15).

Türkoq F. Zeynalov yazır: “...müəyyən qisim sinonim sözlər birləşərək, daha doğrusu yanaşaraq çoxluq məfhumu bildirən qoşa sözlər yaradır” (5, 96). F. Zeynalov həmçinin bildirir ki, türk dillərində bu tip sözlərin tərəfləri sinonim, antonim və yaxın mənalı sözlərdən ibarət olur. Məsələn, *oğul-uşaq, baş-ayaq, ar-arvad, bacı-qardaş* və s. Müasir Azərbaycan dilində tərəfləri sinonim və antonim sözlərdən ibarət olan qoşa sözlər çoxluq təşkil edir. Məsələn, *Biz tamam sel-su içində gəlib alaçığa çıxdıq*. (İ. Əfəndiyev “Ceyran ovu”); *Qohum-əqrəba, tanış-biliş arxasınca deməsə də arxasınca onu məzəmmətləyəcəkdirlər* (A. Rəhimov “Nişan üzüyü” s. 8); *Yox, Bakının istisina, toz-torpağına mən dözə bilmərəm* (İ. Əfəndiyev. “Mahni dağlarda qaldı” s. 358); *Gecə-gündüz arpa yeməkdən kökəlib, tükünü töküüb daha da gözəlləşmişdir*. (İ. Hüseyinov. “Saz”); *Mən onun xəyallarını, arzularını alt-üst eləmək istəmədim*. (İ. Əfəndiyev “Məhv olmuş gündəliklər” s. 318).

Dildə işlənən qoşa sözlər müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən tədqiq olunmuşdur. M. Adilov türk dillərində işlənən qoşa sözlər haqqındakı ilk tədqiqatların K. Foya aid olduğunu qeyd edir (6,147). Rus dilçilərindən İ. Q. Yeqerov (2), A.V. Federov (7), A.N. Kononov (8), E. İ. Ubryatova (9), N.A. Baskakov (10) və digərləri tədqiqatlarında qoşa sözlər mövzusunda az və ya çox dərəcədə toxunmuşlar. Türk dilçisi M. Önər (11), tatar dilçisi F. Qəniyev (12), Azərbaycan dilçiləri M. Adilov (13), Y. Seyidov (14), Q. Kazımov (15), B. Xəlilov (16), Ə. Rəcəbli (1), M. Əlizadə (4), Ə. Tanrıverdi (3) və digərləri qoşa sözləri diaxronik və sinxronik planda araşdırmışlar. Lakin Azərbaycan dilçiliyində qoşa sözlərdən və onların tədqiqindən söz

düşdükdə ilk növbədə M. Adilovun xidmətləri xatırlanır. Alimin dilimizdəki qoşa sözlərlə bağlı araşdırmaları öz aktuallığını bu gün də qoruyub saxlamaqdadır.

Qoşa sözlərin tərəflərinin ifadə vasitələrinə gəldikdə bu haqda dilçilər arasında demək olar ki, yekdil bir fikir hökm sürür. Türk dillərindəki qoşa sözlərin tərəfləri sinonim, antonim, sinonim və antonim sözlərdən ibarət olur. Məsələn, *Bu sehirli şüşədən görürəm ki, sağ-salamatsan, maşallah.* (Anar. “Yaxşı padşahın nağılı” s. 541); *Kişi, mən artıq-əskik söz deyib səni bihörmət eləmirəm* (İ. Əfəndiyev “Mahmı dağlarda qaldı” s. 370); *Əlindəki stəkan yerə düşüb çilik-milik olmuşdur* (E. Zeynallı “İkinci addım” s. 21). Müasir Azərbaycan dilində qoşa sözlər arasında defis işarəsi qoyulur. Lakin müasir türk dillərindəki qoşa sözlər arasında defis işarəsi qoyulmur. Əslində qoşa sözlərin defislə yazılması məcburi və ya daimi deyildir. Dilin inkişafı prosesində qoşa sözlərin komponentlərindən birisi öz vurğusunu tamamilə itirə bilər. Bu kimi hallarda isə belə sözləri defislə yazmağa ehtiyac da qalmır.

Qoşa sözlər digər türk dillərində də hərtərəfli şəkildə tədqiq olunub. Tatar dilçisi F.Qəniyev türk dillərində təkrar söz qruplarının meydana gəlməsinin səbəblərini göstərmişdir. Alim qoşa sözlərin türk tayfaları arasında təmasın sıx olduğu dövrdə meydana çıxdığını söyləyir. Müxtəlif şivələrdə danışan tayfalar başqa şivədə danışan qəbilə və tayfaya hər hansı bir əşyanın, hərəkətin və ya əlamətin adını izah edərkən qoşa sözlərdən istifadə etmişlər (12,103). F. Qəniyev tatar dilindən bu nümunələri göstərir: *savıt-saba* “*kap-kacak*”, *bala-çağa* “*çölük-çocuk*”, *mal-tuvar* “*mal-mülk*”, *ukuv-ukıtu* “*təlim-təhsil*”, *yalğış-yolğış* “*yalan yanlış*”, *aldav-yoldav* “*yalansız-yolansız*”, *alış-bireş* “*alış-veriş*”, *cil-tavıl* “*yel-fırtına*” və s. Alimin fikrincə, bu sözlərin ikinci qismi tatar ədəbi dilində işlənmişdir. Lakin qazax, uyğur, qırğız, türk dillərində görünür. Müxtəlif şivələrdə bir mənalı iki sözlü leksik vahidlər digər şivələrə asanlıqla izah olunsun deyərək qoşa işlənmişlər. Bəzən bir türk dilində hər iki tərəfi leksik mənə kəsb etməyən qoşa sözün bir komponentinin mənası digər türk dilində və yaxud dialektində işlənə bilər. Məsələn, tatar dilində *ıbir-çıbir* “*kiçik şeylər*” anlamında qoşa söz var. Bu söz Azərbaycan dilinin Bakı dialektində (Novxanı kəndi) *ıbir-çubur* şəklinə işlənir. Bu qoşa sözün birinci tərəfi “*ıbir*” qırğız dilində “*kiçik, kiçik olmaq*” mənalarda işlənir. Beləcə bir tərəfi asemantik görünən qoşa sözlərin əslində ikinci tərəfi hər hansı bir türk dilində və dialektində yaşayır. Lakin türk dillərində qoşa sözlərinin əksəriyyətinin hər iki tərəfi canlı danışıq dilində yaşamaqdadır.

Bəzi dilçilər qoşa sözləri mürəkkəb söz, bəziləri sabit birləşmə, bəziləri söz birləşməsi kimi qəbul edir. Bir çox alimlər qoşa sözləri söz birləşmələrinə bənzədirlər. Q. Kazımovun fikrincə, “...qoşa sözlər söz birləşmələrinin ibtidai və ilkin strukturuna yaxındır” (15, 38). Y. Seyidov da qoşa sözlərlə söz birləşmələrinin oxşar xüsusiyyətlərini göstərmişdir. Alimin fikrincə, söz birləşmələrinin olduğu kimi, qoşa sözlərin də tərəfləri ayrı ayrılıqda ifadə olunur və ayrıca yazılır. Komponentlərin hərəsinin öz vurğusu olur (14, 57).

“...qoşa sözlər söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlər arasında keçid vəziyyətində olan xüsusi tipli söz qrupudur. Komponentlərinin mütləq semantik birlik əldə etməsi və birləşməsi yolu ilə bu vahidlər mürəkkəb sözlərə doğru tədrici inkişaf prosesindədirlər” (4, 24). Təbii ki, qoşa sözlərin böyük əksəriyyəti sonucda mürəkkəb sözə çevrilir.

“Söz birləşmələrindən bəhs edərkən türk dillərində çox yayılan və qoşa sözlər adı ilə məşhur olan “*əl-ayaq, qol-budaq, səs-küy, dərə-təpə, çay-may, kitab-mitab*” kimi ifadələr xüsusi olaraq diqqət cəlb edir. Bu cür sözlər Avropa dillərində, eləcə də rus dilində ancaq şifahi nitqlə bağlı olaraq işlənirsə türk dillərində məhsuldar sözyaratma üsullarından biri olub, həm ümumxalq danışıq dilində, həm də yazılı ədəbi dildə geniş dairədə işlənə bilər və çox rəngarəng, zəngin xüsusiyyətlərə malikdir” (18, 11).

AMEA-nın nəşri olan Müasir Azərbaycan dili kitabının II cildində qoşa sözlər haqqında oxuyuruq: “Sintaktik yolla düzələn isimlərin bu tipi iki sözün birləşməsindən əmələ gələrək tərəfləri təşkil edən sözlərin leksik mənasına uyğun olaraq topluluq, ümumilik, ekspressivlik ifadə edir” (19,90). Əsərdə qoşa isimlər iki yerə bölünür: 1. Hər iki tərəfi müstəqil leksik mənaya malik sözdən təşkil olunur; 2. tərəflərdən biri (birincisi) lüğəti mənə daşıyır, ikincisi isə leksik mənadan məhrum olub, birinci sözün təhrif olunmuş səsənməsindən ibarət olur. İkinci tip, yəni, tərəflərindən biri leksik mənə daşımayan qoşa isimlər haqqında yazılır: “...Belə sözləri şərti olaraq qoşa isimlər hesab etmək olar. Çünki ikinci tərəf müstəqil mənaya malik olmasa da, birləşmə daxilində xüsusi forma kimi qrammatik leksik mənə daşıyır. Birləşməyə topluluq və ümumilik çaları verir. Belə qoşa sözlər də müxtəlif yolla əmələ gəlir” (19,91). Bu tip sözlər müasir Azərbaycan dilində aktiv halda işlənə bilər. Məsələn, *Papıros çəkə-çəkə yorğun-argın nə barədəsə söhbət edirdilər* (İ. Hüseyinov “Saz” s. 143); *Onlar kol-koslardan, ağaclardan, daşlardan tuta-tuta dağın zirvəsinə qalxdılar* (İ. Məmmədli “Kök” s. 216); *Az-maz yadına gəlir ki, uşaqlıqda nənəm bu hekayədən danışardı* (Anar “Əlaqə” s. 539).

“Qoşa isimlər bir qayda olaraq defislə yazılır və tərəflər bağlayıcısız birləşir. Qoşa isimlərin sıralanmasında da müəyyən qanunauyğunluq var:

a) əvvəl azhecalı, sonra çoxhecalı söz gəlir; b) sözlərdə hecaların sayı eyni olduqda saitle başlayan söz əvvəl gəlir” (19, 91).

Azərbaycan dilinin morfoloqiyası üzərində aparılmış son tədqiqat işlərindən olan B. Xəlilovun əsərində də qoşa sözlər öyrənilmişdir. B. Xəlilov da özündən əvvəlki alimlər kimi bu tip sözləri iki qrupa bölmüşdür. Tərəfləri müstəqil leksik mənaya malik olanlar, tərəflərindən biri müstəqil leksik mənaya malik olmayanlar.

“Bəzən qoşa sözlər, o cümlədən qoşa isimlər söz birləşmələri ilə qarışdırılır. Qoşa sözlər müəyyən cəhətdən söz birləşmələrinə oxşasalar da ondan fərqlənir. Ona görə də qoşa sözlər mürəkkəb sözlərə daxil olan xüsusi bir söz qrupu kimi öyrənilir” (16, 71).

B. Xəlilov qoşa sözlərin yaranmasında fonem qoşalaşmasının böyük rolu olduğunu göstərir. Alimin fikrincə, qoşalaşmış fonemlər mənənin ifadəsində güclü faktor kimi çıxış edir (4, 42). M. Əlizadə qoşa sözlərin yaranmasında iki istiqaməti göstərir: dildaxili prosesi və dilxarici amilləri (16, 70). Azərbaycan dilində qoşa sözlər müəyyən qanunauyğunluğa malikdir. Azhecalı söz çoxhecalı sözdən əvvəl gəlməli, tərəflərin hər ikisində hecaların sayı eyni olmalı, saitle başlanan söz birinci, samitle başlanan söz isə ikinci gəlməlidir.

Azərbaycan dilçiliyində qoşa sözlər haqqında müəyyən tədqiqatlar aparılsa da qoşa sözlərin tərkib hissələri arasındakı əlaqələr hələ də tam öyrənilməmiş qalır. M. Önər qazax, qırğız, tatar dillərində bu tip sözləri təkrar qruplar adı altında tədqiq etmişdir və onlar arasındakı sintaktik əlaqə barəsində bəhs etməmişdir. Məsələn, tatar: *karıy karıy* “baka-baka”; qırğız: *entige-entige* “nəfəs-nəfəsə”, *oltura-oltura* “otura otura” və s.; qazax: *ayta ayta*, *söyley söyley* və s. (11, 228) Maraqlıdır ki, M.Önər yalnız mürəkkəb feillər içərisində təkrar qruplarından bəhs etmişdir.

Qoşa sözlərin tərkib hissələri arasında hansı sintaktik əlaqənin olması da birmənalı deyil. “...mürəkkəb sözlərin tabesiz və tabeli olmaq üzrə aparılan bölgüsü şərtidir” (13, 77). M. Adilov qoşa sözləri tabesizlik əlaqəsi ilə düzəlmiş sözlər kimi göstərir. Mürəkkəb sözlər içərisində yalnız qoşa sözlər tabesizlik əlaqəsi ilə düzəlir. Bəzi alimlər tabesizlik əlaqəsi ilə düzəltdiyi üçün qoşa sözlərə leksik konstruksiya, tabelilik əlaqəsi ilə düzələn sözlərə isə sintaktik konstruksiya deyilir (20, 104-105). A.N. Kononov qoşa sözlərin yeni mənə yaratmasını qəbul etmir. Onun fikrincə, bu sözlər topluluq, ümumilik bildirir. N. Baskakov isə məhz qoşa sözləri mürəkkəb söz hesab edir, tabelilik əlaqəsi ilə düzələn sözləri isə tərkibi sözlər adlandırır (10, 78).

Qoşa sözlər arasındakı tabesizlik əlaqəsi onların cümlənin həmcins üzvlü olmasından irəli gəlir. “Belə sözlərin komponentləri bir vahiddə birləşdikdə öz mənasını itirmir və bəzən cümlənin həmcins üzvlərinə bənzəyir” (13, 99).

Azərbaycan dilçiliyində qoşa sözlər haqqında tədqiqat aparmış M. Əlizadə qoşa sözlərin komponentləri arasında tabesizlik əlaqəsinin olduğunu söyləyir. “Cümlənin həmcins üzvlərinin birləşməsi ilə düzələn mürəkkəb sözlərin səciyyəvi xüsusiyyəti ümumi mənənin əmələ gəlməsi üçün komponentlərin öz aralarında tabesizlik prinsipi üzrə, yəni bərabər hüquqla birləşməsidir. Komponentlər bir-birilə tabesizlik əlaqəsi ilə bağlansalar da, onların birləşməsinə şərait yaradan daxili rabitə mövcuddur. Mürəkkəb sözün komponentlərinin nisbi müstəqilliyinə baxmayaraq mürəkkəb sözün zəruri əlamətlərindən biri olan ümumi mənə vəhdəti bu kimi sözlərin əmələ gəlməsində mühüm rol oynayır” (6, 147).

Əslində qoşa sözlərin tərkibindəki leksik vahidlər arasında daxili rabitə əlaqəsi mövcuddur. Qoşa sözün tərəfləri nisbi müstəqilliyə malik olsalar da, ümumi mənə vəhdətinə malik olurlar.

C. Muradovun fikrincə, qoşa sözlər dildə artıq sabitləşmiş və lüğət tərkibinə daxil olmuşdur. Bu onunla təsdiqlənir ki, onların müəyyən sayı vardır. Lakin onların sabitliyi heç də o demək deyildir ki, bunlar frazeoloji birləşmələrdir. Tabesiz söz birləşmələri isə sərbəst və produktiv birləşmələr hesab olunur (21, 47).

Bildiyimiz kimi, tabesizlik əlaqəsi qrammatik cəhətdən bərabərhüquqlu komponentlər arasında reallaşır. Qoşa sözlərin tərəfləri bir-birinə tabe olmadığına görə onların komponentləri arasında da tabesizlik əlaqəsi olur. Tabesizlik əlaqəsi qoşa sözlərin əmələ gəlməsi üçün imkan yaradır.

Qoşa sözlər haqqında çox yazılsa da, qoşa sözlərin komponentləri haqqındakı sintaktik əlaqə o qədər geniş şəkildə tədqiqata cəlb olunmamışdır. Azərbaycan dilçilərindən ilk M. Adilov mürəkkəb sözlərin tərkib hissələri arasındakı sintaktik əlaqələrdən bəhs edərkən qoşa sözlər arasındakı tabesizlik əlaqəsindən bəhs etmişdir. Alim öz fikirlərini əsaslandırmaq üçün rus dilçilərinin fikirlərinə müraciət etmişdir. Lakin rus dilçiliyində də mürəkkəb sözlərin komponentləri arasındakı əlaqələrdə mübahisəli məqamlar çoxdur. E. Ubryatova belə fikir irəli sürür ki, türk dillərindəki qoşa sözlərin tərəfləri arasında yanaşma və uzlaşma əlaqəsi vardır (9, 156). E. Ubryatovanın bu fikri sonralar Ç.Q.Sayfullin tərəfindən də dəstəklənmişdir. Lakin bu, tamamilə yanlış fikirdir. Bu fikrin yanlış olduğu M.Adilov tərəfindən də qeyd olunmuşdur. Tabelilik əlaqəsində mütləq tərəflərdən biri o birindən asılı olmalıdır. Lakin qoşa sözlərdə belə əlaqə yoxdur. Komponentlər bir-birinə tabesizlik əlaqəsi ilə bağlanır. Tabesiz söz birləşmələrində idarə və uzlaşma əlaqəsindən danışmaq düzgün deyildir. Qoşa sözlərin komponentləri deyil, qoşa sözlərin özləri digər üzvlərlə tabesizlik əlaqəsində olur. “Bu kimi mürəkkəb sözlərin ümumi mənasının əmələ gəlməsində hər iki komponent eyni hüquqla çıxış edir” (13, 103).

Azərbaycan dilçisi M. Əlizadə qoşa sözlərin linqvopoetik xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən bu tip sözlərin komponentləri arasında sintaktik əlaqənin varlığı haqqında da yazmışdır.

M. Əlizadə qoşa sözlərlə söz birləşmələrinin fərqli cəhətləri kimi onlar arasındakı sintaktik əlaqələri göstərir (4, 19). M.Əlizadə onlar arasındakı bu fərqləri çox düzgün qeyd edir. Bildiyimiz kimi, ismi və feili birləşmələrin tərəfləri arasında tabelilik əlaqəsi, qoşa sözlər arasında isə tabesizlik əlaqəsi mövcud olur. Qoşa sözlərin tərəfləri arasında mövcud olan əlaqələrə də münasibət müxtəlifdir. Qoşa sözlərin tərəfləri arasında tabesizlik əlaqəsinin olması qeyri –şərtsiz qəbul olunsun da rus alimləri A.Fedorov (7) və A.N.Kononov (8) qoşa sözlərin komponentləri arasında uzlaşma və yanaşma əlaqəsinin olduğunu yazırlar. Lakin M.Əlizadə haqlı olaraq bunun səhv fikri olduğunu qeyd edir. Çünki qoşa sözlərin komponentləri arasında heç bir tabelilik əlaqəsi ola bilməz. Buradakı tərəflər biri digərinə tabe deyil. Ümumiyyətlə, qoşa sözlərin komponentləri arasında hər hansı asılılıqdan danışmaq qeyri-mümkündür. Qoşa sözlər bəzən cümlənin həmcins üzvləri ilə eyniləşdirilir. "...qoşa sözlərin komponentlərinin mütəhərriqliyi, bəzən yerini dəyişə bilməsi, digər sinonim məzmunlu sözlər əvəz olunması, bir sıra hallarda komponentlər arasına bağlayıcıların(məhz tabesizlik bağlayıcılarının)artırılma bilməsi, eyni bir şəkildənin (istər leksik, istərsə də qrammatik) paralel olaraq hər iki komponentə artırılması xüsusiyyəti və nəhayət qoşa sözü təşkil edən vahidlərin cümlənin həmcins üzvlərindən formalaşması, yaxud əksinə, həmcins üzvlərə çevrilməsinin mümkünlüyü (onlar arasındakı əlaqə də məhz tabesizlik əlaqəsidir) və s. cəhətlər qoşa sözlərin tabesizlik əlaqəsi əsasında formalaşdığını sübut edir (4, 21).

Qoşa sözlər arasında heç vaxt tabelilik əlaqəsindən danışmaq olmaz. Qoşa sözlər özləri digər sözlərlə tabelilik əlaqəsində olurlar. Qoşa sözlər söz birləşməsinin tabeəddi tərəfi kimi **uzlaşma, idarə, yanaşma** əlaqəsi yaradırlar.

Uzlaşma əlaqəsi, məsələn, *Onların yanına gəlib-gedənlər aula sanki yeni mühit gətirmişdirlər(B. Mikayılı "İlk sınaq" s. 75); Müəllimlər otağından başqa siniflərin hamısının qapı-pəncərəsini açıq qoyub getmişdi., içinə toyuq-cücə, it-pişik dolurdu (İ. Hüseynov "Saz" s. 157).*

İdarə əlaqəsi, məsələn, *Uşaqlar Əbdülhüseyn kişinin evdə qoyduğu qayda-qanunlara əməl edirdilər(İ. Məmmədli "Nur" s. 46); Padşah üz-gözünü turşutdu, aman Allah, bu nə vəhşilikdir?-dedi. (Anar "Yaxşı padşahın nağılı" s. 531).*

Yanaşma əlaqəsi, məsələn, *İsfəndiyar kişi qəmli-qəmli gülümsündü (İ.Hüseynov); Müəllim bu dəhşətli gecədə tək-tənha meşədən odun qırıb gətirən bu on dörd yaşlı oğlanın səsindəki həyat qiğılıcımına heyrət edərək cavab vermədi (İ. Əfəndiyev).*

Araşdırmadan belə nəticəyə gəldik ki, müasir Azərbaycan dilində qoşa yazılan sözlər dinamik şəkildə işlənməkdədir və belə sözlərin komponentləri arasında yalnız tabesizlik əlaqəsi mövcuddur.

Ədəbiyyat

1. Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin leksikası. Bakı: Nurlan, 2004
2. Егоров И.Г. Словоcложение в тюркских языках//Структура и история тюркских языках.М.:Наука, 1971
3. Танrıверди Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Elm və təhsil, 2017.
4. Əlizadə M. Azərbaycan dilində qoşa sözlər və onların linqvopoetik xüsusiyyətləri. Filologiya üzrə fəlsəfə doktorluğu dissertasiyası. Bakı: 2014
5. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Bakı: MBM nəşriyyatı, 2008
6. Adilov M. Azərbaycan dilində qoşa sözlər, Filoloji fakültənin əsərləri, Bakı: ADU nəşriyyatı, 1958. s. 147-164.
7. Федеров А.В. Язык и стиль художественного произведения.М: Гос. Изд-ство художественной литературы,1963.130 с.
8. Кононов А.Н.Грамматика современного турецкого литературного языка.М-Л.:Изд.АН СССР,1956
9. Убрятова Е.И. Парные слова в якутском языке. Язык и мышление,АН СССР, Москва – Ленинград,т.XI с. 316
10. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. (Фонетика м морфоогия) ч. 2, Москва , 1952.
11. Önər M. Bugünkü Kırçak türkçesi. Ankara: TDK 1998
12. Ganiyev F. Bugünkü tatar türkçesi söz yapımı. Ankara: 2013.
13. Adilov M. Əsərləri, I.c. Bakı: Elm və təhsil, 2010.
14. Seyidov Y. Azərbaycan dilində söz birləşmələri, Bakı: BDU nəşriyyatı, 1992
15. Kazımov. Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Ünsiyyət, 2000
16. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası, II c. Bakı: Nurlan, 2017.
17. Adilov M. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Bakı: Elm, 1974
18. Seyidov Y.,,Abdullayev Ə.Z, A.M.Məmmədli Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: söz

birləşmələri, tabeli mürəkkəb cümlələr, frazeologiya. IV c. Bakı: 2014, 593 s.

19. Müasir Azərbaycan dili, II c. Bakı: Elm nəşriyyatı, 1980.

20. Кононов Н.А. Грамматика узбекского языка Ташкент. 1948, с. 104-105.

21. Muradov.C.X.Tabesizlik əlaqəli söz birləşmələri. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiya. Bakı. 2001

Bədii ədəbiyyat:

İ. Əfəndiyev, Anar, A. Rəhimov, B. Mikayılı, İ. Məmmədli, İ. Hüseynov, E. Zeynallı.

HƏSƏNOVA NİGAR, MƏMMƏDOVA KÖNÜL

Azərbaycan Texniki Universiteti

İNGİLİS DİLİNDƏ ELMİ-TEKNİKİ TƏRCÜMƏNİN LEKSİK VƏ QRAMMATİK PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: *elmi-texniki tərcümə, mətn, feil, qrammatik terminlər, ptərcümə*

The difficulties of scientific-technical translation and developments of technique

This article deals with the difficulties of scientific-technical translation and developments of technique. Problems arising during the translation and elimination methods of these matters have been reflected in this article, too. Important terms of the translation are those that the text should be rich in content; idea should be fully clear and laconic and should keep the norms of the literary language.

Keywords: *scientific and technical translation, text, verb, grammar terms*

Texnikanın sürətlə inkişafı və elmi-texniki informasiyanın genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq, elmi-texniki tərcümənin praktik əhəmiyyəti xeyli artmışdır. Tərcümə zamanı meydana gələn çətinlikləri aradan qaldırmağın yollarını göstərən bu məqalədə əsas məqsəd elmi-texniki mövzuda mətnin müxtəlif elementlərini analiz edə bilmək, düzgün tərcümə etmək bacarığı və vərdişlərini inkişaf etdirməkdir.

Giriş və üç hissədən ibarət olan bu məqalədə əsasən ingilis və Azərbaycan dillərinin leksik, qrammatik və stilistik xüsusiyyətləri aydınlaşdırılır.

Birinci hissədə, yəni «Elmi-texniki tərcümənin leksik problemləri»ndə elmi texniki tərcümənin bəzi xüsusiyyətlərindən, neologizmlərin yaranması üsullarından, onların qurulmasından və tərcümə vasitəsi ilə çatdırılmasından bəhs edilir.

İkinci hissədə – «Tərcümənin qrammatik problemləri»ndə praktik tərcümə zamanı rast gələn olduqca mürəkkəb qrammatik quruluşlar araşdırılır. Feilin şəxsiz formaları və onların tərkiblərinin izahına xüsusi yer ayrılır. Bu hissədə xüsusilə ingilis və Azərbaycan dillərinin müxtəlif struktur quruluşundan irəli gələn tərcümə problemlərinə fikir verilir, məchul növlü tərkiblər, sözün çoxmənalılığı və çox funksiyalılığı izah edilir.

Üçüncü hissədə – «Elmi-texniki mətnlərin praktik tərcüməsi»ndə isə texniki məqalələrin başlıqlarının struktur və tərcüməsi açıqlanır.

Elmi-texniki məqalələri tərcümə edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, onların dili ümummilli dilin bir hissəsi olsun. Elmi-texniki ədəbiyyatın dilini bədii ədəbiyyatın dilindən fəqləndirərkən əsas cəhət mətnlərdə müəyyən edilən termin bolluğudur. Mətnin tam dolğun bir şəkildə tərcüməsi üçün vacib olan tələblər aşağıdakılardır:

1. Orijinalda olan mətnin dəqiq dolğun verilməsi;

2. Fikrin tam aydınlığı ilə lakonik formada çatdırılması. Bunun üçün ingilis dilinin spesifik xüsusiyyətlərini Azərbaycan dilində əks etdirmək vacib deyil. Burada milli kalorit gözlənilməlidir;

3. Tərcümə tam şəkildə Azərbaycan ədəbi dilinin normalarını özündə qoruyub saxlamalıdır. Tərcümə zamanı Azərbaycan dilində yox dərəcəsində olan, lakin ingilis dili üçün xarakterik hesab edilən sintaktik tərkiblərin nəzərə alınması da vacibdir.

Elmi-texniki ədəbiyyatda sübhəsüz ki, emosionallıq, obrazların fərqliliyi, metafora, yumor və s. olmur.

Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, canlı danışq dilinə aid olan bu ifadə üsulları olmasa da, elim-texniki mətnlərdə bəzən texniki üslubda obrazlı frazeoloji birləşmələrə də rast gəlmək olar.

Məsələn: *The wife is alive – Məftil cərəyan altındadır.*

Dead man s handle – Təhlükəsizliyi təmir edən düyməli dəstək.

4. Elmi-texniki terminologiyada bir neçə komponentdən ibarət çoxlu terminlər vardır. Çoxkomponentli terminlər elə sözbirləşmələridir ki, onların komponentləri arasında məntiqi əlaqə uzlaşma əlaqəsi ilə ifadə olunur.

Məsələn: *load governer – gücün tənzimlənməyicisi.*

Onlar həm də elə söz birləşmələridir ki, bunların komponentləri qrammatik yolla, yəni sözüni vasitəsilə, ya da saysız-hesabsız şəkilçilərin köməyi ilə düzəlir.

Məsələn: *rate of ejchange – valyuta kursu.*

Terminli söz birləşmələri sözün həqiqi mənasında tam leksik vahidlərdir.

Birinci qrupa elə terminli sözbirləşmələri aiddir ki, onların hər iki komponenti xüsusi lüğətə aid olan sözlərdir. Onları sərbəstdirlər və verilmiş birləşmələrdən kənarında işlənə bilər. Məsələn: *brake – tormoz.*

Belə ki, bu komponentlərdən ibarət olan terminli birləşmələr sərbəst şəkildə yeni məna kəsb edir.

Məsələn: *brake gear – tormozlaşdırma avadanlığı.*

İkinci qrupa elə terminlər aiddir ki, bu terminlərin birinci komponenti olan sifət bu və ya digər elm sahəsi ilə bağlı xüsusi, spesifik məna kəsb edir.

Məsələn: *vitreous electricity – yarımkeçirici cərəyan.*

İkinci qrupa həm də elə termin birləşmələri aiddir ki, onların 2-ci komponenti həqiqi mənalarda işlənməmiş olsun, lakin 1-ci komponentlə birləşmədə isə müəyyən elmi sahəsinə uyğun xüsusi, spesifik məna kəsb etsin.

Məsələn, *electric eye – foto element.*

Üçüncü qrupa aid terminlər terminoloji cəhətdən bölünməzdirlər və onların komponentləri arasındakı əlaqə bir qədər sıx olur.

Məsələn, *wire – gərginlik altında olan naqıl; live steam – ilkin buxar.*

Terminin xarakter xüsusiyyəti onun müəyyən anlayışla çıx əlaqədə olması, dəqiqliyi və təkmənalılığa meyl etməsidir. Terminli birləşmələrin komponentləri təyini əlaqədə olur. Bir qayda olaraq terminli birləşmələrin əsas komponenti axırda işlənin. Elmi-texniki terminli birləşmələrin tərcüməsinin əsas üsulları bunlardır.

5. Təyin kimi işlənən birləşmədə komponentlərin ardıcılığında dəyişiklik etməklə tərcümə.

Məsələn: *avtomobile repair plant construction project – avtomaşın təmiri zavodunun tikinti proyekt.*

Elmin inkişafı, xüsusən də texnikanın, radiotexnikanın inkişafı dildə bir sıra neologizmlərin yaranmasına təkan vermişdir. Yeni sözlər digər bir tərəfdən atom texnikasının başa düşmənin tələbatından yaranmışdır. Məsələn, *atom* sözündən bir çox terminlər əmələ gəlmişdir – *atomize, atomizatron, atom energy* və s.

Elmi-texniki terminologiyada neologizmlərin yaranma yolları aşağıdakılardır:

- şəkilçilərlə;
- konvensiya yolu ilə;
- mürəkkəb elmi-texniki sözlərlə;
- ixtisar etmə yolu ilə.

Şəkilçilərlə düzələn neologizmlər özləri də iki yerə bölünür: suffikslər və prefikslər.

Elmi-texniki terminologiya sahəsində ən geniş istifadə olunun prefikslər isə bunlardır: *-re, -over, -under.*

Məsələn: *undervoltage – azaldılmış gərginlik, instellar - ulduzlar* və s.

İngilis dilində yeni sözlər əks hallarda dildə mövcud olan sözlərin dəyişmədən bir nitq hissəsindən, başqa bir nitq hissəsinə keçməsi ilə əmələ gəlir. Bu proses konvensiya adlanır. Konvensiyanın ən geniş yayılmış növü isimlərin feilləşməsi prosesidir. Məsələn: *power, to power, motor, to motor* və s.

Mürəkkəb elmi-texniki terminlər yeni söz əmələ gətirmənin elə bir üsuludur ki, burada iki sözün birləşməsindən bir söz yaranır və onlar ya bitişik, ya da defislə yazılır.

Məsələn, *bootleg – kabelin dirəyi, flashbulb – impuls lampası.*

Bəzi mürəkkəb neologizmlər bir-birinə sözün vasitəsi ilə birləşən iki sözdən ibarət olur. Məsələn, *voltage to ground – yerə nisbətən gərginlik.*

Son zamanlar ixtisaretmə yolu ilə yeni sözlərin əmələ gəlmə tendensiyası xeyli genişlənmişdir. İxtisarların sayca artımı onunla izah oluna bilər ki, mürəkkəb söz və söz birləşmələri həcmcə böyük və əlverişli deyillər və təbii ki, buradan onların qısa şəkildə verilməsi tələbatı yaranır. İxtisarların aşağıdakı növləri var:

- hərbi ixtisarlar – *E-east, R-ramlway, HB-hidrogen bomb;*
- hecalarla ixtisarlar – *Maxcap-maximum capacity – maksimum güc;*
- yeni söz əmələ gələrkən bəzən başlanğıc sözdən şəkilçi düşür;

- sözün sonuncu hecasının saxlanması ilə əmələ gələn neologizmlər: *chute* – *parachute*;

- iki sözdən süni yolla əmələ gələn neologizmlər də vardır ki, buraya əsasən *electronic* – *elektrikin köməyi ilə hərəkət edən*, *motel* – *avtoturistlər üçün mehmanxana* və s. bu kimi sözlər daxildir.

Elmi-texniki neologizmlərin tərcüməsi zamanı ilk növbədə onların yaranması üsullarını bilmək, bunlardan başqa söz və söz birləşməsinin strukturunu da analiz etmək barəcəyinə malik olmaq lazımdır. Belə ki, *follower* sözündəki *er* suffiksi yarışın icraçısını, ya da əşyanı göstərə bilər. Bu sözün əsas mənası eisa *follow* sözündən yaranan izləmək sözüdür. Sözün strukturu baxımından məzmunu istinad edərək Azərbaycan dilində *follower* termininə bir qədər uyğun gələn məna tapırıq: *təkrarlayıcı*, *izləyici mexanizm*. Azərbaycan dilində oxşarlığı olmayan neologizmlər bir qayda olaraq əvvəlcə müxtəlif cür tərcümə olunur və müəyyən vaxt keçəndən sonra verilmiş neologizm üçün irəli sürülmüş variantlardan ən yaxşısı seçilir və doğma dilimizdə möhkəmləndirir.

İngilis dilində formaca məlum, məzmunca isə məchul olan feilin şəxsiz formalarına rast gəlmək olar. Bunlara misal olaraq gerund və məsdəri göstərmək olar.

Məsələn: *after weighing the loads were shipped to the consumers* – *yüklər çəkiləndən sonra slıcılara göndərildi*.

Bu cür cümlələr xəbəri məchul növdə olan tabeli mürəkkəb cümlə vasitəsilə tərcümə edilir.

To need, to want, to require, to stand, to endure və s. feillərindən sonra gerund məlum növdə işlənir, lakin mənacə məchul növ olur. Bu halda onun ifadə etdiyi hərəkətin kiminsə tərəfində icra edildiyi və ya icra edilməli olduğu göstərilir. Məsələn: *The equipment needs repairing* – *Bu avadanlıq təmir olunmalıdır*.

Bəzən elmi-texniki məqalələrdə bu cür cerundla yanaşı formaca məlum, məzmunca isə məchul növdə olan məsdə də işlənir.

Məsələn: *They were not to use* – Onlardan istifadə etmək lazımdı gəlmədi.

Bu cür məsdər əksər hallarda təyin funksiyasını yerinə yetirir və Azərbaycan dilinə təyin budaq cümləsi kimi tərcümə olunur. Beləliklə də, formaca məlum növdə, lakin məzmunca məchul növdə olan məsdər və cerundlu cümlələr Azərbaycan dilinə ya məlum növdə olan qeyri-müəyyən şəxslə cümlələrdə, ya da müxtəlif budaq cümlələrdə tərcümə oluna bilər. Digər dillərdə olduğu kimi müasir ingilis dilində də modallıq kateqoriyası bir sıra vasitələrlə ifadə edilir. Bunlardan biri də modal feillərdir. Modal feillər məsdərin müxtəlif formaları ilə işlənir. Məsdərlə işləyərkən, modal feillər hərəkətin mümkünlüyünü, qeyri-mümkünlüyünü, vacibliyini, gerçəkliyini, lazımlığını və s. bildirir. Modal feillər *car, may, must* məchul növdə olan məsdərlə işləyərkən Azərbaycan dilinə olar, bilər, lazımdır+məsdər növdə olan məsdərlə tərcümə olunur.

Məsələn: *The machine tool can be stopped at any moment* –

Dəzgahı istənilən anda dayandırmaq olar

və yaxud *Dəzgah istənilən anda bayandırıla bilər*.

Must, may və *micht* kimi modal feillər məsdərin bitmiş forması ilə işləyərkən bu zaman hərəkətin bitməsinə əhəmiyyətli dərəcədə əminlik ifadə edir.

Məsələn: *He may have got the condenser he needed* – *Bəlkə də o ona lazım olan kondenseoneri alıb*.

İndiki zaman feili sifəti, yəni Participle I cümlədə əsasən 2 funksiyanı – təyin və zərflilik funksiyalarını yerinə yetirir və əsasən elin axırına – *ing* şəkilçisi artırmaqla düzəlir. Bu feili sifət məchul növdə olanda çox nadir hallarda təyin funksiyasını yerinə yetirir və təyin olunan sözdən sonra işlənir.

Məsələn: *The compound being treated for several hours turned dark red* – *Bir neçə saat ərzində tədqiq olunan maddə tünd qırmızı rəngə çevrildi*.

Keçmiş zaman feili sifəti, yəni P II əsas feilin 3-cü formasından əmələ gəlir və sərbəst işləndikdə iki funksiyanı yerinə yetirir.

Təyin funksiyasında olanda o təyin etdiyi söz və yaxud isimdən əvvəl yazılır. Feili sifət II təyin etdiyi sözdən sonar gələ bilər. Bu halda feili sifət indiki və keçmiş zamanın məchul növü ilə, ya da bucaq cümlə kimi tərcümə oluna bilər.

Məsələn: *He offered the best solution of the problem concerned* – *O müzakirə olunmuş problemin çox yaxşı həllinə təklif etdi*.

Bəzi hallarda Partisiple I tərcümə edərkən Azərbaycan dilində söz sırasını dəyişməku tələb olunur.

Məsələn: *The capacitance received is belived to be half the total capacitance required* – *Əldə edilmiş həcm tələb olunan ümmui həcmnin yarısı hesab olunur*.

They worked as ordered – *Onlar tələb olunduğu kimi işlədilər*.

While used precision instruments require very dedicate handing –

Dəqiq qurğulardan istifadə edərkən, onlarla ehtiyatla davranmaq tələb olunur.

İngilis dilində tamamlıq feili sifət tərki mövcuddur ki, bu da əsasən ümumi halda isim və feili sifətdən ibarətdir.

HƏSƏNOVA TÜRKANƏ
Bakı Slavyan Universiteti

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ YARADICILIĞINDA İNFİNİTİVİN NOMİNATİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *isim, infinitiv, qrammatika, nominativ, tipoloji*

Nominative features of the infinitive in the creativity of J.Mammadguluzade

Infinitive is a grammatical category with rich morphological, semantic and syntactic attributes that combine both verbal and nominal characteristics. Modern Azerbaijani infinitive compositions comparative typological studies are important in different systematic language. When it comes to nominative properties of infinitive in modern Azerbaijan language and English, I am supposed to mention that the nominative properties in Azerbaijan language are carried out even in morphological and syntactical level. However it happens only in syntactical level in English.

Keywords: *noun, infinitive, grammar, nominative, typological.*

Hər bir nitq hissəsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri olduğu kimi, infinitivin də spesifik qrammatik xüsusiyyətləri vardır. Bildiyimiz kimi, infinitiv özündə iki nitq hissəsinin (isim və feil) xüsusiyyətlərini cəmləşdirən mürəkkəb qrammatik kateqoriyadır. Infinitiv bir termin kimi Azərbaycan dilinin qrammatikasında XX əsrin 30-cu illərindən işlənməyə başlamışdır. Azərbaycan dilçiliyində məsdər, türkologiyada, rus və german dilçiliyində infinitiv adlandırılan bu kateqoriyadan həm “feili isim”, “hərəkət ad”, “отглагольные существительные”, “feili sifət” və s. kimi də səciyyələndirilmişdir. Latın sözü olan infinitiv hərfi tərcümədə “qeyri-müəyyən tərz”, “qeyri-müəyyən üsul” deməkdir. Məsdər ərəb mənşəli, infinitiv isə latın mənşəli terminlərdir.

Infinitiv özündə həm verbal, həm də nominativ xüsusiyyətləri cəmləşdirən zəngin morfoloji, semantik və sintaktik xüsusiyyətlərə malik olan qrammatik kateqoriyadır. Nominative sözü latın mənşəli söz olub, nomen- yəni ad mənası daşıyan sözdən əmələ gəlmişdir. Biz infinitivin nominativ xüsusiyyətləri dedikdə, onun ismi və ya ad xüsusiyyətləri nəzərdə tutulur.

İsmin nominativ funksiyaları daha müstəqil, geniş və rəğarəngdir. Infinitivdə ismin dörd əsas və ən mühüm kateqoriyası özünü göstərir. Infinitiv isimlər kimi hallanır və mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edə bilər. O, eyni zamanda kəmiyyət və xəbərlilik kateqoriyalarına da malik olur. Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə, infinitiv cümlədə isimlərə məxsus rollarda çıxış edir: mübtədə və tamamlıq olur, təyini söz birləşməsinin tərəfləri kimi özünü göstərir, qoşmalarla işləyə bilər.

Beləliklə, müasir Azərbaycan dilində infinitivin nominativ xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- 1) mənsubiyyət kateqoriyası
- 2) hal kateqoriyası
- 3) kəmiyyət kateqoriyası
- 4) xəbərlilik kateqoriyası

Infinitivə bir çox yazıçıların, dramaturqların yaradıcılığında rast gəlmək olar. Bugünkü tədqiqat işimizdə isə biz Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığına müraciət etmişik. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığı o qədər zəngin və rəğarəngdir ki, tədqiqat zamanı burada çoxlu sayda infinitivə aid misallarla qarşılaşdıq. Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərində işlənmiş məsdər nümunələri ekspressivliyə, emosionallığa xidmət edir və müəyyən dərəcədə yazıçının fərdi üslubunu səciyyələndirir. Məsələn: Hesab eləyirdi ki, atasının və qardaşının nəşələrini Kərbalaya göndərməkləyə və öz Kərbalaya getməkləyinə düz iki yüz manat xərci çıxıb. İndi bəs Zeynəb başına haranın daşını salsın?.

Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında infinitivin nominativ xüsusiyyətlərini isə aşağıdakı kimi qruplaşdırıb, təhlil edə bilərik.

Infinitivin nominativ xüsusiyyətlərindən biri olan mənsubiyyət kateqoriyasının qrammatik mənasının əsasını nəyəsə, kimisə mənsub olma təşkil edir və bu xüsusi şəkilçilər vasitəsilə əmələ gəlir. Mənsubiyyət kateqoriyasının şəkilçiləri demək olar ki, bütün türk dillərində öz sabitliyini saxlaya bilmişdir. Bu şəkilçilər aşağıdakılardır: -ım\\-im\\-um\\-üm; -in\\-in\\-un\\-ün; -ı\\-i\\-u\\-ü

Infinitiv də isimlər kimi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş infinitivlərə misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

C.Məmmədquluzadənin nəsr əsərlərindən olan “Eşşəyin itməkliyi” əsərində mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş infinitivlər: Sözümlər orasındadır ki, görək aya, mənim bu gəlməkliyimin sənə bir mənfəəti var ya yox? Mən orasını soruşuram. Amma birisi alçaqdan ucaya qalxa, kasıbşılıqdan dövlətə çata, əksiklikdən hörmətə minə, heç vaxt atadan-babadan danışmağı dost tutmaz. Pəs çünki keçəcəkdən danışmağı Xudayar bəy dost tutmur, heç mən də istəmirəm onun qəlbinə dəyim və s.

C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında mühüm yer tutan əsərlərdən biridə “Poçt qutusu” hekayəsidir. “Poçt qutusu” hekayəsində də mənsubiyyət şəkilçili infinitivlər digər əsərlərinə nisbətən azlıq təşkil edir. Məsələn: Ancaq çörəkdən sonra Novruzəli kağızı poçta aparmağıxanın yadına düşdü. Novruzəli əl ağacını götürüb, başladı uşaq kimi qaçmağı.

Bunlardan başqa C. Məmmədquluzadə yaradıcılığında mənsubiyyət şəkilçili infinitivlərə digər əsərlərində də rast gəlinir. Məsələn: Bizim bu cür işlərə getməyimiz əvvəlinci dəfə deyilki, bolusa bizim işimizdən xəbərdar olsun və axırda bizə əziyyət eylesin. Mən əvvəl sizə dedim ki, bəd əməlin dalınca getməyin; xatadır, adam başağrısı çəkər (Kışmış oyunu). Arvad da bunun oxumağına deynirmiş (Molla Fəzləli Yusifdən sonra Kərimqulu başladı ağlamağı (Danabaş kəndinin məktəbi) və s.

İnfinitivdə hal kateqoriyası cümlədə isimlərlə başqa nitq hissələri arasındakı qrammatik əlaqəni göstərir. Hal qrammatik kateqoriya olub, cümlədə sözlər və söz birləşmələri arasında əlaqə yaradır.

Bir çox türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də forma və semantik cəhətdən fərqlənən altı hal və bu halların hər birinin özünün şəkilçisi və sualı vardır. Müasir Azərbaycan dilində hal şəkilçiləri bəzi nitq hissələrinə, məsələn, substantivləşmiş sifətlərə, saylara, əvəzlilərə və eləcə də infinitivə qoşula bilir. İnfinitivin hallara görə dəyişməsi onun isimlərlə daha çox bağlı olduğunu sübut edir.

İnfinitiv ismin bütün halları ilə işlənir. Lakin, əsasən, isimin dörd halını (yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq hallarını) idarə edir. Məsələn, universitete gəlmək, universiteti bitirmək, universitetdə işləmək, universitetdən çıxmaq.

Adlıq hal. Adlıq hal iş görəni və ya subyekti bildirən haldır. Bu hal cümlədə sintaktik cəhətdən digər sözlərdən asılı deyil və müstəqildir. İnfinitiv adlıq halda heç bir morfoloji əlamət qəbul etmir.

İnfinitiv adlıq halda bəzən ilə qoşması ilə də işlənir. C.Məmmədquluzadənin əsərlərinə müraciət etdikdə, infinitivin adlıq halda ilə qoşması əvəzinə -nan ilə işlənməsi halların arast gəldik. Məsələn, Danabaş kəndində atadan-babadan qalma bir adətdi, hər məhlənin adamları, - çünki indi dəxi bir iş-güc yox, bir tövlə otağına yığışib, ta gecədən altı saat gedənə kimi, danışmaqnan, deməknən, gülməknən keçirirlər. və s.

Yiyəlik hal. Türk dillərində yiyəlik halın morfoloji əlamətləri aşağıdakılardır: -nın\|-nen\|-ten\|; -dın\|-den\|; -zın\|-zen\|. Azərbaycan dilində isə bu halın şəkilçiləri -ın\|-in\|-un\|-ün\|-dür. Bu hal yiyəlik, sahiblik məzmunu kəsb edir.

İnfinitiv də yiyəlik halın şəkilçisini qəbul edir. Azərbaycan dilində infinitivlər yiyəlik halında özlərindən sonra mütləq hər hansı bir söz tələb edir. C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığında nümunələrə baxaq:

İnfinitiv yiyəlik halda cümlədə tamamlıq funksiyasında işlənir.

Yönlük hal. Yönlük hal iş və hərəkətin istiqamətini, onun çatacaq nöqtəsini bildirir. İnfinitivin yönlük halda morfoloji əlamətləri -a\|-ə\|-dir.

Biz Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında gətirdiyimiz nümunələrə baxsaq görürük ki, burada infinitivlər qoşulduqları sözlərlə birlikdə cümlədə tamamlıq vəzifəsində çıxış etmişlər. Məsələn: Həmin oğlan gedəndən sonra, kəndlilər başladılar bir-birilə pışılmağa. İkinci budur ki, kəndlilərin quldurluğa getməklərindən biz başladığı iztiraba düşməyə (Kışmış oyunu). Gecənin yarısına bir saat qalırdı ki, qonaqlar başladılar dağılmağa (Quzu) və s.

Təsirlik hal. İnfinitivin təsirlik halda morfoloji əlamətləri -i\|-i; -nı\|-ni\|-nu\|-nü\| şəkilçiləridir. Bəzi türkoloqlar tarixən -i\|-i şəkilçilərinin -ig\|-ig\| şəkilçilərindən əmələ gəldiyini bildirmişlər. Məsələn, “Amma deyəsən pambıqda da adam var və adamın olmağını inək də duyub (Oğru inək).

Morfoloji əlaməti olan hal müəyyən təsirlik haldır. İnfinitiv də təsirlik halın morfoloji əlamətlərini qəbul edərək, özündən əvvəl gələn və ona tabe olan sözü idarə edir. Məsələn: Xalqın ağzını kəsmək olmaz.

Yerlik hal. Yerlik hal əsasən iki fəlsəfi anlayışı -əşya, iş, hal və hərəkətin məkan və zamanını bildirir. Azərbaycan dilində bu halın morfoloji əlaməti -da\|-də\| -dir. Yerlik hal əşyanın, hərəkətin yerləşdiyi məkanə bildirir. İnfinitivdə yerlik halda ümumi qayda üzrə -da\|-də\| şəkilçiləri vasitəsilə əmələ gəlir.

Yerlik halda işlənən infinitiv hərəkətin baş vermə səbəbini, məkanını və zamanını bildirir. Nümunə üçün C.Məmmədquluzadənin əsərlərinə baxaq: Qaraqılçaq kəndində pambıqlar hələ yığılmaqda idi (Oğru inək),

Çıxışlıq hal. Çıxışlıq hal hərəkətin çıxış nöqtəsinin səbəbini, məqsədini bildirir. Eyni zamanda çıxışlıq hal obyekt və zaman əlaqəsi də bildirir. Azərbaycan dilində morfoloji əlaməti -dan\|-dən\| şəkilçiləridir. Məsələn: Bu hekayəni indi qələmə gətirməkdən mənim məqsədim var (İki ər).

Tədqiqat zamanı C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında ən çox rast gəldiyimiz infinitivlər adlıq və yönlük hallarda üstünlük təşkil edir.

Müasir Azərbaycan dilində infinitivin nominativ xüsusiyyətlərindən digərində onun kəmiyyət kateqoriyasıdır. Kəmiyyət kateqoriyası adı altında həm tək, həm də cəm isimlər nəzərdə tutulur. Azərbaycan dilində kəmiyyət kateqoriyasının morfoloji yolla ifadə edilməsində mühüm rol oynayan cəm şəkilçiləri – lar\\-lər\\-dir. Məsələn; oxumaqlar, yazmaqlar, və s. Onuda qeyd etmək lazımdır ki, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etdikdə infinitivdə cəmlilik formal xarakter daşıyır. Məsələn: Can deyib can eşidərdilər. Gecə və gündüz gəzməkləri bir, yeməkləri bir, oturmaqları bir, durmaqları bir. Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığından gətirdiyimiz bu nümunədə görüldüyü kimi gəzməkləri, oxumaqları, yeməkləri, durmaqları infinitivlərində cəmlilik formal xarakter daşmış və burada deyil, situasiyada iştirak edən şəxslərin çoxluğu nəzərdə tutulmuşdur. İnfinitivin nominativ xüsusiyyətlərindən olan xəbərlilik kateqoriyası morfoloji cəhətdən öz-özlüyündə həm şəxsi, həm onun əlamətini göstərir və eyni zamanda bunlar zaman və tərzlə əlaqələndirilir. Xəbərlilik kateqoriyasını ifadə edən formal göstəricilər bunlardır: -dir\\-dir\\-dur\\-dür\\4 –am\\-əm\\-yam\\-yəm; -san\\-sən\\. İnfinitiv də bu şəkilçiləri qəbul edir. Bu şəkilçilər invitivə qoşularaq işin icraçısını bildirir. Məsələn: Hər yaranmışın axırı ölməkdir, bu bir Allah məsləhətidir. (Cəli Məmmədquluzadə), Ancaq ovun da ləzzəti bi canlı şeyi candan salıb onu ələ gətirməkdir (Oğru inək) və s.

Tədqiqat zamanı infinitivin xəbərlilik kateqoriyası şəkilçilərinin qəbul etməməsi faktı ilə ən çox Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərində (yazılarında) rastlaşdıq. Çünki bu dəftər həmişə mənim qoltuq qoltuq cibimdə olardı və çünki mənim peşəm kəndləri dolanmaqdır, mən hər bir xoş vaxtda dəftəri çıxarıb başlardım oxumağı və s.

İnfinitiv özündə həm verbal, həm də nominativ xüsusiyyətlərə malik olub mürəkkəb semantikaya malikdir. İnfinitivin nominativ xüsusiyyətləri onun verbal xüsusiyyətlərinə nisbətən azlıq təşkil edir ki, biz də bunu Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığını açıq aydın görə bilirik. Burada nominativ xüsusiyyətlərə malik olan infinitivlər azlıq təşkil edir. Tədqiqat zamanı ən çox qarşılaşdığımız infinitivlər isimin adlıq və yönlük hallarda olan infinitivlər təşkil edirdi. İnfinitivlərə C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında az rast gəlsəkdə infinitiv öz rəngarəngliyi və özünəməxsusu xüsusiyyətləri ilə müqayisəli –tipoloji tədqiqatda mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İnfinitiv özündə həm verbal, həm də nominativ xüsusiyyətləri cəmləşdirərək zəngin, semantik və sintaktik xüsusiyyətlərə malik olub, həm dilçiliyimizdə, həm də bədii əsərlərimizdə həmçinin də C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında öz rəngarəngliyi ilə seçilir.

Ədəbiyyat

- 1.Əliyev V. Azərbaycan dilində feilin təsriflənməyən formaları. Bakı, 1986, 86 s.
- 2.Axundov A. Feilin zamanları, Bakı, 1961, 51s.
3. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində feil, Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1986, 221 s.
- 4.Məmmədquluzadə C. Əsərləri. Bakı: “Öndər nəşriyyatı”, 2004

HÜMBƏTƏLİYEVƏ SEVİNC

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, UNEC

AZƏRBAYCAN DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ QƏRBİ AVROPA MƏNŞƏLİ ALINMALARIN ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: *dilçilik, Azərbaycan dilçiliyi, söz yaradıcılığı, söz alma, alınma söz*

History and sources of borrowings enriching lexical composition in Azerbaijani language

The origin of Azerbaijani language in terms of vocabulary words is rich and diverse. This diversity is due to the political events that occurred in certain historical periods. It is known that the vocabulary is rich of Arabic, Persian, Russian words. In this article tells us about words of origin, and history the source of their studied again, tried to give detailed information about them. Lexical borrowing in the language included in the current situation, the article reflects the opinions collected about them. Presents the views and opinions of the materials can be used as a material useful for the revive of the history of language in this article.

Keywords: *linguistics, Azerbaijani linguistics, creative expression, borrowed word*

Hər bir dil üçün mənsub olan sözlərin necə yarandığı, ilk dəfə hansı mənada işləndiyi, yaranma və inkişaf prosesini bütünlüklə özündə əks etdirir. Dildə mövcud olan sözlərin hamısı dilin lüğət tərkibini yaradır. Bu tərkib nə qədər zəngin olarsa, dil bir o qədər zəngin hesab olunur. Dil və onun daxili inkişaf

qanunlarına cəmiyyətdə baş verən yeniləşmələr ciddi təsir göstərir. Bu yeniliklər dünyada, o cümlədən dilimizin lüğət tərkibində müxtəlif istiqamətlərdə də dəyişikliklər yaradır. “Dil ictimai bir hadisədir. o, cəmiyyətlə birlikdə yaşayır və inkişaf edir. İctimai - iqtisadi, siyasi əlaqələrin dəyişməsi, elm, texnika və mədəniyyət sahəsində arası kəsilməyən yeniliklərin yaranması ilə əlaqədar olaraq dildə yeni-yeni sözlər meydana gəlir. Dilin lüğətinə daimi bir dəyişmə, artma və zənginləşmə prosesi gedir” (1, 63)

Dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin hamısı heç də hamı tərəfindən mənimsənilib, istifadə olunmur. Peşəsindən, təhsilindən asılı olaraq hər bir şəxsin özünün də özünəməxsus lüğət fondu var. Lakin dilimizdə elə sözlər var ki, hamı tərəfindən başa düşülür və mütəmadi işlənir. Məs: ana, ata, xala, Bibi, çörək, at, it, məktəb, təhsil, uşaq, müəllim, fəhlə və s. Dilin əsas lüğət fonduna bir dildə danışan adamların hamısına məlum olan və hamı tərəfindən sisteməlik şəkildə işlədilən sözlər daxildir. Dildə istifadəsinə görə lüğət tərkibi aktiv və passiv sözlər olmaqla iki hissəyə ayrılır. Alimlərin fikrinə əsaslanaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, dilin lüğət tərkibinin özəyini dilin əsas lüğət fondu və ya lüğət tərkibini əsas hissəsi təşkil edir. Passiv sözlərə isə diqqət yetirsək görürük ki, bu fonda əsasən köhnəlmiş və yeni sözlərə təsadüf edilir. Dilin əsas lüğət fondu dilin lüğət tərkibinin əsasını təşkil etsə də ondan bir çox cəhətlərinə görə fərqlənir.

Bu gün Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibindəki sözlər mənşəcə iki qrupa bölünür; Azərbaycan sözləri və alınma sözlər. Azərbaycan sözləri Azərbaycan dilinin özünəməxsus sözləridir və bu sözlər xalis Azərbaycan sözləri adlanır. Azərbaycan sözlərinin özü də dilçilər tərəfindən müəyyən qruplara bölünmüşdür. Belə ki, S. Cəfərov öz Leksikologiya əsərində xalis Azərbaycan sözlərini monqol dili ilə ortaq sözlər, qıpçaq qrup dilləri ilə ortaq sözlər, oğuz qrupu dilləri ilə ortaq sözlər, ümumtürk dilləri ilə ortaq olan Azərbaycan sözləri olmaqla 4 qrupa bölmüşdür (1, s. 41-42). B.Xəlilov isə fərqli olaraq əsl Azərbaycan sözlərini belə bölmüşdür.

1.türk dilləri ilə ortaq olan sözlər 2.həm türk, həm də monqol dilləri ilə ortaq olan sözlər 3.Şumer dili ilə ortaq olan sözlər 4. Xüsusi Azərbaycan sözləri (2, s. 27-38)

Dünya dillərinə nəzər yetirsək görürük ki, bu gün heç bir dil tamamilə öz sözlərindən ibarət deyil. Bütün dillər mütləq şəkildə bir-birinə söz alıb, vermişdir. Dilimizin lüğət tərkibində də xeyli sayda alınma leksemlər mövcuddur. Bu gün Qərbə inteqrasiya, elmi-texniki inkişaf, baş verən yeniliklər bir çox alınmaların yaranmasına səbəb olur. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində alınmaların rolu danılmazdır. Dillərarası əlaqələrin kökünü araşdırsaq görürük ki, bu tarix çox qədimdir. Belə ki, məntiqi təfəkkürün formalaşdığı, xalqlar arasında yaranan iqtisadi və hərbi əlaqələrin meydana gəldiyi dövrdən dillər arasında da müəyyən münasibətlər yaranmağa başlamışdır.

İbtidai dövrlərdə sözlərin özü də ibtidai səviyyədə idi. Müharibələr, dinin yayılması hərəkəti baş verdikcə dilə zorakı yolla daxil olan sözlərin sayı artmağa başlayır Misal olaraq İslam dininin yaranması ilə ərəb dilinin Müsəlman ölkələrinin dillərinə nüfuz etməsini göstərmək olar.

İslamdan qabaqkı dövrlərə aid abidələrin məhvi, kitabələrin və əlyazmaların baxımsızlığı ərəb xilafətinin məqsədli siyasəti idi ki, bunun sayəsində ərəb dilindən yeni leksik vahidlərin qəbulu zəruri hal almağa başlayır.

Alimlərin tədqiqinə nəzər yetirəndə məlum olur ki, sözlərin ən mühüm şərti ünsiyyətdə olan dillərin rəsmi statusu və nüfuzluluğu sayılır, bu isə kommunikativ funksiyaların həcmi, ədəbi ənənələrin qədimliyi, dil daşıyıcılarının sosial mövqeyi ilə müəyyən edilir.

Akad M.Z.Cəfərov buna əks olaraq bildirir ki, dillərin ünsiyyəti azad əlaqələrdə təzahür edir və heç bir dil öz sözlərini başqasına zorla etdirmir (3, s. 6)

Lakin tarixi keçmişə nəzər sahsaq görürük ki, dilin zorla qəbul edilmə faktları var.

Elə dilimizin lüğət tərkibinə nəzər salsaq görürük ki, Rus imperiyasının tərkibində olduğumuz dövrlərdə aparılan qərəzli dil siyasətinin nəticəsidir ki, bu gün dilin lüğət tərkibi kifayət qədər rusizmlərlə zəngindir. Lakin bununla yanaşı unutmamaq lazımdır ki, ən qatı dil siyasətinə sinə gərən, ona kəskin müqavimət gösərə bilən dillər də mövcuddur. Məsələn; Malayziyada ingilislərin hökmranlığı dövründə malay dilinə çox cüzi miqdarda ingilis leksemləri daxil olub. İşgaldan sonrakı dövrlərdə ingilis dilindən yerli dilə külli miqdarda söz alınıb (4, s. 79-80). Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, dilə yeni sözləri gəlməsi ticari və məişət məsələləriylə də bağlı ola bilər. Fransız alimi V.Q.Qakin dili ilə desək “sözlərin alınmasında hər şeydən əvvəl, ticarət əlaqəsi öz əksini tapır. Müharibələr də sözlərin stimullaşdırır” (5.s.92-93)

Dilçilik ədəbiyyatında söz alma hadisəsi ilə bağlı bir sıra dolaşq fikirlər mövcuddur. Abbasova B. İddia edir ki, alınmaların leksik alınmalar, fonetik alınmalar, orfoqrafik və qrafik alınmalar, semantik alınmalar, morfoloji alınmalar, sintaktik alınmalar və s. bölgüsü əslində dildə baş verən hadisəni düzgün ifadə etmir və alınma anlayışı ilə dilə təsir hadisəsinin eyni tutulmasına xidmət edir (6, s. 14).

Qarayev A.H. isə yazır: “Alınma dildə xarici amilləri, yəni başqa dil ünsürlərinin qrafik, semantik, morfoloji və sintaktik sahələrində özünü göstərən başqa dil təsirlərinin məcmusu kimi başa düşülməlidir. (7,

s. 4-5). H. Həsənov isə daha konkretləşdirərək alınmalara sadə tərif verir: "Bir dildən digərinə müxtəlif ünsürlərin, söz, morfem, səs və mənanın keçməsi adlanır" (8, s. 71).

Tədqiqlərə baxsaq görürük ki, "alınma" və "alınma söz" termini fərqli anlayışlardır. "Alınma söz" alınma termin adı altında ümumiləşdirilməlidir. Çünki dil sözdən əlavə səs, morfem və digər ünsürlər də alır ki, bunları sözlə qarışdırmaq olmaz. Hər ikisi nin, alınma alınma sözün dilə keçməsi ayrı-ayrı zərurətdən irəli gəlir.

N.Xudiyevin fikrincə "Alınma terminin özü iki mənədadır. Birinci halda bu termin başqa dildən keçib daxil olduğu dili zənginləşdirə linqvistik vahid mənasını bildirir. Geniş mənada "alınma" bir dildən başqa dilə söz keçmə prosesini göstərir. Beləliklə, ikinci mənada bu proses, birinci mənada isə bu prosesin nəticəsini bildirir. "Alınma" termini mənaca "alınma söz" terminindən genişdir."Alınma söz" termini isə "əcnəbi söz" termini ilə eyni mənada işlədilmə bilməz (9, s. 226-227).

Sözsüz ki,alınma sözlərlə əcnəbi sözlər eyniləşə bilməz. Çünki alınmalar assimilyasiya yolu ilə olsa belə dildə mənimsənilir,əcnəbi sözlər isə ədəbi dilə daxil ola bilmir ,yalnız üslubi məqsədlə bədii nitqdə işlədilir.

Ə.Dəmirçizadə alınma sözləri şərti və nisbi olmaqla 2 qrupa ayırır və onları belə izah edir; Alınma söz anlayışı həm mürəkkəb həmdə şərti bir anlayışdır Müasir Azərbaycan dilinin üsbiyyatında alınma sözlər dedikdə,əsasən,başqa dillərdən alındığı dərin tarixi tədqiqat aparmadan məlum olan və üslubi məqsədə uyğunluq çalarlığı nöqtəyi-nəzərindən mənşə mənsubiyyətinə görə xüsusiyyət təşkil edən sözlər nəzərdə tutulur (10, s. 91).

Dil əlaqələri sözləmə proseslərindən danışarkən bilinqvizm və polinqvizm haqqında danışmaq lazım gəlir. Alınmaların tədqiqini araşdırsaq görürük ki, bu barədə ilk tədqiqat aparmış dilçi H.Paul olmuşdur. Onun fikrincə alınma teoremini altında dillərçarpazlaşmış və ikidillilik yaranmışdır.

Bu gün Azərbaycanda ancaq şərti olaraq ikidillikdən istifadə. İmperiyanın məstəmləkəsində olduğumuz dövrdən bu günə kimi rus dilinin təsirini hiss etməkdəyik. Lakin əhalinin müəyyən qismi həm rus, həm azərbaycan dilində danışdığı üçün tam olaraq ikidillikdən söhbət gedə bilməz. Əgər hamılıqla iki dildə danışılırdısa bu zaman ikidillilik olduğunu demək olardı. "Ədəbi dillər genetik cəhətdən şəhərlərlə bağlıdır" (11, s. 125). fikri ilə razılaşmamaq olmur. Belə ki, günümüzdə də ikidillilik şəraitinin olduğu yer paytaxt Bakı olaraq qalır. Ərəb istilasından nəzər yetirsək məlum olur ki, müəyyən müddət ərəb və fars sözləri avtohton dilin zənginləşməsində böyük rol oynasa da, əyalətlərə geniş müdaxilə edə bilmirdi. Çünki, ərəbizm və farsizmlər əsasən ziyalı dilində özünə yer edirdi.

Alınma söz, alınma termin məsələləri rus dilçiliyində daha dərin və çox əvvəl öyrənilməyə başlanmışdır. Rus dilçilərinin fikirlərinə diqqət etsək bəzi məqamlara dəqiqlik gətirmək olar. Dilçi A.P.Krisin alınma sözlərin dilə gəlməsinin 6 şərtini göstərir:

- 1)Sözlərin dildə alınma sözlərin fonetik və qrafik uyumu
- 2)Sözlərin dildə qrammatik kateqoriyalarla alınma sözlərin əlaqələndirilməsi
- 3)alınma sözlərin fonetik mənimsənilməsi
- 4)alınma sözlərin qrammatik mənimsənilməsi
- 5)alınma sözün söz yaradıcılığında aktivliyi
- 6)alınma sözlərin semantik mənimsənilməsi (12, s. 35)

Ümumiyyətlə bir dilin başqa dildən söz almasının səbəbləri vardır ki, bunu da dilçilər iki qrupa bölüblər; dildaxili və dildaxarici səbəblər. Dildaxarici səbəblərə hakim dövlətin dil siyasəti, hər hansısa dövlətin elm, texnologiya,iqtisadi, sosial, mədəniyyət baxımından inkişafı nəticəsində yeni nailiyyətlərin əldə olunması və bunun başqa xalqlara yayılması aid ola bilər. Dildaxili səbəb kimi aşağıdakı bölgünü göstərmək olar:

- 1) ana dilində yeni predmet və hadisənin adlandırılması üçün ekvivalent sözün olmaması
- 2) ifadə olunan anlayışın üzvlənməsinin ifadə edən üzvlənməsinin müvafiqliyi tendensiyası
- 3) lüğətvahidlərinin kommunikativ dəqiqliyinin artırılması və ya saxlanması tendensiyası
- 4) müvafiq mənanın müfəssəlləşdirilməsi, bəzi mənə çalarlarının başqa sözlərə qarşı məhdudlaşdırılması tələbi
- 5) ekspressivlik tendensiyası; bu zaman üslubi sinonimlər nümunələrin sayının artırılmasına xidmət edə bilər
- 6) sözlərin dildə alınma sözlərlə eyni tipli struktura malik sözlərin mövcudluğu
- 7) sözlərin dildə tərkib elementlərindən birinin üzvlənə bildiyi sözlərin topluluğu
- 8) əcnəbi sözdən derivatların yaranma bildiyi onun implisit söz yaradıcılığında
- 9) mümkün hesab edirlər. B.A.Serebrennikovun fikrincə "Yad söz daha ekspressiv görünür və bu cəhətdən tanış və adi milli sözdən üstündür" (13, s. 82). Alimin fikri ilə tam razılaşmaq mümkün deyil, çünki "ekspressiv" görünən hər sözün dilə qəbulu bəzən dili çirkinləşdirə bilər. Dilə daxil olan sözlər mütləq dil qanunlarına tabe olmalı, dilə uyğunlaşmalıdır. Bəzən elə olur ki, dilə gələn alınma söz öz səs tərkibini elə dəyişir

ki, onu alınma kimi qiymətləndirmək çox çətin olur. A.S.Çikobava doğru izah edərək yazır: “Çoxdan dilə keçmiş sözləri “yad” və “öz” sözləri ilə ayırmaq asan deyil. Bu sözün dil sahəsində uzun bir yol keçdiyinin göstəricisidir və tarix üçün qiymətlidir”.

HÜSEYNOVA LALƏ

Azərbaycan Tibb Universiteti

**MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ FRAZEOLÖJİ TRANSFORMASIYA
PROSESİNDƏ SPESİFİK ANOMALIYA VƏ FRAZEOLÖGİZMLƏRİN
SOMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Açar sözlər: *transformasiya, frazeologizm, analik dil, somatik xüsusiyyət*

**Frazeological transformation in the English language specific analysis and frazeologies
in process somatic features**

The quantitative character of the language system reflects itself in more frazeological units. Additionally, in many cases, the functionality of words is not the same for different languages. It is related to the specificity of the system of languages. In analytical languages, the presence of such trunks (functional verbs) decreases, and their frequency increases. Studies show that two to three segments are involved in the formation of frazeological units during the frazeological transformation in German. These features are derived from the fact that the frazeological half-system is one of the areas in which language is unique.

Keywords: *transformation, frazeologism, analytical language, somatic feature*

Dilin sisteminin kəmiyyət səciyyəsi özünü daha çox frazeoloji vahidlərdə əks etdirir. Əlavə edək ki, bir çox hallarda, sözlərin işləkliyi müxtəlif dillər üçün eyni deyil. Bu həmin dillərin sisteminin özünəməxsusluğu ilə əlaqədardır. Analitik dillərdə belə feillərin (işləkliyi müxtəlif feillərin) iştirakı azalır, onların işlənmə tezliyi isə çoxalır. Tədqiqatlar göstərir ki, german dillərində frazeoloji transformasiya zamanı frazeoloji vahidlərin formalaşmasında iki-üç feil iştirak edir. Bu xüsusiyyətlər ordan irəli gəlir ki, frazeoloji yarım sistem dilin özünəməxsusluğunu göstərən sahələrdəndir. Frazeoloji vahidlərlə dilin sistemi arasında əlaqə, kəmkət frazeoloji yarım sistemlə həmin dilin kəmkət sistemi ilə əks olunur. İstənilən dilin frazeoloji vahidlərinə nəzər salsaq, aydın olur ki, frazeologizmlərin əksəriyyəti sərbəst söz birləşmələrindən fərqlənir. Aydın olur ki, strukturuna görə eyni olan frazeoloji vahidlər on, yüz, hətta min vahidlərdən ibarət sıra (feil+isim, feil+sözünü+isim, sözünü+isim və s.) yaradır. Yaxud seriyaların mövcudluğu təsadüfi fakt deyil və dilin strukturundan asılıdır. Dilin qrammatik sistemi nə qədər mürəkkəbdirsə, onda o qədər sərbəst, həm də sabit sözbirləşmələri sistemi mövcuddur. Məsələn: Azərbaycan və rus dillərində məhz ismin halının mövcudluğu hal kateqoriyası olmayan dillərdən altı dəfə çox birləşmə formalaşmasına şərait yarada bilər. Dilin transformasiyasında ana dilindən fərqli olaraq dilin frazeoloji tərkibi dilin sisteminin xüsusiyyətlərinə uyğun olmaqla, eyni zamanda müxtəlif dillərdə və müxtəlif aspektlərdə bu xüsusiyyətləri qeyri-adekvat əks etdirir. Frazeologiya üçün xarakterik cəhət olur ki, dildə olan bəzi tendensiyalar, meyillər, frazeologiyada dolayısi yolla üzə çıxır. Bir sıra sərbəst söz birləşmələrinin frazeoloji vahidlərə və mürəkkəb sözlərə çevrilməsi tendensiyası buna misal ola bilər. Kəmkət bir dilin frazeologiyasının spesifikasiyası və onun həmin dilin sistemi ilə əlaqəsi frazeoloji vahidlərin yaranması üçün bu və ya digər sözdüzəldici tiplərdən istifadə üzə çıxır. Ana dilinə tərcümədə, sözdüzəltmə tipləri frazeologizmlərin struktur elementi ilə səciyyələnir. Dünya dillərinin bir çoxu frazeologiyada sözdüzəltmə tiplərindən istifadədə yüksək dərəcədə seçim imkanlarına malikdir. Sərbəst sözbirləşməsində geniş yayılmış sözdüzəldici elementlər iştirak edir və onlar sabit birləşmələrin yaranmasında eyni dərəcədə iştirak etmir. Digər tərəfdən bir sıra dillərdə yalnız frazeoloji vahidlərdə istifadə olunan müəyyən morfoloji strukturlar mövcuddur. Bir çox şəkildə özlərinin ekspressivliyi, yaxud başqa səbəbdən yalnız frazeoloji vahidlərin yaranmasında iştirak edir və onlara sərbəst sözbirləşmələrində rast gəlmirik. Frazeoloji birləşmələrin ana dilinə tərcüməsində, frazeoloji yarım sistemlərdən, dilin sisteminin xüsusiyyətlərinin reallaşmasının özünəməxsusluğu başqa bir cəhətlə də meydana çıxır. Sabit söz birləşmələrinin qrammatik strukturu dil sistemindən müxtəlif şəkildə yayınmalar və arxaizmlərlə səciyyələnir. Lakin bu zaman ayrı-ayrı, tək-tək, frazeologizmlərə aid olsa da bu dil hadisəsi bir sıra hallarda frazeologizmlər qrupunda da müşahidə olunur. Spesifik anomaliya sayılan əlamətlər frazeologiyaya daxilində qanunauyğun hal alır və məhsuldarlıq qazanır. Yəni frazeoloji birləşmənin ana dilinə tərcüməsində transformasiyasının mahiyyətini basə düşmək üçün F.Palmerə müraciət edək: “Biz cümlədəki münasibətlər haqqında ümumi fikir irəli sürə bilərik. Fəal cümlənin passiv cümləyə çevrilməsinə dair fikir

söyləyə bilərik: biz isimlərin və ya ismi söyləmin yerini dəyişib “by” sözü əlavə etməklə onu ikinci cümləyə-passivə çevirə bilərik və eyni zamanda feili aktivdən passivə bilərik. N. Xomski bunu “transformasiya” adlandırır. “Syntactic structure”s-də active-passive münasibətlərini belə şərh edir. Əgər S./ John sees Mary// NP1-Aux-V-NV2 formasında qrammatik cümlədirsə, onda bu formaya çevriləcək.

//Mary was seen by Mary//

NP2-Aux+be+en-V-by+NP1 qrammatik olur.

Simvolların açılışını yuxarıda vermişik. Azərbaycan dilinin materialına tətbiq edəndə bu belə olacaq.

//Con Mariyanı gordu// Mariya Con tərəfindən goruldu//

Göründüğü kimi, /görmək/ feilinin məchul növü ilə belə cümlə düzəltmək olmaz.

Bu qrammatik cəhətdən düzgün olmayan “cümlə” olardı. Ancaq /Əhməd məktub yazdı// cümləsini yuxarıdakı model əsasında məchul növdə demək olar; Sadəcə olaraq, burada /Əhməd/ sözündən sonra /tərəfindən/ artırmaq və /yazmaq/ feilini məchul növə çevirmək lazımdır:

/Əhməd məktub yazdı // /Məktub (Əhməd tərəfindən yazıldı//

/NP-NP-V+il+xəbər şəkilçisi/ və /NP-NP-Prep+çıxışlıq hal+V+il+dil/

N. Xomski özünün əvvəlki sintaktik struktur söyləminə (Syntactic-Structure-Phrase) transformasional komponentini əlavə etməklə öz baxışlarında ciddi dönüş yaratdı. Biz qeyd etdik ki, dilçilikdə transformasiya metodu çoxdan işləyirdi. Xüsusilə Z.S.Harris, N.Xomskinin müəllimi, transformasiyadan geniş istifadə etmişdir. Sintaksisin əsas vəzifəsini leksemlərin ilkin sintaktik səviyyədə işlənməsinin aşkar olunmasını və ilkin işlənməsinin ikinciə uyğunluğunu müəyyənləşdirməkdə frazeoloji birləşmələrin transformasional qrammatikası çox önəmlidir. Bu cür uyğunluqların müəyyənləşməsi ümumi sintaksisin əsası hesab edilir. J.Kurilo-viç leksemin işlənməsinin ilkinliyinin əsas kriteriyasını ona uyğun qrammatik formanın nişansız olmasında görürdü.Xomski isə öz təhlil modelini sadələşdirmək qaydaları daha da azaltmaq yolu ilə onu təkmilləşdirə bildi

Qrammatika sahəsində - frazeologizm də sözlər kimi morfoloji əlamətlərə malik olur və cümlə üzvü rolunda çıxış edə bilir, onomalogiya sahəsində insanın müxtəlif fəaliyyət növləri ilə əlaqədar olan obyektiv gerçəkliyin hadisələrini ifadə edə bilir.Tərcümədə somatik frazeoloji birləşmələrin mövcudluğu və inkişafı müəyyən mənada onun tərkibində olan somatizmin xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Somatik frazeoloji birləşmələrin komponenti- somatizm özündə leksik vahidə məxsus olan xüsusiyyətləri saxlayır. Frazeoloji birləşmələrin tərcüməsi zamanı, ingilis və azərbaycan dilində somatizmlərin qarşılıqlı müqayisəsi göstərir ki, bədən üzvlərinin adını bildiren somatizmlər həm ingilis, həm də azərbaycan dillərində semantik cəhətdən ən zəngin, ən geniş fraza yaratma və sözyaratma qabiliyyətinə malik olan leksemlərə aiddir. Somatizmlərlə adlandırılan sözlər daha asanlıqla seçilir və bu orqanlardan hər birinin funksiyası hər bir insan üçün dəqiq və aydındır. Frazeoloji birləşmələrin ana dilinə tərcüməsində somatik frazeologiyanın dilçilikdə obyekt və onun müxtəlif növləri barədə çoxlu ziddiyyətli rəylər olsa da bir fakt artıq tədqiq edir ki, somatik tərkibli frazeoloji birləşmələr ismi xəbəri somatik tərkibli frazeoloji cümlələr insan bədəninin aşağıdakı üzvlərinin adı ilə yaranmışdır: mouth, foot, hand, eye, ear, heart, neck və s.

Məsələn: To speak the truth, St. John, my heart rather warms to the poor little soul (Ch.Bronte, “Jane Eyre”) - (Doğrusunu desəm, Sent Con, mənim hətta bu yazıq məxluqa yazığım gəlir).

Somantik söz birləşmələrinin leksik-semantik təhlili müxtəlif dillər üçün ümumi xarakterli bir neçə qanunauyğunluğu aşkar etmişdir: sərbəst sözbirləşmələrinin frazeoloji söz birləşməsinə keçməsi ictimai amillərlə sərtləşməsi ilə eyni zamanda dilin daxili qanunlarına tabe olmağı ilə bağlıdır. Söz birləşməsi frazeologiya kateqoriyasına keçən kimi semantik struktur cəhətdən məhdudiyətə ugrayır və frazeologizmə xas olan təkmənalılıq əldə edir. Bu dilin leksik-semantik sisteminə keçdikdə, frazeoloji söz birləşmələrində milli dil parlaq şəkildə özünü göstərir. İngilis dilinə aid dərsləkləri, dərsləklərini və oxu kitablarını nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, dil öyrənənləri lüğət ehtiyatının bir hissəsini atalar sözləri təşkil edir. Azərbaycan dilçiliyində belə konstruksiyaları “frazeoloji cümlələr”, “idiomatik” və “frazeoloji ifadə” adlandırmışlar.Somatik frazeoloji cümlələrin spesifik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada ifadə edilən fikir məzmununa görə bu və ya digər şəxsə aid olsa da,həmin şəxsi bildiren söz somantik frazeoloji cümlə daxilində müstəqil mübtədə kimi çıxış etmir. Bu əlamətinə görə belə konstruksiyalar qrammatik cümlələrdən fərqlənir. İsim və feil modeli əsasında (N+V) ingilis dilində mövcud olan bu cür frazeoloji vahidlərin isim komponenti foot (ayaq), head(baş), mouth(ağız), hand(əl), heart(ürək), eye(göz), kimi somatik sözlər ilə ifadə edilir.

Somatik frazeoloji cümlələrin növləri ilk baxışda feili və ya ismi xəbərlə qrammatik cümlələri xatırladır. Somatik tərkibli frazeoloji cümlələrin bir qisminin xəbəri feillə, bir qisminin xəbəri isə adlar qrupundan olan sözlərlə işlənilir. Buna görə də belə konstruksiyaları iki qrupa ayırmaq olar:

1) feili xəbərlə somatik frazeoloji cümlələr;

2) ismi xəbərlə somatik frazeoloji cümlələr

Feili xəbərlə somatik cümlələr iş, hal vəziyyət ifadə edir və ya səciyyələndirici məzmunu malik olur. Məsələn, Don't blow your nose.(Fıncırma)

Frazeoloji birləşmələrin ana dilində tərcüməsi dedikdə, müasir rus dilçiliyində A. Yakovlevskaya bunlara oxşar frazeoloji vahidləri sabit ifadələr adlandırır. İngilis dilin tədqiqatçıları isə bu növ frazeologizmlərə “predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər” “predikativ frazeologizmlər” adını vermişlər. Bununla yanaşı A.Kunin belə konstruksiyaları “predikativ frazeoloji vahidlər” adlandırmışlar. Bu cür vahidlər sırasında atalar sözü və məsəllər daxildir. Dilçilikdə ən mübahisəli məsələ olan cümlə səviyyəli belə konstruksiyaların atalar sözləri, zərb-məsəllər, hikmətli sözlər, aforizmlər və s. frazeologizm sayılıb-sayılmamasıdır. İngilis dilinə aid dərslərləri, dərs vəsaitlərini və oxu kitablarını nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, dil öyrənənlərin lüğət ehtiyatının konstruksiyaları “frazeoloji ifadə” adlandırmışlar. İngilis dilindəki dil faktları göstərir ki, nəqli intonasiya ilə deyilən bu cür konstruksiyaların bir neçəsi məzmunla əlaqədar sual sözlərinin artırılması ilə qrammatik sual cümlələrinə ekvivalent kimi də işlənir. Bəzən isə nida cümlələri belə konstruksiyalara aid olur.

Christ's foot! (Aman Allah!) Where are your eyes (gozlərin hara baxır?) Damn your eyes (Gozlərin cixsin) və s.

Frazeoloji birləşmələrin tərcüməsi zamanı inkarlığa əsaslanan somatik frazeoloji birləşmələr frazeologizmdə (xüsusi ilə feili somatik frazeologizmdə) növ kateqoriyasının təsdiq və inkarlığın ifadəsi də özünü göstərir. Müasir dilçilikdə inkarlıq kateqoriyasına istinasız olaraq daxili və zahiri strukturların müvaziliyi prizmasından yanaşmaq, inkarlıq konstituentlərinin reallaşma formalarını cümlənin semantik-sintaktik modifikasiya elementi kimi tədqiq etmək ideyası ustun yer

Dil strukturlarına həqiqətən zahiri forma baxımından yanaşdıqda, müəyyən məntiqi-semantik və üslubi məhdudluqlar nəzərə alınmazsa, hər bir inkar cümlənin müvafiq “ilkin” strukturundan – təsdiq cümlə formasından törəndiyini söyləmək olar. Məsələn: göz yummaq- göz yummamaq, uğur qazanmaq-uğur qazanmamaq, ağız açmaq-ağız açmamaq və s.

Məsələnin belə sadələşmiş radikal həlli qrammatik inkarlıq komponentlərinin reallaşma şərtlərinin linqvistik mexanizminin dürüst və yığcam şəkildə ifadə etsə də bu “generative sxematizm” kommunikativlik baxımından özünü doğrultmur, qeyri-universal və birtərəfli xarakter daşıyır, inkarın zəngin və çoxcəhətli ifadə variativliyini bütün genişliyi və rəngarəngliyi ilə əhatə edə bilmir. İnkarlıq semantikasının reallaşması üçün dil nitq bütövlüyündə eksplisit (aşkar) vasitələri ilə yanaşı, geniş implisit (gizli) ifadə formaları sistemi, kontekstual-situativ indikatorlar da mövcüddür ki, bunların funksional semantik, kommunikativ-pradmatik və üslubii yönərdən araşdırılması mühüm nəzəri və əməli əhəmiyyət kəsb edir. Dil faktlarının təhlili müəyyən məntiqi-semantik və strukturla yanaşı, təsdiq “ilkinliyə” əsaslanmayan strukturlar da mövcüddür.

Birincilər kommunikativ pozitivlər, ikincilər isə neqativlər adlandırmaq olar. Bunların sırasında sintaktik frazeoloji birləşmələr idiomatik cümlə quruluşları, neqativ və privativ frazeologiya xüsusi yer tutur. Müasir ingilis dilində aşağıdakı idiomatik cümlə strukturları yalnız inkarda işlədilir. Frazeoloji birləşmələrin ana dilinə tərcüməsi zamanı belə neqativ idiomatik cümlə quruluşları azərbaycan dilinin müvafiq funksional semantik sahələrində də müəyyən yer tutur.

Ədəbiyyat

1. Veysəlli F. Seçilmiş əsərlər. I cild. Bakı: Mütərcim, 2009
2. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978
3. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. М. Выс. Шк. 1986.

HÜSEYNOVA HƏCƏR

filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

MİR CƏLALIN ƏSƏRLƏRİNDƏ SİNTAKTİK BÜTÖVLƏR

Açar sözlər: *üslub, sintaksis, sintaktik, mətn, təkrar, dialoq*

Stylistic features of the perititions in Mir Calal's works

As unique of other language, the perititions have fulfilled defferent stylistic functions in Mir Calal's art works and also it has served to bring the attention of the reader sometimes the objest, the subject the place and the tense.

Keywords: *style, syntax, syntactic, text, repetition, dialogue*

Azərbaycan dilçiliyində sintaktik bütövlərin tam öyrənilməsindən danışmaq hələ tezdir. Çünki sintaktik bütövlərin qrammatik və semantik sərhədlərinin dəqiqləşdirilməsi, cümlələrin bir-birinə bağlanması dil vasitələrinin, intonasiyanın rolu, sintaktik bütövlərin semantik növləri, informasiyanın

mətnə və cümlələr arasında səpələnmə (yayıma) mənzərəsi, mətnin məzmun və forma vəhdəti, mətn kateqoriyaları və digər bir çox problemlər hələ də öz həllini gözləyir.

Mətn sintaktik səviyyənin mühüm vahididir və onun təşkilində kommunikativ-praqmatik amillər əsas yer tutur. Mətnin komponentləri leksik-qrammatik və sintaktik vasitələrlə əlaqələnir.

Ekspressivlik mətnin əsas global xassəsi, onun ümumi ifadəliliyi, leksik ekspressiv vasitələr isə mətnin ekspressivliyini formalaşdıran vasitələrdən biridir. Mətnin –MSB-nin komponentlərini əlaqələndirən sintaktik vasitələrdən biri təkrarlardır. Təkrarların dildə işlənməsi dilçilikdə universallıq adlandırılan hadisədir. Dünyanın heç bir dilini təkrarlarsız təsəvvür etmək mümkün deyil.

Təkrar mətnə xüsusi əhəmiyyət kəsb edən sözün, fikrin - temanın ön plana çıxarılmasıdır. Rus dilçisi Kojevnikovaya görə, təkrar və ya təkrarlar seriyası üçün başlanğıc nöqtə həm kontekstin yeni elementləri, həm bütün kontekst, həm də köhnə və yeninin kombinasiyası ola bilər. Y.M.Qalkina təkrarların çoxfunksiyalı olduğunu qeyd edərək, onların daha çox ekspressivlik yaradan vasitə olduğunu vurğulamışdır. Təkrarların xarakter xüsusiyyəti onların aydın ekspressiv çalarlı və təsdiq və ya inkar mənası ilə deyilənə canlı reaksiyanın ifadəsini özündə birləşdirməsidir.

MSB-nin komponentləri arasındakı əlaqə vasitələrinin ən geniş yayılmış universal növü təkrarlardır. Bir-birinə bağlı iki və daha çox cümlədə mənanın daha aydın çatdırılmasında ən münasib vasitə təkrarlardır. Kommunikativ məqsəddən asılı olaraq mətn daxilində bütöv bir cümlə, söz birləşməsi və yaxud ayrıca söz də təkrarlana bilər. Təkrar mətn yaradıcılığının çox güclü bir amilidir. K.Abdullayevin xüsusi olaraq vurğuladığı kimi özünün struktur mürəkkəbliyindən və ya sadəliyindən asılı olmayaraq təkrar prinsip etibarilə mətnin bütövlüyünə xidmət edən çox möhkəm, dayanaqlı bir üsul kimi özünü büruzə verir. Mətnə elə məqamlar olur ki, onun özünəməxsus diüynlü nöqtələrində məhz cümlənin təkrarı daha effektiv rol oynayır. (6.s.234). Bu fikrə digər tədqiqatçıların əsərlərində də rast gəlinir. Mətnin komponentlərini bağlayan sintaktik vasitələr həmin komponentləri elə qapayır ki, bunu başqa heç bir vasitə ilə yerinə yetirmək mümkün deyil.

Paralelizmin mətn daxilində qapalı bir konstruksiya olduğunu qeyd edən Q.Bəyzadə təkrarlığı onun əsas şərti hesab etmişdir.(12. 173).Mətnin formalaşmasında təkrar kimi iştirak edən leksik vahidlər çox müxtəlifdir. Azərbaycan dilində mətnyaradan vasitə kimi bütün cümlə üzvləri çıxış edə bilər. Mətnin formalaşmasında təkrarın hansı məqsədlə və hansı şəkildə işlənməsi ilə əlaqədar maraq doğuran bir sıra fikirlər mövcuddur. Ə.Abdullayevə görə, mətn mənanın açılması prosesində formalaşır və təkrar çox vaxt mətnə üslubi vasitə kimi qəbul edilərsə də, onun kommunikativ gücünü artırmaq üçün yanaşı, sonrakı cümlədə, yaxud da ardıcıl olaraq işlənilə bilər. (1, 151)

M. Adilov bütün təkrarları dildə müşahidə edilən ümumiləşmə, mücərrəd- ləşmə hadisəsinin nəticəsi hesab edir (7, 195). Azərbaycan dilində təkrarları bütün səviyyələrdə analiz edən M.Adilov dilin üslubi-poetik sistemində təkrarın sırf fonetik, leksik-semantik və sintaktik qanunauyğunluqları və mahiyyəti ilə bağlı maraqlı nəticələr çıxarır: Azərbaycan dilində təkrarlar sistemi poetik dilin ən başlıca əlamətlərindən biridir; epik mətni də təkrarlarsız təsəvvür etmək olmaz. Doğrudan da epik əsərlərdə, xüsusilə dastanlarda istifadə olunan təkrarlar ən müxtəlif funksiyalar yerinə yetirir: onlar mətnin dayanıqlığını gücləndirir, paralel konstruksiyaları bir-biri ilə bağlayır. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud”un müxtəlif hissələrində işlənmiş çoxsaylı təkrarlar mətnin ritmik konfiqurasiyasının təşkilinə kömək edir. K.Vəliyev hesab edir ki, təkrarların belə fəallığı dilin xüsusiyyətləri ilə bağlıdır (29, 230).

Dildə təkrar bu və ya digər şəkildə tautologiya yaratmır, mətni üslubi baxımdan naqis etmir, əksinə, mətnin, yuxarıda artıq qeyd edildiyi kimi, ekspressivliyinin artmasına gətirib çıxarır. Mətnə tez-tez təkrarlanan sözlər çox vaxt bir rəmz kimi çıxış edir. Bədii əsərdə isə təkrarlar əsasən onun ekspressivliyinə xidmət edir. Amma qeyd edək ki, hətta sintaqmın hüdudları ilə məhdudlaşan tautologiya da nizamlayıcı üsul kimi sintaqmın istər ritmik-səs, istərsə də məna aspektinin təşkilədiçi amilidir. Folklor mətnində praktik olaraq bütün sintaktik əlaqələr tautoloji elementlərlə təzahür edə bilər .

Təkrarla bağlı bir sıra dil amilləri intensivliklə də əlaqədardır. Intensivlik qrammatik hadisə deyil, çünki hər hansı bir abstraksiya yaratmır və adətən məhdud sayda sözləri əhatə edir. Intensivlik leksik dəyişiklik yaratmadığı üçün, əksinə kəmiyyət fərqi yaratdığı üçün intensivliyi leksik- qrammatik hadisə də adlandırmaq doğru deyil. Təkrarların müxtəlif növləri bir-birilə əlaqədar olduqları kimi, onlar arasındakı əlaqə lər də öz növbəsində olduqca mürəkkəb və çoxşaxəlidir. Dildə bir halda ümumiləşmiş təkrar söz işlənsə, digər halda onların daha geniş forması: təkrar söz birləşmələri, sadə cümlə, mürəkkəb cümlə və s. işlənə bilər. Azərbaycan dilində təkrarlanan bağlayıcılara, əvəzliliklərə, xitab və nidalara da rast gəlinir. Lakin onlara birləşdirən ümumi bir cəhət var ki, bu da digər dil vahidlərində olduğu kimi, hər bir təkrarın da,

istər adi danışıqda , istərsə də bədii ədəbiyyatda obrazlılıq, ekspressivlik yaratmağa, diqqəti əsas fikrə yönəltməyə xidmət etməsidir.

Bədii təkrar vasitəsilə yazıçı oxucunun diqqətini ən mühüm olan hadisəyə, xarakterə, zamana, məkana və.s yönəldir. Personajın hiss və həyəcanını, keçirdiyi psixoloji vəziyyətini incəliyi ilə vermək üçün təkrardan istifadə edir. Belə olduqda təkrarda ifadə olunan hadisə və ya xarakter oxucunun yadında daha çox qalır. Demək olar ki, Azərbaycan yazıçılarının hər birinin əsərlərində bədii təkrardan istifadə edilmişdir. Lakin bu təkrar bir-birinin təkrarı deyil. Əsərin janrından təsvir olunan hadisələrin xarakterindən, ən əsası isə yazıçının üslubundan asılı olaraq təkrar forma və məzmunu dəyişir.

Bədii əsərlərin dilində obrazlılığı artıran bir vasitə kimi təkrarı qiymətləndirən Mir Cəlal: “ Adətən, söz təkrarları bədii ədəbiyyatda, xüsusən şerdə nöqsan sayılır. Dilin ağırlığına, ifadə təsir gücünün zəifləməsinə səbəb olur. Təkrar isə əksinə, bədii dilə daha da güc, kəsər verir” (M.Cəlal. Füzulinin poetik xüsusiyyətləri, s.87.) – söyləmiş və Füzuli şeirdə təkrarı danışıq dilində yaxınlıq və ana dilinin təbiətinə sədaqət kimi izah etmişdir. Mir Cəlal təsvir etdiyi hadisəyə, şəxsə və ya əşyaya oxucunun diqqətini cəlb etmək üçün bədii təkrar üslubi vasitə kimi etmişdir.

Elə oxuyurdu, elə oxuyurdu, deyərdin xanəndənin özüdür (9, IV.68): Sən hara, mollalıq hara hərəkəti, mənəni, obyektə diqqətə çatdırmağa nail olmuşdur. Bu cümlələrdəki ritm, axıcılıq, yorğunluq, uzun-uzadı sözcüklüyün qarşısını almış, mətnə estetik bir yüngüllük gətirmişdir. A.Yefimov təkrarlarda bu cəhəti yüksək qiymətləndirmiş və “təkrir vasitəsi bədii ifadənin daha təsirli verildiyi, intonasiyanın yüksəldiyi və mənənin daha qabarıq verildiyini” qeyd etmişdir (11).

I.Təkrarlar vasitəsilə inensivlik, şiddətləndirmə çalarları diqqətə çatdırılır:

Yanıram axı, yandırır məni, Necə yandırməsən ki, cavan, ağılı başında olan igid oğlan qulluğu qoyub, qapılarda nökrçilik eləyir (9,I,17):

II. Əsas hərəkəti diqqətə çatdırmaq üçün feillərin təkrarından istifadə edilmişdir:

Baxın da... Görürsünüz ki! Başa bax, qulağa bax, ağız-buruna bax, çarıq-patavasına bax, dirilənə bax!.. (9,I,109).

Mir Cəlalin bədii əsərlərinin dilini zənginləşdirən obrazlılığı, ekspressivliyi artıran dil vahidlərindən biri olan təkrarın müxtəlif formalarından səslərin, birləşmə və cümlələrin təkrarından üslubi məqsədlərlə istifadə etməsi onun yaradıcılığına məxsus olan əsas istiqamətlərdən biridir.

I.Səslərin təkrarı. Aydın həqiqətdir ki, “yüksək sənət əsərlərinin həmişə sözlərin dərin mənası və gözəl işlənməsinin vəhdətindən yaranır. Poetik əsərin səs xüsusiyyətlərini nəzərə almadan onun bir çox mühüm cəhətlərin düzgün başa düşmək, duymaq, hiss etmək mümkün deyil. Bu xüsusiyyətlər isə bədii əsərin səs ahəngdarlığında öz əksini tapır ” (4.23). Səs ahəngdarlığında əsas vasitələrdən biridir. Bədii əsərdə ritm, ahəngdarlıq yaratmaq üçün eyni və ya yaxın samitlərin ,cümlədə (misrada) təkrarən işlədilməsidir. Eyni səslərin təkrarından doğan ahəngdarlığı A.Axundov da yüksək qiymətləndirmişdir. (3.14)

Türk xalqlarında “Sibir və Altay xalqlarında alliterasiya çox geniş yer tutur ” (12,142-153). “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı qafiyəli nəslrlə yazıldığı üçün bu eposda alliterasiya, assonans kimi fonetik hadisələrdən geniş istifadə olunmuşdur (9, II,79). Mir Cəlalin nəsr əsərlərində samit səslərin ritm yaratmaq, təsvir, olunan hadisənin səs çalarını oxucuya çatdırmaq məqsədilə təkrarən işlədilməsinə rast gəlirik: 1-Bildin nə deyirəm, Qədir?

-Bəli, bildim.

-Başa düşdün, hə?

-Bəli, başa düşdüm (9,II,23) – dialoqda “B” samiti təkrar olaraq replikaların əvvəlində işlənmiş, xarici alliterasiya nümunəsi yaradılmışdır.

II. Sözlün təkrarı. Bədii əsərlərdə sözlərin təkrarən işlədilməsi də yazıçının fikrin obrazlı ifadəsi üçün seçdiyi xüsusi üslubi priyomdur. “Eyni fonetik tərkibli sözlərdən qrammatik dəyişmələrlə” (6,222) təkrarın yaradılması bədii əsərə musiqilik, oynaqlıq gətirir.

Mir Cəlalin bədii əsərlərində söz təkrarının rəngarəng nümunələri yaradılmışdır: 1. Öskürək də qadağandır? Bunu hansı vilayətdə görmüsünüz a kişilər? Öskürək də olmaz? (9,IV,70); 2. -Bu dil mubahisə dilidir, müdir əfəndi!

-Bu dil İslama yaramaz!

-Bu dil əsli sağlam mühakimə dilidir (9,IV,139).

Birinci nümunədə feili bağlama tərkibi ilə (sən istəyəndə) zaman məzmunu, ikincidə isə I növ ismi birləşmənin (bu dil) təkrarı ilə əsas obyekt diqqətə çatdırılmış, bu dil dedikdə Azərbaycan dili nəzərdə tutulmuşdur.

Mir Cəlalın əsərlərində sözlərin, söz birləşmələrinin – ifadələrin təkrarı ahəngdarlıq, ritmiklik yaradan orijinal ifadə vasitələrdir.

III. Cümlənin təkrarı. Birinci dəfə idi ki, Mirzə Rza şairin hələ çap olunmamış şeirini oxuyurdu. Birinci dəfə idi ki, tanımadığı, bələd olmadığı adamlara müraciət edir, qıraətli şeir oxuyurdu (4, 250). Nümunədə Mir Cəlal mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsini təkrar-təkrar işlətməklə oxucunun diqqətini əsas hadisəyə cəlb etmiş və cümlədə həm də personajın sevincini, həyəcanını obrazlı şəkildə əks etdirmişdir. Baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənmiş, baş cümləyə “ki” bağlayıcısı ilə bağlanmışdır.

“Sintatik paralelizmlərdə nə qədər çox üzvlər olsa da, üç üzvə malik paralelizm xüsusiyyətindən fərqli xüsusiyyət daşımır” (2.37) Lakin bədii əsərlərin dilində bəzən fikrin emosional, bədii, obrazlı ifadə edilməsi üçün üzvlərinin sayı çox olan paralellərdən istifadə edilir. Bu isə əsərin və obrazların dilində təbiilik, canlılıq gətirir və situasiyanın xarakterini şərtləndirir.

Mir Cəlalın əsərlərində sintatik paralelizmlərin köməyiylə bəzən vəziyyətlər, əşyalar, hadisələr, obrazlar qarşılaşdırır, müqayisə edilir. Bu isə hadisələrin mahiyyətini, obrazların mənəvi-psixoloji durumunu daha dəqiq bütün incəliyi ilə açmağı, oxucuya çatdırmağa şərait yaradır. Mir Cəlal bədii əsərlərində yaratdığı sintatik paralellərdə bəzən antonimlərdən, sual əvəzliliklərdən də istifadə etmişdir ki, bu üsulla da həmin təkrarların ekspressivliyinin gücləndirilməsinə nail olmuşdur. Məsələn,

-Ay zalım oğlu, belə bir işin var, məni niyə çağırırsan, niyə deyirsən, niyə də qadağan eləyirsən?! (9,III,451): Özün görürsən ki, biz hara, gəncəli hara?! (9,I,31).

M.Adilov sintatik-konstruktiv təkrarları “bütövlükdə sintatik frazeologizm -lərə daxil edilə bilən xüsusi növlü ifadə tərzii” adlandırılmışdır (1.166). Bu təkrarlarda qeyri-müəyyənlik, obrazlılıq, konkretlik və.s mənə çalarları poetik bir dillə ifadə olunur.

Mir Cəlalın bədii əsərlərində yaratdığı təkrarlar ifadə vasitələr baxımından da çox müxtəlifdir. Demək olar ki, yazıçı bütün nitq hissələrindən təkrarların yaradıl-masından istifadə etmişdir ki, bu da onun həm fərdi üslubundan, həm də ifadə olunan məfhumun, hadisənin məzmunundan, keyfiyyətindən asılı olaraq dəyişmişdir.

Təkrarlar bədii əsərlərin dilində kinayə, nifrət, sevinc, qəzəb və.s kimi kateqoriyaların meyarı şəklində çıxış edir. “Чаще всего повтор той или иной фразы об обстановке мысли и сосредоточении внимание на каком-то очень важном для персонажа вопросе” (Андраманова.Н.А). Təkrar vasitəsilə mətndə ritm, musiqilik yaradılır. “Потому и можно даже их назвать в какой-то мере музыкой словесной речи” (Курбатов.Х.Р.)

Mir Cəlalın bədii dilinin sintaksisində cəlbədicə ritm, ahəngdarlıq, diqqətəlayiq estetik xüsusiyyətlər cəmləşmişdir. Bədii əsərlərinin qrammatik-sintaktik tərkibi ilə sənətkar çalışır ki, öz fikirlərini, bədii əsərin əsas ideyasını oxucuya – xalqa çatdırsın. Bunun üçündə ən mühüm cəhət kimi danışiq dilində əsaslanan yazıçı sintaktik fiqurların üslubi funksiyalarını genişləndirməyə, əsərin dilini, formasını zənginləşdirməyə nail olur. Sintaktik vahidlərin üslubi funksiyalarını məqsədyönlü şəkildə əlaqələndirərək Mir Cəlal güclü bədii ifadə vasitələri yaratmışdır. Bu isə sənətkarın fərdi üslubunu səciyyələndirən əsas cəhətlərdən biridir.

Ədəbiyyat

1. Adilov M. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Bakı: “Elm”, 1974, 233 s.
2. Adilov M. Azərbaycan dilində sintaktik paralelizm. ADU, Dil-ədəbiyyat, B.1974,N 4
3. Axundov A.Dil və üslub məsələləri. Bakı: “Gənclik” , 1970, 104 s.
4. Allahyarov K.H Azərbaycan şeirində səs ahəngdarlığı və funksiyaları haqqında. Azərb.SSR EA-nın Xəbərləri. (Ədəbiyyat, dil, incəsənət şer.) Bakı, 1986, N 4s.23-29
5. Bağirova Q. Bədii əsərlərdə danışiq dilinin qrammatik xüsusiyyətləri. Bakı: API, 1978,95 s
6. Cahangirov M. Janr və dil-üslub məsələləri. “Azərbaycan” jurnalı N 9. Bakı, 1958.
7. Xalıqov F.Folklor onomostikası. Bakı: Elm, 1998, 137 s.
8. Məmmədov M. Nərimanovun publisist əsərlərində təkrarların üslubi xüsusiyyətləri. EA Xəbərləri. Ədəbiyyat. Dil.İncəsənət. N. 1 Bakı, 1973 s.48-61.
9. Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. I,II,III,IV cildlər. Bakı, 1967, 1968
10. Tanrıverdiyev Ə. “Dədə Qorqud kitabı”nın dil möcüzəsi. Bakı: Nurların, 2008,181 s.

HÜSEYNOVA RƏNA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Tibb Universiteti

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İNGİLİS MƏNŞƏLİ SÖZLƏRDƏ BAŞ VERƏN LEKSİK VƏ SEMANTİK DƏYİŞİKLİKLƏR

Açar sözlər: *ingilis dili, Azərbaycan dili, leksika, semantika, alınma söz*

Semantic transformation of mutual English origin words in Azerbaijani

The article analyses semantic transformation of mutual English origin words in Azerbaijani, investigated some turns of sports and domestic character, also it analyses the use of these turns in public texts and literary literature.

Keywords: *English, Azerbaijani, lexical, semantics, my foread word*

Dilin başqa dillərdən aldığı sözlərin müəyyən anlayışların, əşyaların, hadisələrin adlarını ifadə etməyə xidmət edir Alınma ilkin dövrdə konkret sematikaya malik olur. Adətən, söz aid olduğu dildə bir sıra mənalara malik alolursa, keçdiyi yeni dildə onun bu mənələrdən çox vaxt biri istifadə olunur. Zaman keçdikcə, alınma söz yeni mənalar qazana bildiyi kimi, əvvəlki mənasını itirə bilər. Alınma sözün belə bir prosesə qoşulmasının dil vasitəsi ilə assimilyasiyası əlaməti kimi qəbul edilir. Alınma obyekt dildə sematik transformasiyaya məruz qalır. Sematik transformasiya dilçilikdə araşdırılmış məsələlərdəndir. Obyekt dildə alınma sözün mənasının genişlənməsi və ya ndaralması, onun məcazi mənada işlənməsi semantik transformasiya kimi başa düşülür.

Bir sıra tədqiqatçılar alınma sözlərə yalnız onların mənalarının daralmasının, bu sözlərin məcazi mənələrdə işlənməsinin xas olmasını qeyd etmişlər. Bu fikir sonralar tənqid olunmuşdur. Alınma sözlərin yeni keyfiyyət qazanması cəmiyyətdə baş vermiş dəyişmələrlə millətlərarası əlaqələrin, o cümlədən dil əlaqələrinin genişlənməsi ilə bağlıdır. V.Q.Kostomarov müasir dövrdə sözlərin semantik strukturunun dərinləşdiyini, onların yeni mənələrinin yaranmasını qeyd edir. İngilis dilindən alınmaların sematik strukturunun genişlənməsi onların həyatımızın müxtəlif sahələrinə nüfuz etməsi prosesində baş verir.

Alınma sözün müxtəlif sahələrə keçməsi onun mənə dairəsinə təsir göstərir. Bəzi hallarda keçid prosesində söz bir vaxt dilə daxil olduğu ilkin mənəni itirərək yeni mənə qazanır. Başqa halda ilkin mənə qalmaqla alınma sözün semantikasında dəyişmə yaranır. Qeyd olunan məsələləri konkret nümunə əsasında araşdırmaq düzgün nəticələr əldə etməyə imkan verir.

Biznes (ing. *business*) sözü 1966-cı ildə çapdan çıxmış Azərbaycan dilinin izahlı lüğətinə daxil edilməmişdir. Avropa mənşəli sözlərin qısa lüğətində alınma sözün mənası şəxsi yığımla əlaqədar kommersiya işi kimi izahlanır. Bu fəaliyyətlə məşğul olan şəxs isə “*biznesmen*” adlanır. Lüğətdə “*biznesmen*” sözünün izahında yazılır: “ ABŞ-da tacir, fırıldaqçı, işbaz, sahibkar; hər şeydən yüksək gəlir almağa çalışan kapitalist” (ASML). Göründüyü kimi, rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə keçmiş alınma leksik vahid sovet dövründə mənfi mənə daşmışdır. İngilis dilində biznes çoxmənalıdır. Onun əsas mənası “iş”, “daimi məşğuliyyət”, “ixtisas”dır. Sözün digər mənası “ticarət və kommersiya fəaliyyəti”dir. Hazırda Azərbaycan dilində istifadə edilən biznes sözü “gəlir gətirən iş” mənasında işlənir. İşlənmə səviyyəsinə görə məhsuldardır. Təkcə iqtisadi sahəyə aid termin olmayıb, ümumişlək leksik vahiddir: “Deyirəm ki, Həmid yaradıcı insan olmaqla yanaşı, biznesi də çox gözəl bilir. Ailə qurandan sonra müəyyən ehtiyaclar vardır, o, bir biznes əməliyyatını həyata keçirdi və çox da uğurlu alındı” (“Şərq” qəzeti, 12 oktyabr, 2004); “Bir neçə gün öncə Şəkidə Regional biznes Tədris Mərkəzinin açılışında iştirak edən Fərhad Əliyev özünü prezident kimi aparırdı” (“Etimad” qəzeti, 06-09.11.2004).

Böyük tennisdə və voleybolda topun oyuna daxil edilməsi *servis* (service) adlanır. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə ilk keçən mənə da idman termini olmuşdur. “İlahə Qədimovanın əsas heyətdə oyuna buraxılması servis zamanı olur. Görünür, məşqçi Faiq Qarayev yetirməsinin servisdən komandamıza xal qazandıracağına ümidlidir” (“Olimpiya dünyası”, 1 oktyabr, 2004).

Sonralar servis “məişət xidməti” anlamında da işlənməyə başlanmışdır.

Server də idman terminidir. Tennisdə topu oyuna daxil edən idmançı server adlanır. 90-cı illərdə həm *servis*, həm də *server* sözlərinin semantikasında dəyişmə baş vermişdir. Terminlər indi sosial-iqtisadi və başqa sahələrə aid anlayışları ifadə edir. *Server* -“kiçik və orta biznesdə istifadə olunan, əsas məlumatları saxlayan və ötürən kompüter” mənasındadır.

Servis sözünün daha iki mənası yaranmışdır: 1) məhsulun istehlak və satışı sisteminin təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş kompleks xidməti təmin edən marketing fəaliyyətinin alt sistemi; 2) sosioloji sorğu.

Eyni hadisə özünü *server* sözünə münasibətdə də göstərir. Bu söz də yeni məna qazanmış, müxtəlif sözlərlə yeni terminoloji birləşmələr əmələ gətirmişdir. İndi server – “internet şəbəkəsinə qoşucu kompüter” mənasında işlənir. “İnternetə girmək üçün əvvəlcə serverə qoşulmaq lazımdır. Bunun üçün serverin telefon nömrəsi yığılmalıdır”.

Alınma leksika, o cümlədən ingilisdən alınma sözlər dilin leksik sistemində gedən proseslərdə fəal iştirak edir. Ümumişlək leksik vahid kimi alınmış söz terminləşə bildiyi kimi, alınma terminin xüsusi leksik vahid səciyyəsinə itirməsi də mümkündür. Müasir dövrdə terminoloji mənanın itirilməsinin tez-tez baş verməsi ədəbiyyatda qeyd olunur.

İngilis dilindən alınma sözlərin publisistik mətnlərdə, mətbuatda tez-tez istifadə olunması onların semantikasına əsaslı təsir göstərir. Mətbuatda işlənən alınma sözlərin semantik strukturunda dəyişmə baş verir. Sözlərin məna həcmi genişlənməsi yeni semlərlə zənginləşməsi özünü göstərir. Belə hallarda determinləşmə semantik genişlənmənin təzahür amilidir. Bir çox innovasiyalar məcazi mənada istifadə olunur, yeni mənalı söz müxtəlif semantik qrupun sözləri ilə söz birləşməsi tərkibində işlənir. Semantik derivasiya prosesində mənanın genişlənməsi əsas yeri tutur.

İngilis dilindən alınma sözlərdə mənanın genişlənməsində ilkin leksik-semantik variantın arxiseminin ümumiləşməsi baza leksik-semantik paradigmasının hüdudlarından kənara çıxması da mühüm rol oynayır.

Məsələn, *xit* müəyyən dövrdə böyük populyarlıq qazanmış musiqi əsərinə deyilir. “Populyar musiqi əsəri” arxisemi semantik derivasiya prosesində istənilən populyar hadisə və fakta aid edilir.

Pressinq – bəkətdə qarşı tərəfin oyunçusuna tətbiq olunan sərt mübarizə formasıdır. Əsas arxisem kiminsə fəaliyyətini məhdudlaşdırmaq, onun sərbəstliyini əlindən almaqdır. Əvvəllər bu yalnız idman oyunlarına aid olsa da, hazırda istənilən fəaliyyət sahələrinə şamil olunur.

Treninq – yarış dövrü üçün orqanizmin maksimal hazırlığını təmin etmək üçün sistemik məşqləri nəzərdə tutur. Arxisema “idman məşqidir”. Müasir dövrdə sözün mənası genişlənməmiş və müxtəlif fəaliyyət sahələrində işə hazır olmaq üçün məşqləri, formanı saxlamağa əhatə etməyə başlamışdır.

Reyting – fərdi və komanda fəaliyyətlərinin ədədi göstəricisidir. İlk əvvəl şahmata, sonralar tennisə aid olmuşdur. Hazırda tək bəkət mübarizə və komanda idamın növlərində istifadə olunur. Qiymətləndirmənin ədədi göstəricisi arxisemində dəyişmə baş vermişdir. Ədədi göstərici əsas götürülmür. Hazırda *reyting* sözünün semantikasi genişlənməmişdir.

Autsayder – “futbol və ya xokkey komandasında sağ və ya sol kənar oyunçusu” anlamındadır.

Monitor – 1) emal sistemlərində əməliyyatları idarə və nəzarət edən, yoxlayan maşın proqramı; 2) proqramlaşdırma dillərində ümumi vasitələrdən istifadə etmək üçün proseslərin sinxronlaşdırılması və əlaqələndirilməsi mexanizmi; 3) sistemi idarə edən displey.

Kompüterin insan məişətində geniş yer alması, onun dəstinə daxil olan monitor sözü də ümumişlək leksik qata daxil olmuşdur. Bununla yanaşı, monitorun “ekran” mənası da vardır.

Monitoring – cari mühiti (sistemi) fasiləsiz yoxlayan və idarə edən, istifadəçiləri xoşagəlməz halların və böhran vəziyyətlərinin yaxşılaşması haqda xəbərdar edə bilən proses.

Monitor və *monitorinq* alınma sözləri terminoloji səciyyə daşıyan yeni söz birləşmələrinin tərkibində iştirak edirlər.

İngilis dilindən alınma sözlərin bir qisminin mənasının genişlənməsi ilkin leksik-semantik variantının differensial semləri itirməsi nəticəsində meydana çıxır.

Alınma sözün mənbə dildəki predment-anlayış uyğunluğu obyekt dildə başqa sözlərlə sistem daxili əlaqəyə girməmiş bu leksik vahidin mənasını açmağın əsas şərtidir.

Dilə keçməsinin başlanğıc mərhələsindəki sözlə yeni dilə uyğunlaşmasının digər mərhələləri arasında olan söz arasında fərq vardır. İlkin mərhələdə yeni leksik sistemə girən söz başqagerçəkliyə aid anlayışı, predmenti adlandırır, leksik sistemin digər vahidləri ilə rəbitədə çıxış etmir. Belə sözlər, bir qayda olaraq etnoqrafik, tarixi, coğrafi, bədii mətnlərdə işlənir.

Ədəbiyyat

1. Xudiyev N. Azərbaycan dilinin zənginləşmə yolları
2. Qarayev A. Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar.
3. E.Haugen: “The analyse of indiguistic horriwing”, “Lang”, 1950.
4. Horn P.: “Crundries der neupersielie etimologie”, Strasbourg, 1993.
5. Супечанская Л.В. «Займствование слов и практическая транскрипция». Издательства «Москва», 1962.
6. И.В.Соловьева: «Нормализация научно-технической терминологии», М., 1965.
7. R.C.Cəfərov: “Azərbaycan dilində işlənən Qərbi Avropa mənşəli alınma sözlər”, Bakı, 2001.
8. H.Ə.Həsənov: “Müasir Azərbaycan dilinin leksikası”. Bakı 1978, ADU nəşri.

**ONOMASTİKANIN İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ
YARANMASI, İNKİŞAFI VƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİ**

Açar sözlər: *onomastika, toponim, transliterasiya*

The analysys of proper names in Englis and Azerbaijani languages

This work is devoted to proper names, to their analysys on English and Azerbaijani languages. It is analysed their own names, development, change, a lexical and grammatical from and the possibilities of style. It is proved that proper names are a product of thinking of the people and explain history of the people, its tradition, outlook and life. Especially a great place is given to antroponomics, one of the main divisons of onomastics. In the atricle the speech also goes about the correct transliteration of proper names.

Keywords: *onomastics, toponymy, transliterstion*

Nitqin yaranması və tədricən inkişafı ilə əlaqədar olaraq xüsusi adların yaranması zərurəti meydana çıxmışdır. Xüsusi adlar xalqın tarixini, milli adət-ənənələrini, dünya görüşünü, həyat tərizini və s. izah edir, aydınlaşdırır.

Dilçiliyin ən böyük şöbələrindən biri olan onomalogiya dilimizdə mövcud olan bütün xüsusi adların yaranmasını, inkişafını, dəyişməsinə, leksik və qrammatik quruluşunu, üslubi imkanlarını və s. öyrənir. Onomastika bütövlükdə xüsusi adları toplusudur. Xüsusi adlar ümumi adlardan yarandığı kimi xüsusi adlardan da ümumi adlar yaranır. Bunlar “apelyativ” adlarıdır. Ümumi adlardan və ya apelyativlərdən xüsusi adlar əmələ gəlir. Məsələn, “qızılgül” sözü həm ingilis dilində həm də Azərbaycan dilində eyni mənaya malikdir:

- a) Şəxs adları, soyadları, təxəllüs və ləqəblər
- b) Coğrafi adlar
- c) Səma cisimlərinə verilən adlar
- d) Qəzet və jurnallara verilən adlar
- e) Heyvanlara verilən xüsusi adlar

Xüsusi ismləri ümumiləşdirərək belə adlandırmaq olar:

İnsan adları-antropoimlər, coğrafi adlar-topoimlər, tayfa və millət adları etnonimlər, çay,dəniz,göl adları-hidronimlər, heyvan adları-zoonimlər. Kosmik adları-kosmonimlər, səcdəgah adları-teonimlər, əşyalara və müəssisələrə verilən adlar-ktermatonimlər.

Antroponomika onomastikanın ən geniş yayılmış sahələrindəndir.

Antroponomika onomastikanın ən geniş yayılmış sahələrindəndir.

Antroponomiya-yunan mənşəli olub-anthropos (insan.adam, şəxs) və onoma (ad) sözlərindən ibarətdir. Antroponomiya insan adlarını öyrənən sahədir.

Azərbaycan dilçiliyində bu termin insan adları (Xurman, Sevda,Elşad, Samir və s.) ingilis dilində isə “Personal names” (Tom, Elizabeht, Hamlet Laura və s.) kimi ifadə olunur. Antropoimlər ünsiyyətlə bağlı meydana gəlmişdir. Qədim latınlar

insanın adını özünə bərabər tutmuş “ Homen nomen” demişlər. Ada belə bir münasibə elə bizim də bir sıra xalq ifadələr təzahür edir: “ İgid ölər, adı qalar”, Adın çıxmaqdanca, canın çıxsamyaxşdır”, və s. Ad həmişə san, nüfuz, reputasiya hesab olunmuşdur. Tanınmış adama “ adlı-sanlı”, pis əməl edənə isə “ heç adına-sanına yaraşmır” deyilməsi təsadüfi deyildir. Adlar ilk insan qrupları, ailə yaranandan meydana gəlmişdir. Tayfa, nəsil, yaxud ailə içində adamların sayı artdıqca onların fərqləndirmək, fərdləşdirmək lazım gəlirdi. Adlar məhz bu zəruri tələbdən törənmişdir.

Tədqiqatçı alimlərimizdən A.Axundov, A.Qurbanov, M. Adilov, A.Əliyev, Ə.Cavadov və başqaları antroponomikaya aid məqalələr, elmi işlərlə çıxış etmişlər.

Xarici dilçilərdən onomologiyanın tədqiqində C.S.Mill, X.Cozeff, B.Rassel, M. Breal, A.V.Nikonov, A.V.Superanskaya, S.Syorensen və başqalarının xidməti böyük olmuşdur.

Dahi Azərbaycan mütəfəkkiri A.Bakıxanov ilk dəfə olaraq “ Gülüstani-İrəm” əsərində antropoimlərin tədqiqinə geniş yer vermişdir. Əsərdə Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Seyid Həsən Şirvani, Əbülülə Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi və başqa görkəmli şəxsiyyətlərin həm tərcümeyi-hallarını. Həm də adlarının izahını vermişdir. Həmçinin o, “Adlar və titullar haqqında” əsərini yazmış və bir çox titulların leksik

mənalarını vermişdir. Tarixi şəxsiyyətlər- hökmdarlar, şahlar. Fatehlər, yazıçılar, şairlər və s. xalq arasında öz ləqəbləri ilə tanınmışdır.

M.F.Axundovun “ Aldanmış kəvakib” povestində on yeddi obraz göstərilir.

“Hindistan şahzadəsi Kəmalüddövlənin öz dostu İran şahzadəsi Cəlalüddövləyə yazdığı məktub” adlı fəlsəfi əsərində saysız-hesabsız onomastik vahidlər-antroponimlər, toponimlər, hidronimlər, ideonimlər və s. işlədilmişdir. Əsərdə 150-dən çox antroponim qeydə alınmışdır. Bütövlükdə antroponimlər əsərin ideyasına. Süjet xəttinə xidmət edir.

Dilimizdə çoxlu ərəb və fars mənşəli adlar vardır. Bu adlar 7-ci əsr və sonrakı dövrlərdə ərəblərin Azərbaycanı istila etməsi ilə bağlıdır. M.F.Axundov yaşadığı dövr, yəni 19-cu əsr üçün həmin adlar xarakterikdir.

Tarixi abidələrimizdən olan “Kitabi-dədə Qorqud” dastanı Oğuz xalqının həyat və mübarizə tarixindən bəhs edir. Dastanda xeyli şəxs adları çəkilir. İ.Şıxıyevanın hesablamalarına görə dastanda 77 şəxs adı çəkilir. Bu adlardan biri də “din sərvəri Məhəmməd” peyğəmbərdir. Məhəmməd peyğəmbərin adı dastanın ayrı-ayrı boylarında təqdim olunmuşdur. Məsələn, “ adı görklü Məhəmmədə salavat gətirildilər”. “ Görklü Məhəmməd” deyəndə “görcəmli, yaraşlıq Məhəmməd” nəzərdə tutulur. Dastanın əksər boyları “ günahlarını adı görklü Məhəmməd Mustafaya bağışlasın” cümləsi ilə tamamlanır. Dastanda İslam dinin müqəddəs şəxslərdən Əli, Həsən, Osman, Hüseyn, Ayişə, Fatimə və başqalarının adı çəkilir. “ Kitabi-dədə Qorqud “ dastanında salur Qazan adı demək olar ki, bütün boylarda çəkilir. Digər qəhrəmanlardan bayandır xan, sölkü Məlik, Aruz Qoca, Banu Çiçək və başqalarının adları da çəkilir.

Mahmud Kaşğarlarının “ Divani lüğət-it-türk” ‘ əsəri əvəzsiz tarixi xəzinələrdən biridir. Bu lüğətdə türk xalqlarının dili, mədəniyyəti, etnoqrafiyası, folkloru, adətləri öz əksini tapmışdır.” Divan” da onomastika məsələləri xüsusi yer tutur. Mahmud Kaşğarlı əsərdə toponimik adları-qədim şəhər, göl, çay adlarını xəritəyə köçürmüşdür. Qaraxanlılar dövrünün toponimik sistemini ətraflı əks etdirilmişdir.” Divan” da dünya xəritəsinin ərazi toponimləri əks etdirilmişdir. Bu, ilk türk xəritəsi və orta əsrlərin ən dəqiq xəritələrindəndir. Xəritədə Azərbaycanın adı “ərzai-Azərbaycan” kimi çəkilir. Azərbaycanın coğrafi mövqeyi və qonşu ölkələr göstərilir.” Divan” da həmçinin 110 şəxs adı çəkilir. Kişi adları çoxluq təşkil edir: Atış, Burslan, Barman, Əfrasiyab və s. Qadın adlarından Altun, tarım, Sürəyya və s. göstərilir. Mahmud Kaşğarlı dövründə türklər iki qola ayrılırdı: Şimali qrupu (qıpçaq) şəxs adları (Azak, İnal, Kay, Səlcuk və s.) Lüğətdə 70% türk, 20% ərəb və 10% fars mənşəli şəxs adları işlədilmişdir.

M.Kaşğarlının “Divan” ında 180-ə qədər toponimdən istifadə olunmuşdur. Divandan türk mənşəli yer adlarından –Altun xan, İşık göl, Tərin dəniz, Suvar və s ərəb və fars mənşəli yer adlarından- fərqanə, Buxara, Sayram. Yemən və s tayfa adlarından- Türk, Kumuk, Bulğar, Tankut və s şəxs adlarından- Şu, Kəşmir, Nişabur, Barsğan və s. adları bunlardır: Sitkün, Suğnak, Karnak, Karaçuk, Sepren (Sabran).

Onomastik vahidlər xalq təfəkkürünün məhsuludur. Onomastika elmində toponimlər də xüsusi yer tutur. Toponimya-yunanca topos (yer) və onoma adi sözlərdən ibrətdir. Toponimlər- tarixi-coğrafi yurdların aydınlaşdırılması baxımından mühüm mənbədir. Toponimlər tarixi qaynaqların, ictimai-siyasi formasiyaların daşıyıcısıdır. Tarixi-coğrafi toponimləri mənə baxımından aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Tayfa, el-oba adları: Oğuz eli, Abxaz eli, alpanlar, abxazlar.

2. Dağ, dərə, dəniz, çay, yer. Yurd, meşə adları: Xəzər dənizi, Qara dəniz, Şimal dənizi, Şah dağ, Babadağ, Alp dağları, Göy-göl, kür çayı, Temza çayı və s.

3. Dövlət, şəhər, qala, qəsər adları: Azərbaycan, Fransa, London, Gəncə, Əlincə qalası, Qız qalası və s.

Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə Afət Abbasova ingilis və Azərbaycan antroponimlərini müqayisəli şəkildə tədqiq etmişdir. Belə ki, alim ingilis və Azərbaycan şəxs adlarının struktur və semantik xüsusiyyətlərini müqayisəli şəkildə öyrənmiş, onların oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi ad insanlara, coğrafi obyektlərə ona görə verilir ki, onları bir-birindən fərqləndirmək olsun. Məsələn, Arif, Elşən, Nərgiz, Günay və digər şəxs adları deyəndə bilir ki, bunlar azərbaycanlılara məxsus adlardır; Nəjdə, Olya, İvan, Aleksandr adları rus şəxs adlarıdır: Tom, Bella, Herbert, Cek, Flora, Elizabet və s. adlar deyiləndə bilir ki, bunlar xarici şəxs adlarıdır.

Həmçinin də coğrafi adlardan Bakı, Bərdə, Qazax deyiləndə Azərbaycan respublikasının şəhərləri London, Vaşinqton, Moskva, Berlin, Paris və s. deyiləndə xarici ölkənin şəhərləri başa düşülür.

Azərbaycan dilinə german dillərindən keçmiş bir çox şəxs adları vardır. Məsələn: Kişi adları : Elmar, Elvin, David və s. Qadın adları: Ofeylya, Elmira, Flora, Raya və s. Azərbaycan şəxs adlarında variantlıq səs əvəzlənməsi və artım yolu ilə əmələ gəlir. Məsələn: Soltan-Sultan, Rəşid-Rəşad, Almaz-Almas və s. İngilis şəxs adlarında bir adın neçə variantı olur. Məsələn: Bell, Bella, Belle, Rob, Robbie, Robin.

Artıq dünyada ünsiyyət vasitəsi kimi ingilis dilinin rolu böyükdür. Azərbaycan dili ölkəmizin dövlət dili, ingilis dili isə beynəlxalq əlaqələr kimi aparıcı rola malikdir. Azərbaycan xüsusi adlarının, Toponimik. Hidronimik və ktematonimik adların ingilis dilinə tərcüməsi dilinə tərcüməsi çox önəmlidir. Bunların

transliterasiyasında çox variantlılıq hökm sürməkdədir. Məsələn, bir sıra Azərbaycan xüsusi adları müxtəlif variantlarda verilir: Bakı-Baki\ Baku. Abşeron-Abşeron\ Apsheron, Füzuli-Fizuli\ Fizuly, Hüseyn-Hussein\ Huseyn, Sevinc-Sevinj\ Sevindj və s.

Xüsusi adların bir dilə çox variantlı deyil, birvariantlı transliterasiya olunması məqsədə uyğundur: Bakı, Abşeron, Fizuli, David, Teymur və s.

Azərbaycan dilində bir sıra fonemlər vardır ki, onlar ingilis dili üçün səciyyəvi deyildir. Həmçinin ingilis dilində olan bir sıra fonemlər Azərbaycan dilinin səs tərkibində yoxdu. Bu fərqlərdə Azərbaycan xüsusi adlarının ingilis dilində bir neçə variantda transliterasiya olunmasına səbəb olmuşdur. Məsələn: Azərbaycan-Azerbayjan\Azerbaijan, Qazax-gazakh \ Gazak. Gencə-Ganja\ Gandja, Üzeyir-uzeyir\ Uzeyir, və s.

Xüsusi düzgün transliterasiya bir-birinə uyğun adların eyni cür oxunmasına səbəb ola bilər. Bu isə elmi araşdırmalarda ictimai işlərdə böyük qarışıqlıq yarada bilər. Bunun üçün Azərbaycan xüsusi adlarının ingilis dilinə itransliterasiya olunmasının, vahid və sabit orfoqrafik normalarının hazırlanması və vahid meyyarın müəyyən edilməsi vacibdir.

Ədəbiyyat

1 Ə.N.Mikayılova. Onomastik vahidların üslubi imkanları. B.2008

2 A.Qurbanov və onun onomastika məktəbi, Bakı. Maarif, 1999

3. C.İ.Kazımov. Mahmud Kaşğarının “ Divanü Lügat-it-Türk” əsərində onomastik leksika. Bakı-2009.

HÜSEYNOVA-QƏHRƏMANLI AYTƏN

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

BEYNƏLMİLƏL DERİVATİV TERMIN ELEMENTLƏR

Açar sözlər: *terminologiya, termin element, terminyaratma, terminoloji sistem, derivasiya prosesi*

The international derivative term elements

The article devoted to the international term elements which created new terminological units in derivation process. The internationalization tendency of scientific discoveries led to the fact that the modern development level of science and technology shows that the terms which reflect new concepts and have a common definition based on similar models of utterances in the majority of the world languages. The emergence of new terms on the basis of these models is systemic in terminology. The term elements involved in the derivation of the world languages are the basis of the terminological fund and acquire an international status. Particularly formed terminological elements, based on the lexical material of classical languages and have a special fund in terminology.

Keywords: *terminology, term elements, term-formation, terminology system, derivation process*

Dünyada gedən qloballaşma və beynəlmiləlləşmə prosesinin sürətlənməsi və dərinləşməsi ilk olaraq ictimai və texniki inkişafıla bağlıdır. Beynəlmiləl xarakterli elmi-texniki proqres milli çərçivələri aşaraq dilin inkişafına böyük təsir göstərir. Dil canlı, açıq, dinamik sistem olaraq daim inkişafdadır. O yeni elementlər, terminlər hesabına zənginləşir. Dünya dillərinin müasir vəziyyətini səciyyələndirən əsas tendensiya olan beynəlmiləlləşmə dilin müxtəlif yaruslarına təsir edir və elmi-texniki inkişaf dövründə dünya dillərinin mövcud olmasında ümumi qanunauyğunluğu ifadə edir. Müxtəlif dillərin leksikası, sözyaradıcılığında beynəlmiləl termin elementlərin sayının artması dünya dillərinə məxsus dillərarası ümumiliyi, dillərarası uyğunluqların genişlənmə və dərinləşməsini göstərir.

Beynəlmiləl termin elementlər ölkələr arasında əlaqəni, elmi-texniki inkişafı asanlaşdırır. Onlar xüsusən elm və texnikanın yeni inkişaf istiqamətlərinin yaranmasında mühüm rol oynayır. Alınma terminlərin öyrənilməsində ən çox diqqət doğuran məqam alınmaların derivasiya potensialının analizidir.

Terminologiya hər il daha çox alimlərin diqqətini cəlb edir, çünki o elmin müasir cəmiyyətdə birbaşa əksidir. Bu səbəbdən terminoloji vahidlərin yaranmasında iştirak edən termin elementlərin tədqiqi həmişə diqqət mərkəzində olaraq qalmaqdadır. Termin elementlər tədqiqat əsərlərində müxtəlif cür izah olunur.

Termin elementlər – a) termin strukturunda ayrılan komponent; b) bir çox linqvistik terminlərin tərkibinə daxil olan beynəlxalq morfemlər; c) törəmə sözün mənalı hissəsi (affiks, interfiks, morfem, formant, formativ), mütəmadi olaraq hazır şəkildə mövcud termin-anlayışları və ya yeni işarələri ifadə edərək terminlərin yaranmasında istifadə olunur (2, s. 12).

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, termin elementlər nəinki linqvistik terminlərin tərkibinə daxildir, onlar bütün elm sahələrinin terminoloji sistemində işlənir.

Danilenko termin elementi terminin daha minimal struktur vahidi hesab edir (1, s. 37).

V.F.Novodranova termin elementləri fərqli şəkildə nəzərdən keçirir: “Termin elementlər – törəmə terminlərin müntəzəm təkrarlanan və yenilənən elementidir ki, onlar bir qayda olaraq termin strukturunda müəyyən bir yer tutur və kifayət qədər sabit bir ümumiləşdirilmiş məna verir” (3).

Termin elementlərin əsas xüsusiyyəti terminoloji mənaları ifadə etməsidir. Termin element dedikdə, terminoloji vahidlərin tərkibinə daxil olan söz və ya onun hissəsi başa düşülür və o terminlərin ayrılmaz bir hissəsini təşkil edir. Termin elementlərin öyrənilməsi tam aktualdır və bu gün getdikcə daha vacibdir, çünki terminologiyaya aid əsərlərdə ki, statistikaya görə, quruluşca çoxkomponentli terminlərin sayı birkomponentliləri üstələyir. Beləliklə, əgər termin konkret terminoloji sistemin operativ vahidi və birbaşa komponenti sayılırsa, o zaman termin element onun tərkibində minimal mənalı vahid olur və yeni terminlərin yaranması üçün “tikinti materialı” rolunu oynayır. Onlar terminoloji adlandırma prosesində məhsuldar donorlardır və yeni terminoloji vahidlərin yaranması üçün dil materialını təmin edirlər.

Beynəlmiləl termin elementlərin əsasını yunan-latin mənşəli sözlər təşkil edir. Bu baxımdan sözyaratma elementləri etimoloji cəhətdən belə təsnif etmək olar: a) Yunan mənşəli elementlər; b) Latın mənşəli elementlər.

Avropa dillərindən daxil olan alınmalar içərisində latın dili əsas yer tutur. O, hind-Avropa dil ailəsində ən qədim dillərdən biridir. Latın dili təkə ayrı –ayrı sözdüzəltmə vahidlərinin başlıca “tədarükçü”sü kimi iştirak etmir, həmçinin terminoloji vahidlərin sırasında sözdüzəltmə modellərində iştirak edir.

Məlumdur ki, beynəlmiləl terminlərin mənbəyi həmçinin yunan leksik və sözyaradıcılığı fondu ilə də bağlıdır. Beynəlmiləl terminologiyanın zənginləşməsində latın dilinin rolu təkə onun terminosisteminə bilavasitə təsiri deyil, həmçinin onun vasitəsilə terminoloji sistemə yunan söz və termin elementlərin daxil olmasıdır. Ədəbi latın dili xeyli sayda yunan dili elementlərini mənimsəyərək nəinki gələcək terminoloji sistemin zəngin mənbəyi oldu, həmçinin bu sistemin yunan dili elementləri ilə zənginləşməsi üçün vasitəçi oldu.

Yunan-latin mənşəli termin elementlər, daha doğrusu, terminoloji sistemdə xüsusi mənaya malik olan terminlərin struktur elementləri, beynəlmiləl terminologiyada xüsusi rol oynayır. Antik terminoloji irs beynəlxalq terminoloji fondun əsasını təşkil edir və beləliklə, yunan-latin sözdüzəltmə elementləri beynəlmiləl termin elementlər statusunu qazanırlar.

Yunan-latin dil elementləri terminologiya üçün çox qiymətlidir. Latın dili ümumi olaraq ədəbi dil, həmçinin terminoloji sahənin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

“Həqiqətən, beynəlmiləl leksik mənbələr yunan və latın dillər hesab olunurdu, bu dünya mədəniyyətinin inkişafına antik mədəniyyətin böyük təsiri ilə izah olunur. Beynəlmiləl leksik vahidlərin, həmçinin yunan-latin mənşəli elementlərin çoxluğu da məhz bununla izah olunur” (5).

Termin element terminin əhəmiyyətli tərkib hissəsi kimi mövcud olduğundan, termin elementi morfem hesab etmək olar, lakin neytral terminoloji fond təşkil edən beynəlmiləl morfemlər heç bir canlı dilə məxsus olmayaraq avropa linqvomədəni areallara daxil olan bütün dillərdə bərabər şəkildə işlənirlər.

Termin elementlər bütün terminologiya üçün məhsuldar olmaya da bilər, onun hər hansı hissəsinin terminoloji zonasına da aid ola bilər. Bəzi termin elementlər yalnız müəyyən terminoloji zona çərçivəsində məhsuldardır, bütöv terminologiya üçün yox. Digər tərəfdən bəzi termin elementləri müxtəlif elm çərçivəsində terminlərin yaranması üçün istifadə etmək daha rahatdır. Belə termin elementə *nano* misal ola bilər. O nəinki *nanotexnologiya* terminologiyasında işlənir, həmçinin digər terminoloji sistemdə terminin tərkibinə daxil olur, məsələn, *nanobakteriya*.

Terminlərin tərkibində iştirak edən komponentlər müxtəlif mənşəli ola bilər: *velo+dram* (*fr+yun*), *neyro+kompüter* (*yun+ing*), *narko+biznes* (*yun+ing*), *dikta+fon* (*lat+yun*), *menec+ment* (*ing+lat*), *de+kod+er* (*lat+fr+ing*), *sub+titr* (*lat+fr*), *pikto+qram* (*lat+yun*) və s.

Termin elementlər bir və daha çox morfemlərdə, bir bütövde birləşib tam blok təşkil edə bilər:

1) **Prefiks+kök+suffiks:** *re+konstruk+siya*, *ir+rasion+al*, *re+forma+siya*, *ko+aksi+al*, *in+determin+izm*, *a+stiqmat+izm*, və s.

2) **Kök+ suffiks:** *front+al*, *termin+oid*, *bloq+er*, *human+ist*, *transf+er*, *kommun+izm* və s.

3) **Kök+suffiks+suffiks+suffiks:** *person+al+iza+siya*, *funda+ment+al+izm* və s.

4) **Kök+suffiks+suffiks:** *kriminal+ist+ika*, *sentiment+al+izm*, *konsept+ual+izm* və s.

5) **Prefiks+kök+suffiks+suffiks:** *de+militar+iza+siya*.

Bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə termin elementlər hamısı birlikdə mürəkkəb formal-semantik terminoloji sistem yaradır və bu termin elementlərin öz yeri və mənası olur. Mürəkkəb söz-terminlərin çoxkomponentləri mənbə dillərdə (latın-yunan) müstəqil sözlərin tərkibində istifadə olunur. Məs, qədim yunan dilində müstəqil sözlər törəmə strukturda termin elementlərin tərkibində işlənir. *Catreia*, *paideia*, *kardia* (psixiatriya, taxikardiya). Termin elementləri iki cür qruplaşdırmaq olar: a) müstəqil; b) asılı termin elementlər.

Müasir terminlərdə mövcud olan elementlərin digər morfemlərlə birləşməsi asılı termin elementlər adlanır. Bəzi termin elementlər dildə müstəqil söz kimi də işlənir. Məsələn: *fobiya, epos, tromb, kilo, skleroz* və s. nəinki törəmə struktura malikdirlər, həmçinin müstəqil söz kimi də işləyə bilərlər.

Dildə asılı termin elementlər daha çoxdur, nəinki müstəqil. Bu birincisi onunla izah olunur ki, həmin morfemlər alınma xarakterlidir, ona görə də heç də həmişə dildə müstəqil şəkildə tez mənimsənilir. İkincisi də birinci komponentlər nisbətən daha tez və asan mənimsənilir, ikincilər isə demək olar ki, həmişə bitişik yazılır.

Bəzi termin elementlər sözdə işlənmə yerinə görə də fərqlidirlər. Bəziləri həmişə daimi (sabit) yerdə, məsələn, son, bəziləri isə ancaq 1-ci komponent olur. Lakin bəzi elementlər həm əvvəl, həm də sonda işləyə bilər. Məs:

Xron – vaxt mənasını ifadə edir. Xronika, *xronologiya* - tarixi hadisələrin vaxt ardıcılığı ilə yazılışı; hadisələrin baş verdiyi, yaxud sənədlərin yazıldığı vaxtın müəyyən ardıcılıqla izlənməsi. Sonda *diaxron, sinxron*- iki və daha çox hadisə, proses və ya təzahürün zaman etibarilə dəqiq üst-üstə düşməsi; iki oxşar hadisə və ya prosesin tam eyni vaxtda baş verməsi.

Fon – səs anlayışlarını bildirir. Fonologiya, fonem, fonetika - və s. Sonda səsənin ötürülməsi və ya çıxarılmasına xidmət edən qurğu və əşyanı təsvir edir. Məs: Saksafon, qrammofon, telefon, vibrofon, *diktafon* - şifahi nitqi yazmaq və səsləndirmək üçün cihaz.

Fraz – ifadə anlayışını bildirir. Söz əvvəlində *frazologiya* – dildə ayrılıqda formalaşmış sabit söz birləşməsi. Söz sonunda *parafraz* - Ünsiyyət niyyətinin izahı və şərh üçün dil ifadəsi.

Kardio –ürək deməkdir. Söz əvvəlində *kardiologiya* -kliniki təbabətin ürək-damar sisteminin müxtəlif yaş dövrlərində anatomo-fizioloji, fiziki və psixi xüsusiyyətlərini, ürək damar sisteminin xəstəliklərini, onların diaqnostika, müalicə və profilaktika üsullarını öyrənən sahəsidir; söz sonunda *miokard* – ürəyin əzələ divarcığı; hiperkardio və s.

Linqvo – latın mənşəli *lingua* sözüdür, dilçiliklə bağlı anlayışları ifadə edir. Söz əvvəlində *lingvodidaktik, linqvonim, linqvopraqmatik*. Söz sonunda- *monolinqvizm, bilinqvizm* - ikidillilik.

Beləliklə, yunan – latın mənşəli termin elementlər terminologiyada qızıl fond təşkil edir. Termin elementlər terminologiyada derivativ funksiyasında çıxış edərək minlərlə terminlərin yaranması üçün tükənməz bir mənbəyə çevrilir.

Ədəbiyyat

1. Даниленко В.П. Русская терминология. М.1977, 246с.
2. Проблематика определений терминов в словарях различных типов. Л.1976, 226с.
3. Новодранова В. Ф. Сопоставление систем именного словообразования в латинском языке и системы терминообразования в подязыке медицины // Терминоведение, 1994. № 3.с. 18 - 24.
4. Dilçilik ensiklopediyası. II cild, Bakı, 2008, 528 s.
5. [www.diplomba.ru. work/78105](http://www.diplomba.ru/work/78105)

XANƏLİYEVƏ AYSEL

Bakı Dövlət Universiteti

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FRAZEOLÖJİ SİNONİM CƏRGƏLƏR

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, frazeologizm, frazeoloji sinonim cərgə, variant, ekspressivlik*

Phraseological synonymic variety in the azerbaijani language

The multilingual frazeological synonymic variety in Azerbaijani language are one of the indicators of its antiquity and richness. The phrasalological synonymic variety is a combination of different lexical composition with the same or different grammatical structure, and individual content frazeologisms with a different image, in the same sense center. Although the frazeologisms that appear in the synonymic variety are associated with expressing the same meaning, they also differ according to the using sphere, stylistic shades, the number of components, the grammatical structure, and so on.

Keywords: *Azerbaijani language, frazeologism, frazeological synonymic variety, variance, expressiveness*

Frazeoloji sinonim cərgə eyni məna ətrafında birləşən frazeoloji vahidlər kompleksidir. Frazeoloji sinonim cərgələr məna birliyi, eyni zamanda fərqli semantik çalarlıq əsasında formalaşır. Sinonim cərgənin yaranmasına səbəb bir mənanın, bir anlayışın əlavə çalarını, bu və ya digər cəhətini daha aydın, ifadəli

vermək ehtiyacından irəli gəlir. Frazeoloji sinonim cərgədə eyni və yaxın mənalar ifadə edən ən azı iki frazeoloji sinonim olur. Azərbaycan dilində frazeoloji sinonimlər o qədər zəngindir ki, sinonim cərgənin qəti şəkildə ən çox neçə üzvdən ibarət ola bildiyini söyləmək mümkün deyil. Elə sinonim cərgələr var ki, üzvlərinin sayı ondan da çoxdur. Məsələn, rahatlıq verməmək, əziyyət etmək mənasında işlənən *gözümçixdiya salmaq – sıxma-boğmaya almaq – divara qısnamaq – sıxıb suyunu çıxartmaq; gününü göy əsgiyə düymək – burnuna duzlu sular qoymaq – başında turp əkmək – qoz qabığına salmaq(soxmaq) – göz verib işiq verməmək – gününü qara eləmək – saz torbasına yığmaq – qan uddurmaq; dədəsini belinə bağlamaq//şəlləmək (dan.) – dərisinə saman təpmək//doldurmaq.*

Sinonim cərgənin üzvlərinin sayı çoxaldıqca cərgə daxilində kiçik qruplaşmalar da yaranır. Bu sinonim cərgənin ilk dörd üzvünün ifadə etdiyi mənaya əzab-əziyyət verməklə yanaşı, nəyisə əldə etmək üçün məcbur etmək semantikasına da yüklənir. Sonrakı üzvlərin semantikasında hegemonluq edən şəxsin əzab-əziyyət etməsi əks olunursa, sonuncu üzvlərin semantikasına isə cəzalandırmaq məqsədilə əzab-əziyyət vermək anlamı özünü qabarıq göstərir. Dilçilikdə belə incə mənə fərqlərinə malik frazeologizmləri ideoqrafik sinonim hesab edirlər. [4; 5; 6]

Azərbaycan dilində “bərk danlamaq” mənası ətrafında yaranan *abrını ətəyinə bükmək – dişinin dibindən çıxanı demək – ağzına/ağzından gələnə demək – abrını almaq – gözünü yumub, ağzını açmaq* sinonim cərgəsinin üzvlərinin hər birinin kontekst daxilində özünəməxsus üslubi çalarlıq qazandığının şahidi olur: *Axşam bunu bilən Bədrəddin ona ağzından gələnə dedi uşağı vurduğu üçün. (E.Elatlı); Kamil: Vallah anam da mənə bərk danlayıb. Uşaqlıq eləmişəm. Kənd yeridir, hərə bunu bir cür yozur. Şərqiyyə xanım da ki lap abrını alıb. (X.Əlimirzəyev); Bir dəfə mənim yanımda dişinin dibindən çıxanı qonşu arvada dedi və həmin dəqiqə onu qucaqlayıb öpdü. (M.İbrahimov); -Bizim bu qohum da bilmirəm hansı dərədə yatıb qalıb, səsi də çıxmır. Bu saat abrını büküm ətəyinə, görüm niyə öldüm-qaldım demir. (M.İbrahimov); Yumdum gözümü, açdım ağzımı, dedim, bura bax ey, çopur oğraş, get anqır, tayını tap, mənim ərim sən batan kollardan deyil! (M.İbrahimov);*

Bu frazeologizmlərin hamısı üçün ortaq mənə “danlamaq” olsa da, hər biri “danlamaq” mənasını fərqli tonda icra edir. *Gözünü yumub, ağzını açmaq* frazeologizmi “heç nədən çəkinməyərək söyüş söyməklə danlamaq”, mənasını yüksək ekspressivliklə ifadə etdiyi halda, digərləri nisbətən zəif ekspressivliyə malikdir. Bunları ekspressivlik və intensivlik dərəcəsinə görə aşağıdakı kimi çoxdan aza doğru sıralamaq olar: *Gözünü yumub, ağzını açmaq – dişinin dibindən çıxanı demək – ağzına gələnə demək – abrını ətəyinə bükmək – abrını almaq.*

Ümumi dilçilikdə frazeologizmlər arasında belə ekspressiv fərqlərlə müşahidə olunan sinonimləri stilistik (üslubi) frazeoloji sinonimlər hesab edirlər.[4, 5, 6]

Sinonim cərgəyə daxil olan frazeologizmlərin tərkibindəki komponentlərin sayı müxtəlif ola bilər. Məsələn, *şəbədə qoşmaq – vedrə bağlamaq – iki komponentli; köpüyə(qəpiyə) güllə atmaq – cibində siçanlar oynamaq – acından günorta durmaq – acından köpük qusmaq – acından bitini yemək – dişinin kirini sümürmək – üçkomponentli; hacıqaralıq etmək – yumurtadan yun qırmaq – qara sudan qaymaq tutmaq – iki, üç və dörd komponentli* frazeologizmlərdən ibarətdir.

Azərbaycan dilində “çoxlu problemləri, dərdləri olan şəxsin daha bir ciddi problemlə üzləşməsini bildiren *gözlə ağa gözlə idi, bu yandan da vurub çiçək (çiban) çıxartdı* və danışıq üslubunda daha çox işlənən *əri ölmüş arvadı it də tutdu bir tərəfdən* frazeologizmləri işlənir. Bu sinonim frazeologizmlərin tərkibindəki komponentlərin sayı isə xeyli çoxdur.

Leksik sinonim cərgədə olduğu kimi frazeoloji sinonim cərgədə də dominant frazeologizm olur. Dominant rolunu oynayan frazeologizm dildə daha çox sabitlik qazanan, daha çox işləkliyə malik və hər bir halda digər sinonim taylarını əvəz edə bilən frazeologizm sayılır. Yuxarıda göstərilən sinonim cərgənin dominantı *abrını ətəyinə bükmək* frazeologizmdir. Bu frazeologizm verilmiş nümunələrdə müəyyən qrammatik dəyişiklik edilməyə digərlərini əvəz edə bilər.

Azərbaycan dilində “həddindən çox arıqlamaq” mənası ətrafında yaranan *bir dəri, bir sümük qalmaq – boğazı armud saplağına dönmək – gözləri çuxura düşmək – arıqlayıb çöpə dönmək – ayaq üstə üzülmək – boğazı üzülə qalmaq – ayaq üstə qurxı çıxmaq – ölib qurtarmaq – anqutu çıxmaq//anquta dönmək* frazeoloji sinonim cərgəsində *bir dəri, bir sümük qalmaq* frazeologizmi işləkliyi ilə seçilir və sinonim cərgədə dominant rolunu oynayır.

Frazeoloji sinonim cərgədə müasir ədəbi dilə münasibətdə köhnəlmiş, yeni və ayrı-ayrı dialektlərdə işlədilən frazeoloji vahidlər də toplanı bilər. Yuxarıda göstərilən sinonim cərgəyə Qarabağ dialektində işlənən *meymini çıxmaq//cinazası çıxmaq* frazeoloji variantları da daxildir. Qeyd edək ki, *meymini*

çıxmaq/cinazası çıxmaq/anqutu çıxmaq frazeoloji variantları sinonim cərgədə vahid bir frazeologizm kimi çıxış edir. “Variasiyaya uğramış frazeoloji vahid öz variantları ilə birlikdə dəstə çevrilir.” [2, 81].

Azərbaycan dilində sinonim cərgəni təşkil edən hər bir frazeologizmin özünün də variantlarını müşahidə etmək olur. “Frazeoloji sinonimlər dildə mövcud olan daha tipik və məhsuldar frazeologizm strukturu əsasında qurulmasına baxmayaraq, onlar az və ya çox dərəcədə fərdilənmiş və xüsusilənmişdir. Bütün dil hadisələri kimi onlar da müəyyən modellər və şablonlar əsasında formalaşan, özlərinə oxşar qrammatik və leksik cərgələr yaratmağa meyillidir. [3, 70]

Məsələn, *acığı gəlmək (xoşu gəlməmək) – zəhləsi getmək (zənd ilə zəhləsi getmək/zəndeyi-zəhləsi getmək) – görməyə gözü olmamaq (görəsi gözü olmamaq) – elə bil qutuda ilan görmək* sinonim cərgəsində fərqli struktura və tamamilə fərqli leksik tərkibə malik olan frazeoloji sinonimlər ekspressivlik imkanlarına görə ayrılıqda müstəqil şəkildə variantlaşmışdır.

Bu sinonimlər ifadə etdiyi mənə keyfiyyətinə görə biri digərindən müəyyən qədər fərqlənir: *acığı gəlmək* neytral münasibət ifadə etdiyi halda, *zəhləsi getmək* mənfi münasibəti daha qabarıq ifadə edir, *görməyə gözü olmamaq* isə birinə qarşı mənfi münasibətin qatı çalarda ifadəsinə yönəlmişdir, *elə bil qutuda ilan görmək* frazeologizmi isə həmin mənanı ən yüksək keyfiyyətdə ifadə edir. Nümunələr: *Ondan hədsiz acığım gəlirdi. Son günlər tez-tez evimizdə görünməsi, evimizin yolunu su yoluna çevirməsi məni qıcıqlandırır (Varis); Spartakı görməyə gözü yox idi. Hələ uşaq yaşlarında, həyatda bir yerdə oynadıqları, dalaşdıqları vaxtdan Spartakdan zəhləsi gedirdi (Anar); Özümdən asılı deyil, vallah onu görəndə, elə bil, qutuda ilan görürəm (dan.).*

Göründüyü kimi, “sinonimlər mənaca nə qədər yaxınlaşsalar da, heç vaxt tamamilə eyniləşmir, sinonim vahidlər arasında formal struktur müxtəlifliklə yanaşı, həmişə incə mənə və yaxud üslubi fərq də olur.” [1, 24]

Zəhləsi getmək frazeologizminin variantları arasında da ekspressivlik dərəcəsinə görə incə fərqlər hiss olunur. *Zəhləsi getmək* ekspressivlik imkanlarına görə neytraldır, danışqda daha çox işlənən *zəndi-zəhləsi getmək, zəndeyi-zəhləsi getmək, zənd ilə zəhləsi getmək* frazeoloji variantlarının ekspressivlik gücü orta və yüksək dərəcədə hiss olunur. Nümunələr: *Mir Cəlalın ictimai tədbirlərdə elmi işlərin müdafiə şuralarında yerli-yersiz tez-tez çıxış edənlərdən zəhləsi gedərmiş. (Əjdər Ol); Mənim o kəsdən zəndeyi-zəhləm gedir ki, etdiyi yaxşılığı dilə gətirir, bizim bu əzəzil müdirimiz kimi (dan.); Elə bil, o heç yoxmuş, amma atasından, illah da qardaşından zəndi-zəhləsi gedirdi (Anar); Özün bilirsən ki, nala-mıxa vuran adamlardan zəndeyi-zəhləm gedir (dan.).*

Göründüyü kimi, həm frazeoloji sinonim cərgələr, həm də frazeoloji variant silsilələri fikrin ifadəsində dəqiqliyi, ekspressivliyi təmin etmək ehtiyacından yaranır, nitqimizi və dilimizi zənginləşdirmək xidmətindədir. Frazeoloji sinonim cərgələrin zəngin tərkibi dilimizdə ünsiyyət prosesində uyğun və ya eyni fikrin ifadəsində nitqi təkrarlardan xilas edir, fikrin ifadəsi zamanı nitqin axıcılığını, rəvanlığını rəngarəngliyini tənzimləyir, fikri təsirli, daha dəqiq detallarla, müxtəlif çalarlıqla çatdırır.

Dildə frazeoloji sinonim cərgələrin çoxluğu həm də dilin qədimliyindən xəbər verir. Çünki dil daim inkişafdadır. Dilin yaşı həm də dilin zənginliyi, kamilliyi ilə ölçülür. Azərbaycan dilində çoxüzlü sinonim cərgələrin ikiüzlü sinonim cərgəyə nisbətən çoxluq təşkil etməsi Azərbaycan dilinin qədimliyinin və zənginliyinin göstəricilərindəndir.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov İ.T. Azərbaycan dilində qrammatik sinonimlik. Feil formaları əsasında. Dərs vəsaiti. Bakı, 1985. 87 s.
2. Vora Rovena. Lexical Variants of Verbal Phraseological Units in English and Albanian // LCPJ Publishing Volume 2/2, 2009, p. 76
3. Авалиани Ю.Ю., Ройзензон Л.И. О разграничении синонимии и варианности в области Фраzeологических единиц // Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей: Материал 9-го Всесоюзного координационного совещания. Изд.Акад. наук Азерб.ССР Баку, 1968, 175 с.
4. Жуков В.П. Семантика фразеологических оборотов. Москва: Просвещение, 1978, 160 с.
5. Ковалева Л. В. Фразеологизация как когнитивный процесс. Автореферат дис. ... док. филол. наук. Воронеж, 2004
6. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. Москва, 1996.

XƏLİLOVA SEVİL, NƏSİROVA ZİBAHƏT

Azərbaycan Texniki Universiteti

ALMAN VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FEİLİN İMPERATİV FORMASININ
KOMMUNİKATİV-PRAQMATİK ASPEKTLƏRİNİN LEKSİK-SEMANTİK VƏ
MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *feilin əmr şəkli; şəxs əvəzliləri; ünsiyyət prosesi*

On the of the imperative Mood in Modern German and Azerbaijani Languages

The article deals with the theoretical problems of the imperative Mood in Modern German and Azerbaijan languages. Here are the verb forms that are used to substitute for the imperative Mood: the Present indefinite, the future indefinite, the non-finite form of the verb, that's the infinitive, syntactic forms with the structure of some impersonal sentences. In the article the emotional meanings of the Imperative Mood are also investigated.

Keywords: *the imperative mood, personal pronouns, process of communication*

Kommunikativ–praqramatik cəhətdən feilin əmr şəklinin təsnifi məsələləri Y.İ Belyayeva; O.V.Boqemeva; N.B.Xabirova; L.Y.Biryulin; N.İ.Formanovskaya; O.A.Papkova; T.M.Timoşenkova; R.V.Nikifirova kimi tanınmış tədqiqatçılar tərəfindən tədqiq və təhdid edilmişdir.

L.Y.Biryulin feilin əmr; xahiş; məsləhət; xəbərdarlıq; icazə; qadağan inandırma; məlumat; təklif; tələb və s; Y.İ.Belyayeva əmr; xahiş; dəvət; məsləhət; icazə; qadağan; təklif; göstəriş; sifariş "tələb və s; N.M.Xabirova əmr; xahiş; dəvət; məsləhət; icazə; qadağan; tələb və s; O.A.Papkova; T.M.Timoşenkova əmr; xahiş; məsləhət; təklif; ciddi məsləhət; təlimat və s; O.V.Boqemova isə əmr ; xahiş; məsləhət; təklif; zəmanət kimi formalarını ayırd edirlər.

Feilin əmr şəklinə tədqiqatçıların münasibətlərini ümumiləşdirən formaların bu və ya digər aspektdən təsnifi zamanı aşağıdakıların ayırd edilməsində fikir eyniliyi müşahidə edilir: 1) əmr; 2) xahiş; 3) xəbərdarlıq; 4) məsləhət; 5) icazə; 6) qadağan; 7) təklif; 8) tələb.

Azərbaycan dilçiliyində də feilin əmr şəklinin formalarına bir sıra tədqiqat işlərində münasibət bildirilir. Z. Budaqovun fikrinə görə ; "təkid ifadə edən əmr cümlələri ; adətən; məsləhət; öyüd; nəsihət; xahiş bildirən əmr cümlələri isə nisbətən aşağı intonasiya ilə tələffüz olunur".

Əmr şəklinin çoxformalılığı dilimizin istər tarixi; istərsə də dialekt və şivələri haqqında yazılmış bir sıra əsərlərdə tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir.

Z.İ. Budaqova əmr cümlələrinin "təkid; təklif; xahiş; məsləhət; nəsihət; və çağırış; M.A. Cahangirov isə əmr şəklinin bir qədər əhatəli və geniş şəkildə -buyruq ; təhrik; təbliğ; çağırış; müraciət; xahiş; yalvarış; arzu; istək; nəsihət kimi çalarlarının olduğunu qeyd edir. N. Sarunbayevin fikrincə isə ; əmr şəklinin qrammatik məzmunu sözün müstəqim mənasında heç də sırf əmr etmək deyil ; hərəkətin danışan tərəfdən buyruq ; xahiş; təhrik; ehtimal olaraq müəyyən subyektə yönəldilməsi kimi xarakterizə olunur. Bununla belə əsaslandırmaq olar ki; feilin əmr şəklində təkcə əmr mənası deyil; digər mənə çalarlarında vardır.

Alman dilində imperativin köməyi ilə qəti əmr ; qadağan; məsləhət; xahiş; arzu; təklif və s. iadəsini tapdığı göstərilir. eləcə də; Azərbaycan dilində imperativin əmr; xahiş; qadağan və s. ifadə etməsi fikri öz əksini tapır. Ona görə də imperativin mənə növlərinin olmasına münasibətdə fərqli fikirlərin yaranmasının əsasında məsələyə hansı aspektdən yanaşma mühüm rol oynayır.

Alman dilində feilin əmr forması 2 ci şəxs təkdə birbaşa feil kökündən düzəlir. Başqa sözlə desək, əmr forması 2 ci şəxs təkdə heç bir şəkilçi ilə işlədilmir. Məs:

Komm!, Geh!, Lauf!, Fahr!, Such!, Schreib!, Spiel!, Hör-zu!, Schau-her!, Fass-an!, Komm-zurück!, Nimm dich-zusammen!, Halt-fest!, Trift-in Aktion!

Feillərin əksəriyyətinə fakultativ olaraq 2 şəxs təkdə -e(ə) şəkilçisi əlavə olunur. Məs:

Öffne!, Atme!, Fürchte!, Seufze!, Vollende!, Gehorche!, Rechne-ab!, Denke-nach!, Freue dich!, Verteidige dich!, Rechfertige dich!

-l- və -r- köklü feillərin ikili əmr forması vardır, standart dil normalarına müvafiq olaraq –Sammele! Feiere və şifahi-danışq dilində isə (zaməl),(faea). Təsriflənərkən 2 ci şəxs təkdə kökdəki e saiti i saiti ilə əvəzlənən feillərdə isə bir qayda olaraq –e şəkilçisi əlavə olunur. Məs:

Lies!(ich lese/du liest/er liest)

Gib!(ich gebe/du gibst/ er gibst)

Nimm!(ich nehme/du nimmst/er nimmt)

Tritt-ein!(ich trete –ein /du trittst-ein/er tritt –ein).

Yuxarıda göstərilən bu kimi nümunələrdə əmr,xahiş,təklif və s.ifadə edilir.Onun dəqiq olaraq hansı hansı novə məxsusluğunu təyin etməkdə isə konkret situasiya,kontekst mühüm rol oynayır.

Cəmdə əmr forması feilin məsdər kökünə -t şəkilçisinin əlavə olunması və şəxs əvəzliyinin işlədilməməsi ilə düzəlir.Məs:

PLURAL DES İMPERATİVS HÖRER/PLURAL DES PRASENS

Kommt mal her!

Ilhr kommt mal her!

Ratet mal!

Ilhr ratet mal

Alman dilində imperativi ən çox əvəz edən feil formaları aşağıdakılardır:

1)Feilin indiki zamanı (Prasens İnikativ).

2)Gələcək zamanın birinci formasının (Futurum)xəbər şəklidə işlənməsi.

3)Feilin qeyri –müəyyən forması(Infinitiv).

4)Bəzi adlıq cümlə quruluşlu sintaktik formalar.

Feilin xəbər şəklinin prezensi konkret mətdə və ünsiyyət prosesində əmr şəklini əvəz edir.Dil faktları göstərir ki ,belə transformasiya yalnız qrammatik deyil,həm də üslubi səciyyə daşıyır və əmr şəkli ilə müqayisədə əlavə emosional çalarlar ifadə edir.Aşağıdakı nümunələrə nəzər salmaq:

Sie essen mehr Gemüse ,Herr Meier!

Du trinkst auf das vohl des Geburtstagskindes.

Bu cümlələrdə xəbər şəklinin əmr çalarında işlənməsi açıq –aydın görünür.Dil faktlarına əsasən,həmin formaların tez-tez əmr şəkli əhatəsində işlənməsi fikrini söyləmək olar.Gələcək zamanın 1 ci forması qəti təhrikin ifadə forması kimi işlənir.Həmin formanın daha çox danışıq dilində və bədii üslubda işlənməsi onun funksional məhdudluq dairəsindən xəbər verir.

Sie sagen dem herrn,er soll noch einen Augenblick drauben warten!

Siebitten die Dame,sie möge sich noch einen Augenblick gedulden!

Nümunələrdən görüldüyü kimi ,xəbər şəkli hec də təsdiq və inkar mənalı müəyyən bir məlumatı diqqətə cəlb etmir.Bu cümlələr “Sagen sie dem Herrn” “Bitten Sie die Dame” cümlələri ilə eyni –paralel məzmunlu cümlələrdir.Həmin cümlə formaları demək olar ki,daha çox danışıq dilində işlənir.

Azərbaycan dilində əmr formasının müxtəlif mənə çalarlıqları ifadə etməsi müəyyən səviyyədə tədqiq edilmişdir.Xəbərin ifadəsinə görə əmr cümlələrinin iki növü vardır.

1.Feili xəbərlə əmr cümlələri;

2.Əmr sözləri ilə ifadə olunan əmr cümlələri;

Xəbəri birinci şəxsin cəmi ilə ifadə olunan əmr cümlələrində aşağıdakı mənalar öz ifadəsini tapır:1)çağırış;2)xahiş,təklif Məs:

Gehen vir heim!

Bleiben vir noch hier!

Seien vir doch froh!

Xəbəri ikinci şəxsin tək və ya cəmi ilə ifadə olunan əmr cümlələri aşağıdakı mənaları bildirir.

1.Təhrik,tələb ifadə olunur.

2.Məsləhət,nəsihət və təskinlik bildirir.

3.Qəzəb bildirir.

4.Xahiş,təklif,yalvarış və arzu bildirir.

5.Çağırış,tələb bildirir.

6.Alqış və təşəkkür bildirir.Məs:

Sei vielmals gegrübt von deinem...BriefschluBformel.

Seid umschlungen,Millionen ,diesen KuB der ganzen welt!

LaB dich hier nicht mehr sehen!

LaBt euch bloB nicht erwischen!

IMPERATIV MIT BESETZTEM

IMPERATIV MIT FREIEM VORFEILD

Jetzt erklart mir mal,was ihr da geschrieben habt! Erklart mir jetzt mal,was ihr da Geschrieben habt!

Xəbəri üçüncü şəxsin tək və ya cəmi ilə ifadə olunan əmr cümlələri aşağıdakı mənaları ifadə edir.

1.Təkid bildirir.

2.Alqış bildirir.

3.Qəzəb bildirir.Məs:

Bitte,nehmen Sie mir das nicht übel!

Seien sie mir bitte nicht böse!

Tragen Sie mir das das nicht nach ,bitte!

Bitte,nehmen Sie dort Platz!

Nehmen Sie die Tabletten, die ich Ihnen hier aufschreibe, dreimal täglich vor den Mahlzeiten ein!

Feilin əmr formasında işlədilməsi əmr cümlə növlərinin əsas tələbidir. Əmr cümləsində verilən feillər danışanın icrasını göstərmək istədiyi hərəkətləri bildirir. Bir sözlə, əmr cümlələri hökm ifadə etmir, çünki onlar hansısa bir məlumat bildirmir. Məlumdur ki, əmr cümlələri xəbəri yalnız feilin əmr şəkli ifadə olunan cümlə formaları ilə məhdudlaşmır. Belə cümlələrdə müxtəlif semantik çalarların ifadəsində intonasiya mühüm rol oynayır. Feilin iştirak etmədiyi cümlələrdə intonasiya əmr cümlələrinin yeganə ifadə vasitəsinə çevrilir.

Beləliklə, müasir alman dilində təsərif olunan feilin cümlənin ön mövqeyində işlənməsi və cümlənin intonasiya ilə ifadəsi əmr cümlələrini formalaşdıran başlıca vasitələrdən biri kimi göstərilməlidir. İstər müasir alman, istərsə də müasir Azərbaycan dilində feilin əmr forması xüsusi morfoloji əlamətə malik

Ədəbiyyat

1. Abdullayev S.Ə. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası. Bakı: Maarif, 1998
2. Azərbaycan dilinin qrammatikası .1 ci hissə .Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı ,1960,-334 s.
3. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı: 1962, 271 s.
4. Jung ,Walter: Grammatik der deutschen Sprache ,5., durchgesehene Auflage, Leipzig, VEB Bibliographisches institut Leipzig, 1973
5. Erben, Johannes: Deutsche Grammatik ,Ein Abriss, 11., vollig neubearbeitete Auflage ,Max Hueber Verlag, München 1972
6. Harald Weinrich: Textgrammatik der deutschen Sprache, Mannheim; Leipzig; Wien; Zürich; Dudenverlag
7. Helbig/Buscha : Deutsche Grammatik ,17. Auflage 1996, Verlag Enzyklopadie Leipzig
8. Ulrich Engel : Deutsche Grammatik, 3./korrigierte Auflage .Heidelberg :Groos, 1996

XƏLİLZADƏ KÖNÜL

Bakı Dövlət Universiteti

YENİSEY ABİDƏLƏRİNDƏ RƏNG BİLDİRƏN SÖZLƏRİN İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *Yenisey abidələri, rənglər, mifologiya, cəhətlər, müasir türk dilləri*

The using features of words show color in Yenisei monuments

In this article is analyzed the color names used in Yenisey's monuments. Most of these names have come to modern era. Some of these names have become archaic. This article describes how the names of colors in modern Turkish languages. As well as were researched how the names of color in mythology.

Keywords: *Yenisei's monuments, colors, mythology, directions, modern Turkish languages*

Rənglər müxtəlif cəmiyyət və mədəniyyətlərdə özünəməxsus bir qisim inanclar, simvollar ifadə edərək istifadə olunmuşdur. Bayraqlar, geyimlər, bəzək əşyaları, damğalarda müxtəlif rənglərdən istifadə olunması böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Türk tarixinin müxtəlif dövrlərində türklərin rənglərdən cəhətləri ifadə etmək üçün istifadə etdiyi hər kəsə məlumdur. Dörd cəhətin hər biri müəyyən rənglərlə göstərilmişdir: kara – şimal, ak – qərb, qızıl – cənub, gök – şərq, sarı – mərkəz olaraq qəbul edilmişdir. Rənglər eyni zamanda mənəvi mənalar da ifadə etmişdir. Matəm rəngi olaraq qaranın geyinilməsi dünyaya türklər tərəfindən yayılmışdır. Xeyir və şərin simvolu olan ağ və qara türk mifologiyasında mühüm yer tutur. Ağ və qaranın zidd rənglər olaraq qəbul edilməsinin tarixi ən qədim türk inanclarına söykənmişdir. [2, s.158] Yenisey abidələrində də bir neçə rəng adı işlənmişdir ki, bunlar ya antroponimlərin, toponimlərin bir komponenti kimi, yaxud da sadəcə rəng adı kimi işlənmişdir. Yenisey abidələrində işlənən rəng adları bunlardır: 1. Kara 4. Gök 2. Ak 5. Sarı 3. Yağız.

Rəng bildirən sözlər müasir türk dillərində müxtəlif fonetik fərqlərlə işlənərkəndir. Azərbaycan ədəbi dilində rəng bildirən bu sözlər *qara, ağ, sarı, göy* fonetik variantında işlənir. *Yağız* sözü isə dilimiz üçün arxaikləşmiş hesab olunur.

Kara- Yenisey abidələrində kara sözünə üç mənada rast gəlinir: 1. Rəng 2. Qara camaat 3. Böyük ulu mənəsində.

Kanım tülbəri, kara bodun, küllüg kadaşım, sizimə, el eşim ər üküş ər, küdəgülərim, kız gəlinlərim, bökmədim. “Xanımım, qara camaatdan, məşhur dostumdan, sizdən, el dostum ərdən, çoxlu igidlərdən, oğlan igiddən, kürəkənlərimdən, qız-gəlinlərimdən doymadım”. (Uyuk Turan abidəsi). *Kara bodunum*

katıqlanın. “Qara xalqım möhkəmlənin”. (Eleğş abidəsi). *Bakırı buşsuz erti kara saçın tæg*. “Pulu (dövləti, səravəti) saysız idi qara saçların tək”. (Açura abidəsi).

Qədim türk mədəniyyətində qara rəngə dair mifoloji mənalar müxtəlif tarixi dövrlərdə müsbət, yaxud mənfi şəkillərdə dəyişilərək istifadə olunmuşdur. Ancaq ağ rəngin əksinə olaraq qara rəng bir çox hallarda mənfi mənaları əks etdirmişdir. Türk mifologiyasında qara ruhlar ifadəsinin olması bu rəngin mənfi mənada işlənməsinə sübutdur. Qara rəng həm də şimal istiqaməti ifadə edir. Bundan başqa “Dədə Qorqud kitabı”na da nəzər salsaq burada qara donlu kafirlər ifadəsini görə bilərik. Geyimlərin qara rəngdə olmasını göstərməklə onların mənfi surət olduğu vurğulanmışdır. Qara rəng qədim türk mədəniyyətində “yas” mənasını da ifadə etmişdir. “Ağ çıxarıb qara geyinmək” ifadəsi bir yas deyimi olaraq “Kitabi Dədə Qorqud” abidəsində yer almışdır. “Dədə Qorqud” kitabında *kara* sözünün rəng mənəsindən əlavə eyni zamanda “nəhəng, böyük ” mənalarına da rast gəlinir. *Toqsan başlu ban evlərin qara yer üzərinə dikdirmişdi*. [4, s.42] Yenisey abidələrində işlənən *kara* sözü “güclü, böyük” mənalarındadır. Çünki abidələrdə işlənən “qara xalq” etibar edilən, dəyər verilən bir məfhum olduğuna görə onun “avam xalq” mənəsində işlənməsi mümkün deyil. [11] Mahmud Kaşğari divanında *qara* sözü həm “böyük, ulu” həm də rəng mənəsini ifadə etmişdir. *kara əriük* – “qara ərik”, “albuxara. [3, I, s.137] *Sərhəddə yaşayan bir türk oymağı. Onlara kara yığaç da deyilir*. [3, I, s.179]

Yenisey abidələrində *kara* sözü eyni zamanda antroponimlərin birinci komponenti kimi də işlənir. *Kara kanka*. “Qara xan” (I Uybat abidəsi). *Ər atım Kara yaş*. “İgid adım Qara yaş” (I Qara Bulun abidəsi). *Kara* sözü müasir türk dilində həm də “dənizdən əlavə quru torpaq sahələri”ni bildirmək üçün işlənilir. [8, s. 132]

Müasir ədəbi dilimizdə *kara* sözü *qara* fonoformasında işlənərək “rəng” mənəsi bildirir. Bu sözün “böyük, ulu” mənəsi arxaikləşmiş və sadəcə bir sıra toponimlərdə qalmışdır. Qarabağ, Qaradağ, Qarayazı, Qaraçay və s. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətində *qara* sözünün aşağıdakı mənaları göstərilmişdir: 1. Xuruş, aşın qarası. (Bakı, İsmayılı, Mingəçevir, Şamaxı, Salyan) 2. Adambaşına bölünmüş torpaq sahəsi. (Mingəçevir) 3. Mürəkkəb. (İsmayılı, Ucar). [1, s.153]

Ak - Yenisey abidələrində *ak* sözü rəng mənəsində antroponimlərin birinci komponenti kimi işlənmişdir. *Ər atım Yaş Ak Baş bən*. “İgid adım Yaş (gənc) Ak (ağ) Başam”. (Uyuk Arxan abidəsi). *Ər atım Akbaş Atık, İnal ögə bən, yetmiş yaşında*. “İgid adım Akbaş (ağbaş) Atık (atılmış), İnal ögəyəm, yetmiş yaşında”. (I Tuva abidəsi)

Qədim türk mədəniyyətində aydınlıq, işıq, günəş, hava, ədalət, ululuq, müdriklik, hörmət, etibar kimi müsbət halların ifadəsində bu sözdən istifadə olunur. *Ağ saqqallı qoca* ifadəsi də ağ rəngin “ululuq” mənəsinə nümunə ola bilər. Qədim türklərdə əsas istiqamət hesab olunan qərbi ağ rənglə bildirmişlər.[9, s.96] Ümumiyyətlə, ağ rəng bütün digər rənglərin anası hesab olunur. Bundan başqa “Dədə Qorqud Kitabı”nda qırmızı və qara otaqdan əlavə “ağ otaq” ifadəsinə də rast gəlirik. Ölümün qara rənglə, qara geyimlə əlaqələndirilməsinə baxmayaraq, şəhid bayrağı ağ rəngdədir. Bundan başqa dövlət böyükkləri də döyüslərə gedərkən ağ geyinərlərmiş. [10, s. 38]

“Divani lüğət-it türk”də “hər şeyin ağına və süd bəyazına yalnız oğuzlar ak, digər türklər alacalı olan atlara ak at deyirdilər”.

Ağ sözü müasir türk dillərində aşağıdakı şəkildə işlənir: Ak//aq – türk, qazax, karaim, qırğız, noqay, qaraqalpaq, tatar, başqırd, uyğur, Altay; Ağ//ay – Azərbaycan, qaqauz, karaim; Ax//ah – türkmən, karaim A°k//a°q – özbək. [6, s.558]

Ağ sözü Azərbaycan dilinin dialektlərində müxtəlif mənələrdə işlənərkəndir: 1. Var-dövlət, varidat (İmişli) 2. Yeməli bitki adı (Qax) 3. Süfrə (Salyan) [1, s.14]

Gök – bu söz Yenisey abidələrinin dilində aşağıdakı mənələrdə işlənmişdir: 1. Göy rəng 2. Kök tenri 3. Kög türk.

Kök teñride gün, ay azıdım, yerimə, yıta, sizimə adırılıtm. “Mavi göylərdə günü, ayı itirdim (görmədim), yerimdən, əfsus, sizdən ayrıldım”. (Eleğş abidəsi).

Türk xalqlarının mədəniyyətində əksər hallarda *gök* şəklində işlənən bu rəng göyün və suyun simvoludur. Gerçəkliyin, ümidin, sakitliyin timsalı olan göy rəng eyni zamanda sonsuzluğu, törənişi, rahatlığı özündə ehtiva edir. Göy rəng həm də şərq istiqaməti ifadə edir.[10, s.112] Göy rəngin göy tanrısı ilə əlaqəsini ilk dəfə Orxon- Yenisey abidələrində görürük. Bir çox xalqlarda *göy* (mavi) rəng əbədiyyət, əbədilik, sadıqlıq rəmzi sayılır. Əski mifoloji təsəvvürlərdə tanrı özü həm də göy rəngli bilinirmiş başqa sözlə, göy rəng tanrı rəngi sayılmışdır. Altay əfsanələrində Tanrı "göy saqqallı bir ixtiyar" olaraq tanındılar. Və yenə də bildirilir ki, türklər göyə “Göy tanrı” deyirlər. Göy rəngin qəmi, kədəri, ələmi, ölüm-itimi, hüznü, yası, matəmi bildirməsi də məlumdur. "Kitabi-Dədə Qorqud" abidəsində bir kimsə yaşlı olduğunu bildirmək üçün ev-eşiyini qara rənglə yanaşı, həm də göy rənglə bəzəyir. Özü göy rəngli don geyinir.

Gök sözü müasir türk dillərində aşağıdakı şəkillərdə işlənir: 1. Gö:k – türkmən, 2. Gök – türk, qaqaüz, kumandı, özbək 3. Göy – Azərbaycan 4. Kök – yakut, qırğız, qazax, noqay, karaim [10, s.38]

Yağız – Yenisey abidələrinin dilində “qonur, qəhvəyi” mənasını ifadə edir. Abidədə yağız sözü həm də yağır fonoforunda işlənmişdir: *Sarı sinig yağız yerig*. “Sarı sinig qonur yeri”. (III Güzgü). *Sizə yalnaras elinə, ər yağır yerə arat ança erdi*. “Elimə, igid qonur yerə arat eləcə idi”. (Tuqutyup abidəsi)

Yağız sözü “Divani lüğət – it türk” əsərində “qızıl ilə qara arasında rəng” olaraq verilmişdir. Bəzi hallarda yağız və kara sözlərinin hər ikisi “torpaq, yer, ölkə, quru sahə” mənalını ifadə edir: “Bu, qırmızı ilə qara arasında bir rəngdir. Buna bənzədilərək yer üzünə yağız yer deyilir”. [5,III, s.18] “Qutadqu bilik” əsərində həm qara həm də yağız sözləri sinonim mənalarda işlənmişdir: “Nə fayda onun da görəcəyi yer bu qara torpağın altı, bu yağız yerin çuxurudur”. “Altun yaruk” əsərinin Çin dilindəki mətnində yağız “böyük dünya” mənasını ifadə etmişdir. [11] Bu söz Uyğur xaqanlığı dövründə də “qəhvəyi”, “qonur” mənalarda işlənmişdir və bu dövrdə həmin söz eyni zamanda “yerüzü” mənasında da işlənmişdir. *Kökli yağızlı içinte yaruk yaltrik yaltrdi*. “Göyüzündə, yerüzündə parlaq işıq işıldadı”. Uyğur xaqanlığı dövründən sonra yağız sözü “yerüzü” mənasında işlənməyə də rəng mənası ilə müasir türk dilində işlənməkdədir. [9, s.98] Müasir Azərbaycan ədəbi dilində yağız sözü arxaıkləşmişdir.

Sarı – Yenisey abidələrində bir yerdə rast gəlinir: *Sarı sinig yağız yerig*. “Sarı sinig qonur yeri”. (III Güzgü). Bu sözə abidələrdə sadəcə “rəng” mənasında rast gəlinir.

Türk xalqlarının mifologiyasında dünyanın mərkəzini ifadə edən sarı rəng eyni zamanda müdriklik anlayışı ifadə edir. Dünyanın mərkəzini bildirdiyinə görə həm də mərkəzi hakimiyyəti və qüdrəti bildirir. Bu inanc şamanizmlə əlaqədar əmələ gəlmişdir. Şamançılıq dövründə Sarı Albastı və Sarı Albis adlanan qoruyucu bir ruhun varlığı türklərin inancları arasında yer alırdı. Buna görə də türklər arasında sarı mənfi mənə ifadə etmişdir. [5, s.165] Sarı rəng həm də günəşin rəngi və simvoludur. Türk dastanlarında isə sarı rəng pislik, və fəlakət, həm də xəstəlik simvolu hesab olunur.

Sarı sözü bir sıra fonetik fərqlərlə demək olar ki, bütün müasir türk dillərində rəng mənasında işlənir. Müasir türk dillərində sarı sözü aşağıdakı şəkildə işlənir: Sa:rı – türkmən, özbək dilinin dialektləri Sarı – türk, qaqaüz, Azərbaycan, qumuq, karaim, qırğız, qazax, qaraqalpaq, noqay, tatar, Altay, teleut Sarä – çuvaş, kumandı Sāaruy – xalac Sarığ – xakas, tuva, tofalar, uyğur dilinin dialektləri, Serığ – Uyğur, Uyğur dialektləri [6, s.572] Bahaeddin Ögelin fikrincə, sarı rəng Çin imperatorluğunun rəngidir. Çin imperatoru sarı paltar geyinər, sarı emblemlərdən istifadə edərmiş.

Tarix boyunca türk xalqlarının mədəniyyətində rənglərin müəyyən rolu olmuşdur. Mifologiyadan başlayaraq müasir dövrə qədər davam edən böyük zaman kəsiyində rənglər istər etno – psixoloji, istər mifoloji, istər də ədəbi – poetik baxımdan çox böyük rol oynamışdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 566s. Əskər R. Mahmut Kaşğari. Divanı lüğət-it-türk: 4 cildə. Bakı: Ozan, 2008, I c. 512s; II c. 400s; III c. 400s; IV c. 752s.
2. Bayraktar n. Kavram ve anlam boyutunda türkçede kara ve siyah. Uluslararası IV dil, yazın ve deyişbilim sempozyumu bildirileri. Çanakkale 17-19 haziran 2005, s 156- 168.
3. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 348s.
4. Kitabı-Dədə Qorqud (Tərtib edən H.Araslı) Bakı: Azərnəşr, 1962, 176 s.
5. Küçük S. Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı / Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı Bilig, Yaz 2010, Sayı 54: 185-210.
6. Küçük S. Tarihi türk lehçelerinde renk adlandırmaları. Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 5/1 Winter 2010, s 556-577.
7. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazılı abidələri. 4 cild. II cild. Göytürk yazısı abidələri. II hissə, Bakı: Nurlan, 2009, 464s.
8. Şen S. Eski türkçede gök ile yerin adlandırılışında renklere dayalı deyim aktarmalarından yararlanma ve “kara” sözcüyünün kökeni üzerine / İlmi araşdırmalar. №24. 2007, s129-136.
9. Toker İ. Renk Simgeçiliği ve Din: Türk kültür yapısı içinde Ak-Kara Renk Karşıtlığı ve Bu Karşıtlığın Modern Türk Söylemindeki Tezahürleri Üzerine. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi №50, 2009, s.93-112.
10. Yıldırım E. Türk kültüründe renkler ve ifade ettikleri anlamlar / İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim dalı. İstanbul, 2012, 200s.
11. Sarıtaş S. Türk mitolojisinde önemli renkler. // www.acikders.org.tr

К ПРОБЛЕМЕ СУБСТАНТИВАЦИИ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Ключевые слова: *процесс субстантивации, субстантивация прилагательного, функционирование прилагательных в тексте, лексическое и грамматическое значения, лексико-семантический фактор, изменение семантики прилагательных*

The problem substantivizing adjectives in Russian

In the article is investigated substantiating adjectives and their functioning in the text. Determining factors in the process of adjectives' substantiation. The semantic change of the word, adjectives' substantiation clear terms. Here are a variety of factors - lexical, morphological and syntactic factors are very important in the interaction. Determining different types of iords related üith prosess of substantiation adjectives. Allocated lexical and grammatical groofsubstantivating male, female and middle sort of adjectives and taught meaning of these substantivating adjectives.

Keywords: *substantivation process, adjective substantivation, functioning of adjectives in the text, lexical and grammatical values, a lexico-semantic factor, change of semantics of adjectives.*

Слова объединяются в лексико-грамматические (семантико-грамматические) классы, именуемые частями речи, по ряду признаков, но в основном с учетом их лексического, грамматического и словообразовательного значений. Слово как часть речи обладает комплексом парадигматических и синтагматических свойств, полнота которого нарушается при переходе слова одной части речи в другую (план диахронии) или колеблется при возможности слова данной части речи употребляться в значении слова другой части речи (план синхронной переходности, типовой и индивидуальной).

Слово с потенциальной возможностью выступать в значении лексико-грамматических единиц двух частей речи в тексте имеет одно лексико-грамматическое значение, ибо однозначность — одно из основных свойств единиц, функционирующих в каждом конкретном тексте. Здесь вместо единства системы флексий «выступает правило ее выбора» в зависимости оттого, какое потенциальное лексико-грамматическое значение реализовано в данном тексте [1, с. 54].

Для текстов художественных произведений более закономерна, чем для других текстов, реализация потенциальных возможностей слов одной части речи выступать в значении лексических единиц другой части речи, так как здесь находят себе место любые переходные явления, в том числе и речевые явления, связанные с процессами омонимии в широком понимании этого явления (речевые омонимы с их переходной семантикой, типовые: смелый человек *Смелого* пуля боится и индивидуальные: белый лебедь - Неотвязный стоит на дороге, *белый* смотри т в морозную ночь (А.Блок).

Лингвистический анализ текстов художественных произведений дает возможность выявить три типа слов, связанных с процессом субстантивации; выделить лексико-семантические подгруппы среди лексико-грамматических групп субстантивированных прилагательных мужского, женского и среднего рода; определить некоторые значения субстантивированных прилагательных, входящих в эти группы и подгруппы.

Имя занимает центральное положение в системе частей речи, может быть, отчасти поэтому переход частей речи происходит в пределах имени (слово любого лексико-грамматического класса может переходить в разряд существительных или употребляться в значении существительного). Поскольку весь лингвистический механизм вращается исключительно вокруг тождества и различий, то, вероятно, переходность можно рассматривать как промежуточное явление между тождеством и различием..

Переход прилагательного в существительное или «возможность употребления прилагательного в значении существительного обусловлены исторической и аременной семантической и грамматической близостью этих двух частей речи» [2, с. 102]. При рассмотрении субстантивации в плане диахронии одинаково важны морфологические, синтаксические и семантические факторы. При анализе субстантивированных прилагательных (прилагательных в значении существительных) наиболее важен лексико-семантический фактор, особенно при анализе функционирования этих слов в тексте художественного произведения, хотя в реальных условиях перехода частей речи все эти факторы действуют одновременно, ибо «нет формы, присутствие и функция коей узнавались бы иначе, как по смыслу» [3, с. 58].

Поскольку семантический фактор есть важнейший фактор при исследовании переходных явлений среди частей речи, то под переходными явлениями мы понимаем способность одного и того же фонетического слова выступать в значении единиц двух частей речи. Прилагательные в данном случае могут утрачивать значение признака и приобретать предметное значение, постоянное или временное, и в этом значении выполнять синтаксические функции существительного, сочетаться со словами, обозначающими признак [4, с. 110].

В результате возникают синтаксические конструкции с однородными членами, выраженными существительными, и субстантивированными прилагательными. Например: Разве вы можете предпочесть незнатных знатым, неправедных праведным, чужестранных домашним, сластолюбивых воздержным, наемных даровым, нечестивых благоговейным, неприятелей сего государства и его имени добрым и верным сообщникам и гражданам? (М.В.Ломоносов).

Выделяются три группы слов, имеющих отношение к процессу субстантивации. Если несколько видоизменить классификацию субстантивированных прилагательных, предложенную А.М.Пешковским [5], то, вероятно, можно сказать, что одни слова явились результатом субстантивации, другие «сделали уже большую часть пути» в процессе перехода, третьи «стоят... на полдороге» или «только вышли» на этот путь.

Иными словами, среди слов, обычно именуемых субстантивированными прилагательными, следует выделять: 1) существительные, образованные от имен прилагательных, т.е. существительные (слова с предметным значением, выполняющие синтаксические функции существительных, относящиеся к одному из трех грамматических родов) с адъективным окончанием; 2) существительные, находящиеся в отношениях омонимии с прилагательными, от которых они образованы; 3) прилагательные, выступающие в роли существительных в составе определенных текстов, в определенной речевой и внелингвистической ситуации.

При синхронном рассмотрении процесса субстантивации существительные современного русского языка с адъективным окончанием не должны приниматься во внимание, так как они не имеют отношения к словам с переходной семантикой. Омонимы: прилагательное - существительное, два слова, две лексемы, которые образовались в результате нарушения тождества производящей и производной основы. Это тип субстантивированных слов в современном русском языке, который имеет отношение к единицам с переходной семантикой. Например: певчий - поющий, мелодично свистящий (о птицах); певчий - 1) певец в хоре (устар.). Хозяин музыку любил и заманил к себе соседа *певчих* слушать (И.А.Крылов); 2) певец церковного хора. В этой церкви... пел хор *певчих*, лучший в городе (А.Скиталец).

Субстантивированное прилагательное - это одна лексема, одно слово, различные лексические и грамматические значения которого (признаковое или предметное) проявляются в разных контекстах. Например: *Белый* ест ананас спелый, *черный* - гнилью моченый. Белую работу делает *белый*, черную работу - *черный* (В.Маяковский).

Следует отметить, что граница между омонимами существительное - прилагательное и субстантивированными прилагательными очень подвижна, как подвижна граница между омонимами и полисемантическими словами вообще, в связи с чем в толковых словарях современного русского языка нет единства в подаче указанных лексических единиц.

При образовании субстантивированных прилагательных мужского и женского рода, соотносимых по семантике, «происходит изменение семантики мотивирующего прилагательного: сужение лексического значения, его конкретизация, специализация» [6, с. 12]. Например, прилагательное *милый* имеет широкий семантический объем, поэтому оно может называть качество разных лиц и предметов, входя в состав различных словосочетаний: *милый голос, милый дом, милый брат, милый человек*. Субстантивированное прилагательное *милый* имеет узкий семантический объем (о любимом человеке), входит в синонимический ряд слов с таким же узким семантическим объемом: *милый, любимый, дорогой, родной* и т.п. Например: И та, что сегодня прощается с *милым*, - пусть боль свою в силу она переплавит. Мы детям клянемся, клянемся могилам, что нас покориться никто не заставит! (А. Ахматова).

Полярное изменение семантики мотивирующего прилагательного - обобщение, и категория собирательности развивается из категории качественности [7, с. 25]. Может быть, поэтому субстантивированные прилагательные, как и собирательные существительные, выражают идею множественности, независимо от того, употребляются они в форме единственного или множественного числа, и содержат семантический элемент: каждый из людей, наделенный указанным свойством (*смертный, мудрый, сильный, богатый* - любой из смертных, мудрых, богатых). Например: Когда для *смертного* умолкнет шумный день (А.Пушкин), В дружбу к *сильному* влезть не желаешь ты (Н.Некрасов).

Особенно замечательна обобщающая семантика субстантивированных прилагательных по сравнению с семантикой имен существительных в текстах, где представлены языковые единицы двух типов.

Например: **Раненые** больше думают о сей великой утрате, нежели о своих ранах. Умирующие ошцы посылают сынов своих оплакивать усопшего своего генерала и прочая (М.В.Ломоносов). Понятие **раненые** включает в свой состав понятия: ошцы и сыновья, генералы и солдаты, молодые и старые.

Субстантивированные прилагательные с широким семантическим объемом могут выступать в роли обобщающего слова при лексических и синтаксических однородных компонентах текста, конкретизирующих общее понятие, названное субстантивированным прилагательным. Например: Час придет, когда я **любезнейшим** моим буду причиною страха, печали, тесноты и плача. Каково мне на сердце будет, когда моя вдова, мои сироты, мои сродники и мои откровенные друзья станут около моей постели и то о себе, то обо мне и о моей скорби плакать станут? (М.В. Ломоносов).

Известно, что любое субстантивированное слово отражает наши понятия о субстанции. Субстантивированные прилагательные среднего рода в большей мере отражают наши понятия о субстанции, чем подобные лексические единицы мужского и женского рода [8, с. 63]. Основное значение субстантивированных причастий или отпричастных субстантивированных прилагательных среднего рода - значение бытия во времени: **настоящее, происходящее, уходящее, прошедшее, минувшее, прошлое, бывшее, пережитое, забытое, несбывшееся, будущее, грядущее** и т.п. Второе значение субстантивированных прилагательных среднего рода - значение бытия в пространстве: **земное, небесное, подземное, далекое, близкое** и т.п. Третья группа слов — со значением психологического о свойства, отвлеченного от субъекта и превращенного в субстанцию: **великое, прекрасное, ужасное, высокое, ничтожное** и т.п.

Расширенная семантическая структура субстантивированных слов, включающая в свой состав указание на лицо, и на свойства, признаки лица - возрастные, социальные, психологические, позволяет автору экономить языковые единицы.

QASIMOVA EMİLİYA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, UNEC

İNGİLİS DİLİ MƏNŞƏLİ SİYASİ-İQTİSADİ, ELMİ-TEKNİKİ TERMİNLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *İngilis dili, iqtisadiyyat, elmi-texniki, leksik-semantik, suffiks*

English an borrowings in Azerbaijan technical terminology

The article deals with the use of English and Europe an borrowings in Azerbaijan technical terminology, the ways of their coming the our language, their assimilation and other kinds of variations in our language. This article deals with the difficulties of scientific economic translation developments of technique. Problems arising during the translation and elimination method of these matters have been reflected in this article.

Keywords : *English, economic, science-technic, lexic-semantic, suffiks*

İngilis dili mənşəli texniki terminlər mənimsənilərkən isə həmin terminlərin tərkibindəki suffikslər mütləq Azərbaycan dilinə sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə tərcümə olunmalıdır. Bəzi terminlər mənimsənilərkən sözün tərkib hissələri nəzərə alınmamış, söz ingilis dilində kök söz və suffiksdən ibarət olsa da, dilimizdə sadə söz şəkilində tərcümə olunmuşdur. Bu halda terminlər alınma sözlər şəklində qəbul edilmiş, həm sözün kökü, həm də suffiks birlikdə sadə söz şəklində mənimsənilmişdir.

İngilis dilindəki texniki terminlərin tərkibində «-er» suffiksinin işləndiyi bir qrup terminlərin Azərbaycan dilinə sadə söz şəklində, yəni «-er» suffiksi ilə birlikdə tərcümə olunmuşdur. İngilis dilində *R+er/or* modelinin köməyi ilə aşıya adlarının yarandığı qeyd olunur. Belə terminlərə

coke scrubber — koksla doldurulan skrubber;

absorber — absorber;

adapter — adapter;

catcher — ketçer;

pipe — scape - skreper və s. misal göstərmək olar.

Eyni qayda üzrə tərkibində «-or» şəkilçisi olan terminləri də ingilis dilində tərcümə olunarkən sadə söz formasında tərcümə olunmuş sözlə bərabər tərkibindəki suffiks də nəzərə alınmışdır. Məsələn:

injector — injektor;
gaz collector — qaz kollektoru;
deflector — deflektor;
dehydrator — dehidrator;
compressor oil — kompressor yağı.

Bir qrup terminlər də vardır ki, bu terminlərin kökü alınır, terminin tərkibində işlənən suffiks isə Azərbaycan dilinin özünə məxsus şəkilçilər vasitəsilə tərcümə olunur. Ə.Mahsati bildiri "Termin müstəqil mənaya malik əsasdan və asanlıqla ayrıla bilən, məhsuldar xarakter daşıyan sözdüzəldici şəkilçidən ibarət olduqda isə onun yalnız əsası alınır. Termin yaradıcılığı prosesində həmin əsas Azərbaycan dilinə məxsus şəkilçi artırılır". Misal üçün ingilis dilindəki texniki terminlərin tərkibində işlənən "-ing" suffiksinin göstərmək olar. Terminlərin kökü alınmış, "ing" suffiksi isə "-ləmə" şəkilçisi vasitəsilə tərcümə olunmuşdur. Məsələn:

recementing — təkrar sementləmə
draining — drenajlama
torpedoing — torpedilən
cementing — sementləmə

Eynilə *sementation* termini tərkibində işlənən —tion suffiksində Azərbaycan dilinə-ləmə şəkilçisi vasitəsilə tərcümə olunmuşdur: *sementləmə*.

Texniki terminləri tərkibindəki -itious suffiksi Azərbaycan dilinə-ləyici şəkilçisi vasitəsilə tərcümə olunmuşdur. Misal üçün:

cementitious — sementləyici terminini göstərə bilər.

Bir çox hallarda ingilis dilindəki terminlərin tərkibində iki şəkilçinin yanaşı işləndiyinin şahidi olur. Övvəllər nəzərdən keçirdiyimiz terminlərdə suffikslər hər ikisi ayrı-ayrılıqda tərcümə olunurdu.

Terminlərdə işlənən-ication şəkilçisi Azərbaycan dilinə əmələ gətirmə sözü vasitəsilə tərcümə olunmuşdur. Burada şəkilçilərin müvafiq tərcüməsinə deyil, onların izahlı yolla tərcüməsinə üstünlük verilmişdir. Misal üçün:

Delification — delta əmələ gətirmiş terminini göstərə bilər.

Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasında işlənən bir qrup terminlər vardır ki, bu terminlər alınarkən mənbə ingilis dilindəki kök söz və suffikslər ayrı-ayrılıqda tərcümə olunmuşdur. Həm söz, həm də şəkilçinin tərcüməsi zamanı Azərbaycan dilinə məxsus söz və şəkilçilərdən istifadə olunmuşdur.

İngilis dilindəki texniki terminlərin tərkibində işlənən -y şəkilçisi Azərbaycan dilinə keçərkən dilimizdəki -li şəkilçisi vasitəsilə tərcümə olunmuşdur.

İngilis dilində -er (-or) şəkilçisi leksemlərin xüsusi məhsuldarlığına görə fərq- ləndiyi bildirir. «-er» və «-or» suffiksləri ingilis dilində isim düzəldən şəkilçilərdir və semantik cəhətdən Azərbaycan dilindəki «-çi» sözdüzəldici şəkilçisinə uyğun gəlir. Lakin bəzi terminlərin tərcüməsi zamanı bu suffikslər Azərbaycan dilinin öz şəkilçiləri vasitəsilə tərcümə olunmamış, terminlər ingilis dilində işləndiyi şəkilçilə birgə alınmışdır. Bu da terminin bütünlükdə alınma söz şəkilində mənimsənilməsi ilə izah oluna bilər.

«Anticlinorium» termini ingilis dilində «-iut» sonluğu ilə ifadə olunur. Azərbaycan dilinə tərcümə olunarkən «-iya» alınma şəkilçisi vasitəsilə mənimsənilmiş- dir: *antiklinoriya*.

İngilis dilinin neft terminologiyasında affiksəl terminlərin geniş istifadə olunduğunun şahidi olur. Affiksəl söz yaradıcılığına gəldikdə, ingilis dilində -ing və-tiori suffiksləri vasitəsilə yarananlar daha geniş yayılıb, -ment, age, ance, -al ilə yaranan terminlər kiçik qrup təşkil edir.

İngilis dilindəki neft terminləri tərkibində «-sion» suffiksi işlənərsə, Azərbaycan dilinə keçərkən sözün kökü alınmış, «-sion» suffiksi isə dilimiz üçün alınma şəkilçisi olan «-siya» şəkilçisi vasitəsilə tərcümə olunmuşdur. Belə terminlərə misal olaraq

repression — perressiya;
transgressiori — transqressiya;
dispersiori — dispersiya və s. sözlərini göstərmək olar.

Bəzi texniki terminlərin tərkibində işlənən «-sion» suffiksi isə Azərbaycan dilinə «-ziya» şəkilçisi vasitəsilə tərcümə olunmuşdur. Məsələn:

intrusion — intruziya;
effusion — effuziya və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, belə terminlərin tərkibində ingilis dilində «-sion» suffiksindən, əvvəl səl hərflər gəlir. O.V.Derqausova yazır: «Şəkilçiləşmə üsulu ilə feil əsasında yaranan isimlərin morfoloji strukturu -ation (xion), -sion, -ion, er/or, -ment, -ance (-ence), -ness vəs. bu kimi əsas şəkilçilərdən ibarətdir.-ation (xion), -sion, -ionsuffiksləri daha tez-tez işlənir».

«Bressiation» termini tərkibindəki «-tion» şəkilçisi Azərbaycan dilinə «*əmələ gəlməsi*» sözü vasitəsilə tərcümə olunmuşdur, sözün kökü isə alınmışdır: *brekçiya- nın əmələ gəlməsi*.

İngilis dilində terminlərin tərkibindəki iki şəkilçi, məsələn, «-fication», «-ization», «-isation», «-ation» işlənərsə, bu şəkilçilər Azərbaycan dilinə müvafiq olaraq «-laşma», «-ləşmə» şəkilçiləri vasitəsilə tərcümə olunmuşdur.

M.H.Qasımov-*laşma*, *-ləşmə* şəkilçilərinin isimlərə və sifətlərə əlavə olunaraq müxtəlif terminlər əmələgətirdiyini qeyd edir. Belə terminlərə

emulsification — emulsiyalaşma

mineralization — minerallaşma və s. sözlərini göstərmək olar.

Bir qrup terminlər də vardır ki, bu terminlərin kökü alınır, terminin tərkibində işlənən suffiks isə Azərbaycan dilinin özünəməxsus şəkilçilər vasitəsilə tərcümə olunur. Ə.Məhsəti bildirir: «Termin müstəqil mənaya malik əsasdan və asanlıqla ayrılaraq bilən, məhsuldar xarakter daşıyan sözdüzəldici şəkilçidən ibarət olduqda isə onun yalnız əsası alınır. Termin yaradıcılığı prosesində həmin əsas Azərbaycan dilinə məxsus şəkilçi artırılır». Misal üçün, ingilis dilindəki texniki terminlərin tərkibində işlənən «-ing» suffiksini göstərmək olar. Terminlərin kökü alınmış, «-ing» suffiksi ilə «-ləmə» şəkilçisi vasitəsilə tərcümə olunmuşdur. Məsələn:

recementing — təkrar sementləmə; draining — drenajlama

torpedoing — torpedləmə; cementing — sementləmə

Eynilə «*sementation*» termini tərkibində işlənən «-tion» suffiks ilə Azərbaycan dilinə «-ləmə» şəkilçisi vasitəsilə tərcümə olunmuşdur: *sementləmə*.

Texniki terminlərin tərkibindəki «-itious» suffiks Azərbaycan dilinə «-ləyici» şəkilçisi vasitəsilə tərcümə olunmuşdur. Misal üçün:

cementitious — sementləyici terminini göstərə bilərik.

Bir çox hallarda ingilis dilindəki terminlərin tərkibində iki şəkilçinin yanaşı işləndiyinin şahidi oluruq. Əvvəllər nəzərdən keçirdiyimiz terminlərdə suffikslər hər ikisi ayrı-ayrılıqda tərcümə olunurdu. Terminlərdə işlənən «-fication» şəkilçisi Azərbaycan dilinə «*əmələ gəlmə*» sözü vasitəsilə tərcümə olunmuşdur. Burada şəkilçilərin müvafiq tərcüməsinə deyil, onların izahlı yolla tərcüməsinə üstünlük verilmişdir. Misal üçün *deltafication - delta əmələ gətirmə* terminini göstərə bilərik.

Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasında işlənən bir qrup terminlər vardır ki, bu terminlər alınarkən mənbə ingilis dilindəki kök söz və suffikslər ayrı-ayrılıqda tərcümə olunmuşdur. Həm söz, həm də şəkilçinin tərcüməsi zamanı Azərbaycan dilinə məxsus söz və şəkilçilərdən istifadə olunmuşdur.

İngilis dilindəki texniki terminlərin tərkibində işlənən «-y» şəkilçisi Azərbaycan dilinə keçərkən dilimizdəki «-li» şəkilçisi vasitəsilə tərcümə olunmuşdur. N.A.Məmmədov bu şəkilçi barədə yazır: «Müasir ingilis dilində «-y» şəkilçisi vasitəsilə isim, feil və sifətlərdən sifət düzəldilir. Bu şəkilçi ən çox isimlərdən sifətlər əmələ gətirir». Söz özü isə ayrılıqda tərcümə olunmuşdur. İ.M.Bayramov «-li» şəkilçisinin konkret isimlərlə birləşərək keyfiyyət mənalı sözlər düzəltdiyini bildirir. Belə terminlərə misal olaraq *sandy - qumlu* terminini göstərə bilərik.

İngilis dilindəki texniki terminlərin tərkibində «-iness» suffiksləri işlənərsə, onlar ayrı-ayrılıqda «-li, -lik» şəkilçiləri vasitəsilə tərcümə olunmuşdur. Söz isə ayrılıqda müvafiq söz vasitəsilə tərcümə olunmuşdur. Misal üçün *clayiness, shaliness - gillilik* terminini göstərə bilərik.

İngilis dilində terminin tərkibində işlənən «-ed» şəkilçisi Azərbaycan dilinə «-miş» şəkilçisi vasitəsilə, kök söz isə müvafiq sözlə tərcümə olunmuşdur. Belə terminlərə misal olaraq:

drained - tüksnmiş, işlənmiş (lay); sheeted - laylanmış; unmodified - suyun dəyişməz təbii yerni ilə bərkidilmiş quyu və s. misal göstərmək olar.

Bəzi terminlərin tərkibindəki «-ed» şəkilçisi isə Azərbaycan dilinə «-lı» şəkilçisi vasitəsilə tərcümə olunmuşdur. Kök söz və müvafiq söz vasitəsilə tərcümə olunmuşdur. Məsələn: *bedded- təbəqəli, laylı; laminated- təbəqəli* və s. terminləri göstərə bilərik.

İngilis dilinin texniki terminləri tərkibindəki «-ing» suffiks Azərbaycan dilinə «-mə» şəkilçisi vasitəsilə, kök söz isə müvafiq söz vasitəsilə tərcümə olunmuşdur. İ.M.Bayramov-*ma*, *-mə* şəkilçisinin konkret əşya mənalı feili isim düzəldiyini bildirir. N.M. Əfəndiyeva göstərir ki, həmişə hərəkət bildirən «-ing» suffiks düzəltmə terminlərdə artırılan prefiks hesabına məna çaları dəqiqləşdirilir.

Ədəbiyyat

1. Сафаралиева Дж.: «Роль семантической интерференции в
2. Qasımov M.Ş. Azərbaycan dilinin terminologiyasının əsasları. Bakı, «Elm», 1973, s. 186.

3. Məmmədov N.A. Müasir ingilis dilində sifət düzəldən və şəkilçisinin bəzi xüsusiyyətlərinə onun Azərbaycan dilində qarşığı. Dil vahidlərinin funksional-struktur təhlili (elmi əsərlərin termik məcmusu). Bakı, ADU, 1988, s. 74-76.

4. Байрамов И.М. Пути обогащения современного Азербайджанского литературного языка за счет народно-разговорной речи (лексика и фразеология). Авт. канд. дисс. Баку, 1986, с. 27.

QƏDİMOVA NAILƏ

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, UNEC

İNGİLİS DİLİNİN SÖZ YARADICILIĞINDA KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ HAQQINDA

Açar sözlər: *söz yaradıcılığı, prefiks, inkarlıq, şəkilçi*

The role of prefixes in English language

This article is about word forming prefixes, which play a very important role in the enriching the lexical minimum. Prefixes are added to the words and can only change their lexis meanings. In modern English depending on what part of speech prefixes form they are classified into the following types 1) noun forming prefixes (ex- arch - ana- dys- per- and etc.); 2) verb forming prefixes (de- be- en- out- un- etc.); 3) adjective forming prefix(cis-); 4)adverb forming prefix (a-).

Keywords: *prefix word building, negation, affix*

Müasir ingilis dilində sözdüzəltmənin dilin zənginləşməsində əvəzsiz xidməti var. Sözdüzəltmə prosesində prefiks və suddikslərin böyük rolu var. Suffiks və prefikslər arasında köklü dəyişikliklər mövcuddur.Bu fərq tək-cə prefikslərin sözlərin əvvəlinə ,suffikslərin isə sözlərin sonuna əlavə olunmasında əks olunmur.Belə ki, suffikslər bu ya digər nitq hissəsinə qoşulanda onu digər qrammatik kateqoriyaya çevirə bilir(to eat- eatable), lakin prefirslər belə çevirmə qabiliyyətinə malik deyillər.Prefikslər qoşulduqları sözün ancaq leksik mənalarnı dəyişə bilirlər.Prefiks sərbəst şəkildə istifadə oluna bilməyən sərbəst söz köklərinə əlavə olunan morfemdir.Eyni zamanda bir prefiks müxtəlif nitq hissələrinin əvvəlinə əlavə edilə bilər.Məsələn misunder-standing?misunderstand.

Suffikslər və prefikslər ingilis dilinin söz yaradıcılığında çox böyük əhəmiyyətə malik olub,ingilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsində böyük rol oynayıb.

Müasir ingilis dilində prefikslər hansı nitq hissələrinin yaratdıqlarına görə aşağıdakı növlərə ayrılırlar

a)Feil düzəldən prefikslər (be-,de-,en-,out-,un-)

b)İsim düzəldən prefiks(ə)(ex-,arch-,ana-,dys-,per-)

c)Sifət düzəldən prefiks(cis-)

d)Zərf düzəldən prefiks(a) və s.

Mənasına görə prefiksləri iki qrupa ayırmaq olar- təsdiq məna ifadə edən prefikslər və inkar məna ifadə edən prefikslər.

Prefikslərdən bəhs edərkən onların aşağıdakı təsnifatını qeyd etmək vacibdir

1)əsl ingilis mənşəli və alınma prefikslər

2)bir nitq hissəsindən başqa nitq hissəsi düzəldə və ya bir nitq hissəsindən başqa nitq hissəsi düzəldə bilməyən prefikslər

3)təkvalentli və çoxvalentli prefikslər

4)inkarlıq bildirən və inkarlıq bildirməyən prefikslər

Dünyada elə bir dil mövcud deyil ki ,o təcrid edilmiş şəkildə inkişaf etsin.Xarici aləm daim ona təsir edir.Cəmiyyət yaranandan müxtəlif tayfa ,qəbilə,xalq və millətlər həmişə bir biri ilə təmasda olmuş ,müxtəlif xalqlar arasında ticarət və s. əlaqələr yaranmışdır.Bütün bunların nəticəsində xalqlar,onların dilləri qaynayıb qarışmış ,bir-birinə müxtəlif sahələrdə qarşılıqlı təsir etmiş,bir-birindən söz alma prosesi baş vermişdir.Dil əlaqələrini xalqlar və millətlər arasındakı digər əlaqələrdən ayırmaq mümkün deyil.

Əlaqədə olan dillər bir-birindən ehtiyac duyduqlarını ünsiyyəti təmin edə bilmək üçün özündə olmayanları alır.Xalqlar arasında baş vermiş dil əlaqələri inkişafetdikcə bir dildən başqa bir dilə keçən alınmaların xarakteri də dəyişir.Burada söz yaradıcılığı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.Söz yaradıcılığında ,ingilis dilinin lüğət ehtiyatının zənginləşməsində prefikslərin xüsusi yeri vardır.Prefikslər elə sözdüzəldici

morfemlərdir ki ,onlar söz kökündən əvvəl gəlir,sözün leksik mənasını dəyişdirir və əksər hallarda onun bu və ya digər leksik – qrammatik sinfə məxsus olmasına təsir göstərmir.

İngilis dilində mövcud olan əsl mənşəli prefikslər sayca alınma prefikslərdən azdır.Belə ki,ingilis dilində müxtəlif dövrlərdə başlıca olaraq latın,yunan və fransız dilindən alınma çoxlu sayda prefiks mövcuddur.İngilis dilində əsasən mövcud olan alınma prefikslər aşağıdakılardır- -a,-anti,-arch,-bi,-circum,-cis,-co,-contra,-counter,-de,-demi,-dis,-en,ept,-ex,extra,-hemi,-hyper,-hypo,-in,-inter,-intro,-mal,-meso,-meta,-mono,-non,-pan,-pantro,-para,-peri,-poly,-post,-pre,-pro,-proto,-re,-retro,-semi,-sub,-super,-sur,-syn,-trans,-tri,-ultra,-uni,-vice.

Bir nitq hissəsindən başqa hissəsi yaratmaq qabiliyyətindən asılı olaraq prefikslər iki qrupa bölünürlər.Bir nitq hissəsindən başqa nitq hissəsi yarada bilən və bir nitq hissəsindən başqa nitq hissəsi yarada bilməyən prefikslər.

1)Bir nitq hissəsindən ba.qa nitq hissəsi yaradan prefikslər aşağıdakı model üzrə işlənir.Pref+N=V, Pref+A=V,Pref+N-A,PREF+N=Adv,Pref+V=S. Məsələn, To dismember,to dishonour,to disbale,to denude,non –smoker,non-conduktor,abed,afield,perforce,overnight,awake, asleep və s.

2)Bir nitq hissəsindən başqa nitq hissəsi yaratmayan prefikslər aşağıdakı modellər üzrə işlənir.Pref+N=N,Pref+A=A,Pref+V=V. Məsələn, non-interference,atheist,non-commital, unwealthy, invisible, achromatic, to decode, to decarbonize, to unbutton,to unfold,to dislike,to disbelieve,to diapprove,to miscount. və s.

İngilis dilində mövcud olan iyirmi beş bir nitq hissəsindən başqa nitq hissəsi yarada bilən prefikslər iki qrupa bölünür.

Birinci qrupa substantivləşmiş və adyektivləşmiş söz köklərindən feil düzəldən prefikslər daxildir .Bunlara be-,de-,dis-,en-/in-,inter-,out-, over-,re-,un-, və s. Misal ola bilər.

İkinci qrupa substantivləşmiş söz köklərindən ,söz birləşmələrindən və feili sifətlərdən sifət düzəldən prefikslər daxildir.Bunlar ante-,anti-,inter-,intra-.multi-,over-,poly-, pre-, post-, pro-, sub-, super-,supra-,un-,under- və başqalarıdır.

Prefikslər valentlik baxımından iki qrupa bölünür təkvalentli və çoxvalentli prefikslər.Prefikslərin valentliyi dedikdə onların neçə dənə nitq hissəsi ilə birqə işləyə bilmək qabiliyyəti nəzərdə tutulur.Bəzi prefikslər yalnız bir nitq hissəsinə əlavə olunub ondan yeni sözlər düzəldə bildiyi halda ,bəziləri isə iki və daha artıq nitq hissəsinə əlavə olunub onlardan yeni mənalı sözlər düzəltmək qabiliyyətinə malikdir.

Təkvalentli prefikslərə aşağıdakıları misal göstərmək olar arch-,hemi-,cis-,pan-,per-.Məsələn archenemy,hemistich,pan-Amerikan,perchance və s.

Çoxvalentli prefikslərə isə aşağıdakıları misal göstərmək olar dis-, non-, a-, mis- və s. Məsələn to dislike, dismember, to dishonour, non –agression, non –resistange, non-fulfillment, nonalcoholic, noncommital, mistrust,misconduct, to misunderstand, to misbehave, atheist , assymetry, anhydrous və s.

Prefikslərin bir çoxunun inkarlıq mənası bildirməsi ilə bağlı olaraq prefiksləri inkarlıq bildirən və inkarlıq bildirməyən prefikslər kimi təsnif edilib , iki qrupa bölmək olar..

İngilis dilində mənasına görə inkarlıq bildirən prefikslər aşağıdakılardır.

a-,de-,dis-,ill-,in-,mis-,non-,un-, və s.

Məsələn, anormal, to deforest,to diecourage,ill-bred,ill-fated, inconvenient, irregular, misbehave, nondairy, unimportant, to unbutton.

İnkarlıq prefikslərinin həmçinin mənşəyinə görə iki növü var: alınma prefikslər və əsl mənşəli prefikslər. Alınma inkar prefikslərə a-,de-,dis-,in-,non- əsil mənşəli prefikslərə isə un-,ill-,mis-, və s. Misal ola bilər.

İnkarlıq prefiksləri həmçinin bir nitq hissəsindən başqa nitq hissəsi düzəldə bilmə qabiliyyətinə görə iki yerə bölünür.Bir nitq hissəsindən başqa nitq hissəsi düzəldə bilən inkarlıq prefiksləri aşağıdakılardır de-,dis- və s. Məsələn, to desting,to discourage.

Bir nitq hissəsindən başqa nitq hissəsi düzəldə bilməyən inkarlıq prefiksləri a-,ill-,in-,mis-,non-,un-. Məsələn, non-Amerikan,non-interference,illegal,inconvenient,achromatik,atheis,ill-bred,ill-fated,ill-wister, unwealthy.

Əlavə olunduqları nitq hissələrinin sayına əsasən ingilis dilində mövcud inkarlıq prefikslərini iki qrupa ayırmaq olar- çoxvalentli və təkvalentli.

İngilis dilində olan əksər prefikslər təkvalentlidir və onlar yalnız bir nitq hissəsinə əlavə oluna bilər.A-,de-,ill-,non- inkarlıq prefiksləri çoxvalentlidir və onlar bir neçə nitq hissəsinə əlavə oluna bilər.

İnkarlıq prefikslərini digər prefikslərdən fərqləndirən cəhət onların inkarlıq mənasının növü və mənası ilə bağlı olmasıdır.Bu nöqtəyi-nəzərdən inkarlıq prefiksleri iki qrupa bölünür

1) Əlavə olunduqları söz köklərindən inkar mənalı sözlər düzəldən inkarlıq prefiksləri. Məsələn a-,in-,dis-,non-,un-(non-interference,intorelable,disrespect,to displease,unpleasant,abnormalvə s.)

2)Əlavə olunduqları söz köklərindən ifadə etdikləri mənadan məhrumiyyət və ya əks mənalı sözlər düzəldən inkarlıq prefiksləri.Məsələn de-,be-,un-(to decode, to deforest, to denitrify, to decarbonize, to besting,to uncoil,to unbutton)

İngilis dili ilə müqayisədə Azərbaycan dilində prefikslərin rolu və əhəmiyyəti nədir? İngilis dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində əsl Azərbaycan mənşəli heç bir prefiks mövcud deyil. Dilimizdə mövcud olan prefikslərin hamısı başqa dillərdən keçmiş sözlərlə birləşərək dilimizə daxil olan ön şəkilçilərdir.

Azərbaycan dili özünün tarixi inkişaf dövrlərində bəzi dillərlə əlaqədə olmuşdur.İlk növbədə Azərbaycan dili ərəb və fars dilləri ilə əlaqədə olmuş,ərəb və fars dillərindən Azərbaycan dilinə bir çox sözlər və onlarla birlikdə bəzi isim,sifət düzəldən ön şəkilçilər keçmişdir. Məsələn na-,bi-, (naməhrəm, namərd, nadinc, binamus, biədəb,bisavad və s.)

Bu fikri rus dili və həmin dildən bu dil vasitəsi ilə keçən söz və şəkilçilər haqqında da demək olar. Məsələn, rus dilindən vasitəli Azərbaycan dilinə keçmiş –a ön şəkilçisini buna misal göstərmək olar.Məsələn anormal,asimmetrik,asinxron,asemantik,asintetik və s.

Azərbaycan dilində mövcud olan –na inkar prefiksi sifətlərə əlavə olunaraq onlardan eyni adlı nitq hissəsi düzəldir.Məsələn narazı,namərd.

Bi- inkar prefiksi isimlərə əlavə olunaraq əlavə olduğu nitq hissəsindən sifət düzəldir.Məsələn bivəfa,bihal və s.

A- inkar prefiksi həm sifətlərə həm də isimlərə əlavə olunaraq onlardan eyni adlı nitq hissəsi düzəldir. Məsələn asinron,asimmetriya və s.

İngilis dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində əksər isim və sifətlərin inkar mənası inkar prefiksləri ilə deyil -siz,-suz və -ma inkar suffiksləri vasitəsi ilə düzəlir. Məsələn ağılsız, düşüncəsiz, əhəmiyyətsiz, dadsız, qarışmama,hücum etməmə.

Azərbaycan dilində feil düzəldən inkar prefiksləri olmadığı üçün feillərin inkar mənası inkar mənalı feillərlə ifadə olunur. Məsələn təşkil etmək- pozmaq,yığmaq-dağıtmaq.

İngilis dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığında inkarlıq prefiksləri elə də önəmli yer tutmur və ingilis dilində inkarlıq suffiksləri ifadə edir.

Bundan başqa ingilis dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində mövcud olan inkarlıq prefikslərinin hamısı alınma prefikslər olub ,başqa dillərdən alınma sözlərlə işlənir.Çox az hallarda bu inkarlıq prefikslərinə Azərbaycan mənşəli sözlərlə rast gəlmək olar.

İngilis dilində Azərbaycan dilindən fərqli olaraq inkarlıq prefikslərinin ifadə etdikləri məna çalarları daha genişdir,çünki ingilis dilində inkarlıq prefiksləri həm əks , həm inkar , həm də məhrumiyyət mənalərini ifadə edir.Azərbaycan dilində mövcud olan inkarlıq prefiksləri isə yalnız inkar mənalərini ifadə edirlər.

Ədəbiyyat

- 1.О.Д. Мешков .Словообразование современного английского языка. Москва,1986,стр. 187
- 2.N.Hüseynova. Azərbaycan dilində ternin yaradıcılığı prosesi.Bakı ,2008,139 s.
- 3.A.Bayramova Leksik alınmaların dilin zənginləşməsində rolu,Bakı-009,00 s.
- 4.M.Baloğlanova. Müasir ingilis dilinin söz yaradıcılığında prefikslər. filologiya məsələləri (AMEA) 2010.N1 s.270-276.

QƏNBƏROVA QÜDSİYYƏ

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

BİR VƏ İKİ HECALI NUMERATİVLƏRİN DİAXRONİK-DİALEKTOLOJİ ASPEKTLƏRİ

Açar sözlər: *numerativlər, diaxron-dialektoloji, metrik sistem, dialekt və şivələr, səs keçidləri, ümumxalq danışıq dili*

Diachronic-dialectological aspects of one and two-syllabled numeratives

In the article had been considered diachronic-dialectological aspects of one and two-syllabled numeratives (top, çim, qom, para, ağac and etc). In the result of the investigation becomes clear that before the formation of the united metrical system different peoples used specific means of measure and quantity. The cause that these units express distinguishing measures was connected with different individual physical

measures of a human's body. Nowadays some of these words had lost their numerative meaning becoming words of general use or terms.

Keywords: numeratives, diachronic-dialectological, metrical system, dialect and subdialects, Turkic origin, common spoken language.

Metrik ölçü sistemi Böyük Fransa İnqilabı dövründə işlənib-hazırlanmışdır. XVII əsrdə (1670-1673) astronom Menton və Hügens tərəfindən metrik ölçü sisteminə aid bir sıra işlər görülmüşdür. Araşdırmalar göstərir ki, Beynəlxalq Vahidlər Sistemi qəbul olunana qədər dünya xalqları özlərinə məxsus ölçü, çəki, həcm və dəyər vahidləri işləmişlər. Bu baxımdan Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin leksik fondu həm də bu areal üçün xarakterik olan qədim ölçü vahidləri ilə zəngindir. Belə ölçü vahidlərinin çoxunun konkret həcm və kütlə vahidi dəqiq deyildir. Məsələn: bi qarçax su, bi çanax arpa, bi çıqqan duz və s.

Bəzən yeni ölçü vahidləri də müşahidə olunur: arşın/ərşin (50 sm.), xan ərşini, şah ərşini, rus arşını, xan arşını və s. Bir sıra dialektlərdə yalnız spesifik çəki və ölçü vahidləri işlənir: qolo (1.400 qr.), şah/səh (2,5 kq.), şa:t/şahat (400 qr.) və s. [1, 244].

Qeyd etmək lazımdır ki, bu sözlərin qədim türk dili mənbələrində tapılması çox çətindir. Maraqlıdır ki, daha qədimlərə getdikcə qeyri-müəyyən ölçü vahidlərinin müxtəlifliyi müşahidə olunur: qatar; tutam; tay; qom və s.

Beynəlxalq metrik ölçü sistemindən Rusiya 1899-cu ildən istifadə etməyə başlamışdır. Yaxın qonşu ölkə kimi Rusiya ilə olan ticarət əlaqələrimiz nəticəsində həm metrik ölçü sisteminə, həm də dəyər sisteminə ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Beləliklə, dildə yeni milli türk mənşəli və alınma numerativlər meydana gəlmişdir. Beləliklə, onlardan bəzilərini morfem səviyyəsində diaxronik-dialektoloji araşdırmaya cəlb etməyi məqsədəuyğun hesab edirik:

Əl – dəfə; kərə; məsafə; yol; kömək; növbət; sıra; tərəf; yan. *Əl* dilimizdə çoxmənalı sözdür. Dialekt və şivələrdə *əl* sözünün bir mənası da numerativ söz olan *dəfə* deməkdir: - Gə (gəl) bi (bir) əl nərd atağ; - Paltarı iki əl yumağ azdı (Neftçala). Ağdam, Bakı, Bərdə, Salyan, Şuşa və Tərtər şivələrində də *əl* sözünün *dəfə* numerativini bildirməsi qeydə alınmışdır: -İki əl mən gedmişəm, bir əl də sən ged, no:lar (Ağdam); - Paltarı hələ bir əl yumuşam (Bakı); -Bu əl mən gətirim, gələn əl sən (Bərdə) [2, 156].

Bundan başqa, şivələrdə *əl* sözü həm də *köməkçi* deməkdir: - yaxın əl –köməkçi. – O, mənim yaxın əlimdi. Bu söz Bakı, Salyan, Şamaxı, Şuşa şivələrində, həmçinin *tərəf* mənası verir: - Oların öyləri sağ əldədi (Şamaxı); -Düz get, sora sağa dön, onların darvazasın görəjəxsən (Şuşa); -Tükan (dükan) yaxın əldədi (Neftçala).

Top – lülə şəklində sarınmış parça. *Top* türkmənşəli sözdür, semantikasında cəmlilik olduğu üçün dildə *topa* sözü də yaranmışdır: - bir topa qar; bir topa qum və s. Azərbaycan ədəbi dilində iqtisadiyyat termini kimi işlənən *topdansatış* sözünün əsasında da *top* morfemi dayanır. Klassik ədəbi nümunələrdə də bu söz işlənmişdir: -... Hər bir tacirdən iki top ipək və iki top bez... (A.Bakıxanov).

Qom – qamışdan boru şəklində bağlanan tikinti materialı. *Qom* – qədim türk dilində *el-oba*, *qohum*, *qəbilə*, *tayfa* deməkdir. “Kitabi –Dədə Qorqud” dastanlarında da *qom* sözü qeyd olunan mənada işlənmişdir: - Qom qomlamım qoma yurdum. [7, 44]. *Qom/kom*→*qoma/koma* – yaşayış evi mənası verir. Muğan qrupu şivələrində, konkret olaraq Salyan şivəsində, *qom* sözü qamışdan bağlanan tikinti materialı anlamında başa düşülür: - qom bağlamaq; qom öylər (evlər) və s.; -Qom öylər yayda sərin, qışda isdi olur, həm də zəlzələyə davamlı olur (Neftçala). Bundan başqa, *qom* morfemindən törəyən *qoma* sözü Şəki dialektində həm *tütün yarpağı düzülmüş 4-5 ip bağlaması*, *dəst*, həm də *bir saplaqda və ya zoğda olan topa meyvələr* mənasında işlənir [2, 308].

Diş – əsasən, sarımsağın dilimləri. Yalnız sarımsağa aid olunan numerativ söz kimi həm şivədə, həm də ədəbi dildə işlənir: - Bi tiş sarımsağı əzib xörəyə tök (danışıqdan).

Şivələrdə və canlı danışıqda *diş* sözündən düzəlmiş *dişdəm/tişdəm* numerativləri, *dişlə/dişdi*; *dişə*; *dişəg*; *dişərti* isimləri, habelə *dişdəm/dişləmə* sifəti, eləcə də *dişmək/tişmək* feilləri [2,137] mövcuddur: - Bi dişdəm/tişdəm çörək götürüb çeynədim; -Biz dişdəmə/tişdəmə çayı xoşduyuruğ (Salyan); -

Çim – dəfə. *Çim/çin* – *dəfə* sözü mənasında işlənir: - Bi çim ağılyıb sakitdəşib (Neftçala); - Bi çin gedib gəlmişəm, öydə yoxdular (Salyan); - Bi çin gəlmişəm hələ, gənə də gedəcəm (Yardımlı) [2, 103].

Çin sözü numerativ kimi həm də belin torpağa batan qədər hissəsinin açdığı dərinlik ölçüsü mənasında başa düşülür: - Bıranı üç çin qazdım, su çıxdı (Neftçala). Yardımlı şivəsində *çin* morfemindən törəmiş *çinnəmək* feili *üst-üstə yığmaq* mənasını verir. Şərur şivəsində isə eyni semantika daşıyan *çini*, *büzməli*, *qat-qat* anlamı verir: - Çini tuman hələ indi də var [2, 103].

Dəst – müxtəlif məişət əşyalarının birləşməsi. *Dəst* fars mənşəli söz olub, mənası bir *əl*, digər mənası isə *bir-birini tamamlayan bir neçə əşyanın birləşməsi* deməkdir: - bir dəst paltar; bir dəst mebel; bir dəst

yorğan-döşək və s. Dialekt və şivələrdə *dəst* sözündən *dəstək* (əl tutan; müəyyən yaşa çatmış uşaq; köməkçi; qulp və s.) əmələ gəlmişdir: *Dəstək/dəsdəy uşaq* - 6-14 yaşlı uşaq; *dəstək olmaq* –arxa durmaq; səhəngin *dəstəyi* və s. Qeyd edək ki, Naxçıvan şivələrində eyni morfevdən törəyən *dastar* sözü *əl dəyirmanı* deməkdir.

Ağac – 6 km-ə bərabər məsafə ölçü vahidi. *Ağac* numerativ sözü Meğri rayon şivəsində təxminən 1 km. mənası bildirir [6,355].

Abşeron rayonu ərazisindəki Altıağac oykoniminin ikinci komponenti yerində işlənən *ağac* sözü də bu baxımdan maraqlıdır. Belə ki, toponimik adın göstərilən komponenti qədim uzunluq ölçü vahidi olan *ağac* sözünü mühafizə etmişdir. Keçmişdə bu sözdən həm də 6 km-dən 7 km-ə qədər olan məsafə ölçüsü vahidini bildirmək üçün istifadə olunmuşdur. Həqiqətən, Altıağac kəndi ilə Şamaxı arasındakı məsafə təxminən 6 ağaclıqdır. Belə bir adın meydana gəlməsinin əsas səbəbi Altıağacın əvvəllər Şamaxının poçt məntəqəsi və həm də ona məxsus karvansaray olması, sonralar isə orada salınmış yaşayış məntəqəsinin də həmin adla adlandırılması ilə bağlı olmuşdur. Altıağac oykoniminə ilk dəfə 1823-cü ildə yazılan mənbələrdə təsadüf olunur. [5, 63]. -Bu əsnada xəbər gəldi ki, Xandigar geri qayıtdı və Təbriz şəhərinin 8 ağaclığında olan İbrahim xan Xandigari izləyərək Təsuca kimi getdi. [10]; - Quba qəzasından olan Müşkül mahalında, Samur çayından başlamış Şabran mahalına qədər, dəniz sahilindən təqribən iki ağac aralı məşhur bir tərpe uzanır (A.Bakıxanov); - On dörd ağac yolu cənabi qazi (Zakir); - Bura ilə Zurnalının arası yeddi ağac idi (C.Məmmədquluzadə).

Ayaq – çoxmənalı söz. *Ayaq* sözü tarixən köhnə numerativ kimi işlənmişdir. Şivələrdə və canlı danışıda bu sözün sinonimləri olan *qədəm* və *addım* daha çox intensivliyə malikdir. S.Onullahi özünün “XIII-XVI əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi” kitabında yazır:“ Rafael Dyu Man bu dövrdə hamamlar üçün metaldan tiyan hazırlanmasını bildirir. O yazır ki, Təbriz ustaları diametri 4,5 ayaq və iki barmaq qalınlığında olan tiyanlar hazırlayırdılar”[8, 124].

Ovuc – əlin içi. Xalq danışığı dilində və şivələrdə *o:c/ouc/oc/aviş/ouş/* şəklində ən çox istifadə olunan ölçü vahididir. Dilimizdə bu leksem simvolik ölçü vahidi kimi sabitləşərək müxtəlif atalar sözləri və məsəllərin tərkibində işlənir: - İnsanın gözünü bir ovuc torpaqdan başqa heç nə doydurmaz; - Qismətin bir o:c torpağ kimidi, əlini at, götür, nə ola-ola!

S.Ə.Şirvani “Səlimin hekayəsi”ndə yazır: - Bir nəfər əhli-kənd olan hindu, Qonşusundan dilədi tənəkə. Cibinə əl salıb bahimmət, Bir ovuc eylədi ona şafqət .

Atım – bir dəfə işlənmək üçün nəzərdə tutulan qədər. *At(maq)* feilindən düzələn *atım* numerativinin də konkret çəki miqdarı yoxdur: - Bi atım çay ver, uşağı indi almağa göndərrəm; -Bəssinin bi atım barıdı var, indi sakitdəşəcəy (Salyan, Neftçala).

Bir atım barıt ifadəsi ədəbi dildə də işlənərək *hövsələsiz adamın özündən çıxması və sonradan hirsinin soyuması* deməkdir.

Arpa – dənli bitkinin toxumu.

Qədim ölçü vahidi kimi *arpa* sözünün işlənməsi çox maraqlıdır. Nağılların qaravəlli hissəsində tez-tez işlənən “Az getdi, uz getdi, arpa boyda yol getdi” cümləsində bu sözün işlənməsini görürük. Arpanın qədim ölçü vahidlərindən biri kimi işlənməsi, fikrimizcə, bu bitki dəninin standart ölçüyə malik olması ilə yanaşı, həm də ölçü üçün münasib quruluşa malik olması ilə bağlı olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, arpadan ölçü vasitəsi kimi istifadə etmək üçün dəninin birinin arxasını o birinin qarına bitişik şəkildə düzmək tələb olunurdu.

Şah Təhmasibin təzkirəsində də *arpa* sözünün metrik vahid kimi işlənməsi qeydə alınmışdır: - Hər kəsin ürəyində İmam Əliyə qarşı heç olmasa bir arpa qədər kin-küdurət olsa, o müsəlman deyildir. (10); - Bir barmaq da orta boylu altı arpa uzunluqdadır (A.A. Bakıxanov).

Mənzil – piyadanın gün ərzində qət edə biləcəyi məsafə (29-30 km); dayanacaq yeri, düşərgə, məkan, ev, insan yaşayışı üçün şəraiti olan bina; güllə və top mərmisinin vurma məsafəsi; keçid və s.

Ulu mənzil söz birləşməsi karvanın bir günlük yolu (40-50 km) mənasında başa düşülür. Bu sözə *bir günlük mənzil* şəklində də təsadüf olunur. *Mənzil* sözü şah Təhmasibin təzkirəsində də işlənmişdir: - Məzkur zilhiccə ayının 14-də (18. VII -1532) Heratdan üç mənzil, aralanmışdıq ki, qızdırdım, neçə gün xəstə oldum (10); - Şərir (taxt) - Dərbəndin şimal-qərbində üç mənzillik məsafədir (A.A. Bakıxanov).

Qeyd etmək lazımdır ki, *mənzil* sözü metrik vahid kimi arxaikləşsə də, hərbi terminologiyada *uzaqmənzilli*, *mənzil qərargah* kimi söz birləşmələrinin tərkibində işlənir: - uzaq mənzilli raketlər, uzaq mənzilli nüvə texnologiyası və s.

Son zamanlarda *mənzil qərargah* birləşməsi *ştab*, *ofis* kimi alınma sözlərin yerində işlənir.

Çox maraqlıdır ki, Osmanlı dövründə dövlət başçıların, sərkərdələrin və önəmli şəxsiyyətlərin ox atmaqdan bəhs edən mənzum əsərləri “Mənzilnamə” adlanırdı. Deməli, *mənzil* ölçü vahidini atılan bir oxun düşdüyü yerə qədərki məsafəsi hesab etmək olar.

Qulac – iki açılmış qol arasındakı məsafə. Təqribən 2 m-ə bərabərdir. “Qol aç” sözündən əmələ gəlmişdir. Dərbənd dialektində *qulac* 1,5-2 m-dir: - Doqquz qulac piltə aldım (1. 245).

Fikrimizcə, bu metrik vahiddən əsasən parça ölçmək məqədi ilə istifadə olunmuş, eyni zamanda ip, sap və s. toxuculuq nümunələrinin ölçülməsində də tətbiq olunmuşdur.

Qulac sözü Azərbaycan ədəbiyyatında poetik effekt yaratmaq məqsədilə, əsasən gözəllərin uzun hörüklərini vəsf edərəkən işlədilmişdir: - Dal gərdəndə hər hörüyü bir qulac (M.P.Vaqif); - Siyah zülfü dal gərdəndə bir qulac, Sona cıqqası tək ucları qıyqac (Q.B. Zakir).

Para – kənd; ev; pul. Bu söz V.V. Radlovun lüğətində 1) xırda pul (= 3 akça); 2) pul-para bozmaq (pul xıdalamaq); 3) hissə, kəsik; 4) hədiyyə, rüşvət mənalarında qeyd olunur [9,IV, 1146-1147].

Barq qədim türk lüğətində *bina*; *tikili*, *anbar* mənasında işlənmişdir. Maraqlıdır ki, lüğətdə bu sözün *pul* mənası qeyd olunmamışdır. Burada verilmiş *eb barq* isə yaşayış yeri; *Barq türmüs* – xüsusi ad; *Barqan* – coğrafi ad; ölkə adı kimi qeyd olunmuşdur[4, 84].

Maraqlıdır ki, *para* morfemindən düzəlmiş *paraxlıq* sözü Şahbuz şivəsində *arı saxlanan yer (dam)*, *balaca ev* deməkdir. Müasir ədəbi dildə işlənən və alınma söz kimi qəbul olunan *barak*, əslində qədim türk mənşəli söz olub, *taxta ev* mənasını bildirir. *Para/parax/barax* sözləri Azərbaycan toponimiyasında bəzi oykonimlərin tərkibində “daşlaşmışdır”: Əskipara (Tovuz rayonu); Kətəlpərax (Naxçıvan); Gözbarax (Zaqatala rayonu) və s. Bundan əlavə, *yeddi para kənd* birləşməsində, həmçinin *yeddi paranın yeri göynüyür* (*Keçmiş xoş günlərin təəssübünü çəkmək* mənasında – Q.Q.) ibarəsində də bu qədim sözün çoxmənalı olması mühafizə olunmuşdur.

Cürə – bir udumda içilən şey; bir qurtum içki; kiçik; miniatür. *Cu/cü su* mənası verən ən qədim türkmənşəli sözdür. Hal-hazırda dialekt və şivələrdə *cu/cü* morfemi ilə başlayan su ilə bağlı xeyli söz vardır: *cürdək* (su qabı); *cu* (su arxı); *cüllab* (sulu); *cüllüt* (su quşu); *civar* (suçu) və s. Klassiklərin dilində də həm *cu*, həm də *cürə* eyni şəkildə öz əksini tapmışdır: - Cular axadur kənarı bağda (Ş.İ.Xətai); -Bir cürə mənə su ver (Ə.Haqverdiyev). *Cürə* sözü numerativ olmaqdan başqa, həm də termin kimi kiçik, miniatür mənalarında da işlənir: *cürə saz* (kiçik saz). Maraqlıdır ki, bu termin əslində Ağdam, Basarkeçər, Qazax, Şəmkir və Zaqatala şivələrində *kiçik saz* mənasında işlənən *cürə* sözündən götürülmüşdür [2,84].

Qeyd etmək lazımdır ki, Kürdəmir rayon şivəsində rast gəlinən *curux* leksemi də *cürə* sözü ilə eyniköklü olub, *xırda meyvə* deməkdir: -Almanın curuxlarını seç, bazarda pula getmir [2, 82].

Qədim metrik vahidlər olan bu numerativlərin diaxronik-dialektoloji aspektdə araşdırılması xalqımızın həyat tərzini öyrənməklə yanaşı, bu sözlərin termin kimi işlənmə hüququ qazanmasını şərtləndirən əsas amilləri ortaya çıxarmağa imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. Bakı, “Elm”, 2009.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. A-Z. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə; Bakı, “Elm”, I c. 1966; II c. 1980; III c. 1983; IV c. 1987.
4. Drevnetyurkskiy slovar. “Nauka”, L., 1969.
5. Əhmədov T. Azərbaycan paleotoponimiyası. ADU nəşriyyatı, 1985.
6. Əliyev Ə. Azərbaycan dilinin Meğri şivələri. Bakı, “Elm”, 2003.
7. Kitabı-Dədə Qorqud. Tərtib edən: F.Zeynalov, S.Əlizadə. Bakı, “Yazıçı”, 1988.
8. Onullahi S. M. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhəri. Bakı, Azərnəşr. 1982.
9. Radlov V.V. Opıt slovaryatyurkskiy nareçiy. SPb., t.I. 1893, t. II, 1899, t. III, 1905, t. IV, 1911.
10. Şah Təhmasibin Təzkirəsi. Bakı, Azərnəşr,1996.

QƏRİBLİ AYSEL

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

“AZƏRBAYCAN DİLİ” ANLAYIŞI: AZƏRBAYCANIN ŞİMALINDA VƏ CƏNUBUNDA

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, Şimal, Cənub, ana dili, türk dili*

The concept “the Azerbaijan language”: in the North and South of Azerbaijan

The division of Azerbaijan into two parts from political-administrative standpoint had caused Russia to live different history in the North and Iranian Azerbaijan in the South since the early 19th century. Language is a general cultural-moral value of any people. But the manifestation of some distinctions in the official

attitude to it is natural. One of the features of this naturalness manifests in the attitude of the language to its name. The imagination on non-Turkish (perhaps Persian) language being perceived under the concept “the Azerbaijan language” in the South was quite natural. It was such event that came forward from the opportunistic-ideological purposes and had any scientific bases. It was connected with anti-scientific purpose being dominant both in the North and South. To call “the Azerbaijan language” as “Azerbaijan” in the North and “Turkish” in the South may be considered a serious problem. Especially it’s wrong to call the language by two or three names from the point of onomastic principles. Observations showed that the Northern Azerbaijani intellectuals had called the language which was used in the Southern Azerbaijan as “the Azerbaijan language”. And the lingvonym in Turkish had been preferred in the South even after the Iranian-Islamic revolution.

Keywords: *Azerbaijan language, North, South, mother tongue, turkish language.*

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanın siyasi-inzibati baxımdan iki yerə parçalanması Şimalda Rusiya, Cənubda isə İran Azərbaycanının bir-birindən fərqli tarix yaşamasına səbəb oldu. Doğrudur, dil xalqın ümumi mədəni-mənəvi dəyəri kimi çıxış edir, lakin ona rəsmi münasibətdə müəyyən fərqlərin ortaya çıxması da təbii idi ki, bu təbiiliyin bir cəhəti də dilin adına münasibətdə təzahür edirdi.

“Azərbaycan dilinin Şimal və Cənub təzahürləri” kitabının müəllifi Ülviyyə Qasımlı yazır:

“Azərbaycanın Şimalı ilə Cənubu arasında sosial-siyasi, ideoloji və mədəni fərqlərin yaranması prosesi aşağıdakı mərhələlərdən keçmişdir:

I mərhələ. XIX əsrin əvvəllərindən sonlarına qədər.

II mərhələ. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri.

III mərhələ. XX əsrin 20-ci illərindən 80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəllərinə qədər.

IV mərhələ. XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəlləri” (1,s.4-5).

XIX əsrdə Rusiya ilə İran arasında olan “isti” diplomatik əlaqələr Azərbaycanın həm etnik, həm də dilcə məhvinə hesablanmışdı, ona görə də Şimalda “rusca”, Cənubda isə “farsca”dan başqa bir anlayış rəsmən tanınmırdı.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində isə vəziyyət dəyişdi...

Cənubda hicri tarixi ilə 1323-cü ildə Hacı Mirzə Həsən Rüşdiyyənin “Vətən dili” kitabı ortaya çıxdı ki, bu kitab “ 1905-1911-ci illərdə İran Azərbaycanında inqilab hərəkatının alovlandığı... dövrün məhsuludur...

“Vətən dili” – Ana dili, Azərbaycan dili deməkdir” (2,s.148-149).

1920-ci ildə Cənubi Azərbaycanda mövcud olmuş Azadistan dövləti Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin rəhbərliyi ilə bir sıra islahatlara imza atdı ki, onların içərisində milli məsələ xüsusi yer tuturdu. Lakin imperialist irtica Şimalda olduğu kimi Cənubda da Azərbaycan xalqının nə birləşməsinə, nə də müstəqillik əldə etməsinə imkan vermədi. “Azadistan bəlasının həll edilməsindən sonra türklərlə yanaşı İranda yaşayan digər etnik qrupların həm irq olaraq, həm də dil olaraq ari olduqları yönündə təbliğat kitabları yazılmağa başladı” (3,s.80).

1926-cı ildə İranda hakimiyyətə gələn “Əhməd Rza xanın ilk işlərindən biri ölkədə fars olmayan dillərin işlədilməsinə yasaq qoymaq oldu... Lur- bəxtiyaricə, giləkcə, mazandaranicə, kürdcə, yabançı olan, yəni hind-Avropa dilləri qrupuna girməyən türkcə və ərəbcə kimi dillər farscanın pozuq ləhcələri olaraq qəbul edildi” (3,s.83).

İranda bu baxımdan diqqəti ən çox cəlb edən hadisələrdən biri Azərbaycan türklərinin etnogenezi barədə həm qeyri-elmi, həm də mürtəce nəzəriyyənin formalaşdırılmasına start verilməsi idi ki, ona Əhməd Kəsrəvi adlı azərbaycanlı başçılıq edirdi. Dövlətin bütün vasitələrlə dəstəklədiyi həmin nəzəriyyənin , “Azərbaycanda danışılan dilin türkcə ilə əlaqəsinin olmadığı, əslində, farscanın bir ləhcəsi qəbul edilən azəricə olduğu tezisi müdafiə edildi” (13,s.84).

Ümumiyyətlə, haqqında söhbət gedən dövrdə İranda necə bir dil siyasəti yürüdüldüyünü göstərən faktlardan biri də ölkə kommunistlərinin liderlərindən Dr.Tağı Əraninin məsələyə münasibətidir. “... O dönəmin bir çox intellektuali kimi farslaşdırma siyasətini dəstəkləyirdi... Azərbaycan türklərinin əslində azəri olduqlarını və ana dilləri olan əski farscanı vəhşi monqolların hücumu nəticəsində unudub türkcə danışmağa başladıklarını iddia etmişdir” (13,s.84).

Həmin münasibətdən aydın olur ki, İranda yürüdülməyən dil siyasəti həm müxtəlif ideoloji cəbhələri birləşdirir, həm də elmi yox, siyasi xarakter daşıyır. Dr.T.Əraniyə görə, İranda “ türkcə olayı çox təhlükəlidir. Çünki azərbaycanlıları yanlışlıqla türk olduqlarına və İrandan ayrılmalrı gərəkdüyünə inandıran bir ünsürdür. Bu problemin həll edilə bilməsi türkcənin ortadan qaldırılıb farscanın yaygınlaşdırılması üçün hər cür yol və metod tətbiq edilməlidir” (13,s.84).

Cənubi Azərbaycanda dil (və millət) məsələsi özünü Azərbaycan Milli Hökuməti dövründə bir daha geniş müzakirə və münaqişə predmetinə çevrildi. “Tehran Tudə” partiyasına görə, “İran milləti bölünməz bir bütündür”. Təbriz tudəçilərinə görə isə, “İran çoxlu etnik qrupdan ibarət olan bir ölkədir. Azərbaycanlıların dili olan türkcə azərbaycanlıların fərqli bir millət olduqlarının göstərgəsidir” (13,s.92). Həmin məsələlərin müzakirə edildiyi Azərbaycan Demokrat Partiyasının birinci böyük konqresində “ milli muxtariyyət və türkcənin rəsmi dil olması qəbul edildi” (3,s.92).

21 azər 1324-cü (12 dekabr 1945-ci) ildə Təbrizdə başlayan Parlamentin seçdiyi Hökumət Azərbaycan dilində “Azərbaycan Milli Hökuməti Bərnəməsi” elan olundu ki, onun 8-ci maddəsində deyilir: “Fərhəng və maarif sahəsində dövlətimizin qabağında iki böyük məsələ durur: birincisi, öz milli dilimizi bütün mədrəsələrdə rəsmi olaraq qəbul və icra etmək; ikincisi isə, ümumiyyətlə savadsızlığa qarşı mübarizə aparmaq, məccani və icbari təhsili əməli yoluna qoymaq” (3,s.102).

Göründüyü kimi, burada dövlət dilinin adı çəkilmir, sadəcə olaraq, “milli dilimiz” kimi “neytral” bir ifadədən istifadə olunur ki, bu, təsadüfi deyil.

R.Albayaq “Azərbaycan Milli Hökuməti Azərbaycan türkcəsini rəsmi dövlət dili elan etdi” (3,s.103) deyərəkən, fikrimizcə, linqvonimi doğru müəyyənləşdirmiş, eyni zamanda onun kitabında baş nazir S.C.Pişəvərinin Maarif Nazirliyinə göndərdiyi 28 azər 1324-cü il tarixli məktubun mətnində “Azərbaycan dili” ifadəsi işlədilmişdir: “ 1. Bütün milli və dövlət məktəblərində təlim və tərbiyənin Azərbaycan dilində aparılması üçün hazırlıq işləri görülsün” (3,s.104).

Neokəsrəviçilərin belə bir tezisi mövcuddur ki, “türk dili” Azərbaycana səfəvi xanədanı dönəmində gəlmişdir. Bu xanədan tərəfindən rəsmi dil halına gətirildi. Beləcə ari kökənli bir dil olan zəbani-azəri, yəni azərbaycanca ortadan qaldırıldı.

... Günümüzdəki, yəni Azərbaycan dili də türkcə deyildir. Azərbaycanın bir çox bölgəsində həzzəni, kəringani və tati/ tatca kimi qədim azəri dilinin ləhcələri danışılır. Azərbaycanda danışılan dilə türkcə demək yanlışdır. Bir isim vermək gərəksə, azərbaycanca ən uyğun ad olacaqdır” (3,s.455).

Cənubda “Azərbaycan dili” anlayışı altında anlaşılan qeyri-türkcə (yəqin ki, farsca) dil təsəvvürü, tamamilə təbiidir ki, konyuktur-ideoloji məqsədlərdən irəli gələn bir hadisə olub heç bir elmi əsaslara dayanmırdı. Eyni zamanda bu məsələyə münasibətdə həm Şimala, həm də Cənuba hökm edən anti-elmi məqsədlə birləşmişdi. Çünki həmin dövrdə-30-cu illərdən 50-ci illərə qədər Azərbaycan türklərinin mənşəcə türk etnosuna aid olmayıb sadəcə türkcə danışdıqları barədə sərsəm ideya eyni “mərkəz”dən təbliğ olunurdu.

1945-1946-cı illərdə Cənub üçün Şimalda “Azərbaycan” jurnalı nəşr olundu...

C.Həsənli yazır:

“Azərbaycan jurnalı Ümumittifaq Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin 1945-ci ilin iyul ayının 6-da Cənubi Azərbaycan hadisələri haqqında gizli qərarından sonra nəşr olunmağa başladı və ilk sayı 1945-ci ilin avqust ayında işıq üzü gördü...

Jurnalın məsul redaktoru həmin dövrdə artıq Azərbaycan ədəbi və mədəni mühitində geniş tanınan şair Rəsul Rza idi. Onun redaksiya heyətində Səməd Vurğun, Mirzə İbrahimov, Mehdi Hüseyn kimi tanınmış şair və yazıçılar yer almışdılar. “Azərbaycan” ərəb əlifbası ilə Bakıda nəşr olunur və Cənubi Azərbaycanda yayılırdı” (2,s. 3-4).

Əlbəttə, Sovetlər Birliyi (və kommunist bolşevik hakimiyyəti) İrana bu cür “mədəni” (ideoloji) müdaxilədə Azərbaycanın mənafeyini güdmürdü. Sadəcə, İranda ABŞ nüfuzunun qarşısını almağa çalışırdı ki, nəticə etibarilə, bunu da bacarmadı.

Ancaq milli şair (və ziyalı) Rəsul Rzanın redaktorluq etdiyi “Azərbaycan” jurnalı Azərbaycan xalqının mənafeyini ən kritik anlarda da müdafiə etməyə bilməzdi.

Həm də bu o dövr idi ki, S.C.Pişəvərinin başçılıq etdiyi “milli hökumət Azərbaycanın sosial-iqtisadi tərəqqisinə yol açdı, milli zülmün nəticələrini ləğv etdi, azərbaycanlıların varlığını bir daha təsbit etdi” (2,s.12).

Həmin jurnalda çap olunan “Həqiqi xalq maarifi uğrunda” adlı məqaləsin Firudin İbrahimi yazır:

“İndiki dövrdə bir millətin elm və dilini aradan götürmək istəyən bir siyasət gülünc bir siyasətdir... Azərbaycanlının elm ilə silahlanmasını və öz milli hüququnu müdafiə etməyə layiq və moqtədər olmasını Tehran hökuməti istəmir”... (2,s.32-33).

Sonralar eyni fikri iran ziyalılarından Cəlal Ale-Əhməd də (1923-1968) söyləmişdir:

“... biz İranda 6-7 milyon əhalini ən elementar insan hüququndan- istədiyi dildən sərbəst şəkildə istifadə etmək hüququndan məhrum etmişik... Onu “azəri dili”adlandırdılar, gəlmə dil olduğunu iddia etdilər” (4,s.41-42).

Azərbaycanın Şimalı ilə Cənubu arasında mədəni əlaqələrin müəyyən qədər bərpa olunduğu 90-cı illərin əvvəllərində bir daha göründü ki, Şimalda rus, Cənubda fars təzyiqlərinə baxmayaraq,

“ a) Azərbaycanın Şimalı ilə Cənubu vahid etnik-mədəni sistem təşkil edir;

b) Azərbaycan xalqı Şimalda və ya Cənubda yaşamasından asılı olmayaraq, eyni milli idealların daşıyıcısıdır;

c) Azərbaycan dili özünün Şimal və Cənub təzahürlərində eyni bir dildir və s.” (1,s.8).

Dil millətin birləşdirici amili kimi çıxış edirsə, onun (dilin) adı da ideoloji-mənəvi faktor olaraq, təbii ki, çox əhəmiyyətlidir. Dünya azərbaycanlılarının 9-10 noyabr 2001-ci ildə Bakıda keçirilən I qurultayın əsas məruzəsində deyilir: “Azərbaycan xalqının milli-mənəvi varlığının ən başlıca təzahürlərindən biri onun dili-Azərbaycan dilidir. Azərbaycan dili müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət dilidir” (5, s.62).

Azərbaycan dilinin Şimalda “Azərbaycan dili”, Cənubda isə “türk dili” , “türkcə” və ya “türki” adlandırılması, əlbəttə, ciddi problem sayıla bilər. Xüsusilə o baxımdan ki, bir dilin iki, yaxud üç adı olması onomastik prinsiplər baxımından yanlışdır. İdeoloji-mənəvi konsolidasiya (mərkəzləşdirmə) üçünsə, heç şübhəsiz, maneədir.

M.İbrahimov İran İslam inqilabının qələbəsindən sonrakı ilk illərdə yazmışdı ki, Cənubda Azərbaycan dilini, Azərbaycan bədii ədəbiyyatını sönməyə, zəifləməyə qoymayan ən qüdrətli mənbələrdən biri xalq yaradıcılığı olmuşdur(6,s.323).

Ümumiyyətlə, müşahidələr göstərir ki, Şimali Azərbaycan ziyalıları Cənubi Azərbaycanda işlənən dili həmişə “Azərbaycan dili” adlandırmışlar. Cənubda isə hətta İran İslam inqilabından sonra da “türkcə” linqvoniminə üstünlük verilmişdir”.

Türk Dövlət və Topluluqları Dostluq, Qardaşlıq və Əməkdaşlıq VII qurultayının qərarında deyilir:

“İranda Türkiyədəki məktəblərinin qarşılığı olaraq İranda türkcə təhsil verən özəl, yaxud təşkilat məktəbləri açılmalıdır” (7,s.165).

“Azərbaycan dilinin Şimal və Cənub təzahürləri” kitabının müəllifi “türkcə” anlayışı ilə əlaqədar tamamilə doğru olaraq yazır:

“Lakin buradan məlum olmur ki, həmin məktəblər Türkiyə türkcəsində, yaxud yerli xalqın ana dilində-Azərbaycan türkcəsində olmalıdır. Şübhəsiz, ikincisi daha məqbuldur” (1,s.44).

Cənubi Azərbaycanlı gənclərin Türkiyədə təhsili ilə bağlı maraqlı bir pırıça məşhurdur: Universitetə daxil olmaq istəyən gənci, mövcud qanunun tələbi ilə, xarici vətəndaş olduğuna görə əvvəlcə bir illik dil hazırlığı kursuna alırlar ki, o, burada müxtəlif ölkələrdən gəlmiş, Türkiyə türkcəsini bilməyən həmyaşdları ilə onu (Türkiyə türkcəsini) öyrənsin”. Müəllim bir pişik şəkli göstərib deyir: “Şimdi, çocuqlar, bu , kedidir”... Cənublu (rəsmi olaraq İran vətəndaşı) müdavim türkcəni bildiyinə əmin olduğu, kursa da Türkiyədəki mövcud qanunun tələbinə görə davam etdiyindən müəllimə qulaq asmırmış. Bunu hiss eləyən müəllim ondan soruşur: “ Övladım türkcə bu nədir?” Gənc həvəssiz “pişikdir” deyir. Müəllim təkrar eləyir: “Kedi”. Gənc isə “pişik” deyib durur...

Çünki dillərin adı eyni, sözləri isə fərqli...

Cənubda ana dilinin adı ilə bağlı variantlılığın təzahürü görkəmli Azərbaycan ziyalısı doktor Cavad Heyətin “Türk dili və ləhcələrinin tarixinə bir baxış” (1987), “ İki dilin müqayisəsi” (1989), “ Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış” (1993) və s. kitablarında, eləcə də 1979-cu ildən nəşr olunan nüfuzlu “Varlıq” jurnalında da görünür. Ümumiyyətlə, Cənub mətbuatında “ Azərbaycan dili” anlayışı xüsusən keçən əsrin 80-ci illərindən etibarən aşağıdakı adlar (linqvonimlər) ilə verilmişdir: türk dili, türkcə, Azərbaycan türkcəsi, Azərbaycan dili, azərbaycanca, türki və s. Qeyd edək ki, çox zaman bu mənada sadəcə “ana dili” ifadəsi işlənir. Məsələn, “Yeni yol” məcmuəsi yazır:

“ Bu gün, Allaha şükürlər ki, İran İslam Cümhuriyyəti Əsasi-Qanununda İran əhalisinin balaları öz ana dilində təhsil etmədən mən etməmişlər. Ümidvarıq ki, yeni təhsil ilində vəzazəti-amuzəş və pərvəriş Azərbaycan məktəblərində fars dili ilə bərabər ana dilinin də tədrisinə dəçğuz versin və azərbaycanca məktəb kitablarının çap edilməsinə imkan yaratsın” (1,s. 63).

Əlbəttə, Azərbaycan Cənubunda ana dili ilə bağlı məsələdə əsas şərt onun varlığını qorumaq olduğundan adının dəqiqləşdirilməsi ikinci plana keçir.

Bir qrup İran (Cənubi Azərbaycan) ziyalısı vaxtilə prezident Seyid Məhəmməd Xatəmiyə belə bir müraciət ünvanlamışdı:

“Mədəni cəmiyyətlə xalqın dil və ədəbiyyatına laqeydlik ziddiyyət təşkil edir. İran İslam Cümhuriyyətinin Anayasasının 15-ci maddəsində xalqların bu hüququ geniş təsbit edilmişdir. Elə buna əsaslanaraq Azərbaycan türkcəsinin ibtidai məktəblərdə və türklərin yaşadığı bütün şəhərlərdə fars dili ilə bərabər elmi və rəsmi formada tədris olunmasını, türk dilində mütəxəsislər tərəfindən teleradio verilişlərinin hazırlanması və fars dilindən əlavə yayılması, ölkənin bütün universitetlərində türk dili və ədəbiyyatı fakültəsinin yaradılmasını, uşaq və yeniyetmələrin türk dilində uşaq ədəbiyyatı yaratmağa həvəsləndirilməsini Sizdən rica edirik” (8,s.64).

Göründüyü kimi, burada da mövcud ənənəyə uyğun olaraq, həm “Azərbaycan türkcəsi”, həm də “ türk dili” linqvonimindən istifadə edilmişdir ki, bu tendensiyanı Cənubi Azərbaycan üçün səciyyəvi saymaq olar.

Böyük Azərbaycan şairi M.H.Şəhriyar öz ana dilini “türkcə”, “türki” adlandırdığı halda, Cənublu digər bir Azərbaycan şairi Yəhya Şeyda onun haqqında yazdığı kitabı Təbrizdə “Şəhriyar və Azərbaycan dilində əsərləri” adı ilə çap etdirmişdir (9).

Ədəbiyyat

1. Qasımlı Ü. Azərbaycan dilinin Şimal və Cənub təzahürləri (sosiolinqvistik təhlil təcrübəsi), Bakı, 2007, 120.s.
2. Məmmədli P. Hər iki tayın gerçək aynası – “Azərbaycan” dərgisi, Bakı, “Elm və təhsil” nəş., 2014, 240 s.
3. Albayraq R. Türklərin İrani, Bakı,
4. Ale-Əhməd C. İran ziyalıları və türk dili problemi.- “Bakı-Təbriz” dər., 2006, N-2, s. 40-45.
5. Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayı, Bakı, 2001, 70 s.
6. İbrahimov M. Əsərləri, Bakı, IX c., “Yazıçı” nəş., 1982, 720 s.
7. Türk Devlet ve Topulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliyi Kurultayı (Komisyon rapor ve sonuç bildirimleri), Ankara, 2006, 248 s.
8. Nərimanoğlu K.V. Azərbaycan dövlət dili siyasəti, Bakı, “Çinar-çap”, 2006, 257 s.
9. Şeyda Y.Şəhriyar və Azərbaycan dilində əsərləri, Təbriz, nəşre-Ərk, 1960, 640 s.

MƏMMƏDƏLİ QIPÇAQ

*filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Bakı Dövlət Universiteti*

TÜRK DİLLƏRİNDƏ NİTQ HİSSƏLƏRİ PROBLEMİ

Açar sözlər: *nitq hissələri, türk dilləri, morfoloji əlamət, leksik-semantik meyar*

Problems of parts of speech in Turkish languages

One of the main problems of Turkish morphology is the problem of speech parts. Though there are hundreds of works devoted to this problem in Turkology linguistics, we can not say that this controversial issue of linguistics was solved in the grammar of Turkic languages. It should be noted that speech parts are a common language phenomenon. That's why many linguists consider speech parts to be language universal. There is typology in this respect in the world languages because there is some degree of reflection in the speeches.

Keywords: *parts of speech, Turkish languages, morphological sign, lexical-semantic criterion*

Türk dilləri morfolojiyasının əsas problemlərindən biri də nitq hissələri problemidir. Türkoloji dilçilikdə bu problemə həsr olunmuş yüzlərlə əsər olsa da, türk dilləri qrammatikalarında dilçiliyin bu mübahisəli məsələsinin həll olunduğunu söyləmək olmaz. Qeyd etmək lazımdır ki, nitq hissələri ümumi dil hadisəsidir. Məhz buna görə bir çox dilçilər nitq hissələrini dil universalisi hesab edir. Nitq hissələrində bu və ya digər dərəcədə təfəkkür kateqoriyaları əks olunduğuna görə dünya dillərində bu baxımdan tipoloji uyğunluq var. Dilçilik elminin gəldiyi qənaət belədir ki, müxtəlif quruluşlu dillərin kateqorial məna sistemi, əsasən, eyni olduğuna görə, morfoloji əlamətlərində və sintaktik xüsusiyyətlərində dərin fərqlərə baxmayaraq, dünya dillərində nitq hissələrinin tərkibi bir-birinə uyğun və oxşardır. Ona görə də nitq hissələri nəinki bütün dillərə aiddir, həm də ümumi sxem təşkil edir.

Qeyd etmək ki, türkoloji dilçilikdə nitq hissələrinin fərqləndirilməsi, eləcə də bu dillərdə nitq hissələrinin təsnifini şərtləndirən meyarlara münasibət müxtəlif olduğundan bu problem hələ də öz aktuallığını saxlayır. Görkəmli türkoloq F.Zeynalov yazır ki, türk dillərində nitq hissələrinin təsnifində özünü göstərən mübahisələr çeşidli səbəblərlə bağlıdır. Bir tərəfdən türk dillərində hər bir kateqoriyaya xas morfoloji əlamətlərin (məsələn, hind-avropa dillərində olduğu kimi) çox az olması eyni bir sözün zahirən həm isim, həm sifət və həm də zərf kimi işləmə bilməsini iddia etməyə gətirib çıxarır. Digər tərəfdən isə bu kateqoriyaları şərtləndirən leksik-semantik, morfoloji və sintaktik meyarlar vahid bir sistemə uyğunlaşdırılmadan istənilən kimi izah və tətbiq olunur. Nəticədə bir nitq hissəsi şərh edilərkən leksik-semantik əlamətlər, digərləri bölünərkən isə gah morfoloji, gah da sintaktik əlamətlər (əsasən, sözün cümlədə oynadığı vəzifə) ön plana çəkilir. Əslində isə bu üç meyarın (leksik-semantik, morfoloji və sintaktik meyar) hamısı bir küll halında götürülməli, bütün nitq hissələrinə şamil edilməlidir. Bu zaman meyarlardan birinə müəyyən üstünlük də verilə bilər.

Leksik-semantik meyar ilk növbədə əsas və köməkçi nitq hissələrini bir-birindən ayırmağa xidmət edir. Yəni leksik mənaya malik sözləri əsas nitq hissələri qrupuna, leksik mənası olmayıb, yalnız qrammatik mənası olan sözləri isə köməkçi nitq hissəsi qrupuna aid edirik. Morfoloji meyar türk dillərindəki bütün sözdüzəltmə və sözdəyişmə prosesini əhatə edir. Bu meyarı tətbiq etməklə hər bir nitq hissəsinə xas olan morfoloji əlamətlər müəyyənləşdirilir. Sintaktik meyar isə sözlərin bir-biri ilə əlaqəyə girib-girməməsi qabiliyyətini və sintaktik yolla yeni söz yaratmanı – mürəkkəb sözlərin yaranma prosesini əhatə edir. Məsələn, leksik prinsipə görə əşyanın adını bildirən sözlər isim hesab edilir. İsimlərin əsas morfoloji əlaməti onların cəmlilik, hal və mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul etməsidir. Bundan əlavə, müxtəlif nitq hissələrindən isim düzəldən şəkilçilər də (-ç*i*⁴, -liq⁴, -aq², -qa², -daş və s.) ismin morfoloji əlaməti hesab edilir. Sintaktik meyar isimlərin söz birləşməsi və cümlədə digər sözlərlə əlaqəyə girib-girməməsini, eləcə də mürəkkəb söz yaratmada isimlərin rolunu müəyyənləşdirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, türkoloji dilçilikdə “sintaktik meyar” anlayışını tədqiqatçılar fərqli şəkildə başa düşür və tətbiq edirlər. Belə ki, bəzi tədqiqatçılar sintaktik meyarı sözün cümlədəki funksiyası mənasında başa düşürlər. Bu səbəbdən də onlar təyin funksiyasında işlənən sözləri sifət, zərflik funksiyasında işlənən sözləri isə zərf hesab edirlər. Yaxud eyni bir söz isimdən əvvəl işlənərsə sifət, feildən əvvəl işlənərsə, zərf hesab olunur. Bu, sintaktik meyarın düzgün tətbiq olunmamasının nəticəsidir. Məhz buna görə Azərbaycan dilçiliyində yaxşı, pis həm sifət, həm də zərf, səhər, axşam, gecə həm isim, həm də zərf, az, çox, xeyli həm say, həm də zərf, ora, bura həm əvəzlilik, həm də zərf hesab olunur. Əslində isə yaxşı, pis sözləri sifət, səhər, axşam, gecə sözləri isim, az, çox, xeyli sözləri say, ora, bura sözləri əvəzlilidir. Bəzən isə eyni sözü həm əsas, həm də köməkçi nitq hissəsinə aid edirlər. Məsələn, başqa, özgə sözləri həm sifət, həm də qoşma, əvvəl, sonra sözləri həm zərf, həm də qoşma, demək, deməli sözləri həm feil, həm də modal söz hesab olunur.

Təkcə Azərbaycan dilinə deyil, eləcə də digər türk dillərinə aid yazılmış əsərlərdə də uyğun vəziyyətlə qarşılaşırıq. Məsələn, tatar dilçisi F.Qəniyev atributiv isimlərin isim qabağında işlənməsini onların isim xüsusiyyətlərini itirərək konversiya yolu ilə sifətə çevrilməsi, sifətlərin feildən əvvəl işlənməsini sifətlərin konversiya yolu ilə zərfa çevrilməsi hesab edir. Onun fikrincə, isimlər birinci növ təyini söz birləşməsinin birinci komponenti kimi isimdən əvvəl işləndikdə (müq. et: başqırca kömös kaşık “gümüş qaşık”, timir tarak “dəmir daraq” və s.) öz isimlik xüsusiyyətlərini itirirlər. O bu tip birləşmələrdə komponentlər arasına tam mənalı digər sözlərin girə bilməməsini, eləcə də birləşmənin birinci komponenti olan isimin bu mövqedə kəmiyyət, hal və mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul etməməsini həmin sözlərin artıq sifət olması ilə əlaqələndirir. F.Qəniyev də feildən əvvəl işlənən sifəti zərf hesab edir. Vaxtilə görkəmli türkoloq N.K.Dmitriyev başqır dilindəki *Yaxşı bala yaxşı oxuy* “Yaxşı uşaq yaxşı oxuyur” cümləsindəki *yaxşı* sözü ilə əlaqədar yazırdı: “Birinci *yaxşı* sözünü sifət, ikinci *yaxşı* sözünü zərf hesab etmək üçün heç bir əsas yoxdur. Hansı sintaktik funksiyada çıxış etməsindən asılı olmayaraq, başqır dilində *yaxşı* sözü sifətdir və sifət olaraq qalır”.

Eyni bir sözün iki nitq hissəsinə aid edilməsi nitq hissələri ilə cümlə üzvlərinin eyniləşdirilməsi deməkdir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, sözün cümlədəki funksiyasına əsaslanıb nitq hissələrini müəyyənləşdirmək düzgün deyil. Belə ki, hər hansı bir nitq hissəsi cümlənin müxtəlif üzvləri rolunda çıxış edə bilər. Bu zaman onlar yeni nitq hissəsinə çevrilmir. Məsələn, isimlər cümlənin bütün üzvləri rolunda çıxış edə bilirlər, lakin bu zaman onlar isimlikdən çıxmırlar.

Leksik-semantik, morfoloji və sintaktik meyarları küll halında tətbiq etməklə türk dilləri leksikasını aşağıdakı nitq hissələrinə ayırmaq olar:

1. Əsas nitq hissələri. Əsas nitq hissələri özləri də iki qrupa – adlar və feillər – ayrılır. Adlar qrupuna isim, sifət, say, əvəzlilik və zərflər aid olunur. Feil qrupuna isə yalnız feillər daxildir. Bəzi türk dillərinə aid yazılmış qrammatika kitablarında nida və təqlidi sözləri (miməmləri) də əsas nitq hissələrinə aid edirlər. Lakin bu özünü doğrultmur. Çünki nida və təqlidi sözlərin leksik mənası yoxdur.

2. Köməkçi nitq hissələri. Türk dillərində köməkçi nitq hissələrinə qoşma, bağlayıcı, ədat və modal sözlər aid olunur. Ayrı-ayrı qrammatika kitablarında bu nitq hissələrindən əlavə buraya nidaları, təqlidi sözləri, köməkçi adları, bağlamaları da əlavə edirlər. Məlumdur ki, nida və təqlidi sözlər köməkçi deyil, xüsusi nitq hissəsidir və köməkçi nitq hissələrindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Köməkçi adlar əsas nitq hissələri ilə qoşmalar arasında keçid vəziyyətində olan söz qrupudur. Azərbaycan dilçiliyində bu qəbildən olan sözləri ya qoşmalara (*haqqında, barəsində, sayəsində* və s.), ya da adlara (*alt, üst, yan* və s.) aid edirlər. Köməkçi adlar dildə qoşmaların yerinə yetirdiyi sintaktik funksiyaları ifadə edirlər. Bağlamalar isə yarımçıq feillərdir və onları köməkçi nitq hissəsi hesab etmək özünü doğrultmur.

3. Xüsusi nitq hissələri. Buraya nida və təqlidi sözlər daxildir.

Türk dillərindəki nitq hissələri özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətlərə malikdir ki, bunun vasitəsi ilə dünyanın digər dillərindəki uyğun nitq hissələrindən fərqlənirlər. Məsələn, dünya dillərində işlənmə yerinə

görə qoşmaların iki tipi fərqləndirilir: a) önqoşmalar, yəni sözdən əvvəl işlənən qoşmalar; b) sonqoşmalar, yəni sözdən sonra işlənən qoşmalar. Müasir fars dilində həm önqoşmalar (*əz* “çıxışlıq hal şəkilçisi olan *-dan, -dən* morfeminin mənası”, *dər* “yerlik hal şəkilçisi olan *-da, -də* morfeminin mənası”), həm də sonqoşmalar (*ra* “təsirlik hal şəkilçisi olan *-ı, -i, -u, -ü* morfeminin mənası”) fəal şəkildə işlənir. Türk dillərində isə yalnız sonqoşmalar müşahidə edilir.

Türk dillərində ədatlar müxtəlif modal (təsdiq, inkar, sual, arzu və s.) və qeyri-modal (məhdudlaşdırma və s.) mənaları ifadə edir. Dünya dillərində ədatların formadüzəldici növü də mövcuddur. Məsələn, ingilis dilində feilin məsdər forması *to* ədatının köməyi ilə yaranır: *to play* “oyunmaq” (*a// the play* “oyun”), *to work* “işləmək” (*a//the work* “iş”) və s. Türk dillərindəki ədatlar bu funksiyaları yerinə yetirə bilmir.

Dünyanın bəzi dillərində (ərəb, alman, ingilis, fransız və s.) işlənən artikllər türk dillərində müşahidə olunmur. Məsələn, ingilis dilində əşyanın müəyyənliyi və ya qeyri-müəyyənliyi *a* və *the* artiklləri ilə bildirilir: *a book ~ the book, a tree ~ the tree* və s. Ərəb dilində də *əl-* artikli müəyyənlik ifadə etməyə xidmət edir. Türk dillərində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik anlayışı başqa üsullarla (yiyəlik və təsirlik hal şəkilçiləri, mənsubiyyət şəkilçiləri və s.) ifadə olunur ki, bunun da nəticəsində artikllərə heç bir ehtiyac duyulmur. Alman və fransız dillərində isə artikllər cins və kəmiyyət mənaları bildirməyə xidmət edir. Bu anlayışlar da türk dillərində başqa vasitələrlə ifadə olunur.

Ədəbiyyat

1. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya (nəzəri kurs), Bakı, 2000.
2. Zeynalov F. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri, Bakı, 1971.
3. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası (Fonetika, leksika, morfologiya), Bakı, 2008.
4. Aksan D. Her Yönüyle Dil. Ana Çizgileriyle Dilbilim, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995.
5. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка, М.-Л., 1948.
6. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков, М., 1962.
7. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология, М., 1988.
8. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (имя), Л., 1977.
9. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глаголь), Л., 1981.

QULUZADƏ FƏRQANƏ

Baki Slavyan Universiteti

AZƏRBAYCAN, TÜRK VƏ RUS DİLLƏRİNDƏ FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN OXŞAR VƏ FƏRQLİ CƏHƏTLƏRİ

Açar sözlər: *frazeologiya, koqnitiv, dilçilik, tipologiya, geneoloji*

Similar and different characteristics of phraseological units in Azerbaijani, Turkish and Russian languages

Now in linguistics science the main part is taken by cognitive linguistics and in this period it will be more accurate to approach to phraseme in this way. Because, people approach to this conception in different way. The formed thought unit of knowledge in mental level throughout the history is called the conception in modern linguistics. It would be more interesting process if the dictionaries were made according to psychology of every nation.

Keywords: *phraseology, cognitive, linguistics, typology, genetic*

Frazeologiya hər hansı bir dildəki sabit söz birləşmələrini öyrənən dilçilik terminidir. Sərbəst birləşmələrdən fərqli olaraq, sabit birləşmələr (frazeologizmlər) öz mənasına görə dildə xüsusi bir qrup təşkil edir və həmin qrupa daxil olan sözlər tək-tək sözlərdən fərqlənir, birləşmə daxilində vahid (bütöv) bir məna ifadə edir. Frazeoloji birləşmələrdə olan vahid məna və qrammatik vəzifə sözlərlə yaxınlıq təşkil edir. Məhz buna görə də dildə işlədilən frazeoloji tərkiblərlə leksik tərkiblər arasında ümumi cəhətlər çoxdur, çünki frazeoloji birləşmələr də sözlər kimi insanın fəaliyyəti ilə bağlı olan xüsusiyyətləri ifadə edirlər. Frazeoloji birləşmələrin ifadə etdiyi mənalar bütöv haldadır. Frazeoloji birləşmələr sabit birləşmələrdir, yəni belə birləşmələrdə sözlərin sırası dəyişməzdir, buna görə də onlar qrammatik cəhətdən ayrı-ayrılıqda təhlil olunmur. (s. 4-67)

Hər hansı xalqın frazeologizmlərini öyrənməklə, biz həmin xalqın mədəniyyəti, tarixi, həyat və yaşayış tərzilə yaxından tanış oluruq. (s. 32-36)

Azərbaycan dili geneoloji bölgüyə əsasən türk dillərinə mənsubdur. Başqa dil qruplarında olduğu kimi, bu qrupa daxil edilən dillər də bir-birinə leksik, morfoloji və sintaktik cəhətdən çox yaxındır. Dialektlər bir-birindən fonetik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər. Azərbaycan dili Türk dilləri ailəsinin oğuz dilləri qrupunun Oğuz-Səlcuq yarımqrupuna daxildir. Bildiyimiz kimi, türk dili də bu yarımqrupa aiddir. Buna görə də hər iki dildə oxşarlıqlar çoxdur. Bununla yanaşı türk və Azərbaycan dilinin frazeoloji sistemində də oxşarlıqlar və fərqliliklər özünü göstərir.

Bunlara hər iki dildə frazeoloji birləşmələrə nəzər salaq:

1. Adı batmaq – türk dilində izahı -adı unudulmaq yada düşməmək. Azərbaycan dilində izahı – pis bir iş görərək adını batırmaq.

2. Feilce uğramak – türk dilində izahı – yeriyə bilməmək, hərəkətsiz halda olmaq. Azərbaycan dilində isə bu həqiqi mənada iflic olmaq mənasında işlənir.

3. Dört gözle bekleme – türk dilində mənası – səbirsizliklə gözləmək. Azərbaycan dilində dörd gözle gözləmək eyni mənəni ifadə edir.

4. Çarşamba pazarı – türk dilində mənası – hər şeyin ortalıqda dağılıq bir halda olması. Azərbaycan dilində bu ifadə yoxdur.

5. Can evindən vurmaq – türk dilində, yəni bir insana ən həssas bir yerdən hücum etmək, onu yaşaya bilməyəcəyi bir hala gətirmək. Azərbaycan dilində ürəyindən vurmaq. Bizim dildə bu ifadə həm məcazi, həm həqiqi mənada işlənir.

6. Halden anlamak – türk dilində mənası bir insanın halından hər şeyi anlayıb yardım əlini uzatmaq. Azərbaycan dilində isə halından başa düşmək kimi işlənir.

7. Kabir azabı – türk dilində mənası sıxıntılı bir həyat. Azərbaycan dilində də bu ifadə qəbir əzabı kimi işlənir.

8. Kaşık düşmanı – türk dilində qadın, həyat yoldaşına aid edilir. Bu ifadə daha çox zarafat kimi qəbul olunur. Azərbaycan dilində qarşılığı yoxdur.

9. Örümcek kafalı – türk dilində bu ifadə heç bir yeniliyi qəbul etməyən insana şamil olunur. Keçmişə bağlı olan insan. Azərbaycan dilində isə daş dövründə qalmış ifadəsi işlənir. Bu ifadə də keçmişə bağlı olanlar haqqında deyilir.

10. İğne ile kuyu kazmak – türk dilində bu ifadə böyük bir sıxıntı içində hər hansı bir işi tamamlamaq. Azərbaycan dilində isə iynə ilə gor qazmaq. Hər iki dildə eyni mənəni bildirir. (s. 5 – 46)

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan və türk dilləri tipoloji cəhətdən eyni qrupa daxil olan dillərdir. Buna görə də bu dillərin frazeologiyasını təhlil etmək nisbətən asan gəlir. Lakin müxtəlif sistemli dillərdə frazeoloji vahidləri təhlil etmək çox çətindir. Bunlarda bəzi oxşarlıqlar özünü göstərsə də, fərqliliklərə də rast gəlmək mümkündür.

Azərbaycan dili tipoloji cəhətdən iltisacı (aqqlütinativ) dillərə aiddir. Rus dili isə flektiv dillərə aiddir. Bu dillərə aid olan frazeoloji vahidlərə nəzər salaq.

1. Делать из мухи слона – Hər fi tərcümə baxımından bu ifadə belə tərcümə olunur “Milçəkdən fil düzəltmək”. Lakin Azərbaycan dilində bu ifadə belədir: Qarısqadan fil düzəltmək. Məna etibarilə isə hər iki dildə bir hadisəni həddindən artıq şişirtmək, böyütmək.

2. Яблоку негде упасть – Rus dilində mənası : Alma atsan yere düşməz yəni çox adam olan zaman işlədilir. Azərbaycan dilində qarşılıq olaraq : İynə atsan yerə düşməz. Hər iki dildə bu ifadəyə nəzər salsaq görürük ki, bu ifadə Azərbaycan dilində rus dilinə nisbətən daha çox şişirdilib.

3. Садиться не в свои сани – Bu frazeologizmin mənası rus dilində başqasının işinə qarışmaq, dalaşmaq. Hər fi mənada tərcümə etsək başqasının xizməyində oturub onunla dava etmək. Azərbaycan dilində də buna uyğun ifadə mövcuddur: Gəmidə oturub gəmiçi ilə dava etmək. Gördüyümüz kimi, bundan əvvəlki ifadədə alma və iynə, indi isə xizək və gəmi ifadələrinə nəzər salanda görünür ki, bizim dildə hadisəni daha da böyütmək ön çəkilib. Koqnitiv dilçilik baxımından buna yanaşsaq, bunu xalqların psixologiyası ilə izah etmək daha düzgün olardı.

4. Палец о палец не ударить – Rus dilində bu frazeologizmin mənası yəni heç bir işə kömək etməmək, barmağını tərptənmək. Azərbaycan dilində buna qarşılıq olan ifadə “Əlini ağdan qaraya vurmamaq”. Hər iki dildə mənası eyni olsa da, Azərbaycan dilində bu ifadəyə daha rəngarənglik verilmişdir.

5. Медвежья услуга – Lazımsız kömək. Azərbaycan dilində isə bu frazeologizm “Qaş düzəltdiyin yerdə vurub göz çıxartmaq” mənasındadır. Məna etibarilə hər iki dildə eynidir lakin, bu ifadəni rus dilində “ayının xidməti” yəni heyvana yönəldilmiş kimi qəbul olunur. Bir insan bir işi düzgün şəkildə yerinə yetirmirsə, bunun heyvanla bağlanması məcazi mənə ifadə etsə də, bu tam olaraq frazeologizmin mənasını dolğunlaşdırır.

6. За двумя зайцами погнаться – Rus dilində bu ifadə “Eyni vaxtda iki dovşanı tutmağa çalışmaq” mənasındadır. Azərbaycan dilində buna qarşılıq olaraq “Bir əldə iki qarpız tutmaq” frazeologizmi işlədilir. Hər iki dildə məna eyni səslənin yəni, eyni vaxtda iki işlə məşğul olsan mütləq birində səhv edəcəksən.

7. Два сапога пара – Azərbaycan dilində bu ifadənin mənası “Bir almadır yarı bölünüb” mənasında işlənir. Hər iki dildə demək olar ki, eynidir.

8. Бросать камень в огород – Rus və Azərbaycan dilində mənası eynidir. Azərbaycan dilində “Başqasının bostanına daş atmaq” mənasındadır.

9. Одна нога здесь, другая там – Rus dilində bu frazeologizmin mənası “Bir ayağı burda, bir ayağı orda” yəni, hər hansı bir işi çox sürətli edəndə deyilir. Azərbaycan dilində isə bu ifadə belə işlənir: “Bir ayağı burda, bir ayağı gorda”. Yəni bir insan yaşlı vaxtında hər hansı bir işi görməyə çalışarkən onun haqqında deyilir. Göründüyü kimi, bunların mənasında biraz fərq nəzərə çarpır.

10. Витать и облаках - Rus dilində mənası xoşbəxtlikdən buludlarda uçmaqdır. Azərbaycan dilində isə bu ifadəyə qarşılıq olaraq “Göyün yeddinci qatında olmaq” frazeologizmi işlədilir.

Nəticə olaraq, həm Azərbaycan, həm türk, həm də rus dillərində həm oxşar, həm də fərqli cəhətlərə rast gəlirik. Kiçik detalları nəzərə alaraq fərqlilikləri üzə çıxarda bilərik. Bu fərqləri isə mentalitet fərqlərində daha çox nəzərə çarpır. Burada daha çox xalqların psixologiyasını da nəzərə almaq lazımdır. Hal-hazırda dilçilik elmində koqnitiv dilçiliyin əsas yer tutduğu dövrdə frazeologizmlərə bu cəhətdən yanaşmaq daha doğru olardı. Çünki, hər üç dildə lüğətlərdə eyni mənanı bildirən sözlər əslində fərqli yanaşmalarla özünü göstərir. Məsələn “qonaq” sözünü götürək. Bu məna həm türk, həm azərbaycan, həm də rus dillərində eyni mənanı ifadə etsə də konseptual mənası tamamilə fərqlidir. Çünki xalqların bu məfhumu yanaşma tərzini tamamilə fərqlidir. Müasir linqvistikada konsept-biliklərin mental səviyyədə tarixən formalaşmış təfəkkür vahidinə deyilir. Hər bir xalqın psixologiyasını nəzərə alaraq fərqli lüğətlər tərtib olunarsa bu daha maraqlı proses olardı. Hər bir xalqın psixologiyasını bilmək üçün onların içərisində yaşayıb bu cür tədqiqat işləri aparmaq daha maraqlı olardı.

Ədəbiyyat

- 1 . Bayramov H. Azərbaycan dilinin frazeologiyasının əsasları. Bakı 1978. S.4-67.
- 2 . Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı 1954. Səh 32-36.
- 3 . Babayev A. Dilçiliyə giriş. Bakı 1992. səh 262.
- 4 . Ülkü Kuşçu və Hüseyn Kuşçu. “Ata sözləri və deyimlər”. İstanbul 2015. Səh 5 – 46.

QULİYEVƏ NÜŞABƏ

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, UNEC

FRANSIZ DİLİNDƏ YÖNƏLTMƏ, İSTİQAMƏT VƏ YER MƏFHUMU BİLDİRƏN SÖZÖNÜLƏRİNİN LEKSİK-SEMANTİK VƏ MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *vasitəçi tamamlıqlar, sözönüləri, feillər, feili sifətlər, isimlər*

Less satisfactory and morphological features of from the language, feedback and local membership in French language

The which French language belongs to analytical languages the preposition are the one of the main areas for learning language. They are different for the function. According to their using ties the prepositions are divided into some groups: time, place, space, price, value, mediation, measure, object. Using of preposition which have main functions in sentence structure is connected with the gender and functions in sentence structure is connected with the gender and quantity of noun. This area is investigated by linguists. The prepositions are difficult topics, so the place of using prepositions are sometimes debatable. That's why it is important to apply to prepositions.

Keywords: *direct objects, prepositions, verbs, participles, nouns*

Dilin mühüm sahələrindən olan sözönülər fransız dilində də xüsusi rol oynayır və bir neçə növə bölünür. Onlardan biri də obyekt sözönüləridir. Obyekt sözönüləri obyektlərin müxtəlif növlərinə işarəyə xidmət edirlər: Fiziki və ya psixi təsir obyektinə; Düşünmə fəaliyyəti obyektinə; Nitq obyektinə.

Bu növlərin hər birinə işarə edildikdə, müvafiq sözönü toplumu istifadə olunur:

Təsir obyektini ifadə edən vasitəçi tamamlıq a, apres, contre, dans, de və sur sözlərlə daxil edilir. Müxtəlif sözlərlə tamamlıq aşağıdakı feillərlə işləyə bilər.

1) Fraper və jeter kimi feillər sözlərin köməylə:

-.... on jeta des pierres a la voiture de m.Polignac.

-....des enfants jeterent des pierres contre l'auto

- Ils criaient,jetaient des pierres dans les glaces.

- Des inconnus jetaient sur les trolleybus des bouteilles d'essence enflammee.

2) S'acharner,aboyer,crier,gueuler feilləri ilə a,apres,contre və sur sözlərinin köməylə:

-İls s'acharner, a ses taches quotidiennes ...

-Asthme,catarre,bronchite,s'acharnaient apres lui.

... Qui avait-elle fait pour que la providence s'acharnat ainsi contre elle?

-....Une malchance bizarre semblait s'acharner sur eux.

3) Travailler feili ilə a,sur sözlərinin köməylə və ya sözlə:

Je vais travailler a mon roman ce n'etait pas sur un roman que je travaillais.

- Je travaille mon roman.

4) goindre (allier,marier,meler) kimi feillərlə a və ya avec sözlərinin köməylə:

- J'ai marie ta soeur a'un avocat.

-Il voulait marier son fils avec sa niece.

5) **Abriter**(defendre,garantir,garder,gurer,preserver,proteger) kimi feillərlə **contre** və ya **de** sözlərinin köməylə: Ses lapins n'ont jamais protege contre la pluie. Un parapluie fiche en terre la protege de la pluie.

O hallarda ki,təsir obyektini ifadə edən tamamlıq yalnız bir sözlə ilə daxil edilə bilər, bəzi feil və sözlər **a** ilə , digərləri **de** ilə,üçüncüləri isə **sur** ilə daxil edilə bilər:

1) <<**A**>>sözləsi ilə s'attaquer, attenter, nuire, toucher kimi feillər, apporter des changements, faire du bien, mettre le feu kimi birləşmələr və attemite, empechement, insulte kimi isimlər daxil edilir:

La'je m'attaquais a'un probleme plus rude.

-Lair faisait du bien a l'evade modele.

-Cette insulte a'la religion et deux moeurs allai etre lavec a' grande eau.

2) İkinci obyekt ifadə edən bəzi feillər tamamlıq qarşısında **de** tələb edir.(decompter deduire , etre).Digər feillər **sur** sözləsi tələb edir.

3)<<**Sur**>>sözləsi ilə tamamlıq daxil edilir. a) agir,influer kimi feillərlə: exercer une pression,faire pression kimi feili birləşmərlə, action, influence kimi isim lərlə;essayer,etonner,verifier kimi feillərlə,assouvir sa rage(sur qn),passer sa colere (surqn) kimi feili birləşmərlə.

Ce mot fit impression sur le Conseiller.

İls vont ... essayer sur leurs adversaires les recettes de leurs calculs.

...les domestiques se dechargeaient sur elle de mille petites besognes.

Semantik və maddi cəhətdən feillərə uyğun glən əksər isimlərin obyekt tamamlığı **de** ilə daxil edilir.Müqayisə edək: assassiner N; -assasiant de N;-transformert N;-transformation de N; occuper N; occupation de N və s.

Bu qəbildən olan isimlərə aşağıdakıları aid etmək olar: atteinte,defi, empechement, insulte, menace, obstacle.

-a sözləsi ilə daxil edilirlər:crime,revanche,vengeance contre və ya sur sözlərlə daxil edilirlər: attaque ismin obyekt tamamlığı a' ,contre, de və sur sözlərlə daxil edilir:

... ces chromes sont aussi une offense au peuple.

-C'est un crime , et non seulement sur la personne d'un homme plein de merites mais contre nos droits les plus sacres.

- Jamais encore,il n'avait subi ... une sirude attaque a' sa puissance. ...

- Paul monte a' l'attaque du Louvre. ... – les gendarmes , croyant a' une attaque

Sur le voreux galopient.

Avec və contre sözlərlə daxil edilən obyekt tamamlıqlarının bir xüsusiyyətini qeyd etmək lazımdır ki, onlar təkcə özləri təsirə məruz qalmır, həmçinin özlərindən sonra obyektini təsirə məruz qoyurlar: Nous venons de nous battre avec les Allemands.

-Dans le fallacieux combat entre,l'ordre et la justice Michel-Carles s'est dept range du cote de l'ordre.

Proses kimi düşüncə obyektini ifadə edən tamamlıq müxtəlif üsulla qurulur.Bu onun feilə və ya isimə aid olmasından asılıdır . Düşüncəni ifadə edən feillə (mediten penser,reflechir,rever,songer)obyekt tamamlıq a' , nadir hallarda sur istisna mediten feildir ki,bu feil heç vaxt a' aözölüsü ilə işlənmir və ya sözləsi daxil edilir:

-A quoi pensait-elle en soupirant?

-Il pensait sur elle , sur lui.-la dame parlait d'amour et pensait mariage.

Düşüncə ifadə edən isimlə (idee,meditation,pensee,reflexion,reverie, songer) obyekt tamamlıq sur,nadir hallarda a` propos de sözönüsü ilə daxil edilir:

-Au retour , sa meditation sur Française devint plus sombre.

-Toutes ces reflexions a propos d'un autre le ramenaient en verite a lui-mersi.

-De nouveau , la pensee de la guerre civile occupa integralement sa conscience.

Xəbərdar olma , bilmə və s. mənalara feillərlə(s'apercevoir,se douter,etre countre, courant , se rendre comte , savoir) ,isimlərlə (competence , connaissance , conscience , entendement , erudition , experience , idee , intelligence , notion , science) və sifətlərlə (averti , avise , cole , consient , convaincu , familier , terre , ignorant, instruit) olunur . Bunların obyekt tamamlığı çox vaxt de , sur, nadir hallarda pour , quant a,relativement a,en ce qui concerne,en ce qui touche sözönü və birləşmələrlə daxil edilir: Tu sais tout de moi. – Tu sais tout sur moi. –Ce type sait ,dit-il pour moi et toi ... il faut d'abord que vous avouez tout ce que vous savez relativement aux relations de votre femme avec Mme de Chevreux . Fonseque affichait ... une competence hautaine et nebuleuse des questions sexuelles.

-les clochemerlins ,quant aux tournures classiques ,manquaient de competence.

... Ce sont la des questions sur lesquelles je n'ai pas une competence veritable.

İntellektual dəyərləndirmə , qiymətləndirmə obyektini ifadə edən tamamlıq isim, feil və ya sifətdən asılı ola bilər.İsmə aid olan tamamlığın qarşısında sözönülərin işlənmə seçimi ismin mənasından asılıdır . Neytral məna ifadə edən isimlə (avis , conseption , idee , jugement , opinion , point , de vue , vu) tamamlıq de , sur və ya az hallarda a l'endroit de ,au sujet de ,quant a ,relativement a sözönülərlə daxil edilir: J'avais de terribles idees de cette maison. – Il a des idees terribles sur le bien et le mal. – On se fait bien des idees fausses , au sujet de la vocation. – Il lui demanda, s'il avait une idee quant a l'avenir.

Conjecture , hypothese ,prejuge ,illusion ,desillusion , kimi isimlərlə tamamlıq sur ilə daxil edilir: C'est ainsi que je m'abaissai jusqu'a avoir des prejuges sur les situations sociales.

Et ne te fais pas trop d'illusions sur ma science. Crainte , inquietude , souci kimi isimlərlə tamamlıq a l'egard de , a l'endroit de , au sujet de , concernant, pour, quant a , relativement a , sur sözönülərlə daxil edilir: ... il en conçut de nouvelles inquietudes a l'egard de son portefeuille.– Je n'etais donc pas sans inquietude a l'endroit de mon patron . – Vouz n'avez jamais eu d'inquietude au sujet de votre fils ? - ... il n'avait aucune inquietude pour ses morceaux. ...- elle parlait de ses craintes quant a leur avenir.– Toutes les craintes de madame de Bargeton relativement a Lucien furent augmentees. – N'avez point a inquietude sur votre souper.

İntellektual qiymətləndirmə mənasında işlənən feil və sifətlər gəldikdə isə, onlarda sözönülərin işlənməsi hər birinə görə fərqlidir.Müqayisə edək: juger , prejuger de ,se tromper , du sujet de , sur; hesiter , quant a , sur ; s'inquieter de , pour, sur, craindre pour ; se soucier de, inquiet a l'endroit de, au sujet de , de , pour quant a, sur , sur le comte de ; insouciant , soucieux de və s.

Maraq obyektini və diqqət ifadə edən tamamlığın qarşısında sözönülərin işlənməsi bəzilərində sərbəst , bəzilərində isə qeyri-sərbəst şəkildə olur.Məsələn, sərbəst şəkildə curiosite, indifference kimi isimlərlə , curieux, indifferent kimi sifətlərlə olur.Onlar a l'egard de , a l'endroit de, envers, quant a, vis-a-vis de sözönülərlə daxil edilir: “ j'avoue une certaine curiosite a l'egard de cette experince ... “

Morvezeu se crut autorise a piquer sans pudeur la curiosite populaire a l'endroit des sours-muets routiers -...qui sait meme si elle n'eprouvait pas un peu de curiosite envers ce nouvel avenir?...la curiosite que d'abord j'avais pu avoir quant aux occu-pations de mes hotes etait competement retombee . Et pourtant , sa curiosite est grande vis-a-vis de la France.

Kontaktız sözönülər obyekt oriyentin arasında olmadığına , obyektlə oriyentin arasında olan müəyyən məsafəyə işarə edən sözönülər:

A – Dinamik kontaktız sözönülər:

1. Obyektin hərəkətsiz oriyentilə məkan əlaqələrini müəyyən edən sözönülər;çı-xış nöqtəsinə işarə edən sözönülər:

a) a partir de, de , depuis, en provenance de, retour de ;

b) a bas de, au bas de, en bas de

c) de chez, de dedans, de derriere, de dessous, de dessus, de devant, d'ente , de

2) aralıq məkanı ifadə edən sözönülər: a travers, au travers de, par.

3) obyektin oriyentə doğru, ona nə yaxınlaşıb , nə də hərəkətinə işarə edir.

QULIYEVA RƏHİLƏ
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
MƏMMƏDOVA SƏİDƏ
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Dövlət Universiteti

RUS DİLİ LEKSİKASINDA TÜRK MƏNŞƏLİ SÖZLƏR

Açar sözlər: *rus, türk, türkizm, mənşə, alınma*

Turkic origin words in Russian lexicon

The article deals with the features of process of penetration Turkic origin words in Russian. Here the special attention is given to studying of Turkic elements in Russian lexicon. Along with it is underlined, that penetration of Turkic words into Slavic languages was regular on all extent of history, and sometimes this process accepted intensive character, proceeding and during the modern period.

Keywords: *Russian, Turkic, Turkism, an origin, loans*

Türk dili tarix boyunca bir çox dillərlə ardıcıl, möhkəm əlaqə və münasibətlərə malik olmuşdur. İstər coğrafi cəhətdən qonşuluqda yaşayan, istərsə də qonşu olmayan xalqlar arasında olan müxtəlif əlaqələr - ictimai, siyasi, iqtisadi, tarixi, elmi, mədəni əlaqələr və münasibətlər nəticəsində dillərin bir-birinə qarşılıqlı təsiri obyektiv, qanunauyğun və təbii bir prosesdir.

Türk sözlərinin rus dilinə keçməsi prosesinin isə maraqlı, özünəməxsus xüsusiyyətləri, diqqətçəkən məqamları, dövrlə, zamanla əlaqədar anları, tarixi münasibətləri əks etdirən cəhətləri bu prosesin dərindən izlənilməsinə və öyrənilməsinə zəruri edir. Türk və slavyan xalqlarının tarixi əlaqə və münasibətlərini şərtləndirən, bu əlaqələrin öyrənilməsi işinə təkan verən türk sözlərinin rus dilinə keçməsi məsələsi dünya, həmçinin rus və Azərbaycan türkoloqları tərəfindən lap çoxdan tədqiqat obyektinə olmuş və kifayət qədər öyrənilmişdir.

Rus dilinin leksikasında mövcud olan türk elementlərinin öyrənilməsi tarixi əhəmiyyətə malikdir. Bu məsələnin elmi cəhətdən sistemli şəkildə öyrənilməsinə XVII əsrdən başlanmışdır. Lakin bu problemin daha geniş tədqiq və şərh edilməsinə maraq XIX əsrdə daha çox olmuşdur. Bu dövrdə rus dilindəki şərq elementlərini öyrənən Mirzə Kazım bəy yazırdı: "Türk dili hələ qədim zamanlardan slavyan dillərinə yaxın coğrafi münasibətlərdə olmuşdur və ona görə bizim qədim rus və slavyan dillərində bunun və eyni zamanda digərinin ibtidasında ortaq olan sözlər tapa bilməməmiz təəccüblü deyildir, məsələn, slavyanlarda və qədim ruslarda vira (вѣра) - "vergi, cizə" mənasında və eyni zamanda türklərdə "xərac", sədəqə vermək" mənasında; bolyar, boyar (бояр) - ruslarda bayar (varlı kişi, cənab) türklərdə də eyni mənədadır (5, s. 379).

XX əsrin əvvəllərində rus dilində türk sözlərinin araşdırılması sistemlik və ahəngdar xarakter aldı. P.İMelioranskinin monqollaraqədərki rus yazılı abidələrində, "İqor alayı haqqında dastan"ın dilində işlənən türkizmlərlə bağlı yazdığı məqalələr bu gün də öz dəyərini saxlayır. Tarixçi, eyni zamanda filoloq N.Baskakovun "Türk mənşəli rus soyadları", "İqor alayı haqqında dastan"ın türk leksikası", Oljas Süleymanovun elmi, tarixi və poetik düşüncələrinin ifadəsi olan "Az-ya" və s. kimi tədqiqlərdə bu məsələ geniş vüsət aldı. XII əsr rus tarixi-ədəbi abidəsi olan "İqor alayı haqqında dastan"ında türk sözlərinin geniş şəkildə işləndiyini göstərərək N.Baskakov türkcə yaxşı bildiyini, türk tarixinə, ədəbi-bədii irsinin zənginliklərinə bələd olduğunu bir daha sübut edir, hətta əsərin müəllifliyinə qırpaq türklərinin ortaq olduğunu göstərir.

İctimai-iqtisadi həyatın bütün sahələrini əhatə edən türk sözlərinin slavyan dillərinə nüfuz etməsi tarix boyunca mütəmadi olmuş, bu proses hər zaman intensiv hal almışdı. Hətta rus mənşələrinin köməyi ilə fəxr edə bilərik ki, bir çox slavyan xalqlarının etnik mənşəyi türklərlə, dilləri türk dili ilə bağlıdır və türklərin dünya sivilizasiyasında böyük tarixi xidmətləri vardır.

Rus dilində türk leksik vahidlərinin elmi cəhətdən araşdırılmasına XVII əsrdən başlansa da, bu problemə güclü marağın nəticəsidir ki, hətta XIX əsrin əvvəlində bu problem ayrıca elmi-tədqiqat mövzusu olmuşdur. M.Təkləli "Rus dilində türk sözləri" kitabında yazır: Bu sahədə ilk dissertasiyanı türkoloq-alim X.D.Frenin tələbəsi Kazan Universitetinin məzunu Yanuari Osipoviç Yartsev 19 may 1816-cı ildə "О русских словах, происходящих из восточных языков" mövzusunda dissertasiya müdafiə etmişdi (6, s.128).

XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq bu problem geniş tədqiqat obyektinə çevrildi. Son illərdə Azərbaycanda da bu sahəyə həsr olunmuş elmi tədqiqat işlərindən Ələkbərova Xumar Tofiq qızının

"Туркизмы в русско-язычной прессе Азербайджана" (Bakı, 1995), Ç.A.Əfəndiyevanın " Туркизмы в древнерусском языке"(Bakı, 1997) kimi namizədlik dissertasiyalarını problemin həllində müəyyən uğurlu addımlar kimi qiymətləndirmək olar (3, s.6).

Rus dilinə türk leksik elementlərinin daxil olması prosesi eramızın I-VIII əsrlərindən, hələ slavyan tayfa birlikləri ilə Kiyev-Rus dövləti yaranana qədərki dövrdən başlamış və bu günə qədər davam edir, ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni həyatın bütün sahələrinə aid türk sözləri rus dilinin leksikasına daxil olur.

1997-ci ildə çap olunan Murad Adcının "Qırpaq çölünün yovşanı" adlı əsərində bir çox tarixi həqiqətlərdən - türk -qırpaq Atıllanın Altaydan Avropaya apardığı mədəniyyətin təşəkkülündən danışılır və türk sözlərinin rus dilində işlənməsi məsələsi fərqli prizmadan izah edilir. O torpaqlarda - indiki Rusiyanın geniş coğrafi ərazisində yaşayanların türklər olduğu maraqlı faktlarla göstərilir. Əlbəttə, bu məsələnin şərhini, rus dilində işlənən türk sözlərinin geniş siyahısının izahını kiçik bir məqalədə aydınlaşdırmaq imkan xaricindədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, rus dilinə türk mənşəli sözlərin keçməsi prosesini bu iki xalqın tarixən bütün sahələrdə birləşmiş əlaqələri kontekstində araşdırmaq və türk sözlərinin yayılma arealını düzgün müəyyənləşdirmək həmişə aktual problemdir.

N.A.Baskakov yazırdı: "Türk və slavyan dillərinin qarşılıqlı əlaqəsi lap qədim keçmişdə əmələ gəlmişdir. Oudur ki, I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərində eyni ərazidə məskunlaşmış türk və slavyan tayfalarının qarşılıqlı əlaqəsi böyük maraq kəsb edir.

Hər hansı bir dilin alınma sözlər hesabına zənginləşməsi prosesindən danışılarkən bu məsələyə bəzən səthi yanaşılır, xalqlar arasındakı əlaqə və münasibətlərə tam aydınlıq gətirilmir. Bu məsələdə M.Təkləlinin münasibət və fikirləri maraqlıdır. O göstərir ki, "...ədəbi dilin xarici imkanlar hesabına zənginləşməsindən danışılarkən bu məsələ çox vaxt birtərəfli, hətta qərəzli, yapma təmayüllərin təsiri ilə izah edilmiş, bu əlaqələrin qədim başlanğıcı unudulmuş, daha sonrakı əsrlərdə intensiv əlaqələrə göz yumularaq, təbii proseslərə qalmaqalçı xarakter verməyə çalışmışlar. Rus-türk münasibətləri də araşdırılarkən çox zaman ətrafdakı yaxın türk xalqları ilə olan müxtəlif əlaqələrindən yan keçərək türk xalqlarının ruslara qarşı basqın və talanları həddindən artıq şişirdilmiş şəkildə göstərilmiş və dinc mədəni, iqtisadi, təsərrüfat sahələrini əhatə edən münasibətlərə göz yumulmuşdur...Belə olduğu təqdirdə alınma söz məsələsi birtərəfli və yarımqıç təsir bağışlamaqla yanaşı, türk dillərinin nüfuz və yayılma arealının düzgün müəyyənləşdirilməsində də maneələr vardır (3, s.7).

Qeyd etmək lazımdır ki, rus ədəbi dilində türk mənşəli sözlər bu dilin leksikasında xüsusi qat təşkil edir. Bir məsələni də vurğulamaq lazımdır ki, dil təsiri məsələsi alınma sözlər problemi yalnız linqvistik fakt kimi götürülməməlidir. Bu məsələyə kompleks halında yanaşılmalı, tarixi-mədəni, siyasi, iqtisadi-sosioloji proseslərin tərkib hissəsi baxılmalıdır. Bu haqda N.K.Dmitriyevin fikri də maraqlıdır: " Alınma sözlər prosesinin elmi izahı özünün bütün təzahürlərində (tarix, ümumi mədəniyyət, coğrafi mövqe və s.)bizim elmin təxirəsalınmaz məsələlərini özündə birləşdirir (4, s. 503). Bu problemlə əlaqədar tarixən bir çox tədqiqat əsərləri yaransa da, rus dilində türk mənşəli sözlərin geniş mövqe tutması, həmçinin Azərbaycan türkcəsinin də başqa dillərlə əlaqələri, Qafqaz xalqlarının dillərinin, həmçinin rus dilində yeri, müasir dövrdə dil əlaqələrinin fəlsəfi, psixoloji, sosial cəhətləri kimi problemlər ayrıca monoqrafik tədqiqat obyektinə çevrilməmişdi. Bu məsələnin izah edilməsi üçün üçün mövcud boşluğu M.Təkləlinin "Rus dilində türk sözləri" adlı monoqrafiyası doldurdu. Lakin bu mövzu o qədər geniş və dərinidir ki, bu sahəyə aid nə qədər tədqiqat əsərləri, məqalələr yazılsa da, yenə də araşdırmalara ehtiyac yaranır. Hər hansı bədii əsəri oxuyarkən, yaxud canlı rus xalq danışığı dilini eşidərkən rast gəldiyimiz türk sözləri istər-istəməz maraq doğurur: görəsən, "bu söz, bu ifadə" rus sözüdür, türk dilinə keçib, yoxsa türk" sözüdür, rus dilinin leksikonuna daxil olub?" Elə bu maraq bizi də bu mövzuya müraciət etməyə səbəb olmuşdur. Araşdırmalar zamanı bu sualın cavabı aydınlaşır və bilinir ki, rus dilində türkiizmlər hər sahədə çoxdur və türk sözlərinin rus dilinə keçməsi tarixi çox qədimdir. Bir çox həqiqətləri işıqlandırmğa imkan verən rus-türk əlaqələrinin qədimliyi dil elementləri vasitəsilə təsdiqlənir.Tədqiqatçıların çoxu göstərir ki, rus dilindəki türkiizmlərə dünya dillərində baş verən söz alınması və ya mübadiləsi məsələsinin eyni kimi baxmaq düz deyil. Rus dilindəki digər mənşəli alınmalardan fərqli olaraq, türkiizmlərə, əslində alınma yox, rus mühitində assimile olunan türk xalqlarının dil faktları kimi yanaşmaq lazımdır.

Bir çox sıx əlaqələr, bəlkə də, müəyyən tarixi dövrdə türk mədəniyyətinin rus mədəniyyəti içərisində tam şəkildə mənimsənilməsi, assimilyasiya edilməsi dövrüdür. Rus dilindəki türk mənşəli sözlər artıq bizə bu məlum olan tarixin faktı, sübutu təsiri bağışlamalıdır."Sonralar bədiiyin tərkibinə çevrilmiş sözlər -geyim adları, silah adları, yemək, adət-ənənələrlə bağlı – tarixdir(1, 7-8).

N.Baskakov "İqor polku haqqında dastan"ın dilində işlənən - *bayan, boyar, teleqa* və s. kimi sözlərin qədim türk sözləri olduğunu göstərir, belə sözlərin yalnız poloves-qırpaq dillərindən deyil, oğuz türklərinin dillərindən keçdiyini sübut edirdi. Hələ Kiyev Rus dövləti yaranana qədər şərq slavyanlar türk tayfaları ilə

sıx təmasda yaşayırdılar. I Pyotra qədər Rusiyanın ictimai-siyasi həyatının bir çox sahələri türk (tatar) xarakteri daşıyırdı. Elə rus hakimlərinin "knyaz" titulu, Xəzər hökmdarı titulu olan "xaqan" rütbəsi adı daşması kimi faktlar münasibətlərdə türk dəsti-xəttini göstərirdi. Hətta ta qədimdən rusların eyni ərazidə yaşadıkları türklərlə qohumluq, ailə münasibətləri də güclü idi. M.Təkləli yazır ki, öz köklərində türk-tatar əslinin olduğunu görkəmli rus şəxsiyyətləri çəkinmədən etiraf etmişlər, məsələn, Bunin hər rusda bir tatar kökü görürdü. Kuprin ömrü boyu ana tərəfdən öz əslinin tatar əsilzadəsi Kulunkaçovlardan olduğunu qururla qeyd edirdi. Bu soyadının türkcə kulunçak (quluncaq -kursiv bizimdir: R.Quliyeva, S.Məmmədova) "balaca at" mənasında olduğunu da izah edirdi.

A.S.Puşkin rus dilində türk sözlərinin varlığını dananlara qarşı çıxır və alınmaların təbii proses olduğunu göstərirdi. O, öz əsərlərində rus dilinin lüğət tərkibində möhkəm yer tutan türk mənşəli sözlərdən bol-bol istifadə etmişdir: *altun, surquç, sandal, ataman, tamqa, karavan, bayrak, bulat, karandaş, yarluq*, kimi sözlər, bundan başqa bəzi məişət sözləri: *parça, başmaq, kabluk, atlas, epança, çalma, serqa, başlık, tafta, bunçuk, kinjal* və s.

Ümumiyyətlə, ta qədimdən bu günə qədər hansı rus şair və yazıçıların əsərlərinə müraciət etsək, bu əsərlərin dilində külli miqdarda türk sözlərinin işləndiyinin, hətta türk sözlərinin rus dilində ümumişlək leksikada geniş yer tutduğunun şahidi olacağıq.

Türk dillərinə məxsus sözlər istər dinc, istər müharibələr şəraitində rus dilinə keçərək, bu dilin zəruri leksik vahidlərinə çevrilmişdir. Düzdür, türk sözlərinin şəklini dəyişməsi hallarına da rast gəlirik ki, bu da təbii prosesdir. Alınma sözlərin əksəriyyəti daxil olduğu dilin fonetik, qrammatik xüsusiyyətlərini qəbul edərək dəyişir, lakin belə sözlərin mənşəyi asanlıqla təyin edilir. Hələ XIX əsrdə Mirzə Kazımbəy *poluşka (pul); denqa -(tenqa); alıtın(altun)* kimi sözləri rus dilinin ruhuna uyğunlaşan sözlər hesab edirdi.

Bəzi tədqiqat əsərlərində formasını dəyişən bir sıra türk sözləri də diqqəti cəlb edir. Bunlara aşağıdakıları göstərmək olar: *laçuqa- alaçıq, loşad (alaşa, at), kolenkop (qələmkar), altabas (altınbez) - qiymətli parça mənasında* .

Hər kəsi maraqlandıran və diqqətçəkən bir məsələ də ondan ibarətdir ki, əksəriyyətimizin rus sözləri kimi qəbul etdiyimiz bir çox sözlər əslində rus dilinə keçən türk mənşəli sözlərdir, fars, ərəb sözləridir ki, bunlar da rus dilinə türk dili vasitəsilə keçmişdir. Belə sözlərə aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik: *yoqurt, kiosk, yarlık, şapka, çulan, çulok, barak, monet, bakaleya, şayka, çemodan, stakan, kobura, fitil, şal, kefir, taran, kabluk, lapşa, kolbasa, vişnya, fistaşka, kaban, sazan, tarakan, sarafan, şuba, qazel, xomut* və s.

M.Təkləli haqlı olaraq bu sözləri dilimizə qayıdış kimi qiymətləndirir və qeyd edir ki, əks təqdirdə bu proses geniş ictimaiyyət tərəfindən rus sözlərinin dilimizə axını kimi qəbul edilə bilər. Belə sözlərin rus sözləri kimi başa düşülməsi dilimizin özündə çoxdan passiv fonda keçərək unudulması ilə bağlıdır. Rus dilinin leksik laylarını nəzərdən keçirsək, bir daha şahidi oluruq ki, bu dilin formalaşması hələ çox-çox əvvəlki dövrlərdən -qədim türk tayfa dillərindən keçən sözlərdən, hətta türk dillərinin qədim abidələrindən öz başlanğıcını götürərək bu günə gəlib çatmışdır.

Rus dilində türk sözlərinin çox maraqlı xüsusiyyətləri, aqibəti vardır. Bu sözlərin əksəriyyəti əsrlərdən bəri cılalansa da, qədim xüsusiyyətlərini saxlayaraq rus dilində kommunikativ vasitəyə çevrilmişdir. Türkiyələrin fonetik dəyişmələrə uğraması isə təbii haldır. Beləliklə, rus dilinin lüğət tərkibində kifayət qədər fonetik dəyişmə ilə fərqlənən sözlər var ki, bu sözlər indi də rus və türk dillərində müvazi şəkildə işlənir: *ütü -утюг, zümrüd - изумруд, qumaş - кумач, qanovuz -капюс , уарıncı -епанча , sandıq - сундук , yasavul - есаул, al- алып , örkən - аркан, qarqız -арбуз , хəncər - кинжал, boran - буран, bəhil - бахил, çaqqal - шакал , porsuq - барсук, zəfəran - шафран, xəzinə - казна, karvan - караван, lülə - люлька , xəzinəçi - казначей* və s.

Siyasi, ictimai-iqtisadi sahələri əhatə edən türk mənşəli sözlərin, qədim və zəngin türk onomastikasının slavyan dillərinə dərinə təsir etməsi halları tarix boyunca mütəmadi duyulmuş, bu proses həmişə intensiv hal almışdı.Murad Adcı "Qırçaq çölünün yovşanı" kitabında yazır: "Coğrafi xəritəyə nəzər salın, qaratorpaq Rusiyanın az qala bütün yer adları türk köklüdür: Oryol - yüksəyə gedən yol; Oka - axar çay(Oka - aka - ax(maq) feilindən; Tula - tolu (dolu); Saratov, Aydır, Buduluk və onlarla irili-xırdalı yer adları - keçmişin lal şahidləri" (2, s.184).

N.A.Baskakov "Türk mənşəli rus familiyaları" kitabında Kurakin, Mansurov, Korobanov, Yusupov, Arakçeev, Babakov, Çerkesov, Aksakov, Beklenişev, Baranov, Laşkarev, Axmatov, Kutuzov, Laçinov, Almazov, Başmakov, Taptikov və s. kimi 300 türk mənşəli rus familiyasının geniş izahını vermişdir. Kitab mütəxəssislər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

Türk dillərində alınmalar, demək olar ki, rus dilində möhkəm mövqə qazanmış zəruri leksik vahidlər kimi işlənərkəddir. Bu proses daim davam edir.Rus dilinə türk xalqlarının dilindən keçən sözlər nə qədər geniş tədqiqat obyektinə çevrilsə də, bu problemin şərhinə hələ də ehtiyac vardır.

Ədəbiyyat

1. Hacıyev T. Qədim yazılı mənbələrdə bədiiliklə tarixiliyin vəhdəti. "Türk dillərinin yazılı abidələrinə dair tədqiqlər". Bakı: ADU nəşri, 1985.
2. Murad Adcı. Qırçaq çölünün yovşanı. Bakı, 1997.
3. Minaxanım Təkləli. Rus dilində türk sözləri. Bak, Elm, 2001
4. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. М.: 1962.
5. Кязым - Бек . М. Избранные произведения, Баку, Элм, 1985.
6. Кононов А.Н. История изучения тюркских языков в России (до октябрьский период), Л.: "Наука", 1972.

ГУЛИЕВА САМИРА

Азербайджанский технический университет

РОЛЬ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ СПЕЦИАЛИСТА ТЕХНИЧЕСКОГО ПРОФИЛЯ

Keywords: *Informational technology, medial support, arrangement of the video- lessons*

The role of the informational technology at the teaching the specialists on the technical branches in the Russian language

The aim of information technology application in education is to improve the level and quality of training. Teachers should first learn to create multimedia products, to teach through video conferencing, to create teaching sites on the Internet, to manage students in the learning process, using innovative tools, methods and technologies. In general these mean that teachers have to learn a new language, a new way of knowledge-communication.

Açar sözlər: *informasiya texnologiyaları, informasiya dəstəyi, video-dərslərin təhlili*

В современном мире идет процесс быстрого развития и внедрения компьютерной техники во все сферы человеческой деятельности. Информационная грамотность является залогом успешной профессиональной деятельности человека. Чем раньше студенты узнают о возможностях ИКТ, тем быстрее они смогут воспользоваться новейшими методами получения информации и преобразования ее в знания.

Применение компьютерной техники позволяет быстро, умело и правильно получать, сохранять и передавать информацию, рационально её использовать. От выпускников технического и профессионального образования различных профилей современное общество требует не только фундаментальную базовую подготовку, которая им необходима на производстве, но и хорошую информационно-технологическую подготовленность.

В настоящее время информационно – коммуникационная технология (ИКТ) в процессе обучения имеет два направления.

Первое направление – это овладение компьютерной грамотностью для получения знаний и умений в определенной области учебных дисциплин.

Второе направление – это применение компьютерной технологии как мощное средство обучения, которое способно повысить его эффективность и качество знаний студентов.

Развитие творческих способностей студентов, активизирование познавательной деятельности, способствующей формированию активной жизненной позиции в современном обществе - такие возможности предоставляют уроки с применением информационной технологии.

В формировании профессионально-деловых качеств специалиста главными направлениями являются:

- 1) компьютеризация учебного процесса;
- 2) инновации в информационных технологиях обучения;
- 3) информационная культура как составная профессиональной культуры специалиста;
- 4) роль и место электронных учебников в самообразовании студентов;
- 5) организация самостоятельной работы студентов с использованием ПК;
- 6) опыт проведения компьютерного контроля знаний;

7) эффективность использования мультимедийных технологий в учебном процессе.

Для стимуляции изучения материала и выработки адекватного поведения, нужно создать реальные, настоящие жизненные ситуации. Эту задачу берут на себя новые технологии и, в частности, Интернет.

На всех этапах учебного процесса, особенно при изучении специальных дисциплин, могут использоваться такие элементы ИКТ, как электронные учебники, интерактивная доска, электронные энциклопедии, образовательные ресурсы Интернета, диски с фильмами и иллюстрациями, электронные пособия, презентации, демонстрируемые с помощью мультимедийного проектора.

Компьютеры и учебные программы можно назвать универсальными средствами обучения.

В зависимости от дидактических целей выделяют несколько видов компьютерных программ: учебные, тренажеры, контролирующие, демонстрационные, справочно-информационные, мультимедиа учебники.

В процессе использования мультимедийных технологий при проведении лекционных занятий качество образовательного процесса выходит на принципиально другой уровень. Сочетание визуального и слухового восприятия информации позволяет лучше понимать изучаемый материал, а также способствует улучшению запоминания и воспроизведения информации. На смену аудиозаписям и видеопросмотрам приходят презентации, электронные учебники, обучающие программы, тренажеры, программные средства тестирования и контроля уровня знаний и т.д.

При объяснении нового грамматического и лексического материала эффективно использование таких мультимедийных технологий, как презентации. Удобный и эффективный способ представления информации с помощью компьютерных программ – это мультимедийные презентации. Он сочетает в себе динамику, звук и изображение, т.е. те факторы, которые наиболее долго удерживают внимание. Гораздо большего эффекта позволяет достичь одновременное воздействие на два важнейших органа восприятия (слух и зрение).

Использование обучающих программ и программ-тренажеров является оптимальным на практических занятиях. Современные тренажеры могут сообщать об ошибках в ходе решения задания и его выполнении.

Мультимедийный (электронный) учебник – это представление учебного материала в электронном виде, с использованием следующих необходимых материалов: форматированного текста, графических изображений, анимации, аудио и видеозаписи.

При использовании технических средств обучения для развития коммуникативной деятельности очень важно выделять три аспекта:

1) свободное общение студентов в режиме реального времени, использование электронной почты и информационных сетей, то есть, как аутентичный диалог в письменной форме между партнерами по коммуникации, при котором компьютер выполняет роль инструментального средства коммуникации, что особенно важно при изучении иностранных языков, в частности, русского;

2) интерактивное диалоговое взаимодействие обучаемого с компьютером, при котором преследуются реальные цели коммуникации (запрос и получение информации), то есть как диалог человека и машины, в котором компьютер выступает в роли партнера по коммуникации.

3) общение обучаемых в аудитории в процессе работы со симулирующе-моделирующими компьютерными программами, выступающими в качестве стимула для коммуникации и средства воссоздания условий ситуации общения.

Студенты всех специальностей первого курса технических вузов изучают теоретические основы информатики, языки программирования, аппаратную реализацию компьютерной системы, принципы построения компьютерных сетей, поисковые ресурсы глобальной сети Интернет.

При проведении лабораторных занятий студенты знакомятся с основными программными пакетами общего и специального назначения.

Студенты старших курсов используют информационные технологии в поиске информации для подготовки рефератов по различным дисциплинам, при выполнении курсовых и дипломных работ, при выполнении отчета после прохождения производственной и преддипломной практики.

Современные образовательные технологии ориентированы на индивидуализацию, дистанционность и вариативность образовательного процесса, тем самым дают возможность повышать качество образования и более эффективно использовать учебное время.

Однако традицион

ную методику преподавания не заменить внедрением современных образовательных и информационных технологий. Они являются лишь составной частью. Ведь работа преподавателя в современном образовании – это совокупность продвинутых методов, методических приемов, форм

organizasiya ucbnıy deyatelnıstı, osnovıvayucıxsa na teorıı obucınenıı obıespeçıvayucıx planıruemıy rezulıtatı.

Sovremennaya sistema obrazovaniya predostavlyayet vozmozhnost' kazhdomu pedagu po-novomu vzglyanut' na sobstvennyy opyt raboty, vybrat' sredi mnozhestva innovatsionnykh metodıkh «svoyu». Poetomu imenno segodnya dlya uspeşnogo provedeniya modernogo uruka neobxodımo ponyat', zhcem ı dlya cıho neobxodımy ızmeneniya, osmyslıt' po-novomu sobstvennuyu pozıtsıyu, ı, prejde vsego, ızmenıt'sya samomu.

Prı organizatsıı samostoyatel'noy raboty obucayucıxsa ızpol'zovaniye İKT osobenno ıffektivno.

Vo vremya kontrol'nykh meropriyatıı naıbolıe udıbno ızpol'zovaniye programnykh sredstv testırovaniya ı kontrol'a urovnya znaniy.

Prımeneniye informatsionnykh tekhnologiy pozvolyayet sdelat' ucıbnıy protsess bolıe ıffektivnyım, uvlekatel'nyım ı povıshayucım motıvatsıyu obucayucıxsa.

Takım obrazom, vnedrenıye informatsionnykh tekhnologiy v ucıbnıy protsess doljno byt' kachestvenno obosnovannym ı ne povsemestno zamenyucım, a dopolnyucım faktorom v sisteme modernogo obrazovaniya.

QURBANOVA YEGANƏ, MƏHƏRRƏMOVA ŞƏFƏQ

Azərbaycan Texniki Universiteti

QƏDİM VƏ ORTA ƏSRLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNƏ KEÇMİŞ ŞƏRQ VƏ QƏRB MƏNŞƏLİ ALINMALARIN LEKSİK-SEMANTİK VƏ MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *alınma sözlər,assimilyasiya,recipient dil,dialektlər*

The historical analysis of the acquisition process of borrowings in English in the old period

This article deals with the appearance of borrowings in English from the historical point of view. It is known that the main reason for acquiring new words is the appearance of new concepts in the vocabulary stock of the language. In the way of adoption of an unknown concept for the establishment of new definitions, the borrowing process of new words from other languages is also taken into account. Thus, some loan words appeared in English after the placement of Germanic tribes on the British Isles, some of the Latin language from the VI-VII centuries, most during the Scandinavian occupation in the IX-XI centuries, as well as from the Greek language in the Renaissance period, another stream took place in the XIV-XVI centuries, etc. In addition to maintaining its own national character of the main language, mastering the phonetic and grammatical rules of the recipient language.

Keywords: *borrovings,assimilation,recipient language,dialects*

Dilə yeni söz alınmasının əsas səbəbləri dilin leksikasında baş verən bir sıra yenilikləri və dil sistemlərində bir çox dəyişmələri doğuran səbəblərə uyğun gəlir. Başqa xalqlara məxsus anlayışların əxz edilməsində dilin özündə yeni adın yaranması üçün zəngin daxili imkan olmasına baxmayaraq sözün başqa dildən alınması üstün tutulur. Başqa dildən alınan hazır materialı dilin öz qanunlarına uyğun şəkildə dəyişdirib mənimsəmək recipient dildə yeni sözün yaranmasından daha asandır. İngilis dilinə keçmiş alınma sözlərin dildə qəbul olunmasının səbəblərindən biri kimi yuxarıda göstərilən səbəb haqqında danışmaq olar. Məlumdur ki, Britaniya adalarında German tayfalarının – Anqlar, Sakslar və Yutların hələ məskunlaşmadığı dövrdə bu tayfalar ilə Romalılar arasında ticarət əlaqələri mövcud olmuşdur. Bu səbəbdən onlar Romalı tacirlərdən ticari anlayışlarla bağlı, o cümlədən, onlar üçün yeni anlayışları adlandırmaq üçün külli miqdarda söz almışlar. Bu sözlər Roma mədəniyyətini əxz etdirir və latın mənşəli sözlərdir. Bu cür alınmaların ingilis dilində tarixi daha qədim hesab olunur və bu sözlər Latın dilindən ingilis dilinə keçmiş sözlərin birinci səviyyəsini formalaşdırır. Bu sözlər, əsasən, şifahi formada qəbul olunurdu və bu səbəbdən də sözdəki hərflərin sayı daha az olurdu. Məsələn: vvine (Latın vinum), pepper (Latın piper), pear (latın pirum), cheese (Latın caseus), butter (Latın butyrum), etc. Bu ilk səviyyəyə aid olan sözlərin digər bir qismi isə, 400 ildən artıq Roma imperiyasının əsarəri altında olan Britaniya adalarına V əsrdə german tayfalarının gəlişindən sonra ingilis dilinə keçmiş Latın mənşəli sözlər hesab olunur. Bu alınmalar Romalıların quruculuq və tikinti işləri ilə əlaqədar işlətdikləri sözlərdir. Məsələn: street (Latın strata vita), port (Latın piper), vvall

(Latin vallum),camp(Latin campus), etc.Coğrafi yer adlarından isə,muasir ingilis dilinə chester (Latin castrum), sonluğu ilə bitən adlar məhz bu dövrdə alınmışdır.Məsələn: Manchester, Gloucester, Lancaster,etc.Latin dilindən resipient dil olaraq İngilis dilinə keçmiş sözlərin ikinci səviyyəsini bütün ingilislərin xristianlığı qəbul etdiyi bir dövrdə,yəni VI-VII əsrlərdə alınmış sözlər yaradır.Dilə yeni idea və anlayışların gəlməsi məhz bu dövrdə dilə yeni sözlərin keçməsi də səbəb olmuşdur.Bu tip alınmalara aşağıdakılar daxildir: angel,bishop,candle,monk,priest,saint, etc.

Qalperin Latin mənşəli alınmaların bu səviyyəsini aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

1.Ev təsərrüfatında işlənən əşyaları ifadə edən sözlər: anchor (Latin ancora),box (Latin buxus),butter (Latin butyrum),chalk (Latin calcum),dish (Latin discus),kettle (Latin catillus), etc.

2.Geyim əşyaları ifadə edən sözlər:cap (Latin cappa), sock (Latin soccus), etc.

3.Uzunluq və çəki vahidlərinin ifadə edən sözlər:circle (Latin circulus),mile (Latin millia),pound (Latin pondo),inch(Latin incia), etc.

4.Heyvan,quş və balıq adları bildirən sözlər:ass (Latin asinus),camel (Latin camelus),peacock (Latin pavo),turtle (Latin turtur), etc.

5.Bitki adlarını bildirən sözlər: palm (Latin palma),pear (Latin pirum),plum (Latin prunum),rose (Latin rosa),lily (Latin lilium),plant (Latin planta), etc.

6.Dini anlayışları ifadə edən sözlər: angel (Latin angelus),church (Latin cyriaca),clerk (Latin clericus),disciple (Latin discipulus),monk (Latin monachus),nun (Latin nonna),pope(Latin pepe), etc.

Xüsusi adları nəzərə alaraq , bu dövrdə ingilis dilinə Latin dilindən təxminən 400-450 söz daxil olmuşdur.

Norman işğalı dövründə ingilis dilinə Latin dilinin təsiri alınma sözlərin üçüncü səviyyəsinin yaranmasında öz əksini tapır.Bu alınmalar,əsasən, yazılı yolla alınmış və birinci səviyyədəki sözlər qədər geniş istifadə dairəsi qazana bilməmişlər,Bu cür daha çox elmi dilə aid edilirdi və sonluq morfemlərinə görə digər alınmalardan seçilirdi.Məsələn: 1) – ate sonluğu ilə bitən feillər - seperate, translate, exaggerate, congratulate, etc. 2) – ute sonluğu ilə bitən feillər – prosecute,constitute,execute, etc.

Yalnız intibah dövründə mütəxəssislərin qədim yunan mədəniyyəti ilə maraqlanmağa başladığı bir zamanda yunan mənşəli sözlər bir başa ingilis dilinin lüğət tərkibinə nüfuz etdi.Bu cür alınmalara aşağıdakıları aid etmək olar:lexicon,myth,petal,sympaty, etc.Bu dövrdə həmçinin klassik Latin dili vasitəsilə athlete,drama,gymnastics;fransız.dilivasitəsiləastronomy,dialect,geograby,geometry,idiom,theatre,tragedy, etc.kimi sözlər də ingilis dilinə daxil oldu.hər hansı bir dildə yunan elementlərinin nə dərəcədə geniş yayıldığını anlamaq üçün hər hansısa bir elm sahəsinin hətta müəyyən qolunda bu dildən alınmış sözlərin hansı tezlikdə işləndiyini müşahidə etmək kifayətdir.Aşağıdakı söz və terminləri ingilis dilçiliyi yunan dilinə borcludur; analysis, antonym,archaism,chorus,democracy,dialogue,epilogue, etymology, euphemism, neologism, epos, gymnastics, homonym, hyperbole, lexicology, metaphor, metonymy, polysemy, physics, philology, philosophy, rhythm, synonym, scheme, scene, tragedy, prologue, etc.

Məlumdur ki,german tayfaları anqlar, sakslar,yutlar V əsrdə Britaniya adalarına yürüş edərkən yerli xalqla – kelttayfaları ilə qarşılaşdılar.Mədəni və inkişaf səviyyələri aşağı olan keltlər gəlmə tayfalara,dolayısıyla da onların dilinə nəzərəçarpacaq dərəcədə təsir göstərə bilməsələr də, kelt dillərindən qədim ingilis dilinə müəyyən qədər söz keçmişdir ki, bu sözlər müasir ingilis dilində də geniş kütlə tərəfindən istifadə olunmaqdadır. Daha sonrakı alınmalar əsasən irland və şotland dillərindən keçərək lüğət tərkibinə daxil olmuşdur.Məsələn; clan,flannel,slogan,Tory,vhisky,etc. Bu alınmalar müasir ingilis dilinə artıq XVI-VIII əsrlərdə daxil olmuşdur. Hətta bəzi Latin mənşəli sözlər var ki, onlar da kelt dilləri vasitəsilə keçdiyindən kelt mənşəli alınmalar kimi nəzərdən keçirilir. Məsələn; bannock, cross, pillion, plaid, etc. İngilis dilindəki coğrafi adların bir çoxu da kelt dillərindən keçmiş ilkin alınmalara aid edilir. Məsələn; Aberdeen, Caercelon, Dumbarton, Dundee, Dubstable, Penchurst, Inchcape, Inchcolm, Tredegar, etc. Bu dillərdən olan alınmalar tarix etibarilə qədim olduğundan, assimilyasiyaya uğrayaraq alınma xarakterli olduğunu forma etibarilə itirmişdir. Alınma sözlərin digər bir qrupunu IX-XI əsrlərdə ingilis dilinə daxil olmuş skandinav mənşəli alınma yaradır. Bu alınmaların dilə keçməsinin əsas səbəbi 878-ci ildə Kral Alfredin Danimarkanın İngiltərə üzərində hökmranlığının əsasını qoymasıdır. Say etibarilə bu dildən keçmiş alınmalar ingilis dilinin lüğət tərkibində kifayət qədər yer tutur. Vaxt etibarilə anglo-saksların skandinavlarla six temasi dövrünə təsadüf edir. İlk olaraq, bu tayfalar VII esrin ortalarında herbi toqquşma neticesində rastlaşmışlar. IX esrin ikinci yarısında isə skandinavlar İngiltərə erazisinde yeni erazileri işgal etməyə başladılar. Lakin bu iki dil eyni kökdən olduğu üçün onları iki müxtəlif dil yox, eyni bir dilin iki müxtəlif dialekti adlandıranlar da var. Ona görə de onlar skandinav dilindən ingilis dilinə keçmiş alınma sözlər bərdə deyil, eyni dilin iki dialektini bir-birinə qarşılıqlı təsirindən söhbət açmışlar. Skandinav mənşəli alınma sözlər ingilis dilində artıq mövcud olan sözlərlə yanaşı işlenereksinonim yaradırlar. Bu prosesin

davamlı suretdə inkişafı aşağıdakı üç istiqamətdə neticələndi: 1)skandinavizmlər anglo-sakson mənşəli sözləri lüğət tərkibində saxlayaraq çıxardı: 2)skandinavizmlər anglo-sakson mənşəli sözlərin rəqabətinə davam gətirə bilmedi: 3)her iki dildən olan sözlər sinonim kimi yanaşı işlənsə də onların mənalarında müəyyən differensiasiya hadisə baş verirdi. 5) Evvəldə də qeyd etdiyimiz kimi skandinavlar ingilislərlə eyni mədəni səviyyəni bölüşürdülər. Bu səbəbdən də bu dildən ingilis dilinə keçən sözlər əsas etibarilə gündəlik həyatda işlənən sözlərdir. Bu sözlər arasında terminlər yox dərəcəsidir. Orta əsrlərdə ingilis dilində skandinav mənşəli dəniz terminləri və hərbi terminlər işlənsə də onlar müasir dövrümüzədək qorunub saxlanılmamışdır. Hətta qədim ingilis dilində skandinavizmlər arasında hüquqi terminlərə rast gəlinərsə də Normanların İngiltərənin işğalından sonra fransızlar məhkəmə sistemini də öz nəzarətləri altına gətirdiklərindən bu terminlər istifadə olunmamış, onlardan yalnız bir neçəsi dövrümüzdə gəlib çıxmışdır. Məsələn: lavv, by-lavv, thrall, crave, etc.

Toponimikada da skandinavizmlərin təsiri hiss olunur.

-by (mənşə dildə byr- kənd deməkdir) sonluğu ilə bitən yer adları skandinav mənşəli hesab olunur.

Məsələn: Derby, VVhitby Rugby.

-thorp, -torp (kənd, yaşayış məskəni deməkdir) sonluğu ilə bitən yer adları -Althorp, Linthorpe.

-toft (torpaq sahəsi deməkdir) sonluğu ilə bitən yer adları – Eastoft, Brimtoft, Nortoft.

-thvvaite (yer deməkdir) sonluğu ilə bitən yer adları – Applethvvaite, Braithvvaite, Langthvvaite, etc.

(7, 99-100)

Bəzi dilçilərin gəldiyi nəticələrə görə, skandinavizmlərə daha çox şimal dialektlərində təsadüf olunur. Nosambrian dialekti VVest-saxon dialektinə nisbətən daha çox skandinav alınlılarını özündə ehtiva edir. Bu isə onunla əlaqədardır ki, skandinav tayfaları əsas etibarilə İngiltərənin şimal bölgələrini işğal edərək bu ərazilərdə məskunlaşmışlar.

Skandinav mənşəli alınlıların fonetik cəhətdən əsas xüsusiyyəti sözlərin əvvəlində “sk” birləşməsinin işlənməsidir. Anqlo-sakson mənşəli bu hərf birləşməsi tədricən “sh” hərf birləşməsinə çevrilmiş e və i səslərindən öndə işlənən k səsi isə öz yerini “ch” hərf birləşməsinə vermişdir. O.E . – scip, O.E. fisc – Mod.E fish. Amma scoff, scoop, scora, sky, skirt, skin, etc.

Bəzi dilçilərin hesablamalarına görə, bu dövrdə skandinav dillərindən ingilis dilinə təxminən 650 söz, digər dilçilərin gəldiyi qənaətə görə isə təxminən 900 söz keçmişdir. 6) Yekun olaraq belə bir faktı qeyd etmək olar ki, skandinav mənşəli alınlılar əsasən aşağıdakı nitq hissələrinə aid edilir;

İsim – anger, bull, calf, cake, egg, feillovv, gate, guest, kid, knife, root, score, sister, skull, sky, skin, skirt, thrall, vvindovvş. vving, etc.

Sifət – flat, ill, lovv, loose, odd, ugly, vvrong, etc.

Feil – cast, call, drovv, die, guess, get, give, raise, scream, scene, scare, take, thief, vvant, etc.

Beləliklə, aparılan tədqiqatlardan aydın olur ki, ingilis dilinin lüğət tərkibi sözlərin mənşəyinə görə müxtəliflik təşkil edir. İngilis dili öz tarixi inkişaf prosesində külli miqdarda alınlı söz qəbul etsə də, bu dilə xarakterik olan xüsusiyyətlərini də qoruyub saxlaya bilmişdir. Lakin bununla belə, alınlı sözlər burada artıq özünə məxsus yer formalaşdırmışlar və digər dillərlə müqayisədə ingilis dilinin lüğət tərkibində say etibarilə daha çox müxtəlif mənşəli söz işlənir. Dilin qrammatik quruluşu haqqında danışdıqda isə əsas bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, dil sisteminin morfolojiyasında bir neçə assimilyasiya şəklinə rast gəlinərsə də sintaksis demək olar ki, təsirdən tamamilə kənar qalmışdır. Dil öz milli xarakterini qoruyub saxlamaqla yanaşı alınlı sözləri də assimilyasiyaya ugradaraq dilin fonetik və qrammatik normalarına uyğunlaşdırılmış və forma etibarilə öz xarici görünüşünü itirməyə vadar etmişdir

Ədəbiyyat

- 1.Abbasova B. Sözlərin mənşəsinin əsasları. Bakı, 1995
- 2.Haugen. The analysis of linguistic borrowings. New York, 1956
- 3.Galperin I.R. Stylistic. Moscow: Higher School, 1997
- 4.Антрушина Г. Б., Афанасьева О. В., Морозова Н. Н. < Лексикология английского языка > , Высшее образование, Дрофа, 1999
- 5.Брагина М. Е. К вопросу о причинах лексического заимствования. Минск,1970

ГУСЕЙНОВА УЛЬВИЯ

*Доктор философии по филологии
Бакинский государственный университет*

**ПРОБЛЕМА ВЕРБАЛИЗАЦИИ КОНЦЕПТОВ В ДРЕВНЕТЮРКСКОМ
ЯЗЫКОВОМ СОЗНАНИИ**

Ключевые слова: *язык, мышление, сознание, смерть, концепт, древнетюркские памятники*

Realization concepts in ancient Turkic language consciousness

Article is devoted the realisation analysis concept "death" on a material of texts Ancient Turkic written monuments. It is noticed that in Ancient Turkic language consciousness concept "death" it is presented by lexemes: **azi-**, **ađrıl-**, **bökmä-**, **artat-**, **kerğäk bol-** etc. Representations of ancient Turkic about death as about a grief, about refusal of terrestrial pleasures in the form of a mental image are stereotypes, representation about the world, generated under the influence of language consciousness and existing in the form of a mental image.

Keywords: *language, thinking, death, concept, ancient Turkic monuments*

Проблема этнокультурного наследия является одной из важнейших проблем современного языкознания. Еще в XIX веке основоположник общего языкознания Вильгельм фон Гумбольдт писал, что «среди всех проявлений, посредством которых познается дух и характер народа, только язык и способен выразить самые своеобразные черты народного духа и характера и проникнуть в их сокровенные тайны... Язык всеми тончайшими фибрами своих корней связан с народным духом, и чем соразмернее этот последний действует на язык, тем закономернее и богаче его развитие» [4, 69]. Продуктом народного духа является прежде всего этнокультурная лексика, в которой наиболее ярко проявляется связь языка с историей народа. Будучи своеобразным отпечатком пути, пройденного народом, она дает возможность проследить живую, непосредственную связь слов и понятий, почерпнуть сведения о бытии человеческого коллектива, сохранившиеся уже только в народной памяти. Этнокультурное наследие, будь то слова, выражения и структуры предложений, дают очень ценную информацию об образе мышления и этнической психологии народа. Оно является лингвистическим выражением традиций, обычаев, нравов и бытовых отношений. Каждое такое слово, выражение оживляет впечатление от всего события и, анализируя эту деталь со всех сторон, можно получить представление о структуре того или иного национального обычая, ритуала и т.д. Любой языковой факт обладает своеобразным психологическим содержанием, этнической характеристикой. «Каждый народ образует замкнутое единство, частное проявление человеческой сущности; и все индивиды одного народа носят отпечаток этой особой природы народа на своем теле и на душе. Со стороны физической организации это сходство объясняется кровным родством, т.е. единством происхождения, сходными влияниями извне – влияниями природы и образа жизни; сходство же духовной организации определяется совместной жизнью, т.е. совместным мышлением» [4, 114].

Тюркские языки имеют многовековую историю, отклики которой дошли до нас на орхон-енисейских каменных изваяниях. Древняя история, самобытность тюркских народов живет в этнокультурной лексике, отражающей как материальные, так и духовные ценности народа.

В современном языкознании актуально изучение языковых единиц в соответствии с культурой, ментальностью и сознанием народа. Связь языковых единиц с мышлением, мировоззрением раскрывает когнитивные возможности человеческого разума. Известно, что «лингвокультурные концепты представляют собой базовые единицы картины мира, в которых фиксируются ценности как отдельной языковой личности, так и лингвокультурного общества в целом». Анализ лингвокультурных концептов каждого народа раскрывает способности, присущие мировосприятию и интеллектуальной деятельности носителей языка.

Каждая национальная культура имеет свои особые представления о человеческой жизни и смерти. Древнетюркские памятники донесли до нас элементы представлений о смерти тюрков. В древнетюркском языковом сознании концепт «смерть» представлен в следующих лексемах: **öl-**, **uç-**, **azi-**, **ađrül-**, **bökmä-**, **artat-**, **kerğäk bol-** и др. В данной статье рассмотрим следующие лексемы **azi-**, **ađrül-**, **bökmä-**.

Azi- умереть. Одной из интересных лексем, репрезентующей концепт смерть в енисейских памятниках, является глагол **azımaq**. Это слово обозначает перестать слышать и видеть, т.е. умереть. Здесь смерть представлена как потеря важных для человека органов чувств – зрения и слуха. Реконструкция слова **azi-** выявляет интересный факт. В древнетюркском языке глагол **azi-** употреблялся вместе со словом **qulaq** в значении «перестать слышать», тогда как в современных тюркских языках, в частности в азербайджанском языке, встречается в значении «слышать, слушать». **Azımaq** в значении «умереть» приобретает метафоричный характер. Для древнего тюрка жизнь ассоциировалась с физическими чувствами человека, он ощущал окружающий мир слуховым и зрительным органом. Умерев, он не слышит звук копыт своего скота и не чувствует запах земли, травы, по которой ступают копыта его скота. Здесь уход из жизни – это потеря слуха и зрения, т.е. того, чем человек созерцает прекрасное. Например: *Säkiz adaklığ barımığ üçün yılki tükäti anta bökmädım yıtı örünümiğ karamığ azıdım a.* (Памятник с Бегре, 3) – Имея свой сытый скот, я хорошо путешествовал на конях, но и тут не наслаждался. Я горюю. Теперь я глух (и слеп) к своим стадам. В этом отрывке *säkiz adaklığ barımığ* переведен С.Е.Маловым как «свой сытый скот», хотя это выражение означает «восьминогий скот». В примечании к тексту С.Е.Малов из «Антологии казахской литературы», собранной Л.Соболевой, приводит близкую по смыслу поговорку: У сытого коня восемь ног.

Глагол **azımaq** употреблялся и как потеря ощущения солнца и луны: *Älim kanım sizä bökmädım kün ai azıdım yıtı!* (Второй памятник из Кызыл-Чира, 4) – Мое государство и мой хан, я вами не наслаждался, я не стал ощущать солнце и луну, увы! Человек, переходя в иной мир, прощается земной жизнью, представленной прежде Солнцем и Луной. Б.Аманжолов считает, что «Солнце и Луну здесь надо воспринимать не как свидетельство культовых представлений, но как символ взаимосмены дня и ночи, как символ процесса, течение которого оборвано вечным мраком» [1, 17]. Мы позволим себе частично не согласиться с данной мыслью автора. Конечно, Солнце и Луна – это символы взаимосмены дня и ночи, но в то же время издревле звезды, в частности Солнце, и луна являлись объектами поклонения древних тюрков. Ч.Ч.Валиханов пишет, что «Огонь, луна, звезды суть предметы их (казахов, киргизов – У.Г.) обожания. ... Луна вероятно была божеством. Киргизы при виде новой делают земные поклоны и летом берут с того места, где делали поклоны, траву, которую, придя домой, бросают в огонь» [5, 479]. Поклоняются Луне не только казахи, киргизы, но и азербайджанцы, турки, татары. Увидев Луну, совершают молитву и на нее не принято долго смотреть. Об этом писал Ч.Валиханов, отмечая, что округлая и с пятнами Луна ассоциируется со старухой, на которую нельзя смотреть, так как она может сосчитать волосы на голове, после чего человек мог бы умереть [2, 34]. У желтых уйгуров был обычай прощания покойника с Солнцем. Перед тем, как закопать покойника, открывали крышку гроба и обращались к покойнику с просьбой посмотреть на солнце [3, 27]. Все вышеперечисленные факты свидетельствуют о поклонении, почитании Солнца и Луны.

Bökmä- - не насладиться. Древнетюркское слово **bökmä(dim)** «быть сытым, пресытиться, насладиться» в современных тюркских языках встречается в значении «насытиться (пищей)», тогда как для древних тюрков это понятие было тесно связано с уходом человека из жизни. Смерть означала конец земным наслаждениям. Например, *Yärdäki bar ärtiqimä (bars täqimä) ärdämlıqimä bökmä(dim).* (Первый памятник с Алтын-кёля, 1). – Я не наслаждался (умер) моим бытием и (всем) моим доблестным или моим земным родом «барс». В орхонских памятниках, говоря о смерти кагана (кагана, т.к. эти надгробия были поставлены только высокопоставленным лицам тюркского общества – Г.У.), перечислялись все земные блага, которыми он не наслаждался. Следует отметить, что в этих памятниках указанный глагол является одним из часто встречающихся, где почитание земной жизни, земные наслаждения доминируют. В тюркском мышлении смерть предстает как лишение всех земных ценностей таких, как семья, конь, стада, государство – эль, хан, род, бытие и т.д. Не случайно, существовал обычай захоронения с умершим его коня, оружия, необходимых предметов

для поддержания его потусторонней жизни. В современных тюркских языках данное слово не встречается.

Ađrıl- // **adrl-** расставаться (друг с другом), разлучаться, отделяться. Одной из основных лексем, репрезентующих концепт «смерть», в древнетюркских памятниках является глагол **ađrıl-**. Данный глагол встречается во всех тюркских языках в первичном значении. В казахском языке употребляется также в значении «лишаться», в туркменском языке помимо указанных значений фиксируются следующие значения «убираться, освободиться, отрываться, расколоться, вычитаться», а также переносное значение «скончаться», восходящее к древним памятникам. В древнетюркских памятниках концепт «смерть» передается именно глаголом **ađrıl-** в следующих формах: **adirl-, adirin-, adrl-**, который присутствует практически в каждом памятнике. Приведем пример: *Kuida kunçuııt sızdä ođım ıta sizimä ıta bökmädım adırılım künim kadaşım ıta adırılım* (Памятник с р. Уюк-Туран) – От вас мои супруги (принцессы, живущие) в терему; мои сыновья, о горе, в отношении вас, скорбя, я не наслаждался и отделился (т.е. умер). Мои подруги и приятели, о горе, я отделился (т.е. умер от вас)! Наряду с этим глаголом встречается и форма **adırlu bardım** в значении «отошел (умер)»: *Yıř açi işim kadaşlarım adırlu bardım kazañ arımä bökmädım* (Четвертый памятник с Чакуля, 2) – Я в отношении моих «черневых» старших товарищей и друзей я отошел (т.е. умер). Я не удовлетворился моими героями из Казанг.

Следует отметить, что глагол **adirl-** употребляется с дательным падежом. С.Е.Малов отмечает, что «это – особенность языка этих надписей, в других же памятниках древней письменности тюрков, например, в «Алтун ярук» («Золотой блеск»), в памятнике в честь Тоньюкука и др., не дательный, а местно-исходный падеж» [6, 12]. Далее ученый указывает, что «здесь в форме дательного падежа ставятся названия всех родственников покойного, названия его имущества и лица и предметы и указывается этим, что они не пункт, от которого покойник удаляется. Форма дательного падежа указывает на все то, на что смерть упоминаемого в эпитафии лица производит то или иное впечатление, влияние, экономические перемены, передвижения» [6, 12].

Глагол **adirl-** является повторяющимся стереотипом и в памятниках представляется как горе, вынужденный отказ от земных наслаждений, жизненных ценностей. Представления древних тюрков о смерти как о горе, об отказе от земных наслаждений в виде ментального образа являются стереотипами, представлением о мире, сформированного под влиянием языкового сознания и существующего в виде ментального образа. Стереотипом выступает смерть как в качестве отказа от мирских благ. Умерший отделяется как от своих родных и близких – от детей, жен, братьев, от народа, государства, так и от жизненных благ. Здесь перечисляются подвиги умершего правителя, совершенные во благо тюркского народа. Это своего художественные формулы, которые позже будут фиксироваться во всех тюркских и монгольских эпосах, в частности в киргизском эпосе «Манас», пополненными новыми мотивами. С.Н.Крамер о древних шумерских надписях писал следующее: «Деяния и добродетели покойных, равно как скорбь и страдание покинутых ими близких, воспеваются в высокопарных и выпренних фразах, что свойственно похоронным песням и надгробным речам всех времен и народов» [5, 101]. И.В.Стеблева в свою очередь считает, что рунические памятники являются «историко-героическими поэмами» и соответствуют поэтической традиции тюркского эпоса. Анализ показывает, что письменным текстам, запечатленным на рунических памятниках, предшествовал совершенствованный эпос. О чем свидетельствуют стереотипные, идеализирующие умершего правителя как народного героя, формулы, зафиксированные в памятниках.

Литература

1. Аманалиев Б. Из истории философской мысли киргизского народа. Фрунзе: Изд-во АН Кирг. ССР, 1963, 75 с.
2. Баялиева Т. Доисламские верования и их пережитки у киргизов. Л., 1972, 166 с.
3. Валиханов Ч. Собрание сочинений: В 5-и т. Т. 1. Алма-Ата: Изд-во АН Каз. ССР, 1961, 777 с.
4. Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человеческого рода // Хрестоматия по истории языкознания XIX-XX вв., Москва, 1956, с. 68-86
5. Кыдырбаева Р.З. Генезис эпоса «Манас». Фрунзе: Илим, 1980, 279 с.
6. Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1952, 115 с.

QOCAYEVA MƏTANƏT
Azərbaycan Dillər Universiteti

SİNTAKTİK OMONİMLİYİN OMONİMLƏR SİSTEMİNDƏ YERİ

Açar sözlər: *omonimlik, sintaktik omonimlik, sintaktik ambiqivilik, transformasion törəmə metod (TTM), tərkiblərə görə təhlil metodu (İCM)*

The place of syntactic homonymy in the system of homonyms

The presented article “The place of syntactic homonymy in the system of homonyms” deals with the homonymy as a universal phenomenon in different languages. Special attention is paid to the specific features of syntactic homonyms and the ways of its investigation depending on the Transformational Generative Method. The syntactic homonymy as well as syntactic ambiguity is characterised for their own peculiarities with regard to other types of homonyms. The article was written according to the materials of the English and Azerbaijan languages. The main difference between syntactic homonymy and syntactic ambiguity is explained in the article.

Keywords: *homonymy, syntactic homonymy, syntactic ambiguity, transformational generative method (TGM), immediate constituent method (ICM)*

Dil daim dəyişir və inkişaf edir. Dilin inkişafı cəmiyyətin bütün sahələrindəki irəliləyişi güzgü kimi özündə əks etdirir. “Dilin tərəqqisi sosial məhsuldur – dilin funksional inkişafının nəticəsidir... Mədəniyyətin, elmin, texnikanın, incəsənətin bütün növlərinin dildə inikasını dildə tərəqqiyə kömək edir” (5, s.348).

Cəmiyyətdə baş verən tarixi-ictimai, elmi-texniki, iqtisadi hadisələr zamanın bütün mərhələlərində dilə təsirsiz ötürülməmişdir. Bu cür hadisələrin axarında dilə yeni vahidlər daxil olur, zaman keçdikcə bu vahidlər dilə adaptasiya olunaraq, onun bir hissəsinə çevrilir. E.Beits və B.Makuinni dil daxilində gedən bu prosesi “dilçilikdə Darvinizm təkamülü” adlandırırlar (1, s.2).

Dillər funksional və uyğunluq baxımından özlərinə “münasib” olan yeni vahidləri “seçirlər”. Belə dil vahidləri sırasına omonim sözləri də əlavə etmək olar.

Məlumdur ki, omonim sözü yunan mənşəli “homonymos” sözündən olub, “eyni adlı” deməkdir. Yazılı dilçilik ədəbiyyatında termin kimi ilk dəfə 1621-ci ildə işlədilib (4, s.10).

Omonimlər simmetrik qrafik və fonetik tərkibə malik olub, asimmetrik mənaları ifadə edən sözlərə deyilir. C.N.Liç görə, “omonim sözlər eyni qrafik və fonetik formaya şərik olub, müxtəlif məfhumları ifadə edən sözlərdir” (3, s.78).

Omonimlərin tədqiqatı qədim yunan filosoflarından başlamış bu günümüzdə qədər davam etməkdədir. Qədim yunan filosofu Aristotel “Kateqoriyalar” əsərində omonim sözlərin ardıcıl olaraq şərhini vermişdir. “Sonrakı dövrlərdə antik yunan filosoflarının fikirləri Aleksandr və Simplisius, orta əsrlər dövrünün mütəfəkkirləri Albert və Zabarella, intibah dövrü filosofları Aqvinas və Kajetan (Cajetan) tərəfindən inkişaf etdirilmişdir” (6, s.11).

Orta əsrlərin filosofları Aristotelin sistemlik omonimlik və ambiqivilik (ikimənalılıq) müddəalarını öz elmi əsərlərində ardıcıl olaraq tədqiq etmişlər. Bu nəzəri fikirlər XX əsrin ortalarından başlayaraq Ouen (1960), Lesl (1970), Ferejohn (1980), İrvin (1981), K.Şildz (1999) və digər dilçilərin elmi fəaliyyətlərinin başlıca tədqiqat obyektinə olmuşdur” (9, s. 63).

Omonim və çoxmənalı sözlərin, tam və qismən omonimlərin, omofonlar və omoqrafların təsnifatında, xüsusilə morfoloji səviyyədə omonimlərin öyrənilməsində rus və Qərb dilçilərinin rolunu xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Belə ki, U.U.Skit (1882), L.V.Şerba (1912), L.A.Bulaxovski (1928), V.V.Vinoqradov (1940), A.A.Reformatski (1955), A.İ.Smirnitski (1956), O.S.Axmatova (1957), N.P.Kolesnikov (1981), İ.V.Arnold (1984), C.Layonz (1985), G.N.Liç (1995) və digər dilçi alimlərin ardıcıl və səmərəli elmi fəaliyyəti omonimlərin diaxronik və sinxronik mövqedən öyrənilməsinə imkan vermişdir.

Azərbaycan dilçi alimlərindən A.A.Axundov, Y.M.Seyidov, S.A.Cəfərov, M.Hüseynzadə, Z.N.Verdievə, H.Ə.Həsənov, M.M.Musaoglu və başqaları Azərbaycan dilində omonim sözlər və onların növləri haqqında məlumat vermişlər.

Hazırda omonimlik dil universalisi kimi müxtəlif sistemli dillərdə leksik, qrammatik və leksik-qrammatik səviyyələrdə öyrənilməkdədir.

Keçən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq dilçilikdə omonimliyin daha bir növü – sintaktik omonimlik geniş tədqiqatə cəlb olundu. Əlbəttə, omonimliyin bu növü alimləri uzun müddət maraqlandırsa da, onun elmi cəhətdən tədqiq olunaraq üzə çıxarılmasının metodları yetərinə işlənməmişdi. Bununla bağlı olaraq L.N.İordanskaya yazır: “Əvvəla, sintaktik çoxmənalılıq leksik və morfoloji çoxmənalılıqla müqayisədə az nəzərə çarpan dil hadisəsidir; ikincisi, cümlənin sintaktik quruluşuna əsaslanaraq, çoxmənalılığı üzə çıxaran metodlar işlənməmişdi” (7, s.9).

XX əsrin ortalarından başlayaraq dilçilikdə sintaksisə fərqli mövqedən yanaşılması ilə cümlənin sintaktik təhlil metodları yeni müstəviyə qaldırıldı. Belə ki, cümlə yalnız tərkiblərə görə təhlil (İCM-L.Blumfeld) metodu ilə deyil, yeni, elmi cəhətdən daha tutarlı transformasion-generativ qrammatik (TGM) metodla təhlil olunaraq öyrənilməyə başlandı.

1957-ci ildə Noam Xomski “Sintaktik Quruluşlar” (Syntactic Structures) əsərini yazmaqla bütün dillər üçün keçərli olan törəmə qrammatik metodu işləyib hazırladığını bəyan etdi. Yeni metod sərbəst söz birləşmələri və cümlə səviyyəsində sintaktik quruluşdan asılı olaraq yaranan iki və çoxmənalılıq hadisəsinin tədqiq olunmasına geniş meydan açmış oldu. Sintaktik quruluşdan törəyən omonimlik hadisəsinə N.Xomski “constructional homonymy”- quruluş omonimliyi (2, s. 28) adlandırmışdır.

Eyni leksik tərkibə malik olan söz birləşməsinin və cümlənin tərkib hissələri arasında sintaktik əlaqələrin yenilənməsi həmin nitq vahidlərinin mənasının birdən artıq sayda başa düşülməsinə səbəb olur ki, bu da dilçilikdə sintaktik ikimənalılıq və ya sintaktik ambiqivitetlik adlanır. Başqa sözlə sintaktik quruluşun mövcud situasiyaya uyğun olaraq çevik dəyişməsi, leksik tərkibini dəyişməyən söz birləşmələri və cümlənin sintaktik omonimliyində səbəb olur. Sintaktik omonimlik təzahür edən kontekstdə sintaktik iki və çoxmənalılıq yaranır ki, bu sintaktik ambiqivitetlik adlanır. E.V.Şkurko qeyd edir ki, “Sintaktik çoxmənalılıq o zaman yaranır ki, cümləni təşkil edən sözlər və ya söz birləşmələri arasındakı sintaktik əlaqələr nəticəsində cümlədə eyni zamanda birdən artıq məna dominantlıq etsin” (8, s.2). Deməli, cümləni təşkil edən sözlər və söz birləşmələri arasındakı sintaktik əlaqələrin dəyişməsi ilə cümlənin “dərindən qatında” gizlənmiş əlavə məna həmin cümlə morfonemik olaraq səsləndikdə “üst qatda” özünü göstərir. Fikrimizi ingilis və Azərbaycan dillərində nümunələrlə izah etməyə çalışaq. Məsələn,

They are hunting tigers (10) cümləsində *hunting tigers* söz birləşməsinin tərəfləri arasındakı transformasion əlaqədən asılı olaraq cümlə iki mənada şərh oluna bilər: 1) Əgər *hunting-ovlayırlar* feili cümlənin indiki davamedici zaman formasında işlənmiş sadə feili xəbəri, *tigers-pələnglər* ismi isə onun vasitəsiz tamamlığı vəzifəsində olarsa, cümlə *Onlar pələngləri ovlayırlar* mənasında başa düşülür; 2) Lakin *hunting* indiki zaman feili sifət forması (PI) kimi *tigers* isminin təyini vəzifəsində götürülsə, cümlə *Onlar ov edən (şikara çıxan) pələnglərdir* mənasında başa düşülür. Cümlədə *tigers* sözü mürəkkəb ismi xəbərin ad hissəsi vəzifəsindədir. Sintaktik funksiyanın eyni bir cümlə daxilində dəyişməsi ilə semantika yeniləndi.

Wanted: a nurse for a baby about twenty years old (11) cümləsində *about twenty years old –təxminən iyirmi yaşlarında* sözlüklü birləşməsinin *a nurse-dayə* və *a baby-körpə* isimləri ilə sintaktik əlaqəsi ilə cümlə iki mənada başa düşülə bilər. Qeyd edək ki, bütün hallarda cümlədə intonasiya, məntiqi vurğu, sintaqm bölgüsü və fasilə nəzərə alınmalıdır. Birinci halda cümlədə sintaqm bölgüsü bu şəkildə aparılır: *Wanted/ a nurse for a baby about twenty years old// -Körpə üçün təxminən iyirmi yaşlarında dayə tələb olunur*. Bu məna elan xarakteri daşıyan cümlənin ilkin, dominant mənasıdır. Lakin cümlədə sintaqm bölgüsü *Wanted/ a nurse/ for a baby about twenty years old//* formasında aparılırsa, *about twenty years old* sözlüklü birləşməsi *a baby* isminin postpozitiv təyini vəzifəsində işlənir və cümlə əlavə, törəmə, qeyri-adi məna qazanır: *Təxminən iyirmi yaşlarında körpə üçün dayə tələb olunur*.

Azərbaycan dilində *Adil pəncərədən gələn səslərə qulaq asırdı* cümləsinin tərkib hissələri arasında sintaktik əlaqənin yenilənməsi cümlədə sintaktik ambiqivitetlik yaradır. Birinci halda sintaqm bölgüsünü belə aparmaq olar: *Adil/pəncərədən/..... qulaq asırdı*. Bu bölgüdə *pəncərədən* sözü ismin çıxışlıq halında işlənmiş isim kimi yer zərfliyi vəzifəsindədir. İkinci sintaqm bölgüsünü *Adil/ pəncərədən gələn səslərə/ qulaq asırdı* kimi aparsaq, *pəncərədən gələn* feili sifət tərkibi *səslərə* isminin təyini vəzifəsində olmaqla bir məntiqi vurğu altında eyni sintaqmda tələffüz olunur və cümlə fərqli məna daşıyır.

Nümunələrdən görüldüyü kimi, sintaktik omonimlik hər bir dilin öz qrammatik quruluşuna uyğun olaraq, həmin dilin sintaktik tələblərinə müvafiq şəkildə spontan olaraq yaranır. Ona görə də, sintaktik omonimlik omonimliyin digər növlərindən fərqli olaraq dildə hazır şəkildə olmur, yalnız nitq prosesində yaranır. Sintaktik omonimliyin törətdiyi ikimənalılıq (ambiqivitetlik) anlamaı əngəllədiyinə görə, onun dominant mənasının müəyyənləşdirilməsi yalnız kontekstual olaraq həll oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Bates E., MacWhinney B. Functionalism and the Competetion Model. Oxford University Press. 1989, 61p.
2. Chomsky N.A. Syntactic Structures. The Hague. Paris, 1957. 115p.

- 3.Leech G.N. Semantics. The Study of Meaning.Second Edition. Penguin Books Ltd.,Harmondsworth, Middlesex, England, 1981. 383 p.
4. Preda A. Ph.d., University of Cluj Napoca. Lexical Ambiguity revisited: On Homonymy and Polysemy, 2001. 48 p.
- 5.Rəcəbli Ə.Ə. Sociolinqvistika. Bakı, “Nurlan”, 2004. 520s.
- 6.Shields Ch. Order in Multiplicity. Homonymy in the Philosophy of Aristotle.Oxford Press,1999. 63p.
- 7.Иорданская Л.Н. Синтаксическая омонимия в русском языке (с точки зрения автоматического анализа и синтеза). Научно-тех. Информация 1967. №5, стр. 9-17.
- 8.Шкурко Е.В. О принципах классификации синтаксических омонимов. Днепропетровский Национальный Университет. 2013, 6 стр.
- 9.Ward J. K. Aristotle on Homonymy. Cambridge University Press. 2008. 223p.
- 10.Linguisticanthropology.org/blog/2013/12/09/ambiguity-jokes-and-tricks
- 11.<https://www.pracownik.kul.pl/files/>

İBRAHİMOVA KÖNÜL

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, UNEC

DİLLƏRİN TİPOLOJİ BÖLGÜSÜ VƏ ANALİTİZM

Açar sözlər: *analitik, tipoloji bölgü, flektiv, sintetik, amorf, polisintetik*

Typological division and analytism of languages

Turkish languages considered unconditional agglutinative language for its structure. But there is accurate border accord in to its topology amongst language types. Because of the reason the sing of analytism is observed in this language. Through analytism began to be learned from XIX century. The analytics constructionbegan to be noted in Turkish languages from the XVIII century. Analytic constructionis mostly attaining attention in verbs.

Keywords: *analytical, typological division, inflected, syntactical, amorphous*

Dillərin tipoloji bölgüsündə hansı arqumentasiyanın əsas götürüldüyü, bu bölgününəyinin əsasında aparıldığı bu günə qədər dilçilikdə mübahisəli olaraq qalanməsələlərdəndir. Daha doğrusu, bəzi tədqiqatlarda dilçilik tipologiyası morfolojitipologiya kimi düşünüldüyü halda, digər tədqiqatlarda morfoloji səviyyə ilə yanaşfonetik, leksik və sintaktik dil səviyyələrinin əlamətləri də buraya daxil edilmişdir. Ancaq hər halda dillərin tipoloji bölünməsi sözün geniş mənasında morfolojiyasına,quruluşlarına görə aparılmışdır. Bu nöqtəyi-nəzərdən dünya dillərini təcrid olunmuş, flektiv, aqülinativ, sintetik, polisintetik və analitik dillərə bölündüyü qeyd edilir. Dillərin tarixi bölgüsündə isə onların (dillərin) üç sinfini – təcrid olunmuş, flektiv və aqülinativ dilləri sinfini qeyd edirlər. Bu tarixi bölgüdə sözlərintərkibindəki morfemlərin miqdarı və morfemlərin arasında “birləşmənin gücü” factor kimi nəzərdə tutulmuşdur.

Təcrid olunmuş dillərdə (bu dil tipi dilçilikdə amorf (formasız) dillər, cəzridillər, kök dillər, təktərkibli dillər kimi də xarakterizə edilir) sözün müxtəlif formaları kimi yalnız köklərdən istifadə edilir. Prefiks və suffiksirlə mürəkkəb birləşmələrəmələ gəlmişdir. Xarakterinə görə təcrid olunmuş dillər sintezmin əks qütbündədayanır. Cənub-Şərqi Asiya dillərini, məsələn, Çin, Viyetnam dillərini təcrid olunmuşdillər hesab edirlər. Eləcə də Birma, Tayland, Kamboca, Laos dillərində amorfizminəlamətlərinin olduğu bildirilir. Aqülinativ dillərdə söz formalarının dəyişməsində hər biri yeni məna (buradahəm qrammatik, həm də leksik məna nəzərdə tutulur) daşıyan formantların aqülinasiyası (termin latın dilinə məxsus *aggultinatio* sözündəndir, mənası *yapışdırma* deməkdir)dominantlıq edir. Burada formant deyildikdə isə suffiksələr və prefiksələr nəzərdətutulur. Aqülinativlikdə vacib olan odur ki, dildə formatlar bölünməyən strukturəmələ gətirmir və sözə qoşulan hər bir formant digər morfoloji əlamətlərin təsiri altında dəyişikliyə uğramır. Sintetik dillərə aid edilən dillərdən sözdəyişmələri aqülinativyolla baş verməyən dilləri flektiv dillərə aid edirlər. Aqülinativ dil tipinə türkdilləri ailəsinə aid olan dilləri (o cümlədən Azərbaycan dili) nümunə göstərmək olar.Flektiv dillərə yeni mənanın ifadəsi üçün sözün kök formasında dəyişməsi xarakterikolan dillər aid edilir. Məsələn, ərəb dilində kök samitləri *k, t, bolan kətəbə (yazmaq)* feilindən *kitab, məktub (hər fən: yazılmış olan), məktəb (yazı yazılan yer), katib (yazı yazan)* kimi müxtəlif leksik mənalara malik olan

sözlər yaranmışdır.Yaxud bu gün dilimizdə işlənən ərəb mənşəli *hakim, hökm, məhkum,məhkəmə, hakim* kimi müxtəlif mənəli sözlər bir kökdən törəmədir və ya *elm, müəllim,alim* kimi sözlər eyni kökün törəmələridir. Eləcə də ingilis dilində bir qrupisimlərin cəmlənməsi (*məsələn, foot-feet (ayaq+lar), tooth-teeth (dil+lər), goosegeese(qaz+lar), man-men (kişi+lər), mouse-mice (siçan+lar), child-children (uşaq+lar), datum-data (günün tarixi-tarixləri), bacterium-bacteria (bakteria+lar)və s.*) və qaydasız feillərin keçmiş zamanda işlədilməsi (*məsələn, to break-broke(sındır (maq)+dı), to draw-drew (şəkil çək(mək)+dı), to hold-held (tut(maq)+du), to fly-flew (uç(maq)+du), to understand-understood (başə düş(mək)+dü), to meet-met(qarşıla (maq)+dı və s.)*) flektivizm yolu ilə baş verir.Flektivizm (latın dilindən tərcümədə mənası *elastik* deməkdir) öz təbiəti etibarilə aqülinativizmin əks qütbündə dayanır.Sintetik dillərdə qrammatik mənənin ifadəsində sintetik formalar üstünlük təşkil edir. Yəni qrammatik mənə eyni sözün müxtəlif variantlarla dəyişməsində (affiksirlə,daxili fleksiya ilə, vurğu ilə, supletivizmlə), daha doğrusu, eyni sözünmüxtəlif formaları ilə verilir. Bu dillərdə cümlədə sözlər arasında münasibətlərinifadə olunması üçün analitik elementlərin sırasından da istifadə edilə bilər. Həmçininbu dillərdə morfemlər söz tərkibində aqülinativ və fuzyal prinsiplərlə birləşə bilər.Məhz buna görə də (sadalanan prinsiplərin sintez halında özünün əlamətlərinigöstərməsinə görə) dil tipini sintetik adlandırlar. Əslində A.V.Şlegelə qədər bübölgü mövcud olmayıb. İlk dəfə o, flektiv dillərin sintetik və analitik tipli ola biləcəyini təklif etmişdir. Dil tam anlamı ilə sintetik tipli olmur, onda (dildə) sözdəyişmələrində yasetikləşmə, ya da daxili fleksiya (bir neçə mənəni əlaqələndirənformantlar) üstün ola bilər ki, bu halda dilə flektiv dil deyirlər.Polisintetik dillərin əsasında inkorporlaşma dayanır. İnkorpollaşma cümləninbütün üzvlərinin (tam inkorporlaşma), yaxud sözlərin birləşməsinin bəzi komponentlərinin(natamam inkorporlaşma) onlardan (komponentlərdən) heç birinin formaləlamətləri olmadan vahid bir bütündə birləşməsidir. Yəni inkorporlaşan dillərdəkökləri birləşib sözcümlə yaradırlar. Bunun əvvəli mübtədə, sonu xəbər olur,ortada isə digər üzvlər gəlir. Polisintetik (yaxud inkorpor) ifadələrdə “vacib” esab edilən morfem – feil ad qrupu və zərflərdən təşkil olunan digər mürəkkəb kompozitlərdənöz fəallığı ilə fərqlənir.Buraya Şimali Amerikada yerli qəbilələrin (hindusların) dillərini və Asiyadapaleoasiya dillərini aid edirlər. Maraqlıdır ki, türk dillərində, o cümlədən də Azərbaycandilində zahri görünüşünə görə inkorpor vahidlərə oxşayan sözlərə təsadüfedirlər. Ancaq burada inkorporlaşmanın əsk tərəfi vardır, belə ki, inkorpor vahidlərbütöv fikri, cümləni, bu sözlər isə yalnız bir məfhumun, əşyanın ifadəçisi olur. Busözlərdə hər bir element cümlədəki qrammatik mənasını itirmiş halda bir söz daxilindəbirləşir. Məsələn, hacımənəbax (hacıbəri bax şəklində də işlədilir, köhnəlmişsözdür, qadın paltarı tikilən bahalı, əlvan parça növünün xalq dilində adıdır),hacıyatmaz (aşağı tərəfi ağır olduğu üçün həmişə dik duran oyuncaq, gəlincik)eləcə də müasir türk dilində işlədilən biçərdöver (kombayn), hünkarbeğendi (yeməkədi). *Hardadır bu şəhəri fədaicəsinəmənim səmiş, hardadır onun hakim ruhunucaan içində gizləmiş, hardadır onun یرfanına təbiətlə tarixin iş birliyindənhörölmüş, tarixinə həsrətlə yanmış sərdənkeçdilər (burada söz fədaı mənasındadır)harda?* (Samiha Ayveri “İsatnbul gecələri” (tərcümə Məmməd Aslanındır)) Yaxud da bu gün şifahi nitqimizdə tez-tez təsadüf edilən, məsələn, “gəldiyindir”,“oxuduğumdur” kimi elementlər inkorporlaşmanın əlaməti kimi götürülə bilər.Çünki bu sözlər əslində özlərində bütöv bir fikri ehtiva edir. *Gəldiyindir - Nəsəbəbə gəlmədi; Oxuduğumdur – mən oxumayacağam və s.*

Polisintetik dillər məfhumunun dilçiliyə daxil edilməsini Eduard Sperinin adıyla bağlayırlar. Bəzi tədqiqatlarda isə inkorporlaşan dillərin xarakterinin Vilhelmvon Humboldt tərəfindən verildiyi və bu bölgünün onun adı ilə bağlı olduğu qeyd edilir. Analitik dillər məfhumu dilçilikdə A.V.Şlegelin adı ilə bağlıdır. O, dilləri qaradaşının(F.V.Şlegel) bölgüsünün yetərli olmadığını düşünərək flektiv dillərin xaricifleksiyalı və daxili fleksiyalı olduğunu və buna müvafiq də sintetik və analitik tipliola biləcəyini qeyd etmişdir. Ancaq əslində sintetik dil kimi sırf bu tiptə olan dilyoxdur. Buna görə də terminin analitizm kimi işlədilməsi daha doğru olardı. (Düzdür,Vilhelm von Humboldt çin dilini amorf dil yox, təcrid olunmuş dil hesab etmişdirvə bu tipli dilləri sırf analitik dillər adlandırmışdır, ancaq sözün tam mənasındaamorf dil yoxdur.)Analitizm təbiəti etibarilə sintetizmlə qarşılıq, əkslik təşkil edir. Analitik sözüyanan mənşəli olub, mənası *üzvlərə ayrılma, parçalanma* deməkdir. Sözün əsas(lüğəvi, leksik) və əlavə (qrammatik)mənəalarının komponentlərin üzvlərə ayrılması ilə ifadəsində özünü göstərir. Yəni sözün morfoloji quruluşunun dəyişməzliyi iləanalitik (mürəkkəb) konstruksiyalarda meydana çıxır. Qrammatik mənə sözün morfolojidəyişməməsi ilə yanaşı onun (sözün) köməkçi yaxud tammənəli digər sözlə(yaxud sözlərlə) söz sırası, intonasiya ilə birləşməsi ilə ifadə oluna bilər. Məsələn,ingilis dilində I və II şəxslərin təkində və bütün şəxslərin cəmində feilin indiki zamandavə keçmiş zamanda təkbəşinə işlədilməsi ilə hərəkətin hansı şəxs tərəfindən icra edildiyi (o cümlədən, kəmiyyət kateqoriyası da) sözün şəkli əlamətlərindən bilinmir. Buna görə də şəxs əvəzləklərinin işlədilməsi fikrin aydınlığı və dəqiqliyinöqtəyi-nəzərindən vacib olur. Əks

halda təkbəşinə işlədilən söz feilin əmr formasını ifadə etmiş (indiki zamanda), ya da belə dil vahidi real gerçəkliyi əks etdirməmiş (keçmiş zamanda) olardı: *I go (went)*. – *Mən gedirəm (getdim)*. *We go (went)*. – *Biz gedirik (getdik)*. *You go (went)*. – *Sən gedirsən (getdin)*. *You go (went)*. – *Siz gedirsiniz (getdiniz)*. *He (She) goes (wents)*. – *O gedir (getdi)*. *They go (went)*. – *Onlar gedirlər (getdilər)*. Yaxud rus dilində; bu dildə eyni feil indiki zamanda şəxslər üzrə flektiv üsulla, keçmiş zamanda isə analitizmə uyğun təsriflənir: *Яхожу (ходил)* – *Mən getirəm (getdim)* *Мыходим (ходили)* – *Biz gedirik (getdik)*. *Тыходишь (ходишь)* – *Sən gedirsən (getdin)* *Выходите (ходите)* – *Siz gedirsiniz* *Он (она) ходит (ходит(а))* – *O gedir (getdi)* *Они ходят (ходят)*. – *Onlargedirlər (getdilər)* Azərbaycan dilində bu feilin tərcüməsi (gedirəm və ya getdim) təkbəşinə işlədilməklə özündə hərəkətin həm subyektini, həm də zamanını formantlar vasitəsi ilə əks etdirir. Gedirəm (get – sözün kökü, -ir – indiki zaman şəkilçisi, - m I şəxsintəkinin morfoloji əlaməti) dedikdə nümunə gətirilən dillərdəki kimi digər sözlərin (verilən vəziyyətdə şəxs əvəzliliklərinin) işlədilməsinə ehtiyac qalmır. Eləcə də digər şəxslər üzrə təsriflənən nümunələrin hər biri üçün bunları söyləmək olar. Sözün morfoloji dəyişməməsi yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi amorf dillərə məxsusdur. Buna görə də bu əlamətin – analitizmin digər dillərdə mövcudluğu sözdəbu tip morfemlərin orta miqdarı ilə müəyyən edilir (məsələn, ingilis dilində 1,78%, rus dilində 2,4%, sanskritdə 2,6%). Tədqiqatlarda analitik konstruksiyaların funksiyalarına görə üç tipini fərqləndirirlər: morfoloji, leksik və sintaktik. Morfoloji analitik konstruksiyalar morfoloji kateqoriyaları ifadə edən vahid söz formaları kimi təşkil olunurlar. Məsələn, zaman kateqoriyası: *будущее* – yaşayacağam (rus dilində), (I) *will live* – yaşayacağam (ingilis dilində), *gəlir idi, yaşayacaqım* və s.; tərz kateqoriyası: *donub qalmaq, baxa-baxa qalmaq, uzanıb getmək* və s. Sintaktik analitik konstruksiyalar isə üzvlənmiş şəkildə (ayrı-ayrı yazılaraq) cümlənin bir üzvünü ifadə edir. Məsələn, Azərbaycan dilində cümlənin feili *xəbərini* ifadə edən *-a başlamaq* və *-a bilmək* formalı analitik konstruksiyaları misal göstərmək olar: *döndərə bilmək, ala bilmək, qazana bilmək, göstərə bilmək, tələb etməyə başlamaq, döyməyə başlamaq, gəzməyə başlamaq* və s. ... *Cənubi Azərbaycanı bir neçə gün içində xarabazara döndərə bilərlər. ... lakin biliksiz və siyasi düşüncələri olmayan insanların silahları da qələbə qazana bilməz. Sən getməsən də, Atabəy Cənubi Azərbaycanı səfərbərliyə ala bilər. Haman xoşbətlük qapını döyməyə başlamışdır. Hökumətin zülmündən tənqə gəlmiş xalq hökumətə qarşı yazılan rütbəni təkrar edilməsini tələb etməyə başladı. ... bütün diqqətini səfərbərliyə alıb ətrafı gəzməyə başladı.* (M.S.Ordubadi “Qılınc və qələm”) Sintaktik tipli analitik konstruksiyalar sintaktik bütövlərdə digər cümlə üzvü kimi də çıxış edə bilər: *təyin* rolunda çıxış edən analitik konstruksiyalar: *человеквысокого роста (hündür boylu adam) → высокий человек (rus dilində) hündür adam*; *Araz kənarına qədər olan torpaqlar → Araz kənarınadək torpaqlar, mövcud olan əlaqə → mövcud əlaqə* və s. *Gəncədən Araz kənarına qədər olan (kənarınadək) torpaqların hər qarışı bir adamın əlindədir. ... Şirvan şahlığı ilə Aran havalisi arasında olan (arasındakı) əlaqə haqqında yazmaq lazım bilirəm.* (M.S.Ordubadi “Qılınc və qələm”) O da aydındır ki, təyini xarakterli belə analitik konstruksiyalar hərəkət ifadə edən sözə də aid ola bilər. Bu halda həmin konstruksiya cümlənin zərfliyi olacaqdır: *переработать коренным образом (köklü şəkildə dəyişmək) → вкорнепереработать (rus dilində) kökündən dəyişmək*; *təcili surətdə göndərmək, qılınc vasitəsi ilə saxlamaq* və s. *Onları mümkün olursa təcili surətdə (təcili) göndərərsən. ... hazırda üfuzu yalnız qılınc vasitəsi ilə (qılınc və qoşunla) saxlamaq mümkündür. və s.* (M.S.Ordubadi “Qılınc və qələm”) cür dillərdə (analitizmin daha çox xarakterik olduğu dillərdə) morfoloji və sintaktik tipli analitik konstruksiyaların sərhəddi cümlənin iki ayrıca üzvü arsındakı sərhəd kimi mütəhərrikdir. Məsələn, rus dilində zaman kateqoriyasını ehtiva edən *будет работать* (işləyəcək) birləşməsi xarakterinə görə morfoloji konstruksiya olduğu halda, *начнёт работать* (işləməyə başlayacaq) və *начнёт работу* (işə başlayacaq) analitik konstruksiyaları sintaktik xarakterlidirlər. Baxmayaraq ki, hər üç konstruksiyanın ifadə etdiyi məntiqi məna eynidir, onlardan biri morfoloji, digərləri isə sintaktik tipli konstruksiyadır. Digər tərəfdən son iki konstruksiyada cümlə üzvlərinin sayı da fərqlidir: *işləməyə başlayacaq* – bir cümlə üzvü var – xəbər; *işə başlayacaq* – iki cümlə üzvü var – xəbər və vasitəsiz tamamlıq. Leksik tipli analitik konstruksiyalarda isə konstruksiya bütünlükdə sözdüzəldicimənalı ifadə edir. Bir çox hallarda leksik tipli analitik konstruksiyaların ifadə etdikləri mənanı quruluşca düzəltmə olan tək bir sözlə də ifadə etmək mümkündür: *маленький дом (balaca ev) → домик ((rus dilində)); balaca ev → evcik, kiçik kitab → kitabça, qumlu ərazi → qumsal* və s. Qeyd edək ki, analitizmin daha çox inkişaf etdiyi dillər üçün belə konstruksiyalar xarakterik olur.

İBRAHİMOVA LEYLA, MƏMMƏDLİ SÜRƏYYA

Azərbaycan Texniki Universiteti

İNGİLİS DİLİ MƏNŞƏLİ SÖZLƏRİN ALMAN DİLİNDƏ
LEKSİK- SEMANTİK VƏ QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *Alman dili, İngilis dili, leksika, semantika, qrammatika, termin*

In modern German language which were taken from the English language

The words in the modern German language which were taken from the English language and their problems. In this article is spoken about the English words, which are used in modern German language, new meanings of these words and about difficulties which we met during this process.

Keywords: *German language, English, to lexical, semantics, grammar, term*

Qədim zamanlardan başlayaraq dünya dilləri arasında qarşılıqlı və sıx əlaqə mövcud olmuşdur. Bu əlaqə cəmiyyətin tərəqqisi ilə eyni zamanda yaranmış və inkişaf edərək möhkəmlənmişdir. Elmi-texniki, siyasi-iqtisadi və mədəni inkişafın nəticəsində dilə əcnəbi sözlərin daxil olması, lüğət tərkibini zənginləşdirməklə yanaşı, bir sıra problemlər də yaradır. Bu mövzudan danışarkən alman dilinin lüğət tərkibində xeyli əcnəbi sözün olduğunu qeyd etmək lazımdır. Belə sözlər zaman keçdikcə fonetik və qrammatik qanunlara uyğunlaşır və həmin dilin lüğət tərkibinə daxil olur. Sözlərin bir dildən başqa dilə davamlı və ya müvəqqəti qəbul edilməsi və uyğunlaşması hər bir dilin ifadəliliyinə aiddir. Alman dilinin denqışləşməsi, yəni lüğətin (anqlisizmləşməsi) söz mənalarının, işarə qoyuluşunun və qrammatikanın, hətta cümlə quruluşunun və üslubunun dəyişməsinə gətirib çıxarır. «Dengisch» şübhəsiz alman dilinin tez-tez saxta anqlisizmlərin təsiri nəticəsində yaranan ifadə vasitəsidir. Denqışləşmə hal-hazırda alman dilçiliyinin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Araşdırmalar nəticəsində aşağıdakı yeddi faktorun dil dəyişmələrinə təsiri müəyyənləşdirilmişdir:

1. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının hegemonluğu altında iqtisadiyyat və turizmin qloballaşması;
2. Əsrlər boyu Böyük Britaniyanın ən qüdrətli dövlətlərdən biri olması, Amerika mədəniyyətinin təqlidi, daha çox azadlığa və inkişafa olan ehtiyac;
3. Modernləşmənin simvollaşması, ictimai-iqtisadi, texniki və mədəni inkişaf;
4. ABŞ-ın siyasi və iqtisadi innovasiyanın dayağı olması;
5. İngilis dilinin istifadəsinin artıq adət halına keçdiyi ABŞ və digər ingilis dilli ölkələrin təhsil ocağı olması;
6. Gülünc purizmin yenidən dirçəlməsi qorxusu;
7. İngilis dilində olan sözlərin tərcümə edilməsi tənbəlliyi.

Denqışləşmə cəmiyyəti sosial və siyasi təbəqəyə ayrıldığından məhdudlaşdırılması daha məqsədəuyğundur. İmkan daxilində alman dilinə məxsus və uyğun olan ifadələr və sözlər düzəltmək lazımdır. Çünki hər bir dil daim dəyişilən həyat tərzinə uyğunlaşdırılmalıdır. Avropa və qlobal təhsil siyasəti insanların iki və üç dilliliyinə imkan yaradır. Ana dili və ingilis dilindən başqa hər bir insan dövlət dilini və qonşu ölkənin dilini öyrənə bilər. Yer üzündə hər bir insanın ingilis dilini birinci və ikinci xarici dil kimi öyrənməyə şansı var. İş bazarında, mədəniyyətlərarası mübadilələrdə yaranan əlaqələrdə sosial-iqtisadi imtiyazlar əldə etmək üçün eyni şansları dilə aid etmək olmur. Burada yalnız qəbuledilən sözlər, onların mənaları deyil, həm də qrammatik, sintaktik və stilistik vərdişlər müzakirə obyektinə çevrilir. İngilis sözləri alman sözlərinə müxtəlif yollarla keçir. Bəzi sözlər xarici söz kimi dəyişilmədən qəbul edilir və o şəkildə də tanınır.

Məsələn: *das Congress Center*.

Bəzi sözlər isə bütün formaları ilə almanlaşır.

Məsələn: elektron poçtla göndərmə **mailen** adlanır.

Məsələn: *Herunterladen – downloaden. Cakes – der Keks*.

Bəzi sözlər bir çox almanlar tərəfindən ingiliscə yazılır, amma almanca tələffüz olunur.

Məsələn: *City – Zitti; Computer – Komputer*.

İlk vaxtlar deyilən söz yazılışından daha önəmli əhəmiyyət kəsb etdiyindən alman yazı versiyası danışmaq versiyasına uyğunlaşdırılırdı. Müasir alman dilinin düzgün yazılış qaydalarında xeyli sayda almanlaşmış xarici söz var. Bu gün Almaniya *Natioln* sözü altında *ein Staatsvolk (dik Gesamtheit aller*

Staatsbürger) və ya hərdən *ein Land* kimi başa düşülür. *Nationalität* deyəndə hansı dövlətə mənsubluğu anlaşılır. Hazırda *Denglisch* adlanan sözlərdə *Dativ* və *Genitiv* halları get-gedə itməyə başlayır.

Məsələn: *Man gibt dem Präsident die Hand, die Sitzungsdauer des Pardaments verkürzt sich untern Umständen nicht nur das Wort.*

Der Laden Heinrichs - Heinrich's Boutique, Heinrichs Geschäft - Heinrich's Shop.

Anqlisizmlər (əsasən isim və isimləşmiş feillər, *e-mail; computer, laptop*) və ya ingilis dilindən götürülmüş cümlə və ibarələr (*Liebe mache von, to be make love*) və formalardır. «*Denglisch*» *Deutsch* və *Englisch* sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Denqlışdən yalnız o zaman danışmaq olar ki, yalnız isimlər deyil, həm də ingilis dilindən feillər və sifətlər də alman dilinə keçmiş olsun.

Əsas faktlardan biri odur ki, alınma sifətlər və feillər isimləşərkən alman fleksiya sisteminə daxil olmalıdır.

Məsələn: *die/das E-Mail, die E-Mails, der Server, die Server.*

İngilis dilinin qrammatikası alman dilinin qrammatikasından fərqləndiyi üçün tez-tez ingilis dilindən alınma sözlərdə hallanmada və sözlərin cinsinin təyin edilməsində qeyri-müəyyənlik meydana çıxır. İngilis dilindən tərcümədə çox zaman eyni mənanı verməsə də formal şəkildə uyğun gələn alman sözlərindən istifadə olunur.

Məsələn: *Novelle-novel* (ingiliscə *roman* deməkdir).

Hər bir dildə normal proses olan məna dəyişmələri gündəlik danışq dilinə tərcümələrdə daha geniş vüsət almışdır. Alman dilində uyğun ekvivalentin olub-olmadığını yoxlamadan anlaşılmaz yeni sözlər yaran bilər.

Məsələn: *Nonproliferationsvertrag* (ing. *non-proliferation treaty*)

Əslində isə 1960-cı ildən bəri *Atomwaffensperrvertrag* sözü mövcuddur və işlənir. Anqlisizmlərə ingilis dilinin daha çox hökmran olduğu iqtisadiyyat, elm, pop musiqi, informatika sahələrində olduqca çox rast gəlinir.

Məsələn: «*Ich musste die Harddisk neu formatieren, weil der falsch gesteckte Jumper zur data corruption geführt hat und der Computer gecrasht ist*».

Anqlisizmlərsiz bu cümlə aşağıdakı kimi səslənərdi:

«*Ich musste die Festplatte neu formatieren, weil der Daten durch eine falsch gesetzte Steckbrücke wurden und der Rechne abgestürzt ist*».

Marketinqdə də tez-tez səslənməsi gözəl olan ilkin məna və tərcüməsi aydın olmayan başlıqlardan istifadə olunur. Elə bu şəkildə də yeni istehsal prosesində vahid məhsul adları yaranır. Əvvəllər sahə və sosial jarqonlardan götürülmüş sözlər yazılışına görə alınma dilinə uyğunlaşdırılırdı. Buna bariz nümunə olaraq *Couvert* (Kuvert), *Cakes* (Keks) və *Disquettes* (Disketten) və başqalarını misal göstərmək olar. Bu gün isə sözlərin alman dilinə uyğunlaşdırılmasından yan keçilir. 1980-ci illərdə təklif edilmiş «*Komputer*» sözü öz təsdiqini tapmadı. Hazırda alman dilində *Computer* sözü ilə yanaşı *der Rechner* sözü də mövcuddur. İngilis mənşəli sözlər iqtisadi müəssisələrin səyi və ingilis dilinə olan meylin nəticəsi olaraq reklam, iqtisadiyyat və mətbuat vasitəsilə alman dilinə daxil olmuşdur. Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, iqtisadiyyat və əhalinin böyük bir hissəsi bu inkişafa uyğunlaşmışdır. 1990-cı ildən bəri ingilis sözlərinin həyatın bütün sahələrinə daxil olması nəticəsində internetin sürətlə yayılması baş vermişdir.

İngilis dilində alınan sözlərin spesifik kontekstdə işlədilməsi zamanı praqmatik kontekstə fikir verilməzsə, semantik dolaşılığa gətirib çıxarır. Məsələn: *Rückack – Umhängetasche, Body bag – Leichensack* və s.

Cəmiyyətin qloballaşması, texnika və elmin nailiyyətləri, ingilis sahə anlayışları, bir tərəfdən alman dilinin yeni yaşam tərzinə uyğunlaşması, digər tərəfdən ingilis dilinin birinci xarici dil olmasına gətirib çıxarır. İngilis sözlərinin alınması və uyğunlaşması alman dilinin aktual inkişafını ifadə edir. Bu inkişaf çərçivəsində alınma sözlər almanlaşır, qrammatik – cins, cəm sonluğu, ümumi qəbul edilmiş məna və kontkets əldə edir.

Məsələn: *Ich habe «gedownloadet»* (və ya *geupdatet*) düzgün forması olan «*Ich habe cowngeloadet*» cümləsilə eyni səviyyədə işlənir (*down-herunter, geloadet-geladen*).

İngilis dilinin qrammatik konstruksiyasının alman dilində işlənməsinin özü bir fenomendir. Bunlan ingilis dilində olan mətnlərin qeriy-professional tərcüməsi vasitəsilə, aşağı səviyyəli ingilis və amerikan film sinxron tərcümələri ilə yaranır.

Məsələn: *this makes sense – das macht Sinn – das macht Sinn* (das hat Sinn, das ergibt Sinn, das ist sinnvoll, das ist vorteilhaft, das ist plausibel).

- *I find you a ... - ich finde dich einen ... (ich halte dich für einen ..., für nicht bist du ein...)*

- *In 1968 (im Jahre 1968 və ya yalnız 1968)*

- *to remember sth. – Etwas erinnern, ich erinnere etwas (sich an etwas erinnern. Ich erinnere mich an etwas)*

- *in English/German – in Englisch/in Deutsch (auf Englisch və ya «im ENglischen», «im Deutschen»)*

- *in Iraq, Iran – in Irak, in Iran (im Irak, im Iran)*

- *Not really – nicht wirklich (eigentlich nicht əvəzinə)*

Alınma sözlərdə çox zaman alman dilinin qrammatik strukturu itir və ingilis dilinin strukturu ilə əvəz edilir. «*Sinn machen*» və təsirli feil olan «*erinnern*» feilinin işlənməsindən hiss olunur ki, bu ifadələr əvvəllər də alman dilində işlənməmişdir. Bu adı çəkilən formalara əbədi qaydalar sistemində də rast gəlinir. Dənqlişin əleyhinə olanlar fikirləşirlər ki, köhnə formalar getdikcə məhv olur və yalnız bu gün istifadə olunan dil həlledici rol oynayır.

İngilis dilinin təsiri orfoqrafiyadan da yan keçməyib.

Məsələn: apostrofla ayrılan «s» sonluğu

- *Genitivdə - Angela s Frittenbude*

- qısaltılmış sözlərin cəmində, «*LKW*»s

Başqa bir misalda ingilis dilinə sonu *y* ilə bitən isimlərin cəm formasına alman dilində olan mətnlərdə də rast gəlinir. *Hobbys* və *Babys* əvəzinə *Hobbies* və *Babbies*. Dilçilikdə daima təsir və dəyişikliyə məruz qalma fikri heç də mübahisəli fikir deyil. Tam «təmiz» və «ən yaxşı» dil olmayıb.

İSAYEVA RƏVANƏ

Bakı Slavyan Universiteti

AZƏRBAYCAN DİLİNİN MÜASİR TERMINOLOGİYASINDA TERMİNLƏRİN SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *termin, terminologiya, texnika, elm, söz*

Specific features of terms in terminology of modern Azerbaijani language

Terminology is the study of terms and their use. Terminology differs from lexicography. As it involves the study of concepts, conceptual systems and their labels (terms), whereas lexicography studies words and their meanings. As science a growing number of terms in language. The article deals with the specific features of terms in Azerbaijani language.

Keywords: *Terminology, term, technology, science, words*

Terminologiya lüğət fondunun aktiv inkişaf edən tərkib hissəsi olmaqla bərabər, cəmiyyətdə, eləcə də, elmdə və texnikada olan inkişafı və dəyişiklikləri özündə əks etdirir. Terminologiya müəyyən elm, texnologiya və istehsal sahəsinin anlayışlar sistemində elmi anlayışları dəqiq və birmənalı adla ifadə etmək üçün istifadə edilən söz və söz birləşmələrin məcmusudur. Terminologiya terminlər məcmusudur. Uzun müddət bir çox linqvistlər terminologiyayı leksikologiyanın bir qolu kimi öyrənmiş, ayrıca bir elm sahəsi hesab etməmişlər.

Terminologiya terminləri aşağıdakı mənaları özündə ehtiva edir :

✓ Terminologiya — elmin, texnikanın, incəsənətin, ictimai həyatın, istehsalın müəyyən bir sahəsinə məxsus terminlərin məcmusu (texniki terminologiya, ədəbiyyat terminologiyası, musiqi terminologiyası, ictimai-siyasi terminologiya, tibb terminologiyası);

✓ Terminologiya — dilçiliyin terminoloji leksikasını, onun inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənən bölməsi;

✓ Terminologiya — müəyyən bilik sahəsinin terminlər məcmusu.

Termin terminologiyanın əsas vahididir. Termin anlayışı XX əsrin əvvəllərində elm kimi yaranmağa, formalaşmağa başlamışdır. “Termin” anlayışının müxtəlif izahları, qaydaları mövcuddur. “Termin” anlayışı dilçi alimlərin, tədqiqatçıların araşdırmalarında müxtəlif qaydalar şəklində verilir. Termin latın sözü olub (“terminus”) – hədd, sərhəd, son mənasını verərək, hər hansı elm, texnika, texnologiya, incəsənət və digər sahələrdə bəzi anlayışların adını bildirən söz və ya söz birləşməsidir. “Termin elmin, texnikanın, incəsənət anlayışlarını, təbiət və cəmiyyətdə baş verən hadisələri, istehsalat proseslərini bir-birindən fərqləndirmək üçün onlara verilən səciyyəvi addır”(1, s.268) “Termin ideal dərəcədə abstrak, birmənalı, ekspressivlikdən kənar olması, məntiqliliyi və sistemliliyi ilə ümumişlək sözlərdən seçilir” (2, s. 3).

Müəyyən sahədə peşəkar biliklər sisteminə daxil olan anlayışların adları terminlər hesab olunur. Hər bir sahənin terminləri elm və texnikanın inkişafı nəticəsində zənginləşir. Hər terminin öz dəqiq elmi tərifli var. Terminlər - predmetlərin, obyektlərin, hadisələrin, onların xassələrinin və əlaqələrinin bu sahə üçün xarakterik olan xüsusi ixtisaslaşdırılmış, məhdudlaşdırıcı təyinatı kimi çıxış edir (5).

Texnologiyanın inkişafı, ayrı-ayrı sahələrin formalaşması ilə ortaya çıxan anlayış və məfhumların adlandırılması üçün dilimizdə terminlərin yaranmasını şərtləndirir. Bu səbəbdən 23 may 2012-ci il tarixli Prezident sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair” Dövlət Proqramında Azərbaycan dilində terminologiya sisteminin formalaşması zəruri addımlardan idi. Sərəncama əsasən, Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı sahəsində işlərin tənzimlənməsi və koordinasiya edilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyası yaradılmışdır (6). Proqram çərçivəsində bir sıra mühüm vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur. Azərbaycan dilində termin və anlayışlardan istifadə və ya tərcümədə vahid qaydalar və təkvariantlılığın təmin olunması, vahid terminlərdən istifadə qərarlaşması; dəqiq tərcümənin təmin olunması, müxtəlif sahələrin termin lüğətlərinin hazırlanması türk dillərinin (Azərbaycan dilinin də) yeni söz və termin yaratmaq imkanlarından daha geniş istifadə edilməsi və bu kimi məsələlər qarşıya qoyulan vəzifələrdən idi.

Müasir Azərbaycan dilinin leksikasının formalaşma və inkişaf xüsusiyyətləri terminlər üçün xarakterik cəhətlərdəndir. Azərbaycan dilində də terminologiyanın yaradılması və zənginləşdirilməsi üçün ən əlverişli yol dilin daxili imkanları əsasında terminlərin, termin-söz birləşmələrinin yaradılmasıdır. Lüğət tərkibinə daxil olan hər sözü termin hesab etmək olmaz. Terminlərin əsas cəhəti onun elmlə, elmi konsepsiya ilə bağlı olmasıdır. Məsələn:

Flora- Müəyyən edilmiş coğrafi ərazidə rast gəlinən bitkilər.

Fauna-Müəyyən edilmiş coğrafi ərazidə rast gəlinən canlılar.

“Terminlərdə tədqiqatçıların müşahidə etdikləri əsas cəhət elmi-texniki faktların nəzəri dərkə öz əksini tapmasıdır. Bunun nəticəsində terminoloji adlandırma ilə bu və ya digər biliklər sahəsinin terminləşən anlayışları arasında sıx əlaqənin yaranması meydana çıxır. Bununla yanaşı, həm də termin öz zahiri cəhəti (fonetik qabığı) baxımından yarandığı və ya digər dildən alınmasından asılı olmayaraq, işləndiyi dilin qanunauyğunluqlarına tabe olan söz kimi meydana çıxır” (4, s.21).

Məsələn; Tullantı poliqonu - Tullantı materiallarının basdırılmaqla kənarlaşdırıldığı yer.

II növ təyini söz birləşməsi şəklində olan terminin I tərəfi milli, II tərəfi isə alınmadır. Quruluşca Azərbaycan dilinin qanunauyğunluqları tabedir.

Termin məhdud və təsbit edilmiş məzmunu malik olmalıdır. Belə ki, kontekstdən asılı olmayaraq, terminin vahid bir mənası olmalıdır. Terminlər mümkün olduğu qədər dəqiq, birmənalı, obyektiv olmalıdır. Bir sənət əsərindəki bütün sözlər ya da simvollar cürbəcür yozula və bu yozumlardan cürbəcür mənalar çıxarıla bildiyi halda, bir terminin mənası kontekstdən, oxucunun yozumundan, duyğularından və başqa assosiasiyalardan asılı deyildir. Adi sözlərin bəzilərinin mənasını kontekstdə dəqiqləşir. Bunun üçün müqayisəsinə baxaq:

Lizinq – *istehlakçının sifarişi əsasında əmlakı satın almaqla onu istehlakçıya orta və uzun müddətə icarəyə vermək məqsədi ilə həyata keçirilən xidmət növü.*

Ratifikasiya (lat. *ratificatio, ratus* – təsdiq edilmiş + *facere* – etmək) – *dövlətin ali hakimiyyət orqanının həmin dövlətin müvəkkili tərəfindən bağlanmış beynəlxalq müqaviləni təsdiq etməsi. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 95-ci maddəsinin 4-cü bəndinə əsasən dövlətlərarası müqavilələrin təsdiqi və ləğv edilməsi hüququ Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə məxsusdur.*

Çəkmək - 1) *Bir şeyi tutub özünə və ya başqa bir tərəfə dartmaq - İpi çəkmək;* 2) *Dartmaq, tutmaq - Ətəyindən çəkmək;* 3) *Örtmək, bağlamaq - Pərdəni çək;* 4) *Yemək üçün xörəyi qablara qoymaq - Xörək çəkildi;* 5) *Davam etmək, vaxt aparmaq - Gəzinti iki saat çəkdi.*

“Lizinq” və “Ratifikasiya” sözləri termin olduğu üçün onların mənalarını izah edərkən cümlə daxilində işlətməyə gərək olmur. Bu sözlər cümlə kontekstində də eyni məzmununda olub, eyni mənani ifadə edir. “Çəkmək” sözünün isə bir neçə mənası olduğu üçün kontekstdə dəqiqləşməsi labüddür.

Terminlər, adətən, təkmənalı olur. Termin hər hansı ümumişlək sözlə eynilik təşkil edə bilər, amma bu söz terminologiya sisteminə təkmənalılıq qazanır. Ümumişlək sözlərin terminləşməsi və ya terminin ümumişlək leksikaya keçməsi daimi və fasiləsiz dilçilik hadisəsidir. Bu isə texnikanın və elm sahəsinin daima inkişafda olması ilə əlaqələndirilir. Bu zaman terminləri ümumişlək sözlərdən fərqləndirilməsi çətinləşir, məsələnin aktual problemlərini ortaya çıxarır. Tədqiqatçı Sayalı Sadıqova bu məsələyə T.L.Kandilakinin və E.M.Qalkina-Federokun fikirlərini sitata göstərərək aydınlıq gətirir. T.L.Kandelaki qeyd edir ki, “termin adı altında elə sözlər var ki, onlar öz definitiv mənasını uyğun anlayışlar sisteminə tapmış olsun” (4, s.24). Bir termin definisiya (tərifini vermə) yolu ilə yaranır. “Definisiya” sözünün hərfi mənası

hüdüdləndirmə, sərhədləmək, sərhədlərini çəkmək deməkdir. Qalkına yazırdı ki, “Biz o sözü termin adlandırırıq ki, ona elm, texnika və incəsənət sahəsində tam şəkildə müəyyən edilmiş hər hansı bir anlayış müvafiq gəlir. Göründüyü kimi, termin yalnız elmi anlayışları deyil, ictimai-siyasi hadisələrin anlayışlarını da ifadə edən leksik vahidlərdir” (4, s. 24).

Tədqiqatçı İkrəm Qasımov ümumişlək sözlərlə omonimlik daşıyan terminlərin yaranma prosesinin müxtəlif yollarını qeyd edir: “Belə ki, bir çox hallarda ümumişlək leksik vahid bu və ya digər semantik xüsusiyyətlərinə görə terminoloji məna qazanır və beləliklə də terminləşir. Bu zaman da eyni leksik vahidlərin omonim mənaları meydana çıxır” (3, s. 61). Ümumişlək sözləri hər kəs başa düşür, amma terminləri müəyyən peşə və ixtisasla bağlı şəxslər anlayır. Məsələn, “sifət” - üz mənasında hər kəs başa düşür. Amma dilçilikdə işlənən, nitq hissələrindən biri olan “sifət” terminini bu sahəni öyrənən şəxslər bilir. Lakin peşə fəaliyyətləri ilə bağlı olan sözlərin hamısını termin hesab etmək olmaz. Peşə ilə bağlı elə sözlər var ki, yalnız dialektlərdə, müəyyən coğrafi arealda işlənir, bu zaman həmin sözlər termin olmur. Elə sözlər də var ki, hər kəs tərəfindən anlaşılrsa da, müəyyən sənət sahələrində xüsusi funksiya daşıyır. Məsələn, “ürək” sözü tibbdə orqan adı kimi termin olaraq işlədilir.

Dilimizdə işlənən bir qism terminlər alınma, bir qismi tərcümə, bir qismi isə milli sözlərdən yaranır. Bir çox terminlərin sətri tərcüməsi ilə onun başa düşdüyümüz mənası bir-birinə uyğun gəlmir. Bizə lazım olan əslində sətri tərcümə deyil, başa düşdüyümüz mənadır. Tərcümə edərkən söz və ya söz birləşmələri alınma və ya milli ola bilər. Bəzən isə mürəkkəb söz və söz birləşməsi şəkildə olan terminlərin bir tərəfi alınma, digər tərəfi milli olur. Məsələn,

Rixter cədvəli - Hər hansı zəlzələnin dərəcəsini göstərən cədvəl (7).

Vibroaləklər - Dövr etdirilən qazma məhlulundan süxur şlamlarının xaric edilməsi üçün istifadə olunan ələk/süzgəc (7).

Bütün bunlarla yanaşı, onu da qeyd edək ki, terminlər bütün dillərdə olduğu kimi Azərbaycan dilinin leksikası ilə bağlı olduğu üçün istər fonetik, istər qrammatik qanunauyğunluqlarına tabe olur.

Ədəbiyyat:

1. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı: Maarif- 1989, 394s.
2. Qasımov İkrəm. Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları. Bakı: "Nurlan", 2000, 216 s.
3. Qasımov İ. Azərbaycan terminologiyasının əsasları. Bakı, Kitab aləmi, 2011, 220 s.
4. Sadıqova Sayalı. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı: Elm, 2011.- 378 s.
5. Tanrıverdi PAŞA. Azərbaycan dilində iqtisadi termin yaradıcılığının vacib prinsipləri / Xalq qəzeti. N16. 07.03.2016.
6. <http://president.az/articles/4934>
7. <http://www.emdk.gov.az/kadastr/index.php/az/terminl-r-lueg-ti/266-terminl-r-luezh-ti>
8. <https://www.terminologiya.org/3.htm>

İSMAYILOV RAUF

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

CƏFƏROV RADİQ

Azərbaycan Texniki Universiteti

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNDƏ İŞLƏNƏN AVROPA MƏNŞƏLİ BEYNƏLMİLƏL TERMİNLƏR HAQQINDA

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, lüğət tərkibi, beynəlmiləl terminlər, inkişaf*

With the international words of English origin, their etymology and use Azerbaijani

The article deals with the international words of English origin, their etymology and use Azerbaijani, also their roles and meanings in simple sentences. The article deals with international lexis in modern European and analyses the ways of the appearance of the international words in European and points of view of the well-known scientists-linguists. In modern linguistics the mutual relation between the borrowed and native words in unilateral processes.

Keywords: *Azerbaijan language, composition of dictionary, international terms, development*

Dilin lüğət tərkibinin bir sahəsi olan və onun inkişafı prosesində müəyyən əhəmiyyətə malik olan beynəlmiləl sözlərin semantikasının öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlmiləl sözlər müxtəlif dövrlərdə dilimizə daxil olaraq onun milli sözləri ilə yanaşı müəyyən tarixi inkişaf mərhələlərindən keçib,

hal- hazırdakı vəziyyətə gəlib çıxmışdır. Bu sözlərin mənşə və məna cəhətdən öyrənilməsinin dilimizdə həm elmi həm də praktik əhəmiyyəti vardır. Sözlərin etimologiyası məfhumuna sözlərin yaranması, ilkin forması, ən qədim mənası, həmçinin onun başqa dillərdə uyğun əlaqəsi aiddir.

Məsələn, *nostril* sözünün etimoloji analizi göstərir ki, o iki sözün əsasında ibarətdir: *nose-burn tril-dəlik*. İzahı isə “burun dəliyi”dir.

Nose sözü qədim ingilis sözü olan *nosu*-dan başlanğıc götürmüşdür. Alman dilində bu söz *nose*, İsveç dilində *nasa*, danimarkalılar *nase*, norveçlilər *nase* şəklində işlədirlər.

Hind Avropa dillərində: latın *nasus*, fransız *nez*, italyanlar *nose* ruslarnos kimi işlədirlər. Beləliklə, *tril* mənşəyinə görə ingilis sözüdür. Dilin təkamülündə eyni kökdən olan sözlər müxtəlif yollarla inkişaf edərək elə məna kəsb edirlər ki, bu sözlərin ilkin mənası itir. Müasir dildə həmin sözlər bir-biri ilə bağlı olmayan genetik sözlər kimi qəbul edilir.

Məsələn, müasir ingilis dilində *birth-doğulma, born-doğulmuş və to bear-aparmaq* eyni kökdən olan sözlərdir. Bu halda ancaq etimoloji analiz onların eyni olmasını təyin etməyə imkan yaradır.

Sözlərin etimologiyasını təyin etmək üçün tədqiqatçılar tarixi müqayisə metodundan istifadə edirlər. Lakin tədqiqatçıların ixtiyarında olan materiallar bütün sözlərin etimologiyasını təyin etməyə imkan vermir.

Məsələn, *loq, bird, piq, big* sözlərinin etimologiyası bu vaxta qədər məlum deyil.

Alınma terminlərinin semantik inkişafı müxtəlif dillərdə onların tarixi inkişafı ilə əlaqədar olaraq müxtəlif şəkildə olmuşdur. Ayrı-ayrı dillərin beynəlmiləl sözlərin semantik quruluşunda olan milli xüsusiyyətləri onu göstərir ki, heç bir dildə sözlərin təcrid olmuş halda yaşamağı mümkün deyil, əksinə, o hansısa semantik qrupa daxildir.

Bu və ya digər dillər üçün ümumi olan beynəlmiləl və alınma sözlərin xüsusiyyəti odur ki, onların arasında olan semantik fərqlər, müqayisə olunan dillərin hüduqlarından kənara çıxır.

Müqayisə olunan dillərin ən azı birində, çox vaxt hər ikisində beynəlmiləl söz mənşəcə əcnəbi söz olur. Mənşəcə əcnəbi olan bu söz isə müqayisə olunan dillər üçün ümumi olur. Bu zaman həmin sözlərin müqayisə edilən dillərin bir-birindən və ya üçüncü dildən olmasının fərqi olmur. Lakin genetik ümumiliyə baxmayaraq, bu söz mənasına görə öz «həmcinsindən» fərqlənə bilər. Semantik uyğunsuzluq sözlərin tərkibində əsas anlayışın mənasından da asılıdır.

Uyğunsuzluğun pozulması əsasən mücərrəd anlayış kəsb edən ifadələrdə çoxluq təşkil edir. Çünki mücərrəd məfhum əşya anlayışın verən ifadələrdən dayağına (özülünə) görə fərqlənir.

Beynəlmiləl sözlər xalqın ictimai həyatı, məişəti, mədəniyyəti, iqtisadiyyatı və mənəviyyatı ilə əlaqədar olaraq müxtəlif dillərdə bir dildən digər dilə keçərək müxtəlif məna çalarları ifadə etmişdir. Beynəlmiləl sözlərin məna xüsusiyyətlərinin inkişafı müqayisə edilən dillərin hər birinə məxsus olan spesifik daxili inkişaf qanunlarından asılıdır. Bu və ya digər beynəlmiləl sözlərə aid spesifikasiyalar odur ki, onların semantik fərqlənmələri müqayisə olunan dillər çərçivəsindən uzaqlaşaraq ilk mənəvi ilə tutuşmuşdur. Sözlərin mənşəyinə görə eyni dildən alınmasına baxmayaraq, o hər bir dildə semantika görə ilk mənşəyindən fərqlənə bilər. Əgər sözlərin hansı dildən alınması o sözlərin mənşəyində görürüksə, həmin bütün mənaların isə ilk mənşəyindən axtarmaq olmaz. Söz bir dildən digərinə bütün mənaları ilə keçmir. Hər hansı bir dil digərindən ona lazım olan sözləri götürür. Müəyyən bir dildə olan alınma söz öz etimologiyasından fərqli olaraq həmin dilin daxili inkişaf qanunları əsasında mənasını genişləndirə bilər.

Bu da hər bir dil üçün lazımi şərait və imkandan asılıdır. Bir sözlərin müxtəlif dillərə keçməsi xalqların tarixi inkişafı nöqtəyi nəzərdən bir-biri ilə əlaqələrindən asılıdır. Mədəniyyət, elm, texnika cəhətdən inkişaf etmiş dövlətlər daha çox mədəni, ticarət, texniki, iqtisadi və siyasi əlaqədə olurlar. Hər bir dil öz inkişaf prosesində müxtəlif amillər əsasında lüğət tərkibini zənginləşdirir. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində o dilin daxili inkişaf qanunları mühüm rol oynayır. Hər bir dil öz daxili yaradıcılığı hesabına zənginləşib inkişaf edir. Beynəlmiləl sözlər də dilin zənginləşməsində rol oynayır və onun leksikasının müəyyən bir sahəsini əhatə edir. Bütün dillərin söz ehtiyatının zənginləşməsində sözlərin müxtəlif məna çalarlıqları kəsb etmələrini, onların dar məna çərçivəsindən çıxaraq öz mənalarını genişləndirmələrinin də mühüm əhəmiyyəti vardır.

Uzun və mürəkkəb tarixi proses nəticəsində söz öz mənasını genişləndirərək yeni mənaları kəsb edir. Əgər söz əvvəllər bir predmetin adını bildirirdisə, sonradan onun mənası genişlənir, mənastrukturası mürəkkəbləşir və bunun da nəticəsində həmin söz bir neçə məfhumu əks etdirməyə qadir olur. Məsələn, *briqada, avanqard, kəmər* və s. bütün dünya dillərinə, o cümlədən ingilis və Azərbaycan dillərinə ən erkən daxil olan beynəlmiləl sözlərdən latın-yunan sözlərini göstərmək olar. Məhz bu səbəbdən də latın-yunan mənşəli sözlərin formalaşmasında daha böyük dəyişiklik baş vermişdir. Bu mənşəli sözlərin əksəriyyəti öz ilk mənalarında demək olar ki, dildə *az* işlədilir. Bu bəzi sözlər öz mənşəyindən ayrıldıqdan sonra onların böyük bir qismi əvvəlki mənanı heç də indiki dövrdən digər dillərdə saxlamamışdır. Bunlar dünyanın

müxtəlif dillərində müxtəlif mənalar kəsb etmişdir. Bu nöqteyi nəzərdən belə sözlərin bir neçəsinin mənə xüsusiyyətləri ilə tanış olmaq məqsəduyğundur.

Latın dili mənşəli *auditoriya* (auditorium - dinləmək üçün yer) sözü öz mənşəyindən uzaqlaşaraq müxtəlif dillərdə çoxmənalılıq kəsb etməklə ilk mənasını da müəyyən qədər saxlamışdır. *Auditoriya* sözü istər müasir Azərbaycan, istərsə də ingilis dillərində auditoriya - məruzə oxunan zal, otaq, dinləyici, məruzəyə, mühazirəyə qulaq asanlar mənasında işlədilir. Bu sözün Azərbaycan dilində *dinləyici*, *tamaşaçı* mənalarına da rast gəlmək olar. Bu sözün müxtəlif mənalarına həm tərcümə, həm də bədii ədəbiyyatda rast gəlmək olar.

Atmosfer (yunanca atmes-hava, sfera-mühit), ingiliscə *atmosphere*, fransızca *atmesphere*, rusca *atmosfera* sözü də öz inkişafında müxtəlif mənə dəyişikliklərinə uğramışdır. Bu söz Azərbaycan dilinə yeni bir mənə ilə - *yeri bürüyən hava təbəqəsi; təzyiq vahidi, mühit, şərait* mənalarında işlədilir. Göstərilən mənalar demək olar ki, rus, ingilis, fransız dillərində də öz əksini tapır. Bu sözün məcazi mənada işlədilməsinə danışıq dilində olduğu kimi, yazılı ədəbiyyatda da rast gəlmək mümkündür.

Not (nota) latın *nota* — *nişan, qeyd*; ingilis *note*, fransız *note*, rus *nota* sözü müasir Azərbaycan dilinə musiqi notlarını göstərən qrafik işarə - mahnıda hər hansı bir səs, səsdə ahəng; *nota* (diplomatik) bir hökumətin başqa hökumətə diplomatik müraciət mənalarında geniş işlədilir.

Bir sözün Azərbaycan dilində bir neçə mənəsi varsa, ingilis dilində onun daha çox mənəsi var. *Note* sözünün ingilis dilindəki mənalarına misal göstərmək olar: diqqət yetirmək və xatırlamaq; ton; keyfiyyət (səsin); Qeyd; qısa məktub.

Qeyd etmək lazımdır ki, *note* sözünün ingilis dilindəki birinci mənəsi olan qeyd sözü Azərbaycan dilində də əvvəlləl işlədilmişdir. Bu mənə Azərbaycan dilinə rus dilinin təsiri ilə deyil, ingilis və fransız dilinin təsiri ilə birbaşa daxil olmuşdur. Hal-hazırda bu sözün *qeyd* mənasında işlənməsinə Azərbaycan dilində təsadüf olunmur. Həmin sözün müxtəlif mənələrdə işlədilməsinə təsadüf etmək olar.

Ümumi danışıq dili leksikası xüsusi terminologiya hesabına müəyyən dərəcədə zənginləşir. Hər bir dildə yeni bir kəşfin adını ifadə edən söz digər dillərdə ona ekvivalent olmadıqda o söz olduğu kimi həmin dillərə də keçir və məhdud çərçivəyə - bir məfhumu ifadə etməyə xidmət edir.

Alınma söz müxtəlif müəlliflərin əsərlərində və müxtəlif mənbələrdə rast gəlsə və bu zaman alınma sözün semantikasi haqqında əlavə izah verilsə, onda həmin sözün semantik mənimsənilmə dövrünün başlanması haqqında danışmaq olar. Alınma sözün dildə istifadə olunma tezliyi artdıqca onun yeni dilin leksik- semantik sistemində uyğunlaşma dərəcəsi artır. Alınma söz dildə işləklilik və yeni semantik çalar qazandığı zaman özünün əvvəlki mənasını da saxlayır.

İngilis dilinin hörmət mənasında işlənən müraciət fonnaları, titulları tərcümə yolu ilə Azərbaycan dilinə keçmişdir (*ser, ledi, miledi, lord, mister, miss, missis, centlmen*). Belə hallarda nə ingilis titulu, nə də hörmət mənasında müraciət semantikasi əsas götürülmür. Əksinə, onların işlənməsi istehza anamlı müraciət yaradır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, alınmalar yeni əşya və anlayışlara ad vermədən istifadə olunur. Alınmaların belə tətbiqi obyekt dildə mənbə dilin sözün əsasında leksik vahidin yaranmasını gerçəkləşdirir. Bu yeni söz isə mənbə dildə olmur: «*Mətbəxə və hamamlarınızda metlax və kafeilləri mister Fikslə yapışdırın! Mister Fix*» >> *davamlılığın və dayanıqlılığın təminatçısıdır* >>.

Metlax və kafeillərin yapışdırılması üçün istehsal olunan xüsusi tikinti materialının adı ingilis dilindən alınma sözlər əsasında yaradılmış söz birləşməsidir. Qeyd olunan söz birləşməsi (mister Fix) ingilis dilində material adı kimi işlənmir.

Alınma sözlərlə dilin öz sözləri arasında sintaqmatik əlaqələr nəticəsində alınma sözün semantikasi dəqiqləşir, aydınlaşır, diğər dayayıcıları arasında yayılır. Alınma söz yeni dilin leksik-semantik və qrammatik sistemində uyğunlaşır. Söz müxtəlif leksik, frazeoloji sintaktik birləşmələrdə istifadə olunur, sözdüzəldici morfemlərlə işlənmə imkanları artır, determinləşmə və terminləşmə proseslərində iştirak edir. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə keçən belə sözlər az deyildir.

İngilis dilində işlənən beynəlmiləl sözlərin bir çoxu dildə assimilyasiyaya uğrayaraq öz əvvəlki mənasını itirə bilər. Bu təbiidir, belə ki, onlar sırf ingilis dili mənşəli sözlərlə qaynayıb qarışırlar, dilin təkmilləşməsində mühüm rol oynayırlar, dilin leksik və semantik qanunlarına uyğunlaşaraq əlavə mənə çalarlar yaratmaq imkanına malik olurlar. Bu tip alınmalar ingilis dilində sayca az olsalar da, kifayət qədərdir.

Ədəbiyyat

1. M.M.Маковский: «К проблеме так называемой «интернациональной лексики»». «Вопросы языкознания». М. 1960. №1.
2. M.Ş.Qasımov: «Beynəlmiləl terminlər və onlardan istifadə məsələsi». «Azərbaycan müəllim» qəzeti. B.1966. 19. VI.
3. R.C.Cəfərov: «Qərbi Avropa mənşəli terminlərin izahı lüğəti». B-2003Nurlan» nəşriyyatı.

KERİMOVA İRADE

filoloji üzərə feilsefe doktoru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

AZƏRBAYCAN YER İSİMLERİ

Açar sözlər: *toponim, struktur, quruluş, formalaşma, sintaktik*

Azerbajani toponyms

Several types of researchers come together in onomastic units that are formed by syntactic methods. A. Kurbanov writes: "Our compound - analytically speaking syntax is a syntactic method, where two or more words combine on the basis of a variety of relations to form a compound word unit, in which the various forms of language are found in the Azerbaijani language The onomastic language phenomenon manifests itself in all the groups of special names The stated toponyms, that is, the first component of the compound structured toponyms, are words that indicate color. Here the adjective + noun model looks obvious. Like we said, Azerbaijan also has place names that are formed with words that inform the color. For example: Qarameryem → Black + meryem etc. In the Azerbaijani territories, the syntactic morphologically formed and single processed toponimic structures among the compound structured toponyms, such as Qarabağlar, Yanardağ, Examples of such topologies are shown.

Keywords: *toponym, structure, organization, syntactic*

Sintaktik yöntemle oluşan onomastik birimlere araştırmacılar çeşitli tür yavaşlırlar. A.Qurbanov yazıyor: "Dilimizde bileşik - analitik yolla sözyaratmaya sintaktik yöntem denir. Yani burada iki veya daha fazla kelime çeşitli ilişkiler temelinde birleşerek bir bileşik sözcük oluşturur. Onomastik birimlerin bu şekilde oluşmasına dair Azerbaycan dilinde çok çeşitli dil figürlerine rastlanmaktadır. Bu onomastik dil olayı tüm özel isimler grubunda kendini gösterir "(5. 391-392).

T.Ehmedovun bu konuda fikri biraz farklıdır. O yazıyor ki: "Makrooykonimlerin başlangıç tipini oluşturan bileşik toponimlerin karakteristik özelliği, ilk kurulduğu dönemdeki coğrafi nomeninin (Kür köyü, Ağarəhim oba) bırakılması değil, onun birinci temel (lider) bileşenle qovuşuq şekilde muhafaza edilmesi (Kürkəndi, Ağarəhimoba) ve yeniden toponimleşmə süreci geçirdikten sonra kazandığı coğrafi nesne türünün göstergesini (Kürkəndi köyü, Ağarəhimoba köyü) çoğunlukla kaybetmekle coğrafi nomenli I bileşenin (Kürkəndi, Ağarəhimoba) oykonim gibi bağımsız şekilde işlenmesidir "(3. 173).

Q.Meşədiyeye göre "Yaşam meskenleri bildiren toponimlerin bir kısmı da karmaşık kelimelere benzer. Fakat bileşik içeren toponimlerin kendine özgü yapısı vardır ki, bu da onların oluşumunda yer-yurt anlayışlı belli grup kelimelerin işlenmesinden ibarettir "(6. 112).

A.Axundov gösteriyor ki, "Ümumtürk leksikasına giren toponimlerin çoğu birinci ve ikinci tür bileşikler temelinde oluşmuş bileşik sözcüklerden oluşur. Toponim olan bileşik sözcüğün ilk parçası obyektivleşmə olayına uğramayan isim olunca ise bu bileşik kelime ikinci tür tayini söz birleşmesi temelinde oluşmuş olur. Bu zaman nomenklatur terim olarak hareket eden dağ, nehir, göl vb. gibi sözler ilkin, varoluş sırasında köken eki kabul etmişlerdir. Sonraları bu sözcükler sıradan çıkmışlardır "(1. 11).

İlginçtir ki, karmaşık yapılı oykonimlerin topoformantları ve ayrıca onların oluşumunda yer alan sözcük birimler leksik-semantik ve leksik-grammatik özelliklerine göre farklılık arz eder. Öyle ki, oykonimleri gerçekleştiren II bileşenler topoformantlar, bir kural olarak, isimlerden oluşur. I bileşeni ise esasen isim ve sıfatlar, nadiren sayılar ve substantivleşən başka sözlerle ifade edilir (8. 22).

R.Eliyev bu konuda biraz farklı konumda durur. O yazıyor: "Her dilin yapısından bağılı olarak onun kendine sırası mevcuttur. Türkçe sondan eklemeli diller grubuna dahil olduğundan bu dilde hem şekilçidən, hem de kelimelerin sırasından konuşabilir. Azerbaycan dilinde sözcüklerin sıralanma yasasına göre somutluk bildiren sözcükler köke yakın bulunduğu, abstraktlıq veya mücerretlik bildiren şekilçilər ise kökten uzak düşüyor "(4. 96).

Bileşik toponimlərdən bir grubunun ilginç yönü şudur ki, onları oluşturan coğrafi nomenlərin bazıları dilimizde bağımsız sözcük anlama sahip kelime olarak işlenirse de ve yeni toponimlerin oluşturulmasına hizmet etse de, ondan sonra yeniden ona adı gerçekleştirmek amacıyla aynı coğrafi nesne türünün göstergesi eklenir: Əlikənd köyü , Hacılkənd köyü, Məliklənd köyü vb.

Azerbaycan arazisində makrotoponim sisteminde bileşik söz yapılı bir kelimelik yer adları şunlardır: Göyçay, Ağdaş, Qarameryem, Bozdağ, Qarabaqqal, Qarabağlar, Karayazı, Qaraxıdır, Kızılağaç, Cırqurd,

Yanardağ, Beşqardaş, yekexana, Yenice, Yenikent, Kürdşaban vb. Bileşik söz yapılı bu örnekleri iki gruba ayırabiliriz: a) sırf dizimsel yolla ölenler; b) sözdizimsel ve kısmen morfolojik yolla ölenler.

Birinci formda oluşan onomastik vahidlerde ancak sözdizimsel araçlardan kullanılır. Bu tür dilsel model sırf dizimsel yolla sözyaratmadır (5. 393-399). Modelde bileşik kelimenin içerdiği bileşenler basit kelimelerdir ve onlar birleşerek bileşik söz yapılı toponim yaratmışlar. Örneğin: Göyçay → gök + çay, Qarameryem → siyah + Meryem, Bozdağ → gri + dağ, Qarabaqqal → siyah + bakkal, Karayazı → siyah + yazı, Qaraxıdır → siyah + Hızır, Kızılağaç → altın + ağaç, Cırqurd → cır + kurt, Beşqardaş → beş + kardeş, yekexana → yeke + hane, Yenice → yeni + ark, Yenikent → yeni + köy, Kürdşaban → Kürt + Şaban, Məlikənd → Melik + köy, Alıkənd → Alı + köy vb.

İsmi bileşiklerin tarihi açıdan araştırılması, onların oluşum yöntem ve kuralları ile modern dilde varoluş yöntemi arasında ciddi bir fark yoktur. Uygun gelişim süreci onların tüm alanlarında kendi ifadesini bulmuştur. Fakat buna rağmen, ismi söz birleşmelerinin bazen şekli yönünden benzerlikleri, menaca birinin diğerinin yerinde işlenmesi halleri de olmuştur. Zaman geçtikçe bu benzerlik kaybolmuş, şekilçilerin yerinde işlenmesi, net şekil alması söz konusu bileşiklerin anlam deqiqliğine de neden olmuştur (7. 22-23). Bu hal toponimlerde de beklenen yoldur.

Birinci tür ismi (kök + kök modeli) bileşikler temelinde şekillenen toponimlerin birinci tarafı konkretləşdirici, belirti bildiren çeşitli sözlerden, ikinci tarafı ise genel coğrafi nesneyi ifade eden terimlerden oluşur: Yenikent, Yenice, Məlikənt, Alıkənt vb.

Belirtilen bileşikler bileşenlerin bazı özelliklerine göre çeşitli şekilde gruplamak mümkündür.

a) birinci bileşeni genel, ikinci bileşeni özel söz olanlar: siyah + Meryem → Qarameryem, siyah + Hızır → Qaraxıdır vb.

b) birinci bileşeni özel, ikinci bileşeni genel söz olanlar: Melik + köy → Məlikənd, Alı + köy → Alıkənd.

c) her iki bileşeni genel söz olanlar: Gri + dağ → Bozdağ, siyah + bakkal → Qarabaqqal, siyah + yazı → Karayazı, altın + ağaç → Kızılağaç, yeke + hane → yekexana, yeni + ark → Yenice, yeni + köy → Yenikent, gök + çay → Göyçay vb.

d) her iki bileşeni özel isim olanlar: İbrahim + Halil → İbrahimxəlil, Ağa + Mirza → Ağamirzə, Hacı + Rıza → Hacırza vb.

Yeri gelmişken, burada belirtilen toponimlərlə ilgili bazı hususlar üzerinde biraz durmak gerekiyor. Toponimlərlə bağlı belirli noktalardan biri doğrudan gramer özelliklerle ilgilidir.

Belirtilen toponimlerin, yani bileşik söz yapılı toponimlerin birinci bileşeni renk bildiren sözlerdir. Burada sıfat + isim modeli bariz görünüyor.

Dediğimiz gibi Azərbaycan'da da renk bildiren sözlerle oluşmuş yer adları vardır. Örneğin: Qarameryem → Siyah + meryem, Bozdağ → Boz + dağ, Qarabaqqal → Siyah + bakkal, Qaraxıdır → Siyah + hızır, Kızılağaç → Altın + ağaç, Göyçay → Gök + çay, Beyaz + taş, Gök + göl vb.

Makrotoponim sistemimizde kök + kök + kök modeli bir kelimecik toponimler olsa da, onlar modelin genel çerçevesinden biraz ötesine geçer. Böyle toponimlərə örnek olarak Hacılıkənd, Ərəbşahverdi vb. gösterebilir. Her iki toponim köy adını bildirir. Birinci toponim Hac (ı) + Alı + köy şeklinde bölümlere ayrılır. Burada birinci bileşen kökle tam üste üste düşmüyor. Kök "hacı" kelimesidir. İkinci bileşenle birleşme sırasında iki saitin birlikte işlenmesi olayı gerçekleşmiştir: Hacıali. Böyle durumlarda Azərbaycan dilinde ünlü harflerin birlikte işlənməsindəki sürüm sınırlama sesli harflerden birinin - "ı" saitin düşmesine neden olmuş ve sonuçta üçüncü kökle "köy" nomeni birleşmede Hacılıkənd (hac + alı + köy) alınmıştır. Bu tip olaya ikikomponentli bileşik söz biçimli iki toponimdə rastlanmaktadır: Şıxbəy → Şıh + bey, Şıxəmir → Şıh + emir. Verilmiş oykonimlərin I bileşeni "şıx" şeyh kelimesinin tahrif edilmiş biçimidir. Şeyh Arapça kelime olup, "Arabistan'da kabile veya şariat başkanı", "tarikat başkanı ve herhangi tarikata mensup olup orada ibadətə meşgul olan, dervişlərə başkanlık eden", "pire bakan, pirdə nezir toplayan kişi" anlamlarında açıklanmıştır (2. 506). Azərbaycan dilinde "şeyh" kelimesinin özel isimlerde kısaltılmış seçenekte işlenen biçimi olarak "şıx" yaygındır.

Sintaktik-morfolojik yöntemle oluşan toponimlerin bir kısmı II tür tayini söz birleşmesi temelinde şekillenir. Başka bir kısım ise farklı yöntemle oluşur. Toponimiyada bile toponimler de az değildir. Onomastik birimlerin terkinde ister sözdüzeldici, gerekse sözdəyişdirici şekilci kendini gösteriyor. Eğer onomastik birimler morfolojik yönden analiz ediliyorsa, o zaman mutlaka kökü kök, şekilçini ise ek olarak göstermek gerekir.

Azərbaycan topraklarında bileşik söz yapılı toponimlerin arasında sözdizimsel morfolojik yolla oluşan ve tek işlenen toponimlərə Qarabağlar, Yanardağ, Mirzəhüseynli, Mollahacı, Çayarxı, Şahsoltanlı, Hacıağabəyli, Ərəbcəbirli vb. bu gibi toponimleri örnek gösterebilir.

Kaynaklar

1. Ahundof A. Topraqın göksündə tarihin izleri. Bakı: Genclik, 1983, 136 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV c., Bakı: Bilim, 1987, 544 s.
3. Ehmədov T.M. Azərbaycan toponimikasının asaları. Bakı: BDU, 1991, 318 s.
4. Eliyeva R.Z. Azərbaycan toponimiyasında gedən proseslər (I hissə) // Filoloji məsələlər. VI b., Bakı: Örnek, 1996, s. 25-47.
5. Kürbanov A.M. Azərbaycan onomalojisinin asaları. II c., (2 cildə), Bakı: Nurlan, 2004, 504 s.
6. Məşədiyev K. Azərbaycan toponimlərinin tarixi-linqvistik təhlili (Qafqaz ərəzi və tayfalarının təsviri materialları məcmusu (SMOMPK) əsasında). Bakı: Bilim və təhsil, 2010, 232 s.
7. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi. Bakı: Maarif, 1968, 162 s.
8. Гаджиева Н.З. Основание пути развития синтаксической структуры тюркских языков. АДД, Москва: Наука, 1976, 22 с.

ГАРАБАГЛЫ ГЮЛЬТЕКИН

Бакинский государственный университет

СИСТЕМЫ УПРАЖНЕНИЙ ДЛЯ РАЗВИТИЯ ДИАЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ В НАЦИОНАЛЬНОЙ АУДИТОРИИ

Ключевые слова: *образовательный процесс, речевая коммуникация, методы обучения, речевое общение*

Dialogic form of communication is most typical for display of communication

Dialogic form of communication is most typical for display of communication. Dialogue is one of the ways stimulating an interlocutor to make statements.

Key words: *educational process, communication, methods of teaching, conversation*

Современная методика рассматривает диалог как форму речевого общения, как основу сотрудничества и взаимопонимания между людьми в процессе совместной деятельности. Диалогическая речь формируется под влиянием мотивов деятельности. Она имеет определенную цель и задачу. Единицей диалогической речи так же, как и монологической, является речевой акт, или речевое действие.

Диалогическая форма общения наиболее характерна для проявления коммуникативной функции языка. На начальном этапе диалогическая форма общения предполагает умение приветствовать собеседника и отвечать на приветствие, представиться самому или представить своего друга или попутчика кому-то; умение вежливо попрощаться; выразить согласие и несогласие что-то сделать; умение поздравить с праздником, днем рождения, Новым годом и пр.; выразить сожаление, извинение и т. д.

Особенностью диалога является то, что в рамках одного речевого акта сочетаются реценции и репродукции; речевое целое конструируется двумя (или несколькими) собеседниками; каждый из участников поочередно выступает в качестве слушающего и говорящего. Спланировать диалогическую речь нельзя, так как речевое поведение одного партнера зависит от речевого поведения другого партнера.

Диалогическая речь гораздо менее развернута, чем монологическая. речевое действие осуществляется в условиях общей для обоих участников, речевой ситуации.

Под речевой ситуацией следует понимать:

- 1) мотивы и цели диалогического речевого действия;
- 2) условия, в которых совершается речевое действие,
- 3) характер ролей, в которых выступают участники диалога;
- 4) коммуникативные установки, из которых исходят говорящие;
- 5) предмет беседы.

Так как диалог - это процесс общения двух или более собеседников- партнеров в рамках одного речевого акта, то каждый из участников поочередно выступает в качестве слушающего и говорящего. Диалог связан с рядом умений, обеспечивающих ход беседы. Важным является стимулирование собеседника на высказывание. Стимулом для беседы может быть:

– вопрос, например: *Ты идешь домой? Ариф живет около университета? Куда ты идешь? Ты любишь играть в футбол?*

– утверждение, например: *Я иду домой*, которое может стимулировать разную по форме реакцию;

– просьба, предложение, например: *Пойдем вместе. Дай мне ручку, пожалуйста и т.д.*

Второе умение – это реагирование на речевой стимул. Реплика-стимул и реплика-реакция составляют диалогическое единство. Наиболее распространенными являются четыре типа диалогических единств.

Вопрос – утверждение:

На вопрос *Ты идешь домой?* возможна речевая реакция: *Нет, я иду в библиотеку* или *Нет, я иду в магазин.*

На вопрос *Ариф живет около университета?* возможна речевая реакция *Нет, он живет очень далеко* или *Я не знаю*, или *Он живет недалеко.*

Вопрос – вопрос:

- *Ты идешь домой?* – *Почему ты спрашиваешь?*

- *Ты поможешь мне?* – *А что надо сделать?*

Утверждение – утверждение:

Я иду домой – *А я остаюсь в университете.*

Утверждение – вопрос:

Я иду домой. – *Почему ты идешь домой?*

Я пишу письмо. – *Кому ты пишешь?*

Наличие вопросительных предложений и соответствующих им реплик, употребление форм, мотивированных предшествующими выражениями, затрудняют восприятие диалогической речи. Поэтому вначале приходится учить на небольших упрощенных, иногда даже искусственных диалогах, (например, вопросы с последующим полным ответом) понимаемых студентами сравнительно легко. Контроль в таких случаях лучше всего осуществлять в форме перевода или пересказа на родном языке.

В отличие от упражнений предыдущего типа другой вид предлагает диалогическую речь на уровне речевого упражнения. Здесь диалог дается без каких-либо комментариев, без пауз для пояснений. Наиболее эффективная форма контроля – передача содержания на родном языке.

В упражнениях следующего вида диалогическая речь предлагается как подготовительное упражнение для формирования умений и навыков говорения на русском языке. Студенты должны воспроизводить диалогическую речь, хотя воспроизведение не является обязательным для всех случаев. Главная цель этих упражнений – более или менее точное воспроизведение диалога. На поздних этапах обучения целесообразно пересказывать диалог в парах.

Последний вид – собственно диалогическая речь. Она предлагается как речевое упражнение для формирования активно-речевых навыков. В зависимости от сложности самого диалога такое упражнение можно выполнять на разных этапах обучения. После многократного прослушивания и выполнения подготовительных упражнений студенты смогут использовать фрагменты таких диалогов в сходных ситуациях.

Единицами обучения диалогической речи служат диалогические единства, которые могут быть разными по структуре.

Усвоение новых диалогических единств происходит путем заучивания коротеньких диалогов, состоящих из одного или двух единств. Так усваиваются единства, включающие приветствия, формулы вежливости, синтаксические единства, которые допускают варьирование ответной реплики. Например:

– *С Новым годом, Лейла!*

– *С Новым годом, Ариф!*

Реплики, усвоенные в составе диалогических единств, следует затем включать в новые комбинации. Нужно также ввести в диалог фразы, употреблявшиеся ранее в монологических высказываниях. С этой целью можно использовать серию упражнений, предусматривающих комбинирование реплик на основе контекстных связей: выбор из двух колонок реплик, подходящих по смыслу; называние опорной реплики к данной реактивной; называние реактивной реплики к данной опорной. На стадии комбинирования речевого образца с ранее изученными предлагаются также упражнения на расширение реплик. Если диалог воспроизводится по лицам, то желательно, чтобы каждый из партнеров поочередно выступал в роли то первого, то второго собеседника.

Обучение диалогической речи можно начать с целого короткого диалога-образца, состоящего из нескольких диалогических единств. Например:

– *Где библиотека? Я хочу записаться в библиотеку.*

– *У тебя есть студенческий билет?*

– *Да.*

– *Библиотека на первом этаже, а читальный зал – на четвертом.*

Диалог прослушивается целиком, заучивается наизусть, затем происходит варьирование его лексического наполнения, отработка элементов и, наконец, учащиеся подводятся к ведению диалогов на ту же тему, что и разучиваемый. Недостаток этого подхода в том, что он не развивает умения самостоятельно использовать материал в речи.

Второй подход предполагает путь от усвоения элементов диалога к самостоятельному его ведению на основе учебно-речевой ситуации.

Таким образом, можно выделить три вида работы над материалом:

1) заучивание диалогических единств наизусть;

2) комбинирование реплик на основе функциональных связей;

3) грамматические и лексические преобразования реплик.

Чтобы добиться успехов в обучении диалогической речи необходимо добиться непосредственного понимания сказанного с последующей речевой реакцией студентов. Речевая реакция может быть в форме уточняющих вопросов или собственных высказываний, то есть в творческой или инициативной формах речи. Формальное выполнение заданий, способствующих развитию навыков диалогической речи, сводит на нет практический результат.

Такие рекомендации можно дать для дальнейшей интенсификации процесса обучения русскому языку, на изучение которого выделяется ограниченное количество часов.

QULIYEVA MEHRİBAN

Naxçıvan Dövlət Universiteti

XIX ƏSR VƏ XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ NAXÇIVAN AŞIQLARININ DİL VƏ ÜSLUBU

Açar sözlər: *Naxçıvan, ədəbi mühit, Şərq, bədii dil, üslub*

Language and style of the Nakhchivan's ashig poets in the 19th and early 20th centuries

This article is mentioned the phonopoetics of ashig and native poet's works in the 19th-20th centuries the master of the word of the period's interesting how to use style figures from the alliteration like important aesthetic categories, the assonans and phonographics, the anaphora and epiphora which manifest in poetic samples, these phonetic categories stylistic players by contextual conditions had been investigated in a systematic and consistent manner.

Keywords: Nakhchivan, literary environment, East, figurative language, style

XIX-XX əsrlər Azərbaycan aşıq və el şairlərinin əsərlərinin dili sənətkarlıq problemlərində qazandığı müəyyən istiqamətlərə, reallığı əksətdirmə prinsiplərinə, orijinal üslubi meyillərə görə də diqqəti cəlb edir. Konkret bədii materiallar göstərir ki, aşıq və el şairlərinin yaradıcılığında xalq danışıq dili elementləri ön plandadır və geniş şəkildə istifadəyə cəlb edilmişdir. Bu da aşıq və el ədəbiyyatı nümayəndələrinin bədiiliyin rəngarənglik keyfiyyətinə böyük əhəmiyyət verdiklərini və dilin bütün üslubi laylarından bacarıqla istifadə etdiklərini göstərir. Rəngarənglik keyfiyyətinin yaranması ən əvvəl dilin söz xəzinəsi, semantikasını ilə sıx şəkildə bağlıdır. Bu yüzilliklərin söz sənətkarları sözdən, onun semantikasının dərinliklərində gizlənən məna boyaları və rənglərindən böyük məharətlə istifadə edərək, onları üzə çıxarmış, poetik örnəklərin dilini çeşidli, müxtəlif ruhlu edə bilmişlər.

Özünəməxsus ənənəsi, yaradıcılıq çarları, tarixi inkişaf yolu olan Naxçıvan aşıq mühiti həm coğrafi, həm də etnik-mədəni substratı baxımından Azərbaycan aşıq sənətində vacib qollardan biri olduğu üçün öyrənilməsi də əhəmiyyətlidir. Klassik şeir üslubu təsiri yeni əsrin ikinci qüdrətli şairlərindən Azərbaycan aşıq sənətinin inkişafını şərtləndirən amillərdən biri kimi Naxçıvan aşıq mühiti zəngin sənət ənənələrini nəsil-dən-nəslə ötürərək öz aktuallığını müasir dövrə qədər gətirib çıxarmışdır. Məhz bunun nəticəsidir ki, Naxçıvan aşıq mühitində yaradıcılıqları, ideya-estetik, sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə bir-birindən fərqlənən ustad aşıqlar və el şairləri yetişmişdir. Bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə seçilən Naxçıvan aşıq mühitinin

və bu mühitin görkəmli sənətkarlarının, ustad aşıqlarının yaradıcılığının öyrənilməsi həm folklorun, həm də konkret olaraq aşiq ədəbiyyatının daha dolğun elmi mənzərəsini yaratmaq üçün vacibdir. Aşiq poeziyası ana dilinin tarixi inkişaf mərhələlərinin öyrənilməsi üçün ən mötəbər mənbələrdən biridir. Özünü xalqın bədii təfəkkürünün ifadəçisi kimi təsdiq edən aşiq, həm də şifahi xalq sənətinin çoxəsrlik inkişaf yolunda cıllanaraq yüksək kamillik səviyyəsinə çatmış, dil sərvətinin qoruyucusu və daşıyıcısı olmuşdur. Naxçıvan aşiq-şairlərinin ədəbi irsinə nəzər yetirib, tədqiq edəndə onların zəngin xalq ədəbiyyatına və dilinə möhkəm bağlılığının şahidi olur. Naxçıvan sənətkarlarının əsərlərindəki forma, məzmun və dil zənginliyi, axıcılıq, yığcamlıq, fikir gözəlliyi, bədii ifadə vasitələrinin rəngarəngliyi xüsusilə fərqlənir. Odu ki, burada yaşayan sənətkarlarının nümunələri uzun müddət digər bölgələrdə də dillər əzbəri olmuş, yaddaşlara iz sala-sala, zamanəmiş qədər gəlib çatmışdır.

XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan aşiq muhitinin uzunməxsus ədəbi ənənələri olmuşdur. Ədəbi mühitin nümayəndələri özündən əvvəlki Azərbaycan xalq-aşiq poeziyasına və dastan yaradıcılığı ənənələrinə istinad etmiş və aşiq ədəbiyyatının dəyərli nümunələrini yaratmışdır. Azərbaycanın əksər coğrafi regionlarında olduğu kimi, bu cərəyan XIX əsr Naxçıvan ədəbi muhitində də poeziyasının bir qolu kimi inkişaf etməkdə idi. Əsrin birinci və ikinci yarısında Naxçıvanın Şərur, Şahbuz və Ordubad ərazilərində bir sıra xalq aşıqları yetişmişdi. Şərur, Şahbuz və Ordubad aşıqlarının xalq icərisində nüfuz dairəsi geniş idi. Şərur-Dərələyəz mahalının Dəvəli kəndindən Dəvəçi Heydər, Naxçıvanın Şahbuz bölgəsinin ayrı-ayrı kəndlərindən olan Ululu Kərim, Aşiq Məmmədcəfər, Aşiq İsmi, Aşiq Molla İsmayıl, Aşiq Nəcəfəli, Aşiq Həsənəli, Şıxmahmud kəndindən Aşiq Cəfər, Ordubadın dəstə kəndindən Aşiq Abbas Dəhri kimi el aşıqları Naxçıvanın bütün bölgələrində olur və ədəbi mühitində aşiq şeiri üslubunu yayırdılar. Bunların bir qismi Naxçıvan kəndlərinin yerli aşıqları digər bir qismi isə Cənubi Azərbaycanın Sisian və Darabas bölgələrindən gəlib Şərur, Şahbuz və Ordubad ərazilərində məskunlaşan xalq aşıqları idi. Bu aşıqların ədəbi təsir dairəsi o qədər geniş idi ki, hətta xalq arasında onların adına öz şerləri əsasında muxtəlif dastan və rəvayətlər də yaradılırdı. Naxçıvan aşıqlarının həyatı və sevgisi ilə bağlı olan dastanlarda qəhrəmanlıq motivləri yox idi. Bu dastanlar yalnız aşığın məhəbbətinə və bu yolda qarşılaşdığı macərələrin təsvir və tərənnümünə həsr olunurdu. Daha çox ifaçı aşiq kimi tanınan və özü də şerlər yazan Abbas Dəhri tez-tez “Əncüməni-şüəra” ədəbi məclisində iştirak edir, özünün sazlı-sözlü şerləri ilə məclisi rəvnəqləndirirdi. Ədəbi irsindən məlum olur ki, Aşiq Abbas Dəhri klassik Azərbaycan aşiq yaradıcılığından bəhrələndiyi kimi, XIX əsr Şahbuz aşıqlarının yaradıcılığında da bəhrələnmiş, klassik və yerli aşıqların şerlərinə bənzətmələr yazmışdır. Onun qoşmalarının bir qismi Cənubi Azərbaycanın Təbriz yaxınlığındakı Tufarqan kəndindən olan Aşiq Abbas Tufarqanlının, Aşiq Hüseynin və şahbuzlu aşiq Ululu Kərimin ustadnamə və şerlərinə yazılmış bənzətmələrdən ibarətdir (4, s. 313). Abbas Dəhrinin yaradıcılığında atalar sözü və zərb məsəllərə tez-tez rast gəlinir. Aşiq Abbas Tufarqanlının:

Özündən kiçiyi işə buyurma,
Sözün yerə düşər, heç miqdar olmaz.
Hər nə ki, kar görsən öz əlinlə gör,
İnsan öz işində cəfakar olmaz.

- qoşmasına yazdığı bənzətməsində Abbas Dəhri öz sələfinin yolu ilə gedir və yaradıcılığında didaktik mövzulara üstünlük verirdi:

Özündən alçağa demə sözünü,
Sözün yerə düşər, miqdarı olmaz.
Hər nə ki, iş tutsan, özün tutginən,
Cəfası çox olar, minnəti olmaz (4, s. 338).

Ululu Kərimin:

Salam verib bir məclisə varanda,
Yaxşı əyləş, yaxşı otur, yaxşı dur.
Dindirəndə kəlmə-kəlmə cavab ver,
Görən desin: barakallah, yaxşıdır.

-- ustadnaməsinə yazdığı aşağıdakı bənzətməsində də didaktik ruh vardır:

Həqiqətdə bir məclisə varanda,
Yaxşı otur, yaxşı danış, yaxşı dur.
Dindirəndə mərfətindən xəbər ver,
Görən desin: bərəkallah yaxşıdır (4, s. 338).

Abbas Dəhrinin Aşiq Hüseynin ustadnaməsinə də bənzətməsi vardır. O, Aşiq Hüseynin:

Dad, həzar çəkərəm pərgarsız sazdan,
Ver, qurtar əlindən nəzir-niyazdan.

Söyləyən qarıdan, gəzəyən qızdan,
Güləyən gəlindən lotu yaxşıdır (2, s. 329).

- ustadnaməsinə özünün:

Dad, həzar əlindən, pərgarsız sazdan,
Ver, qurtar əlindən nəzir-niyazdan.
Gəzəyən arvaddan, güləyən qızdan,
Bazarlarda gəzən tula yaxşıdır (2, s. 329).

- rədifli bənzətməsini yazmışdır. Atalar sözləri və məsəllərin bədiilik imkanlarından məharətlə istifadə etmiş aşığı və el şairləri şeirlərinin dilinə müəyyən mənada bəzək vurmuş, insani keyfiyyətləri müəyyən mənada qabarda bilmişdilər. Çünki bu bənzətmələrdə orijinallıq və yaradıcılıq yoxdur, Abbas Tufarqanlının, Ululu kərimin və Aşığı Hüseyinin şer və ustadnamələri bir qədər dəyişilmiş şəkildə təkrarlanır. Lakin Aşığı Abbas Dəhrinin “Olmaz”, “Yaxşıdır” rədifli digər qoşmaları da vardır ki, bu qoşmalarda aşığın orijinal və yaradıcı dəsti-xətti nəzərə çarpır. Bəlli olduğu kimi, aşığılar canlı danışıq dilinin, onun şivələrinin daşıyıcılarıdır. Bu baxımdan Aşığı Abbas Dəhri poeziyasının dilində də xeyli sayda dialektizmlər müşahidə edilir ki, həmin sözlər şivələrimizdə bu gün də işlənməkdədir. Qeyd etdiyimiz fonetik dialektizmlərin işlənməsini şeirdə qafiyə, bölgü və digər qanunlarına əməl olunması ilə, leksik dialektizmlərdən istifadənin səbəblərini isə aşığın leksik təkrarlardan qaçması ilə izah etmək olar. Müşahidə edilən fonetik dialektizmlərin bir hissəsi ədəbi dil sözlərinin şivə tələffüzünə uyğunlaşdırılması yolu ilə yaradılmış, bununla da canlı danışıq üslubu saxlanılmışdır. Aşığı Abbas Dəhrinin şeirlərindəki leksik vahidlər əksərən xalq danışıq dilində işlənən sözlərdir.

Heyif deyil çuğul gələ bac ala,
Bir adam ki, gözü, könlü ac ola,
Ya bir divar binasından kəc ola,
Başı ərşə qalxsa, dibi düz olmaz.
Əsli olan əsli-kökün itirməz,
Qabaq tağı tər şamama yetirməz,
Peyvənd vursan söyüd meyvə gətirməz,
Göy söyüddə heyva olmaz, nar olmaz (3, s. 11).

Aşığı yerşində işvə-naz olmaz,
Toyuq uçmaq ilə gəlib qaz olmaz,
Abbas ölməyənən aşığı azalmaz,
Ustadların sazi, sözü xar olmaz (2, s. 329).

Burada işlədilan çuğul sözü bir sıra şivələrdə (Ağcabədi, Şuşa, Tərtər və s.) olduğu kimi, “ xəbərçi, ara qarışdıran” anlamındadır. Tovuz şivələrində və Şəki dialektində çuğul “divarın düzlüyünü yoxlamaq üçün alət” anlamında işlənir.

Şifahi xalq ədəbiyyatının-folklor motivlərinin klassik ədəbiyyata təsirindən, yazılı ədəbiyyatın folklordan qidalanması, öz başlanğıcını folklordan götürməsi və folklor materialları ilə cilalanmasından geniş bəhs olunmuşdur. Lakin klassik ədəbiyyatın folklorla təsiri, şifahi ədəbiyyat yaradıcılarının klassik irsədən faydalanması problemi az hallarda yada düşür. Yuxarıdakı qoşmada çuğul – xəbərçi, bac-xərac, kəc-əyri, ərşə-göy , tər-təzə, xar- tikan kimi alınma sözlərdən istifadə etməklə Abbas Dəhri demək olar ki, sələflərinin yolu ilə gedərək qoşmalarına bu yolla bəzək vurmuşdur. Əslində, el ədəbiyyatının inkişafı iki kök üzərində gedir – biri öz kökü, digəri isə klassik ədəbiyyatdır. Klassik ədəbiyyatın görkəmli nümayəndələri daim folklor yaradıcılarına örnək olmuşlar. Bu cəhəti aşığı yaradıcılığı əsasında xalq yazıçısı M.İbrahimov xüsusi qeyd etmişdir: “...Aşığı poeziyası xalq yaradıcılığı ilə yazılı ədəbiyyat arasında bir keçiddir, möhkəm bir körpüdür (2, s. 70). O, bir tərəfdən, xalq yaradıcılığına bağlıdır. O biri tərəfdən yazılı ədəbiyyata, həm bununla, həm də onunla qarşılıqlı əlaqə və təsirdə inkişaf etmişdir. Onun kökləri, rişələri folklordan, xalq yaradıcılığından su içirsə, budaqları, qol-qanadı həmişə ədəbiyyatla qovuşur, ona təsir edir və ondan qüvvət alır”. Abbas Dəhrinin “Yaxşıdır” rədifli qoşmasında da el ədəbiyyatından gələn əxlaqi, nəsihətəməz fikirlər verilir:

Çox cahil var beva yadır, özün bilməz,
Çox qoca var imanı yox, namaz qılmaz,
Qohum var ki, faydasızdır, kara gəlməz,
Çox yadlar var çox qohumdan yaxşıdır (3, s. 117)

Göründüyü kimi şerlərində aşığı Abbas Dəhri poeziyada didaktik yolu əsas götürür və şerlərində müdrik el ağsaqqalı kimi çıxış edir.

Klassik-kitab üslubundan fərqli olaraq, folklor-danışıq üslubu XIX əsrin ancaq birinci yarısında fəaliyyət göstərir. Görünür, bu onunla bağlıdır ki, klassik-poeziya janrlarında yazı az və ya çox dərəcədə romantik çalarla müşayət olduğundan həmişə öz dil-üslub ənənəsinə ümumən riayət etmişdir, xalq şeiri

janrları isə, bir qayda olaraq realist məzmun daşdığından və əsrin ikinci yarısında realizm yeni ədəbi formalarla təmsil edildiyindən ona ehtiyac qalmamışdır (5, s. 51). Azərbaycanın əksər coğrafi regionlarında olduğu kimi, aşıq şeiri tərzii XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan ədəbi mühitində də poeziyanın bir qolu kimi inkişaf etməkdə idi. Bu cərəyan əsrin birinci və ikinci yarısında Azərbaycan ədəbi mühitinin ənənələri əsasında yaranıb formalaşmışdı.

Ədəbiyyat

1. Mirzə İbrahimov və xalq yaradıcılığı. Bakı, "Elm və təhsil" 2013, 160 s.
2. Əsgər Qədimov XIX əsr Ordubad ədəbi mühit 2010, 546 s.
3. Yusif Səfərov Naxçıvan aşıqları və el şairləri 2011, 152 s.
4. Qara Namazov Aşıq sənətinin tarixi 2013, 480 s.
5. Hacıyev T. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: Maarif, 1977, 187 s.

QULİYEVA ŞƏBNƏM

Bakı Slavyan Universiteti

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ QEYRİ-ONLUQ SAY SİSTEMLƏRİ

Açar sözlər: türk dilləri, say sistemləri, obrazlılıq, üslubi çalar, yazılı abidələr.

Non-decimal numeral system in Azerbaijan

The article deals with the non-decimal numeral system used in Azerbaijan. Among the numeral systems our language has always belonged only to the decimal numeral system. But sometimes the tricinary and fifty numeral systems have been used episodically to create figurativeness, vividness, emotionality in imaginative literature. It is impossible to reason upon that the tricinary and fifty numeral systems have ever used in Azerbaijan. All these issues are grounded scientifically, explained by the examples of oral and written literature.

Keywords: Turkish languages, numeral systems, figurativeness, stylistic hue, ancient written artifacts.

Azərbaycan dili hal-hazırda onluq say sisteminə əsaslanır. Amma dilimizdə digər say sistemlərinin qalıqlarına da rast gəlmək mümkündür. Altılıq, yeddilik, səkkizlik, iyirmilik, qırxlıq, altmışlıq, yetmişlik, səksənlik, doxsanlıq say sistemləri türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində özünü göstərmir. Amma tədqiqatçıların əksəriyyəti (V.Qordlevski, E.Tenişev, S.Fomin, Ə.Dəmirçizadə, M.Qıpçaq) hesab edirlər ki, türk dillərində *üçlük*, *beşlik*, *otuzluq*, *əllilik* və *yüzlük* say sistemləri mövcud olub. Göstərilən say sistemlərindən hansıların məhz Azərbaycan dilinə məxsus olduğunu araşdırmağa çalışaq.

İlk əvvəl üçlük say sistemindən başlayaq. Bunun üçün qohum dillərdən, məsələn, qırğız dilində bu say sisteminin nə dərəcədə işlək olduğunu müəyyənəndirək. Qırğız uşaq oyununu müşahidə edən K.Yudaxin «üç» sayının bu oyunda konkret miqdar bildirmədiyini qeyd edir. O yazır ki, burada «üç» beş sayına bərabər tutulur. Yəni uşaqlar hər beşliyi «üç»adlandırırlar. Məsələn: *birdin üçü üç çükö*-bir beş və üç=8; *birdin üçü dörd çükö*-bir beş və dörd=9. K. Yudaxin izah edir ki, «üç» sözünün ilkin mənası «uc», «son» sözləri ilə əlaqədar olub (15, s.191-193). Qeyd edək ki, insanlar yalnız bir, iki və üç qədər saymağı bacaranda üçdən sonra gələn bütün sayları «çox» adlandırırdılar. Bu oyunda uşaqlar çoxluğu «üç» adlandırırlar. Nümunələrə fikir versək, müşahidə edə bilərik ki, üç burada həm toplumu, həm də konkretliyi ifadə edir. Yəni üç sayı konkret olaraq üçü bildirməklə yanaşı, həm də beş sayına bərabər tutulub. Üç sayının mənşəyinin «uc» sözündən yaranması da ağlabatandır. İnsanlar sayının son həddi saydıqları üçün ola bilsin ki, üç «uc» deyiblər. Təbii ki, bugünkü «üç» fonetik dəyişmənin məhsuludur. E.Tenişev bu barədə yazır: «İlkin mənada *üç* sayının sonudur. *Uc* sözü üçün ilkin vəziyyətdə belə bir mənənin olmasını güman etmək mümkündür. Çünki folklor materiallarında göstəriləyi kimi, türklərdə üçlük say sistemi ola bilərdi. Müasir onluq sistemin formalaşması zamanı əvvəlki sayının son həddini bildirən *uc* konkret miqdar bildirirdi və omonimlik yaratmamaq üçün *üç* kimi səsləndi» (14, s.109-113). E.Tenişev folklor materiallarına əsaslanıb türklərdə üçlük say sisteminin mövcudluğunu güman edirdi. Lakin hətta yuxarıda qeyd etdiyimiz qırğız uşaq oyunu zamanı istifadə olunan say nümunələri də üçlük say sisteminin mövcudluğuna dəlalət etmir. Çünki bu nümunələrdə üç sayının konkret olaraq öz müstəvisindən çıxış etməməsi bizə bunu deməyə əsas verir.

M.Qıpçaq bu məsələyə münasibətini belə bildirmişdir: «Azərbaycan türklərində olan «Ərənlər üçcən deyiblər» məsələsinə əsaslanaraq türklərdə üçlük say sisteminin mövcudluğunu sübut etmək mümkün deyildir». O həm də qeyd edir ki, üç sayı tarixin hansısa bir kəsiyində türk təfəkküründə çoxluq anlayışının

inkışafı ilə bağlı ən böyük çoxluğu ifadə etməyə xidmət etmişdir (5, s.106). «Atalar üçdən deyib» atalar sözü ilə yanaşı «Atalar üçüncüdən saxlasın», «Allah üçündən qorusun» kimi nümunələr də var. Düşünürük ki, bu nümunələrdə də sayının vaxtilə üç qədər olması, üçlə ondan sonra gələn sayların insanlar tərəfindən çoxluq kimi qavranılması onların həm də bu saydan ehtiyat etmələrinə gətirib çıxarmışdır. Fikrimizcə, burada M.Adilovun doqquz rəqəmi ilə bağlı söylədiyi fikirləri xatırlatsaq, tam yerinə düşmüş olar. O qeyd edirdi ki, vaxtilə dünyanın bir sıra xalqları doqquza qədər saymağı bacarırdılar, onların say sistemində bu rəqəm ən sonuncu idi. Ona görə də bu rəqəm onlarda vahimə, qorxu hissi oyadırdı (1, s.155). Yuxarıda deyilən fikirləri üç sayına da şamil etmək olar. «Atalar üçüncüdən saxlasın» kimi atalar sözlərinin insanların qorxu hissindən yarandığı aşkar hiss olunur. Təbii ki, folklor materiallarında və yazılı ədəbiyyatda üç sayı ilə bağlı çoxlu nümunələrə rast gəlmək olar. Lakin bütün bunlar dilimizdə üçlük say sisteminin olmasına dəlalət etmir. Üç sayının folklor nümunələrimizdə, məsələn, nağıllarda, dastanlarda, xalq oyunlarında, mərasimlərdə, o cümlədən dinimizdə və yazılı ədəbiyyatda geniş şəkildə istifadə edilməsinin başqa səbəbləri var. Bu, üç sayının semantikasından, sakral mənə yükündən, linqvokulturoloji xüsusiyyətlərindən irəli gəlir.

Türk dillərində ən geniş yayılan say sistemlərindən biri də beşlik say sistemidir. V.Qordlevski «Türk dilində əlli sayı» adlı məqaləsində belə nəticəyə gəlib ki, qədim türklərdə əvvəlcə beşlik, daha sonra onluq, iyirmilik, otuzluq, qırxlıq, əllilik say sistemləri mövcud olub. V.Qordlevski Başqırdıstanda yaşlı nəslin hələ də sayını beşlik say sistemində əsasən apardıqlarını qeyd etmişdir: məsələn, *iyirmi* rəqəmini demək üçün onlar *dörd beş* ifadəsini işlədirmişlər (13, s.142-146).

Beşlik say sistemi Azərbaycan dilində öz əksini tapmayıb. Yalnız şifahi danışmaq dilində ticarət zamanı, bazarda alqı-satqı vaxtı indi də *iki beşlik = 10*, *üç beşlik = 15* kimi ifadələrə rast gəlmək mümkündür.

Lakin R.Əliyev beşlik say sisteminin izlərini nağıllarımızdan birində, «İskəndərin zülmətə yollanması» nağılında aşağıdakı kimi göstərir: «Nağılda deyilir ki, İskəndərin hökmünə görə iyirmi nəfər şəhərə gəldilər. Dağdan onları bir-bir öz adları ilə çağırırlar, gedən qayıtmır. Axırda beş nəfər qalır. Bu, qədim əcdadlarımızın təfəkküründə iyirmilik say sistemini təşkil edən beşlik say sistemini göstərir» (3, s.134). Nağıldan gətirilən nümunənin, «axırda qalan beş nəfər»in beşlik say sistemində işarə olduğuna inanmaq o qədər də ağlabatan deyil. Çünki burada beşlik say sistemində aid olan nümunə qapalı, sanki bir tapmaca şəklində verilmişdir.

Beşlik say sistemində yazılı abidələrdə, ədəbiyyat nümunələrində rast gəlmədik. Bu da beşlik say sisteminin Azərbaycan dili üçün xarakterik olmadığını göstərir.

Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində, bədii ədəbiyyatda rast gəlinən say sistemlərindən biri də otuzluq say sistemidir.

Otuzluq say sistemi barədə prof. Ə.Dəmirçizadənin fikirləri çox maraqlıdır: «Ümumən dünya dillərinin, xüsusən Azərbaycan dilinin tarixi üçün çox maraqlı olan və bu vaxta qədər heç bir ədəbiyyatda qeyd edilməyən xüsusi say sistemində, yəni otuzluq sistemində «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında təsadüf edilir. Bu sistemə görə otuzdan artıq bütöv say, görünür bir qayda olaraq, otuz üzərinə əlavə olunan on sayı ilə, 60 isə «iki otuz», 90 sayı «üç otuz» və s. kimi ifadə edilmiş» (2, s. 68). «Kitabi – Dədə Qorqud» dastanından həmin nümunələrə nəzər salaq:

Gerçəklərin üç otuz on yaşını doldursa yeg!

On otuz on yaşınız dolsun! (9, s.20).

Sadələşdirilmiş variantda:

Doğrucul adamlar yüz yaşasa yaxşıdır.

Üç yüz on yaşına çatasan. (9, s.173).

Prof. Ə.Dəmirçizadə birinci misradakı sayın ($3 \times 30 + 10 = 100$) «yüz», ikinci misradakı sayın ($10 \times 30 + 10 = 310$) «üç yüz on» olduğunu qeyd etmişdir. O, eyni zamanda, güman edir ki, ikinci misradakı «on otuz on» şəklində saylar birləşməsi qeyri-müəyyən çoxluq anlayışını ifadə edir» (2, s. 68).

Əslində, üç otuz on-100 və on otuz on-310 sayları ayrılıqda, kontekstdən kənar konkret çoxluğu ifadə edən müəyyən miqdar saylarıdır. Sadəcə olaraq, insan həyatının 310 il ola bilməməsi prof.Ə.Dəmirçizadənin bu rəqəmi kontekst daxilində qeyri-müəyyən çoxluq adlandırmasına gətirib çıxarmışdır. Burada 310 sayı üslubi çalar yaratmaq məqsədilə işlənmişdir desək, daha doğru olardı.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarındakı otuzluq say sistemi quruluş etibarilə onluq və iyirmilik sistemə çox oxşayır; fərq burasındadır ki, «Kitabi-Dədə Qorqud»da «igirmi» deyil «otuz» sayı əsas vahid götürülür və ikinci bir otuz miqdarı bitincə görünür on, iki on sayı artırılır. Güman etmək olar ki, vaxtilə belə bir otuzluq say sistemi türk dillərindən hansında isə geniş dairədə işlənmişdir» (2, s.70). Fikrimizcə, otuzluq say sistemi də digər say sistemləri kimi Azərbaycan dili üçün xarakterik deyil. Lakin iyirmilik, qırxlıq say sistemlərinə nəzərən bu say sistemində qədim yazılı abidələrdə, bədii ədəbiyyat nümunələrində epizodik olsa da rast gəlirik.

Azərbaycan dilində şeirin ilk gözəl nümunələrini yaradan, fəlsəfi, mütərəqqi fikirlərini poetik dildə xüsusi ustalıqla ifadə etməyi bacaran dahi sənətkar Nəsiminin qəzəlinə diqqət edək:

*Bu qəmər dövründə hərgiz görməsin şahim zaval,
Üç otuz on olsun, on iki yaşındadır* (8, s.189).

Diqqətlə fikir versək görürük ki, otuzluq say sistemi ilə bağlı gətirdiyimiz nümunələrdə rəqəmlər insanların ömür müddətini, yaşlarını təyin etmək üçün işlənib. R.Əliyev «İskəndərin zülmətə yollanması» nağılından gətirdiyi nümunədə göstərir ki, 100 yaşlı qoca *üç yol ayrıcında* oturur. Tədqiqatçı burada *üç yol ayrıcını* 100 ədədinin *üç otuz bir on* ədədindən yarandığına işarə olduğunu qeyd edir (3, s.135). Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, R.Əliyevin say sistemlərinə aid «İskəndərin zülmətə yollanması» nağılından gətirdiyi nümunələr bir tapmacaya bənzəyir. Sanki o tapmacaları tədqiqatçı öz təxəyyülünə uyğun şəkildə yozub. Amma hər halda gətirilən nümunələrdə *üç otuz on* yenə də yaşla əlaqəli şəkildə işlənib.

Maraqlıdır ki, otuzluq sistemin eyni rəqəmi, yəni *üç otuz on-100* bədii nümunələrdə təkrarlanır. Deməli, bu, bir daha təsdiqləyir ki, otuzluq say sistemi üslubi, bədii çalar yaratmaq üçün istifadə edilir.

Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində kəmiyyət kateqoriyasını araşdıran A.Əlizadə 100 sayının *üç otuz on* şəklində verilməsini otuzluq sistemlə əlaqələndirmir və bunu rəqəmlərin *təsviri üsulu* adlandırır. O qeyd edir ki, yüz rəqəmi əvəzinə bəzən *üç otuz on* birləşməsi istifadə olunur ki, bu da vaxtilə akademik V.Bartold və prof. A.Dəmirçizadə tərəfindən «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının materialları əsasında düzgün təhlil olunub: $3 \times 30 + 10 = 100$ (4, s.28). Ancaq prof.A Dəmirçizadə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanından gətirdiyi nümunələrdəki rəqəmlərin otuzluq say sistemində aid olduğunu və hətta vaxtilə otuzluq say sisteminin mövcud olduğunu güman edir (2, s.70).

Beləliklə, otuzluq say sisteminə aid fikrimizi yekunlaşdıraraq qeyd edirik ki, bu say sistemi Azərbaycan dilində üslubi çalar yaradan ünsürlərdən biri kimi çıxış etmişdir.

Araşdırmalar zamanı məlum oldu ki, əllilik say sisteminə aid *iki əlli* (yəni yüz) folklor nümunələrimizdən yalnız nağıllarda işlənib. Bu say sisteminin izlərinə nə dastanlarda, nə də bayatılarda və s. rast gəldik. Təxminən 10-a yaxın Azərbaycan nağılında («Cantiq», «Gülnar xanım», «Ovçu Pirimin nağılı», «İbrahim», «İlyasın nağılı», «Altı yoldaş», «Şükufə xanım», «Şəminin nağılı», «Ağıllı qız», «Qızıl qoç») «*Mən yüz yaşayım, sən iki əlli*» ifadəsi işlənmişdir. Məsələn: *Sən yüz yaşa, mən iki əlli*; hansı çoxdu sən götür (6, s.226); *Mən sağ, siz salamat, siz yüz yaşayın, mən iki əlli*, hansı çoxdu siz götürün, yerdə qalanının verin mənə (7, s.65).

Tərkibində «*Mən yüz yaşayım, sən iki əlli*» ifadəsi olan cümlələr sonda gələrək nağıllara obrazlılıq və ifadəlilik vermişdir. *İki əlli* sayına bu ifadədən xaric heç yerdə rast gəlmədik. Bu ifadəyə də nağılların nə əvvəlində, nə də ortasında rast gəldik. Deməli, tərkibində «*Mən yüz yaşayım, sən iki əlli*» ifadəsi olan cümlələr məhz sonda işlənərək nağılların xüsusi üslubi çalarlıqla yekunlaşdırılmasına səbəb olmuşdur.

Əllilik say sistemini xatırladan bir-iki nümunə digər türk dillərindən yalnız türkmən danışq dilində istifadə olunur. «Türkmən danışq dilində seyrək şəkildə istifadə olunan «iki əlli» «üç əlli» ifadələri bu dildə əllilik say sisteminin mövcud olduğunu sübut etmir. Çünki bu say sistemi bir insan yaşı hüdudunda, 100-150 olan miqdar saylarını əhatə edir» M.Qıpçaq həm «*üç otuz on*», həm də «*iki əlli*»nin yüz sayını ifadə etməyin müxtəlif versiyaları olduğunu güman edir (5, s.114-115). A. Əlizadə bunu, az əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, miqdar saylarının *təsviri üsulu* adlandırmışdır. Fikrimizcə, miqdar saylarının *təsviri üsulu* tərkibi miqdar saylarını obrazlı ifadə etmək üçün işlədilib. Şeirlərdə bu üsuldan xüsusi əlamətdar hadisələrin tarixini bildirmək üçün istifadə edilib. Məsələn, Molla Vəli Vidadi müxəmməsin sonunda 1194 rəqəmini, yəni əsərin yazılma tarixini aşağıdakı kimi göstərmişdir:

Bu «Müsibətnamə» tarixin bil, ey fərrux-nihad,
İki yeddi, iki qırx olmuşdu min yüzdən ziyad,
Oldu mərhümü şəhid ol gövhəri-yekdanə bax (10, s.80).
Yəni $(2 \times 7) + (2 \times 40) + 1100 = 1194$.

Zənn edirik ki, «*üç otuz on*» və «*iki əlli*» sayları vaxtilə qədim türk dillərində işlədilən otuzluq, əllilik say sistemlərinin izləridir. Əcdadlarımız bu saylardan folklor nümunələrində üslubi fiqur kimi yararlanıblar.

Beləliklə, bu qənaətə gəlmək olar ki, beşlik say sistemi kimi əllilik say sistemi də Azərbaycan dili üçün xarakterik olmamışdır. Amma şifahi danışq dilində, xalq arasında hal-hazırda ticarət zamanı, alqı-satqı vaxtı *iki beşlik = 10*, *üç beşlik = 15* ifadələri ilə yanaşı, *iki əllilik = 100*, *üç əllilik = 150* və s. kimi ifadələr də işlədilir. Fikrimizcə, bu ifadələrin say sistemlərinə qətiyyəən aidiyyəti yoxdur. Bu ifadələr xalqın dilində istifadə etdikləri kağız pullara əsasən yaranıb. Bir, beş manatı çıxmaq şərti ilə (az məbləğ olduğundan) nisbətən iri məbləğləri *iki onluq (20)*, *üç iyirmilik (60)*, *iki əllilik (100)*, *iki yüzlik (200)* və s. kimi də səsləndirirlər.

Yüzlük say sistemi də Azərbaycan dilinə xas deyil. Araşdırmalar zamanı yüzlik say sisteminə aid heç bir nümunəyə rast gəlmədik. Ümumiyyətlə, yüzlik sayım sisteminə türk dillərində az rast gəlinir. M. Qıpçaq qeyd edir ki, yalnız qırğız dilinin leykə şivəsində və türkmən dilinin dialektlərində yüzlik say sistemi özünü

göstərir: *on bir yüz* =1100, *on iki yüz*=1200 (leylək şivəsində işlənən saylar); *onki yüz*=1200, *on bəş yüz*=1500 (türkmən dilinin dialektlərinə aid saylar) (5, s.114).

A.Şerbak «Türk dillərinin müqayisəli morfoloqiyası ilə bağlı oçerklər» adlı kitabında qeyri-onluq sayım sistemlərinin məhdud dairədə istifadə edildiyini, yalnız obrazlılıq yaratmaq üçün işləndiyini qeyd etmişdir. Kök dil səviyyəsində yeganə mümkün olan sayım sistemini isə onluq say sistemi adlandırmışdır (12, s.141). Qeyri-onluq sayım sistemləri ilə bağlı H.Zərbəliyev də demək olar ki, eyni qənaətə gəlib: «Məlum olduğu kimi, dillərdə qarışıq say sistemləri geniş yayılıb. Məsələn, şumer dilində beşlik, onluq, iyirmilik, altılıq və altmışlıq kimi qarışıq say sistemləri mövcuddur. Belə vəziyyətlərdə, adətən, bir say sistemi əsas, digərləri isə epizodik olur» (11, s. 49).

Bütün deyilənləri ümumiləşdirərək Azərbaycan dilində say sistemləri haqqında belə qənaətə gəlmək olar ki, dilimiz sayım sistemlərindən həmişə yalnız onluq sayım sisteminə aid olub. Bədii ədəbiyyatda obrazlılıq, ifadəlilik, emosionallıq yaratmaq üçün *otuzluq və əllilik* say sistemlərinə aid cəmi bir neçə nümunə işlədilib. Bu nümunələrə əsaslanıb Azərbaycan dilində nə vaxtsa otuzluq və əllilik say sistemlərinin olduğu fikrini yürütmək qeyri-mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Adilov M. Niyə belə deyirik? Bakı: Azərənəşr, 1982, 244 s.
2. Dəmirçizadə Ə. Kitabı-Dədə Qorqud dastanlarının dili. Bakı: Elm, 1999, 140 s.
3. Əliyev R. Riyazi mifologiya. Bakı: Nurlan, 2008, 180 s.
4. Əlizadə. A. Azərbaycan dilində kəmiyyət kateqoriyası (XIV-XIX əsr yazılı abidələrin materialları əsasında). nam.dis., Bakı:1966.
5. Məmmədəli Q. Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi. Bakı: Nurlan, 2000, 456 s.
6. Azərbaycan nağılları. Beş cildə. III cild. Bak: Şərq-Qərb, 2005, 296 s.
7. Azərbaycan nağılları. Beş cildə. V cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 304 s.
8. İmadəddin N. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Bakı: Lider, 2004, 336 s.
9. Kitabı-Dədə Qorqud (əsl və sadələşdirilmiş mətnlər). Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
10. Vidadi. M.V. Əsərləri. Bakı: Öndər, 2004,128 s.
11. Зарбалиев Х. Типология числительных и числовых конструкций. Баку: Асия, 1997, 267 с.
12. Щербак А. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (имя). Ленинград: Наука, 1977, 188 с.
13. Гордлевский В.А. Числительное 50 в турецком языке (к вопросу о счете в тюркских языках) // Известия АН СССР, ОЛЯ, вып. IV, №3-4, 1945, с.135-146.
14. Тенишев Э.Р. Тюркские «один», «два», «три» // Тюркологический сборник, Москва, 1974, с.109-113.
15. Юдахин К.К. Киргизское үч-«пять» // Труды Института востоковедения. Москва, 1940, №2, с.191-193.

MAHMUDOVA MEHRİBAN

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

SİFƏTİN SUBSTANTİVLƏŞMƏSİ

Açar sözlər: *sintaksis, kontekst, substantivləşmə, sifət*

Substantivation of adjective

This article is about substantivation of adjective. Adjective takes on the characteristics of the noun in the sentence and loses its names. But in each case it's only contextual, semantic transitions occur. The tendency to substantivization in adjectives is very strong. When it comes to the essence of the substantial feasibility of quality, (numeral, verb, adjective, pronoun) it should be noted that not always, but only when it is lost without substantivization. Here the semantic conversion of the adjective is carried out only with the semantic conversion in the text, from the text to the one on the edge and to the constant character.

Keywords: *syntax, context, adjective, adjectiveness, noun*

Sifət cümlədə ismin xüsusiyyətlərini qəbuledir, sifətə məxsus əlamətlərini itirərək isimləşir. Lakin hər bir halda bu yalnız kontekstual xarakter daşıyır, semantic keçid baş verir. Kontekstdən kənarında həmin sifət morfoloji cəhətdən sifət olaraq qalır. Substantivləşmə zamanı söz sifət kimi əlamət bildirmək, təyin olmaq,

isimdən əvvəl işlənmək xüsusiyyətlərini və sifətə aid suallarını itirir; isim kimi ad bildirir, mübtədə və ya tamamlıq olur, hallanır, cəmlənir, mənsubiyyətə görə dəyişir. Isimdən kənar "...bütün nitq hissələri mübtədə olarkən mütləq substantivləşir" (4, s175).

Sifətlərdə substantivləşməyə meyl çox güclüdür. Bu cəhəti Q. Kazımov da diqqətə çatdırır və substantivlik keyfiyyəti qazanan sifətləri nisbi sifətlər kimi qəbul edir. Müasir dilçilikdə keçid prosesinin geniş tədqiqatlara cəlb edildiyini, keçid prosesini belə izah edir: "Konversiya, başqa sözlə, keçid prosesi elə bir prosesdir ki, bu prosesdə bir nitq hissəsi öz xüsusiyyətlərini saxlamaqla başqa nitq hissəsinin xüsusiyyətlərini də qazanmış olur. Demək olar ki, bütün nitq hissələrində konversiya mövcuddur..." (1, s112).

Sifətin substantivləşməsinin əsas səbəbinə gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, sifət (say, feilisifət, əvəzlik) hər zaman deyil, yalnız aid olduğu, təyin etdiyi ismi itirdikdə substantivləşir, həmin ismə xas olan bütün qrammatik kateqoriyaları qəbul edir. Sifətin sintaktik konversiyası yalnız mətn daxilində (müvəqqəti), semantic konversiyası isə hətta cümlədən, məndən kənar da özünü büruzə verir və daimi xarakter daşıyır. Məsələn; 1. *Ağıllılar məktəbin və müəllimlərin sevimlisinə çevrilirlər-(müvəqqəti)*; 2. *Gözəl mənim bacımdır-(daimi)*. Sifətlərin hal, mənsubiyyət, kəmiyyət şəkilçiləri qəbuletməsi, cümlədə mübtədə, tamamlıq olması onların substantivləşməsi ilə bağlıdır. Lakin sifətin bütün mənə növlərində substantivləşmə eyni dərəcədə deyil. Sifətlərin çoxunda substantivləşmə müvəqqəti, keçici, kontekstual xarakter daşıyır. Yəni fikrin lakonikliyi, yığcam ifadəsi üçün isimlər ixtisar edilir, ismin xüsusiyyətləri onu təyin edən sifətə keçir. Məsələn; yuxarıdakı nümunələrdən də görüldüyü kimi, semantic konversiya zamanı sifət əvvəlki mənasından tam uzaqlaşmış olur, keçid prosesi başa çatmış olur. Bu hadisə daha çox ümumi isimlərin xüsusişməsi yolu ilə onomastik vahidlərin əmələ gəlməsində özünü göstərir.

Substantivləşmə leksik mənə, sintaktik vəzifə və morfoloji əlamətin vəhdəti əsasında baş verir (3, s.11). Adı çəkilən nitq hissələri yalnız həmin cəhətlərə sahib olduqda onlarda substantivləşmə xüsusiyyətləri müşahidə edilir.

Leksik mənasına görə fərqlənən sifətlərdə substantivləşmənin dərəcələri də müxtəlifdir. C. Cəfərov sifətin substantivləşməsindən bəhs edərkən onları leksik mənə qrupları üzrə tədqiqatə cəlb etmiş: 1. Rəng bildirən sifətlərin, 2. Məkan və həcm bildirən sifətlərin, 3. Dad bildirən sifətlərin, 4. Xarici cismani xasiyyət, psixoloji vərdiş kimi daxili keyfiyyətləri bildirən sifətlərin, 5. İctimai vəziyyət və münasibəti ifadə edən sifətlərin, 6. Seçmə və ayırma mənası bildirən sifətlərin, 7. Ümumi keyfiyyət və əlamət bildirən sifətlərin, 8. Dərəcə əlamətli sifətlərin substantivləşməsindən danışmışdır. (3, s.13-14).

İ. Məmmədov isə tədqiqatlarında sifətlərin tədqiqində üç istiqaməti əsas götürür: 1. Leksik vahid kimi sifətlər, onların sistemləri və yarımsistemləri; 2. sifət ad qrupunun ünsürü kimi; 3. sifətin konteksdə rolu (2, s.79). M. Hüseynzadə bir sözün sifət olub- olmamasının onun xarici əlamətinə görə deyil, vəzifəsinə və daxili məzmununa görə müəyyənləşdirməyin doğru olduğunu diqqətə çatdırır. (5, s.72). Sifət yüksək potensial imkanlara malik olan bir nitq hissəsidir ki, bir neçə nitq hissəsinə (ismə, zərfə) keçə bilər. Bu isə sifətin daha çox daxili tərəflərinin əks olunduğu funksionallıqla şərtlənir. Eyni zamanda bu proses sifət və ismin tarixi bağlılığı ilə əlaqəlidir. Özünü sifət və isim kimi göstərən sözləri bəzi alimlər omonim hesab edirlər. Meşşaninov sözlərin bu cür funksional dəyişməsini sifətin leksik substantivləşməsi adlandırmışdır.

F. Zeynalovun fikrincə, sifət substantivləşəndə mübtədə və tamamlıq funksiyasında çıxış edir. Ismin bütün əlamətlərini qəbul edir, öz əvvəlki keyfiyyətini itirir, yeni "don" geyir. Beləliklə, konversiya həmişə təmiz isim yaratmır, bir nitq hissəsi digərinə keçir. Q. Kazımov isə, əsasən, qoca, cavan, gənc tipli sözlərin daha çox substan-tivləşdiyini və onların da çox vaxt mübtədə funksiyasını daşdığını qeyd etmişdir (1, s.104). Keçid prosesində iştirak edən sifətlərin məzmununda daha çox insane məxsus psixoloji keyfiyyətlər, social vəziyyət, ictimai əlamətlər və bəzi təbiət hadisələri əks olunur. "Bir sıra sifətlər dildə çox vaxt substantive vəziyyətdə işlənir: kar, kor, keçəl, topal, axmaq, tənbel, cavan, qoca, gözəl sifətləri əksərən isimsizləş lənir... "Keçəlin nağılı" və s. Bu cür sözlərdə substantivləşmə daimi xarakter daşıyır, belə sözlərin bir qismi tədricən isimlər qrupuna daxil olur. Daşqın, sürücü, sağıcı, uçağan və s. bir sıra isimlər belə əmələ gəlmişdir" (3, s.114). İngilis dilində Azərbaycan dilindən fərqli olaraq substantivləşməyə daha çox məruz qalan sifətlərdir. Substantivləşmə zamanı sifətlər formaca dəyişməsə də, müəyyən artikllərlə işlənir, bütöv bir sifətə aid olan əşyani bildirir və cəm şəklində işlənir: The rich- varlılar; The poor- kasıblar; The old- qocalar İngilis dilində sifətlərin substantivləşməsi zamanı aşağıdakı hallar mümkündür:

1. Milliyyəti bildirən sifətlər həmin millətə mənsub olan hər hansı bir şəxsi bildirmək üçün; a) an Amerikan – bir amerikalı; b) a European – bir avropalı
- an, -ian ilə bitən bu cür sifətlər cəmdə -s sonluğu qəbul edir: two Americans- iki amerikalı; the Americans- amerikalılar...

2. Cəmdə müəyyənlik artikli ilə işləndikdə bu sifətlər bütöv bir milləti bildirir: a) the Azerbaijanians- azərbaycanlılar; b) the Norwegians – norveçlilər

3. –sh; -ch ilə bitən sifətlər –s cəm şəkilçisi qəbul etmir, lakin onların qarşısında müəyyən artikl işlədilir; a) the English – ingilislər; b) the French – fransızlar.

Əgər söhbət bütöv xalqı deyil, tək fərdlərdən gedərsə, bu sifətlərə -man (-men), -woman (- women) sözlərindən biri artırılı bilər: a) Two Englishmen – iki ingilis kişi; b) Two Englishwomen – iki ingilis qadın

Söylənmiş fikirlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan dilində feillərin müxtəlif formalarının substantivləşməsi prosesi ingilis dilindən daha zəngindir.

Sözdə bir nitq hissəsinə aid əlamətlərin itirilməsi və digərinin bərpa olunması ilə keçid baş verir və bununla da dilin lüğət tərkibi zənginləşir. Nitq hissələrində keçid zamanı sintaktik funksiya, leksik məna, morfoloji quruluş və s. dəyişir: 2. Bir neçəsi ağaca dırmaşmışdı. 3. Yüz əlli dustağı qatara mindirdilər // Yüz əllisini qatara mindirdilər.

Verilmiş nümunələrdə saylar aid olduqları, təyin etdikləri, lakin kontekstdən asılı olaraq itirdikləri isimlərin morfoloji və sintaktik cəhətlərini daşımağa təhkim edilmişlər. Uyğun olaraq birinci və ikinci cümlədə mübtədə, üçüncü cümlədə isə tamamlı qvəzifəsində işlənmişlər. Birinci cümlədə sıra sayı cəmşkilçisi qəbul etmiş və ismin adlıq halını ifadə etmişdir. İkinci cümlədə yenə adlıq halda işlənsə də, mənsubiyyət şəkilçisini də qəbul etmişdir. Üçüncü cümlədə isə ismin təsirlik halında işlənərək tamamlıq funksiyasını yerinə yetirmişdir.

a) Put the in order. Four are lying on the table, and three on the self // Kitabları qaydaya salın. Dördü stolun üstündə, üçü isə rəfin üstündədir.

b) – How many books must we bring? // Biz neçə kitab götürməliyik.

Ədəbiyyat

1. Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı. 2000
2. İ.Məmmədov. Azərbaycan dilinin semantikas. Bakı. 2006
3. C.Cəfərov. Nitq hissələrində keçid prosesləri və konversiya. Bakı, 2009
4. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, ADU, 1959
5. M. Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya. Bakı, 1983

МАГЕРРАМОВА РЕНА

Азербайджанский Государственный Экономический Университет, UNEC

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ СРЕДСТВ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Açar sözlər: *multimediya, məlumat, motivasiya, tədris keyfiyyəti, ingilis dili*

Using multimedia in teaching English

Effectiveness of teaching is impossible without introducing new forms of organizing the process of studying. One of the main ways of realising this idea is using multimedia technologies. This article deals with advantages of using multimedia technologies and the internet resources in teaching foreign languages at school. It describes the peculiarities of information perception in a multimedia format and effectiveness of multimedia technologies at the lessons of foreign languages. Using multimedia presentations gives teachers an opportunity to intensify the process of teaching English, to make it more visual and dynamic. The article gives the information about frequently used multimedia technologies.

Keywords: *multimedia, information, motivation, learning efficiency, English*

Время неумолимо изменяется. Мы живем в век информатизации, развития современных информационных технологий, где мощный поток информации оказывает огромное влияние на любого человек. В настоящее время необходимо умение получать информацию из разных источников, пользоваться ею и создавать ее самостоятельно. Термин «*медиа*» происходит от английского языка (**media**), переводимого как «**средства массовой информации**». «*Мультимедиа*» означает совокупность программно-аппаратных средств, отображающих информацию в зрительном и звуковом виде: «**Что нам дает использование мультимедиа на уроке?**» ответ на этот вопрос достаточно очевиден. Возможность воздействовать на все органы чувства и, следовательно, резко повысить возможности восприятия им учебного материала. Действительно, использование мультимедиа позволяет хоть чем-нибудь «зацепит» каждого ученика, насыщает разнообразными

материалами, расширяет возможности варьирования различных форм воздействия и работы. В конце - концов, просто делает его (урок) на порядок ярче и насыщеннее. В последние годы все чаще поднимается вопрос о применении новых информационных технологий. Это не только современные технические средства, но и новые формы преподавания, новый подход к процессу обучения. Использование мультимедийных средств помогает реализовать личностно-ориентированный подход в обучении, обеспечивает индивидуализацию и дифференциацию с учетом особенностей детей, их уровня обученности, склонностей. Существующие сегодня диски позволяют выводить на экран компьютера информацию в виде текста, звука, видеоизображений, игр. Обучение с помощью компьютера дает возможность организовать самостоятельную работу каждого ученика. Интегрирование обычного урока с компьютером позволяет преподавателю переложить часть своей работы на компьютер, делая при этом процесс обучения более интересным и интенсивным. При этом компьютер не заменяет преподавателя, а только дополняет его. Подбор обучающих программ зависит, прежде всего, от текущего учебного материала, уровня подготовки обучаемых и их способностей. Работа с компьютером не только способствует повышению интереса к учебе, но и дает возможность регулировать предъявление учебных задач по степени трудности, поощрение правильных решений. Кроме того, компьютер позволяет полностью устранить одну из важнейших причин отрицательного отношения к учебе – неуспех, обусловленный непониманием материала или проблема в знаниях. Именно этот аспект и предусмотрен авторами многих компьютерных обучающих программ. Обучаемому предоставлена возможность использовать различные справочные пособия и словари, которые можно вызвать на экран при помощи одного лишь щелчка на мышке. Работая на компьютере, ученик получает возможность довести решение задачи до конца, опираясь на необходимую помощь.

Существенный прогресс развития персональных компьютеров и компьютерных технологий приводит к изменению и в процессе обучения иностранным языкам. Изучение английского языка с помощью компьютерных программ вызывает огромный интерес у учащихся. Активное и уместное применение компьютера на уроке английского языка представляется возможным и целесообразным исходя из специфики самого предмета. Ведущим компонентом содержания обучения иностранному языку является обучение различным видам речевой деятельности говорению, аудированию, чтению, письму. При обучении аудированию каждый ученик может произносить фразы на английском языке в микрофон. При изучении грамматических явлений каждый ученик может выполнять грамматические упражнения, имеет возможность разгадать кроссворды, чайнворды, заниматься поиском слов, выполнять игровые упражнения. В практике применения компьютера в учебном процессе особо подчеркивается его обучающая функция, а также, компьютер является инструментом, который организует самостоятельную работу обучаемых и управляет ею, особенно в процессе тренировочной работы с языком и речевым материалом. **Общенациональный лидер Гейдар Алиев** усиленно уделял всяческое внимание образованию в нашей республике, он в свою бытность можно сказать, совершил революцию в сфере образования. **Гейдар Алиев** руководил реформами в образовании, именно с его руки впервые была внедрена в школах компьютеризация и мультимедийные средства, о которых раньше можно было только мечтать. Сейчас в далеких горных общеобразовательных школах этим никого не удивишь. Соответственно был подготовлен и направлен в школы высококвалифицированный преподавательский состав в области преподавания и практического применения этих мультимедийных систем информатики и других достижений науки. Гейдар Алиев сам лично посещал школы, интересовался методиками преподавания и всячески одобрял всё прогрессивное в образовании, давал указания, чтобы все школы на высоком уровне были обеспечены научно-техническими достижениями и соответствовали европейским стандартам. Азербайджан продолжает демонстрировать важность, которую он придает области ИКТ, путем проведения на своей территории ряда важнейших мероприятий. Целенаправленные шаги, предприятия для компьютеризации школ, обеспечения выхода молодежи в виртуальный мир, освоения ими навыков работы с информационными технологиями, служат именно этой цели. С этой целью Указ **«Об утверждении Программы по обеспечению общеобразовательных школ Азербайджанской Республики информационно-коммуникационными технологиями»** (на 2005-2007 гг.) от 21-го августа 2004-го года создало научно-техническую базу для освоения современных знаний и глубокого изучения информационных технологий молодежью. Сфера применения компьютера в обучении иностранным языкам необычно широка. Компьютер может быть эффективно использован для ознакомления с новым языковым материалом, новыми образцами высказываний, а также с деятельностью общения с деятельностью общения на иностранном языке. На этапе тренировки и на этапе применения сформированных знаний, навыков, умений компьютер может

быть использован в самых разнообразных коммуникативных заданиях и ситуациях с учетом личностных особенностей обучаемых. Он может создавать оптимальные условия для успешного освоения программного материала: при этом обеспечивается гибкая, достаточная и посильная нагрузка упражнениями всех учеников в классе. Кроме того трудно переоценить роль компьютера как средства осуществления контроля над деятельностью учащихся со стороны учителя, а также как средства формирования и совершенствования самоконтроля. В затруднительных случаях компьютер позволяет ученику получать необходимые сведения справочного характера за короткий промежуток времени, предъявлять ему те или иные «ключи» для успешного решения задания. Важной особенностью компьютера в учебно-воспитательном процессе по иностранному языку является то, что он может быть «**собеседником**» обучаемого, т.е. работать в коммуникативно-направленном диалоговом режиме и определенным образом, например, с графических средств, анализатора и синтезатора речи восполнять отсутствие естественного коммуниканта, моделируя и имитируя его неречевое и речевое поведение. Компьютер позволяет предъявлять на экране дисплея элементы страноведческого характера, особенности окружения и обстановки, которые могут использоваться как фон формирования у обучаемых речевой деятельности на иностранном языке. Компьютер обладает большими возможностями для построения цветных изображений, поддающихся необходимым преобразованиям в заданных пределах. Отмеченные возможности компьютера делают его прекрасным техническим средством для различного рода пояснений и обобщений явлений языка, речи, речевой деятельности. В методике система компьютерного обучения и самообучения иностранному языку характеризуется тремя следующими признаками: *циклическостью, интегральностью, адаптивностью*. **Циклическость** – включает в себя три периода: аудиторного, под руководством преподавателя; самостоятельные занятия в компьютерном классе; аудиторного, под руководством преподавателя, в процессе которого осуществляется контроль. **Интегральность** – выражается в том, что между всеми периодами существует тесная взаимосвязь и взаимообусловленность. Так, самостоятельная работа студентов в компьютерном классе в режиме «компьютер – обучаемый» обеспечивает их успешную деятельность на последующих аудиторных занятиях. **Адаптивность** – проявляется в том, что студенты в самостоятельной работе в компьютерном классе имеют возможность самостоятельно выбрать темп, способ и режим работы, работать в удобное для себя время и контролировать эффективность своего обучения. Использование мультимедиа технологий на уроках английского языка – один из важных аспектов совершенствования учебного процесса, расширение методических средств и приемов, позволяющих сделать урок интересным. Мультимедийные технологии обогащают процесс обучения, позволяют сделать обучение более эффективным, вовлекая в процесс восприятия учебной информации большинство чувственных компонент обучаемого. Сегодня мультимедиа-технологии – это одно из перспективных направлений информатизации учебного процесса. В совершенствовании программного и методического обучения обеспечения, материальной базы, а также в обязательном повышении квалификации преподавательского состава видится перспектива успешного применения современных информационных технологий в образовании. Мультимедиа и гипермедиа-технологии интегрирует в себе мощные распределенные образовательные ресурсы, они могут обеспечить среду формирования и проявления ключевых компетенций, к которым относятся в первую очередь информационная и коммуникативная. Мультимедиа и телекоммуникационные технологии открывают принципиально новые методические подходы в системе общего образования. Интерактивные технологии на основе мультимедиа позволят решить проблему «**провинциализма**» сельской школы как на базе Интернет-коммуникаций, так и за счет интерактивных СД – курсов и использования спутникового Интернета в школах. **Мультимедиа** – это взаимодействие визуальных и аудиоэффектов под управлением интерактивного программного обеспечения с использованием современных технических и программных средств, они объединяют текст, звук, графику, фото, видео в одном цифровом представлении.

При использовании **интерактивной доски** обычный урок становится более эффективным, повышается динамичность урока. Это современное мультимедиа-средство, которое, обладая всеми качествами традиционной школьной доски, имеет более широкие возможности графического комментирования экранных изображений; позволяет контролировать и производить мониторинг работы всех учеников класса одновременно;

Система интерактивного опроса состоит из беспроводных пультов находящихся у каждого учащегося на столе, позволяет проводить мгновенный мониторинг освоения учащимся изучаемого материала. Возможности системы многообразны:

- общий опрос;

- мотивационный опрос на скорость, регистрирующий только первого правильно ответившего учащегося;

- определение желающего ответить на поставленный вопрос при устном опросе. Это позволяет избежать хороших ответов учащегося.

Использование **электронных учебников** на уроках и во внеурочные время позволяет:

1. достигать оптимального темпа работы учащихся то ест индивидуальный подход;

2. учащиеся становятся субъектом обучения, так как программа требует от них активного управления:

3. диалог с программой приобретает характер учетной игры, это у большинства учащихся вызывает повышение мотивации к учебной деятельности;

4. смягчать или устранять противоречие между растущими объёмами информации и рутинными способами её передачи, хранения и обработки.

Важной составляющей мультимедиа является **интерактивность**. Люди запоминают только 20% того, что они видят, и 30% того, что они слышат. Также запоминается 50% того, что видят и слышат, и целых 80% того, что они видят, слышат, и делают одновременно.

Мультимедийные уроки помогают решить следующие дидактические задачи:

- усвоить базовые знания по предмету;
- систематизировать усвоенные знания;
- сформировать навыки самоконтроля;
- сформировать мотивацию к учению;
- оказать учебно-методическую помощь учащимся в самостоятельной

работе над учебным материалом. Использование мультимедийных средств в обучении английского языка призвано значительно повысить эффективность преподавания, целью которого является совершенствование навыков повседневного и профессионального общения, непосредственно с носителями, так и опосредованного через интернет, прессу и т.д.

МАММАДОВА СВЕТЛАНА

Азербайджанский технический университет

СРАВНИТЕЛЬНО-СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКОВ В ПРОЦЕССЕ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО

Açar sözlər: *tipologiya, kontrastivdilcilik, Azərbaycan dili, rus dili, dilsituasiyası*

Contrastive typology of the languages of different typological structure in the process of teaching of Russian as a foreign language

Favorable and tolerant language situation in Azerbaijan and multiculturalism which is the one of the priority directions of foreign and domestic policy create the conditions for learning Russian as a foreign language in the system of general and higher education. Contrastive studies conducted on material of the languages of different typological structure languages (Azerbaijani and Russian), have methodological and didactic value and serve to prevent "collisions" of the native (Azeri) language's system with the system of foreign (Russian) language. The paper gives the examples of contrastive typology on different linguistic levels.

Keywords: *typology, contrastive linguistics, Azerbaijani language, Russian language*

Известно, что сравнительно-сопоставительное, типологическое исследование разно-системных языков построено на выявлении сходств и различий двух и более языков, которое можно проводить на всех уровнях, привлекаемых к анализу языков.

Если речь заходит о контрастивном исследовании, то в этом случае количество исследуемых языков суживаются до двух единиц. Такое исследование может проводиться на всех языковых уровнях сравниваемых языков. Вовсе не обязательно, чтобы сопоставляемые единицы двух языков имели точки соприкосновения, они могут отличаться по тем или иным основаниям.

На такую мысль наводит значение слова **контраст** как «разница в характеристиках». Однако, у этого слова есть и другие значения, которые актуальны в иных отраслях науки и искусства (музыке, живописи, фотометрии, статистике, сенситометрии, структурном языкознании и др.).

В рамках настоящей статьи мы будем употреблять следующее значение данного термина: «значимая или заметная разница» в процессе сравнительно сопоставительного анализа двух разносистемных языков, коими являются азербайджанский и русский языки, относящиеся, соответственно, к тюркской и славянской языковым группам. Соответственно и значение прилагательного **контрастивный** как «создающий различие, контраст».

Выбор нами контрастивной лингвистики (типологии) в качестве объекта исследования не случаен, ибо эта отрасль имеет более практическую направленность, а автор настоящей статьи | преподает русский язык в системе вузовского образования. В научной литературе по языкознанию устойчивым является то, что контрастивная лингвистика, сформировавшаяся из сопоставительной лингвистики, - это симбиоз необходимости описания языков (т.е. теории) и необходимости их преподавания (т.е. практики).

В языкознании употребляют следующие синонимы термина **контрастивный: конфронтативный, сопоставительный, сравнительный, сличительный**. Имеются и терминологические сочетания: **контрастивная лингвистика и контрастивный анализ**, суть которых и подводит нас ко второму аспекту предмета нашей статьи сопоставлению двух языков с целью предупреждения и предотвращения интерференции в процессе обучения иностранному (русскому) языку.

Фактом истории общего языкознания является и то, что основы контрастивного языкознания заложены в 20-ых годах прошлого столетия, Речь о научных постулатах Пражской лингвистической школы, работах В.Скалички, В.Матезиуса, Ш, Балли, Г.Хельбига, Б. Потье и др.

Формирование данной отрасли русского языкознания датируется 50-ыми годами XX столетия, а его обособление произошло спустя двадцать лет на регулярно проводимых международных и союзных конференциях, где и устанавливались новые термины контрастивного языкознания.

Если принять во внимание анализируемые нами (азербайджанский и русский) языки, то следует назвать имена лингвистов, в чьих трудах разрабатывались теоретические основы контрастивного исследования языков.

В русском языкознании современные фундаментальные разработки в этой области относятся перу В.Н.Ярцевой (1), В.Г.Гака (2), Так, например В.Н.Ярцева считает, что сравнение даже одного однопорядкового элемента может дать исследователю достаточно оснований для заключения.

Порой и сравнение с нулем единицы (лакуной) в другом языке также эффективно. Мы соглашаемся с ученым, поскольку считаем, что именно лакунарные единицы раскрывают специфику, уникальность, оригинальность и контрастивность одного языка по отношению к другому. Вследствие этого и являются одними из самых ярких компонентов сравниваемых языков.

В лингвистических исследованиях последних десятилетий актуальным стало обращение к лингвокультурной, антропологической составляющей процессов, происходящих как в контактирующих, так и неконтактирующих языках. В русском языкознании следует сослаться на труды В.Н. Телия (3), Красных (4), И.А. Стернина (5), В.А. Масловой (6) и др.

Исследуя вопросы развития лингвистической типологии в Азербайджане, отметим, что азербайджанская сравнительно-сопоставительная типология имеет свои традиции и, как правило, лингводидактическую направленность. Такие исследования проводились на всех уровнях языка (фонетике и орфоэпии, лексике и фразеологии, морфологии и синтаксисе)

В следующей части нашей статьи приведем примеры конкретных случаев контрастивной типологии, наблюдаемых на отдельных языковых уровнях обозначенных разносистемных языков. Из указанных выше исследований следует, что типологический анализ русского и азербайджанского языков обнаруживает сходства, начиная от фонетики, транслитерации и заканчивая синтаксисом и правилами интонации и пунктуации.

Заметить, что вопросы транслитерации нашли свое отражение в «Планах мероприятий» по реализации «Государственной программы по использованию азербайджанского языка в условиях глобализации в соответствии с требованиями времени и развитию языкознания в стране», принятой в апреле 2013 года (17).

Речь о подготовке национальных стандартов транслитерации и разработке программного обеспечения, осуществляющего транслитерацию с азербайджанского алфавита на другие алфавиты

на основе национальных стандартов транслитерации. По завершении этой работы не останется вопросов по единой форме передачи слов другого языка средствами иного алфавита.

Речь, к примеру, об ономастической (в том числе, антропонимической и топонимической) лексике. Преподаватель русского языка в группах с азербайджанским контингентом обучающихся сможет предоставить кодифицированную русскую орфографию таких азербайджанских топонимов как *Sumqayıt* (Сумгаит/Сумгайит/Сумгайит), *Göygöl* (Гек-гель/Гек-Гель/Гёйгёль), *Tartar* (Тартар/ Тертер/ Тяртяр/ Тэртэр) и т.п. Нет сомнений, что подобная кодификация однозначно отразится на выработке норм орфоэпии и скажется на правильном произношении.

Сопоставляя фонетические системы исследуемых нами языков, сталкиваемся с ситуаций, когда полярная аккомодация звуков (гласных на согласные и согласных на гласные) в них приводит в итоге к одному и тому же фонетическому явлению.

Особое преподавательское мастерство требуется для привития навыков произношения различных по артикуляции и акустике русских согласных (речь о русских глухих твердых и мягких [к-к¹] и звонких твердых и мягких [г-г¹]/являющихся в азербайджанском языке глухими [к] и звонкими [g] среднеязычными) заднеязычных специфического звука *ц* и аффрикаты *ц*.

В процессе контрастивного типологического исследования морфологии языков доля различий и сходств оказывается наиболее значительной. Объяснение тому кроется как в том, что морфология является одним из основных разделов грамматики, так и в том, что к анализу привлекаются разносистемные языки.

Безусловно, морфология тесно связана с лексикой, грамматикой (ибо слово - это симбиоз лексического и грамматического значений) и фонетикой, что отражается в словоизменении и словообразовании слов русского языка.

Не приходится говорить и о том, что при исследовании типологии языков особое внимание уделяется основным понятиям морфологии, коими являются имеющиеся в обоих или отсутствующие в том или ином языке грамматические категории. Они являются связующим и переходным звеном к синтаксису языка.

В случае с исследуемыми нами языками отметим, что в них представлены лексико-семантические разряды слов, которые отличаются друг от друга по своим морфологическим признакам, перечню грамматических категорий, типам слово- и формообразования и присущим им синтаксическим функциям. В качестве примера укажем на наличие категории рода в русском языке, которая составляет основную трудность при изучении именных частей речи (существительного, прилагательного, числительного, местоимения) и их сочетаемостных возможностей (согласование в роде) в пределах словосочетаний и предложений.

Разнятся по языкам и параметры, заложенные в основу классификации категории одушевленности/неодушевленности, что создает дополнительные трудности при склонении русского слова. Трудности возникают при изучении отсутствующей в азербайджанском языке категории вида.

Эта категория присуща всем русским глаголам и причастиям. Можно сказать и о других трудностях, к примеру, о типах русской подчинительной связи, которая зачастую непонятна азербайджанскому контингенту обучающихся.

Таким образом, знание русского языка, освоение его норм имеет большую практическую значимость и актуально и для современного независимого Азербайджана. Этому способствует благоприятная и толерантная языковая ситуация в республике, одной из приоритетных направлений внешней и внутренней политики которой является мультикультурализм.

При этом целью контрастивных исследований, проводимых на материале разносистемных языков и имеющих методологическое и дидактическое значение, является, по-А.А.Леонтьеву, нивелирование «столкновений и взаимодействий двух различных языковых стихий» (18) -системы родного (в нашем случае - азербайджанского) языка с системой иностранного (в нашем случае - русского) языка на всех уровнях.

Мы считаем, что вышеизложенные нами отдельные факты контрастивной типологии азербайджанского и русского языков указывают на актуальность исследований в обозначенной области азербайджанского языкознания - в целом, и азербайджанской русистики - в частности.

MANAFOVA AYNURƏ

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, UNEC

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ZOOMETAFORİZMLƏRİN LEKSİK VƏ SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *İngilis dili, zoometaphora, leksika, semantika, ifadə*

Zoological metaphors in modern English and Azerbaijani languages

The article considers the words designating zoological metaphors in modern English and Azerbaijani languages and their analogy and distinction in both languages. The present article is dedicated to the lexico-semantic investigation of the zoometaphorism. Investigation of zoometaphorism in English German, Russian and Azeri is also observed in this article.

Keywords: *English, zoometaphora, lexic, semantic, exprimation*

Həyatda, təbiətdə əşyalar, şeylər, hadisələr və onların ifadə etdiyi məfhumlar çox, sözlər isə azdır. Beləliklə, bir söz bir neçə əşya, hadisə, anlayış, məfhum bildirməli olur, bənzətmə, oxşarlıq və s. əsasında dilin məcazlar sisteminin yaranmasına ehtiyac duyulur.

Əşyanın, predmetin, canlı varlığın müəyyən əlamətinə əsasən ümumi məfhumun adlandırılmasına sözün əşyavi-məntiqi mənası deyilir. Sözün əşyavi-məntiqi mənası əvəzinə dilçilikdə «sözün həqiqi mənası», «sözün əsil mənası», «sözün birinci mənası», «sözün müstəqim mənası», «sözün nominativ mənası» terminləri işlədilir.

Öz tarixi inkişaf prosesində sözün əsas əşyavi-həqiqi mənası bir neçə əlavə əşyavi-həqiqi mənalar kəsb edə bilər. Buna əlavə (və ya törəmə, düzəltmə) həqiqi mənalar deyilir. Əsas və törəmə həqiqi mənalar nitq prosesində daimi dəyişikliyə uğrayır. Ən mühüm dəyişikliklər isə sözün məcazi mənada işlədilməsi ilə əlaqədar olur. Məcəzi mənənin anlaşılıqlı olması üçün həqiqi mənə aparıcı olur.

Məcəzi sözün əsası həqiqi mənasından törəyir. Sözün həqiqi mənası bu və digər əşyanı, prosesi, hadisəni, canlı və cansız varlığı birbaşa adlandırmağa xidmət etdiyi, nominativ funksiya daşdığı üçün dilçilikdə nominativ mənə adlanır. Nominativ mənə sözün məcazi mənalarının yaranması üçün əsas olur.

Başqa canlı varlıq və cansız əşyaları səciyyələndirmək üçün eyni səs tərkibli sözdən istifadə edilir. Burada bənzəyiş, oxşarlıq, müqayisə və s. assosiativ əlaqələrin varlığı məcazi şərtləndirməyə xidmət edir. Sözün yaşadığı və dəyişdiyi nitq atmosferi nəzərə alınır.

Sözün təsviri, ifadəli və obrazlı olduğunu və mənasını dəqiqləşdirmək üçün mətn, situasiya, intonasiya və hərəkətlər mühüm rol oynayır. Obrazlı leksikanın yaranmasında mühüm rol oynayan məcaz dilin lüğət tərkibindəki sözün (o cümlədən zoonimlərin və fitonimlərin) semantik tutumunu dolğunlaşdıran, dilin ifadəlik imkanlarını artıran vasitə kimi çıxış edir.

İnsanları obrazlı xarakterizə edən zoometaforizmlərin semantik xüsusiyyətlərini daha da dərinlən tədqiq etmək və bütün semantik çalarlarını üzə çıxarmaq məqsədi ilə onların qruplaşdırılması daha çox gərəklidir. Bu baxımdan onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: ev heyvanları, vəhşi heyvanlar, quşlar, sürünənlər, həşəratlar, balıqlar, suda-quruda yaşayanlar və s.

Bu cür ümumiləşdirilmiş heyvan adları vasitəsi ilə həmin canlının hər hansı bir xüsusiyyəti, hərəkəti, xarici görünüşü ya birbaşa, ya da dolayısı ilə eyham və kinayə ilə insanların üzərinə köçürülür.

Mövcud olan zoometaforizmlər insanların əsl simasını üzə çıxarmağa, onların bu və ya digər xarakterik xüsusiyyətlərini daha dolğun ifadə etməyə imkan verən zoonimdir.

Zoonimlər, tədqiqat obyektini kimi, bizi məhz bu yöndən maraqlandırır. Sözün məcazi mənada işlənməsinin meyarı həmin sözün mənasının canlıya uyğun gəlməsidir. Dil faktlarının təhlili göstərir ki, sözün ifadə etdiyi məcazilik ifadə olunan canlının ümumiləşdirilmiş, konkret bir əlaməti əsasında formalaşır və dildə geniş şəkildə tətbiq olunur.

Bu da məlumdur ki, məcazlaşması məxsus olduğu xalqın həyat tərzilə, milli xüsusiyyətləri ilə sıx bağlıdır. Məsələn, ingilis dilində «pig» sözü və onun Azərbaycan dilindəki qarşılığı olan «donuz» zoomorfemini götürək. «Pig» zoometaforizmi ingilis dilində iki mənada işlənir:

- «abırsız», «ədəbsiz»
- «pinti».

Azərbaycan dilində «*donuz*» sözü iki mənada işlənir ki, bunlardan biri ingilis dilində «*pig*» sözünün ifadə etdiyi mənaya uyğun gəlir, yəni yemək prosesi ilə bağlı «çox pinti, səliqəsiz» mənasını verir, ikinci mənası isə «kobud», bəzən də söyüş kimi işlənən «qanmaz, anlamaz» mənasını verir.

Yaxud ingilis dilində «*calf*» və Azərbaycan dilində «*dana*» sözlərinin ifadə etdiyi məcazi mənaya nəzər salaq. «*Calf*» zoonimi ingilis dilində həm əzizləmə mənasında, həm də «ağıldankəm adam» mənasında işlənir.

Azərbaycan dilində olan «*dana*» zoometaforizmi isə «küt», «kobud», «tərs» və «höcət» mənə və mənə çalarlarını ifadə edir.

Dana kimi dingildəmək; dana kimi böyürmək və s.

Göründüyü kimi, «*bat*» sözünün törəmələri olan *batty*, *bat-eyed*, *to be bats* zoometaforizmlərinin ifadə etdiyi mənalar əsas mənadan uzaqlaşmış. Belə ki, *bat* zoomerfeminin ifadə etdiyi canlı, yəni yarasa (gecəquşu) gecə həyat tərzini keçirir və hərəkət edərək ultrasəs çıxarır.

Yarasanın görmə qabiliyyətinin olmaması, onun *bat-blind* (kor) yalnız gecələr fəaliyyət göstərməsi «*bat*» zoomerfeminin jarqon sözü kimi işlənməsinə imkan verir. Bəlkə də, onun digər mənaları yarasanın gün işığındakı vəziyyəti ilə bağlıdır.

Ayrı-ayrı zoometaforizmlər müxtəlif növ canlıların adları əsasında formalaşdıqlarından və bu canlı növlərin təbiətdə yaşamaq tərzini, yayılma arealı, özünəməxsus spesifik xüsusiyyəti bir-birindən fərqləndiyindən onların hər biri əsasında yaranan zoometaforik söz və ifadələr də Öz semantikasi, işlənmə xüsusiyyəti və nitq prosesindəki funksionallığı ilə bir-birindən seçilir. Ona görə də müxtəlif növ heyvanların adları əsasında yaranan zoometaforizmləri canlıların bioloji növləri əsasında qruplaşdırmaq və təsnif etmək daha məqsədəuyğun və elmi olardı.

Zoometaforizmlərin heyvan, quş, balıq, həşərat və s. adlarına görə qruplaşdırılmasına nəzər salaq:

Ev heyvanlarının adları əsasında yaranmış zoometaforizmlər müxtəlif sistemli dillərdə, əsasən yaxın və eynidir, lakin onların obrazlı mənaları heç də həmişə uyğun gəlmir. İngilis dilində ev heyvanlarını bildiren sadə və ya köksüz zoonimlər aşağıdakılardır:

cat (pişik); *horse* (at); *lamb* (quzu); *sheep* (qoyun); *dog* (it); *ass* (uzunqulaq); *bull* (buğa, öküz); *calf* (*dana*, *buzov*); *cow* (inək); *donkey* (uzunqulaq); *filly* (madyan); *goat* (keçi); *hog* (axta donuz.ə tlik donuz); *hound* (it); *jade* (yabıt); *kid* (çəpiş); *mare* (madyan); *mule* (qatur); *ox* (öküz); *pig* (*donuz*); *pup* (küçük); *puss* (dişi pişik); *sow* (dişi donuz); *swine* (*donuz*) və s.

Yuxarıda göstərilən sadə zoometaforizmlərin əksəriyyəti hər iki dildə mənfi səciyyəli mənaya malikdir. Məsələn, ən çox işlədilən mənfi xarakterli zoometaforizmlər: *doğ* (it); *ass* (uzunqulaq); *swine*, *pig* (*donuz*) və s. Dildə ev heyvan adları içərisində çox az sayda zoomerflərə rast gəlmək olur ki, müsbət mənəli zoometaforizmlər olurlar. Məsələn: *sheep* (qoyun); *lamb* (quzu); *horse* (at) və s. Elələri də var ki, onlar müqayisə olunan dillərin birindən insanın müsbət cəhətini, digərində isə mənfi cəhətini xarakterizə edir. Bu cür zoosəciyyələndirməyə misal olaraq Azərbaycan dilindəki «*qoç*» zoometaforizmini göstərmək olar. Dilimizdə «*qoç*» -*cəsur*, *qoçaq*, *mərd adam* (cavan oğlu) xarakterizə edir: Qoç Koroğlu, Qoç Həsən və s.

Qeyd etdiyimiz kimi, müxtəlif dillərdə eyni heyvan və ya quş adları bəzən tamamilə fərqli keyfiyyətləri bildirərək insanları müxtəlif cür, bəzən hətta tamam əks mənada xarakterizə edirlər.

Bu fərqli cəhət onunla izah edilir ki, hər bir xalqın dilində həmin xalqın mədəniyyətinin spesifikasiyası əks olunur. Və ya hər bir xalqın məişətində, yaşayış tərzində bu və ya digər canlı orqanizm fərqli funksiya daşıyır, ona qarşı da fərqli münasibət olur və bu, özünü dildə əks etdirir.

Ümumiyyətlə, ev heyvanlarına aid yaranan zoometaforizmlər danışdığı dili üçün daha da səciyyəvidir: *ox-eyed* - şəhla gözlü; *black ox* - bədbəxtlik; *piggy-widdy* - donusbalası (uşaq haqqında); *pighead(ed)* - səfeh; *pigtail* - qızlarda nazik hörük və s.

Yuxarıda göstərilən misallar isim funksiyası daşıyan leksem-zoomerfemdir. Ev heyvanları ilə ifadə olunmuş zoometaforizmlərə misal olaraq çoxlu atalar sözləri və zərbi məsələlər də göstərmək olar:

A cat in gloves catches no mice - Əicəkli pişik siçan tutmaz

(*Halva-halva deməklə ağız şirin olmaz*);

A good dog deserves a good bone - Yaxşı at yemini artırır, pis at qamçısını (Yaxşı ilə yaxşı da sümük düşür)

A good horse should be seldom spurred - Yaxşı atı az-az mahmızlamaq lazımdır (Mərdi qova-qova namərd eləmə).

Ədəbiyyat

1. H.Bayramov: "Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları" Bakı, 1978, "Maarif" nəşr.
2. İ.Abdullayev: "Azərbaycan dilində müqayisəli-metofizik ifadələr haqqında qeydlər" ADU. "Elm" nəşr № 1. 1973.

3. Ф.А.Литвин: «Об изучении разовидностей зооморфных характеристик (на материалах английского языка)». Вып № 5,
4. Z.İ.Budaqova: "Metafizik və müqayisə bədii ifadə vasitəsi kimi". Bakı, 1969, 204 s.
5. Н.Н.Амосова: "Основы английской фразеологии». Л,1963, стр. 208.

MEHTIYEVA SƏİDƏ

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, UNEC

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ LEKSİK-QRAMMATİK VƏ KALKA ÜSULU İLƏ SÖZ YARADICILIĞI

Açar sözlər: *zaman yaratma, grammatik xüsusiyyətlər, məsdər formaları, əvəzedicilər, modullaşdırma, mübtəda, ismi ifadələr, bağlayıcı, funksiya, cümlənin hissəsi*

Lexical-grammatic and skin in the english language creation of words with them

The article deals with the word formation of modern English distinguished by its urgency. Words in the English language are formed in different ways, as well as lexical, semantic and morphological ways have been explained in the article. Belonging to grammar word formation process operates on the basis of its material resources. The main duty of word formation process is to study objective laws and peculiarities appeared in the development of a language.

Keywords: *formation of tense, grammatical peculiarities, forms of the infinitive, sbustitutes, modify, subject, noun phrase, conjunction, function, part of a sentence.*

Hər bir sözün yaranması müəyyən ehtiyacdən doğur. Ünsiyyətin müəyyən şəraitə bağlı ehtiyacından yaranan söz sonra bütün dil daşıyıcıları üçün zərurətə çevrilir.

Əslində dilin lüğət fonduna daxil olmuş sözün hər birinin etimologiyasına gedib çıxmaq olar, amma bu xüsusi elm sahəsi olan etimologiyanın mövzudur.

Adətən etimon axtarışı ulu dilə cedib çıxır, bəzən də başqa dillərlə qarşılıqlı tarixi əlaqənin aşkarn olunmasını tələb edir. German dillərində sözün strukturu, onun morfem quruluşu çox mürəkkəb və müxtəlifdir.

Düzəltmə sözlər bir leksik morfemdən və bir və ya biri neçə sözdüzəldici morfemdən ibarət ola bilər. Araya sözdüzəldici morfem də girə bilər. Leksik morfem həm də morfoloji funksiya yerinə yetirə bilər, yəni bir sözdən başqa söz düzəldə bilər.

Bu sözdüzəldici mofremləri affiks adı altında birləşdirirlər və buraya prefiks və suffiks daxildir. İngilis dilində söh heç bir şəkilçi qəbul etmədən bir nitq hissəsindən başqasına keçə bilər.

Buna konversiya deyilir. Məsələn, to bridge – abridge; to look – a look; to drop – a broop; to work – a work və s. Son dövr elmi-nəzəri ədəbiyyatda mürəkkəb sözlərlə bağlı diqqəti çəkən məsələlərdən biri də yaranan sözlərin dilin lüğət tərkibinə möhkəm daxil olması və digər başqa sözlərlə tam hüquqda işləmə bilməsidir.

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin birinci və əsas mənbəyini dilin daxili vəsaiti təşkil edir. Bu mənbədən danışıqdan biz aşağıdakıları nəzərə almalıyıq. Bunlar əsasən:

- leksik yolla;
- morfoloji yolla;
- sintaktik yolla;
- kalka (yamsılama) yolu ilə yaranan sözlərdir.

Biz əsasən leksik və morfoloji yollara nəzər salacaq və onları izah etməyə çalışacağıq.

1.Leksik yolla yaranan sözlər ümumxalq danışıq dili və onun müxtəlif sözdüzəltmə vəsaiti (sözdüzəldici şəkilçi və sözlərin birləşməsi) istər dilin tarixi inkişafı prosesində və sözlərin yaranmasında əsas olmuşdur.

2. Ümumxalq danışıq dilindən qidalanmayan və onun hesabına zənginləşməyən hər hansı bir ədəbi dil nəticədə məhv ola bilər.

3. Dilin söz ehtiyatından istifadə etməklə yeni hadisə, anlayış və dəyişmələri ifadə etmək üçün başlıca yol dildə tarixən mövcud olan sözdülətmə formalarına uyğun surətdə yeni sözlər yaratmaqdır.

Sözyaradıcılığında süniliyə yol vermək olmaz, çünki belə düzəltmə sözlərin ömrü az olur.

Dildə onun öz materialı zəminində yaranan ügət tərkibinin zənginləşməsinə səbəb olan sözdüzəltmə qaydaları dilin daxili inkişaf qaydaları ilə bağlıdır. Belə sözdüzəltmə qaydalarını müxtəlif istiqamətlərdə öyrənmək olar. hər bir nitq hissəsinə daxil olan söz qruplarının konkret məzmunu, qrammatik forması, sintaktik quruluşu və bunların hər biri ilə əlaqədar olan sözdüzəltmə qaydaları da vardır.

II. Morfoloji yolla yaranan sözlər.

Dünya dillərində sözdüzəldici şəkilçilər ön, orta və son olmaqla üç yerə bölünür. Azərbaycan dilinin özünəməxsus sözdüzəldici şəkilçiləri yalnız son şəkilçilərdən ibarətdirsə, ingilis dilində sözdüzəldici şəkilçilər həm ön, həm də son şəkilçilərdən ibarətdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi dünya dilləri bir-birilə əlaqədar inkişaf etmiş və etməkdədir. Həmin əlaqə nəticəsində bu dillər arasında qarşılıqlı surətdə bir-birinin lüğət tərkibinin zənginləşdirdiyi kimi, bu və ya başqa qrammatik formalarda bir dildən başqa bir dilə keçə bilər.

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində sözdüzəldici şəkilçilərin rolu çox böyükdür.

Çünki şəkilçilər vasitəsilə bir sözdən bir çox yeni sözlərə mələ gətirmək mümkündür. bu da öz növbəsində dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir. Sözdüzəldici şəkilçilər bu və ya digər nitq hissəsinin sonuna artırıla bilər.

Bu şəkilçilər qoşulduğu sözlərə təsir edərək, bir nitq hissəsindən başqa bir nitq hissəsi də əmələ gətirir. Məsələn, short-to shorter; deep-to deepen; bright-to brighten, etc.

III. Sintaktik yolla yaranan sözlər dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində sözlərin yanaşdırılması və birləşdirilməsinin də rolu az deyildir. Bu üsulla yaradılan müxtəlif mənşədən ola bilər.

Dilin tarixi inkişafında sadə və ya düzəltmə sözlər müxtəlif üsullarla birləşərək bir çox mürəkkəb sözlər əmələ gətirmişdir.

Deməli, birləşən hər iki söz mənalarına görə qaynayıb-qarışır, qovuşma və ya birləşmə halında işləndiyi zaman hər iki sözün əvvəlki mənaları əsasında onlardan fərqli olaraq ümumiləşmiş, vahid yeni anlayış ifadə edir.

Belə qovuşma və ya birləşmələrdə yalnız formanı nəzərə alıb, mənə və məzmunu yaddan çıxarmaq, əlbəttə dilin təfəkkürlə bilavasitə əlaqədardır. İnsanın idral fəaliyyətinin müvəffəqiyyətlər sözlər şəklində və söz birləşmələri vasitəsilə cümlələr şəklində dildə qeyd və təsbit olunur.

Dil öz inkişafında sadəcə olaraq məhdud bir çərçivə dairəsində deyil, aşağıdan uxarıya, sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf edir. məhz belə bir inkişafında nəticəsidir ki, dilimizdə mürəkkəb sözlərin və söz birləşmələrinin miqdarı artmışdır.

Beləliklə, yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin mənbə və üsullarının öyrənilməsinin dilçilik nöqtəyi-nəzərdən xüsusi əhəmiyyəti vardır.

IV. Kalka (yamsılama) yolu ilə yaradılan sözlər. Yeni söz və terminlərin yaradılmasında kalka üsulunun da müəyyən rolu vardır. Bu üsulla əmələ gələn yeni sözlər dilimizin öz daxili materialı əsasında yaradılır. buna görə də burada dilin daxili inkişaf qanunları həlledici rol oynayır.

Kalka yolu ilə yeni sözlərin yaradılmasında həm sözlərin, həm də dilin sözdüzəldici şəkilçilərindən geniş surətdə istifadə olunur.

Kalka yolu ilə yaradılan yeni söz və terminlər hərdən tərcümə vasitəsilə dilə gətirilir. Bu proses zamanı tərcümə olunan söz həmin dildə (tərcümə edilən dildə) eyni mənəni verən sözlərlə yaxud söz və sözdüzəldici şəkilçilərlə ifadə olunmalıdır.

Buna görə də burada tərcümə edilən sözün tam qarşılığı verilməlidir, yoxsa onu kalka adlandırmaq olmaz. Bu kimi tərcümələr eyni zamanda sərbəst tərcümə adlanır.

Bu və ya başqa bir dildə kalka yolu ilə yaradılan hər hansı bir sözün kök və şəkilçilərinə uyğun gəlməlidir. Kalka üsulu ilə yaradılan söz və terminlər həm morfoloji, həm də leksik yolla əmələ gəlir.

a) morfoloji yolla yaradılan yeni sözlər həm dilin öz sözləri, həm də başqa dillərdən keçərək həmin dilin sözdüzəldici şəkilçilərinin əlavə edilməsi ilə əmələ gəlir;

b) kalka üsulu ilə yaradılan sözlərin bir qismi də sintaktik yolla əmələ gəlir. İstər morfoloji və istərsə də sintaktik yolla yaradılan yeni söz və terminlər dilin zənginləşməsinə xidmət edir.

Sintaktik yolla yaradılan yeni sözlər iki və daha artıq sözün birləşməsi və ya yanaşması ilə əmələ gəlir. Bunların bir qismi bitişik və bir qismi də ayrı yazılır. Sözlərin birləşməsi və yanaşması üsulu ilə bir çox söz və terminlərin yaranmasını kalka adlandırmaq olar.

Bu və ya başqa dildə kalka yolu ilə yaradılan hər hansı bir sözün kök və şəkilçiləri həmin sözün alındığı dilin kök və şəkilçilərinə uyğun gəlməlidir. Kalka üsulu ilə yaradılan sözlər həm morfoloji, həm də leksik yolla əmələ gəlir.

İstər morfoloji, istərsə də sintaktik yolla yaradılan yeni söz və terminlər dildə yeni anlayışları ifadə etməyə xidmət edir. düzəltmə sözlərin içərisində şəkilçilərlə düzələn sifətlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sözdə dəyişmə, əsasən, mənə ilə əlaqədardır.

Sözün fonetik tərkibi dəyişməz qalır, mənası təzələnir, yenidən yarana bilir. Fonetik tərkibi də modifikasiya yolu ilə yeni struktur əmələ gətirir, mənaya təsir edir, yeni məna yaranır.

Struktura sözün ünsürləri ilə əlaqədarlır. Sözün məna Strukturu onun ifadə etdiyi əşya və ya məfhumla bağlıdır. Sözün məna strukturu sabi deyildir. Onun dəyişməsi əsasən üç planda olur:

1. sözlərin məntiqi-əşyavi məzmununun dəyişməsi;
2. sözlərin leksik-qrammatik əlaqələrinin dəyişməsi;
3. leksik-semantik sistemdə sözlərin məna əlaqələrinin dəyişməsi.

Buların strukturlarında bir-birinə yaxınlıq olsa da, onlar mənalarına görə fərqlənir. Söz öz daxili formasına görə üç struktur elementdən ibarətdir: fonoloji, morfoloji və semantik.

Hər hansı bir söz yeni məfhum ifadə etdiyi zaman öz əvvəlki mənasını da saxlayır. Əvvəlki forma yeni məfhumu ifadə edən formaya çevrilir.

Söz yaradıcılığı, göründüyü kimi, dilin iki sahəsi – qrammatika və leksika ilə yaxından bağlıdır.

Söz yaradıcılığının nəticəsi leksikaya aid olub, dilin luğət tərkibinə yeni-yeni leksik vahidlər verir.

Söz yaradıcılığı prosesi ilə qrammatikaya aid olub, onun maddi imkanları əsasında fəaliyyət göstərir. Bu baxımdan, söz yaradıcılığını qrammatika və leksika ilə həmhüddud dilçilik sahələrindən hesab etmək olar.

Söz yaradıcılığının əsas vəzifəsi dilin inkişafı prosesində meydana gələn qanunauyğunluqlarını və xüsusiyyətlərini öyrənməkdən ibarətdir.

Sözsüz ki, yeni sözlərin yaradılması – söz yaradıcılığının əsas funksiyasıdır. Buna görə də ümumi dil sistemində söz yaradıcılığının böyük rolu vardır.

Məlumdur ki, ingilis dilində sözün sintaktik funksiyası morfoloji əlaməti üstələyir. Sözün qrammatik təbiəti tam şəkildə mətnə müəyyənləşir. Beləliklə, germanistikada yeganə vahid prinsip əsasında nitq hissələrini təsnif etmək üçün göstərilən bütün təşəbbüslər nəticəsiz qalmışdır.

Ənənəvi bölgü isə pis deyildir, sözün üç əlamətini nəzərə almaq lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Yespersen O.A. Modern English Grammar on Historical Principles Copenhagen, 1972 part VI; Marchand H. The Categories and Types of Present Day English Word Formation. Wisbade, 1972.
2. Stein, Gabriel. English Word Formation Over Two Centures. Tubingen, 1978, p. 27-32.
3. Soudek Lev. Structure of Subsidiary Words in British American

MEHDİXANLI KƏMALƏ

Azərbaycan Texniki Universiteti

AZƏRBAYCAN DİLİNİN SİNTAKSİSİNDƏ CÜMLƏDƏ SÖZ SIRASI VƏ İNVERSİYA HADİSƏSİNİN STRUKTUR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, sintaksis, söz sırası, inversiya, struktur xüsusiyyət*

The functional feature of the simple sentence in moderne English and Azerbaijan language

The functional feature of the simple sentence in moderne English and Azerbaijan language, in the fiction and spoken languages are considered in this article. The article speaks about the word-order in contemporary literatural English, its compare with Azerbaijani, also some kinds of simple and compound sentences of the English language. In this article the inversion facts observed between the lexical systems of the Azerbaijani and English languages are studied in the aspect of the problems of the interlingual doublet and inversion syntense.

Keywords: *Azerbaijan language, syntax, wordrow, inversion, structure feature*

“Söz” sırası anlayışı ilə “cümlə üzvlərinin sırası” anlayışları fərqlidir. Söz sırası dedikdə, cümlə ilə yanaşı, ara sözlərin, xitabların, qoşmaların, bağlayıcıların, ədat və nidaların da cümlə yeri nəzərdə tutulur. Ara sözlərin, xitabların, köməkçi nitq hissələrinin cümlədə yeri nəzərdə tutulur. Ara sözlərin, xitabların, köməkçi nitq hissələrinin cümlədə yerindən həmin mövzulardan bəhs edilərkən danışıldığı üçün burada əsas diqqət cümlə üzvlərinə yetirilir. Dünya dillərində söz sırasının iki mühüm funksiyası vardır: sintaktik-semantik funksiya, üslubu funksiya.

Sintaktik-semantik funksiya o deməkdir ki, cümlədə sözlərin yeri dəyişdikdə həm cümlənin mənası, həm də sözün sintaktik vəzifəsi dəyişir. Azərbaycan dilində bu hal yalnız bir nöqtədə-mübtədə ilə qeyri-

müəyyənlik bildirən vəzifəsiz tamamlığın münasibətində özünü göstərir : Adam ayı öldürüb – Ayı adam öldürüb . At adam götürdü –Adam at götürdü. Qoşmalı sözlərlə də bu hal mümkündür : Rəna qardaşı üçün kitab aldı –Qardaşı Rəna üçün kitab aldı. Söz sırasının üslubi funksiyası o deməkdir ki, cümlədə sözlərin yeri dəyişdikdə sözün sintaktik funksiyası və cümlənin mənası dəyişmir, bu və ya digər üzv aktuallaşdırılaraq daha qabarıq nəzərə çarpdırılır; məsələn: Bu dəfə ona Lalə cavab verdi. Lalə bu dəfə ona cavab verdi. Lalə ona bu dəfə cavab verdi. Türk dilləri bu sonrakı qrupa daxil olan dillərdəndir. Sözlərin və söz birləşmələrinin cümlədə yeri cümlənin sintaktik quruluşu və cümlə üzvlərinin aktual üzvlənməsi ilə bağlı olur və söz sırası normaları həmin iki cəhətə əsasən müəyyənləşir. Söz sırasının qeyri-ekspressiv , ədəbi normaları vardır. Həmin normaya əsasən , əvvəlcə cümlənin nüvəsini təşkil edən üzvlərdən mübtədə , sonra xəbərişlədir ; məs : Yük maşını getdi . Məlumdur ki, müxtəsər cümlə ikinci dərəcəli üzvlər vasitəsilə genişləndirə bilər : Mübtədanın təyini adi xüsusiləşdirmədikdə mübtədadan əvvəl işlənir : Tonyarımlıq yük maşını getdi . Danışan şəxsi hərəkətin istiqaməti maraqlandıra bilər .Bu zaman normalara müvafiq olaraq , yer zərfliyi mübtədə ilə xəbər arasında yerləşəcəkdir . Tonyarımlıq yük maşını körpüsəlanların çadırına tərəf getdi. Hərəkətin icra tərzini bildirən sözlər isə məntiqi vurğudan asılı olaraq yer zərfliyindən əvvəl də , sonra da işləyə bilər : Tonyarımlıq yük maşını yanımızdan sürətlə ötüb körpüsəlanların çadırına tərəf getdi . Determinant zərflilər isə əksərən cümlənin əvvəlində işlənir : Axşamçağı Adillə çadırın qapısında oturub çay içdiyimiz zaman tonyarımlıqyük maşını yanımızdan sürətlə ötüb körpüsəlanların çadırına tərəf getdi . (İ.Əfəndiyev) Dilin sintaktik quruluşundan danışılarkən bu cür sıra norma hesab olunur .

Canlı danışıq dilində söz sırası normaları pozulmuş olsa da , nitqin ritmik-melodik axını , fasilə , vurğu fikrin düzgün başa düşülməsinə imkan yaradır . Məsələn , arağıdakı cümlələrə diqqət yetirək: Bədbəxt mən o kəsə deyərəm ki, bu beş qara günü ləzzəti damağ ilə keçirib baş gora aparmaya. Gördüm bizim həyətdə bir çox böyük ağac bitib. Bu saat İranda neçə yüz Sibirdən qaçmış dustaq var. Ə.Haqqverdiyevin “Dağılan tıfaq” pyesində verdiyimiz bu misalların birincisində bədbəxt sözündən sonra edilən fasilə onu mən sözündən ayırır və deyərəm sözü ilə əlaqələndirir. İkinci misaldan zahirən belə anlaşıla bilər ki, həyətdə bi neçə (çoxlu) ağac varmış. Lakin mətnədən aydın olur ki, yalnız bir ağacdən söhbət gedir: şifahi nitqdə bir sözündən sonra edilən fasilə onu çox sözündən ayırır və çox böyük mənası başa düşülür . Gördüm bizim həyətdə çox böyük bir ağac bitib. Sonrakı nümunədə neçə yüz sayı Sibirdən qaçmış sözlərinə deyil,dustaq sözünə aiddir və bunu şifahi nitqdə intonasiyanın köməyi ilə başa düşmək olur. Bu xüsusiyət Azərbaycan dili üçün səciyyəvi olub “ Dədə Qorqud “ dan gəlir : On iki bin qara donlu kafir ata bindi – cümləsində on iki bin sayı qara donlu sözlərinə deyil, kafir sözünə aiddir .: Qara donlu on iki bin kafir ata bindi . Yazıda bu cür cümlələrdə intonasiya , fasilə əlamətləri öz ifadəsini tapa bilmədiyindən anlaşılmazlıq yarana bilər. Bu hal şifahi nitqdə mənaferqləndiricilik xüsusiyəti ilə yanaşı , ifadəli-ekspressiv olması ilə də seçilir. Həmin cümlələrdən birincisində o kəsə , ikincisində çox böyük , üçüncüsündə isə neçə yüz sözlərinin fərqləndirilməsi üçün cümlələr bu cür qurulmuşdur . Nəzərə çarpdırılan sözlər aktual üzvlənmə əsasında tematik inkişafa səbəb olmuş, fikri irəlilətməmişdir.

Məlumdur ki, mətnə müəyyən məqsədlə işlənən hər bir cümlə “ məlum olan” ı bildirən və dilçilikdə “tema” adlandırılan çıxış nöqtəsinə və “yeni” ni bildirən , “ rema” adlandırılan hissəyə malik olur . Rema məntiqi vurğu ilə fərqləndirilir və cümlənin kommunikativ mərkəzini təşkil edir . Cümlənin strukturu danışanın məqsədindən ,tema və remanın cümlədə necə yerləşdirilməsindən asılı olur.

Adi halda cümlədə əvvəlcə “verilən” , sonra “yeni” ,yəni əvvəlcə tema, sonra rema işlədilir . Məsələn , Yük maşını getdi – cümləsində yük maşını tema ,getdi remadır ,yəni yük maşını “məlum olan” ı , getdi sözü “yeni” ni bildirir .

Cümlənin qrammatik üzvlənməsi ilə aktual üzvlənməsi fərqlidir . Qrammatik üzvlənmə dedikdə , əvvəlcə qeyd etdiyimiz kimi , cümlənin məlum beş üzvə - mübtədə ,xəbər , tamamlıq , təyin və zərfliyə ayrılması ,aktual üzvlənməsi dedikdə isə cümlənin tema və remaya ayrılması nəzərdə tutulur . Bütün cümlələrdə aktual üzvlənmə müşahidə olunmur . İlin ortaları idi. Hava isti idi – kimi cümlələrdə məntiqi vurğu yoxdur və bu cür cümlələr tema və remaya ayrılmır. Bunlar adi təsviri cümlələrdir və “yeni”ni bildiri . Lakin lazım gəldikdə bu cür cümlələrdə də aktuallaşdırma mümkündür:İlin ortaları idi . Hava isti idi . (Aydın yox , ilin ortaları idi , ayrı şey yox , hava isti idi və s.) Aktual üzvlənmə nəzəriyyəsinə görə , tema və remaya ayrılan cümlələr üzvlənən ,tema və remaya ayrılmayan cümlələr üzvlənməyən cümlələr adlandırılır.

Qrammatik üzvlənmə potensial sintaksisə , cümlənin qrammatik quruluşuna,aktual üzvlənmə isə suprasintaksisə,aktual sintaksisə aiddir .Qrammatik üzvlənmədə cümlənin üzvlərinin təbii ardıcıl düzülüşü öyrənilir. Bu cəhətə əsasən cümlədə əvvəlcə mübtədə ,sonra xəbər işlənir. Cümlə geniş olduqda mübtədadan əvvəl onun təyini, xəbərdən əvvəl tamamlıq, zərflik və əgər ismi xəbər varsa, onun mümkün ola bilən təyini yerləşir. Məsələn: Yağış yağır. Hava açıldı. Ağaclar yaşllaşır. Quşlar oxuyur. Qar yağırımı? Hava necədir? və s. Kimi müxtəsər cümlələrdə mübtədə və xəbərin qrammatik sırası normalara müvafikdir. Çöl işində yorğun qayıdan kəndli otların arası ilə axan bu sularla əl-üzünü yuyub bir qədər dincələrdi (İ.Əfəndiyev) -

cümləsində əvvəlcə təyin və mübtədə sonra tərz və kəmiyyət zərfləri və xəbər işlənmişdir. Cümlənin qrammatik üzvlənməsində söz birləşmələri müəyyən qrammatik funksiyaya yerinə yetirir ki, bunlar aktual üzvlənməyə aid deyildir. Aktual üzvlənmə mənaferqləndiricilik xüsusiyyətinə görə cümlənin tema və remaya ayrılmasıdır. Tema cümlənin çıxış nöqtəsi kimi cümlənin əvvəlində, rema isə fikir ifadəsinin əsas məqsədini - "yeni"ni bildirməklə sonra işlənir. Bu hal - cümlənin komponentlərinin belə bir ardıcılıqla düzülüşü fikrin məntiqi ifadəsinə xidmət edir.

Aktual və sintaktik üzvlənmə uyğun gələ də bilir, uyğun gəlməyə də bilir. Cümlələrdə mübtədə (mübtədə qrupu) temaya, xəbər (xəbər qrupu) remaya uyğun gəlir; məsələn: Taxtrəvanlar yola düşdü. Küçələrdəki qarovulların hərəsi bir bucağa qısılib mürgüləyirdi (Ordubadi) - cümlələrindən birincisində taxtrəvanlar mübtədə və temadır; yola düşdü-xəbər və remadır. İkinci misaldaküçələrdəki qarovulların hərəsi – təyin və mübtədan, eyni zamanda temadan; bir bucağa qısılib mürgüləyirdi-zərflər və xəbərdən, eyni zamanda remadan ibarətdir.

Bəzən aktual üzvlənmə cümlənin sintaktik üzvlənməsinin əksinə qurulur. Eyni sintaktik quruluşa malik olan cümlə kommunikasiya məqsədindən asılı olaraq, aktual üzvlənmə baxımından müxtəlif ola bilər. Bu, məntiqi vurğunun hansı sözün üzərinə düşməsindən asılıdır: Mən dünən kəndə məktub yazdım. Mən dünən *kəndə* məktub yazdım. Mən dünən kəndə məktub *yazdım* – cümlələrində “yeni” hər dəfə bir sözlə müəyyənləşir, lakin qrammatik üzvlər olduğu kimi qalır. Bəzən mübtədə ilə xəbər öz yerini dəyişir, xəbər tema, mübtədə rema kimi çıxış edir. Bu zaman aktual üzvlənmə ilə sintaktik üzvlənmənin fərqlənməsinə sintaktik vəzifənin dəyişməsinə səbəb olur; məsələn: Danışır “Bakı”. Danışır “Araz” kimi cümlələrdə danışır tema, Bakı, Araz remadır-məntiqi vurğu ilə fərqləndirilən, əlavə, yeni semantik yük daşıyan sözlərdir. Lakin mübtədə ilə xəbərin (mübtədə və xəbər qruplarının) yerdəyişməsi həmişə bu cür nəticələnir. Bəzən bədii dildə, canlı danışq dilində xəbər (xəbər zonası) qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırılmaq üçün mübtədan (mübtədə qrupundan) əvvəl işlədilir, rema kimi, “yeni”ni bildirən vasitə kimi çıxış edir, mübtədə sonra işlənsə də, tema vəzifəsini yerinə yetirir; məsələn: Kimdir gülən? Kim idi oxuyan. Çox namərddir bu dünya. (Ə.Haqverdiyev) Öldürdü məni namərd oğlunun gülləsi. (Ə.Haqverdiyev) Ayıldı məni evi yıxılmış. (Ə.Haqverdiyev) Keçdi qara qış. (S.Vurğun) Azaddır dilin. (S.Vurğun) Sağalır yavaş-yavaş yaraları vətənin. (S.Rüstəm) Bizik son ağasıAzərbaycanın. (S.Vurğun) Bu misallarda fərqləndirilən üzvlər rema, qalan üzvlər temadır və bu cür ayrılma məntiqi vurğu ilə bağlıdır.

Cümlədə determinant ola bilər. Bu cür hallarda sintaktik üzvlənmə ilə aktual üzvlənmənin qarşılıqlı əlaqəsi bir qədər də mürəkləbləşir. Məsələn: Atabəy Məhəmmədin Azərbaycanı səyahətə çıxması xəbəri gələndən bəri Əmir öz müqəddəratının nə cür həll ediləcəyi barədə düşünürdü (Ordubadi)-cümləsində Atabəy Məhəmmədin Azərbaycanı səyahətə çıxması xəbəri gələndən bəri determinant zaman zərfləri, Əmir mübtədə, düşünürdü – xəbər, öz müqəddəratının nə cür həll olunacağı barədə - sözləri vasitəli tamamlıqdır. Həmin cümlədə determinant və mübtədə temadan, xəbər qrupu remadan ibarətdir.

Tema və remanın tərkibinə, nitq hissələri ilə ifadəsindən və mənasından asılı olmayaraq, hər bir cümlə üzvü daxil ola bilər. Mən ona geri dönməyə və dayanmağa icazə vermədim (Mir Cəlal)-cümləsində mən sözü mübtədə və temadır, qalan sözlər xəbər qrupuna daxildir və remadır.

Subyekt işi müəyyən obyekt üzərində icra etməli olduqda həmin obyektin dildə ifadəsi üçün tamamlığa ehtiyac olur. Qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqların yeri sabitdir və onlar bir qayda olaraq, təsirli feili xəbərin yanında işlənir; məs.: Ürəyi heç nə istəmirdi. Kim isə limon doğrayırdı. Sən nə danışırısan? və s. Təsirli feili xəbərlə qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlığın arasına müstəqil söz daxil ola bilmir. Nadir hallarda tərəflər yerini dəyişə bilər: Divara yax təzək, elə qeyrət, gavur qızı. (Sabir) Təndir qala, bişir çörək, aş, ət, gavur qızı. (Sabir) Cümlədə bir vasitəsiz və ya vasitəli tamamlıq olduqda mübtədə ilə xəbər arasında yerləşir: Mən davanızı ayırd edərəm. Cavanşir səsinə ucaldı. (H.Mehdi) Şeypur səsləri hamını çağırırdı. (H.Mehdi) Cavanşir atası ilə razılaşmadı. (H.Mehdi) Bu cür cümlələrdə tema-remadan ardıcılıq da gözlənməmiş olur. Tamamlıq determinant rolunu oynadıqda cümlənin əvvəlində işlənir, məntiqi vurğu mübtədanın üzərinə düşür: Əntəzadəni özüm yola salacağam. (Mir Cəlal) Bunu Əhməd də hiss edirdi və s.

Cümlədə həm vasitəsiz, həm də vasitəli tamamlıq olduqda, adi normalara uyğun olaraq, mübtədə ilə xəbər arasında əvvəl vasitəsiz, sonra vasitəli tamamlıq işlənir: Bu adam məni öz hərəkətlərinə alışdırırdı. O, dərs kitablarını mənə tapşırırdı. Məntiqi vurğu bu sıranı dəyişməyə səbəb olduqda rema da dəyişmiş olur: O, mənə dərs kitablarını tapşırırdı.

Vasitəsiz və vasitəli tamamlıqlar xəbərlə inversiyaya uğrayaraq cümlənin sonuna keçdikdə məntiqi vurğu qəbul edərək rema vəzifəsini yerinə yetirir; məs.: Dünən yaxamın, ətəyimin qızıllarını söküb vermişəm kişiyyə. (Ə.Haqverdiyev) Tezliklə zəhrimarin qayıdar özünə. (Ə.Haqverdiyev) Rəhm eylə bizə, kömək eylə bizə. (Ə.Haqverdiyev) Bu cür hallarda məntiqi vurğu xəbərin üzərində də qala bilər: Ver mənim imarətlərimi. (Ə.Haqverdiyev) Vurğu xəbərin üzərinə düşsə də: tamamlıqla xəbərin inversiyası ekspressiv-üslubi səciyyə daşıyır.

Zərflilər də xəbər zonasına aid olduğundan adətən mübtədə ilə xəbər arasında işlənir; məs.: Dostum mülayim səslə dedi: (H.Mehdi) Məruzə gecə yarısındanak davam edəcək. (Mir Cəlal) Oğlan ətrafına baxındı. (İ.Əfəndiyev) Camaat kluba toplaşmışdı. (Mir Cəlal) Mən çox utanırdım. (Mir Cəlal) Mən əllərimi görüşməyə, salamlaşmağa hazırladım. (Mir Cəlal) Zaman və yer zərfliləri determinant rolunda çıxış etdikdə cümlənin əvvəlində işlənir: Vağzalda orkestr səsləndi. Sabah mən evdə olmayacağam. Bu ümumi qayda aktuallaşdırma ilə bağlı dəyişə də bilər: Orkestr vağzalda səsləndi.

MƏHƏRRƏMOVA Aysel

Bakı Dövlət Universiteti

**POLİPREDİKATİV MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN FORMALAŞMASINDA
BAĞLAYICILARIN VƏ BAĞLAYICI SÖZLƏRİN ROLU**

Açar sözlər: *mürəkkəb cümlələr, bağlayıcı, qəlib sözlər, polipredikativlik, sintaktik əlaqə*

Polypredicative development processes the role of connecting and connecting words

Binding and binding words, one of the tools involved in linking the components of polypredicative complicated sentences, act as an expressionist of semantic and syntactic relationships. The intricacies of speech, gesture and mimics play an important role in the formation of this type of sentence. Thus, the expressiveness of these sentences is stronger and they tend to be slightly compact.

Key words: *complex sentences, conjunction, forms of words, polypredication, syntactic relation*

Polipredikativ mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin əlaqələnməsində iştirak edən vasitələrdən sayılan bağlayıcı və bağlayıcı sözlər semantik və sintaktik münasibətlərin ifadəçisi kimi çıxış edir.

Bağlayıcısız mürəkkəb cümlələr şifahi nitqdə daha çox işlədilir. Bu tipli cümlələrin formalaşmasında şifahi nitqə xas olan intonasiya, jest və mimikanın mühüm rolu vardır. Beləliklə, bu cümlələrdə ekspressivlik çaları daha qüvvətli olur və onlar bir qədər yığcamlığa meyl edir.

Dilçilikdə bağlayıcıya daha çox sintaktik əlaqə vasitəsi kimi yanaşılır. Bununla yanaşı, bağlayıcılar polipredikativ cümlələrin komponentlərinin məntiqi – semantik cəhətdən əlaqələnməsində mühüm rol oynayır.

Daha qədim dövrün məhsulu olan bağlayıcısız mürəkkəb cümlələr ayrı-ayrı tərkib hissələrin məntiqi cəhətdən əlaqələnməsində mühüm vasitə kimi çıxış etsə də, lakin tabelilik və tabesizlik əlaqələrini tam şəkildə aydınlaşdırmaq üçün cümlədə, xüsusilə, tabeli və tabesiz bağlayıcıların bir vasitə kimi işlədilməsi daha vacibdir. Bağlayıcılarla yanaşı, bağlayıcı sözlər də sintaktik əlaqə vasitəsi kimi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bildiyimiz kimi, bağlayıcı sözlərin əsas vəzifəsi cümlələr arasında əlaqə yaratmaqdır. Bağlayıcılardan fərqli olaraq, bağlayıcı sözlər əsas nitq hissələrinə xas olan (isim, sifət, say və s. olmaq kimi) xüsusiyyətlərini özündə saxlayır və müxtəlif cümlə üzvləri vəzifəsində işləyə bilər. Onlar, həmçinin komponentlər arasındakı məna əlaqəsinə müəyyən çalarlar da verə bilər.

Dilimizdə işlənən bağlayıcıların bir qismi cümlə daxilində məna münasibətlərinin aydınlaşdırılmasına xidmət edir. “Bu töhmət çoxlarına toxundu, amma narazılığını yalnız bir nəfər bürüzə verdi” (H.Mehdi) cümləsindəki informasiyalar arasındakı münasibət “amma” bağlayıcısı vasitəsilə müəyyənləşir. “Gah o mənə qulaq asdı, gah mən onu dinlədim” (O.Sarıvəlli) cümləsindəki informasiyalar arasındakı münasibət isə “gah”, “gah da” bağlayıcıları vasitəsilə müəyyənləşir. 1-ci nümunədəki cümlələr arasında ziddiyyət, 2-ci nümunədəki cümlələr arasında isə bölüşdürmə əlaqəsi mövcuddur.

E.F.Korş göstərirdi ki, sintaksisin inkişaf tarixində tabesizlik əlaqəsi tabelilik əlaqəsindən əvvəl gəldiyi üçün budaq cümlə baş cümləyə ya tabesizlik bağlayıcıları vasitəsilə bağlanmalı, ya da bağlayıcısız olmalıdır.

Müasir Azərbaycan dilində stabil halda mövcud olan, bir sıra bağlayıcı vasitələrin iştirakı ilə yaranan mürəkkəb cümlə qəlibləri vardır ki, onlar cümlə daxilində komponentlərin informativ yükündən asılı olmayaraq, onlar arasındakı münasibəti əvvəlcədən müəyyənləşdirir. Dilimizdə mürəkkəb cümlə qəlibi yaradan bağlayıcılara nəzər salaq: “Hər kəs” – “O”, mübtədə budaq cümləsi; Məs: “Hər kəs mənə mərhəmət eləmək fikrinə düşsə, o mənim gözümdə özünü yamanca alçalda bilər (B.Bayramov); “Hara” – “Ora”, yer budaq cümləsi; Məs: Sən məni hara çağırırdınsa, ora gedərəm (Ə.Məmmədşanlı); “Kim” – “Ona”, tamamlıq budaq cümləsi; Məs: Kim Simanın başını kəsib gətirsə, ona bir qatır yükü qızıl verəcəyəm (“Azərbaycan nağılları”); “Nə qədər” – “O qədər”, kəmiyyət budaq cümləsi; Məs: Nə qədər tez gəlsəniz, o

qədər tez məni nigarançılıqdan qurtararsınız (M.İbrahimov); “O günlər ki” – “ Onda ”, zaman budaq cümləsi; Məs: O günlər ki hava şəraiti bitki üçün əlverişli keçir, onda toxumlar daha yaxşı cücərir və inkişaf edir (C.Cabbarlı).Mürəkkəb cümlə qəliblərinin vacib hissəsi olan bu cür korrelyat sözlər komponentlərinin məna münasibətlərinin açılmasında mühüm rol oynayırlar. Həmçinin, mürəkkəb cümlə komponentlərinin sintaktik və informativ cəhətdən formalaşmasına xidmət edən bağlayıcı və bağlayıcı sözlərin düşməsi cümlənin ümumi məzmununun dəyişməsinə səbəb olur.

Bəzən mürəkkəb cümlələrdə bağlayıcı və bağlayıcı sözlər cümlədəki sintaktik vəzifəsi və semantikasi ilə əlaqədar olaraq yanaşı işləyə bilərlər. Bu da onların işlənməsindəki qanunauyğunluğu xatırladır.

Tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlə bir budaq cümlə ilə əlaqəyə girdiyi kimi, bir neçə budaq cümləni də özünə bağlaya bilər. Həmçinin, budaq cümlələr də bir-birinə tabesizlik əlaqəsi ilə bağlanır. Lakin həmcins budaq cümlələr arasındakı bu əlaqə tabesiz mürəkkəb cümlələr arasındakı əlaqədən əsaslı şəkildə fərqlənir. Tabesiz mürəkkəb cümlələrdən fərqli olaraq, bu tipli budaq cümlələr vahid mərkəzdən–baş cümlədən asılı olur və hər bir komponent baş cümləni izah etməklə onun mənasının açılmasına xidmət edir. Belə mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlələr arasındakı məna münasibətlərini aydınlaşdırmaq üçün tabesizlik bağlayıcılarından da istifadə olunur. Həmcins budaq cümlələrin sayı ikidən çox olduqda komponentlər arasında eyni bağlayıcının təkrarına rast gəlinir, əgər cümlədə qütblənmə (baş və budaq cümlə qütbü) varsa, qütblər arasında bir bağlayıcı tipi işlənir. Bu tabelilik bağlayıcısı budaq cümlələrlə baş cümlə arasındakı tabelilik əlaqəsinin əsas göstəricidir. Məs: Mənim təbiətimin səməri bu oldu ki, həm xanlığım əlimdə qaldı, həm rəiyyətim dağılmadı və həm də Gürcüstandan gələn 30 min əsirin çoxusunu şah mənə bağışladı (Ə.Haqverdiyev).

Bu nümunə xəbər budaqcümləlitabeli mürəkkəb cümlə şəklindədir.Paralel semantik açılışlı polipredikativ cümlətipinə aid olan bu nümunədə baş cümlə qütbübir komponentdən ibarət olmaqla, üçkomponentdən ibarət olan budaq cümləqütbünü özünə tabe etmişdir. Budaq cümlələrbövlüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə şəklində bağlanmışdır.Onun qəhrəmanları, xüsusilə də,qız qəhrəmanları bir az qəribə və ekspansivdir, çünki müasir adamların paltarları, otaqları, avadanlığı bir-birinə oxşaya bilər, çünki burada sənaye standartı özünü göstərir (“Azərbaycan” jurnalı).

Bəzən bu tiplitəkrarların işləndiyi cümlələrdə tabesizlik bağlayıcısı da paralel olaraq işləyə bilər. Bu mövzu ilə əlaqədar olaraq, M.Vəliyevanın “Ədəbiyyatımızda yeni insan” adlı kitabını da qeyd etmək lazımdır: həm ona görə ki, bu kitabda yeni insan problemi tarixi bir inkişafda izlənməmişdir, həm də ona görə ki, tənqidçilərin məqalələr kitabını buraxarkən tematik prinsipə daha çox üstünlük verilmişdir (“Azərbaycan” jurnalı).

Bəzən baş cümlə,bütünlüklə,hər budaq cümlənin əvvəlində işlənərək təkrar olunur: Düz beş gün idi ki, bu konsert davam edirdi, düz beş gün idi ki, bu cür səslə oğlan: “Leyli”, –ha çağırırdı və yorğun səslə qız da: “Nədir, Məcnun?” –deyirdi (Elçin). Başa düşə bilmirdi ki, mən onun yaxşılığını istəyirəm, başa düşə bilmirdi ki, ondan başqa heç kəsə yoxdur (MİR CƏLAL). Polipredikativ mürəkkəb cümlə daxilində baş cümlələrin bu cür təkrarlanması cümlənin mənasını bir qədər qüvvətləndirir və dəqiqləşdirir.

Ədəbiyyat

- 1.E.Həsənova. Mürəkkəb cümlələrin polipredikativliyi, Bakı, 1986
- 2.Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. Sintaksis, Bakı, 2007
- 3.K.Abdulla. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, 2016
- 4.Ə.Z.Abdullayev. Sintaksisin aktual məsələləri. Bakı, 1987
5. Ə. Abdullayev. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, 1974
6. H.Bayramov. Müasir Azərbaycan dilində tabesiz mürəkkəb cümlələr. Bakı, 1960
7. Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2000
- 8.Z.X.Tağızadə. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi. Bakı, 1960

MƏHƏRRƏMOVA GÜNAY

Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ PARTICIPLE-in LEKSİK VƏ SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONUN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İFADƏSİ

Açar sözlər: *İngilis dili, feili sifət, leksika, semantika, Azərb. dili, tipologiya*

The article speaks about of the participle en English and is equivalent in Azerbaijani, also analyses some forms of participle and complex sentences in various situations. The article investigates the participle

in English and its comparative characteristics with Azerbaijani also the participle in English it means their forming by changing the roots of the words.

Keywords: *English, participle, lexic, semantic, Azerbaijani, tipoloji*

Müxtəlif sistemli dillərdə feili sifətin müqayisəli tipoloji tədqiqi olduqca mürəkkəb, lakin maraqlıdır. Tədqiqat zamanı belə nəticəyə gəldik ki, müqayisə edilən dillərdə feili sifətin müəyyən oxşarlıqları ilə yanaşı, həm də böyük fərqlər də vardır. Bu da feili sifətin bir dildən başqa bir dilə tərcüməsi zamanı qarşıya müəyyən problemlər çıxardır. Bu elmi-tədqiqat işində məhz bu problemə diqqət yetirilib, onu araşdırıb müəyyən fikirlər irəli sürməyə çalışdıq.

Beləliklə, müasir ingilis dilində feili sifətin iki növü qeyd olunur: indiki zaman feili sifət – Participle I və keçmiş zaman feili sifət – Participle II. Azərbaycan dilində isə feili sifətin üç növü var: indiki zaman feili sifəti, keçmiş zaman feili sifəti, gələcək zaman feili sifəti.

Feili sifətin hər iki növü – indiki və keçmiş zaman feili sifətləri adları şərti xarakterə daşıyır, yəni nə Participle I bütövlükdə indiki zamana, nə də ki, Participle II bütövlükdə keçmiş zamana ailə deyildir.

Azərbaycan dilində isə demək olar ki, feili sifətin hər üç forması özünəməxsus müəyyən şəkildə vasitəsilə düzəlir. Bəzən, məsələn, indiki zaman feili sifət şəkilçisi gələcək zamanı ifadə edə bilsə də, ingilis dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində zaman adları şərti xarakter daşımır.

İngilis dilində indiki zaman feili sifəti feilin sonuna ing suffiksi artırmaqla düzəlir, məsələn, to read – reading, to dance – dancing, to work – working və s.

Azərbaycan dilində isə indiki zaman feili sifəti sözlərin sonuna müvafiq –an, -ən, -yan, -yən şəkilçisi artırmaqla düzəlir. Məsələn: yazan şagird, oxuyan sənətçi, işləyən fəhlə, yuyulan dəsmal və s.

İngilis dilində keçmiş zaman feili sifəti aşağıdakı yollarla düzəlir: qaydalı feillərin sonuna -ed suffiksi əlavə olunur, qaydasız feillərdə isə kök dəyişikliyi baş verir, məsələn, to work – worked, to walk – walked, to live – lived, to listen – listened, to like – liked və s. Qaydasız feillərdə to write – written, to speak – spoken, to sell – sold, to spend – spent, to send – sent və s.

Azərbaycan dilində də keçmiş zaman feili sifəti miş, miş, muş, müş və dıq, dik, duq, dük şəkilçilərinə məsubiyyət bildirən ım, im, um, üm, ın, in, un, ün, ı, intensivli u, ü, ımız, umuz, umuz, ümüz, ımız. iniz, unuz, ünüz, ları, ləri şəkilçiləri artırmaqla dığım, dığın, dığı, dığımız, dığınız, dıqları kimi feili sifət şəkilçiləri artırılması ilə düzəlir, məsələn, görmüş insan, oxumuş adam, gəlmiş qonaq, yazdığım yazı, oxuduğum kitab, aldığım meyvə, vurduğum zərbə, qaldığı hava və s.

Əlavə olaraq, ingilis dilində bəzi diçilər feili sifətinü çüncü bir növü kimi bitmiş zaman feili sifətini də göstərir və ingilis dilində indiki və keçmiş zaman feili sifəti ilə yanaşı bitmiş zaman feili sifətin düzəltmə qaydasını da qeyd edirlər. Bitmiş zaman feili sifəti having+Participle II, yəni having və keçmiş zaman feili sifəti ilə ifadə edilir. Məsələn, having worked spent, having spoken. having written və s.

Azərbaycan dilində isə indiki və keçmiş zaman feili sifəti ilə yanaşı gələcək zaman feili sifəti vardır.

Gələcək zaman feili sifəti də indiki və keçmiş zaman feili sifətlərində olduğu kimi sözün sonuna müəyyən gələcək zaman ar, ər. acaq, əcək, yacaq, yəcək, ası, əsi, malı, məli şəkilçilərinə artırmaqla düzəlir, məsələn, görülməyəcək iş, oxunacaq kitab, hazırlanmalı proqram, yazılacaq dissertasiya və s.

Müqayisə edilən hər iki dildə feili sifətin ikili xüsusiyyətə – həm feili, həm də sifət xüsusiyyətinə malik olması və müxtəlif cümlə üzvləri vəzifəsində çıxış edə bilməsi və s. uzun müddət onun tədqiqi işini çətinləşdirmiş, ayrı-ayrı mülahimələrin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Elə bunun nəticəsidir ki, feili sifət həm germanistikda, həm də türkologiyada, o cümlədən ingilis və Azərbaycan dilçiliyində bəzən ayrıca nitq hissəsi kimi götürülmüş, bəzən feil, bəzən də sifət kateqoriyasına aid edilmiş, müxtəlif terminlərlə izah olunmuş və beləliklə, tədris işini çətinləşdirmişdir. Demək olar ki, Azərbaycan dilində 1839-cu ildən 1924-cü ilədək feil, 1924-cü ildən 1936-cı ilədək sifət, 1936-cı ildən 1938-ci ilədək feil, 1938-ci ildən 1959-1960-cı illərədək sifət. Bundan sonra isə feil bəhsinə daxil edilmişdir.

Müasir ingilis dilində feilin şəxssiz formalarından biri olan feili sifət feili xüsusiyyətlərlə bircə sifət və zərf xüsusiyyətlərinə də malikdir.

Feili sifətin sifətə aid xüsusiyyəti onun ismi təyin etməsidir. Feili sifətin bu funksiyası Azərbaycan dilinin feili sifətinə uyğundur.

Azərbaycan dilində də feili sifətlər bütün sifətlər kimi çox asanlıqla isimləşir və cümlənin müxtəlif üzvləri vəzifəsində işləyir.

Feili sifətin zərflə aid xüsusiyyəti isə zərflə təyin edilmiş hərəkətə, zərflə ifadə olunmuş xəbərə xidmət etməsidir.

Tədqiqat zamanı belə nəticəyə gəldik ki, müqayisə olunan hər iki dildə feili sifət feildəki hərəkət məzmununun saxlayır. Feil əşyanın hüququnu hökm yolu ilə bildirdiyi halda, feili sifət bunu əlamətləndirmək

yolu ilə bildirir. Elə buna görə də feillər cümlədə xəbər, feili sifətlər isə əsasən təyin o lur. Feili sifətin hərəkət məzmununa malik olması onda feili sifətə məzsus digər əlamətlərin də meydana çıxmasına səbəb olur, çünki hərəkət məzmunu olmadan təsirlik, növ, inkarlıq, zaman. tərz və digər xüsusiyyətlər də ola bilməz.

Feili sifət feilə məxsus zaman məzmununa da malikdir. Lakin feili sifət zamanı feil kimi konkret şəkildə ifadə edə bilmir, çünki feili sifət zamanı konkret şəkildə bildirməyə deyil, aid olduğu sözü zamanla bağlı olaraq əlamətləndirməyə xidmət edir. Elə buna görədir ki, zaman anlayışı feili sifətlərdə feilə nisbətən ümumi şəkildə özünü göstərir. Bu cəhətdən feili sifətləri də eyniləşdirmək olmaz, çünki feili sifəti əmələ gətirən formal əlamətlərdən asılı olaraq, bunların bir qisminə zaman anlayışı qabarıq, digər qisminə isə zəif şəkildə özünü göstərir, hətta bəzində zaman elə ümumiləşir ki, onun hansı zamanı ifadə etdiyini müəyyənəşdirmək olmur. Belə feili sifətlər məzmun etibarilə feildən düzələn sifətlərə yaxınlaşır.

Feili sifət feilə məxsus təsir kateqoriyasını da ifadə edir. Feili sifətlərdə bu kateqoriyanın ifadəsi feillərdə olduğu kimidir, yəni əmələ gəlmiş feilin məzmunundan asılı olaraq feili sifət həm təsirli, həm də təsirsiz olur. Müasir Azərbaycan dilində feili sifətin təsirli olub-olmaması işində onun formal əlamətlərinin rolu yoxdur.

Feili sifət feilin növ kateqoriyasını da mühafizə edib saxlayır və bu cəhətdən, başlıca olaraq iki qrupa ayrılır: (y)an, ən, mış, miş, muş, müş, dıq dik, duq, dük, (y)acaq, əcək, şəkilçili feili sifətlər bütün növlərini, qalanları isə bəzi növlərini, yəni (y)ası, əsi, malı, məli, maz, məz şəkilçiləri ilə düzələn, əsasən məlum və məchul ar, ər, r şəkilçisi ilə əmələ gələn isə məlum növü ifadə edir.

Feili sifətdə inkarlıq kateqoriyasının ifadəsi, əsasən, feillərdə olduğu kimidir, çünki feili sifət şəkilçiləri ya təsliq, ya da inkar feillərə qoşulur. İnkarlığın ifadəsində y(an), ən, mış, miş, muş, müş, dıq, dik, duq, dük şəkilçili feili sifətlər daha geniş imkanlara malikdir. Əmələ gəlmiş şəkilçinin məzmunundan və işlənmə yerindən asılı olaraq bəzi feili sifətlərdə inkarlıq məzmununu ma, mə ilə deyil, digər vasitə ilə, yəni sintaktik üsulla əmələ gətirilir. mış, miş şəkilçili feili sifət inkar formunda işlənərkən forma etibarilə onunla bir mənbədən təşəkkül tapan ma (miş), mə (miş) feili bağlamasına oxşasa da, bu həm morfoloji, həm də sintaktik cəhətdən əsaslı surətdə ondan fərqlənir.

Feili sifət özündən əvvəl gələn isimləri, əsasən feil kimi idarə edir. Təsirlik halda olan isimlər yalnız təsirli, yönlük, yerlik, çıxışlıq halda olan isimlər isə həm təsirli, həm də təsirsiz feili sifətlərdə idarə olunur.

Feili sifət feilin tərz kateqoriyasını da mühafizə edib saxlayır və bu, feillərdə olduğu kimi, həm analitik, həm də morfoloji yolla ifadə olunur.

Feili sifət feilə məxsus şəxs kateqoriyasını da ifadə edir. Lakin bu cəhətdən feili sifət məhdud imkanlara malikdir, ona görə də, feillərin hamısı şəxs şəkilçiləri ilə işləndiyi halda, feili sifətlərin hamısı şəxs məzmununu ifadə edən mənsubiyyət şəkilçiləri ilə işlənmir. Müasir Azərbaycan dilində yalnız dıq və acaq şəkilçili feili sifətlər şəxsi ifadə edir və ayrı-ayrı şəxslər üzrə dəyişir. başqa şəkilçilərlə düzələn feili sifətlər substansivləşdikdən sonra mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir.

Müasir Azərbaycan dilində feillərdə olduğu kimi, feili sifətlərdən də əvvəl zərf işlənə bilər, çünki l, feilə xas olan hərəkət məzmununu saxlayır. Məhz buna görə də həmin hərəkəti əlamətləndirən sözlərin (zərflərin) işlənməsini tələb edir. Zərf feillərlə işlənərkən yalnız hərəkətin əlamətini, feili sifətlərlə işlənərkən isə həm hərəkətin, həm də bu hərəkətlə bağlı olan əlamətin əlamətini bildirməyə xidmət edir.

Beləliklə, müasir ingilis dilində feili sifətin feilə aid xüsusiyyəti növ, zaman və tərz formasına malik olmasıdır.

Müasir Azərbaycan dilində də feili sifətin aşağıdakı xüsusiyyətləri var: hərəkət, zaman, təsirlilik və təsirsizlik, növ, inkarlıq, şəxs bildirir.

Ümumiyyətlə, istər ingilis dilində, istərsə də Azərbaycan dilində olan feili sifətləri araşdırarkən belə nəticə çıxarmaq olar ki, ingilis dilində feili sifətin iki zaman forması, ingilis dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində isə feili sifətin üç zaman forması var. Onu da qeyd edək ki, ingilis dilində feili sifətin formaları (indiki və keçmiş zaman forması) formaca indiki və keçmiş zamanı göstərsə də, diqqətlə fikir verdikdə görürük ki, indiki zaman feili sifəti (Participle I) həm indiki, həm də gələcək zamanı ifadə edir. Keçmiş zaman feili sifəti (Participle II) isə keçmiş zaman və keçmiş zaman formalarını ifadə edir.

İngilis dilində zaman kateqoriyası şərti xarakter daşıyır (nisbidir), belə ki, feili sifətin hansı zamanda işlənməsindən asılı olmayaraq budaq cümlə hansı zamanda işlənsə, feili sifət də həmin zamanı bildirir, məsələn:

1. When reading The Picwick Papers, one can' t help laughing.
 2. When reading The Picwick Papers, one couldn' t help laughing
 3. When reading The Picwick Papers, you will roar with laughing.
- yaxud:
1. The patient is lying with closed eyes.

2. The patient lay with closed eyes.
3. The patient will lie with closed eyes.

Azərbaycan dilində isə feili sifətin zaman formaları özünəməxsus şəkildə vasitəsi ilə düzəlir. Ancaq inkar etmək olmaz ki, Azərbaycan dilində də bəzən, məsələn, gələcək zaman şəkilçisi ilə düzələn feili sifəti cümlə daxilində gələcək və keçmiş zamanı ifadə edir. Məsələn:

O gələn atlı bizim dəstədəndir.

Anasını axtaran ceyranın ətrafa baxışı onu kədərləndirdi.

Qucaqlaşmış ana və oğul hələ də bir-birindən arılmamışdılar.

Leyla deyəcəyi fikr dəfələrlə ürəyindən keçirirdi.

Müasir ingilis dilində feili sifətin iki zaman formasının olduğu demək olar ki, hamı tərəfindən qəbul olunub. Ancaq diqqətlə araşdırdıqda məlum olur ki, bəzi dilçilər feili sifətin iki deyil, üç zaman formasının olduğunu qeyd etmişlər, məsələn, K.A.Arkadyevskaya, L.B.Saratovskaya, T.S.Larina və başqaları Perfect Participle-ı feili sifətin üçüncü bir tipi kimi göstərirlər. Bundan əlavə, başqa dilçilər (K.N.Kaçalova, L.S.Barxudov, V.L.Kauşanskaya, O.İ.Musayev, B.A.İlyiş, M.Y.Blokh və başqaları) feili sifətin iki zaman formasını qeyd etsələr də, onun tərkibində Perfect Participle-ı da göstərirlər (xüsusən də məlum və məchul növdə) və onun Participle I və Participle II kimi düzəltmə qaydasını da qeyd edirlər.

Bizcə bütün bunların əsasında iddia etmək olar ki, ingilis dilində feili sifətin üç növü mövcuddur və Perfect Participle-ı feili sifətin ayrıca bir forması kim göstərmək olar.

Tədqiqatın ən əsas yeniliklərindən biri də odur ki, ingilis dilində indiki və keçmiş zaman feili sifətləri qeyd olursa da, onların tərkibində bitmiş zaman feili sifəti də göstərilir və hətta onun ayrıca düzəltmə qaydası da izah olunur. Bu əsərdə onun, yəni bitmiş zaman feili sifətin (the Perfect Participle-ın) düzəltmə qaydasına, cümlədəki funksiyalarına, Azərbaycan dilində tərcümə olunması üsullarına da aydınlıq gətirilir və onun feili sifətin ayrıca üçüncü bir forması kimi göstərilə bilmə imkanlarının olmasını əsaslandırmağa diqqət yetirilib.

МАМЕДОВА СОНА

Сумгайытский государственный университет

ИЗ ПРАКТИКИ ОБУЧЕНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ЛЕКСИКЕ НА ЗАНЯТИЯХ РКИ

Ключевые слова: *наименования лиц по профессии, обучение, словообразование, суффикс, упражнение*

The exercises directed on mastering and the use of this lexical group on Russian as foreign language lessons

The article deals with the formation features and the use of names of peoples by its occupation in Russian. There is marked a considerable quantity and a structural variety of these words. There are specified the suffixes used for their formation. The exercises directed on mastering and the use of this lexical group on Russian as foreign language lessons.

Keywords: *name of people by occupation, training, word-formation, a suffix, exercise*

В современную эпоху кардинальные изменения в научно-технической и электронно-технологической сфере привели к возникновению новых областей науки и производства. В связи с этим возник неуправляемый рост профессий, а в языке появились соответствующие наименования этих профессий. Изучение последних имеет давнюю историю. Ещё в трудах М.В.Ломоносова, А.Х.Востокова, Ф.И.Буслаева говорится об особой группе имён существительных, обозначающих лиц по профессии и роду занятий. Позже данная группа слов неоднократно становилась объектом изучения в работах А.А.Шахматова, В.В.Виноградова и др. учёных.

В последнее время в большинстве работ названия лиц по профессии рассматривается в общем контексте имен существительных, обозначающих лиц вообще. Исследователи отмечают, что в наименованиях лиц по профессии в основном используется аффиксальный способ словообразования. Суффиксация, представленная в этой группе наименований уже в древнерусскую эпоху, не теряет своей продуктивности и до настоящего времени. Например, в «Алфавитном словаре занятий» номинативные единицы, образованные с помощью суффиксации, составляют 72% общего числа

представленных наименований (всего 987 единиц); номинативные единицы, образованные путём словосложения составляют 5,3% (всего 73 единицы); заимствования – 4,5% (всего 62 единицы) (См.: 1).

Что касается удельного веса каждой группы производных со значением наименований лиц по профессии, то в упомянутом словаре наименования с суффиксом *-щик* составляют 495 единиц, с суффиксом *-тель* – 27, с суффиксом *-ник* – 76, с суффиксом *-ист* – 57, с суффиксом *-ик* – 46, с суффиксом *-лог* – 25, с словоэлементом *-вод* – 33, с словоэлементом *-вед* – 15 единиц. Образования с другими суффиксами менее значительны.

Наблюдения показывают, что аффиксальные средства, при всей их многочисленности и многообразии привносимых значений, не способны полностью удовлетворить требования номинации в рассматриваемой области. Дело, очевидно, прежде всего в «социальном заказе», связанном с изменением характера производства, ростом автоматизации. «Автомат, - читаем в одной из журнальных статей, посвященных проблемам производства, - всегда расчленил производство на всё более простые и короткие операции. Возник неудержимый рост профессий ... Сейчас перечень профессий состоит из более 40 тысяч позиций» (См.: 7).

Следует отметить также, что в сфере наименований лиц по профессии наряду с однословными наименованиями используются также неоднословные наименования типа *кузнец-штамповщик* и описательные наименования, например, *токарь по эбониту*. В упомянутом выше словаре приводится 250 таких единиц.

В книге И.Г.Милославского «Вопросы словообразовательного синтеза» рассматривается семантическая и морфемная структура существительных со значением лица. Автор приводит суффиксы, от которых образуется наибольшее количество существительных данной группы. К их числу относятся такие суффиксы, как *-ист*, *-тель*, *-ник/щик*, *-арь*, *-ун*, *-ак*, *-ач*, *-ец*, *-ик*, *-ок* (11 суффиксов) (5, 80-95).

Среди примеров с данными суффиксами встречаются и названия лиц по профессии: *очеркист*, *массажист*, *бегун*, *прыгун*, *глазник*, *подрывник*, *лётчик*, *регулировщик*, *учитель*, *скрипач*, *лекарь*, *химик* и т.д.

Различные группы существительных со значением лица подробно анализируются в работах В.А.Кудрявцевой, В.Л.Воронцовой. В некоторых работах рассматривается вопрос о лексикографической разработке той или иной группы существительных со значением лица в двуязычных словарях. Характерной особенностью этих работ является то, что в них ставится задача выработать рекомендации для подачи анализируемых слов в русско-азербайджанских словарях. К примеру, в работах А.Ш.Балакишиева анализируются существительные с суффиксом *-тель*. Автор подробно описывает семантическую структуру данной группы существительных, систематизирует словарные статьи по типовым значениям, указывает на недостатки в отражении значений данных существительных в словарях. Только среди существительных с суффиксом *-тель*, автор выделяет ряд семантических групп, характеризующих лицо с различных сторон:

- 1) лицо, пребывающее в должности: *следователь*, *руководитель*;
- 2) лицо, выполняющее действие по профессии: *учитель*, *воспитатель*;
- 3) лицо, выполняющее действие как обязанность: *председатель*, *заседатель*;
- 4) лицо, пребывающее где-нибудь: *житель*, *посетитель*, *читатель*;
- 5) лицо, наблюдающее за чем-либо: *зритель*, *хранитель*;
- 6) лицо, положившее начало чему-нибудь: *начинатель*, *родитель*;
- 7) лицо, руководящее чем-нибудь: *правитель*, *руководитель* и др. (См.: 2).

Более десяти подгрупп названий лиц выделено и в работах З.И.Гурбановой, посвящённых конкретным именам существительным, мотивированным прилагательными (См.: 4). Автор анализирует большое количество производных наименований лиц по профессии и виду деятельности типа *пожарник*, *лесник*, *буровик*, *мостовик*, *газовщик* и т.д.

На основе анализа внеязыковых отношений, выражаемых названиями лиц по профессии Л.А.Шкатова также выделяет несколько групп таких слов:

- а) наименования, в основе которых лежит отношение к действию: *сварщик*, *бродильщик*;
- б) наименования, в основе которых лежит отношение к объекту действия: *замочник*, *мраморщик*, *химик*;
- в) наименования, в основе которых лежит отношение к средству действия: *автоматчик*, *шахтёр* (См.: 8).

На наш взгляд, важно рассмотреть, и вопрос о том, с помощью каких языковых средств выражаются те или иные категориальные значения, каково соотношение и взаимодействие этих средств. Наблюдения показывают, что существование в языке определённых традиций и

апробированных обществом продуктивных и длительно бытующих словообразовательных моделей как бы облегчает выбор того, что должно получить отдельное название в окружающей нас действительности. Определение того, что подлечит называнию и что должно быть названо, диктуется прежде всего практическими нуждами человека и его социальным опытом в широком смысле этого слова.

Отсюда вытекает мысль о необходимости изучения наименований лиц по профессии как неотъемлемой части словарного состава русского языка. На занятиях РКИ данная тема изучается параллельно с другими темами, хотя она требует к себе большего внимания, так как без неё невозможно иметь полное представление о современной социальной жизни русского народа, что противоречит страноведческому принципу преподавания РКИ.

Поэтому мы считаем, что на занятиях РКИ изучению наименований лиц по профессии необходимо уделить должное внимание. С этой целью предлагаем прежде всего использовать разнообразные упражнения, способные пробудить у студентов интерес к изучению русского языка и мотивировать их желание расширить свой активный словарный запас за счёт различных пластов русской лексики, в том числе и за счёт наименований лиц по профессии. В качестве тренировочных можно использовать следующие типы упражнений:

1. Запомните значение данных наименований лиц по профессии (НЛП) (используйте словари): *шахтёр, водитель, лётчик, стоматолог.*

2. Напишите слова, от которых образованы данные НЛП: *писатель, бегун, шахматист, игрок, скрипач, пулемётчик.*

3. От данных слов образуйте НЛП со следующими суффиксами: *-тель, -чик, -ник, -ист, -тор.*

Пожар, авиация, футбол, автомат, учить.

4. Какие НЛП соответствуют данным значениям:

- 1) тот, кто тушит пожар - ...
- 2) тот, кто играет на гитаре - ...
- 3) тот, кто управляет самолётом - ...
- 4) тот, кто водит автомобиль - ...
- 5) тот, кто стреляет из автомата - ...
- 6) тот, кто преподаёт в университете - ...

5. Приведите к данным НЛП варианты женского рода.

Учитель, писатель, актёр, артист, певец.

6. Скажите, в какой сфере (чем?) занимаются люди следующих профессий?
Танкист, бегун, учитель, скрипач, окулист.

7. Назовите 5-6 профессий естественного профиля.

Атомщик, химик, ...

8. Назовите 5-6 профессий гуманитарного профиля.

Литератор, переводчик, ...

9. Назовите 5-6 профессий медицинского профиля.

Уролог, окулист, ...

10. Назовите 5-6 профессий технического профиля

Слесарь, сварщик, ...

11. Составьте 5-6 словосочетаний, а затем и предложений с НЛП.

12. Назовите профессии ваших родителей, родственников и близких.

13. Какие профессии нравятся вам больше всего?

14. Назовите вашу будущую профессию. Чем вы хотите заниматься после окончания вуза?

В заключение следует отметить, что в русском языке насчитывается большое количество наименований лиц по профессии. Для обозначения лица по профессии используются различные типы языковых единиц: простые, производные и сложные слова, а также составные наименования и аналитические сочетания. Наибольшей употребительностью отличаются образования с суффиксами *-ист, -тель, -ун, -ник, -щик, -ак, -ач, -арь, -ок, -ик, -ец* и др. В силу того, что многие слова, в том числе и наименования лиц, в русском языке многозначны, можно обнаружить в них дополнительное, приращенное значение, которое иногда присутствует в словах в скрытом виде.

Для того чтобы обеспечить усвоение и активное употребление студентами лексической группы, обозначающей лица по профессии, необходимо выполнять на занятиях разнообразные упражнения, нацеленные на выработку умения проводить семантический и словообразовательный анализ данных

слов, а также задания, направленные на формирование у студентов навыков использования этих слов в соответствии с их коммуникативным назначением.

Литература

1. Алфавитный словарь занятий. М., 1959
2. Балакишиев А.Ш. Лексикографическая разработка существительных с суффиксом *-тель*. АКД. Баку, 1990.
3. Вахмина Л.Л., Система упражнений: старая новая проблема. //Рус. яз. за рубежом, № 2, 2017, с. 10-17.
4. Гурбанова З.И. Семантическая структура конкретных имён существительных, мотивированных прилагательными в русском языке. АКД. Баку, 1996.
5. Милославский И.Г. Вопросы словообразовательного синтеза. М., 1980.
6. Моисеев А.И. Наименования лиц по профессии и толковые словари современного русского литературного языка //Современность и словари. Л.: Наука, 1978, с. 149-158.
7. Рувинский И. Профессия века – оператор //Знание – сила, 1979, № 1.
8. Шкатова Л.А. Наименования лиц по профессии в современном русском языке. АКД. М., 1967.

MƏMMƏDOVA ELMİRA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏR VƏ ONLARIN SƏRHƏDLƏRİ

Açar sözlər: *frazeoloji vahid, söz birləşməsi, idiomatik ifadə, atalar sözü*

Frazeological unit and their experiences

Mergers, expressions and phrases that are the object of research in phraseology are presented under different names in contemporary linguistic literature: fixed phrase combinations, idioms, frazeological combinations, frazeological group, frazeological composition, frazeological unit, frazeologism, frazem, frazeologic expressions, unequivocal word combinations, word combinations, idiomatic expressions, lexicon word combinations, and so on. This situation in the phraseology, that is, the inaccuracies of the term, makes it difficult to explore a number of issues related to the science of frazeology.

Keywords: *frazeological unit, word combination, idiomatic expression, proverb word*

Müasir dilimizdə frazeologiya (yunanca *phrasis* «ifadə» və *logos* «təlim» sözlərinin birləşməsi) iki mənada işlənir: a) müəyyən bir dildəki müəyyən vahidlərin hamısı; b) belə vahidləri öyrənən dilçilik elminin adı (10, 516). N.N. Məmmədova görə, frazeologiya hər hansı bir dildəki sabit söz birləşmələrini öyrənən dilçilik terminidir (7, 155). A.Babayev də frazeologiya termininin iki mənada işləndiyini (dildəki frazeoloji birləşmələrin məcmusu və bu birləşmələri öyrənən elm sahəsi) qeyd edir (1, 267). H.Bayramov bunlardan başqa, müəyyən bir əsərin yaxud müəyyən bir dil abidəsinin frazeoloji vahidlərindən bəhs etdikdə də bu termindən istifadə olunduğunu söyləyir (2, 5). A.Qurbanovun da fikirləri buna yaxındır: «Dildə olan bütün sabit söz birləşmələrinin, bölünməz ifadə və ibarələrin məcmusuna frazeologiya deyilir. Dilçilik elmində frazeologiyadan bəhs edən şöbə frazeologiya adlanır» (5, 322).

Frazeologiyanın tədqiqat obyektini olan birləşmə, ifadə və ibarələr müasir dilçilik ədəbiyyatında müxtəlif adlar altında təqdim olunur: sabit söz birləşmələri, idiomlar, frazeoloji birləşmə, frazeoloji qrup, frazeoloji tərkib, frazeoloji vahid, frazeologizm, frazem, frazeoloji ifadələr, tərkib hissələrinə bölünməyən söz birləşmələri, dəyişməz söz birləşmələri, idiomatik ifadələr, leksik söz birləşmələri, və s. Frazeologiyadakı bu vəziyyət, yəni terminin qeyri-dəqiqliyi frazeologiya elmi ilə bağlı bir sıra məsələlərin araşdırılmasında çətinlik törədir. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, ayrı-ayrı tədqiqatçılar bu terminləri fərqli məzmununda qəbul edir. Məşhur fransız dilçisi Ş.Ballidən günümüzdə qədər bu elm sahəsi ilə bağlı kifayət miqdarda tədqiqat əsərlərinin yazılmasına baxmayaraq, frazeologizmlərin sərhədi müəyyənləşdirilməmiş, onların dildəki funksiyası və yeri aydınlaşdırılmamış, frazeologiyanın bir sıra əsas problemləri (frazeoloji vahid və mürəkkəb termin, feili frazeoloji birləşmələr və mürəkkəb feillər, frazeoloji vahidlər və atalar sözləri) dilçilikdə bu gün də mübahisəli şəkildə qalmaqdadır.

Frazeologizm anlayışı ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən fərqli şəkildə başa düşülür. S.Cəfərova görə, qrammatik birləşmənin özü və ya onun tərkibində olan sözlər məcazi mənaya keçərək mütəhərrikiyini

itirdikdə, sözlər arasında əlaqə və münasibət yaradan vasitələr donuq bir hala gəlir və o vahid bir məfhumu ifadə edən sabit söz birləşməsinə çevrilir (3, 96). H.Həsənova görə, frazeologizmlərə iki və ya daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gələn hər hansı birləşmə yox, mənacə bütöv, sabit leksik tərkibli və sintaktik strukturlu ifadələr uyğundur. Birləşmənin sabitliyi və ya onu təşkil edən sözlərin bir məfhum ifadə etməsi sözlərin leksik mənasından, onların məcazlaşma və obrazlılıq dərəcəsiindən asılıdır (4, 261). H.Bayramov frazeoloji vahidə aşağıdakı tərifini verir: «Fikrin ifadəsində nitqin bilavasitə tərkib hissəsini təşkil edən iki və daha çox təmənnalı sözün tarixən birləşməsindən ibarət olub, komponentləri sintaktik və semantik cəhətdən parçalanmayan, quruluşca sərbəst söz birləşməsinə və ya cümləyə oxşayan, mənacə sözə, söz birləşməsinə və ya cümləyə ekvivalent olan, dildə hazır şəkildə mövcud olub ənənəyə görə ya bir formada, ya da qrammatik cəhətdən dəyişdirilərək işlədilən konstruksiyalara frazeoloji vahid deyilir» (2, 27). M.Mirzəliyevaya görə, frazeoloji vahidlər sabit söz birləşmələrinə daxil olmayan, həm söz, həm söz birləşmələri (xüsusilə sabit söz birləşmələri), həm də cümlə səviyyəsində məcazlaşma prosesinə məruz qalıb semantik bütövlük qazanan və dildə hazır vəziyyətdə mövcud olan sabit dil vahidləridir (8, 6). Aydın görünür ki, digər tədqiqatçılardan fərqli olaraq M.Mirzəliyeva frazeoloji vahidin bir sözdən də ibarət ola bilməsi fikrini müdafiə edir. Başqa sözlə desək, o, frazeoloji vahidin həm söz, həm söz birləşməsi, həm də cümlə səviyyəsində olması fikrini müdafiə edir. Bu münasibətlə o yazır: «Söz səviyyəsində olan frazeoloji vahidlər də sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərin məcazlaşmaya məruz qalması prosesi nəticəsində əmələ gəlmişdir. Düzdür, dilçilikdə bu fikir nadir hallarda söylənilir və bu cür fikrin tərəfdarı o qədər də çox deyildir. Lakin türk dillərinin faktları bu fikrimizin möhkəmlənməsi üçün bizə əsas verir» (8, 48). Q.Ç.Mahmudova da M.Mirzəliyevanın bu fikirlərini bölüşdürür: «Dildə frazeoloji vahidlərə 3 səviyyədə rast gəlinir: söz, birləşmə və cümlə səviyyəsində. Birləşmə səviyyəli frazeoloji vahidlər artıq tam şəkildə qəbul edilmişdir. Söz səviyyəli frazeoloji vahidlərlə bağlı fikirlər isə haçalanır» (6, 19).

İstər nəzəri dilçilikdə, istərsə də Azərbaycan dilçiliyində frazeologiya anlayışı həm geniş, həm də dar mənada başa düşülür. H.Həsənov yazır ki, frazeologiyanın həcmi ilə əlaqədar meydana gələn fikir ayrılığı tədqiqatçıların onların əsas əlamətlərinə sabitlik və məcazilik baxımından yanaşmaları, «frazeologiya» termininin geniş və ya dar mənada işlədilməsi ilə bağlıdır. Tədqiqatçıların bir qrupu frazeologiyaya bütün frazem səviyyəli birləşmələri və cümlələri, bir qrupu isə ancaq sözün ekvivalenti kimi işlənən birləşmələri və cümlələri daxil edir (4, 259). M.Tağıyev frazeologiya anlayışını dar mənada qəbul edərək yazır: «Müasir filologiyada elə vəziyyət yaranmışdır ki, bunun nəticəsində «frazeologiya» anlayışı hədsiz dərəcədə genişləndirilir, buraya həm sözlər, həm idiomlar və tərkibi terminlər, sabit sintaktik konstruksiyaların bütün növləri, atalar sözləri, məsəllər, hikmətli sözlər, qanadlı sözlər, çoxlu miqdarda şifahi və yazılı nitqə məxsus ştamplar daxil edilir» (11, 5-6). Tədqiqatçının fikrincə, dilçilik elmlərindən biri olmaq etibarını ilə frazeologiyanın vəzifəsi yalnız dil strukturuna aid olan söz birləşmələrini tədqiq etməkdir. Frazeologiyanın predmetinin xüsusi dilçilik mənasında başa düşülməsi bu məsələnin ədəbiyyatşünaslıq-dilçilik və xüsusi ədəbiyyatşünaslıq mənasında başa düşülməsindən fərqlənir (11, 5). Rus dilçiliyində də frazeologiya anlayışı həm dar, həm də geniş mənada başa düşülür. V.V. Vinqradov, O.S. Axmanova, R.S. Budaqov, S.İ. Ojeqov, D.N. Şmelyov, T.İ. Yeqorova kimi dilçilər frazeologiya terminini dar, A.İ. Yefimov, N.M. Şanski, A.A. Reformatski, Y.M. Qalkina-Fedoruk, A.P. Mordvilko, T. Malinski, V.P. Yukov kimi tədqiqatçılar isə geniş mənada işlədirlər.

Biz frazeologizm anlayışını aşağıdakı kimi başa düşürük və «Kitabi-Dədə Qorqud» dilinin frazeologiyasını da məhz həmin parametrləri tətbiq etməklə araşdıracağıq. Bizim fikrimizcə, frazeoloji vahidləri meydana çıxaran ayrı-ayrı komponentlər birləşmə daxilində öz mənalərini itirir, ümumi bir mənə ifadə edir. Yəni frazeoloji vahid mənə və strukturca bir bütöv əmələ gətirir. Həmin bütövü əmələ gətirən komponentlərin frazeoloji vahidin tərkibində iştirakı daimidir. Belə ki, komponentlərdən hər hansı birinin dəyişməsi frazeoloji vahidi ya sərbəst söz birləşməsinə, ya da başqa frazeoloji vahidə çevirə bilər. Məhz buna görə də dilçilikdə frazeoloji vahidlərin dildə hazır şəkildə istifadə olunması fikri hamı tərəfindən qəbul edilir. Frazeologizmlərin başqa dilə tərcümə olunmaması da məhz bununla bağlıdır.

Azərbaycan dilinin frazeologiyası müxtəlif aspektlərdə tədqiqata cəlb olunmuşdur. N.Rəhimzadə, H.Bayramov, M.Adilov, G.Yusifov və başqaları Azərbaycan dili frazeologiyasının ümumi xüsusiyyətlərini şərh etməyə üstünlük vermişlər. Azərbaycan dilinə dair yazılmış dərsliklərdə və ayrı-ayrı əsərlərdə də frazeologiya ümumi əlamətlər baxımından tədqiq edilmişdir. Üslubiyyətə dair yazılmış əsərlərdə də frazeoloji birləşmələr tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Bu sıradan olan əsərlərdə ya frazeoloji birləşmələrin bədii üslubdakı yeri və mövqeyi, ya da ayrı-ayrı sənətkarların dilindəki işlənmə məqamları önə çəkilmişdir. Azərbaycan dili frazeoloji birləşmələrinin digər dillərə, xüsusən də rus və ingilis dillərinə tərcüməsi problemi də diqqətdən kənar qalmamışdır.

Ə.Orucov və N.Seyidəliyev Azərbaycan dili frazeologiyasını lüğətçilik baxımından araşdırmaya cəlb etmişlər. Frazeologiyanın onomastika ilə əlaqəsi problemi ilə Ç.Hüseynzadə, frazeologiyanın mürəkkəb

terminlərlə uyğun və fərqli cəhətləri ilə S.Sadiqova məşğul olmuşlar. M.Mirzəliyeva oğuz qrupu türk dillərinin, Q.Mahmudova isə qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyasını Azərbaycan dili ilə müqayisədə araşdırmışlar.

Sabit söz birləşmələri olmaq etibarlı ilə frazeologizmlər leksik vahidlər kimi bir mənənin daşıyıcılarıdır. Təsadüfi deyil ki, onların çoxu özlərinin leksik sinonimləri ilə əvəzlənə bilər. Bu baxımdan onlar mürəkkəb sözləri xatırladır və frazeologizmləri mürəkkəb–tərkibi feil hesab edənlər də məhz bu cəhətə əsaslanırlar. Belə ki, mürəkkəb sözlər kimi, frazeoloji birləşmələrdə də tərəflər özlərinin ilkin semantik mənalarını itirir və birlikdə vahid semantikanı ifadə edir. V.V. Vinqradov qeyd edir ki, frazeoloji vahidin bütünlükdə mənası onu təşkil edən ünsürlərin mənası qədər olmur. Burada bütün birləşmə bir ümumi mənənin ifadəsinə xidmət edir (9, 24). Deməli, frazeoloji vahiddəki sözlərlə həmin vahiddə ifadə olunan mənə kəmiyyəti heç vaxt bir-birinə uyğun gəlmir. Digər tərəfdən isə, tərəflərin öz ilkin semantik mənalarını itirməsi faktı üzdədir, əslində potensial halda həmin mənələr yaşayır, çünki sabit söz birləşmələrinin və ya mürəkkəb sözlərin semantik xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılmasında komponentlərin ilkin leksik mənəsi əhəmiyyətli rol oynayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, frazeoloji birləşmələrin yaranıb-formalaşması heç də kortəbii hadisə olmayıb sözlərin qanunauyğun əlaqələnməsinin məhsuludur. Daha dəqiq desək, frazeoloji birləşmələr sərbəst–sintaktik birləşmələrin müəyyən semantik–üslubi mühitdə konversiyası yolu ilə meydana gəlir. Bəzi hallarda frazeologizmlərin yaranıqları sərbəst söz birləşmələri dildə yaşasa da, əksər halda frazeologizm kimi formalaşandan sonra sərbəst birləşmə öz fəaliyyətini dayandırır. Bu baxımdan frazeoloji birləşmələrin semantik xüsusiyyətləri zəngin olur.

Frazeoloji birləşmələrdə semantik özəlliyin, rəngarəngliyin formalaşmasında ifadənin özünün məcazi mənə bildirməsi, fikrin obrazlı şəkildə ifadəsinə xidmət etməsidir. Burada həqiqi semantik mənə ilə obrazlılıq vəhdətdə çıxış edir. A.Qurbanov yazır ki, frazeoloji vahidlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri onların obrazlı, emosional, ifadəli olmasındadır. Belə ki, frazeoloji vahidlər dilin intensivliyində, onun emosionallığında xüsusi rol oynayır. Frazeoloji vahidlər bu və ya digər anlayışı ayrı-ayrı sözlərdən dəfələrlə təsirli və obrazlı əks etdirir (5, 324). Ayrı-ayrı frazeoloji birləşmələrdə isə həqiqi semantik mənə ilə məcaziliyin ölçüsü, dərəcəsi müxtəlif olur. Bu müxtəliflik, bir tərəfdən, frazeologizmin formalaşma mərhələsi ilə bağlıdır, digər tərəfdən, məndəki tələbdən, situativ mövqedən asılı olur. Nəhayət, frazeoloji birləşmələrin tərəflərinin omonimliyi, antonimliyi və sinonimliyi də frazeologizmlərin leksik-semantik zənginliyində az rol oynamır.

Ədəbiyyat

1. Babayev A. Dilçiliyə giriş, Bakı, «Nurlan», 2004, 512 s.
2. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları, Bakı, «Maarif», 1978, 176 s.
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika, Bakı, «Maarif», 1980, 216 s.
4. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2001, 399 s.
5. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili, Bakı, «Maarif», 1985, 408 s.
6. Mahmudova Q.Ç. Qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyası, NDA, Bakı, 2007, 26 s.
7. Məmmədov N.N., Axundov A.A. Dilçiliyə giriş, Bakı, «Maarif», 1980, 315 s.
8. Mirzəliyeva M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri, Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası nəşriyyatı, 1995, 146 s.
9. Виноградов В.В. Русский язык, М., «Высшая школа», 1972, 614 с.
10. Розенталь Д.Е., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов, М., «Просвещение», 1976, 543 с.
11. Тагиев М.И. Глагольная фразеология современного русского языка, Баку, 1966, 250 с.

MƏMMƏDOVA NAILƏ

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti

İDARƏ ƏLAQƏSİNİN İŞLƏNMƏ SFERASI

The sphere of use of government as a syntactic (grammar) relation

The article has been devoted to the sphere of the use of a government syntactic relation. It is noted that relation of government also as well as subordinative relation proves between the main and dependent parties. The termination of a case of a noun is its morphological feature. Upon the demand of the main party

the dependent party is used in this or that case. The part with a case ending means is the dependent part. Acceptance of a noun of the dependent part of a certain case ending according to submission to the main part is relation of government.

Keywords: *syntactic relation, termination of cases, morphological feature, relationn of government/*

İdarə əlaqəsi də tabelilik əlaqəsi kimi, təbii ki, özünü əsas və asılı tərəflər arasında göstərir. Morfoloji əlaməti ismin hal şəkilçiləridir. Əsas tərəfin tələbi ilə asılı tərəf ismin bu və ya başqa bir halında işlənməli olur. Deməli, hal şəkilçili tərəf asılı tərəfdir; məs.: O mənə cavab verməyərək üzünü yana çevirdi - cümləsində mənə, üzünü, yana sözləri asılı tərəflərdir. Mənə sözü cavab verməyərək sözünün tələbi ilə yönlük halda, üzünü, yana sözləri çevirdi sözünün tələbi ilə təsirlik və yönlük hallarında işlənməli olmuş, idarə olunmuşdur. Əsas tərəfin tələbi ilə asılı tərəfin ismin müəyyən bir hal şəkilçisini qəbul edərək dəyişməsinə **idarə əlaqəsi** deyilir.

İsmin hallarının hamısı idarə əlaqəsinə xidmət etmir. Adlıq hal subyekt halıdır və cümlədə adətən mübtədə vəzifəsində, yanaşma əlaqəli birləşmələrin (şüşə qab, taxta qapı) birinci tərəfi kimi çıxış edərək təyin vəzifəsində işlənir. Qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik və təsirlik hallarında olan sözlər (uşaq paltosu, palto geymək birləşmələrinin birinci tərəfi) aid olduğu sözlə yanaşma əlaqəsində olur. Beləliklə, idarə əlaqəsində asılı tərəf dedikdə, ismin yiyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq hallarında olan (-ın,-in,-un,-ün; -a,-ə; -ı,-i,-u,-ü; -da,-də; -dan,-dən şəkilçili) sözlər nəzərdə tutulur. Həmin halları tələb edən sözlər idarə edən sözlərdir, əsas tərəfdir.

Uzlaşma və idarə əlaqələrinin mühüm fərqləri vardır. Uzlaşma əsas və asılı tərəflərin formaca uyğunluğuna əsaslanır, idarə isə əsas tərəfin daxili məzmunundan doğur. Mən gəlirəm - cümləsində gəlirəm sözünün mən sözü ilə uzlaşmasının mən sözünün daxili məzmunu ilə heç bir əlaqəsi yoxdur, mən sözü ilə məntiqi rəhbərliyi ola bilən bütün feillər I şəxs təkin şəxs şəkilçisini qəbul edərək həmin sözlə uzlaşa bilər. Lakin idarə əlaqəsi əsas tərəfin qrammatik semantikasi ilə bağlıdır; getmək feili öz daxili mənasına görə ya yönlük, ya da çıxışlıq hallarında söz tələb edir: evə getmək, evdən getmək; görmək feili təsirlik və yerlik hallarında söz tələb edir: səni görmək, işdə görmək; oxumaq feili semantik imkanlarına görə daha çox halda söz tələb edir: kitabı oxumaq, sənə oxumaq, evdə oxumaq, kitabdan oxumaq və s. Uzlaşmanın mühüm səciyyəsi budur ki, əsas tərəfin forması asılı tərəfdə əks olunur, idarə əlaqəsində asılı tərəf əsas tərəfi əks etdirə bilmir: şəhər sözü oxuyuram sözünün tələbi ilə də idarə oluna bilər, işləyirəm sözünün tələbi ilə də.

Sinonim söz və ifadələrin hallara münasibətində fərq ola bilər. Məsələn, qulaq asmaq feili sözləri yönlük (radioya qulaq asmaq), onunla sinonim olan dinləmək feili təsirlik halda (danışanı dinləmək) tələb edir. Bu xüsusiyyət sözlərin etimoloji cəhətindən, həqiqi və ya məcazi mənada işlənməsindən irəli gəlir. Çoxmənalı və omonim sözlər passiv və ya fəal idarəçilik imkanına malik olur; məs.: gəzmək feili istirahət etmək mənasında obyekt tələb etməkdə qeyri-fəal olduğu halda, axtarmaq mənasında (bir şeyi axtarmaq) fəaldır və obyekt bildirən sözlə birgə işlənir.

İdarə əlaqəsində bütün əsas nitq hissələri həm asılı, həm də əsas tərəf kimi çıxış edə bilər. Asılı tərəf, aydındır ki, hallana bilən nitq hissələri ilə ifadə olunur. Ona görə də idarə əlaqəsinin asılı tərəfi kimi isimlər, əvəzlilik (şəxs əvəzlilikləri, qayıdış əvəzliyi, qeyri-müəyyənlik bildirən əvəzliliklər və s.) və məsdərlər daha fəaldır.

İsmlərin idarə olunması: evə getmək, məktubu oxumaq, Əhmədi çağırmaq, buludları seyr etmək, bağda dincəlmək;

Əvəzliliklərin idarə olunması: səni dinləmək, onu çağırmaq, heç kəsi oyatmamaq, özünü gözləmək;

Məsdərlərin idarə olunması: işləməyi bacarmaq, ov etməyi xoşlamaq, təhsil almağa getmək, danışmaqdan yorulmaq;

Sifətlər, saylar, işarə əvəzlilikləri və feili sifətlər yalnız isimləşməklə hallanır və idarə olunur:

Sifətlərin idarə olunması: ağı qaradan seçmək, yaxşını pisdən fərqləndirmək, qırmızıya aludə olmaq, çolağı və qolsuzu sağaltmaq, dəlini ağıllandırmaq;

Sayların idarə olunması: əllini ikiyə bölmək, beşi ona vurmaq, yüzü dörd dəfə artırmaq, ondan beşini çıxmaq;

İşarə əvəzliliklərinin idarə olunması: bunu yada salmaq, elələrini nəzərə almamaq, belələrinə xeyir-dua vermək;

Feili sifətlərin idarə olunması: işləyənlərə mane olmamaq, oxuyanı alqışlamaq, yazdıqlarını gözdən keçirmək, dediklərinə əməl etmək.

Yalnız nitq hissələri deyil, bir sıra ismi və feili birləşmələr də idarə əlaqəsində asılı tərəf kimi çıxış edir: macərə kitablarını oxumaq, otağın qapısını bağlamaq, qapının cəftəsini keçirmək, səhnəyə çıxanları alqışlamaq, uşaqların mükafatlandırılmasına sevinmək, gündəlik yazmaqdan xoşlanmaq və s.

İdarə əlaqəsinin əsas tərəfi də bütün müstəqil nitq hissələri ilə ifadə olunur. Lakin əsas nitq hissələri içərisində fe`llər adları daha fəal idarə edir. Feillər təsirli və təsirsiz olmaqla, növlər üzrə dəyişməklə öz ətrafına çoxlu söz toplayır, obyekt və relyativ əlaqəli birləşmələr yaradır. Obyekt əlaqəli sözlərin əksəriyyətini, relyativ əlaqəli sözlərin bir qismini idarə yolu ilə özünə tabe edir. Buna görə də idarə əlaqəsini adətən əsas tərəfə görə iki növə ayırırlar: feillərlə idarə, başqa nitq hissələri ilə idarə.

Şəxslı (təsrif formalı) feillərlə feili bağlama, feili sifət və məsdərlərin idarəsində fərqlər vardır. Şəxslı feillər də, feili bağlamalar da ismin dörd halını - yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq hallarını idarə edir; məs.: Mən evə gedirəm. Mən evi təmir edirəm. Mən evdə işləyirəm. Mən evdən çıxıram - cümlələrində evə, evi, evdə, evdən sözləri şəxslı feillərlə (gedirəm, tə'mir edirəm, işləyirəm, çıxıram) idarə olunmuşdur. Həmin sözlər eyni qayda ilə feili bağlama vasitəsilə də idarə olunur: evə gedəndə, evi təmir edəndə, evdə işləyəndə, evdən çıxanda. Fərq buradadır ki, şəxslı feillərlə idarə nəticəsində predikativ birləşmə (cümlə), feili bağlama ilə idarə nəticəsində qeyri-predikativ birləşmə (söz birləşməsi) yaranır.

Məsdərlər və feili sifətlər də ismin həmin dörd halını idarə edir və söz birləşmələri əmələ gətirir:

evə getmək evə gedən

evi tə'mir etmək evi tə'mir edən

evdə işləmək evdə işləyən

evdən çıxmaq evdən çıxan

Lakin məsdərin və feili sifətlərin idarə imkanları şəxslı feillərdən və feili bağlamalardan artıqdır. Məsdər isim xüsusiyyətinə malik olduğu (hərəkətin adını bildirdiyi), feili sifətlər isə isimləşə bildiyi üçün ismin yiyəlik halı ilə də əlaqələnir və ismi birləşmələr əmələ gətirir: uşağın ağlamağı, Ayın uzaqdan görünməyi; tələbənin oxuyanı, insanın düşünəni və s. Məsdərlərin və feili sifətlərin yiyəlik halı idarəsində statiklik, qalan halları idarəsində dinamiklik vardır.

Başqa nitq hissələri ismin yiyəlik halını tələb etməkdə daha fəaldır. Bu zaman asılı tərəf yiyəlik halın şəkilçisini, əsas tərəf isə müvafiq mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edir. Sifət, say və işarə əvəzlilikləri mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmək üçün isimləşir.

İsimplərlə idarə: dağların qarı, çayların suyu, Günəşin şüası, çiçəklərin ətri;

Sifətlərlə idarə: almanın qırmızısı, meyvələrin dadlısı, şəhərimizin gözəli, danışanların ağıllısı;

Saylarla idarə: kitabların bir neçəsi, adamların çoxu, uşaqların (uşaqlardan) ikisi, tələbələrin on beşi;

Əvəzliliklərlə idarə: adamların beləsi, onun özü, bunun necəsi (yoxdur), kitabın nəyi (maraqlıdır);

Zərflərlə idarə: evlərin yuxarısı, divarların aşağısı, həftənin əvvəli, həmin günün səhəri.

Başqa nitq hissələri qeyri-fəal şəkildə ismin yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarını da idarə edə bilir; məs.: insana məhəbbət, düşməyə nifrət; dağlarda lələ, gözlərdə sevinc; daşdan divar, əldən iti və s.

İsmin yiyəlik və tə'sirlik hallarını idarə etməkdə fe`llərlə başqa nitq hissələri arasında bir əkslik vardır. Feillər ismin yiyəlik halı ilə çox zəif əlaqələnir, belə ki, yalnız məsdərlər və isimləşmiş feili sifətlər yiyəlik halda söz tələb edə bilir. Bunun əksinə olaraq, başqa nitq hissələri yiyəlik halı idarə etməkdə çox fəaldır.

Təsirlik halın idarə olunmasında isə vəziyyət əksinədir. Başqa nitq hissələri tə'sirlik hal ilə heç cür əlaqələnmə bilmir. Təsirlik halda olan söz və birləşmələr cümlədə yalnız təsirli feillərin tələbi ilə işlənir.

Ədəbi dil normalarına uyğun olaraq, idarə əlaqəsinin asılı tərəfi əvvəl, əsas tərəfi sonra işlənir. Yeni informasiya əsas tərəfdə olur. Lakin bədii dildə, emosional nitqdə, bu və ya digər üzvün aktuallaşdırılması nəticəsində idarə əlaqəsinin tərəfləri öz yerlərini dəyişir; məs.: Baxıb o solğun gülə, Əlilə atdı çölə (S,Vurğun) - misralarında gülə sözü əsas tərəfdən - baxıb sözündən, çölə sözü isə atdı sözündən sonra işlənmiş, aktuallaşdırılmışdır.

Normativ sıra əsasında tabelilik əlaqələrini aşağıdakı şəkildə sxemləşdirmək olar (tərəflərin adlarının ifadəsi üçün sinonim terminlərdən istifadə edilir. Əsas tərəf termini ilə yanaşı, müstəqil tərəf, tabe edən tərəf; asılı tərəf termini ilə yanaşı, qeyri-müstəqil tərəf, tabe olan tərəf sözləri də işlədilir. Bunlardan əlavə, hər bir əlaqə üsulunun adına uyğun terminlər də var: yanaşan - yanaşılan, uzlaşan - uzlaşdırılan, idarə olunan - idarə edən tərəflər).

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dili (sintaksis). Bakı: Şərq-Qərb, 2007
2. Abdullayeva G. Müasir Azərbaycan dili (morfologiya, sintaksis). Bakı: Elm və təhsil, 2013
3. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı: Elm və təhsil, 2014
4. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə. Az.SSR EA, 1960.
5. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2015
6. Bəylərova A. Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı: Nurlan, 2008
7. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili – Leksika. II hissə. Bakı: "Şərq-Qərb" nəşriyyatı, 2007

8. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası (Ali məktəblər üçün dərslik). Bakı: "Maarif" nəşriyyatı, 1987, 308 s
9. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili (sintaksis). Bakı: Nurlan, 2005
10. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. 2 cildə, c.I. Bakı: "Nurlan" nəşriyyatı, 2004
11. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I hissə. Bakı: Nurlan, 2003
12. Müasir Azərbaycan dili. II cild. Az.SSR EA, 1980.
13. Seyidov Y. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı: BDU, 2006
14. Seyidov Y. Azərbaycan dilçiliyində qrammatika problemləri. Bakı: BDU, 2008
15. Seyidov Y. Azərbaycan dilində əlavə sözlər və əlavə cümlələr. Bakı: 2000

MƏMMƏDOVA TAMARA

Riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Slavyan Universiteti

DİLÇİLİKDƏ MÜASİR İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARI

Açar sözlər: *lingvistikə, tətbiqi lingvistikə, kompüter lingvistikası, maşın tərcüməsi, informasiya texnologiyaları*

Modern information technologies in linguistics

According to the article there is no systematic pedagogical activity of informatics teachers for philological students. Therefore, logical methods based on the knowledge base offered for the establishment of formal models of the Azerbaijani language and the creation of a linguistic processor in the automated processing of text and machine translation. Methods of synthesis of expert systems are investigated in different language levels (morphological, syntactic, semantic). Methods for demographic forecasting are introduced in the context of the application of artificial intelligence technology to the solution of socio-economic problems. Original approaches, methods and models based on logic methods were proposed for the solution of family income assessment and other vulnerable issues.

Keywords: *linguistics, applied linguistics, computer linguistics, machine translation, information technology*

Elmi məqalələrdə dərs prosesinin idarə edilməsində tədqiqat obyektini kimi informasiya texnologiyalarından istifadəyə geniş yer verilir. Buna baxmayaraq, ali məktəblərdə hələ də filoloq tələbələr üçün informatika müəllimlərinin pedaqoji fəaliyyət sistemi yaradılmayıb. Belə bir sistem, fikrimcə, filoloq tələbələrin informasiya mədəniyyətinin formalaşmasına yönələn pedaqoji şəraitdir. Bu prosesdə aparıcı rol "informasiya texnologiyalarının əsasları" fənninə məxsusdur. Pedaqoji şərait dedikdə informasiya texnologiyalarının öyrənilməsinin optimal metod, forma və vasitələrinin köməyi ilə açılan məzmun və məqsədini nəzərdə tuturuq.

İnformasiya texnologiyaları fənnindən laborator məşğələlərdə filoloq tələbələr sözlərin morfeim modelini cədvəl şəklində verməyi öyrənməli, cümlənin informasiya modelini qurmalıdırlar. Beləliklə, informasiya texnologiyaları vasitəsi ilə lingvistik məsələləri həll etmək tələbələrdə dərs prosesində motivasiyanın yaranmasına, yeni bilik və bacarıqların formalaşmasına səbəb olur.

Linqvistikə – dilçilik, dil, onun ictimai təbiəti və funksiyaları, daxili quruluşu, funksiyalarının qanunauyğunluqları, tarixi inkişafı və konkret dillərin təsnifatı haqqında elmdir. İngilis və fransız mənbələrində linqvistikə işlənsə də o, dilçiliyin sinonimi kimi başa düşülür. Ötən əsrin 50-ci illərindən bu yana linqvistikə çağdaş, sinxron, daxili struktur yönümlü bir elm kimi götürülür və bütün səviyyələrdə dil qanunauyğunluqlarını aydın və formal təsviri metodlarla tədqiq edir. Elmi linqvistikə nəzəri, tətbiqi və praktik hissələrə bölünür.

Nəzəri linqvistikə dil qanunlarını nəzəri cəhətdən tədqiq edir. Real nitqi təsvir edən empirik, deyiliş və yazılışı göstərən normativ, bütün dillərin ümumi xüsusiyyətlərini öyrənən ümumi, ayrıca dil və dil qrupunu öyrənən xüsusi linqvistikaya bölünür.

Tətbiqi linqvistikanın əsas məsələləri tərcümə, linqvodidaktika (xarici dili öyrənmə metodikası), interlingvistikə (süni dillərin yaradılması), informasiya linqvistikası (informasiyanın axtarılması, təsnifatı, unifikasiyası və s.)

Hazırda informasiya texnologiyalarının inkişafı ilə tətbiqi linqvistika yeni avtomatlaşdırılmış istiqamətlərdə inkişaf edir:

- riyazi linqvistika (dilin formal modellərinin işlənilməsi),
- kompyuter linqvistikası (maşın mühitində bütün əhəmiyyətli linqvistika məsələləri),
- kompyuter linqvodidaktikası,
- maşın tərcüməsi, lüğətlər,
- təbii dillərin avtomatik emalı bir nitqin tanınması və sintezi, informasiya işlərinin avtomatlaşdırılması, informasiya axtarışının avtomatik sistemləri,
- koqnitiv linqvistika (mətnin tezlik analizi) [3]

Tətbiqi linqvistikanın fundamental tətbiqinin əsas korpusu mətni fonetik, qrammatik, semantik strukturunun təsvirini və modelini verir. Dilçiliyin təsnifatı üsulları, məntiq, riyaziyyat və semiotika əsasında yeni struktur linqvistikası yarandı. Dilçiliklə riyaziyyatın əlaqəsindən riyazi linqvistika yarandı. Bu elmin yaranması dilin strukturunun yaranması, dilə sistem kimi yanaşma, dil sisteminin mürəkkəbliyi və s. ilə əlaqədardır. Bu elmlərin əsas predmeti dilin təsvirinin analizinin struktur və formal üsullarını təkmilləşdirir.

Tətbiqi linqvistikanın əsas məsələləri süni intellekt sistemlərinin, avtomatik sistemlərin, mətnin yaradılması sistemlərinin, dil öyrətmə sistemlərin, şifahi nitqi başa düşən sistemlərin, avtomatlaşdırılmış informasiya axtarış sistemlərinin, mətnlərin şifrələnməsi sistemlərinin, müxtəlif verilənlər bazasının (lüğət, kataloq və s.), müxtəlif növ avtomatik lüğətlərin yaradılmasıdır.

Maşın tərcüməsi sistemi bir təbii dildə olan mətnin digər təbii dildə keyfiyyətli qaralama tərcüməsini almaq üçün yaradılan kompüter proqram sistemidir. Xarici dil bilməyən istifadəçilərə, hətta, aşağı keyfiyyətli maşın tərcüməsi belə çox əhəmiyyətli kömək göstərə bilər. Mütləq stilistik dəqiqliyin tələb olunmadığı və vaxt məhdudluğu başlıca meyar olduğu hallarda – belə hallar isə kompüter istifadəçiləri üçün böyük əksəriyyət təşkil edir (xüsusilə İnternetdən istifadə edərkən, məsələn, tapılmış mətnlərin sorğulara relevantlığını qiymətləndirərkən) – maşın tərcüməsi sistemləri istifadəçilər üçün əvəzəlməz köməkçiyə çevrilir.

Bu məsələlər aşağıdakı problemlərlə bağlıdır:

- lüğətlərin yaradılması,
- sözün morfoloji analizi,
- çoxmənəli sözlərin mənasının təyin olunması,
- cümlənin sintaktik analizi,
- lüğətdə sözün axtarışı,
- cümlələrin yaradılması [12].

Kompyuter linqvistikası tətbiqi linqvistikanın bir qoludur və dil haqqında elmin məsələsini həll etmək üçün istifadə olunur. Kompyuter linqvistikası elmi istiqamət kimi 1960-cı illərdə formalaşdı. Kompyuter linqvistikası ilə həm dilin modelini yaradan filoloq-linqvist, həm də bu model əsasında riyaziyyatçı-linqvist məşğul olur. Linqvistin maraq sahəsi nəzəriyyə deyil, bu nəzəriyyənin tətbiqinin nəticəsidir. Kompyuter linqvistikası dilin kompyuter modelləşməsi, struktur modelləşdirmə, mətni hipermətn texnologiyaları, maşın tərcüməsi, kompyuter leksikoqrafiyası kimi istiqamətləri var. Kompyuter linqvistikası aşağıdakı istiqamətlərdə inkişaf edir: maşın tərcüməsi, simvolların avtomatik tanınması (OCR), nitqin avtomatik tanınması (ASR), verilənlərin avtomatik əldə edilməsi (Data Mining), biliklərin idarə edilməsi sistemlərinin yaradılması, lüğətlərin yaradılması, korpus linqvistikası və s. Təbii dilin əhəmiyyətli emal üsullarından kompyuter linqvistikası onunla fərqlənir ki, əhəmiyyətli yanaşmada linqvistikanın tədqiqat sahəsinin modelləşdirilməsinə baxılır, kompyuter linqvistikasında isə həm nəzəri linqvistikanın korrekt olunmasına həm də təklif olunan modellərin adekvatlığına diqqət yetirilir [6].

Riyazi linqvistika süni intellektin bir istiqamətidir. Süni intellekt - yeni informasiya texnologiyalarının əsasını təşkil edir. Tranzistorun kəşfi ilə yeni kompyuterin yaranması maşın tərcüməsi sahəsində tədqiqatların aparılmasına səbəb oldu. Süni intellekt intellektual kompyuter proqramları, intellektual maşınların yaranması elmi və texnologiyadır. Kompyuter linqvistikası qismən təbii dillərin emalı ilə də məşğul olur. Kompyuter linqvistikasının fəaliyyət sahəsi dil informasiyasının emalı üçün tətbiqi proqramların və alqoritmlərin hazırlanmasıdır. Kompyuter linqvistikasının aşağıdakı istiqamətləri var:

- təbii dillərin emalı
- simvolların optik tanınması
- nitqin avtomatik tanınması
- nitqin avtomatik sintezi [2].

Linqvistik proessorlar qrammatik, leksik və semantik proessorlara bölünür. Bu proessorların əsas vəzifəsi mətnin avtomatik yaxud avtomatlaşdırılmış emalıdır. Onlar mətnin emalının müxtəlif problemlərini həll edir, avtomatik tərcümə edir, orfoqrafiyanı, qrammatikanı və stili korrektə edir, mətni kodlaşdırır və dekodlaşdırır, mətni yaradır və tanıyır, əlaqəli mətnləri analiz edir.

Linqvistikada informasiya texnologiyaları dedikdə kompyuter vasitəsi ilə dil və onun qanunları haqqında informasiyanın alınması, saxlanması, ötürülməsi, yayılması, dəyişdirilməsi üçün qanun, metod və vasitələr toplusu nəzərdə tutulur.

Kompyuter linqvistikası süni intellektin əsas problemi- biliklərin elektron təqdimatı problemi ilə sıx bağlıdır. Kompyuter linqvistikasının əsas məsələsi məntiqi-linqvistik modellərin onlara uyğun alqoritm və proqramların qurulmasıdır.

Bilik –insan tərəfindən varlığın adekvat inikasının nəticəsidir (anlayış, nəzəriyyə, təqdimat şəklində). Kompyuter sistemlərinə nəzərən bilik konkret sahənin təbii yaxud süni dildə adekvat təsviridir.

Linqvistikanın tətbiq sahələrindən biri də maşın tərcüməsidir. Bu problemə iki yanaşma var: deduktiv və induktiv. Deduktiv üsulda "mətn –məna –mətn" modelindən istifadə olunmaqla semantikanın formal təsviri verilir, induktiv üsulda "mətn-mətn" modelindən istifadə olunmaqla uyğunluğa baxılır.

Birinci yanaşmada tam avtomatlaşdırılmış dilin semantikasından istifadə olunmaqla yüksək səviyyəli maşın tərcüməsi almağa cəhd edilir [5].

Süni intellektin mühüm istiqamətlərindən biri olan kompyuter linqvistikası sahəsində Azərbaycan dilinin terminoloji verilənlər bankının arxitekturası işlənmiş, istifadəçi və informasiya sistemləri üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi təyinatlı izahlı, terminoloji, avtomatik lüğətlərin, informasiya-axtarış tezasuslarının tərtibi, təhlili və korreksiyası modelləri və metodları təklif edilmiş, mətnin avtomatlaşdırılmış emalı və maşın tərcüməsi sistemində Azərbaycan dilinin formal modellərinin qurulması və linqvistik proessorun yaradılması üçün biliklər bazasına söykənən məntiqi üsullar, müxtəlif dil səviyyələrində (morfoloji, sintaktik, semantik) ekspert sisteminin sintezi metodları, süni intellekt texnologiyasının sosial-iqtisadi problemlərin həllinə tətbiqi çərçivəsində demoqrafik proqnoz, əmək bazarında tələb və təklifin idarə olunması, ailə gəlirlərinin qiymətləndirilməsi və digər zəif strukturlu məsələlərinin həlli üçün fəzi məntiq üsullarına əsaslanan orijinal yanaşmalar, metod və modellər təklif edilmişdir [11].

Ədəbiyyat

1. Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику, 1973
2. Вейжедл Р.М. Представление знаний и обработка естественных. языков. М., 1986.
3. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. М., 1979.
4. Марчук Ю. Н. Проблемы машинного перевода. М., 1983.
5. Падучева Е.В. Математические методы в теории научно-технической информации. 4.1. М., 1979.
6. Попов Э.В. Общение с ЭВМ на естественном языке. М., 1989.
7. Пospelов Г.С. Искусственный интеллект - основа новой информационной технологии. М., 1988.
8. Фант Г. Акустическая теория речеобразования. М., 1964.
9. Шемакин Ю.И. Введение в информатику. М., 1985.
10. Шемакин Ю.И. Основы информатики и вычислительной лингвистики. М., 1983.
11. <https://az.wikipedia.org/w/index.php?title=Dil>
12. <http://dilmanc.az/tr/node/244>

MƏMMƏDZADƏ PAKİZƏ
Azərbaycan Texniki Universiteti

İNGİLİS DİLİNDƏ GENDER KATEQORİYASININ NİTQ HİSSƏLƏRİ SİSTEMİNDƏ - İSİMLƏRDƏ VƏ ƏVƏZLİKLƏRDƏ İŞLƏNMƏSİ VƏ AZƏRBAYCAN İLƏ MÜQAYİSƏLİ XARAKTERİSTİKASI

Açar sözlər: *ingilis dili, Azərbaycan dili, cins kateqoriyası, ekvivalent, süppletivizm*

The category of gender in English

This article deals with the Category of Gender in Modern English. The author proves it as a lexical category but not a grammatical category. She also mentions the borrowed French gender suffix endings with the examples used in English language. The article also speaks about the simple and compound nouns,

the use of the category of gender in relations and analyses the English words such as “man, woman, maid, boy, girl, he, she” which are used with the category of gender.

Keywords: *English, Azerbaijani, category sex, equivalent, suppletivism*

Dildə mövcud olan gerçək həqiqətlərlə sıx surətdə bağlı olan kateqoriyalar aid olduğu dilin daşıyıcıları olan xalqın təfəkkürünün və dilinin inkişafının müəyyən dövrlərində yaranmış, inkişaf etmiş və təkmilləşmişdir. Kateqoriya eyni cinsli əşya və hadisələrin müəyyən qrupları üzrə toplanması haqqında anlayışdır.

Kateqoriyalar içində cins kateqoriyasının ingilis dilində qramatik səviyyədə deyil, leksik-semantik səviyyədə müşahidə etmək mümkündür.

İngilis dilində cins (gender) kateqoriyası III şəxs əvəzliliklərinin tək formasında və isimlərdə müşahidə olunur. III şəxsin təkində əvəzliliklərdə özünü biruzə verən cins kateqoriyası suppletivizm yolu ilə düzəlir.

Bu və ya digər sözün öz leksik mənasını mühafizə edərək, başqa sözə çevrilməsi və çevrilmə zamanı müəyyən bir mənanın əks olunması (6, s. 170) nəticəsi olan suppletivizm hadisəsi nəticəsində ingilis dilində III şəxs əvəzliliklərinin təkində kişi, qadın və orta cinsin təzahür forması belədir.

He - (o-kişi cinsi); She - (o-qadın cinsi);

It - (o-orta cins, heyvanlar və cansız əşya və məfhumlara aiddir)

İsmlərdə cins kateqoriyası bir0biri ilə qarşılaşan, yəni qarşı-qarşıya duran iki oporisiyadan yaranır. Bu iki oporisiyadan biri isimləri iki yerə-insan (human) anlayışı və qeyri-insan (non-human) anlayışı isimlərə ayırır və bu qarşılaşmada əks olunur.

II oporisiya isə şəxs bildirən isimləri qadın (feminal) və kişi (masculine) cinslərinə ayıraraq onlardan təzahür edir və cinsin səciyyəvi sistemində burdan yaranır.

Bu ənənəvi terminalogiya tərəfindən kişi (masculine), qadın (feminal) və orta cins (neuter) adlanır. İngilis dilində orta cins həm cansız isimləri, həm də heyvan anlayışı bildirən sözləri əhatə edir. Məsələn: “book”, “hill”, “world”, “city”, “friendship”, “love”, “ant”, “horse”, “hen” və s. isimləri orta cinsə aiddir.

Müasir ingilis dilində ismin cinsini göstəricisi ola biləcək xüsusi morfoloji forma, səciyyəvi şəkildə yoxdur. Cins ingilis dilində leksik mənada özünü göstərir.

Cins göstəricisi ola biləcək morfoloji vasitənin olmamasına baxmayaraq ismin cins mənaı leksik səviyyədə yetərinə təzahür edilir.

Kişi (male), qadın (female) və orta (neuter) isimlər bu dilin leksik tərkibində, lüğətində mühüm yer tutur. İsimlərin kişi cinsi bildirən sözləri kişi cinsinə, qadın cinsi bildirən sözləri qadın cinsinə aid olunur.

Qalan bütün isimlər orta cinsə şamil edilir (4, s. 205). İngilis dilində kişi və qadın cinsinə aid olunan isimlər struktur baxımından üç prupa bölünürlər.

1) Sadə isimlər

2) Düzəltmə isimlər

3) Mürəkkəb isimlər.

1. Sadə quruluşlu kişi və qadın cinsli isimlər yalnız bir kökdən ibarət olur. Məsələn: kişi cinsində: man, boy, husband, uncle və s., qadın cinsində: woman, girl, wife, ant və s..

2. Düzəltmə quruluşlu kişi və qadın cinsli isimlər analitik - flektiv quruluşlu ingilis dilində sözdüzəldici şəkildə vasitəsilə düzəlir. Bu söz düzəldici şəkildə ingilis dilinə əsasən fransız dilindən keçmiş və qeyri-məhsuldar şəkildədir.

Belə şəkildə əsasən kişi cinsli isimlərdən müvafiq qadın cinsli isimlər əmələ gətirir. Məsələn:

- ess - Bu şəkildə kişi cinsli isimlərə artırılaraq qadın cinsli isimlər əmələ gətirir:

actor - actress; host - hostess; poet - poetess; prince - princess; emperor - empress; peer - peeress; duke - duchess; count - countess; waiter - waitress və s.

- ine - hero (qəhrəman) - heroine (qəhrəman (qadın c.))

- ette - usher (teatrda bilet yoxlayan kişi) - usherette (bilet yoxlayan qadın); cosmonette

- rix - testate [testit] - (miras qoyan kişi) - testatrix (miras qoyan qadın)

Bu şəkildə başqa ingilis dilində feil və isim köklərinə əlavə olunaraq kişi cinsli isimlər əmələ gətirən məhsuldar şəkildə -er və onun variantı (-or) düzəltmə isimlər əmələ gətirir: actor (aktyor); widower (dul kişi); lover (məşuq); waiter (xörəkpəylayan kişi) və s.

3) Mürəkkəb quruluşlu kişi və qadın cinsli isimlər iki və daha artıq sözün birləşməsindən yaranır və əmələ gəlmə üsullarına görə fərqlənirlər.

Belə ki, bu tip isimlərin bəzisi iki sözün birləşib işlənməsindən, digərləri isə defis ilə yazılması yolu ilə yaranır. Buna görə də bu mürəkkəb isimlər iki növə ayrılır:

1) Bitişik yazılanlar: İki sözün bir-birinə yanaşma əlaqəsi ilə yanaşib birləşməsindən yaranır. Məsələn:

Kişi cinsli isimlər: grandson, stepfather, stepson, fosterfather, godfather, godson, sportsman.

Qadın cinsli isimlər: granmother, granddaughter, stepmother, stepdaughter, fostersister, godmother, goddaughter, sportswoman.

2) Defislə yazılan kişi və qadın cinsli isimlər iki və üç sözdən yaranır.

Məsələn:

Kişi cinsli isimlər: father-in-law, brother-in-law və s.

Qadın cinsli isimlər: mother-in-law, sister-in-law və s.

İngilis dilində kişi və qadın cinsli isimlər ifadə etdikləri mənə və aid olduqları siniflərə görə aşağıdakı qruplara bölünürlər.

I. İnsan anlayışı bildirən isimlərdə cins mənəsi. Bu isimlər də öz növbəsində yarımqruplara bölünürlər:

1) Qohumluq mənəsi bildirənlər: kişi cinsi: father, brother, son, husband, nephew, heir, uncle, grandfather, grandson, father-in-law, brother-in-law, son-in-law; qadın cinsi: mother, sister, daughter, wife, niece, heiress, aunt, grandmother, granddaughter, mother-in-law, sister-in-law, daughter-in-law.

2) Ümumi cins fərqi bildirən isimlər: kişi cinsi: man, boy, feilow, lad, kid, male; qadın cinsi: woman, girl, amid, lass, dame, female.

3) Zadəgan titulu bildirən isimlər: kişi cinsi: king, prince, baron, count, tzar, duke, peer, emperor, marguess; qadın cinsi: queen, princess, baroness, countess, tzarina, duchess, peeress, empress, marchioness.

4) Nigah prosesi ilə bağlı isimlər: kişi cinsi: bridegroom (bəy), fiance (bəy - toya qədər), l over (məşuq, sevgili), windower (dul kişi), birdesman (bəyin sağ dişi), bachelor (subay kişi); qadın cinsi: bride (gəlin - toyda), fiansee (gəlin - toya qədər), sweetheart (sevgili), widow (dul qadın), spinster (ərə getməmiş qız, qarımış qız), bridesmaid (gəlinin sağdişi).

5) Müxtəlif əlaqələr əsasında yaranan isimlər: kişi cinsi: godfather - xaç atası, godson - xaç oğulluğu, stepfather - ögey ata, stepson - ögey oğul, foster father - atalıq, foster brother - süd qardaşı; qadın cinsi: godmother - xaç anası, goddaughter - xaç qızlığı, stepmother - ödey ana, stepdaughter - ögey qız, foster mother - analıq, foster sister - süd bacısı.

6) Nəciblik, alicənablıq bildirən isimlər: kişi cinsi: gentleman, knight (cəngavər); qadın cinsi: lady (xanım).

7) Müraciət forması kimi işlənən isimlər: kişi cinsi: miste (Mr.); qadın cinsi: (ərə getməmiş qıza müraciətdə işlənir), mistress (ərə getmiş qadına müraciətdə işlənir, (Mrs.)).

8) Peşə bildirən isimlər: kişi cinsi: actor, waiter, poet, milker (süd sağan kişi), salesman (satıcı kişi), cowboy (çoban), cowherd (çoban), policeman (polis), craftsman (sənətkar), sculptor (heykəltəraş), sportsman (idmançı) və s.; qadın cinsi: actress, waitress, poetess, nurse, (tibb bacısı), midwife (akuşer), needle woman (dərzi), saleswoman (satıcı qadın).

9) Sahiblik bildirən isimlər: kişi cinsi: host (ev sahibi), landlord (torpaq sahibi); qadın cinsi: hostess (ev sahibəsi), landlady (torpaq sahibəsi).

II. Heyvan anlayışı bildirən isimlərdə cins mənəsi: erkek cinsli: lion (şir), tider (pələng), boar (donuz), bick (maral), bull (kəl, öküz), ram (qoç), dog (it); dişi cinsli: lioness (dişi şir), tigeress (dişi pələng), sow (dişi sonuz), dol (dişi maral), cow (inək), ewe (qoyun), bitch (dişi it).

III. Quş anlayışı bildirən isimlərdə cins mənəsi: erkək cinsli: cock (xoruz), cockerel (beçə), drake (ördək), gander (qaz); dişi cinsli: hen (toyuq), pullet (fərə), duck (ördək), goose (qaz).

İngilis dilində isimlərdə cins mənəsi göstərmək üçün ismin qarşısına onun cinsini göstərə biləcək sözlər yazılır (5, 191).

Kişi və qadın cinsinin göstəricisi ola biləcək bu sözlərin yaranmasının öz səciyyəvi cəhətləri var. Belə isimlərin yaranmasında vastəçi olacaq sözlər bunlaedir.

1) Man, woman, maid, boy, girl, he, she sözləri cins mənəsi göstərmək üçün əsasən peşə yönlü sözlərin qarşısında işlənir:

kişi cinsi:	qadın cinsi:
man - teacher	woman - teacher
man - doctor	woman - doctor
boy - friend	girl - friend
he - cousin	she - cousin

2) "Male", "female", "he", "she" sözləri heyvan mənəli isimlərin cinsini göstərmək üçün onların qarşısında işlənir:

kişi cinsi:	qadın cinsi:
male - elephant	female - elephant
he - wolf	she - wolf
male - frog (qurbağa)	female - frog

3) İnsan adları heyvan mənşəli isimlərin cinsini göstərmək üçün onların qarşısında cins göstəricisi kimi işlənir.

kişi cinsi:	qadın cinsi:
Jack - ass (eşşək)	Jenny - ass
Tom - cat	Tabby - cat
Billy -goat	Nanny - goat

4) “Cock” və “hen” sözləri quşların cinsini göstərmək üçün quş adlarının qarşısında nə sonunda işlənir.

kişi cinsi:	qadın cinsi:
cock - sparrow (erkək sərçə)	hen - sparrow (dişi sərçə)
cock - pheasant (erkək qırqovul)	hen - pheasant (dişi qırqovul)
heath - cock (erkək tetra quşu)	heath - hen (dişi tetra quşu)
peacock - (erkek tovuz quşu)	peahen - (dişi tovuz quşu)

İngilis dilində quş, balıq, heyvan adları, mücərrəd isimlər orta (neuter) cinsə aid edilir. Ancaq müəyyən qrup isimlərin cins mənası ilə bəzi ənənəvi əlaqələri mövcuddur.

Bu hal cümlə daxilində ismin əvəzedicisi kimi əvəzlilər işlədildə təzahür edir. Məsələn:

1) “Sun” (günəş) kişi cinsinə aid edilir.

It is pleasant to watch the sun and his chariot of gold.

2) “moon” və “earthy” qadın cinsinə şamil edilir.

It is pleasant to watch the moon in her chariot of pearl.

At first the earth was large, but every moment she grew smaller.

3) Gəmi adları qadın cinsinə aid edilir.

(ship, boat, steamer, ice - breaker, cruiser, etc)

The new ice - breaker has started on her maiden voyage/

4) Nəqliyyat vasitələrinin (car, carriage, coach) adları qadın cinsinə aid edilir.

Bu hal ən çox bu vasitələrin sahibləri tərəfindən haqlarında danışdıqları anda mümkünədir.

She is a fine car.

4) Ölkə adları əsasən qadın cinsinə aid edilir.

England is proud of her poet; Azerbaijan is famous for her oil.

Ümumiyyətlə, bəzən heyvan adları və mücərrəd isimlərin situasiya içərisində cins mənası kəsb etməsi halına təsadüf etməsi mümkündür.

МИРБАБАЕВА НАИЛЯ

Бакинский государственный университет

ВЗАИМОСВЯЗЬ СЕМАНТИЧЕСКИХ И СОЧЕТАЕМОСТНЫХ СВОЙСТВ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ

Ключевые слова: семантика слова, сочетаемость слов, синонимические отношения лексических единиц, многозначное слово

Interrelation of semantic and computational properties of lexical units

In the article are considered features of semantic and syntagmatic relations of polysemantical words, and ways of realisation of their meanings depending on character of a context. There are also attention to the linguodidactical aspect of this phenomenon.

Keywords: semantics of a word, word compatibility, synonymic relations of lexical units, polysemantical words

Фердинанд де Соссюр установил два типа отношений между элементами языка: парадигматические и синтагматические. Он писал: «С одной стороны, слова в речи, соединяясь друг с другом, вступают между собой в отношения, основанные на линейном характере языка, который исключает возможность произнесения двух элементов одновременно. Эти элементы выстраиваются один за другим в потоке речи ... С другой стороны, вне процесса речи слова, имеющие между собой что-либо общее, ассоциируются в памяти так, что из них образуются группы, внутри которых обнаруживаются весьма разнообразные отношения» (7, 155).

Разнообразие лексико-семантических связей слов в языке позволяет исследователям рассматривать системные отношения с трёх взаимосвязанных точек зрения: во-первых, на уровне

слова выяснить его смысловую структуру, связь разных значений одного слова и разных слов, совпадающих в написании, произношении и т.д. (полисемия и омонимия); во-вторых, на уровне словарного состава выявлять отношения различных смысловых групп (или рядов) слов, так или иначе между собой связанных (синонимия, антонимия; экспрессивно-стилистические группы и т.д.); в-третьих, на уровне всей системы языка установить зависимость лексического значения от грамматического оформления, фонетических изменений и других причин языкового и внеязыкового характера (6, 10).

В лингвистической литературе с давних времён предпринимаются попытки выделить такие системные отношения в лексике, которые характерны для лексико-семантических и тематических групп. Не вдаваясь в подробности дискуссии по этому поводу, отметим, что объединение слов в группы базируется на понятийной общности слов, т.е. на соотношении их в реальной действительности с одним определённым понятием. Кроме того, лексико-семантическая группа (ЛСГ) отличается от тематической группы прежде всего тем, что в неё (ЛСГ) входят слова, принадлежащие только к одной части речи, тогда как в тематические группы включаются слова, принадлежащие к различным частям речи, объединённые смежностью значений (6, 22).

Добавим также, что с точки зрения предметной направленности в лексической системе можно выделить более обширные пласты лексики, содержащие терминологию отдельных наук и производственно-технологических сфер. Так, например, на базе общественно-политических терминов можно обозначить лексико-семантическую группу (ЛСГ) слов, состоящую из названий административных единиц, населённых пунктов и местожительства людей: земля, страна, государство, республика, территория, край, родина, отечество, регион, область, город, посёлок, селение, деревня и т.п. Все эти слова принадлежат к одной части речи, т.е. существительные, тогда как соотносительная с ними тематическая группа включает более широкий круг лексических единиц, относящихся к разным частям речи.

Для большей наглядности можно сравнить ограниченную позицию слова *земля* в ЛСГ и его обширную позицию в соответствующей тематической группе. Ср.: *земля, земелька, землишка, земляк, землянин, землянка, поёмок* в ЛСГ и данный перечень существительных вместе с однокоренными словами типа *земельный, земляной, землянистый, земной, безземельный, заземлять, приземлить, земледель* и т.д. Представленный здесь обширный список однокоренных производных возник благодаря многозначности самого исходного слова *земля*. Многозначность (полисемия) является одним из фундаментальных свойств языковых единиц. Именно полисемия лексических единиц затрудняет их адекватную классификацию. По этому поводу Ф.Э.Гусейнов писал: «классификация словарного состава как на тематические, так и на лексико-семантические группы затрудняется способностью слова закреплять в разных своих значениях не одно, а несколько понятий. По общности выражаемых ими понятий многозначные слова оказываются связанными не с одной, а с несколькими лексико-семантическими группами» (1, 21).

В результате длительного и всестороннего изучения языковых явлений исследователи пришли к выводу о том, что существуют ассоциативные поля, которые в языковом сознании представляют собой глубинную семантическую сеть, где любое слово находится в сложных связях с другими словами. Поэтому в практике преподавания русского языка как неродного важное место отводится обучению сочетаемости слов, что обычно сопровождается усвоением значения и стилистической функции лексических единиц. Так, например, прилагательное *внешний* как многозначное слово имеет следующее словарное толкование:

1. Наружный, находящийся вне, за пределами чего-н. *Внешняя среда.*
2. Выражающийся только наружно, не соответствующий внутреннему состоянию. *Внешнее спокойствие. Внешне (нареч.) он доволен.*
3. Поверхностный, лишённый глубины, внутреннего содержания. *Внешний лоск.*
4. Относящийся к сношениям с другими государствами. *Внешняя политика. Внешняя торговля* (словарь Ожегова, 88).

В соответствии с данными значениями выстраиваются синонимические отношения прилагательного *внешний* с другими словами – *наружный, показной, иностранный*. Усвоение таких отношений между словами имеет важное значение прежде всего с точки зрения расширения лексического запаса обучаемого. Однако синонимические отношения как таковые имеют системно-парадигматический характер, тогда как реализация синонимов в речевом потоке осуществляется на основе синтагматических отношений, обеспечивающих функционирование языковых единиц в соответствии с нормами литературной речи.

Следовательно, усвоение синонимов в системе языка и адекватное их употребление в речевом потоке – явления неоднозначные. Знание синонимического ресурса языка облегчает процесс общения в различных ситуациях, но не может обеспечить адекватное употребление каждого из синонимичных слов в соответствующих контекстах. Функциональный аспект требует более глубоких познаний в области семантики, грамматики и стилистики. Только совокупная информация о природе этих языковых явлений может создать представление о коммуникативных свойствах отдельных слов. Это относится и к упомянутым выше синонимам *внешний* и *наружный*, которые будучи семантически близкими, в ряде случаев отличаются своей сочетаемостью. Так, например, у слова *внешний* отмечается регулярная сочетаемость со словами *мир, среда, условия, обстановка, влияние, воздействия, силы, признак, облик, сходство, отличие, стена, слой, гавань, рейд; блеск, эффект, строгость, изменения, спокойствие, благополучие, изменения; политика, врач, торговля, рынок, связи* и т.д.

Что касается прилагательного *наружный*, то оно значительно уступает синонимичному ему слову *внешний* в способности сочетаться с существительными. Этот фактор обусловлен тем, что признак, выражаемый им (первым из этих слов) – «внешний, обращенный наружу» сам по себе функционально ограничен. Подтверждением тому являются также данные «Частотного словаря русского языка» (Под ред. Л.Н.Засориной), где общая частотность синонимичных слов *внешний* и *наружный* численно соотносится как 120 к 39.

Таким образом, парадигматические и синтагматические особенности прилагательных *внешний* и *наружный* свидетельствуют о том, что кардинальные свойства этих слов определяются их категориальными признаками – принадлежностью к адекативной лексике, что обуславливает их локализацию в атрибутивных словосочетаниях (*внешняя политика, наружная антенна*).

Для сравнения можно отметить, что в отличие от прилагательных глаголы чаще всего встречаются в словосочетаниях с примыканием, например, *создать музей, исполнить роль, воспеть родину, прославить автора* и т.д.

При употреблении таких словосочетаний возникают трудности, связанные с выбором падежных форм существительных. По поводу глагола *прославить* следует отметить, что он отмечается в словарях как многозначное слово. Ср. *прославить*

1. Сделатель известным, знаменитым, славным.
2. Воздать хвалу кому-л; восхвалить.
3. Пропеть кому-л. Величальную песню, пропеть славу.
4. Разг. Распространить о ком-л. дурные слухи, сплетни, клевету; ославить (МАС, т. III, с. 522).

Эти значения глагола *прославить* могут быть реализованы в разных контекстах, хотя очевидна ведущая роль объектно-субъектных отношений данного глагола в синтаксических конструкциях. Анализ конкретных примеров употребления подобных высказываний показывает, что если в субъектной позиции выступает неодушевленное существительное, то в данном контексте реализуется основное значение глагола *прославить*. Если же в субъектной позиции выступает одушевленное существительное, то, как правило, реализуются его вторичные значения. Ср.: Комедия «Аршин мал алан» *прославила* Узеира Гаджибекова. В своих стихах поэт *прославил* бархатные луга и горы.

Эти примеры можно прокомментировать и с точки зрения функциональной значимости комбинаторных элементов в лексико-фразеологическом окружении глагола.

Итак, анализ семантики слов и наблюдения за их сочетаемостью в потоке речи свидетельствует о наличии тесной связи между этими аспектами лексических единиц. Поэтому при обучении РКИ данному фактору следует уделить особое внимание.

Литература

1. Гусейнов Ф.Э. К вопросу о системных отношениях в лексике, лексико-семантических и тематических группах слов в современном русском языке //Русск. яз.и лит. в Азерб. школе. 2001, № 1, с. 17-22.
2. Костомаров В.Г. Язык текущего момента. Понятие правильности. М.: Златоуст, 220 с.
3. Словарь сочетаемости слов русского языка. Под ред. П.Н.Денисова, В.В.Морковкина. М.: Русский язык, 1983.
4. Современный русский язык. Теоретический курс. Лексикология. М.: Русский язык, 1987.
5. Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка. Под ред. Л.А.Новикова. В 2-х т. М.: Русский язык, 1985.
6. Уфимцева А.А. Опыт изучения лексики как системы. М., 1962.
7. Фердинанд де Соссюр. Труды по языкознанию. М.: Прогресс, 1977.

MUSAYEVA RÜBABƏ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, UNEC

ÖN SÖZLÜ FRAZEOLGİZMLƏRİN İNGİLİS DİLİNDƏ LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ EKİVALENTLƏRİ

Açar sözlər: *sözönlü, frazeoloji, birləşmə, etimoloji, dil, sərbəst, komponent, semantik*

Prepositional phraseological units

The article deals with prepositional phraseological units in English. As phraseological units have great role in modern English, they must be paid attention specially. Studying phraseological units etymologically is very important to investigate those people's life. Phraseology is a science area studying free units in any language. Its subject and duties, investigation methods are being studied. Linguistic investigation of phraseological units is important for to get comprehensive information about phraseological fond of a language. The article can be useful for those who want to study phraseological units in English.

Keywords: *prepositional, phraseological, unit, etymologically, language, free, component, sem*

Hər dildə olduğu kimi ingilis dilində də tarixən inkişaf etmiş, leksik və üslubi cəhətdən formalaşmış, predmet və əşyalar, insanlar arasında olan münasibətləri adlandırmaq üçün dəqiq, gözəl, uğurlu ifadələr sabitləşmişdir.

İllər keçdikcə dildə möhkəm birləşmiş ifadələr xüsusi, müstəqil məna verən, pozulmaz, sabit söz birləşmələri yaratmışdır. İngilis dilini mükəmməl öyrənmək üçün hökmən frazeoloji birləşmələri də öyrənmək lazımdır. Çünki frazeoloji birləşmələr hər bir publisistik və bədii mətnin, danışq dilinin məna tutumunu çox asanlaşdırır.

Danışq dilində frazeologiyanın işlənməsi danışanın dil zənginliyini göstərir. Danışq vaxtı hərfi tərcümə olunmayan frazeoloji vahidlər yeni məna dəyəri daşıyaraq dilin estetik təsirini gücləndirir. Dildə belə zənginlik və idiomatiklik həyatımızı, insani münasibətlərdə hissi intiativliyi zənginləşdirərək canlılıq yaradır.

Müasir ingilis dilində frazeoloji birləşmələrin rolu böyük və çox mənalı olduğu üçün ona xüsusi diqqət yetirmək çox vacibdir. Frazeoloji birləşmələrin etimoloji cəhətdən öyrənilməsi həmin xalqın məişətini öyrənmək üçün çox əhəmiyyətlidir. Frazeoloji birləşmələrin etimoloji cəhətdən öyrənilməsi həmin xalqın məişətini, mədəniyyətini öyrənmək üçün çox əhəmiyyətlidir.

Frazeologiya - (Yunan dilində - "phrasis" – ifadə - "logos" – təlim) dildə sabit birləşmələri öyrənən elm sahəsidir. Frazeologiyaşünaslığa son zamanlar diqqət artdığı üçün hələ onun predmet və vəzifələri, əhatə və öyrənmə metodları araşdırılmaqdadır. Xüsusən frazeoloji birləşmələrlə sərbəst söz birləşmələrinin sərhəddinin müəyyənləşdirilməsi, danışq dilində rolları və sərhədlərin müəyyən mənada hələ də dəqiq araşdırılmasına ehtiyac vardır. Frazeoloji birləşmələrin linqvistik tədqiqatı ona görə lazımdır ki, həmin dilin frazeoloji fondu haqqında hərtərəfli informasiya əldə edilsin. Bu araşdırmalarda əsas istiqamət frazeoloji vahidlərin sabitliyi, frazeoloji sistemlilik, həmin vahidlərin semantik strukturu, əmələ gəlməsi və əsas ifadə zənginliyinin öyrənilməsidir. Məsələn, "be at smb's beck and call" – bu birləşməyə daxil olan sözlərin hər birinin ayrı-ayrılıqda semantik mənası belədir: - "be ol(maq), at-da; də; smb – kimsə; beck – hərəkət, işarə; and – və; call – qışqırmaq, çağırmaq, səsləmək" və s. Bu sözlərin birləşməsi ilə yanaşı frazeoloji vahidlərin mənası isə tamamilə başqa cürdür: "tamamilə bir kəsin əlində (təsiri altında) olmaq; əmrə hazır olmaq". Bu birləşmədəki ifadələr öz ilkin mənalarını itirərək frazeoloji birləşmələrdə sabit, bölünməz forma olaraq yeni ifadə yaratmışdır. Bu ifadədən göründüyü kimi frazeologizm ayrı-ayrı sözlərdən əmələ gəlmişdir. Frazeoloji vahidin məna tutumunu sözlərlə eyniləşdirmək olmaz. Çünki çox böyük məna fərqi aydın görünür. Frazeoloji birləşmələrə daxil olan sözlərin leksik mənası ümumi frazeoloji məna üçün az əhəmiyyət daşıyır. və həmin sözlərin mənası heç bir ekvivalentlik təşkil etmir. Frazeologizm və söz probleminə iki əsas istiqamət qeyd edilir. İfadənin dar mənasında, leksikoloji anlamda, frazeologiya leksikologiyanın tərkib hissəsi kimi başa düşülür, geniş mənada isə frazeoloji birləşmələr linqvistikanın vahidi kimi anlanılır.

Frazeologizm struktur və semantik mənasına görə dildə sözə nisbətən daha mürəkkəb formadır. Frazeologizm nə həmin sözlərlə uyğundur, nə də həmin sözlərin tam ekvivalentidir. Frazeologizm mürəkkəb leksik vahiddir. O məna etibarilə frazeoloji tərkibdə bir sözlə yox, bir neçə sözün birləşməsi ilə ifadə olunmalıdır. Ayrıca söz frazeologizmdən struktur fərqi ilə seçilir.

Söz bir morfem deməkdir, hər hansı frazeologizm isə ingilis dilinin qrammatik qanunları ilə yaradılmış sözlər birləşməsindən ibarətdir.

Frazeologizmlər leksik sabitliyin olması və davamı, söz tərkibi ilə xarakterizə olunur. Semantik dayanıqlığa görə frazeologizmin müxtəlif tipləri əmələ gəlir.

Məlum olduğu kimi frazeologizmlər sərbəst söz birləşmələrindən ibarət olsa da, semantik mənə fərqliliyi cəhətdən işlədilir.

Tarixən sözlərin mənə fərqliliyində işlədilməsi unudularaq yeni mənəli dəyişməz birləşmə yaranır. Frazeologizm belə möhkəmlik dərəcəsinə görə fərqlənir.

Frazeologizmin idiomatik forması tamamilə tərkibə daxil olan sözlərin ümumi mənasından ayrılması və absolyut bölünməz sabit birləşmə əmələ gətirmişdir.

Məsələn: “to be dependent on smb’s nod; to be at smb’s nod – tamamilə bir kəsdən asılı olmaq; kororanə bir kəsə tabe olmaq”.

Frazeoloji vahidlərin elə sabit forması var ki, burada ümumi frazeoloji mənə ilə yanaşı ayrı-ayrı sözlər də öz semantik mənasını saxlayır. Məsələn: “to burn bridges – körpüləri yandırmaq”; to throw mud at smb. – üstünə çirkab atmaq, to paint the devil blacker than he is – münasibətləri kəskinləşdirmək”. Frazeologizmlərin frazeoloji birləşmə tipi elə sabit formadır ki, burada sözlər tərkibə daxil olarkən sərbəst və texnoloji bağlılıq mənası daşıyır.

Məsələn: “Adam’s apple – Adəmin alması”, Rack one’s brains – dərindən düşünmək”. Bu tip forma əvvəlki frazeoloji tiplərə nisbətən zəif görünür və sanki sərbəst söz birləşmələrinə uyğun gəlir. Frazeologizmlərin frazeoloji ifadələr formasının əsas xüsusiyyəti yazılı və şifahi nitq zamanı danışığın leksik tərkibi və müəyyən semantik vahidlərin hazır forması şəklində özünü göstərir. Frazeoloji ifadə bəzən komponentlərin hərfən işlədilməsi şəklində özünü göstərir. Bu tərkiblərə çox sayda İngilis atalar sözləri və deyimlər birbaşa müstəqil mənada işlədilir və alleqorik mənə daşımır, məsələn: “live and learn – ömür boyu öyrən”; “better untaught than ill taught – belə alim olmaqdan, alim olmamaq”.

İngilis frazeologiyasını olduğu kimi təqdim etmək olduqca çətindir. Dildə semantik zənginliyə, obrazlılığa, lakonikliyə və frazeoloji kəskinliyə diqqət yetirilmək vacibdir. O nitq ifadəlilik və orijinallıq gətirir. Xüsusən şifahi nitqdə, bədii və siyasi ədəbiyyatda frazeologizmlərdən geniş istifadə olunur.

Frazeologizmlərin tərcüməsi zamanı onun başqa dildə qarşılıqlı mənasını tapmaq, dilin semantik zənginliyini, obrazlılığını, lakonikliyi və frazeoloji kəskinliyini vermək çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bunlar dilə ifadəlilik və orijinallıq verir. Tərcümə zamanı ingilis dilinə uyğun gələn frazeoloji mənanı tapmaq və ingilis dilinin analoji ifadə və obrazlılığını, frazeologizmin stilistik funksiyalarını nəzərə almaq lazımdır.

Məlumdur ki, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq müasir ingilis dilində hal kateqoriyaları məhdud olduğuna görə sözləri böyük rol oynayır. Bir-birindən asılı olan sözlər arasında əlaqə sözlərinin funksiyasına aiddir.

Əsas nitq hissələri olan isim və əvəzlərdən əvvəl gələn köməkçi nitq hissəsi olan sözləri onlarla birlikdə müəyyən bir mənə ifadə edir. Sözləri qoşulduğu isim və əvəzlərlə birlikdə cümlə üzvünün tərkibinə daxil olur, cümlənin ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edir. Məlum olduğu kimi müasir ingilis dilində nitq hissələrinin isim, əvəzlilik, say və s. hal şəkilçiləri olmadığı üçün sözlər arasında əlaqə köməkçi sözləri ilə ifadə olunur. Sözləri köməkçi sözlər olduğu üçün heç vaxt müstəqil istifadə olunmur.

Köməkçi sözlər olan sözləri ilə yaradılan ifadələrdə sözlər müstəqil işlədilə bilmir – ayrıca ifadə olunmur, sözbirləşmələrinin tərkibi kimi ümumi mənaya xidmət edir və həmişə öz ilkin formasını saxlayırlar.

İngilis dilində əksər sözləri çoxmənalı və müxtəlif münasibətlər ifadə etdiyi üçün müxtəlif sözbirləşmələrinin yaranmasında aktiv iştirak edirlər. Ona görə də hər bir sözlənin sözbirləşməsində iştirakını konkret olaraq araşdırmaq çox mühümdür. Bu göstərilən ifadələr deyilənlərə əyani sübutdur: “to drop from the tree – ağacdan damcılamaq”; “the fathomless depths of the ocean – okeanın hədsiz dərinlikləri”; 1-ci ifadədə sözləri “from” Azərbaycan dilində çıxışlıq hal şəkilçisi, 2-ci ifadədə “of” sözləri yiyəlik hal şəkilçisini əvəz edir. Dil sistemində frazeoloji ifadələrin çoxluğu həm də həmin dilin qədimliyini sübut edən amil kimi qəbul olunur. Bu baxımdan həm Azərbaycan, həm də ingilis dilləri çox tarixi köklərə malikdir. İstedadlı yazarlar əsərlərində həmişə frazeoloji vahidləri geniş işlətməmişlər.

Bəzi yazıçılar isə hətta özləri frazeoloji ifadələr yaratmış və bir növ əsərləri vasitəsilə bu ifadələrə yaşamaq hüququ vermişlər.

Şekspirdən əvvəl yaşamış yazıçılar da əsərlərində frazeoloji vahidlər yaratmışlar, lakin bu danılmaz faktdır ki, ingilis dilinin frazeoloji fondu Şekspirin adı ilə bağlıdır.

Bəzi dilçilər Şekspir tərəfindən yaradılan sabit birləşmələrin sayının beş yüz, bəziləri isə mindən artıq olduğunu söyləyirlər. Maraqlısı budur ki, bu frazeoloji birləşmələrin bir qismini də sözlü frazeoloji vahidlər tutur.

Şair və yazıçıların yaratdıqlarından başqa frazeoloji ifadələrin əsas yaranma mənbəyi folklor və danışıq dilidir. İngilis dilində sözlü frazeoloji birləşmələr adətən danışıq dilində işlədilir və bəzən məcazi mənə kəsb edir. Məsələn, “to freeze out” (to prevent someone from taking part in smth), “to camp up” (to behave in a way that is deliberately artificial, especially in order to make people laugh at traditional ideas about how men and women should behave).

Sözlü frazeoloji vahidlər etnik kodun daşıyıcıları kimi qəbul edirlər. Onlar dildə kifayət qədərdir və müxtəlif tarixi hadisələr, xalqın yaşam tərzini, gündəlik fəaliyyəti və maraqları ilə sıx əlaqədardırlar. Bu ifadələr tarixin müxtəlif dövrlərində xalq tərəfindən yaradılmışdır.

Frazeoloji vahidlər əsasən feyllərdən ibarət olduqları üçün digər dillərdən alınmaq ehtimalı çox azdır. Məlum faktır ki, feyllər hər bir dilin daxili imkanları hesabına yaranır və digər dillərdən alınmırlar.

İngilis dilində işlənən sözlü frazeoloji ifadələrin bir qisminin dilimizə mürəkkəb feyllər vasitəsilə tərcümə olunması faktını nəzərdən qaçırmamaq lazımdır.

Azərbaycan dilində işlənən frazeoloji ifadələr və mürəkkəb feyllərə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında geniş şəkildə rast gəlinir. Epos Azərbaycan dilində işlənən frazeoloji ifadələri və mürəkkəb feylləri öyrənmək baxımından dəyərlidir.

Təkcə ingilis dilində deyil, Azərbaycan dilində də mürəkkəb feyllər frazeoloji vahidlərin bir hissəsidir. Belə ki, hər iki dildə bu feyllər dəqiq bir nitq hissəsindən düzülür.

İngilis dilində onlar verb + adverb (or preposition) formasında: to keep on, to sit down və s., Azərbaycan dilində isə onlar köməkçi feyllər vasitəsilə - “olmaq, etmək, eləmək”: əlindən gələni etmək (to do one’s best), kömək etmək (to help); ikinci sözün birinci sözə yaranması vasitəsilə: su sulamaq (to water), ütü ütüləmək (to iron) – bu halda birinci element əsasən isim olur.

Bir faktı da xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, ingilis dilindəki frazeoloji ifadələrin əksər hissəsi Azərbaycan dilinə vahid sözlər və yaxud da sərbəst ifadələrlə tərcümə olunur. Bu ingilis və Azərbaycan dillərinin geneoloji və struktur müxtəlifliyi ilə izah olunur.

Frazeoloji vahidlər tarixən sərbəst birləşmə modelləri əsasında, sərbəst birləşmələrin tərəflərinin məcazlaşması, bir məfhumun ifadəçisinə çevrilməsi əsasında formalaşmış olur. Bəzi sözlü frazeoloji vahidlər sanki sabit söz birləşmələrini xatırladır. Lakin sərbəst söz birləşmələri sintaktik vahiddir. Burada məfhum bildirən sözlər cümlədə müstəqil hissə funksiyasında çıxış edir. Frazeoloji vahidlərdə isə sözlər müstəqil deyil. Onlar nə sözlərin, nə də söz sırasının dəyişməsi mümkün olmayan sabit birləşmələr yaradırlar. Sabit birləşmələr də sərbəst birləşmə modelləri əsasında qurulur. Bir sıra sərbəst birləşmələr kimi, bunlar da cümlənin bir üzvü olur. Lakin sərbəst birləşmələrin komponentləri mənə müstəqilliyinə malik olduğu, həqiqi mənada işləndiyi halda, sabit birləşmələrin komponentlərindən biri zəif, son dərəcə ümumi semantikasi ilə, yaxud tərəflərdən birinin və ya hər ikisinin məcazi mənada işlənməsi ilə birləşmə komponentlərinin ayrılmazlığına səbəb olur.

Ədəbiyyat

1. Кравцова С.И. Фразеологические единицы со значением количества в русском языке. М-1981, с. 292-296.
2. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. М-1972, с. 289.
3. Antal L. Meaning and its change; Linguistics, М-1974, с. 205.
4. Frederik T. Wood. English prepositional Idioms. М-1988, р. 98.

MÜRŞÜDOVA RÖYA

Azərbaycan Dillər Universiteti

MÜASİR AZƏRBAYCAN VƏ ALMAN ROMANLARINDA SOSIAL-SİYASİ DƏYİŞİKLİKLƏR KONTEKSTİNDƏ ŞƏXSİYYƏTİN MƏNƏVİ AZADLIQ KONSEPSİYASI

Açar sözlər: *şəxsiyyət, özgələşmə, mühit, roman, Azərbaycan, alman*

The concept of moral freedom in the context of social and political changes in modern Azerbaijan and German novels

The problem of artistic expression of social and political problems in the modern novel is relevant in the light of modern political processes. What is the process of reinterpretation of personality? This issue

could be considered in comparative terms, based on the analysis of works of authors of different regions, but living the same historical period and socio-political upheaval. Conditions for the statement of such courageous resolute opinion are created with the general level of the novels. The important problems of the novels is, the abstract party of a life and society surrounding us, including cheerfulness and outlook.

Keywords: *identity, alienation, environment, novel, Azerbaijan, german*

80-ci illərdən başlayaraq Azərbaycan romanı özünün yeni mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bunu şərtləndirən cəhət, hər şeydən əvvəl, romanın müəyyən inkişaf yolu keçərək mövzu və problematika baxımdan dünya ədəbi təcrübəsinə yaxınlaşmasıdır. S.Məmmədova “Azərbaycan ədəbiyyatında yeni yaradıcılıq meyillərinin təşəkkülü” adlı dissertasiyasında yazır: “80-ci illər nəsrinin əsas xüsusiyyətlərindən biri də daha çox dünya bədii nəsr poetikasına söykənmək, psixologizmi önə çəkmək, həyatın, insan psixologiyasının təsvirində müəyyən şərtliliklərə yol vermək, irrosional lövhələr təsvir etməkdən ibarətdir” [6, s.49]. Elə bu səbəbdən də, Azərbaycan romanı ənənəvi mövzulardan qurtularaq mövzu, problematika və poetika cəhətdən zənginləşmişdir. Şübhəsiz, burada, ictimai-siyasi hadisələrin rolunu da qeyd etmək lazım gəlir. Bu mərhələdə artıq sosrealizm estetikası öz ömrünü başa vurmuş, mövcudluğunu yalnız formal olaraq saxlamışdı. Bunla yanaşı, Azərbaycan romanının yüz ilə yaxın keçdiyi yol onun dinamik inkişafını da şərtləndirmişdi. 80-ci illərdə keçmiş Sovetlər Birliyində baş vermiş siyasi, tarixi hadisələr, eləcə də qloballaşma prosesi bədii nəsrə, xüsusilə romanlarda yeni meyillərin meydana çıxması ilə müəyyən olunurdu. T.Salamoğlu bu dövrdə roman janrının poetikasını araşdıraraq belə bir qənaətə gəlir: “Ədəbiyyatın milli və bəşəri dəyərlərin ifadəsinə çevrilməsi baxımından 80-ci illəri hətta Azərbaycan romanının inkişafı tarixində xüsusi bir “mərhələ” kimi fərqləndirmək də mümkündür. Obrazlı demiş olsaq, bu onillikdə Azərbaycan bədii nəsi özünün “roman dövrü”nü yaşayır” [8, s.357].

Sonrakı 1990-cı, 2000-ci illər də romanın yeni inkişaf mərhələsi kimi səciyyələnə bilər. Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini qazandıqdan sonra dünyaya inteqrasiya imkanları da genişlənməmişdi. Sovet cəmiyyətinin dağılmağa doğru getməsindən sonra, 80-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan və alman romanları qarşılıqlı, əlaqəli şəkildə də inkişaf edirdi. Bu ədəbi əlaqələr həm birbaşa, yəni ayrı-ayrı yazıçıların əsərlərinin alman dilinə tərcümə olunması vasitəsilə, həm də dünya ədəbi prosesinə inteqrasiya yolu ilə həyata keçirilmişdir. 1990-cı ildən etibarən müasir Azərbaycan romanı mövzu dairəsi və məzmunu ilə hiss ediləcək dərəcədə yeni istiqamət almışdır. Xalqımızın həyatında baş verən ictimai-siyasi hadisələr qələm sahiblərimizə də zəngin material verməklə onlara iri həcmli, çoxşaxəli, dərin məzmunlu, daha doğrudur, oxucunun zövqünü oxşayan, onu yaxşı mənada heyrləndirən əsərlər yazmaq imkanı verirdi. Çağdaş dövrdə mürəkkəb və ziddiyyətli hadisələrin bütün reallığı “qloballaşma, yeni dünya münasibətləri, yeni cəmiyyət və quruluş axtarışları, xalqlar və millətlər arasındakı münaqişələr” tam mənada olmasa da, müəyyən qədər bugünkü romanların məzmununu təşkil edir.

Anarın “Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi”, “Otel otağı”, M.Süleymanlının “Səs”, “Günah duası”, S.Əhmədovun “Toğana”, “Azığa doğru”, “Dünyanın arşını”, Elçinin “Mahmud və Məryəm”, “Ölüm hokum”, “S.Azərinin “Dalanda”, V.Sultanlının “İnsan dənizi” və başqa romanlarda cəmiyyət və şəxsiyyət problemi bədii təhlil obyektinə olmuşdur. Sadalanan əsərlər arasında forma baxımından ənənəvi romanın tələbləri ilə yazılan nümunələrlə yanaşı, yeni cəmiyyət quruculuğunu dünya təcrübəsi və təsvir metodları ilə bədii təhlilə cəlb edən romanlar da vardır. Həmin romanların bir çoxunda sovet cəmiyyətinə yeni baxış və toplumda şəxsiyyət problemi əsas yerlərdən birini tuturdu. Doğrudur, 80-ci illərdə yazılan romanlarla yeni əsrdə yazılan romanlar arasındakı əsaslı fərqi də diqqətdən qaçıрмаq olmaz.

XX əsrin sonlarından etibarən bədii nəsrimizin roman yaradıcılığında şəxsiyyətin özgələşməsi aparıcı mövqedə müşahidə olunur.

Yazıçı V.Sultanlının “İnsan dənizi” romanında ömrünü başa vuran sovet cəmiyyəti və cəmiyyətdə insana verilən dəyər, insanın özgələşməsi problemi başlıca yer tutur. Yazıçı Sovetlər dövrünü təsvir edərkən Əkrəmin bu mühitdə özünə yer tapmayaraq ağır və çətin günlər yaşamasını göstərmişdir. İdarə rəhbəri Göyüşovla aralarında olan konflikt nəticəsində ləyaqətini qoruyaraq onu öldürən fəhlə Əkrəmin həbs günləri və sonrakı həyatı romanda insan və cəmiyyət problemi müstəvisində öz əksini tapmışdır. Yazıçı Əkrəmi uğursuz bir insan kimi təsvir etmiş, onun əsəbi vəziyyətdə adam öldürməsinə yaşadığı acılarla, ağrılarla, çətinliklərlə dolu olan həyatının səbəbi olaraq göstərmək istəmişdir. Böyük qardaşı erkən öldüyü üçün nişanlısını başqa bir evdə gəlin görmək istəməyən valideynləri Əkrəmi məcburi olaraq onunla evləndirirlər. Evlilikdən sonra ailəsi ilə birlikdə Bakıya köçən Əkrəm çətinliklə yaşayır, ağır günlər keçirir, maddi cəhətdən sıxıntı çəkir. Maaşı təminatı üçün yetmədiyindən iki azyaşlı qızına ürəyi istədiyi kimi baxa bilməməsi tarıma çəkilməmiş səbəblərini daha da gərginləşdirir, dolanmaq üçün evinin əşyalarını satmağa məcbur olur. Yaşadıqları otağın rütubəti, maddi imkansızlıq Əkrəmin azyaşlı qızının ölümünə səbəb olur:

“Heç cür özünə gələ bilmirdi. Ona elə gəlirdi ki, uşağı aclıq və imkansızlıq öldürüb. Saatlarla gözlərini bir nöqtəyə zilləyib dururdu. Bir həftə sonra işə çatanda da hələ özünə gəlməmişdi, sarsıntısı keçməmişdi. Elə bil yoldaşlarından uzun illər idi ki, ayrılmışdı. Bu adamlar tamam yad, uzaq adamlar idilər. Körpəsinin öldüyünü də heç kəsə bildirməmişdi. Uşağının ölümünə görə kiminsə, Göyüşovun ona rəhmi gəlməsini istəmirdi” [8, s.73-74].

Əkrəm sovet dövründə rütubətli zirzəmilərdə kirayənişin qalan, illərlə ev növbəsinə dayanıb, əzab-əziyyət içində yaşayan insanların ümumiləşmiş obrazıdır. Əkrəm və cəmiyyət arasında münasibət müəllifin cəmiyyətlə yanaşı, Sovet quruluşuna qarşı barışmaz mövqeyinin ifadəsi idi. Lakin yazıçı Sovet rejiminə qarşı olan münasibətini açıq şəkildə söyləmir, bir insanın taleyi fonunda həyat həqiqətlərini bədii əsərə gətirərək, dövrün, mühitin törətdiyi faciələri göstərir.

Yazıçı Əkrəmin taleyini ayrı-ayrı psixoloji məqamlarda əks etdirmişdir. Güllələnmə cəzası alan Əkrəm təsadüfən onu ölümə doğru aparan qatarda dəmir barmaqlıqları kəsib qurtulur, yad şəhərə - insan dənizinə qarışır. Əkrəm bu şəhərdə kimsəsizləşir, ehtiyac qəddar, rəhmsiz düşməninə çevrilərək onu məğlub edir. Qanunlara, haqsızlıqlara, hətta “taleyə” qarşı çıxan, sınımayan, həyat eşqilə çırpınan insan ehtiyacın, çarəsizliyin qarşısında diz çökür. Ləyaqəti üstündə həbsxanaya düşən Əkrəm getdikcə ləyaqətini, mənliliyini itirir, içkili vəziyyətdə tramvayın altına düşməsi nəticəsində ayağını itirir və xəstəxanaya gətirilir.

Sağaldıqdan sonra Əkrəm acından ölməmək üçün dilənçilik etməyə başlayır. Romanın qəhrəmanı şəhərin ətrafındakı zibillikdə, balaca qapısı olan, üzuaşağı çevrilmiş iri bir çənin altında gecələyir. Mühit onu yavaş-yavaş dəyişib, “səfillər padşahı”na çevirir.

Roman gerçəkliklərə, həyata yeni yanaşmaları, xarakterləri ilə seçilir. Şəxsiyyət və cəmiyyət problemini önə çəkən romandan bəhs edərkən tədqiqatçı Asif Əfəndiyev maraqlı məqamlara diqqət etmişdir: “Roman-nəsrimizdə təzə səsdir. Ardıcıl psixologizm, daxili monoloqlar nəsrə bizdə təzədir. Əsər bədii ideya və biçim baxımından bütövdür, tamdır. Lakin bir məsələ romanda açılmamış qalır: Ləyaqət üçün adam öldürən əsərin qəhrəmanı ləyaqətsizliyin dibinə enir, lakin intihar haqqında, özünü öldürmək haqqında düşünmür. Bunun səbəbi nədir? Həyat eşqinin “ləyaqətdən üstün olmasını”, yoxsa daha mürəkkəb, daha ziddiyyətli duyğularını?” [8, s.210]. Bu suallara cavab tapmaq üçün əsəri təhlil etmək, yazıçı ideyasını izləmək lazımdır.

Artıq qocalmış, heç kəsə lazım olmayan Əkrəm boğulduğu “insan dənizindən” yaxa qurtarmaq üçün milis idarəsinə gəlib, axtarışda olan qatı cinayətkar olduğunu boynuna alsa da, qoca səfili ağılsız, sərxoş zənn edib oradan qovurlar. Bundan sonra Əkrəmdə uzun illər onu yaşadan, gələcəyə bağlayan ümid baş qaldırır - nə vaxtsa pul toplayıb öz vətəninə qayıdıb ailəsinə qovuşmaq! Oxucuya da, hətta Əkrəmin özünə də belə gəlir ki, onu yaşadan, həyata bağlayan yalnız doğmaları ilə görüşə ümididir. Lakin ailə üzvləri tərəfindən “ögey” məktub alan Əkrəmin sonuncu ümidi də ölür. Şikəst, zavallı bir məxluq özü üçün belə vəziyyətdə də çıxış yolu olaraq ölümü yox, yaşamaq üçün məhbəsi seçir. Beləliklə bir həqiqət ortaya çıxır: İnsanın içindəözündən belə xəbərsiz yaşamaq istəyi var. Yəni ölmək istəyirəm desə belə, bacardıqca çox yaşamaq istəyir. Yaşamağının mənasızlığını dərk edən Əkrəm təhtəşüuru bir prosesin nəticəsi və ya təzahürü olaraq yaşamaq istəyir. Çünki bu hiss insan şüurundan və düşüncəsindən çox-çox yüksəkdə durur. “Sən nə üçün yaşayırsan?” sualı bir anda öz mənasını itirir və bu sualın istənilən məqamda insan mövcudluğu, yaşamaq istəyi qarşısında mənasız olması bütün həqiqəti ilə üzə çıxmış olur. Bu məqamda böyük rus yazıçısı F.M.Dostoyevskinin “Cinayət və cəza” romanının qəhrəmanı Roskolnikovun fikri yerinə düşür: “Ölümə məhkum edilmiş bir adam edam ediləndən bir saat əvvəl deyir, ya da ki, belə fikirləşir. Əgər mən yüksək bir yerdə ki, oraya ancaq ayaqlarımı qoya bilsəydim, hər tərəfim də uçurum olaydı, okean olaydı, əbədi bir zülmət olaydı, mən də o, balaca yerdə bütün ömrüm boyu qalaydım, min illərlə qalaydım, əbədi qalaydım-mən yaşamağa razı olardım, lakin indi ölməyə yox! Ancaq yaşayaydım, yaşayaydım!.. Bu nə doğru sözdür! İnsan ləyaqətsizdir- ləyaqətsiz o adamdır ki, bunun üstündə insana ləyaqətsiz deyir” (2. s.205). Doğrudan da bu elə həqiqətdir ki, izaha ehtiyac yoxdur. Həyat insanı çətin vəziyyətlərə dözməyə məcbur etsə də, onun ağılna gətirmədiklərinə başına gətirsədə yenə də yaşamaq şirindir, insan üçün ona tay heç nə yoxdur.

Ümidlərinin gerçəkləşməsi naminə keçilən yol, dəmir parçası ilə bıçaqlanmış ölüm, səfilləşmiş həyat, gülüş hədəfinə çevrilmiş tale, tapdanmış ləyaqət, heç kimə lazım olmayan, ölümə doğru gedən qatardaca başa vurulmuş ömürün faciəsi romanda bütün aydınlığı ilə ifadə olunmuşdur. Görünür ki, alman yazıçısı Alfred de Vini “Ölüm gələndə biz susmağı bacaran heyvanların böyüklüyü dərəcəsinə yüksələ bilmirik” [9, s.87] sözləri də bu məntiqi izləyir.

Ümumiyyətlə, dünya ədəbiyyatında ölümə mübarizə aparan, ondan yaxa qurtarmaq üçün yollar arayan ədəbi qəhrəmanlarla müqayisədə Əkrəm Azərbaycan romanında yeni obraz kimi qarşımıza çıxır. Əkrəmin faciəsi nə qədərdirsə, V.Sultanlının da yazıçı uğuru bir o qədər olmuşdur. Həmin cəhətləri nəzərdə tutan ədəbiyyatşünas alim Zaman Əsgərli yazırdı: “Öz təbiətlərinə görə heç kəsə bənzəməyən ədəbi qəhrəmanların, xüsusilə nadir taleli surətlərin bəxti, həyatı mənim iç dünyamı silkələyib, hərdən qəlbimdə

yüksək sevinc, çox zaman isə təəssüf, nisgil, hüzn, kədər, hətta iztirab duymuşam: Bilqamis, Şah Edip, Fərhad, Kral Lir, Jan Valjan, Javer, Martin İden, Roskolnikov, Qoca Orqan, Yedigey, Səyavuş, Söhrab, Təhminə... Belə qəhrəmanlardan biri də Vaqif Sultanlının “İnsan dənizi” əsərindəki Əkrəmdir” [8, s.212].

Şəxsiyyət və cəmiyyət problemi, həyat faktlarının şəxsiyyətin özgələşməsinə səbəb olması, mənəvi aşınma tədqiq olunan dövrdə alman romanları üçün də xarakterik xüsusiyyətlərdəndir.

Müasir alman ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutan yazıçı Helmut Krausser “Zəngin dünya” (“Fette Welt”, 2002) romanında səfil həyat sürən gənclərin həyatını təsvir etmişdir. Tom, Milli, Volfi, Edqar kimi səfil həyat sürən qəhrəmanların həyat tarixçəsi gözümüz qarşında canlandıqca onların zəngin mənəvi aləmi, arzu və istəkləri də diqqəti cəlb edir. Yazıçı səfil sifətində hər gün qarşımıza çıxan insanların taleyi haqqında bizi bir daha düşünməyə sövq edir. Əgər V.Sultanlının “İnsan dənizi” romanında Əkrəmin ən böyük arzusu balalarına qovuşmaq idisə, alman qəhrəmanı Tomun məqsədi Qavayaya getməkdir. Digər obraz Xagen isə Mikelancelonun evinə gedib onun royalında çalmaq istəyi ilə yaşayır. Yazıçı qəhrəmanın sözləri ilə ölkəsindəki siyasi məhrumiyyətləri də ifadə etmişdir: “Xəyal edirəm ki, Mikelancelonun evinə gedib onun royalında çaldım. Əgər mən uşaq vaxtı piano çalmağı bilsəydim, indi küçədə olmazdım. Mən o vaxtı azadlıqdan məhrum idim. Piano insanı evə bağlayır, insanın evlə bağlı təfəkkürünü təkmilləşdirir. Amma divarlara mən heç vaxt dözə bilmirəm, tab gətirə bilmirəm” [171, s.50]. Ədib Almaniyanı iki yerə parçalayan Berlin divarını “divar” anlayışına qarşı oyanmış ikrah hissini əsas səbəb kimi göstərmək istəmişdir.

Əsərdə maddi çətinliyi olmayan alman gənclərini evlərindən, isti yuvalarından ayrı salan dərin ictimai-siyasi səbəblər göstərilmişdir. Edqar bütün günü dilənçilik edir və içir, lakin “İnsan dənizi” romanından fərqli olaraq burada insanları dilənçilik və tüfeylilik etməyə məcbur edən səbəb maddi çətinlik yox, insanın əbədi azadlıq istəyi və yangısındır. Almaniya kimi təminatlı bir dövlətdə yaşayan gənclərin sadə bir maraqlardan səfil həyatı keçirməsi ilə V.Sultanlının qəhrəmanını bu şəkildə yaşamağa məcbur edən səbəblər fərqlidir. “Zəngin dünya” əsərinin qəhrəmanlarından olan Xagen “Biz məgər Kəlküttədəyik? Malidəyik, yoxsa! Axı biz firavan bir ölkədə yaşayırıq. Biz axı dünyanın ən zəngin mərkəzində yaşayırıq” [1, s.53] - desə də, yazıçı təqdim etdiyi talelərlə oxucuya dəyərli mesaj ötürür: İstəklərə çatmaq üçün pul bir vasitə olsa da, o, insan mənəviyyatını doyduracaq, onu sözün əsl mənasında xoşbəxt edəcək gücə malik deyil. Belə yanaşma tərzi ilə Krausser hər kəsi məlum problem haqqında - insanın mürəkkəb bir varlıq olması barədə düşünməyə vadar edir.

Müasir alman ədəbiyyatında mütəmadi olaraq təsadüf edilən gənclərin “cənnət axtarışı” problemi sözügedən romanda da qaldırılan əsas məsələlərdəndir. Xagenin qeyri-adi varlıq olan İnsanla görüşü yazıçının həyat haqqında, Almanyanın bu günü və gələcəyi ilə bağlı fikirlərini ifadə edir. İnsan deyir: “Mən insanları sevirəm. Lakin onlar çox olmamalıdır. Almaniya üçün beş yüz min nəfər kifayətdir. Vyetnam zədəsi təkcə Amerikanın problemi deyil. Bütün tarix başdan ayağa Vyetnamdır” [171, s.125]. X.Krausser Amerikan - Vyetnam müharibəsində ikinci tərəfin çəkdiyi acılara işarə etmiş, bütün dünyanın XXI əsrdə hər gün bir Vyetnam vəziyyəti yaşadığını nəzərə çatdırmışdır.

H.Krausser tərəfindən İnsan adı ilə anılan obraz, söhbətlərin reallıqla yuxunun sərhədlərində baş verməsi romandakı magik elementləri üzə çıxarır, sadə insanları düşündürən suallara cavab tapmaqda yardımçı olur. Xagenin həyat və uşaq haqqında təsəvvürləri də tamamilə fərqlidir: “Mən dünyaya iki qız gətirmək istəyirdim ki, onların adını Luna və Silvina qoyum. Bundan sonra onları başımdan rədd edərdim. Biz valideynlərimizin eksperimentləri” [1, s.192]. Gənc bir səfilin uşaq dünyaya gətirməklə bağlı səsləndirdiyi fikirlər Avropa reallığı kimi üzə çıxır. Yazıçı uşaqları müəyyən yaşa qədər böyüdən, sonra isə sərbəst həyata atan, övladlarına qayğı və diqqət sərf etməyən Qərb adamının mahiyyətini ortaya qoyur, gənclərin evlərindən uzaq düşüb səfillik etməsini övladlara qarşı etinasızlığın nəticəsi kimi göstərir. Roman boyu global problemlərə toxunan yazıçı insanlığın xilasını naminə gəldiyi qənaətləri oxucu ilə bölüşür, mürəkkəb və çaşqın vəziyyətdən çıxış yolu olaraq İnsan sevgisini bütün müharibələrə, global fəlakətlərə, şəxsi və ictimai münaqişələrə qarşı qoyur.

“Dünyanı məhəbbət xilas edəcək” tezi Xagenlə Yudit arasında yaranmış sevginin fonunda bir daha təsdiqini tapmış olur, səfil həyat sürən iki gəncin evlərinə qayıdıb düzgün həyat sürməsinə gətirib çıxarır. Yazıçı iki gəncin uzun-uzadı axtarışından sonra azadlığı özlərində, sevgilərində tapmaları ilə insanın mənəvi azadlıq uğrunda çabalarının mənasız olduğunu və bu axtarışın sadəcə mənəvi yarımçıqlıqdan irəli gəldiyini göstərmişdir.

Özgələşmə problemi S.Əhmədlinin “Dünyanın arşını” romanında da narahatlıq doğuran əsas məsələ kimi qoyulmuşdur. İnsanların, ailə üzvlərinin bir-birindən uzaqlaşması romanın qəhrəmanı olan Arifi düşüncə sahibi kimi narahat etsə də, o azadlığa meylin insanın fitrətində, cəvherində olduğunu fikirləşir, insanlığın mövcud olduğu gündən əsarətə, basqıya qarşı çıxdığını hesab edir. Müqavimət yalnız müqavimət doğurur düşüncəsinə əsaslanan əsərə görə, insan xoşbəxt olmaq üçün aza qane olmağı bacarmalıdır. Bacarmazsa, həyat onun üçün əsl işgəncəyə, əzaba çevriləcək.

Azərbaycan və alman romanlarını təhlil edərkən alman romançılığında özgələşmə, tənhalıq mövzusunun başlıca yer tutduğunu söyləmək mümkündür. Alman romanlarından fərqli olaraq milli romançılığımızın bu yeni keyfiyyəti sonrakı inkişaf prosesində daha da təkmilləşmiş, onu dünya ədəbi prosesinə yaxınlaşdırmışdır.

MÜRSƏLİYEVƏ SƏFİYYƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ LOKALİZASIYANIN “X-DƏ/X-İN DAXİLİNDƏ” QRAMMEMİNİN REALİZASIYASI

Açar sözlər: *lokalizasiya, qrammem, sözünü, qoşma, statik hal*

The Realization of the Grammem “in X” in Different Languages

Localization is a nominal category. One of its grammemes “in X” denotes the place of an object or a subject inside another object. Its realization varies according to different morphological structure of the some kindred and non-kindred world languages. In analytical languages this grammeme is formed by means of some prepositions and postpositions. However in synthetic languages the category of case and suffixes of the static cases have specific role in forming this grammeme.

Keywords: *localization, grammeme, preposition, postposition, static case*

Lokalizasiya elə bir kateqoriyadır ki, onun elementləri obyekt və ya faktın həmin obyekt və ya fakta münasibətdə məkanda lokalizasiyasını həndəsi konfigurasiya terminləri ilə xarakterizə edir. Lokalizasiya bir qayda olaraq isimlərə şamil edilir. O, sözlülər / qoşmalar sistemi və semantik hallar ilə bağlıdır.

Məkan trayektoriyasının ifadəsi müxtəlifsystemli dillərdə fərqli şəkildə təzahür edir. Bu təzahür dillərin tipoloji təsnifatı ilə əlaqədardır.

X-da (X-in daxilində) ən geniş yayılmış məkan trayektoriyası ifadə edən qrammemlərdən biridir.

Azərbaycan dilində məkan mənalı köməkçi adlarla yanaşı, ismin hal kateqoriyası da mühüm rol oynayır. **X-da (X-in daxilində)** qrammeminin bu dildə geniş yayılmış forması ismin statik halı olan yerlik halda işlənməsidir. Yerlik halın məkanla çox bağlı olması adından da görünür. Bu halda olan isimlər *-da²* şəkilçisi vasitəsilə iş və hərəkətin cərəyan etdiyi yeri və məkanı göstərməyə xidmət edir. Məsələn:

Sonra ən dal *cərgədə* oturan Məhəmməd Heydər əlini qaldırır dedi: - Bağışlayın, cənab, biz *Avropada* qalmaq istəyirik (Qurban, 8).

Müharibə sanki çox *uzaqlarda*, başqa bir *planetdə* gedirdi (Qurban, 33).

Eyni zamanda isə *ichində*, *ichərisində*, *daxilində* köməkçi adlarının müəyyən və qeyri-müəyyən yiyəlik halda olan ismə qoşulması nəticəsində X-da (X-in daxilində) qrammemi ifadə olunur. Məsələn:

Onlar şəhərin *ichində* deyil, bir məntəqədən o biri məntəqəyə işləyirdilər (Qurban, 8).

Nino elə indidən öz qohum-əqrəbasının *ichərisində* özünü Şirvanşah arvadı hesab edirdi (Qurban, 52).

Q.Kazımovun təsnifatına əsasən, adlıq hala qoşulan məkan mənalı qoşmalar sırasına daxil edilən *icrə* qoşması da bu qrammemi ifadə etmək xüsusiyyətinə malikdir [Kazımov 2010, 338]. *İcrə* adlıq halda olan sözlərə qoşularaq, hərəkətin müəyyən məkan daxilində cərəyan etdiyini göstərir. Məsələn:

Pənbeyi-dağı-cünun *icrə* nihandır bədənim,

Diri olduqca libasım budur, ölsəm kəfənim (İ.Nəsimi).

Bizim fikrimizcə, isə *icrə* qoşması “*ichi*” köməkçi adının “*ilə*” qoşması ilə birləşərkən (*ichi ilə*) sinonimlik təşkil edir. Lakin onların işləndiyi isimlərin halları fərqlənir. Q.Kazımovun qeyd etdiyi kimi, *icrə* qoşması sırf adlıq halda olan isim ilə birləşərək mənsubiyyət kateqoriyası vasitəsilə III növ təyini söz birləşməsi yaradır

[Kazımov 2010, 292]. Məsələn:

Durmada, aman vermədən dairənin *ichi ilə* onun dalınca qaçırdı (Qurban, 14).

Analitik dillər qrupuna daxil olan ingilis dilində məkan koordinatlarını ifadə etmək üçün sözün kökünə qoşulan şəkilçilər əvəzinə köməkçi nitq hissələri olan sözlülərdən istifadə olunur. Bu dildə Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, məkan mənası ifadə edən ismi hal kateqoriyaları mövcud deyildir. İngilis dilində X-da/X-in daxilində qrammemi *at, in, on, over, inside* sözlülərinin məkan mənalı isimlərə yanaşması ilə yaranır.

At sözünü müxtəlif idarə və istehsal müəssisələrinin, yaşayış binalarının adı qarşısında bina, mənzil mənasında deyil, hərəkətin baş verdiyi yer, fəaliyyət sahəsi mənasında başa düşülür. Eyni zamanda müxtəlif coğrafi, inzibati ərazilərin, şəhərlərin ayrı-ayrı qəsəbələrin adı ilə də *at* sözünü işlədilir. Məsələn:

1. This was his daily diary, which he had kept since he had arrived *at Stilleveld* (Abraham, 83). “Bu onun Stilleveldə çatandan bəri saxladığı gündəliyi idi.”

2. *At the party* he hadn't been able to look away (Nicholls, 12). “Şənlikdə o, kənara baxmağı bacarmadı.”

İngilis dilində ən məhsuldar sözünü sayılan *on* sahə bildirən, ərazinin tərkib hissəsini təşkil edən isimlərlə isimlərlə işlənir. Məsələn:

The lift door slides open on the thirtieth floor (Nicholls, 135). “Liftin qapıları otuzuncu mərtəbədə açıldı”

Mozart plays on the radio (Nicholls, 225). “Radioda Mozart çalır.”

Her mother said on the phone last night, “Your room's still here...” (Nicholls, 41). “Onun anası dünən gecə telefonda dedi, “Sənin yerin hələ buradadır...”

I haven't seen you much on TV these days (Nicholls, 155). “Mən səni son zamanlar televizorda çox görməmişəm.”

Over sözünü ərazi üzrə yayılmış əşya və predmetlərin yerləşdiyi məkanı göstərir və Azərbaycan dilinə yerlik halda olan isim kimi (*over the room – otaqda*), “*daxilində*, *boyunca*” köməkçi adları vasitəsilə tərcümə edilir. Məsələn:

The look of pity turned out over the customer's face (Nicholls, 170) “Müştərinin simasında peşmanlıq baxışları göründü.”

Over the way stood the six-storeyed structure (Dreiser, 19). “Yolda altı-mərtəbəli tikili ucalırdı.”

Instantly the blood crept warmly over her body (Dreiser, 29). “Dərhal qan onun bütün bədəni boyu dolaşdı”

İngilis dilində məhsuldar sözlərdən biri olan *in* sözünü predmet, əşya və hadisələrin müəyyən sərhəddə baş verməsinə işarə edir. Bu sözünü həm mücərrəd, həm də konkret sərhədləri göstərə bilər.

The ones in their mid-thirties, they're the worst. (Nicholls, 170). “30 yaşlarının ortalarında olanlar ən pis olanlardır.”

Her male friends were performing their act, weary modern in their jacket with jeans (One day, 176). “Onun kişi dostları əynlərində müasir tərzdə olan cins və pəncəkləri ilə çıxış edirdilər.”

She is in a jacket. “O, pəncəkdədir”.

She has got a jacket on. “Onun əynində pəncək vardır.”

In önlüyü ərazi baxımından əsasən böyük şəhər adları bildirən isimlərdən əvvəl, bina və binaların hissələri ilə işlənir. Məsələn:

2. Now he was alone with his mother *in the little two-roomed shack* (Abraham, 29). “O, indi anası ilə iki otaqlı kiçik bir komada tənha idi.”

Həm *in*, həm də *at* sözləri ictimai müəssisələri bildirən sözlərin qarşısında işlənir və yerlik hal vasitəsilə tərcümə edilir. Onlar arasında fərq ondan ibarətdir ki, *in* sözünü bina, müəssisə bildirən isimlərin qarşısında işləndikdə ictimai bina daxilində baş verən hadisəni bildirir. *At* sözünü isə məkan baxımından binanın deyil, proses, fəaliyyət dairəsi kimi kodlaşan tədris, idarə və istehsal müəssisəsi ilə əlaqədar isimlərin qarşısında işlənir. Məsələn:

1. He has been at the bank longer than anyone else. (Oxford Dict., 81) “O başqalarından fərqli olaraq uzun müddətdir ki, bu bankdadır”

2. She is at Yale (Yale University). (Oxford Dict., 81) “O Yel Universitetində təhsil alır.”

3. There is a meeting in the University. “Universitetdə iclas vardır.”

Inside sözünü sərhəd daxilindəki məkana işarə edir. *Within* sözünü də müəyyən məqamlarda *inside* sözünü ilə eyni mahiyyət kəsb edir. Lakin məkan trayektoriyası baxımından *inside* daha konkret sərhədləri ifadə edir. *Within* sözünü isə əsasən məkan anlamını mücərrəd baxımdan səciyyələndirir. Məsələn:

1. *He has a great role within the American political system.* “Onun Amerikan siyasi sistemində böyük rolu vardır.”

2. *Tennis player is holding the racket inside her hand.* “Raketka tennis oyunçusunun əlindədir.”

Flektiv dillər qrupuna daxil olan rus və alman dillərində lokalizasiyanın **X-da/X-in daxilində** qrammeme digər dillərdən fərqli olaraq 2 morfoloji əlamətin köməyi ilə düzəlir. Həmin morfoloji ünsürlər məkan mənalı sözləri və həmin ismə qoşulmuş xüsusi hal şəkilçiləri vasitəsilə yaranır.

Alman dilində bu qrammem (dative) halda olan isimlərin *in*, *an*, *zu*, *auf* sözləri ilə işlənməsi ilə ifadə olunur. Məsələn, *an der Grenze* “sərhəddə”, *an der Kuste* “sahildə”, *zu Hauze* “evdə”, *in dem Hof* “həyətdə”, *in einem Werk* “zavodda”, *auf dem Feilde* “tarlada”.

Rus dilində də alman dili kimi analitizm və sintetizmin birgə işlənməsi lokalizasiyanın X-da qrammemini formalaşdırır. Rus dilində bu qrammem üyüklük-(родительный) olan isimlərlə *на, в, внутр, внутри* sözlərinin birgə işlənməsi ilə yaranır. Məsələn, *на уроке "dərsdə", в Лондоне "Londonda", внутри квартиры "mənzilin içində"*.

Bu hala rus dilində *в-* ön şəkilçisinin müvafiq feilə qoşulması zamanı da rast gəlmək olar. Məsələn, *входит "içəri girmək", везать "içəri qaçmaq", везжать "içəri sürmək", влетать "içəri uçmaq"*.

Göründüyü kimi, **X-da** qrammemi müxtəlif tipolji quruluşa malik dillərdə hər bir dilin özünəməxsus xüsusiyyətləri baxımından ifadə olunur.

İngilis dili analitik sistemli olduğu üçün burada məkan trayektoriyası sözləri vasitəsilə reallaşır.

Aqlütinativ dillər qrupuna malik olan Azərbaycan dilində isə bu ismin məkani halları və köməkçi adlar vasitəsilə ifadə olunur.

Flektiv dillər qrupunun həm sintetik, həm də analitik mövqeli dilləri sırasına daxil olan rus və alman dillərində isə lokalizasiya xüsusi məkan mənalı sözləri və ismin hal kateqoriyasını əmələ gətirən morfoloji əlamətlərlə yaranır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə.Z. Köməkçi nitq hissələri. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1958, 49 s.
2. Abraham P. The Path of Thunder. Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1956, 198 pp.
3. Cabbarzadə İ. Müasir Azərbaycan dilində ismin halları, namizədlik dissertasiyası, Bakı: ADU, 1959, 230 s.
4. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Elm və təhsil, 2010
5. Nicholls D. One day. Great Britain, 2009. 375 pp.
6. Lindstromberg S. English Prepositions Explained. John Benjamin Publishing Company, 2010, 288 pp.
7. Qurban S. Əli və Nino. Bakı: "Şərq və Qərb", 2006.
8. Виноградов В.В. Русский язык. Ш., 1947, 784 с.

MUSAYEVA KƏMALƏ

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universiteti

KÜVEYT LƏHCƏSİNDƏ KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİ

Açar sözlər: *ərəb, Küveyt, ləhcə, ədat, bağlayıcı, ön qoşma*

Auxiliary parts of speech in Kuwaiti dialect

In Arabic, parts of the speech are divided into two main groups, "basic" and "auxiliary". First are speech parts distinguished by the independence of their lexical and grammatical meanings (name, adjective, number, pronoun, verbs and part of adverbs), and as by the second, lexical and grammatical meanings of these words become clear during the speech (particles, conjunctions, prefixes). The auxiliary parts in the dial are mainly subject to phonetic changes. However, there are particles, conjunctions and prefixes that we do not meet in literary language.

Keywords: Arabic, Kuwait, dialect, particles, conjunctions, prefixes

Ərəb dilində də nitq hissələri "əsas" və "köməkçi" olmaq üzrə iki qrupa bölünür. Birincilərə öz leksik və qrammatik mənalının müstəqilliyi ilə fərqlənən nitq hissələri (isim, sifət, say, əvəzlilik, feil və zərflərin bir qismi), ikincilərə isə leksik və qrammatik mənalı yalnız nitq şəraitində aydınlaşdırılan və ya dəqiqləşdirilən nitq hissələri (ədat, bağlayıcı və ön qoşma) daxil edilir (3, s. 497-498).

Bağlayıcılar: Bağlayıcılar ayrı və birgə işlədilər, tabelilik və tabesizlik bağlayıcıları olmaq üzrə qruplara bölünür. 1) Tabesizlik bağlayıcıları:

a) Birləşdirmə bağlayıcıları: *و* [vu; vı] "və" – *عيش ودياي* [‘ayş vu diyə:y] "düyü və toyuq (دجاج sözlündəki ج hərfi ي hərfinə çevrilir)";

b) Qarşılıq bağlayıcıları: *بس* [bəs] "amma, lakin" – *ما عندي وقت بس عادي* [mə ‘andi vaqt bəs ‘a:di] "Vaxtım yoxdur, amma eybi yox (normaldır)"; *بس مادري شنو* [vıddi ə:ki:l, bəs mə:dri şinu] – "Yemək istəyirəm, amma bilmirəm nə yeyim."; *أنا أسف بس ماني قادر أفهمك* [ənə a:sif bəs mə:ni qa:dir afhimik] – "Bağışla, lakin mən səni başa düşə bilmirəm".

c) Bölüşdürmə bağlayıcıları: ولا [vılə] "ya; və ya" – تبي قهوة ولا جاي [təbi qahva vılə çay] "Qəhvə istəyirsən ya çay?";

2) Tabelilik bağlayıcıları:

a) Səbəb bağlayıcıları: عشان [‘aşə:n] "çünki, üçün" – أبي ماي عشان أنا عطشان [əbi ma:y ‘aşə:n ənə ‘atşə:n] "Susadığım üçün su istəyirəm"; تحتاج وصفة عشان تشتري الدوا [tihta:c vasfa aşə:n tiştiri dua] – "Dərman almaq üçün resept lazımdır."

Küveyt ləhcəsində şərt budaq cümləsində istifadə edilən bağlayıcısına və qeyri-real şərt bildirən bağlayıcısına kifayət qədər rast gəlinir: حتى لو حتى [hitə lou] "əgər həтта", "İstəyirsənsən"; إذا تبي [izə təbi:] "İstəyirsənsən"; إذا [izə] "əgər; -sa, sə" – إذا تبي [izə təbi:] "İstəyirsənsən";

Bağlayıcılı təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümləni budaq cümləyə bağlamaq rolunu oynayan nisbi əvəzliliklər ləhcədə bütün cins və kəmiyyətlər üçün اللّی [illi] "hansı ki" formasında işlədilir: أي واحد اللّی تبيّه [ey vahid illi təbi:h] "Hansı birini istəyirsən (Hansı biridir, hansı ki, sən onu istəyirsən)?";

Zaman budaq cümləsində işlədilən على ما [‘alə m,] "o vaxt ki; o vaxta ki; qədər" bağlayıcısı: انظر على ما أخلص [intir ‘alə m, axallis] "Mən bitirənə qədər gözlə";

Ədatlar: Köməkçi nitq hissələrinin ən zəif halqasını ədatlar təşkil edir. Bunlar leksik və qrammatik mənaları baxımından tamamilə nitq şəraitindən asılıdır. Adətən ədat qrupuna daxil edilən sözlərin bir qismi cümlədə əvəzlilik, bağlayıcı, zərf və s. vəzifələrdə də çıxış edir. Belə olduğu surətdə onların eyni zamanda müxtəlif nitq hissələrinə mənsub edilməsi təəccüb doğurmamalıdır (3, s. 498).

1) Cavab və təsdiq ədatları: أيوه [‘eyva], أي [‘ey] "hə" – أي صاج [e: sa:ç] – "Hə, sən haqlısən!"

2) İnkər ədatları: مو [mu] "yox, deyil" – كل شي تمام؟ [kil şey təmə:m] – "Hər şey qaydasındadır?" موزود [mu zod] – "O qədər də yaxşı deyil"; اللحم مو مطبوخ [il-laham mu matbo:x] "Ət bişməyib!"; ما أدري [mə:ni mu msaddig] – "Mən buna inana bilmirəm!"; ما [mə] "-ma, -mə" – ما أدري [mə:ni mu msaddig] – "Mən buna inana bilmirəm!"; لا [lə] "-ma, -mə" – لا تهمل سيارتك [lə tahmil saya:ratik] "Maşınımı ehmə etmə";

3) Müəyyənlik bildirən ədatı (artıklı): [ə] artıklı ilə başlayan sözlərin tələffüzündə [ə] səsi düşür. Məsələn: الكويت [əl-kuveyt] - [l-kuveyt] "əl-Küveyt".

4) İstisna ədatı: إلا [illə] "başqa, savayı" – ما عندي إلا خرد – "Məndə ancaq xırdadır (Xırdadan savayı məndə heç nə yoxdur)";

5) Təsviri əmrdə istifadə olunan لـ "qoy" ədatı əvəzinə ərəb dilində (حَلَى) حَلْ "qoy" sözündən istifadə olunur. Bəzən isə bu məqsədlə ədatından istifadə olunur: خنروح الطيب [xanro:h il tabe:b] "Gəl həkimə gedək" (6, s. 126).

Ön qoşmalar: Ləhcədə də əsl və düzəltmə (zərfi), ayrı işlənən və birgə işlənən (birləşən) olmaları ilə müxtəlif növləri vardır. Ləhcədəki ön qoşmalar əsasən fonetik dəyişikliklərə məruz qalırlar. Lakin ədəbi dildə rast gəlmədiyimiz ön qoşmalar da mövcuddur.

في [fi] "-da, -də" – أنا في السوق [ənə fi-l-so:q] "Mən moldayam (bazardayam)";

عن [‘an] "haqında" – عن شنو نتكلم [‘an şinu titkalam] "Nə haqda danışırsan (k.c.)?"; شلون يعبر عن نفسه [şlə:n y‘abbir ‘an nəfsə] "O (k.c.) özünü necə ifadə edə bilir?";

من [min] "-dan, -dən" – أنا من الكويت [ənə min lə-Kuveyt] "Mən Küveytdənəm"; بيتنا أكبر من بيتكم [beytnə akbar min beytkum] "Evimiz evinizdən daha böyükdür"; يتلي مكالمة منك [yetli muka:lma minnək] – "Səndən zəng gəlmişdi"

على [ala] "üzərində" – الكتاب على الطاولة [il-kitə:b ala-l-ta:vılə] "Kitab stolun üzərindədir"; على كل [‘ala kil] "hər; hər birinə" – دينار على كل صمونه [dinar ‘ala kil samōna] "Sendviçin hər biri bir dinardır"; يصير نقد [yseyr nəqd] "O stolda otura bilərik?". Əl artıklı sözə qoşulan zaman bu ön qoşmanın iki samitinin ixtisar olunması hallarına təsadüf edilir: وردة [varda] "gül" – شكرا عالوردة [şukran ‘al-warda] "Gülə görə təşəkkür" (5, s. 25);

لي [li, lə] "üçün" – لي شوي؟ [tiqdar tixsim li şveyyə] – "Bir az aşağı verə bilərsiniz mənə?";

لمن [ləmən] "kimi; -dak, -dək" – اقعد هنّي ابي [iq‘ad ihni ləmən əyyē] "Mən gələndək burada otur";

لي [lay] "-a, -ə; -ya, -yə" – إمش لي الحديقة [imş lay il-hadeqa] "Parka ayaqla get (k.c.)!";

دار مدار [dfr madfr] "ətrafında; dövrəsində; yanında" – روح دار مدار الجمعية [rōh də:r mada:r il-cam‘iya] "Supermarketin yanından get (k.c.)!";

بـ [ilə, da, də] "təvəşən?"; تتصحني باي واحد؟ [tinsahni bi‘ey va:hid] – "Mənə hansımı məsləhət görürsən?";

عند [‘and; ində] "-da, -də; yanında" – أنا عند الباب [ənə ‘and il-bə:b] "Mən qapının yanında"; ادفع عند [idfə ində-l-kaunter lo samaht] – "Zəhmət olmazsa kassaya ödə." (2, s. 135)

ورا [vara] "arxasında" – القطوه وراك [il-qatva vara:k] "Pişik sənin arxandadır";

يم [yem] "yanında" – المسيد يم الجمعية [il-masyad yem il-cam‘iya] "Məscid supermarketin yanındadır" (sözündə "cim" hərfi "yə" hərfinə, "nun" hərfi "mim" hərfinə çevrilmiş, "bə" hərfi isə düşmüşdür);

بين [bayn] "arasında" – في فار بين ربولك [fi fa:r bayn iryōlik] "Ayaqlarının arasında siçan var";

- جدام [cidd,m] "qarşısında" – البيت جدامنا [il-bayt ciddə:mna] "Ev qarşımızdadır";
 داخل [daxil] "içerisində" – داخل الصندوق [daxil il-sandōq] "qutunun içərisində";
 بدال [bid,l] "əvəzinə" – إكل تفاح بدال برتقال [ikil tifah bidə:l birtaqa:l] "Portağalın əvəzinə alma ye (k.c.)!";
 عكس [‘aks] "əksinə" – إحنا عكس بعض [ihna ‘aks ba‘ad] "Biz bir-birimizin əksiyik";
 تحت [tahat] "altında" – شنو تحت المغسله؟ [şino tahat il-məğsələ] "Moydadırın altında nə var?";
 فوق [fou.ʔ] "üstündə" – شوف فوق [şōf fouq] "Yuxarı bax (k.c.)!";
 مع [ma‘a] "birlikdə" – أبي أروح معاك [əbi: ərōh ma‘a:k] "Mən səninlə (k.c.) getmək istəyirəm"; معاك؟
 منو معاي؟ [ma‘a:k mo:sa minu ma‘a:y] – "Danışan Musadır, kiminlə danışırım?"
 ويه [viyya] "birlikdə, ilə" – أنا ويه رفيجي [ənə viyya rafi:ci / rafi:cti] – "Mən dostumlayam /rəfiqəmləyəm";
 أنغشمر وياج [atağaşmar ve:ya:ç] Mən səni (q.c.) qıcıqlandırırım (səninlə zarafat edirəm) (5, s. 7).
 بدون [bidōn] "-sız, -siz, -suz, -süz" – أبي جاي بدون شكر [əbi: çay bidōn şəkir] "Mən şəkərsiz çay istəyirəm";
 حق [həq] "üçün" – طاولة حق اثنين لو سمحت [ta:vla həq isneyn lo samaht] "İki nəfərlik stol, zəhmət olmazsa" (7, s. 39)
 قبل [qabil] "əvvəl" – أشوفك قبل العصر [ašo:fik qabil il-‘asir] "Axşam çağından öncə görürəm səni";
 بعد [ba‘ad] "sonra" – أشوفك [aşōfik ba‘ad il-sal,t] "Səni (k.c.) namazdan sonra görürəm"; بعدين [ba‘deyn] (bir az; daha) sonra" – أشوفك بعدين [ašo:fik ba‘deyn] "Görüşərik (Səni sonra görürəm)";
 خلني أرد أتصل فيك بعد [xəlni ərid attisil fe:k ba‘ad digayig] – "İcazə ver, səninlə bir neçə dəqiqə sonra əlaqə saxlayım"
 شكل [şəkil] "kimi" – اهو شكله دكتور [ihva şəklə dikto:r] "O həkimə bənzəyir" (5, s. 9);
 برا [barra] "bayırda; çöldə; qıraqda" – برا المنزل [barra-l-mənzil] "Evdən kənarında"; Bu sözdən həm də yer zərfi kimi istifadə olunur: أحب أكل برا [əhib ə:kil barra] "Çöldə yeməyi sevirəm" (1, s. 26);

Ədəbiyyat

1. K.Ahmad Ali. Speak Kuwaiti. Kuwait, 2011, 141 p.
2. K. Al-Fadhli, B. Al-Shammari, I. Nasier. A spoken Course in Kuwaiti Dialect. Kuwait, 2000. 265 p.
3. Məmmədov Ə. Ərəb dili. Bakı: Zərdabi LTD MMC, 2013, 692 s.
4. McCarus, Hamdi A. Qafisheh; in consultation with Ernest N. "A short reference grammar of Gulf Arabic. Tucson, Ariz.: University of Arizona Press, USA, 1977. 240 p.
5. Tony and Esra, "Learn Kuwaiti". USA, 2014, 160 p.
6. معجم الفاظ اللهجة الكويتية: دراسة وتحليل للالفاظ. ليلي خلف الشبعان, س 1989, الكويت: شركة الربيعان.
7. الكويت: س 2005. عامية لاكنها فصيحة: دراسة في اللهجة الكويتية. عبد الحميد محمد بسيوني

MÜSEYİBOVA UMXANIM

Bakı Slavyan Universiteti

XXI ƏSRİN ƏVVƏLİNDƏ AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNİN İNKİŞAFI

Açar sözlər: dilçilik, Azərbaycan dilçiliyi, lüğətlər, dərsliklər, türkologiya

Development of Azerbaijan linguistics at the begining of the XXI century

This article is devoted to the development of Azerbaijan linguistics at the beginning of the 21st century. The article focuses on the works of a number of Azerbaijan linguists. The scientific works of the A.Akhundov, A.Qurbanov, B.Khalilov and other linguists have been analyzed. It has been noted that these scientists had a great role during that period. The section of Lexicography is looked over and innovations were mentioned in this section.

Keywords: linguistics, linguistic of Azerbaijan, dictionaries, textbooks, turcology

Dilçilikdə mübahisəli məsələlər çoxdur və bu təbiidir, çünki dil əsrlər boyu müxtəlif daxili meyillər və xarici təsirlər altında formalaşmış, indi də daim inkişafda olan çox mürəkkəb bir "orqanizmdir". İstənilən mübahisəni həll etmək və ya ona münasibət bildirmək üçün ilk növbədə elmdə qəbul olunmuş qaydaları bilmək və onları konkret materiallarla tətbiq etməyi bacarmaq lazımdır.

Azərbaycan dili də tarix boyu müəyyən təzyiqlərə məruz qalmış, mübahisəli məsələlər yaranmışdır. Bütün bu kimi məsələlərin həlli dilçilərin üzərinə düşən bir məsələ olmuşdur. Azərbaycan dili də bu keşmə-keçidli dünyada öz yerini qorumağa çalışmış, müəyyən zamanlarda müxtəlif təzyiqlərə məruz qalmışdır.

XX yüzilliyin sonunda ictimai həyatda baş verən dirçəliş, inkişaf bütün sahələrdə özünü göstərdiyi kimi təbii ki, dilçilik sahəsinə də təsir edirdi. Biz bu təsiri XXI əsrdə təzahürünü görürük. Bu təsir XXI yüzillikdə daha da vüsətlənir. Keçən əsrlə müqayisədə elmi yeniliklər yaranmış, Azərbaycan dilçiliyinin inkişaf aspektləri genişlənmişdi. Elmi tətqiqatlar aparılmış, Azərbaycan dilçiliyinin yeni üfqləri müəyyənləşmişdi. Həmin dövr Azərbaycan dilçiliyini (XXI əsrin il beş ili) sistemləşdirmək, inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmək bu məqalənin məqsədidir. XXI əsrin ilk beş ilində elmi əsərlər yazılmış, dilçilik və lüğətçilik sahəsində kitablar nəşr olunmuş, namizədlilik və doktorluq dissertasiyaları müdafiə edilmişdir.

Ə.Rəcəbli yazır: "XXI yüzilliyin ilk beş ilində Azərbaycanda ondan çox doktorluq, yüzə yaxın namizədlilik dissertasiyası müdafiə edilmişdir" (9, s. 613). Bu dövrdə Azərbaycan dilçiliyinə böyük töhvələr bəxş etmiş professor Ağamusa Axundovun bircildlik "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti" çap edildi. Quruluşu, tərtib prinsipləri ilə indiyədək nəşr olunan izahlı lüğətlərdən fərqlənən bu lüğət baş sözlərin sayına görə əvvəlki lüğətlərin ən zənginidir. Bircildliyə Azərbaycan dilinin dördcildlik izahlı lüğətində olmayan 1500-ə yaxın söz əlavə edilmişdir. Lüğətdə ali və orta məktəblərdə tədris olunan fənlərə aid dərslərin, eləcə də yazıçı və şairlərin bədii əsərlərinin dilində işlədilən bütün sözlərin izahı verilir. Əsərdə müasir Azərbaycan dilində işlədilməyən arxaik və köhnəlmiş sözlərə, habelə ədəbi dilə hələlik daxil olmamış yeni ifadələrə və alınmalara aid izahlarda sözün işlənmə yeri, lazım gəldikdə, misal, ədəbi dilə daxil olmayan məhəlli sözlərin mənsub olduqları dialekt və şivələr də göstərilir (1).

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 26 may tarixli fərmanına uyğun olaraq, Nazirlər kabineti tərəfindən təstiqlənmiş yeni orfoqrafiya qaydaları əsasında tərtib edilmiş "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti"ndə ön söz müəllifi və redaktor da Ağamusa Axundovdur. Bu lüğət yeni orfoqrafiya qaydaları əsasında hazırlanmışdı və latın qrafikalı əlifba ilə hazırlanmış ilk nəşri idi. Lüğətə əvvəlki nəşrdə olmayan 18 minə yaxın söz daxil edilmişdir. Azərbaycan lüğətçilik sahəsində yeni addım idi. Əlbəttə bütün bunlar Azərbaycan dilçiliyinin də uğurlu addımları idi. Ağamusa Axundovun dilçilik elminin müasir inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşməsində və inkişafında xidməti danılmaz faktıdır. Bu dövrdə Ağamusa Axundovun ikicildlik "Dil və Ədəbiyyat" kitabı nəşr olundu (3; 4).

XXI yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanın dilşunas alimi, publisist, pedaqoq Afad Qurbanov da XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilçiliyində baş vermiş durğunluğun səbəblərini araşdırmışdır. "Müasir Azərbaycan dilçilik məsələləri" (6) kitabında durğunluğu yaradan bəzi ciddi səbəblərdən biri kimi elmi-tədqiqat işlərində köhnəlmiş fikir, mülahizə və səhv təsniflərdən lüzumsuz formada istifadə edilməsi qeyd olunur. Bura da dilçiliyinin bir çox probleminə dair aktuallığını, elmi dəqiqliyini, əhəmiyyətini itirmiş cəhətlər aşkar edilərək, onlardan əl çəkməyin, uzaqlaşmağın və yenisi ilə əvəz edilməsi yollarının açıqlanmasına səy göstərmişdir. Digər ikicildlik "Ümumi dilçilik" (7 və 8) kitabında dilçiliyinin ümumi nəzəri məsələləri, yazı nəzəriyyəsi və s. problemləri araşdırılmışdı. Bütün bu məsələlər müxtəlif sitemli dillərin materiallarından götürülmüş faktlar əsasında təhlil olunmuşdu. Dil və düşüncə, dil və nitq, dil və mədəniyyət, dil universaliləri, ümumdünya dili və s. məsələlər öz əksini tapmışdır. Bu kitab latın qrafikalı ilk dərslərdən biri idi. XXI əsr Azərbaycan dilçiliyinin inkişafına böyük təkan verdi. Tanınmış alim, professor Ə.Rəcəbli ikicildlik "Azərbaycan dili tarixi" kitabında yazır: "İstər A.Qurbanov istərsə H.Həsənov başqa Azərbaycan dilçilərindən fərqlənir. XXI yüzilliyin ilk beş ilində həm əvvəllər kiril qrafikalı Azərbaycan əlifbası ilə nəşr edilmiş əsərlərini latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası ilə də nəşr etdirmişlər. Və nəticədə qıbtə ediləcək bir siyahı alınmışdır" (1, s.610).

XXI əsr Azərbaycan dilçiliyinin prespektivlərini mütəxəssis hissi ilə duyan, dövrün nəbzini tutmağa çalışan professor, dilşunas, publisist Buludxan Xəlilov ilk dəfə olaraq feillərin təşəkkül etdiyi ilkin kökləri bərpa etmiş, onların türk dillərində və qohum olmayan digər dillərdəki izlərini müqayisəyə cəlb etmişdir.

Amorf quruluşlu ilkin köklərin sinkretikliyi və onların amorfluqdan təkamül edərək iltisacı quruluşa yiyələnməsini müəyyənləşdirmişdir. İlk dəfə olaraq I Türkoloji qurultayın stenoqrafik materiallarını izahlar və şərhərlə çap etdirmişdir. Bütün bunlar Azərbaycan dilçiliyi üçün XXI əsrdə əldə edilmiş nailiyyətlər idi. "Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası" (5) kitabında qrammatik anlayışlardan, qrammatikanın morfologiya şöbəsinə, morfem anlayışından, kök və şəkilçi morfemdən, əsasdan, şəkilçilərin növlərindən, söz kökünə şəkilçi qoşulanda baş verən morfoloji hallardan bəhs olunur. Bu dövrə kimi nitq hissələrinin təsnifi bağlı mövcud fikirlər saf –çürük edilir, o cümlədən ümumi qrammatik kateqoriyalar geniş şərhini və izahını tapır. XXI əsrdə Azərbaycan dilçiliyində bütün bu kimi məsələlərin həlində, sözsüz ki, professorun xidmətləri danılmaz sübutdur. Buludxan Xəlilovun XXI əsrin əvvəllərində dilçilik sahəsində etdiyi yeniliklər Azərbaycan dilçiliyinin inkişafının inkişafına təkan verdi. "... Buludxan Xəlilov son beş ildə xeyli kitab nəşr etdirmişdir, deyirlər ki, praktiki olaraq, Azərbaycan dilçiliyinin elə sahəsi yoxdur ki, bu müəllif həmin sahəyə aid əsər yazıb nəşr etdirməsin" (1, s. 607).

XXI əsrdə Azərbaycan dilçiliyinin dayaq nöqtələrindən biri də Fəxrəddin Veysəllidir. Əsrin əvvəllərində nəşr etdirdiyi kitabları və tərcümə etdiyi kitabların nəşridə tədqiqəlayiq hadisə idi. XXI əsrin ilk

beş ili ərzində Fəxrəddin Veysəllinin nəşr etdirdiyi əsərlərdən biri də “Dil,cəmiyyət və siyasət” (10) kitabı idi. Kitabda dilimiz, onun cəmiyyətdə yeri, onunla bağlı apardığımız və aparmalı olduğumuz siyasət, XXI əsr Azərbaycan cəmiyyəti üçün aktual olan bütün problemlər elmi-populyar dildə şərh edilir. Türk dilli xalqların arasında qarşılıqlı anlaşma üçün türk dilinin formalaşması bu gün reallıqdır. Biz bu gün türklərlə və türkmənlərlə problemsiz ünsiyyətə girə bilirik. Ən böyük fərq fonetik qurumda və söz ehtiyatında özünü büruzə verir. Ancaq feillərimiz, saylarımız və sifətlərimiz ümumidir və az dərəcədə dəyişikliyə məruz qalıblar. Bu gün Bakıda nəşr olunan “Türkologiya” jurnalı bu fərqləri öyrənib sitemləşdirmək sahəsində önəmli işlər görür. Suverenliyimiz bu sahədəki uğurlarımızdan xəbər verir. Hər halda ümumtürk ortaq dili dünya xəritəsində yaranmış yeni müstəqil dövlətlər üçün geniş üfqlər açır”.

Digər dilçi alimlər kimi prof. Fəxrəddin Veysəllinin dilçilik sahəsində gördüyü işlər, XXI əsr Azərbaycan dilçiliyi sahəsində gördüyü tədbirlər, dilçiliyimizin özək nöqtələrindəndir.

XXI əsr Azərbaycan dilçiliyi, əlbəttə, təkcə A.Axundov, A.Qurbanov, B.Xəlilov, F.Veysəlli kimi simalarla yadda qalmayıb. XXI əsrin ilik beş ilində N.Cəfərov, H.Həsənov, M.Adilov, A.Paşayev, H.Quliyev, Ə.Rəcəbli, A.Babayev kimi dilşunas alimlərin fəayilləti də danılmaz faktdır.

Dil açıq sistemdir və daim müdaxilələrə məruz qalır. Bütün bu müdaxilələrdən üzə ağ çıxmaq lazım idi. Bu bir həqiqətdir ki, dilsiz, ünsiyyətsiz, cəmiyyətsiz dil olmadığı kimi cəmiyyət olmadan da dil yaranıb inkişaf edə bilməzdi.Cəmiyyətin belə simaları nəticəsində XXI əsr Azərbaycan dilçiliyi öz inkişaf istiqamətlərini cızmağa başladı.

Azərbaycan dilçiliyi uzun, keşmə-keçli və şərfli bir yol keçib bugünkü vəziyyətinə gəlib çatmışdır. Dilçiliyimizin başında duran fədakar alimlərimiz ciddi tədqiqatlar aparmış və özlərinə layiqli nəsil yetişdirmişlər. Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında mərhum alimlərimizdən B.Çobanzadə, Ə.Dəmirçizadə, M.Hüseynzadə, F. Zeynalov, M. Şirəliyev, Ə.Abdullayev, M. Tağıyev, N. Ağazadə, Ə. Orucov, F. Kazımov, Z. Tağızadə, V. Aslanov, M. Adilov, A. Qurbanov, Z. Budaqova və s.-nin əməyini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Dilçiliyimizin təmsilçiləri A.Axundov, T.Hacıyev, Y.Seyidov, A.Ələkbərov, Ə.Rəcəbli, O.Musa-yev, K. Abdullayev, N. Cəfərov, Q.Kazımov və onlarca başqa dilçi alimlər bu gün elmimizi ölkəmizdə və ondan çox-çox uzaqlarda layiqincə təmsil edirlər.

Ümuminəzəri problemlərin və Azərbaycan dilinin konkret məsələlərinin həllində yuxarıda adları çəkilən hər bir alimin öz yeri və çəkisi vardır. Bu gün bu alimlərin yetişdirdikləri tələbələr dilçilik elmimizin ön sıralarında gedirlər.

Azərbaycan xalqı XX əsrin sonu - XXI əsrin əvvəllərində çox çətin həm də ziddiyyətli ictimai-siyasi, sosial iqtisadi amillərlə üzləşdiyinə baxmayaraq, hər sahədə olduğu kimi, dilçilikdə də müəyyən linqivistik uğurlar qazanmışdı. Məlumdur ki, elm daim inkişafda olan – tədqiqatları qurtarmayan, birdəfəlik tamamlanmayan hadisədir. Bu keyfiyyət dilçiliyə daha çox aiddir. Çünki dilçiliyin obyektı – dil cəmiyyətlə bağlı, onunla birlikdə hər an inkişafda mövcudluğunu əks etdirir. Həmin tərəqqi yolu cəmiyyətlə dilin varlığında qeyri-mümkün olan, təsəvvürlərə gətirilə bilməyən bir şəkildə təzahür edir. Dilçilik elmi sonsuzluq xarakterinə malikdir. Buna görə də zaman-zaman bunun bu və ya başqa zəruri problemi ortaya çıxır və müəyyən müddət ərzində onun həlli elmi-ictimaiyyət qarşısında ciddi zərurət yaradır.

Müasir – XXI əsr Azərbaycan dilçiliyinin inkişaf aspektlərini müəyyənləşdirib sistemləşdirmək bu gün gənc nəsil dilçilərinin üzərinə düşən bir vəzifədir. Bugünkü dilçiliyi maraqlandıran əsas məsələ ondan ibarətdir ki, insanı tətqiqat sferasından kənarlaşdırmaq olmaz. İnsan dilçiliyin tətqiqat obyektı kimi götürülməlidir. Əgər Azərbaycan dilçiliyi bu gün dövrlə ayaqlaşmaq istəyirsə, yaranan problemlərə laqeyd yanaşa bilməz. Müasir Azərbaycan dilçiliyi özünün yüksək inkişaf sürətinə nailiyyətlər əsasında müvəffəq olmuşdur. Düşünürəm ki, Azərbaycan dilçiliyi gələcək inkişaf yollarında türkoloji və ümumi dilçilik məsələləri ilə vəhdətdə inkişaf etməlidir.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 2005, 452 s.
2. Axundov A. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: Lider nəşriyyatı, 2004, 728 s.
3. Axundov A. Dil və Ədəbiyyat. I cild. Bakı: 2003, 660 s.
4. Axundov A. Dil və Ədəbiyyat. II cild. Bakı: 2003, 438 s.
5. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. I hissə, Bakı: 2000, 280 s.
6. Qurbanov A. Azərbaycan dilçiliyinin müasir problemləri. Bakı: Nurlan, 2004, 444 s.
7. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. I cild. Bakı: Nurlan, 2004, 748 s.
8. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. II cild. Bakı: Nurlan, 2004, 532 s.
9. Rəcəbli Ə. Dilçilik tarixi. II cild. Bakı: Nurlan, 2006, 616 s.
10. Veysəlli F. Dil, cəmiyyət və siyasət. Bakı: 2004, 308 s.

СФЕРЫ УПОТРЕБЛЕНИЯ ЛЕКСИКИ СОВРЕМЕННОГО РУССКОГО ЯЗЫКА

Açar sözlər: *leksika, istifadə sahəsi, ümumişlək sözlər, ümumtanınmış məhdud, dialekt, sosial mühit, leksik özək.*

Using Spheres of modern Russian language lexicology

According to usage the lexicology of modern Russian language is divided into 2 great groups. The author indicates 2 groups. The first one is called common words that here includes common words and words that are used by Russian speaking people.

The second one is called limited words that are used by certain collective. Common words are lexical core and without it language and communication is imposable. Limited used words are: dialect words, professional words and argotisms. These word groups are constantly changing. The words commonly used as dialect words, professional words and argotisms are now common words.

Keywords: *lexis, usage sphere, common words, common, limited, dialect, social environment, lexical core*

Лексика современного русского языка с точки зрения сферы своего употребления распадается на две большие группы. Одну образуют общенародные слова - общеизвестные и употребляемые всеми говорящими на русском языке, другую - слова, ограниченные в своем использовании определенным говорящим коллективом, определенной диалектной или социальной средой.

Общенародная лексика представляет собой то лексическое ядро, без которого немислим язык, невозможно общение, ее составляют слова, являющиеся выражением наиболее необходимых, жизненно важных понятий.

Общенародная лексика - костяк общенационального литературного словаря, необходимейший лексический материал для выражения мысли на русском языке, тот фонд, на базе которого в первую очередь происходит дальнейшее совершенствование и обогащение лексики. Подавляющее большинство входящих в нее слов устойчиво в своем употреблении и употребительно во всех стилях речи.

Слова ограниченного употребления (не являющиеся общенародным достоянием) характеризуют лишь какой-либо определенный говорящий коллектив, который предстает как территориально или социально определенная группа людей. Это диалектизмы, профессионализмы и арготизмы.

Дифференцируя общенародный и социально или территориально ограниченные пласты словаря, следует учитывать те изменения, которые постоянно в них происходят. Некоторые группы слов, бывшие ранее диалектизмами, профессионализмами или арготизмами, являются в настоящее время уже общенародными словами. Это можно сказать о словах чепуха, вобла, учесть, скостить, наверное, ерунда и др., из которых первые два первоначально были диалектизмами, вторая пара вначале характеризовала лишь речь счетных работников, а два последних пришли в общенародный словарь из арго: картежного и бурсацкого (ерунда от лат. герундий).

И напротив, отдельные общенародные слова могут, выходя из общего употребления или приобретая особое значение, становиться словами ограниченного употребления. К таким, например, словам можно отнести диалектизмы зобать (есть), брезг (рассвет), профессионализмы шапка (в значении «заголовок, служащий общим заглавием нескольких статей»), щека (в значении «боковая, обычно плоская часть чего-либо»: щека револьвера), арготизмы подбросить (в значении «подвести»), кол (для обозначения неудовлетворительной оценки), баранка (в значении «руль»), заморозить (в значении «сделать анестезирующий укол»).

Подвижность границ между лексикой общенародной и лексикой с ограниченной сферой использования свидетельствует о непрерывном развитии и изменении русского словаря.

Под диалектной лексикой-подразумеваются такие слова, которые не входят в общенародную лексическую систему, а принадлежат одному или нескольким диалектам русского общенационального языка. Диалектная лексика является лексикой внелитературной, лексикой устной разговорно-бытовой речи какой-либо части русского народа, объединенной территориальной общностью.

Диалектизмы, будучи употребленными в художественной литературе, осознаются как чуждые литературному языку и употребляются обычно в стилистических художественно-выразительных целях.

Слова диалектного характера принято называть диалектизмами, употребляются и другие термины: «провинциализмы», «областные слова» и т. Д. Лучше всего пользоваться наиболее распространенным термином «диалектизмы», но с уточнением – «лексические». Такое уточнение необходимо в силу того, что диалектизмы могут быть и иного характера, именно фонетические («Аринка, глянь-ка, па бочкою сидит»; «Ишь ты, куда фатает!» (вместо литературного хватает), а строго сказал близко стоявший солдат».а Л. Толстой. Война и мир) и грамматические («Спину погреешь, а брюха замерзла. Вот чуда-», «Да червь капусту анод/се, а сам прежде пропадае», «Я бы его изловимши, да в землю бы закопала» и т. Д.-Л. Толстой. Война и мир).

В связи с нормативностью литературного языка, в связи с необходимостью сохранять его чистоту и правильность особую важность приобретает вопрос, в какой степени и в каких стилях правомерно использование диалектных слов в системе современной литературной лексики. Ясно, что укрепление диалектных слов в общенародной, ш. сике возможно в настоящее время лишь в двух случаях: 1) если в обиход всего народа входит тот или иной предмет, который был известен вначале в одной какой-либо области; 2) если лексический диалектизм является хорошим экспрессивно-выразительным синонимом общелитературного слова.

Употребление лексических диалектизмов в художественной и публицистической литературе возможно и вне этих условий, в качестве стилистических средств, характерологических фактов, позволяющих давать речевую характеристику героя, стилизовать речь и т. д. Использование лексических диалектизмов вне определенных художественно-выразительных задач, а также во всех остальных стилях литературного языка является нарушением норм современной русской литературной речи.

Профессионализмы - это слова, являющиеся принадлежностью речи определенного говорящего коллектива, объединенного какой-либо производственной деятельностью, специальностью или профессией (медицинских работников, работников полиграфии, юристов, моряков и т. д.). Профессионализмы обозначают специальные понятия, орудия или продукты труда, трудовые процессы производства. Поэтому их называют иногда специальными словами или специальными терминами.

Как и диалектизмы, профессионализмы составляют такой пласт слов в лексике общенационального языка, сфера употребления которых ограничена. Однако они серьезно отличаются от диалектизмов: 1) сфера их употребления ограничена не территориально, а социально, 2) они входят в состав лексики литературного языка.

Среди профессионализмов наблюдаются и узкоспециальные слова, например - глина -высший сорт глины (каолин), употребляемый в ситцепечатании (технический термин), и слова более широкого употребления, например - кортик - нож, холодное оружие в виде кинжала у командного состава морского и воздушного флота.

В ряде случаев сфера употребления тех или иных профессионализмов расширяется настолько, что они превращаются в общенародные слова. Это объясняется или широким распространением специального предмета и понятия, или метафорическим употреблением их для обозначения ранее не называемых ими предметов и явлений действительности. Например, слова комбайн, глобус, экран стали достоянием общенародного словаря после того, как в нашем сельском хозяйстве прочно вошла в жизнь уборка при помощи комбайна, глобус стал необходимой принадлежностью при обучении географии, а кино стало одним из наиболее популярных видов искусства. В силу метафорического употребления стали из профессионализмов общенародными, например, слова: аврал (ср.: «Был объявлен аврал») первоначально морская команда «Все наверх!»; брожение (ср.: брожение умов) первоначально биологический термин; сфера (в высших сферах) первоначально математический термин; мягкотелый --первоначально специальное слово садоводов, термин для определения спелости плодов; темп (ср.: темпы роста) - первоначально музыкальный термин.

Под арготизмами следует понимать социально ограниченные в своем употреблении слова, которые являются эмоционально-экспрессивным выражением того, что стилистически нейтрально обозначается общенародными словами. Арготизмы отличаются от профессионализмов следующими чертами: 1) они всегда представляют собой слова, являющиеся не основными, а параллельными обозначениями какого-либо явления действительности. Это значит, что рядом с ними всегда существуют синонимы общенародного употребления; 2) всем без исключения арготизмам (в отличие от профессионализмов, являющихся нейтральными словами) присуща яркая экспрессивно-

статистическая окраска. 3) в силу яркой экспрессивно - стилистической арготизмы имеют обычно более широкое распространение и легко переходят из того или иного арго в просторечие, т. е. в общенародную разговорно-бытовую речь, не связанную строгими литературными нормами.

Поскольку по экспрессивно-стилистическим свойствам арготизмы аналогичны вульгаризмам, с их употреблением следует бороться, так же как и с употреблением вульгаризмов.

Литература

1. Брагина А. А. Русское слово в языках мира. М., Просвещение, 1978.
2. Виноградов В. В. Основные типы лексических значений слова --Вопр. языкознания, 1953, №5.
3. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Лингвострановедческая теория слова. М., Русский язык, 1980.

NEMƏTLİ AYSEL

Bakı Slavyan Universiteti

M.FÜZULİNİN NƏZM ƏSƏRLƏRİNDƏ HƏRƏKƏTİN İCRA İSTİQAMƏTİNİ BİLDİRƏN FEİLİ BİRLƏŞMƏLƏRİN İŞLƏNMƏ TEZLİYİ

Açar sözlər:*feili birləşmələr, hərəkət feilləri, poetika, yaradıcılıq, işlənmə tezliyi*

Frequency of use of verb combinations indicating (that indicate) the direction of action in the poetical works of M. Fuzuli

Language reflects the psychology of the people and turkish language distincts with its verbs. Additionally, great Fuzuli has always tried to use more national verbs, and made an experiment about verbs as a talented linguist, and he declares that verbs of the turkish language respond to all demands of the classical poetics.

Keywords: *verb-combinations, action verbs, poetics, creativity, frequency of use*

Dilçiliyin müstəqil şöbələrindən olan sintaksisin tədqiqat obyektı söz birləşməsi və cümlədir. Söz birləşməsi dedikdə iki və daha artıq sözün məna və qrammatik cəhətdən birləşməsi nəzərdə tutulur. Söz birləşmələrinin əsas vəzifəsi nominativlikdir. Ayrı-ayrı sözlər kimi, söz birləşmələri də əşya və hadisələri adlandırır. Təbə edən tərəfin ifadə vasitələrinə görə söz birləşmələri üç qrupa bölünür ki, bunlardan biri də feili birləşmələrdir. "Əsas hissəsi – təbədicı sözü feillərdən ibarət olan birləşmələrə feili birləşmələr deyilir" (1, s. 57). Feili birləşmələrdə hərəkətlə onun aid olduğu, ya da ona aid olduğu, ya da ona aid olan müxtəlif anlayışlar arasında əlaqələr əks olunur.

Dilin lüğət tərkibindəki sözlər sintaktik yarısa daxil olduqda onlar arasında müxtəlif qrammatik – semantik əlaqələr yaranır, çünki sözlər müxtəlif struktur daxilində bir-biri ilə müxtəlif məna münasibətlərinə girir və bu zaman eyni sözün müxtəlif semantik variantları yaranır. Azərbaycan dilçiliyində feillərin leksik-semantik qrupları ayrılıqda tədqiq olunmuşdur. Bizim üçün isə əsasən hərəkət feilləri bağlı irəli sürülmüş əsas hesab edilir, çünki Azərbaycan dilçiliyində bu feillər ayrıca leksik-semantik qrup kimi fərqləndirilir. Q.H.Cəfərov "Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi" monoqrafiyasında hərəkət feillərini ayrıca qrup kimi təqdim etmişdir. O, bu tipli feilləri dəyişmə, tövrdəyişmə (təbii vəziyyət) ilə bağlı hadisələri bildirməsi ilə onların üç sinfini müəyyənləşdirir 1) tövr (təbii vəziyyət) dəyişmə bildirənlər, 2) üfqi hərəkət bildirənlər 3) şaquli istiqamətli hərəkət bildirənlər (3, s. 86). Lakin müəllif hərəkət feillərinin iştirakı ilə yaranan feili birləşmələrin təsvirini verməmişdir. Feili birləşmələrin yaranmasında əsas nüvə funksiyasını oynayan hərəkət feilləridir. Feil, fəallıq, fəaliyyət türkün başlıca, səciyyəvi xüsusiyyətidir. Ətalət, ötgünlük, donuqluq, sərməstlik türk təbiətinə yaddır. Gününü at belində keçirən türk həmişə ayıq və cəld olmalı, həmişə hərəkətdə olmalıdır. Türkün atı hərəkətin rəmzidir. Türkün atı poetik obraz kimi ümumiləşdirilir. O.Süleymanov "Türkün atını səyirdəndə zaman dayanır" deyir. Türkün atı, hərəkət...Türk dillərində feil bolluğu və feillərin daxili xüsusiyyətlərinin zənginliyi həmin bu hərəkətin təzahürü, bu hərəkətin ən müxtəlif çalarlığının ifadəsi deyilmi? Türkün atı həmişə hərəkətdə olmuş, əsla bir yerdə durmamış, daim irəliyə, inkişafa doğru sürət götürmüşdür. Bu atın sürəti dünyanı sürətləndirmişdir, bəşərin ümumi inkişafına əsaslı təkan vermişdir" (2, s. 125). Dil xalqın psixikasını əks etdirir və təsadüfi deyil ki, türk dili daha çox feilləri ilə seçilir. Həmçinin ustad Füzuli ana dili feillərindən mümkün qədər daha çox faydalanmağa çalışmış, feillər üzərində istedadlı dilşünas alim kimi eksperimentlər aparmış, klassik poetikanın bütün

tələblərinə türk feillərinin cavab verə bildiyini yazılarında sürətliliyi və intevsiivliyi ilə də əks etdirmişdir. Çox müxtəlif poetik – üslubi ifadə üsulları Füzuli şeirinin başlıca vahidlərində birlikdə, eyni zamanda əks olunur ki, bu cəhət misranın, beytin elə ayrıldıqda çox mühüm yaradıcılıq nailiyyəti hesab edilməsinə əsas verir, hər beyt bir rəng xüsusiyyətlərə malik beytdən fərqlənir müəllif qələminin qüdrətini nümayiş etdirir.

Füzulinin nəzm əsərlərini nəzərdən keçirdikdə burada feili birləşmələrin əsas nüvəsini təşkil edən hərəkət feillərinin daha çox işləndiyinin şahidi oluruq. Azərbaycan dilində də feili birləşmələrin əsasını təşkil edən hərəkət feillərinin mərkəzində getmək və gəlmək feilləri üstünlük təşkil edir. Füzulinin nəzm əsərlərində kökü get olan feilin 27 söz forması işlənmişdir. Həmin sözformaları aşağıdakı tezlikdə işlənmişdir. Getdi-22 dəfə, getmə-6 dəfə, getmiş-6 dəfə, get -4 dəfə, getmək-4 dəfə, getməz-4 dəfə, getməyin-2 dəfə, getmişdi-2 dəfə, getdin-2 dəfə, getdikcə, getdikdə, getdilər, getdisə, getdiyim, getdiyindən, getmədim, getməli, getməmək, getməyəm, getməzsə, getdüm, getsin hər biri 1 dəfə gedəndə-5 dəfə (2, s. 90-91) işlənmişdir. “Gedəndə” feili birləşmə ilə işlənmiş qəzəldən bir beyt nümunə göstərək .

Səd parə etdi könlümü qeyrət gedəndə sən,

Hər parə bir yana aparıbdır gümanımı (5, s. 41).

Beləliklə, get feili 78 dəfə qeydə alınmışdır. Bu feil ilə müqayisədə 249 dəfə işlənmişdir. Bu, get feilinin işlənmə tezliyindən üç dəfə çoxdur. M. Füzulinin nəzm əsərlərinin dilində gəl köklü aşağıdakı sözformaları qeydə alınmışdır: gəl-47 dəfə, gəldi-49 dəfə, gəldiyin-hər biri 3 dəfə, gəldiyincə, gələ-hər biri 4 dəfə, gələgör, gələn-hər biri 10 dəfə, gələndə, gələni, gələr - hər biri 5 dəfə, gəlgəc, gəlib -12 dəfə, gəlibdir, gəlim- hər biri 4 dəfə, gəlincə -2 dəfə, gəlir -20 dəfə, gəlirdi-2 dəfə, gəlirmi, gəlirkən, gəlirsən –hər biri 3 dəfə, gəlmə, gəlmədən, gəlməd – hər biri 2 dəfə, gəlmək – 2 dəfə, gəlməmi-2 dəfə, gəlməyə, gəlməz, gəlmi – hər biri 8 dəfə, gəlmişdi, gəlmişdir, gəlmişəm, gəlmisiz, gəlmişlər, gəlsə - hər biri 7 dəfə, gəlin, gəlir – hər biri 1 dəfə işlənmişdir (2, s. 90-91). Qəzəllərində - dıq... şəkilçisi feili sifətlə ifadə olunmuş feili birləşmələr üstünlük təşkil edir. Hətta bir sıra qəzəllərində belə sözlər rədif kimi işlədilir .

Pərişan xəlqi- aləm ahu əfqan etdigimdəndir,

Pərişan olduğum xəlqi pərişan etdigimdəndir.

Füzulinin nəzm əsərlərində etdigimdəndir sözü -8 dəfə, etdiyim -12 dəfə, etdiyən -16 dəfə, etdiyidir -12 dəfə, etmədigim -1 dəfə, etmədiyən -1 dəfə sözləri işlənmişdir (6, s. 66). Bununla yanaşı digər bir nəzm əsərini nəzər salaq:

Göz yumub aləmdən istərdim açam rüsxarinə,

Canım aldın, göz yumub –açınca məhlət vermədin....

Bu beytdə müxtəlif formalı göz yumub –açınca kimi feili birləşmələr işlənmişdir və bu birləşmələr həm sağdakı, həm də soldaki sözlərlə əlaqəyə girib hər dəfə fərqli mənə ifadə edə bilər. Açınca feili birləşmənin nəzm əsərlərində cəmi 1 dəfə işlənmişdir. Akad. V.V. Vınogradov göstərirdi ki, eyni sintaktik vahidin eyni zamanda müxtəlif mənalar bildirə bilməsi milli dil üslubiyyatının ən maraqlı məsələlərindən biridir (2, s. 226).

Ümumiyyətlə, türk dili feili müstəqil deyildir, onun mənası mikro və makrokontekstdən asılıdır. Hətta az-çox müstəqil mənəli, avtosemantik feillər də qoşulduğu sözün səciyyəsi ilə əlaqədar olaraq başqa-başqa mənalar bildirir. Füzuli qəzəllərində feil rədif kimi fərqləndirilir. Azərbaycanca qəzəllərindən 72 –si feili rədifli qəzəllərdir ki, bu rədiflərdən 33-ü feili birləşmə şəklində işlənmiş, 39-u isə müstəqil mənəli feillərdir. Bunlara etmədigim, olduğun, eyləyən, etdigim tipli feili birləşmələrdir və Füzuli lüğətində çox geniş yer tutur.

Belə qənaətə gələ bilərik ki, M. Füzulinin yaradıcılığında feili birləşmələr azlıq təşkil edir. Feili birləşmələr arasında daha çox istifadə olunanı feili sifətlə ifadə olunan feili birləşmələrdir. Sənətkarın nəzm əsərlərində hərəkət feilləri daha çox üstünlük təşkil edir. Bu feillərdən də ən çox istifadə olunanı “get”, “gəl” feilləridir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev. Ə, Seyidov. Y, Həsənov. A “Müasir Azərbaycan dili” Sintaksis Bakı, Maarif, 1985, 468 s.
2. Adilov M. “Məhəmməd Füzulinin üslubu və poetik dili”. Bakı: Maarif nəşriyyatı, 1996, 544 s.
3. Azərbaycan qəzet dilinin tezlik lüğəti. Bakı: “Nurlan”, 2004, 264 s.
4. Cəfərov Q. “Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi”, Bakı: Elm, 1984, 178 s.
5. Məhəmməd Füzuli əsərləri 3 cild Bakı: Şərq – Qərb, 2005, 469 s.
6. M. Füzuli nəzm əsərlərinin əlifba –tezlik sözlüyü, Bakı: Elm, 2004, 547 s.

NƏBİYEVA ZÖHRƏ

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti

ŞAĞIRDLARIN LÜĞƏT EHTİYATININ ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI ÜZRƏ
GÖRÜLƏN İŞLƏRİN MƏZMUNU VƏ İSTİQAMƏTLƏRİ

The contents and the direction of works which are carried out for enrichment
of the lexicon of the pupils

The article have been devoted to contents and the directions of the works which are carried out for enrichment of a lexicon of pupils. Process assimilation of words is connected with understanding of word meaning, their use in the speech, their transformation into the means of communication and obtaining a certain information. In article the basic principles for the choice of a basic word minimum are considered. Here it is noted that for enrichment of a lexicon of pupils it is necessary to develop their thinking, to revive certain events and objects in their imagination, to open the meanings of the words and to explain all their features.

Keywords: *Lexicon, word's meaning, basic word minimum, means of communication, transfer of information.*

Şagirdlərin nitq fəaliyyətində birbaşa danışq, oxu, yazı zamanı bilavasitə sözlün mənimsənilməsi uzun bir prosesdir. Bu proses sözlün mənasının başa düşülməsi, onun nitqdə işlədilməsi ilə, ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsi ilə, müəyyən məlumatlara – informasiyalara xidmət etməsi ilə bağlıdır.

Bütün bunlar üçün ilk növbədə mənimsədilməsi nəzərdə tutulan **sözlərin həcmnin müəyyən olunması və hətta onun siyahısının tərtib edilməsi** vacibdir. Bu iş üçün bir çox yollar vardır. Metodiki ədəbiyyatda təlim prinsipi seçməkdə daha çox dərslərin leksik tərkibindən başlamağı məsləhət görürlər.

Rus və Azərbaycan dilçi – metodistlərinin fikrincə, sözlərin həcmi – leksik minimumun seçilməsində aşağıdakı prinsiplərə əsaslanmaq lazımdır:

- 1.Sözlün ünsiyyət dəyəri
- 2.Sözlün nitqdə işlənmə tezliyi
- 3.Sözlün digər leksik vahidlərlə işlənmə dairəsi (birləşməsi)
- 4.Sözdən digər sözlərin yaradılması imkanları və s.

Metodiki ədəbiyyatda göstərilən leksik minimumun tərtibi zamanı şagirdlərin yaş səviyyəsi nəzərə alınmalıdır, ona görə də nəzərdə tutulan sözlərin həcmnin leksik minimumun seçilməsi ayrı-ayrı siniflər üzrə qruplaşdırılmalıdır. Bundan başqa, şagirdlərin maraq dairəsi, dərslərdə verilmiş linqvistik və çalışma materialları nəzərə alınmalıdır, eyni zamanda müxtəlif elm sahələrinə aid terminlər varsa, onlar da minimuma daxil olmalıdır.

Şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək işi geniş və nisbətən mürəkkəb bir prosesdir. Belə bir mürəkkəb iş yalnız Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimlərindən tələb etmək düzgün deyil. Bütün fənn müəllimləri şagirdlərin lüğət ehtiyatını yeni sözlər, terminlər hesabına genişləndirməyə çalışmalıdırlar.

Şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirmə yollarından biri də müxtəlif fənlərin faktiki materiallarından istifadədir. Belə ki, ana dili şagirdlərə təkcə Azərbaycan dili dərslərində deyil, başqa fənlərin tədrisi zamanı da praktik cəhətdən öyrədilir. Bu haqda Y.Kərimov yazır ki, hər bir məktəb fənninin özünəməxsus spesifik leksikası və terminləri vardır ki, bu da şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirməyə xidmət edir. Əgər tarix müəllimi **demokratiya, aristokratiya** sözlərinin mənalərini izah etməzsə, onda V sinif şagirdi yalnız bu sözlərin adını əzbərləyə bilər, mənasını isə başa düşməz. Demək, şagirdlərin nitq inkişafını səmərəli təşkil etmək üçün fənlər arasında əlaqə, inteqrasiya olmalıdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi işi ilə məhdud saatda, yalnız müxtəlif günlərdə deyil, il boyu hər dərstdə məşğul olmaq, bu işi davamlı icra etmək lazımdır:

I. Şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi işinə birinci növbədə sözlün mənası üzərində işdən başlamaq lazımdır. Məlumdur ki, sözlər çox vaxt bir neçə mənada işlənir. Məsələn: **morfologiya** sözü dilçilikdə morfemlərdən, sözlün dəyişməsi qaydalarından bəhs edən elmə, biologiyada isə tamam başqa mənada bitkilərin quruluşu mənasında işlənir.

Ümumiyyətlə hər bir müəllim tədris etdiyi fənlə əlaqədar olaraq, mənası yanlış və tələffüzü çətin olan sözlərin müxtəlif xüsusiyyətlərini şagirdlərə izah etməlidir.

II. Şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirmə mənbələrindən biri də onları əhatə edən mühitdir. Belə ki, şəhərdə və kənddə yaşayan uşaqların belə lüğət ehtiyatı bir-birindən çox fərqli olur. Böyük şəhərlərdə yaşayan uşaqlar *metro, muzey, teatr, drama, opera* və s. kimi sözlərin mənalərini bildikləri halda, əyalətdə kənddə yaşayan uşaqlar üçün belə sözlərin mənası tam aydın olmur, onlar belə sözlərə yalnız dərslərdə, kitablarda rast gəlirlər. Yaxud, şəhərdə yaşayan uşaqlar üçün *kombayn, traktor, tövlə, naxır, ilxı, bostan, tarla, arx* və s. kimi sözlər aydın deyil. Müəllimlər tədris prosesində bu cəhətləri nəzərə almalı, tədris etdiyi mövzulara uyğun olaraq əyani vasitələrdən istifadə etməli, şəhər məktəblərinin müəllimləri kənd mühitinə aid sözləri, kənd müəllimləri isə şəhər mühitinə aid sözləri elə mənimsətməlidirlər ki, şagirdlərin leksikonu hər iki mühitə aid sözlərlə zənginləşsin.

III. Şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək üçün mənbələrdən biri də dərslərdir. Məlumdur ki, dərslərdə həm nəzəri, həm də praktik məlumatlar – çalışmalar, tapşırıqlar verilir. Nəzəri məlumatların içərisində olan mənası çətin anlaşılan sözləri, terminləri müəllim dərinliyinə qədər başa salalıdır. Dərslərdə leksika, frazeologiya, qrammatika kimi terminlər izah edilir. Lakin müəllimlər hətta *isim, sifət, feil* sözlərinin belə mənasını açıqlamalıdırlar. Şagird dərk etməlidir ki, nitq hissələrinə nə üçün belə adlar verilmişdir.

Dərslərdəki çalışmalar elə tərtib edilməlidir ki, onlar bilavasitə şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirməyə xidmət etsin. Bu baxımdan, çalışmalarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

1. Yeni sözlər düzəltməyə xidmət edən çalışmalar.
2. Verilmiş sözləri cümlədə işlətməyə xidmət edən çalışmalar.
3. Mətnlərdən müəyyən qrammatik formaları seçməyi tələb edən çalışmalar.
4. Omonim, sinonim, antonimlərlə əlaqədar olan çalışmalar.
5. Şifahi çalışmalar. Belə çalışmalarda əsasən, çətin sözlərin düzgün oxunuşu tələb olunur. Məs: *sessiya, motor, simmetrik, dissertasiya, kontrakt, kongress, konfrans* və s.

Bu tipli çalışmalarda şagirdlərin mənasını bilmədiyi sözləri müəllim izah etməlidir. Müəllim sözlərin təkcə düzgün oxunuşu ilə kifayətlənməyərək onların mənasını izah etməklə, şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsinə müvəffəq olur. Lakin müəllim yalnız dərslərdəki çalışmalarla kifayətlənməməli, özü də şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirə biləcək maraqlı çalışmalar tərtib etməlidir.

Dil tədrisi ilə əlaqədar olaraq, müəllim şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək üçün aşağıdakı istiqamətlərdə işlər aparmalı və həmin istiqamətlər üzrə işlərdən başqa özü də bu məsələlərə yaradıcı şəkildə yanaşaraq əlavə məsələləri də əhatə etməlidir:

I. Alınma və digər naməlum sözlərin öyrədilməsi:

1. Sinonimlərin köməyi ilə;
2. Antonimlərin köməyi ilə;
3. Frazeoloji birləşmələrin vasitəsilə;
4. Etimoloji təhlil yolu ilə;
5. Mətn daxilində olan çətin sözləri izah etməklə;

II. Çoxmənalı sözlərdən istifadə edilməsi.

Çoxmənalı sözlər bədii əsərlərdən seçilmiş nümunələr əsasında tədris edilərsə, şagirdlərin lüğət ehtiyatı zənginləşir və onlar mükəmməl nitq mədəniyyətinə yiyələnirlər.

III. Çətin sözlərin mənası izah edilməklə yazılışlarının öyrədilməsi.

IV. Ayrı-ayrı terminlərin izahı

V. Mövzu üzrə lüğətlərin tərtibi.

VI. Kollektiv şəkildə ekskursiyaların təşkili.

VII. Şagirdlərin mütaliəsinin təşkil edilməsi.

VIII. Kitab müzakirələrinin keçirilməsi.

IX. Tədris zamanı əyanilikdən geniş şəkildə istifadə edilməst

X. Leksik, morfoloji və sintaktik yolla sözlərin yaranma yollarını şagirdlərə mütəmadi öyrətməklə.

XI. İfadə və inşa yazılar vasitəsilə.

XII. Dildə yeni yaranan sözləri izlətməklə.

Lüğət üzrə şagirdlərlə aparılan işlərin bir sıra vəzifələri də vardır. Lüğət üzrə işlərin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

1. Şagirdlərin lüğət ehtiyatının dəqiqləşdirilməsi. Şagirdlər bəzi sözlərin məna incəliklərini kifayət qədər mənimsəyə bilmədikləri üçün onları nitqlərində dəqiq işlədə bilmirlər. Məs: *polk, komanda, platforma, kompromis* və s.

2. Şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi. Şagirdlərin lüğət ehtiyatı ailədə, yaşadığı mühitdə, sonra isə ibtidai siniflərdə, məktəbdən kənar, sinifdən xaric məşğələlərdə, gəzintilərdə və s. yerlərdə zənginləşir. Lakin şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi işi planlı və müntəzəm şəkildə V-XI siniflərdə müəllimin rəhbərliyi altında müntəzəm olaraq aparılır.

3. Şagirdlərin lüğət ehtiyatının fəallaşdırılması. Şagirdlər sinifdən-sinfə keçdikcə onların lüğət tərkibi yeni-yeni sözlərlə zənginləşir. Lakin onlar bir çox sözləri bildikləri halda, bəzən öz nitqlərində onlardan istifadə etməkdə çətinlik çəkirlər. Ona görə də müəllimlər daim şagirdlərin lüğətinin fəallaşdırılması yolları üzərində düşünməli, bu əsasda bir sıra işlər həyata keçirməlidirlər. Bizcə, bunun üçün müəllimlər dərstdən kənar bir çox tədbirlər təşkil etməli və həmin tədbirlərdə şagirdlərin iştirakını təmin etməlidirlər. Dərs prosesində şagirdlərin fərdi sorğusuna nisbətən vaxt az olduğundan hər dərsdə iki və ya üç şagird danışdırılır. Odur ki, dərstdən kənar məşğələlərdə, şeir müsabiqələrində, kitab müzakirələrində, sinifdə və ya məktəbdə keçirilən bəzi icaslarda, tədbirlərdə şagirdlərin çıxışlarını təşkil etməli, onların nitqlərini dinləməli, bu işlərdə şagirdlərin fəallığı təmin edilməlidir. Bu məqsədlə şagirdlərə vaxtaşırı ifadə və inşalar, xüsusən sərbəst mövzularda inşalar yazdırmaq da faydalıdır.

Şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi üçün «Məktəblinin orfoqrafiya lüğəti» üzərində iş aparmaq faydalı vasitələrdən biridir. Belə ki, müəllim hər bir dilçilik şöbəsini tədris edərkən lüğət üzrə işlər aparmaqla şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirə bilər. Məsələn: İsim bəhsinin tədrisi zamanı müəllim şagirdlərə tapşırır ki, lüğətdən 10 dənə zaman, 10 dənə məkan, həmçinin təbiət hadisələrinin və s. adını bildrən isimlər seçin və onları cümlə içərisində işlətməklə dəftərinizə yazın. Bu üsulla şagirdlərin lüğət ehtiyatı zənginləşdirə bilər. Şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək üçün müəllimlər aşağıda göstərdiyimiz metodik işlərdən istifadə edə bilərlər:

1. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, orfoqrafiya lüğətlərindən müəyyən sözləri seçməyi şagirdlərə tapşırmaq.

2. Kitablardan müəyyən mətnləri oxuyub, mənası çətin olan sözləri seçməyi, həmin sözlərin mənalarını izah etməyi şagirdlərdən tələb etmək.

3. Tərcümə lüğətlərindən müəyyən sözləri tapıb mənalarını əzbərlətmək.

4. Şifahi nitqdə vurğudan düzgün yerli-yerində istifadə etməyi mənimsətmək. Çünki elə sözlər var ki, vurğudan – düzgün, yerində istifadə edilmədikdə sözlərin mənası anlaşılmaz olur. Məsələn: **orqan** – dövlət orqanı, insanın orqanı; elektrik - **elektrik** cərəyanı – elektrik ixtisası.

5. Şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsində leksik vasitələrin rolu əvəzsizdir. Belə ki, **sinonim, antonim, omonimlər** şagirdlərin söz ehtiyatının artırılmasına, həmçinin nitqin canlı, təsirli olmasına kömək edir. Bizcə, bunları leksikologiyanın tədrisi zamanı əsaslı şəkildə mənimsətməkdən başqa, morfologiya təlimində də hər bir nitq hissəsini keçərkən nitq hissələri üzrə qruplaşdırmaqla öyrətmək çox faydalıdır.

6. Mətnin leksik təliminin aparılması bir sistemə çevrilsə, bu, şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsində, təfəkkürlərinin inkişaf etməsində, nitq mədəniyyətlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Məşhur metodist Y.Kərimov yazır ki, lüğət üzrə işi psixoloji biliklərdən təcrid olunmuş şəkildə aparmaq mümkün deyil. Obyektiv varlıq insanın dilində deyil, şüurunda anlayış və mühakimə şəklində əks olunur... Beynimizdə yaranan hər hansı fikir dilimiz vasitəsilə başqalarına çatdırılır. İdrak fəaliyyəti prosesində nitqimiz də inkişaf edir. Deməli, lüğətin zənginləşdirilməsi fikrin məzmununun zənginləşdirilməsi ilə sıx əlaqədədir. Fikrimizi sözlərin köməyi ilə ifadə edirik. Əgər fikrimiz anlaşılmazdırsa, təbii olaran sözlər də anlaşılmaz olacaqdır. ...Uşağın lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi yolu aydın təsəvvürlərin inkişafından keçir.

Deməli, şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək üçün onların təfəkkürlərini inkişaf etdirmək, təsəvvürlərində müəyyən əşya və hadisələri canlandırmaq, sözlərin mənasını açıqlamaq, sözlərin bütün xüsusiyyətlərini izah etmək lazımdır.

Ədəbiyyat

1. H.Balıyev. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 1996. s.208
2. Y.Ş.Kərimov. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2005, s. 430
3. Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı// Azərbaycan təhsil siyasəti. I hissə, Bakı, «Çaşıoğlu» nəşriyyatı, 2005. s. 368
4. Cəfərov S.H. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi. Bakı, «Elm» nəşr. 1984, s.124
5. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1988
6. Şmelyev D.N. Sovremenniy russkiy əzık. Leksika, M.Prosveşeniye, 1997, 335 str.
7. Koduxov V.İ. Vvedeniye v yazıkoznaniye. M., 1987, 348 str.
8. Blumfeld S. Yazık. M., 386 str.
9. Reformatskiy A.A. Vvedeniye v əzıkoznaniyev. M. 1956
10. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşdirilməsi yolları. Bakı, 1987. s. 10
11. Məmmədəli Nadir. Alınma terminlər (1920-1995-ci illər), Bakı, «Elm», 1997, s.142

12. Vinqradov V.V. Osnovniye tipii leksiçeskix znaçeniy slov. (Voprsı əzıkoznaniya), M., 1953, №5, str.6
13. Qriqoryeva A. Zametki o leksiçeskoy sinonimii. Voprosı kulturi i reçi: Vıpusk II. M., 1959. str.8
14. Cəfərov S.H. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi. Bakı, «Elm», 1984, s.40
15. Bax: Kərimov Y.Ş. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili dərslərində lüğət işinin əsasları. Bakı, «Maarif», 1978, s. 81
16. Yenə orada. Y.Kərimov. Göstərilən əsəri.
17. Y.Kərimov. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2005, s.436-437
18. Abdullayeva A.S. Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti haqqında. Bakı, Azərnəşr 1968, 236 s.
19. Ağayeva F.M. Azərbaycan danışıq dili, Bakı, «Maarif», 1987, 77 s.
20. Bayramova A.Ə. Leksik alınmaların dilin zənginləşməsində rolu. Bakı, 2009, 156 s.
21. Dəmirçizadə Ə. Dilin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu. Bakı, APl-nin nəşriyyatı, 1965, 128 s.
22. Əbdülov M. Kiçik yaşlı məktəblilərdə lüğət ehtiyatının və şifahi nitq vərdişlərinin inkişaf dinamikası. Bakı, 1973, 195 s.
23. Əhmədov B.A. Ana dili dərslərində şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirilməsi yolları. Bakı, «Maarif», 1967, 110 s.
24. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşməsi yolları. Bakı, 1987
25. Kərimov Y.Ş. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili dərslərində lüğət işinin əsaları. Bakı, «Maarif», 1978, 220 s.
26. Mikayılov R.X. Şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi. Bakı, «Maarif», 1968, 128 s.

NƏSİROVA AFƏTXANIM

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, UNEC

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ FEİLİN MƏSDƏR FORMASINDA İŞLƏNƏN MODAL FEİLLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ BƏZİ QEYRİ-ADEKVAT AMİLLƏR HAQQINDA

Açar sözlər: *məsdər, ingilis dili, modal feillər, Azərbaycan dili*

Development characteristics of modal verbs in English and expression of their in Azerbaijani

The article deals the ways of expressing modality in English and Azerbaijani language. Different approaches on this problem are analyzed. The most flexible way of expressing modal meanings and features is intonation. The conclusion is that one of fundamental features is intonation.

Keywords : *infinitive, Modales verbs, English , Azerbaijani.*

İngilis dilində modal feillər perfekt formasında olan infinitivlə birləşmədə işləndikdə müxtəlif zaman çalarları ifadə edir. I.can, may, must modal feilləri perfekt formasında olan infinitivlə birləşdikdə keçmişdə baş vermiş hərəkətin mümkünlüyü haqqında gümanı bildirir, yəni əlaqə və münasibətlərinin qiymətləndirilməsini ifadə edərək modal birləşmələr ikili zaman aidliyini nəzərdən tuturərəkət haqqında onun baş verməsində əvvəlki vaxtı, zamanı ifadə edir. Məsələn:

1. What do you think can have happened? (Ruck PEARL, TH., p. 315) (nə baş verə biləcəyi haqqında sən nə düşüürsən?)..

2. He cann”t have taken it upstairs his morning (Galswarthy. Silver Box, p. 4) (Ola bilmez ki o, mücrünü bu gün səhər yuxarı aparmamış olsun)..

3. he caught her wrist; Wrexchered it awar. ” And where may you have been? He asked (galswarthy. Man of Proper. p. 235) <oğlan qızın biləyindən tutdu;qız dartındı. Bəs sən harda idin?>/deyə, oğlan soruşdu.

4. and she may have the pain of knowing that he does so(dickens.The adventure of Oliver Twins p.377). <<oğlanın həttə belə hərəkət edə biləcəyi düşüncəsindən qız bir ağrı duya bilərdi.>>/

5. It must haven been somesing love (Mark Twain. The Ad-venture of Tom sowwyer p. 275).<<Bu nə isə sevgi olmalı idi..

6. You cann”t have said I am coming(Dickens. The adventure of Tom P. 355)..Sən mənim gəldiyimi deməyə bilərdin.

7. She may never have understood us.(dickens.Adventure of Oliver Tüst p. 248).O heç vaxt bizi başa düşə bilməzdi..

Bizim burda araşdırdığımız müxtəlif modal çalarlar həm leksik mənaların müxtəlifliyi, həm də onların inkarlıq və sual modallığının qarşılıqlı təsiri ilə şərtlənmişdir. Bütün birləşmələr üçün umumi olan çalarlıq modal feilin qrammatik və sematik mənalarının məcmusundan – xəbər şəklinin məzmunu və gümanın ümumiləşdirilmiş mənasının birləşməsindən əmələ gəlir. Bunuşərti olaraq” real, güman” termini ilə adlandırılır.

Zaman münasibətlərinin ifadəsinə gəlincə onlar birləşmənin hər iki komponentinin məlum dərəcədə bölünməsi,parçalanması ilə ifadə edilir. Modal feil,gümanınindikizaman infinitivi isə hərəkətin həmin zamandan əvvəlki zamana aid edildiyini göstərir. Keçmişdə baş vermiş hərəkətin müəyyən anı və ya zaman kəsiyindən əvvəl baş vermiş hərəkəti ifadə etmək üçün perfektdə olan infinitivlə, uyğun olaraq, **could və might** modal feillərin keçmiş zaman formaları işlədilir.

1. The old feilling that she had never understood him, never done him justice bit him while he stared at home.

<<why couldn't you have me a good wife?>> he asked.

<yesit was a crime to marry you >>.(Galswarthy. In Chan-nel. p. 74)

<<Qadın heç vaxt başa düşmədiyi əzəli hissləri ona heç vaxt haqq qazandırmırdı,o, qadına diqqətlə baxanda bu hislər ona toxunurdu>>.

<<Nə üçün siz mənə arvad axdarmırsınız>>

<<səni evləndirmək-cinayət olardı >>

Should və would modal feillərin perfektdə olan infiritivlə birləşmə si zamanı analitik formalarını (Future Perfekt in the Past) əmələ gətirir.

Must modal feilinin zamanla uzlaşma forması yoxdur, lakin analogi şəraitdə o da müəyyən zaman kəsiyi, yaxud keçmişdəki zaman indiki perfekt infinitivi ilə ifadə edilən əvəllər baş vermiş hərəkətlə uzlaşır, məsələn:

1. There must have been rooms like this, he thought, woman likemarry, in those towns and village of Poland, where without warning, bombs nd come carshing through the roofs. (Greenwood Mr. Bunting, p. 22). O fikirləşirdi ki, onun xəbərdarlıq etmədən gurultu ilə bombardman etdiyi polşanın həmin şəhər və kəndlərində buna bənzər otaqlar, Meriyə bənzər qadınlar vardı!

2. It must have been caried to the market-town which was not more than four miles off (Dickens. The adventure of Oliver Twist, p. 326) “Bu, buradan 4 mildən uzaq olmayan bazar- şəhətdən aparılmalı idi”.

3. You most have belived a word he said (Oskar winde, SeLECTIONS, p. 101). ”Onun dediyi sözlərə sən inanmamalı idin”,

4. Nany,my dear, Imust have him found (Dickens, The adventure of Oliver Twist, p. 141).

We must have knew where he has (Mark Twain – The adventure of Tom Sawyer, p. 103) ”Biz bilməliyik ki, o, haralarda olmuşdur”.

Artıq qyd etdiyi kimi, modal birləşmələrə xas olan ümumiləşdirilmiş güman mənası artıq öz-özlüyündə zaman əlaqəsini də nəzərdə tutur.. Could və might modal feillərin də keçmiş zamana aidlik feil formasında, yəni morfoloji vasitələrlə ifadə edilir. Must modal feilində isə xüsusi keçmiş zaman forması müəyyən situasiyaya, yaxud keçmişdəki müəyyən məqama zaman aidliyi qoyulmuş konkretləşdirici, əlaqələndirici mətn vasitəsiylə, yəni semantic-sintaktik vasitələrin qarşılıqlı təsiri ilə həyata keçirilir.Hər iki halda modal feil perfektdə oları infinitivdə ifadə olunmuş əvvəl icra olunan hərəkəti onun öz mənası ilə əlaqədar olduğu kimi keçmiş zamanın bu və ya digər zaman kəsiyi və ya zaman anı ilə əlaqələnilir. Hərəkətin icra zmanı ni bildirməyən və əslində yalnız zaman münasibətlərini dəqiqləşdirmək mənasında birləşdirici halqa rolunu oynayan modal feil hərəkətə modallıq çalan verir, onun gerçəkliyə münasibətini müəyyənləşdirir.Bütün birləşmənin modallıq - zaman mənası,beləliklə, onu təşkil edən komponentlərin məzmununun toplusunda əmələ gəlir.

Could və might modal feillərin əmələ gətirdiyi birləşmələri nəzərdən keçirtdikdə bu formaların qrammatik şəkil mənasının fərqləndirilməsindədəki çətinlii bird aha qeyd etmək lazımdır.Lakin keçmişə aid mətndə sadə infinitivli birləşmələrdə feilin şəklinin mənasını dəqiqliyi ilə müəyyənləşdirmək çətin olduğu halda perfekt infinitivli birləşmələrdə indikativ modallığı aşkar çıxartmaq çətinlik torədir.

Ought,should,could,might modal feillərinin lazım şəkildə işlənən formasında perfekt olan infinitivlə əmələ gətirdiyi birləşmələrin də özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır.

Burada, hərşeydən,onu qeyd etmək lazımdır ki, belə birləşmələrdə irrealıq modal mənalarının ifadəsi öz müxtəlif çalarlarında üstünlük təşkil edir. Zaman münasibətləri real (və ya ral kimi təsəvvür edilən)

zaman əlaqələrini bilavasitə inkar etdirmək məqsədinə xidmət etmir. Həttə hərəkətin perfekt infinitivlə göstərilən (ifadə edilən) hərəkət real olduqda belə, birləşmənin məna vəzifəsi hərəkətin reallığı təsbit etmək deyil, onun özünəməxsus inkarından ibarətdir. Nümunə üçün perfektdə olan infinitivlə ifadə edilmiş real hərəkəti (a) və qeyri-real, həqiqi olmayan (b) hərəkəti müqaisə edək:

1. Stealing! You shouldn't have said. Eliza (Shaw. Pygmalion, p. 120) Oğurluq! Eliza, sən bu haqda heç bir şey deməmişdin.

2. I suppose she is right, I ought not have tried to speak to her (Galsworthy. Island Pharavn,p.98). Güman edirəm ki, o, haqlıdır, mən onunla danışmağa çalışmamalı idim.

3.It seemed incredible that his father could this have van-ished without,as it were announcing his intention, without last to his son, and due farewells(Galsworthy. In Chanell, 64. 44). sanki, ağlabatan deyildiyi, onun atası öz niyyətləri haqqında oğluna sozlərini deməmiş, bu şəkildə yoxa çıxma bilərdi.

4. Əshould have explained that that I was busy with my affeairs (Mark Twain, A connecti cut Yankee in king Arthurs court, p. 64) İzah etməli idim ki, mən işlərimlə məşğul olmuşam.

5. You should to have replied no such thing (C.Bornte. Jane Eyre, p. 51). Sən belə şeylərə cavab verməməli idin.

B. 1. Surely Kolly might have told him all this before(Mid, p. 130) şübhəsiz, Holi bunları ona əvvəl danışmalı idi.

2. I should have her awüay, only Ithought perhaps you wanted her to talk into your machines(Sahw, Pygmalion,p.34) . Mən onu burden göndərməli idim,ancaq mən fikirləşdim ki, sən onunla maşında danışmaq istəyərsən.

3.I ought to have told Svames, he thought,"that I think him comic" (Galsworthy. In Channel, p. 167) .Mən samsa demeliydim", - o fikirləşdi,"mən onu gülməli hesab edirəm".

4. You should have sent her to school (C.Bronte. Gane Eyre, p. 66) "Sən onu məktəbə göndərməli idin".

5. This extraneous circumstance ought to have influenced their proceeding (Dickens. "The anventure of Oliver Twist, p. 47). 2 Bu yad münasibət onların hərəkətlərinə təsir etməli idi".

Belə qarşılaşdırmaaydın şəkildə gösdərir ki, bu və ya digər halda əşyaların real vəziyyəti danışan tərəfindən, onun fikrincə, əslində hadisənin baş verməli olduğu situasiya ilə ziddiyyəti təşkil edən bir hərəkət kimi qiymətləndirir. Başqa sözlə desək, danışanın fikricə iş, hərəkət, hadisə bu cür yox, onun düşündüyü kimi olmalı idi.

Beləliklə, zaman əlaqəli şüurda real olanın arzu edilənə modal ziddiyyətli (qarşılaşdırılmış) inkarı kimi çlxlş edir. Onlar şərtləmiş səciyyə daşıya bilər və hərəkətin modal dəyərləndirilməsi ifadəsinin əsas məqsədinə tabe olur.Modal mənaların qamması olduqca, müxtəlif olur, cümlədə inkarlığı sual sözlərinin mövcud olmasında, düyümlə ki, intonasiya-melodik strukturu və bir sıra bəzi şərtlərin mövcudluğundan asılı olaraq, gerçəkliyin ziddiyyətin ifadəsindən gümana, şübhə (exsspressiv emosianallıq, heyrat. təəccüb və s. məqsadları ilə.) ifadəsinədək çalarda dəyişə bilər. Nəzərdən keçirilən birləşmələrin ümumi model çalarlıqların şərti ehtimal etmə kimi müəyyənləşdirmək olar.

Ought,should və might modal feilləri nin perfektə olan infinitivlə birləşmələrinin zaman əlaqələrini göstərilər modal çalarlarını nəzərə alaraq onları belə fərqləndirmək olar. a) indiki zamandan əvvəl baş verən hərəkəti bildirmək, b) keçmiş zamandan əvvəl baş verən hərəkəti bildirmək, c) şərti keçmiş zamanı bildirmək.

a) İndiki zaman münasibətə keçmiş zaman anlayışından əvvəl baş verən hərəkət anlayışını hududlandırmaq çətinidir, onlar asanca bir araya sığa bilər . bəzi hallarda keçmiş zaman mövcud olan şərait, sanki, belə hududlandırmaya kömək edir.

1. But I think you might have tould us this half an hourage (Show. Pygmalion, p. 183) . "Lakin elə düşünürəm ki sən bu haqda bizə yarım saatdan sonra danışa bilərsən".

2. I might have been free in a night (Dickens. The adventure of Oliver Twist, p. 329)."Gecə mən sərbəst ola bilərdim".

3. I ought to have left here " , said Narry (Oscar Wilde. Se-lections, p. 164)" Nary dedi: "mən buranı tərək etməli idim"

Lakin real olmayan hərəkətə aidlik. ərti olduğu üçün zaman əlaqələrini konkretləşdirən şərait də daha çox irreal hərəkət və emosianallıq ifadəlilik çalarını göstərir və bununla da zamana dəqiqləşdirir.

NİYAZOVA İLAHƏ
Bakı Dövlət Universiteti

QƏDİM TÜRK YAZILI ABİDƏLƏRİNİN DİLİNDƏ SİNTAKTİK XÜSUSİYYƏTLƏR

Açar sözlər: *Qədim türk yazı abidələrində sintaksis, ifadələr, cümlə problemi, dilin inkişafına xalqların təsiri, söz birləşmələri*

Syntactic features in the language of ancient Turkic monuments

A principal means of reconstructing the prehistory of man is based on the findings of archeological research. During the nineteenth century, scholars developed a method for reconstructing the early history. Ancient turkish written monuments show us history of syntax, word combinations, sentences. Later researches demonstrated, however, that the method of historical reconstruction . Even when applied to ancient languages preserved in writing word combinations

Keywords: *syntax of ancient Turkish written monuments, phrases, sentences in the ancient time, the influence of tribe to the development of language, word combination*

Qədim türk xalqlarının, o cümlədən, göytürk xalqının dili zəngin qrammatik quruluşa malikdir. Sintaksisin əhatə dairəsi genişləndikcə, onun inkişafının ayrı – ayrı dövrlərdəki səviyyəsi tədqiqatçıları daha çox maraqlandırır. Son dövrə qədər (2000 –ci illərə qədər) yazılan əsərlərdə qədim türk dilinin sintaksisi öyrənilərkən, bir çox məsələlərdən bəhs olunmamış, bir sıra məsələlər yanlış şərh edilmiş, bununla yanaşı, əsərlərin əksəriyyəti kiçik həcmli olub, hətta bunu güzəştə getsək belə , dil faktlarına fərqli yanaşma, onları yanlış mövqedən izah etmə qədim dövr sintaksisini haqqında tamamilə düzgün olmayan təsəvvür yaratmışdır. Dünya dilçiliyində gedən bu ənənə Azərbaycan dilçiliyinə də öz təsirini göstərib. Qədim türk yazı abidələrinin dilinin sintaksisinin öyrənilməsində Əlisa Şükürlünün “Qədim türk yazılı abidələrinin dili” (1993) əsəri özünəməxsus yer tutur. Qədim türk yazı abidələri dilininin ilkin tədqiqatlarından biri kimi əsərin elmi əhəmiyyəti böyükdür. Lakin əsəri oxuduqca, bəzi nöqsanlar özünü göstərir. Belə ki, müəllif özü bunu əvvəcdən sezərək, ola biləcək qüsurların əski mətnlərin transkripsiyalarının nöqtələnməsində səhvlərə yol verilməsi ilə əlaqələndirir: “Göytürk və qədim uyğur, eləcə də mani, brahma – hind əlifbalı ilə tərtib olunan və ya köçürülən qədim türk yazılı abidələrində durğu işarələrindən, demək olar ki, istifadə olunmadığına görə əski mətnlərin transkripsiyalarının nöqtələnməsində ciddi səhvlərə yol verilmişdir. Həmin transkripsiyalarda tabesiz və ya tabeli mürəkkəb cümlələrin haradan başlayıb, harada qurtardığını müəyyənləşdirməkdə bəzi çətinliklər ortaya çıxır. Bu isə min illik tarixi olan həmin yazılı sənədlərin yenidən oxunub dəqiqləşdirilməsini, cümlələrin əvvəlini və sonunu tapıb transkripsiyalarda durğu işarələrinin öz yerinə qoyulmasını tələb edir. Bu işi yerinə yetirmədən qədim türk yazılı abidələrinin nəinki cümlənlərini, eləcə də söz birləşmələrini səhsiz öyrənmək mümkün deyildir” (səh. 151). Müəllif sintaktik əlaqələr, onun növləri, söz birləşmələri, onun növləri, cümlə üzvləri, tərkiblər, cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri haqqında izahlar verərək, abidələrin dilindən seçdiyi nümunələr əsasında həmin bəhslərin işlənmə xüsusiyyətlərini əsaslandırır. Lakin əsərdə nümunələr azlıq təşkil edir, müasir Azərbaycan dilininin sintaksisinə aid yazılmış əksər əsərlərdəki məlumatlar “Qədim türk yazılı abidələrinin dili ” əsərinin nəzəri hissəsini təşkil edir. Qeyd etsək ki, həmin əsərin təxminən 60 səhifəsi (152 -211) sintaksisə həsr olunub, bu qədər səhifədə tam, bitkin təsəvvür yaratmağın çətinliyinin də şahidi olarıq . Əsərdə mürəkkəb cümlə bölməsi tam işlənməmiş, tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlənin növlərindən cəmi bir neçəsi haqqında məlumat vermişdir: “Göytürk yazılarında rast gəlinən tabesiz mürəkkəb cümlələri ənənəvi qrammatik bölgülərinə uyğun olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1) aydınlaşdırma; 2) zaman; 3) ardıcılıq; 4) səbəb. Müəllif xüsusi növ kimi ayırmasa da, abidələrin dilində qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələrin işləndiyini, lakin bu cür cümlələrdə sadə cümlə tabesiz mürəkkəb cümlə ilə mənaca çox vəhdətdə işləndiyindən onları təcrid etməyin mümkünsüzlüyünü vurğulayır: “Türkas kağanta körüg kalti, sabı antağ: öndan kağanğaru sü yorılım, - timis (Ton. 29) –Türkəç xanlığından kəşfiyyətçi gəldi, sözü belə idi: şərqdən xanın üzərinə qoşun çəkəcək, - demiş ”. (səh. 202).

Tabeli mürəkkəb cümlələrdən danışan müəllif abidələrdə onun cəmi 5 növünün işləndiyini qeyd edir ki, bunlardan biri tamamlıq budaq cümləsi, digərləri isə zərfliyin növləri olan zaman, şərt, səbəb və məqsəd budaq cümlələridir. Budaq cümlələrə aid nümunələr cəmi bir neçə cümlə ilə vurğulanır. Digər budaq cümlələrin işlənilmədiyinə dair əsərdə məlumat yoxdur . Bütün bu çatışmazlıqlara baxmayaraq, Ə.Şükürlünün “Qədim türk yazılı abidələrinin dili” əsəri qədim türk xalqlarının sintaksisi haqqında yığcam

təsəvvür yarada bilir. Əsər dilçiliyimizdə ilk tədqiqatlardan biri kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan rolu danılmazdır. Qədim türk yazılı abidələri dilinin öyrənilməsində, heç şübhəsiz, Əbülfəz Rəcəblinin rolu böyükdür. Ə.Rəcəbli qədim türk dilinin fonetikasi, semantikasi, morfolojiyası, sintaksisi sahəsində 20- yə yaxın əsərin müəllifidir. Onlardan sintaksisə aid olanlardan bəzilərini nəzərdən keçirək. “Göytürk dilinin sintaksisi” (IV cild) əsərini Azərbaycan dilçiliyində göytürk dilinin sintaksisinin tədqiqi sahəsində ən uğurlu əsər hesab etmək olar. Doğrusu, qədim türk dilinin sintaksisinə həsr olunmuş əvvəlki əsəri (Əlisa Şükürlü “Qədim türk yazılı abidələrinin dili”) nəzərdən keçirəndə insanda onun necə zəif sintaktik quruluşa malik olması fikri yaranır. Lakin müəllifin adı çəkilən əsəri bu düşüncənin tamamilə yanlış olduğunu sübut etdi. Belə ki, 630 səhifəlik tədqiqat işində sintaktik əlaqələr, söz birləşmələri, cümlə və onun növləri geniş şəkildə şərh olunur, eyni zamanda, digər tədqiqatlarda rast gəlinməyən mətn sintaksisi, mətnin dilçilik baxımından tədqiqi, sintaktik bütövün sərhədi, kompozisiyası, əlaqə üsul və vasitələri, cümlənin aktual üzvlənməsi, durğu işarələri xüsusi nümunələrlə izah olunur. Təyini söz birləşmələrinin izahı zamanı müəllif abidələrdə işlənən “Təktərəfli təyini söz birləşmələri”nin də adını çəkir: “Bu təyini söz birləşmələri təktərəfli, təktərtibli, yarımçıq, birinci tərəfi ixtisara düşən təyini yaxud ismi söz birləşməsi də adlandırılırlar. Bu elə təyini söz birləşməsidir ki, onun birinci tərəfi söz birləşməsində iştirak etmir yaxud ümumiyyətlə olmur. Söz birləşməsi təkcə ikinci tərəfdən ibarət olur ... Barkın, bədizin, bitig taşın biçin yılka yitinch ay yiti otuzka kop alkadımız (KT. M.) – Sərdabəsini, naxışını, yazılı daşını meymun ili yeddinci ayın iyirmi yeddisində bütünlüklə tamamladıq” (səh. 115-116). İlk baxışda söz birləşməsi görünür, onu yalnız mənsubiyyət şəkilçisinə əsasən tapmaq olur. Müəllif özü bu məsələnin izahında qeyd edir: “Əlbəttə, təktərəfli təyini söz birləşməsinin özü ziddiyyətlidir, söz birləşməsi terminini danır, çünki söz birləşməsi dedikdə heç olmasa leksik mənası olan iki sözün tabelilik əsasında birləşməsi nəzərdə tutulur. Təktərəfli təyini söz birləşmələri isə təkcə bir sözdən ibarət olur. Lakin bu tip təyini söz birləşmələrini söz də adlandırmaq olmaz, çünki bunlar mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir, həmin şəkilçi vasitəsilə hansısa sözə bağlıdır” (səh. 114). Ümumiyyətlə, əsərdə digər qrammatika kitablarında geniş tədqiqata cəlb olunmayan çoxsaylı məsələlər işıqlandırılmışdır. Qədim Göytürk dili o qədər zəngin sintaktik quruluşa malik olub ki, nəinki günümüzdəki bütün sintaktik kateqoriyaları özündə əks etdirmiş, hətta hazırda işlənməyən tabeli mürəkkəb cümlə növləri də mövcud olmuşdur. Bunlardan biri də “Xüsusi konstruksiyalı tabeli mürəkkəb cümlələr” bəhsidir. Mövzunu ilk dəfə geniş şəkildə izah edən müəllif göstərir: “Göytürk dilində elə konstruksiyalı tabeli mürəkkəb cümlələrin işlənməsinə təsadüf edilir ki, bu tipli tabeli mürəkkəb cümlələr müasir türk dillərində ya heç işlənmir, ya da nadir hallarda, həm də şifahi nitqdə işlənir. Göytürk dilində belə cümlələrin işlənməsinə bir – iki dəfə rast gəlinə idi, bunların işlənməsini təsadüf bir hal hesab etmək olardı. Lakin belə tabeli mürəkkəb cümlələrə göytürk Orxon – Yenisey abidələrinin mətnlərində tez – tez rast gəlmək olur Taşra yoriyur tiyin kü esidip balıkdaki tağıkmıs, tağdaki inmis, tirilip yetmis ər bolmıs – Sərhəddən kənarında yürüyür deyə xəbər (küy) eşidib şəhərdəki adamlar dağa qalxmıs, dağdaki adamlar enmiş, toplanıb yetmiş döyüşçü olmuş” (səh. 517 -518). Uzun müddət türkoloji ədəbiyyatda, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində mətn dilçiliyi məsələləri tədqiqatdan kənar qalmışdır. Türkoloji ədəbiyyatda, dolayısı ilə olsa da mürəkkəb sintaktik bütöv haqqında ilk fikir Mirzə Kazımbəy tərəfindən söylənilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində isə qədim türk dili abidələrinin sintaksisi öyrənilərkən mətn sintaksisinin ilk geniş izahını, məhz Ə.Rəcəbli vermişdir. Adı çəkilən əsərdə müəllif mətn sintaksisinin izahı üçün 100 səhifəyə yaxın xüsusi fəsil ayırmışdır. Tədqiqatçı onun keçdiyi inkişaf yolu haqqında təsəvvür yaratdıqdan sonra, sintaktik bütövlərin şərhini vermişdir. Maraqlı məsələlərdən bəzilərinə nəzər salaq. Belə ki, müəllif sintaktik bütövün, demək olar ki, bütün ekvivalentlərini ümumiləşdirir: “Dilçilikdə çox zaman mürəkkəb sintaktik bütöv və diskurs terminləri sinonim kimi işlədilir, eyni bir dil – nitq hadisəsi, sintaktik vahid tədqiqatçılar tərəfindən gah sintaktik bütöv, gah da diskurs adlandırılır. ... Mətn dilçiliyində sintaktik bütöv termini əvəzinə bəzən period (*yunanca: dairə*) termini də işlədilir. Tədqiqatçıların əksəriyyəti bu termini sinonim kimi qəbul edir və birini digərinin mövqeyində işlədir ... Sintaktik bütöv və frazafövqü vahid. Dilçilik ədəbiyyatında bu iki termin də sinonim hesab olunur. Lakin görünür ki, bu iki dilçilik termini müxtəlif dil-nitq hadisəsini, müxtəlif sintaktik vahidi göstərmək üçün işlədilir. Dilçilik ədəbiyyatında frazafövqü birləşmə mətn sintaksisinin vahidlərindən biri hesab edilir. Frazafövqü vahid mənaca əlaqələnmiş cümlələr qrupundan təşkil olunmuş sintaktik vahiddir...” və s. (557 - 558). Professor Əbülfəz Rəcəbli mövcud əsəri ilə dilçilikdə geniş yayılmış qədim türk xalqlarının zəif sintaktik quruluşa malik olması fikrinin üstündən xətt çəkdi. Əsər hələ də əksər oxucuların stolüstü kitabıdır.

Qədim türk yazılı abidələrinin sintaktik quruluşunun öyrənilməsində müəllifin ikinci əsəri 2006-cı ildə nəşr olundu. Əsər “Qədim türk yazısı abidələrinin dili” (II cild) adlanır. Əsəri “Göytürk dilinin sintaksisi”ndən fərqləndirən əlamət burada abidələrdən seçilmiş mətnlərin verilməsidir. Əvvəl mətn abidədə olduğu kimi göstərilmiş, sonra isə cümlələrin izahı göstərilmişdir. Əsərin müsbət xüsusiyyətlərindən biri kimi sonda “Lügət” başlığının verilməsini qeyd etmək olar. Bu da sözlərin abidələrdə hansı dəyişiklə işləndiyini əyani

olaraq göstərir. Qədim türk yazılı abidələrinin sintaktik quruluşunun tədqiqindən danışarkən Qızılgül Abdullayevanın “Kül tiqin abidəsi” əsərini də qeyd etmək olar. Əsərdə sintaksisin öyrənilməsi üçün təxminən 50 səhifə (səh 158 – 207) ayrılmışdır. Sintaktik əlaqələr, söz birləşmələri, cümlə bəhsləri haqqında yığcam məlumat verilmiş, mövzular izah edilərkən, abidənin dilindən xeyli nümunələr gətirilmişdir. Əsər Kül tiqin abidəsinin sintaktik quruluşu haqqında təxmini təsəvvür yaradır, lakin tədqiqat işində bəzi qüsurlar da özünü göstərir. Belə ki, məndən gətirilən nümunələrin izahı əsərdə qəd olunmur, nə də sonda lüğət verilib ki, oxucu ən azından sözlərin lüğətdəki mənasından istifadə edərək özündə az – çox təsəvvür formalaşdırın. Yalnız mürəkkəb cümlə bəhsində budaq cümlələrə nümunələr verildikən onun dilimizdə işlənən hazırkı qarşılığı qeyd olunur. Bu müsbət haldır. Nəzərə alınmalıdır ki, ali məktəbdə təhsil alan bütün tələbərə qədim türk yazısı abidələrinin dili fənni tədris olunmur, lüğət və ya izahlar verilməyən tədqiqatlar oxucu üçün bir qədər çətinlik yaradır. Əsərdə budaq cümlələr haqqında məlumatlar da bir qədər bəsitdir, belə ki, budaq cümlələrin növlərindən cəmi bir neçəsinin adı çəkilir, nümunələr verilir, digərlərinin isə (mübtəda, təyin, zaman b.c, tərz hərəkat b.c, yer b.c; və s.) işlənilib - işlənməməsi haqqında məlumat yoxdur.

Mətn sintaksisi bölməsi haqqında isə, ümumiyyətlə, fikir bildirilmir. Bütün bunlara baxmayaraq, əsəri qədim türk yazı abidələrinin dilinin öyrənilməsi istiqamətində atılmış addım hesab etmək olar.

Qədim türk yazılı abidələrinin sintaktik quruluşunun tədqiqi istiqamətində atılan addımlardan biri də Nizami Xudiyevin “Qədim türk yazılı abidələrinin dili” əsəridir. Əsərdə sintaksisin öyrənilməsi üçün 44 səhifə (142 -186) ayrılmışdır. Qeyd olunan əsərdə (sintaksis bəhsində), Ə.Şükürlünün “Qədim türk yazılı abidələrinin dili” əsərindəki məlumatlara oxşar müddəalar öz əksini tapmışdır. Söz birləşmələri və cümlə haqqında məlumat bölməsində əvvəl adları qeyd olunan müəlliflərin əsərlərindəki məlumatdan fərqli elə bir şey yoxdur.

Beləliklə, XX əsrdəki tədqiqat əsərlərinin nəzərdən keçirilməsi göstərir ki, qədim türk yazı abidələrinin sintaktik quruluşu özünəməxsus inkişaf yolu keçmiş, sintaktik quruluşumuzun bütün incəliklərini, hətta bugün işlənməyən xüsusi formalı birləşmə və cümlələri əks etdirmişdir. O dövrdə xalqın mədəni səviyyəsinin dərəcəsi haqqında təsəvvür yaradan qədim türk abidələri tarixi təkamülü izləməyə imkan verən mükəmməl sənət nümunəsidir.

Ədəbiyyat

- 1 . Əlisa Şükürlü “ Qədim türk yazılı abidələrinin dili ”
- 2 . Əbülfəz Rəcəbli “ Göytürk dilinin sintaksisi ”
- 3 . Əbülfəz Rəcəbli “ Qədim türk yazısı abidələrinin dili ”II cild
- 4 . Qızılgül Abdullayeva “ Kül tiqin abidəsi ”
- 5 . Nizami Xudiyev “ Qədim türk yazılı abidələrinin dili ”

ORUCOVA SAMİRƏ

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti

İKİNCİ TƏRƏFİN İFADƏ VASİTƏSİNƏ GÖRƏ FEİLİ BİRLƏŞMƏLƏRİN TƏDRİSİ

Açar sözlər: *feili birləşmə, tədris, ifadə vasitəsi, Azərbaycan dili, söz birləşməsi*

Treatment of two associations for the two terms

In the secondary school textbooks, the second-major side of the feudal conjugations was given more attention and teaching. In general, because word combinations are formed on the basis of the mainstream, there is always more room for the explanation of the key stakeholders and the definition of means of expression in the teaching process. Elements of elementary textbooks are classified in the higher school textbooks according to the means of the second side.

Keywords: *feather merger, teaching, expression tool, Azerbaijani language, word combinations*

Orta məktəb dərslərlərində feili birləşmələrin ikinci-əsas tərəfinin izahına və tədrisinə birinci tərəfdən daha çox yer verilmişdir. Ümumiyyətlə, söz birləşmələri əsas tərəfin bazası üzərində formalaşdığı üçün, tədris prosesində hər zaman əsas tərəflərin izahına, ifadə vasitələrinin müəyyənləşdirilməsinə daha çox yer ayrılır. Orta məktəb dərslərlərində feili birləşmələr ikinci tərəfin ifadə vasitələrinə görə ali məktəb dərslərlərindəki kimi təsnif edilir. Çünki bu zaman Azərbaycan dilinin ümumi qrammatik qaydaları əsas

götürülür. Belə ki, müxtəlif illərdə nəşr olunmuş Azərbaycan dili dərslərində feili birləşmənin tərfi demək olar ki, eyni formada verilmişdir: “Əsas tərəfi feillərdən ibarət olan birləşmələrə feili birləşmələr deyilir” (11, 23). Bu barədə fəslin əvvəlki bölməsində də danışılmışdır. Lakin bu tərifdə üslubi cəhətdən səhvə yol verilmişdir. Çünki, feili birləşmələrin əsas tərəfi tam olaraq bütün növ feillərlə deyil, yalnız feilin təsriflənməyən formaları ilə ifadə olunur. 2010-cu ildə nəşr edilmiş Azərbaycan dili dərslərində yuxarıda verilmiş tərifdən istifadə edilmişdir. Lakin, bundan fərqli olaraq, qrammatikadan hazırlıq məqsədilə nəzərdə tutulmuş müxtəlif dərəcələrinə düzgün tərifə rast gəlmək olur: “Əsas (ikinci) tərəfi feilin təsriflənməyən formaları (məsdər, feili sifət və feili bağlama) ilə ifadə olunan söz birləşmələrinə feili birləşmələr deyilir” (6, 103). Burada, feili birləşmələrin ikinci tərəfinin hərəkət bildirdiyi, birinci tərəfin isə, onu müxtəlif cəhətdən izah etdiyi barədə məsələyə də toxunulur və geniş şəkildə izah edilir. 8-ci sinif Azərbaycan dili dərslərində deyilir: “Feili birləşmə dedikdə əsas tərəfi feili sifət, feili bağlama və məsdərdən ibarət olan birləşmələr nəzərdə tutulur” (11, 23). Göründüyü kimi, burada artıq feili birləşmələrin əsas tərəfinin feilin təsriflənməyən formaları ilə ifadə olunması ilə bağlı məlumat öz əksini tapır. Belə ki, bu ifadə vasitələri konkret olaraq ümumi ad altında verilməyə də, onların hər birinin – feili sifət, feili bağlama və məsdərin adı çəkilir və feili birləşmələrin, müstəqil sözlərin feilin bu formalarına tabe olması yolu ilə yarandığı barədə məlumat verilir. Lakin, orta məktəb dərslərində feili birləşmələr söz birləşməsi olmaq kontekstindən daha çox, cümlə daxilində tərkib əmələ gətirmək xüsusiyyətinə görə təsnif edilir və növlərə də bu şəkildə ayrılır. “Feili birləşmələr cümlədə tərkib əmələ gətirir. Tərkiblər əsas tərəflərinin adları ilə adlanır və üç növə ayrılır: məsdər tərkibləri, feili sifət tərkibləri və feili bağlama tərkibləri” (11, 23). Dərslərdən gətirdiyimiz sitatdan da bəlli olduğu kimi, orta məktəbdə feili birləşmələr daha çox cümlə daxilində oynadığı rol etibarilə tədris edilir. Sonra da feili birləşmələrin tərkib adı altında izahı verilir və hər bir tərkib növünə ayrıca yer ayrılır. Yəni, feili birləşmə anlayışı cümlə daxilində hər hansı bir üzv olmaq mövqeyindən dəyərləndirilir, lakin eyni zamanda bu birləşmələrin tərəflərinin izahına, xüsusilə də əsas tərəfin ifadə vasitələrinin tədrisinə xüsusi diqqət yetirilir. Burada belə bir fikirdən istifadə olunur: “Tərkiblərdə sözlərin miqdarı, adətən, çox olur. Birləşmə üçün iki, tərkib üçün çox söz səciyyəvi hesab olunsa da, “tərkib” və “birləşmə” əslində sinonim terminlərdir” (11, 23). Belə ki, bu fikrə əsasən feili birləşmə anlayışı tərkib anlayışı ilə eyniləşdirilmir, yalnız “sinonim terminlər” hesab olunur. Çünki, dərslərə görə, feili birləşmələrin tərkib əmələ gətirə bilmələri üçün yalnız bu birləşmənin yaranmasında təməl rolunu oynayan iki sözün - əsas və asılı tərəflərin deyil, digər sözlərin də işlədilməsi vacib amillərdəndir. Lakin buna baxmayaraq feili birləşmə anlayışı ilə tərkib anlayışı arasında ciddi fərq yoxdur. Bu anlayışlar bir-birinə çox yaxın mənaları ifadə edir. Bu fikrin verilməsindən sonra, artıq dərslərdə deyilən üç tərkib növünün izahına keçilir və hər bir tərkib növü ayrı-ayrılıqda təhlil edilir.

İlk olaraq məsdər tərkiblərinin təhlilinə yer verilir. “Məsdər tərkibinin əsas tərəfi məsdərdən ibarət olur” (11, 23). Burada konkret nümunələr əsasında məsdər tərkibinin cümlədə rolu və əsas ifadə formasına aydınlıq gətirilir. Məsdər tərkibinin cümlədə mübtədə və tamamlıq vəzifəsində işləndiyi qeyd edilir. Bu fikir də nümunələr əsasında izah edilir: Çox irəli getmək təhlükəli idi (İ.Ş); İnsanı sevməyə ixtiyarım var (C.N) – cümlələrində *çox irəli getmək* mübtədə, *insanı sevməyə* birləşməsi tamamlıqdır. Əvvəldə də qeyd edildiyi kimi, orta məktəb dərslərində feili birləşmələrin birinci tərəfinin ifadə vasitələrinin izahına elə də çox yer verilməsinə baxmayaraq, tərkiblərin təhlili zamanı tərkibə daxil olan sözlərin əhəmiyyəti hər zaman öz mövqeyini və aktuallığını qorumuş olur. Məsələn: dərslərdən verilmiş yuxarıdakı nümunələrdə tərkibi formalaşdıran əsas tərəf məsdər olsa da, bu tərkibin yerini bildirən tərəf birinci tərəfdir (çox irəli), eyni zamanda ikinci cümlədə asılı tərəf məsdər tərkibin obyektini bildirir (insanı). Bu baxımdan yanaşdıqda feili birləşmələrin orta məktəbdə tədrisi zamanı bu birləşmələrin cümlə daxilindəki mövqeyinə əsasən araşdırılması, tərkibə daxil olan bütün sözlərin ətraflı şəkildə təhlil edilməsi zərurətini ortaya qoyur.

Azərbaycan dili fənnindən feil bəhsinin tərkibində öyrənilir. Tədris prosesi zamanı öyrənən tərəf morfolojiya və nitq hissələri barədə ümumi məlumat aldıqdan sonra ayrı-ayrı nitq hissələrinin spesifik xüsusiyyətləri ilə tanış olur. Belə ki, bildiyimiz kimi, həm ali həm də orta məktəblərdə feil barədə biliklər ümumi morfoloji nitq hissələri sıralanmasına uyğun olaraq 5-ci sırada tədris edilir. Feildən əvvəl öyrənən tərəf isim, sifət, say və əvəzliliklə tanış olur. Feil bəhsi nitq hissələri içində ən geniş olan nitq hissəsidir. Feilin qrammatik kateqoriyaları, xüsusi formaları, istisna halları və çox olduğu üçün bu məsələlərin hər birinə tədris işində xüsusi yer ayırmaq vacibdir. Qeyd edildiyi kimi, orta məktəbdə feil bəhsinin xüsusiyyətləri 7-ci sinifdə tədris edilir. Burada, şagirdlər artıq feilin zaman, şəxs və digər kateqoriyaları, həmçinin qrammatik mənə növləri ilə tanış olurlar. Həmçinin, feilin təsriflənən (feilin sadə şəkilləri) və təsriflənməyən formaları barədə məlumat alırlar. Xüsusilə də feilin təsriflənməyən formalarının öyrənilməsinə diqqət ayrılır. Belə ki, öyrənən tərəf artıq isim və sifət barədə ətraflı məlumata malik olduğu üçün, feilin təsriflənməyən formalarının mənimsənilməsi onların bu mövzunu öyrənməsini və praktik olaraq tətbiq edə bilməsi işini asanlaşdırır. Feilin təsriflənən-şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişə bilən formaları ilə təsriflənməyən formaları

arasında müqayisənin aparılması da mövzunun öyrənilməsində böyük səmərə verir. İlk olaraq məsdər barədə məlumatlar verilir. Burada məsdər düzəldən şəkilçilər (-maq, -mək), məsdərin ifadə etdiyi məna və forma xüsusiyyətlərinə nəzər yetirilir. Məsdərin isim və feillə ortaq xüsusiyyətləri verilir. Lakin, öyrənen tərəf bütün feil formalarını əsasən məsdər şəklində öyrəndiyi və bu formaları zamana, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmək lazım olduqda məsdər formasından çıxararaq qeyd edilən qrammatik kateqoriyalarda işlətdiyi üçün, məsdərin feili xüsusiyyətlərinin daha öndə olduğunu dərk edir və praktik çalışmalar zamanı da bu fikri diqqət mərkəzində saxlayır. Eyni zamanda məsdərin hansı cümlə üzvü vəzifəsində işləmə bilməsi, xəbərlik şəkilçisi qəbul edərək cümlədə xəbər olması məsələsinə də toxunulur. Təbii ki, məsdərin cümlədə tərkib əmələ gətirməsi deyilsə də, bu məsələ sintakisi materialı olduğu üçün, bu barədə ətraflı bəhs edilmir. Ümumi izaha üstünlük verilir. Yuxarıda qeyd edilən 8-ci sinif Azərbaycan dili dərslərindən verilmiş sitatda məsdər tərkibinin yalnız mübtədə və tamamlıq vəzifəsində işləndiyindən söhbət açılır. Lakin, bu tip tərkiblərin əsas tərəfinin – məsdərin xəbərlik şəkilçisi qəbul edərək cümlədə xəbər vəzifəsi daşdığından danışılmaz və bütün dərslərdə olduğu kimi, praktik çalışmalar əsasında verilən biliklərin möhkəmləndirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Orta məktəbdə feili birləşmələrdən danışarkən, qeyd edildiyi kimi, feili sifət tərkiblərinin izahına da yer ayrılır. Feili sifət tərkiblərinin tərif belə verilir: “Feili sifət tərkiblərinin əsas tərəfi feili sifətdən ibarət olur. Məsələn: Onun yeri hər bahar qızıl lalələrlə örtülən bir düzənlik oldu. (İ.Ə) - cümləsində hər bahar qızıl lalələrlə örtülən sözləri feili sifət tərkibidir və əsas tərəfi – *örtülən* feili sifətdir” (10, 24). Bu sitatda feili sifət tərkiblərinə ümumi qrammatik normativlərə əsasən tərif verilir. Verilən tərif misallar əsasında izah edilir. Ümumiyyətlə, qeyd edildiyi kimi, feilin təsriflənməyən formalarının tədrisinə morfolojiya bəhsinin daxilində yer verilir. Buna əsasən, 7-ci sinif Azərbaycan dili fənni proqramında məsdər, feili sifət və feili bağlamanın əsas xüsusiyyətləri geniş şəkildə təhlil edilir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, məsdərin əsas məna qrammatik xüsusiyyətləri, isim və feilin bu feil formasında özünü göstərən cəhətləri diqqətə çatdırılır. Eyni zamanda feili sifətin də bu tip xüsusiyyətlərinə nəzər yetirilir. Belə ki, əgər məsdər yalnız –maq və –mək şəkilçiləri vasitəsilə düzəlsə, feili sifət yaranmaq vasitələrinə-istifadə olunan şəkilçilərə görə daha zəngindir. Bu barədə həm orta məktəb dərslərində, həm də qrammatika üzrə hazırlaşmaq üçün nəzərdə tutulmuş dərslərdə kifayət qədər məlumat verilir. Belə ki, orta məktəb dərslərində və dərslərdə feili sifət düzəldən –an (2 variantlı), –dıq (4 variantlı), –mış (4 variantlı), –acaq (2 variantlı), –ası (2 variantlı), –malı (2 variantlı) şəkilçilərdən bəhs edilir. Burada –an, –dıq, –mış şəkilçilərinin keçmiş zaman, –acaq, –ası, –malı şəkilçilərinin gələcək zaman məzmunlu feili sifətlər əmələ gətirən şəkilçilər olduğu da qeyd edilir. “Feili sifət şəkilçiləri qrammatik şəkilçilərdir” (6,77). Bu fikrin verilməsi feilin təsriflənməyən formalarını qrammatik kateqoriya olduğunu da öyrənen tərəfin nəzərinə çatdırır. Belə ki, həmçinin 7-ci sinif Azərbaycan dili dərslərində də, feili sifət şəkilçilərinin müəyyənləşdirilməsi və feili sifətin digər sözlərlə əlaqəyə girərək müxtəlif mənalarda işlənməsi üzrə tapşırıqların yerinə yetirilməsinə də diqqət yönəldilmişdir. Bu zaman tədris prosesində –dıq şəkilçisinin ismin mənsubiyyət kateqoriyası ilə birlikdə işləndiyi də deyilməli və misallar əsasında təsdiq edilməlidir. Belə ki, bu şəkildə biliklərin verilməsi öyrənen tərəfin nəzəriyyə ilə praktik bilik və bacarıqları birlikdə mənimsəməsinə, feili sifət və digər feilin təsriflənməyən formaları ilə bağlı biliklərin icra prosesi zamanı vərdişə çevrilməsinə imkan yaradır. “Bu zaman ədəbiyyatda –dıq (4 variantlı) + mənsubiyyət şəkilçisi kimi təqdim olunan *dığım*, *-dığın* və s. şəkilçilər üzərində dayanmaq tövsiyə edilir. Belə ki, bu şəkilçi –*dığım* formasında bütövlükdə feili sifət şəkilçisi hesab edilir. Sadəcə o, mənsubiyyətin iştirakı ilə formalaşmış” (4, 81). Burada qeyd edilən şəkilçinin ismin mənsubiyyət şəkilçisi ilə birləşərək sözə qoşulması və feili sifət əmələ gətirməsindən danışılır. Bu fikirdə adı çəkilən *-dığım* şəkilçisinin mənsubiyyət şəkilçisi köməyiylə formalaşması və iki şəkilçinin birləşməsi nəticəsində yarandığı izah edilir.

Orta məktəb dərslərində feili bağlama tərkibləri barədə nəzəri məlumatlardan sonra, verilən biliklərin möhkəmləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi məqsədilə çalışmalara da yer verilmişdir. Məsələn, 8-ci sinif Azərbaycan dili dərslərində daha çox feili birləşmənin əsas tərəfinin müəyyən edilməsi üzrə tapşırıqlara yer verilmişdir. Eyni zamanda, bu məqsədlə məktəb proqramına uyğun test toplularından, əlavə vasitələrdən, dərslərə əlavə olaraq çap olunmuş iş dəftərlərindən istifadə edilməsi öyrənen tərəfin əldə etdiyi bilikləri normal şəkildə qavramasına imkan yaradır ki, bu da qeyd edildiyi kimi, əldə edilən biliklər üzrə praktik bacarıqların formalaşmasına və bu bacarıqların çalışmalar əsasında vərdişə çevrilməsinə yol açır.

Eyni zamanda orta məktəb dərslərində söz birləşmələrinin təhlil qaydasına da diqqət yetirilmişdir. Buna əsasən, feili birləşmələrin təhlil forması bu şəkildə göstərilmişdir: “Feili birləşmələrin – tərkiblərin növləri (məsdər, feili sifət və feili bağlama tərkibi) göstərilir və onların əsas tərəflərinin nədən ibarət olduğu müəyyən edilir” (11, 27). Bu sitatdan da görüldüyü kimi, orta məktəbdə feili birləşmələrin tədrisi zamanı hətta bu birləşmələr təhlil edilərkən belə, əsas diqqət ikinci tərəfin ifadə vasitələrinin müəyyən edilməsinə

yönəldilir. Buna görə də, əsas tərəfin ifadə vasitələri daim diqqət mərkəzində saxlanılmalı, bu mövzuda praktik materialların işlənməsi davamlı şəkildə həyata keçirilməlidir. Bu tədris prosesinin daha da səmərəli keçməsinə şərait yaradır və öyrənən tərəfin mövzunu uzun müddət yadda saxlamasına imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə.Z., Həsənov A.Q., Seyidov Y.M. Müasir Azərbaycan dili, dörd cildə, 4-cü cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 422 s.
2. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı: Azərb. SSR EA-nın nəşri, 1960, 334 s.
3. Aslanova Ş.Ə. Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisində yeni metodların tətbiqi. Bakı: Təhsil EİM, 2009, 44 s.
4. Azərbaycan dili. Abituriyentlər üçün dərs vəsaiti. Bakı, Güvən, 2014, 272 s.
5. Azərbaycan dili. Test Tapşırıqları topluları. VIII sinif. Bakı: Abituriyent 2003, 183 s.
6. Azərbaycan dili. 7-ci sinif. Müəllimlər üçün metodik vəsait. Bakı: Altun kitab, 2014, 176 s.
7. Babayev A.M. Dilçiliyə giriş. Bakı: Maarif, 1992, 505 s.
8. Balyev H.B., Balyev A.H. Azərbaycan dilinin tədrisi. Bakı: Qismət, 2014, 380 s.
9. Balyev H.B. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Azərənəşr, 1999, 299 s.
10. Kazımov Q.Ş., Şahbazlı F.M. Azərbaycan dili, 8-ci sinif dərslisi. Bakı: Aspoliqraf, Azərb. Resp. Təhsil Nazirliyi, 2005, 159 s.
11. Kazımov Q.Ş., Şahbazlı F.M. Azərbaycan dili, 8-ci sinif dərslisi. Bakı: Aspoliqraf, 2010, 186 s.
12. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı: Bakı Universiteti, 1992, 408 s.
13. Seyidov Y.M. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Maarif, 1972, 476 s.
14. Seyidov Y.M., Əsədova T.N. Azərbaycan dili: Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinifləri üçün dərslik. Bakı: Çarşıoğlu, 2010, 143 s.

PİRİYEVA OFELYA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SİNONİMLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, sinonim sözlər, dubletlər, sinonim cərgə, leksik sinonimlər, qrammatik sinonimlər*

Lexical-semantic characteristics of synonyms in Azerbaijan Language

The article examines synonyms existing in the Azerbaijani language and their lexical-semantic characteristics. Synonymic affiliation with separate speeches, their origin features, by concrete language facts, are based. The synonymic rows belonging to the only same speech, also the presence of synonyms in phraziology, by showing examples, are mentioned. Based on linguistic literature, look at the role of pluralism, archaisms, dialects, and evo-memic expressions in the creation of synonyms is released. Synonyms are grouped as lexical and grammatical synonyms. Synonyms rows for different fields are presented.

Keywords: *Azerbaijani language, synonyms, doublets, synonyms, lexical synonyms, grammatical synonyms*

Müasir dövrdə elm və texnika çox sürətlə inkişaf edir, bu inkişaf dilə də özünün təsirini göstərir. Bir tərəfdən dilə yeni sözlər, digər tərəfdən bir çox sözlər öz işləkliyini itirərək dilin passiv fonduna daxil olur. Dilimizdə eyni anlayış-məfhumu ifadə edən müxtəlif sözlər işlənməyə başlayır. Yəni eyni anlayış həm milli sözlərimizlə, həm alınmalarla, həm köhnəlmiş sözlərimizlə, həm də dialektlərimizdə və s. işlənə bilər. Müstəqil Respublikamız hərtərəfli inkişaf edir, dünyanın ayrı-ayrı ölkələri ilə sərbəst şəkildə əməkdaşlıq edir. Bunun nəticəsində dilimizə başqa dillərə məxsus sözlər dilimiz üçün yeni söz kimi daxil edilir. Nəticədə lüğət tərkibimiz forma və məzmunca rəngarəngləşir, zənginləşir. Bildiyimiz kimi, dilimizin lüğət tərkibinin xeyli hissəsini sinonim sözlər təşkil edir. Onların dilimizdə işlənməsi özünü müxtəlif formada təzahür edir.

Məlum olduğu kimi, sinonimlər dil vahidi kimi dilimizin məna zənginliyini əks etdirir. İstər ana dilimizdə, istərsə də əcnəbi dillərdə sinonimlərin xidməti həmin dillərin bilavasitə fəaliyyətini aktivləşdirir. Həsərət Həsənov yazır: “Sinonimlərdə eynilik sözlərin nominativ funksiyaları və üslubi çalarlığı ilə bağlıdır. Bir paradigmatik struktura daxil olan sözlərlə nominativ münasibətdə olan sözlər arasında eynilik yaranır. Paradigmatik sözlərin məna eyniliyi və yaxınlığı, nitqdə işlədilməsi, əvəzlənmə xarakteri, eyni sözün

təkrarına yol verilməməsi, üslubi xsusiyətləri ilə bağlıdır. Sinonim qruplar məzmunlarına, ekspressivliyinə, üslubi və s. əlamətlərinə görə ümumiləşərək eyniləşdirilə bilər” (7, s. 131).

Sinonimlik geniş anlayışdır və dilçiliyin bir sıra bölmələrində: leksikologiyada, üslubiyyatda, semasiologiyada tədqiq olunur. Sinonimlər dilin lügət tərkibini zənginləşdirməklə digər dil vahidlərinin bir-birinə yaxın variantlarını reallaşdıran, semasiologiyada isə yaxın, incə mənə çalarları yaradan, eyni zamanda sözün semantik nüvəsinin parçalanması və genişlənməsi prosesinə xidmət edən bir vasitə kimi öyrənilir.

Deməli, “məzmunca bir-birinə yaxın mənə ifadə edən müxtəlif fonetik tərkibə malik sözlərə sinonimlər deyilir. Sinonim yunan sözü olub, eyni adlı deməkdir. Bir çox hallarda sinonim sözlərin eyni mənəyə də malik olduğunu göstərirlər. Lakin belə sözlər sinonim deyil, dubletlər adlanır. Dubletlər dili lazımsız sözlərin təkrarı hesabına ağırlaşdırır və ifadənin səlisliyini pozur. Dubletlər forma və mənşəyi müxtəlif olan sözlərdir; onlar mətnə görə neytral olur, çünki mənəca bir-birinin tam eyni olan sözlərdir. Buna görə də müxtəlif şəraitdə (mətn, nitq, situasiya) mənə fərqi yaratmır və bir-birini əvəz edə bilər” (6, s. 27). Məsələn: *başaltı – yastıq – balınc, hasar – bəri, səksən – həştad, dilçilik – linqvistika, bilərzik – qolbağı, eyvan – balkon – seyvan, astanovka – dayanacaq, fantaziya – xəyal, deputat – milət vəkili, prezident – ali baş komandan, ana – mama, ata – papa, insan – adam, qol – imza, dərd – qəm, vəfat etmək – ölmək, eşşək – uzunqulaq, qovun – yemiş, aş – plov* və s.

Bildiyimiz kimi, sözlərin sinonim olması üçün onların eyni nitq hissəsinə mənsub olması əsas şərtidir. Məsələn: *abır-həya-heysiyyət-şərəf-hörmət-qədir-qiyət, avazıma-solma-saralma-ağarma, avamlıq-cəhalət-savadsızlıq-mədəniyyətsizlik-gerilik, ürək-könül-qəlb* sinonim cərgə yalnız isimlərdən, *qulaq asmaq-dinləmək, ağılsızlaşmaq-axmaqlamaq-gicləşmək-səfehləşmək* feildən, *gözəl-göyçək-qəşəng, ağıllı-dərrakəli-düşüncəli, dilsiz-aızsız-aciz-məlun-fağır* sifətdən ibarətdir. Belə ki, sinonim sözlərə nitq hissələrindən ən çox isim, sifət, feil və zərflərdə rast gəlinir. Başqa nitq hissələrində isə buna az rast gəlmək olur. Bu deyilənləri nəzərə alaraq sinonim sözlərin nitq hissələri üzrə qruplaşdırmağı məqsədəuyğun hesab edirik:

1. İsimlər: *dünya-cahan-kainat-ələm, aqibat-son-axır, xoşbəxtlik-səadət-ağ gün, xasiyyət-rəftar, el-oba, qohum-qardaş, duman-sis, külək-yel, danlaq-giley, xəstəlik-azar-ağrı, günah-suç, acıq-hirs-qəzəb-qeyz-hikkə-kin-hiddət* (4, s. 12), *ağıl-kamal-düşüncə-dərrakə-zəka-aql-idrak* (4, s. 16), *bacarıq-hünər-qabiliyyət-təcrübə* (4, s. 37), *məqsəd-amal-fikir-ideal-qayə-məram-mətləb-murad-niyyət* (4, s. 256), *seriya - hissə-silsilə, sertifikat-sənəd-vəsiqə* (4, s. 322), *orfoqrafiya-impla-yazı qaydaları* (4, s. 290) və s.

2. Sifətlər: *adamayovuşmaz - qanısoyuq - qaraqabaq* (4, s. 13), *ağıllı - düşüncəli - kamallı - dərrakəli - müdrik - aqıl - əhli-kamal - başıdolı, ağılsız - ağılkəm - gic - kəmağıl* (4, s. 16), *saysız-hesabsız - hesabsız - saysız - qədərsiz - hədsiz - hesabagəlməz - külli - bihesab - sayagəlməz, sehrbaz - cadugər - cadükun - cindar - ovsunçu - sehrkar - tilsimçi - caduçu* (4, s. 322), *gödək-alçaq, qalın-sıx, dəli-gic-axmaq-sərsəri, qoca-yaşlı, gözəl-göyçək, zəif-incə, səmimi-mehriban, nazlı-işvəli-qəmzəli* və s.

3. Feillər: *qaçmaq-yüymək, ölmək-vəfat etmək, almaq-götürmək, öyrənmək-alışmaq, tullamaq-atmaq, bağlamaq-qıfılamaq, dolanmaq-dönmək, duymaq-hiss etmək, tullanmaq-atılmaq, demək-söyləmək, başa salmaq-anlatmaq, yadasalmaq-xatırlamaq, oturmaq-əyləşmək, silmək-təmişləmək, mürgüləmək-gözünün acısını almaq, anlamaq-başə düşmək-dərk etməm, ağlamaq-gözündən yaş axıtmaq, sevmək-istəmək-aşiq olmaq-vurulmaq* və s.

4. Zərflər: *tez-tez - sürətlə, ahəstə - yavaş-yavaş, səhər-sabah, güclə-zorla, içəri-irəli, bir gün-bir vaxt, bəri-bura, cəsarətlə-həvəslə-fəxrlə, aşkar-aydın-* və s.

5. Əvəzliliklər: *hər kəs – hər kim, heç kəs-heç kim, biri-kim isə, kimsə-heç kim, biri-birisi, həmin-haman, heç nə-heç şey* və s.

6. Qoşmalar: *ayrı-başqa-qeyri-savayı, qaba-əvvəl, qabaq-irəli, qədər-kimi-tək, qədər-can-cən-dək, tək-kimi, tərəf-sarı-doğru* və s.

7. Bağlayıcılar: *amma-ancaq-lakin-fəqət-zira, və ya-yainki-yaxud, həmçinin-da-də* və s. (5)

Azərbaycan dilində frazeoloji birləşmələrin sinonimliyinə də rast gəlinir. Məsələn: *ağız-burnunu turşutmaq – ağız-burun əymək, ağızdan-ağıza düşmək – ağızdan-ağıza gəzmək – ağızdan-ağıza keçmək – ağızlara düşmək – ağızlarda dolaşmaq* (9, s. 13), *baltası daşa dəymək – baltası diyünə düşmək – baltası kəsməmək, bağırını qan eləmək – bağırını qana döndərmək – bağırını yarmaq* (9, s. 3) *dil-dil ötmək – dil boğaza qoymamaq, ağızına su alıb oturmaq – dil boğaza qoymaq, iiz vermək – baş vermək, qəlbini ələ almaq – ürəyinə yol tapmaq* (9) və s.

Azərbaycan dilində işlənən sinonimlər bir deyil, müxtəlif sahələrdə işlənir. Məhz buna görə də sinonimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Coğrafi termin bildirən sinonimlər. Bu sinonimlər coğrafiyasünaşlığın müəyyən sahələrinə aid olub, ancaq coğrafi mənə ifadə edir. *Dəniz – dərya – bəhr* sözləri eyni coğrafi terminlərdən əmələ gəlmiş sinonimlərdir. *Dərya* və *bəhr* sözləri ərəb və fars mənşəli olub yalnız kitab dilində işləndiyi

halda, *dəniz* sözü müasir dildə neytral üslubda işlənir. “*Dərya*” sözü danışıqda “*dəryalar qədər*”, “*elm dəryası*” və s. ifadələr kimi də işlənir.

Coğrafi termin bildirən sinonimlər öz cərgələrini dialekt və alınma sözlər hesabına zənginləşdirir: *sərab-ilğım, bulaq-qaynaq, yoxuş-dikdir, eniş-endirim, palçıq-lehmə, meşə-orman* və s. Bu misallarda ikinci tərəf sözlər dialektal sözlərdir. Alınma sözlərlə: *göy qurşağı-qövsi-quzeh, buzdağı-aysberq, çay-nəhr, iqlim – ab-hava, ada-cəzirə, günbatan-qərb, dünya-cahan-aləm* və s. Bu misallarda ərəb dilindən alınma sözlər müasir dilimiz üçün arxaikləşmişdir.

Coğrafi adları bildirən sinonimlər dilimizdə xeyli saydadır. Ümumiyyətlə, dilimizin leksikasında coğrafi terminlərə və bunların iştirakı ilə formalaşan xüsusi coğrafi adlara geniş şəkildə rast gəlinir.

2. Bitki və meyvə adlarını bildirənlər: *ərik-qaysı, ayı pəncəsi-gücotu-qızıl yarpaq, ayıdöşəyi-qıjı, itburnu-həmərsin, yelqovan-süpürüm, cüyürotu-rəngotu, aloye-əzvay-səbur, çətənə-kənaq, xiyar-yelpənək, yemiş-qovun* və s.

3. Heyvan adları bildirənlər: *şir-aslan, canavar-qurd, ceyran-ahu, ullaq-uzunqulaq-eşşək* və s.

4. Quş adları bildirənlər: *qarğa-zağ, hinduşka-loş-hind toyuğu, ley-çalağan, leylək-hacileylək, bülbül-əndəlib, qaranquş-qurlanqıç* və s.

5. Yemək adları bildirənlər: *aş-plov, ayran-ovduq, çörək-əppək-pəpə, kabab-şişlik, bozbaş-abgüşt* və s.

6. Planetlə əlaqədar yarananlar: *göy-səma-ərş-asiman, ay-qəmər-mah, günəş-gün, venera- zöhrə-karvanqıran* və s.

7. Əşya adları bildirənlər: *stol-masa-miz, stul-oturacaq, çarpayı-taxt-krovat, güzgü-ayna, mismar-mıx, sandıqca-mücrü, soba-peç, qıfil-kilid* və s.

8. Rəng adları bildirənlər: *al-qırmızı, sarı-kəhrəba, qaramtıl-qaratəhər, ağ-bəyaz, qara-siyah* və s.

9. İş, hərəkət bildirənlər: *çalmaq-biçmək, getmək-yollanmaq, oturmaq-əyləşmək, örtmək-bağlamaq, toplanmaq-yığışmaq, atmaq-tullamaq* və s.

10. Silah və alət bildirənlər: *yay-kaman, çomaq-dəyənək, qılinc-xəncər, sipər-qalxan, qamçı-şal-laq, toppuz-əməd-gürz-şəşpər, balta-təbər* və s. (10)

Bunlardan başqa, bədən üzvləri, geyim adları bildirən sözlərin sinonimliliyi, dini ayinlə əlaqədar sözlər və s. məfhumların sinonim cərgəsinin artmasında və üslub çalarlarının yaranmasında xüsusi rolları vardır.

Azərbaycan dilçiliyində üslubi sinonimləri geniş şəkildə araşdıran N.Seyidəliyev sinonimlərin bir sıra əmələgəlmə yollarını göstərir, biz də fikrimizi həmin bölgülərə uyğun ifadə etməyi məqsədəuyğun hesab edirik. Sinonimlərin yaranmasında sözün çoxmənalılığı bir mənə kimi çıxış edir. Belə ki, sözün bir və ya bir neçə mənası olur. Bu mənələrdən biri nominativ xarakterlidirsə, digəri törəmə funksiyası daşıyır. Kontekst daxilində həmin mənələrdən biri və ya bir neçəsi müxtəlif mənə çalarlarında işlənir. Bu zaman müxtəlif səs kompleksləri sözlərlə həmin çalarlıqları ümumiləşdirmək olar. Bu ümumiləşdirmə prosesində iştirak edən sözlər üslubi sinonim kimi işlənir. Tədqiqat göstərir ki, feilə və sifətə aid olan sinonimlərin böyük bir hissəsi çoxmənalılığın nəticəsidir. Məsələn, “tutmaq” çoxmənalı feilin bir çox mənələrini göstərmək olar:

1. Yapışmaq. 2. Çevirmək, döndərmək, yönəltmək. *Kərim üzünü hər iki növbənin adamlarına tutdu* (M.İbrahimov). 3. Düzəltmək. *Hər fikir ediriksə, işimiz tutmayır əsla; Ah...Ax...O keçən günlerimiz noldu, xudaya* (M.Ə.Sabir). 4. Dışləmək, qapmaq. [Fatı:] *Məni o azar dəymiş it tutdu* (Ə.Abbasov). 5. Yerləşmək. *Hatəm kişi yüz limon tutan bir yeşik sifariş etdi* (M.Cəlal). 6. Etmək, görmək. [Çoban babı:] *Ay Rüstəm, ... bu işdir tutmuşan?* (M.İbrahimov). 7. Bürümək, basmaq. *Axşam qaranlığında alov, tüstü, təzək, saman iyi... dünyanı tutmuşdu* (M.Cəlal). 8. Basmaq. *Bir tərəfdən də Nəbi onları gülləyə tutur*. (“Qaçaq Nəbi”). 9. Saymaq. *Mən inanmıram ki, bizim əsrin şairləri bahar fəslini, məsələn qış fəslindən artıq tutalar* (C.Məmmədquluzadə). 10. Yaraşmaq. *Gör nə gözəl tutur. Gümüş tana siyah zülfü* (Miskin Əli). 11. Yazmaq. Əfruz nə məruzə üçün tezis tutmağa, nə də çıxış üçün qeyd eləməyə qabil idi (M.Cəfər). (4, s. 381-382).

Misallardan görüldüyü kimi, *tutmaq* feili 1-ci mənada yapışmaq, 2-ci mənada çevirmək, döndərmək, 3-cü mənada düzəltmək, 4-cü mənada dışləmək, 5-ci mənada yerləşmək, 8-ci mənada basmaq, 9-cu mənada soymaq, 10-cu mənada yaraşmaq, 11-ci mənada yazmaq feillərinin sinonimidir.

Azərbaycan dilində sinonimlərin əmələ gəlməsində alınma sözlərin də müəyyən rolu vardır. Bu tipli sözlər dilimizə klassik ədəbiyyatda işlədilən ərəb və fars dillərindən, müasir dilə isə XIX əsrdən rus dilindən və rus dili vasitəsilə latın, yunan və başqa Avropa dillərindən keçmişdir. Bu keçmə birdən-birə yox, tədricən, elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olmuşdur. Belə sözlərin bir çoxu ehtiyac üzündən dilimizə qəbul edilərək sabitləşmiş və doğmalaşmışdır.

Alınma sözlər həm ədəbi, həm də canlı danışıq dilində işlədilərək bugünkü dövrümüzdə qədər gəlib çıxmışdır: *ədalətli-adil, başçı-rəhbər, təqsir-günah, güc-qüdrət, hünər-şücaət* və s.

Məlumdur ki, ərəb və fars sözləri dilimizdə müxtəlif çalarlıqda üslubi cəhətdən bədii, elmi, mətbuat üslublarında və canlı danışıq dilində işlədilir. Məsələn: *birlik-vəhdət, vürğun-aşiq, kağız-məktub,*

ay-qəmər, güc-qüdrət, sübut-dəlil oxu-qıraət, sevgi-məhəbbət, üz-surət-camal, var-dövlət, başçı-rəhbər, qaranlıq-zülmət, qış-zimistan və s.

Burada göstərilən sinonim sözlərin birincisi dilimizə məxsus neytral söz olduğu halda, ikinci tərəf sözlər ərəb mənşəli olub kitab dilində və danışıqda işlədilir.

Həm ərəb, həm də fars dilindən alınmış sözlərin bir-biri ilə sinonim təşkil etməsinə aid misallar: *kasıb-fağır, hədiyyə-töhfə-bəxşiş, naz-işvə, dünya-aləm-cahan, inkişaf-tərəqqi* və s.

Misallardan göründüyü kimi, ərəb və fars sözlərinin əksəriyyətini dildə işlənən əsl Azərbaycan sözlərindən ayırmaq mümkün deyil, hamı tərəfindən anlaşılır və işlədilir.

Dilimizdə işlənən rus mənşəli bəzi sözlər vardır ki, onların sinonimi olduğuna baxmayaraq, həmin sözləri sıxışdırıb dildən çıxarmışdır. Belə sözlərə ancaq bədii əsərlərdə rast gəlirik: *masa-stol, soba-peç, çıraq-fənər-lampa, təqaüd-pensiya, şura-sovet, firqə-partiya* və s.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində rus dilindən başqa, Avropa mənşəli sözlər də fəaliyyət göstərir ki, bunlar da öz-özlüyündə sinonim cərgəsinin zənginləşməsinə səbəb olur. Bəzi sözlər nəinki yalnız ana dilimizə keçmiş, hətta beynəlmiləl sözə çevrilmişdir: *patriot, proletar, universitet, institut, respublika, poeziya, mitinq, lider* və s. “Respublika” və “universitet” sözləri vaxtilə dildə işlədilən “cümhuriyyət”, “darülfünun” sözlərini sıxışdırıb dildən çıxarmışdır.

Alınma sözlərin bəziləri sırf kitab dilində işlənir: *xudbin-eqoist zərf-paket, mənzərə-landşaft, əsr-epoxa, dastan-epos* və s.

Bəzən dilimizdə işlədilən və sinonim cərgəsinə təşkil edən sözlər ancaq alınma olur: *binokl-durbin, avtomobil-avto-avtomaşın-maşın, aktyor-artist, metro-metropoliten, kino-film* və s.

Dilimizdə sinonimlərin əmələ gəlməsində arxaizmlərin də rolu az deyildir. Arxaizmlər əsas etibarilə tarixi dövrlə əlaqədar elmi üslubda işlədilərək əksəriyyəti müasir dildə olan sözlərlə sinonimlik təşkil etmir, bəziləri isə köhnəlmiş sözlərin sinonim cərgəsinə əmələ gətirir ki, bunlar dildə çox azdır. Arxaik sözlər dildə müxtəlif çalarlığa malik olaraq üslubi məqsəd daşıyır. Belə sözlər əksər üslublarda istifadə olunur, həm personajın, həm də müəllifin fərdi üslubunda meydana çıxır.

Azərbaycan dilində arxaizmlər üç qrupa ayrılır:

1. *Leksik arxaizmlər.* Bu arxaizmlərdə sözlər bütövlükdə köhnədir. Məsələn: *ayyam-zaman, suç-günah, yaraq-silah, ləşkər-qoşun, qızıl-altun, kapitalist-sərmayədar, təmiz-arı, uzaq-iraq* və s.

2. *Semantik arxaizmlər.* Burada ancaq sözlərin mənası köhnədir. Onlar yalnız özləri bir-biri ilə sinonimlik təşkil edir: *kətxuda-katta, kənz-qarabaş, qul-köhlə, kübar-zadəgan, şah-padşah* və s.

3. *Leksik-fonetik arxaizmlər.* Bu arxaizmlərə mənaca dəyişməyən, fonetik tərkibcə fərqli olan sözlər daxildir. Məsələn; *şu-bu, ol-o, övrət-arvad* və s.

Sinonim cərgəsinə əmələ gətirən vasitələrdən biri də dialektizmdir. Dialektizm tarixi bir kateqoriya olub müəyyən ərazi dairəsində şivələrdə işlədilən, qrammatik orijinallığa malik sözlər və ifadələrdir. Belə sözlər ədəbi dildə işlənən sözlərlə sinonim cərgə yarada bilirlər. Məsələn: *maaş-donluq, uca-qəlbi-hündür, sağlam-qıvrıq* və s. Nümunələrdəki 2-ci tərəf dialekt sözlərdir. Bunlardan əlavə, başqa misallar da gətirmək olar: *kisə-xaşa, ağcaqanad-miğmiğa-ditdili, iri-zırpı-yekə, kömək-həyan, məzəmmət etmək-qınamaq, ana-nənə, ata-dədə, yeznə-kürəkən, dəsmal-məhrəbə, çörək-əppək, arxalanmaq-güvənmək, albalı-gilənar, izləmək-güdmək* və s.

Bir qisim dialekt sözlər vardır ki, bunlar ümumxalq tərəfindən qəbul edilmiş və üslubi məqamla bağlı bədii əsərlərə gətirilmişdir. Bunlar da ancaq bədii üslub vasitəsilə mümkün olmuşdur: *oğurlamaq-çalmaq, enli-gen, kuzə-bardağ, kök-totuq, adaxlı-deyikli-nişanlı, yumru- girdə, külək-yel, isti-bürkü, sayıq-ayıq, lavaş-yuxa, bayır-eşik, qorxmaq-xəflənmək, xəsis-simic, cəld-becid, qorxaq-öddək-dızqax* və s.

Dilimizdə ən çox sinonim olan sözlər leksik və semantik dialektizmlərdir: *ana-ciyi, qurd-cana-var, qoz-ceviz, papaq-börk, bataqlıq-qarama, axtarmaq-gəzmək, cilov-qantarğa, balqabaq-boranı* və s. Bu sinonim cərgələrdə verilmiş ikinci tərəf dialekt sözlərdir. Sinonim cərgəsinin böyük bir qrupunu evfemistik sözlər təşkil edir. Dilçi alimlərimizin qeyd etdikləri kimi evfemizm kobud, qaba və qeyri-mədəni söz və ifadələrin yumşaldıcı, mülayim tərzdə, ədəbi dil sistemində işlədilməsidir. Məsələn: “*ikicanlı*”, “*ağırayaq*” əvəzinə “*hamilə*”; “*eşşək*” əvəzinə “*ulaq*”, “*uzunqulaq*”, “*abi-kövsər*” əvəzinə “*cənnət suyu*” və s.

Sarsıdıcı, ürəkürpədic, qorxu ifadə edən sözlər birdən-birə deyil, başqasına evfemistik yolla deyilir. Məsələn, bəd xəbər ifadə edən “*xəstə*” sözü “*nasaz*”, “*naçar*”, “*kefsiz*” evfemistik sözləri ilə ifadə edilib deyilir. “*ölmək*” sözünün qorxu ifadə etməyən 40-a yaxın evfemistik söz frazeoloji birləşmələrlə əvəz edilib deyilir (10).

Sinonimləri dil sistemində tutduğu mövqeyə görə müxtəlif formada qruplaşdırılır. Məsələn, Buludxan Xəlilov sinonimləri iki tipə ayıraraq həmin tipləri də yarım tiplərə bölərək sistemləşdirir: 1. Lüğəvi sinonimlər; 2. Qrammatik sinonimlər. Lüğəvi sinonimləri də iki yerə bölür: a) leksik sinonimlər; b) frazeoloji sinonimlər (8, s. 178). Hətta müəllif leksik sinonimlərin özlərini də iki qrupa ayırır: a) ideografik (semantik) sinonimlər; b) üslubi sinonimlər (8, s. 180). Fikrimizcə, sinonimləri qrammatik sinonimlər və leksik

sinonimlər kimi sistemləşdirmək daha məqsədəuyğun olardı. Qeyd edək ki, qrammatik, həm də leksik sinonimlik tarixi kateqoriyadır. Leksik sinonimlər qrammatik sinonimlərə nisbətən çox genişdir. Leksik sinonimlər leksik, qrammatik sinonimlər isə qrammatik mənalarına görə fərqlənilir. Lakin bununla kifayətlənmək olmaz.

Qrammatik sinonimlik dilçilik ədəbiyyatında iki yerə bölünür: 1. Morfoloji sinonimlər; 2. Sintaktik sinonimlər.

Morfoloji sinonimlər bir-birinə yaxın olan və dəyişdirilə bilən (əvzəzilə bilən) söz formalarıdır. Məsələn: *vətənimiz-bizim vətən, Bakı nefti-Bakının nefti, Azərbaycan pambığı-Azərbaycanın pambığı* və s. Sintaktik sinonimlər dəyişdirilə bilən sintaktik strukturlardır. Sintaktik sinonimlər mənaca və qrammatik cəhətdən yaxın olan, üslubi rənglərinə görə fərqlənən cümlələrdir. Məsələn: *Elmira Cəmilədən iş yoldaşlarına da kömək etməyi xahiş edir. Elmira xahiş edir ki, işdə yoldaşlarına da kömək etsin* və s. (10)

Leksik sinonimlər dildə ən çox yayılmış sahə olub söz və adlara görə dəyişdirilə bilən ifadələrdir. Leksik sinonimlər ən çox ifadə vasitələri (metafora, metonimiya, evfemizm) hesabına əmələ gəlir. Həm də leksik sinonimlər formaca müxtəlif, mənaca bir-birinə çox yaxın sözlərdir. Əvvəldə verdiyimiz nümunələrin əksəriyyətinin leksik sinonimlərə aid olduğunu nəzərə alıb burada əlavə izahata və nümunələrə ehtiyac duymuruq.

Nəhayət, deyilənlərə yekun vuraraq, qeyd edək ki, Azərbaycan dilinin leksikasında sinonim sözlərin özünəməxsus yeri var. Onlar dilimizin lüğət tərkibinin ayrılmaz hissəsidir. Bir mənə qrupunu ifadə edən sözlər sinonimik cərgə yaradır. Sinonim cərgələrdə iştirak edən sözlərin miqdarından asılı olaraq onların dairəsi fərqli ola bilər. Sinonim sözlərin bəziləri ancaq ədəbi dildə işləndiyi halda, bəziləri canlı danışıq dilində daha çox işlənir. Sinonimlər nisbi və mütləq mənalar ifadə edə bilər. Sinonimlər eyni məfhumun ancaq çox yaxın və nisbətən fərqli mənalarını ifadə edə bilmək xüsusiyyətlərinə malikdir. Sinonimlər leksik, qrammatik olmaqla iki yerə bölünür. Sinonimlərin özünəməxsus əmələgəlmə yolları var.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. I c. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 744 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. II c. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 792 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. III c. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 672 s.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. IV c. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 712 s.
5. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 424 s.
6. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. II h. Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 192 s.
7. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Nurlan, 2005, 452 s.
8. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Nurlan, 2008, 442 s.
9. Məhərrəmli Q., İsmayılov R. Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti. Bakı: Altun kitab, 2015, 288 s.
10. Seyidəliyev N. Müasir Azərbaycan dilində üslubi sinonimlər. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 120 s.

RƏHİMOV PƏRVİN

Bakı Dövlət Universiteti

MÜASİR DÖVR AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ NİTQ HİSSƏLƏRİ VƏ ONLARIN TƏSNİFİ PRİNSİPLƏRİ MƏSƏLƏSİ

Açar sözlər: *morfologiya, nitq hissələri, təsnif, təsnif prinsipləri*

Speech parts and their classification principles in modern Azerbaijani linguistics

The article deals with the parts of speech and their classification principles. Linguists' approach to the issue is being investigated in the modern Azerbaijan linguistics. Different opinions are being reviewed.

Keywords: morphology, parts of speech, classification, classification principles.

Dildəki istənilən söz bu və ya digər nitq hissəsinə daxildir. Nitq hissələri ümumdil kateqoriyası olmaqla bütün dünya dillərində vardır. Dillərinin çoxunda isim və feil olmasına baxmayaraq, digər nitq hissələrində fərq müşahidə olunur. Məsələn, ingilis dilində önlüklər vardır. Azərbaycan dilində isə belə bir nitq hissəsi mövcud deyil. Nitq hissələri problemi təkcə morfologiya üçün əhəmiyyətli bir dilçilik məsələsi

kimi düşünülməməlidir. Bir dili ana dili olaraq mənimsəmiş hər kəsin müəyyən bir sözlər olan siyahıdakı sözləri növlərinə görə qruplaşdırma bildiyi məlumdur (7, s. 161). Qəza və s. bu kimi hadisələr səbəbi ilə danışmaq qabiliyyətini müəyyən dərəcədə itirən şəxslərdə bəzən hər hansı bir nitq hissəsinə aid olan sözlərin işlədilməməsi, ya da ancaq bir nitq hissəsinə aid sözlərin danışmada işlədilməsi kimi hallar özünü göstərmişdir. Bu onu göstərir ki, ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid sözlər beyində fərqli yerlərdə saxlanılır. Bütün bunlar, hər şeydən əvvəl, onu göstərir ki, nitq hissələrini təsnifi, onların sayının, sərhədinin müəyyənləşdirilməsi təkcə intralingvistik üçün yox, həm də neyrolingvistik üçün əhəmiyyətlidir.

Nitq hissələri termini dilimizə rus dilindəki *чacmu печу* şəklində işlənən terminin kalka edilməsi vasitəsilə keçmişdir. Rus dilindəki həmin terminin dilimizdəki *partes orationis* termininin kalkasıdır.

M.Hüseynzadə vaxtilə nitq hissələrinin təsnifatını vermişdir: Müstəqil mənasına, morfoloji əlamətinə və sintaktik roluna görə qruplaşan söz siniflərinə nitq hissələri deyilir (4, s. 16). Müasir dövr Azərbaycan dilçiliyində nitq hissələrinə verilən tərifdə cüzi dəyişikliklər olsa da, ona yanaşma eynidir.

Y.Seyidov nitq hissələrini belə müəyyənləşdirir: Nitq hissələri dilin lüğət tərkibində olan sözlərin müəyyən prinsiplər əsasında qruplaşdırılmasıdır (10, s. 85). K.Hacıyev yazır: Başqa türk dillərinin lüğət tərkibi kimi, Azərbaycan türk dilinin də lüğət tərkibi müəyyən leksik-qrammatik qruplara bölünür ki, ənənəvi şəkildə bunları nitq hissələri adlandırırlar (3, s. 9). Ə.Rəcəbli qeyd edir: <...> nitq hissələri həqiqətən də dildə hər sinif daxilində qrammatik mənə və onun formal göstəriciləri (əlamətləri) əsasında birləşən ən böyük söz sinifləridir (9, s. 30). A.Babayev nitq hissələri barədə yazır: Ənənəvi dilçilikdə nitq hissələri adlandırılan söz qrupları dildəki mənasına, forma və funksiyasına görə birləşirlər (1, s. 356). C.Cəfərov, N.Abdullayev “Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası” kitabında nitq hissələrini belə müəyyənləşdirirlər: Nitq hissəsi ümumiləşmiş qrammatik mənə, morfoloji əlamət və sintaktik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən söz qruplarına deyilir (2, s. 11). B.Xəlilov nitq hissələrini belə şərh edir: Dilin lüğət tərkibindəki sözlərin müstəqil mənasına, morfoloji əlamətinə və sintaktik vəzifəsinə görə qruplara, siniflərə bölünməsinə nitq hissələri deyilir (5, s. 145). Q.Kazımov yazır: Leksik-qrammatik mənasına, morfoloji əlamətinə və sintaktik vəzifəsinə görə fərqlənən söz qruplarına nitq hissələri deyilir (6, s. 36).

Yuxarıda göstərilən sitatlar bir daha təsdiq edir ki, müasir dövr Azərbaycan dilçiliyində nitq hissələrinə verilən təriflər arasında cüzi fərqlər olsa da, məsələyə yanaşma eynidir.

Ümumi dilçilikdə, türkologiyada, eyni zamanda Azərbaycan dilçiliyində nitq hissələri ilə bağlı problemlərdən biri onların təsnifi məsələsidir. Nitq hissələrinin təsnifi dilçilər tərəfindən əvvəlcədən müəyyənləşdirilən prinsiplərə əsasən aparılır. Y.Seyidov nitq hissələrinin təsnifində leksik və semantik meyarların tətbiq edilməsinin qeyri-mümkün olmasını qeyd edir. Alim əsas meyar kimi qrammatik meyarı irəli sürür. “Bu ad (qrammatik meyar-P.R.) altında üç prinsip nəzərdə tutulur: sözün morfoloji əlaməti, sözün sintaktik mövqeyi, sözün qrammatik mənəsi. Dilçilər arasında bunlardan bu və ya digərinə üstünlük verənlər olsa da, əksəriyyət hər üç meyarı bərabər hüquqlu hesab edirlər” (10, s. 212). K.Hacıyev: Sözlərin qrammatik xüsusiyyətlərinə görə müəyyən qruplara-siniflərə, nitq hissələrinə bölünməsinə onların ümumi kateqorial (sinfi) mənəsi, morfoloji əlamətləri və sintaktik xüsusiyyətləri nəzərə alınır (3, s. 29). Ə.Rəcəbli nitq hissələri haqqında nəzəriyyənin iki prinsipini göstərir. Birinci prinsip nitq hissələrinin kateqorial əlamətlərinin (semantik əlamət, sözyaradıcılıq əlaməti, morfoloji əlamət və sintaktik əlamət) müəyyənləşdirilməsidir. Alim yazır ki, nitq hissələri haqqında nəzəriyyənin ikinci prinsipi təsnifat prinsipidir. “Birinci prinsip bu və ya digər nitq hissəsinə səciyyələndirərək kateqorial əlamətlərin məcmuunu nəzərə almağı tələb edirdisə, ikinci prinsip nitq hissələrinin eynicinsli olmadığını qəbul etməyi və onların siniflərə bölünməsinə (təsnifatını) tələb edir” (9, s. 32). Ə.Rəcəbli türkologiyada, eyni zamanda Azərbaycan dilçiliyində sözləri qrammatik qruplara-nitq hissələrinə bölmək üçün üç meyarın əsas götürüldüyünü göstərir: 1. Sözün leksik-semantik mənəsi; 2. Sözün morfoloji əlaməti; 3. Sözün sintaktik vəzifəsi. A.Babayev yazır ki, nitq hissələrinin təsnifində əsas götürülən prinsip leksik, qrammatik (morfoloji) və sintaktik prinsiplərdir. B.Xəlilov nitq hissələrinin təsnifinin leksik, morfoloji və sintaktik prinsiplər əsasında aparıldığını qeyd edir. Q.Kazımov nitq hissələrinin təsnifindən bəhs açarkən yazır ki, sözlər üç prinsip əsasında nitq hissələri üzrə qruplaşdırılır: 1. Leksik-qrammatik mənasına görə; 2. Morfoloji əlamətinə görə; 3. Sintaktik vəzifəsinə görə. Alim sözlərin nitq hissələri üzrə təsnifi zamanı ilk növbədə birinci prinsipin nəzərə alınmasını, lakin bütün prinsiplərin birlikdə götürülməsini yazır. Dünya dilləri tipoloji cəhətdən eyni olmadığından onlardakı nitq hissələrinin təsnifinə yanaşma, təsnif zamanı istifadə edilən prinsiplər eyni deyildir. M.Quliyeva “Nitq hissələrinin təsnifi prinsipləri” adlı əsərində dünya dillərindəki nitq hissələrini təsnif etmək üçün tətbiq edilən meyarları araşdırmışdır. Alimin fikrincə, kök dillərdəki nitq hissələrini təsnif etmək üçün ilk növbədə sintaktik meyar nəzərə alınmalı, fonetik meyar da təsnifə əlavə edilməlidir; iltisəqi dillərdəki nitq hissələrinin təsnifi zamanı hər şeydən əvvəl leksik-semantik meyar tətbiq olunmalıdır; flektiv dillərdə nitq hissələrinin təsnifi zamanı leksik-semantik prinsip tətbiq edilməlidir, morfoloji və sintaktik meyarların rolu dillərin müxtəlifliyindən asılı olaraq dəyişir; inkorporlaşan dillərdə “nitq hissələri” vahidi tam formalaşmadığı üçün

onun ayrılma prinsipi də tam müəyyənləşdirilməmişdir. Tədqiqatçı Azərbaycan dilindəki sözlərin ilkin olaraq leksik-semantik mənasına görə bölünməsinə qeyd edir.

Beləliklə, Azərbaycan dilçiliyində nitq hissələrinin təsnifi problemini prinsiplər baxımından həll edilmiş hesab etmək olar. Düzdür, prinsiplərin adlandırılması ilə bağlı fərqlər müşahidə olunsa da, məsələyə yanaşma mahiyyət etibarilə eynidir. Ümumiləşdirmə apararaq Azərbaycan dilindəki nitq hissələrinin təsnifi prinsiplərini aşağıdakı kimi göstərmək olar: 1. Leksik-qrammatik mənaya görə təsnif prinsipi; 2. Morfoloji əlamətə görə təsnif prinsipi; 3. Sintaktik vəzifəyə görə təsnif prinsipi. Sıralanmaya görə birinci dərəcəli əhəmiyyətli olan leksik-qrammatik mənaya görə təsnif prinsipi. Bununla belə, hər üç prinsipin təsnif zamanı tətbiq olunması lazımdır. Bizim fikrimizcə, bu prinsiplər əsas nitq hissələri ilə əsas olmayan (köməkçi və xüsusi) nitq hissələrini və əsas nitq hissələrinə daxil olan söz qruplarını bir-birindən fərqləndirməyə xidmət edir. Lakin həmin prinsiplər qeyri-əsas (köməkçi və xüsusi) nitq hissələrini bir-birindən fərqləndirməyə kömək etmir. Bu prinsiplərə istinad edilsə, köməkçi və xüsusi nitq hissələri bir bütöv kimi nəzərdən keçirilməlidir: onların leksik-qrammatik mənası, morfoloji əlaməti, sintaktik vəzifəsi yoxdur, bu baxımdan bir-birindən fərqlənmirlər. Bununla belə onlar dilçilik əsərlərində fərqləndirilir, müxtəlif qruplarda təsnif edilirsə də, köməkçi və xüsusi nitq hissələrini bir-birindən fərqləndirmək üçün konkret prinsip göstərilir. Bizə görə, köməkçi və xüsusi nitq hissələrini bir-birindən fərqləndirmək üçün onların danışıqda işlədilmə funksiyaları nəzərə alınmalıdır. Təsadüfi deyildir ki, köməkçi nitq hissələrinə funksional sözlər də deyilir.

Ədəbiyyat

1. Babayev A.M., Dilçiliyə giriş. Bakı, 2004, 504 s.
2. Cəfərov C., Abdullayev N., Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. Bakı, 2004, 172.
3. Hacıyev K.B., Azərbaycan dilində xüsusi nitq hissələri. Bakı, 1999, 164 s.
4. Hüseynzadə M.H., Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2007, 280 s.
5. Xəlilov B. Ə., Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. I hissə, Bakı, 2007, 280 s.
6. Kazımov Q.Ş., Müasir Azərbaycan dili. Morfoloqiya. Bakı, 2010, 400 s.
7. Kerimoğlu C., Genel dilbilimine giriş. Ankara, 2014, 368 s.
8. Quliyeva M.M., Nitq hissələrinin təsnifi prinsipləri, Bakı, 2012, 128 s.
9. Rəcəbli Ə.Ə., Göytürk dilinin morfoloqiyası. Bakı, 2002, 475 s.
10. Seyidov Y.M., Əsərləri. 15 cildə. IX cild. Bakı, 2010, 672 s.

PƏNAHOVA FİRƏNGİZ

Azərbaycan Texniki Universiteti

İSTİQAMƏT, YER, MƏKAN BİLDİRƏN SÖZ VƏ İFADƏLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK VƏ MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *konsept, paremioloji vahid, mentalitet, koqnitiv səciyyə*

Lack-conversation of listening, location, satisfactory words and expressions-sensitivity and morphological features

In the given article we observe the reflection of “space concept” in English paremeological system. In this article mainly shows the semantic analysis of different cognitive signs of space concept in the proverbs. According to the given examples clear to us that deep analysis have been done. As the result of these analysis, is clearly seen the importance of “home” concept in English paremeological system. At the same time has been given Azeri and Russian equivalents of paremeological units that have been used in the article. In the result of paremeological units analysis is known to us that some proverbs give historical-cultural information about the English mentality

Keywords: *concept, paremiological units, mentality, cognitive character*

Bütün dillərdə kalka olunmuş *My home is my castle* atalar sözünü yada salmaq kifayətdir ki, İngilis dilinin paremioloji sistemində “ev” konseptinin nə qədər əhəmiyyətli olduğu aydın olsun. Bu paremiya universal səciyyə daşıyır və “ev” konseptinin əsas koqnitiv əlamətlərini sistem şəklində təqdim edir. İngilis dilində-mövcud olan, *An Englishman 's house is hiscastle* atalar sözünə nəzər yetirəkBurada etnosun adı çəkilir, və beləliklə də atalar sözünün mənsubiyyəti bilinir. Digər tərəfdən, etnonimin işlənməsi ifadə olunan

fikirlə adresat arasında bir məsafə vardır. Yəni etnonimsiz variant universal səciyyə daşıyır və hər bir insan tərəfindən təbii bir hiss bildiren ifadə kimi qəbul oluna bilər, yəni ümumiyyətlə insan üçün onun evi bir qaladır. Etonim paremiyaya xüsusi status verir, yəni hamı üçün yox, yalnız ingilis üçün ev qaladır. Maraqlıdır ki, bu fərq koqnitiv səciyyə daşıyır, ingilis mentaliteti haqqında tarixi–mədəni informasiya verir. İş orasındadır ki, digər xalqlar da istəyirdi ki, evləri qala olsun, lakin bu nə tarixən, nə də ki, müasir dövrdə mümkün olmur. İngilislər isə bunu reallaşıra bilmişdir.

İngilis dilində home və house komponentləri formal baxımdan da yəni sırf rəmzi olaraq da işlənir. Məsələn, *bring an old house on one's head*. Deyimin mənası “işə düşmək”, “fəlakət baş vermək” kimi izah olunur. Əlbəttə, ilk baxışdan burada “ev” konseptinin paremioloji mənaya heç bir dəxli yoxdur. Lakin ifadənin daha dərin təhlili konseptlə paremioloji semantika arasındakı əlaqəni üzə çıxarır. Azərbaycan dilində buna uyğun ifadə tapmaq mümkündür. Məsələn, ev adamın başına aşır, yaxud ev adamın üstünə gəlir. Burada insanın mənfi emosional halından söhbət gedir, lakin həmin mənfi hal törənən bədbəxtliyin nəticəsi kimi dəyərləndirilir. Rəmzi mənaları təhlil etməli olsaq, görürük ki, “ev” konsepti burada həyatın özünü bildirir. Yəni ev adamın başına uçursa, bu elə həyatın sonu deməkdir. Əlbəttə, bunu hərfi də başa düşmək olar, rəmzi də, lakin ifadənin semantikasındakı hiperbola ekspressiyanın gücünü bildirir, denotativ baxımdan isə fəlakətin məşabını göstərməyə yönəlib.

Cast (drive yaxud hunt) somebody out house and home. Gördüyümüz kimi, burada müəyyən tautologiya müşahidə olunur. “Ev” mənasını bildiren iki söz, həm house, həm home sözləri işlənir. Bu cür tautologiya ifadənin emosional–ekspressiv gücünü artırır. Mənası “kimisə evdən, yurddan rədd etmək”dir. Göstərilən hər iki söz rəmzi olaraq “yüksək dəyər” bildirir. İngilis dilində name not a halter (rope) in his house that hanged himself ifadəsi sırf paremioloji semantikaya malikdir. Bu ingilis atalar sözünün Azərbaycan qarşılığı kimi xəstə yanında ölüm–itimdən danışmazlar paremiyasını göstərmək olar. İ. Həmidovun lüğətində xəstə yanında ölüm–itimdən danışmazlar paremiyasının rus dili qarşılığı kimi e dome noeeuennoeo o eepeeke He eoeopam deyimi göstərilir (2, 193). Gördüyümüz kimi, həmin bu rus dili atalar sözü ingilis paremiyasına da tamamilə uyğun gəlir. Məsələn, Kuninin Lüğətində bu rus ifadəsi name not a halter (rope) in his house that hanged himself paremiyasının qarşılığı kimi göstərilir. Azərbaycan ifadəsində “yanında” konsepti “ev” konseptini əvəz edir. İngilis və rus ifadələrində isə “ev” konsepti rəmzi olaraq “insanları bildirir. “İntihar edən evində” yəni “onun əzizlərinin yanında” deməkdir. Azərbaycan ifadəsində diskursiv semantika güclüdür, əlbəttə, məcazi və paremioloji mənə mövcud olmaq şərti ilə. İngilis və rus ifadələrində məcazi və implisit semantika güclü əks olunur. Belə bir fərziyyə də mümkündür ki, xəstəlik ümumiyyətlə tez-tez rast gəlinən və adi haldır, ona görə də Azərbaycan ifadəsinin eksplisit semantikasına daha güclüdür. Əksinə, ingilis və rus atalar sözlərində intihar kimi (və konkret növü kimi) nadir hadisə əks olunur, pafemioloji semantikanın ifadəsi üçün əsas rolunu oynayır. Bu səbəbdən, fikrimizcə, ingilis və rus paremiyalarında məcazi mənə daha güclü ifadə olunur. Eyni zamanda hər üç paremiya klassik atalar sözüdür və bu keyfiyyətdə həm hərfi, həm də məcazi mənə ifadə edir.

Those who live in glass houses should not throw stones atalar sözündə “şüşə ev” obrazı diqqəti cəlb edir. Atalar sözünün əsasını təşkil edən obraz öz qeyri-standart səciyyəsi ilə maraqlıdır. Hərfi olaraq ifadənin mənası belədir: “şüşə evdə yaşayan daş atmanalıdır”. İlk baxışdan “şüşə” “sınmaqla” korelasiya olunur. Ona görə də “şüşə” “daşla” tutmur, bir yerə sığmır. Əslində isə ifadənin mənası daha–mürəkkəbdir. Şüşə evdə yaşayanın həyatı göz qabağındadır. Burada göz qabağında olmaq əslində “qəbahətə” malik olmaq deməkdir. Daş atmaq isə “öz şüşə evinə” yox, özəsinə olmaz. Çünki qəbahətə malik olan özəsinə daş atmaz. Mənaların kəşifən sxemlə yaranması paremiyanın semantikasını bir növ paradoksal edir. Əslində isə paremiyanın strukturu şəffafdır. “Daşı qaldırırsan atasın, öz şüşədən olan evin sınıdır”. Burada “ev” konsepti rəmzi olaraq “insanın özünü”, “insanın qəlbin” bildirir. Fiziki məkan ruhi məkanı bildirir. “Ev” məkanının aliliyi haqqında təsəvvür All is soon ready in an orderly house paremiyasında özünü göstərir. Əslində ingilis şüuru üçün universal semantika olan “evin yüksəkliyi və yüksək dəyəri” “ev” konsepti ilə bağlı bütün atalar sözlərində özünü büruzə verir. All is soon ready in an orderly house atalar sözündə “evin aliliyi” ilə bərabər həyatda müvəffəqiyyət qazanmaq haqqında təsəvvürlər də əksini tapır. Hərfi mənası “Səliqə–səhmanlı evdə hər şey tezliklə öz qaydasına düşər” (1, 13) kimi izah olunan bu paremiyada bir neçə aforistik mənalar üzə çıxarıla bilər. Ən maraqlı cəhət isə evin–ailənin inkişafı və həyat problemlərini həll etməsi evin–məkanın səliqəsi ilə üzvi şəkildə bağlanır. Yəni “səliqə–səhman” konsepti olduğu kimi və hərfi mənada başa düşülməlidir. Söhbət ondan gedir ki, ailə üzvləri evlərini həmişə səliqəli saxlamağa öyrəniblərsə, onların bütün problemləri vaxtı–vaxtında mütləq həll olunacaq. Xalq mentalitetinin zənginliyi və dərinliyi isə özünü insan yaşadığı məkanın səliqəsini bilavasitə onların taleyi ilə bağlamasında göstərir. Doğrudan da bu fikir çox dərinidir. İlk baxışdan elə gəlir ki, bu iki hadisə, yəni evin səliqəsi və həyatdakı uğurlar, heç cürə birbirilə bağlı deyil. Əslində isə burada dərin və məntiqi əlaqə var. Evini, yaşadığı məkanı, daima səliqədə saxlayan insanlar həyatda da hər bir problemini vaxtında və “səliqəli” həll edirlər.

By the street of ‘By and by’ one arrives at the house of ‘Never’ atalar sözünün hərfi mənası “nə vaxtsa küçəsi ilə gedən kəs heç zaman evinə gəlib çıxar” kimi verilə bilər. Paremioloji mənası A. Abbasovun lüğətində “Bu günün işini sabaha qoyma/qoymazlar” kimi müəyyən edilir. Əlbəttə, burada “konsepti, demək

olar ki, paremioloji semantikanın təşkilində iştirak etmir “Küçə” konsepti kimi o da yalnız rəmzi və assosiativ səciyyə daşıyır. Lakin, buna baxmayaraq, çox dərin implisit səviyyədə “ev” konseptinin “dayanacaq, mahiyyət”, “quruluş”, “əldə olunan əsl mənfəə” kimi semantik göstəriciləri büruzə edir. A. Abbasov to carry coals to Newcastle ifadəsinin də Lüğətində verir (1, 51). Fikrimizcə, bu ifadə paremiya deyil. Bunun bir neçə səbəbini göstərmək olar. Birincisi, to carry coals to Newcastle ifadəsi heç də bütöv bir fikir deyil. Əlbəttə, hər bir dil vahidinin əsasında fikir görmək olar, əgər söhbət söz və ondan daha mürəkkəb vahidlərdən gedirsə. Bizi maraqlandıran məqamda fikir bütöv məntiqi hökmə bərabər olmalıdır. Burada isə o yoxdur. İkincisi, to carry coals to Newcastle ifadəsi müstəqil əhatəyə malikdir: kimsə (şəxs semantikası ismi) Nyukasla kömür aparır. Deməli, burada frazeoloji vahidlə rastlaşırıq. Lakin to carry coals to Newcastle frazeoloji vahidi çox asanlıqla həqiqi paremioloji vahidə çevrilə bilər. Məsələn, Nyukasla kömür aparmazlar, bu axmaqlıqdır. Gördüyümüz kimi, burada artıq məntiqi hökm ifadə olunur, göstəriş var və beləliklə də paremioloji semantika reallaşır. Lakin bu Nyukasla kömür aparmazlar, bu axmaqlıqdır ifadəsi Nyukasla kömür aparır (kimsə) frazeoloji vahidinin süni (biz yaratdığımız) transformudur. Burada bir məqamı da xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Nitqin mühiti istənilən dil vahidinin transformunu yaratmağa imkan verir. Bunun üçün sadəcə məntiq və məntiqi bağlantıların təbiiliyi tələb olunur. Gördüyümüz kimi, təhlil olunan dil hadisəsi bu cür transformun yaranmasına imkan verir. Eyni zamanda aydın olmalıdır ki, Lüğətdə atalar sözü (yaxud zərbi-məsəl) kimi gətirilən to carry coals to Newcastle ifadəsi paremioloji vahid deyil. Yəni uzual səciyyə daşımır və sistemə daxil deyil.

Better one house Spoiled than two. Bu ingilis paremiyası Azərbaycan dilinə “İki ailənin bədbəxtliyindənə birinin olması daha məsləhətdir” kimi tərcümə olunur (1, 38). Lüğətlər heç bir aforistik mənalarla toxunmur. Hər fi məna isə göz qabağındadır. İki ailəyə başçılıq edən kişinin işi həmişə çətinə düşər. Lüğətlər verməsə də paremioloji semantika aforistik mənaların reallaşmasına təkan verir. Birincisi, iki ailəyə (iki kişiyyə) qadın da xidmət edə bilər. Daha mücərrəd məna ümumiyyətlə ikili “siyasət”lə bağlıdır. Məsələn, rus dilində cnyra zıByx rocnon frazeoloji vahidi işlənir. Məlum olduğu kimi, ifadə İncildən gəlir və İsa peyğəmbərin çağırışlarını əks edir. Konkret olaraq burada söhbət insanın yalnız Allaha qulluq etmək zəruriyyətindən gedir. İnsan var-dövlət yığılaqla məşğul olursa, deməli, Allaha vaxtı qalmır. He cızyəcumə Eozu u MaMMOHe, HuKmo He moəfcem cıyəcumə öeyM eocnoəau. İsanın fikri budur. Bunu nəzərə alsaq, başa düşərik ki, Better one house spoiled than two ifadəsi İncildəkinin məna variantıdır, tipik olmayan hadisəsidir. Beləliklə, atalar sözünün semantikasi iki səviyyədə reallaşır. Birincisi konkret səciyyəiidaşıyır və konstituentlərin hər fi mənalarından təşkil olunur. İkincisi aforistik mənalar üzərində qurularaq geniş semantik miqyasda reallaşır. Ümumi sxem isə “diqqətin eyni zamanda iki yerə yönəlməsi pisdir, ondansa diqqət bir yerə yönəlsə yaxşıdır, müvəffəqiyyət ordadır”. Qeyd etmək lazımdır ki, ümumi məna nə qədər mücərrəd olsa, atalar sözləri bir o qədər geniş sahədə sinonimlik tapa bilər. Məsələn, göstərilən semantik sxem təhlil olunan paradigmatmaya Azərbaycan dilindəki Bir əldə iki qarpız tutmaq olmaz paremiyasım da aid etməyə imkan verir.

RƏHİMOVA NAZİLƏ

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

AZERBEYCAN TÜRKÇESİNDE VE İNGİLİZCEDE YABANCI SÖZLER

Açar sözlər: leksika, milli sözlər, alınma sözlər, tələbat, dil hadisəsi

Words in Azerbaijan and English languages

Azerbaijan, which has been gradually established for the development of sovereignty, is directly cooperating with foreign countries. International cooperation has begun to supply importance and new quality. In front of mankind new political, economic, environmental and other global problems have been formed. It is very important to know foreign language for common solution of problems. As the states of the world are in contact with each other, the languages are in contact with one another. Turkish-Azerbaijani passages are related to the approach of these language carriers, the increase and the proliferation of business cards.

Keywords: *vocabulary, vocabulary acquisition, development, modern, contact details*

Egemen gelişme yoluna kadem koymuş Azərbaycan dış ölkələrlə doğrudan işbirliyi yapmaktadır. Uluslararası işbirliyi önem ve yeni kalite arz etməyə başlamıştır. İnsanlığın önünde yeni, siyasi-ekonomik, çevresel ve diğer küresel sorunlar meydana yaranmıştır. Belə sorunların ortak çözümü için yabancı dil

bilmek oldukça önemlidir. Dünya devletleri birbiriyle ilişkide, kontaktda olduğu gibi, diller de birbiri ile irtibat halindedir. Her dilin dilin sözlük içeriğinin gelişimi halkın tarihsel gelişimi ile bütünleşiyor. Halkın tarihini izlemeden sözlük içeriğindeki gelişme eğilimlerini tespit etmek mümkün değildir [5, 135].

Diğer diller gibi Azerbaycan ve İngilizce dilleri de başka dillerle ilişkide gelişir, gelişir. Modern İngilizce de kendi gelişimi sürecinde uzun ve karmaşık bir yol kat etmiştir. İngiliz dilinin gelişme tarihi üç aşamaya ayrılır [10, 5]:

1) Eski ingilis- V-IX yüzyıllar (449-1100 yılları) Bu dönemde alman kabileleri Britaniyanı fethetmiş, yerli kabilelerin dilleri sıkıştırılmış aradan çıkarılmış, gelme kabilelerin - alman kabilelerinin dili hakim konumda tutmuştur. Modern İngiliz dilinin alman dilleri grubuna dahil olması bununla izah edilir. Modern İngilizce bazı telaffuz farkı olan kelimelere rastlanır ki, onlar Alman dilindeki anlamlarını bugün de saklamışlar:Örneğin; bruder - brother, alt - old, winter - winter, sommer - summer vb.2) Orta İngilizce dönemi - XII-XV yüzyıllar: Bu dönem Fransızca konuşan Normanların İngiltere'yi fethetmesiyle karakterizedir. Bu ise İngilizce bir çok Fransız sözlerinin dilin sözlük bünyesine geçmesi ile ilgilidir. Örneğin; ocean, social, machine, commence, chief etc.3) Yeni İngilizce - XV yüzyıldan bu güne kadar: Görüldüğü gibi, İngilizce 1500 yılı aşkın bir süredir, mevcuttur. İngiliz dilinin gelişim aşamalarının her birinde halkın toplumsal bilinci geliştikçe, genel entelektüel seviyesi yükseldikçe, dilin sözlük içeriği de değişmiş ve zenginleşmiştir. İngiliz dilinin gelişim aşamalarının her birinde halkın toplumsal bilinci geliştikçe, genel entelektüel seviyesi yükseldikçe, dilin sözlük içeriği de değişmiş ve zenginleşmiştir. İngiliz dilinin sözlük içeriği ulusal sözler hesabına daha çok gelişmiş ve bugün de bu gelişme devam etmektedir. Fakat dilin sözlük içeriğinin hem de alınmalar hesabına zenginleştiğini söylememek olmaz. Latince, Yunanca, İtalyanca, İspanyolca, Fransızca, Almanca, Rusça, aynı zamanda doğu dillerinden geçen kelimeler hesabına da zenginleşmiştir.

Dilin sözlük bünyesine bilim, teknoloji, ticaret, sağlık, edebiyat ve diğer alanlarla ilgili yeni kelimeler girmiştir. Ama en önemli ilişkiler roman ve german dilleri aracılığıyla oluşturulur. XVII -XIX yüzyıllarda İngiltere'de dış ticaret ilişkilerinin geliştirilmesi ile ilgili, dünyanın bütün dillerinden İngiliz dilinin sözlük bünyesine çeşitli kelimeler geçmiştir. Bu sözleri, bileşikleri aşağıdaki gibi gruplamak mümkündür: 1. Latin ve Yunan dillerinden (XVI - XVII yüzyıllar) geçen kelimeler: Latin kökenli kelimeler, özellikle edebiyat aracılığıyla dile geçmiş, gittikçe kendi şeklini kaybetmiş ve normalleşmiştir. Animal, student, fact, picture vb. Yunan sözleri İngiliz dilinin sözlük bünyesine XVI - XVII yüzyıllarda girmiştir. Bunlar, genellikle, bilimsel terimler olmuştur. Örneğin, Philology, gymnastics, physics, dialogue, comedy, epizode, cosmos vb. (11, 141).

Rönesans döneminden sonra da bilim adamları XVIII-XIX yüzyıllarda İngiliz dilinin sözlük bünyesine geçen yüzlerce kimyasal, biyolojik, tıbbi ve teknik terimlerin tam olarak Latin ve Yunan dillerine mensup olduğunu aydınlanmışlar (1, 142). Kimya - acetic, caustic, silica (Latin), creosol (Yunan) Fizik - elektronik, Aşama (Yunan), nucleus, transformation (Yunan) Tıbbi - diagnosis, Psychiatry, streptomycin (Yunan), appendicitis, penicillin, bronchitis (Latin) Teknik terimler - radyatör, projector (latin), commutator, diode, triode (yunan) ve s.

Bir çok yeni terimler Latin ve Yunan söz kökleri aracılığıyla oluşmaktadır. Böyle sözler XIX yüzyıldan bu yana kelime düzeltme biçimlerini kayb etmemişler. Örneğin, Yunan dilinden tele (far) uzak; Teleskop, teletype, telephone auto (self) - yeni otomatik cihazlar belirtmek için örneğin, automobile, autocycle, antocardiograph vb. phon (sound) - ses - teknik terimlerin anlaşılmasında phonograph, microphone, telephone, phonology

2. Yeni İngiliz döneminde roman dillerinden geçen kelimeler: a) İtalyan alınma sözleri - Rönesans hareketinin kaynağı olan İtalyan dilinden Avrupa dillerine, aynı zamanda İngilizceye çok sözler geçmiştir. Bu dönemde İtalya edebiyatı, sanatı ve müziğine büyük ilgi olduğu için bu dili öğrenmek lazım gelirdi. İtalyanca dilinden geçen kelimeleri aşağıdaki gibi toplanabilir (1, 144): Sanat ve edebiyat - bust, costume, studio, SONET, profile, model, scenario, replika vb. Mimarlık - balcony, corridor, fresco vb. Müzik - aria, bass, Cantata, concerto, duet, opera, trio, piyano, solo, sonata, violencello vb. Çeşitli sözler - carnival, Macaroni, qazette, umbrella vb.b) Fransızcadan alınma sözler (11, 145). İngilizcenin sözlük bünyesine geçen Fransız alınma sözleri hemen hemen orta döneme yani XI-XVI yüzyıla (1100-1500 yılları) rastlar. Bu dönem görüşmeleri Fransızca olan Normanların İngiltere'yi fethetmesiyle yaygındır. İşte bu dönemde bir takım Fransızca kökenli sözcükler dilin sözlük bünyesine geçmiştir. Örneğin, chief, cause, commence vb. Belirtmek gerekir ki, Avrupa dillerinden Azerbaycan diline çeşitli kelimeler dahil olduğu gibi, Azerbaycan dilinden diğer dillere, aynı zamanda İngilizceye kelimeler geçmiştir.

c) Azerbaycan dilinden geçen sözler: XX yüzyılın sonundan bilim ve tekniğin beklenmedik gelişme, çeşitli ülkelerle ilişkilerin kurulması, sanayi, tarım, kültür ve kültürel ilişkilerin hızla gelişmesi, Azerbaycan'da uluslararası ilişkilerin güçlenmesine güçlü sağlamıştır. Artık egemen gelişme yoluna kadem

koymuş cumhuriyetimiz dış ülkelerle, firmalarla işbirliği yapmaktadır. Pazar ekonomisine geçiş sürecinde bu işbirliği yeni kalite arz etmeye başlamıştır. İster istemez bir çok Azerbaycan sözleri İngiliz dilinin sözlük bünyesine geçmiştir: lira, mugam, tar, piti, parcha-bozbash, dushbara, dovga, pilaff, kebab, lyulya kebab, shakerbura, paxhlava, vb. (14, 161). Bütün bunlardan anlaşılıyor ki, dilin sözlük bünyesine yeni kelime ve ifadelerin dahil olması, kelimelerin yeni bir anlam ifade etmesi ve s. dil olayları İngiliz halkının tarihini sözlük bünyesinde yansıtmış ve güçlendirmiştir. Alınma sözler dilin zayıflığına delalet etmiyor, orijinalliğin, bağımsızlığına engellemez, aksine onun gelişmesine, zenginleşmesine neden olur. Türk kökenli-Azerbaycan sözlerinin İngilizceye geçmesi bu dil taşıyıcılarının yaklaşması, kartvizitler artması ve çoğalması ile ilgilidir. Bu oluşumu hem de ters yönde inkişaf etmektedir. Daha önce Azerbaycan diline alınma kelimeler daha çok Rusça veya Rusça aracılığıyla Avrupa dillerinden geçirdiyse, son yıllarda dilimize İngilizce ve diğer Avrupa dillerinden alınma kelimeler doğrudan girer.

F.Veyselinin fikirlerine göre, eskiden olduğu gibi, Rus dilinden alınma kelimeler dilimize yine de girer. Böyle sözler Rusça konuşan nüfus arasında çok sık kullanılır. Son yıllarda İngiliz dilinden de dilimize alınma kelimelerin girmesi ise bu dilin hakim dile çevrilmesi, küreselleşme ile ilgilidir. F.Veyselli söylediği gibi, alınma kelimelerin alınmasından kaçmak olmaz. Ancak bu sözlerin dilimizde kullanılmasında belli sorunlar var. Bu yüzden de onları benimsemek lazım. Dilbilimci alımına göre, Rus diline alınma söz girdiklerinde, cinsiyet kategorisi bazında, yani ya kadın ya erkek, ya da orta cinse göre uyarlıyor. Azerbaycan dilinde cins olmadığı için alınma sözleri özümüzkülüşdürmeli, dilimizin sözdizimi, sözcük özelliklerine uyun dırmalıyız. Örneğin, "metafor" kelimesi "metafor" olarak verilse daha iyi olur.

"Azerbaycan basın dilinde alınmalar" ı araştırmaya çeken (1990-2000) -2008) Tehmine Yaqubova dilde alınma kelimelerin olmasını qanunauyğun hal görmüş ve net tasnifini bildirmiştir. Ona göre, her bir dilin kelime yapısının gelişmesinde ve zenginleşmesinde bu dilin iç olanakları ile beraber alınma kelimeler de çok önemli rol oynuyor. Fakat alınma kelimelere gerek bilimsel gerekse sosyal ilişki hiç de her zaman kesin değildir. Medya, ekonomik koşullarına bağlı olarak alınmalar bazen düclü akım şeklinde dile ekleme, bazen bu süreç zayıflamıştır. Bilindiği gibi, Azerbaycan dili çokkontaklı dillere içerir. Kitabın ikinci bölümünde, 1990-2000 yıllarında çıkan gazetelerin dilinden alınmış alınma sözler on dört alan üzerinde gruplaşdırılır. Alınma sözleri şartı ve göreceli adlandıran Ə.Temirçizade onların mahiyetini aşağıdaki şekilde açıklamıştır: "Alınma söz anlayışı hem karmaşık, hem de koşullu bir kavramdır. Çağdaş Azerbaycan dilinin üslubiyatında alınma kelimeler deyince, esasen, başka dillerden alındığı derin tarihsel araştırma yapmadan belli olan ve üslubi meqsedeuyğunluq çalarlığı açısından menşe mensubiyetine göre özellik teşkil eden sözler öngörülüyor. Bu yüzden de bu tür sözleri yabancı kelimeler diyoruz ki, böylece, bu terim kavramı geniş anlamda kullanılan «alınma sözler» kavramına dahil olmakla beraber, daha çox poetikada, üslubiyat barbarizm terimi ile ifade olunan anlayışa yakın bir anlamda kullanılan terim gibi de anlaşılmasın ve ondan farkedirilsin "[15, s. 91].

Azerbaycan dilinin leksik teribini S.Ceferov asıl Azerbaycan sözleri ve alınma kelimeler olarak iki gruba bölmüştür. T.Yaqubova 12 guruba bölmüştür [12, s. 43]. Medya içerikli arap kökenliler, fars kökenliler bağımsızlık yıllarında dilimize dahil olmamıştır. Rus kökenli birkaç alınmaya rastlanmıştır. Türk dilinden son dönemlerde dilimize geçmiş sosyal-siyasi alınmalar da sayıca azdır. Şu anda basın dilinde, makaleler üslupta ele toplumsal-siyasi alınmalara rastlanır ki, onların dilimizde karşılığı-eşdeğerleri vardır. Örnek olarak Asamble- birlik; demarş-şantaj; deportasiya-zorla göç ettirme... Fakat belirtebiliriz ki, bu birimler arasında öyleleri var ki, onların karşılığının değil, kendilerinin işlenmesi daha doğrudur.

Kaynakça

1. Расторгуева Т.А., Жданова И.Ф. (1972) History of the English language. М .: Высшая школа, 175 s.
2. Ильиш Б.А. (1968) История английского языка. М .: Наука, 316 s.
3. Смирницкий А.И. (1965) История английского языка. М .: МГУ, 285 s.
4. Уилсон М. Е.А. (1982) The Modern Russian Dictionary for English speakers. М .: Русский язык, 715 s.
5. Hesenov H.Ə. (1999) Çağdaş Azerbaycan dilinin söz varlığı, Ankara: Maarif, 308 s. 6. Babayev A.M. Dilçiliye giriş, Bakı: Maarif, 1992, 502 s.
7. Azerbeycan Milli Bilimler Akademisi. (2006) Azerbaycan dilinin izahlı sözlüğü. 4 cilt halinde, II c. Bakü: Doğu-Batı, 790 s.
8. Memmedova N.M. (1993) Country Study. Bakü: BDU. 143 s.
9. Mehreliyev A.Ə. (1994) Konuşma Kılavuzu. Bakü: Nüybar, 165 s.
10. Nağıyeva N.M., Cənizadə S.S., Popova P.V., Barsuk R.Y. (1971) English, Ankara: Maarif, 315 s.
11. Abbasova B.(1995) Sözlümə olayının esasları. Azerbaycan Devlet Yayıncılık, Bakı, 90 s.
12. Adilov M.I, (1970) Gazete dilinin bazı özellikleri. «Muhabir" dergisi, №8/
13. Axundov A.A.(1979) «İyyət» şəkilçili alınma kelimeler. Dil kültürü,Bakı, s. 80-84.

14. Axundov A.A. (1980) Gazete ve konuşma kültürü. «Edebiyat ve sanat» qez., 25 Temmuz.
15. Demirçizade E. M. (1962) Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı, 270 s.

RZAYEVA SEVDA

*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti*

AZƏRBAYCAN DİLİ ÜZRƏ FƏAL-İTERAKTİV DƏRSİN MƏRHƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, fəal dərs, interaktiv metod, kurikulum, təhsil strategiyası, qiymətləndirmə standartları.*

Periodization of the active interactive lesson of Azerbaijan language

The article has been devoted to a periodization of an active interactive lesson of Azerbaijan language. Here have been told about seven stages of an active interactive lesson and the main elements of each of them is analyzed separately. It is noted that the organization of an active interactive lesson plays importance for assimilation of a subject Azerbaijan language at the level the modern requirements of education. In this regard this type of a lesson will allow the pupils learning Azerbaijan language more deeply to acquire their native language will also exert serious impact on an strengthening of knowledge in this direction. In the article is been referred on a scientific pedagogical literature as the object of a research.

Keywords: *Azerbaijan language, active lesson interactive method, curriculum, strategy of education, standards of estimates.*

Təhsilin innovasiyasında mükəmməllik göstəricilərindən olan dərsin qurulması da mühüm məsələlərdən sayılır. Müasir dərs ənənəvi dərsin rəşional “toxumlarını” inkar etmir, lakin müasir dərs ənənəvi dərşə nisbətən məzmun və formaca, metod vasitələrlə daha çox zəngindir, təşkilı və keçirilməsi cəhətdən xeyli mürəkkəbdır. Müasir təlim metodları dərşdə şagirdlərin dərşə qədər hazırlıq prosesində müəllimin daha yüksək fəallığını tələb edir. Bu mənada, fəal-interaktiv dərşlərin təşkilı Azərbaycan dili fənninin müasir təhsilin tələbləri səviyyəsində mənimsədilməsində ciddi önəm daşıyır.

Dərsin I mərhələsi: Motivasiya – problemin qoyulması. Azərbaycan dili dərşlərində hər hansı bər mövzuda tədqiqata başlamaq üçün problemi müəyyənləşdirmək lazımdır. Əsl problem həmişə çoxsaylı fərziyyələr, ehtimallar doğurur və bunları yoxlamaq üçün ilk növbədə tədqiqat sualı formalaşdırılmalıdır. Məhz tədqiqat sualı yeni biliklərin kəşfinə aparan bələdçi, “yolgöstərən ulduz” rolunu oynayır. Fəal təlimin 1-ci mexanizminə əsasən məhz problemin olması idrak fəallığının yaranmasının başlıca addımı olur.

Bəs nə üçün biz dərşin bu mərhələsini motivasiya adlandırırıq? Psixoloji amil kimi motivasiya hər hansı fəaliyyətin mexanizmini işə salan sövqedici qüvvədir. Motivasiya qismində ortaya gətirilmiş problem (Məs.: “Azərbaycan dilində söz kökünün dəyişmə halları nə zaman müşahidə olunur və buna səbəb nədir”) və onun həlli tələbatı fəal dərşdə tərəkür prosesini işləməyə sövq edən və şagirdlərin idrak fəallığını artıran amil kimi çıxış edir.

Bu prosesin ən mühüm nailiyyətlərindən biri düşünmənin sərbəstliyi və müstəqilliyidir: uşaq öz fikrini “Zənnimcə...” , “Mənə belə gəlir ki,...”, “Mən belə hesab edirəm ki,...” sözlərindən istifadə etməklə ifadə edir (12, s. 36).

Dərsin II mərhələsi: Tədqiqatın aparılması. Problemin həlli üzrə fərziyyələrin meydana gəlməsinin təbii nəticəsi olaraq, irəli sürülən fərziyyələrini təsdiq və ya təkzib edən, habelə qoyulan tədqiqat sualına cavab verməyə kömək edən biləcək faktları tapmaq zərurəti ortaya çıxır. Buna, şagirdləri irəli sürülmüş problemin həllinə məqsədyönlü şəkildə aparan, özündə yeni informasiyanı və yeni sualları daşıyan müxtəlif çalışmalar kömək etməlidir. Məhz yeni faktların öyrənilməsi və bu suallara cavabların tapılması gedişində düşünmək və yeni bilgiləri kəşf etmək üçün münasib şərait yaranır.

Tədqiqat müxtəlif formalarda: bütün siniflə birgə, kiçik qruplarda, cütlük şəklində və fərđi şəkildə aparıla bilər. Lakin interaktiv təlim anlayışının özü ənənəvi təlimdə tətbiq edilən frontal və ya fərđi formalarla müqayisədə daha fəal iş formalarının mövcudluğunu ehtiva edir. Dərsin interaktiv xarakteri kiçik qruplarda və ya cütlük şəklində işlərdə daha qabarıq formada təzahür edir.

İnteraktiv iş formaları

Cütlük şəklində iş.

İşin bu forması zamanı şagirdlər cüt-cüt işləyirlər ki:

1. Hər hansı bir tapşırıqın, qərarın, problemin yerinə yetirilməsində bir-birinə kömək etsinlər;

2. Öz işlərinin (sinif və ya ev tapşırıqları) nəticələri barədə fikir mübadiləsi aparsınlar;

3. Qarşılıqlı qiymətləndirmə, qarşılıqlı yoxlama keçirsinlər.

Bu hallarda zəruridir ki, şagirdlərin müxtəlif baxış və münasibətlərinin müqayisəsi və əlaqələndirilməsi, onların bir-birinə qarşılıqlı köməyi (güclü çütlük - zəif şagird) tələb olunur. Çütlük şəklində iş şagirdlərin bir-birlərinin baxışlarını daha yaxşı başa düşməsinə, əməkdaşlıq etməsinə, bir-biriləri qarşısında öz məsuliyyətlərini dərk etməsinə imkan yaradır.

Qrup şəklində iş - bu, kiçik qrupda (3-6 nəfərdən ibarət) bir neçə şagirdin hansısa problemin (Məs.: "Çoxmənalılıqla omonimlik arasında fərqi izahı edin") həllinə yönəldilmiş birgə, uzlaşdırılmış fəaliyyətdir. Təlimin qrup forması fəal təlim şəraitindəki işin əsas formalarından biridir. Qrup şəklində təlim "müəllim-şagird" dialoqundan imtina edilməsini və "müəllim-qrup-şagird" üçlüyünün qarşılıqlı münasibətlərinə keçməyi nəzərdə tutur. Qrup işinin gedişində şagirdlərin birgə fəaliyyəti nəinki əməkdaşlıq və müxtəlif problemləri bir yerdə həll etməyi öyrədir, həm də:

1) hər bir şagirdin idrak prosesinə cəlb edilməsini təmin edir;

2) hər bir uşağa öz fikrini söyləmək və başqalarını dinləmək imkanı verir;

3) şagirdlərə problemin həllində müxtəlif baxışların, yanaşma və metodların mövcudluğunu göstərir;

4) öz imkanlarını və qrupun digər üzvlərinin imkanlarını dərk etməsi və qiymətləndirilməsi üçün əlverişli şərait yaradır.

Bu da öz növbəsində, hər bir şagirdin təlim prosesində öz bacarığını nümayiş etdirməsi, özünə inamın artması, özünü tam dəyərli şəxsiyyət kimi dərk etməsi, problemin həlli üçün vacib olan fərdin və qrupun qarşılıqlı surətdə bir-birini tamamlaması prinsipinin mənimsəməsi hesabına hər bir uşağın müstəqil şəxsiyyət kimi inkişafını təmin edir. Qrupda iş eyni zamanda biliyi sərbəst əldə etmək bacarıqlarının inkişaf etməsi üçün şərait yaradır.

Qrup şəklində təlimin müxtəlif formaları mövcuddur. Birinci halda, sinif tərkibcə kiçik və çevik qruplara bölünür və onların hər biri təlim materialına müxtəlif metodlarla yiyələnir. İkinci halda, qruplar eyni bir problemi müxtəlif materiallar əsasında öyrənir, onu müxtəlif mövqedən qiymətləndirirlər. Bundan əlavə, ədəbiyyatlarda qrup işinin təşkilinin 3 variantı fərqləndirilir:

1. Bütün qruplar müxtəlif təlim materialı əsasında tapşırılmış mövzu üzərində işləyirlər.

2. Əgər material mühüm əhəmiyyət kəsb edirsə və ya qruplarda bölüşdürülmək üçün kifayət qədər böyük deyilsə, onda bütün qruplar ondan eyni vaxtda bəhrələnilirlər (5, s. 15).

Dərsin III mərhələsi: İnformasiya mübadiləsi. Bu mərhələdə iştirakçılar tədqiqatın gedişində əldə etdikləri tapıntıların, yeni informasiyanın mübadiləsini aparırlar. Qoyulmuş suala cavab tapmaq zərurəti tədqiqatın bütün iştirakçılarını bir-birinin təqdimatını fəal dinləməyə sövq edir. Təqdimat bir növ yeni biliklərin dairəsini cızır və hələlik bu biliklər natamam və xaotik xarakter daşıyır. Məhz bu mərhələdə yeni bir tələbat - həmin bilikləri qaydaya salmaq, sistemləşdirmək, müəyyən bir nəticəyə gəlmək üçün tədqiqat sualına cavab tapmaq zərurəti yaranır.

Dərsin IV mərhələsi: İnformasiyanın müzakirəsi və təşkili. Bu, ən mürəkkəb mərhələdir və bütün zehni vərdişlərin, təfəkkürün müxtəlif növlərinin (məntiqi, tənqidi, yaradıcı) səfərbərliyini tələb edir. Müəllim fasilitasiya əsasında (yönəldici, köməkçi suallardan istifadə etməklə) əldə edilmiş faktların məqsədyönlü müzakirəsinə və təşkilinə kömək edir. İnformasiyanın təşkili bütün faktlar arasında əlaqələrin aşkara çıxarılmasına və onların sistemləşdirilməsinə yönəldilir. Nəticədə mövcud tədqiqat sualına cavabın cizgiləri aydın seçilməyə başlayır.

Dərsin VI mərhələsi: Nəticə, ümumiləşdirmə. Beləliklə, şagirdlərə yeni məlumatın kəşfi yolunda son addımı atmaq: konkret nəticəyə gəlmək və ümumiləşdirmənin tərifini vermək işi qalır. Bunun üçün şagird nəinki əldə olunan bilgiləri ümumiləşdirməli, həm də gəldiyi nəticəni tədqiqat sualı ilə (bu nəticə həmin suala cavab verir mi?) və irəli sürülmüş fərziyyələrlə (onların arasında düzgün olanı varmı?) müstəqil olaraq tutuşdurmalıdır. Bu çox mühüm məqamdır. Dərsin kulminasiyasını isə bilgiləri məhz özləri kəşf etdikləri üçün şagirdlərin duyduqları bənzərsiz sevinc və məmnuniyyət hissi təşkil edir.

Dərsin VI mərhələsi: Yaradıcı tətbiqetmə. Məlum olduğu kimi, biliklərin mənimsənilməsinin başlıca meyarı onun yaradıcı surətdə tətbiqidir. Yaradıcı tətbiqetmə biliyi möhkəmləndirir, onun praktiki əhəmiyyətini uşağa açıb göstərir. Buna görə müəllim imkan daxilində şagirdlərə təklif edə bilər ki, onlar müəyyən məsələlərin həlli üçün, yaxud hansısa yeni suallara cavab tapmaq üçün, qazanılmış bilikləri tətbiq etməyə çalışsınlar. Əgər yaradıcı tətbiqetmə dərhal mümkün deyilsə və əvvəlcə biliklərin mənimsənilməsi yolunu sona qədər (model üzrə tətbiqdən başlamış yeni şəraitdə tətbiqə qədər), keçmək tələb olunursa, deməli, bu yolu keçmək lazımdır. Lakin son nəticədə yaxşı olar ki, şagirdlərə, onların kəşf etdikləri bilgilərin yaradıcı surətdə tətbiqinə dair çalışma verilsin, bu halda həmin bilgi həmişəlik onların şüurunda həkk olunar. Bu mərhələ vaxt etibarilə yalnız bir akademik dərslə məhdudlaşdırılmaya da bilər, yəni onun həyata keçirilməsi sonrakı dərslərdə də mümkündür.

Azərbaycanda ən geniş yayılmış sərbəst iş forması dərstdə alınmış bilik, bacarıq və vərdişlərin möhkəmləndirilməsi məqsədini güdən *ev tapşırıqlarıdır*. Lakin ev tapşırıqlarının reproduktiv (təkraredici) xarakter daşması, yəni tapşırıqlarda müstəqil tədqiqat və yaradıcılıq xarakterinin olmaması nəticəsində onların istifadəsi lazım olan sərbəst və yaradıcı düşünmə qabiliyyətini inkişaf etdirməyə imkan vermir. Bir qayda olaraq özünütəhsil vərdişləri kortəbii yaranır və bir çox hallarda fraqmentar xarakter daşıyır və onların tədris prosesində xüsusi çəkisi çox kiçik olur (11, s. 64).

Bununla belə, əgər məqsəd yaradıcı, inkişaf edən şəxsiyyət tərbiyə etməkdirsə, təlimin sərbəst, fərdi formasının əhəmiyyəti danılmazdır. Bu məqsədlə təlimin bu formasına münasibət aşağıdakı kimi dəyişməlidir:

Ev tapşırıqlarının xarakteri tədqiqat və yaradıcılıq elementləri (müxtəlif yaradıcı işlər, referatlar, layihələr, tədqiqatlar, modelləşdirmə və s.) ilə zənginləşdirilməlidir;

Lazım olan hallarda müstəqil mənimsənilmə üçün fərdi maraqları və tələbləri nəzərə alan fərdi proqramların tərtib edilməsini və tətbiqini daha geniş istifadə etmək lazımdır;

Şagirdlər yuxarı siniflərə keçdikcə müstəqil iş üçün ayrılan dərs vaxtının faizi artırılmalıdır.

Dərsin VII mərhələsi: Qiymətləndirmə və ya refleksiya. Qiymətləndirmə istənilən prosesin təkmilləşdirilməsini təmin edən bir mexanizmdir. Təkmilləşmək üçün vaxtında öz qüsurlarını və öz nailiyyətlərini aşkar etmək, uğur qazanılmasına nələrin mane olduğunu və nələrin kömək etdiyini müəyyənləşdirmək vacibdir. Şagirdlərin təlim fəaliyyətinin qiymətləndirmə və refleksiya prosesləri məhz bu məqsədə xidmət etməlidir.

Yuxarıda göstəriləyi kimi, fəal təlimin mühüm xüsusiyyətlərindən biri müstəqil təlim (öyrətməyi öyrənmək), müstəqil inkişaf vərdişlərinə yiyələnmək imkanındır. Dərs başa çatdıqdan sonra göstərilmiş prosedurlardan birini - qiymətləndirmə və ya refleksiyanı həyata keçirərkən müstəqil öyrənmə proseslərin nəzərdən keçirilməsi və bunun nəticəsində öz öyrənmə fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi məqsədəuyğun olardı.

Bəzən qiymətləndirmə və refleksiyanı dərsin müxtəlif mərhələlərinə daxil etmək olar, bunun özü də təlim prosesinin daha uğurla keçməsinə kömək edir. Şagirdlərin işinin effektivlik dərəcəsi həm kəmiyyət, həm də keyfiyyətə qiymətləndirilə bilər, müxtəlif üsullarla və müxtəlif formalarda həyata keçirilə bilər. Lakin müəllim yadda saxlamalıdır ki, qiymətləndirmə ilk növbədə şagird üçün özünüqiymətləndirmə və özünənəzarət vasitəsi rolunu oynamalıdır.

Fəal-interaktiv təlimdə daha çox maraqlandıran məsələlərdən biri qrup işinin qiymətləndirilməsidir. Bu zaman çoxlu suallar yaranır:

1. Qrup işini hansı yollarla qiymətləndirmək olar?

2. Qrupun qiymətləndirilməsində fərdi yanaşmanı necə tətbiq etmək olar?

3. Hansı meyarlar əsasında qrup işini qiymətləndirmək olar?

4. Qrup işinin qiymətləndirilməsi meyar əsasında və müxtəlif vasitələr (qrafik, cədvəl, simvol, söz və üsullarla (müəllim tərəfindən, şagirdlərin qarşılıqlı qiymətləndirilməsi, qruplararası qiymətləndirmə) keçirilə bilər.

1. Qrafik. Lövhədə qrafik çəkilir: qiymətlər və qrupların nömrələrini əks etdirir. Qrupun nailiyyətlərindən asılı olaraq qrafikdəki xətt ya qalxar, ya da enə bilər.

2. Meyar cədvəli. Cədvəlin sətirlərində qrupların nömrələri və sütunlarında qiymətləndirmə meyarları qeyd edilir. Qiymətləndirmə zamanı müəllim hər qrupun qarşısında meyar müvafiq olaraq "+", "-“ işarələrilə və ya balla qrupun nailiyyətlərini qeyd edir, yekunda ümumi bal hesablanır.

3. Qrupdaxili qiymətləndirmə. Qrupun hər bir nümayəndəsinə qrup şagirdlərinin adları və qiymətləndirmə meyarları qeyd edilmiş cədvəl paylanır. Hər nümayəndə həm özünü, həm də yoldaşlarını meyarlar əsasında "+" və ya "-“işarələrilə (və ya rəqəmlərlə) qiymətləndirir.

Qrup işini qiymətləndirilməsi üçün meyar cədvəli Məktəbdaxili qiymətləndirmə Milli Kurrikulumun məzmun standartlarına əsaslanır, şagird fəaliyyətinin təhsil standartlarına uyğunluğunun müəyyənləşdirilməsinə və nailiyyətlərinin monitorinqinə xidmət edir. Məktəbdə şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsini həyata keçirmək üçün diaqnostik, formativ və summativ qiymətləndirmədən istifadə olunur (2, s. 20).

Müasir dövrdə ümumtəhsilin keyfiyyəti və real tələblərə uyğunluğunun başlıca motivini kurrikulum islahatları təşkil edir. Mütərəqqi təhsil təcrübəsinin göstəricisi olan kurrikulumun mahiyyəti təhsil sahəsində fəaliyyətlər, konseptuallığa bağlıdır (2, s. 15). Milli Kurrikulumların funksiyaları burada təhsil pillələrində tədris olunan fənlər arasında əlaqələrin, ardıcılığın təmin olunması, fənlərin məzmununu cəmiyyətin tələbatına uyğun təkmilləşdirilməsi, təlimin inkişafetdirici, qabaqlayıcı xarakterinin, bilik, bacarıq və vərdişlərin təhsil pillələri üzrə konsentrik prinsip əsasında müəyyənləşdirilməsinin təmin olunması və s. əhatə edir. Fənyönlü və şəxsiyyətyönlü kurrikulumların ümumi prinsipləri intekrativ məzmunu ilə səciyyəvidir.

Ədəbiyyat

1. Ağayev Ə. Təlim prosesi: ənənə və müasirlik. Bakı, 2006.
2. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil sistemində qiymətləndirmə konsepsiyası / “Kurikulum”, 2009, № 2. 3
3. Azərbaycan Respublikasının Ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili (Təlimi Azərbaycan dilində olan məktəblər üçün / “Fənn Kurikulumu”, (IV-XI siniflər) Bakı, 2011.
4. Əhmədov A. Yeni fənn kurikulumlarının tətbiqi üzrə təlim kursları / “Kurikulum”, Bakı, 2008, №1.
5. Əlizadə Ə. Yeni pedoqoji texnologiyalar; Bəzi psixoloji və pedoqoji məsələlər. “Kurikulum”, Bakı, 2008, №1. -10
6. Mehdizadə M. Müasir dərsə verilən tələblər haqqında. Bakı, 1971, 320 s.
7. Mehrabov A. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. Bakı, 2007
8. Mehrabov A. Müasir dərs: onun təşkili və gedişinə qoyulan əsas tələblər / <http://www.almazhasret.com>
9. Nəzərov A. Müasir təlim texnologiyaları. Bakı: APDU, 2012
10. Mərdanov M. Azərbaycan təhsil sistemi: real vəziyyət, problemlər və islahat istiqamətləri. Bakı, 2005.
11. Təlim metodlarının təkmilləşdirilməsinin nəzəri və praktik məsələləri, Bakı, 1981.
12. Veysova Z. Fəal-interaktiv təlim. Müəllimlər üçün vəsait. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Bakı, 2007. 190 s. -21.

SƏLİMOVA ÇİMNƏZ, HACIYEVA NƏİLƏ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, UNEC

**İNGİLİS DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ SABİT SÖZ
BİRLƏŞMƏLƏRİNİN VƏ FRAZEMLƏRİN ROLU**

Açar sözlər: *İngilis dili, lüğət tərkibi, frazeologiya, sabit söz birləşmələri*

Some important aspects in the process of translation of phraseological unit in English and Azerbaijan languages, their role and importance in simple and complex sentences as well as some difficulties and the idea how to overcome them in both languages are considered in this article. Places of phrasemes in proverbs and their function in written (official) language were analysed parallelly with (were compared with) our modern language. As a result it is revealed that phrases which are different with their poetism and stabilism took their most unchangeable place in proverb.

Keywords: *English, composition of dictionary, phraseology, stable word-combination*

Hər dildə olduğu kimi ingilis dilində də tarixən inkişaf etmiş, leksik və üslubi cəhətdən formalaşmış, predmet və əşyalar, insanlar arasında olan münasibətləri adlandırmaq üçün dəqiq, gözəl, uğurlu ifadələr sabitləşmişdir.

İllər keçdikcə dildə möhkəm birləşmiş ifadələr xüsusi, müstəqil mənə verən, pozulmaz, sabit söz birləşmələri yaratmışdır. İngilis dilini mükəmməl öyrənmək üçün hökmən frazeoloji birləşmələri də öyrənmək lazımdır. Çünki frazeoloji birləşmələr hər bir publisistik və bədii mətnin, danışq dilinin mənə tutumunu çox asanlaşdırır. Danışq dilində frazeologiyanın işlənməsi danışanın dil zənginliyini göstərir. Danışq vaxtı hərfi tərcümə olunmayan frazeoloji vahidlər yeni mənə dəyəri çədaşyaraq dilin estetik təsirini gücləndirir. Dildə belə zənginlik və idiomatiklik həyatımızı, insani münasibətlərdə hissi intiativliyi zənginləşdirərək canlılıq yaradır.

Müasir ingilis dilində frazeoloji birləşmələrin rolu böyük və çox mənalı olduğu üçün ona xüsusi diqqət yetirmək çox vacibdir. Frazeoloji birləşmələrin etimoloji cəhətdən öyrənilməsi həmin xalqın məişətini öyrənmək üçün çox əhəmiyyətlidir.

Frazeoloji birləşmələrin etimoloji cəhətdən öyrənilməsi həmin xalqın məişətini, mədəniyyətini öyrənmək üçün çox əhəmiyyətlidir. Frazeologiya - (Yunan dilində - “phrasis” – ifadə - “logos” – təlim) dildə sabit birləşmələri öyrənən elm sahəsidir. Frazeologiyaşünaslığa son zamanlar diqqət artdığı üçün hələ onun predmet və vəzifələri, əhatə və öyrənmə metodları araşdırılmaqdadır. Xüsusən frazeoloji birləşmələrlə sərbəst söz birləşmələrinin sərhəddinin müəyyənləşdirilməsi, danışq dilində rolları və sərhədlərin müəyyən mənada hələ də dəqiq araşdırılmasına ehtiyac vardır.

Frazeoloji birləşmələrin linqvistik tədqiqatı ona görə lazımdır ki, həmin dilin frazeoloji fondu haqqında hərtərəfli informasiya əldə edilsin. Bu araşdırmalarda əsas istiqamət frazeoloji vahidlərin sabitliyi, frazeoloji sistemlilik, həmin vahidlərin semantik strukturu, əmələ gəlməsi və əsas ifadə zənginliyinin öyrənilməsidir.

Məsələn, “be at smb's beck and call” – bu birləşməyə daxil olan sözlərin hər birinin ayrı-ayrılıqda semantik mənası belədir: - “be ol(maq), at-da; də; smb – kimsə; beck – hərəkət, işarə; and – və; call – qışırmaq, çağırmaq, səsləmək” və s. Bu sözlərin birləşməsi ilə yanaşı frazeoloji vahidlərin mənası isə tamamilə başqa cürdür: “tamamilə bir kəsin əlində (təsiri altında) olmaq; əmrə hazır olmaq”. Bu birləşmədəki ifadələr öz ilkin mənalarını itirərək frazeoloji birləşmələrdə sabit, bölünməz forma olaraq yeni ifadə yaratmışdır.

Bu ifadədən görüldüyü kimi frazeologizm ayrı-ayrı sözlərdən əmələ gəlmişdir. Frazeoloji vahidin məna tutumunu sözlərlə eyniləşdirmək olmaz. Çünki çox böyük məna fərqi aydın görünür. Frazeoloji birləşmələrə daxil olan sözlərin leksik mənası ümumi frazeoloji məna üçün az əhəmiyyət daşıyır və həmin sözlərin mənası heç bir ekvivalentlik təşkil etmir. Frazeologizm və söz probleminə iki əsas istiqamət qeyd edilir. İfadənin dar mənasında, leksikoloji anlamda, frazeologiyaya leksikologiyanın tərkib hissəsi kimi başa düşülür, geniş mənada isə frazeoloji birləşmələr linqvistikanın vahidi kimi anlanılır.

Frazeologizm struktur və semantik mənasına görə dildə sözə nisbətən daha mürəkkəb formadır. Frazeologizm nə həmin sözlərlə uyğundur, nə də həmin sözlərin tam ekvivalentidir. Frazeologizm mürəkkəb leksik vahiddir. O məna etibarilə frazeoloji tərkibdə bir sözlə yox, bir neçə sözün birləşməsi ilə ifadə olunmalıdır. Ayrıca söz frazeologizmdən struktur fərqi ilə seçilir. Söz bir morfem deməkdir, hər hansı frazeologizm isə ingilis dilinin qrammatik qanunları ilə yaradılmış sözlər birləşməsindən ibarətdir. Frazeologizmlər leksik sabitliyin olması və davamı, söz tərkibi ilə xarakterizə olunur. Semantik dayanıqlığa görə frazeologizmin müxtəlif tipləri əmələ gəlir.

Məlum olduğu kimi frazeologizmlər sərbəst söz birləşmələrindən ibarət olsa da, semantik məna fərqliliyi cəhətdən işlədilir. Tarixən sözlərin məna fərqliliyində işlədilməsi unudularaq yeni mənalı dəyişməz birləşmə yaranır. Frazeologizm belə möhkəmlik dərəcəsinə görə fərqlənir. Frazeologizmin idiomatik forması tamamilə tərkibə daxil olan sözlərin ümumi mənasından ayrılmış və absolyut bölünməz sabit birləşmə əmələ gətirmişdir. Məsələn: “to be dependent on smb’s nod; to be at smb’s nod – tamamilə bir kəsdən asılı olmaq; kor-koranə bir kəsə tabe olmaq”.

Frazeoloji vahidlərin elə sabit forması var ki, burada ümumi frazeoloji məna ilə yanaşı ayrı-ayrı sözlər də öz semantik mənasını saxlayır. Məsələn: “to burn bridges – körpüləri yandırmaq”; to throw mud at smb. – üstünə çirkab atmaq, to paint the devil blacker than he is – münasibətləri kəskinləşdirmək”.

Frazeologizmlərin frazeoloji birləşmə tipi elə sabit formadır ki, burada sözlər tərkibə daxil olarkən sərbəst və texnoloji bağlılıq mənası daşıyır. Məsələn: “Adam’s apple – Adəmin alması”, Rack one’s brains – dərindən düşünmək”. Bu tip forma əvvəlki frazeoloji tiplərə nisbətən zəif görünür və sanki sərbəst söz birləşmələrinə uyğun gəlir.

Frazeologizmlərin frazeoloji ifadələr formasının əsas xüsusiyyəti yazılı və şifahi nitq zamanı danışığın leksik tərkibi və müəyyən semantik vahidlərin hazır forması şəklində özünü göstərir. Frazeoloji ifadə bəzən komponentlərin hər fərfən işlədilməsi şəklində özünü göstərir. Bu tərkiblərə çox sayda İngilis atalar sözləri və deyimlər birbaşa müstəqil mənada işlədilir və alleqorik məna daşımır, məsələn: “live and learn – ömür boyu öyrən”; “better untaught than ill taught – belə alim olmaqdan, alim olmamaq”.

İngilis frazeologiyasını olduğu kimi təqdim etmək olduqca çətindir. Dildə semantik zənginliyə, obrazlılığa, lakonikliyə və frazeoloji kəskinliyə diqqət yetirilmək vacibdir. O nitq ifadəliliyi və orijinallıq gətirir. Xüsusən şifahi nitqdə, bədii və siyasi ədəbiyyatda frazeologizmlərdən geniş istifadə olunur.

Frazeologizmlərin tərcüməsi zamanı onun başqa dildə qarşılıqlı mənasını tapmaq, dilin semantik zənginliyini, obrazlılığını, lakonikliyi və frazeoloji kəskinliyini vermək çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bunlar dilə ifadəliliyi və orijinallıq verir. Tərcümə zamanı ingilis dilinə uyğun gələn frazeoloji mənanı tapmaq və ingilis dilinin analoji ifadə və obrazlılığını, frazeologizmin stilistik funksiyalarını nəzərə almaq lazımdır.

Məlumdur ki, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq müasir ingilis dilində hal kateqoriyaları məhdud olduğuna görə sözləri böyük rol oynayır. Bir-birindən asılı olan sözlər arasında əlaqə sözlərinin funksiyasına aiddir. Əsas nitq hissələri olan isim və əvəzlərdən əvvəl gələn köməkçi nitq hissəsi olan sözləri onlarla birlikdə müəyyən bir məna ifadə edir. Sözləri qoşulduğu isim və əvəzlərlə birlikdə cümlə üzvünün tərkibinə daxil olur, cümlənin ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edir.

Məlum olduğu kimi müasir ingilis dilində nitq hissələrinin isim, əvəzlilik, say və s. hal şəkilçiləri olmadığı üçün sözlər arasında əlaqə köməkçi sözləri ilə ifadə olunur. Sözləri köməkçi sözlər olduğu üçün heç vaxt müstəqil istifadə olunmur.

Köməkçi sözlər olan sözləri ilə yaradılan ifadələrdə sözlər müstəqil işlənilə bilmir – ayrıca ifadə olunmur, sözbirləşmələrinin tərkibi kimi ümumi mənaya xidmət edir və həmişə öz ilkin formasını saxlayırlar.

İngilis dilində əksər sözləri çoxmənalı və müxtəlif münasibətlər ifadə etdiyi üçün müxtəlif sözbirləşmələrinin yaranmasında aktiv iştirak edirlər.

Ona görə də hər bir sözlüyün sözbirləşməsində iştirakını konkret olaraq araşdırmaq çox mühümdür. Bu göstərilən ifadələr deyilənlərə əyani sübutdur: “to drop from the tree – ağacdan damcılamaq”; “the fathomless depths of the ocean – okeanın hədsiz dərinlikləri”; 1-ci ifadədə sözlüyü “from” Azərbaycan dilində çıxışlıq hal şəkilçisi, 2-ci ifadədə “of” sözlüyü yiyəlik hal şəkilçisini əvəz edir.

Dil sistemində frazeoloji ifadələrin çoxluğu həm də həmin dilin qədimliyini sübut edən amil kimi qəbul olunur. Bu baxımdan həm Azərbaycan, həm də ingilis dilləri çox tarixi köklərə malikdir. İstedadlı yazarlar əsərlərində həmişə frazeoloji vahidləri geniş işlətməmişlər.

Bəzi yazıçılar isə hətta özləri frazeoloji ifadələr yaratmış və bir növ əsərləri vasitəsilə bu ifadələrə yaşamaq hüququ vermişlər.

Şekspirdən əvvəl yaşamış yazıçılar da əsərlərində frazeoloji vahidlər yaratmışlar, lakin bu danılmaz faktır ki, ingilis dilinin frazeoloji fondu Şekspirin adı ilə bağlıdır.

Bəzi dilçilər Şekspir tərəfindən yaradılan sabit birləşmələrin sayının beş yüz, bəziləri isə mindən artıq olduğunu söyləyirlər.

Maraqlısı budur ki, bu frazeoloji birləşmələrin bir qismini də sözlü frazeoloji vahidlər tutur.

Şair və yazıçıların yaratdıqlarından başqa frazeoloji ifadələrin əsas yaranma mənbəyi folklor və danışq dilidir. İngilis dilində sözlü frazeoloji birləşmələr adətən danışq dilində işlədilir və bəzən məcazi mənə kəsb edir.

Məsələn, “to freeze out” (toprevent someone from taking part in smth), “to camp up” (to behave in a way that is deliberately artificial, especially in order to make people laugh at traditional ideas about how men and women should behave).

Sözlü frazeoloji vahidlər etnik kodun daşıyıcıları kimi qəbul edirlər. Onlar dildə kifayət qədər dillər və müxtəlif tarixi hadisələr, xalqın yaşam tərzi, gündəlik fəaliyyəti və maraqları ilə sıx əlaqədardırlar.

Bu ifadələr tarixin müxtəlif dövrlərində xalq tərəfindən yaradılmışlar.

Frazeoloji vahidlər əsasən feillərdən ibarət olduqları üçün digər dillərdən alınmaq ehtimalı çox azdır. Məlum faktır ki, feillər hər bir dilin daxili imkanları hesabına yaranır və digər dillərdən alınmırlar.

İngilis dilində işlənən sözlü frazeoloji ifadələrin bir qisminin dilimizə mürəkkəb feillər vasitəsilə tərcümə olunması faktını nəzərdən qaçırmamaq lazımdır.

Azərbaycan dilində işlənən frazeoloji ifadələr və mürəkkəb feillərə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında geniş şəkildə rast gəlinir.

Təkcə ingilis dilində deyil, Azərbaycan dilində də mürəkkəb feillər frazeoloji vahidlərin bir hissəsidir. Belə ki, hər iki dildə bu feillər dəqiq bir nitq hissəsindən düzəlirlər. İngilis dilində onlar verb + adverb (or preposition) formasında: to keep on, to sit down və s., Azərbaycan dilində isə onlar köməkçi feillər vasitəsilə - “olmaq, etmək, eləmək”: əlindən gələni etmək (to do one’s best), kömək etmək (to help); ikinci sözlün birinci sözlə yaranması vasitəsilə: su sulamaq (to water), ütü ütüləmək (to iron) – bu halda birinci element əsasən isim olur.

Bir faktı da xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, ingilis dilindəki frazeoloji ifadələrin əksər hissəsi Azərbaycan dilinə vahid sözlər və yaxud da sərbəst ifadələrlə tərcümə olunur. Bu ingilis və Azərbaycan dillərinin geneoloji və struktur müxtəlifliyi ilə izah olunur. Sözlü frazeoloji vahidlərin də bütün frazeoloji vahidlər kimi əsas xüsusiyyətləri motivasiyanın olmaması və leksik komponentlərin stabilliyidir. Frazeoloji vahidlər tarixən sərbəst birləşmə modelləri əsasında, sərbəst birləşmələrin tərəflərinin məcaziləşməsi, bir məfhumun ifadəçisinə çevrilməsi əsasında formalaşmış olur. Bəzi sözlü frazeoloji vahidlər sanki sabit söz birləşmələrini xatırladır. Lakin sərbəst söz birləşmələri sintaktik vahiddir. Burada məfhum bildirən sözlər cümlədə müstəqil hissə funksiyasında çıxış edir. Frazeoloji vahidlərdə isə sözlər müstəqil deyil. Onlar nə sözlərin, nə də söz sırasının dəyişməsi mümkün olmayan sabit birləşmələr yaradırlar. Sabit birləşmələr də sərbəst birləşmə modelləri əsasında qurulur. Bir sıra sərbəst birləşmələr kimi, bunlar da cümlənin bir üzvü olur.

Lakin sərbəst birləşmələrin komponentləri mənə müstəqilliyinə malik olduğu, həqiqi mənada işləndiyi halda, sabit birləşmələrin komponentlərindən biri zəif, son dərəcə ümumi semantikasi ilə, yaxud tərəflərdən birinin və ya hər ikisinin məcazi mənada işlənməsi ilə birləşmə komponentlərinin ayrılmazlığına səbəb olur.

SƏNANİ LALƏ

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, UNEC

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ MƏSDƏR TƏRKİBLİ FEİLİN NÖVLƏRİ VƏ
ONUN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ EKVALENTLƏRİ

Açar sözlər: *İngilis dili, modal sözlər, məsdər, feili sifət, söz birləşməsi, Azərbaycan dili*

The explanation of the indicativemodal expressing modality in modern Azerbaijan in English language

The article speaks With the infinitival units and their use in the simple And composund sentences also analyses different kinds of infinitives in English and Azerbaijani. The explanation of the indicativemodal expressing modality in modern Azerbaijan in English language was thoroughly given in this article. The category of the indicative mood, the expression method of modality by grammatical and morphological ways are also explained.

Keywords: *English, modal words, infinitive, participle, word combination, Azerbaijani*

Müasir ingilis dilində apardığımız araşdırmalardan aydın olur ki, ingilis dilində məsdərlər Azərbaycan dilində bəzən olduğu kimi, bəzən isə feili sifət, ara söz, feili bağlama məsdər tərkibi, təyini söz birləşməsi, feil, tabelimürəkkəb cümlənin bir hissəsi və hətta budaq cümlələri kimi tərcümə olunur.

Feili sifət

İngilis dilində feili sifətlər – feilin şəxssiz formalarından olub, feili xüsusiyyətlərdən başqa, həm sifət, həm də zərf xüsusiyyətlərinə malikdir.

Bildiyimiz kimi feili sifət I – ingilis dilində - ihg şəkilçili indiki zaman formasıdır; Feili sifət II – feilin III forması olan keçmiş zaman feili sifət (p.II) formasıdır.

Feili sifət I – ingilis dilinin qədimdə işlənən sifətlərindən inkişaf edib törəmişdir. Müasir ing. dilində o, həm feil, həm də sifət – zərf xüsusiyyətləri daşıyır. Feili sifət I – sadəcə hərəkəti göstərmir, həm də onu bir əlamət kimi izah edir.

Feili sifət II – feilin bütün şəxssiz formalarının ən qədim variantıdır. Feili sifət II, feili sifət I –dən zaman və növ formalarına görə deyil, feili xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir; q / feili xüsusiyyətlərinə görə isə feili sifət I - ə yaxındır.

Mənasına görə feili sifət II – hərəkətin özünü yox, nəticəsini (həm əlamət, həm də vəziyyət kimi) əks etdirir.

Feili sifətin funksiyaları.

- 1) **Xəbər** – a cold wind is whistling down the plat for. (soyuq külək platformada viyıldayır)
- 2) **Təyin** – I am sure, this must be a very embarrass sing conversation for Barbara. (Mən bu söhbətin Barbara üçün çox inandırıcı olacağına əminəm).
- 3) **Ara söz** – Talking about crime, I can lend you a book as you are interested in (Cinayətdən danışırıqsa, mən sənə maraqlandığın kitabı verə bilərəm).
- 4) **Zaman zərfliyi** – While working very hard one needs a through rest. (Ağır işdən sonra məməlli – başlıdincəlməkləzımdır.)
- 5) **Səbəb zərfliyi** – Having plenty of time we decided to walk to the static (Vaxtınız çox olduğundan biz vağzala piyada getməyi qərara aldıq)
- 6) **Tərzi –hərəkət zərfliyi**
Poirot smiled, remembering Mac Queen's strictures "Britishers". (Piaro Mak Kbinin ingilislərin tənqidini xatırlayaraq gülümsədi.
- 7) **Güzəşt zərfliyi** (When we love women we love them Knowing weekn
- 8) **Şərt zərfliyi** (We'd have been better off if living in a tent)
- 9) **Müqayisə zərfliyi** (For a moment he stood as if waiting for another question – o, sanki başqabirsual gözləyirmişkimibiranlıqdayandı.

Həmçinin feili sifət II – nin xəbər ad hissəsi sadə feili xəbər bir hissəsi, təyin, zaman zərfliyi, güzəşt zərfliyi, müqayisə zərfliyi, şərt zərfliyi, səbəb zərfliyi funksiyaları daşıyır. Beləliklə araşdırma göstərir ki, ingilis dilində feili sifət Az.dilinə bəzən olduğu kimi, bəzən də ara söz, feili bağlama, sifət, sadə cümlənin bir hissəsi, təyini söz birləşməsi, budaq cümlənin bir hissəsi və feili sifət tərkibi kimi tərcümə olunur.

Gerund. Bildiyiniz kimi cerund feilin şəxssiz forması olub hərəkət prosesini idarə edərək həm ismin, həm də feilin xüsusiyyətlərinə malikdir. Cerundun səciyyəvi xüsusiyyəti odur ki, ondan əvvəl ya sözünü ya

mənsubiyyət əvəzliyi, yaxud da mənsubiyyət və ümumi halda olan isim gəlir. Cerund ingilis dilində özünəməxsus şəxssiz formadır. Belə ki, məsdər və feili sifət bütün avropa dillərinə xas olduğu halda, cerundun yalnız ispan dilində ekvivalenti var.

İsmin xüsusiyyətlərinə malik olaraq cerund cümlədə mübtədə, predikativ, mürəkkəb feili xəbərin bir hissəsi tamamlıq, təyin və zərflilik olur. Məsələn : Seizing and doing are different things. (Görmək və etmək başqa – başqa şeylərdir). This is not playing the game. (Bu oyun oynamaq deyil)

Cerundun feili xüsusiyyətləri aşağıdakılardır.

1. Cerundun tamamlıqla işlənməsi, I remember reading this book (mən bu kitabı oxuduğumu xatırlayıram)
2. Cerundun zərflə işlənməsi, He likes reading about (O bərkdən mütaliə etməyi xoşlayır)
3. Cerundun zaman və növ kateqoriyalarına malikdir. Indefinite (active, passive) Perfect (active, passive)

Cerund cümlə üzvü kimi aşağıdakı funksiyaları daşıyır.

1. Mübtədə

Reading French is easier than speaking it. (Fransızca oxumaq, o dildə danışmaqdan asandır)

2. Xəbərin ad hissəsi

The important part is helping people so they can live normal lives

3. Mürəkkəb feili xəbərin bir hissəsi

I cant help telling you about it

4. Vasitəsiz tamamlıq

I remember having seen him before

5. Sözlü tamamlıq

What did she mean by boasting like that?

O bu cür lovgalanmaqla nə demək istəyirdi

6. Təyin

There was a chance of catching the train

7. Zaman zərfliyi

She looked at him anxiously before answering.

O cavabverməzdən əvvəl ona hirsli – hirsli baxdı

8. Səbəb zərfliyi

You can? I couldnt sleep for worrying

9. Tərzi – hərəkət

They domced without speaking

10. Məqsəd zərfliyi

I thought that this was a time for going fast

11.Şərt zərfliyi

He wont go without saying bood bye

12.Güzəşt zərfliyi

In spite of being busy, she helped me to look for evidences. Məşğul olduğuna baxmayaraq, o dəlilləri tapmaqda mənə kömək etdi.

13.Tərzi – hərəkətzərfliyi

You can achieve a lot by telling the truth.

14.Müqayisə zərfliyi

You should have told the truth than crying bitterly. (Acı – acıağlamaqdansa, onahəqiqətideməliidim).

Dediklərimiz onu göstərir ki, ingilis dilində cerundlar Azərbaycan dilinə feili sifət tərkibi, məsdər tərkibi, budaq cümlə, sadə cümlə, feili bağlama, feili bağlam atərkibləri kimi tərcümə olunur.

Cerunddan danışarkən onun feili isimlə, feili sifətlə və məsdərlə oxşar və fərqli xüsusiyyətlərinə toxunmamaq mümkün deyildir. Cerund, feili isim və feili sifət hər üçünün – ingilis suffiksi ilə bitməsinə baxmayaraq, onların fərqli cəhətlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Cerund	The Verbal Noun
1.İsmin və feilin xüsusiyyətlərinə malikdir.	1. Yalnız ismi xüsusiyyətlərə malikdir
2. Artikılsız işlənir.	2. Artikılla işlənir
3. İşarə əvəzliyi işlənmiş	3. İşarə əvəzliyi ilə işlənir.
4. Qarşında sifət işlənir.	4. Qarşısında sifət işləyə bilər.
5. Özündən sonra vasitəsiz tamamlıq gələ bilər.	5. Özündən sonra sözönlü ismibirləşmə gəlir, bu da təyin vəzifəsində işlənir.
6. Cəm şəkilcisi qəbul etmir	6. Cəm halda işləyə bilər
7. Növ kateqoriyası var.	7. Növ kateqoriyası yoxdur.
8. Özündən sonra zərf gələ bilər.	8. Özündən sonra zərfgələ bilər.
9. Perfect və Nou –m Perfect formaları var	9. Perfect vəNou – Perfect formaları yoxdur

Cerundvəfeilisifətinfərqlixüsusiyyətlərinə nəzər yetirək

.Cerund	Participle I
1.Sözünü ilə işləyə bilər.	1. Sözünü ilə işlənir.
2.Bağlayıcı ilə işlənir.	2. Bağlayıcı ilə işlənir.
3.Yiyəlik halında olan isim və ya mənsubiyyət əvəzliyi ilə işlənir.	3.Yiyəlik halında olan isim və ya mənsubiyyət əvəzliyi ilə işlənir.
Mənsubiyyət əvəzliyi ilə işlənir.	
Mənsubiyyət əvəzliyi ilə işlənir.	

Cerund və məsdərin fərqli xüsusiyyətlərindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, bəzən cümlə tərcümələrində cerundun, yoxsa məsdərin işlədilməsi çox vacib bir məsələyə çevrilir. Bu məqamlara nəzər salaq.

1. Tamamlıq məsdərlə ifadə olunubsa, onda bu feillərdən sonra məsdər gəlir : to seem, to wish, to want, to learn, to forget, to fail, to attend, to prepare, to intend, to desire, to agree və s.

2. Bəzi sifətlərdən sonra məsdər gəlir: strange, dangerous, ready, common, easy, difficult, usual, pleased, eager, anxious. Və s.

3. Bir sıra feillərdən sonra cerund işlənir: to enjoy, to delay, to regret, to recall, to avoid, to postpone, to deny, to suggest, to consider, to mind və s.

4. Bir qrup sözünü feillərdən sonra cerund işlənir. To approve of, to give up, to rely on, to worry about, to keep on, to think about, to put off, to depend on, to insist/

5. Bir sıra feillərdən sonra həm cerund, həm də məsdər gələ bilər. Bu halda cümlənin mənasına xələl gəlmir.

He started to study after dinner.

He started studying after dinner.

6. Bir qrup feillərdən sonra həm cerund, həm də məsdər gələ bilər. Bu halda cümlənin mənası dəyişir.

Məsələn : to stop, to remember, to forget.

He stopped reading – O oxumağını saxladı

He stopped to read - O oxumaq üçün dayandı.

Azərbaycan – ingilis dil əlaqələri artan xətt üzrə inkişaf mərhələsindədir. Bu, bir tərəfdən çoxdilliyə yeni meydan açır, digər tərəfdən də dillərin qarşılıqlı inkişaf və zənginləşməsinə zəmin yaradır. Bu zaman ingilis – Azərbaycan və Azərbaycan ingilis dillərinə tərcümə prosesində də müəyyən problemlər də üzə çıxır. Tərcümə prosesində müəyyən üslubu məqamlar yaranır ki, bunların da qrammatik cəhətdən düzgün çözülməsinə və mütəxəssis müdaxiləsinə ehtiyac artır. Məlumdur ki, müəyyən dil əlaqələri zamanı dilin leksikası da dəyişiklik uğrayır, termin – sözlər və birləşmələr dildə özünə möhkəm yer tutur. Burada da sözlərin düzgün tərcümə və orfoqrafiyası mütəxəssis sözüənə əsaslanmalıdır. Bu mənada ingilis dilindəki feili tərkiblərin Azərbaycan dilində qarşılıqlı araşdırmağa ehtiyac olunur.

SÜLEYMANOVA RÖYA
Azərbaycan Dillər Universiteti

UŞAQ DİLİNİN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: *Mənimsəmə, Uşaq dili, Koqnitiv dilçilik, Universal qrammatika, Anadangəlmə, Dilə yiyələnmə mexanizmi*

Developmental Stages of Child Language

The article is an attempt to investigate and analyze different categorizations proposed for the early development stages in L1. The characteristics of early child language in first language acquisition discussed. Different approaches to understanding L1 acquisition and processes involved in child syntax stated in the article. Developmental stages and chronological succession of different stages in the acquisition of the first language presented. The author presented peculiarities of each stage in child language acquisition.

Keywords: *Acquisition, Child language, Cognitive linguistics, Universal grammar, Innateness, LAD*

Dil çox mürəkkəb və sirli hadisədir. İnsanın ən mühüm əlaməti, onu digər canlı aləmdən fərqləndirən yeganə məziyyəti dildir. Dünyada heç bir varlıq insan kimi anadangəlmə dil səriştəsinə malik deyildir, bu qədər tez bir vaxtda dil öyrənə bilməz [1, 72].

Uşaq dilinin inkişaf mərhələlərinin öyrənilməsi və tədqiq edilməsinə dair bir çox yanaşmalar mövcuddur. Son dövrlərdə dilçilikdə, uşaq dilinin öyrənilməsi xüsusilə psixolinqvistlərin diqqətini cəlb etmiş və onlar aşağıdakı suallara cavab axtarmağa çalışmışlar: “Uşaq belə qısa bir müddətdə öz ana dilini necə öyrənir?”, “ilk yaşlarında uşaq dili necə tanıyır, öz ətrafında deyilən sözləri necə başa düşüb ünsiyyətə girir?”, “Ana dilinin qaydalarına necə yiyələnir?”

Bu gün dilin mənimsənilməsi ilə bağlı 2 klassik yanaşma məlumdur: empirik və nativist. Empirik yanaşmaya görə dil fəaliyyəti sosiallaşmada baş tutan öyrənmə proseslərinin nəticəsidir, yəni insan öz təcrübəsi sayəsində ətraf aləmdən dili öyrənir. Nativizm isə ondan çıxış edir ki, dil fəaliyyəti insan orqanizmində genetik mövcuddur, yəni anadangəlmədir. nativist yanaşma dil-kommunikativ fəaliyyətin artıq ana bətnində yarandığını göstərir.

Bihevior yanaşmada B.F Skinnere görə, uşaq dünya yazılmamış lövhə kimi gəlir, heç bir bacarığa malik olmur, dilöyrənməyə sıfırdan başlayır. Lakin bugün dilin anadangəlməsi olması fikri qəbul olunmuşdur. anadangəlmə o deməkdir ki, insanda ana bətnində olarkən dil bacarığı formalaşır və doğulandan sonra bu dil bacarığı onun düşüüyü mühitin təsiri altında formalaşır [4, 67].

Kessə görə heç bir uşaq öz ana dilini öyrənəndə cətinlik şəkmir. Bu proses o beş yaşına çatana qədər tamamlanır. Maraqlıdır ki, bütün uşaqlar demək olar ki, dili eyni yollar ilə mənimsəyir və eyni ümumi bacarıqlarla yekunlaşdırır. Lakin, uşaqlar bir günə bütün dil bacarıqları ilə oyanmırlar. Kess əlavə edir ki, dil mərhələlərlə mənimsənilir və hər bir mərhələ onu yetkin insan dilinə yaxınlaşdırır. Bütün bu mərhələlər dünyanın bütün mərhələlərində oxşarlıq təşkil edir və müxtəlif dillərin dil öyrənmə mərhələlərinəki prinsiplər universal hesab olunur [3, 10].

N.Xomski isə inanırdı ki, uşaqlar istənilən insan dilini öyrənməyə irsi bacarıqla doğulur. O iddia edirdiki, uşaqların dəqiqliklə istifadə etdikləri müəyyən linqvistik quruluşlar artıq onların beynində həkk olunub. Xomski inanırdiki, hər bir uşağın dil mənimsəmə aləti vardır və o uşağın beynində dilin əsas prinsiplərini və onun qrammatik quruluşlarını kodlaşdırır. Sonra uşaq yalnız yeni sözləri öyrənməli və LAD (Language Acquisition Device) daki sintaktik quruluşlara müraciət etməlidir ki cümlələri qursun. Xomski iddia edir ki, uşaq yalnız imitasiya, yamsılama yolu ilə dili öyrənə bilməz, çünki onun ətrafında danışılan dil qaydasızdır, yetkinlərin nitqi bəzən qrammatikaya tabe deyildir, dağınıqdır. Xomskinin nəzəriyyəsi isim, feil, samit və sait ehtiva edən bütün dillərə aid olunur [2, 127].

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq deyə bilərik ki, dilçilikdə son illərdə uşaq dilinin mənimsənilməsi ilə bağlı bir neçə nəzəriyyələr yaranmış və alimlər tərəfindən müxtəlif müzakirələrə səbəb olmuşdur. Bu nəzəriyyələrdən təqlid nəzəriyyəsi, anadangəlmə nəzəriyyə, idrak nəzəriyyəsi və müdaxilə (input) nəzəriyyələri xüsusi qeyd olunmalıdır.

Təqlid nəzəriyyəsi Devid Kristal tərəfindən irəli sürülmüşdür və həmin nəzəriyyəyə görə uşaqlar dili başqalarını yamsılama vasitəsilə öyrənirlər.

İkinci nəzəriyyə - dilin anadangəlmə olması ideyası Noam Xomski tərəfindən verilmişdir. N. Xomskiyə görə hər bir insanda dil mənimsəmə aləti vardır. Həmin bu alət insana dil öyrənməyə icazə verən beyin mexanizmidir. Onun fikrincə bütün dillər eyni srukturu paylaşırlar - universal qrammatika.

Üçüncü nəzəriyyə - idrak nəzəriyyəsini isə J.Paiaje irəli sürmüşdür. Onun fikrincə uşaq sözdən istifadə etməmişdən əvvəl onu anlamalıdır. Həmçinin o sözdən istifadə etməmişdən də əvvəl onu təcrübədən keçirməlidir. Əgər onlar “qəzəb” kimi hiss ifadə edən sözdən istifadə edirlərsə, bu hissini necə bir hiss olduğunu dərk etməlidirlər.

Dördüncü nəzəriyyə - İnter nəzəriyyəsi isə Skinnerin bihevior nəzəriyyəsi ilə oxşarlıq təşkil edir. Uşağa istiqamətlənmiş nitq uşaq dilinin inkişafına çox böyük təsir göstərir. Valideynlər uşaqları ilə yavaş danışırlar, həmçinin daha yüksək pauzadan və qrammatikada istifadə edirlər. Novbəli söhbətə önəm verən valideynlər sual-cavab ardıcılığına diqqət yetirirlər.

David Kristalın nəzəriyyəsinə görə isə uşaqlar dili beş mərhələdə öyrənir və bu mərhələlər arasında əlaqə vardır.

Birinci mərhələ. Bu mərhələdə uşaq 3 məqsədlə danışıq:

- a) istədiyi nəyisə əldə etmək üçün,
- b)kiminsə diqqətini cəlb etmək üçün,
- c)nəyəsə diqqət çəkmək üçün.

Sonra isə əsas anlayışları yaratmağa başlayır, məsələn atanın maşını – daddy car. Bu mərhələdə əşyaları bir sözlə adlandırmağa başlayır. Birinci mərhələdə onlar əşyaları başqa şeylərlə - insan, yer ilə əlaqələndirirlər. Məsələn obyekt hadisə ilə - quş getdi. Bu erkən mərhələdə onların geniş lüğət fondu yoxdur. Ona görə də onlar sual verərkən intonasiyadan istifadə edirlər. Ən çox istifadə olunan sözlər - istəmək,orada və başqaları olur.

İkinci mərhələ. Bu uşaqların sual verdiyi, soruşduğu mərhələdir. “Harada?” sualları birinci gəlir. Onların sualları tez-tez sual əvəzlilikləri (nə,harada) ilə başlayır. İsim və ya feil ilə davam edir məsələn, haraya getdi (where gone), əşyaları adlandırmağa və təsnif etməyə başlayırlar. Wassat – bu nədir sualını verirlər. Həmçinin əşyaların xüsusiyyətləri haqda danışmağa başlayırlar, məsələn – böyük/balaca, isti/soyuq - əşyləri əks mənaları ilə öyrənirlər.

Üçüncü mərhələ. Burada daha çox sual cümlələri yaradırlar ki bu da intonasiyanın köməyi ilə baş tutur. Sally play in garden mummy, Ssally bağda oynayır anacan?). Həmçinin cümlə strukturu genişlənir – mübtədə - feil-tamamlıq-zərflik şəklinə düşür. You dry hands- sən əllərini qurulayırsan. Preposition-arikl-noun kimi frazalar (on the table)bu mərhələdə yaranır.

Dördüncü mərhələ. Onlar sual cümlələrini niyə, nə üçün ilə başlayırlar. Onların qavramasında ən diqqətəlayiq inkişaf isə bilmək kimi abstrakt isimlərin istifadəsidir. Onlar əmr cümlələrinin əzəvinə birbaşa olmayan cümlələr qurmağa başlayırlar: məsələn, əvvəl onu mənə ver deyirdilərsə artıq ala bilərəm, götürə bilərəm səkində cümlələr ilə əvəz olunur. Modal feillər istifadə olunmağa başlanı.

Beşinci mərhələ. Bu mərhələdə sərbəst danışığın şahidi oluruq. Təklif, xahiş, sual vermə məlumat vermə ehtiyaclarını ifadə edə bilirlər. Bu mərhələdə nə? və nə zaman? ilə başlayan cümlələr qururlar. Keçmiş və gələcəyə müraciət edirlər.

Qrammatikanın inkisaf mərhələlərinə baxsaq aydın olar ki, o da öz növbəsində müəyyən dövrlərə bölünür.

Erkən mərhələdə qrammatika istifadə olunmur. Cümlələr bir uzun sözlü olur. Sözlərin 60% - i adlanma funksiyasına malikdir, 20%- i ifadə və hərəkət bildirən sözlər olur. Əksər uşaqlar təxminən 12-18 aylıqda bu mərhələdən keçir. Burada bütün cümlənin əvəzinə yalnız bir söz işlədilir.

İkinci mərhələdə 18aydan-2 yaşa qədər davam edir. Bu, iki sözlü mərhələ kimi də tanınır. Uşaqlar iki sözü bir yerə gətirirlər ki, bir cümlə düzəltsinlər, məsələn – pisik tullanır- mub+feil. Qapın ört-feil+tamamlıq. Bu mərhələnin sonunda əsas söz sırasını bilirlər.

Üçüncü mərhələdə cümləyə əlavə üzvlər əlavə etməklə tamamlayırlar. Üç element-atanın maşını var. Dörd element-sən indi yatağa gedirsən.

3 yaşında cümlələr daha uzun olur. 4 - cü yaşda cümlədəki qrammatik səhvlər düzəlir. Him gived the cheese to the mouses – 4yasında- he gaved the cheese to the mice.

Kristal qeyd edir ki, dil mənimsənməsi yalnız səsləri çıxartma deyil, həm də onları anlama, qavrama, fərqlilikləri başa düşmədir. O qeyd edir ki, bir günlük uşaq anasının səsini digərlərindən fərqləndirə bilər. Bu, intonasiya və ritm vasitəsilə həyata keçir. 2 və 4 aylıqlarında insanların əsəb, qışqırma səslərini fərqləndirə bilirlər. 6-9 aylıqlarında dili situasiyada öyrənirlər, məsələn əl çalmaq, sağ ol demək və s.

Məqalədə göstərilənləri nəzərə alaraq deyə bilər ki, uşaq dilinin mənimsənməsi ilə bağlı sualın hələ də dəqiq cavabı yoxdur. Bu məsələdə fikir ayrılıqları olsa da, biz onun bəzi xüsusiyyətlərinə toxunduq. Sonda Hallideyin fikrinə müraciət etmək maraqlı olardı. İngilis dilçisi inanır ki, uşaq dili bizə dil nədir və insanın inkişafı üçün onun əhəmiyyəti nədən ibarətdir sualına cavab tapmağa kömək edir [5, 189].

Ədəbiyyat

- 1.Veysəlli F. Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri. Bakı. Mütərcim. 2015. 119 s.
- 2.Xomski. N. Language and mind. New York. Harcourt Brace Jovanovich Inc. 1968. 190 s.
- 3.Kess. J. Psycholinguistics. Amsterdam: John Benjamin Publishing Company. 1993.
- 4.Skinner B. Verbal Behavior. New York. Appleton-Century-Crofts, Inc. 1957. 478 s.
- 5.Halliday, M. A. K. The language of early childhood. London. Continuum. 2003.
- 6.<http://www.ling.upenn.edu/courses/ling001/acquisition.html>

ŞƏFİZADƏ İRADƏ

Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İNGİLİS DİLİ MƏNŞƏLİ ALINMA SÖZLƏRDƏ LEKSİK VƏ SEMANTİK TRANSFORMASIYA VƏ ONUN DİLÇİ ALİMLƏR TƏRƏFİNDƏN TƏDQIQATI

Açar sözlər: *İngilis dili, Azərbaycan dili, alınma söz, semantika*

The grammatical category of time in English and its comparative characteristics of category of time in Azerbaijan

The article deals with the grammatical category of time in English and its comparative characteristics of category of time in Azerbaijan also some semantical peculiarity of English terms in Azerbaijani. The article deals with the structural-semantical models of the simple sentence of the contemporary. English and Azerbaijani language and their comparison analyse of theoretical character. The article deals with the connection and essence of the category of tense in the English grammar.

Keywords: *English, Azerbaijany, words buy, semantics*

Dilin başqa dillərdən aldığı sözlərin müəyyən anlayışların, əşyaların, hadisələrin adlarını ifadə etməyə xidmət edir. Alınma ilkin dövrdə konkret semantikaya malik olur.

Adətən, söz aid olduğu dildə bir sıra mənələrə malik olursa, keçdiyi yeni dildə onun bu mənələrdən çox vaxt biri istifadə olunur. Zaman keçdikcə, alınma söz yeni mənələr qazana bildiyi kimi, əvvəlki mənasını itirə bilər. Alınma sözün belə bir prosesə qoşulmasının dil vasitəsi ilə assimilyasiyası əlaməti kimi qəbul edilir.

Alınma obyekt dildə semantik transformasiyaya məruz qalır. Semantik transformasiya dilçilikdə araşdırılmış məsələlərdəndir. Obyekt dildə alınma sözün mənasının genişlənməsi və ya daralması, onun məcazi mənada işlənməsi semantik transformasiya kimi başa düşülür.

Bir sıra tədqiqatçılar alınma sözlərə yalnız onların mənələrinin daralmasının, bu sözlərin məcazi mənələrdə işlənməsinin xas olmasını qeyd etmişlər. Bu fikir sonralar tənqid olunmuşdur.

Alınma sözlərin yeni keyfiyyət qazanması cəmiyyətdə baş vermiş dəyişmələrlə millətlərarası əlaqələrin, o cümlədən dil əlaqələrinin genişlənməsi ilə bağlıdır. V.Q.Kostomarov müasir dövrdə sözlərin semantik strukturunun dərinləşdiyini, onların yeni mənələrinin yaranmasını qeyd edir. İngilis dilindən alınmaların semantik strukturunun genişlənməsi onların həyatımızın müxtəlif sahələrinə nüfuz etməsi prosesində baş verir.

Alınma sözün müxtəlif sahələrə keçməsi onun məna dairəsinə təsir göstərir. Bəzi hallarda keçid prosesində söz bir vaxt dilə daxil olduğu ilkin mənanı itirərək yeni məna qazanır.

Başqa halda ilkin məna qalmaqla alınma sözün semantikasında dəyişmə yaranır. Qeyd olunan məsələləri konkret nümunə əsasında araşdırmaq düzgün nəticələr əldə etməyə imkan verir.

Biznes (ing. *business*) sözü 1966-cı ildə çapdan çıxmış Azərbaycan dilinin izahlı lüğətinə daxil edilməmişdir. Avropa mənşəli sözlərin qısa lüğətində alınma sözün mənası şəxsi yığımla əlaqədar kommersiya işi kimi izahlanır.

Bu fəaliyyətlə məşğul olan şəxs isə “*biznesmen*” adlanır. Lüğətdə “*biznesmen*” sözünün izahında yazılır: “ ABŞ-da tacir, fırıldaqçı, işbaz, sahibkar; hər şeydən yüksək gəlir almağa çalışan kapitalist” (ASML). Göründüyü kimi, rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə keçmiş alınma leksik vahid sovet dövründə mənfi məna daşmışdır. İngilis dilində biznes çoxmənalıdır.

Onun əsas mənası “iş”, “daimi məşğuliyət”, “ixtisas”dır. Sözün digər mənası “ticarət və kommersiya fəaliyyəti”dir. Hazırda Azərbaycan dilində istifadə edilən biznes sözü “gəlir gətirən iş” mənasında işlənir. İşlənmə səviyyəsinə görə məhsuldardır.

Təkcə iqtisadi sahəyə aid termin olmayıb, ümumişlək leksik vahiddir: “Deyirəm ki, Həmid yaradıcı insan olmaqla yanaşı, biznesi də çox gözəl bilir. Ailə qurandan sonra müəyyən ehtiyaclar vardır, o, bir biznes əməliyyatını həyata keçirdi və çox da uğurlu alındı” (“Şərq” qəzeti, 12 oktyabr, 2004);

“Bir neçə gün öncə Şəkidə Regional biznes Tədris Mərkəzinin açılışında iştirak edən Fərhad Əliyev özünü prezident kimi aparırdı” (“Etimad” qəzeti, 06-09.11.2004).

Böyük tennisdə və voleybolda topun oyuna daxil edilməsi *servis* (service) adlanır. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə ilk keçən mənə da idman termini olmuşdur. “İlahə Qədimovanın əsas heyətdə oyuna buraxılması servis zamanı olur.

Görünür, məşqçi Faiq Qarayev yetirməsinin servisdən komandamıza xal qazandıracağına ümidlidir” (“Olimpiya dünyası”, 1 oktyabr, 2004).

Sonralar servis “məişət xidməti” anlamında da işlənməyə başlanmışdır.

Server də idman terminidir. Tennisdə topu oyuna daxil edən idmançı *server* adlanır. 90-cı illərdə həm *servis*, həm də *server* sözlərinin semantikasında dəyişmə baş vermişdir.

Terminlər indi sosial-iqtisadi və başqa sahələrə aid anlayışları ifadə edir. *Server* – “kiçik və orta biznesdə istifadə olunan, əsas məlumatları saxlayan və ötürən kompüter” mənasındadır.

Servis sözünün daha iki mənası yaranmışdır: 1) məhsulun istehlak və satışı sisteminin təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş kompleks xidməti təmin edən marketing fəaliyyətinin alt sistemi; 2) sosioloji sorğu.

Eyni hadisə özünü *server* sözünə münasibətdə də göstərir. Bu söz də yeni mənə qazanmış, müxtəlif sözlərlə yeni terminoloji birləşmələr əmələ gətirmişdir. İndi *server* – “internet şəbəkəsinə qoşucu kompüter” mənasında işlənir. “İnternetə girmək üçün əvvəlcə *server*ə qoşulmaq lazımdır. Bunun üçün *server*in telefon nömrəsi yığılmalıdır”.

Alınma leksika, o cümlədən ingilisdən alınma sözlər dilin leksik sistemində gedən proseslərdə fəal iştirak edir. Ümumişlək leksik vahid kimi alınmış söz terminləşə bildiyi kimi, alınma terminin xüsusi leksik vahid səciyyəsinə itirməsi də mümkündür.

Müasir dövrdə terminoloji mənənin itirilməsinin tez-tez baş verməsi ədəbiyyatda qeyd olunur.

İngilis dilindən alınma sözlərin publisistik mətnlərdə, mətbuatda tez-tez istifadə olunması onların semantikasına əsaslı təsir göstərir. Mətbuatda işlənən alınma sözlərin semantik strukturunda dəyişmə baş verir. Sözü mənə həcminin genişlənməsi yeni semlərlə zənginləşməsi özünü göstərir.

Belə hallarda determinləşmə semantik genişlənmənin təzahür amilidir. Bir çox innovasiyalar məcazi mənədə istifadə olunur, yeni mənalı söz müxtəlif semantik qrupun sözləri ilə söz birləşməsi tərkibində işlənir. Semantik derivasiya prosesində mənənin genişlənməsi əsas yeri tutur.

İngilis dilindən alınma sözlərdə mənənin genişlənməsində ilkin leksik-semantik variantın arxiseminin ümumiləşməsi baza leksik-semantik paradigmasının hüdudlarından kənara çıxması da mühüm rol oynayır.

Məsələn, *xit* müəyyən dövrdə böyük populyarlıq qazanmış musiqi əsərinə deyilir. “Populyar musiqi əsəri” arxisemi semantik derivasiya prosesində istənilən populyar hadisə və fakta aid edilir.

Pressinq – bəketbolda qarşı tərəfin oyunçusuna tətbiq olunan sərt mübarizə formasıdır. Əsas arxisem kiminsə fəaliyyətini məhdudlaşdırmaq, onun sərbəstliyini əlindən almaqdır. Əvvəllər bu yalnız idman oyunlarına aid olsa da, hazırda istənilən fəaliyyət sahələrinə şamil olunur.

Treninq – yarış dövrü üçün orqanizmin maksimal hazırlığını təmin etmək üçün sistemə məşqləri nəzərdə tutur. Arxisema “idman məşqidir”. Müasir dövrdə sözün mənası genişlənməmiş və müxtəlif fəaliyyət sahələrində işə hazır olmaq üçün məşqləri, formanı saxlamağa əhatə etməyə başlamışdır.

Reyting – fərdi və komanda fəaliyyətlərinin ədədi göstəricisidir. İlk əvvəl şahmata, sonralar tennisə aid olmuşdur. Hazırda təkbətək mübarizə və komanda idam növlərində istifadə olunur. Qiymətləndirmənin ədədi göstəricisi arxisemində dəyişmə baş vermişdir. Ədədi göstərici əsas götürülmür. Hazırda *reyting* sözünün semantikasi genişlənməmişdir.

Autsayder – “futbol və ya xokkey komandasında sağ və ya sol kənar oyunçusu” anlamındadır.

Monitor – 1) emal sistemlərində əməliyyatları idarə və nəzarət edən, yoxlayan maşın proqramı; 2) proqramlaşdırma dillərində ümumi vasitələrdən istifadə etmək üçün proseslərin sinxronlaşdırılması və əlaqələndirilməsi mexanizmi; 3) sistemi idarə edən displey.

Kompüterin insan məişətində geniş yer alması, onun dəstinə daxil olan monitor sözü də ümumişlək leksik qata daxil olmuşdur. Bununla yanaşı, monitorun “ekran” mənası da vardır.

Monitoring – cari mühiti (sistemi) fasiləsiz yoxlayan və idarə edən, istifadəçiləri xoşagəlməz halların və böhran vəziyyətlərinin yaxşılaşması haqda xəbərdar edə bilən proses.

Monitor və *monitorinq* alınma sözləri terminoloji səciyyə daşıyan yeni söz birləşmələrinin tərkibində iştirak edirlər.

İngilis dilindən alınma sözlərin bir qisminin mənasının genişlənməsi ilkin leksik-semantik variantının differensial semləri itirməsi nəticəsində meydana çıxır.

Alınma söziün mənbə dildəki predment-anlayış uyğunluğu obyekt dildə başqa sözlərlə sistem daxili əlaqəyə girməmiş bu leksik vahidin mənasını açmağın əsas şərtidir.

Dilə keçməsinin başlanğıc mərhələsindəki sözlə yeni dilə uyğunlaşmasının digər mərhələləri arasında olan söz arasında fərq vardır.

İlkin mərhələdə yeni leksik sistemə girən söz başqagerçəkliyə aid anlayışı, predmenti adlandırır, leksik sistemin digər vahidləri ilə rəbitədə çıxış etmir. Belə sözlər, bir qayda olaraq etnoqrafik, tarixi, coğrafi, bədii mətnlərdə işlənir.

Ədəbiyyat

- 1.N.Xudiyev: "Azərbaycan dilinin zənginləşmə yolları"
- 2.A.Qarayev: "Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar".
3. E.Haugen: "The analyse of indiguistic horriwing", "Lang", 1950.
- 4.Horn P.: "Crundries der neupersisemie etimologie",Strasbourg-1993.
- 5.R.C.Cəfərov:"Azərbaycan dilində Qərbi Avropa mənşəli alınmalar". Bakı.2006."Elm və Təhsil"nəşr.

SULEYMANLI YUSİF

*Ph.D. Associate professor
Azerbaijan Technical University*

LOGICAL APPOINTMENT AND FUNCTION OF THE TERMS IN THE INTERFERENCE PROCESS

Açar sözlər: *termin, məntiqi, funksiya, dil, linqvistik*

Məqalədə dilə aid olan spesifik sözdüzəltmə metodu ilə Azərbaycan dilinin daxili potensialı əsasında ümumi anlayışları ifadə etmək üçün uyğun olan terminləri yaratmaq mümkün olmadığı açılır və interferensiya zamanı terminlər başqa dildən hazır formada alınır və istifadə edilir.Bizim dildə terminlərin yaranması, bir tərəfdən beynəlxalq terminlərin müxtəlif elm sahələrində işlənməsi dilimizin terminoloji funksiyası ilə xarakterizə olunur. Digər tərəfdən isə onun dünya dilləri ailəsinə inteqrasiyasını asanlaşdırır.

Keywords: *term, logical, function, language, linguistics*

The terms differ from other word groups by their expression and meaning, utilization opportunities, role of the language in different stylistic areas, the level of understanding of the language carriers. Though that there are different ideas about the term and its essence in the linguistics, there are the problems that wait for solution, because, understood every new notion and concept shall be named by certain language units.

Different principles are taken as basis in this naming and different conformities to law are substantiated. Especially, there are certain differences in naming of terms. Thus, as naming is after understanding of the object, the semantic relation between the name and the named object and its essence is taken as basis.

So, special naming (nomination) is realized in the terminological area in the process of expression of different scientific technical notions and concepts by terms and appointment of the terms according to their essence, because the meaning of terms is limited by the system of certain scientific-technical knowledge and its meaning is determined in the system of scientific-technical knowledge that they concern. Just the terms in the system of this knowledge serve to naming of notions, processes and events and etc. and marking them by language units having nominative character.

The word or the word combination that expresses the notion is terminized by means of privatization of subjects, reality of the events in the scientific fields by passing through scientific thought. It finds its definitive determination by means of intellectual scientific perception of the denotation in the traditional terminological notion system.

For example, a rectangle which both sides are parallel is called trapezium a rectangle which all sides are equal is called square; a rectangle which opposite sides are parallel in pairs is called parallelogram. As it is seen, the principal signs, characters of every figure are taken into account and a definition is given and the mathematical term is privatized. By this way special words are précised in physics, chemistry, economics,

medicine and other fields and they are used as terms. A special word encircles the terminological systems of the lexicological units not only of science and technique, but also other areas of social activities.

The scientific perception and explanation of the denotation of terminological notions is accepted by means of scientific reflection of the word naming it in all areas. In this case besides individual characters of the things and events, general and individual characters peculiar to them shall be taken into account in order to name things and events.

Just the notion shall reflect general and important aspects of events, processes and things. For example, a multiface that is a polygon which two faces are equal and corresponding sides are parallel and the rest faces are parallelogram is called prism.

Herein, the aspects that differ prism from other mathematical objects (trapezium, pyramid) are equality of two faces, the fact that it is a polygon which corresponding sides are parallel, it is a multiface which the rest sides are parallel. The principal signs of the notion are reflected in these terms and it appears as its brief logical appointment.

Therefore, these principles shall be taken as basis during naming the notions belonging to every scientific area. Especially, joining, expression of principal signs inside the language unit equivalent to the notion realizes the definitive function of the term by conditioning the classification in many areas of physics, mathematics, chemistry and technique.

The terms are directly coordinated with the system of scientific notions in the general terminological macrosystem and encircles the content of scientific notions on the basis of real practice in order to gain a definitive determination. Therefore, while speaking about the function of definitiveness, just scientific concepts belonging to different scientific areas are considered.

For example, as such terminological units as value, shareholder audit, capital in the economics, cone, circle, trapezium, radius in the mathematics, current, pressure in the physics are directly related with the system of scientific notions, privatization, precision of certain meaning in the semantic area of the notion arisen on the basis of real practice stipulates formation of a definitive term. Thus, privatization of any word in the meaning, formation of the definition reflecting necessary and satisfactory signs of the notion having special appointment realized the definitive function of the term. The sign determining the notion in the definitive function takes one of the principal places in appointing the notion. The “sign” is the closeness of any object, event or notion with other object, event or notion or character differing from them.

Galkina Fedorook wrote: “The investigators consider correspondence of any notion absolutely determined and précised in the different scientific areas differing from the word” (1,117).The notion is considered the exit point in the terminological syste. The appointment characters of the notion shall be taen as a criterion in formation and exact appointment of the terminological lexicology.

The notion doesn't only express general and important signs of the objective reality, objects and events, but also is used in other meaning in the terminology. Thus, the notion systems are the collection of notions related to each other concerning certain areas of science and technique, the content of notions is the collection of the principal signs of the notions, the classification of notions is opening of sex-word relations between the notions and solution of problems determines the essence of the definitive function, because the logical relation between the term and notion forms the systematic character.

Taking into account the above-mentioned facts, certain categories shall be taken as the basis in determination of the definitive function of the term. Especially, the conformity to laws shall be taken into account in joint utilization of the terms with certain words in the texts belonging to every area and naming of a concept by a term is appointed among the characteristic signs of the notion. Besides, the relation attitude between the term and notion, event and name is determined.

A term is given a definition after precision of all signs. The following requirements shall be taken into account in the determination:

- 1.Principal signs of the notion, its specific characters shall be reflected in the determination.
- 2.Repetitions shall not be allowed in the determination.
- 3.A determination shall be short and concrete.
- 4.Non-standard terms shall not be used in the determination.
- 5.The determination shall meet the norms of the language.
6. A determination shall differ from definition.

7.A determination shall express the content of the notion exactly and laconically.For example, “substances made of different types of atom are called complex substances and the substances made of the same type of atoms are called simple substances”. As it is seen, concretely all requirements are taken into account in the determination. The determination shall totally encircle the principal signs, internal content, functional characters of the term. That is to say that increase of frequency of utilization of an ordinary word

and word combination in the same meaning stipulates privatization, precision of certain meaning in the semantic field and formation of the definitive determination. D.S.Lotte wrote: "Differing from ordinary word and word combination, the term shall have limited and determined content. This content shall belong to the term not depending on the context, hence the meaning of an ordinary word is determined in certain context, in the combination with other words" (2,13). Necessary and satisfactory signs are selected from these signs and they can be reflected in the peel, structure of the term. So, the term formation process is characterized by finding of the exact status of the notion on the basis of certain conformities to law. The functions of the term are nominative and definitive functions. Thus, the terms implement the nominative function when they name the things, processes, events of objective realities and notions about them. But the basis of the term is not appointed in naming, it is reflected in the definitive function. The definitiveness appoints the content, the essence of the notion and implement the nominative function by naming arisen notions and implement the function of definitiveness by appointing the notion from the logical point of view. Generally, the appointment criterion of the term shows that the term doesn't only name the notion, but also it is formed on the basis of appointment of the notion, that is to say that the scientific term is the means of logical appointment. The collection of necessary and important characters of the object found their nomination is reflected in their definitive layer.

Literature

1. Галкина-Федерук Е.М. Современный русский язык. Лексика, Москва, 1954.
2. Mammedli Y.A. The terms in Azerbaijan language. Candidate Dissertation Baku, 1996.
3. Sadiqova S.A. The Terminology of Azerbaijan language . Baku, Elm, 2011, s. 380

ŞABANOVA AYSEL

Bakı Slavyan Universiteti

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ PAREMIOLOGİYA

Açar sözlər: *paremiologiya, frazeologiya, atalar sözü, məsəllər, mənəvi dəyərlər.*

Paremiology in English and Azerbaijani linguistics

This article deals with two branches of linguistics – phraseology and paremiology. Similarities, differences as well as interplay between the units of these branches of linguistics have been analyzed. Various approaches of Azerbaijani and English scholars about relation between phraseology and paremiology have been discussed in given article. The author thoroughly researches these approaches, summarizes them. At the end the author arrives at a conclusion about place of Paremiology in the linguistic area.

Keywords: *paremiology, phraseology, proverb, sayings, moral values.*

Müasir cəmiyyət tələb edir ki, şəxsiyyətin həm elmi cəhətdən məlumatlı, həm də mənəvi cəhətdən zəngin olmasını tələb edir. Xalqımız həmişə milli mənəvi dəyərlərə böyük önəm vermiş və bu ənənələrə sadıq qalmışdır. Heç təsadüfi deyil ki, xalqımızı 70 il öz milli mənəvi dəyərlərindən, adət ənənələrindən uzaqlaşdırmağa çalışsalar da onlar bu ənənə və dəyərləri qoruyub saxlamağı bacarmışdır. Milli-mənəvi dəyərlər insanı cəmiyyətdə formalaşdıran, onun inkişafına kömək edən davranış qaydalarıdır. Sivilizasiya yarandığı vaxtdan bu dəyərlər də formalaşdırmağa başlamışdır. Milli-mənəvi dəyərlər xalqın mövcudluğunun əsas göstəricisi, onun ən qiymətli sərvətidir [4, s. 5]. Ölkə başçısı İlham Əliyevin də qeyd etdiyi kimi " Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizə sadıq, bu dəyərləri qoruyuruq, saxlayırıq, ənənələri yaşadıırıq və bizim gücümüz də bundadır". Bu dəyərləri nəsilə-nəsilə ötürmək hər birimizin borcudur. Milli mənəvi dəyərlərin təbliğ etmə vasitələri çoxdur. Onlardan biri də şifahi xalq ədəbiyyatına müraciət etməkdir. Şifahi xalq ədəbiyyatının növləri - atalar sözü və məsəllər, tapmacalar, yanıtmaclar və s. xalqımızın milli-mənəvi xüsusiyyətərini özündə əks etdirir. Məqalənin məqsədi bu ədəbi janrları yalnız ədəbiyyat prizmasından deyil dilçilik nöqteyi nəzərindən də araşdırılmasıdır. Bu janrların elmi cəhətdən tədqiqi bu gün dilçilik elminin qarşısında duran mühüm məsələlərdəndir.

Atalar sözləri - xalqın yaratdığı, nitqdə dayanıqlı istifadə olunan, müxtəlif struktura malik ibrətəməz mənə ifadə edən hikmətli deyimlərdir. Onlar həyatın müxtəlif sahələrinə aid olan ifadələr olub, xalq müdrikliyinin inikası, bu və ya digər xalqın mədəniyyətinin tərkib hissələridir. Məsəllər - xalqın hər hansı

bir hadisəyə və ya əhvalata çıxarış kimi yaratdığı ifadələrdir. Atalar sözlərindən fərqli olaraq məsəllərdə bu və ya digər məna dolay yolla ifadə edilir. Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi atalar sözü, məsəllər, eləcə də şifahi xalq ədəbiyyatının digər nümunələri ədəbiyyatşünaslıqla bərabər, dilçilik elminin də tədqiqat obyektidir. Atalar sözü və məsəllərdən bəhs edən elm sahəsi *paremiologiya* adlanır. Rus dilçisi Q. Mironovaya görə dilin paremioloji fondunun 75% ni atalar sözü və məsəllər, qalan 25% ni isə tapmacalar, uşaq mahnıları, yanıtmaclar və digər deyimlər təşkil edir [5, s. 72].

Dilin paremioloji fondu hələ qədim zamanlardan alimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Paremioloji fondun tədqiqi tarixi eradan əvvəl gedib çıxır. İlk dəfə Aristotel (e.ə.384-322) atalar sözü və məsəlləri (paremiiləri) sistemləşdirmiş və onları qədim fəsləfinin elementləri adlandırmışdır. Hələ eramızın XVI - XVII əsrlərində ingilis ədəbiyyatında atalar sözü və məsəllərdən tez - tez istifadə edilirdi. Məşhur ingilis dramaturqu V.Şekspirin (.William Shakespeare) bir sıra əsərlərinin adı da atalar sözü yaxud məsəllərdən götürülmüşdür: "*All's well that ends well*", "*Measure for Measure*" və s. Bundan başqa bir sıra ədəbiyyatçılar, məsələn, C. Coser (Geoffrey Chaucer), V.Skot (Walter Scott), Ç.Dikens (Charles Dickens) və b. öz əsərlərində atalar sözü və məsəllərdən istifadə etmişlər.

Analoji hala Azərbaycan ədəbiyyatında da təsadüf edilir. Bir çox yazıçılarımız öz əsərlərinin adlarında atalar sözü və məsəllərə müraciət etmişlər: Nəcəf bəy Vəzirovun "Yağışdan çıxıb yağmura düşdük", "Adı var özü yox", "Daldan atılan daş topuğa dəyər", Əbdülrəhim bəy Haqverdiyevin "Yeyərsən qaz ətini görərsən ləzzətini" və s. əsərləri buna parlaq misaldır.

İngilis dilçiliyində paremiologiyanın elmi cəhətdən tədqiq XX əsrin 30 - cu illərindən başlayır. 1929 - cu ildə C.L.Apperson (G.L.Apperson) "Atalar sözü və Məsəllərin Tarixi Lüğəti"ni (*English Proverbs and Proverbial Phrases: A historical Dictionary*) çap etdirmişdir. Bu kitabda əsasən qədim Latın və Yunan dillərindən tərcümə edilmiş paremiilər öz əksini tapmışdır. 1931 - ci ildə A.Teylorun (A.Taylor) "Atalar sözü" (*The Proverb*) kitabı çapdan çıxır. Bu kitab ingilis atalar sözü və məsəllərini tədqiq edən ilk fundamental əsər idi. Burada A.Teylor atalar sözlərinin müxtəlif növlərindən, onların əmələgəlmə yollarından və struktur xüsusiyyətlərindən bəhs edir. Ümumiyyətlə dilçilikdə ingilis və amerikan paremioloji vahidləri ilə məşğul olan alimlərə A.Taylor, W.Mieder, A.Dundes, B.J. Whiting və digərlərini nümunə gətirmək olar. Görkəmli folklorşünas Alan Dundes yaxın dostu və həmkarı W.Mieder ilə birlikdə yazdığı " *The Wisdom of Many: Essays of Proverb*" (1994) kitabında müxtəlif xalqların mədəniyyətinə xas olan atalar sözlərini tədqiq edib. Bu kitabda qədim dövrdən indiyə qədər Çin, Fin, Afrika, İspaniya, İrlandiya və s. xalqlara aid atalar sözləri təsvir edilib. Bu kitab iyirmidən artıq müxtəlif mövzulu məqalələr toplusundan ibarətdir.

Azərbaycan dilçiliyində də xalqın həyat tərzinin, adət - ənənəsinin, milli təfəkkürünün obrazlı inikası olan atalar sözləri və məsəllər diqqətdən kənar qalmamışdır. Azərbaycan ədəbiyyatı və folkloru tarixində atalar sözü və zərbi - məsəllərin tədqiqatı ilə bir sıra görkəmli alimlər məşğul olmuşlar. Bunlara misal olaraq, H.Zeynallı, Ə.Hüseynzadə, M.Mübariz, H.Araslı və b. adlarını çəkmək olar. Azərbaycan ədəbi tarixinin tədqiqi ilə məşğul olan H.Zeynallı 1926 - cı ildə nəşr etdirdiyi "Azərbaycan Atalar sözü" kitabında bu vahidlərə ədəbi janr kimi yanaşsa da, həmin kitabda onların leksik xüsusiyyətlərindən, strukturundan, yaranma yollarından səthi bəhs etmişdir. Digər Azərbaycan folklorşünası Ə.Hüseynzadə də "Atalar sözü" (1981) kitabında bu vahidlərə dilçilik nöqteyi nəzərindən yanaşmamışdır, lakin, onun kitabındakı atalar sözlərini mövzulara görə məzmunca qruplaşdırmasını tematik təsnifat hesab etmək olar. İ.İbrahimovun " Atalar sözü və məsəllər" adlı əsərində də bu vahidlər şifahi xalq ədəbiyyatının nümunələri kimi tədqiq edilmişdir, lakin, həmin kitabda bu vahidlərin sintaktik xüsusiyyətlərindən, cümlə strukturu məsələlərindən bəhs edilməsini nəzərə alsaq, onu dilçilik nöqteyi nəzərindən önəmli addım kimi qəbul etmək olar. Müasir dilçiliyimizdə atalar sözü və məsəllərin linqvistik baxımdan tədqiqi sahəsində görülən işlərə nümunə olaraq Z.Ə.Əlizadənin elmi yaradıcılığını göstərmək olar. Z.Ə.Əlizadə atalar sözü və məsəlləri dilin frazeoloji sisteminə aid cümlə şəkilli ifadələr adlandırmışdır. Paremiologiyanın dilçilik elmindəki yeri, mövqeyi ilə əlaqədar alimlər arasında fikir müxtəlifliyi mövcuddur. Azərbaycan dilçiliyində atalar sözlərinin linqvistik nöqteyi nəzərdən olan tədqiqatlarının böyük əksəriyyəti frazeologiya elminin çərçivəsi daxilindədir. İlk öncə qeyd edək ki, frazeologiyanın tədqiqat obyektidir dar və geniş olmaqla iki mənada izah edilir. "Geniş" mənada frazeologiya dedikdə hər cür sabit söz birləşmələri, atalar sözləri, məsəllər, idiom və ibarələr, hikmətli sözlər və s. nəzərdə tutulur. Ayrı - ayrı sözlərə ekvivalent olan frazeoloji vahidlər isə "dar" mənada frazeologiyaya aid edilir. Azərbaycan dilçilərinin böyük əksəriyyəti frazeologiyanın tədqiqat obyektinə "geniş" mənada yanaşır. A.Qurbanovun fikrinə görə, atalar sözləri, məsəllər, aforizmlər, bəzi rəvayətlər, sitat və klişe adlanan ifadələr frazeoloji vahidlərin sırasına daxil edilməlidir [3, s. 33]. S.Cəfərov yazır, "Frazeologiya bəhsində öyrənilən sabit söz birləşmələrinin idiom, ibarə, atalar sözləri, zərbi - məsəllər, hikmətli sözlər və tapmacalar kimi növləri vardır [2, s. 100]. Bunların əksinə olaraq, M.Tağıyev frazeologiyanın tədqiqat obyektinə "dar" mənada yanaşmışdır. Onun fikrincə frazeologiyanın tədqiqat obyektidir çox genişləndirilib və buraya idiomlar,

sabit sintaktik konstruksiyalar, atalar sözü, məsəllər, hikmətli sözlər və çoxlu sitatlar daxil edilib. M.Tağıyevin fikrincə, frazeoloji vahidlər dedikdə yalnız dil strukturunda olan sabit söz birləşmələri qeyd edilməlidir [7, s. 5-6]. Bu məsələyə üçüncü bir mövqedən yanaşan H.Bayramova görə, frazeologiyanın tədqiqat obyektini "dar" mənada tədqiq edilməlidir. Lakin o, atalar sözü və zərb məsəlləri frazeologiyanın zənginləşməsinə xidmət edən mənə hesab edərək, onları frazeoloji cümlə adlandırmışdır [1, s. 145]. Göründüyü kimi, frazeologiya müstəqil elm sahəsi kimi tədqiq olunmağa başlayarkən frazeoloji vahidlərlə paremioloxiyası arasında olan oxşarlıqlar alimlərin gözündən yayınmamışdır. Bununla belə, paremiologiya elminin frazeologiyasının tərkib hissəsinə daxil edilməsi ilə bağlı müəyyən təzadlı fikirlər formalaşmışdır. Bir qrup alimlər atalar sözləri və məsəlləri frazeologiyaya daxilində öyrənməyi təklif etsə də (V.V.Vinoqradov, N.M.Şanskiy, A.Qurbanov, S.Cəfərov, Z.Əlizadə, Ə.Hacıyeva və s.), digərləri onları frazeologiyanın tədqiqat obyektinə aid etmir (N.N.Amosova, Z.K.Tarlanov, N.F.Alefrenko M.Tağıyev və s.). N.N.Amasova qeyd edir ki, frazeologizmlər istər məzmun, istərdə də funksiyalarına görə frazeologizmlərdən fərqlənir. N.F.Alefrenkoya görə atalar sözləri, məsəllər və digər şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini paremiologiya elmi öyrənməlidir və onlar frazeologiya çərçivəsindən kənarında tədqiq edilməlidir.

Bu mübahisəli məsələyə aydınlıq gətirmək üçün paremioloxiyası ilə frazeoloji vahidlər arasında oxşar və fərqli xüsusiyyətlərə nəzər salaq: Atalar sözü və məsəllər struktur xüsusiyyətlərinə görə frazeoloji vahidlərdən fərqlənilir. Onlar əsasən, cümlə şəklində olur və cümlənin struktur əlamətlərindən seçilmirlər. Frazeoloji vahidlərdən fərqli olaraq atalar sözü və məsəllər bitmiş bir fikri ifadə edir və bitkin intonasiyaya sahib olurlar. Atalar sözü və məsəllərin əsasında dərin mənə və ibrətamiz fikir dayanır. Frazeoloji vahidlər hər hansı bir məfumu ifadə etsə də, atalar sözü və məsəllər daha geniş anlayışları təsvir etmək üçün işlədilir. Atalar sözü və məsəllər hər hansı mənəvi keyfiyyəti aşılamaq, öyüd nəsihət vermək məqsədi ilə işlədilir. Frazeoloji vahidlər isə belə bir mənə ifadə etmir. Bununla belə, frazeoloji və paremioloji vahidləri birləşdirən xüsusiyyətlər daha çoxdur. Onların hər ikisi dildə hazır şəkildə mövcud olur və bu və ya digər xalqın həyat tərzini, adət ənənələrini, mədəniyyətini və s. özündə əks etdirir. Həm atalar sözü və məsəllərin, həm də frazeologizmlərin tərkibi sabit olur və orada hər hansı bir dəyişiklik etmək mümkün olmur (bir qrup frazeologizmlər istisna təşkil edir və onlar Vinqradovun təsnifatına görə *frazeoloji birləşmə* adlanır. Məsələn, to win victory / to gain victory). Frazeoloji vahidlərin komponentlərinin heç olmasa biri məcazi mənada işlənməlidir, atalar sözü və məsəllərdə bu belə deyil. Onlardan bəziləri məcazi mənada (Those who live in glass houses shouldn't throw stones - Öz gözündə tiri görməyən başqasında çöp axtarır) işlənsə də, bir qismi də öz həqiqi mənasını da (Its easy to swim, if another holds up your head - Özgəsinin hesabına nəşə etmək saxlayır. Deməli, birinci qrupa aid olan paremioloji vahidlər mənəca frazeologizmlərə, digər qrup isə cümləyə daha yaxındır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bəzi frazeoloji vahidlər atalar sözü və məsəllər əsasında yaranıb, yəni, onları frazeologiyaya zənginləşdirən mənə hesab etmək yerinə düşərdi. Biz bütün bu deyilənləri ümumiləşdirərək, belə nəticəyə gəlirik ki, atalar sözü və məsəlləri frazeologiyaya daxilində öyrənsək də, bu vahidlərlə məşğul olan paremiologiya elmi frazeologiyanın ayrıca bir qolu kimi tədqiq edilməlidir. Belə ki, atalar sözü və məsəllər istər struktur, istərsə də funksional cəhətdən ən qeyd - şərtsiz frazeologizmlərin bütün tələblərinə cavab vermir. Lakin bununla belə, frazeologiya elminin tədqiqat obyektini, yəni frazeologizm dedikdə frazeoloji vahidlərlə yanaşı paremioloji vahidləri də nəzərdə tutmaq məqsədəuyğun olardı. Odur ki, paremioloji vahidlər frazeologiyaya elmi ilə əlaqəli şəkildə tədqiq olunarsa daha məhsuldar nəticə əldə etmək olar. Bu sahədə görülən maraqlı işlərə nümunə olaraq, paremiologiya sahəsinə böyük töhfələr vermiş Alman əsilli W.Miederin 2009 - cu ildə çap olunmuş iki cildli *"International Bibliography of Paremiology and Phraseology"* kitabını qeyd etmək olar. Bu kitabda son iki yüz il ərində meydana gələn və işlədilən 10 mindən artıq paremioloji və frazeoloji vahidlər öz əksini tapmışdır. Hər bir vahid növlərə görə qruplaşdırılmış və onların əmələgəlmə yolları araşdırılmışdır. Bu baxımdan həmin kitab yalnız dilçilik sahəsində deyil, tarix, mədəniyyətşünaslıq, ədəbiyyat, fəlsəfə, dinşünaslıq və digər sahədə çalışan mütəxəssislər üçün faydalı material ola bilər.

Ədəbiyyat

- 1.Bayramov H.A. Azərbaycan dili Frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, 176 s.
- 2.Cəfərov S.A. Müasir Azərbaycan dili (leksika). Bakı: Maarif, 1982, 214 s.
- 3.Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili I cild. Bakı: Maarif, 2003, 438 s.
4. N.Alışova, A.Abdullayeva. Milli mənəvi dəyərlərin təbliğində kitabxanaların rolu. Bakı: M.F.Axundov adına Milli Kitabxana, 2011, 85 səh
5. Миронова Галина. Паремийный фонд национального языка: потенциал, проблемы и задачи. Ostrava: 2003, 139 стр.

6. Т.А.Алефиренко. Фразеология и паремиология учебник. Москва: Флинта, 2009, 344 стр.
7. Тагиев М.Т. Глагольная фразеология современного русского языка (проблемы окружения и распространения фразеологических единиц). Баку: Маариф, 1966, 259 стр.
8. W.Mieder. International Bibliography of Paremiology and Phraseology. New York: Walter de Gruyter and Co, 2009, 1133 pages.
9. Wolfgang Mieder and Alan Dundes. The Wisdom of Many: Essays on the Proverb. USA, Chicago: University of Wisconsin Press, 1994, 330 pages.

TAĞIYEVA ELNARƏ
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Dövlət Universiteti

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ “BİR” SAYININ İŞTİRAKI İLƏ YARANMIŞ SÖZLƏRDƏ ÇOXMƏNALILIQ

Açar sözlər: *dil, say, çoxmənalılıq, leksik-semantik faktor, “bir”*

Polysemia in vocabulary extracted from the odd "odin" in the modern Azerbaijani language

Language is also a major means of communication between people, and plays a leading role in the expression of emotional ideas. Indeed, it is not just a matter of providing usual information about the real world, but also adds its own personality to it. Individual attitudes can be ordinary and emotional. In this respect, word selection is also different. In the first case, the specific meaning of the word is taken as the basis of each person's outlook, individual attitude to the language unit, individual choices and vocabulary. At this point, an ambiguous, synonymic, and antonymic attitude is at the center of attention.

Keywords: *language, say, multicolourism, lexical-semantic factor, "one"*

Dil insanlar arasında əsas ünsiyyət vasitəsi olmaqla yanaşı, emosional (hissi) fikrin ifadəsində də aparıcı rol oynayır. Belə ki, insan real aləm haqqında yalnız adı məlumat verməklə kifayətlənmir, habelə ona öz fərdi münasibətini də əlavə edir. Fərdi münasibət adı və emosional səciyyəli ola bilər. Bu baxımdan söz seçimi də fərqli səciyyə daşıyır. Birinci halda sözün konkret mənası əsas alınır və hər kəsin dünyagörüşü, dil vahidinə fərdi münasibəti, fərdi seçim və söz işlətmə imkanları əsasdır. Bu zaman omonimik, sinonimik və antonimik münasibət diqqət mərkəzində olur. İkinci halda isə hər hansı bir fakta emosional-ekspressiv münasibət daha çox diqqət çəkir və bu zaman çoxmənalılıq, frazeoloji vahidlərə müraciət əsas olur. Hər iki halda dil vahidlərinin yerinə və fərdi münasibətə görə seçilib işlədilməsi əsasdır.

Sözlər üslubi baxımdan müxtəlif funksiyalar yerinə yetirir. Bu baxımdan omonimlik, sinonimlik, antonimlik, çoxmənalılıq kimi leksik-semantik faktorlar əhəmiyyətli rola malikdir. Məlum olduğu kimi, söz səs tərkibinə görə nə qədər sadə olursa-olsun, onlarda sadaladığımız xüsusiyyətlərin hər biri daha güclü şəkildə özünü göstərir. Buna baxmayaraq, həmin xüsusiyyətlər bu və ya digər dərəcədə istənilən yarusda və istənilən dil vahidində təzahür edir. Bu fikri “bir” sayından yaranan sözlərə də şamil etmək olar.

Lakin buna baxmayaraq, sadaladığımız bu üslubi xüsusiyyətlər digər leksik vahidlərə nisbətən “bir” sayının iştirakı ilə yaranan sözlərdə zəif təzahür edir.

Sözlərin yaşaması, fikir ifadə etməsi nitqdə, başqa sözlərin əhatəsində və onlarla qarşılıqlı əlaqədə mümkün olur. Onların müxtəlif semantik çalarlar qazanması və onları reallaşdırmasında məhz belə sintaktik-semantik mühitdə reallaşır. Belə ki, “sözlərin leksik mənasını müəyyənləşdirən əsas faktorlardan biri sözlərin əlaqələnmə imkanındır. Leksimin əsil linqvistik mənası onun bu və ya digər söz qrupları ilə qarşılıqlı münasibətində aydınlaşır” (78,264).

Sözlərin qarşılıqlı əlaqəsində müxtəlif semasioloji faktorlar meydana çıxır. Çoxmənalılıq, omonimlik, sinonimlik, antonimlik kimi semasioloji faktorlar məhz sözlərin sintaqmatik planda qarşılıqlı əlaqəsi zəminində reallaşır. Bu semasioloji hadisələr fikrin daha aydın, dəqiq, məqsədyönlü ifadə olunmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Çoxmənalılıq sözün mənaca inkişafının mühüm bir mərhələsidir və məhz “sözün çoxmənalılığı sayəsində dil konkret mənaları müstəqil sözlərlə ifadə edə bilər” (2:112). Əsas nitq hissəsinə aid olan hər bir söz nominativ mənaya malikdir, lakin bəzi sözlər digər sözlərlə əlaqədə əvvəlki mənə çərçivəsində yeni mənə çaları da qazana bilər. Bu isə ünsiyyət prosesində fikrin daha dəqiq, bir az da emosional ifadə ehtiyacından irəli gəlir. Çoxmənalılıq başqa sözlər kimi, “bir” sayının iştirakı ilə formalaşmış sözlərin də bir

qismində özünü göstərir.

Bu tip sözlərin çoxmənalılığından danışmadan əvvəl “bir” sayının özünün üslubi xüsusiyyətlərinə toxunmaq lazım gəlir. “Bir” sayı istər ədat, istərsə də digər məqamlarda müxtəlif emosional-ekspressiv münasibətlərin yaranmasında ciddi rol oynayır. Belə ki, ədat mövqeyində bəzən bu söz feillərin qarşısında işlənərək, təkid, israr, lazımlılıq məzmununu formalaşdırır və bu zaman **da, də** əmr ədatının funksiyasını yerinə yetirir. Məsələn: *Sən **bir** dayan! Sən bir gözəl! **Bir** gedək görək nə oldu?...* (C.Məmmədquluzadə).

Bu söz yenə bəzi feillərin qarşısında işləndikdə hərəkətin təsirini şiddətləndirir. Məs: *İt qurdu görən kimi **bir** qaçış qaçdı ki* (M.Hüseyn). Bu zaman həmin söz “**elə**” ədatının funksiyasını yerinə yetirir və bu halda onları bir-biri ilə əvəz etmək mümkün olur. Verilmiş misaldan bunu görmək olar.

“Bir” sözü təyin və tərz-i-hərəkət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrinin prepozitiv baş cümləsinin içərisində müvafiq budaq cümlənin əvəzlik-qəlibi funksiyasını da yerinə yetirir. Burada da “bir” sözü “**elə**” sözünün sinonimi kimi çıxış edir. Məsələn: *Mən **bir** susmaz duyğuyam ki, ürəkləri bəzəram* (C.Cabbarlı). Bu cümlədə “bir” sözü təyin budaq cümləsinin əvəzlik-qəlibidir.

T.Müzəffəroğlu göstərir ki, bu tip tabeli mürəkkəb cümlələrdə ikinci komponent, yəni budaq cümlənin ellipsisi nəticəsində konstruksiya elliptik cümləyə çevrilir (89:150) və bu yolla da “bir” sözü emosional münasibəti formalaşdırın ədata krçir. Məsələn: *Bağda **bir** gözəl hava var ki, insanın bütün yorğunluğunu çıxarır// Bağda **bir** gözəl hava var ki.* Birinci cümlədə “bir” sözü budaq cümlə növünü müəyyənləşdirən və baş cümlənin konkret üzvü olan əvəzlik-qəlibdirsə, ikinci cümlədə bu söz həmin funksiyaya malik deyil, çünki burada ikinci komponent yoxdur. Yəni tabeli mürəkkəb cümlə deyil; buradakı “bir” sözü məhz ədat funksiyasını yerinə yetirir.

“**Birətımlıq**” sözü dilimizdə “**yalnız bir dəfəyə kifayət edən**” mənasındadır. Müxtəlif sözlərlə birlikdə işlənə bilən bu sifət “**barıt**” sözü ilə də əlaqəyə girir: **bir atımlıq barıt**. Bu birləşmə həqiqi mənada işləndiyi kimi (bir atımlıq barıt qalmışdır), məcazi mənada da işlənilə bilər. İkinci vəziyyətdə “**çox tez həvəslənən, ruhlanan, lakin işi axıra çatdırmağa həvəsi çatmayan, işdən tez soyuyan adam**” haqqında belə deyilir ki, bu da fikrin emosional ifadəsi ilə bağlıdır.

“**Bircür//bircürə**” sözü ədəbi dilimizdə “**bir qaydada, eyni tərzdə, eyni bir tipdə**” mənasındadır. Lakin bu söz danışq dilində, o cümlədən bədi dildə “**başqalarına bənzəməyən, adi normadan kənar, qərribə**” mənasında da işlənilir, hətta eyni mətnin özündə hər iki mənəni başa düşmək olur. Məs: “**bircür rəng**” birləşməsi həqiqi mənəsi ilə yanaşı, “**belə bircür rəngdir ey**” cümləsi ironiya, təəccüb formasında deyildikdə “bircür” sözü “**qərribə, birtəhər**” məzmununa malik olur.

“**Birləşdirmək**” feilinin həqiqi mənəsi “**bir-birinə bənd etmək, yapışdırmaq**” deməkdir. Lakin bu feil məcazi mənada da istifadə edilir. Belə ki, “**uyğunlaşdırmaq, uzlaşdırmaq, əlaqələndirmək**” kimi mənalar bildirdikdə çoxmənalılıq ifadə edir. Məs: *Nəzəriyyə ilə təcrübəni **birləşdirmək**.*

“**Birləşmək**” sözündə də həmin məcazi anlam vardır. Məs: “*Mübahisə edənlər bir məsələdə **birləşdilər***” cümləsində “birləşmək” sözü “**razılaşmaq, uyğunlaşmaq**” mənasındadır. Hətta “**evlənmək**” mənasında da bu sözdən istifadə edilir ki, bu da onun məcazi anlamına gəlir; “**ulduzları birləşmək**” birləşməsi də həmin məcazi mənəni ifadə edir.

“**Birmənalı**” sözünün həqiqi mənəsi “**bir mənəsi olan**” deməkdir. Lakin bu söz son zamanlar “**qətiyyətlə, qəti şəkildə**” mənasında da işlənilir ki, bu da həmin sözün sonradan qazandığı məcazi mənədir: “**fikri birmənalı müdafiə etmək**”.

Qeyd edək ki, bəzi sözlərdə “**bir**” komponenti öz həqiqi mənəsində olsa da, digər komponent öz həqiqi mənəsinə malik olmur, məcazi mənəni bildirir. Belə mürəkkəb sözlər bütünlükdə məcazilik xüsusiyyətinə malik olur. Məs: “**birqollu, birtərəfli**” sözlərini misal gətirmək olar. “**Qol**” və “**tərəf**” sözləri çoxmənalı sözlərdir. Birinci sözün həqiqi mənəsi bədən üzvü, ikinci sözün həqiqi mənəsi isə istiqamət bildirməkdir. Lakin bu sözlər dilimizdə məcazi mənəyə də malikdir. Belə ki, başqa əşyalarda da ümumi hissədən ayrılmış hissəyə “**qol**” (çayın qolu, ağacın qolu, köynəyin qolu), hər hansı digər əşyalarla bağlı istiqamət məzmununa da “**tərəf**” deyilir (özünə tərəf, yəni öz xeyrinə). Yuxarıda verdiyimiz sözlərdə də ikinci komponenti həqiqi ilə yanaşı, məcazi mənada da düşünmək olar. Həqiqi mənada: “**birqollu**”-bir qolu olan adama, “**birtərəfli**”-bir tərəfi olan yola deyilir. Amma məcazi anlamda “**birqollu**” sözü “**birqollu paltar, birqollu çay, birqollu qazan**” və s. mənəsində işlənilir. “**Birtərəfli**” sözü isə məcazi anlamda hər hansı məsələdə obyektiv deyil, yalnız özünə sərf edən tərzdə qavrayıb mövqə tutma mənəsində işlənilir.

Burada biz bir məsələyə toxunmaq istəyirik. “Bir” sayının iştirakı ilə yaranan bəzi sözlərin özü semantik cəhətdən məcazi mənəyə malik olur. Bu məcazi mənə onların birbaşa ifadə etdiyi mənə olduğundan onların bu mənəsini mətnə görə, yəni çoxmənalı hesab etmək olmaz. Məs: “**biroturuma**” sözünün özü məcazi mənəli sözdür, “**birdəfəyə**” mənəsini ifadə edir; bu onun birbaşa mənəsidir, bundan öncəki mənəsi yoxdur. Bu sözün mənəsi yemək və içməklə daha çox bağlıdır: “**biroturuma yemək, biroturuma içmək**”.

“**Birdibli**” sözü haqqında da həmin fikri söyləmək olar. “Həmişəlik, qəti, birkərəlik” mənasında işlənən bu sözün də komponentləri ilə əlaqələnən mənası yoxdur. Məlumdur ki, “hər hansı şeyin bir neçə dibi” ola bilməz; deməli, verdiyimiz sözdə “**bir dibi olan**” anlamını düşünə bilmərik. Bu isə onu göstərir ki, yuxarıda açıqladığımız mənə “**birdibli**” sözünün birbaşa mənasıdır, məndən meydana çıxan mənə deyil.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə.Z., Seyidov Y.M., Həsənov A.Q. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı: Şərq-Qərb, 2007

2.Məmmədov İ.T. Azərbaycan dilinin semantikasi. Bakı: Xəzər, 2006

TAĞIYEVA ŞÖVKƏT

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, UNEC

İNGİLİS DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ VƏ ƏKS TƏRCÜMƏ PROSESİNDƏ LEKSİK-SEMANTİK UZLAŞMALAR

Açar sözlər: *ingilis dili, semantika, Azərbaycan dili, uzlaşmalar, tərcümə*

Semantic agreement on the process from English to the native language

The article is devoted to the semantic agreement on then process from English to the native language its difficulties in the ways of elimination in semantic of English also some problem of synchronous translation in literature and linguistic. The article also analyses various kinds of translation imp modern English, ips semantical and lexic variants of translation the nature language. The article is devoted to the role and the maning of the translation in bicultural communication,some thoughts and philosophical appreciating of translation in modern linguistics also about stylis tically translation in literature and humanitarian shere.In the given article some parts of translation in contemporary literature of Azerbaijan and literature Western European countries and Russia are analised.

Keywords: *English, semantic, Azerbaijani, agreement, translation.*

Məndə ifadə olunan referensial mənaların verilməsi zamanı mənə tərcüməsinin uyğun olmaması tərcüməçinin əsas rastlaşdığı problemdir.

Mənə vahidləri – morfemlər,sözlər,sabit söz bələşmələri – öz referensial mənaları ilə tam həcmdə uyğun olan 2 müxtəlif dil yoxdur.

Bunu xüsusən 2 müxtəlif dillərin - azərbaycan və ingilis söz tərkibinin materialları əsasında nümayiş etdirmək olar.

2 dilin leksik vahidləri arasında semantik uyğunlaşmaların bütövlükdə 3 əsas tiplərə aid etmək olar.

- 1) Tam uyğunlaşma
- 2) Qismən uyğunlaşma,
- 3) Uyğunlaşmanın olmamağı

Bu 3 tiplərə ayrı-ayrılıqda baxaraq,tərcümənin nəzəriyyəsi və təcrübəsi üçün xüsusi maraq və çətinlik təşkil edən, 2 sonuncu tipi nəzərdə tutmalıyıq.

Müxtəlif dillərin leksik vahidlərinin referensial mənası ilə bütöv həcmdə tam uyğulaşması halları nisbətən azdır.

Bu sözlər birmənalıdır, yəni 2 dildə ancaq bir leksik mənası var: onların sayı dilin leksikonunda olan ümumi söz cümləsi ilə müqayisədə nisbətən azdır.

Bura aşağıda göstərilən leksik qrupa məxsus olan sözlər aiddir.

- 1) Xüsusi və coğrafi adlar :
- 2) Norman – Nomon,Moskva – Moscow,Polşa – Poland
- 3) Elmi və texniki terminlər,məs
- 4) :Loqaritm – logarithm,
- 5) Hidrogen – hydrogen

Proton – proton,Ekvator – equator,Voltmetr – voltmeter

- 6) Verilmiş 2 sözün semantikasına yaxın olan bəzi qrup sözlər,əksər ayların adı ilə bağlıdır:

Məs : Sentyabr – september,Oktyabr – october,Noyabr – november

Bura say kimi özünə məxsus söz qrupu aiddir : milyon – million

Elə düşünmək olmaz ki,yuxarıda verilən qrupların bütün sözləri tam uyğunlaşmalar cərgəsinə aiddirlər.

Belə ki,əksər hallarda sözlər – terminlər çoxmənalılıqla xarakterizə olunurlar və başqa dildə bir yox ,bir neçə uyğunluqları var.İngilis termini – power – fizikada - güc,qüvvə,enerji ; - riyaziyyatda isə həmçinin dərəcə - mənalarnı daşıyır.

Xüsusən texniki terminologiya fərqlənir; belə ki,azərbaycan termini “kamera”–ingilis dilində chamber,compartent,camera (fotoaparət),tube (təkerin kamerası),cell (həbsxanada kamera – otaq).

Bir ölkəyə aid olan nadir və yaxud az məşhur olan adlar adətən birmənalı və tam uyğun olurlar. Məs: Oxlu kirpi – porcupine; Qızıl qaz – flamingo.

Lakin yaxşı tanınmış heyvanların adları nəyinki zooloji terminlərə,hətta ümumi işlənən leksikaya daxildirlər və bununla çoxmənalılıq qazanırlar.

Məs : ingilis sözü “tiger” - “pələng” mənasından savayı bu mənalarnı daşıyır.Qəddar insan,təhlükəli rəqib,davakar,xuliqan,dələduz.

Nadir hallarda 2 dildə çoxmənalı sözlərdə tam uyğunluğa rast gəlmək olar.Belə ki,azərbaycan sözü “şir” ingilis sözü “lion” kimi bu mənalarnı daşıyır :

- 1) nəhəng yırtıcı heyvan;
- 2) məşhur,dəb qoyan adam ;
- 3)bürç və zodaik işarəsi.

Çox geniş yayılmış hallardan biri də 2 leksiki vahidlərinin müqayisədə uyğunluğudur.Hər dildə sözlərin böyük əksəriyyəti çoxmənalılıqla xarakterizə olunur,bununla belə bir dildə sözün mənalarnının sistemi,adətən başqa dilin mənalarn sistemi ilə tam uyğun olmur.

Belə də müxtəlif hallar müşahidə olunur.Hərdən sözün məna dairəsi başqa dildə olan həmin sözün məna dairəsində də geniş olur.

Belə ki, azərbaycan dilində “xasiyyət” ingilis “character” ilə belə məna kəsb edir.

- 1) İnsanın psixoloji xüsusiyyətlərinin cəmi
- 2) Möhkəm iradə,məqsədə çatmaqda iradə
- 3) Xüsusiyyət,keyfiyyət,nəyin isə orijinallığı

İngiliscə “character” – də elə bir məna var ki,o azərbaycan sözündə yoxdur və azərbaycan dilində ayrı sözlərlə verilir.

4)ad,şöhrət;

5) yazılı zəmanət,xarakteristika;

6) fərq,cizgi,ələmət, keyfiyyət;

7) məxsusiyyət;

8) ədəbi obraz, qəhrəman, pyesdə iştirak edən şəxs; 9) çap işarələri, hərf, simvol.Geniş yayılmış hallardan biri də odur ki, 2 söz həm uyğun,həm də uyğun olmayan mənalarn daşıyır.

Belə ki,azərbaycan sözü “masa” və ingilis sözü “table” ancaq mebel əşyası mənasında uyğundurlar,lakin başqa mənalarda fərqlənirlər: azərbaycan dilindəki masa sözünün “təam,qıda” (“masa və mənzil” , “pəhriz masası”) və “müəssisə” ,dəftərxanada şöbə (məs. tapıntı masası,pasport masası) kimi mənalarnı var.Hansı ki,ingilis “table” sözündə yoxdur və ingilis dilində bu mənalarn belə sözlərlə ifadə olunurlar: board,food cooking,diet and office,department.

O biri tərəfdən isə ingilis dilində “table” sözü elə bir mənalarn daşıyır ki,bunlar azərbaycan dilində yoxdur və onlar belə sözlərlə verirlər : lövhə,pilətə,cədvəl,dağ yaylası və.s.

Bir qədər başqa hallar o zaman olur ki, 2 söz müxtəlif dillərdə öz referensial mənalarnı ilə uyğunlaşsın,demək bu dillərin birində elə söz var ki,verilmiş anlayış növlərini təyin edir,amma başqa dildə belə bir söz olmur.Belə ki, “mebel əşyası” mənasını daşıyan azərbaycan sözü “masa” və ingilis sözü “table” tam uyğunlaşırlar,lakin masanın müxtəlif növlərindən biri olan “yazı masası” sözünü təyin etmək üçün ingilis dilində “desk” sözü var,o zaman ki,azərbaycan dilində bu anlayış üçün söz birləşməsi – yazı masası işlətmək lazım olur.

Azərbaycan sözü “ev” ingilis sözü “house” “bina” və “sülalə” mənalarnında uyğundurlar.(məs. Romanovlar evi,- the House of Romanovs),lakin ayrı mənalarda uyğun gəlmirlər: azərbaycan sözü ev,ocaq,yaşayış yeri mənası var,bu da ingilis sözü “home” la uyğun gəlir,həmçinin “müəssisə,idarə” mənası var,o da tərcümə olanda kontekstə baxılır :

- 1) uşaq evi – children’s və ya orphanage
- 2) ticarət evi – commercial firm
- 3) islahat evi (yeri) – reformatory
- 4) oyun evi – gambling house və ya casino
- 5) dəlixana – lunatic aslyum

İngilis sözü “house”-un bir çox mənaları var ki,onlar azərbaycan sözü “ev”-də yoxdur.Məs. parlament palatası (the House of commons).Bir qədər ayrı xarakter daşıyan hallar var ki,onları başqa dillə müqayisədə bir dildə mənənin qeyri diferensiallığı adlandırmaq olar.

Belə ki, Azərbaycan dilində “əl və qol” sözü var,ona da ingilis dilində 2 söz uyğun olur- arm və hand,onlar da özlüklərində daha dar mənə daşıyır: “arm” – yuxarı ətraf-çiyindən biləyədək,hand isə bilək.Lakin azərbaycan sözü “əl” bütöv ətraf deməkdir.

Analoji olaraq azərbaycan sözü “ayaq”da bütöv aşağı ətrafda ingilis dilinin 2 sözü uyğundur-leg-ayaq,pəncə istisna etməklə və “foot”-pəncə.

Azərbaycan dilində “barmaq” sözünə insan bədəninin hissəsi mənasına ingilis dilində 3 söz uyğundur.“finger”-əldə barmaq “thumb”-əldə baş barmaq və “toe”-insanların və heyvanların ayaqlarında barmaq.

Belə analoji misallar çox gətirmək olar.

Saat {watch, clock, alarm clock}Yorğan {blanket, quilt

Dan {dawn, evening glow, sunset} Velosiped {bicycle, tricycle} Yeməxana {dining-room, mess, canteen, refectory} Sıyıq {porridge, gruel, Rahat {comfortable, convenient

İmtina etmək {abstain, Özünü saxlamaq {refrain

Ayrı hallarda, Azərbaycan sözləri ilə müqayisədə semantik cəhətdən diferensiya olunmayan ingilis sözləri var.

Stove {soda, pələtə (mətbəx), Cold {zökəm, soyuqlama, Cherry {albalı, gilə

Strawberry {bağ çiyələyi, meşə çiyələyi, Story {hekayə, povest, Poem {şer, poema

Blue {mavi, göy, Stale {boyat,ağır hava,To wash {qab yumaq, paltar yumaq

To draw {aralamaq}

Qeyd etmək lazımdır ki,söhbət sözlərin çoxmənəliliklərindən getmir demək olmaz ki,azərbaycan sözləri əl və ayaq-ın 2 mənəsi var və yaxud ingilis cherry-nin 2 müxtəlif albalı və gilə mənəsini daşıyır.Yuxarıda qeyd olunmuş halda bu sözlərin ancaq 1 mənəsi var,lakin bu mənənin həcmi ayrı dildə olan uyğunlaşmalardan fərqli olaraq bütövlüklə genişdir.

Bu baxılan hal prinsipial olaraq o haldan fərqlənir ki,nə zaman hər hansı bir dildə olan bir sözün müxtəlif mənalarına başqa bir dilin müxtəlif sözləri uyğun gəlir.

Məs: azərbaycan dilində “nədən isə olmuş və yaxud xəsarət almış insan” mənəsini daşıyan “qurban” sözünə ingilis dilində “victim” sözünə uyğundur,lakin Allaha gətirilən qurbanlıq bir əşya və ya heyvan və “kəndüllü nədənsə imtina etmək” mənəsini daşıyan söz “Sacrifice” sözüdür.

Azərbaycan dilində olan “dəmir” və “çuqun” sözləri 2 müxtəlif metalların adı kimi izah olunur.Məs: dəmirin və çuqunun istehsalı ingilis sözü “iron” və “cast iron” (çuqun) kimi olan söz birləşməsi var.Analoji olaraq azərbaycan sözü “stul” (kətil)və “kreslo” ingilis sözləri “chair” və “armchair” uyğun gəlir.

Dilimizdəki “oğurlamaq,qaçırmaq” ingilis sözü “Ridnap” - uyğundur,lakin qanın qaçırılmasına qaldıqda “abduct” feili işlədilir.

Bu misallardan belə nəticəyə gəlmək olar ki,ingilis dili lazım olanda insan əlinin hər hansı bir hissəsinə işarə etmək üçün xüsusi sözlər işlədilməsinə imkan versin.Məs: çiyin,bilək,lakin azərbaycan dilində semantiki cəhətdən diferensial olmayan “əl” sözü ingilis sözü “arm” və “hand” arasında olan fərqi dəqiqləşdirməyə imkan verir,ancaq ingilis dili isə bu fərqi dəqiqləşdirməyi –məcbur edir.

Beləcə ingilis dilinin vasitələri ilə “albalı və gilə” arasında olan fərqi,yaxud “göy rəng və mavi rəng” arasında dəqiqləşdirmək olar.

Ancaq,belə bir diferensiasiya növünə ehtiyac olmayan halda ingilis dili oxucunun sərəncamına semantiki bölünməyən “cherry,blue” verir.

Belə ki,azərbaycan dilindən ingilis dilinə “əl” tərcümə olunan zaman hər dəfə “arm” and “hand” arasında seçim etmək lazımdır.

Məs: O, əlində kitab tutmuşdur cümləsində “hand” sözünün istifadəsini tələb edir.

Lakin “O, əlində (qucağında) uşaq tutmuşdur” cümləsi isə “arm” sözünün istifadəsini tələb edir.

“O əlindən yaralanmışdır” belə tərcümə oluna bilər – He was wounded in the arm.

Tərcümə üçün çoxmənəlilik kimi, belə hal o mənada, çətinlik törədir ki, semantik cəhətdən diferensial olmayan sözün verilməsi zamanı,mümkün olan uyğunluqlar arasında seçim aparmaq lazımdır.

Ədəbiyyat

1. O.I.Türksever, E.I.Hajiyev, A.R.Huseynov. «A Practical Grammar of Contemporary English», Bakı-Qismət. 2009.
2. Y.Seyidov. «Azərbaycan dilinin qrammatikası». 2002.

TEYMUROVA RASİMƏ

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, UNEC

İNGİLİS DİLİNİN ABŞ VARIANTINDA YADELEMENTLİ FRAZEMLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *ingilis dilinin ABŞ variantı, irazeologiya, ksenomotivasiya, holland*

About phraseological units with xenomotiuation taking place in American english

The article investigates the phraseological units with component DUTCH, taking place in American English. Typological study of this kind of facts clarifies that some phraseological units with component **DUTCH** are of British "heritage". Studies have revealed the fact that, fundamentally biased neglect toward English-speaking populalion is long-standing Anglo-Dutch War But

Keywords: *American English, phraseology, xenomotivation, hollandaise*

İngilis dilinin ABŞ variantında yer alan frazeoloji vahidlər sırasında kseomo-tivasiyalı ifadələr xüsusi maraq doğurur. Belə ki, onlann müəyyən hissəsi ümum-german və ya ümumingilis ksenomotivasiyasının "varis"liyini nümayiş etdirdiyi halda, bir çoxları Yeni Dünyada - "Azadlıq Qitəsi"ndə formalaşan fərqli linqvokultural şəraitin məntiqi nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Dilçiliyə bu termini təklif edən Y.L.Berezoviç *ksenomotivasiya* istilahinin "yad,olan anlayış (məfhum, hadisə və s. - M.R.) haqqında ümumiləşmiş təsəvvürlərin sözlərin və frazeoloji vahidlərin təkrar motivləndirməsi" nə nəzərən ifadəsini məqsəda uyğun sayır. Dilçixatırladaq ki, müvafiq olaraq təkrar nominasiya qazanmış xarici sözlərin *ksenonimlər* bu qrup ləksəmlərin təkrar adlandırma prosesinin özü isə *ksenonominasiya* termini ilə adlandırılır [1;4]. Onu da qeyd edək ki, sonuncu qrup istilahlar (*ksenonim* və *ksenonominasiya* terminləri), məhz, ingilis dili sahəsindəki araşdırma zəmnində formalaşmışdır. V.V.Kabakçi ingilis linqvokultural mühiti üçün yad olan anlayış, məfhum və ya hadisələri ifadə edən sözlərin ksenonim (*ksenos* yunanca "yad, özgə" deməkdir) statusunda dəyərləndirməyi təklif etmişdir. [15;20]. İstənilən cəmiyyət tarixi təbəddülatların, etnik konflikt və gərginliklərin, klerikal-konfessional qarşılaşdırmaların təsir izlərindən xali deyil. Bu mənada frazeoloji sistemi "xalqın tərcümeyi-halı", həmin dilin daşıyıcısı olan etnosun "mədəniyyət aynası" olaraq nəzərdən keçirən A.Dandəsin mövqeyilə razılaşmamaq mümkün deyil [7;38]. Dilin, xüsusilə də onun nominasiya sistemlərindəki dəyişmələrin cəmiyyət həyatındaki dəyişikliklərlə düz mütanasiblik nümayiş etdirməsi linqvokulturoloji araşdırmaların tarix, etnoqrafia, sosiologiya, sosial psixologiya və s. bu kimi əlaqəli elm sahələri ilə kəsişməsini labud edir. Məhz, həmin fənlər arası əlaqələndirmə ingilis fiziologiyasında, konkret desək, ingilis dilinin amerikan variantında yer alan bəzi etnonim komponentli frazeologizimlərdə ksenomotivasiyanın səbəblərinə aydınlıq qazandırmaya kömək edə bilər. Yad mədəniyyətə aid fərd, özgə dövlətə aid vətəndaş və ya fərqli etnos nümayəndəsinin obrazı ilə bağlı konseptin linqvokognitiv aspektlərini araşdırmış O.Maruneviç digər xalqların adlarının müəyyən qəlib-obrazlar şəklində təqdimatının, özü də bir çox halda neqativ planlı təqdimatının kökündə həmin dil daşıyıcılarının tarixi yaddaşının həlledici rol oynadığını qeyd etmişdir. Dilçi onu da bildirmişdir ki, digər etnosların adlarının təkrar nominasiya vahidi kimi dəyərləndirməsi Qərbi sosiolinqvistikasında 1944-cü ildə A.A.Robak tərəfindən təklif edilən *etnofotizm (ethnophaulism)* və E.Eriksonun irəli sürdüyü *ektronim (ecthronym)* terminləri altında nəzərdən keçirilir [17;3-21,16]. İngilis dilinin amerikan variantının frazeoloji sisteminde qəşıləşdırdığımız etnonim komponentlər də bir çox halda ilkin nominasiya vahidi kimi deyil, müəyyən stereotip və öngörüşlərdən qaynaqlanaraq meydana çıxmış obrazlar sistemini" kimi "fəəlyət göstərir. Yəni, bu frazeoloji sistemdə yer alan **Dutch, Irish, Indian** Və s. bu kimi komponentlər əksər hallarda formalaşmış obrazlar sisteminin təzahürüdür. Müqayisə üçün deyək ki, "*küçə uşağı, veyil, küçədə qalmış*" mənalarını əks etdirən **the arab of the gutter** frazeologizmindəki **arabian** [16;47] leksik vahidi etnofotizm kimi meydana çıxdığı halda, "*Feniks*", "*Simurq quşu*" anlamını ifadə edən **The arabian bird** [16;82] frazeologizmin də eyni etnonimin neytral mənə tutumuna malik olduğunu görürük. Onu da qeyd edək ki, ekspressiv etnonimləri araşdırmış A.i.Qriqenkonun da bildirdiyi kimi, **etnofotizmlər** bir çox halda "etnik, irqi və konfessional dözümlü-süzlüyün və ya digər xalqlara qarşı mənfi çalarlı öngörüşün ... verbal simvolu və ştampları" kimi dəyərləndirilməkdədir [3;40]. Bununla belə təəssüflə mövcud reallığı etiraf etmək lazımdır ki, Y.Dovqopolinin də tam haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, "digər etnoslara emosional-ekspressiv qiymətləndirmə ilə əqlərin verilməsi ənənəsi istisnasız olaraq bütün dillərə xas olan bir universal xüsusiyyətdir" [5;49]. İngilis dilinin ABŞ variantında yer alan etnonim komponentli frazeoloji vahidlər arasında etnofotizm mövqeyində çıxış edən DUTCH leksik vahidin iştiraki

ilə formallaşmış frazeologizmlər xüsüsilediyyəti cəlb edir. Məlumdur ki, **double Dutch** “manasız, boş söhbət, çərənçilik”, **Dutch comfort** “zəif təsəlli”, **The Dutch have taken Holland!** “Amerikanı kəşf elədi” (kinayə ilə) (hər fən: *Holland Niderlandı kəşf elədi!*) [16; 230-231], **old Dutch** “həyat yoldaşı (qadın), qarı”, **to talk like a Dutch uncle** — “ata kimi öyüd nəsihət vermək, tənbehələmək” (hər fən: *Holland əmikimi danışmaq*) [17; 18], **Dutch bargain** 1) “içki ilə müştəriyə satılan sövdələşmə (iqtisadi saziş)” (hər fən: *Holland razılaşması, Hollandsayağı sövdələşmə*) [8], 2) “ancaq bir tərəf üçün sərfəli olan iqtisadi saziş, sövdələşmə” [16; 65], **Dutch wife** “yüngül həyat tərzini keçirən qadın, əxlaqsız” [12], **Dutch auction** “qiymətin artırılmasına deyilsalınmasına əsaslanana auksion” [16; 53], **I’m a Dutchman if-** Lənət olsun mənə, əgər ki mən...” (hər fən: *Holland olum, əgər mən...*) [16; 231], **Dutch blessing** “danlaq”, **Dutch answer** (Sualın konkret cavab əvəzinə mənasız replika ilə cavablandırılması. Məs: What are your plans for tonight?” “I plan to breathe.” “Well that’s a useless Dutch answer!” [19; 9] ifadələri ümumi ingilis xarakterikə bədir.

Amerikan variantında yüksək işlənmə tezliyi ilə seçilən frazeologizmlər arasında metaforik anlamda “sui-qəsd”, “suisid” anlamını ifadə edən *the Dutch act* “Holland hərəkəti”, *the Dutch cure* “Holland müalicəsi (əlaçı)”, *the Dutch way* “Holland yolu” frazeoloji vahidlərini də qeyd edirlər [23].

Lakin “çətin, xoşagəlməyən vəziyyətə düşmək, gözüüm-çıxdıya məruz qalmaq” anlamının **Dutch** frazeoloji vahidi A.V.Kunin bildirdiyinə görə, ilkin olaraq, ABŞ linqvokultural mühitində formalaşmışdır [3; 231]. Məs.: *The boy who broke that the window was in Dutch with his father* [13]. Məlumdur ki, hollandlar müasir ABŞ əhalisinin yalnız 1,5 faizini (taxminən 4,5 milyon əhəli) [26] təşkil etsələr də, “Yeni Qitə”ni “ram edən” köçmənlər arasında bu etnosun nümayəndələrinin say nisbəti dəfələrlə artıq idi. Belə ki, tarixi sənədlər ABŞ-in ilk kolonistləri arasında ingilis, irland, alman kolonialistləri ilə yanaşı Holland əsilli köçmənlərin də çoxsaylılığı ilə seçildiyini ortaya qoyur [4]; [9]. ABŞ-in sürətli templi industriallaşması XIX əsrin əvvəllərində qədər anklav şəraitində mövcud olan Şotland, Uels [20] icmaları kimi, Holland icmasının da dağılıraq ölkə coğrafiyası boyunca yayılmasına səbəb olmuşdur. Lakin həmin icma fərqlərinin politnik və multikultural Amerika cəmiyyətində, bir növ, assimilyasiyaya uğrayaraq aparıcı mövqelərdən çəkilməsinə baxmayaraq, qəliblaşmış stereotiplər eyni etnonim komponentinə malik frazeologizmin meydana gəlməsinə qətilməz etmişdir. Maraqlıdır ki, bu etnosun Amerika cəmiyyətindəki faiz nisbətinin azalmasına baxmayaraq, bu fakt ingilis dilinin ABŞ variantında **DUTCH** komponentli ifadələrin azalmasına səbəb verməmişdir. T.I.Skorobogatova və T.A.Şkuratova ingilis dilində **DUTCH** komponentli frazeoloji vahidlərin digər etnonim komponentli frazeologizmlərdən sayca üstün olduğunu və aşkar ifadə tapan mənfi konnotasiya ilə seçildiyini önə sürmüşlər. Dilçilər belə vəziyyətin ingilis-Holland müharibələri ilə əlaqədar olaraq meydana gəldiyini və hətta, həmin zaman tarixində istənilən neqativ hadisə və ya əşyanın **DUTCH** sifəti ilə müşayiət edildiyini qeyd etmişlər [21; 106]. **DUTCH** komponentli frazeoloji vahidlərin çoxsaylılığı və mütləq əksəriyyətində qəti neqativ semantika əks etdirməsi faktı müqayisəli araşdırma aparmış bir çox dilçilərdə “qaraçı” etnofolizmi ilə paralelliyə sövq etmişdir. Belə ki, rus və fransız dillərinin frazeoloji sistemləri ilə müqayisədən çıxış edən V.A.Melnuçuk French, Turk etnonim komponentlərinin də mənfi çalar ifadə edə bildiyi halda, onların neqativlik assosiasiyası **DUTCH** etnofolizmindən geri qaldığını, sonuncunun məhz, “qaraçı” etnofolizmi ilə bərabər tutula bildiyini xüsusilə vurğulamışdır [18; 319]. Xatırladaq ki, ingilis və Holland cəmiyyətlərinin münasibətləri 1652-1654, 1665-1667, 1672-1674, 1781-1784-cü illərdə baş vermiş müharibələrə zəminində özünün ən pik gərginlik nöqtəsinə çatmışdır [24]. Sözsüz ki, belə münasibətlər ingilis dilinin frazeoloji sisteminə təsirsiz ötüşə bilməzdi. İngilis dilinin leksik-semantik “faza”sında etnonimlərin konnotasiya törəmə xüsüsülətlərinə diqqət çəkmiş D.A.Şen də **DUTCH** etnonim komponentinin mənfi konnotasiyaya malik olduğunu qeyd etmiş və *Dutch bargain*, *Dutch courage* ifadəsinin hollandlarla əlaqələndirilən əhli-kefliyə, *Dutch concert*, *Dutch feast* frazeologizmlərinin isə tərbiyəsizlik, habelə *Dutch treat/lunch/supper*, *Dutch rise* frazeoloji vahidləri-nin isəbu etnosu şamil edilən eqoizm kimi xüsüsülətlərlə bağlı olduğunu önə sürmüşdür [14]. Obyektivlik naminə onu də qeyd edək ki, belə münasibəti tənqid edən Holland müəlliflər əslində belə təkəbbüflü yanaşmanın qeyd edilən ingilis-Holland müharibələrindən çox öncələr də müşahidə edildiyini iddia edirlər. Konkret olaraq, P.Duqlas U.Şekspirin 1597-ci ildə qələmə aldığı “Merry Wives of Windsor” pyesində, “*And in the height of this bath, when I was more than half stewed in grease,*

like a Dutch dish, to be thrown into the Thames...” (W. Shakespeare “The Merry Wives of Windsor”) [19; 2]. Habelə 1596-cı ildə anonim rüəllif tərəfindən yazılmış “III Edvard” tarixi pyesində də analoji münasibətin ifadə tapdığını qeyd edir [19; 2]

“But, on the other side, to think what friends
King Edward hath retain’d in Netherland,
Among those ever-bibbing Epicures,
Those frothy Dutch men, puft with double beer,
That drink and swill in every place they come,

Doth not a little aggravate mine ire. [19,2]

Lakin ən maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, həmin tarixi hadisələrin üzərindən əsrlər ötməsinə baxmayaraq, ingilis dilinin ABŞ variantında hələ də **DUTCH** komponentli yeni-yeni ifadələr meydana gəlməkdə davam etmişdir. Konkret olaraq, McGraw-Hill lüğətində (*Dictionary of American Idioms and Phrasal Verbs*) amerikanizm-frazeologizm olaraq qeyd edilən *Dutch treat* ifadəsinin [10] həmin müharibələrin başlangıç dövründən iki əsr sonratəxminən 1887-ci ildə özündə də tam fərqli coğrafiyada - ABŞ-da işlənməyə başlamışdır [6]. “hərə öz hesabını ödədiyi qonaqlıq” anlamım ifadə edən [11] həmin frazeologizm müasir ingilis dilinin ABŞ variantında bu gün də öz işləkliliyini sürdürməkdədir. Onu da qeyd edək ki, Dutch treat ifadəsinin ilkin olaraq, məhz, amerikanizm kimi meydana gəlməsi fikrinə A.V.Kunin lüğətində də rast gəlmək olar [16; 76].

Dutch Treat: The Netherlands Sinks Spain In World Cup 2014 [27]

A Dutch treat: randomized controlled experimentation and the case of heroin- maintenance in the Netherlands [28] “*Dutch Treats: The Lessons the U.S. Can Learn From How the Netherlands Protects Lesbians and Gays*”. [29]

Yeni qitədə maskunlaşmış ingilisdilli əhalinin Hollandlara qarşı öngörüşünün altşıur səviyyəsində keçməsinə dolayısı ilə o dətəstiqləyə bilər ki... də qeyd etdiyi kimi Amerikan variantının leksik-semantik və frazeoloji sistemindəki **DUTGH** etnonimi bir çox halda “Holland” mənasında deyil, “alman” mənasında işlədilməkdədir. Xatırladaq ki, *to get you in dutch* amerikanizm-frazeologizmi *tobe in Dutch*, yəni “*kiminlə isə problem yaşamaq*”, “*çətinliyə düşmək*”) frazeologizminin variantıdır.

Nümunələrə əsasən də demək olar ki, müəlliflər Dutch etnonim kimi deyil, qəlibləşmiş ifadənin tərkib hissəsi kimi qavrayırlar.

VƏLİYEV İSLAM

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti

M.ZƏRİRİN “YUSUF VƏ ZÜLEYXA” MƏSNƏVİSİNİN DİLİNDƏ QRAMMATİK ARXAİZMLƏR

Açar sözlər: *arxaik, XIV əsr yazılı abidəsi, poema, nüsxə, morfoloji arxaizmlər, ismin halları, feil formaları*

Grammatical archaisms in the language of M.Zariri's "Yusuf and Zuleykha"

XIV century poet Mustafa Zerrin speaks of archaisms observed in the language of poem "Yusuf and Zuleykha". Names of the name are chosen from examples of pronouns and verbs, comparable to our modern language, different features are defined.

Keywords: *archaic (obsolete words), XIV century written monument, poema, copy, morphological archaisms (obsolete words), noun cases, verb forms*

Şərqi Anadolu ədəbi məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biri də XIV əsrdə yaşayıb-yaratmış Ərzurumlu Qazi Mustafa bin Yusif Zərir sayılır. Bəzi məxəzlərdə sənətkarın adı müxtəlif formalarda: “Mustafa bin Yusif bin Ömərüz-Zərir əl-Ərzəzir-Rumi”, “Zərir-həqir Mustafa bin Yusif bin “Ömərül-Mövləvi əl-Ərzəzir-Rumi”, “Zərir-həqir Mustafa bin Yusif Ömərül-Mövləvi”, “Şeyx Zərir əbi Məhəmməd Mustafa bin Yusif əl-Ərzəzir-Rumi” kimi yazılmışdır. (5,13) Mustafa şairin adı, “Ərzəzir-Rumi” (Ərzurumlu) isə nisbəsi kimi göstərilir. O bəzi əsərlərində “Zərir” kəlməsi yerinə anadan kor doğulduğu üçün “Gözsüz” təxəllüsünü işlətməmişdir. M.Zərir güclü hafizəyə malik olmuş, ərəb və fars dillərini mükəmməl öyrənmiş, islami elmləri incəliklərinə qədər mənimsəmiş, Qazi rütbəsinə yüksəlmişdir. O, şair və mütərcim kimi yüksək qiymətləndirilmiş, şöhrəti Şərq ölkələrində çox geniş yayılmışdır. M.Zəririn yaradıcılığında mühüm yer tutan “Yusif və Züleyxa” adlı orijinal məsnəvi günümüzədək gəlib çatmışdır. (5, 116-117)

Qurani-Kərimdə “əhsənül-qasas” (“ən gözəl qissə”) kimi məşhurlaşan və Şərq xalqları folklorunda ənənəvi-müştərək mövzulardan sayılan bu məsnəvi şairə yüksək ad-san qazandırmışdır. Müəllifin özünün qeyd etdiyinə görə, məsnəvi hicri 768 (miladi 1367-1368) ildə qələmə alınmışdır. “Yedi yüz altmış səkidə söylədim, Bunculayın dastan şərh eylədim. Pəs çaharşənbə günündə başladım, Yekşənbə günündə xətm eylədim”. (3,303) Əsər 2120 beytdən, 21 qəzəldən ibarət olub rəməl bəhrində yazılmışdır. Elm aləminə

M.Zəririn bu məsnəvisi İstanbul Universitetinin kitabxanasında saxlanılan 53 vərəqdən ibarət yeganə əlyazma nüsxəsi kimi məlumdur. (5,117) Həmin əlyazma nüsxəsi əsasında 1991-ci ildə C.Qəhrəmanov və Ş.Xəlilov tərəfindən nəşr edilərək dilçilik baxımından araşdırılmışdır. Türk alimi L.Qaraxan tərəfindən də məsnəvi 1994-cü ildə dilçilik baxımından tədqiq edilmişdir. Əsərin ədəbiyyatşünaslıq baxımından öyrənilməsi isə A.Mirzəyevin adı ilə bağlıdır. M.Zəririn “Yusif və Züleyxa” məsnəvisi 2006-cı ildə Bakıda Ş.Xəlilovun tərtibi ilə təkrar nəşr olunmuşdur. Məsnəvi 8 məclisdən ibarətdir. Məclislər də klassik-kitab üslubu ənənələrinə uyğun olaraq fars dilində adlandırılmışdır: “Məcəse-əvvəl”, “Məcəse-çaharrom”, Məcəse-pəncom” və s. Eləcə də məclislərin daxilində göstərilən yarımbaşlıqlar da fars dilindədir: “Minacat kərdəni-Yusif Əleyh-əs-səlam”, “Amədəni-Yusif”, “Didəni-Yusif dər vaqiə” və s. Məclislərin fars dilində qələmə alınması türk epik şeir ənənəsindən gəlmə səciyyəvi hal sayılır.İlkin anadilli epik şeirimizdə danışq üslubu-folklor təhkiyəsi aparıcı mövqə tuturdu. Əsərlər xalq arasında məclislərdə qaissəxan tərəfindən oxunduğu üçün xalq onu tez mənimsəyib yadda saxlayırdı. (5, 118)

Mustafa Zəririn “Yusif və Züleyxa” məsnəvisi Azərbaycan dilinin XIV əsr ədəbi-bədii dilinin lüğət tərkibinin, fonetik və qrammatik sisteminin, dövrün canlı xalq danışq dilinin geniş mənzərəsini əks etdirən çox dəyərli qaynaqdır. Belə bir abidənin dilinin tədqiqi Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik quruluşunun səviyyəsini aşkar etmək, qrammatik quruluşda sadəlik, bəsitlik halları ilə yanaşı, müasir Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik quruluşdan fərqli arxaik elementləri aydınlaşdırmağa yardım etmiş olur. Arxaizmlər qrammatik göstəricilərin fonetik cəhətdən dəyişməsi, arxaikləşərək yerini digər şəkilçilərə verməsi ilə səciyyələnir. Belə ki, Mustafa Zəririn “Yusif və Züleyxa məsnəvisində də morfoloji arxaizmlər kimi nəzərdə tutulan formaların bəziləri quruluşunu dəyişmiş, əvvəlki səviyyəsini itirmiş, bəziləri isə yerini digər göstəriciyə tərk etmiş, nəticədə istifadə imkanlarını ədəbi dildə dayandırmışdır.

Məsnəvinin dil materiallarının tədqiqi belə bir faktların əldə edilməsinə səbəb odur ki, morfoloji göstəricilərin inkişafı ilə meydana çıxan qrammatik arxaizmlərin bir qismi quruluşca dəyişmiş, əvvəlki sabitliyini itirmiş, digər qismi isə yerini başqa bir morfoloji göstəriciyə vermiş, nəticədə istifadə imkanlarını ədəbi dildə dayandırmışdır. Məsnəvinin dilində müşahidə olunan qrammatik arxaizmlər təşəkkül dövrünün leksik və qrammatik şəkilçilərinin özünəməxsusluğunu, dövrün qrammatik-morfoloji mənzərəsini əks etdirmişdir. Odur ki, arxaizmlərin bu növü qədim qrammatik şəkilçilərin fonetik cəhətdən dəyişməsi ilə, yaxud arxaikləşərək yerini digər şəkilçiyə verilməsi ilə səciyyələnir. (4,46) Qrammatik arxaizmlər “Yusif və Züleyxa”nın dilində ən çox ismin hal, mənsubiyyət və xəbərlilik kateqoriyalarının qrammatik şəkilçilərinə, sifətin dərəcə əlamətlərində, feilin təsriflənən və təsriflənməyən formalarında, zamanlarında və s. özünü göstərir. Bu yazıda məsnəvinin dilində işlənən bütün şəkilçilərdən deyil, dildə öz mövqeyini itirmiş, arxaikləşmiş şəkilçilərdən söhbət açılacaqdır.

Məsnəvinin dilində bir neçə dəfə qədim tarixə malik isim düzəldən, məhsuldarlığı ilə seçilən –lıq, -lik şəkilçisindən sonra –maq, -mək məsdər forması artırılmış, nəticədə feilin məsdər forması substantivləşmişdir: Çünki Yusif endi o taş üçtinə, Başladı ol şeir söyləməklik qəsdinə (219); Gəldi andən çün Yusif dəstur dilər, Yazuyə çırmaqılığa könlün bilər (216); Şəhriyarın müddəisi var idi, Şahı öldürməklige hazır idi (247) Belə bir hadisə öz varlığını hazırda Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində qoruyub saxlamaqdır. (3,34)

Abidənin dilində ən qədim hallardan biri hesab edilən yiyəlik halı özünəməxsus morfoloji əlamətlərə malik olmuş, həm mənə, həm də formaca işimin başqa hallarından seçilmişdir. “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin müasir Azərbaycan ədəbi dili ilə müqayisədə iki fərqli cəhət nəzərə çarpır: a) Yiyəlik hal şəkilçisinin sağır nunla (η) işlənməsi; b) Bu halı yaradan şəkilçilərdə dodaq variantının üstün olması. Yiyəlik hal şəkilçisinin sağır nunla işlənməsi orta əsrlərdə qələmə alınmış əlyazmalarında geniş yayılmasına baxmayaraq Azərbaycan ədəbi dilində tamamilə istifadədən qalmışdır. Hal-hazırda bu xüsusiyyət Azərbaycan dilinin qərb qrup dialekt və şivələrində işlənməkdədir (2, 41)

Məsnəvinin dilində də yiyəlik halın sağır nunla işlənməsi və -un, -ün dodaq variantının üstünlüyü nəzəri cəlb edir: Çinki dedün Yəqubun əhvalini, Necə oldu gör Yusifun halını (219); Kim, bulasun gövhəri gövhərnihad, Çövhər ilə işin olə cümlə şad (211); Ənbiyanün biri sultani-kərəm (212); Yusifə geydüdü dibavü hərİR, Yüzünü göranlörün canı ərir (235). Abidənin dilində maraqlı hadisələrdən biri yiyəlik halın şəkilçisiz işlənməsidir. Bu xüsusiyyət əksər hallarda mənsubiyyət şəkilçisindən sonra yiyəlik halı şəkilçisinin düşməsində özünü göstərir: Baş öninə saldı Yusif dönmədi, Həm Züleyxa yuzinə heç dönmədi (236); Çün Züleyxa qatına gəldi Əziz, Dedi, ey sultan, alun buni siz (235); Saturam de, ibri oğlıdur gulam, Atasıdır həm nəbi oğlu benam (233).

Yönlük halda bir sıra əvəzlilər (bən, sən, ol, bu, ol, şu və s.) hallanarkən sağır nun (η) hərfini qəbul etmişdir.: Kim nədur əhvalın aydıver başa (226); Olmasun gələ saña ondan zəval (225); Dedi duş gördigini ol dəm anə (226); Aşıq oldilər, cümlə gəldilər anə, Ayıtdı Kənan yolinə gəlün başa (230)

Təsirlik halla bağlı ən maraqlı cəhət sait səslə bitən isimlərin hallanarkən –yı, -yi şəkilçisi ilə işlənməsidir. Bu hadisə haqqında bəhs olunan abidənin dili üçün çox işləkdir.: Qəsd qıldı kim, Züleyxayı urə, Tiği çəkdi kim anı tezcək öldürə (242); Oqurikən naməyi yaş eylədi, Fırqət odi bəgrini baş eylədi (280); Sündi Rəvil sahnəməyi büləcəb (280); Nameyi aldı bunlar oldı rəvan, Babalarına gətürdilər həman (280); Yəqub inciyi görübən ağladı (287)

Saitlə bitən isimlərin təsirlik halı şəkilçisindən əvvəl bitişdirici “y” ünsürünü qəbul etməsi sonralar işləklidən çıxmış, ədəbi dilimizdə “n” bir qrammatik ünsür kimi sabitləşir. Çıxışlıq halın qrammatik göstəricisi –dan, -dən forması ilə yanaşı, bəzən qədim uyğur, qırpaq, cığatay və əski özbək dili üçün səciyyəvi olan qapalı variant –dın, -din şəkilçisi də işlənmişdir: Uş ölürəm bu cəhanə toymadın (219)

Məsnəvinin dilində isimin halları ilə bağlı bir sıra maraqlı xüsusiyyətlərə rast gəlinir. Belə ki, bəzən məkani halların məzmunca bir-birini əvəz etməsi geniş yayılmışdır. Əksər dilçilər belə bir vəziyyəti tarixi inkişaf prosesində isimin hal şəkilçilərinin məzmunca tam dəqiqləşməməsi ilə bağlayırlar. Əslində halları ifadə edən qrammatik göstəricilərinin məzmunca bir-birinin vəzifəsini bildirməsi ədəbi dilimiz üçün səciyyəvi olmamış, canlı xalq danışığı dilinə xas xüsusiyyətdir. Odur ki, M.Zəririn məsnəvisi klassik ənənələrdən daha çox canlı xalq danışığı dili xüsusiyyətlərinə arxalandığı və öz qidasını məhz belə bir tükənməz xəzinədən aldığı üçün tarixən dialekt danışığı normaları məsnəvinin dilində daha çox kök salmışdır. Nümunələrə diqqət yetirək: Təsirlik halın mənaca yönlük halın əvəz etməsi: Oğlum olğıl deyü bəni söylədi; Nə qılalım bu işi netmək gərək, Babamıza necə getmək gərək (285); Padişah anı təcəccüb eylədi (259); Azərbaycan dilinin bütün inkişaf mərhələlərində isimin yönlük halının şəkilçisi tərəf, istiqamət, cəhət məzmunu yaratdığı kimi, eləcə də hərəkətin yerini, çıxış nöqrəsini, təsir hədəfini bildirməyə xidmət etmişdir: Niçün ağlar halını ana sorun (297); Uş ölürəm bu cəhanə doymadın (219); Önü yırtıq olsa, suç ana yəqin; Oturmudur təxt üstinə; Uş bu oğlandır dedi, sorgılağa (242) Yerlik hal-Çıxışlıq hal: Getdilər bu dünyada cümlə təمام; Çah içində tanrı səni qurtara (218); Yusifin dərdində çox zar eylədün. Yerlik hal-Təsirlik hal: Yusif aydur, tanrı anı söylədə, Gördüğündə şahə təqir eylədə. Xəbərlik kateqoriyasında birinci şəxsin cəmi müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq qədim dövrlərdən yazılı abidələrdə öz işləkliği ilə seçilən “-z” ünsürü ilə ifadə olunmuşdur: Dedilər, biz onumuz qərdaşlarüz, Bir atadan qanumuz qərdaşlaruz (267); Dedilər ki, biz günahkaruz qəmu (283) “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin dilində də üçüncü şəxsin tək iki fonetik variantda (-dur, -dür və -durur, -dürür) işlənmişdir: Baxdı gördü kim, püti söylədurur, Həm Züleyxa o pütündən utanur (s.239); Ayıtdı: Bir qaçıcı quldur bu benam, Bir qəribü bir həqirü bir ğulam (s.233); Yusif aydur,- nişə örtürsən ani, Çünki tərənəmz, yoqdur canı (s.240); Bu bənüm şuridə bəxtimdürür (s.246)

Dilçilik ədəbiyyatında xəbərlik kateqoriyasının birinci və ikinci şəxs şəkilçilərinin mənşəyi əvəzliliklərlə əlaqələndirilsə, üçüncü şəxsin şəkilçisi isə tamamilə başqa səpgidə izah olunur. Tədqiqatçıların bir hissəsi –dur, -dür şəkilçisinin mənşəyini “-durur//-dürür” feili ilə bağlayırlar. Onların fikrincə, qədim dövrlərdən “-durur//-dürür” feili sözlərin sonuna artırılaraq xəbərlik çaları yaratmışdır. Dilin inkişafının sonrakı mərhələsində bu feil müəyyən fonetik dəyişikliyə uğrayaraq, öz vurğusunu və müstəqilliyini itirərək ünsür halına düşmüşdür. (6,48; 8,208)

“Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin morfoloji quruluşunda müasir Azərbaycan ədəbi dili ilə bağlı bəzi fərqli cəhətlər belə ki ism düzəldən –lıq, -lik şəkilçisi -maq, -mək formasından sonra artırılmış, feilin məsdər forması substantivləşmişdir: Çünki Yusif endi ol taş üstinə, Başladı ol şeir söyləməklik qəsdinə (219); Gəldi andən çün Yusif dəstur dilər, Yazuyə şıqmaqlığa könlüm bilər (216); Şəhriyarun müddəsi var idi, Şahi öldürməklığə hazır idi (247) Bu qədim forma müxtəlif fonetik variantlarda hazırkı dövrdə dialekt və şivələrimizdə də öz izlərini saxlamışdır. (3,34)

Məsnəvinin dilində şəxs əvəzliyinin birinci şəxsinin tək ancaq “bən” əvəzliyi ilə ifadə olunmuşdur: Dilnəvaz gəldim tapuna bən fəqir, Qılmağil bəni qapunda sən həqir (240); Həm Züleyxa oğlanı sevər idi, İşbu oğlan bənim olsun, der idi (240); Bən sınıq könlüdə oluram müqim (213); Bəni xoş tutdu Yusifi imam (294) Sual və təyini əvəzliliklərin söz önündə q>x>h variantlarından ancaq q səsi işlənmişdir: Bilmədüm ki, qəncəru getdi Yusif (221); Anlər aydur, gəngi tənridür ki, sən Hacəti andan dilərsən şimdi sən (248); Nə ki, zindan əhli var idi, qəmu, Cümləsi iman gətirdi, ey əmu (249); Xəlv qamusu hüsninə heyran olur (222); Səni qıldım bən qəmulərdən əziz (241); Qanda var, bir dəxi, ey cani-cəhan (244); Sordi ana, qanda olursin, nigar, Ayıtdı, bəni istəyən Misrə irər (225); İstəməgə qanğı yolə gedəlüm (263) Nümunələrdən göründüyü kimi, qamu (qəmu), qanda, qanğı, qəncərü və s. əvəzlilikləri ön səsinin işlənməsinə görə q>x>h paraleliyi uzun inkişaf yolu keçmiş, sonda dilimizdə h ilə olan forma sabitləşmişdir. Məsnəvinin dilində müasir Azərbaycan dili üçün arxaik səciyyə daşıyan kəndi, kəndözün (kəndözini), uşbu, uş, netə, niçin, cümlə və s. kimi əvəzliliklər işlək vəziyyətə malik olmuşdur: Kəndözün qılmaq dilərdi aşikar (232); Kəndözün görənə sən sahibi-cəmal (223); İşbu əvvəl dasitan oldı təمام (223); Bəni uş qərdaşlərün qıldı əsir (224); Ol xəlayiq cümlə zari qıldilər (224); Halunuz netədürür soralım (244); Bizi qoyub nişə tərək etmədünüz (251); Kim, bəni

uş qaygusu qıldı hilal (229); Yalnız kəndözünü ər bilmənüz (278); Uş fəraq odinə yanar müdam (279); Aydur idi kəndunun əhvalını (294); Bildi Yusif halinün netəsini, Ağladı, yad eylədi atasını (217)

Məsnəvinin dilində feillər özünün çoxcəhətli lüğəvi mənasına, morfoloji xüsusiyyətlərinin zənginliyinə, qrammatik kateqoriyalarının müxtəlifliyinə görə digər nitq hissələrindən seçilir. Feil bütün inkişaf dövrlərində öz sabitliyini, saflığını qoruyub saxlasa da, zaman keçdikcə dəqiqləşmiş, bəzi morfoloji əlamətləri istifadədən qalmış, istər semantik, istərsə də quruluşca daha da zənginləşmişdir. Abidənin dilin də mövcud olan feilin şəkilləri həm müasir Azərbaycan ədəbi dilinə uyğun gələn, həm də bir sıra arxaik xüsusiyyətlərlə fərqlənən cəhətlərə malikdir. Məsnəvinin dili üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, feil şəkillərinin hər biri dilin sonrakı inkişaf mərhələlərində tədricən diferensiasiyaya uğramış, ifadə vasitələri səlişlənmiş, təkmilləşmə yolu keçərək dilimizin indiki dövründə sabitləşmişdir.

Feilin əmir şəkli. M.Zəririnin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisində də feilin əmr şəklində daxil olan feillər heç bir xüsusi şəkli əlamətə və zaman şəkilçisinə malik deyil, yalnız feilin hansı şəxsə aid olmasını bildirmək üçün müvafiq şəxs şəkilçiləri ilə işlənmişdir. XIV əsrdə qələmə alınmış abidənin dilindən toplanmış nümunələr də göstərir ki, feilin əmr şəkli tarixən sabit paradiqmaya malik olmuş, məna və tərkibcə elə bir ciddi dəyişikliyə uğramışdır. Lakin müasir ədəbi dilimizlə oxşar və səsleşmə ilə yanaşı, “Yusif və Züleyxa”nın dilində feilin əmr şəklinin birinci şəxsinin tək və cəmi, eləcə də ikinci şəxsinin tək bir sıra morfoloji əlamətlərə malik olmuşdur ki, həmin morfoloji göstəricilərin əksəriyyəti sonrakı dövrdə dili tərk etmiş, bir qismi isə müəyyən fonetik variantlarda danışılmaqla, dialekt və şivələrdə varlığını saxlamışdır. Həmin formaları nəzərdən keçirək: -ayım, -əyim şəkilçisi: Abidənin dilində bu forma feil kökünə artırılaraq əmr şəklinin birinci şəxs təkine ifadə etmişdir: Sizün üçün xoş kiçük bən olayım (253); Ölüsəram nedəyim bən bigünah (252); Nə qılayım, olmadun püştü-pənah (237) Bən verəyim sana tacü xəti-yer (291); Canümi qurban qılayım bən ana (290) -aun, -əyin şəkilçisi: Abidədə əmr şəklinin birinci şəxsinin təkini ifadə edən -ayın, -əyin formasının işləndiyinə təsadüf olunur: Padşah gördüğü duşu ayıdəyin, Tənri əmriylə hekayət edəyin (255); Bən dəxi leşgər verəyin (283); Bən yarəğin qılayım anların (271); Yusif aydır, eşit imdi ayıdəyin, Halını əhvalını şərh edəyin (255) -alum, -əlüm şəkilçisi: Feil kökünə artırılaraq əmr şəklinin birinci şəxsinin cəmini ifadə edən bu şəkilçi abidənin dilində işləkliyi ilə seçilir: Bülbülə gül göstərelüm biz səvab, Deyəlüm altıncı məclisi-məqal (271); Gər bizə izn olursa varəlüm, Yemək için çox buğday aləlüm (264); İmdi kəs, der turuncu görəlüm, Halunuzu netədurur soralım (244); Həbsə burəqalum anı bir zaman (245) -avuz, -əvüz şəkilçisi: Feilin əmr şəklinin birinci şəxsinin cəmini bildirən bu şəkilçi abidənin dilində aktiv olmuşdur: Ayidəvüz təfsir ayati-mötəbər (215); Öldürəvüz, yaxud sataruz özin (222); Söyləyəvüz sizə xətmə-dastan (303); Necə gərək yalvaravuz ana biz (277) -ğil, gil şəkilçisi: Məsnəvinin dilində əmr şəklinin ikinci şəxsinin tək feil köklərinə -ğil, -gil şəkilçisinin artırılması ilə də düzəlmişdir: Dinləgil gər var isə canün sənün (222); Yeməgil, dedi anı, ey Şəhriyar, Çağırur xəbbaz ki, icməgil şərab (247); Dedilər kim, söyləgil, ey padişah (250); Gəl əsirgə bizləri, xülq eyləgil, Qıl şəfaət sən bizə xoş söyləgil (281-282); Qalmağil sən bu xəyalə, ey əziz, Deməgil kim, dünyalığüm yoqdurur (283) Feilin vacib şəkli: “Yusif və Züleyxa” məsnəvisində feilin vacib şəkli müasir dilimizdən fərqli olaraq müxtəlif formaların yardımı ilə ifadə edilmişdir:

a) Feilin məsdər forması (-maq, -mək, -mağ) ilə “gərək” ədatının birlikdə işlənməsi nəticəsində feilin vacib şəklinin məzmunu əmələ gəlmişdir: Şimdiden gerü bana ölmək gərək, Çün nəzər qılmaz bana getmək gərək (237); Dedilər, bir tənriyi bilmək gərək, Küfri tərk edüb dinə gəlmək gərək (248-249); Aydur ol, dəxi bana gəlmək gərək, Anunla dəxi buluşmaq gərək (269); Yusif aydur kim, bizə netmək gərək, Babamüzə necə getmək gərək (291); Andən utanmək gərəkdür, ey nigar (240)

b) -sa+gərək, -sə+gərək. Məsnəvidə -sa, -sə şəkilçili söz müvafiq şəxs sonluğu qəbul edərək birləşmənin leksik məna daşıyan birinci komponenti, “gərək” ədatı isə heç bir şəkilçi qəbul etmədən ikinci komponenti kimi çıxış edir, iş və ya hərəkətin icrasını daşıyana və ya məlumat verənə görə vacib, zəruri olmasını bildirməklə vacib şəklinin mənasını yaradır. (1, 194): Ey yaranlar, bən sizi görsəm gərək, Yuz ağacı ursam gərəkdür söz sana (252); Necə bir cövri-cəfa çəksəm gərək (236); Bən tuz, əkmək həqqini bilsəm gərək, Xani olmayıb vəfa qılsam gərək (239)

İndiki zaman: Abidənin dilində indiki zaman öz ifadəsini ancaq -ur, -ür formasında tapmışdır: Bən sevürəm pəhlivan, ey giram (278); Anlər aydur, nə verürsən aləlüm (223); Sən bilürsən sirmimi, ey padişah (232); Ayıtdı, ey şah nə buyurursın sən ayıt (233); Saturam, nəyə alursunuz, alun (233); Yedi yıldır yalvaruram bən ana (237); Eşq odiylə yanuram pərvanəvar (258) İndiki və qeyri-qəti gələcək zamanların birinci şəxsinin cəmi -uz, -üz ilə işlənmişdir: Nə taparsız, dedi Yusif anlərə, Dedilər, bütə taparuz, ey yəra (231); Eylə demək bizə yoq tədbiri-lay, Bir mətai ögürüz, ey yüzi Ay (233); Bunda qalsun bu ikinci dasitan, Qalanını qıloruz yarin bəyan (234); Bilməruz aşiftə oldı nagəhan, Qatinə gəldi atası ol zəman (226). Qəti gələcək zaman: “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin dilində qəti gələcək zamanın əsas ifadə vasitəsi kimi -isar, -isər şəkilçisi işlənmişdir. -acaq, -əcək şəkilçisinin nə qəti gələcək zaman, nə də feili sifət şəkilçisi kimi

işlənməsinə abidənin dilində rast gəlinmir. Qeyd edildiyi kimi, onun vəzifəsini –isar, -isər forması yerinə yetirmişdir: Şühuti səndən götürisər o həq (238); Bən bu zərbdən ölisərəm, ey kişi, Namə yazğıl, Kənanə göndər bir kişi (252); Hər zəxirədən qlisərdür təmə (256); Qıldı dün-gün yarağını, yatını, Alisərdür Yusif Züleyxa xatuni (219); Yusif andə görisər kəndözini (222); Kim Züleyxa üzrə qlisərlər nisar (228); Belə ver di kim, qlisərlərdür məaş (227); Gər bu göz qərdaşləri nə deyisər (221) Feili bağlama forması. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənen feili bağlama formaları tarixən müxtəlif inkişaf prosesi keçirmiş, bugünkü səviyyəyə gəlib çatmışdır. Məsnəvinin dilində müşahidə olunan feili bağlam formalarının bir qismi ədəbi dil normasına çevrilə bilməmiş, arxaikləşmiş, fonetik dəyişikliyə məruz qalmış, bir qismi isə dialekt və şivələrdə hazırkı dövürdə də işlənməkdədir. Abidənin dilində arxaik səciyyə daşıyan feili bağlam formaları aşağıdakılardır: -yu, -yü feili bağlama şəkilçisi: Sən buyurdun kim, bana zindan deyü, gəldi xəbər (286); Ağlayı atalarına gəldilər (220); Sin üzrə qaldı Yusif ağlayu, Od içində yaş gözündə çağlayu (224); Oğlum olğıl deyü bana söylədi (239); Getdi Yusif ağlayu ey dusitan (223) -ıcaq, icək feili bağlama şəkilçisi: Babana qarşı varıcaq, ya əmir, Enmə atündən, əya bədri-münir (290); Tanla alıcaq durub əbdəst aldılar, Ol ikisi tan namazın qıldılar (302); Söyliycək dürrü-mərcan saçılır (225). -uban, -übən feili bağlama şəkilçisi: Bir təməşəyə gedübən baqmazmısın (216); Günbəgün incələübən oldu hilal (226); Şəhr uluları aluban getdilər (232); Dürlü nemət yüklədübən düzdilər (285) -ubanı, -übəni feili bağlama şəkilçisi: Siz bəntümlə yavuzluq etdünüz, Quyuya buraqubanı getdiniz (282); Şad gəldünüz deyübəni söylədi (266)

M. Zəririnin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisində müşahidə olunan morfoloji (qrammatik) arxaizmlərin əksəriyyəti Azərbaycan dilinin sonrakı inkişaf mərhələlərində dilin istifadəsindən çıxmış, müəyyən bir qismi isə ədəbi norma səviyyəsinə qalxa bilmədiyi üçün dialekt və şivələrdə hələ də işlənməkdədir. Şübhəsiz, həmin dil faktları Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkül və inkişafı dövrünə məxsus morfoloji əlamətlər baxımından səciyyəvi olmuşdur.

Ədəbiyyat

*Məqalədə nümunələr C.Qəhrəmanov, Ş.Xəlilovun Yusif Məddah “Yusif və Züleyxa” (poemanın mətni və tarixi-qrammatik oçerk). Bakı, 1991 kitabından götürülmüşdür. Mötərizədə həmin kitabın səhifələri göstərilmişdir.

1. Babayev Yaqub. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi. Bakı, 2014
2. Xəlilov Ş. “Əsrarnamə”nin dili. Bakı, 1988
3. Qəhrəmanov C., Xəlilov Ş. Mustafa Zərir “Yusif və Züleyxa” (Poemanın mətni və tarixi-qrammatik oçerk). Bakı, 1991
4. Məmmədov V. “Dastan-Əhməd Hərəmi” poemasının dili və üslubu. Bakı, 2001
5. Mirzəyev A. Azərbaycan epik şeirinin təşəkkül dövrü. Bakı, 2016
6. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990
7. Rəhimov M. Azərbaycan dilinin feil şəkillərinin formalaşması tarixi. Bakı, 1965
8. Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 2010
9. Zərir M. “Yusif və Züleyxa” (Tərtib edəni Ş.Xəlilov). Bakı, 2006

VƏLİYEV İSLAM

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti

AZƏRBAYCAN YAZILI ABİDƏLƏRİNİN DİLİNDƏ ƏDAT

Açar sözlər: yazılı abidələr, ədat, məna çalarları, ədat kimi işlənen sözlər, məna növləri

The language of Azerbaijani written monuments

The article deals with the texts of the Azerbaijani written monuments in the XIII-XIX centuries. The terms are grouped according to their meanings. It has a similar and distinctive feature of modern Azerbaijani literary language.

Key words: written monuments, particle, sense shades, adjectives, types of meaning

Uzun tarixi inkişaf prosesinin məhsulu olan ədatlar bir qrammatik kateqoriya kimi zaman keçdikcə məna və formaca dəqiqləşmiş, sabitləşmiş və dildəki yeni keyfiyyətlər hesabına zənginləşmişdir. Müasir dilimizdə olduğu kimi, Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində də ədatlar sözün, ifadənin, cümlənin məna

çalarlarını dəyişməyə, gücləndirməyə xidmət etmişdir. İstər Azərbaycan dilçiliyində, istərsə də türkoloji ədəbiyyatda ədatlar kifayət qədər tədqiq edildiyi halda, tarixi aspektdə hələ də lazımı qədər öyrənilməmiş və araşdırılmamışdır. Yalnız müxtəlif dilçilik əsərlərində, dilin tarixinə dair yazılmış məqalələrdə ədatlara da ötəri halda nəzər salınmış və bu məsələyə ümumi şəkildə toxunulmuşdur. Azərbaycan dilinin əvvəlki dövrlərinə aid yazılmış ədəbi-bədii materialları üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, bu dövrlərdə işlənmiş ədatları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq məqsədəuyğundur: dəqiqləşdirici ədatlar, məhdudlaşdırıcı ədatlar, qüvvətləndirici ədatlar, sual ədatları, əmr ədatları, arzu-istək ədatları, təsdiq və inkar ədatları.

Qüvvətləndirici ədatlar: axır, axır ki; ha; dəxi; da, də; həm; uş; üştə; yenə; -ca, -cə; kim, ki. AXIR, axır ki ədatı: Bu ədat müasir Azərbaycan ədəbi dilində sabitləşmiş axı ədatının qədim variantıdır. Ədəbi-bədii dil nümunələrində məhsuldar işlənən ədatlardan biridir: Ayıtdı, axır bu degül könlüm alan; Sənsən axır gəmulara giriftar (Zərir, XIV əsr); Mənim yarı-vəfadarım, gəl axır, Mələk suratlı dildarım, gəl axır; Ey könül, tahirşən axır sunma əl muradına (Nəsimi, XIV əsr); AXIR ki çox oldu tənə-əğyar (Füzuli, XVI əsr); Hər söz ki arizindən anun eyləşən rəqəm, xurşid misrün axır cəhan tutar; Özgə ahular məni ram eyləmək qəsdindədir, AXIR, ey Leyli gərəkməzmi məgər Məcnun sana (Qövsi, XVII əsr); Səndən ayru dirilik mana haramdır, AXIR bir gün ömrüm güdaza gedər; Sən də mənim kimi bu alovlara, AXIR yanacaqsan, demə yanmazam (Vaqif, XVIII əsr); AXIR, mən qulluğunda ərz eylədim; AXIR, bir qulaq ver, gör nə deyirəm; AXIR mən demişdim otuz gündən sonra (Axundov, XIX əsr)

Yazılı abidələrimizin dilində nadir hallarda da olsa axır ədatının axı şəklində yazılışına da təsadüf edilir: Qanlı-qanlı suların soğulmuşdu, çağladı axı, Qaba ağacın qurumuşdu, yaşardı axı (Dədə Qorqud); AXI biz səni deyib gəlmişik; AXI deyirsən səni də aparıram; AXI sənin atan-anan ki, səni mənə özləri verir. (Axundov, XIX əsr); AXI ədatı axır sözü ilə sinonimlik təşkil edir. Bu səbəbdən bəzi dilçilər axı-nı axır ədatının bəsid forması hesab edirlər (Mirzəzadə, 212).

Dəxi ədatı. Qüvvət, emosionallıq çaları yaradan dəxi ədatı müasir Azərbaycan dilində normalaşan da, də ədatının qədim variantı hesab edilir: Oğlu, qızı olmayanı tanrı təalə gərgəyibdir, biz dəxi gərgəyiriz; Bayandır xanun bir buğası vardı, bir dəxi buğrası vardı; Sən evün almağa gedirsən, mən dəxi qardaşımın qanını almağa gedirəm; Bayburə bəy dəxi Bayandur xanın söhbətinə gəlmişdi; Bizə dəxi bu keykdən pay ver (Dədə Qorqud); Bülbül dəxi gördü üzünü; düşdü fəğanə, Dilbərə, dil səndən özgə bir dəxi yar istəməz (Nəsimi, XIV əsr); Leyli dəxi salmış ona meyli; Mən dəxi sənün kimi nizarəm (Füzuli, XVI əsr); Mən dəxi görüm gələndə anı; Bir dəxi kərəmlər et mənümlə (Xətai, XVI əsr); Mən dəxi bu gülzaridə nalə çəkərdüm; Bülbül kimi mənim dəxi çox var sözlərim (Qövsi, XVII əsr); Hələ derlər ki, bunlardan dəxi əlaları var (Vaqif, XVIII əsr); Mən dəxi eşitmişəm (Axundov, XIX əsr)

Yazılı materialların dilində dəxi ədatının bir sıra hallarda daha, artıq sözlərinin mənalarını ifadə etməsinə təsadüf olunur: Varur ol dəxi onların yerinə, Hənüz dəxi qızıl gül göncəsindən (DƏH, XIII əsr); Bir rəvayət dəxi bünyad eylədim, Bunsuz üçməyə dəxi bən varayım; Biz dəxi qıldıq ana şərhi-bəyan (Zərir, XIV əsr); Vəslini arzularam, dəxi betər yanərəm; Divdən dəxi nə qorxu, çünkim pənəhim oldur (Nəsimi, XIV əsr); Qalmaq dəxi qərarı canun; Dəxi tarum ana; Səndən dəxi özgə çarə bilməm (Xətai, XIV əsr); Bu məşğədən dəxi nə hasil? Olma dəxi hər yanəyə mail (Füzuli, XVI əsr); Ah kim dağlar kimi ləşkər ləngər salur, getməz dəxi; Dəxi məndən gardişi-dövrən nə istər bilməm (Qövsi, XVII əsr); Üzümə baxməz dəxi, bir gözləri məstan küsub; Dəxi sən lazım deyilsən, ey bahari-xoşəməl (Vaqif, XVIII əsr); Arvad, dəxi nə eyləyək qoy etsin, yeməyin bol, geyməyin bol, dəxi niyə ağlayırsan (Axundov, XIX əsr) Da, də ədatı. Dəxi ədatının müasir variantı ilk anadilli abidələrimizdən tutmuş hazır ki, dövrə qədər məhsuldar şəkildə işlənəkdədir: Sənün də içində ağsaqqallu baban varsa, degül mana; Sənün də içində şişliyin varsa, degil mana (Dədə Qorqud); Dinləyüb də bu mənayi yazmalı; İstəməz qurbanı kəsdim də gəldüm; Gəl derlər də səni gəmə çəkərlər (Xətai, XVI əsr);

Həm ədatı. Verilmiş mənəni qüvvətləndirməyə və emosionallığı artırmağa xidmət edən həm ədatı fars dilindən dilimizə keçmişdir. İşləkliyi ilə fərqlənən ədatın bu növü bir çox ədəbi bədii materialların dilində özünü göstərir: Eşqə düşənlər bilir həm yenə eşqin qədrini; Buduna çıxsin ufalar, gözünə həm qarə su (Nəsimi, XVI əsr); Bu yetməzmi ki, bir dərd artırırsan dərdimə sən həm; Özümədən həm betər bir dərdə anı mübtələ gördüm (Füzuli, XVI əsr); Mən həm öz işimdə fəruqülbal; Bir çarə var isə, ol qılır həm (Xətai, XVI əsr); Qiyamət həm olursa durmanam ol sər-v əyağından; Yetişir köçməyə növbət sənə həm karivandur bu (Qövsi, XVII əsr). Bu ədat ən çox XV-XVI əsrlərdə qələmə alınmış yazılı abidələrin dilində öz əksini tapmışdır (Mirzəzadə, 390)

Uş, üstə, işte ədatları. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sabitləşən artıq ədatının mənasını bildiren bu ədatlar ən çox XIV –XVI əsrlərdə müşahidə edilir: Uş ölürəm bu cəhanə doymadım; Dərd ilə uş qalmışam natəvan; Dedilər oğlanların uş gəldilər; bu hekayət uş bunda oldu təmam (Zərir, XIV əsr). Köhnə dünya yeni xələt geydi bu mövsümdə uş; Uş mən vüsəlindən anun sər-ta can olmuşam; Vəslir-rüxün zulalına susadüm, üstə yanuram; Şol ala gözümdən, ey könül, sana demirəm ki, uş saqın; Dövlətin dövrəyə gəldi, dərdə dərman

buldum uş (Nəsimi, XIV əsr); Üştə bağça-bağban sənün olsun; Göydən yerə uş yağar yağışlar (Xətai, XV əsr) Göründüyü kimi, uş, uştə ədatları artıq ədatının sinonimi kimi çıxış etmişdir.

Kim ədatı: Sual əvəzliyi, birləşdirici bağlayıcılarla fonetik tərkib etibarlı ilə eyniyyət təşkil edən kim sözü yazılı abidələrimizin dilində həm də ədat kimi çıxış etmişdir. Ədat vəzifəsi daşıyan kim ədatı XIX əsrin əvvəllərində bədi əsərlərin dilində söz və ya tərkiblərin sonuna gətirilərək ifadəni qüvvətləndirmək, işarə olunan obyektə daha qabarıq nəzərə çatdırmaq üçün işlədilmişdir (Mirzəzadə, 211). Gör bu oğlan kim nələr qıldı bana; Bildi ol qərdaşlarıdır kim gəlür (Zərir, XIV əsr); Kişi kim, xacəsi birlə qənimət tutsa xəlvətini, Qılır xadim eşiqində səadətəxt dövlətini (Nəsimi, XIV əsr); Nə şirindir sözün kim tanrı ondan göz-qulaq olsun (Qövsi, XVII əsr). XVI əsr yazılı abidələrinin dilində, xüsusən də, Füzilidə kim sözünün ədatı kimi işlənməsinə daha çox rast gəlinir: Bu aləm kim könlü, qeydün çəkərsən mehnəti gəmdür, Fəna sərmənzilin seyr eylə kim bir xoşca aləmdür; Mən kim gedirəm bu xakidandan; Mən kim kəsəyin derər səlami; Göz kim səni eyləyübdür nəzarə; Vəfa hər kimsədən kim istədim, ondan cəfa gördüm (Füzuli, XVI əsr)

Ki ədatı: Kim ədatı ilə sinonimlik təşkil edən bu ədat yazılı abidələrin dilində çox geniş yayılmış və dilin tarixi inkişafının bütün mərhələlərində öz işləkliyi ilə nəzər-diqqəti cəlb etmişdir: Baniçiyəyin otağıymış ki, Beyrəgin beşik kərtmə nişanlısı adaxlısıydı; Oğuz zamanında bir igit ki evlənsə ox atarı (Dədə Qorqud); Uşbudur halüm ki bən şərh eylədim (Zərir, XIV əsr); Leyli ki, məni bəlayə saldı; Mən ki bundan özgə bilməm çarə, naçar istərəm; Məcnun ki xəbərdən oldu agah (Füzuli, XVI əsr); Mən ki bir gün görmədim; Sən ki, ey bülbül, məni heç yerdə yalnız qoymadın (Qövsi, XVII əsr); Mən ki zalım, adam yeyən degiləm; Vaqif ki düşübdür aqlü kəmalından; O ki bizə meyvə ənam eyləmiş (Vaqif, XVIII əsr); Adam ki qorxaq oldu, bu tövr bəhanə edirlər; Biz ki demirik, ağa...çörək bacadan ki düşməz; Heydər bəy ki bizim yanımızda ola, aravul bizə nə eyləyə bilər (Axundov, XIX əsr). Yazılı abidələrimizin dilində geniş işləkliyə malik olan ki ədatına müasir dövrdə ancaq Azərbaycan və türk, qismən də qaqaız dilində rast gəlinir.

Ha ədatı: Kim, ki ədatlarının sinonimi olan və bu gün də bəzi dialekt və şivələrimizdə öz varlığını qoruyan ha ədatı yazılı abidələrin dilində müşahidə edilir: Eşqün qılmazdı kimsə yadın, Ha sənədən eşitdim indi adın; Mən böylə nəçün zəbunu xarəm, Ha gəldüm, əgər günahkarəm (Füzuli, XVI əsr); Mən ha sənün nuri-ilahi sannam; Mən ha getdim möhnət ilə, dərd ilə; Sən ha mənim öldüğümü eşitdin; Səni ha sonradan bir öyrədən yox (Vaqif, XVIII əsr); Niyə görmürəm kor ha dərğiləm (N.B.Vəzirov, XIX-XX əsrlər).

Yenə ədatı: Mənəyə qüvvət və emosionallıq verən bu ədat tarix boyu işlək olmuş və bu gün də Azərbaycan ədəbi dilində öz məhsuldarlığını qoruyub saxlamışdır: Yenə toy edib atdan aygır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırmışdır; ... yenə bizim izzətimiz, hörmətimiz onun babası yanında xoş ola; ... fani dünya yenə qaldı (Dədə Qorqud); Rəvnəqi gəldi, dirildi bağü bostanın yenə; Düşdüm yenə eşq oduna büryan yürək, giryan gözüüm (Nəsimi, XIV əsr); Qış getdi yenə bəhar gəldi (Xətai, XVI əsr); Yeydür yenə üzrdən şüurum (Füzuli, XVI); Belə işlər yenə Vaqif kimi oğlana düşər; Üz çevirmiş yenə mədinə sarı (Vaqif, XVIII əsr). Ədəbi-bədi dil nümunələrində yenə sözünün şivə formasına da rast gəlmək mümkündür: Gəl, öyüd verəyim, öyüd alırsan, Xidmət eylə genə güclü bulunca (Xətai, XVI əsr); Bizim ilə olub haçaqdan aşına, Genə hər görəndə istər yaşına; Genə xəyalını xəyalə qatar (Vaqif, XVIII əsr); Amma genə bir az səksəkəliyəm: Genə mən yalnız qaldım. (Axundov, XIX əsr)

-ca, -cə ədatı: Bir sikkə dürüst, aricə dinar (Nəsimi, XIV əsr); Mürşidin pəndini eyicə saxla (Xətai, XVI əsr); Fəna sərmənzilin seyr eylə kim, bir xoşca aləmdir; Ayrıca şəklü xoşca peykər, Yaxşıca sənəm, gözəlcə dilbər (Axundov, XIX əsr).

Məhdudlaşdırıcı ədatlar: Azərbaycan ədəbi dilində elə sözlər vardır ki, onlar cümlərə aid olduqları söz və ya söz birləşmələrindən əvvəl işlənir, həmin sözü digərlərindən ayırır və yaxud da nəzərə çatdırmaq üçün onu qismən məhdudlaşdırır: ancaq, bircə, bir, vəli, amma, böylə ədatları. Qarşılıq bildirən bağlayıcının omonimi olan ancaq bir ədat kimi çıxış edərək cümlə daxilində hər hansı sözü və ya ifadəni ayıraraq nəzərə çatdırır: Oğuzun bir yaxşı yigidi ancaq bu, yuriyəyim mədəd deyəyim (Dədə Qorqud); Cananə mənim sevduğumi can bilir ancaq, Könlüm diləgin dünyədə canan bilir ancaq (Nəsimi, XIV əsr); Ancaq bir ol idi kim, çəküb gəm; Füzuli, tərk-təcridi, sana ancaq müsəlləmdür (Füzuli, XVI əsr); Sənün vəsindən ancaq bu gərəkdür (Xətai, XVI əsr); Mən ancaq bir gülüzərə aşiqəm; Rəvan olmuşdu qasid kim, bunu ancaq xəyal etdi (Vaqif, XVIII əsr); Sən ki iş tutmursan, ancaq ağlayırsan (Axundov, XIX əsr) Bircə ədatı: Ləblərindən bircə timar olmadı (Xətai, XVI əsr); Qaldı canda gizli-gizli dərdimiz, Bircə kəlmə danışmadıq, ayrıldıq (Vaqif, XVIII əsr); ...yaxşı adamdır, hələ bircə bu işdə təqsirlidir; A qardaş, bircə qulaq as... (Axundov XIX əsr).

Bir ədatı: Mənəca bircə sözünün sinonimi kimi çıxış edən bir ədatı abidələrdə çox geniş işləkliyə malik olmuşdur: Qazan bəydə bir heyfimiz də qaldı (Dədə Qorqud); Əgər bir gün güzar etsə, mələk tökər andən qanat; Aşiqə birdir əzədən sevgili dildar bir; İkilik yoxdur aradə yar birdir, yar bir (Nəsimi, XIV əsr); Verəsən bir xəbər ol sərvə-xuramanımdan (Füzuli, XVI əsr); Mən dəxi bir ümidlə xaki-rahin oldum (Qövsi, XVII əsr); Bir nazik kamallı, bir nazik işli; Bir qaməti gülgün yara aşiqəm (Vaqif, XVIII əsr); Guyaki, bütün Qarabağda dana-doluq oğrusu bir Heydər bəydir (Axundov, XIX əsr).

Vəli ədatı: Qədim dövrlərdən bağlayıcı kimi çıxış edən vəli ədatı yazılı abidələrdə az da olsa ədat çaları da ifadə etmişdir: Ey bərgüzidə surəti-cansan vəli nə cansan (Nəsimi, XIV əsr); Vəli yazıldı bu üzdən bəsi cəvab sana (Füzuli XVI əsr). Amma // əmma ədatı: Ərəb mənşəli bu söz başlıca olaraq qarşılıq, ziddiyət mənalı bağlayıcı kimi işlənsə də, yazılı ədəbi dil nümunələrində bəzi hallarda məhdudlaşdırıcı ədat məzmunu yaratmışdır. Bu ədata Füzulinin dilində rast gəlinir: Aşışsən, əmma tamam aşış; Əmma yenə eşq şəhriyarı, Fərmanına çəkdi ol fikarı (Füzuli, XVI əsr). Böylə ədatı: ədəbi materialların dilində çox az işlənən məhdudlaşdırıcı ədatlardandır: Lütf edübsən, məgər ey badə bu gündən böylə. Verəsən bir xəbər ol sərvixuramanımdan (Füzuli, XVI əsr).

Əmr ədatları: *qoy, gəl, di, gör, bax*. İlk anadilli yazılı abidələrdən başlayaraq bu qrup ədatlar öz işləkliyi ilə diqqəti cəlb edir. Əmr ədatları feillərdən yarandıqları üçün ancaq türk mənşəli sözlərdən ibarətdir. Nümunələr diqqət yetirək: Qoy ədatı: Feilin əmr formasından təcrid olunan bu ədat Azərbaycan dilinin bütün inkişaf mərhələlərində müşahidə edilmişdir: Nəsimi xəstədil hicrindən öldü, Qoy ol biçərni ta məhrəm olsun (Nəsimi, XIV əsr); Növcəvanlar qoy həmişə var olsun; Səg rəqibin ömrü qoy kütah olsun; Sən bəri bax, qoy söyləsin ol əgyar (Vaqif, XVIII əsr); Qoy gərək mən özüm də hələ bir az fikir eləmək istəyirəm; Qoy bunu görsün sevsin (Axundov, XIX əsr). Bəzən qoy ədatının şəxsə görə dəyişən variantında özünü göstərir: Qoyun, nə yerə gedərsə getsin; Qoyun məni bu ağacla söyləşəyim (Dədə Qorqud). Gəl ədatı: Gəl bu ağac dibində enəlüm, yeyəlüm-dedi; Gəl imdi sənislə ova çıxalım (Dədə Qorqud); Gəl öyüd verəyim, öyüd alırsan; Gəl, a könül, xoş görələm bu dəmi (Xətai, XVI əsr); Gəl, ağlalyalım bu macaraya; Gəl olalı həmnəfs məni sən (Füzuli, XVI əsr); Qız deyir: Gəl gedək, həriflər duyur, Üzünü bürüyüb örtmə gəl belə (Vaqif, XVIII əsr). Di ədatı: Yalnız Azərbaycan dilində işlənən *di, de* ədatı təsəlli, təkid, təhrik, xahiş və s. məna çalarları ifadə edir: İndi Qazan, di bizi öy-dedilər; Di de görüm nə istəyirsən? (Dədə Qorqud); Di imdi eylə başun çarəsin sən (Dastan-Əhməd Hərami, XIII əsr); Di, de görüm niyə ağlayırsan?; Di gəl bunlara mətəlb qandır; Di, bəs siz gedin, sonra mən gəlləm (Axundov, XIX əsr). Gör ədatı: Gör ədatı müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, qədim dövrlərə aid yazılı abidələrinin dilində də hiddət, xəbərdarlıq, təəssüf, hədə, qəzəb və s. məna çalarları bildirmişdir: Gör bu göz qardaşları nə deyisər; Yusifə gör netdilər qardaşları (Zərir); Gör nə derəm sana, eşit, eşqə yapışma sərsəri; Yıxdı məmur şəhrini, gör necə viran eylədi; Düşdüm saçın sevdasına gör nə pərişan olmuşam (Nəsimi, XIV əsr); Gör nə derəm, bir sözümə qulaq as (Vaqif, XVIII əsr); Qulaq as, gör mənə nə cavab verdi; A qız, bir gör nə derəm (Axundov, XIX əsr). Yazılı abidələrdə məhsuldar olan gör ədatının *gör ki, görün kim, görələm, görək, görəyim* və s. formalarına da rast gəlinir: Varın, bundan pay diləyin, görün nə deyir; Görəyim Oğuzdan mənim dostum, düşmənim kimdür?-dedi,.... görələm, xanım, nə söyləmiş (Dədə Qorqud); Görün ki, bəhri-məani nə qəsd-i-can eylər; Firqət içində yürəgim gör ki, nə parə-parədür (Nəsimi, XIV əsr); Görün, görün ki, nə od yandırır bu odsuz dud (Qövsü, XVII əsr); Görün bu söz ol gönçeyi-xandanə düşərmi (Vaqif, XVIII əsr); Söylə görək, mən nə ad çıxarmışam;.... görüm mənə nə bağışlayacaqsan; Hələ qoy görək nə olur. (Axundov, XIX əsr) Bax, eşit ədatları: Bax, bax, mərə dəli qavat mənim birliyim bilməz (Dədə Qorqud); Eşit imdi qalanının adını (Zərir, XIV əsr); Bax, bax mənim təqlidimi gətirir; Bax, Tarıverdi mənə də pay verərsən ha. (Axundov, XIX əsr)

Arzu-istək ədatları: *barı, kaş,kaş ki, təki*. Barı ədatı: Barı Bayandur xanun tövləsündən iki şahbuz yüyürək at gətirin (Dədə Qorqud); Xəstə Nəsimi, yarın əhvalını heç sormaz; Sormağına çün gəlməz, barı gələ yasına (Nəsimi, XIV əsr); Çün hökmün edər bu rəsmi pamal, Barı anı geyrə vermə, sən al (Füzuli, XVI əsr); Görsətməz özünü, gəzər nəhani, Barı de ki, sən nədirsən anı (Xətai, XVI əsr); Barı bu sözü ol güli-xəndanə desinlər (Qövsü, XVII əsr); Yar məndən kəsməzdi belə aranı, Bu qoymayan kimdür, barı görəydim; Vaqifə rəhm eylə, barı ilahi; O ha billəm gəlməz görməyə məni, Barı gəndən tamaşaya gələydi (Vaqif, XVIII əsr); Əgər özünə yazığın gəlmir, barı ata və anana yazığın gəlsin (Axundov, XIX əsr). Arzu –istək ədatları tarixən də heç bir dəyişikliyə uğramad qan *arzu, istək, təəssüf, heyfislənmək* və s. mənalalarını ifadə etmişdir. Kaş, kaş ki ədatı: Fars mənşəli bu ədat yazılı abidələrin dilində nisbətən az işlənmişdir: Min can olaydı kaş məni-dilşikəstədə, Ta hər birilə bir göz olaydım fəda sana (Füzuli, XVI əsr); Kaş əhvalumu heç sormaya dildar mənim; Eşq içrə afitabəm aya sənün yanında, Ey kaş ki olaydı bir zərrə etibarum (Qövsü, XVII əsr); Kaş cəhənnəmə, gora indiyədək getmiş olaydı (Axundov, XIX əsr).

Təki ədatı: Arzu mənasını bildirən bu ədat tarixən çox məhdud şəkildə işlənmişdir: Xəstə Vaqif ölsə, başına fəda, təki olsun sənün canın sağ, gəlin (Vaqif, XVIII əsr); A başına dönüm, istəmədim, əl çəkdim, təki mənim oğlum xətadan qurtar (Axundov, XIX əsr).

Təsdiq və inkar ədatları: *bəli, heç, hiç*. Bəli ədatı: Ərəb mənşəli bəli sözü təsdiq və razılıq məzmunu daşımış, yazılı abidələrin dilində geniş işləliyə malik olmuşdur: Bəli, mənim oğlumdur-dedi; Beyrək aydır:-Bəli, ağsaqqallu babam (Dədə Qorqud); Yandırdı, bəli, eşqin odu, qıldı məni kül (Nəsimi, XIV əsr); Bəli, Səba mənəm-der (Xətai, XVI əsr); Bəli, müğra qılan hökmün misalın nəqşi-xatəmdür (Füzuli, XVI əsr); Bəli, olur hünər əhlinə bihünər düşmən (Qövsü, XVII əsr); Bəli, doğru deyirsən, adam gərək qorxaq olmaya (Axundov, XIX əsr). Heç, hiç ədatı: Bəli sözünün tam əksini təşkil edən bu ədat dilimizin bütün inkişaf

mərhələlərində işlək olmuşdur: Dəli Qacar elə mal istədi ki, heç bitməsin-dedi (Dədə Qorqud); Könlümə heç səndən özgə nəsnə layiq görmədim; Heç gündüz olmaz gecəsiz, heç fərəh olmaz gəmsiz (Nəsimi, XIV əsr); Heç görməyirsən bu heyətimni (Xətai, XVI əsr); Düşmənimdir, hiç bilməm nə etmişəm dövrən ilə (Füzuli, XVI əsr); Qeyri gözəllərdən heç fikir çəkmə (Vaqif, XVIII əsr); Heç vəqtdə onun kimi xanlar məni öldürə bilməz (Axundov, XIX əsr)

Yazılı ədəbi-bədii dil nümunələrimizdə ərəb mənşəli əsla, əslən və fars mənşəli hərgiz sözləri də inkar ədatları kimi çıxış etmişlər. Beləliklə, Azərbaycan dilli yazılı abidələrdə ədatlar uzun tarixi inkişaf prosesi keçmiş, mənaca və məzmunca deyil, formaca bəzi dəyişikliklərə məruz qalmışdır.

Sual ədatları: mi/mı, bəs/pəs, məgər, yeni, əcaba: Azərbaycan yazılı abidələrinin ilk dövrlərindən başlayaraq sual ədatlar çox məhsuldar olmuşdur: mi, mı ədatı: Sol mağarayı gördümü? Mərə, mənim oğlum başını kəsdi, qanmı tökdü, - dedi (Dədə Qorqud) Mərhəbə xoş gəldün, ey dildar, Rəvamıdır, rəvamıdır, həbibim Ki, oda yandırasan mən rəqibi (Nəsimi, XIV əsr); Yaxşımıdır eyləmək yaman ad, Səzədə adət bumudur? Böylə olurmu yarlıq (Füzuli, XVI əsr); Casusmusan, yoxsa oğru, ya əyrimisən ki, yoxsa doğru (Xətai, XVI əsr); Axır sən ey, od evli səməndirmisən, nə sən? (Qövsi, XVIII əsr); Sənin tək gözəl sevən kimsənə, Dəxi əqlə, bir kəmalə gəlirmi? (Vaqif, VIII əsr); Ağa bundan başqa çarə yoxdurmu? Qız tayfasının xahişinə məgər bizlərdə qulaqmı asırlar (Axundov, XIX əsr); Bəs, pəs ədatı: Fars mənşəli ədatdır. Yazılı abidələrin dilində geniş işləkliyə malik olmuşdur. Bəs ədatının pəs fonetik variantı da çox işlənmişdir. Hər iki variant sual cümlələrinin önündə sual informasiyasının daha dəqiq şəkildə almasına xidmət etmişdir. (3, 218) Nümunələrə diqqət yetirək: Bəs necə qurtuldun Dəli Qarcarın əlindən (Dədə Qorqud); Çünki Gülşah eşidüb zarı qılır, Pəs nə qıla, tənə candan ayrılır. (DƏH, XIII əsr); Küfr əgər iman degilsə, pəs nədən düşmüş ki bən (Nəsimi, XIV əsr); Ey əndəlib, bəs, bu giriftar neyləsin? (Qövsi, XVII əsr); Bəs, dünyədə yaranmağın nədəndir (Vaqif, XVIII əsr); Bəs əmin oğlu Şahbaz bəy kimin adaxlısıdır; Bəs bilməyim ki nəyə gərəyəm (Axundov, XIX əsr) Bəs ədatının yazılı abidələrinin dilində demək, bir sözlə, nəhayət, sonra, nə qədər, yəqin ki və s. mənə çalarlarının ifadə etdiyinə rast gəlinir: Səndə bəs həqq varmış, həqq səndə var (Nəsimi, XIV əsr); Bəs ki cami-mey kibi xoş məşrəbü safi-diləm, Hörmətüm vacib bilür, hər kim bilür keyfiyyətim (Füzuli, XVI əsr); Bəs qıldı mənim sarı səfəri (Xətai, XVI əsr) F.Zeynalov qeyd edir ki, türk dillərindən fərqli olaraq bəs ədatı təkcə Azərbaycan dilində müşahidə olunur. (5, 188) Məgər ədatı: Mənşəyinə görə fars dilinə məxsus olan məgər ədatı dilimizin inkişafının bütün mərhələsində məhsuldar işlənməyi ilə diqqəti cəlb edir: Bir sıra yazılı abidələrinin dilində ədatın bu növü təkcə sual məqsədi ilə deyil, heyrat, təəccüb məqamında da işlənmişdir. (1, 209), (3, 103): Nümunələrə nəzər salaq: Məgər düş görür ol gecə Güləndam; Məgər mən degiləm Əhməd Hərami! (DƏH, XIII əsr); Zülf dağıtmış rux üzrə, örtən imanı, məgər (Nəsimi, XIV əsr); Ya rəhm etdi məgər naləvi əfğanımıza (Füzuli, XVI əsr); Məgər badi-səbə zülfün ucundan ki pərişandır (Xətai, XVI əsr); Axır ey Leyli gərəkməzmi məgər Məcnun sana (Qövsi, XVII əsr); Hər kəs görən dəmdə öz sirdaşını, Məgər tökər qabağını-qasını; Məgər səndən, zalım, din-iman yoxdur? (Vaqif, XVIII əsr); Məgər Təbrizdə müftə mal töküblər, gedib yığıdırıb gətirək? Pəh, xanım, məgər mənim divlərim İran sərbəzi idi ki, müftə qulluq edələr? (Axundov, XIX əsr). Maraqlı cəhət odur ki, məgər sözü sual çaları ilə yanaşı, təəccüb, ehtimal, güman, şübhə, bəlkə, bəzi, heç olmas və s. mənalarında ifadə edə bilmişdir: Məgər uy verib ləbindən irməz yəqin bu sirrə, Nə xəyal imiş bu, yarəb, xəbəri güman içində; Çu zülfün qoxusu afaqa düşdü, Məgər ənbər saçın səhrayə düşmüş (Nəsimi, XIV əsr); Çəşmi atanda gəzmə məgər can dələr yenə? Cəlladı gör ki, tökmək üçün can dilər yenə (Xətai, XVI əsr); Ey bərç etmədün mana biz qatla iltifat, sandın məgər ki, öz oduma yanə bilmənəm (Qövsi, XVII əsr); Göydən yerə enmiş mələkdür məgər, Yoxsa insan olmaz belə surətdə (Vaqif, XVIII əsr); Məgər mən ölmüşəm ki, səni vəzir özgəsinə verə bilə?; Məgər sən ayı qıran Əmrəslanın nəvəsi deyilsən (Axundov, XIX əsr). Əcaba ədatı: Ədəbi-bədii dil nümunələrimizdə o qədər də aktiv olmayan əcaba sözü də ədat kimi də çıxış etmişdir: Əcaba, bu çətin bütün yüzi nəqşi-Azərimi (Nəsimi, XIV əsr). Yəni ədatı: Ərəb mənşəli yeni sözünün dildə başlıca vəzifəsi bağlayıcı kimi çıxış etməkdir. Lakin yazılı abidələrin dilində bu söz bir sıra hallarda sual ədatı kimi də işlənmişdir: Yəni bundan asan nə var? (Axundov, XIX əsr).

Dəqiqləşdirici ədatlar: məhz, hər, ta. Ədatların bu növü cümlədə əlaqədar olduğu sözü, məfhumu dəqiqləşdirməyə xidmət etmişdir. XIII-XX əsrlərə aid yazılı mənbələrin dilində məhdudlaşdırıcı, ədatlar bir o qədər də aktiv olmamışdır. Məhz ədatı ilkin anadilli yazılı abidələrin dili üçün xarakter olmamış, bu ədata XIII-XIX əsrlərdə az hallarda təsadüf olunur. Məhz ədatı, əsasən, elmi-ictimai üslubla bağlı olduğu mənbələrin dilində işlənmişdir. Belə bir üslubun təşəkkül dövrü əlyazmalarında zəif iştirakı həmin ədatın məhdudluğuna səbəb olmuşdur. (3,217) Qeyd edildiyi kimi, ərəb mənşəli məhz ədatı çox az işlənmişdir: Hər qeyd olursa, məhz bələdir (Füzuli XVI əsr) Hər dəqiqləşdirici ədatı: Mən aşid oldum girməzəm hər qissəxanın pəndinə; Hər kişidə bir cübbəvü dəstər olur; Hər quşun olmaz səadətli hüma tək kölgəsi (Nəsimi XIV əsr). Görməşəm hər gəz açanda ol sərvə-rəna üzün (Füzuli XVI əsr); Genə hər görəndə istər yaşına (Vaqif XVIII əsr) Ta ədatı: Fars mənşəli ədatdır qeyri- məhsuldar işlənmişdir. Nümunələrə nəzər salaq: Bəklədi tənri Züleyxayı təmam, Ta ki bula bəkrəni Yusif imam (Zərir, XIV əsr); Gəlib ta kim səri qatıma girmiş (DƏH, XIII əsr); Vəsli-ruxündən, ey pəri, ta əbəd oldı məhtəcib; Ta üzün gördüm, nigara, gəmindən

azad olmuşam; Qoy ol biçərəni ta məhrəm olsun (Nəsimi XIV əsr); Hər dövrdə sundu ana bir cam, Ta qıldı anı tƏmam sƏrmƏst ; Açımadı könlüm fƏlƏk, ta bağırimi qan etmədi (Füzuli, XVI); Ta künlümü asan müşkülə saldın (Əsarnamə, XV əsr). Göründüyü kimi, ta sözü bağlayıcıdan daha çox müasir dilimizdə işlənən artıq sözünün sinonimi kimi çıxış etmişdir.

Qədim dövrlərin məhsulu kimi ədatlar da uzun tarixi inkişaf prosesində mənə və məzmunca deyil, formaca bir sıra dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bununla belə ədatlar dilin lüğət tərkibində mühüm yer tutmuş və fəal işlənmişdir.

Ədəbiyyat

- 1.Qəhrəmanov C., Xəlilov Ş. Mustafa Zərir “Yusif və Züleyxa” (Poemanın mətni və tarixi-qrammatik öçerk). Bakı, 1999
- 2.Məmmədov V. “Dəstan-Əhməd Hərəmi” poemasının dili və üslubu. Bakı, 2001
- 3.Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990
- 4.Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 2010
- 5.Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Bakı, 2008

VƏLİYEVA İRADƏ

Azərbaycan Texniki Universiteti

İNGİLİS DİLİNİN RƏSMİ-İŞGÜZAR ÜSLUBUNUN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ MÜXTƏLİF RƏSMİ MÜRACİƏT FORMALARI

Açar sözlər: *funksional, nominativ, terminoloji, universal, rəsmi, humanitar.*

Some notes concerning to investigation of the official-business style of English

Represented article has been devoted to the official-business style of the modern English. Official-business style is in connection with post of the style the writing documents of state and social office writing text. Official-business style forming warning and informational texts.

Keywords: *functional, nominative, terminological, universal, official, humanitarian.*

İngilis dilinin rəsmi-ışguzar üslubunun səvciyyəsi. Məlumdur ki, üslub və üslubiyyət dilçilik elminin mərkəzi problemlərindəndir. Təqdim olunmuş məqalə müasir ingilis dilinin rəsmi-ışguzar üslubuna həsr olunub.

Müasir dövrdə ingilis dili beynəlxalq dil kimi çıxış etdiyi üçün işguzar ingilis dilini bilən mütəxəssislərə zəruri ehtiyac yaranmışdır. Rəsmi-ışguzar üslub təkəcə ünsiyyət yox, həmçinin məlumatvermə funksiyasını da yerinə yetirir. Funksional üslubların hər biri mürəkkəb bir sistemdir: o, müxtəlif nitq növlərinə ayrılır və həmin nitq növləri vasitəsilə fəaliyyət göstərir, bu proses zamanı inkişaf edir, formalaşır, təkmilləşir. Məsələn, həmin prosesi rəsmi-ışguzar üslubda siyasi-diplomatik, ictimai-siyasi, ictimai-hüquq nitq növləri vasitəsilə mümkünləşir.

Üslubi norma deyildikdə üslub fərqlərə aid olan norma, xüsusiyyətlər nəzərdə tutulur. Normativlik müxtəlif funksional üslublarda müxtəlif cür özünü göstərir. Məsələn, əgər rəsmi-ışguzar üslubda ifadənin qurulması mütləq bu üslubun qaydalarına riayət olunmasını tələb edirsə, elmi üslublu mətnlərdə isə qeyri-üslub çalarlı olan hissələrin daxil olunmasına yol verilir; bu da tədqiqatçının fərdi-müəllifliyini qeyd etmək üçün edilir.

Rəsmi-ışguzar üslubun aydın və dəqiq tərifini Ş.Ağakışiyeva verir: «Rəsmi-ışguzar üslubun vəzifəsi dövlət və ictimai idarə sənədlərinin yazıldığı mətnlərdə əlaqədardır. Rəsmi-ışguzar üslubun əsas xüsusiyyətləri: konkret leksikaya malik olması; hansısa məsələni izah etmək üçün artıq izahata, təsviri vasitələrə yol verilmir. Əmr, qərar, müqavilə, fərman, qanun, qətnamə, nizamnamə, bəyanat ultimatum və s. kimi rəsmi sənədlərdə fikir konkret, ardıcıl, aydın və inandırıcı olur. Rəsmi-ışguzar üslubda standart formalar və hazır ifadələr işlədidir, bədii təsvir vasitələri işlədilmir; sənədin növündən asılı olaraq sahə terminlərindən, ümumxalq sözlərindən istifadə olunur».

Rəsmi sənədlərin dilində orfoqrafik qaydaların pozulma hallarına yol verilmir, çünki, mühüm rəsmi və dövlət sənədləri müəyyən funksional məxfilik və mütləqlik mahiyyətini kəsb edir.

Rəsmi-ışguzar üslub üçün düzgünlük ən yaxşı üslubi normadır. Bunun yaxşı cəhəti nümunəviliyi izləmək, standartı gözləmək, leksik vahidlərin dəqiq, həqiqi, xüsusi nominativ mənada işlədilməsidir.

Rəsmi-işgüzar üslub əsasən rəsmi münasibətlərin dil ifadəsini özündə əks etdirir və bu tipli münasibətlərinə yaranmasından və formalaşmasından başlanır. Nəticədə də çağdaş dövrdə bütün rəsmi münasibətləri öz əhatə dairəsinə salır. Buraya müxtəlif subyektlər arasında gedən rəsmi əlaqələr daxil edilir. Ona görə də, bu üslubun funksional təzahür xüsusiyyətləri olduqca geniş və rəngarəngdir. Amma, bununla yanaşı, onun konkret standartları formalaşmışdır. Belə ki, cəmiyyətdə yaranan ictimai-siyasi, inzibati-bürokratik hüquqi, iqtisadi və mədəni institutların hər birinin səciyyəvi cəhətləri də bu üslubun funksional təzahür imkanlarını genişləndirir. Müxtəlif rəsmi müraciət formaları əmsallər və instansiyalar üzrə genişlənsə də, vahid standartlar üzrə genişlənsə də vahid standartlar hər yerdə məcburi qayda kimi qəbul edilir. Adi ərizədən tutmuş, beynəlxalq münasibətləri əks etdirən sənədlərə qədər hər birinin riayət olunmala normaları m.vcuddur. Rəsmi-işgüzar üslubun norma təzahürü özünü müəyyən edilmiş standartlara uyğun təbiiqində göstərir.

Ədəbi dilin rəsmi-işgüzar üslub üçün iki xüsusiyyəti xarakterikdir:

1. məsələnin aydın və qısa izahı;
2. artıq, lazımsız ifadələrin işlədilməsi.

A.Qurbanov da qeyd edir ki, «rəsmi üslubda yazılan sənədlərdə fikrin konkret şəkildə izahı tələb olunur. Buna əsasən də rəsmi üsluğun özünə aid dil əlamətləri mövcuddur».

Tədqiq olanun üslubun əsas funksiyaları kimi məlumatlandırma və göstəriş, əmr olduğundan, dil vasitələri elə seçilir ki, nəql olunan mətn maksimal dərəcədə dəqiq, konkret və lakonik olsun. Rəsmi-işgüzar üslubda dil vasitələrinin yeknəsəqliyi dil standartlarına gətirib çıxarır. Dil standartı – işgüzar üslubun funksional cəhətdən şərtlənmiş xüsusiyyətidir. Bu qaydalar univkərsal deyil, janrların tələbatından asılı olaraq dəyişir. Kargüzarlıq ştamplarının işlənməsi fikrin qısa və dəqiq şəkildə ifadəsinə kömək edir. Onlar məhdud kommunikativ şəraitdə işlənilir və məhdud sayda anlayış bildirir. Bu cür kargüzarlıq ştamplarından ibarət mətnlərə aid edilən əsasdakıları. Məsələn:

Self-Drive Hire Agreement of a Motor-Car – Minik avtomobillərinin kirə verilməsi haqqında saziş;

Guarantee for the Performance of the Contract – Müqavilənin həyata keçirilməsinə zəmanət öhdəlikləri;

Delivery Verification – Çatdırılmanın təsdiqi.

Rəsmi-işgüzar üslubun xüsusiyyətlərindən biri olan obyektivlik – bütün tərəfdarların maraqlarını müəyyənləşdirmək və əks etməsini nəzərdə tutur.

Qeyd etdiyimiz kimi, onların əsas hissəsi universal xarakterli olduğundan rəsmi üslubun leksik normasına ümumbəşərilik səciyyəsi verir. Beynəlxalq terminlər və internasional sözlərin bu üslubun leksik normasına çevrilməsi ona bütün dünya ədəbi dilləri üçün standartlaşdırılmış funksional üslub səciyyəsinə qazandırır. Terminlər digər üslublarda işlənsə də, onların sintaksisi standartlaşdırılmadığına görə rəsmi üslubdakı universallıq keyfiyyətini bütün hallarda əldə etmir.

Z.Cəfərovun rəsmi-işgüzar üslubunun verdiyi qruplaşdırma ilə biz bir qədər razı deyilik. Z.Cəfərova yazır: «Rəsmi üslub anlayışı özündə bir çox məsələləri ehtiva edir. Bu anlayışa daxil olan sənədlər janr və məzmun baxımından bir-birindən fərqlənir. Rəsmi sənədlərin müxtəlifliyi, onların çoxistiqamətli olması rəsmi üslubun daxilində müəyyən yarımqrupların yaradılmasına və üslubun adında variantlılığa səbəb olur».

Rəsmi üslubun əhatə etdiyi sənədləri və onların fəaliyyət göstərdiyi sahələri nəzərə alaraq onu aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. dövlət və qanunvericilik orqanlarının sənədləri;
2. hüquq və mühafizə orqanlarının sənədləri;
3. diplomatik sənədlər.

I qrupa xüsusi hallarda tərtib edilən rəsmi dövlət sənədləri daxildir və rəsmi üslubun bu qolunu rəsmi-inzibati üslub adlandırılması məqsədəuyğundur. II qrup isə özündə hüquq və dəftərxana sənədlərini ehtiva edir. Bu səbəbdən onu rəsmi üslubun rəsmi-kargüzarlıq və ya rəsmi-işgüzar adlandırmaq mümkündür. III qrup isə artıq müstəqil funksional üslub kimi fəaliyyət göstərən diplomatik üslub adlandırılı bilər. Gördüyümüz kimi, müxtəlif fəaliyyət sahələri nəzərə alınsa da, nədənsə yalnız üç yarımüslub qrupu göstərilib. Bir çox sahələr, məsələn, iqtisadiyyat (biznes, ticarət) və s.-ləri əks olunmayıb. Rəsmi-işgüzar üslubda bir 4 yarımüslub qeyd edirik: qanunverici; hüquq; inzibati; diplomatik. İnzibati öz növbəsində əsl inzibati və inzibati-ticarət növlərinə ayrılır.

Janrlara gəldikdə qeyt etməliyik ki, dicər üslublarla müqayisədə rəsmi-işgüzar üslubda janrların bölgüsü daha dəqiqdir. Bu bölgü formal cəhətdən sənədlərin başlıqlarında əks olunub (əmr, qərar, müqavilə, fərman, qanun, qətnamə, nizamnamə, ultimatum, bəyanət və s.). İşgüzar üslubda olan janrları belə qruplaşdırmaq olar: qanunverici-nizamnamə sənədlərin janrları; korrespoendensiya (ərizələr və s.) janrı; məlumatlandırıcı sənədlərin janrı və yekunlaşdırıcı sənədlər janrı. Bu janrların bölgüsü rəsmi-işgüzar üslubun yerinə yetirdiyi funksiyalardan irəli gəlir:

- əmr vermə;
- ərizə formasında xahiş;
- məlumat vermə.

İşgüzar ingilis dili üçün konkret peşə sahiblərini, yerinə yetirdiyi vəzifəni adlandıran özünəməxsus antroponimlərin xüsusi siyahısı var: *teller, auditor, accountant, manager, executor, testator, vendor, purchaser*. Bu siyahıda sabit söz birləşmələri ilə adlandırılan vəzifə adları xüsusi yer tutur:

The Head of the Credit Department – Kredit şöbəsinin müdiri;

Loan Officer – İstiqraz üzrə iqtisadçı;

Sales Manager – satış üzrə müdir;

Production Manager – istehsalat üzrə müdir;

Staff Manager – kadrlar şöbəsinin müdiri və s.

Dilin digər sahələrində bu leksik-semantik qrup tam şəkildə işlənmişdir. Sintaktik səviyyədə paralel konstruksiyalar, izahlı-təyini budaq cümlələri, e lmi üsluba xas olan cümlə modellərinin işlənməsini izləmək olar. Rəsmi-ışgüzar üsluba aid mətnlər sadəcə oxumaq üçün deyil, sakit, rahat şəraitdə dəqiqliklə öyrənməsi üçün nəzərdə tutulub, ona görə də onlar çox saylı uzun cümlələrin işlənməsi ilə fərqlənir.

Rəsmi-ışgüzar üslubu ədəbi dilə təsiri güclüdür. Belə ki, rəsmi-dövlət sənədlərinin tərtibində olan qaydaları rəsmi-ışgüzar üslub özü müəyyənləşdirir. Ədəbi dil bu qaydalara təsir etmir, əksinə rəsmi-ışgüzar üslubdan hazır şəkildə alır.

İngilis dilinin rəsmi-ışgüzar üslubunun tədqiqi. İngilis dilinin rəsmi-ışgüzar üslubunun tədqiqinə həsr olunmuş İ.S.Volskayanın «Sintaktik səviyyədə rəsmi-ışgüzar üslubun differensial əlamətləri» adlı dissertasiyasında rəsmi-ışgüzar üslubun müxtəlif janrları araşdırılır. Müəllif rəsmi-ışgüzar üslubun iki növünü fərqləndirməyi təklif edir: güclü (hansı ki, qanunlar aiddir) və digər işgüzar sənədləri əhatə edən zəif növ. «Güclü» növ invariant sistem hesab olunur. Lakin rəsmi-ışgüzar üslub daxilən funksional cəhətdən həmcins olmadığından bu növlərin arasındakı fərqlər get-gedə silinir. Diplomatik sənədlər hansısa razılaşmanın məhdud şərait və nəticələrini müəyyənləşdirdiyi üçün daha konkret, tədqiqi səciyyə daşıyır.

Lakin İ.S.Volskayanın rəsmi-ışgüzar üslubun janrlarını bədii əsərlərinin mətnləri ilə müqayisə aparılması, zənnimizcə, əsassızdır, çünki bədii mətni yaratmaqda əsas məqsəd estetik təsirdir, yazıçı bütün dil vasitələrini bu məqsədə tabe edir. V.V.Kalujnayanın «İngilis üslubunun rəsmi-ışgüzar şərhinin səciyyələri» adlı dissertasiyada da oxşar fikirlər söylənilir. Material kimi rəsmi-ışgüzar üslubun janrlarından biri olan diplomatik sənədlər seçilir. Üslubun «güclü» növünə aid sənədlərin dili (nizamnamə, prosedurların keçirilmə qaydası, sazişlər, müqavilələr, konvensiyalar və s.) o dərəcədə normalaşdırılıb, sabitləşib ki, digər janrlara da öz təsirini göstərir.

İ.S.Volskayanın tədqiqatında rəsmi-ışgüzar üsluba aid cümlələrin uzunluğu haqqında statistik məlumatlar da verilir. Qeyd olunur ki, qanunların dili daha mürəkkəbdir. 40 sözdən çox olan cümlələr 68% təşkil edir («söz» anlayışı altında qrafikada iki boş yer arasındakı cümlənin bir kəsiri başa düşülür). 50 sözdən çox olan cümlələr 39,5% təşkil edir.

M.N.Kojina qiymətləndirmənin 2 növünü qeyd etmişdir: linqvistik və konkret kontekstdə aşkarlanan funksional qiymətləndirmə. Məsələn, «herein after referred to» kimi söz birləşməsi, hətta kontekstdən kənar da belə götürüldükdə, linqvistik qiymətləndirməyə malikdir, çünki bu söz birləşməsi rəsmi-ışgüzar üslub üçün səciyyəvi sabit leksik birlik kimi qəbul olunur. Bunun əksinə olaraq, köməkçi feilin (shall) müstəqil mənalı feil ilə birləşməsi müqavilə mətnində funksional qiymətləndiriləcək, çünki burada, o, sadəcə gələcək zamanı yox, qəbul olunmuş qərarın məcburiliyini, göstərişini nəzərdə tutur. Məsələn,

The Vendor shall sell and the Purchaser shall purchase as from – satıcı satacaq, alıcı isə aşağıdakıları alacaq ...;

The purchase price shall be for ... - satış qiyməti təşkil edir;

The purchase shall be completed on – satış (filan tarixdən) keçirilir... .

Dil vahidi dəyişilir və onun funksional mənası ekstralingvistik şəraitdən asılı olaraq genişləyir (gələcəyə aidlik qorunub saxlanılır, üstünə modal mənə əlavə olunur).

İngilis üçlübiyyatçıların rəsmi-ışgüzar üslub haqqında olan fikirləri bir qədər fərqlidir. Məsələn, Nənin üçlübiyyatı üzrə məşhur müəttəxəssislər D.Kristel və D.Devis 5 əsas dil formalarını qeyd edirlər, bunlar da funksional üslublar sistemə uyğun gəlir: danışq dili, yazılı sənədlərin dili, dini dil, qəzet dili, qanunverici aktlarının dili. D.Kristel və D.Devis belə hesab edirlər ki, üslublar içərisində yalnız bədii mətnlərdə hər hansı dil hadisələri, vahidləri işlənilə bilər; digər dillər isə «məhdud» dillər adlandırılır, çünki onlarda bəzi dil formalarına rast gəlmək olar. Eyni zamanda qeyd olunur ki, konkret formaların işlənməsi konkret situasiyadan asılıdır.

YUSİBOVA ZÜLEYXA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

XALQLARIN MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI ƏLAQƏLƏRİNDƏ
EKSTRALİNQVİSTİK AMİLLƏRİN ROLU

Açar sözlər: *sosial-kulturoloji amillər, mədəniyyət, ədəbiyyat, incəsənət.*

The Social and Cultural Factors that Influence the Enrichment of English and Azerbaijani Languages

The goal of the article is to consider the effect of social and cultural factors on the enrichment of English and Azerbaijani Languages. My argument is based on the assumption that communication is a form of social interaction and thus the role of social factors on language and the usage can and should not be ignored. In other words, the interpretation of meaning in all communication is dependent on context, which includes social and cultural factors. To illustrate this position, examples are presented including a discussion of cross-cultural research on value system, as well as research on thanking, requesting and greeting behavior in Azerbaijani and English.

Keywords: *social-cultural factors, culture, literature, art*

Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra daha da inkişaf etmişdir. Hazırda müxtəlif dünya dövlətlərilə hərtərəfli əlaqələr qurulmağa başlanıb. Mədəniyyət sahəsində də illərdən bəri formalaşmış əlaqələr daha da inkişaf etdirilir və genişləndirilir. Milli mədəniyyətimiz qlobal mədəni sferaya inteqrasiya etməklə yanaşı müasir dünyada formalaşmış müxtəlif mədəniyyət nümunələri, ədəbiyyat və incəsənət işləri də Azərbaycanda tanınır, milli mədəni prosesin inkişafına müsbət təsir göstərir.

Mədəniyyət nədir sualına indiyə kimi müxtəlif şəkildə izahlar verilmişdir. Bu sahədə ilk addımlar – Adolf Bastian (alman), edvard Teylor (ingilis), Frans Boas (amerikalı) və s. kimi bir neçə antropoloq tərəfindən hələ XIX əsrdə atılmışdır. Məsələn, E.Teylor (1897-ci ildə) “mədəniyyət” anlayışını birbaşa insan fəaliyyəti ilə əlaqələndirərək belə bir tərif verirdi: “Mədəniyyət və ya sivilizasiya, geniş-etnoqrafik mənada götürüldükdə, bilik, inam, incəsənət, mənəviyyat, qanun, adət-ənənə və vərdislərindən ibarət bir tamlıqdır”.

Mədəniyyətlərarası əlaqələr - Müasir dövrümüzdə, “mədəniyyət” anlayışının müxtəlif mənbələrdə açıqlanmasını görmək olar. Məsələn, Wikipedia internet ensiklopediyası “mədəniyyət” sözünün əsasən 3 mənada işləndiyini qeyd edir: təsviri incəsənət və humanitar elmlər sahəsində əlaqə zövq; simvolik fikir və sosial tədqiqatların həcmindən asılı olan bilik, inam və davranışın birləşmiş modeli; hər hansı təşkilatı və ya qrupu xarakterizə edən rəy, dəyər, məqsəd və təcrübələrin toplusu. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti” də bu sözü 3 mənada şərh edir: İnsan cəmiyyətinin istehsal sahəsində ictimai və mənəvi həyatda əldə etdiyi nailiyyətlərin məcmusu.

1. Hər hansı bir xalqın və ya sinfin müəyyən dövrdə əldə etdiyi belə nailiyyətlərin səviyyəsi; təsərrüfat və ya zehni fəaliyyətin hər hansı birisinin inkişaf səviyyəsi;

2. Savadlılıq, elmlilik, biliklilik; cəmiyyətdə özünü apara bilmə, tərbiyəlilik; mədəni adamın tələblərinə uyğun olan həyat şəraitinin məcmusu.

Mədəniyyət dəyişən, təkmilləşən tarixi kateqoriyadır. Buna görə mədəniyyət də başqa ictimai hadisələr kimi inkişaf edir, şaxələnir, yeni-yeni keyfiyyətlər qazanır. Mədəniyyətin inkişafı üçün insan fəaliyyəti əsas vasitədir. Bəşəri mədəniyyət insanın fiziki və zehni, xarici və daxili fəaliyyətinin nəticəsində tərəqqi edir. Hər yeni nəslin fiziki və zehni nailiyyətləri mədəniyyətin inkişafı üçün mənbədir. Bu nailiyyətlər keçmiş nəslin təcrübəsi əsasında, ona istinad olunaraq əldə edilir. Yəni, hər bir insan dünyaya göz açdığı gündən etibarən doğulduğu yerin, etnik tərkibin və aid olduğu sosial sistemin mədəniyyətinin təsirinə məruz qalır, bu təsir altında böyüyüb inkişaf edir, həmin cəmiyyətin tərkib hissəsini təşkil edir.

Dilçilik sahəsində mədəniyyət və dil arasında əlaqələr əsasən XX əsrdən başlayaraq tədqiq edilməyə başlanıb. Məsələyə tam aydınlıq gətirmək üçün 3 əsas sualı cavablandırmağa çalışaq:

1) Dil mədəniyyətin tərkib hissəsi hesab edilə bilərmi?

2) Bəs mədəniyyət necə, dilin tərkib hissəsidirmi?

3) Əgər mədəniyyət və dil bir-birinin tərkib elementini təşkil edirsə, onlar arasında nə kimi əlaqələr var? Biri digərinə təsir edirmi?

Birinci sual belə bir cavabla izah olunur ki, dil özü yalnız insan müəyyən qədər özünü dərk edəndən sonra yarana bilər. Dil işarələr sistemidir, bu isə birbaşa mədəniyyətin predmetidir. Bu işarələr sistemini yalnız mədəni baxımdan inkişaf etmiş insan dərk edib tətbiq edə bilər. Buradan da belə nəticə çıxarmaq olar

ki, dil birbaşa olaraq mədəniyyətin tərkib hissəsi deyil, burada insan faktoru var. Yəni dil yalnız insan vasitəsilə mədəniyyətin tərkib hissəsinə çevrilir, insan inkişaf etdikcə mədəniyyət də, dil də nəsilərdən-nəsilərə ötürülür.

İkinci suala aydınlıq gətirən cavab ondan ibarətdir ki, mədəniyyət haqqında dilçilərin qəbul etdiyi əsas fikir onun tam şəkildə dildə əks olunmasıdır. Heç də təəccüblü deyil ki, tədqiqatçıların əksəriyyəti dili hətta mədəniyyətin güzgüsü adlandırırlar. “Dünyanın mədəniyyət xəritəsi özünəməxsus olub, müxtəlif xalqlarda fərqlənir. Buna bir neçə amil təsir edir: coğrafiya, iqlim, tarix, sosial vəziyyət, adət-ənənələr, həyat tərzı və s. Dil bütün bunları özündə əks etdirir”. Dünya xalqlarının hər birinin özünəməxsus mədəniyyəti olsa da, bu mədəniyyət milli çərçivə ilə məhdudlaşmır, mədəniyyətlər bir-birinə təsir edir. Bu proses tarixi proseslərin, beynəlxalq əlaqələrin təsiri altında baş verir. Bütün bunlar isə mütləq hər bir xalqın dilində öz əksini tapır.

Üçüncü sual dil və mədəniyyət arasında əlaqələri araşdırmaqda kömək edir. Yuxarıda qeyd edilənlərdən belə bir nəticə əldə etmək olar ki, dil və mədəniyyət bir-birilə qarşılıqlı asılılıq vəziyyətindədir. Dil mədəniyyətin, mədəniyyət isə öz növbəsində dilin inkişafına imkan və şərait yaradır. Dünya ədəbi dillərinin meydana gəlməsi, formalaşması, inkişaf edib zənginləşməsi mədəniyyətlə sıx bağlıdır. Millətin əsas əlamətlərindən olan dil, o dildə danışan xalqın milli mədəniyyətini ifadə edir.

XIX əsr alman dilçisi Vilhelm Humbolt qeyd edirdi: “Nəsillər bir-birini əvəz edir, amma dil qalır, hər nəsil dili ondan əvvəlkilərin qoyduğu formada gəlib görünür, amma dil həmin nəsildən daha güclü və qüdrətli olur. Nəsillərdən heç biri dilin tam dərinliyinə varmır və onu gələcək nəsillərə ötürür. Dilin xarakteri, özünəməxsusluğu isə yalnız bir neçə nəsil dəyişdikdən sonra bilinir, amma dil bütün bu nəsilləri bir-birinə bağlayır, onlar da öz növbəsində özlərini məhz dildə biruzə verirlər... çünki dil millətin özünü əks etdirir və onu təmsil edir”. Həmçinin hər bir dil ayrılıqda öz istifadəçilərinin məxsusi cəhətlərinin daşıyıcısı olsa da, digər dünya dillərilə daim kontaktdadır. Dillər arasında əlaqələrin olması dillərin inkişafında başlıca amillərdən biridir. Hər bir dil özündə dünya tarixinin bir hissəsini yaşadır, əvvəlki dövrləri araşdırmaqda əvəzolunmaz rol oynayır və ən əsası, ondan istifadə edən xalqların, tayfaların tarixini, mədəniyyətini, inkişafını özündə əks etdirir. Məhz buna görə, dil – mədəniyyətin güzgüsüdür. “Yer üzündə dünya xalqları bir-birilə çoxcəhətli əlaqələrə malik olduğuna görə onların dilləri də qarşılıqlı şəkildə bir-birinə təsir göstərir və bir-birini zənginləşdirir. Dilin lüğət tərkibinin inkişafı prosesi xalqın tarixi inkişafı ilə vəhdət təşkil edir”. Dilçilərin əksəriyyəti dünyada kontaklaşmayan dilin olmadığı fikrindədir. Görkəmli rus dilçisi Boduen de Kurtene öz məqaləsində bu məsələyə toxunaraq qeyd edirdi ki, “Dillərin bir-birinə qaynayıb-qarışması məsələsinə baxsaq, razılaşmalı olacağıq ki, saf və digər dillərə qarışmayan dil yoxdur və ola da bilməz”. Dillərin bu şəkildə kontaklaşmasının əsas səbəbi kimi mədəniyyətlərarası əlaqəni və digər mədəniyyətli onsanlarla ünsiyyətə olan tələbatı göstərmək olar. E.Sepir bununla bağlı yazırdı: “Ünsiyyətə olan tələbat, hər hansı bir dildə danışanların qonşu və ya mədəniyyət baxımından dominant dillər ilə vasitəsiz və ya vasitəli kontakta səbəb olur...İzolyasiya edilmiş hər hansı bir dil və ya dialekt göstərmək çətin olardı”. Buna əsasən müxtəlif mədəniyyətlərə aid materialların tərcüməsi də təsir edir. Mədəniyyətlərarası əlaqələrin yaranmasında tərcümələr mühüm rol oynayır. Əgər əvvəlki dövrlərdə fars və ərəb dillərindən tərcümələr Şərq dilləri və mədəniyyəti ilə əlaqələrimizi sıxlaşdırmış və nəticədə dillərin zənginləşməsinə səbəb olmuşdusa, XIX əsrdən başlayaraq bölgədə rus dilinin aparıcı rol oynaması ilə əlaqədar rus dilindən edilən tərcümələr artmışdır. Müxtəlif sənədlər, həmçinin rus klassiklərinin əsərləri dilimizə tərcümə edilməklə həm dilin lüğət tərkibini zənginləşdirmiş, həm də müxtəlif üslubları inkişaf etdirərək cümlə quruluşlarında yeniliklərə səbəb olmuşdur.

Dünyanın ən qədim xalqlarından biri olan Azərbaycanlılar çox qədim mədəniyyətə malikdir. Azərbaycan mədəniyyət və incəsənətindən olan nümunələr ABŞ, Britaniya, Fransa, İran, İtaliya, Misir, Türkiyə və s. kimi dünyanın bir çox ölkələrində muzeylərdə qorunub saxlanılır. Mədəniyyət incilərinin belə rəngarəng olmasına isə təbii ki, Azərbaycan xalqının yüksək zövqə malik olması, yaşayış tərzı və inkişaf tarixi təsir göstərmişdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan nümunələr bir daha sübut edir ki, Azərbaycan xalqı qədim dövrlərdən bəri müxtəlif sahələrini nəzərdən keçirsək görürük ki, hər bir sahə özünəməxsus gözəlliyi, orijinallığı və milliliyi ilə fərqlənir. Bu, dövrümüzə qədər gəlib çatmış nümunələrdə hərtərəfli öz əksini tapmışdır. Misal olaraq, qədimi xalçalar, ziynət əşyaları, gündəlik istifadə qabları, alətlər, heykəllər, şəkillər, ədəbiyyat və musiqi nümunələrini və s. göstərmək olar. Nəsillərdən-nəsillərə ötürülən *musiqimiz* çox qədim tarixə malik olmaqla yanaşı, ürəkləri fəth etmə xüsusiyyəti ilə də yalnız xalqımızın deyil, bütün dünya xalqlarının zövqünü oxşamışdır. Heç də əbəs yerə deyil ki, muğamlarımız və aşiq sənəti BMT təşkilatı olan UNESCO tərəfindən dünya mədəniyyəti irsinə daxil edilmişdir. Azərbaycan musiqisi təkcə muğamlarla məhdudlaşmasa da (burada xalq mahnıları, aşiq sənəti, rəqslər, bəstəkar musiqilərini və s. yaddan çıxarmaq olmaz) onlar Azərbaycan mədəniyyətini dünyaya tanıdan fəxrimizdir. Həmçinin *arxitektura* sahəsində dövrümüzə qədər gəlib çatmış, öz əzəməti ilə insanları heyran edən tarixi abidələrimiz var. Qədim insanların

həyat tərzini təsvir edən – 500 illik yaşı olan Qobustan qaya rəsmləri, eləcə də paytaxtımız Bakının simvolu sayılan Qız qalası, İçəri şəhər, Şirvanşahlar sarayı, Memar Əcəminin müəllifi olduğu Möminə xatun türbəsi, şimali və cənubi Azərbaycanı birləşdirən Xudafərin körpüsü və s. milli arxitekturanın parlaq nümunələri hesab edilir.

Eynilə *ədəbiyyat* sahəsində olan inciləri göstərmək olar. Nizami Gəncəvi, M.Füzuli, İ.Nəsimi, M.P.Vaqif, M.F. Axundov, C.Məmmədquluzadə, S.Vurğun, İ.Əfəndiyev, B.Vahabzadə və s. kimi dahilərin ədəbiyyatımıza verdiyi töhfələr əvəzolunmaz dəyərə malikdir. Bu kimi nümunələri rəssamlıq, kino, teatr və s. mədəniyyət sahələrində də qeyd etmək olar. Bütün bunlar xalq yaradıcılığının parlaq inciləridir.

Hazırda Azərbaycan müstəqilliyini və dövlətçiliyini möhkəmlədirərək, sosial-siyasi və iqtisadi dəyişikliklər həyata keçirərək, milli maraqları əsas götürərək dünyada sivil, demokratik cəmiyyət quran bir dövlət kimi tanınır. Bu gün əminliklə demək olar ki, Azərbaycan qloballaşan dünyada dinamik və sabit inkişaf edən dövlətlər sırasındadır. Qeyd etmək lazımdır ki, son 10 ildə ölkəmizdə çox dəyişikliklər getmişdir. Bu dəyişikliklərə gedən yol təbii ki, uzaq tarixi proseslərdən keçmişdir. Əvvəlki bölmələrdə qeyd edildiyi kimi, XX əsrdən başlayaraq Azərbaycan əhalisinin kütləvi şəkildə maariflənməsi geniş vüsət alır. Əhali tərəfindən çətin qəbul edilən ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi və 1879-cu ildə Qori müəllimlər seminariyasında Azərbaycan şöbəsinin təşkil edilməsi yüksək ixtisaslı müəllim kadrlarının hazırlanması və yeni tipli güclü ziyalı təbəqənin yaranması, formalaşması ilə nəticələndi. Bu dövrdən etibarən Bakı şəhəri kapitalist tipli inkişafında mədəniyyət mərkəzinə çevrildi və başlıca ziyalı qüvvə burada cəmlənməyə başladı. Bədii ədəbiyyatın (xüsusilə də dramaturgiya kimi xalq dilinə yaxın janrların) inkişafı öz arxası ilə teatr, opera sənəti və s. ilə yanaşı incəsənəti də inkişaf etdirdi (1873-cü ildə “Hacı Qara” komediyası tamaşaya qoyuldu, 1875-ci ildə ilk qəzet-“Əkinçi” nəşr edildi, 1883-cü ildə teatr binası istifadəyə verildi, 1906-cı ildə ilk satirik jurnal – “Molla Nəsrəddin” dərc edildi, 1908-ci ildə ilk opera yazıldı, 1910-cu ildə Opera və balet teatrının binası inşa edildi və s.) 1918-ci ildə Şərqdə ilk Demokratik Respublikanın qurulması faktı özü də siyasi və mədəniyyətlərarası əlaqələrin təsirinin nəticəsi idi. Qərb tipli parlamentin, Demokratik respublika strukturunun təşkili, ilk ali təhsil ocağının (Bakı Dövlət Universitetinin) açılışı kimi addımlar buna misal ola bilər. Sovet Sosialist Respublikasının qurulması ilə atılmış ilk addımdır daha da əhətləndi, xalqın kütləvi şəkildə maarifləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirildi. Kitabların nəşrinə, tərcüməsinə xüsusi yer ayrılması elmi sahələri inkişaf etdirdi, bununla dilimizdə də zənginləşmə prosesi sürətlənmiş oldu.

ЧЕЛЕБИЕВА ХАДИДЖА

Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ В НАЦИОНАЛЬНЫХ ВУЗ-ах РЕСПУБЛИКИ

Açar sözlər: *rus dili, Azərbaycan dili, metodika*

The method of teaching of Russian language in national High schools in the Republic

The article is about the methodics of teaching of the Russian language on speciality in national High schools of the Republic and different principles of text translations are taught. Student have to work individually on the themes while translating scientific-technical literature and each theme must be on the speciality. On the process of the translation of texts teachers should help students to do exercises, also to prepare self employment works.

Keywords: *Russian language, Azerbaijan language, methods*

Одной из главных задач обучения русскому языку в национальных ВУЗ-ах является, известно обучение навыкам перевода оригинальной литературы по специальности. Для создания рациональной методики в области научно-технического перевода необходимо знать особенности языка научной литературы и, разумеется, в первую очередь, специфику его словаря.

Тексты, переводимые студентами разных специальностей, отличаются друг от друга по типу по стилю изложения и по содержанию. Даже простое перечисление отдельных видов научной литературы (статьи в научных и технических журналах, доклады, монографии и т.д.) показывает необходимость более или менее различного подхода к обработке и переводу текстов. Всю научную и научно-информативную литературу можно условно разделить на три типа:

1) Научно-техническая литература: статьи, монографии, книги, патенты, технические отчеты и описания;

2) Правовая и политическая литература: постановления, указы, договоры и др.

3) Документальная литература управленческого характера: приказы, деловые бумаги, директивы, удостоверяющие факты юридического значения.

Естественно, такое деление не устраняет наличие смешанного типа материалов. В научной литературе довольно часто встречаются труды популярного жанра, где авторы используют средства художественной образности.

Предпосылки квалифицированного перевода научно-информативного текста сводятся в основном к владению языком оригинала и перевода и определенной общеобразовательной подготовке. Перевод всегда имеет дело с системой языковых средств, определенным образом отобранных и организованных в подлиннике и требующих такого же отбора и организации средств того языка, на который подлинник переводится.

Что же касается словаря научной литературы, то выделяют обычно три основных пласта: а) нейтральная лексика, б) литературно-книжная и общеупотребительная (народная) лексика, в) терминологическая лексика.

Для текстов научно-технической литературы, наряду с общеупотребительной лексикой всех типов книжно-письменного и речевого материал служащей основным фоном, характерно наличие терминов и определенных фразеологических комплексов.

Общеизвестно, что под термином понимают слово или словосочетание, связанное с понятием, принадлежащим к определенной области науки или техники. Современные науки и производства почти ежедневно выдают огромное количество терминологических наименований, где выделение определенных понятий и связей является делом ученых-специалистов. На долю лингвистов падает классификация терминологической лексики, сопоставление выделенных групп и обоснование некоторых методических выводов.

Многочисленные исследования по терминологии позволяют сказать, что аспект изучения терминологической лексики еще не исчерпал своей проблематики. Многие исследователи дают описание терминологии в качестве подсистемы общелитературного языка через призму лексико-семантических и грамматических категорий общелитературного языка.

В создании терминологии путем языковых средств обычно функционируют те слова, которые способны называть объект изучения и выражать понятия. Часто таким номинативно дефинитивным, наречия, т.е. большое количество знаменательной лексики.

Научно – технической литературе термины часто преобладают над общеупотребительной лексикой. Эти слова научного и научно-технического языка употребляются для выражения специальных понятий и обозначают специальные предметы. Однако, как и обычные слова, термины могут быть многозначны.

Полисемантность термина, наличие в нем нескольких связанных между собой значений обычно представляется переводчику как обычная многозначность слова, одно из значений которого он реализует в переводе, опираясь на широкий контекст.

В связи с многозначностью терминов следует различать: 1) термины, относящиеся к понятиям, не связанным или находящимся лишь в отдаленном родстве друг с другом; 2) термины, объединяющие понятия, достаточно близкие.

Термины, многозначность которых проявляется не а одной какой либо специальности, обычно не представляют затруднений при переводе, тогда как термины второй группы, объединяющие очень близкие понятия, требуют от переводчика более глубокого проникновения в то, о чем в контексте идет речь.

При переводе терминологии с русского языка на азербайджанский следует, прежде всего, обращать внимание на семантическую термины. Существует масса параллельных слов, значения которых семантически на совпадают. Тут переводчик должен быть особенно внимателен. Можно назвать целый ряд русских терминов, которые, перейдя на азербайджанский, освоены языком, но не дают нам полного эквивалента в сравнении с подлинным значением их в русском языке. Здесь наблюдаются несовпадения во всех значениях и не совпадения частичные.

Подобные слова-термины, перешедшие на азербайджанский язык и освоенные им, не совпадают по значению с первоначальным их понятием. Встречаясь с ними, переводчик не должен фиксировать внимание на неправильном варианте, т.е. сходство здесь чисто внешнее, и он имеет дело с так называемыми «ложным: друзьями переводчика». В изучении терминологии существует несколько аспектов, главными из них являются логический и лингвистический аспекты изучения

терминов. В переводе важны, конечно, не только вопросы терминологии, но в этом сложном и трудоемком процессе и терминам принадлежит не последнее место. Они интересны тем, что способны выражать различные употребления. Выход Азербайджана из замкнутой сферы социальной и экономической жизни в мировое сообщество способствовал его включению в глобальные процессы. Постоянное расширение научно-технических и экономических связей между Азербайджаном и различными странами, заключение нефтяных контрактов, интенсивное привлечение зарубежных инвестиций в экономику республики предопределили возрастающие потоки информационного обмена, увеличение количества литературы, издаваемой на иностранных языках, необходимое специалистам в их научной и практической деятельности, а также поток товаров и современных технологий. В этой связи преодоление межъязыковых барьеров стало актуальной проблемой современности и требует совершенно нового подхода к проблеме перевода различного рода литературы.

В статье рассматриваются вопросы перевода текста, в общем, и научно-технической литературы, в частности, в контексте проблемы машинного перевода (МП).

Переводом называется процесс и результат создания на основе исходного текста на одном языке равноценного ему в коммуникативном отношении текста на другом языке. При этом коммуникативная равноценность или эквивалентность понимается как такое качество текста перевода, которое позволяет ему выступать в процессе общения носителей разных языков качестве полноправной замены исходного текста (оригинала) в сфере действия языка перевода.

Коммуникативная эквивалентность нового текста по отношению к оригиналу обеспечивается выполнением трех основных требований:

- текст перевода должен в возможно более полном объеме передавать содержание оригинала, что, прежде всего, означает недопустимость произвольного опущения или добавления информации;
- текст перевода должен соответствовать нормам языка перевода, так как их нарушение, по меньшей мере создает помехи для восприятия информации, а иногда ведет и к ее искажению;
- текст перевода должен быть примерно сопоставим с оригиналом по своему объему, чем обеспечивается сходство стилистического эффекта с точки зрения лаконичности или развернутости выражения.

Однако выполнение указанных требований к тексту перевода часто связано с преодолением разного рода объективно существующих трудностей. Рассмотрим те из них, с которыми мы можем столкнуться при автоматической переработке текста, в частности, при машинном переводе. Понятно, что в данном случае, если перевод не соответствует этим нормам, винить некого, поскольку машинный перевод еще не предназначен для самостоятельного перевода, он требует редактирования.

Перевод может осуществляться:

- 1) с одного языка на другой – неродной, родственной, близкородственной;
- 2) с литературного языка на его диалект и наоборот, или с диалекта одного языка на другой литературный язык;
- 3) с языка древнего периода на данный язык в его современном состоянии (например, со староазербайджанского языка на современный азербайджанский, с древнерусского языка на современный русский, со староанглийского на современный английский и т.д.).

Следует заметить, что для машинного перевода характерен лишь пункт 1, поскольку, несомненно, спрос на программу-переводчик, скажем, с английского или немецкого языка на азербайджанский и, наоборот, в настоящее время намного превышает спрос на перевод с какого-нибудь праязыка.

Круг деятельности, охватываемой понятием «перевод», очень широк. Переводятся с одного языка на другой стихи, художественная проза, научное и научно-популярные книги из различных областей знания, дипломатические документы, деловые бумаги, статьи политических деятелей и речи ораторов, газетные материалы, беседы лиц, разговаривающих на разных языках и вынужденных прибегать к помощи посредника-переводчика, дублируются кинофильмы. При этом различают технический перевод, где важно знать принятые за рубежом стандарты обозначений тех или иных понятий, и литературный перевод, когда требуется получить текст, по художественной ценности максимально близкий к оригиналу. В данном случае представляет интерес исследование возможностей выполнения этих типов переводов с помощью компьютера.

Так, говоря о МП, следует, прежде всего, помнить, что компьютер-создание бездушное. Он не понимает языковых нюансов, намеков в тексте, того, что называется тонкой игрой слов. Да и,

собственно, понять содержание текста в полной мере ему не под силу. Мышления как такового при МП не происходит: предложение расчленяется на части речи, в нем выделяются стандартные конструкции, слова и словосочетания переводятся по находящимся в памяти машины словарям. Затем переведенные части речи собираются по правилам другого языка. Хотя сегодня программы-переводчики умеют строить осмысленные фразы, и за последние несколько лет качество перевода улучшилось, однако компьютер еще плохо разбирается в грамматических нюансах и жаргоне, поэтому его главное назначение - переводы научно-технической и научно-популярной литературы, деловых бумаг, руководств, писем из электронной почты.

ЯН ДЗИНЬ

Бакинский государственный университет

ОБ ОСОБЕННОСТЯХ АНТРОПОНИМИКОНА Ф.М. ДОСТОЕВСКОГО

Ключевые слова: *художественная ономастика, антропонимия, Ф.М. Достоевский, семантика, мотивировка*

About the Characteristics of the Anthroponymic F.M Dostoevsky

Artistic, poetic anthroponymics is one of the most interesting sections of the general anthroponymy, the study reveals the features of creativity of this or that writer. It is noted that studying the poetic anthroponym of FM Dostoyevsky in a grater degree helps to identify that the great importance the writer attached to the work on the choice of names, patronymics, and surnames of actors. F.M. Dostoevsky reveals the inner form of the anthroponyms, emphasizing the existence of a conscious attitude to use this or that anthroponym . The article deals with the anthroponyms which are selected by F.M. Dostoevsky, are often associated with the nature of their carriers. The research makes it possible to reveal the folling facts: naming builds a certain world, beginning to exist in addition to those persons who they denote by linking directly with the general motives and ideas of the work.

Keywords: *artistic onomastics, anthroponymy, F.M. Dostoevsky, semantics, motivation.*

«In the artistic works aren't nospoken names, every names are spoken»(Yu. Tynyanov)

За последние десятилетия антропонимика сложилась как самостоятельная лингвистическая наука со своим объектом, проблематикой и методами исследования. Бурное развитие антропонимики было вызвано жизненной необходимостью, поскольку каждый антропоним – это социальный знак, а развитие общества требует изучения конкретного антропонимикона. Важность антропонимических исследований заключается прежде всего в том, что они помогают познать, научно осмыслить довольно разнородный и объемный, трудно поддающийся интерпретации лексический пласт. Полученные антропонимикой научно-теоретические результаты оказываются нужными и важными и для таких смежных наук, как история, литературоведение, культурология.

Художественная, поэтическая антропонимика - это один из интереснейших разделов общей антропонимики, изучение которой позволяет раскрыть особенности творчества того или иного писателя. В последнее время появилось немало работ (как литературоведческих, так и лингвистических), в которых исследуются антропонимы в произведениях великого русского писателя Ф. М. Достоевского. Изучение поэтической антропонимики Ф. М. Достоевского помогло ещё в большей степени определить, какое большое значение придавал писатель работе над выбором имен, отчеств, фамилий действующих лиц.

Необходимость систематизации антропонимов в творчестве Ф.М. Достоевского диктуется тем, что они, являясь важнейшей частью словарного состава произведений и активным элементом изобразительности, помогают не только определить художественные вкусы и приемы авторских характеристик, но и раскрыть специфику поэтического языка Ф.М. Достоевского.

Антропонимическая лексика в произведениях Ф.М. Достоевского играет существенную роль в структурно-семантической организации художественного текста.

В настоящее время интерес к творчеству великого писателя, ко всем компонентам его литературного наследия не ослабевает; в связи с возросшим интересом к поэтической ономастике и теории номинации изучение антропонимикона Ф.М. Достоевского представляется очень важным.

В.В. Виноградов придавал большое значение изучению поэтической антропонимики: «вопрос о подборе имен, фамилий, прозвищ в художественной литературе, о структурных их своеобразиях в разных жанрах и стилях, об их образных и характеристических функциях...не может быть проиллюстрирован немногими примерами. Это очень большая и сложная тема стилистики художественной литературы [Виноградов В.В.,1963, с.38].

Изучение особенностей антропонимической системы Ф.М. Достоевского предполагает глубокий анализ его мировоззрения и мировосприятия, так как антропонимика художественного текста никогда не бывает зеркальным отражением имен, употребляющихся в жизни, а является ее проекцией, прошедшей сквозь призму авторского творчества.

Ф.М. Достоевский раскрывает внутреннюю форму антропонимов, подчеркивая наличие сознательной установки в том или ином используемом антропониме (*Голядкин, Доброселова, Раскольников, Барашкова* и др.). В иных случаях можно только с большей или меньшей степени вероятности на основании косвенных данных предполагать сознательность авторского выбора.

Антропонимы, выбранные Ф.М. Достоевским, связаны с характером их носителей (*Девушкин, Быков, Лужин, Раскольников* и др.). Но индивидуальные мотивировки конкретных именованных, их непосредственная характерологичность дополняется в произведениях Ф.М. Достоевского более общими мотивировками. Антропонимические номинации осмысливаются не только и не столько как характеристики данного персонажа, но как выражение определенных общих идей, выраженных и другими способами. Именования строят определенный мир, начиная существовать помимо тех лиц, которые они обозначают, связываясь непосредственно с общими мотивами и идеями произведения.

Имена, отчества и фамилии у Фёдора Михайловича Достоевского определяют личность того или иного персонажа и всегда полны глубочайшего смысла.

Ф.М. Достоевский тщательно обдумывал, проверял и менял имена героев своих произведений, пока не находил то, что было нужно ему. Он чутко реагировал на звуковой и смысловой характер имен.

Писатель следовал укоренившейся русской традиции, когда благодаря употреблению при крещении преимущественно греческих имен, их объяснение привыкли искать в православных церковных календарях.

В статье «Имена и фамилии у Ф.М. Достоевского» С.В. Белов пишет: «В библиотеке у Достоевского был такой календарь, в котором давался перевод на язык имен общепринятых святых, с раскрытием их буквального смысла. Писатель, наверное, часто заглядывал в этот календарь, давая символические имена своим героям» [Белов С.В., 1976, с.7].

Необходимость систематизации антропонимов в произведениях Ф.М. Достоевского с учетом их смысловой нагрузки диктуется тем, что они, являясь значительной частью словарного состава произведений и активным элементом изобразительности, помогают не только определить художественные вкусы и приемы авторских характеристик, но и раскрыть мировоззрение писателя, идейную направленность и общественное значение его творчества.

При семантико-стилистической классификации антропонимов в романах «Идиот» и «Братья Карамазовы» фамилии героев можно разделить на две категории: 1. образованные от имен собственных и 2. полученные путём онимизации апеллятивов.

Поскольку внутреннее содержание заимствованных антропонимов не осознаётся читателями, то стилистическое использование таких фамилий ограничено. Приведём языковую привязку некоторых фамилий:

из латинского языка – *Лукьянов* (*Лукьян* – «светлый», «светящийся»), *Павлицев* (Павел – «малый»);

из древнееврейского – *Данилов* (Данила (и Даниил) – «бог мой судья»), *Елисеев* (Елисей – «спасаемый богом», «бог спаситель»), *Ильинский* (Илья – «сила божья»), *Назарьев* (Назар – «посвященный богом»), *Самсонов* (Самсон – «солнечный»);

из греческого – *Демидов* (Демид – «божий совет»), *Кондратьев* (Кондрат и Кондратий – «храбрый консул», *Кузьмичев* (Кузьма – «укращенный»), *Макаров* (Макар – «блаженный», «счастливый»), *Трифонов* (Трифон – «изнеженный», «роскошно живущий»), *Федосеев* (Федосий, Феодосий – «богом данный»), *Федотов* (Федот, Феодот «данный богом»);

из скандинавских языков – *Глебов*.

Фамилии *Епанчин* и *Карамазов* – тюркского происхождения, фамилии *Дарданелов*, *Мытищев* образованы от географических названий, топонимов.

Антропонимы, образованные способом трансонимизации, полученные путём онимизации апеллятивов составляют основную массу фамилий в произведениях Ф.М Достоевского.

Эту группу фамилий по значению основ удобно представить в следующих характерных разрядах, соответствующих названиям одушевленных и неодушевленных предметов, действий, признаков.

Фамилии, в основе которых лежат названия животных, птиц: *Иволгин, Лебедев, Птицын, Соколов, Снегирев, Хохлаков, Чижов*;

Фамилии, в основе которых лежат названия растительного мира: *Боровиков, Вишняков, Вязовкин, Корнеплодов, Ракитин*;

Фамилии, характеризующие качества человека, особенности его поведения: *Бурдовский, Величковский, Верховцева, Ищенко, Кулаков, Лихачев, Нелюдов, Трепалов*;

Фамилии, в которых отразились профессия и род деятельности человека, его занятия: *Бурмистров, Докторенко, Колбасников, Кравченко, Плотников*;

Фамилии, в основе которых лежат названия одежды, пищи, предметов домашнего обихода: *Булкин, Вилкин, Епанчин, Колпаков, Масловы, Пирогов, Поленов, Рогожин, Салазкин, Сутугов, Швабрин*;

Фамилии со значением действия – *Ворохов, Выгорецкий, Залежнев, Качальников, Пахатов, Пластунов, Протухин, Смердяков*;

Фамилии с основой, содержащей особенности (недостатки, внешние приметы и т.д.) их носителей – *Беспалова, Белявский, Горбунов, Красоткина, Перхотин, Светлова*.

В меньшей степени использовались в качестве фамилий этнонимы (*Калмыкова*), названия явлений природы (*Морозов, Зарницын*), элементы окружающей среды (*Кислородов*), указания на количество (*Горсткин*) и другие.

Как было показано, в основу образований легла общеупотребительная лексика, составившая основную часть антропонимикона. Остальные фамилии иноязычного происхождения – адаптированные антропонимы, то есть приспособленные к русскому языку в результате длительного употребления – *Карамазов, Карташов, Кутузов*. Отмечены немецкие фамилии – *Герцеништубе, Киндер, Мейер, Шнейдер, Шульц, Эйзеншмидт*, польские – *Врублевский, Подвысоцкий*, еврейские – *Мусеялович, Остерман, Талейран* и др.

Как уже отмечалось выше, Ф.М. Достоевский придавал большое значение семантической наполненности антропонимов, о чем свидетельствуют художественные произведения писателя. Он смело изобретал прозвища, стараясь самим их звучанием выразить сущность персонажа, его душевные свойства.

При систематической классификации антропонимикона произведений Ф.М. Достоевского можно идти по пути разграничения антропонимов, смысл которых мотивирован, семантика производящей основы связана с какой-то характерной чертой персонажа, с сюжетной ситуацией, и антропонимов, которые не соответствуют по своему значению созданному писателем образцу, то есть немотивированное имя.

Если сравнить фамилии в романах Ф.М. Достоевского «Идиот» и «Братья Карамазовы» *Трепалов, Лихачев, Протухин* и другие, введенные без сопроводительных комментариев, то проявляются их характеристические, смысловые признаки, которые отражают авторскую оценку изображаемого.

Если идти по пути разграничения антропонимов на мотивированные и немотивированные, то в первую группу войдут они, соответствующие апеллятиву. Например, значение фамилии *Смердяева* («смердеть» - испускать смрад) раскрывается в тексте: « - По-моему, старик действительно прозорлив; уголовщину пронюхал. Смердит у вас», - говорит один из персонажей романа «Братья Карамазовы».

Большая часть антропонимов в романах Ф.М. Достоевского входят в эту группу отапеллятивных антропонимов: *Смердяков, Ищенко, Нелюдов, Лихачев, Бурдовский, Трепалов, Пацкая, Верховцева, Светлова, Протухин, Рогожин, Карамазов*.

Из фамилий Достоевского самой загадочной является *Карамазов*. Некоторые исследователи искали символику с *Каракозовым*, стрелявшим в Александра II в 1886 году, или с *Карамзиным*, намекая на Карамзинский «европеизм», однако Достоевский сам вскрывает семантику фамилии *Карамазов*. Штабс-капитанша *Снегирёва*, здороваясь с Алешей, называет его *Черномазов*, а когда Снегирев её исправляет, она снова повторяет: «Ну, *Карамазов*, или как там, а я всегда *Черномазов*».

В фамилии *Карамазов* штабс-капитанша Снегирёва не случайно выделяет два корня: *кара* (черный) и *маз* (*мазь, мазать*). *Кара* из тюркского означает «черный», Достоевский, вероятно, слышал это слово от казаков в Семипалатинске. Всех Карамазовых объединяет *тёмное, чёрное* начало, Карамазовы – чёрные люди.

Смысловой является также фамилия *Барашкова*. Не случайно у главной героини романа «Идиот» фамилия *Барашкова*. Когда на вечеру у себя она стыдит Гаврилу Ардальоновича *Иволгина* за то, что он из-за денег хочет на ней жениться, она иступленно восклицает: «Нет, теперь я верю, что этакой за деньги зарежет... наматает на бритву шелку, закрепит, да тихонько сзади и зарежет приятеля, как барана». Это она, Барашкова, про себя впоследствии зарезанную, нагадала, словно в воду глядела.

И *Мышкин* рассказывает *Рогожину* о том, что как один крестьянин «зарезал» приятеля с одного раза, как барана. В устах *Барашковой*, идущей, по её словам, под венец с Рогожиным как на заклатие, и в разговоре Мышкина с Рогожиным (позже Барашкову зарежевшим) заурядное сравнение – «как барана» - звучит зловеще и как бы предопределяет её судьбу. *Барашкова* уподобляется «жертвенному агнцу».

Фамилия *Рогожин* указывает на одну из существеннейших черт характера героя, носителя данной фамилии. В характере *Рогожина* есть что-то от старообрядца, от сектанта. Не встретясь с Настасьей Филипповной, Парфен Рогожин стал бы как его отец: «...старые бы книги когда похвалил, да двуперстным сложением заинтересовался».

Об этом говорит ему сама Настасья Филипповна и о том же говорит ему и Мышкин: «...сел бы, как отец, в этом доме со своими оконцами: пожалуй бы, и сам в их веру под конец перешел».

Вот на эту-то духовную близость и тяготение Рогожина к сектантству и старообрядчеству и намекает фамилия *Рогожин*, которая ассоциируется у Достоевского с известным московским раскольничьим центром, сосредоточенным вокруг Рогожского кладбища и называемым «*Рогожское согласие*».

Итак, рассмотрев некоторые антропонимы (фамилии) в романах Ф.М. Достоевского, можно прийти к выводу о том, что великий писатель придавал большое значение их выбору, кропотливо работал в этом направлении и создал целую галерею антропонимов, мотивированных, с открытой семантической структурой, восходящих к общеупотребительной лексике русского языка.

Библиография

1. Альтман М.С. Ф.М. Достоевский. По вехам имен. М.: 1975.
2. Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения, Баку, 1992.
3. Белов С. Имена и фамилии у Достоевского//Исследования литературы. Телескоп, №6 (108), 2014.
4. Виноградов В.В. Стилистика.Теория поэтической речи. Поэтика. М., 1963.
5. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка, - М., Русский язык, 1978.
6. Клименко, С.В. «Птичьи» фамилии в романе Ф.М.Достоевского «Идиот» / С.В.Клименко // Литературоведение и журналистика. Саратов, 2000. – С.111-117.
7. Пашаева Ф.Ш. Функционирование антропонимов в языке произведений Ф.М.Достоевского // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Баку, 1998.

İCTİMAİ ELMLƏR

ABBASOVA SƏMA

Bakı Slavyan Universiteti

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA TƏHSİLİN İNKİŞAF TARİXİNƏ QISA BAXIŞ

Açar sözlər: *təhsil, inkişaf, islahat, fərman, məktəb*

A short look at the development of education in the sovereignty years of Azerbaijan

Education is a very important sphere of human life. Every country pays attention to the improvement of education system as it helps people to get knowledge and become educated, as the same educated people play an important role in the countries development. Since Azerbaijan Republic gained its independence the education was accepted as one of the main spheres and government made many decisions and carried out reforms in order to improve the education system. As a result of these decisions and reforms a lot of successes have been gained in education system. Our aim is to adjust our education system to world standards of education and to increase the literacy scale of the population and quality of education in our country.

Keywords: *education, improvement, reform, decree, school*

Tarixən də, bu gün də təhsil insan həyatında mühüm rol oynamışdır. Tarixin hər mərhələsində uşaqların ən azından elementar təhsil almalarına diqqət yetirilmiş, savadlı insanlara daha çox önəm verilmiş və onlara qayğı və hörmətlə yanaşılmışdır. Təhsil vasitəsilə əcdadlarımızın əsrlər boyu əldə etdiyi təcrübə və biliklərə bir neçə il ərzində yiyələnmə bilirik. Hər dəfə sıfırdan başlamaq əvəzinə özümüzəndən əvvəlki nəsilin işini davam etdirməyə təhsil sayəsində nail oluruq.

Hər birimiz bir fərd kimi doğuluruq və təlim, tərbiyə vasitəsilə müəyyən mühtdə şəxsiyyət kimi formalaşırıq. Cəmiyyət daim inkişaf edir və hər bir şəxs inkişaf etməkdə olan cəmiyyətlə ayaqlaşmağı bacarmalıdır. Buna görə də insan daim özünü təkmilləşdirməlidir. Təhsilin insanın inkişafında rolu böyükdür. Təhsil vasitəsilə yeni biliklərə yiyələnirik, bizdə yeni-yeni qabiliyyətlər və keyfiyyətlər formalaşır. Bu vasitə ilə həyata hazırlanırıq və geniş dünyagörüşünə sahib oluruq, fikir və düşüncələrimiz dəyişir və həyata baxışlarımız formalaşır.

Təlim, tərbiyə şəxsiyyətin formalaşmasında əhəmiyyətli faktor olduğundan, onların həyata keçirilməsində uğur əldə etmək üçün təhsil sahəsində müvafiq qərarlar qəbul edilir və onun inkişafı təmin olunur. Elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq ictimai, iqtisadi, sosial sahələrdə müəyyən dəyişikliklər baş verir. Bu təhsilin qarşısına bir sıra vəzifələr qoyur. Buna görə də təhsil sahəsində daim yeniliklər olur və təhsilin inkişafda olan cəmiyyətin, fərdin və dövlətin tələblərinə cavab verməsi məqsədi ilə müəyyən işlər görülür.

Hazırda dünya ölkələrinin bir çoxunda təhsilə mühüm əhəmiyyət verilir və onun inkişafına xüsusi diqqət və qayğı ilə yanaşılır. Bu baxımdan ölkəmizi xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Ta qədim dövrlərdən başlayaraq, Azərbaycan Respublikası ərazisində əhalinin təlim və tərbiyəsinə diqqət yetirilmişdir.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra, təhsilə daha çox diqqət yetirilmiş və dövlət səviyyəli qərarlar qəbul olunmuşdur. Həmin qərarların nəticəsində təhsil sahəsinin inkişafına nail olunmuş, ölkə ərazisində dinindən, dilindən, irqindən, millətindən asılı olmayaraq hamının bərabər şəkildə təhsil almasına şərait yaradılmış, yeni-yeni təhsil müəssisələri tikilib istifadəyə verilmiş və maddi-texniki cəhətdən

təmin olunmuş, təlim tərbiyə işinin əsas təşkilatçısı olan müəllimlərin əməyinin yüksək qiymətləndirilməsi və maddi təminatının yaxşılaşdırılması istiqamətində işlər görülmüşdür.

Bu baxımdan “Təhsil millətin gələcəyidir” deyəən Ümummili Liderimiz Heydər Əliyevin böyük rolu olmuşdur. Heydər Əliyev xalqı təhsilə qovuşdurmuş və ümumbəşəri biliklərə nail olmağa şərait yaratmışdır. O deyirdi: “Hər bir dövlət əgər istəyirsə ki, öz ölkəsinin inkişafını təmin etsin, öz millətinin elmını, mədəniyyətini dünya standartlarına çatdırsın, o mütləq, hər şeydən çox, təhsilə fikir verməlidir, təhsilin inkişafına səy göstərməlidir, təhsil üçün bütün imkanları yaratmalıdır” (5, s.6).

Heydər Əliyev digər sahələrdə atılan addımların təhsil sahəsində əldə edilən uğurlardan asılı olduğunu söyləmişdir: “ Təhsil sistemimizin hazırkı vəziyyətini, onun problemlərini dərinədən öyrəndikdən sonra prioritet sahələr müəyyən edilməlidir” (4, s.1).

1991-1992- ci illərdə təhsil sahəsinin inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə müəyyən qərarlar qəbul olunmuş, lakin həmin qərarlar qəbul edilərkən mövcud şərait nəzərə alınmadığından verilən qərarların həyata keçirilməsində problemlər yaşanmışdır. Belə qərarlardan biri də latın qrafikalı əlifbanın bərpası ilə bağlıdır. 25 dekabr 1991-ci ildə latın qrafikalı əlifbaya keçilməsi ilə haqqında qanun qəbul edilir, daha sonra isə Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti Milli Şurasının qərarı qəbul olunur. Lakin, qərar qəbul edilərkən nəşiriyat-poliqrafiya müəssisələrinin imkanları nəzərə alınmadığından bir sıra problemlər müşahidə olunur. Bu problemlər də Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə həll edilmişdir. Onun 2000-ci ildə verdiyi sərəncama əsasən respublikada latın qrafikalı əlibaya keçilməsi tam başa çatmışdır.

Milli təhsil quruculuğunun aparılması məqsədi ilə 1992-ci ilin 7 oktyabrında Müstəqil Azərbaycan Respublikasının “Təhsil Qanunu” qəbul edilir. Lakin bu qərar hazırlanarkən mövcud reallıqlar nəzərə alınmadığından həmin qanunda nəzərdə tutulan məsələlərin həyata keçirilməsi mümkün olmamışdır və nəticədə müəllimlərin sosial vəziyyətləri daha da ağırlaşmış və qeyri-qanuni təhsil müəssisələri açılmışdır.

Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik ediyi 1993-2003-ci illərdə müşahidə edilən sabitləşmə meyilləri təhsil sahəsində də özünü büruzə verir, milli təhsil quruculuğunda addımlar atılır, təhsilin keyfiyyətinə nəzarət gücləndirilir və təhsilə investisiya qoyuluşuna başlanılır.

Heydər Əliyevin “Azərbaycan Respublikasının təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında”, “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” , “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günün təsis edilməsi haqqında” , “Azərbaycan Respublikası ümumtəhsil məktəblərinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi haqqında”, “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi haqqında” verdiyi fərmanlar və sərəncamlar nəticəsində təhsil sistemi daha da inkişaf etmiş və bunlar dünya təhsil sisteminə inteqrasiya etmə yolunda ilk addımlar olmuşdur.

1998-ci ildə “Azərbaycan Respublikası təhsil sahəsində islahatlar üzrə Dövlət Komissiyası haqqında” sərəncam imzalanır. Daha sonra Dünya Bankının Beynəlxalq İnkişaf assosiasiyası ilə Azərbaycan hökuməti arasında təhsil islahatları həyata keçirmək üçün kredit razılaşması əldə olunur. Həmin islahatların aparılmasını təşkil etmək üçün Misir Mərdanovun sədirliyi ilə Dövlət Komissiyası yaradılır. Dövlət Komissiyası Dünya Bankının ayırdığı kredit hesabına təhsil sistemində islahatlar proqramı hazırlamalı idi. 1999-cu ildə hərtərəfli müzakirələrdən sonra, Dövlət Komissiyası tərəfindən hazırlanmış “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı” təsdiq olunur. Bu proqramda təhsil sisteminin bütün pillələrindəki mövcud vəziyyət, problemlər və onların həlli istiqamətində həyata keçiriləcək tədbirlər əks olunmuşdu. Həmin tədbirlərin 3 mərhələdə həyata keçirilməsi nəzərdə tutuldu. Birinci mərhələ 1999-cu ili əhatə edirdi, bu hazırlıq mərhələsi idi. İkinci mərhələ 2000-2003-cü illəri, üçüncü mərhələ isə 2004-cü ildən sonrakı illəri əhatə edirdi və bu mərhələdə proqramda nəzərdə tutulan bütün islahatlar həyata keçirilməli idi.

Dünya Bankının əməkdaşlığı ilə Azərbaycanda təhsil sahəsinin inkişafının təmin edilməsi istiqamətində əhəmiyyətli layihələr həyata keçirilmişdir. Dünya Bankı ilə əməkdaşlıq nəticəsində, 2003-cü ildə “2004-2009-cu illər ərzində həyata keçirilən Təhsil Sektorunu İnkişafı Layihəsi” qəbul olunub. Bu layihə təhsildə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi, məktəbdə maddi-texniki bazanın möhkəmləndirilməsi, müəllim hazırlığı, kurikulum proqramının hazırlanması, dərslik strategiyası və digər sahələri əhatə etmişdir.

Təhsil sahəsindəki islahatları həyata keçirmək üçün sonrakı illərdə də Dünya Bankı ilə əməkdaşlıq davam etdirilmişdir. Birinci layihə uğurla həyata keçirildikdən sonra 2009-2014-cü illəri əhatə edən ikinci layihənin həyata keçirilməsinə başlanılır. Bu layihənin nəticəsində Dərsliklərin Qiymətləndirilməsi Şurası yaradılır, milli qiymətləndirmə konsepsiyası, müəllimlərin fasiləsiz hazırlığının həyata keçirilməsi kimi yeni konsepsiyalar qəbul olunur.

2004-cü ildən başlayaraq həyata keçirilən məzmun dəyişiklikləri kurikulum islahatı adı altında aparılır. Uzun sürən hazırlıqlar və müzakirələrdən sonra 2007-cı ildə “Azərbaycan Respublikasının Ümumi Təhsil Konsepsiyası (Milli Kurikulum) ” təsdiq olunur. Kurikulum islahatının qəbul olunması ilə artıq təhsildə hafizə və yaddaşa deyil , təfəkkür və düşünməyə əhəmiyyət verilməyə başlanılır. Yeni kurikulum müəllim və şagirdlərdən fəal olmağı tələb edir və nəticədə məktəblərdə canlanma müşahidə olunur. Kurikulumda

məktəblərdə dərslərin təşkilində fəal təlim metodlarından istifadəni, şagirdlərlə işin qruplarda, cütlüklərdə və fərdi iş şəkildə qurulmasını, monoloji təlimdə dioloji təlimə keçirilməsini, şagirdlərin məntiqi, yaradıcı, tənqidi təfəkkürünün inkişafını əsas tələblər kimi irəli sürülür. Kurikulum islahatının həyata keçirilməsi nəticəsində ümumtəhsil müəssisələrində təhsilin keyfiyyəti xeyli yaxşılaşmışdır.

Ölkəmizdə kurikulum islahatının həyata keçirilməsi dərsləklərin məzmununun dəyişdirilməsini tələb edirdi. Buna görə də təhsil sistemində istifadə edilən dərsləklərin milli-mənəvi dəyərlər əsasında və kurikulum proqramının tələblərinə cavab verə biləcək şəkildə yenidən işlənilməsinə başlanılmış və 2003-2011-ci illərdə dərsləklər işlənilərək yenidən nəşr edilmişdir.

2004-cü ildə boloniya sisteminə qoşulmaq məqsədi ilə ilk addımlar atılır və nəticədə 2005-ci ildə Norvecdə boloniya təhsil sistemində qoşulmaqla bağlı rəsmi sənəd imzalanır. Bununlada, Azərbaycan boloniya sisteminə qoşulur. Boloniya sistemi ilk dəfə 2006-cı ildə Azərbaycan Dillər Universitetində tətbiq olunmuşdur. Boloniya sisteminə qoşulmaqla avropa təhsil sistemində uyğunlaşmaq və təhsilin keyfiyyətinin yüksəltmək kimi öhdəliklər götürmüş olduq. Beləliklə də ali məktəblərdə təhsilin keyfiyyətində müsbət nəticələr əldə edildi.

Təhsil sisteminin inkişafının təmin edilməsi istiqamətində atılan addımlardan biri də qiymətləndirmə mexaniziminin hazırlanması olmuşdur. Bu mexanizim əsasən ölkəmizdəki mövcud qiymətləndirmə sistemi inkişaf etmiş ölkələrin qiymətləndirmə sisteminə uyğun olaraq məktəbdaxili, milli və beynəlxalq qiymətləndirmə formalarında həyata keçirilməyə başlanılmışdır. Ümumtəhsil məktəblərində buraxılış imtahanlarının mərkəzləşdirilmiş qaydada keçirilməsi nəticəsində təhsilin keyfiyyət göstəricisi xeyli artmışdır.

2006-2010-cu illəri əhatə edən “İstedadlı gənclərin yaradıcılıq potensialının inkişafı üzrə Dövlət Proqramı” uğurla həyata keçirilir. Ölkəmizdə istedadlı gənclərin inkişafına daim diqqət göstərilir, belə gənclər nəzərə alınaraq lisey və gimnaziyaların sayı artırılır. Hazırda istedadlı gənclərə təhsilini davam etdirmələri üçün zəmanət verilir və magistraturada, doktoranturada oxumaları üçün hər cür şərait yaradılır.

Azərbaycan Respublikasının yeni təhsil qanununun hazırlanmasına 1995-ci ildə başlanılsa da, “Təhsil haqqında” yeni qanunu bir qədər gec, yəni 2009-cu ilin sentyabr ayının 5-in də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin bu barədə fərmanına əsasən qəbul olunur. Yeni təhsil qanununun mövcud təhsil qanununa uyğunlaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Bu qanunda təhsilin başlıca məqsədi, təhsil sahəsində dövlətin əsas prinsiplər, tədris dili məsələləri, təhsilin formaları və təhsilalma formaları və digər məsələlər öz əksini tapır.

Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə 2005-ci ildən başlayaraq təhsil müəssisələrində informasiya-kommunikasiya texnologiyaları tətbiq edilməyə başlanılır. Təhsil müəssisələrini İKT ilə təmin etmək üçün 2005-2007 və 2008-2013-cü illəri əhatə edən iki dövlət proqramı təsdiq edilir. Bu proqramların uğurla həyata keçirilməsi nəticəsində ölkənin ümumtəhsil məktəblərində şagirdlər informasiya-kommunikasiya texnologiyaları ilə təmin olunur.

Ümummilli liderimiz tərəfindən respublikamızda təhsil müəssisələrinin sayının artırılmasına və təhsilin inkişafına göstərilən qayğı və diqqət hazırda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən davam etdirilməkdədir. İlham Əliyev hakimiyyətə gəldiyi ilk günlərdən yeni təhsil müəssisələrinin tikilməsinə və mövcud olanların əsaslı təmir olunmasına xüsusi qayğı və diqqət göstərməkdədir. Məhz onun təşəbbüsü ilə ölkəmizdə müasir tələblərə cavab verən təhsil müəssisələrinin sayı günbəgün artmaqdadır.

Təhsildə uğur əldə edilməsi müəllimin fəaliyyətindən də asılıdır. Buna görə də daim müəllimlərin fəaliyyəti stimullaşdırılır. Müəllimlərin fəaliyyətinin stimullaşdırılması məqsədilə 2007-ci ildə “Ən yaxşı ümumtəhsil məktəbi və Ən yaxşı müəllimi mükafatlarının təsis edilməsi haqqında” sərəncam imzalanmışdır. Hazırda da müəllimlərin və təhsil sahəsindəki digər işçilərin əməyi yüksək qiymətləndirilir.

Azərbaycan Respublikası müstəqil əldə etdikdən bu günə qədər təhsilin inkişafı istiqamətində xeyli addımlar atılmış, islahatlar həyata keçirilmiş qərarlar qəbul edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda adları çəkilənlər bunların yalnız bir hissəsidir. Təhsilin inkişaf yollarına nəzər yetirərkən təhsil sahəsində bu gün də həyata keçirilməkdə olan böyük işlərin görüldüyünə şahid oluruq. Lakin, görülən işlər nəticəsində uğur əldə edilsədə, tam əminliklə deyə bilərik ki, bu gün təhsil sistemimizdə heç bir problem mövcud deyil.

Ədəbiyyat

1. Misir Mərdanov. Azərbaycan təhsil tarixi III cild. Bakı: “Təhsil”, 2011, s.8.
2. Rəşid Cabbarov. Təhsil müəssisələrinin idarə edilməsi məsələləri. Bakı: “Müəllim”, s.13.
3. “Səs” qəzeti, 2010, 26 iyun// Ali təhsildə boloniya sistemi. s.10.
4. “Şərq qapısı” qəzeti, 2017, 22 oktyabr // Heydər Əliyev və Azərbaycan təhsili. s.1.

5. “Xalq” qəzeti ,2009, 12 dekabr// Heydər Əliyev elm və təhsilin inkişafına böyük qayğı ilə yanaşdı. s.6.
6. “Azərbaycan” qəzeti, 2009, 8 sentyabr // Təhsil Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
7. <http://tehsilproblemleri.com/?p=2661>
8. <http://yap.org.az/az/view/interview/11/tehsilin-inkishafi-daim-dovletimizin-diqqet-merkezindedir>

ƏLİYEV NİZAMƏDDİN
Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Slavyan Universiteti

ВОЗМОЖНОСТИ ПОЛЬЗОВАНИЕ ЭЛЕКТРОННЫМИ СЛОВАРЯМИ С ПОМОЩЬЮ ПЕРЕВОДЧИКОВ

Ключевые слова: *лингвисты, электронные переводчики, электронные словари, словосочетания, мобильность, машинный перевод*

Opportunities using electronic dictionaries üith help of translators

The article deals with electronic dictionaries that have more opportunities than traditional dictionaries. Electronic dictionaries allow you to simplify the search of the necessary lexical units that facilitate language learning and create various possibilities. Users of electronic dictionaries have the opportunity to change programs downloaded to the computer via the Internet. The developers of electronic dictionary provide a flexible response to language choice. Therefore, in the study of translation programs in informatics classes, translators should focus on giving more meaningful, rather than literal, translation of the text using a wide range of applications.

Keywords: *linguists, electronic translators, electronic dictionaries, word combinations, mobility, machine translation*

Сегодня информационные технологии занимают значительное место не только среди людей, которые профессионально занимаются вычислительными технологиями, но и в сфере разнообразных профессий, включая лингвистов, переводчиков и специалистов, нуждающихся в мобильном переводе иноязычной информации. Поэтому электронный лингвистический словарь является современным, актуальным и мобильным средством оптимизации процесса перевода иностранной лексики. На современном рынке широко представлены электронные переводчики, которые осуществляют перевод текстов. Следует отметить особую роль электронных словарей в учебном процессе. Электронные словари, в отличие от традиционных, позволяют упростить поиск нужных лексических единиц, углубить и разнообразить обучение языку. Разработчики электронных словарей реагируют на смену языковой ситуации довольно оперативно. У пользователя электронного словаря есть возможность обновить программу, уже установленную на компьютере, при помощи Интернета. Изучение иностранных языков подразумевает обязательное применение словарей, их существует большое разнообразие, в том числе электронных, которыми должны уметь пользоваться будущие переводчики. Онлайн словари позволяют не только осуществить перевод отдельных слов, а переводить части текста, при этом перевод может быть не совсем точный, так как электронные переводчики осуществляют в основном перевод по словам, 131 в то время как в каждом языке есть конструкции со своим конкретным смыслом. Несмотря на указанный недостаток, применение онлайн переводчиков позволяет экономить время, при необходимости выбирая синонимы из предлагаемых к переведённому тексту. Словари на печатной основе не имеют возможности снабдить каждое значение слова примером употребления. Электронные словари обладают такой возможностью. Это помогает учащимся заучивать лексику более основательно, опираясь на примеры из устной речи или художественных произведений. Также существенным преимуществом электронных словарей является использование аудиовизуальных средств обучения, то есть иллюстраций, видеороликов, аудиофрагментов. Чтобы пользоваться электронными переводчиками и получать стилистически и грамматически верный перевод, необходимо знание языка, чтобы можно было корректировать полученный текст, а также знать возможности той программы, в которой осуществляется перевод. Применение на практике средств информационных технологий в учебном процессе занимает достаточно короткий период времени в процессе их изучения и использования, в БСУ лингвисты–переводчики изучают возможности информационных технологий в течение многих лет, на освоение

электронных переводчиков отводится 12 академических часов. Электронный словарь с технической точки зрения – база данных, которая включает в себя лексические единицы, словарные статьи, позволяющие осуществлять быстрый поиск нужных слов (словосочетаний, фраз). Сейчас предоставлен большой выбор электронных словарей (от простых disc до, объединённых в одной программной оболочке нескольких специализированных тематических словарей – например *lingvo*). Пользователь выбирает тот или иной продукт исходя из технических, финансовых возможностей, условий работы. Существуют электронные словари, которые содержат базу данных, включающую в себя не только транскрипцию, но и аудиофайлы. Существует два подхода для реализации базы данных. В электронном словаре «МультиЛекс» встроен синтезатор звука, который автоматически произносит существующие слова. Однако данный метод содержит ряд ошибок и не является точным, синтезатор может неправильно произнести слово или поставить ударение. В другой программе «*Abbyu Lingvo*» озвучивает лексику диктор. Главное преимущество электронных словарей – поиск не только по названию словарной статьи, но и по базе данных словаря, что невозможно в бумажном варианте. В процессе изучения электронные словари выполняют ряд задач, которые направлены на совершенствование и оптимизацию информационного потока, что, в свою очередь, придает учебному процессу 132 следующие характеристики: скорость; оперативность; точность; мобильность; доступность; актуальность; гибкость. Скорость и высокий уровень обработки и анализа текста, способствуют экономии времени и автоматизации осуществления перевода. Есть очень важная черта многих электронных переводчиков – возможность постоянного пополнения базы данных словаря и создание новых тематических словарей. Актуальность обусловлена неизбежным процессом трансформации любого языка, появлению неологизмов и т.п. Электронные словари в отличие от традиционных могут обновлять лексическую базу данных без определенных затрат вручную преподавателем или в режиме онлайн, тем самым дополняя процесс обучения иностранным языкам новыми лексемами. Мобильность (кроссплатформенность) – возможность использования словарей не только на персональных компьютерах, но и на других электронных устройствах (планшет, телефон), что позволит пользоваться словарем в любом удобном месте, имея установленное программное обеспечение или доступ в интернет. Гибкость – это функциональная возможность словаря подстраиваться на конкретную предметную область (физика, финансы, информатика, бизнес, медицина, юриспруденция и т.д.) Точность – стилистически и грамматически правильная адекватная передача смысла исходного текста на язык перевода. Это самое уязвимое место систем машинного перевода. Однако в поздних версиях программ замечается улучшение качества перевода. Например, лидером по машинному переводу на сегодняшний день являются две компании: «*Google*» и «*Prompt*». Данные программы качественно переводят текст, практически без участия человека. Именно по этим причинам электронные словари пользуются популярностью среди обучаемых. Конечно, в настоящее время непросто найти электронные словари, осуществляющие перевод с редких языков (или на редкие), но выполняющие русскоанглийский, русско-немецкий переводы в неспецифических областях деятельности вполне возможно. Одна из программ, которая позволяет осуществлять достаточно качественный перевод текстов и имеет возможность пополнения словарей, создания тематических словарей, *PROMT Professional 7.0* (разработчик – компания *PROMT*, Россия [1]), лидирующая на рынке программ-переводчиков [2]. Одно из основных достоинств этой программы, сразу бросающееся в глаза, – богатый интерфейс. Работая с переводчиком, пользователь может подключать большое количество дополнительных настроек, а затем сохранять их в виде шаблонов для последующего использования. Кроме того, *PROMT* встраивается в основные офисные приложения и умеет распознавать графические файлы с помощью интегрированной *OCR*-системы. В текстах, на которых тестировался данный переводчик, практически не осталось нераспознанных слов, а все непереуведенные слова оказались 133 названиями и адресами. Кстати, программа позволяет занести все подобные слова в список «*Зарезервированных слов*» и тогда при переводе они останутся без изменений. Слова, не требующие перевода, можно либо транслитерировать, либо сохранить язык оригинала. В случае если программа предлагает сразу несколько вариантов перевода слова, его основное значение выделяется подчеркиванием, а варианты приводятся в скобках. Одним из важных преимуществ данной программы является функция подключения тематических словарей. Это, конечно, не нововведение, однако на практике далеко не у всех тестируемых программ подключение словарей влияет на качество перевода. Пользоваться словарями *PROMT* оказалось удобнее, чем тематическими словарными базами других программ, а качество переведенного текста после подключения словарей значительно изменялось в лучшую сторону. При работе с текстами одинаковой тематической направленности пользователь может сохранить все настройки, заданные им при переводе, в виде шаблонов тематик. Это удобно в том случае, если, например, военному

переводчику приходится переводить документы на одну и ту же тему или по нескольким периодически повторяющимся темам. Следует также отметить, что в седьмом поколении системы PROMT функционирует так называемая многомерная архитектура словарей. Это означает, что в программе существуют два варианта перевода – активный и неактивный. Активный участвует в процессе перевода, а неактивные работают в режиме просмотра для выбора наиболее подходящего по смыслу варианта. В случае необходимости неактивные варианты можно сделать активными. Таким образом, ограничение на количество вариантов перевода для каждого слова отсутствует – достаточно выбрать, какие варианты перевода будут активными для данного текста. Несмотря на разнообразие функций, которые программа предоставляет пользователю, PROMT не лишена некоторых недостатков. Первая сложность состоит в том, что весь спектр возможностей и многочисленных опций скрывается за интерфейсом системы, освоить работу с которым невозможно без обращения к руководству пользователя. В противном случае многие опции программы так и останутся неизвестными пользователю. Поэтому на занятиях по информатике при изучении программ переводчиков необходимо уделять большое внимание рассмотрению возможностей программы, которые не слишком очевидны, а не просто получению перевода текста.

Литература

1. <http://www.promt.ru/>
2. <http://compress.ru/article.aspx?id=15091>
3. <https://translate.yandex.ru/m/translate>
4. Интернет-технологии - образованию / Под. ред. В.Н. Васильева и Л.С. Лисицкой - СПб.: Питер, 2003. - 464 с.

ƏLİZADƏ NÜŞABƏ

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti

XOSROV ŞAHANININ JURNALİSTLİK FƏALİYYƏTİ

Açar sözlər: *Müasir, nəsr, satiric, mətbuat, yazıçı, ədəbiyyat, redactor, fəaliyyət*

The journalism activity of Khosrov Shahani

Contemporary Iranian writer Khosrov Shahani has been one of the poets who wrote in the satirical poetry genre. He is not only wrote the story, but also worked as a journalist. In the publishing office named “Jahan”, “Roushen fekr”, “Khadeni ha” and “Sepid and siyah” have been actived as a yournalist.

Keywords: *modern, prose, satire, press, writer, education, editor, action*

Müasir İran satirik nəsrinin görkəmli nümayəndələrindən olan Xosrov Şahani 1929-cu il yanvarın 1-də Nişaburda anadan olmuşdur. Yazıçı “آدم عوضی” (“Adəm-e əvəzi”) (“Əvəzlənmiş adam”) kitabında özünü belə təqdim edir: “Şəmsi 1308-ci il Dey ayının 10-u, miladi ilə 1929-cu il yanvarın 1-inə uyğun gələn gündə Nişaburda anadan olmuşam. Dünyanın müxtəlif adamları, Avropa ölkələri və məsihi dünyası yanvar ayının əvvəlində bayram edirlər. Bu bəndənin təvəllüdü xatirinə şöhrət qismətidir. Atamı uşaqlıqda, anamı böyüyəndə itimişəm. Rəsmi mətbuat işimi 1336-cı şəmsi ilinin əvvəlindən Məşhəddə nəşr olunan “Xorasan” ruznaməsi ilə başladım ki, üç il müddətində ardıcıl davam etdi. Bu yerli səhər ruznaməsi idi və həftədə 6 dəfə nəşr olunurdu. Yazılara əlavə olaraq “zarafat və gülüş” başlığı altında heç gülüşü olmayan nəzm və nəsr ilə kiçik yumoristik hekayələri yazırdıq.”(1)

Şahaninin atası dövlət qulluqçusu olduğundan ailəsinin təminatı yaxşı idi. Onun uşaqlığı atası yaşayan dövrdə şən və qayğısız keçirdi. Xosrov təminatlı ailənin övladı kimi ibtidai təhsilini Heydəriyyə türbəsində almışdı. Gələcəyin yazıçısı orta təhsilini Keşmərvə Səbzəvarda üçüncü sinfə qədər davam etdirə bilir. Lakin ailəyə böyük kədər üz verir, qəflətən ailənin başçısı – ata dünyasını dəyişir. Ailə maddi cəhətdən çətin duruma düşdüyündən, Şahani məcburiyyət qarşısında təhsilini yarımçıq qoyur və idarələrdə iş axtarmalı olur.

Onun mətbuat sahəsində işləməsi Zahedanda üç illik iqamətinin (yaşamaq icazəsi) olması ilə əlaqədardır. Şahani “Nedayi Zahedan” və “Peyam-e servis” redaksiyalarında işləməyə başlayır.

D.S.Komissarov müasir İran ədəbiyyatşünaslığına həsr etdiyi monoqrafiyasında göstərir ki, Ə. Dəstqeyb doğru olaraq tədqiqatında göstərir ki, Ə.Dəşti yazıçı olmaqdan daha çox jurnalist və siyasi xadimdir. (3 ;35) Görkəmli şərqşünas alimin bu sözlərini tam olmasa da Şahaniyə aid etmək olar. Çünki Şahani də atasını itirdikdən sonra təhsilini yarımçıq qoyub, müxtəlif mətbuat redaksiyalarında işləyib. Şahani siyasi xadim olmasa da, qələmə aldığı yumorlu hekayələrdə gülüşlə bərabər hekayə qəhrəmanlarının gülməli-ağlamalı vəziyyəti təsvir olunurdu. Və həmin hekayələrdə Xosrov Şahaninin məişət məsələləri fonunda ictimai mühitin möhtac, kasıb və arxasız adamlara təzyiqindən yumoristik tonda bəhs etməsinə baxmayaraq, gülüş qonan üzlərdə kədərdən yaşaran gözləri də görmək olurdu.

1336-cı şəmsi ilində “Cahan” qəzetinin redaktoru Sadeq Behdad onu redaksiyada işləməyə dəvət edir və qəzetdə gənc istedad üçün “Hər qapıdan bir söz” rubrikasını açır. (2) Şahani redaksiyada işləməyə başlayanda ətrafda baş verən gündəlik şərait və məsələləri araşdırmağa başladı. Yazıçı öz yumoristik yaradıcılığını belə şərh edir:

خسرو شاهانی در باره طنز نویسی خود گفته است: زندگی قصه تلخی است که من از این قصه ها افسانه شیرین ساخته ام. و در جای دیگر: طنز مثل سیل راه خودش را میرود. بعضی ها ش به دل

دیروز نداریم. (1) می نشیند. بعضی نه. بعضی گلهای قشنگ اند، اما بو ندارند. بعضی نه رنگ دارند، نه بو. طنز امروز و

Tərcümə:

Xosrov Şahani öz yazdığı yumor barəsində demişdir: Həyat acı nağıldır. Mən bu acı nağıllardan şirin əfsanə düzəldirəm. Və başqa bir yerdə: Yumor sel kimi öz yoluyla gedir. Bəziləri qəlbə oturur, bəziləri yox. Bəzi güllər qəşəngdir, amma ətri yoxdur. Bəzisinin nə rəngi var, nə ətri. Bugünkü və sabahki yumor yoxumuzdur.

Fars ədəbiyyatında satirik yazıçıların yaradıcılığını tədqiq edən C. Dürri XX əsr fars ədəbiyyatını tədqiq etdiyi əsərində Xosrov Şahani haqqında yazır:

Xosrov Şahaninin satirik hekayə və feilyetonları orta əsrlərin nağıl-lətifələrindəki bic-ağıllı sadələşmələr və müdrik giclər olan qəhrəmanları xatırladır. (4 ;115)

Xosrov Şahani satira və yumor sahəsində bir-birindən məzəli, gülməli əsərlər yazmaqla yanaşı, mətbuat sahəsindəki fəaliyyətini də genişləndirirdi və 1958-ci ildə o, Tehrana köçür . O, müxtəlif mətbuat orqanlarında, həmçinin “Cahan” qəzeti redaksiyasında işləməyə başlayır. Yazıçı “Cahan” qəzeti redaksiyasında da mövcud olan gündəlik həyat problemlərindən, məsələlərdən satirik, tənqidi məqalələr yazır, nəzər-diqqəti bu məsələlərin aradan qalxmasına yönəldirdi. Bir ildən sonra “Cahan” qəzetində işləməklə yanaşı ölkənin parlament qəzeti “Tehran-e post”un müxbiri kimi fəaliyyət göstərməyə başlayır. Bir ildən sonra həmin qəzetlə həmkarlığına son qoyur və “Keyhan” qəzeti redaksiyasının müxbiri vəzifəsində çalışmağa başlayır. Bu redaksiyada Şahaninin yumoristik yazıçı olmasını nəzərə alaraq, şəmsi 1342-1344-cü illər arasında - iki il müddətində həftədə bir gün müxbirlikdən əlavə, qəzetin bir səhifəsində yazıçının yumoristik məqalə və ya hekayəsi nəşr olunurdu. Şahaninin müxbir kimi fəaliyyət mevdanı çox geniş olub, müxtəlif jurnalların, nəşriyyatların redaksiyalarında fəaliyyət göstərmişdir. O, “Rovşənfekr”, “Xandəniha”, “Sepid o siyah”, “Tərəqqi”, “Asiya-ye cavan”, “Omid-e İran”, “Tehran-e mosəvver”, “Tofiq” jurnalları redaksiyalarında işləmişdir. (1)

Xosrov Şahani İranın satirik yazıçısı kimi oxucuların geniş rəğbətini qazanmışdı. 1967-ci ildə “Əmir-e kəbir” nəşriyyatının onun tərcümeyi-halı haqqında verdiyi suallara Şahani belə cavab verib: “Adətən elə düşünürlər ki, mənim çox zəngin və mürəkkəb həyat yolum vardır və əgər o naməlum qalarsa, gələcək tərcümeyi-hal yazanlar, tədqiqatçılar və antologiya tərtibçiləri ağır vəziyyətə düşə bilərlər. Mən də gələcəyin çox möhtərəm tədqiqatçıların yaradıcılıq əzablarını yüngülləşdirmək üçün özümə icazə verirəm ki, hörmətlə bu məlumatları onlara çatdırım:

Ad: Xosrov.; Soyad: Şahani Şərq.;Ata adı: Əli Əcğər (rəhmətlik). Hörmətli tədqiqatçılardan xahiş edirəm ki, onun qəbrini tapmağa cəhd etməsinslər-boş vaxt itkisi olacaq.;Ana adı: Ələviyyə bəyim (rəhmətlik);Tarix və doğum yeri: 1 yanvar, 1929-cu il, Nişabur şəhəri. Beləliklə, mənim indi 38 yaşım var (şübhəsiz, yaşım sonrakı illərdə sifəyə çatana qədər artacaq). ; Boy: 161 sm, çəki: 61kq.; Xüsusi nişanələr: sol yanağımda çopur izləri və sıx qara bıqlar (əlbəttə, hal-hazırda) ; Yaşadığı yer: hələlik Tehran, gələcəkdə - təkcə Allah bilir.;Həyatın mühüm hadisələri: anadan olma və ölüm.;Həyatın görkəmli epizodları: uşaqlıq

xəyallarında sualtı qayığın və hərbi gəminin komandiri olmaq. Ancaq mən nə oldum, özünüz mühakimə edin. (4, 9)

Əlbəttə bu kiçik “məlumat”da da Şahaninin zarafat və yumoru nəzərə çarpır.

Xosrov Şahaninin satirik yazıçı kimi fəaliyyəti çox geniş və zəngindir. Yazıçının yumoristik hekayələri oxucular tərəfindən böyük maraqla qarşılanır. Şahaninin “وحشت آباد” (“Dəhşətabad”), “محلہ ما” (“Bizim məhəllənin pəhləvanı”), “کور لعنتی” (“Lənətlənmiş kor”), “کمدی افتتاح” (“Açılış komediyası”), “آدم عوضی” (“Əvəzlənmiş adam”), “بالارودیها و پایین رودیها” (“Yuxarı çaylılar və aşağı çaylılar”) və s. adlı hekayələr məcmuələrində ictimai-siyasi həyatın mədəni- mənəvi problemlərinə, bəşər övladının gələcəyinə nikbin münasibət bəsləyən, xoş həyat arzusunda olan bir yazıçının əsərlərindəki gülüş arxasından kədərli baxışlarını görməmək mümkün deyil. Şahaninin əsərləri haqda təsəvvür yaratmaq üçün vikipediya onun haqqında verilən məlumatla nəzər salmaq:

از شاهانی تا کنون بیش از نوزده مجموعه طنز به چاپ رسیده است. وی با نشریاتی ماندی ترقی، سپید و سیاه - روشن فکر - آسیای جوان - امید ایران - تهران مصور - و توفیق همکاری داشته و انقلاب 57، آثار طنز آمیز او علاوه بر آتیه، در نشریات فکاهیون، گل آقا و مجله جدول کنکاش زیر عنوان گل گشت نیز به چاپ رسیده است. داستانهای خسرو شاهانی در اتحاد جماهیر شوروی سابق و کشورهای بلوک شرق بارها چاپ شده است. از سال 1346 چاپ آثار وی در جمهوری های شوروی سابق و مسکو توسط جهانگیر دری استاد کرسی ادبیات فارسی دانشگاه مسکو در تیراژهای پنجاه هزار، صد هزار، چهار صد هزار در مجلات ستاره سرخ، جوانان شوروی و آسیا و آفریقای امروز به چاپ رسیده است. همچنین اکثر مجلات کشورهای اروپای شرقی آثار او را منتشر کرده اند. شیوه داستان نویسی او، خطی است که معمولاً از زبان اول شخص روایت میشود و درون مایهء اجتماعی دارد (1)

Tərcümə:

İndiyə qədər Şahaninin on doqquzdan artıq yumoristik məcmuəsi çap olunmuşdur. O, “Tərəqqi”, “Sepid o Siyah”, “Rövşənfekr”, “Asiya-yi Cəvan”, “Omid-e İrən”, “Tehran-e Mosəvver” və “Tofiq” kimi nəşriyyatlarla həmkarlıq edir və əlli yeddi inqilabından sonra gülüş doğuran əsərləri keçmiş əlavə olaraq satira, Gülağa, məsləhətli cədvəl nəşriyyatında gəlgəşt (xoş gəzinti) adı ilə də çap etdirmişdir. Xosrov Şahaninin hekayələri keçmiş Sovet İttifaqı respublikalarında və Şərqi blok ölkələrində dəfələrlə çap olunmuşdur. 1346-cı ildən onun əsərləri keçmiş Sovet respublikalarında və Moskvada Moskva universitetinin fars ədəbiyyatı kafedrasının professoru Cahangir Dürri tərəfindən əlli min, yüz min, dörd yüz min tirajla “Setare-ye sorx”, “Sovet gəncləri” və “ Bu günkü Asiya və Afrika” jurnallarında Açar sözlər: müasir, nəsr, satira, mətbuat, yazıçı, təhsil, redaktor, fəaliyyət. çap olunmuşdur. Həmçinin onun əsərləri Şərqi Avropa ölkələrinin əksər jurnallarında nəşr olunmuşdur. Onun hekayə yazma üslubu elədir ki, adətən birinci şəxsin dilindən nəql olunur və dərin ictimai əsası olur.

Xosrov Şahani uzun xəstəlikdən 2002-ci ildə 72 yaşında dünyasını dəyişib.

Xosrov Şahani yaradıcılığına müraciət edən hər kəs elə ilk sətirlərdən hadisələrin axarına düşür və yazıçının yumorlu təhkiyəsindən ayrıla bilmir. Şahaninin əsərlərində ictimai –mənəvi həyatın elə bir sahəsi yoxdur ki, yazıçı həmin sahəyə diqqət yetirməmiş olsun. müraciət etməsin. Xosrov Şahani yaradıcılığına tədqiqatçılardan Cahangir Dürri, Həsən Mir Abedini (6), Məhəmməd Cəfər Yahəqqi və başqaları müraciət etmiş, onun çox geniş yaradıcılıq politrasını araşdırmışlar. Biz, Xosrov Şahaninin yazıçılıq fəaliyyətindən geri qalmayan jurnalistlik yaradıcılığının nə qədər geniş diapozona malik olmasını oxuculara təqdim etmək istədik. Qeyd olunmalıdır ki, jurnalistlik fəaliyyəti Şahaniyə bədii yaradıcılıq imkanlarını genişləndirməyə yardım edirdi. Həyatı hadisələrə yumoristik fon vermək isə Şahaninin fitri istedadından irəli gəlirdi.

Ədəbiyyat

1. https://fa.wikipedia.org/wiki/شاهان_خسرو/
 2. WWW. karaketab.com/ رمان/ کتاب-های- خسرو- شاهانی
 3. Д.С.Комиссаров. О современном иранском литературоведении. М.1980.
 4. Д.Х.Дорри. Персидская литература XX века. М. 2005.
 5. Персидские юмористические и сатирические рассказы. М.1988.
- حسن مير عابدينی. صد سال داستان نویسی ایران تهران 1383. جلد 1 و 1

ƏSKƏROVA ZEYNƏB
Bakı Slavyan Universiteti

SOVET DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN DÖVLƏT STATUSU

Açar sözlər: *Dil, dövlət, siyasət, Azərbaycan, Sovet İttifaqı*

The Azerbaijani language as a state status during Soviet period

The Government declared the Azerbaijani language as a state language according to the decision of 1918 year, 27 June that called Turkish at that time. That decision was the first document that accepted the Azerbaijani language as a state language after the decision of Azerbaijan into 2 part via Gulustan and Turkmenchay treaties. After the creation of Former Soviet Union III periods began within Azerbaijani literary language. As a republic only Azerbaijani became the language of Azerbaijan Soviet Socialist Republic. That decision was accepted at the result of the performances by National leader H.Aliyev and it was given in state documents.

Keywords: *language, state, politics, Azerbaijan, the Soviet Union.*

XIX əsrdən başlanan mürəkkəb ictimai-siyasi proseslərin gedişi Azərbaycan cəmiyyətində əsaslı dəyişikliklərə gətirib çıxardı, yeni mühitdə formalaşan görkəmli ictimai və siyasi xadimlərimiz əsrin çağırış və tələblərinə layiqincə cavab verməyə qadir oldular. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması üçün münbit zəmin yarandı.

Heydər Əliyev

28 may 1918-ci ildə Azərbaycan xalqının Çar Rusiyasına qarşı milli azadlıq mübarizəsi nəticəsində, Birinci Dünya müharibəsi dövründə Şimali Azərbaycanda yaranmış müstəqil dövlət və Müsəlman Şərqində ilk parlament respublikası məhz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti oldu. Azərbaycan dövləti 1920-ci il yanvarın 11-də Paris sülh konfransında Azərbaycan haqqında xüsusi qərar qəbul edilməsinə nail oldu. Həmin qərara əsasən, konfrans iştirakçısı olan ölkələr Azərbaycanı müstəqil dövlət kimi de-fakto tanıdılar. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Türkiyə, İran, Ukrayna, Böyük Britaniya, ABŞ, Fransa, İtaliya, Belçika, Hollandiya, Yunanıstan, Polşa, İsveçrə, İsveç, Danimarka, Latviya, Litva, Estoniya, Finlandiya, Rumıniya, Almaniya, Gürcüstan, Krım və başqa ölkələrlə səfirlik və nümayəndəliklər səviyyəsində diplomatik münasibətlər yaratdı, ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələr, sazişlər imzaladı [1, s.44.]. Müstəqil dövlətin mühüm atributlarından biri olan dövlət dili məsələsi yenidən yaranmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin diqqət mərkəzində idi. Cümhuriyyət Hökuməti 1918-ci il 27 iyun tarixli qərarı ilə o zaman türk dili adlanan Azərbaycan dilini dövlət dili elan etdi. Həmin qərar Gülüstən və Türkmənçay müqavilələri ilə Azərbaycanın ikiyə bölünməsindən sonra ana dilinin dövlət dili kimi işlədilməsinə aid ilk sənəddir. Qeyd edilməlidir ki, dövlət dili haqqında qərar Hökumətin Gəncəyə köçdükdən sonra qəbul etdiyi ilk qərarlardan biridir.

Hökumət 27 iyun 1918-də qərar verdi:

Dövlət lisan türk dili qəbul edilərək, içəridə bütün məhkəmə, idareyi-daxiliyyə və sair dəvair vəzifələri başında duranlar bu lisanı bilənlər olana qədər hökuməti müəssisələrdə rus dili istemalına da müsaidə edilsin [6].

Azərbaycan dilinin tarixini nəzərdən keçirsək, onu müxtəlif dövrlərə bölən müəlliflərin olduğunu görürük. Nizami Xudiyevin məlumatına əsasən, Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi üç dövrə bölünür:

I. Azərbaycan ədəbi dilinin ümumxalq dili əsasında formalaşması və inkişafı dövrü (VII-VIII əsrlərdən XIX əsrin 20-ci illərinə qədər).

II. Azərbaycan ədəbi dilinin milli dil əsasında sabitləşməsi dövrü (XIX əsrin 20-ci illərindən XX əsrin 20-ci ilinə qədər).

III. Azərbaycan ədəbi dilinin sosialist milli dili əsasında normalaşması dövrü – sovet dövrü (XX əsrin 20-ci ilindən müasir dövrümüzdə qədər).

Sovet hakimiyyətinin qurulması ilə Azərbaycan ədəbi dilinin tarixində III dövr başlayır. Bu dövrün əsas əlaməti ədəbi dilin istər norma, istərsə də üslub planında milli əsaslar üzərində daha çox inkişaf edib kütləviləşməsindən, indiyə qədər görünməmiş səviyyədə diferensiallaşmasından ibarətdir; ədəbi dilin tarixinin III dövrü davam edir. Sovet dövründə ədəbi dilin inkişafı onun başqa dövrlərdəki inkişafından, demək olar ki, əsaslı şəkildə fərqlənir; hər şeydən əvvəl ona görə ki, həmin dövrdə ədəbi dilin sosial bazası görünməmiş dərəcədə genişlənir, milli-ictimai təfəkkürlə ədəbi dil arasındakı sədlər aradan qalxır, nəticədə o, sözün həqiqi mənasında, milli mədəniyyətin əsas ifadə formasına çevrilir. Ədəbi dil bu dövrdə kütləviləşir, – halbuki buna qədər dövrün nitq norması fərdi üslub əsasında müəyyən olunurdu; kütləviləşmə isə elə amildir ki, nitq normasını, eləcə də funksional üslub diferensiasiyasını daha geniş kontekstdə araşdırmağı tələb edir. Mədəni-ictimai idrakin tutumu, sahələri ədəbi dildə öz səviyyəsini və sferalarını formalaşdırır, norma ilə üslubların münasibətində əvvəlkindən fərqli kəmiyyət və keyfiyyət nisbəti müəyyənləşir. İctimai intellekt ədəbi dildə hansı intensivliklə reallaşsın, ədəbi dil də ictimai intellektin tərbiyəsində həmin intensivliklə iştirak edir – bu isə o deməkdir ki, norma, üslub diferensiallığı kütləvi təfəkkürə yiyələndikcə özü də həmin təfəkkürün məhsuluna çevrilir; beləliklə, norma-üslub kütləvi təfəkkür komponentləri getdikcə daha elastik münasibətə malik olur [4, s.6].

Sovet dövründə ədəbi dilin inkişafı ardıcıl, şüurlu nəzarət altında gedir; orfoqrafiya prinsipləri müəyyənləşdirilir, lüğətlər tərtib edilir, qrammatika kitabları yazılır, normanın, funksional üslubların nisbi sabitliyi gözlənilir. Ən ciddi inkişaf isə, şübhəsiz, semantik aspektdə gedir – bu sahədə nisbi sabitliyi faktlaşdırmaq, ümumən 7 prosesin özünü nəzarət altında saxlamaq çətin olsa da, kütləvi təfəkkürdəki inqilabi dəyişiklik stixiyası belə bir nəzarətçi qüvvə kimi müəyyənləşir; inqilabi təfəkkür isə birinci növbədə leksik normada təbəddülat yaradır, çünki mədəni-tarixi şərait ictimai varlığa qneseoloji münasibətin xarakterini əsaslı şəkildə dəyişdirmişdi – ona görə də leksik-semantik sistemin yenidən təşkili idraki zərurət idi. Azərbaycan ədəbi dili sovet dövründə yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Bu dövr Azərbaycan dili tarixində əlifba, orfoqrafiya məsələləri ilə yanaşı, leksik, semantik və qrammatik proseslərin coşğun inkişafı dövrüdür. Əlifba və orfoqrafiya məsələləri ilə bağlı qərar və göstərişlər əhalinin savadlanması, ümumi mədəni səviyyənin yüksəldilməsi kütləvi təhsil sahəsində başlıca tədbirlərdən idi. Yeni ictimai-iqtisadi quruluşla, sosial inkişaf və elmi-texniki tərəqqi ilə əlaqədar yeni söz birləşmələri, leksik və sintaktik vahidlər meydana çıxır və bunların xalqı ifadə üsulları dilin normalaşması prosesinə çox böyük təsir göstərirdi. Bir sıra sözlərin mənaca genişlənməsi, yaxud daralması, yeni mənə qazanması, yeni leksik və leksik-qrammatik vahidlərin yaranması dilin lüğət tərkibinin inkişafında mühüm rol oynayırdı.

Sosializm quruculuğu və SSRİ xalqlarının birliyi ilə əlaqədar SSRİ xalqları dillərindəki inkişaf xüsusiyyətləri arasında da bir ümumilik və yaxınlıq mövcuddur. Bu yaxınlıq, hər şeydən əvvəl, dillərin inkişafına təsir göstərən bir sıra ekstra-lingvistik amillərlə səciyyələnir. Sovet dövründə bu amillərin başlıcası sosial-siyasi hadisələrlə əlaqədardır. Yeni dövrün quruculuğunda bərabər hüquqla iştirak edən qardaş xalqlar ailəsinin əmək həyatında baş verən yeniliklərlə, cəmiyyətin inkişafı prosesində meydana çıxan sosial-ictimai və fərdi tələblərlə bağlı olaraq yeni informasiya funksiyası daşıyan dil vahidləri yaranır ki, bunların da çoxu qardaş xalqların dillərinə adekvat şəkildə daxil olur və həmin dillərin zənginləşməsində mühüm rol oynayır [4, s.12].

1937-ci ildən etibarən dövrü mətbuatda, elmi-metodik ədəbiyyatda, dövlət sənədlərində “Azərbaycan dili” termini tam şəkildə sabitləşmişdir [3, s.479].

M.İbrahimovun fikrinə görə, «Sovet hakimiyyəti illərində qazandığımız ən böyük qələbələrdən biri də milli dillərin, o cümlədən, Azərbaycan dilinin yüksək dərəcədə inkişaf etməsidir. Yalnız sovet dövründə Azərbaycan xalqı dövlət idarələrində ana dilini işlətmək hüququ aldı. Çünki Azərbaycan xalqı milli istiqlaliyyət qazanaraq öz milli dövlətini – Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasını yaratdı. Dil yalnız məişətdə, ədəbi və elmi əsərlərdə yaşamaqla məhdudlaşmayıb, iqtisadi, ictimai həyatın hər bir sahəsində və o cümlədən dövlət idarələrində geniş şəkildə işlənmək imkanı əldə etdi» [5, s.71-72].

70-ci illərdə SSRİ-nin tərkibinə daxil olan bütün respublikalarda dövlət dili haqqında məsələ qaldırılmışdı. Belə ki, bu respublikaların hər birində dövlət dili rus dili qəbul edilirdi. Ulu öndər Heydər Əliyev bunun əleyhinə çıxış edirdi. Yeganə respublika olaraq Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının dili Azərbaycan dili oldu. Bu qərar ulu öndər Heydər Əliyevin çıxışları nəticəsində qəbul olunmuş və öz əksini dövlət sənədlərində tapmışdır.

1978-ci ildə Azərbaycan SSR Konstitusiyasında Azərbaycan dilinə dövlət dili hüququ verilməsi isə «Heydər Əliyevin qəhrəmanlığı idi». Respublika rəhbəri Moskvanın şovinist dil siyasətinin - sovet ideoloji inersiyasının arxasınca getməyib millətin mədəni-mənəvi gələcəyini təmin edəcək, onun

milli dilçiliyini təsdiqləyən bir siyasət yürütməyə başladı ki, bu, müstəqillik üçün hazırlıq, sosial-məfkurə bazası demək idi [2, s.39].

Həmin sənədləri təqdim edirik:

Azərbaycan SSR Konstitusiyasına (Əsas Qanununa) Azərbaycan SSR dövlət dili barəsində maddə əlavə edilməsi haqqında Qanun (21 avqust 1956)

MADDƏ 1. Azərbaycan SSR Konstitusiyasına (Əsas Qanununa) Azərbaycan SSR Dövlət dili barəsində maddə əlavə edilsin və həmin maddə 151-ci maddə ilə aşağıdakı məzmununda yazılsın:

"Maddə 151. Azərbaycan SSR-in Dövlət dili Azərbaycan dilidir.

Azərbaycan SSR ərazisində yaşayıb azlıq təşkil edən millətlərə həm öz mədəniyyət idarələrində, həm də dövlət idarələrində ana dilini sərbəst inkişaf etdirmək və işlətmək hüququ təmin edilir."

MADDƏ 2. Azərbaycan SSR Konstitusiyasının XIII fəslə: "Dövlət dili, gerb, bayraq, paytaxt" adlandırılınsın və Konstitusiyanın mövcud olan 151-154-cü maddələrinin nömrələri dəyişdirilərək müvafiq sürətdə 152-55 nömrələrilə nömrələnsin.

Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri M. İbrahimov

Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin katibi S. Cəfərov

Bakı səhəri, 21 avqust 1956-cı il
"Kommunist" qəzeti, 25 avqust 1956-cı il

Azərbaycan SSR-in 1978-ci il Konstitusiyasından çıxarış

Maddə 73. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan SSR dövlət orqanlarında və ictimai orqanlarda, mədəniyyət, maarif müəssisələrində və başqa idarələrdə Azərbaycan dilinin işlədilməsini təmin edir və onun hərtərəfli inkişafına dövlət qayğısı göstərir. Azərbaycan SSR-də rus dilinin, habelə əhalinin danışdığı başqa dillərin bütün bu orqanlarda və idarələrdə hüquq bərabərliyi əsasında azad sürətdə işlədilməsi təmin edilir. **Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Konstitusiyası (Əsas Qanunu)**

Bakı, 1978-ci il, s. 25 [6]

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti Ensiklopediyası. I cild. Bakı, Lider, 2004.
2. Əhmədova Salatın. Heydər Əliyevin dil siyasəti. Bakı, İncə, 2010.
3. Hacıyeva İ. Azərbaycanda dil quruculuğu və dil siyasəti məsələləri.
4. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişafı (Sovet dövrü). Bakı, Elm və təhsil, 2013.
5. İbrahimov M. Azərbaycan dili. Bakı, Azərb. SSR EA nəşri, 1957.
6. http://files.preslib.az/projects/remz/pdf/atr_dil.pdf

HƏMZƏYEVƏ ELMİRA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universiteti

ÜZEYİR HACIBƏYOV VƏ MİLLİ TƏHSİL

Açar sözlər: *Hacıbəyov, milli, təhsil, məktəb*

Uzeyir Hacibeyov and national education

The article is dedicated to the struggle of Uzeyir Hacibeyov for the national education. In the history of Azerbaijani culture Uzeyir Hajibeyov is known as a genius composer, founder of the Azerbaijani professional music and national opera art, prominent scientist-musician, writer-journalist, educator and public figure. Uzeyir bey Hajibeyov started his artistic career with publicity

Keywords: *Hacıbəyov, national, education, school*

“Təhsil sahəsi həyatımızın ən gərəkli, ən mühüm sahəsidir. O, milli məqsədlər, mənafeilər əsasında qurulmalıdır”.

Heydər Əliyev

Azərbaycan mədəniyyəti tarixində Üzeyir bəy Hacıbəyov dahi bəstəkar, Azərbaycan peşəkar musiqisi və milli opera sənətinin banisi, görkəmli alim-musiqişünas, yazıçı-jurnalist, pedaqoq və ictimai xadim kimi məşhurdur. Üzeyir bəy Hacıbəyov bədii yaradıcılığa publisistika ilə başlamışdır. Onun ictimai-pedaqoji və

bədii-publisistik fəaliyyətə başladığı dövr Azərbaycan tarixinin çox keşməkeşli bir mərhələsi idi. XIX əsrin əvvəllərində Rusiya - İran müharibələri nəticəsində Azərbaycanın iki yerə parçalanması və Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal olmasının ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni, o cümlədən elm və maarif, təhsil sahəsinə də təsir etdi. Çar Rusiyasının Azərbaycanda təhsil sahəsində həyata keçirdiyi tədbirlər mahiyyətcə onun müstəmləkəçilik siyasətinin tərkib hissəsi idi.

Bildiyimiz kimi, XX əsrin əvvəllərində, xüsusilə 1905-ci il inqilabından sonra və Birinci Dünya müharibəsi illərində çarizmə qarşı milli azadlıq hərəkatı güclənmiş, demokratik təşkilatlar xeyli artmışdı. Üzeyir bəy "Kaspi", "Həyat", "İrşad", "Tərəqqi", "Həqiqət", "İqbal", "Yeni İqbal" qəzetlərində və "Molla Nəsrəddin" jurnalında "Ordan-burdan", "O yan-bu yan" və s. başlıqlar altında "Ü", "Filankəs", "Behmankəs" və s. gizli imzalarla dövrün mühüm ictimai-siyasi, dil, təhsil, maarifçilik məsələlərinə dair çoxlu məqalə, feilyeton və satirik miniatürlər dərc etdirmişdir.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində yeni fəaliyyətə başlayan məktəblərdə, gimnaziyalarda uşaqların hansı dərslərlə və hansı təlimə uyğun təhsil alması dövrün maarifçilərini həmişə düşündürmüş və mühüm problemlərdən biri olmuşdur. Azərbaycanın görkəmli maarifpərvərləri Mirzə Fətəli Axundov, Həsən bəy Zərdabi, Məmməd Tağı Sidqi, Sultan Məcid Qənizadə, Firudin bəy Köçərli, Haşım bəy Vəzirov, Rəşid bəy Əfəndiyev, Mahmud bəy Mahmudbəyov, Cəlil Məmmədquluzadə, Nəriman Nərimanov, Abbas Səhhət və başqaları kimi Üzeyir bəy də köhnə "sxolastikaya mənsub üsuli-təlimi" tənqid edir, üzünü "cəmiyyəti-xeyriyyələrimiz"ə tutub onları yeni "guşad" məktəblər təsis etməyə çağırır, orada çalışan müəllimlərin elmi, savadlı və milli ruhda olmasını arzulayırdı. Üzeyir bəy "Xəbərdarlıq", "Vəzifələrimiz" və s. adlı silsilə məqalələrində açıq şəkildə elm və maarif işinin qənaətbəxş olmadığını söyləyir və milləti istiqbalları, mədəniyyətlərinin inkişafı naminə, millətə olan təcavüzlərə qarşı mübarizə aparmaq üçün bu sahədə var qüvvələrini səfərbər etməyə səsləyirdi. Üzeyir bəy yazırdı:

"... biz öz millətimizi baqi saxlamaq, istiqbalımızı təmin etmək üçün var qüvvəmizi elm və maarif yolunda sərf etməliyik ki, biz də mədəniyyətli cərgəsinə girməklə özümüzü mədəniyyətli hərə bir növ təcavüzatından məsun saxlaya bilək. Hal-hazırda bizim maarif işimiz, ümumiyyətlə fəna bir haldadır... O ki qaldı milli məktəblərimizə, əvvəla, onların ədədləri çox azdır və saniyə, bu məktəblər dəxi iqtizaati-zəmanəyə müvafiq bir halda deyildirlər..." (s. 127)

Üzeyir bəy böyük ürək yanğısı ilə və dəfələrlə qeyd edirdi ki, hər bir millətin gələcəyinin yaxşı və yamanlığı millətin özündən asılıdır. Və bu vəzifənin ilk olaraq məktəblərin və orada çalışan müəllimlərin üzərinə düşdüyünü, onların cəmiyyətin tərəqqisinin hərəkatverici qüvvəsi və intellektual potensialı olduğunu yazırdı:

"Millətimizin müəllimlərindən savayı hansı ünsürü vardır ki, daim camaat içində olub, onlar ilə bilavasitə əlaqədə olsunlar? Və müəllimlərdən savayı kimimiz vardır ki, camaat içində yaşayıb da, onların həm özlərinin, həm də uşaqlarının qeydinə qalsın? İndi bu saat zaman o zamandır ki, müəllimlərimiz uşaqlara tərbiyə verən kimi, ümumi camaatımıza dəxi gerek tərbiyə versinlər" (s. 58)

Üzeyir bəy savadsızlığa, "üsuli-cədid"ə, savadsız müəllimlərə qarşı çıxır, onları yeri gəldikcə həm publisistik məqalələrində, həm də "Ordan, burdan" başlıqlı feilyetonlarında, satirik səhnəciklərdə tənqid atəsinə tuturdu:

"Əgər «bir müəllim» klasın içində bozbaş yeyə və qabağında diz üstə oturub yırğalanan uşağa deyə ki: «Lam, əlif, layi, püş, yufi, zən yuf, layilam, zəbərli, layifli, huhu, lay əfl əhu, nun zəbər, nəlayəfləhunə» və eyni zamanda o biri uşağa deyə: «Bər daniyain rəmuzi-agahi» və bozbaşdan iki qaşiq vurub davam edə: «Və dəqiqə şünasani hekm əthayi ilahi vazeh və müb ərəhən əst və bunun dalınca bir yoğun papiros qayırib uşağın üzünə fısıqırda! Buna üsuli-cədid təlimi deməzlər..." (2, 81)

Üzeyir bəy yüksək imtiyazlara malik milli – türk məktəblərinin olmamasına təəssüflənərək yazırdı: "...Minlərcə təəssüf olunsun ki, Bakı kimi müsəlman şəhərində eddiyyə belə dursun, bir türk ibtidaiyyə məktəbimiz də yoxdur. ...bizə türk məktəbi, darülmüəllimin və gimnaziya kimi türk eddiyyə məktəbləri vacibdir. O məktəblər üçün «seminariya»lara verilən hüquq və imtiyazat lazımdır. Ey cəmiyyəti-xeyriyyələrimiz, bizə məktəblər və türk məktəbi-aliyəsində ikmali-təhsil etmiş müəllimlər və mədrəsələr lazımdır..." (3, 290)

Təhsil, təlim-tərbiyə hər bir dövlətin strateji əhəmiyyətli fəaliyyət sahəsi olmaqla onun siyasi-iqtisadi, sosial və mədəni inkişafını müəyyən edir, yeni qurulmuş cəmiyyətin mənəvi dəyərlərini formalaşdırır. Bunları gözəl duyan və anlayan Üzeyir bəy xüsusilə kənd məktəblərindəki vəziyyətin daha da acınacaqlı olduğunu, kənd uşaqlarına lazım olan sənət və peşələrin öyrədilməməsini pisləyir, milli kənd məktəblərində tədrisin düzgün aparılmasını önə çəkir və yalnız göstərilən nöqsanların aradan qaldırılacağı halda daha çox mənfəət əldə ediləcəyini yazırdı: "... milli məktəblərimiz kənd uşaqlarına kəndçiyə lazım olan sənət və peşələri mümkün qədər gözəlcə öyrətməlidir. Çox heyflər olsun ki, o cürə milli məktəblərimizin heç birində ziraət və fəlahətə dair heç bir şey öyrədilmir. Bu gün milli kənd məktəblərimizin proqrammasına diqqət

yetirilsə, məlum olar ki, əgər haman məktəblər o halda davam edəcək olursalar, genə çox az mənfəət verəcəkdirlər...” (s. 127)

Üzeyir bəy gözəl duyurdu ki, təhsil faktoru hər bir fərdə təsir etmək gücünə malikdir və bunun müsbət nəticəsini müasir cəmiyyətin bütün inkişaf mərhələlərində görmək üçün təhsil sistemini milli ruhda inkişaf etdirməklə bərabər, həm də yeni demokratik modellərin axtarışına çıxmaq, ümumilikdə təhsil sisteminin yeniləşməsində dünya təcrübəsinə inteqrasiya etmək vacibdir. Düzdür, Üzeyir bəy məktəblərimizdə təhsilin milli ruhda, milli dildə aparılmasının vacibliyini qeyd edir, lakin bununla yanaşı, əcnəbi dillərin öyrənilməsinin əhəmiyyətli olduğunu yazır, lakin əcnəbi dillərin “tərcümə üsulu” ilə deyil, düzgün şəkildə - “üsuli-təbii” şəkildə tədris olunmasının daha çox fayda verəcəyini göstərir: “... Rus və ya başqa dillər öyrənilməsi lazım gələndə əcnəbi bir dil surətində tədris olunur. İndi haman o rus və sair dilləri öyrətməkdən məqsədimiz uşaqlarımızın haman o dildə də danışa bilməyinə müvəffəq olmaqdırsa, o halda haman o rus və sair dilləri mən deyirəm ki, “üsuli-təbii” üzrə tədris etmək lazımdır, yoxsa, “tərcümə üsulu”na qalsa, haman dili öyrətmək və öyrənmək olmaz...” (s. 104)

Təhsil hər bir cəmiyyəti irəliləyən aparıcı amildir, onu qorumaq Üzeyir bəy və digər mütəfəkkirlərimiz kimi indi də bizlərin üzərinə düşən əsas vəzifələrdən biri, daha doğrusu birincisi olmalıdır. Çünki yalnız intellektual potensial bu gün və xüsusilə gələcəkdə hər bir ölkənin inkişafını müəyyən edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Aslanov M. Üzeyir gülüşü. Bakı, 1985
2. Hacıbəyov Ü. Əsərləri. II cild, Bakı, 1964
3. Hacıbəyov Ü. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. İkinci cild. Publisistik əsərləri (felyetonları). Bakı, 2005
4. Həmzəyeva E.Ü.Hacıbəyovun antroponimiyası (Dərs vəsaiti).Bakı, 2007

HƏMZƏYƏVA ELMİRA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Dövlət Universiteti

M.ABDULLAYEVA. “KLASSİK POEZİYA: EZOTERİK XƏZİNƏ”

Açar sözlər: *fəlsəfə, poeziya, idrak, ezoterik*

M.Abdullaeva.” Classical poetry: Esoteric Treasure House”

Article is devoted to the monograph by M.Abdullaeva” Classical poetry: Esoteric Treasure House”.

Keywords: *philosophy, poetry, cognition, esoteric*

Fəlsəfi qanunlara görə dünyada var olan və yox olan hər bir şey fəlsəfədir. Fəlsəfədən kənarında həyat - təbiət və cəmiyyət yoxdur. Hətta fəlsəfənin öyrəndiyi qanunlardan kənarında olanlar da fəlsəfədir. Hər bir şeyin fəlsəfəsi var. Kainatın əşrəfi sayılan İnsan da fəlsəfədir. Tarixə nəzər salsaq görürük ki, dünyanın bütün kəşfləri də, yenilikləri də o zaman yaranıb ki, mahiyyətə, məzmununa fəlsəfi baxımdan yanaşılıb. Məsələn, bir misal çəkim, Ümumi dilçiliyin banisi sayılan Vilhelm fon Humboldtun dil proseslərinin dialektik xarakterini qavramasına məhz İ.Fixte fəlsəfəsinin böyük təsiri olmuşdur. Fəlsəfənin bu və ya digər elmi dəyərlərin üzə çıxarılmasına etdiyi təsire aid yüzlərlə belə misal çəkmək olar. Böyük fransız filosofu R.Dekartın fikrincə, kainatda hər şey həqiqi fəlsəfədən asılıdır. “Yalnız həqiqi fəlsəfə insanın bütün fikir-ideyalarını hesablaya və ciddi qaydada düzə bilər. Təkcə həqiqi fəlsəfə bu ideyaları aydın və sadə edə bilər. Hər şey insanların idrakını təşkil edən mürəkkəb elementlərin hissələri olan sadə fikirləri düzgün tapmaqdan asılıdır”. (2. s.57-58)

Bu fikirlər onu deməyə əsas verir ki, yaradıcılıq - düzgün düşünmək və düşündürmək qabiliyyətinin imkanındır. Və bu imkan hər kəsə qismət olmur. Çünki bu imkan hər kəsin girdiyi meydan və ya başaraçağı iş deyil. Bunu yalnız o insanlar bacarı ki, içlərində daxili güc, tükənməz enerji, istedad və layiqincə hərtərəfli elmi biliklərə yiyələnmiş olsunlar. Yetər ki, hər şeyi ağılın, ürəyin vəhdətindən keçirmək qabiliyyətin, düzgün düşünüb və düzgün təhlil etmək bacarığın olsun və özünün idrak fəlsəfədən keçirməyi bacarasın. Məhz bu xüsusiyyətlərə malik insanlar öz oxucusunu yazıb-yaratdıqlarının fəlsəfəsinə enməyə məcbur edirlər. Fəlsəfi ruh o qədər canlı, diri və dinamik olmalıdır ki, oxucunu özünə məftun edə bilsin. Klassik şair və yazıçılarımızın əsərlərini özünəməxsus fəlsəfi düşüncələrinin süzgecindən keçirməyi bacaran filologiya

elmləri doktoru, professor Mətanət Abdullayeva məhz belə tədqiqatçılardandır. Onun Azərbaycan klassik-fəlsəfi poeziyamızda ezoterik baxışlara həsr olunmuş “Klassik poeziya: ezoterik xəzinə” (“Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 2009) adlı monoqrafiyası bu baxımdan olduqca dəyərli bir tədqiqatdır.

M.Abdullayeva oxucularına təqdim etdiyi bu kitabda N.Gəncəvi, İ.Nəsimi və M.Füzulinin yaradıcılığında fəlsəfi poeziyanın ezoterik mahiyyətini böyük məharətlə üzə çıxarmış və oxucunu öz qanadları altına alıb apara bilmiş, eyni zamanda onu düşünməyə vadar etmişdir. Burada bir məqamı qeyd edək ki, müəllifin klassik poeziya ilə bağlı düşüncələri də çox maraqlıdır və bu poeziyanı o, haqlı olaraq bir “məxəz” adlandırır: “Azərbaycan ədəbi və fəlsəfi fikrinin ən parlaq səhifələri əsil qiymətli xəzinədir. Yüzlərlə tədqiqat işlərində Azərbaycan klassik poeziyası qiymətli və əvəzsiz məxəz kimi dəyərləndirilir. Burada “məxəz” sözünü təsadüfi işlətmirik, çünki klassik poeziya yalnız filologiya elmi üçün yox, eyni zamanda, digər elmlər – tarix, fəlsəfə, kosmologiya, astrofizika, ilahiyat, təbabət, sənətsünaslıq və s. üçün tükənməz informasiya mənbəyidir” (1. S.13-14)

Tədqiqatın dilinin nə qədər aydın, səlis, sadə, oxunaqlı olmasına baxmayaraq, məzmun, məna dəyəri bir o qədər qəliz və dərinidir. Oxumaq xatirinə oxumaq olmur, sətir-sətir oxuyaraq qavramağa çalışırsan, eyni zamanda oxuduqlarına təkrar-təkrar yenidən qayıdırsan. Bizim məqsədimiz monoqrafiyanı – klassik poeziyada ezoterizmi necə araşdırdığını qiymətləndirmək yox, Mətanət Abdullayevanın həyat həqiqətlərinə, reallığa, insan və insan azadlığına, rəssional idrakın ali səviyyəsi olan supramental idraka və ona yetişmənin mexanizminə, ağılla ruhun vəhdətinə, irfani biliklərə və s. olan münasibəti, fərqli, özünəməxsus yanaşma üsulu, tərzi ilə bağlı düşüncələrimizi paylaşmaqdır.

Ezoterik bilik aşkar və gizli qanunların vahidliyinin sirrini daşıyan və həyatın, kainatın həqiqi mahiyyətini özündə əks etdirən bilikdir. O, həmçinin kosmosun gizli qüvvələri ilə təması və kosmik inkişafı özündə ehtiva edən biliklər toplusudur. Yaradıcı insan hər şeyin fəlsəfi mahiyyətinə vardıda düşüncə, təfəkkür, dərkətmə milli çərçivədən çıxır, dünyəviləşir. Fəlsəfi düşüncə dünyəvi mahiyyət və məzmun kəsb etməklə dünyanın maraq dairəsinə çevrilir. Və bu səbəbdən müəllif haqlı olaraq problemin həllində Uzaq Şərq - Şərq - Qərb dini-mistik və fəlsəfi-mistik təlimlərinə söykənərək özünün elmi mülahizələrini yürüdür. Haqlı olaraq göstərir ki, ezoterik həqiqət, ilk olaraq insanın özünə ünvanlanır, yalnız özündən keçəndən sonra o, zahiri aləmə yönəlir.

M.Abdullayeva ezoterizmin təməlini eşqdə, “eşq yolçuluğu”nda görür və hər şeyin də özəyində bir məqsədin – insan azadlığının durduğunu deyir. Müəllif azadlığa qovuşmağın yolunu isə yalnız uca Yaradanı sevməkdə görür: “Azadlıq nədir? Azadlıq hər şeydə Allahu görmək, xırtdan böyüyə qədər, mikrodan makroya qədər – hər şeydə Yaradanın iradəsini duymaq, vahid harmoniyanı görmək və sevməkdir. Əsil azadlıq mücahidlik yolunu ləyaqət və cəsarətlə keçib kiçik “mən”in dərkətmə çərçivələrindən çıxaraq özünün ilahi təbiətini realizə etməkdir” (1.s.111) O, insanın əsil azadlıq yolunu göstərən irfani biliklərə yiyələnməyin yolunu həm də “sakral biliklərin” ardınca getməkdə görür və bunun nəinki müdrik söz ustaları, eyni zamanda bəşəriyyət üçün də zəruri olduğunu göstərir. Müəllif, klassiklərə istinad edərək, “eşq yolçuluğu”nun bioloji deyil, “ruhani-psixoloji” proses olduğunu qeyd edir və bu səbəbdən də onun insan bədəninin deyil, ruhunun tərbiyəsindən, saflaşmasından ibarət olduğunu göstərir. O, Azərbaycan ədəbiyyatından “eşq yolçuluğu prosesinin mexanizmini” bəddi-alleqorik formada təsvir edən nümunələr gətirir və mistik eşq yolçuluğu mexanizmi təsvirinin klassik nümunəsi olaraq Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poemasını və Məhəmməd Füzulinin “Həft cam” əsərini misal çəkir.

Müəllifə görə, İlahi eşq təkcə bununla bitmir, o həm də həqiqəti dərk etməyin yoludur. Həqiqət bildiyimiz kimi, tarixi səciyyə daşıyır və tarixə nəzər salsaq görürük ki, “Həqiqət axtarışı” problemi bütün dövrlərdə mövcud olmuşdur. O bu problemin isə məhz qədim dövrlərdə və orta əsrlərdə daha çox aktualıq qazandığını söyləyir. Ezoteriklər “kainatı və kainatda baş verən bütün hadisələri bir müəllim kimi qəbul etməyi, əldə olunan nəticələri isə bir dərs kimi dəyərləndirməyi” tövsiyə edirlər. Müəllif yazdığı bu fikirləri nümunələrlə təsdiq edir: “Nizami arının xidmət yolunu nümunə çəkərək deyir:

İşiq xacəsi olmağı (ağa olmağı) şam

Arının xidmət kəməmindən tapmışdır (s.121)

Və ya M.Füzulidə:

“Ey xuda, məni sən eylədin icad,

Kamal almağa da sən ver istedad.

Ya özün hər işdə mənə ustad ol,

Ya da yol göstər ki, tapım bir ustad (123)

Müəllifin monoqrafiyada toxunduğu maraqlı məqamlardan biri də insana özünün fəlsəfi düşüncələri baxımından fərqli bir prizmadan yanaşmasıdır. O, “Azadlığın fəlsəfəsi”nə (N.Berdyayev) əsaslanaraq yazır: “... günəş sistemindəki planetlərə və kainatla əlaqəsi və oxşarlığı onu sübut edir ki, insan kainatla qırılmaz tellərlə bağlıdır, o, kainatın kiçik modelidir, mikrokosmosdur. İnsan kainatın parçalanmış, sonsuz kiçik

hissəciyi deyil, o, kiçik, lakin tam kainatdır". Və doğru olaraq belə bir qənaətə gəlir ki, "irrasional idraka malik olan insanların əldə etdikləri kainat haqqında sakral biliklər rəasional elmi bilikləri qabaqlayır" və xarici forma və məzmun rəasional bilikdə təcəssüm olunursa, batini, mahiyyəti irrasionalda təcəssüm olunur. Və haqlı olaraq, rəasional idrakın insanın gerçəkliyi tam və əhatəli dərk etməsi üçün yetərli olmadığı qənaətinə gəlir. Heç də təsadüfi deyil ki, bir çox filosof və mütəfəkkirlərimiz irrasional idrak prosesini "dəmir üzərindən pas örtüyünün təmizlənməsi" kimi şərh edirlər.

Monoqrafiya təkəcə Azərbaycan klassik poeziyasında ezoterik dünyagörüşün üzəcə çıxarılması baxımından qiymətli deyil. Əsər eyni zamanda müəllifin özünün fəlsəfi baxışlarını – onun gizli və aşkar olan, görünən və görünməyən həyat həqiqətləri haqqında düşüncələrini üzəcə çıxarır. O, yazır: "... insanların "görünən" və "görünməyən" adlandırdıkları və uyğun olaraq, rəasional və irrasionalda dərk olunan paralel aləmlərin idarəcə olunması kimi möhtəşəm qanunauyğunluq heç bir qüvvəcə tərəfindən pozula bilməcəz" (1.s.11) Tədqiqatçının həyatda mövcud olan antinomialara, fərqli mühakimələrəcə – cənnət və cəhənnəm, dost və rəqib, xeyir və şəər, kamil və kamil olmayan insan, diri və ölü, rəasional və irrasional idrak, gizli və aşkar olanlar və paralel aləmlər haqqında müləhizələri də maraqlı doğurur. Müəllif bunları fərqləndirdiyi kimi, eyni zamanda onların arasında bir vəhdət olduğunu göstərir, lakin bu vəhdətin hər kəsin dərk edəcə bilməcəyəcə qənaətinə gəlir: "Xeyirləcə şərin, pisləcə yaxşının vahidliyini ağılla dərk etmək mümkün deyil. İnsan özündəcə və başqalarında İlahi nur tapa biləcəsəcə, hər şeyin məğzində durmuş İlahi iradəni aşkarlaya biləcəsəcə, o zaman xeyirləcə şərin vəhdətini də dərk edəcə bilər" (1. S.260)

Monoqrafiyada, beləcə demək mümkünsəcə, Mətanət fəlsəfəsində insanları mənəvi paklığəcə çağırən, onları daxili təkəməül yolu ilə şəfqətli olmağəcə, kainatı uca Yaradanın insanlara bəxş etdiyi gözəllik kimi qəbul etməyəcə bir çağırış var. O, toxunduğumuz və toxuna bilməcədiyimiz bütün həyatı məsələlərəcə fərqli bir prizmadan yanaşmış, özünün fəlsəfi düşüncələri ilə bizləri də düşünməyəcə vadar etmişdir. Bir sözləcə, tədqiqat xatirinəcə tədqiqat deyil. Vəcə mən geniş oxucu kütləsini bu maraqlı monoqrafiya ilə tanış olmağəcə səsləyir, ondan səmərəli şəkildəcə bəhrələnməyəcə və düşünməyəcə dəvət edirəm. Çünki tədqiqatçının yazdığı kimi, "Fəlsəfi poeziya kamilləşmək istəyən hər bir insan üçün əvəzsiz məktəb, onun yaradıcıları isəcə, sözün əsil mənəsində, ruhani ustad – mürşid ola bilər!" (1. s.343)

Ədəbiyyat

- 1.Abdullayeva M. Klassik poeziya: ezoterik xəzinəcə. Bakı, 2009.
- 2.Rəcəbov Ə. Dilçilik tarixi. Bakı, 1987.
- 3.Бердяев Н. Философия свободы. Москва,2007.

HESENOVA SUREYYA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

GÜNÜMÜZDƏ KİŞİLİĞİN FORMALAŞTIRILMASININ GÜNCEL SORUNLARI

Açar sözlər: *şəxsiyyətin tərbiyəsi, əxlaqi dəyərlər, vətənsəvərlik, müstəqillik, adət-ənənəcə, ata-anaya sevgi*

Improvement of personality problems

After winning the independence of Azerbaijan, significant changes in the lives of the people and significant developments in the economic, political and moral life of the society have been experienced. In all areas of our country's life, the development has risen to the point where it will strike. The political will of the people, the identity of the nationality in the ground of national unity, the intellectual, the training of it as a true citizen won new quality. Today, by raising the level of our culture, we can reach to develop the knowledge, skills and habits of young people and the point of view. However, it is necessary to take into consideration that it is more difficult to reach the formation of positive moral arbitrariness at the young age when it is at the young age to enrich the spiritual dimension of the human being.

Keywords: *discipline, moral values, patriotism, freedom, love of mother-father, custom -tradition*

Azərbaycan Cumhuriyeti Eğıtim Kanununda belirtildiğı gibi, yaratıcı kişilik ve iç şekillendirmek zorunludur. Aynı zamanda Azerbeycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın 2013- yılı 24 Ekim tarihli kararı ile onaylanmış "Azerbaycan Cumhuriyeti'nde eğıtimin gelişmesi için Devlet Stratejisi" nın birinci yönünde şahısyönümlü eğıtimin içeriğinin geliştirilmesi öngörülüyor. Devlet Stratejisi günümüzde vatana iyi vatandaş

ve en önemlisi devletin, devletçiliğin daha da geliştirilmesi adına kimlik yetiştirmeyi amaçlayan, bu sorunun çözümüne, gelişmesine yönelik kavramsal bir belgedir.

Kimliğin ahlaki-manevi değerlere dayalı eğitimi şahsiyetin yetiştirilmesinde bir basamaktır. Ahlaki ve manevi deyin öğrencilerin bilincine, duygularına, davranışına amaçlı, organize etkilemekle onlarda ahlaki keyfiyetlerin, vatandaşlık Ergenliğinin oluşturulması önemlidir.Yüksek ahlaki vasıflara sahip harmonic kimliğin oluşumu için bu sürece etki eden faktörler belirlenmelidir ki, bu amiller sırasında dahilerin söylediği sözler dikkat merkezinde durmalıdır . Örneğin, Sokrat'ın "kendini idrak et" düşüncesi bunlardan biridir. Sokrates'e göre, insana evreni idrak etmeden önce kendini görmeli, "Ben kimim? Biz kimiz? "Sorularına cevap bulmalıdır.

Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra halkın hayatında çok önemli değişiklikler, toplumun ekonomik, siyasi, manevi hayatında önemli gelişmeler yaşandı. Ülkemizin hayatının tüm alanlarında gelişme göze çarpacak derecede yükseliş yaşadı. Halkın siyasi iradesi, milli birliği zemininde t̄hsilalanın kimliđi, entelektüeli, onun gerçek bir vatandaş olarak yetiştirilmesi yeni kalite kazandı. Günümüzde tehsilimizin seviyesini yükseltmekle biz gençlerin bilgi, beceri ve alışkanlıkları, bakış açısını geliştirmeye ulaşabiliriz. Ancak dikkate almak gerekir ki, insanın bilgisini, bakış açısını geliştirmek ne kadar önemli ise, onun yetişip manevî boyutunu zenginleştirmek, o zaman henüz küçük yaşlardayken olumlu ahlaki keyfiyetlerin oluşmasına ulaşmak daha zorunludur. Her bir halkın tarihi evrim sürecinin temelini devlet gelenekleri ile birlikte, hem de zengin milli-manevi miras, ahlaki-manevi değerler belirler. Dünyanın en eski halklarından olan Azerbaycan halkı tarih boyunca oluşmuş zengin milli-manevi, ahlaki değerleri ile dünya kültürüne eşsiz katkılarda bulundu. Artık öyle bir küreselleşme döneminde yaşıyoruz ki, milli-manevi, ahlaki değerlerimiz için tehlike ortaya çıktı. Halkın manevi mirasını, değerlerini korumak, genetik hafızası, tarihi kimliğini gelecek nesillere aktarmak her vatandaşın manevi borcudur.Ulu Önder Haydar Aliyev deyidi: "Gençlerimiz milli ruhta, milli-manevi değerlerimiz temelinde terbiye edilmelidir. Biz kendi değerlerimizi koruyup gerekmektedir. Azarbeycan halkının milli zihniyeti onun büyük zenginliğidir " (Aliyev.2002.50-70).

Genç neslin vatansever olarak eğitilmesi, onlara ahlaki ve manevi değerlerin aşılması eğitim kurumlarının önünde duran güncel sorunlardan biridir. Bu görevin gerçekleştirilmesinin çeşitli yöntemleri, yolları ve araçları vardır. Bu araçlardan biri de ahlaki-manevi değerlerimizin korunup saklandığı ve genç nesle aktarılması önemli sayılan, belki de, işte bu görevi gerçekleştirmek amacıyla oluşturulan edebi eserlerdir.

Azerbaycan edebiyatı tarihinde sözlü ve yazılı edebi dilimizin başlangıcı olarak kabul ettiğimiz ortak türk edebi abidemiz "Kitabi- Dede Korkut" dan başlayarak ta günümüze kadar tüm edebi eserlerde halkımızın ahlaki-manevi değerleri saklıdır saklanır ve gelecek nesillere aktarılır. Ders sürecinde aynı ahlaki değerlere öğrencilerin, öğrencilerin dikkatinin yöneltmesi, onların doğru yayılması meselesi ise modern öğretmenlerin önünde duran birinci ve temel görevdir."Dede Korkut Kitabı" nda ve o zamandan başlayarak bugüne kadar oluşan modern edebi örneklerde gençlerin yetiştirilmesinde ana fikri yönü olarak değerlendirilmiştir. "Dede Korkut" dan başlayan böyle bir gelenek, yol ondan sonra yarananan yazar eserlerinde sürdürülmüştür. "Kitab-ı Dede Korkut" destanının önde gelen hattı, temel motifi vatanseverlik güdüsü. Gerilere, durgunluğa karşı mücadele motifi. Biz de işte bu nokta vardır önem veriyoruz. Destanın ve ayrıca her bir boyun esas konusu kahramanlık ve vatanseverliktir. Destanda sadece vatan yolunda mücadele değil, halkın manevi yönleri, meşeti, arzu ve istekleri, gelenekler geniş planda yer almıştır.

Destanda her boyun kendi kahramanı olsa da, merkezi kahraman Kazan Han. Kazan Han tüm özellikleri ile dünya edebiyatında benzeri olmayan olumlu kahramandır. Kazan Han etrafında toplanan katılan her birine dikkat eder, kadınlara saygı duyuyor. Kazan Han üç yılda bir kez ailesini alıp evinden çıkar, bütün mallarını fakirlere dağıtırmış. Böyle bir insani karar, böyle bir demokrasi, belki de, bu güne kadar hiç bir büyük, lider devletin tarihinde veya herhangi bir sanatsal eserde rastlanmamış bir olaydır. Destanın eğitimi işte bu yönüyle öğrencilerin dikkatine sunmak, özellikle vurgulamak önemlidir. Bu, dünyada benzeri olmayan bir olaydır. "Dede Korkut" kahramanları yabancı saldırganların karşı birlikte savaşıyor, vatan, namus, el için mücadele veriyorlardı. Bugünkü gençlerimiz onlardan örnek alıp, vatani korumayı dedelerinden öğren mēlidirler. Ders sürecinde bunlar vurgulanmalıdır. "Kitabi- Dede Korkut" dasta Ninin tüm boylarında halk kahramanlarının igidliyinden konuşuluyor. Destanın her boyu el-obaya, ana-babaya, kardeşten ulvî aşkın canlı salnamesidir; mert lik ve kahramanlığın, yeryüzünde huzur ve bahtıyarlığına güçlü himnidir. Sadaladığımız meseleler "Dede Korkut" dan yüzü beri oluşan tüm sanatsal örneklerde gözlenmiş, tüm yazarları düşündüren konular olmuştur. Yukarıda söylediklerimizden böyle bir sonuç çıkıyor ki, öğrencilerimizi kötülükten uzaklaştırmak için, onları vatana, devlete, ebeveynlere, büyüklere sevgi, saygı ruhunda terbiye etmek, gerçek kimlik gibi yetiştirmek için en önemli araçlar öyle müdriklüğümüzün tevarüs ettiğimiz sanatsal eserler, hikmetli sözlerdir. Modern dünyada uygulanan hümanist eğitimin temel şartlarından biri de eğitici içerikli sözlerin, ata sözlerinin öyrenilmesidir. Bütün dünya eğitim

sistemində başarılı gerçəkləşirilən hümanist pedaqogikanın esas talepləri şunlardır: karşındakilerde, yani öğrencilerine, öğrencilerine 1. kimlik gibi yanaş; 2. özün örnek ol.

Azərbaycan halkının isə şöyle örnekleri saya gelmez. Bağımsızlığını elde etmiş Azərbaycan 90'lı yıllardan menfur komşuların saldırıları ile karşılıklı durmuştur. Tarihsel düşmanın karşısına göğsü ile siper olan milli kahramanlarımız oldu ve şimdi de vardır. Ulu babalarımızın yolunu şerefle sürdüren Elif Hacıyev, Mehdi Abbasov, Aqil Quliyev, Afgan Hüseynov, Mübariz İbrahimov, Azərbaycan'ın bayrağını kutsal sayarak hayatından üstün tutan Ramin Seferov ve diğerleri bugün halkımızın tarihini oluştururlar. Her birinin hayatı yazılmamış bir destandır. Eğitim kurumlarında onların kahramanlıkları zaman zaman eğitim yapılmalı, örnek gösterilmelidir. Sadece, bu yolla gelecek Azərbaycanımızı koruyabilen, vatanını, halkını kutsal bilip koruyan, seven Azeriler, gerçek kimlikler, vatandaşlar yetiştirip, terbiye edebiliriz.

Kaynaklar

1. (2013) Azərbaycan Cumhuriyeti'nde eğitimin gelişmesi için Devlet Stratejisi. "Azərbaycan öğretmeni" gazetesi. Bakı..25 Ekim.
2. H. Aliyev. (2002). Eğitim milletin geleceğidir. Bakı.Təhsil.
3. M. Celal. (1967/68). Seçilmiş eserleri. 4 cildde. Bakı.
4. Ş. A. Amonaşvili. (2011). Humanist pedaqojika. Moskova.

HÜSEYNOVA RÖYA

Bakı Slavyan Universiteti

QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ İCTİMAİ DİPLOMATİYANIN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ PRESPEKTİVLƏRİ

Açar sözlər: *ictimai diplomatiya, sosialmedia, siyasət, yumuşaqgüc, beynəlxalq əlaqələr*

The importance and perspective of public diplomacy in globalization period

In order to exert their influence in the international system, governments pursue communication activities that can be defined as public diplomacy. Public diplomacy represents the soft power of states. Through public diplomacy, new actors have become involved in diplomacy activities, breaking the monopoly previously owned by official diplomats. Both theoretical approaches and historical practices indicate that the discipline of public relations has significant contributions to the communication strategies of governments. The article discusses the concept of public diplomacy, its historical evolution, different perspectives of public diplomacy.

Key words: *public diplomacy, socialmedia, politics, softpower, international relations,*

İctimai diplomatiya xarici əlaqələrlə ictimai əlaqələrin kəşisləsində yaranan və getdikcə əhəmiyyəti artan bir sahədir.60-cı illərdə gündəmə gələn ictimai diplomatiya anlayışı, indiki dövrdə beynəlxalq əlaqələrdə milli maraqların ənənəvi təbliği üsullarını geridə qoyaraq əsas vasitələrdən birinə çevrilmişdir. Beynəlxalq ictimai rəylərin və gündəmə təsir edə bilmə qabiliyyətinin əhəmiyyətli olaması ilə ictimai diplomatiya xarici siyasətin əvəzolunmaz üsürlərindən biri hesab olunmaqdadır. İnternet texnologiyalarının inkişafı və istifadəçilərinin artması, peyk yayımı məlumatların sürətli şəkildə dünyaya yayılmasına şərait yaradır və bu məlumatları əldə edən vətəndaşlar beynəlxalq əlaqələr haqqında daha çox fikir sahibi olurlar. Bu vəziyyət bütün ölkələrin digər ölkə vətəndaşlarına istiqamətlənən rabitə fəaliyyətlərini inkişaf etdirməyə məcbur etməkdədir. Dünyanın iqtisadi və siyasi həyatını formalaşdıran ölkələr ictimai diplomatiya fəaliyyəti ilə məşğul olan mərkəzlərini artıq qurublar. Belə orqanlar bəzi ölkələrdə XX əsrdən formalaşdırılmışdı. Ronald Reyqanın prezidentliyi dövründə ABŞ-da İctimai Diplomatiya Bürosu və Toni Bler hökuməti dövründə Böyük Britaniyada İctimai Diplomatiya Strategiyası Şurası yaradıldı (2, s. 23). Hazırda müxtəlif ölkələrdə mövcud olan ictimai diplomatiya üzrə orqanlar və strategiyalara aşağıdakıları nümunə göstərmək olar:

- ABŞ-da Dövlət Katibinin İctimai diplomatiya və ictimai münasiblər üzrə müavini vəzifəsi mövcuddur (13).
- 2010-cu ildən etibarən Türkiyə Cümhuriyyəti Baş Nazirliyi nəzdində İctimai Diplomatiya Koordinatorluğu fəaliyyət göstərir (9).
- Malayziyanın Xarici İşlər Nazirliyində Kommunikasiya və İctimai diplomatiya şöbəsi fəaliyyət göstərir (3).

- Avstraliyanın Xarici İşlər və Ticarət Nazirliyi tərəfindən 2014-2016-cı illəri əhatə edən İctimai Diplomatiya Strategiyası hazırlanmışdır (7).

- İsrailin bir sıra ölkələrdəki (məsələn, Böyük Britaniya və Kipr Respublikasında) səfirliklərində (10) və Perunun ABŞ-dakı səfirliyində (11) ictimai diplomatiya şöbələri mövcuddur.

XX əsrin sonlarına doğru yaranan ictimai diplomatiya bir çox hegemon dövlətlərin diqqətində olmaqla bərabər bu sahədə qurumlarını və mərkəzlərini yaratmaları onları bu sahədə təcrübəli etsə də, XXI əsrdə ictimai diplomatiya öz istiqamətini dəyişməkdədir. Məqsəd xarici ictimaiyyəti təsir altına salmaq olsa da, məqsədə çatmaq yolları fərqli istiqamətlərdə inkişaf etməkdədir. Yeni ictimai diplomatiya və ya XXI əsr ictimai diplomatiyası olaraq adlandırılacaq biləcəyimiz bu yanaşma Joseph Nye-nin “yumşaq güc” terminidir. Beynəlxalq əlaqələrdə güc anlayışı ilə ictimai diplomatiyanın fəaliyyəti arasında yaxın bir əlaqə var. Ənənəvi olaraq beynəlxalq əlaqələrdə güc anlayışı hərbi və təhlükəsizlik məsələləri ilə əlaqəlidir. Nye tərəfindən formalaşdırılan yumşaq güc anlayışı, “hərbi güc təhdidi və ya iqtisadi sanksiyalardan istifadə edərək onu dəyişdirməyə məcbur etmək deyil, dünya siyasətində gündəm yaratmaq və cəlb etmək” dən ibarətdir. Nye, beynəlxalq əlaqələrdə ənənəvi olan hərbi və iqtisadi güclərə, yəni sərt gücə alternativ olaraq təklif etdiyi yumşaq güc, zor tətbiq etmə yerinə razı salmaqla başqalarının seçimlərini formalaşdırmaq bacarığına dayanır. Bunun üçün də “ortaq dəyərlərə cəlb etmə və bu dəyərlərə çatmaqda yardımçı olmaq məsuliyyəti” şəklində əməkdaşlıq vasitələrindən danışılır (6, s. 16).

İctimai diplomatiya dövlətin xarici ictimaiyyətə hədəflənən məlumatlandırma siyasətidir. “Diplomatiyanın çatışmayan tərəflərini tamamladığını, çata bilmədiyi şəxslərə çatdığını demək lazımdır” (4, s. 5). Əsas məqsədinin “qarşılıqlı razılıq yolu ilə ölkələrin imicini və nüfuzunu inkişaf etdirmək” olduğunu demək olar (8, s. 24). Bu yanaşma ictimai diplomatiyada iki tərəfli əlaqəyə əsaslanan bir baxışdır. İki tərəfli əlaqə ictimai əlaqələrin simmetrik modellərinə aiddir və qarşılıqlı anlayışın inkişaf etdirilməsi üçün səy göstərir. Bu cür ictimai diplomatiya fəaliyyətlərində qarşılıqlı fayda önəmlidir və hər iki tərəfə yönəldilən siyasi dəyişikliklər nəzərdə tutulur.

Cədvəl 1. Ənənəvi və XXI əsr diplomatiyasının qarşılaşdırılması

	Ənənəvi ictimai diplomatiya	XXI əsr diplomatiyası
Mühit	Münaqişə, gərginlik	Sülh
Məqsəd	Hədəf kütlələrində davranış dəyişikliyi yaratmaqla siyasi dəyişikliyi təmin etmək	Ölkənin xaricdəki siyasi və iqtisadi maraqlarını artırmaq üçün əlverişli mühit və müsbət təəssürat yaratmaq
Strategiya	Razı salma İctimaiyyətin idarə olunması	Əlaqə qurmaq və inkişaf etdirmək. İctimaiyyətlə mehribanlaşmaq
Kommunikasiya istiqaməti	Bir tərəfli Monoloq	İki tərəfli Dialog
Araşdırma	Çox az	Elmi araşdırma, hesabat
Mesajın məzmunu	İdeologiya Mənfəət	Düşüncələr dəyərlər
Hədəf kütlə	Ölkənin ümumi ictimaiyyəti	Sınıflandırılmış ictimaiyyət

Yuxarıdakı cədvəldən görüldüyü kimi ənənəvi ictimai diplomatiyanın əsas idarəçisi dövlətlər olarkən, yeni ictimai diplomatiya anlayışında dövlətdən kənar çox idarəçi yer almaqdadır. Bu diplomatiyanın cəmiyyətləşməsi də adlandırılır. (4, s. 4). Ənənəvi ictimai diplomatiyanın ön plana çıxan rabitə vasitələri radio və yazılı materiallardısa, XXI əsr ictimai diplomatiyası anlayışının önə çıxan vasitələri internet və peyk yayımıdır (2, s. 14).

İctimai diplomatiyanın hədəfi (auditoriyası) xarici ölkələrin hökuməti və elitası, geniş ictimaiyyət, kütləvi informasiya vasitələri, mədəniyyət, incəsənət xadimləri və yetişməkdə olan yeni nəsildir (1, s. 95). İctimai diplomatiya məqsədlərə bir neçə mərhələdə nail olur (5, s. 50):

- tanınma (digər ölkənin əhalisini ölkə haqqında düşünməyə və onun haqqında məlumatlarını yeniləməyə vadar etmək),
- yüksək qiymətləndirmə (ölkə haqqında müsbət fikir formalaşdırmaq və başqalarını məsələlərə öz perspektivindən baxmağa vadar etmək),
- insanları cəlb etmək (insanları turizm üçün cəlbədicə məkan kimi ölkəni görməyə, orada təhsil almağa, onun məhsullarını almağa cəlb etmək),
- insanların davranışlarına təsir göstərmək (şirkətlərin investisiya yatırmasına, ölkənin mövqeyinə ictimai dəstək almağa və siyasətçiləri ölkənin mütəffiqinə çevirməyə nail olmaq).

Ənənəvi diplomatiyanı ictimai diplomatiya, “sərt gücü” “yumşaq güc” əvəz etdiyini kimi müasir dövrümüzdə müharibələri də informasiya müharibəsi əvəz edib. Əslində burada məsələ tək informasiyadan

getmir. İnformasiyanı kimin və hansı məqsədlə verdiyindən söhbət gedir. Qeyd etdiyimiz ki, bizim xarici ictimaiyyətə hədəflənmiş məqsədlərimizi yerinə yetirmək qloballaşma şəraitində daha asan olsa da, bu mühtdə varlığını sübut etmək üçün milli mənəvi dəyərlərimizi qorumaq, inkişaf etdirmək və təbliğ etmək vacibdir. Sosial şəbəkələrdən, peyk yayımından istifadə edərək mədəniyyətimizi təbliğ etmək, turizm potensialımızı xarici investorlara nümayiş etdirmək, beynəlxalq səviyyədə idman və mədəniyyət müsabiqələrinə, yarışlarına qoşulmaqla Azərbaycan ictimai diplomatiyanın təsir gücündən mükəmməl şəkildə istifadə edə bilər. Son dövrlərdə bu istiqamətlərdə müəyyən tədbirlər görülməkdədir. Lakin bu fəaliyyətdən mükəmməl nəticə əldə etmək üçün hansı ölkə ictimaiyyətini hədəf götürməyimiz dəqiqləşdirilməli, onların maraqları, psixologiyası, dəyərləri diqqətlə incələnməli və məhz onlara istiqamətləndirilmiş siyasət yürüdülməlidir.

Ədəbiyyat

1. Ağazadə R. Azərbaycanın xarici siyasətində ictimai diplomatiya elementləri. “Strateji təhlil”, Say 3. Noyabr 2011, s.93-107.
2. Cull, N. ‘Public Diplomacy’ Before Gullion: The Evolution of a Phrase, Apr 18, 2006.
3. Department of Communications and Public Diplomacy, http://www.kln.gov.my/web/guest/dd_information-and-public-diplomacy/
4. Gonesh və Melissen “Public diplomacy: Improving Practice”
5. Leonard M. Diplomacy by other means, Foreign Policy, Sep/Oct 2002, Issue 132, pp. 48-56
6. Nye, S.J. (2005). Soft Power: The Means to Success in World Politics. *New York: Public Affairs.*
7. Public Diplomacy Strategy 2014–16, <http://dfat.gov.au/people-to-people/public-diplomacy/Documents/public-diplomacy-strategy-2014-16.pdf>
8. Simonin, B. (2008). “Nation Branding and Public Diplomacy: Challenges and Opportunities”. *Fletcher Forum of World Affairs* 32 (3):19-34.
9. T.C. Başbakanlık Kamu Diplomasisi Koordinatörlüğü, <http://kdk.gov.tr/faaliyetler/k>
10. The Department of Public Diplomacy at the Embassy of Israel in London, 109 INTERNATIONAL JOURNAL OF YOUNG RESEARCHERS <http://embassies.gov.il/london/AboutTheEmbassy/Pages/public-affairs.aspx> ;
11. The Public Diplomacy Department at the Embassy of Israel in Cyprus, <http://embassies.gov.il/nicosia-en/Departments/Pages/public-diplomacy.aspx>
12. The Public Diplomacy Department of the Embassy of Peru in Washington <http://www.embassyofperu.org/public-diplomacy-department/>
13. Under Secretary for Public Diplomacy and Public Affairs, <http://www.state.gov-/r/index.htm>

İMANOVA SONAXANIM
Azərbaycan Texniki Universiteti

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANDA QADIN SİYASƏTİ

Açar sözlər: *qadın siyasəti, Azərbaycan, ümummilli lider, siyasi sabitlik*

Geydar Ajiyev and Woman’s policy in Azerbaijan

Geydar Aliyev’s woman policy in Azerbaijan is comprehensive and many –sided. Providing of Azerbaijan women’s active participate in different branches of society is attached to the name of Geydar Aliyev. Woman movement in Azerbaijan had spread widely wsuly Haydar Aliyev was a leader and became an active member of World Woman Movement. Heydar Aliyev granted the activity of woman in the political and public life and alevays supported their social prosperity.

Keywords: *woman politics, Azerbaijan, national leader, political stability*

Bu günlərdə bütün Azərbaycan xalqı Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin 85 illik yubileyini böyük təntənə ilə qeyd edir. Azərbaycan tarixinin ən şərəfli dövrü dünyanın böyük siyasətçilərindən biri olan Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin ölkəyə rəhbərlik etdiyi illərlə bağlıdır.

1993-cü ildə Heydər Əliyevin xalqın tələbi ilə yenidən hakimiyyətə qayıdışı dövlət müstəqilliyin qorunub saxlanılması, siyasi sabitliyin təmin olunması, Azərbaycanın dünya birliyinə inteqrasiyası, ümumilikdə xalqın həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə nəticələnmişdir.

Ulu öndər, ilk növbədə, ölkədə siyasi sabitliyin yaradılmasına böyük diqqət verirdi, çünki bu,

respublikanın inkişaf etdirilməsi, dövlət quruculuğu sahəsindəki tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün zəruri ilkin şərt idi.

Heydər Əliyev gənc, müstəqil dövlətimizi demokratik inkişaf yoluna çıxardı. Qısa bir zamanda dövlət quruculuğu sahəsində əsaslı nailiyyətlərin bünövrəsi qoyuldu. Demokratiya inkişaf etdi, insan hüquq və azadlıqlarının qorunması, milli şüurun yüksəldilməsi sahəsində mühüm dəyişikliklər baş verdi.

Ulu öndər Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə qadın siyasəti məsələlərinə daim böyük diqqət yetirmişdir. Ümummilli liderimiz hələ 1977-ci ildə demişdir: «Qadınlar cəmiyyətin bəzəyidir, gözəlliyidir.

Qadinsız cəmiyyət ola bilməz, qadinsız həyat ola bilməz. Azərbaycan qadınları da öz ağıllarına, zəkalarına, biliklərinə, istedadlarına görə dünya qadınları içərisində özünə- məxsus yer tuturlar. Ona görə də biz qadınlarımızla fəxr edirik».

Azərbaycanda qadınların cəmiyyətin müxtəlif sahələrində fəal iştirakının təmin edilməsi xətti məhz Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Ölkə rəhbərliyinə başladığı vaxtdan ən ləyaqətli, ən bacarıqlı qadınlarımız müxtəlif yüksək vəzifələrə irəli çəkilərək milli dövlətçiliyimizin möhkəmləndirilməsi işinə öz töhfələrini vermişlər. Məhz 1969-1982-ci illərdə Azərbaycanda qadın hərəkatı yeni vüsət almış, dünya qadın hərəkatının bir qolu kimi Azərbaycan Qadınlar Şurası özünün yerli bölmələri ilə birlikdə dünyada qadın problemləri və hüquqları sahəsində aparılan mübarizənin ön cərgələrində durmuşdu.

Statistik materialların müqayisəli təhlili göstərir ki, 1965-ci ildə respublikanın xalq təsərrüfatında 414 min nəfər fəhlə və qulluqçu qadın çalışırdısa, 1980-ci ildə bu rəqəm 768 minə çatmışdı. 15 il ərzində respublikanın xalq təsərrüfatında çalışan fəhlə və qulluqçular içərisində qadınların sayı 354 min nəfər artmışdı.

Qeyd olunan dövrdə Azərbaycan SSR-də işləyən əhali arasında ali və orta (tam və natamam) təhsilli qadınların sayı kişilərə nisbətən yüksək olmuşdur. 1970-ci ildə 1959-cu ilə nisbətən ali və orta təhsilli kişilərin sayı 5,1 dəfə, qadınların sayı isə 7 dəfə artmışdı. Bu, qadınların nəinki ictimai istehsalda işləməsinə, hətta onların yaradıcılıq və ictimai-siyasi fəaliyyətinin inkişafına geniş imkanlar açmışdı.

Səhiyyənin inkişafı prosesi respublikada aparılmış ümumi işlərlə sıx əlaqə kontekstində nəzərdən keçirilmiş və bu proses Heydər Əliyev tərəfindən hazırlanmış inkişaf xəttinin başlıca tərkib hissəsinə çevrilmişdi. Məhz dahi öndərin səyi nəticəsində səhiyyənin təşkili və fəaliyyəti sahəsində, həmçinin tibbi kadrların yerləşdirilməsində olan nöqsanlar aradan qaldırılmış, həkimlərin 62 faizi qadınlardan ibarət olmuşdu. 1993-cü ildə Heydər Əliyevin ölkə rəhbərliyinə qayıdırdıdan sonra ölkədə yaranan sosial və iqtisadi stabillik qadınların sosial inkişafına təkan verdi.

Ölkə prezidentinin qadınların ictimai-siyasi həyatda fəaliyyətinin artırılması ilə bağlı və Konstitusiyanın verdiyi hüquqları müdafiə edən fərman və sərəncamları qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin ləğv olunması üçün irəliyə doğru atılmış addım oldu. Qadınların işlərində canlanma əmələ gəldi, respublikada qeyri-hökumət qadın cəmiyyətləri və təşkilatları yaranmağa başladı. O zamanlar respublikada qadın problemi ilə məşğul olan dövlət qurumu olmadığından 1994-cü il, sentyabrın 19-da Heydər Əliyev «Qadınların IV Ümumdünya Konfransına hazırlıqla əlaqədar Azərbaycan qadınlarının Milli Komitəsinin yaradılması haqqında» Fərman imzaladı.

1995-ci ilin sentyabr ayında Pekində keçirilən IV Ümumdünya Qadın Konfransında Azərbaycan qadınlarından ibarət yüz nəfərlik nümayəndə heyəti iştirak etdi. Konfransda qadınların vəziyyətinin yaxşılaşdırılması sahəsində 12 strateji istiqamət müəyyən edildi. Pekin Konfransından sonra respublikamızda qadınların fəallığı artdı və onların problemlərinə digər ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da diqqət və maraq çoxaldı. Bu, eyni zamanda parlament seçkilərində (qadın deputatların sayı 2 dəfə artdı), qadınların rəhbər vəzifələrdə irəli çəkilməsində özünü göstərməyə başladı.

Azərbaycan Respublikası 1979-cu ildə BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edilmiş «Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi» haqqında Konvensiyanı (CEDAW) 1995-ci il iyunun 30-da ratifikasiya etdi. «CEDAW» Konvensiyasına qoşulması ilə əlaqədar 1996-cı ildə Azərbaycan hökuməti BMT-yə ilkin məruzə təqdim etdi. Həyatın bütün sahələrində aydın hiss olunan canlanma Azərbaycan qadınlarının fəaliyyətində də müşahidə olunmağa başlamışdı. Xalq təsərrüfatının, elm və incəsənət sahələrinin bütün qabaqcıl qadınları Heydər Əliyevin diqqət və qayğısı ilə əhatələnirdi. Artıq 1997-ci ildə sənayedə çalışan qadınlar 41,9 faiz, kənd təsərrüfatında 29,1 faiz, səhiyyə, idman və sosial müdafiə sahəsində 70, 2 faiz, təhsil, mədəniyyət, incəsənət sahəsində 67,9 faiz, elm və elmi xidmətdə 45,4 faiz, dövlət idarəetmə orqanlarında 32,9 faiz təşkil edirdilər.

Heydər Əliyev 14 yanvar 1998-ci il tarixdə «Azərbaycan qadınlarının rolunun artırılması haqqında» Sərəncam imzaladı. Sərəncamda dövlət strukturları tərəfindən daha çox diqqət tələb edən qabaqcıl sahələr müəyyənləşdirildi. Heydər Əliyevin 14 yanvar 1998-ci il tarixli digər fərmanı ilə ölkədə qadın siyasətini

həyata keçirmək məqsədi ilə Qadın Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi yaradıl

Nazirlər Kabinetinə ölkənin siyasi, sosial, iqtisadi, mədəni həyatında qadınların rolunu artırmaq məqsədi ilə müvafiq təkliflər hazırlamaq tapşırıldı. Tibb elmləri doktoru, əməkdar elm xadimi, Azərbaycan Oftalmoloqlar Cəmiyyətinin sədri, professor Zəhra Quliyeva bu Komitənin sədri təyin edildi. Belə bir komitənin fəaliyyətə başlaması ölkədəki qadın təşkilatlarının mərkəzləşdirilmiş şəkildə idarə olunmasına zəmin yaradırdı. Bununla da ulu öndərimiz ailə, qadın və uşaq problemlərinin həlli sahəsində fəaliyyətin bü-növrəsini qoymuşdu.

1998-ci ilin 14-15 sentyabrında müstəqil Azərbaycan qadınlarının qurultayı keçirildi. Qurultayda respublikanın bütün şəhər və rayonlarından 2101 nəfər nümayəndə iştirak edirdi. Qurultay qadınların fəallığı və onların həll edilməmiş problemlərinin təhlili baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyırdı. Kişilər və qadınlar arasında bərabərliyin, xüsusilə onların dövlət idarəçiliyinin müəyyən səviyyələrində təmsil olunmasının təmin edilməsi məqsədilə 6 mart 2000-ci il tarixdə “Azərbaycan Respublikasında dövlət qadın siyasətinin həyata keçirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən fərman imzalandı.

Bu fərman gender bərabərliyi və qadınların imkanlarının genişləndirilməsi sahəsində dövlət strategiyasının yaradılmasının əsasını qoymuşdur. Fərman, kişilərlə yanaşı qadınların da bütün dövlət strukturlarında bərabər səviyyədə təmsil olunmasını, həmçinin qanunvericiliyin gender ekspertizasının keçirilməsini nəzərdə tutmuşdur. Həmin dövrdə ölkə həyatının bütün sahələrində qadınlar fəal surətdə idarəçilikdə təmsil olunmağa başladılar. Müstəqil Azərbaycan qadınlarının 2003-cü ildə keçirilmiş II qurultayı ölkədə qadın hərəkatının fəallaşmasının təsdiqi olmaqla, eyni zamanda Heydər Əliyev qadın siyasətinin təntənəsini təcəssüm etdirirdi.

Əlamətdar haldır ki, ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən müəyyən olunmuş dövlət qadın siyasəti bu gün möhtərəm prezidentimiz İlham Əliyev cənabları tərəfindən uğurla davam etdirilir. Belə ki, 2006-cı il fevralın 6-da hörmətli prezident İlham Əliyev cənablarının fərmanı ilə Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin formalaşdırılması bu sahədə mövcud olan məsələlərin kompleks şəkildə həlli üçün zəmin yaratmışdır.

Bu gün Azərbaycan qadınları müstəqil dövlətçiliyimizin möhkəmləndirilməsində xüsusi rol oynayır. 2006-cı ildə qəbul edilmiş “Gender bərabərliyi haqqında” Qanuna əsasən dövlət kişi və qadınların dövlətin idarə olunmasında və qərar qəbul edilməsində bərabər təmsilçiliyinə, ayrı-seçkiliyin bütün formalarının aradan qaldırılmasına təminat verir. Bu baxımdan bizim üçün xüsusilə sevindirici haldır ki, Azərbaycanın Birinci Xanımı, Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti, UNESKO-nun və İSESKO-nun Xoşməramlı Səfiri, millət vəkili Mehriban xanım Əliyeva qadınların problemlərinə, onların ictimai həyatda aktiv rolunun təmin edilməsinə böyük qayğı ilə yanaşır.

Müasir dövrdə Azərbaycan qadın hərəkatının lideri olan Mehriban xanım Əliyevanın bu sahədə mövcud olan aktual problemlərə diqqəti bütün cəmiyyət üçün nümunədir. Kişi və qadınların siyasətdə və ictimai həyatda bərabər iştirakı insan hüquqlarının ayrılmaz hissəsidir. Eyni zamanda, bu, demokratik cəmiyyətin daha səmərəli fəaliyyəti üçün vacib şərtlərdən biridir.

Bizim əsas məqsədlərimizdən biri də Azərbaycan qadınlarının ictimai fəaliyyətini aktivləşdirməkdən ibarətdir. Bu baxımdan müstəqil Azərbaycan qadınlarının üçüncü qurultayı ölkəmizdə qadın hərəkatının inkişafında yeni mərhələ olacaqdır. Biz əminik ki, qarşıdan gələn prezident seçkilərində qadınlarımız özlərinin seçmək hüququndan fəal surətdə istifadə edəcək və yekdilliklə ulu öndərin layiqli davamçısı olan möhtərəm prezidentimiz İlham Əliyev cənablarına səs verəcəklər

Ədəbiyyat

- 1.”Sovet Azərbaycanı son 50 ildə”.Moskva.1970 il.
- 2.Möhkəm ideyalı,hərtərəfli inkişaf etmiş insan tərbiyəli etməli.Bakı.1970.
- 3.Под знаком повышение ответственности и требовательности М.1972
- 4.Советская программа мира в действительности. Баку, 1972

İSAYEV ORXAN

Bakı Slavyan Universiteti

MƏŞRUTƏ İNQILABINDA “ƏNCÜMƏN” QƏZETİNİN ROLU

Açar sözlər: *mətbuat, inqilab, qəzet, senzura, qanun*

In Mashruta revaluation the role of “Ancumans” newspaper

The press played a special role in the Mashruta revaluation in Iran. The promulgation of the democratic ideas was the main duty. Some newspapers are published exactly write this ideas.

“Anguman” is considered the first free newspaper be published in Iran. In this article was explored to play role of “Anguman” newspaper in Mashruta revolution.

Key words: *press, revolution, newspaper, censorship, law*

1906-1911-ci illərdə İranda baş verən Məşrutə inqilabı bir çox sahələr kimi mətbuata da təsirsiz ötürmədi. XX əsrin əvvəllərində ölkədə nəşr edilən qəzetlərin əsas mövzusu məhz inqilab idi. İnqilabın ilk illərinə qədər mətbuat dövlətin ciddi nəzarəti altında saxlanılırdı. İranda Etimadüssəltənətinin rəhbərlik etdiyi “Senzura idarəsi” fəaliyyət göstərirdi. Bütün mətbu orqanlar bu idarədə yoxlanıldıqdan sonra nəşr edilirdi. Əgər hər hansı bir yazı dövlət siyasəti ilə uyğunlaşmırdısa, o zaman onun nəşrinə icazə verilmirdi və çox keçmədən həmin mətbu orqanın fəaliyyəti dayandırılırdı. “Senzura idarəsi” bu cür sərt qanunlar tətbiq etməklə mətbuatın azad fəaliyyətinə ciddi maneələr yaradırdı. Bu maneələr birbaşa xalqın ölkədə baş verən ictimai-siyasi proseslərdən bixəbər qalması ilə nəticələnirdi. İranda inqilabın baş verməsi ilə mətbuat da demokratikləşmək yolunu tutdu. İran vətəndaşları ölkədə baş verən hadisələrdən məhz qəzetlər vasitəsi ilə xəbər tutmağa başladılar. “Bu dövrdə hərbi müdaxiləyə qarşı xalq hərəkatının təşkilinə kömək mətbuatın əsas mübarizə hədəfini təşkil edirdi” (1, s.44).

Nəhayət 1908-ci ildə mətbuat üzərindən senzura nəzarəti götürüldü. 86 məclis nümayəndəsinin iştirak etdiyi toplantıda 76 faiz səs çoxluğu ilə yeni mətbuat qanunu qəbul edildi. “Mətbuat qanunu özündə 52 maddəni ehtiva edən 6 bölmədən ibarət idi” (1, s.41). Qanunun müqəddiməsində qeyd edilirdi: “Konstitusiyanın 20-ci bəndinə müvafiq olaraq yanlış və dinə qarşı zərər törədə biləcək kitab və yazılardan başqa bütövlükdə mətbuata senzura tətbiq etmək qadağandır. Lakin onlarda mətbuat qanununa zidd bir şey olarsa, nəşriyyatçı və ya qələm sahibi həmin qanunlar çərçivəsində cəzalandırılır. Yazıçı məşhur İran əhlindən olduqda isə nəşriyyatçı cəzadan azaddır. Qərar alınır ki, cəmiyyətin hüquqlarının qorunması, habelə, qələm sahiblərinin və mətbuatın basqılarını zərərsizləşdirmək məqsədi ilə qanunlar çərçivəsində kitab, qəzet, elan və müxtəlif layihələrin nəşri azaddır. Bu kimi işlər və mətbuatın satışı ilə məşğul olmaq arzusunda olan şəxslər əvvəlcədən maarif nazirliyi yanında şəri öhdəçiliklərlə mükəməfiyyətləndirilməlidir” (1, s.42).

Mətbuat qanunu qəbul edildikdən sonra qəzetlərlə bağlı vəziyyət müsbət mənada xeyli dəyişdi. Bu haqda Əhməd Kəsrəvi özünün “İranda məşrutə inqilabının tarixi” əsərində yazırdı: “...doğrudur, bu dövrdə ölkədə bir sıra qəzetlər nəşr edilirdi. Lakin onların çoxu yersiz dualar, məddahlıq, qararı ağ göstərmək və s. kimi yazılarla dolu idi. Ölkədə aparılan işlər və baş verən proseslərin tənqidindən söhbət gedə bilməzdi. Sanki buradakı məmurlar bütün işlərdən uzaq idi. Zəkəülmülk (Məhəmməd Hüseyn) “Tərbiyət” adlı bir qəzətdə bəzən fransızcadan etdiyi tərcüməsində çarəsizlikdən “qanun” sözünün əvəzinə “qayda” kəlməsini işlətməmişdir” (3, s.308).

İranda senzura 1908-ci ildə ləğv edilsə də, ilk azad qəzet ondan 2 il əvvəl 1906-cı il oktyabr ayının 19-da Təbrizdə nəşr olunurdu. Məşrutə qanunu elan edildikdən sonra işıq üzü görün “Ruznameyi-millî” qəzeti Mətbuat Nazirliyinin icazəsi olmadan nəşrə başlamışdır. Qəzet bir müddət sonra adını dəyişərək “Cərideyi-millî” adı ilə çıxmağa başladı. 38-ci sayından sonra “Azərbaycan əyalət əncüməni”nin rəsmi mətbu orqanı kimi fəaliyyət göstərərək “Əncümən” adı ilə yayıldı. İranda azad mətbuatın ilk qaranquşu hesab edilən “Əncümən” qəzeti Mirzə Əli Əkbər xan Vəkilinin redaktorluğu ilə nəşr olunurdu. Işıq üzü gördüyü ilk illərdə həftədə 2 dəfə nəşr olunan qəzet, daha sonra tələbatın çoxluğunu nəzərə alaraq həftədə 3 dəfə nəşr olunmağa başladı. Qəzetin həftədə 3 dəfə nəşr olunması Mahmud Qənizadənin redaktor olduğu illərə təsadüf etmişdir.

“Əncümən” qəzeti Məşrutə inqilabında xüsusi rola malik idi. Xalq kütlələri istər Tehranda, istərsə də İranda digər yerlərində baş verən mühüm hadisələrdən bu qəzet vasitəsi ilə xəbər tuturdu. Qəzətdə daha çox Əncümənin və Milli Məclisin müdafiə etdiyi müzakirə və qərarlar, o cümlədən konstitusiyanın həyata

keçirilməsi ilə bağlı xalqın tələbləri mütəmadi çap edilirdi. Qəzetin daha bir üstün cəhəti ondan ibarət idi ki, sadə insanlar da bu qəzetə məktub şəkilində müraciət edə bilirdilər. Məmurlar tərəfindən incidilənlərin, hüquqları tapdananların, konstitusiyanın qaydalarını kobudcasına pozan ünsürlərin əməllərindən xəbərdar olanların etiraz məktubları tez-tez qəzet səhifələrində dərc olunurdu.

“Əncümən” qəzeti İranda antiimperialist mövqeyi ilə də tanınırdı. Çar Rusiyasının və İngiltərə hökumətinin İrana qarşı hərbi-müdaxilə planları qəzetdə çox kəskin şəkildə tənqid olunurdu. 1907-ci ildə ingilis-rus sazişi ilə bağlı “Əncümən” qəzetində belə bir siyasi şərh dərc edilmişdir:

“İngiltərə və Rusiya dövlətinin bu müahidəni bağlamaqdan ... əsl məqsədlərini işğalçılıq, müstəmləkəçilik, özlərinin siyasi, eyni zamanda iqtisadi-ticarət mənafeilərini təmin etməkdədir” (4, s.246). Qəzetdə dərc edilmiş bu sitat bir daha sübut edir ki, “Əncümən”də çalışanlar təkcə gündəlik xəbərlər verməklə kifayətlənmir, həm də siyasi-analitik şərhərlə ictimai rəyin formalaşmasında da vacib rol oynayırdılar. Məhz bu tipli yazılar İranda insanlar arasında antiimperialist qüvvələrin sayının artmasına rəvac verirdi.

Qəzetin adının altında bu sözlər yazılmışdır: “Xalqın və tacirlərin istəyi üzərində bu qəzet çox sadə dildə yazılmışdır”. (1, s.52). Bu sözlər “Əncümən” qəzetinin dili haqda fikir yürütməyə imkan verir. Bundan əlavə Əhməd Kəsrəvi özünün “İranda Məşrutə inqilabı tarixi” əsərində qəzetin dili barədə belə yazırdı:

“O, (“Əncümən” qəzeti) sadə dildə yazılmış daş üzərində çap olunurdu. Faydalı qəzetlərdən biri idi” (3, s.319). Qəzet daha çox fars dilində nəşr olunsay da, bəzi nömrələrində türkcə yazılara da rast gəlinirdi. “Əncümən” qəzetində əsas dilin fars dili olması, çox güman ki, oxucu auditoriyasının daha çox savadlı insanlardan ibarət olması ilə əlaqədar idi. Bura Əncümən üzvlərinin seçilməsi ilə bağlı şərtləri də əlavə etmək olar. Belə ki, Əncümən üzvləri xalqın səsi ilə seçilməli, seçicilər İran təbəəsi olmaqla bərabər, yaşı 21-dən yuxarı olmalı idi. Seçkidə qadınlar iştirak edə bilməzdilər. Namizədlər isə ən azı 30 yaşında olub, mütləq fars dilində bilməli, yazıb oxumağı bacarmalı idilər. Məşrutə qanununda rəsmi dildən heç bir söz açılmamasına baxmayaraq fars dili demək olar ki, rəsmi səviyyədə idi. Farsca bilməyənlərin Əncümənə üzv seçilə bilməməsi də bütün bunlara sübutdur. Türk dili isə o dövrdə daha çox məişət səviyyəsində istifadə edilirdi. Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alsaq “Əncümən” qəzetinin niyə məhz fars dilinə üstünlük verdiyi aydınlaşmış olur. Qəzetdə işıq üzü görən yazıların böyük əksəriyyəti fars dilində olsa da, ara-sıra türkcə yazılara da rast gəlinirdi. Türk dilində olan yazılar daha çox maariflə bağlı olurdu. Məmmədrza Heyət qəzetdə Azərbaycan türkcəsinin durumu ilə bağlı yazırdı:

“Qəzetin bəzi saylarında çıxan bir neçə şeir istisna olmaqla tamamilə farsca nəşr olunurdu. Amma qəzetə verilən elan və xəbərləri nəzərə alsaq bəzi hallarda türkcə olurdu” (5, 1384, № 138-139).

“Əncümən” qəzetinin 9-cu sayında dərc edilmiş elan böyük maraq doğurur. Elanda Təbrizin “Ədəbiyyə” məktəbində heç vaxt məktəbə getməmiş 7 yaşlı uşaqlara 4 ay içində fars, türk və ərəb dilində yazıb-oxumağı öyrətmək təklifi irəli sürülürdü. Qəzetin 32-ci sayında yenə “Ədəbiyyə” məktəb şagirdlərinin, müəllimlərlə birlikdə Təbriz Əncüməninə gedib türkcə şeir oxuduqları, Əncümənin məktəbə 25 tuman yardım etdiyi və qəzetin hər həftə 60 nüsxə öyrəncilərə pulsuz göndərilməyi xəbəri dərc edilmişdir.

Tanınmış tədqiqatçı M.Heyət “Əncümən” qəzetinin saylarını araşdıraraq bu haqda xüsusi məqalə dərc etmişdir. Həmin məqalədə müəllif “Əncümən” qəzetinin Təbrizin müxtəlif məktəblərində oxuyan şagirdlər üçün təşkil etdiyi tədbirlərdən oxunan şeirləri də olduğu kimi təqdim edir:

Məktəbdir ənbiyədə nəbilik əlaməti,
Məktəbdir ovliyədə vəlilik səadəti.
Məktəbdir aləmdə yetirən hər hidayəti,
Məktəbdir orgədən bizə əmri-şəriəti.

Məmmədrza Heyətin yazmış olduğu məqalə ilə tanış olduq da məlum olur ki, “Əncümən” qəzeti Şimali Azərbaycanda nəşr olunan qəzetlərlə də əlaqələr qurur və bu qəzetlərdə dərc edilən yazıları yaxından izləyirdi. Dediklərimizə sübut olaraq “Əncümən” qəzetinin 1907-ci ildə nəşr edilmiş 1-ci sayını misal göstərə bilərik. Qəzet bu sayında “Füyuzat”da dərc edilmiş böyük Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin “Oğlum Məhəmmədə nəsihət” yazısını vermişdir. Həmin il qəzetin 10-cu sayının 1-ci səhifəsində isə Parisdən “Osman və iqtisadi tərəqqi cəmiyyəti” tərəfindən Təbriz milli əncüməninə göndərilən bir məktub və ikinci səhifədə əncümən tərəfindən verilən cavab yayımlanmışdır (1, s.54).

“Əncümən” qəzeti Təbriz məktəbləri haqda yazılarla təhsilin daim diqqət mərkəzində saxlanılmalı olduğunu göstərirdi. Qəzetin müxtəlif nömrələrində “Nübar”, “Səadət”, “Pərsəriş”, “Ədəbiyyə”, “Rüşdiyyə” və digər məktəblər barədə yazılar işıq üzü görürdü. Bu tipli xəbərlər daha çox türk dilində yazılırdı. “Əncümən” qəzetinin 116-cı sayının sonluğu, 3-cü səhifənin isə yarısı türk dilində dərc edilmişdir.

“Əncümən” qəzetinin fəaliyyəti yuxarı dairələrdə o qədər də isti qarşılanmırdı. Məşrutə inqilabının əsas təbliğat vasitəsi, “Azərbaycan əyalət əncüməni”nin mətbu orqanı olan bu qəzet şah hökumətində qıvcıq yaradırdı. Təsadüfi deyil ki, başda müctəhidlər olmaqla bir sıra dövlət və hökumət adamları “Əncümən”

qəzetinin fəaliyyətinə kölgə salmaq üçün müəyyən addımlar atmağa başladılar. Azərbaycan nümayəndə heyəti Məşrutədən qayıdarkən baş verən Qaraçəmən hadisəsini məhz “Əncümən” qəzetinin əli ilə ört-basdır etmək istəyirdilər. Bu işdə qəzetin redaktoru, mütərəqqi fikirli Mirzə Əlin Əkbər xan Vəkildən istifadə etmək qərara alındı. Ona Qaraçəmən hadisəsini araşdırmaq və bu işi ört-basdır etmək əmri verildi. Redaktor, ələcsiz qalaraq onların əmrini yerinə yetirdi, lakin başqa tərəfdən öz etirazını gizlətməyərək “Əncümən” qəzetinin nömrələrinin birində aşağıdakı başlıqda məqalə yazdı:

“Ey qələm, nə vaxtdək zəncirlər və boyunduruqlar altında qalacaqsan? Haçnadək mübarək dilini zülmkarların möhrünə bağlayacaqsan?!” (3, s.315)

Bu yazı bir daha sübut edir ki, İranda senzura ləğv edilsə də, hələ də mətbuata təzyiqlər davam edirdi. Bəzi mətbu orqanlar “zəncir” və “boyunduruq” altında saxlanılırdı. “Əncümən” və digər bu kimi qəzetlərin azad və demokratik fikirləri təbliğ etmələri onlara qarşı təzyiqləri daha da artırırdı.

“Əncümən” qəzeti İran mətbuat tarixində özünəməxsus dəsti-xətti olan qəzetlərdən biri idi. Bir çox tarixçilər bu qəzeti Məşrutə inqilabının danışan dili adlandırırdılar. Qəzet bütün çətinliklərə sinə gərək Mətbuat Nazirliyinin icazəsi olmadan nəşrə başlamaqla cəsarətli addım atmış oldu. “Əncümən” qəzetinin əməkdaşları sonuncu saya qədər tutduqları demokratiya yoluna sadiq qalaraq şah hökumətinin bütün təzyiqlərinə tab gətirməyə müvəffəq oldular. “Əncümən”dən sonra istər Təbrizdə, istərsə də İranın digər şəhərlərində bu tipli qəzetlərin sayı sürətlə artmağa başladı. Təbii ki, bura senzuranın ləğv edilməsi və mətbuat haqqında qanunun qəbul edilməsi də öz təsirini göstərmiş oldu. 1911-ci ilin axırlarında inqilabı yatırmaq üçün İrana, o cümlədən Azərbaycana xarici dövlətlərin yeni hərbi hissələrinin yerləşdirilməsindən sonra ölkənin irticaçı qüvvələri məclisi buraxdılar və əncümənləri, ilk növbədə ən nüfuzlu “Azərbaycan əyalət əncüməni”ni qadağan etdilər. Beləliklə, şah xarici qüvvələrin köməyi ilə inqilabı yatırmağa müvəffəq oldu. “İnqilab məğlub olduqdan sonra ölkənin hər yerində olduğu kimi, Cənubi Azərbaycanda da bütün demokratik təşkilatlar qadağan edildi, demokratik qəzetlər bağlandı, onların leqal fəaliyyəti yenidən dayandırıldı” (4, s.47).

Məşrutə inqilabının yatırılması ilə “Azərbaycan əyalət əncüməni” də fəaliyyətini dayandırmğa məcbur oldu. Bu hadisə “Əncümən” qəzetinə də təsirsiz ötüşmədi və bir müddət sonra qəzetin də fəaliyyətinə xitam verildi.

Ədəbiyyat

- 1.Məmmədli P. Cənubi Azərbaycan mətbuat tarixi. Bakı: 2009, 230 s.
- 2.Mustafayev V. Cənubi Azərbaycan Milli Şüur. Bakı: 1998, 160 s.
- 3.Kəsrəvi Ə. İranın məşrutə inqilabının tarixi (tərcümə edən A.H.Cavanşir) Bakı: 2003, 564 s.
- 4.Cənubi Azərbaycan tarixinin oçerki. Bakı: 1985, 215 s.
- 5.”Vətən yolunda” qəzeti. Təbriz: № 138-139

MƏMMƏDOVA GÜLTƏKİN

Bakı Slavyan Universiteti

UŞAQ HÜQUQLARI MEDİADA

Açar sözlər: *uşaq, yeniyetmə, hüquq, media, jurnalist*

Children's rights in the media

The impact of media on the society is an undeniable fact.Children and adolescents are also influenced by this.Mass media influences children's character,behavior and nurture as much as their parents. Sometimes this ratio changes in favor of mass media. The scientific article discusses these impacts.

Keywords: *child, adolescent, law, media, journalist*

Cəmiyyətdə baş verən, sosial dəyəri olan informasiyanı axtarmaq, əldə etmək, yaymaq jurnalistikanın əsasını təşkil edir . Jurnalistikada informasiya müxtəlif formalarda (mətn, audio, vizual , audio-vizual) yayımlanır. Yayımcılıq formasından asılı olmayaraq vahid sistem - Kütləvi İnformasiya Vasitələri (KİV) adı altında birləşirlər. Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin (Qəzet, televiziya, radio və.s) fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası əsasında qəbul olunmuş, Kütləvi informasiya vasitələri haqqında qanunla, Azərbaycan Respublikasının həmin Qanuna uyğun qəbul edilmiş digər qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir.

KİV-də araşdırma mövzusu olan hər hansı problem yaxud sahə jurnalistdən yüksək peşəkarlıq istəyir. Buna əsaslanaraq KİV mütəxəsisləri jurnalistikada ixtisaslaşmanın vacib olduğunu bildirirlər. Lakin elə

sahələr var ki, öz idarəetmə platformasında belə yenidir. Özünü tənziqləmə, idarəetmə sistemi tam formalaşmayıb. Azərbaycan Respublikası "gənc dövlət" olduğuna görə belə sahələr bizim dövlət üçün daha xarakterikdir. Bu sahələrdən biri də Yuvenal Ədliyyə sistemidir.

"Yuvenal" sözü yetkinlik yaşına çatmayan şəxs mənasını verir. Yuvenal ədliyyə ifadəsi isə daha geniş məhfum kimi istifadə edilərək, özündə yetkinlik yaşına çatmayanlarla bağlı cinayət, mülki, boşanma və övladlığa götürmə kimi bütün prosesləri ehtiva edir. Yuvenal Ədliyyənin əsasını təşkil edən bu bölgülər jurnalistin araşdırma mövzusu olduğu zaman uşaq hüquqları və psixologiyası önə çəkilmişdir.

Yuvenal Ədliyyə jurnalistlərdən daha çox araşdırma tələb edir. Çünki sistem Azərbaycan cəmiyyəti üçün yeni sahədir. Tam tətbiqi həyata keçirilməyib. Azərbaycanda Yuvenal Ədliyyənin tətbiqi hansı dəyişikliklərə səbəb olacağı, nəticələri jurnalistlər araşdırılmalı və ictimaiyyətin diqqətinə çatdırılmalıdır. Beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmalı, müsbət və mənfi tərəfləri göstərilmişdir.

Uşaq və yeniyetmələrlə bağlı mövzular mediadan, ən az bu sahənin mütəxəssisləri qədər bilik istəyir. Mövzu uşaqlar və yeniyetmələr olduqda KİV-dən xüsusi həssaslıqla yanaşması tələb olunduğu halda, bu həssaslığı ala bilmirik. Bunun bir neçə səbəbi var. Əsas səbəblərdən biri Yuvenal ədliyyənin Azərbaycan Qanunvericiliyində tətbiq edilməməsidir. İxtisaslaşma yalnız polis sistemindədir. İxtisaslaşmış məhkəmə, hakim, prokuror, vəkillər yoxdur. Yuvenal ədliyyənin qəbul edilməməsinə əsas arqument kimi milli -mədəni dəyərlər göstərilir, digər tərəfdən isə maddi baxımdan daha çox vəsait tələb olunduğu bildirilir. Mövzularda dominant (hakim) olmayan jurnalist nə qədər keyfiyyətli araşdırma aparması şübhə altındadır.

Azərbaycan qanunvericiliyinə görə kimlər uşaq hesab edilir və onların hüquqları nədən ibarətdir? 18 yaşına çatmayan və tam fəaliyyət qabiliyyəti əldə etməyən şəxslər uşaq hesab olunurlar. Hər kəsin doğulduğu andan toxunulmaz, pozulmaz və ayrılmaz hüquqları və azadlıqları vardır. Uşaqların təhsil, fiziki, psixoloji və ya cinsi istismara qarşı qorunma kimi təməl hüquqlarının təminatı uşaq hüquqları adı verilməkdədir. BMT-nin "Uşaqların hüquqları və jurnalistika praktikasi-hüquqlara əsaslanan perspektiv" proqramında bildirilir ki, «UŞAQLARIN HÜQUQLARI» dedikdə 18 yaşından aşağı uşaqların və yeniyetmələr üzrə insan hüquqları başa düşülür. Uşaqlığın bizim həyatımızda xüsusi dövr olduğu barədə faktın qəbul edilməsi ilə uşaqlar və gənclər üçün ayrıca hüquqlar toplusu yaradılmışdır. Bu, bizim ən çox böyüdüyümüz və öyrəndimiz; qayğımıza qalması və təhlükəsizliyimiz üçün digərlərinin köməyinə daha çox ehtiyac duyduğumuz; şənlənməyimiz üçün bir dövrdür. 1989-cu ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı uşaqların məxsusi konvensiyaya ehtiyacı olduğu razılığa gəldi. Uşaqlar və gənclər üçün bu hüquqlar toplusu Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Uşaq Hüquqları haqqında Konvensiyası adlanır. Bu, onu göstərir ki, 18 yaşından aşağı uşaqlar hər hansı irqi, dini və bacarıqları, hər hansı düşüncələri və ya dedikləri və hər hansı təmsil etdikləri ailə növünü əhatə etdiyi kimi bütün hüquqlara malikdirlər. "(1, s. 9)

Uşaq hüquqları ilkin olaraq Konstitusiyaya, Azərbaycan Respublikasının Uşaq hüquqları haqqında qanun və Azərbaycan Respublikasının digər normativ hüquqi aktları ilə tənziqlənir. 1992-ci ildə Azərbaycan BMT-in 1989-cu il tarixli Uşaq Hüquqları Konvensiyasına qoşuldu. Konvensiyanın icrasına nəzarət etmək məqsədilə Uşaq Hüquqları Komitəsi təsis edildi. Konvensiyaya qoşulmuş dövlətlər periodik olaraq uşaq hüquqlarının vəziyyəti ilə bağlı Komitəyə hesabat verirlər. Azərbaycan da digər dövlətlər kimi bu hesabatı verir. Sonuncu dəfə Komitəyə 2012-ci ildə hesabat verib. Növbəti hesabatı isə 2018-ci ildə verəcək. Konvensiyaya Əlavə Protokolla Komitəyə uşaq hüquqlarının pozuntusu ilə bağlı fərdi şikayətlərin verilməsi institutu da yaradılıb. Lakin Azərbaycan hələ ki, Uşaq Hüquqları Konvensiyasının pozuntusu ilə bağlı fərdi şikayətlərin verilməsi mexanizmini qəbul etməyib. Buna görə də Komitəyə Azərbaycanda fərdi şikayətlər vermək olmur. Konstitusiyanın 12-ci maddəsinin II hissəsinə əsasən bu Konstitusiyada sadalanan insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun tətbiq edilir. Bu hüquq normasına uyğun olaraq Azərbaycan uşaq hüquqlarını qoşulduğu Uşaq Hüquqları Konvensiyasına uyğun yerinə yetirməlidir.

Uşaq hüquqları həmçinin daha geniş ailə məsələlərini tənziqləyən Ailə Məcəlləsinin bir sıra müddəaları ilə də tənziqlənir. Həmin Məcəllənin 11-ci fəslə ayrıca olaraq uşaq hüquqlarını ehtiva edir. Burada uşağın ailədə tərbiyə olunmaq, müdafiə, ünsiyyət, ad kimi hüquqları müəyyən edilir.

Göstərilənlərdən əlavə bir sıra digər qanunvericilik aktları (məsələn, Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında Qanun həmçinin uşaq hüquqları ilə əlaqəlidir) və icra hakimiyyəti orqanlarının tənziqləyici aktları (məsələn, Nazirlər Kabinetinin vətəndaşlıq vəziyyəti aktları ilə əlaqədar təlimatı uşaq hüquqlarına sıx toxunur) ilə uşaq hüquqlarına dair məsələləri tənziqləyir. Medianın cəmiyyətə təsiri danılmaz faktdır. Uşaqlar və yeniyetmələr də bu təsirdən öz paylarını alırlar. KİV uşaqların xarakterinə, rəftarına, tərbiyəsinə, arzu və maraqlarına ən az valideynlər və cəmiyyət qədər təsir edir. Bəzən bu nisbət KİV-in xeyrinə də dəyişə bilər. Bütün hallarda bunun müsbət və mənfi təsirləri var. Öz məsulliyətini dərk edən hər hansı KİV orqanı yaxud KİV nümayəndəsi uşaqlarla bağlı hazırladığı materillərdə yalnız hal-hazırkı sənəduşunu nəzərə alaraq işıqlandırmamalıdır. Gələcəkdə uşağın ala biləcəyi psixoloji təsirləri, travmada nəzərə alınmalıdır.

Jurnalistlər hansı hallarda uşaq hüquqlarının pozulmasında kobud səhvliklərə yol verir? Bu məqamı diqqətlə dəyərləndirdikdə məlum olur ki, KİV nümayəndələri müsahibə zamanı uşaq psixologiyasını nəzərə

almadan onlara, sualları ünvanlayır. Öz reportajları daha maraqlı alınması üçün daha həssas məqama dönə-dönə toxunurlar, uşaqların üz görüntüləri açıq şəkildə yayımlanır, onlarla bağlı daha dəqiq məlumatlar ötrülür. BMT Uşaq Fondunun Uşaqlarla Müsahibə Aparılmasına dair Təlimatında deyilir ki: "Hər hansı uşağa heç bir zərər vurmayın; uşağı təhlükədə qoymaqla və ya uşağın alçaldılmasını göstərməklə və yaxud travmatik hallar nəticəsində uşağın ağrısını və dərini təzələməklə mədəni dəyərlərə subyektiv, qeyri-həssas olan suallara, münasibətlərə və ya şərtlərə yol verməyin. Müsahibə aparılması üçün uşaqların seçilməsində cinsinə, irqinə, yaşına, dininə, statusuna, təhsil səviyyəsinə və ya fiziki bacarıqlarına görə ayrı-seçkilik etməyin. Uydurmaya yol verilməməsi: uşaqların keçmişinin tərkib hissəsi olmayan əhvalatı danışmasını və ya hərəkətə yol verməsini onlardan xahiş etməyin". BMT-nin bu təlimatı zaman -zaman Azərbaycan mediasında kobud formada pozulur. Qubada on yaşlı Nurayın qəyyumluq məsələsi ilə bağlı məhkəmə qərarından sonra icraçıların qanuna zidd hərəkətlərinin mediada işıqlandırılması məsələsini örnək göstərək. Məhkəmə prosesində qanun pozuntusu baş vermişdi. Telefonla çəkilən proses qısa müddətdə sosial şəbəkələrdə sürətlə yayıldı. Demək olar ki, bütün media qurumları çalışırdı ki, məsələ ilə bağlı daha çox informasiya yaysın. İP toplamaq üçün aralarında güclü rəqabət gedirdi. "QafqazInfo"-nun müxbiri Nuraya ünvanladığı suallar böyüklərin belə kifaəyət qədər çətinliklə cavablandıracağı suallar idi. Müxbir soruşur: "Nuray sən atandan qorxduğun üçün onunla qalmaq istəmirsən?" Sanki atasından qorxduğunu şüuraltı uşağın beyninə yeridir. Nurayın üz görüntüsü bütün KİV orqanları tərəfindən yayımlanmışdı. Məktəbdə yaxud gələcək həyatında hansı situasiyaların baş verə bilməsi nəzərə alınmamışdı. Xaladan atanın əleyhinə uşağın yanında müsahibə alınması və s. amillər jurnalist etikasına zidd idi. Ola bilərdi ki, mövcud situasiyada münaqişəli tərəflər bir-birlərini kəskin şəkildə ittiham etsinlər. Lakin belə məqamları işıqlandıran jurnalist uşaq kontekstini unutmamalıdır.

BJF-nin rəyinə əsasən, bütün jurnalistlər və media peşəkarları nəinki yüksək etika və peşə normalarına riayət etməli, eləcə də müstəqil jurnalistikanın həyata keçirilməsi üçün fəaliyyət sahəsi daxilində Uşaq Hüquqları haqqında Konvensiya və onun müddəaları barədə məlumatların mümkün dərəcədə geniş şəkildə yayılmasını dəstəkləməlidirlər.

BJF-nin qənaətinə görə, media təşkilatları uşaqların hüquqlarının pozulmasını və uşaqların texniki təhlükəsizliyi, şəxsi həyatının toxunulmazlığı, fiziki təhlükəsizliyi, təhsili, sağlamlığı və sosial rifahı ilə əlaqədar məsələləri və bütün istismar formalarını araşdırmalar və ictimai müzakirə üzrə mühüm məsələlər kimi hesab etməlidirlər.

Bununla yanaşı, media nəinki uşaqların vəziyyətini yalnız hadisə kimi nəzərdən keçirməli və bu baxımdan xəbər hazırlamalı, eləcə də «həmin hadisələrin baş verməsinə səbəb ola bilən və ya səbəb olan proses haqda davamlı surətdə xəbər verməlidirlər (1, s. 37).

Ədəbiyyat

1. Uşaqların hüquqları və jurnalistika praktikası- hüquqlara əsaslanan perspektiv: BMT Uşaq Fondu - Dublin Texnologiya İnstitutu 2007 , 84s
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası 2017 , 47s

VƏLİ JALƏ

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Şərqişünaslıq İnstitutu

ERKƏN ƏRƏB TARİXŞÜNASLIĞINDA SÜNNİ-ŞİƏ TARİXİ ƏNƏNƏSİNİN AYRILMAMASI

Açar sözlər: *ərəb tarixşünaslığı, sünni-şiə ənənəsi, vahid müsəlman ümməti, ideoloji, dini, siyasi baxışlar, siyasi proseslər, tarixi ədəbiyyatın təsnifatı*

About not separation of the Sunni- shiite historical tradition in an early Arab historiography

The article has devoted to a question of not dissociation sunni-shiite historical traditions. There the review of formation of Islam as religions is given here. It is told about the events which have led to split in Muslim Ummah. Special attention is paid to classification of Shiite historical tradition. In article it is told about creativity of the Arab scientists who have made a contribution to development of the Arab historical literature.

Keywords: *Arab historiography, sunni-shiite tradition, unit Muslim Ummah, ideological, religious views, political processes, classification of historical literature*

Tarixçi araşdırmaçıların payına çoxlu kiçik və böyük kəşflər düşür. Külli miqdarda hələ işlənmiş materialla bağlı olan azsaylı orta əsrlər tarixini tədqiq edən tarixçilərdə bu kəşflərin ehtimalı daha artıqdır.

Yaxın Şərq tədqiqatçıları üçün orta əsrlər tarixi daha çox maraq doğurur. Neçə minilliklər bizdən uzaq olan orta əsrlər tarixini öyrənərkən, buhadisə və faktlarınşaxəli dünyasına daxil olaraq tədqiqatçının önündə cəmiyyət fəaliyyətinin yeni, hələ kəşf olunmayan şaxələri açılır. Bu şaxələrin uzunmüddətli, çox səy və zəhmət tələb edən tədqiqi alimləri növbəti araşdırmalara sövq edir. İş prosesi zamanı daha ciddi və obyektiv təhlil tələb edən problemlər ortaya çıxır. Bu cür problemlərdən biri erkən Abbasi dövrü müəlliflərinin yaradıcılığında sünni-şiə tarixi ənənələrinin ayrılmasındadır.

Problemin məğzini dərk etmək üçün islamın din kimi formalaşma dövrünə, vahid ümmətin parçalanmasına və iki sünni və şiə cərəyanlarının əmələ gəlməsinə gətirən hadisələrə nəzər yetirmək lazımdır.

Əksər mənbələrin şahidliyinə görə Məhəmməd peyğəmbər özündən sonra varis qoymamışdır, buna görə onun vəfatından sonra vahid müsəlman ümmətində qızgın mübahisələr başlamış, dünyəvi və ruhani hakimiyyət məsələsi barəsində peyğəmbərin fəaliyyəti dövründə fikir ayrılığı yaranmışdır (1, s. 16; 2, s. 10). Qeyd etmək lazımdır ki, Məhəmməd peyğəmbərin fəaliyyəti dövründə hakimiyyət məsələsi müzakirə obyektinə olmamışdır. Hakimiyyət tamamilə Allaha məxsus idi. Dünyəvi hakimiyyət rəiyyətin Quran və sünnət qaydaları ilə yaşaması üçün Allah tərəfindən insanlara göndərilən bir ənam idi. Dünyada baş verən bütün hadisələr onların əhəmiyyətindən asılı olmayaraq ruhani dairəsinə aid idi. Hakimiyyət dünyəvi və ruhani cəhətdən ayrılmırdı. Bununla belə, hakimiyyət xüsusi sakral səciyyə daşıyırdı. Məhəmməd peyğəmbər nəinki Allah-təalanın qərarlarını yerinə yetirir, həmçinin Onunla insanlar arasında vasitəçi idi. Buna görə peyğəmbərin əməlləri və söylədikləri müqəddəs hesab edilir, onun şəxsiyyəti isə bütün müsəlman ümməti üçün təqlid nümunəsi idi. Lakin peyğəmbərin ölümündən sonra ilahi vəhlərin olmadığı halda hakimiyyət məsələsi son dərəcə kəskinləşdi. Hakimiyyət uğrunda inadlı mübarizə rəqabət aparan tərəflərin dini-siyasi düşüncələrini inkişaf etdirən kəskin mübahisələrlə qüvvətlənirdi. Bu dini-siyasi düşüncələrin öz növbəsində formalaşan ərəb tarixşünaslığında öz əksini tapırdı

Hakimiyyətə cəhd öz əvvəlki imtiyazları uğrunda mübarizə aparan qəbilə əyanlarının qruplaşmasının, islam uğrunda xidmətlərinə görə dövlətdə hakim mövqeləri tutmağa çalışsan, yeni formalaşan müsəlman yuxarı təbəqəsinin sayəsində hərbi nailiyyətlər və sərvətlərbir neçə qruplaşmanın maraqlarını toqquşdurdu (1, s. 18).

Müsəlman icmasında hələdə hakimiyyətin onun cəngavər, şücaəti ilə seçilən layiqli nüfuzlu nümayəndəsinə (mürəvva), dini imtiyazları olan və peyğəmbərə ruhən yaxın olan şəxsə qəbilə prinsipinə əsasən keçməsi saxlanılırdı. Bununla belə, müsəlman ümmətinin bu və ya digər nümayəndəsinin xeyrinə dəlillər nəzərə alınmırdı.

Bundan başqa, hakimiyyətin qan qohumluğuna, yəni sülalə varisliyinə əsasən keçməsi mövcud idi. Hakimiyyətin sülalə varisliyinə ötürülməsi ideyasını ilk dəfə Osmanın hakimiyyəti zamanı islamı qəbul edən Yəməni yəhudisi Abdallah bin Saba (İbn as-Sauda) Töratata istinad edərək o hər bir peyğəmbərin dini varisi (vasi) olduğunu bildirir. Onun fikrincə, Əli Məhəmməd peyğəmbərin vəsiyyətinə görə onun varisi idi. "Məhəmməd peyğəmbərlərin ən yaxşısı olduğuna görə Əli də varislərdən ən yaxşısı idi (3, s. 207-208; 5, s. 8). Qəbilə sisteminin dağılması zamanı mübarizə daha kəskin və qərəzli xarakter alır. Bu mübarizə 565-ci ildə xəlifə Osmanın vəfatından sonra güclənir. Bu hadisə köhnə qəbilə əyanları və yeni formalaşan müsəlman yuxarı təbəqəsinin arasında çoxdan qızıqşan münafişəni ortaya çıxartdı. Bu mübarizənin dəlillərindən biri kimi Əməvilər sülaləsinin nümayəndəsi Əbu Süfyan Müaviyənin başçılığı ilə qəbilə zadəganları Osmanın qanıqisasını irəli sürmüşdü. O, xəlifənin ölümündə Əlini əlbir olmasında günahlandırdı.

Beləliklə, hakimiyyət uğrunda mübarizə zamanı Məhəmməd peyğəmbərin yaxın qohumu Əlinin tərəfdarlarının gələcəkdə xüsusi siyasi cərəyan olan şiəliyin yaranmasına gətirən siyasi qruplaşma formalaşmağa başladı. Bu qruplaşmanı Əlinin xilafətə olan hüquqları daha layiqli olduğunu hesab edən qohumları, ev adamları və yaxınları təşkil edirdi.

Möminlərin qalan hissəsi özünü Quranın və peyğəmbər sünnəsinin və onun silahdaşlarının tərəfdarları elan etdi. Öz imanlarının həqiqiliyinin sübutu kimi onlar Məhəmməd peyğəmbərin vəfatından sonra müsəlman ümmətinin 79 icmaya bölünməsi və onlardan yalnız birinin cənnətə düşməsi haqqında olan peyğəmbər hədisini göstərirdi. Bu yeganə icma "əhl əs-sunnavə-l cəməə-dir" (sünnə və həmrəylik əhli) (8, s. 13; 5, s. 29-30).

Deməli, Məhəmməd peyğəmbərin vəfatından 30 il sonra müsəlman ümmətinin daxilində sülalə çərçivəsindən çıxan və müsəlman aləminin gələcək taleyinə böyük təsir edən parçalanma baş verdi.

Ərəb cəmiyyətində baş verən proseslər təbii ki, onun progressiv, açıqfikirli nümayəndələrinin ideoloji, dini və elmi düşüncələrini formalaşdıraraq onlara təsir edirdi. Hər bir siyasi proses, hadisə, fakt ərəb tarixçisi üçün maraq doğurur, onun qiymətinə məruz qalır. Belə ki, siyasi, elmi, dini fikirlərin formalaşması zamanı tədricən ərəb tarixşünaslığı təkmilləşir.

Ərəb tarixşünaslığının yaranması və inkişafına dair müasir elmi ədəbiyyatda iki əks meyl (ziddiyyətli tendensiya) mövcuddur. Belə ki, tanınmış rus alimi S.P. Prozorov öz "Арабская историческая литература в Ираке, Иране и Средней Азии в VII -середине X века" əsərində ərəb tarixşünaslığının yaranmasını VIII əsrin birinci rübünə, yəni yazılı mənbələrin təsbit edilməsi zamanına aid edir. Onun fikrincə, bu dövrdə ümumi ərəb tarixşünaslığının əzəndində şiə tarixşünaslığı formalaşmağa başladı (8, s. 10).

Alimlər ərəb tarixşünaslığının yaranmasını XIX əsrin əvvəlinə, yəni, əvvəlki dövrün yunan, Suriya və fars mənbələrinə bənzəri olmayan tarixi ədəbiyyatın yeni xüsusi "Fəthlər kitabı" janrının yaranması dövrünə aid edir (6, ds. 154-155; 7, s. 224; 4, s. 241). Bu tarixi istiqamətin nümunəsi kimi əl-Mədaininin, əl-Bəlazurinin, əl-Kufinin "Fəthlər kitabı"nın adını çəkmək olar. Burada müəlliflər ərəb fəthlərinə xüsusi diqqət yetirərək ərəb xilafətinin tarixindən bəhs edirlər. Xilafət tarixinə müraciət Ərəb xilafətinin XIX əsrdə parçalanmasının başlanması ilə bağlı idi. Ərəb cəmiyyəti qarşısında xilafətin sarsılmış ideoloji əsaslarının möhkəmləndirilməsi və xalqın tarixi keçmişinin dərk edilməsi kimi birinci dərəcəli məsələ dururdu. Dövlətin şanlı keçmişinə, yüksəliş və çiçəklənmə dövrünə olan maraq hazırki siyasi proseslərin ötən dövrün hadisələr prizmasından qiymətləndirilmə vacibliyi ilə bağlı idi. IX əsrin ayrı-ayrı mənbələrinin öyrənilməsi ötən dövrdə (VII-VIII əsrin ortası) ərəb alimləri tərəfindən çoxlu əsərlərin yaradılması haqqında nəticəyə gəlməyə imkan verir. Bu əsərlər erkən ərəb tarixşünaslığının əsasını yaradan zəngin tarixi materialı təşkil edirdi. IX əsrdə öz əsərlərini yaradan tarixçilər bu mənbələrdən olan məlumatları bu və ya digər tarixi hadisə və faktla bağlı öz mülahizə və baxışları ilə tamamlayırdılar. Beləliklə, məhz bu dövrə - IX əsrin əvvəlinə ərəb tarixşünaslığının tam şəkildə inkişafı, yəni onun bütöv, vahid elmə çevrilməsi baş verir.

Ərəb tarixşünaslığının formalaşması haqqında daha dolğun təsəvvür yaratmaq üçün S.M. Prozorovun yuxarıda adı çəkilən əsərində yer alan şiə tarixşünaslığının bəzi aspektlərinə toxunmaq lazımdır. Ümumərəb tarixşünaslığının əzəndində şiə tarixşünaslığından danışarkən S.M. Prozorov şiə tarixi ədəbiyyatını 3 mərhələyə bölür:

1. VII-X əsrin ortaları – şiə hərəkatının başlanğıc dövrü;

2. X əsrin ortaları - X əsrin sonu - şiə ədəbiyyatının işlənməsi və kodlaşdırılması;

3. XI əsrin əvvəlindən şiəliyin dövlət şəklində formalaşması və onun dövlət ideologiyasına çevrilməsi (10, s. 11).

Erkən şiə tarixşünaslığının başlanğıc mərhələsi Əlinin və onun səhabələrinin və tərəfdarlarının fəaliyyəti, rəvayətlərin toplanması və həmçinin şiələrə xeyirxahlıqla yanaşan qəbilələrin genealogiyasının tərtibi ilə bağlı idi. Hədislərin yazılı tərtibatı bir neçə mərhələdən keçmişdir: ilk əvvəl onları sadəcə olaraq yazıya köçürür, sonra isə onları ilkin mənbəyə çatana qədər mühadislərin adı ilə qruplaşdırırdılar. Hədislərin yazılmasının son mərhələsi onların mövzular üzrə təsnifatı ilə bağlı idi. Birinci mərhələdən yalnız ayrı-ayrı sitatlar, ikincidən isə – maliki məzhəbinin banisi Malik ibn Ənəs əl-Müvəttanın (713-795) "əl-Müvəttə" toplusu qalmışdır. İki redaktədə saxlanılan bu toplumda müxtəlif hüquqi mövzular üzrə qruplaşmış 1700 hədis var (4, s. 236; 6, s. 156). Hədislərin başqa nümunəsi kimi Hənbəli dini-siyasi hərəkatının və hüquq məktəbinin başçısı Əhməd ibn Hənbəlin (780-855) məşhur "əl-Müsnad"-ın (30 000-dən artıq hədis) adını çəkmək olar (4, s. 30-31). Bundan başqa, Məhəmmədin yaxın səhabəsi Əbu Hüreyrada (693-cü ildə vəfat etmiş) saxlanılan peyğəmbərin sözlərinə əsasən yazılmış hədislərdən ibarət dəftər mövcuddur. Həmin yazılar Əli ibn Əbu Talibin sözlərinə görə onun oğlu Həsənə verilmişdir (10, s. 10).

Erkən orta əsr alimlərinin əsərlərinin tədqiqatı zamanı bu əsərlərin xüsusi keyfiyyəti onların universallığı üzə çıxır. Əsrin ortalarında çox güman ki, müsəlman dini bilikləri özünü göstərir, VIII əsrin sonundan etibarən müxtəlif fənlərin müsəlman elmindən ayrılması prosesi başlayır. İslam elminin ayrılması elmin müxtəlif sahələrində fitri biliklərə sahib olan çoxsaylı alimləri bu sahələrdən birini: dini, tarixi və ya hüquq elmini daha dərindən öyrənməyə gətirib çıxartdı.

VIII əsrin ortalarında müsəlman cəmiyyətinin nüfuzlu nümayəndələrinin evlərində müxtəlif disput və elmi müzakirələr keçirilirdi. İslam elminin belə tanınmış lider və avtoritetlərinə ilk növbədə 6-cı imamiyyə məzhəbinin altıncı imamı və cəfəri hüquqi cərəyanının başçısı Cəfər as-Sadiqini (700-750 –ci illər) aid etmək olar.

Ədəbiyyat

1. Ан-Наубахти Ал-Хасан бин Муса. Шиитские секты. -М., 1973
2. Аш-Шахрагани Мухаммад ибн Абд, ал-Карим. Книга о религиях и сектах / Пер. с араб., введ. и коммент. С. М. Прозорова. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1984. Ч. 1. Ислам.
3. Большаков О.Г. История халифата. ч. II, М., 1993
4. Большаков О.Г. *Очерки истории арабской культуры V-XV вв.*

5. Всемирная история и Восток. Сборник статей. М., 1989, 224s
6. Ислам: Энциклопедический Словарь. М., 1991, 315 s.
7. Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. Т. 1, М., 1951
8. Новосельцев А.П. Некоторые аспекты развития мусульманской историографии средних веков. Всемирная история и Восток. Сборник статей. М., 1989
9. Прозоров С. М. К вопросу о «правовереии» в исламе: понятие ахл ас-сунна (сунниты) / Проблемы арабской культуры. М., 1987, 213—218.
10. Прозоров С. М. Арабская историческая литература в Ираке, Иране и Средней Азии (VII — середине X в.). — М.: 1980.

YUSİFOVA PÜSTƏXANIM
Azərbaycan Dillər Universiteti

MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI ÜNSİYYƏTDƏ NƏZAKƏTLİLİK VƏ MÜRACİƏT FORMALARI SOSIAL-MƏDƏNİ FAKTORLAR KİMİ

Açar sözlər: *mədəniyyət, ünsiyyət, nəzakətlilik, müraciət formaları, faktorlar*

Politeness and address forms as socio-cultural factors in cross-cultural communication

In the globalized and integrated world we enter into communication with people belonging to various cultures. That is why it is crucial to learn factors that influence cross-cultural communication. This article covers politeness and address forms as socio-cultural factors of cross-cultural communication. Communication begins with forms of address and politeness is an essential part of communication in order to achieve pragmatic goal. The article deals with socio-cultural factors such as politeness and address forms in various cultures including Azerbaijani and English cultures. The approaches of different scientists have been also been taken into consideration throughout the article.

Keywords: *culture, communication, politeness, address forms, factors*

Mədəniyyətlərarası ünsiyyətə mədəniyyətlərarası əlaqələr, onların reallaşma şərtləri, bu proses zamanı yarana biləcək çətinliklər və mədəniyyətlərarası ünsiyyət zamanı baş verə biləcək uğursuzluqlar daxildir. Mədəniyyətlərarası ünsiyyət müxtəlif mədəniyyət daşıyıcılarının birgə fəaliyyətidir. Müxtəlif mədəniyyətlərin daşıyıcıları olan insanlar bir-biri ilə əlaqə yaratdığı zaman onlar nəinki fərqli mədəniyyətlərlə, həmçinin fərqli dil, mətbəx, geyim, davranış qaydaları, dünyaya baxış forması ilə qarşılaşırlar. Bu cür müxtəlifliklər ucbatından fərqli mədəniyyətlərə sahib insanların əlaqələri çətin, bəzən isə qeyri-mümkün olur. Bu zaman insanlar yad mədəniyyəti özününkü ilə uyğunlaşdırmağa çalışır ki, bu da mədəniyyətlərarası əlaqələrə maneə ola bilər. Mədəniyyətlərarası əlaqələrin uğurlu alınması üçün mədəniyyətlərarası ünsiyyəti öyrənmək lazımdır.

Mədəniyyətlərarası ünsiyyətə bir çox faktorlar təsir edə bilər ki, bunlardan biri də *sosial-mədəni faktorlardır*. Sosial-mədəni səviyyədə ünsiyyətə müxtəlif faktorlar təsir göstərir ki, nəzakətlilik və müraciət formaları bunlardandır.

Nəzakətlilik. Mədəniyyətlərdən asılı olaraq nəzakətlilik qaydaları müxtəlif cür ifadə edilir. Başqalarına qarşı nəzakətli olmaq onlarla yaxşı əlaqələr qurmağa, anlaşılmasızlıqdan uzaq durmağa, münasibətləri qaydasına salmağa və s. imkan verir. Biz, nəzakətli olmaq üçün cəmiyyətin sosial dəyərlərini başa düşməliyik (3, s. 296-297) .

İngilis və Azərbaycan dillərində nəzakətlilik müxtəlif vasitələrlə ifadə edilir. Məsələn, *excuse me, sorry, please, thank you, bağışlayın, buyurun, zəhmət olmasa, alqış və s.* kimi qəbul edilmiş ifadələrdən istifadə edilir.

A: *Excuse me, what time is it?*

B: *Zəhmət olmasa qapını örtün.*

Ünsiyyət zamanı nəzakətliliyin əsasında *sima (face)* konsepti mərkəzi yer tutur. Sima dedikdə insanın ictimai siması nəzərdə tutulur ki, bu da hər bir şəxsin malik olduğu emosional və sosial halıdır. Bu baxımdan nəzakətli olmaq ünsiyyətə daxil olan hər bir şəxsin simasının tanınmasıdır. Gündəlik ünsiyyətdə insanlar bir-birilərinin ictimai simalarının tanınmasını və ona hörmətlə yanaşılmasını istəyirlər. Bəzən, danışan şəxs tərəfmüqabilinin simasını hədələyən ifadələr (kəbud ifadələr) işlədə bilər ki, bu da *simanı*

hədələyən aktlar (face threatening act) adlanır. Əgər danışan dinləyənin simasını hədələyə biləcək sözləmləri azatmağa çalışırsa, bu *simanı xilas aktı* (face saving act) adlanır: *Bura gəl (come here) – bura gələ bilərsiniz? (could you come here?)*. Bu nümunədə birbaşa əmr formasını işlətmək yerinə sual formasını işlədərək simanı hədələyə biləcək səbəblərdən qaçılmışdır (5, s. 61).

Ceffri Liç *müsbət və mənfi nəzakətliyi* fərqləndirir. O, mənfi nəzakətliyə daha çox önəm verir. Çünki, bu inciklik törədə biləcək səbəbləri azaltmağa və yumşaltmağa yönəlmişdir. Məsələn,

I am sorry to interrupt you but could you come here? (sizi narahat etdiyim üçün üzr istəyirəm, amma bura gələ bilərsiniz?) və s.

Dəvət, təklif, iltifat, təbrik və s. zamanı istifadə edilən sözləmlər müsbət nəzakətliyə nümunədir.

Həm müsbət, həm də mənfi nəzakətlik xaraktercə dərəcələndir. Məsələn, *thanks-thanks a lot-thank you very much; sağ olun-çox sağ olun-təşəkkür edirəm* və s. (4, s. 11-13):

C.Liç nəzakətliyin səkkiz xüsusiyyətindən bəhs edir (4, s. 4-9):

1) Nəzakətlik məcburi deyil. İnsanlar daha çox məcbur qaldıqlarında nəzakətli olmağa çalışırlar. Müxtəlif mədəniyyətlərdə bilərəkdən nəzakətsiz davranışlara da rast gəlmək mümkündür. Məsələn, maraqsız keçən konsert, oyun, tamaşa zamanı zal çıxış edənləri fitə basa və ya alqış tələb edilən zaman sükutla narazılıqlarını bildirə bilərlər ki, bu da nəzakətlikdən uzaqdır.

2) Nəzakətliyin ikinci xüsusiyyəti onun dərəcəyə malik olmasıdır. Məsələn, bir çox mədəniyyətlərdə ifaçılar və ya aktyorlar səhnədə çıxışlarını başa vurduqdan sonra tamaşaçılar qarşısında baş əyirlər. Fiziki olaraq insan nə qədər çox əyilsə, bir o qədər nəzakət göstərmiş olur. Eynilə də tamaşaçıların uzun çəkən alqışı tamaşanı, oyunu, konserti və s. bəyəndiklərinin nəzakətlə ifadəsidir.

Bir çox Asiya ölkələrində xüsusilə də Çin, Koreya və Yaponiya mədəniyyətlərində sosial əlaqələr və ünsiyyət zamanı baş əymək qəbul edilmişdir. Bu zaman insanların nə qədər əyildikləri onların nə qədər səmimi və nəzakətli olduqlarını bildirir. Bu zaman baş əymək situasiyadan asılı olaraq salamlamaq, üzr istəmək, xahiş etmək, təşəkkür etmək və s. kimi mənalar ifadə edə bilər.

3) Nəzakətliyin cəmiyyət tərəfindən qəbul olunmuş normaları vardır. Məsələn, konsert bitdikdən sonra ifaçının alqışlarla yenidən səhnəyə qayıtması nəzakətliyin yüksək həddi kimi başa düşülür. Əgər ifaçı səhnəni tərk etməzdən əvvəl alqışlar qısa müddət ərzində bitirsə, onda bu yalançı nəzakətlik kimi qəbul edilir. İngilis dilində bu situasiyanı izah edən bir məsəl vardır: “damning with faint praise.”

4) Nəzakətliyin ifadə edilib-edilməməsi situasiyadan asılıdır. Məsələn, oyun zamanı (futbol, voleybol, tennis və s.) hər hansı bir oyunçu hesabı açırsa, bu alqışa səbəb ola bilər. Eyni zamanda, həmin oyunçunun hər hansı bir səhvi tamaşaçıların narazılıq səsləri, fiti və ya kobud ifadələri ilə müşayiət oluna bilər.

5) Ünsiyyət zamanı tərəflər arasında nəzakətliyin qarşılıqlı assimetriyası mövcud olur. Yəni, özünə qarşı az nəzakətli olub başqalarına qarşı daha nəzakətli olmaq qəbul ediləndir, əksi isə yox.

6) Nəzakətlik az və ya çox dərəcədə qəbul ediləndir:

I mərhələ: A B-ni dəvət edir ----- A B-nin təklifini rədd edir.

II mərhələ: A B-ni yenidən dəvət edir-----B yenidən rədd edir.

III mərhələ: A B-ni yenidən dəvət edir-----B nəhayət qəbul edir.

Bu cür vəziyyəti restoranda hesabı ödəmək zamanı da müşahidə etmək mümkündür:

A: *Hesabı mən ödəyəcəm.*

B: *Xeyir, mən.*

A: *Xahiş edirəm izin verəsiniz mən ödəyim və s.*

7) Nəzakətliyin digər aspekti danışan və dinləyənlər arasında dəyərlərin ötürülməsidir. Məsələn, danışan dinləyəne nəyisə təklif edir, dəvət edir, təşəkkürünü bildirir və s. Həmçinin, danışan həmsöhbətinə üzrxahlıq, baş sağlığı, iltifat, təbrik, təklif, məsləhət və s. bildirdikdə II tərəf I tərəfə əksər hallarda nəzakətlə cavab verir. İngilis dilində *thank you* ifadəsinə cavab daha çox inkarda verilir: *not at all, no problem, it is nothing, don't mention it* və s. Azərbaycan dilində isə bu bir qədər fərqli şəkildə ifadə edilir: *dəyməz, buyurun, xoşdur, heç bir problem yoxdur* və s.

8) Nəzakətliyin sonuncu xüsusiyyəti tərəflər arasında dəyərlər balansını saxlamaqdan ibarətdir. Bu daha çox təşəkkür və üzrxahlıq zamanı özünü büruzə verir. Bu zaman sanki tərəflər bir-birlərinə olan “borcu” ödəmiş olurlar. Məsələn,

A1: *Təşəkkür edirəm (thank you).*

B1: *Buyurun (not at all).*

A2: *Üzr istəyirəm (I am awfully sorry)*

B2: *Eybi yoxdur (Never mind, that is all right).*

Praqmatik faktor kimi müxtəlif mədəniyyətlərdə nəzakətliyin ifadə edilməsi Robin Leykoff tərəfindən də tədqiq edilmişdir. O, nəzakətliyin iki prinsipini ayırd edir:

a) Aydın ol (be clear)!; Nəzakətli ol (be polite)!

b) Ünsiyyət zamanı tərəflər xaosik deyil, əksinə, məntiqi ardıcılıqla söyləmlərini ifadə edirlər ki, bu da incikliyin baş verməsinin qarşısı alır. Bu zaman R.Leykoff P.Qraysın “Ünsiyyət maksimaları”nı əsas götürür. *Kəmiyyət* – lazım olandan artıq danışma; *keyfiyyət* – doğru olduğuna inandığın şeyi de; *relevantlik* – relevant ol; *tərz* – aydın ol, ikimənəlilikdən, anlaşılmazlıqdan uzaq qaç.

R.Leykoff *Nəzakətli ol* prinsipinə üç müddə əlavə etmişdir: *məcbur etmə; fikirlərini bildir; dostcasına yanaş* (2, s. 90).

Müraciət formaları. Bizim başqalarına müraciətimiz insanlarla sosial əlaqələrin yaradılmasında və qorunub saxlanılmasında mühüm rol oynayır. Ünsiyyət zamanı müraciət formalarından biri *şəxs deyxisləridir*. İngilis dilində həm formal, həm də qeyri-formal ünsiyyətdə *you* şəxs əvəzliyindən istifadə edildiyi halda, Azərbaycan və fransız dillərində qeyri-formal müraciət forması kimi *sən, tu*; formal müraciət forması kimi isə *siz, vous* əvəzliliklərindən istifadə edilir. Eləcə də, danışanda yaşca və statusca böyük şəxslərə *siz* və *vous* ilə müraciət edilir. Lakin, müasir fransız dilində *vous* əvəzliyini işlətməkdən yayınma hallarına rast gəlinir ki, bu da dilə sadəlik gətirmək və anlaşılmazlıqdan qaçmaq üçün bir vasitədir.

“Mən” məkan və zaman çərçivəsində fəaliyyət göstərir. “Mən–indi–burada” *origo* adlanır (mənsə, başlanğıc adlandırılmışdır) (1, s. 48).

Bəzən *biz* və *we* əvəzlilikləri I şəxsə müraciət zamanı deyil, digərlərinə müraciət zamanı istifadə edilə bilər ki, dinləyənin əvəzliliklərdən bu cür istifadəni anılması üçün o, dil və istifadə edilmiş kontekst barədə müəyyən məlumatla malik olmalıdır. Məsələn, *We could have overcome it (biz bunun öhdəsindən gələ bilərdik)*.

Corc Yul *inkluziv* və *ekskluziv* “we” fərqləndirir. O, *ekskluziv* “we” dedikdə dinləyən istisna olmaqla danışan və onun ətrafındakı şəxslərə müraciəti, *inkluziv* “we” dedikdə isə danışan və dinləyənin müraciəti nəzərdə tutur (5, s. 11).

A1: *Biz sabah ezamiyyətə yollanırıq!*

A1: *We are going on a business trip tomorrow* (dinləyən istisna olmaqla danışan və onun həmkarları – *ekskluziv* “we”).

B1: *Əminəm ki, biz imtahandan uğurla keçəcəyik.*

B1: *I am sure that we will pass the examination with success* (danışan və dinləyən birlikdə - *inkluziv* “we”).

Müxtəlif mədəniyyətlərdə qohumluq əlaqələrini ifadə edən sözlərlə də müraciət mümkündür. Məsələn, ingilis dilində *uncle, aunt, sister, brother*; Azərbaycan dilində *əmi, xala, dayı, bacı, qardaş* və s.

İngilis dilində bu cür müraciət formaları şəxs adlarından qabaq, Azərbaycan dilində isə şəxs adlarından sonra işlədilir və həm ailə üzvü, həm də ailə üzvü olmayan, lakin yaşca danışandan böyük olan şəxslərə müraciət zamanı istifadə edilir. Məsələn, *uncle Tom, aunt Mary, Ləman xala, Kənan dayı* və s. Lakin, ingilis dilində danışanın tanımadığı şəxslərə bu cür müraciəti qəbul edilməz sayılır. Bu zaman *sir, madam, mr., mrs.*, və ya *miss* müraciət formalarından istifadə edilir. Azərbaycan dilində və mədəniyyətində isə gənc nəslin tanımadığı, özündən yaşca böyük insanlara bu cür müraciəti qəbul ediləndir.

İngilis dilində həkimə müraciət zamanı *doctor* sözündən sonra həkimin soyadı işlədilir. Yazıda isə bu öz əksini *Dr. Brown* şəklində tapır. Həkimlər öz həmkarlarına qeyri-formal situasiyalarda *doc* kimi müraciət edirlər. Azərbaycan dilində isə həkimin adından sonra “*həkim*” sözü işlədilir: *Tural həkim*.

İngilis dilində müəllimə müraciət Azərbaycan dilində olduğundan bir qədər fərqlidir. Bu zaman ailə vəziyyətindən asılı olaraq *Miss, Mrs, Ms (neytral), Mr* sözlərindən sonra müəllimin soy adı istifadə edilir. Bunla yanaşı, *professor* və *doctor (fəlsəfə doktorlarına)* kimi də müraciət edilir. Azərbaycan dilində isə kişi cinsinə *müəllim*, qadın cinsinə isə *müəllimə* kimi müraciət edilir. Son zamanlarda ali məktəb tələbələri qadın müəllimlərinə *ad + xanım* şəklində müraciət edirlər. Qeyd etmək yerinə düşər ki, Azərbaycan dilində müəllim sözü həm də müəllim peşəsinə malik olmayan şəxslərə müraciət zamanı da hörmət əlaməti olaraq istifadə edilir.

Koreya, Yaponiya, Çin və s. kimi bir çox Asiya ölkələrində müraciət sistemi daha qəlizdir. Koreya mədəniyyətində ailə üzvlərinə müraciət zamanı hörmət əlaməti olaraq sözlərin sonuna *-nim* suffiksi artırılır. Məsələn, *halmeoni-halmeonim (nənə), eomoeni-eomeonim (ata)* və s.

Əgər danışan və dinləyən eynihüquqlu insanlardırsa və bir-birilərini tanıyırlarsa onda adların sonuna *-ssi* suffiksi artırılır. Məsələn, *Cheoul-ssi*. Lakin, soyadların sonuna *-ssi* suffiksini artırmaq kobudluq əlaməti hesab edilir: *Kim-ssi*.

-nim suffiksi isə daha çox qabiliyyətə, intellektə və biliyə sahib şəxslərə müraciət zamanı istifadə edilir: *seonsang-nim*. Bundan başqa *ya/a* uşaqlara müraciət zamanı; *Seonbae* özündən böyük həmkarlara, *-hubae* isə özündən kiçik həmkarlara müraciət zamanı; *-gun* formal mərasimlərdə, xüsusilə də toylarda bəyə, *-yang* isə gəlinə müraciət zamanı işlədilir (6).

Son olaraq qeyd etmək lazımdır ki, qloballaşan dünyada mədəniyyətlərarası ünsiyyətə təsir edən faktorları və bu faktorlardan istifadə qaydasını bilmək zərurətə çevrilmişdir. Ünsiyyət müraciətdən başlayır. Müraciət isə birbaşa olaraq nəzakətlik ilə bağlıdır.

Ədəbiyyat

1. Əbdülrəhimov E. Linqvistik praqmatika. Bakı: Elm və Təhsil, 2014, 210 s.
2. Fauziati E. Linguistic Politeness Theory // Kesantunan Berbahasa Dalam Berbagai Perspektif, Universitas Muhammadiyah Surakarta, 2013, 88-108 pp.
3. Holmes J. An Introduction to Sociolinguistic. London and New York: Longman, 1992. 412 pp.
4. Leech G. The Pragmatics of Politeness. Oxford: Oxford University Press, 2014, 343 pp.
5. Yule G. Pragmatics. Oxford: Oxford University Press, 1996, 138 pp.
6. https://en.wikipedia.org/wiki/Korean_honorifics

YUSİFLİ QABİL, VƏLİYEV QƏRİB, ƏLİZADƏ FİKRƏT

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universiteti

MUSİQİ TARİXİMİZ VƏ YENİ ARAŞDIRMALAR

Açar sözlər: *musiqi mədəniyyəti, musiqi tarixi, Şərqdə ilk opera, xalq musiqisi, Qərb musiqisi, integrasiya, yüksək peşəkarlıq*

This article examines the history of Azerbaijani musical culture by Uzeyir Hajibeyli, a genius composer, and notes that Azerbaijan is located in a geographical position in the east and west, the integration of Azerbaijani and Western cultures is a natural phenomenon. It is a natural process that is inevitable, so it is necessary to maximize the preservation of the peculiarities of national music, as well as Uzeyir bey Hajibeyli. Look at opera music is a western-oriented music that has been integrated into Azerbaijan with the initiative and authorship of Uzeyir bey Hajibeyli in the beginning of the last century. On January 12, 1908 (in 25 new ways), he founded the opera "Leyli and Majnun" in Baku, in the theater of Haji Zeynalabdin Taghiyev, not only in Azerbaijan, but also in the entire Muslim east.

Dünya tarixində elə şəxsiyyətlər olub ki, onlar yaşadığı dövrə, mənsub olduğu xalqa deyil, bütün bəşəriyyətə və zamanlara aid edilirlər. Onların insanlığa xidmətdə bulunan həyatı və gördükləri işlər mövcud çərçivəyə sığışmır və fəaliyyət dairələri müəyyən bir dövrü təşkil etsə də, yaratdıqları əsərlər zamanları aşaraq, bəşər övladının sərəvətinə çevrilir, nəticədə, bu sənətkarlar, onların sənət əsərləri əbədiyaşar olur.

Belə sənətkarlardan biri də Azərbaycanın əməkdar incəsənət xadimi (1935), SSRİ Xalq artisti (1938), Stalin Mükafatı laureatı (1941), "Lenin Ordeni" və "Qırmızı Əmək Bayrağı" ordeni laureatı, Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının rektoru (1928-1929, 1939-1948), professor (1940), Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının sədri (1938-1948), Azərbaycan Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü (1945), Azərbaycan EA İncəsənət İnstitutunun direktoru (1945-1948), müstəqil Azərbaycan Demokratik Respublikası və Azərbaycan SSR himnlərinin bəstəkarı, ilk müsəlman opera bəstəkarı Üzeyir bəy Əbdülhüseyn oğlu Hacıbəyliydir. O, yaratdığı inciləri ilə dünya musiqi mədəniyyəti tarixində özünə əbədi və şərəfli bir səhifə yazmışdır.

Bakı Musiqi Akademiyasının yetirməsi olan türkiyəli musiqişünas, musiqi tarixinin mahir araşdırıcısı Dərya Ağca Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin tarixini araşdırmaqla məşğuldur. O özünün bu işinə dahi sənətkarımız, böyük bəstəkar, publisist, dramaturq, pedaqoq, ictimai xadim və müasir Azərbaycan peşəkar musiqi sənətinin və Azərbaycan milli operasının banisi, Üzeyir bəy Hacıbəylinin yaradıcılığını tədqiq etməklə başlamağa üstünlük vermişdir. Ümumiyyətlə, bütün dünya musiqi mədəniyyəti tarixinin peşəkar araşdırıcısı və mahir bilicisi olan Dərya Ağca uzun illərdir ki, bu sahədə çalışır. Bu zamana qədər Qərbi Avropa musiqi mədəniyyətinin tarixini araşdıran Dərya Ağca çox maraqlı faktlarla rastlaşıb. O, Avropa opera musiqisində türk-osmanlı hərbi marşlarının fraqmentlərini aşkara çıxarıb. Avropa müəlliflərinin 120-dən çox operasını tədqiq edən alim bu operalarda 680-dən çox türkmənşəli musiqi fraqmentlərini üzə çıxarmışdır. Dərya xanım Lulli, Skarlatti, Vivaldi, Motsart, Hendel, Haydn, Qlük, Bethoven və bir sıra başqa Avropa bəstəkarlarının əsərlərində türk motivlərinin olduğunu artıq Avropa musiqişünaslığına çoxdan sübut etmişdir.

İndi isə Dərya Ağca Azərbaycanın musiqi mədəniyyəti tarixini araşdırmaq qərarına gəlmişdir. O, Azərbaycanın musiqi mədəniyyəti tarixinə dair bir sıra sanballı əsərlərin müəllifidir. Alimin dediyinə görə,

Böyük Türk Dünyasının özəl bir parçası olan Azərbaycanın musiqi mədəniyyəti və tarixi onu çoxdan özünə cəzb etmişdir. Min ildən artıq yaşı olan türk musiqi mədəniyyəti tarixində Azərbaycan musiqisi çox önəmli bir yer tutur, zira Azərbaycan musiqisində olan bu qədər məftunedicilik musiqi biliciləri ilə yanaşı, sadə insanları da heyran edir, heyrətə gətirir və onu dinlədikcə insan ofsunlanmış kimi elə bir sehrli aləmə düşür ki, oradan insanın qəlbinə işıq süzülür, ruhu qidalanır. İnsan bu aləmdən doya, ayrıla bilmir.

Dərya xanım Ağcanın sözlərinə görə, Azərbaycan musiqisi nə qədər cəzbedicirsə, bir o qədər də rəngarəng və çoxçalarlıdır. Bir baxın bir yanda minillikləri aşmış gələcək xalq yaradıcılığı olan musiqi, mahnılar (nəğmələr, laylalar, yallılar, axıştalar, toy havaları və s.), bir yanda əsrlər yola salmış muğam musiqisi (muğamlar, təsniflər, şikəstələr və s.) və başqa bir yanda isə sənət adamlarının yaratdığı incilər. Dünyanın bir çox ölkəsində olmuş və bir sıra xalqların musiqi tarixini araşdırmış Dərya xanımın fikrincə, əsasən qərbbəməşəli hesab edilən və Azərbaycanda böyük uğurla tətbiq edilmiş opera musiqisi, estrada musiqisi və s. də nəzərə alınsa, Azərbaycan musiqisində olan bu qədər rəngarənglik yaşadığımız dünyanın heç bir xalqının musiqisində yoxdur. Qərb yönəlmiş musiqi alətlərinin milli ansambllarda istifadə edilməsi, qərbsayağı melodiyanın yaradılması və s. – bütün bunlar bəlkə də Azərbaycanın tarixi-coğrafi şəraitindən irəli gələn bir özəllikdir. Azərbaycan Şərqlə Qərbin qovuşduğu bir coğrafi mövqedə yerləşdiyindən mədəniyyətlərin bu cür inteqrasiyası çox təbii bir haldır. Bu, qaçılmaz olan təbii bir prosesdir və ondan da Üzeyir bəy Hacıbəyli kimi milli musiqinin özəlliklərini qoruyub-saxlamaqla maksimum bəhrələnmək lazımdır. Opera musiqisi qərbyönlü bir musiqi növü olsada, Azərbaycana keçən əsrin əvvəllərində Üzeyir bəyin təşəbbüsü və müəllifliyi ilə inteqrasiya olunub. O, özünün 1908-ci il yanvarın 12-də (yeni təqvimə görə 25-də) Bakıda Hacı Zeynalabdin Tağıyevin teatrında göstərilən "Leyli və Məcnun" operası ilə tək-cəz Azərbaycanında deyil, bütün müsəlman Şərqində opera sənətinin əsası qoymuşdur. Dahi sənətkar operanın librettosunu Füzulinin eyniadlı poeması əsasında yazmışdır. İlk tamaşaya istedadlı aktyor və rejissor Hüseyn Ərəblinski quruluş vermişdir. Dirijor isə yazıçı-dramaturq Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev idi. Məcnun rolunda Hüseynqulu Sarabski, Leyli rolunda isə aşpaz şagirdi Əbdürrəhim Fərəcov çıxış etmişlər. Üzeyir bəyin fikrincə, Füzuli poemasının ruhu, lirikası, "Leyli və Məcnun" poemasının romantizmi məhz muğam kimi möhtəşəm bir musiqi ilə təcəssüm oluna bilərdi ki, bunun da öhdəsindən dahi sənətkar layiq olduğundan da artıq gələ bilməmişdir. Operanın musiqisi əsasən muğam və təsniflər üzərində qurulmuşdur. "Leyli və Məcnun" ilə dünya musiqi tarixində operanın yeni növü – muğam operası meydana gəlmişdir. Bu Üzeyir bəy Hacıbəyli dühasının məhsulu idi. O dahi bir sənətçi olaraq "Leyli və Məcnun" operası ilə kifayətlənməmişdir. Bu operadan sonra Üzeyir bəy 1909-1915-ci illərdə bir-birinin ardınca "Şeyx Sənan" (1909), "Rüstəm və Söhrab" (1910), "Şah Abbas və Xurşudbanu" (1912), "Əsli və Kərəm" (1912), "Harun və Leyla" (1915) muğam operalarının librettosunu xalq dastanları və rəvayətlər, və eyni zamanda Firdovsinin "Şahnamə" əsərinin motivləri əsasında yazmışdır. Xalq dastanı əsasında bəstələdiyi "Əsli və Kərəm" operasında müəllif muğamatla bərabər, aşiq musiqisindən də istifadə etmişdir. O, "Koroğlu" operasında simfonik orkestrin tərkibinə Azərbaycan xalq musiqi alətlərini daxil edərək, orkestrin rəngarəng səslənməsinə nail olmuşdur. Belə bir uzlaşma o zamana qədər heç bir bəstəçiyə nəsisb olmamışdı.

Üzeyir bəy Azərbaycan musiqisində köklü dönüş yaratmış dahi bəstəkardır. O, XIX əsrin əvvəllərindəki şifahi xalq musiqi sənəti şəklində mövcud olan Azərbaycan milli musiqisini Qərbi Avropa bəstəkarlıq məktəblərinin nailiyyətləri, forma və janrları ilə zənginləşdirmiş, Azərbaycan və ümumiyyətlə, Şərq musiqisinin gələcək inkişaf perspektivlərini, estetik prinsiplərini müəyyənləşdirmişdir.

Dərya xanımın gəldiyi qənaət belədir ki, Üzeyir bəy Hacıbəylinin yaradıcılığı o qədər zəngin və o qədər çoxşaxəlidir ki, bir, iki, beş, on alimin araşdırması ilə başa gələcək bir iş deyil, çünki onun yaradıcılığı elə bir dəryadır ki, oraya hər dəfə baş vurduqda yeni-yeni incilər tapır, yeni-yeni xəzinələr kəşf edirsən. O, sözün əsl mənasında, dahi və fenomen bir insan olub. Yaratdığı əsərlər nəinki Azərbaycanda, eləcə də bütün Şərq dünyasında indiyə qədər sevilir və bundan sonra da seviləcəkdir. İllər ötəcək, əsrlər dəyişəcək, qoca tarix Üzeyir bəyi və onun yaratdığı əsərləri yaşadacaqdır. Yer üzərində musiqi yaşadığıca Üzeyir bəy Hacıbəyli də yaşayacaqdır!

Ədəbiyyat

1. Abasov A. Üzeyir Hacıbəyov və xalq yaradıcılığı – Klassiklər həmişə müasirdir. Bakı, 2008
2. İbrahimov M. Tufanlara kömək edən bir qələm... Ədəbi qeydlər (məqalələr), Bakı, 1970.
3. Ordubadi M.S.. Böyük sənətkar barəsindəki xatirətim. – Bəstəkarın xatirəsi (məqalələr, xatirələr), Bakı, 1976.
4. Rza R. Sadə və böyük insan. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 18 sentyabr 1968, № 39.

MÜNDƏRİCAT

Elçin Məmmədov. Molla Pənah Vaqif	3
---	---

M.P.VAQIF VƏ MÜASİRLİK

Əliyeva İfrat. Molla Pənah Vaqif – həyatı və mühiti.....	6
Əzizov Elbrus. M.P.Vaqifin dili haqqında.....	10
Əbdülhəsənli Tofiq. Azərbaycan dilinin və ədəbi-bədii fikrinin inkişafında Molla Pənah Vaqif mərhələsi	14
Xəlilov Nizami. Vaqif yaradıcılığında aşiq poeziyasının yeni mərhələsi və şairin aşiq yaradıcılığına təsiri	17
Abasova Şəlalə. Heca vəznli-ana dili şeirimizin zirvəsi	22
Abdullayeva Sevinc. Molla Pənah Vaqif şeirlərinin dil və vəzn xüsusiyyətlərinin orta məktəbdə tədrisi	25
Ağahüseynova Vüsalə. “Vaqifin şirin dili” – ana dili.....	27
Aslanlı (Huntürk) Mobil. M.P.Vaqifin fiziki tərbiyə və hərbi görüşləri.....	29
Babayeva Şəbnəm. Molla Pənah Vaqifin həyat və yaradıcılığı Mir Möhsün Nəvvabın “Təzkireyi-Nəvvab” əsərində.....	32
Baxşəliyev Eynulla. Molla Pənah Vaqifin dövlətçilik fəaliyyəti haqqında	34
Baxşəliyev Fazil. M.P.Vaqifin ictimai - siyasi fəaliyyəti haqqında.....	36
Baxşəliyev Samir. Müdrik vəzir və ağıllı siyasətçi.....	38
Cavadov Əhəd. Vaqif poeziyasının tabeli mürəkkəb cümlə sistemi.....	40
Əliyeva Günel. Molla Pənah Vaqif yaradıcılığında Qarabağ mühitinin tədrisi	43
Həsənova Mətanət (Saraclı). Molla Pənah Vaqif yaradıcılığında ənənə və novatorluq.....	45
Xəlilova Təranə. Gözəllik və həqiqət şairi - Molla Pənah Vaqif.....	47
Qaffarlı Selcan. Vaqif poeziyasında kədər motivləri.....	49
Qədimli Kamilə. M.P.Vaqif yaradıcılığının müdriklik zirvəsi	52
Quluyeva Minarə. XVIII əsr Azərbaycan ədəbi prosesində poetik təkamülün inkişaf perspektivləri	54
Qurbanova Məhbubə. M.P.Vaqifin əsərlərində şəxs adları	58
Mədətov Famil. Nizami Cəfərovun “Molla Pənah Vaqif” monoqrafiyası haqqında	63
Mikayılov Ülvi. Gözəllik şairi Molla Pənah Vaqifin gözəllərdən şikayəti	65
Muradova Telli. Vaqif yaradıcılığında müxəmməslərin ideya-bədii xüsusiyyətləri.....	68
Nəbiyeva Almara. Molla Pənah Vaqif və Aşiq Valeh.....	71
Rəhmanova Suqra. Molla Pənah Vaqif dilinin qrammatik xüsusiyyətləri.....	75
Seyidova Sultan. Vaqif yaradıcılığında bədii təkrir poetizm yaradan vasitə kimi.....	78
Yusifova Nailə. M.P.Vaqif və milli təfəkkür.....	81
Zamanov Nağdəli, Hüseynov Vahid. Azərbaycan estetik dünyagörüşünün formalaşmasında Molla Pənah Vaqif yaradıcılığının rolu	83

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Abduləzizova Sədaqət. Fransız romantizminin əsas qolları	87
Abdullayeva Şəlalə. Xalqına, vətəninə bağlı, vətənpərvərlik etalonu olan böyük yazıçı	89
Ахмедова Нигяр. Переводческая деятельность азербайджанских писателей и поэтов	91
Ağamaliyeva Təranə. S.Vurğunun yaradıcılığında bədii tərcümənin rolu	95
Allahverdiyev Vaqif. Məmməd Araz yaradıcılığının poetik xüsusiyyətləri.....	97
Allahverdiyev Vaqif. R.Rza yaradıcılığında yeni fikir, forma və məzmun axtarışları	99
Almaz Əliqızı. Cənubi Azərbaycan memuar və uşaq ədəbiyyatı haqqında bəzi mülahizələr.....	102
Bayramov Ramil. Şair Vəli Miskinin poeziyasında dodaqdəyməz şeir şəkli	106
Əhmədova Şəfa. Uşaq nəsrində yeni mövzu axtarışları və sənətkarlıq xüsusiyyətləri	108
Əliyeva Sara. Türk dastanlarında boz qurd.....	111
Əzimova Aida. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında millilik məsələsi	113

Hüseynli Tural. Türk şeirində heca vəzninə bir nəzər	115
İmanquliyeva Arzu. Müasir nəsrə qəhrəman tipi.....	117
İmamverdiyeva Zöhrə. Hüseyn Cavidin yaradıcılığında Türkiyə mühitinin rolu.....	119
İslamzadə Kəmalə. “Övladlığa götürmə” ənənəvi motivinin mərasim kompleksində yeri	121
İsmayılı Aytac. İsi Məlikzadənin “Küçələrə su səpmişəm” povestində ikili həyat fəlsəfəsi	124
İsmayılova Xəyalə. Valter Skottun yaradıcılıq metodunun xüsusiyyətləri.....	126
Kazımova Könül. Roman janrı çağdaş nəzəri-estetik dəyərlər kontekstində.....	128
Kazımova Sevinc. Azərbaycan lirik nəsrində ənənə və müasirlik	130
Qafarova Suğra. İnsanda qəhrəmanlığın təsdiqi (E.Heminqueyin “Qoca və dəniz” əsəri əsasında)	134
Гарабагы Гюльтекин. Обучение диалогической речи с учетом коммуникативных задач.....	136
Герайзаде Лейла. Религиозные мотивы в творчестве Олжаса Сулейменова	139
Quliyeva İlahə. Müstəqillik dövründə Böyük Britaniya – Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin xüsusiyyətləri	142
Мамедов Тофик. «Лицо своей души» (Восток в творчестве Л.В. Соловьёва)	145
Məmmədova Aynurə. Mirzə Ələkbər Sabirin “Ruhum” şeirində təəvvüf görüşləri	148
Məmmədova Səidə. M.Ə.Rəsulzadənin “Stalinlə ixtilal xatirələri” memuarında ictimai-siyasi mühitin analizi	150
Məmmədova Şəfəq. Vodevil janrının xüsusiyyətləri.....	152
Məmmədova Şöhrət. Sənətkar fantaziyasının gücü.....	154
Məmmədova Yeganə. Mikayıl Rzaquluzadə yaradıcılığında “Dədə Qorqud” motivləri.....	157
Mənəfova Seyidnisə. Cəfər Cabbarlı yaradıcılığında qadın və evlilik problemi	160
Mirzəyeva Aytəkin. Abdulla Şaiq yaradıcılığı akademik Məmməd Arifin gözü ilə	162
Muxtarov Əlimuxtar. Nizami Gəncəvi yubileyinin poeziyadakı tərənnümünə təsiri (1930-40-ci illər əsasında)	164
Nəbiyeva Ülkər. Xalq oyunları sivil dəyərlərin etnoloji təzahürüdür	168
Nəsirov Natiq. Divan ədəbiyyatında dini simvolika (Seyid Əbülqasim Nəbati və Seyid Nigarinin yaradıcılığı əsasında)	170
Nəsirova Fatimə. Nizami Gəncəvi humanist və mütəfəkkir şair kimi	173
Orucova Səhər. İrəvan şəhəri – toponim və etnonimi folklor materialı kimi.....	175
Pirəliyeva Elnurə. Əhməd Təbrizi və onun “Şeyx Sənan” məsnəvisi	178
Rəhimova Gülnar. Sovet dövrü və müstəqillik dövrü dramaturgiyasında ailə-məişət mövzusu (C.Cabbarlı, İ.Əfəndiyev və Ə.Əmirinin yaradıcılıq materialları əsasında).....	181
Rzabəyli Firuzə. Şeyx Nəsrollah obrazının islam dini kontekstində dəyərləndirilməsi.....	185
Səfərli Aynur. “Nurməhəmməd Qərib Əndəlibin yaradıcılığında islam konteksti- “Səğdi Vaqqas” poeması əsasında	187
Vəliyev Məhərrəm. XIII-XVI əsr anadilli epik əsərlərdə aşıq-qadın qəhrəmanları: hüquqsuzluq və ya mentalitet.....	190
Vəlizadə Aysel. Elçinin “Baş” romanında personajlar aləmi	192

DİLÇİLİK

Abadova Səfa. Funksional sintaksis problemləri.....	194
Abbasova Yeganə. Qədim ingilis dilinin lüğət tərkibində baş verən semantik transformasiya və dil əlaqələri	196
Abdullayeva Xatirə. Azərbaycan türkcəsinin cənub qolunda ənənədən novatorluğa keçid (Feili frazeoloji birləşmələr əsasında).....	198
Abdullayeva Mələhət. Nəqli və sual cümlələrinin fransız və Azərbaycan dillərində leksik-semantik və morfoloji xüsusiyyətləri.....	204
Abdullayeva Ülkər. Koqnitiv dilçilikdə konseptin məzmun və strukturu ilə bağlı müxtəlif yanaşmalar	206
Ağayeva Nətvən. Alman dilinin leksik sistemində türk mənşəli sözlərin işlənməsinə dair	209
Ağayeva Sevinc. Müstəqillik illərində Azərbaycan «təhsil» konseptosferində yeni konseptlər məsələsinə dair	211
Ataşlı Təhminə. I Türkoloji qurultayda terminologiya məsələsi	214
Bagirova Sevinc. Passive constructions in modern english.....	216

Бахри Наилә. К проблеме изучения лексико-грамматического материала на занятиях рки.....	219
Бунятова Нина, Ахундова Ляман. Некоторые особенности научно-технического перевода английского языка	222
Cavadova Hökümə. Mürəkkəb sintaktik bütövlərin komponentləri arasında semantik əlaqə tipləri.....	225
Джафаров Микаил, Гусейнова Флора. Изучение синтаксических трансформаций на занятиях рки (на материале словосочетаний)	227
Eyvazli Gunel. The parameters in texts	229
Əhmədova Ramilə. Deyxis, onun növləri və ifadə vasitələri	231
Əliyeva Asifə. Ünsiyyət mədəniyyəti: danışıq etikası və nitq etikətləri	234
Əliyeva İlahə. Frazelogizm tabeli mürəkkəb cümlələr	237
Əsədli Samirə. Şifahi nitq vərdişlərinin inkişafında bədii oxunun rolu	240
Əsədova Mələykə, Bədəlova İradə. Azərbaycan və ingilis dillərində sabit söz birləşmələrinin müxtəlif növləri, fərqli və oxşar xüsusiyyətləri	242
Əsgərova Böyükxanım. Onomastika problemlərinə dair.....	244
Hacıyeva Ellada. İngilis dilinin müasir dünyada və ölkəmizdə əhəmiyyəti və dilin öyrənmə yolları	246
Hacıyeva Xavər. Xarici dil üzrə terminoloji leksikasının öyrədilməsinin əsas prinsipləri	249
Hacıyeva Nigar, Mirzəyeva Aytəkin. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində müraciət formaları	251
Haqverdiyeva Aysel. Müasir Azərbaycan dilindəki qoşa sözlər arasında tabesizlik əlaqəsinə dair	255
Həsənova Nigar, Məmmədova Könül. İngilis dilində elmi-texniki tərcümənin leksik və qrammatik problemləri	259
Həsənova Türkanə. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında infinitivin nominativ xüsusiyyətləri	262
Hümbətliyeva Sevinc. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində Qərbi Avropa mənşəli alınmaların rolu və əhəmiyyəti.....	264
Hüseynova Lalə. Müasir ingilis dilində frazeoloji transformasiya prosesində spesifik anamaliya və frzeologizmlərin somatik xüsusiyyətləri.....	267
Hüseynova Həcər. Mir Cəlalın əsərlərində sintaktik bütövlər	269
Hüseynova Rəna. Azərbaycan dilində ingilis mənşəli sözlərdə baş verən leksik və semantik dəyişikliklər	273
Hüseynova Sevinc. Onomastikanın ingilis və Azərbaycan dillərində yaranması, inkişafı və ifadə vasitələri	275
Hüseynova-Qəhrəmanlı Aytən. Beynəlmiləl derivativ termin elementlər	277
Xanəliyeva Aysel. Azərbaycan dilində frazeoloji sinonim cərgələr	279
Xəlilova Sevil, Nəsirova Zibahət. Alman və Azərbaycan dillərində feilin imperativ formasının kommunikativ-praqmatik aspektlərinin leksik-semantik və morfoloji xüsusiyyətləri	282
Xəlilzadə Könül. Yenisey abidələrində rəng bildirən sözlərin işlənmə xüsusiyyətləri	284
Гасанова Ирада. К проблеме субстантивации прилагательных в русском языке.....	287
Qasımoğlu Emiliya. İngilis dili mənşəli siyasi-iqtisadi, elmi-texniki terminlərin Azərbaycan dilində leksik-semantik xüsusiyyətləri.....	289
Qədimova Nailə. İngilis dilinin söz yaradıcılığında köməkçi nitq hissələrinin rolu və əhəmiyyəti haqqında.....	292
Qənbərova Qüdsiyyə. Bir və iki hecalı numerativlərin diaxronik-dialektoloji aspektləri.....	294
Qəribli Aysel. “Azərbaycan dili” anlayışı: Azərbaycanın şimalında və cənubunda	297
Məmmədli Qırçaq. Türk dillərində nitq hissələri problemi.....	301
Quluzadə Fərqanə. Azərbaycan, türk və rus dillərində frazeoloji vahidlərin oxşar və fərqli cəhətləri	303
Quliyeva Nüşabə. Fransız dilində yönəltmə, istiqamət və yer məfhumu bildirən sözlərinin leksik-semantik və morfoloji xüsusiyyətləri	305
Quliyeva Rəhilə, Məmmədova Səidə. Rus dili leksikasında türk mənşəli sözlər	308
Гулиева Самира. Роль информационно-коммуникационных технологий в процессе обучения русскому языку специалиста технического профиля.....	311
Qurbanova Yeganə, Məhərrəmov Şəfəq. Qədim və orta əsrlərdə ingilis dilinin lüğət tərkibinə keçmiş Şərqi və Qərbi mənşəli alınmaların leksik-semantik və morfoloji xüsusiyyətləri.....	313
Гусейнова Ульяна. Проблема вербализации концептов в древнетюркском языковом сознании	316
Qocayeva Mətanət. Sintaktik omonimliyin omonimlər sistemində yeri.....	319
İbrahimova Könül. Dillərin tipoloji bölgüsü və analitizm	321

İbrahimova Leyla, Məmmədli Sürəyya. İngilis dili mənşəli sözlərin alman dilində leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətləri.....	324
İsayeva Rəvanə. Azərbaycan dilinin müasir terminologiyasında terminlərin spesifik xüsusiyyətləri	326
İsmayilov Rauf, Cəfərov Rədiq. Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində işlənən Avropa mənşəli beynəlmiləl terminlər haqqında.....	328
Kerimova İradə. Azərbaycan yer isimləri.....	331
Гарабаглы Гюльтекин. Системы упражнений для развития диалогической речи в национальной аудитории	333
Quliyeva Mehriban. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan aşığılarının dil və üslubu	335
Quliyeva Şəbnəm. Azərbaycan dilində qeyri-onluq say sistemləri.....	338
Mahmudova Mehriban. Sifətin substantivləşməsi	341
Магеррамова Рена. Использование мультимедийных средств в обучении английскому языку.....	343
Маммадова Светлана. Сравнительно-сопоставительное исследование разносистемных языков в процессе преподавания русского языка как иностранного	346
Manafova Aynurə. İngilis və Azərbaycan dillərində zoometaforizmlərin leksik və semantik xüsusiyyətləri	349
Mehtiyeva Səidə. Müasir ingilis dilində leksik-qrammatik və kalka üsulu ilə söz yaradıcılığı.....	351
Mehdixanlı Kəmalə. Azərbaycan dilinin sintaksisində cümlədə söz sırası və inversiya hadisəsinin struktur xüsusiyyətləri	353
Məhərrəmov Aysel. Polipredikativ mürəkkəb cümlələrin formalaşmasında bağlayıcıların və bağlayıcı sözlərin rolu	356
Məhərrəmov Günay. Müasir ingilis dilində participle-in leksik və semantik xüsusiyyətləri və onun Azərbaycan dilində ifadəsi	357
Мамедова Сола. Из практики обучения профессиональной лексике на занятиях рки	360
Məmmədova Elmira. Frazeoloji vahidlər və onların sərhədləri.....	363
Məmmədova Nailə. İdarə əlaqəsinin işlənmə sferası.....	365
Məmmədova Tamara. Dilçilikdə müasir informasiya texnologiyaları	368
Məmməd zadə Pakizə. İngilis dilində gender kateqoriyasının nitq hissələri sistemində-isimlərdə və əvəzlilərdə işlənməsi və Azərbaycan ilə müqayisəli xarakteristikası.....	370
Мирбабаева Наиля. Взаимосвязь семантических и сочетаемостных свойств лексических единиц.....	373
Musayeva Rübabə. Ön sözlü frazeologimlərin ingilis dilində leksik-semantik xüsusiyyətləri və onların Azərbaycan dilində ekvivalentlikləri.....	376
Mürşudova Rəya. Müasir Azərbaycan və alman romalarında sosial-siyasi dəyişikliklər kontekstində şəxsiyyətin mənəvi azadlıq konsepsiyası.....	378
Mursaliyeva Səfiyyə. Müxtəlif sistemli dillərdə lokalizasiyanın “x-də/x-in daxilində” qrammeminin realizasiyası	382
Musayeva Kəmalə. Küveyt ləhcəsində köməkçi nitq hissələri.....	384
Müseiybova Umxanım. XXI əsrin əvvəlində Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı	386
Назирова Гюлар. Сферы употребления лексики современного русского языка	389
Nemətli Aysel . M.Füzulinin nəzm əsərlərində hərəkətin icra istiqamətini bildirən feili birləşmələrin işlənmə tezliyi.....	391
Nəbiyeva Zöhrə. Şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi yolları üzrə görülən işlərin məzmunu və istiqamətləri.....	393
Nəsirova Afət xanım. Müasir ingilis dilində feilin məsdər formasında işlənən modal feillərin Azərbaycan dilində işlənmə xüsusiyyətləri və bəzi qeyri-adekvat amillər haqqında	396
Niyazova İlahə. Qədim türk yazılı abidələrinin dilində sintaktik xüsusiyyətlər	399
Orucova Samirə. İkinci tərəfin ifadə vasitəsinə görə feili birləşmələrin tədrisi.....	401
Piriyeva Ofelya. Azərbaycan dilində sinonimlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri.....	404
Rəhimov Pərvin. Müasir dövr Azərbaycan dilçiliyində nitq hissələri və onların təsnifi prinsipləri məsələsi	408
Pənahova Firəngiz. İstiqamət, yer, məkan bildirən söz və ifadələrin leksik-semantik və morfoloji xüsusiyyətləri.....	410
Rəhimova Nazilə. Azərbaycan türkcəsində və ingilizcedə yabancılıq sözləri	412

Rzayeva Sevda. Azərbaycan dili üzrə fəal-interaktiv dərslər mərhələləri	415
Səlimova Çimnaz, Hacıyeva Nailə. İngilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində sabit söz birləşmələrinin və frazemlərin rolu.....	418
Sənani Lalə. Müasir ingilis dilində məsdər tərkibli felin növləri və onun Azərbaycan dilində ekvivalentləri	421
Süleymanova Röya. Uşaq dilinin inkişaf mərhələləri.....	424
Şəfizadə İradə. Azərbaycan dilində ingilis dili mənzəli alınma sözlərdə leksik və semantik transformasiya və onun dilçi alimlər tərəfindən tədqiqatı	426
Suleymanlı Yusif. Logical appointment and function of the terms in the interference process.....	428
Şabanova Aysel. İngilis və Azərbaycan dilçiliyində paremiologiya.....	430
Tağıyeva Elnarə. Müasir Azərbaycan dilində “bir” sayının iştirakı ilə yaranmış sözlərdə çoxmənalılıq.....	433
Tağıyeva Şövkət. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə və əks tərcümə prosesində leksik-semantik uzlaşmalar	435
Teymurova Rəsimə. İngilis dilinin ABŞ variantında yadələməli frazemlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri..	438
Vəliyev İslam. M.Zəririn “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin dilində qrammatik arxaizmlər	440
Vəliyev İslam. Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində ədat	444
Vəliyeva İradə. İngilis dilinin rəsmi-işgüzar üslubunun səciyyəvi xüsusiyyətləri və müxtəlif rəsmi müraciət formaları.....	449
Yusibova Züleyxa. Xalqların mədəniyyətlərarası əlaqələrində ekstralingvistik amillərin rolu	452
Челобиева Хадиджа. Методика обучения русскому языку в национальных вуз-ах республики.....	454
Ян Дзинь. Об особенностях антропонимикона Ф.М. Достоевского.....	457

İCTİMAİ ELMLƏR

Abbasova Səma. Müstəqillik illərində Azərbaycanda təhsilin inkişaf tarixinə qısa baxış.....	461
Алиев Низамеддин. Возможности пользование электронными словарями с помощью переводчиков	464
Əlizadə Nüşabə. Xosrov Şahaninin jurnalistlik fəaliyyəti.....	466
Əskərova Zeynəb. Sovet dövründə Azərbaycan dilinin dövlət statusu.....	469
Həmzəyeva Elmira. Üzeyir Hacıbəyov və milli təhsil	471
Həmzəyeva Elmira. M.Abdullayeva. “Klassik poeziya: ezoterik xəzinə”	473
Hesənova Sureyya. Günümüzde kişiliğin formalaştırılmasının güncel sorunları	475
Hüseynova Röya. Qloballaşma dövründə ictimai diplomatiyanın əhəmiyyəti və perspektivləri.....	477
İmanova Sonaxanim. Heydər Əliyev və Azərbaycanda qadın siyasəti.....	479
İsayev Orxan. Məşrutə inqilabında “Əncümən” qəzetinin rolu	482
Məmmədova Gültəkin. Uşaq hüquqları mediada	484
Vəli Jalə. Erkən ərəb tarixşünaslığında sünni-şiə tarixi ənənəsinin ayrılmaması	486
Yusifova Püstəxanim. Mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə nəzakətlik və müraciət formaları sosial-mədəni faktorlar kimi	489
Yusifli Qabil, Vəliyev Qərib, Əlizadə Fikrət. Musiqi tariximiz və yeni araşdırmalar	492

**Böyük Azərbaycan şairi
Molla Pənah Vaqifin 300 illik yubileyinə həsr olunmuş
«M.P.VAQİF VƏ MÜASİRLİK»
mövzusunda Respublika elmi-praktik konfransının**

MATERİALLARI

7 dekabr 2017-ci il

**«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ**

**Çapa imzalanmış 02.12.2017.
Şərti çap vərəqi 48 Sifariş № 15.
Kağız formatı 70x100 1/16. Tiraj 300.**

*Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.*

E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.